The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY:-
SHREE P.H. KARANI
Date 17-10-2008

1/1137

[illegible]

140755
a.

ZZ. a. 18.

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

Nº 9 [illegible]

[illegible]

3/1[illegible]

इत्यर्थः यथासंभवं नित्यायमर्थाहमस्मिन्ग्रंथे प्रतिबिंबमाबिनित्यमधीतवेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातो। अनंतरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्युच्यते। आम्ना
यस्य सामर्थ्यं धर्माय हितदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयात्। अत एतस्मात्कारणादनंतरं धर्मजिज्ञासितुमिच्छेदित्यतः। आम्नाया
र्थः। धर्माय जिज्ञासा साहितस्य ज्ञातुमिच्छा मकुर्यां जिज्ञासितव्यः। को धर्मः कथंलक्षणः कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किंपर
श्चेति तत्र को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किं
परश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं क्वपुरुषपरत्वं क्वा पुरुषार्थगुणभूतइति एतासां प्रतिज्ञानां पिंडस्येदं सूत्रं अथातो धर्मजिज्ञासे
ति धर्मः प्रसिद्धो वास्यादप्रसिद्धो वा स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञास्यः अथाप्रसिद्धो नतरां नद्धेन दनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणं अथवा अर्थ
वान् धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः केचिदन्यं धर्ममाहुः केचिदन्यं सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः किंचिदेवोपाददानो विहन्येतानर्थं च
र्छेत् नूकदाचित् तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति सहितिः अथ येन पुरुषं प्रयुनक्तीति प्रतिजानीमहे तदभिधीयते चोदनालक्षणो
र्थो धर्मः चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः आचार्यचोदिताः करोमीति हि दृश्यते लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धूमो लक्षणमग्नेरिति
वदंति तया यो लक्ष्यते सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे चोदना हि भूतं भवंतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्ये
वं जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत्किंचनेंद्रियं ननु तथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा किंचन लौकिकं वचनं नद्यास्तीरे फ
लानि संतीति तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीत्युच्यते विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते ब्रवीति वितथं चेति ब्रवीतीत्युच्यते अवबोधय
ति बुध्यमानस्य निमित्तं भवतीति यस्मिंश्च निमित्तभूते सत्यवबुध्यते सोऽवबोधयति यदि च चोदनायां सत्यामग्निहोत्रात्स्वर्गो भवती
ति गम्यते कथमुच्यते न तथा भवतीति अथ न तथा भवतीति कथमवबुध्यते असंतमर्थमवबुध्यत इति विप्रतिषिद्धं न च अग्निहोत्रं
कुर्यात्स्वर्गकामः इत्यतो वचनात्संदिग्धमवगम्यते भवति वा स्वर्गो न वा भवतीति न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात् यो हि
जनित्वा प्रध्वंसते नैतदेवमिति स मिथ्या प्रत्ययः न चैष कालांतरे वस्थांतरे देशांतरे पुरुषांतरे वा विपर्येति तस्मादवितथः यत्तु लौ
किकं वचनं तच्चेत्प्रत्ययितात्पुरुषादिंद्रियविषयं वा अवितथमेव तत् अथाप्रत्ययितात्पुरुषादनिंद्रियविषयं वा तत्पुरुषबुद्धिप्रभवं
अप्रमाणं अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात् अपरस्मात्पौरुषेयाद्वचनात्तदवगतमिति चेत् तदपि तेन तुल्यमेवं जातीयकं

9/19

दर्शं सतींद्रियाणामर्थसंबंधसंप्रयोगे यापुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षं भविष्यंस्त्वर्थो न ज्ञानकालेस्तीति सतश्चैतदुपलंभनं नासतः
अतः प्रत्यक्षमनिमित्तं बुद्धिजन्म चास्य विकर्षे भवति नैषां कस्यचिदवधारणार्थमेतत्सूत्रं सतींद्रियार्थसंप्रयोगे नासतीत्येतावदव धा
र्यते अनेकस्मिन्नवधार्यमाणे भिद्येत वाक्यं प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति अभावोपि नास्ति यतः
औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंधस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः
उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः संबंधो नोत्पन्नयोः पश्चात्संबंधः औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन संबंधः तस्याग्निहो
त्रादिलक्षणस्य धर्मस्य च निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य कथं उपदेशादि भवति उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणं अव्यतिरेक
श्च भवति तस्य ज्ञानस्य न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति यत्र नाम ज्ञानमुत्पन्नं यद्भवति न विपर्येति न तच्छक्यते वक्तुं नैतदेवमिति यथा वि
ज्ञायते न तथा भवति यथैतन्न विज्ञायते तथैतद्भवतीति अन्यदस्य हृदये अन्यद्वाचि स्यादेवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते अस्ति नास्ति चेति
तस्मात्तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं पुरुषान्तरं वा स्वयं प्रत्ययो ह्यसौ बादरायणग्रहणं बाद
रायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं नात्मीयं मतं पर्युदसितुं वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं ग्रंथं वर्णयांचकार तस्य निमित्तपरीष्टि
रित्येवमादि न परीक्षितव्यं निमित्तं प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रमतस्तदपि न परीक्षितव्यं अत्रोच्यते
ननु व्यभिचारात् परीक्षितव्यं निमित्तं शुक्तिका रजतवत्प्रकाशते यतस्तेन प्रत्यक्षं व्यभिचरति तन्मूलत्वाच्चानुमानादीन्यपि तथा परीक्ष्य
प्रवर्तमानो निहन्यते तानर्थान्नाप्नुयात्कदाचित् नैतदेवं यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षं किं तर्हि प्रत्यक्षं तत्संप्रयोगे पुरुषस्ये
न्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं यदन्यविषयं ज्ञानमन्यसंप्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षं कथं पुनरिदमवगम्यते इदं तत्संप्रयोगजमिदमिति प्र
न्नान्यसंप्रयोगे तत्तत्संप्रयोगे एतदन्यसंप्रयोगे इति कथं ज्ञेयं येन शुक्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजतसंनिकर्षं मन्यते शुक्तिसंनिकर्षं वा
धकं हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते नैतदेवं मिथ्याज्ञानमिति तदन्यसंप्रयोगे विपरीतं तत्संप्रयोगजमिति प्रत्यक्षज्ञानं यतो न मिथ्याज्ञानं
वगम्यते प्रागेव तत्कालसम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य कश्चिद्विशेषः यदा चक्षुरादिभिरुपहतं मनो भवति इंद्रियं वा सौक्ष्म्यादिभिः
विपर्यस्तो मिथ्याज्ञानं अनुपहते तु हि सम्यग्ज्ञानं इंद्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः असति तस्मिन्मिथ्याज्ञानं

तोदृष्टसंबंधेनाप्रत्यक्षतोदृष्टसंबंधं यथा धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानं सामान्यतोदृष्टसंबंधं यथादेवदत्तस्य देशांतरपूर्विकांगतिमुपल
भ्यादित्यपिगतिस्मरणं शास्त्रंशब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेर्थेविज्ञानं उपमानमपिसादृश्यमसन्निकृष्टेर्थेबुद्धिमुत्पादयति तथागवयद
र्शनंगोस्मरणस्य अर्थापत्तिरपिदृष्टःश्रुतोवार्थोन्यथानुपपद्यतइत्यर्थकल्पना यथाजीवतिदेवदत्तेगृहाभावदर्शनेनबहिर्भावस्याद
ष्टकल्पना अभावोपिप्रमाणाभावोनास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्यतस्मात्प्रसिद्धत्वात्परीक्षितव्यंनिमित्तं ननुप्रत्यक्षादीन्यन्यानिभवं
तुनामप्रमाणानिशास्त्रंकथंप्रमाणंकुतः निमित्तंविद्यमानोपलंभनत्वात् अनिमित्तंप्रमाणंशब्दः योह्युपलंभनविषयोनोपलभ्यतेस
नास्तियथा शशस्यविषाणं उपलंभनानिचेंद्रियाणिपशवादीनांनचपशुकामेष्ट्यनंतरंपशवउपलभ्यंते अतोनेष्टिःपशुफला कर्मकाले
चकर्मफलेनभवितव्यं यत्कालंहिमर्दनंतत्कालंमर्दनसुखं कालांतरेफलंदास्यतीतिचेत् नकालांतरेफलमित्यवगच्छामः कु
तः यदातावदसौविद्यमानासीत् तदाफलंनदत्तवती यदाफलमुत्पद्यतेतदासौनास्ति असतीनुकथंदास्यति प्रत्यक्षंचफलका
रणमन्यदुपलभामहे नचद्वेकारणेसत्तदृष्टंकल्पयितुंशक्यते प्रमाणाभावात् एवंदर्शपूर्णमासस्यस्वर्गोपिफलंभवतीतिमन्यामहे
दृष्टविरुद्धमपिप्रबलिकिंचिद्वचनंपाप्रवचनंविधामाह सएषयज्ञायुधीयजमानोंजसास्वर्गंलोकंयातीतिप्रत्यक्षंशरीरकंव्यपदिशति
नचतत्स्वर्गंयाति प्रत्यक्षंहितद्दह्यतेनचैषयातीतिविधिःशब्दःएवंजातीयकंप्रमाणविरुद्धंवचनप्रमाणं यथानिमज्जन्त्यलाबूनिग्रा
वाणः प्लवंतइतियथा तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनास्वप्यनाश्वासः तस्माच्चोदनालक्षणोधर्मः औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसं
बंधस्तस्यज्ञानमुपदेशःपरसंख्यावर्त्तयति अपौरुषेयशब्दस्यार्थेनसंबंधः तस्यार्थज्ञानं यथाचोदनालक्षणःसम्यक्प्रत्ययइतिपौरु
षेयाद्धिवचसःप्रत्ययस्तस्याभिप्रायात् आशंक्यतेपरप्रत्ययोहितदास्यात् अथशब्देब्रवीतिकथमित्यतिनहितदानीमन्यैतपुरुषादव
गमः शब्दःखल्वयंबोधयतिबुध्यमान्यनिमित्तंप्रतीतिःभवतीतिशब्देनानिमित्तेसस्यंबुध्येतकथंविप्रलप्स्यन्नुयात् नैतदेवमिति
नचास्यचोदनास्यादानचासौज्ञापिकंप्रत्ययमुत्पादयति नचमिथ्येतदितिकालांतरावस्थांतरदेशांतरपुरुषांतरेवापुनरप्यपदेशः प्रत्य
योभवति याभवतिसोप्यस्यप्रत्ययविपर्यासंदृष्ट्वापिविपर्यसिसीष्यतीत्यानुमानिकः प्रत्ययउत्पद्यतेसोप्यनेनप्रत्यक्षेणप्रत्ययेनविरु
ध्यमानोबाध्येत तस्माच्चोदनालक्षणएवधर्मस्वादितदेवंनशब्दस्यार्थेनसंबंधःकुतोस्यपौरुषेयतापौरुषेयतेनेति कथंस्याच्चेतअर्थेन

11/1937

[illegible] २

[illegible] संबंधमभिप्रेत्यान्यैत कार्यकारणानिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयि [illegible]
[illegible] संबंधस्तमेकंनत्वपृदिशतिभवान्प्रत्याय्यप्रत्यायकस्त्वन्य:
[illegible] प्रत्ययपतिसर्वत्रनोदनैवप्रमाणं प्रत्यायकइतिप्रत्ययंद्दष्ट
[illegible] नित्यसंज्ञायंभंतीत्यवधारितंभवतिहिप्रत्ययंद्दष्टगतावत्कृत:
[illegible] प्रत्यक्षमद्दष्टापावककाशोकेनविनार्थापत्तिप्रथमकृतोनप्र
[illegible] शब्दमुपलभामहेभावयंज्ञापनत्वर्थ: अ
[illegible] आदिमंतमर्थमवबुध्यतइति पृथग्भूतस्यान्वय:स
[illegible] विसर्जनीयादिनिमगवानुपवर्ष:श्रोत्रग्रहणस्यर्थ
[illegible] नोपलभ्यंत नत्वाहारव्यतिरिक्तोय:क
[illegible] विसर्जनीयानतदाग्रकार: अतोग
[illegible] निश्चेत नस्मतेरपिक्ष णिकत्वानअक
[illegible] र्थप्रतिपद्यामहइतिलौकिकंपन्न
[illegible] उपपन्नार्थानिकअनुपपन्नार्थानिर
[illegible] पैवमाहु:पूर्वापरिभूतंभावमाख्या
[illegible] प्रमाणकमुपपादयितुं अपिच
[illegible] गोणएवशब्द:इतिचेत नगौ
[illegible] नाकप्रत्यक्षादिभिर्नित्र
[illegible] त्वमाणवकइत्यध्यव

13 | 1937

[illegible] कल्पनायामप्यदृष्टक
ल्पनाउभयो संस्कारकल्पनायांमाचप्राकल्पना [illegible] विनाशाकृतिरित्य
म: नत्वाकृति:साध्याक्षिप्तार्थंतिनप्रत्यक्षासाध्या [illegible] दव्यतेव्यामाहइत्यत्र
त [illegible] मितियेतिचेद अस
[illegible] स्तकल्क:समदाजानिम:
[illegible] प्राप्नोतीति एवमपिप्रस
[illegible] तिकिंतेनदुष्टेनाउष्टेन
[illegible] अतोवचनेनास्तीत्यवगमा:
[illegible] नचगवादिषुप्रत्ययोविपर्य
[illegible] नैमित्तिकवचनमारुच्य
[illegible] तात:विज्ञायतेसतुरु
[illegible] इतितदिदानीमुच्यते
[illegible] कथंसंबंधोनास्ति
[illegible] रवृत:सत्यसमयतनचहि
[illegible] ननुशब्दार्थव्यवहारवि
[illegible] यदिहिपुरुष:कृत्वा
[illegible] तानदृष्टवानपाणि
[illegible] गुरुरिकत्रतीपत्तपिंगल

शा॰ भा॰ प॰ १

ऽतिमननमन्वनमानस्य वा । नेन कर्तृस्पनहस्रोरोनापि पुरुषैर्नैतैर्न संबंधो व्यवहारार्थिभिः स्वयं स्मरणीयः संबंधस्य कर्त्ता स्याद्व्यवहारस्य चनाहि
विस्मर्तव्यः द्दिरादर्जिन्स्यस्य प्रयत्नसिद्धिपर्यन्तानामादिकर्तृ दृष्टिमिति किं नित्यं अपि तत्कारणादवगच्छामि न कृत्वा संबंधव्यवहारः
यंकृनचिदेव नामीताद्भिनियपायिनविस्मरणसुपपद्यते यथापिन प्रमाणमंतरेण संबंधावप्रतिपद्येमहि यया विद्यमानस्याप्यनुपलं
भनं भवतीति नैतापुनाविना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे तस्मादिदं ... आद्यार्थेन संबंधइति नित्यथोत्पत्त्यासंबंधानसं
प्रतिपद्येमहि न स्वरूपसंबंधाच्छब्दार्थप्रतिपत्तिर्न यानानुपलभामहे ... पधित्संते यद्यस्य वर्णा अपि प्रतिपद्येरन् तदुपलभनादनर्थ
नित्यसंबंधेनेति चेत् नहिदृश्यते यदि संबंधग्रहणात् ... उपलभ्येरन् ततोऽर्थानुसंधानसमवगच्छामः श्रु
त्तिलन्यः प्रकारोइदानीं धार्थेनस्वकहनामुन्मानुनानुपलभ्यतो वाला मस्सत्तामर्थं प्रतिपद्यमानादश्यंतेतेपिदध्यायदा वाला सदान्य
स्याप्येवमपरस्थान्यादिवत्तिनास्यादिवित्यर्थं वाप्सतिन अथवानकश्चिद्विकोपिशब्दोऽर्थेनसंबंधव्यासीत् अथैकेनचित्संबंधा
प्रवर्तिताइति अत्र ब्रूमः व्यवहारसिद्धिप्रसिद्धिकल्पनासाधी तस्मात्संबंधपरिभावः अर्थान्तिरे कस्मात्स्याद्यथास्मिंदेशेसास्नादि
मतिगोशब्दः ... संबंधारकेणसंबंधानगत्यन्तर...पिनशंकुयात् अतोनास्तिसंबंधः अपरआह
अर्थान्तरेकतादिसंबंधव्यतिरिक्त कश्चित्कालो यस्मिन्न कश्चिदपिशब्दः केनचिदर्थेनसंबंधव्यासीत् कथं संबंध क्रियेतादितापपृच्छ
ते अवबंधलेनसंबंधकृतः केनकिञ्चनसंबंधः कियन्तं ... येनाभिधेयः तस्यकेनकृतः अथतस्तस्यकेन नित्यकृत अतत्कृ
तेकृनइदानिंनवानिति शब्दानित्मादकृतसंबंधकेनचनरा ... पदार्थसिन्धा आभिपरगंतव्याः अस्तिचेद्व्यवहारसिद्धिः नत्रियोगतः संबंधभवि
तव्यमिति शक्यापतिशब्दापिनास्तिस्यादेतत् अत्रसिध्यसंबंधावान्क कथं वृद्धाः प्रतिपद्यंतइति नास्तिदोष उपपत्तेर्नास्त्यादृष्टं हि बालाः
वृद्धस्य प्रतिपद्यमानानितप्रतिपत्त्यसंबंधानसंबंधस्य कुर्तुं तस्मादिदमप्यर्थे न उपलब्धं अनुपलब्धे च देवदत्तादनर्थेन संज्ञाकरणमश
क्यं च विशेषतः प्रतिपत्तुं हि मस्ताः क्रियते विशेषाश्चादिदं यत्तदिदं विपुत्राप्यमानेषु प्रयमपानवकुर्वंतस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेनसं
बंधः अतस्त्वप्रमाणं अनपेक्षत्वात् न स्वयंसति पुरुषांतरवापेक्षितव्यं ... तत्प्रमाणं बादरायणस्याचार्यस्यमीनान्यलक्षणः बादरायणग्रहणम
नं अथयदुक्तं नर्निमित्तं शब्दः कर्मकाले फलदर्शनात् कालांतरे चकर्मप्राप्तात् प्रमाणं नास्तीति तदुच्यते नोस्यात् प्रमाणं यदि पि चैवम

राम॰

15|1937

माणामपरिचय नयेदयेन प्रमाणेनेनसदप्रमाणंशब्देनापि प्रतीयतेतत शब्दोपिप्रमाणंयथैवहि प्रत्यक्षंनचममाप्रणेनावगतं प्रमाणं भवा
वगतः इदंतावदवगतं नियमपरिसमाप्तौ स्वर्गफलेनानंतरं भवितव्यमिति तच्चासत्यप्रतिबंधकस्य कर्मणोऽभावात् चिरेणापि स्यात् न
चैवं स्वर्गः कर्मविनाशे सति फलं प्राप्नोतीति किं गुरुकर्मणा फलंप्राप्यत इति यच्च कालान्तरे फलं स्यात् नूनं प्रत्यक्षं कारणमस्तीति नैष दोषः त
स्यविनाशकारणं नास्तीति यत्तु प्रत्यक्ष ... नानुपपन्नः स च प्रयत्नायुधीपज्ञमानोऽसा स्वर्गलोकं यातीति प्रत्यक्षं शारीरकं प्रदिशतीति
तदुच्यते शरीरसंबंधात् ... शरीरं सोऽपि नैनं यज्ञायुधं यज्ञायुधीत्युच्यते आह कोऽसावृते ज्ञानेन मुपलभामहे ननु प्राणादिभिरेनमुपलभामहे
येषां प्राणित्यपतति तुल्यापि विनिमिषती ... दिवशिनवान्सोऽत्रशरीरे यज्ञायुधे यज्ञायुधीत्युच्यते ननु शरीरमेवप्राणित्यपानितीतिचेन्न
प्राणादयः शरीरगुणविधर्माणो हि ते यावच्छरीरं तावादस्य गुणाः रूपादयः प्राणादयस्तु सत्यपि शरीरे न भवंति अतो न शरीरगुणाः प्राणा
दयः कस्मात् यस्य मुपलभ्यंते न रूपादयइव शरीरगुणाः परेणापीतितस्माच्छरीरगुणविधर्म्याद्अन्य शरीरात् यज्ञायुधीति आह कुत एषः संप्रत्य
यः सत्वामिशीन्यसदानमिहसन्नादिप्रत्याख्यानेनतस्यस्वरूपमुपलभामहे यच्च नोपलभामहे तन्नास्ति शशविषाणवदसौनास्तिअ
थोच्यते तेन विना एकस्यकस्यचिदपीतिवद्यामः नहियानुपलभ्यते तस्य तस्य संबंधिनाभवितव्यं यस्यसंबंधोपुपल
भ्यते संबंधावसनस्यसंबंधीतिगम्यते नहि चंद्रमसा आदित्येन वोपलभ्यसंबंध्यवेष्टणा भवतिकस्यायमितिनकस्यचिदपीत्यवधार्यते त
स्मादसत्वात्सोऽन्यस्य दानास्तीति शब्दोपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः संबंधी भवतितत आत्मानुमनेनैवप्रकारेणोपलभ्यकस्यापि
त्रिसंबंध्यंतरमित्येवम नमपि कल्पयितान्यतम पिकल्पयितान्यमित्यनवस्थैवस्यात् अथकंचित्कल्पयित्वा निःसंबंध्यंतरमपि
कल्पयिष्यामि तावदेव चिरं स्वसिनावतान्परितोष्यसि ततो विज्ञान एव परितुष्यतावत्तेन चिरंदुमर्हसि अत्रोच्यते यदि विज्ञानादन्यो
विज्ञाताना स्ति कस्तर्हि जानाति तदुच्यते जानातीति ज्ञानस्य कर्तृभिधानं शब्दो नोपपाकल्पयितव्यं तदेषशब्दोऽर्थवान्कर्तव्य इति ज्ञाना
व्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयिष्यामि इति आह देवाएनंशब्दमर्थवंतंकल्पयिष्यति यदि कल्पितव्यं मन्यते बहवः खल्विह जना अ
स्यातिरिक्ता आत्मसत्तावादिन एव शब्दस्य प्रत्यक्षवत्कारो भवेतितथापि नात्मसत्ता कल्पयितुं घटतं किमंगपुनर्जानाति परोक्ष
शब्दज्ञानात् तस्मादेतदुच्यते इच्छयात्मानमुपलभामहे कथमिति उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेये भवतीच्छा अनुपलब्धपूर्वे त्वेतन्न भवतीच्छा

ब्र॰ भा॰ २

६

नानुपलब्धपूर्व [illegible] पूर्वाणि स्वादनिवृत्तफलानि वनानि प्रति अस्माकमिच्छा भवति नो खल्वान्येन पु
[illegible] विषयं अपरेच्छ रिच्छान्तः चैकरिच्छा तेनोपलंभेन समानकर्तृके म
[illegible] भिन्नविज्ञाने प्रत्ययेन तस्मिन्कस्यापरेच्छ रिच्छाप्त विषयेत अपनु
विज्ञानादन्यो विज्ञाता [illegible] पूर्वोपलब्धापरेच्छपि स एवं विशिष्यनीतिद्वतरस्वेच्छानोपपन्नाच्छात् अत्रो
[illegible] नोपलभामहे यन्नोपलभामहे तच्छविषाणवदेव नास्तीत्यवग
[illegible] क्षणिकत्वं चास्य प्रत्यक्षपूर्वकं भवनवत्तान्तरि विज्ञानादन्यस्मिन्स
[illegible] वान्यफरूपलब्धसुरवान्यफरूपलब्धा स एवान्यपु
[illegible] संततावन्य इच्छति सलनंनरे नच्छतीति नस्मान्तस्करवादि
[illegible] निर्भणितस्मात्क्षणिके विज्ञानस्कंधमात्रे स्वानिरत्न
[illegible] तदृढ रिविनेष्टे परेच्छरुत्तत्स्वसमानं
[illegible] नोपलभ्यते नन लंतति [illegible]
[illegible] संसुरवापतान्यनानुविनग्रान्तिनग्रेत्यसं
[illegible]
[illegible] पुत्रोहमयं देवदत्तोऽहमेवगच्छा
[illegible] प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययं प्रतीमो
[illegible] पमेवापेतिएवंबोधयुनच
[illegible] इतितथा विनाशान्वारेत्र
[illegible] पलभ्यते चेतितथा भवतीति

राम॰

६

17|193

यथास्वनुनोपलभ्यतेन तथा भवतीति [illegible] कवनेनवन्तुं
वाधक प्रत्ययाभावात्तस्मात्स्वादि [illegible] यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञा
तृविज्ञानमपास्यत नि र्दिश्यतामिदं तदीदृशं चेति [illegible] संभवतिनासावन्ये
[illegible] दर्शयितुं नेचतन्नक्यते
निदर्शयितुमित्येनावनानारतीत्यवगम्यते [illegible] अन्यस्यद्रष्टत्वं पुरुषं प्र
तिदर्शनज्ञानभावात्सोप्यन्यः पुरुषः स्वयमात्मानमुपलभते न परात्मानं [illegible] सत्यं वयपि
परपुरुषेनोपलभ्यते [illegible] तस्मादितिहोवाचेतिपरेण
नोपलभ्यत इति [illegible] कुतः स्वयंज्योतिरेव वचनात्
[illegible] भवति स एव नेति
नेत्यात्मेति [illegible] निदर्शयितुं [illegible] शरीरं परः पश्य
ति [illegible] निषेधन तेभ्यो
[illegible] स्वयं पश्यतीति नत्तोन्यः पु
रुष [illegible] वर्तितत्वातः प्रवृत्याव
गम्यते [illegible] नेनावगच्छादमपितादृशमे
वपश्यामीति [illegible] स्वयमवगतत्वादस्ति
नव्यतिरिक्तः पुरुष इति यदुच्यते विज्ञानमपास्य तं निर्दिश्यतामिति [illegible] उपायमंतरेणोपेयमुपात्तुं अयमे
वात्मपर्यायो [illegible] शुक्लत्वेनामयत्र शुक्लशब्दः
प्रवृत्तिः [illegible] विज्ञानं प्रत्यक्षस्यापकस्यचिद्रूपं निदर्शयितुं शक्यं नन निर्योगतः प्रतीय

न्या॰ भा॰ प॰
७

ते प्रत्यायार्थः प्रतीतीभवति [illegible] प्रतीकाणवननिविज्ञानं प्रत्यक्षंविज्ञेयोर्थः प्रत्यक्षइतिएतत्पूर्वमेवोक्तं तदवश्य
वलंम्बप्रकंकामेविज्ञानमु [illegible] सादिमत्वादिभ्योन्योनित्यः पुरुषइति अथयदुक्तंब्राह्मणविज्ञानघनएवेते
[illegible] अतोच्यते नैवमाह भगवान्मोहांतर्भपीपद्मितिपरिवादतोत्तरकाले अ
[illegible] कुरंहंमोहंब्रवीमि अविनाशीवा अरेयमात्मा अनुच्छित्तिधर्ममात्रा
संसर्गस्त्वस्य भवती [illegible] तिविधिशब्दइतिमाभूद्विधिशब्दः सर्गकामोयजेतेतिवच
नांतर [illegible] शब्दार्थयोः संबंधइतितदुपपन्नं शब्दस्यानित्यत्वादवि
न [illegible] कश्चिदर्थंप्रत्येतीसकथंपुनरयमनित्यः शब्द
[illegible] नतभिव्यंज्यात्सएनंनेतिब्रूमः नत्वस्यप्रागभिव्यंजना
[illegible] मुहूर्तमप्युपलभामहे अतोविनष्टः कस्यवगम्य
मः [illegible] नचाशाविषयमग्रात्स्याकुत्राविषयत्वात्कर्म
[illegible] माकाशशब्दकार्यपर्येमाण [illegible]
[illegible] युपलभामहे तदेकस्यानित्यत्वा
[illegible] नैकदेशसंबंधः तस्मादप्यनित्यः
प्रकृतिविकृति [illegible] यदि विक्रियतेतदनित्यइकारसाद्धर्यनयका
[illegible] गोशब्दवाचारघद्भिर्महांछब्दः
श्रूयते [illegible] श्चिद्वयवस्थितः यस्यप्रत्यया
[illegible] नाकृतकोयमिति यदिविस्य
[illegible] यदिशब्दुच्चारणादनभिव्य

19/193

नः प्रयत्नेनाभिव्यंज्येन तस्माद्उभयोः पक्षयोः समभेनत्व मनः परमदर्शनेविषमानागमनाद् [illegible] प्रध्वस्तइति अत्रापि
यदि शब्दस्यानित्यतामस्यविस्मएवंकृतनोनित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्कदाचिदुपलंभः [illegible] निमित्तंकल्पयिष्यामः तत्रसंयोग
विभागसद्भावेसतिभवतीतिसंयोगविभागावेवाभिव्यंजकाविति वक्ष्यामः तुपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयतइतिचेत्र नैतदेवं नतुनमुप
रमंतिसंयोगविभागायतदुपलभ्यंतेशब्दइति नहितेप्रत्यक्षाइति यदिशब्दंसंयोगविभागाभिव्यंजतिन कुर्वंति आकाशाविषयत्वात्
स्याकाशस्यैकत्वाच्चकाशस्यएवायमेतः श्रोत्रमाकाशस्यएकदेशोनान्तरपरीतिक्षयेस्तः संयोगविभागैरभिव्यक्तपाटलिपुत्रेण्युपलभ्ये
तयस्यपुनः कुर्वंति तस्यवायवीयाः संयोगविभागावाधाश्रितत्वाद्दाक्षेनकरिष्यंतिषयानांनवालमुखेनुपठं तस्यपाटलिपुत्रेप्यनुप
लंभोयुक्तः शुश्रस्त्वतनेषांयस्याप्यभिव्यंत्वाततस्याथिपुनर्दोषः दूरस्थत्वात्कराशिकुत्यो अनुपकारकाः संयोगविभागस्तेनदूरस्यश्रोत्रंत
त्नोपलभ्यतइति नैतदेवमग्राम्यस्त्वेत्र संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः संनिकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थोयुगपच्छब्दमुपलभेयातां नचैवंयुगपच्छ
ब्देनेनस्मान्नाप्राप्तीउपकुर्वंतिनचदपकुर्वंतिनस्मादनिमित्तंशब्दोपलंभनेसंयोगविभागाविति नैतदेवमभिघातेनहि प्रेरितावायवस्ति
मितान्निवाद्यंतराणिप्रतिबाध्यमानाः सर्वतोदिक्कान्संयोगविभागानुत्पादयंतोयावद्वेगमभिप्रतिष्ठंतेतेनवायोरप्रत्यक्षत्वान्नसंयोगविभा
गानोपलभ्यंते अनुपरतएवतेपुशब्दउपलभ्यंतेनोपरतेषु अतोनदोषः अतएवानुवातदूरादुपलभ्यतेशब्दः वायदपरं कारणमुक्तंश
ब्दंकृत्वाशब्दमाकर्णी शब्दकार्यंयेमाणवकइतिव्यवहर्तारः प्रयुंजतेयद्यसंशयनित्यः शब्दः आदरंकुर्वंति भविष्यतिषयागोमयंकुर्विति संव्य
वहारः आदित्यवर्णपद्यंयेत्र्यकदेशस्यसनोनानादेशेषुयुगपद्दर्शनमनुपपन्नमिति आदित्यंपश्यतिदेवानांप्रियोयएकः सन्नने
कदेशावस्थितएवलक्ष्यते कथंपुनरवगम्यतेएकआदित्यइतिउच्यते प्राङ्मुखोदेवदत्तः पूर्वाह्णेसंप्रतिपुरस्तादादित्यंपश्यतितस्य
दक्षिणतोवस्थितोनान्देशोपश्यति आत्मनस्त्वसंप्रतिस्थितोनतिरश्चीनंदेवदत्तस्योर्ध्वंतस्मादेकआदित्यइतिदूरत्वादस्यदेशानावधार्यते
अतोव्यामोहः एवंशब्देपिव्यामोहादनवधारणंदेशस्ययदिश्रोत्रसंयोगविभागदेशभागतशब्दंमन्दोनात्तयापितावदनेकदेशताकदाचि
दवगम्येतनचतत्संयोगदेशमागच्छति प्रत्यक्षादिकर्मनाकुलितदेशान्दश्येत वायवीयापुनः संयोगविभागाश्चप्रत्यक्षस्त्वतवायोः कर्ण
शष्कुलीप्रदेशांपादुर्भवंतीनोपलभ्यंतेइति नानुपपन्नं अतएवव्यामोहोयमनानादेशेषुशब्दइति आकाशदेशश्वशब्दइति एकस्य

शा॰भा॰ प्र॰१ ८

पुनराकाशमतोपिनानादेशोपुशब्दः अपिचकरूपमतिदेशभेदेचकार्मदेशाएवभिन्नाःस्फुर्तेनुशब्दः तस्मादयमप्यदोषः वर्णांतरविकार
ननदध्यन्नेतिप्रकृतिविकारभावःनुपलभ्यते शब्दांतरमिकारोयास्वकारःसहियकारंप्रयुज्यमानाइकारमुपाददते यथाकटनिर्कीर्षतावी
रणानिनचसादृश्यमात्रेदृष्टाप्रकृतिर्विकृतिर्वायुज्यतेनहिदधिपिष्टकेदृष्टाकुंदपिष्टकंचप्रकृतिविकाराभावोगम्यते तस्माद्यमप्यदोषःना
दवृद्धिःपरत्वं यच्चैनद्भूमिभेरीमाध्रूद्धिःशब्दमुच्चारयद्भिर्महान्शब्दउपलभ्यते तेन प्रतिपुरुषंशब्दावयववृद्धिर्गम्यते नैतदेवनिर
वयवोहिशब्दःअवयवभेदानवगमात् निरवयवत्वाच्च महत्वानुपपत्तिरतोननवृद्धिःशब्दः स्तुराकनुवक्तृभिश्चोच्चार्यमाणेतान्वेवाक्षराणि
नुस्साधुकली मंडलस्यनुसंघान्तभिव्याप्नुवद्भिःदसंयोगविभागैर्निरंतर्येणानेकशोग्रहणान्महानितिवायस्ववयवानिचोपलभ्यते सं
योगविभागाश्चनैरंतर्येणक्रियमाणाःशब्दमभिव्यंजंतोनदादिशब्दव्याच्याः तेननादस्यैषावृद्धिनशब्दस्येति नित्यस्तुस्याद्दर्शनस्यप
रार्थत्वात् नित्यःशब्दोभवितुमर्हति कुतोदर्शनस्यपरार्थत्वात् दर्शनमुच्चारणांतरपदार्थपरेषांअर्थंप्रत्याययितुंउच्चारितमात्रे
हिविनष्टेनशब्देनचान्योन्यः नार्थंप्रत्याययितुंशक्नुयात् अतोनपरार्थमुच्चार्येत अथाहनविनश्यःतलोबहुश उपलब्धपूर्वादर्थ
विगमइत्युक्तं अर्थवत्वादशब्दादर्थाधिगमइतिचेत् नकश्चिदर्थवान्सर्वेषांनवत्वात् कस्यचिद्भूतस्यकेनिमःसंबंधोभविष्यतीतिचे
न उक्तःसदृशइतिचावगंतव्यामोहादालत्ययोव्यावर्तते शब्दलाडाद्वानमलाप्रत्ययइव यथागावोशब्दात्सास्नादिमतिप्रत्ययःस्यानिव
ति तिस्सदृश्यविष्यतीति न हिगोशब्दोच्चारयितुमिष्ठो नहिन्यशब्दःश्चिन्नागयिषा नचैकेनोच्चारणयत्नेनसव्यवहारस्वार्थसंबंधश्चश
क्यतेकर्तुंतस्माद्दर्शनस्यपरार्थत्वान्नित्यःशब्दः सर्वत्रयौगपद्यात् गोशब्दउच्चरितेसर्वगवीषुप्रत्ययोभवतिसत्तनश्चाकृतिवचनोयं
नचाकृत्याशब्दस्यसंबंधःशक्यते कर्तुंनिर्दिश्याकृतिंकर्त्तासंबंध्नीयात् गोपिंडेषुबहूनामाकृतीनांसद्भावाच्चसमंतरेणगोशब्दवाच्यां
विभक्तामाकृतिंकेनचित्प्रकारेणापदेक्ष्यति निरेकोपगतीगोशब्दबहुकृत्वउपचरितः कृतपूर्वास्त्वन्यासगोव्यक्तिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां
माकृतिवचनमवगमयिष्यति तस्मादपिनित्यःशब्दःसंख्याभावात् अष्टकृत्वोगोशब्दउच्चरितइतिहिवदंति नाष्टौगोशब्दाइतिकि
मतोयद्येवं अनेनवचनेनावगम्यते प्रत्यभिजानंतीति वयंतावत्प्रत्यभिजानीमोजनमः करणदौर्बल्यं एवमन्येपिप्रत्यभिजानंति
मयेवायमितिप्रत्यभिजानंतीतिचेन प्रत्यभिज्ञानानावयमिवान्येपिनान्यमितिवक्तुमर्हंति अथमतं अथान्यत्वेसतिसादृश्य

राम॰ ८

21|1937

नव्यामूढाःसदृतिर्स्यंतीति नतुसदिशादृशइतिप्रतिपत्तिःकिंतर्हि सएवायमितिविदितेनचस्फुटेमत्तेव्यामोहइतिगम्यते नचायमन्य
[illegible] प्रमाणमस्तित्वानेन क्षणिककर्मणोअपिनेप्रत्यभिज्ञायंतेपिनित्यैप्राकृतःनैषदोषः नहितेप्रत्यक्षेणैवपिनकुलेति
[illegible] अन्नोपतनइतिचेत नैपविनाशायतेपुनरुत्पद्यते नहिप्रत्यक्षदृष्टंमुहूर्त्तमदृष्टं पुनरुपलभ्य
मानेनप्रत्यभिज्ञानं [illegible] परिकल्पयंति [illegible] वादितीवसंदर्शनमालविज्ञायांपितरिवानास्ताः स्फुरन्नुपलंभमात्रेणना
स्तीतिगम्य [illegible] अप्रमाणतायोविदितवांनास्तीत्यवगच्छामः नहिप्रमाणेप्रत्यक्षेसतिपरिपंथिनि अप्रमाणतास्यात्
अस्तीतिपुनर [illegible] नचासिद्धे [illegible] व्यामोहानचसिद्धोभावः तस्मात्व्यामोहः असतिव्यामोहेना
[illegible] तस्मात्पुरस्तादनुच्चरितमनुपलभ्यमानं अपिशब्दविनष्टइत्यवगंतुमर्हति यथागृहान्निर्गताःसम्नातास
[illegible] पुनःअविश्वोपलभ्यमानेन [illegible] तत्तदेवनमपिनान्यइतिवक्तुमर्हति येपिसर्वेषांभावानांप्र
[illegible] प्रत्यक्षज्ञानचक्षुकालस्यतम
[illegible] मनुमानमुदेतिस्वकार्यंबालाधयति तस्मान्नित्यःशब्दः अनवयवत्वात् येषाम
[illegible] येषांविनाशकारणमुपलभ्यतेयथाभिन्नपटंदृष्ट्वान
[illegible] तंतुव्यतिषंगविनाशात्तंतुविनाशाद्वा
[illegible] विनाशकारणमवगम्यते यद्विनाशादिभंगातीत्यवगम्यते प्रत्यभावाच्छब्दोगम्यइदंपदं [illegible]
[illegible] वायुकारणकःस्यादितिवायुकृतःसंयोगविभागैःशब्दोभवति तितथावस्थाकाराआकुः वायु
[illegible] नाश्ववायवायानवयवावशब्दसतः प्रत्यभिज्ञानीमः
[illegible] वायवीयानयववावशब्दगतानस्पृशामः तस्मान्नवायुकारकारण
कःशब्दस्तोनित्यः [illegible] भवतिवाचाविरूपमित्यस्यति अन्यपरंहीदंवाक्यंवाचोनित्यतामनुवदति तस्मान्नित्यः
शब्दःउत्पत्तौवाचनास्फुरद्वंस्यानन्निमित्तत्वात् यथर्थोत्पत्तिकोनित्यःशब्दोर्थसंबंधश्चतथापिनचोदनालक्षणोधर्मःचोदनाहिवाक्यं

शा·भा·पृ·१

नाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येतस्माद्वाक्यादन्यतमस्मात्पदादग्निहोत्राद्वा स्वर्गो भवतीति गम्यते तु पदत्रये उच्चरितं न चात्र चतुर्थः शब्दो
स्ति अन्यदतः पदत्रयसमुदायात्त चायं समुदायोऽस्ति लोके यतोऽस्य व्यवहारादर्थोऽवगम्येत यदा निष्प्रयुक्तानि तेषां नित्योऽर्थः अप्रयु
क्तश्च समुदायः तस्मात्समुदायस्यार्थः क्रियाप्यभावो वा न च पदार्थ एव वाक्यार्थः सामान्ये हि पदं वर्तते विशेषे वाक्यं अन्यच्च सामान्यमन्यो
विशेषः न च पदार्थाद्वाक्यार्थानामनिरसंबंधात् असति च संबंधे कस्मिंश्चित्पदार्थावगते अर्थान्तरमवगम्यते एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्या
न नैवैतदेवं भवति तस्मादन्यो वाक्यार्थः अप्रयुक्तादपि च वाक्यादसति संबंधस्याभावादर्थित्वं गमयतीति यदि कल्प्येत तत्र शब्दो धर्ममात्रीये
युक्तो मानं न च परशब्दधर्मो यदप्रयुक्तादपि शब्दादर्थः प्रतीयते न हि प्रथमश्रुतात्कुतश्चिच्छब्दात्केचिदर्थं प्रतियन्ति तदभिधीयते पद
धर्मोऽयं न वाक्यधर्मः वाक्याद्धि प्रथमापगतादपि प्रतियन्ति अर्थो दृश्यते तदेवं यदि प्रथमश्रुताच्छब्दादवगच्छेयुरपि न हि संदिग्धं गच्छेयुः
पदार्थविदो न्यायादत्यपदार्थविदोऽवगच्छन्ति तस्मान्नैतदेवं ननु पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृतद्भिरेकवाक्यार्थसंबंधो भविष्यति पदा
र्थानीति चेन्न यदि वाक्ये योऽन्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति क्वचन सहितैस्तथाप्यवगमिष्यन्ति
यथा तमेव पदार्थान्तरपदस्य वर्णं तदुपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादेव कल्प्यते स्यात्तत्कल्पितो वाक्यार्थप्रत्ययोऽन्यथाभावो वानन्वयपदार्था
द्वारणं भवति वाक्यार्थज्ञानमिति ननु नैवं भविष्यति सामान्यवाचिनः पदस्य गौरिति वा शब्द इति वा विशेषकं शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा
पदमन्तिकादुपनिपतति यदा तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते तन्न न हि कथमपि गौरिति शब्द इति वा सामान्यवाचिनः पदात्सर्वं गवां पुंस्त्रीत्व
युक्त्वादिरूपत्वं जातिज्ञानिता वा क्वचिदनुरोधेन कश्चिद्गौर्यादवर्तते न च शुक्ल इत्यादिविशेषवचनं तस्य क्व आदि निरस्तिर्न भव
ति शाब्द्यो निनानर्थको मा भूदित्यर्थान्तरपरिकल्पना शब्दा अतो न पदार्थज्ञानितो वाक्यार्थः तस्मात्कृत्रिमः पदसंहतास्वल्वेते पदसंघाता
श्च पुरुषकृताद्वयन्तेय यानीलोत्पलवनेषु चरन्तश्चारुसंश्रवाः नीलकौशेयसंवीता प्राणस्तेता वस्मंहिता अतो वैदिका अपि पुरुष
कृता इति तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायार्थस्य तन्निमित्तत्वात् तद्भूतपदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियार्थेन समाम्नायः समुच्चा
रणेनानपेक्षपदान्यार्थोऽन्वार्थगर्थेन वाक्यमर्थान्तरप्रसिद्धं कुतः प्रमाणाभावात् न किंचित्प्रमाणमस्ति येन प्रमिमीमहे नहापेक्षितपदा राम०
र्थस्य वाक्यान्तवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्य शक्तिरस्ति पदार्थेभ्योऽन्योऽर्थान्तरं वक्तुमिति ननु र्थापत्तिरस्ति यस्य दार्थव्याप्ति १

तिरिक्तमर्थमवगच्छाम न च शक्तिमन्तरेण तदेव कल्प्यते इति तत्रार्थस्य तन्निमित्तत्वात् सर्वेदर्थापत्तिर्भ्रमस्तामपि शक्तौ नान्यं निमित्तम
वकल्पेन अवगम्यते नु निमित्तं किं पदार्थ पदानि हि स्वं स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराण्यथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति
कथं यत्र हि शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा गुणः प्रतीतो भवति भवति तस्य तावद्गुणवति प्रत्ययमा धातुं तेन गुणवति प्रत्ययमिश्रीतः केवलं
गुणवचनगुणार्थविशेषो निसंपद्यते एकोयथा संकल्पिता भिन्नार्थो भविष्यति विशिष्टार्थप्रत्ययः विशिष्टार्थप्रत्ययश्च वाक्यार्थः एवम
वगम्यते नेत्यनन्यवाक्यार्थः को हि नाम विदर्शो पदसमुदायस्य शक्तिमर्थादवगम्यत इति यदिष्यति अग्निान्वयव्यतिरेकाभ्यामत इव
गम्यते भवति किं तदा निर्दिष्टमवस्था मानसादुपचारात्पाय बुद्धिरितोऽपि पदेभ्यो न पदार्थान्नवधायते नैतदानीमभियोगतो वाक्यार्थ
मावगच्छेयुः यथस्यपरार्थ्यमविषयकत नियोगतस्तु नावगच्छेति अपि चान्तरेणापि पदोच्चारणं यः श्वेतमवगच्छत्यश्वासौ शुक्लगुण
केन कस्मात्पदार्थं प्रत्ययवनावाक्यार्थः नास्य पदसमुदायेन संबंधः यत्तु चोक्तं पदार्थैर्न वाक्यानुरोधेन कृतः कश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हन्ती
ति मलमेवतत् यत्केवलः पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रयोजनाभावादनर्थसंज्ञायत इत्यवगतं भवति तत्र वाक्यार्थेऽपि तावद्भवितेति
विशिष्टार्थेनावगम्यते न सर्वत्र एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधेन शाब्दार्थ इति एतदपि परिहृतं भवति अपि च प्रातिपदिकादुच्चरितादि
त्याख्येभिर्विभक्तिः प्रातिपदिकार्थविशेषकत्वात् मा च विशेषकृतिः सामान्यकृतिं बाधते यच्चैतत् संगताः पुरुषकृतादयं तद
लिपिः हुतेनहमरणादिभिः अपि चैवंजातीयकोऽर्थः वाक्यानि संदर्तुं पुरुषाणां न किंनवर्यान्नमस्ति लोके संनियमात्प्रयोगः सं
निकर्षश्चात्तल्लौकिके च पुनः पंपुमत शेषार्थस्य भागानुगमकमुपलभ्य सन्नियमः संनिबंधनं शाकते संहत मेवंस्वज्ञातीयकानि
वाक्यानि नीलोत्पलेषाचरंतश्चारुसंश्रवा इति पतितस्मादग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येतेभ्यः एव पदेभ्योऽर्था अवगतास्तेभ्य
एवैतदवगम्यते अग्निहोत्राद्स्वर्गो भवतीति पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थ इति वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्या उक्तं
चोदनादिलक्षणो धर्म इति पुरुषकृतः शब्दस्यार्थेन संबंधः तत्र पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृतः इदानीमन्यथाक्षिप्यामः पौरुषेयस्त्वो
दनाइति वेदाः संनिकृष्टकालाः कृतका वेदा इदानीं तानि च चोदनानां मम दाहत्वपौरुषेयाश्च वेदा असंशयं पौरुषेयश्चोदनाः
कथं पुनः कृतकाः वेदा इति केचिन्मन्यन्ते पुरुषाख्याः आख्यायिकानि पुरुषाख्याः पुरुषाख्याः पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कालाप

ग्रा·भा·अ·१,पा १०

कर्म्मपश्वादकर्म्मितिनहिसंबंधोदनेसमाख्यातं नचपुरुषस्यांत्यःशब्दोनास्तिसंबंधोपदनःकर्त्तापुरुषकार्यःशब्दइति नत्रवचनलक्षणास्मारव्यास्यात नैतिब्रम:असाधारणंहिविशेषणंभवति एकस्यहिकर्त्तापिह्वापिब्रम:अतोऽस्मर्यमाणेपिचोदनायाःकर्त्तास्यात नस्मान्नमार्गचोदनालक्षणोर्थो धर्मः अनित्यदर्शनाच्च जननमरणवंतस्त्ववेदार्थाःश्रूयंतेयुचरश्रावाहणिरकामयतकुरुकरविंदउद्दालकिरकामयतेत्येवमादयःउद्दालकस्यापत्यंगोवाद्दालकिरितिगम्यतेउद्दालकिःयदिगेत्रोद्दालकिजन्मतोनामग्रंथापूर्वःस्यमस्य नित्यता उक्तंहशब्दपूर्वत्वं उक्तमस्मरणादिभिःशब्दपूर्वत्वमध्यन्तणांकेवलमाक्षेपपरिहारोवक्तव्यःसोप्यभिधीयते आख्याचवचना न यदुक्तंकर्तृलक्षणासमाख्याकाउकाधेतितदुच्यते नयमर्थापत्तिरकर्तृभिरपिएतेस्यसामाचक्षीरन्प्रकर्षेणवचनमनन्यसाधारणंकउदिभिरउक्तिस्यात तथापिहिसमाख्यातारोभवंतिस्मर्यतेन्वैवम्पायनःसर्वशाखाध्यायीकठःपुनरिमांकेवलांशाखामध्यापयांबभूवेति सबह्वानांबहुशाखाध्यायिनांसन्निधावेकदेशावशाखाध्यायी अन्याशाखाध्यनधीयानः तस्याप्रष्टत्वादस्याधारणमुपपद्यतेविशेषणं परंचक्कतिसामान्यमात्रंयच्चप्रावाहणिरितितस्यप्रवाहणस्यापत्यंप्रावाहणिःप्रवाहणस्यपुरुषस्यासिद्धत्वात्व न प्रवाहणस्यापत्यंप्रावाहणिःप्रशब्दःप्रकर्षेसिद्धोवहःभिश्वंप्रायेणनत्वस्यसमुदायः क्वचित्सिद्धःइकारस्तद्यथैवाप्रत्ययार्थेपत्येसिद्धस्तथाद्विक्रियायामपिकर्त्तरिवहनक्रियाप्रसिद्धःतस्मात्यःप्रवाहयतिसप्रवाहणिःबबरइतिचाव्यक्तशब्दानुकृतिःतत्वात्तनयोनित्यार्थ त्तमेवंनांशब्दोविदधतः यथावायुमतइदं उक्तंपरंउत्कृतिसामान्यमिदमिति तत्रचाविनियोगास्योत्कर्मणःस अयकथमवगम्यते नायमुन्मत्तवालवाक्यसदृशग्रावइति तथाहिपश्यामोवनस्पतयःसत्रमासतसर्प्पाःसत्रमासतेतियथाजरद्गवागायतिमंगलानीति कथन्नामजरद्गवोगायेत कथंवानस्पतयःसर्पावासत्रमासीरन्नितिउच्यते विनियुक्तंहिदृश्यतेपरस्परेणसंबंधार्थकथंज्योतिष्टोमइत्यभिधायकर्त्तव्यइत्युच्यते केनेत्याकांक्षितेसोमेनेति किमर्थमितिस्वर्गायेतिकथमितीत्थयनेतिकर्त्तव्यत येतएवमवगच्छंतःपदार्थैरभिःसंस्कृतेपदैतैवाक्यार्थंकथमुन्मत्तवालवाक्यसदृशमितिवक्ष्यामः नत्वनुपपन्नमिदंदृश्यतेवनस्पतयःसत्रमासतेत्येवमादिनानुपपन्नेनानेनाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्येवमादयोनुपपन्नाःस्युः अपिचवनस्पतयःसत्रमासतेत्येवमादयोपिनानुपपन्नाकुतःअग्निहोत्रादिनासर्वेचकर्मणांसमन्तात्स्तुतयोस्येतामत्रवनस्पतयोनामाचेतनास्तइदंसत्रमुपासितवंतःकिंपुनर्विद्वांसोब्राह्मणाः पाम० १०

नुपूर्वान्ज्योतिकंथाचांसगाअपिनचरंतिकिंपुनर्विद्वांसिब्राह्मणाइति अपिचाविगीतःकृदहदुपदेशःकथमिवोच्यतेकथमिवाग्रंथंतोन्मत्तवालवाक्यसदृशंस्यात तस्माच्चोदनालक्षणोर्थोधर्म्मःइतिसिद्धं आचार्यशबरस्वामिनःकृतामीमांसाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः अपिचाविगीतःसुदपदेशःकथमितिवर्त्ततेकथमिवामिनः ॥ यज्ञकर्मविधानंतन्निचोदनाफलंनस्यद्रव्यपूर्वसंस्कारलब्धयुक्तत्वदर्शनात अथमेध्यायेविशेषानिशाभानप्रदेशलक्षणंवृत्तं इहेदानीमूहलक्षणंवर्त्तयिष्यामः त्रिविधश्चोहः मंत्रसामसंस्कारविषयः सङ्गदप्राधान्येनवक्ष्यते अन्यदपिकिंचित्प्रसंगेनेयोद्भातेनचप्रसंगेनच आदितस्तथमर्थःचिंत्यतेलक्षणासिध्यर्थं अग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौज्योतिष्टोमश्चउदाहरणं तत्रपृथक्धर्माःसमाम्नाताः तेषुसंशयः किंतेअपूर्वप्रयुक्ताःउतयज्ञिप्रयुक्ताइति अपूर्वप्रयुक्तेषुसल्वहःसिध्यति यजिप्रयुक्तेषुसंस्कारोधर्माणां कथमिवसर्वेहितयज्ञतयः यज्ञतिसामान्येनचयजतिशब्दवाच्येधर्माविधायमानाःसर्वत्रभवितुमर्हंति अपूर्वप्रयुक्तेषुनदीर्घेतिशेषविधायमानाअन्यस्मिन्नपितदीयविशेषेप्रविशाति तस्मात्तोहःसिद्धोभवति नन्वेतत्सर्वसामविचारितेतस्मिन्निर्नेन उच्यते पुनस्तदेवस्मार्यते उत्तरविंताविवक्षया अथवातथपोर्वानोक्तस्मादिवशस्त्रेपदमुच्यतेकेस्वासौ तस्यद्रव्येषुसंस्कारस्तत्प्रयुक्तदर्थत्वादिति एतेनचेदमप्रयोजनमहोविवक्षितः एवंहिससिध्यति तचैतन्नोक्तं नैतत्तचप्रयोजनमिति तत्रचेतावतीचिंता किंप्रतिकरणंनियताधर्माउतसर्वसर्वेति तथापूर्वप्रयुक्तत्वे यज्ञतिप्रयुक्तत्वेचसिध्यति नद्रव्यादिसंस्कारस्यापूर्वार्थत्वे तल्लिंदसिद्धं तथापूर्वप्रयुक्ततासिद्धोप्यवदारायंमलचितमुपादीयते तस्मादपुनरुक्तं अथवाचिन्त्यामवचिंतामिदवक्ष्यामः किंयज्ञनिमित्ताधर्मअपूर्वप्रयुक्ताःउतापूर्वनिमित्ताएवतु नचविकल्पःवैषम्यादिकःकल्पोविधिरेकःप्रत्यक्षः दृष्टविरोधः तस्मात्सर्वाग्निहोत्रादर्शनाचित्तस्मादविवार्यनत्तंदर्शनधमइत्यस्माल्लोकादुक्तम्याप्सिरादिलिंगतः अदित्यस्तामित्येनदुपपादेतिनुमिदमुभयमपिदृष्टविरुद्धमुच्यतेतस्माग्निषावधारणासिध्यतीति अपरोदृष्टविरोधः नचैतद्दिमोब्राह्मणावामोब्राह्मणावेःस्वक्रियार्थत्वादनर्थकोऽध्यायमर्थोग्रंथेनआपनेकिंनाब्राह्मणावयमुताब्राह्मणाइतिप्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणं शास्त्रदृष्टेनविरोधःतस्मात्प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वनत्प्रमाणं तथाफलाभावात गर्गत्रिरात्रब्राह्मणंप्रकृत्योच्यतेशोभतेस्यमुखयएवंवेदेति यदिभूतानुवादोनर्थकः तथाध्ययनफ

शा॰भा॰प्र॰ ११

त्वनुवादत्वनोसरनुवादः कालांतरेफलेप्तनिवृत्तीति चेन्न नत्वत्रप्रमाणामस्ति विधिःस्यादितिचेन्न नैषविधिपराउक्तसंस्कार
कर्मस्विति निंदितविपत्वेतदुपस्थानकिंफलनिधिकृतार्थवादइति इदंनुकिंहितुस्त्ववादःक्रियार्थोवेति आस्यत्रजापान्नाजीआ
यनुदर्शितोदाहरणं भग्नानपत्नेयात पूर्णाहुत्यासर्वान्कामानाप्नोतीति पत्नुवंभूयाजीसर्वांलोकानभिजयति तत्रितत्कर्म
तियामानंतरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेति यदिग्रतानुवादमात्रमनर्थकं यदिफलविधिरत्वेत्प्रमानर्थ
नश्यकलापूर्णाहुतिमग्निहोत्रादयःक्रियंतेनत्वानिवाग्नीषोमीयेनेणमांमिनुयजेतेनत्वानधीतावत्समेधेनयजंते तथापश्चिमी
अर्केमधुत्वक्षेतनेवपथामधर्थिनःपर्वतगच्छ्युस्ताद्यानदपिचाद्यः अर्कचेन्मधुविंदेतकिमर्थपर्वतंत्रजेत इष्टस्यार्थस्यसंसिद्धौ
कोविद्वान्यत्नमाचरेदिति भागिप्रतिषेधात नष्टधिन्यामग्निश्चेत्तवानानरिसिनदिवातत्प्रतिपधभागिनसर्वप्रतिषेधेतिनिताय
नएवैतदंनरिक्षेदिविनाग्निश्चीयतइति पृथिव्यांचयनप्रतिषेधार्थंवद्यानंअंतरिक्षयदनिषेधार्थमेवतत्त्व अथाप्रमाणेनिपर्व
संधीभवति कथंनत्वप्रमाणांयाद्दिव्यंतरमाकुलयेत्स्वयंचानुकूलस्यात नवेतत्व्यहिर्यनिधायवेतव्यमिति अनित्यसंयोगा
त अनित्यसंयोगत्वनंदप्रामाण्यमतिपरंनुस्तुतिसामान्यमितिपरिहृतः इदानींचिकदेशानामाक्षिप्तानांपुनरुपोद्घातकस्तुतिव
ति वर्बरःप्रावाहणिरकामयतेति विधिनान्वेकवाक्यत्वात्तु स्यथेनविधानास्युः इदमसाम्नायतेवायव्यंश्वेतमालभेतभूतिका
मोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयतीति वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्येतावत्युपिक्रियान
गम्यतेक्रियासंबंद्धंनाकिंचिनस्थापिविश्वदेवानेकवाक्यत्वात्प्रमाणोभूतिकामइत्येवमेतांविध्युद्देशःतस्यैकवाक्यभूततावायुर्वै
क्षेपिष्ठेत्येवमादिः कथमेकवाक्यभावः यदानांसाकांक्षत्वात्पिष्टस्तुत्योश्चेकवाक्यत्वं भूतिकामआलभेतकस्मात्वतावायुःक्षे
पिष्ठेति नायमभिसंबंधोविधिक्षितोभूतिकामेनालब्धव्यमितिकुर्वंतस्याल्भेनयतस्तोभूतिरिति भिन्नाविभावयोंनुभयाभि
धानेवाक्यंभर्यतेकिमर्थास्तुतिरितिचेत्कथंनेनिगतोनुष्ठीयेतेतिः ननुप्राकस्तुतिवचनादनुष्ठानंभूतिकामात्तोत्सिक्षस्तुति
वचनमनर्थकं नहियदास्तुतिरदासन्निधनंतदापूर्वेणविधिः पदास्तुतिपदंसंबध्यतेतदाभूतिकामस्यालंभोविधीयतेयया
पटोभवतीतिपटउत्पद्यतइत्यर्थः निराकांक्षिंनपदद्वयं यदान्वस्मिन्वेवस्तुभित्प्रारंकृयंतेतदारागसंबंधांन्नभवतीत्यर्थः प्र राम॰ ११

25/1937

स्तिन्वरस्तं प्रस्ताकोसा सांपरानन्तुतिपदानिविधिश्चाहूननदाभ्रीवा यदास्तुतिवचनंतदास्यवनेनानस्तेनंमतिकिंस्तुतिव
चनेनगर्यमिन्नतलंविधायकमाद्यत्तदग्नविपूर्वविधत्तेआत्मनेवप्रीन्नविष्वलइति सत्यंविनापिनेनसिद्धस्तुत्यर्थोजनमस्तितु
त तस्मिन्विषमाणे वैधोवाकस्य लोवगम्यतेस्तुतिःप्रयोजनेनयोत्तमिन्नसतिविधिनारोचनमिति ननुसत्स्वपिस्तुतिप
देपुस्तेस्तविधुवाक्यत्वादिधिरभिन्नतःस्यात नविनुस्त्येतस्तुतिपदसंबंधः अहस्तुतिपदाविधुनर्थकान्यमुखेयस्ताकांक्षा
कि प्रवंतनस्तनीतिवेनगम्यमानेर्यविवक्षितोयोनभवितुमर्हति प्राचीनोविधुरिहःसध्याकांतिनिरपेक्षेयविधानंत्राकां
तिस्तुतिपदानोकुदयोभवितुं मस्तस्यवाक्यत्वोपमावः अनेनाद्विधेःस्तुतिमवगच्छामः ननुनिरपेक्षादपिविधिम
नानिस्तुतिमोरवमुनर्वसतिकाम्यादिरोधःकिंतत्रास्यःस्तुतिसंबंधेसतिविध्यर्थः वाक्यंहिसंबंधस्यविधायकंनोन्वत्संबंधो
निरध्याय भूतिकामव्यालमेतआलभेतेतिपदिपुणोमवतीति भिद्येनतद्वैवसतिवाक्यं अथयदुक्तेनक्रियागम्यानतत्संबंधे
किंविदिति स्तुतिर्भूविधानास्तुःस्तुतिपदाः स्तवंतःक्रियांगुणेनचमानाप्रवृत्ताद्वणासुपकरिष्यंतिक्रियायाः एवमिमा
निस्तर्धेनपदानिकिंनिरर्थस्तुतिवेतिविदधति अतःप्रमाणमेवंजातीयकानियासुवीर्धसेपिवादवतेति तुल्यंचसांप्रदायिकं
अयोन्येनवाक्यस्तुतिपदानोनिराकांक्षाणिविधायकानिविधेरूपत्वात स्तुतिरूपत्वास्तुतिपदानितुप्रमादपाठइति तथैवं
प्रवंगमात्तुल्येन सांप्रदायिकंसंप्रदायःप्रयोजनंयेषांभावानांसर्वेतिविधिपदानांअर्थवादपदानांचतुल्याःअध्यायानध्या
यवायुक्तस्यास्यतिपत्तिः शिष्योपाध्यायतावसेर्वक्षिप्तेवृत्तीतोयंचअविचार्यतुल्यमाढितेयं स्मरणंचदृष्टंत्वेनप्रयादपा
उइति अप्रामाण्यानुपपत्तिःप्रयोगेहिविरोधःस्याद्वास्त्रीयंस्त्वप्रयोगेफलंतस्मादुपपत्तेयं अपिन्त्वयेवानुपपत्तिरस्तुनान्तर
दृविरोधात्तेवमायासोरोदीदित्येवमादिपुनप्रामोपि कुतः प्रयोगेहिस्तवादीनामुच्यमानेविरोधःस्यात् शास्त्रार्थस्त्वप्रयो
गभूतस्यानुपपत्तेनस्तेनमनोवत्तवादिनीवाचेति गुणवादस्तु यदुक्तंविधेयस्यप्ररोचनार्थास्तुतिरितितदिहकथमवकल्प्यत
यमानुदृधेयमन्यस्तुतेनयथावेतसशालयानकामिश्चाग्निविकर्षतीति येनसावकेविधेयेआपश्चस्तुयंतेश्यामीवंद्याताद्वनि
नकुर्वंतगुणवादस्तु गौणएववादोभवति यत्संबंधिनिस्तोत्रमसंबध्यंतरंस्तूयते अभिजनोह्येषवेतसावकयोःततस्तेज्ञानि प्र

शा॰ भा॰ २१

१०

भिन्ननसंस्पर्शनचाभिज्ञातः संस्कृतो भवति यथाश्मकाभिन्नवेदंवदतोऽश्मकेऽपुस्त्यमानेपुरस्कृतमात्मानंमन्यते एवमत्रापिद्रष्टव्यं
अथसोऽरोदीदितिकस्यविधेःशेषः तस्माद्बर्हिषिरजतंनदेयमित्यस्य कुतआकांक्षत्वात् यदानामरोदीधदरोदीत्तदुदस्यरुद्र
मिति अत्रसइतिप्रस्कृता पैससत्वस्यात् तस्यपदश्चंशायतेति नस्येतिपूर्वप्रतता एकएव उपपत्तिश्चापरितनस्ययोग
र्हिषिरजतंदद्यात्पुरास्यसंवत्सराद्गृहेरोदनंभवतीत्यस्य हेतुत्वेनार्थेप्रतिनिर्दिश्यते तस्माद्बर्हिषिरजतंनदेयमिति एवंसर्वाणि
साकांक्षाणीति कथंविधिरूपकुर्वन्तीति गुणवादेनरोदनप्रभवंरजतंबर्हिषिददतोरोदनमापद्यतेतत्प्रतिषेधस्यगुणोऽयद्रोद
नीमिति कथंपुनरुदतरोदीदितिभवति कथंवानश्रुप्रभवंरजतंश्रुप्रभवमितिवावचनं पुरास्यसंवत्सराद्गृहेरोदनेक‍थंरोदनं
भवति तदुच्यतेगुणवादस्तु गौणएतशब्दः सद्रूपतिरोदनानिमित्तस्यशब्दस्यदर्शनादरोदीदित्युच्यते वर्णसारूप्यान्निंदनमश्रु
प्रभवंश्रुप्रभवमित्याहानिंदत्येवचधनत्वाग्रदः स्वदर्शनात्पुरास्यसंवत्सराद्रोदनंभवतीत्युच्यते तथायःप्रजाकामःपशु
कामोवास्यात् सएतंप्राजापत्यमजंतूपरमालभेतेति आकांक्षितत्वादस्यविधेःशेषोऽयंसआत्मनोवपामुदक्खिददिति कथं
गुणवादः इत्येनामनास्त्यत्रवपायदात्मनोवपामुदक्खिददितितच्चकर्मणःसामर्थ्यंयदग्नौप्रकृतमाचार्यावपायामपञ्चस्तरदा
न इत्थंचयदपःपशवोभवन्तीति कथंपुनरखिलायांवपायांप्रजापतिरात्मनोवपामुदक्खिददित्याह उच्यते असद्वृत्तान्त
त्वाख्यानरूपस्यतत्प्रशंसायांगम्यमानत्वात् इहात्वाख्यानेनसमानेद्रव्यंनिष्यतेयच्चवृत्तांतज्ञानंयत्रकस्मिंश्चिद्गुरोनना
द् यावानवृत्तान्ताख्यानंनप्रवर्तकंननिवर्तकमितिप्रयोजनाभावादनर्थकमित्यविवक्षितं प्रशंसायाःप्रवर्तकंबाधिवर्ततेति
तयोर्विवक्षावृत्तान्ताख्यानंविधीयमाने आदिमत्त्वंवेदस्यदोषःप्रसज्येत कथंपुनरिदंनिरालंबनमसत्याख्यायतइतिउच्यते
नित्यःकश्चिदयंप्रजापतिःस्यात् वायुराकाशआदित्योवास्यआत्मनोवपामुदक्खिदत् रश्मिर्वायुर्रश्मिर्वा तामग्नौप्रागृह्णा
त्तदेषजोऽवामेकोकिवानतोजडस्यबीजंवीर्योदितितमालभ्यतस्मुपसुप्रजाः पशूनापादितिगौणाःशब्दाःआ
दित्यःप्रायणीयश्चरुरादित्यउदयनीयश्चरुरित्यस्यविधेःशेषोऽयम्रहावान्वास्येदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्रजानिति राम॰

आकांक्षितत्वात्सर्वस्यामोहानामादित्यश्चरुरतीयित अयिदिशोहास्यतिस्तःतिःकथमसतिदिशोहदिशोहाह्वाइति १२

२७|१९३७

उच्यते प्राकृतस्यवदोःकर्मसमहस्यापस्थितत्वाद्दिशांमोहदाह्वेवधारणावकाशदानादिभिर्ज्ञापयतीतिगौणत्वंप्राकृशाब्दप्रायात्
हिरण्यंहस्तेभवत्यथस्कूनीत्याकांक्षितत्वादस्यविधेःशेषस्तेनंमनोनृतवादिनीवागितिनिंदावचनंहिरण्यस्तुत्यर्थानि यथाकिम्प
गादेरतस्यमौजायितत्वदिति कथंपुनरस्तेनंनिंदितुमपिस्तेनशब्देनब्रूयात् वाचंवानृतवादिनीमितिगुणवादस्तुरूपात् यथा
स्तेनःप्रच्छन्नरूपाःएवंमनइतिगौणशब्दःप्रायाच्चानृतवादिनीवागितिदूरभ्रमस्त्वात् दृष्टविरोधउदाहरणंतस्माद्धूमएवाग्नेः
दिवादद्दृशेनार्चिः तस्माद्धिरवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूमइति अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायंजुहोतिसूर्योज्योतिःसूर्यःस्वा
हेतिप्रातरिति मिश्रलिंगयोर्मन्त्रयोर्विधानस्याकांक्षितत्वाक्षेपः उभयोर्देवतयोःसन्निधानेहोमइतिस्तुतिरूपपतिःदूरभूयस्त्वाद्
अस्ताग्निस्वादर्शनंगौणशब्दः अपगधातत्तुःअपुत्रस्वाद्याननं दृष्टविरोधएवोदाहरणंनवेतदिद्मइति नत्वरवेप्रक्रियमाणंब्रूया
दित्याकांक्षितत्वादस्यविधेःशेषः आत्मन्विप्राह्मणःप्रवरानुमन्त्रणंनस्यादितिकृतिः दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनंगौणरूपरोपेण
र्मुस्तुपत्नीन अप्रमत्तायसन्नंतुमेनमिस्यादिनाउद्धानंयच्च आकालिकेज्ञानदानीमेवोत्पद्यतेनदाकालिकेज्ञानदृष्टविरोधउद
हरणंकोहितदवेदिनिरीकान्वात्स्कतीतिसाकांक्षत्वादस्यविधेःशेषःप्रत्यक्षफलत्वेनस्तुतिः अनवक्लृप्तिवचनंविप्रकृष्टका
लत्वादिनिपायप्राप्तातस्याफलाभावादित्यचोदाहृतं शोभतेस्यमुखमितिगगीत्रि" " गविधेराकांक्षितत्वाक्षेपःवेदानुमन्त्रणे
आस्यप्रजायांवाजीजापतइतिवोषः मुखशोभावाजितंचगुणवचनंगौणःशब्दः शोभतइवविष्येरूद्दीक्ष्यमाणः कुलेसंनता
आयनप्रत्यान्नेधायीजायतइति सप्रतिमहावन्नंप्राप्नोति सर्वत्वमाधिकारिकं अन्यानर्थस्मुदाहरणंपूर्णाहुत्यासर्वान्कामान
वाप्नोतीतिपूर्णाहुतिंजुहोतीत्याकांक्षितत्वादस्यविधेःशेषः यद्युक्तंनमेवंवेदितित्तरतिमृत्युमित्यस्याकांक्षितत्वाक्षेपः फल
वचनंस्तुतिः सर्वकामफलस्यनिमित्तसर्वकामावाप्तिवचनंगौणं असर्वेषुसर्ववचनमधिकृतापेक्षं वा फलस्यकर्मनिष्पत्ते
र्निपालोकवत्परिमाणतःफलविशेषःस्यात् अज्ञारूपवचनमिदं यद्यपिविधिस्तथाप्यर्थवत्त्वात्परिमाणतःसारतोवाफलवि
शेषात् अतस्यार्थवत्त्वं अप्राप्तिप्रतिषेधादित्यादावुदाहृतंनपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनांतरिक्षेनदिवीतिहिरण्यमुपनिध्यायच्चे
तव्यामित्याकांक्षितत्वादस्यविधेःशेषः पृथिव्यादीनांनिंदाहिरण्यस्तुत्यर्थेन असतिप्रसंगेप्रतिषेधानित्यानुवादः यच्चानित्य

शा·भा·अ·१

१३

वचनंपर्यंरः प्रार्थनिरकामयतेतिनत्परिहृतं अर्थवादाक्षेपेण प्रत्युक्तमिदानीमर्थवादप्रामाण्येनेनैवपरिहारेणपरिहरिष्यत
इति विधिर्वास्यादश्रुतत्वात्तदादमात्रंघ्यनर्थकं इह यथाविधिवन्निगदा अर्थवादास्तत्रोदाहरणं उदुंबरोयूपोभवत्यूर्ग्वाउदुंबरऊ
र्क्पशवऊर्जैवास्माऊर्जंपशूनाप्नोत्यूर्जोवरुंध्यादिति किमस्य विधिः कार्यमुतास्यापिस्तुतिरिति किंतावत्प्राप्तं विधिर्वास्या
दश्रुतत्वादस्मात्स्तुत्यनर्थकं विधिवन्निगदेषुवक्तात्रीयकं फलविधिःस्यात्त फलंत्ववगम्यतेतथा अपूर्वं विधास्यति इतरथा
स्तुतिवादमात्रमनर्थकंस्तत्प्रमाणत्वाच्चनावानवसीयोपिच्चांऊर्जोवरुंध्यादितिप्रयोजनंश्रूयतेनचप्रशस्तोयमर्थइति कश्चिच्छब्दो
ऽस्ति लक्षणयानुस्तुतिर्गम्यतेस्तुतिश्चलक्षणयाऽज्ञायसीति लोकवदितिचेत इतिचेत्पश्यसि स्तुतिरनर्थिका नचशब्देनाव
गम्यतइतिलौकिकानिवाक्यानिभवंतोविदांकुर्वंतु नद्यथयंगोः कन्यादेयदत्तीयाएषादिवह्वक्षीराऽल्पपत्या अनष्टप्रज्ञाचेति
कर्तव्येत्स्युक्तेगुणाभिधानात्प्रवर्तत्नेनरांक्तेनारः वहुक्षीरेतिचगुणाभिधानमवगम्यते तदपिभविष्यतीति नपूर्वत्वात् नै
तदेवलोकेविदितपूर्वा अर्थाउच्यंतेवहुक्षीरादयःतेषांनविज्ञानमेवप्रयोजनंश्रुतःप्रशंसागम्यते अविदितवादेनत्वदधरिनप्र
वंविधुरेज्ञाविवचनादविदितत्वादेवचनप्रयोजनंयत्तेवैदिकंपुनर्यादिनविधिशब्देनप्रयोवितानतरामर्थवादेनज्ञानानांकोहिविधिना
द्यनसत्तदानीं अथविधिशब्देनप्रयोवितःकिमर्थवादशब्देन अपिच्चवेदेन्यतमसंवादःऊर्जोवरुंध्यात्यप्रसिद्धवचनं उदुंबरइ
तिदंतुसंचाप्रसिद्धं यस्मादुदुंबरस्तस्मात्तन्मयोयूपःकर्तव्यइति ऊर्गुदुंबरइत्यनृतवचनादन्यदप्यस्यान्दतमितिपरिकल्प्यते उक्तं
तुमानसेनोचाक्रमस्मात्रिर्वाचिमर्जावत्वंविधिनात्वेकवाक्यत्वादिति ननूक्तंफलवचनमिहगम्यतेनस्तुतिरितियदिहफलवचनं
मौदुंबरस्ययूपस्य नचाविहितउदुंबरोयूपोऽस्ति नाचफलयवनमेवानर्थकं स्तुतिवचनंशब्दोनास्तीतिचेत इहफलवचनेफ
लवत्ताप्रतीयतेफलवांश्चप्रशस्तइति तत्रफलवत्तायुमानर्थक्यमितिर्योदितीयोर्थःप्रशंसानामसनगम्यतेलक्षणेतिचेत्रलक्ष
णापामप्यर्थकमितियावत्तान्नभवत्येव लक्षणापिलौकिकीहिनवृत्तन्तसंवादे चेदानेयूर्गुदुंबरइतिगुणवादेनप्रयोग्नार्थ
तांश्रुमंदंगौणत्वात्संवादः किमादइयंपथात्नप्रसिमाधनमेवमिदमपिप्रीतिसाधनशक्तियुक्तंप्रशंसितुंप्रशंसावाचिनंविनाशब्दं नी
यतेगुणंतेहितस्यकफलसंबंधादूर्गीतिवदितुं विधित्वस्यानर्थकःकश्चिन्नास्तिस्तुतिः प्रतीयतेतसामान्यादितरेषुतथात्वं अ

राम॰
१३

29/1937

...यानिर्धन्यर्धोऽसोनेनसहइलक्षवोनिरस्य कर्तव्यइतिविधेरशक्यत्वादानर्थक्यं तन्नानावश्यंस्तुतिः कल्पयितव्यासमपिनीभिरङ्गि
रसामकानांतमंत्रंधीयजमानस्यक्रियमाणामुनीतितत्सामान्यादितरेषुतथात्वंतर्थयतियावत्तावत्तथात्वमिति किंतत्सामान्यंविध्यसंभव
स्तुतिसंबन्धः प्रकरणेन्यमवश्यकर्मणेकल्पेनविधानर्थक्यंदिनेप्रति इतस्तपत्याम स्तुतिरिति कुतःइदमामनंतियोविद
र्भःसंनिर्लीयते ...यःश्रुतःससंदेतत्स्मादविद्धता श्रपयितव्यःसदेवत्वापैति यदिस्तुतिः दर्शपूर्णमासयोरेवश्रुतःस्ता
त्स्यति तथामुख्यमपकर्षेत्व्येत अपकृष्यतइत्यपकर्षः विधिपरेतुयत्रैनं कृतस्तत्रविदधतानीयततथासतिप्रकरणंवा
धितंभवेत दर्शपूर्णमासकर्मप्रतिनिकृताभावादिदधविधानमनर्थककथस्यात्तस्मात्स्तुतिरेव विधौत्ववाक्यभेदःस्यात् तुदुं
बरोयूपोभवतीतिविधिर्विमतस्त्वाप्रमाणेऊर्जवरुंध्यादित्येतस्मिंश्चवाक्यैभिधने इउर्गौदुंबरोयूपःप्रशस्तःशतोऊर्जोवरुंध्याइ
तितथादिविधिगदानामपिस्तुतिरेवकार्यमर्थवादानामिति हेतुर्वास्यादर्थवत्वोपपत्तिभ्यां अथयेहेतुवन्निगदाःशूर्पेणजुहोति
तेनाह्यन्नंक्रियतइत्येवमादयस्तेषुसंदेहःकिंस्तुतिस्तेषांकार्यमुतहेतुरिति किंप्राप्तंहेतुःस्यादन्नकरणंहेतुरित्युपदिश्यते किंप्रयोज
नमस्यवचनमतिशूर्पकाल्पनावेनदिव्यपदेशाः सत्यमेवंलोकेविधिविधापिष्यतेतुवचनेन शूर्पेणहोमकर्तव्येऽन्नकरणंहेतुरित्युपदिश्यते
किंप्रयोजनमस्यदर्पिदर्पिपिठरादन्नकरणंयत्तेनापिवनकथंहोमःक्रियेतेति कुतस्तस्याप्यस्यन्तक्रियायां अर्थवत्त्वाशक्यतेन्नतेनप्य
र्थकरणेतस्यामानइत्युच्यतेनदिवर्तमानकालःकश्चिदस्ति यस्यायंप्रतिनिर्देशः हेतौन्नस्तुतिशब्दःस्तुतौलक्षणायदिच्चदर्विपि
ठरादिनसाक्षादन्नंकरोतीतिनान्नकरणमित्युच्यतेत्यूर्यतस्मिन्शूर्पस्तुतिरनर्थकास्यात् शूर्पमपिदिनसाक्षादन्नंकरोतीतितेनक्रियार्थे
नचर्यस्यस्तुतिनोपपद्यते स्तुतिस्तत्रशब्दपूर्वतादचोदनात्स्वस्थानेचतदस्तिशब्दपूर्वकायमर्थः अंतःकरणंहेतुरितिशब्दश्चात्रक
रणंशूर्पहोमेदतुमित्याह नचदर्विपिठरहोमेतेनशब्दपूर्वकंशूर्पं नचदर्विपिठरादेश्चादना व्यर्थस्तुतिरन्यायेतिचेत इतिपुनर्यदुक्तंत
त्परिहर्तव्यं अर्थवद्विधिर्वोपलाश्यथालोके अस्मत्पक्षेयोस्तिवाक्यशेषोदिसविधेस्तदाभवतिसंवादश्चस्तुतिवचनत्वेनयथावयंशू
र्पेणान्नंक्रियमाणंजानीमस्तथान्नंशूर्पेणक्रियतइत्यवगम्यतेतदाचावर्तमानंस्तोतुंवर्तमानमित्युपदिशति त्वत्पक्षेऽपदोषोयस्य
हेतुविधिःविर्थाहिनपरशब्दार्थःप्रतीयते नचवर्तमानमपदिशन्वाक्यमर्थविदध्यात् अस्मत्पक्षेतुपरशब्दःपरत्रप्रवर्तते यथावला

मानदेवदत्तौ पाषाणवत्तादीन् असदृत्वइति अरूपवर्त्तैपि वल्लवक्षौद्वर्तमानोनामिदं ग्राइर्ल्लं वापेक्ष्यग्रद्धमतेयेदेवदत्तानिकर [illegible]
नपेक्ष्यभवति पूर्वतनस्थलं क्रियतइति प्रकाशान्तकरणेनस्तव: स्वर्त्तस्थानिकश्शौत्यन्तान्याम्यन्नकरणिन्यालोभवति [illegible]
निश्चनिर्देश्यत्वामान्याद्विधिर्चेद्व्यवस्थाविधीनांस्यात् यथापिवत्तंवदन्यकरणहेतुर्द्विविधरप्रकारणी [illegible]
ग्रह्मादन्नकरणहेतुर्गितिप्रतीयतेचाब्दा पृथक्स्थहेतुर्नवादथापिठवादीनां तादिनिर्दिष्टवतुयत्माद्रूपेणाभोतिकेन [illegible]
तादिवक्यास्याद्दृन्वदुध्मातोक्षिकस्मातिनमेत्यद्दुग्धमिति नानाग्निरपिवत्वदुपध्मातादइतीतिगन्धतो [illegible]
यतेतनामाक्ष्यापि श्रपविदन्नेनापितमत्तेनहोम: क्रियतइति अन्यपरस्यापिधीनांस्यात् नतेनविभूनाय [illegible]
दुतंस्यात सुहोतातितावदेवान्नकरणेनऊहतीति अथस्यदेपुन: शूपेनखते [illegible]
तदाकांमायकिंतदिवरोन्नंनापितस्माक्षेतुवभ्रिगदस्याप्रिस्तरोनिरक्तायमिति तदर्थंग्राह्यात अथेदानीं [illegible]
मानविभावक्षितवदनाइति किमर्थं प्रकाशेनयागं उपकुर्वन्ति त्रिभारणामाञ्चयेतिप्रकवारणमात्रेणा [illegible]
दामोत्पत्त्वर्थिनोत्पलवनेविनिपुरस्त अभिधानेनवत्त्रकरणानविज्ञातांगमारोनान्यथापकर्तुं [illegible]
अनेनेति तदेतदवगच्छाम: इच्चारणमात्रेणैनोपकुर्वन्तीतिकुत: तदर्थ्रश्राह्यानियदभिधानस्मम [illegible]
यदृच्छथर्मतिपुरोडाशंप्रथयनिनिवचनमिदमनर्थकं पदार्थाभिधानेनोपकुर्वन्तीति [illegible] उक्तस्य
नोपाणांभिधानेनयथासाक्ष: पुरुष: परेणन्त्विगोपतेन [illegible] अवधारयंतुस्य
वाक्यशेषोर्थवाद्वदुक्तं [illegible] नसमर्थार्थमंत्रा
उदाहरणंभाददमंत्राभाववचनेनविधावंतेनाचतुर्भिरादत्तइति [illegible] चतुग्राहसंख्यारूपा
दवप्राप्ताप्रमुत्रपार्थवचनं भविष्यतीतिचेत्समुच्चय [illegible] स्वपशाभिद्रातीमादत्तइ
[illegible] नतुगर्दभरशनामपरिसंख्यास्यति
नचान्तोतिपरिसंख्यानुपरिसंचक्षाणोहिस्वार्थंत्याद्य पराथ्येकल्पितप्राप्तमनबाधेत साददिविदितवचनामंत्रा: अतोनग्रमा

गम॰
९४

31/1937

गंवर्हिरेवसदनंदामीत्यस्यरूपं बर्हिर्लवने विनियोगस्य वाक्यनियमात् नियतपदक्रमाहिमंत्रा भवंति अग्निर्मूर्धादिवइति नविपर्य
येणयथर्थप्रत्ययन्नर्था: विपर्ययेणार्थप्रत्यय: प्रणीयनइतिविपर्ययेनमर्थक: स्यात् अथनुच्चारणविशेषार्था: विपर्ययेनदुच्चारणमि
तिनियम आम्नायमिनैवपनर्व्याञन्यत्र नियमोर्थवानसन्नन्तपक्षइत्यनर्थकस्त्वपिनियमोदृश्यते यथेंद्राग्नीइति युक्तंतत्रविपर्यय
र्थप्रत्ययाभावात् पुरुषापराधात् तुक्षिन्नत्वपिपाठमर्थेतदभिधानोमंत्रोभवति अग्नीदग्नीत्विहरेति मनुष्येकोबोधयेत अथनच्चार
णाकर्मार्थकोविशेषार्थोपुरुषेपुच्चारणविशेषोवकल्प्येतेति नतुपुनर्वचनात्संस्कारविशेषोभविष्यति एवमकस्पमेवाश्रितोसि य
त्नमुच्चारणमात्रेणैकतुनार्थमत्तायन्नंतत्रतीतिउदाकं यथामाप्यनेकपादंधिद्दिती [illegible] अथवनोपादत्ते अ
विप्रमाणपत्वात् यजमानमभ्यन: प्रकाशयितव्य [illegible] यथादग्राममभिदधाति यथावतारिस्थगादइतिनद्यमभिधा
नार्थ: किमभिदध्यात [illegible] तदुच्चारणार्थेनोपकल्प्यते तथामामाहिंसीरितिसत्वामपिहिंसायांकिमभिदध्यात अपेनतेर्थसंबंधना
त अपेनतेर्थसत्वंबध्नातिओषधे त्रायस्वैनमिति अभिधानेनोपकुर्वतएवंजातीयकाओषधिं पशुत्राणाय प्रतिपादयेयु: नचा
मावेनतत् [illegible] उच्चारणार्थं पुनर्दोषोभवति तस्मादुच्चारणार्था: शृणोतग्रावाणइतिनोदाहरणं अर्थवित्रन्ति
[illegible] आदित्यपादितिरंतरिक्षमिति सैषयोत्नदेवानामि [illegible] कोज्ञातुमिदवधारयेत अनवधार्यंश्च
किमभिधानेनोपकुर्यात उच्चारणमात्रेतु नप्रतिरोधीभवति तस्मादुच्चारणार्थामंत्रा: एकएवरुद्रोवतस्थेनद्वितीय: असंख्याता
सहस्राणियेरुद्राअधिभूम्यामिति चोदाहरणं स्वाध्यायवद्वचनात् स्वाध्यायकालेपूर्वोक्ताइतिकृतीति माणवकोहंतिमंत्रमधी
तवानितिनमंत्रेणाभिधानमभ्यस्यति अस्मानुपपत्यावधारणयत्नवत्तेन येनवेनाप्रमयोजनंतदभ्यसित [illegible]
स्याभ्यासादुच्चारणेनप्रयोजनमित्यवगच्छाम: अविशेषात् अपिवाकेचिन्मंत्रागामभ्रकाभ्यर्वाथोविदितुंयथा अम्यक्षा
नइंद्रऋषिणेति सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतुइति इंद्र:सोमस्यकाणुकेतिचैतेकिंप्रत्याययेयु: उच्चारणार्थे पुनर्दोष:तस्मादुच्चार
णार्थामंत्राइति अनित्यसंयोगात् मंत्रानर्थक्यं अनित्यसंयोग: खल्वपिभवति मंत्रेष्वभिधानार्थेषुयथाकिंतेकृण्वंतिकीकटे
षुगावइति कीकटानामजनपद: नैचाशाखंनगरंप्रमगंदोराजेति यद्यभिधानार्था: प्राक्प्रमगंदान्नायंमंत्रोभूतपूर्वइतिगम्यतेन

श्रौ·भा·प्र·१
१९

देनेमदर्थं शाख्यादिभिः कारणैर्मंत्राणामविवक्षितवचनता अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमानानां वेदेच
दानामर्थः सार्थैर्वचनैर्विवक्षितस्तथैव वेदेपि भवितुमर्हति नेवं लोके तेरर्थे स्ववुद्धेः संव्यवहारः इह तु देवताभिरप्रत्यक्षाभिर्य
ज्ञांगैश्चाचेतनैर्नैः संबंधनकश्चिदयज्ञस्यायकार्योयद्दृष्टं परिकल्प्येत उच्चारणादेवचनं भवितुमर्हति यथिकर्त्तव्यं तत्प्रयोजन
वदुच्चारणं च न कथं चिन्न कर्तव्यं यथार्थान्न प्रत्याप्यते नाविच्छिन्न इदमनर्थकं यदि न प्रयुज्येत समाम्नानानर्थक्यं तस्मादुच्चारणादपूर्वं तत्
याचनदर्थं शाख्यादिभिः कनं तदुच्यते अर्थप्रत्यायनार्थमेव यज्ञे मंत्राणामुच्चारणं यदुक्तं देवताभिर्यज्ञांगैश्च संबंधेन किंचित्प्रयोजनम
स्तीति यज्ञे यज्ञांगप्रकाशनमेव प्रयोजनं कथं न हि अप्रकाशितेयज्ञे यज्ञांगे वा यागः शक्योभिनिवर्तयितुं तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं म
र्थप्रकाशनं महानुपकारः कर्मणस्तत्व करोतीत्यवगम्यते तस्मादस्यप्रयोजनं तच्च दृष्टं न शक्यमपवदितुं नार्थाभिधानं प्रयो
जनमिति नन्वर्थाभिधानेनोपकुर्वंतश्चतुर्भिरादत्त इत्येवमादिनमनर्थकं भवति कामम् अनर्थकं भवतु नत्वनुच्चिदयज्ञानामिह दृष्टमर्था
भिधानमस्योपकारं अथ किंचिन्नस्याख्यमनर्थकमेव न हि गुणार्थं न पुनः श्रुतिः यदुक्तं तां चतुर्भिरादत्त इति समुच्चयप्रज्ञा
वान्त समुच्चयार्थमिति चतुःसंख्याविशिष्टमादानं कर्तव्यमिति वाक्यादवगम्यते न तदेकेन मंत्रेण गृहीत्वा यथा मंत्रं गृह्णीयात् प
रिसंख्यापरिसंख्याणि तु इमामगृभ्णन्निति अश्वाभिधानीमादत्त इति प्रयोदोषाः प्रादुष्युरिति नेदं संबंध इत्यादन्तत इति श्रुत्यंतरं चाश्वा
भ्यामभिधानमिति लिंगाद्धानामात्वे शब्दस्तु विज्ञायेत अश्वाभिधान्यामिति सति च वाक्येन लिंगे विनियोजके तच्चास्य प्रकरणाम्नाना
नुमितं वा कथं नासि कतरत्तदनेन तंत्रेणादानं कुर्यादिति शृंस्मिन् सतिरशनामात्रे लिंगात्प्राप्नोति अश्वाभिधान्यां तु प्रत्यक्षमेव वा
क्यं अस्मि प्रतिदाननुमानिकं नास्ति तेन रशनापानप्राप्तिरेवेति अर्थवादो वा उरूप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यर्थवाद
र्थं न पुनः श्रुतिः यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति ननु नायं मंत्रस्य वाक्यशेषः न च प्राप्तस्य स्तुत्यापि प्रयोजनमिति सत्यं नायं मंत्रस्य वि
धिनैसंस्कृतः प्रथनमेव न च स्तूयते मंत्रः पुनारूपादेव प्राप्त इहानूद्यते प्रथनं स्तोतुं इदं प्रशस्तं यत्क्रियमाणमेवं रूपेण मंत्रेण
क्रियते कस्तदा भवति यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिः प्रथयति किमेतदेवास्य फलं भवति नेति ब्रूमः स्तुतः कथं भविष्यतीति
य मुच्यते कथमसति प्रथयतीति सन्तः शब्दः मंत्राभिधानान्मंत्रेण पुरोडाशं प्रथयन्नध्वर्युः प्रथस्वेति ब्रवीति यज्ञ प्रथस्वेति ब्रूते

राम॰
१९

33 (1937

प्रमयवति यथायः कर्मैलिङ्गेनैतत्सति अग्निरूढं परं यदुक्तं नियममर्थात्तादविवक्षिता धार्मंचाहुति काममनर्थको नियमः नदृष्टमप्राणं
दियनो वाच्यमदृष्टावेवेति न कश्चिदधर्मं कल्पना अकल्पितापि एवं प्रत्याप्यमानमभ्युदयकारि भवतीति मंत्रैरेव कर्मगर्दे नु पालंभः
संस्कारत्वात् अपयपुरुष अश्लीलादेनि पुरुषाधनमनुवाक्यं अनतुच्चारणादुदृष्टमिति तस्य कर्तव्यमित्यपि विज्ञाने प्रयोगकाले
कर्तव्यानि विधानतुल्यानितरेवापि समाप्नोति ज्ञातेनैनवोपायेन कर्तव्यमिति नियमार्थमाम्नानं संस्कारत्वात् अभिधानेर्थवादः च
त्वासिद्धेनैव न भवितव्य यानि यानि शास्त्रैर्गीताकल्पनाम्नामाणत्वादुच्चारणादृष्टप्रमाणेन वनस्पतौ होता श्रृंगाणीवास्य त्रयोस्य पादादुति
मध्यमायभिप्रायेण चन्द्रायणंयज्ञमानो यज्ञमानासइति छंदस्यभिप्रेतम् धावध्वमिभिर्वेदैः वृषभः कामाद्वर्षतीति रोरवीतिति
शब्दकर्मणोऽदेवामत्वानि विवेकोनि मनुष्याधिकाराभिप्रायेण यथान्यच्चकाकस्तनी हंसदंतावली काकावस्त्रा वा बालकेशीति नध
स्तु सः पद्मम्बदेवीभायनार्थानिनसादृश्यमुपपादयितुकाम आमंत्रणशब्देनल्लसयति ओषधे त्रायस्वैनमिति शृणोत ग्रावाण इ
ति अतः पूर्वमातरनुवाचा गुषणं भविष्यति यथाचेतनाः संती ग्रावाणोपि शृणुयुः किंपुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति इत्थं चाचेतना अपि
यत्र याग आमंत्र्यन्ते गुणादविप्रतिषेधः स्यात् अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति गौणशब्दत्वान्न विप्रतिषेधः यथा त्वमेव माता त्वं
मेव पितेति प्रकृत्य इंदुवत्ते एकोरुद्रः शतरुद्रं दवत्से नाम रुद्राः इत्यविरोधः विधावचनमसंयोगात् यत्र कर्मकाले हंतिमंत्रेणमाण
वकीन पूर्णिकाय दंतिमधुना पितु मिथुनीति अयत्न संयोगाद्व यत्तोपकारयितव्यकाशयितु शक्यते नेन लुप्रकाशनानभ्यासोत्तराभ्याम
भ्यस्तविक्षः उच्यते लोकर्माणका वा ज्ञानाभ्यासो दुर्महत्वाक्षराभ्यासः ततः परमविज्ञाने वियमानोप्यर्थः प्रमाल दास्यादि भि
र्नैगमव्युत्पत्ति निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोर्थः कल्पयितव्यः यथा जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि द्विवचनांतानि
हस्वानि अश्विनोः कर्मप्रशास्त्राश्विनं सत्कमिसवगम्यते देवताभिधानानि घटं तेज र्भरी इत्येवमादीनि अवयवप्रसिद्ध्या च लौकि
किनार्थेन निदिशोप्यर्थे एवं सर्वत्र उक्तश्चानित्य संयोगाः परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति लिंगोपदेशाश्च तदर्थवत् आग्नेय्याग्नीध्रमुप
तिष्ठत इति विवक्षितार्था वा मंत्रमेवाग्नेयी भवति लिंगेनोपदेशः यदि तेऽग्निप्रत्यायनाक्षिप्तस्ते आग्नेयानाग्निशब्दसन्निधानात् ऊहः
ऊहदर्शनं च विवक्षितार्थानामेव भवति किमूहदर्शनानां पितावर्धत्तनमानेति अन्यैवर्धनदत्तिगम्यते प्रत्यसंकोमारयोवनावस्थाविर

शा·भा·प्र·१ वर्त्मनिमाचादयः शब्दोनवर्तन्तइतिब्रूतेकापुनःशब्दस्यवृद्धिः यद्विवचनबहुवचनसंयोगः विधिशब्दस्याविधिशब्दस्यविवक्षितार्थानिव
मंत्राननुवदति शानिद्दमाः शानंवर्षाणीजीव्यासमित्येवंतदाहेति इतिश्रीआचार्यश्रीशबरस्वामिकृतौमीमांसाभाष्येप्रथमस्याद्वितीय
२६ पादःसमाप्तः धर्मस्यशब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षंस्यात् एवंतावत्कृत्स्नस्यवेदप्रामाण्यमुक्तं अथेदानींयत्रनवैदिकंशब्दमुपल
भामहे अथचस्मरंत्येवमयंपदार्थोनुष्ठातव्यएतस्मैप्रयोजनायेतिकिंमुसातर्थंचस्यात्रेति यथाष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुगंतव्यः त
डागंखनितव्यंप्रपाः प्रवर्तयितव्याः शिखाकर्मकर्तव्यमित्येवमादयः तदुच्यते धर्मस्यशब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षंस्यादिति शब्दलक्ष
णोध २८ र्मइत्युक्तं चोदनालक्षणोर्थोधर्मइति अतोनिर्मूलत्वान्नापेक्षितव्यमिति ननुयेविदा-त्वमस्यपदार्थःकर्तव्यइति कथमि
वंतवदिष्यंति अकर्तव्यएवायमिति स्मरणानुपपत्त्यानह्यननुभूतोश्रुतोवार्थःस्मर्यते नचास्यावैदिकस्यालौकिकस्यचस्मरणमुपपद्य
ते पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति यथाहिवंध्यास्मरेदिदंमेदौहित्रेणकृतमितिवंध्यादुहितास्तीतिमत्वानुज्ञातुचिदसौप्रतीयात्नसम्यग
नेनज्ञातमिति एवमपिग्रंथपारंपर्येणाविच्छेदादयंवेदइतिप्रमाणमत्रास्मृतिरेवमियमपिप्रमाणंभविष्यतीति नैतदेवंप्रत्यक्षेणपलश्रुत्वा
इदंयस्यनानुपपन्नपूर्वविज्ञानं अष्टकादिषुअदृष्टार्थेषुपूर्वविज्ञानकारणाभावात् व्यामोहस्मृतिरेवगम्येत नयथाकश्चिज्जात्यंधोवद
नुस्मराम्यहमस्यरूपविशेषस्येति कुतस्तेपूर्वविज्ञानमितिच परानुयुक्तोजात्यंधमेव्यापरंव्यपदिशेत् तस्यकुतः जात्यंधांतराद् एवं
जात्यंधपरंपरायामपिसत्यांनिवज्ञानुचिदसंसतविद्वांससम्यग्दर्शनमिति अतोनादर्तव्यमेतदितियोकमनपेक्षंस्यादिति अपि
चाकर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानंस्यात् अपिवेतिपक्षोव्यावर्त्यते प्रमाणंस्मृतिः विज्ञानंहितत्किमित्यप्रमाणंभविष्यति पूर्वविज्ञान
मस्यनास्तिकारणाभावादितिचेत् अस्यावस्तेदृश्यतिस्यकारणमनुमास्यामहे तेनानुभवनमनुपपत्त्या ननुहिमनुष्याइहैव
जन्मन्येवंजातीयकमर्थमनुभवितुंशक्नुवंति जन्मांतरानुभूतंचनस्मर्यते ग्रंथस्त्वनुमीयेत कर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थ
योः तेनतत्रपपन्नोवेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानां ननुनोपलतेतथाजातीयकंग्रंथमनुपलभमानाक्तथमनुमिमीरन् विस्मरणमप्युपपद्यत
इतितदुपपन्नत्वात्पूर्वविज्ञानस्यत्रैवर्णिकानांस्मरमाणानांविस्मरणस्यचोपपन्नत्वात्ग्रंथानुमानमुपपद्यतइतिप्रमाणंस्मृतिः अष्टकालिंगं शाम॰
मंत्राश्चवेदेदृश्यंतेयेनलाः प्रतिनिंदंतीत्येवमादयः तथाप्रत्यक्षदृष्टिनियमानामाचाराणांदृष्टार्थत्वादेवप्रामाण्यंगुरोरनुगमनं २६

35/1937

यतोगुरुरध्यापयिष्यतिअर्थंप्रीतिभिरनन्याय्यानपरितुष्टोपस्यतीतिभावरनुपितस्मा श्रेयांसंप्रवर्तयतेयाथीयानपश्चादस्तीति प्रपास्त
डागादिचपरोपकाराचधर्मापिस्यवगम्यते तथाचविदनिधनत्रिवप्रपाक्तसीति तथाचस्कन्नयोदकंपरिगृह्णातीतिचइगोत्रचिह्नं
शिखाकर्म वर्णानंचपत्रवाणाःसंपतंतिकुमाराविशिखाइवेतितेनयेदृष्टार्थास्तत्तत्रप्रमाणं येत्वदृष्टार्थास्तेषुवैदिकशब्दानुमान
मिति विरोधेत्वनपेक्षास्यादसतिह्यनुमानं यथौदुंबरीस्पृष्ट्वोद्गायेदितिश्रुतिविरुद्धं अ
दानत्वाविताप्यवाणिवेदइत्युत्तवर्णवर्णज्ञातपुनःकृसकृत्रोगमीनादधातितेननविरुधं श्रीतराजकीनांज्ञात्वाइति तस्मादग्नी
धीनांवेदस्थितिमेपजनमानस्यमहत्त्वादितस्मिन्स्मृतेनविरुध्यनत्प्रमाणंकर्तृसामान्यादित्येवंप्राप्तिश्रमः अत्राकचत्वाद्व्यामोहइत्यवगम्य
ते कथमसकृता स्पर्शनविधानात्स्वाकचासर्ववेष्टयितुमुद्गायतास्पृष्टेच तामुद्गायतास्त्रश्व्यामवगच्छतं केनेवंप्रत्ययंवाधेमहि सू
वैर्येणैवस्मरणेनमिश्रमः ननुनिर्मूलत्वाद्व्यामोहस्तत्स्मरणंद्रुतिवैदिकंत्वनमूलंभविष्यतीतिमवोद्दिकंवचनंमूलंयदिस्पर्शनंव्याहोमा
अन्याभोदिव्याकरत्वादनुपपन्नं यथाऊभवनमनमनुपपन्नमितिनकल्प्येतथावैदिकमपिवचन कथंतर्हिसर्ववेष्टनस्मरणं व्या
मोहात् कथंव्यामोहकल्पना श्रौतविज्ञानविरोधात् अथकिमर्थंनमोविधाविकल्प्येतव्रीहियववदूहग्रंथांतरवदानस्वेतिव्यामोहविज्ञा
नेविकल्पोभवति यदिसर्ववेष्टनविज्ञानंप्रमाणंस्पर्शनस्यपक्षेप्राप्यमनुमन्यते तस्यचमूलंस्मृतिः सा चेत्प्रमाणमनुमतानुयाश्रि
द्वौ याक्षिकंत्वसर्ववेष्टनस्मरणं पक्षेतावत्तुशक्तौतिश्रुतिंपरिकल्पयितं स्पर्शनविज्ञानेनबाधितत्वात् ततश्चअव्याचमोहइत्युत
[illegible]श्रुतिः कल्पयितु नचासावव्यामोहः पक्षव्यामोहोनभविष्यतिपदेवहितस्यैकस्मिन्पक्षेकृतंतदेवतस्मिन्पक्षेन व्यामो
हः श्रुतिप्रामाण्यतुल्यत्वादितिचेत्विव्यामोहः नामावैकस्मिन्पक्षेश्रुतिर्निर्वदाक्षराहिज्ञानप्रमादपाठइतिशक्यावदितुं ततोनत्व
हिविज्ञानंव्यामोहास्पदांतरसंक्रांतमितिगम्यते नचदृश्रुतस्वप्नादिविज्ञानंतुसर्ववेष्टनस्येतिविरोधात्कल्प्येत नहितस्यसतिविरोधे
प्रामाण्यमभ्युपगंतव्यमितिकिंचिदस्तिप्रमाणं तस्मात्पक्षेपदनन्नाकयाश्रुतिःकल्पयितुमेवपरस्मिन्नपिपक्षेतुल्यकारणत्वात् अ
पिचेतरेतराश्रयेत्वनःपरिच्छेदात् कथमितरेतराश्रयताप्रमाणायांस्मृतौस्पर्शनंव्यामोहःस्पर्शनप्रमाणेस्मृतिर्व्यामोहमूलंकल्प्यस्मृतेः
श्रीसावन्यतःपरिच्छेदःकल्प्यमूलत्वास्मृतिप्रामाण्यमनवक्लृप्तंतदितरेतराश्रयंभवति तत्रस्पर्शनस्यश्रुतितदप्रामाण्यात्तत्स्पर्शनंव्या [illegible]

शा॰भा॰त॰१
१७

मोहस्तद्व्यामोहात्स्मार्तश्रुतिकल्पनानुपपन्नाप्रमाणाभावात् नत्वेवंसति व्रीहिसाधनत्वविज्ञानस्याव्यामोहाद्यवश्रुतिर्नोपपद्यते सत्यं
नोपपद्येत यद्यप्रत्यक्षास्यात् यस्तु प्रत्यक्षत्वेनानवगतानुप्रत्यक्षमनुपपन्नंनामास्ति इत्युक्तश्रुत्योभावात् इत्याक्षेपेनत्रैकेन केवलयवसाधन
तागम्यतेएकेनकेवलव्रीहिसाधनतानहिवाक्येनावगतौर्थौ पद्वयेतस्माद्व्रीहियवयोरुपपन्नोविकल्पोद्वयदृष्टयत्वेलयोश्च तस्मात्पूर्वा
श्रुतिविरुद्धाश्रुतिरप्रमाणमिति अनन्यसर्वैरेनादिनादरणीयंहेतुदर्शनाच्च कौमाद्यास आदित्समानाद्दुर्गं क्षुद्राविशितवंतः
केचिवस्मर्तेवीजंबुभुक्षमाणाः केचित्कालितज्ञात्तनकस्यभोजनमाचरितवंतः अपुंस्त्वंप्रच्छादयंतश्चाशचत्वारिंशद्वर्षाणिवेदब्रह्म
र्यंचरितवंतः केचित्तनएवास्मृतिरित्यवगम्यते अधिकरणांतरं वा वैसर्जनहोमीयंवासो ध्वर्युर्गृह्णातीतिप्रदक्षिणादानमाचरं
ति तत्कर्तृसामान्यात्प्रमाणमितिप्राप्ते प्रमाणं स्मृतिरित्यत्रान्यमूलंलोभादाचरितवंतः केचित्ततएवास्मृतिः उपपन्नतरांचेत्
वादकवचनकल्पनाच्छिष्टकोपप्रशंसमिति चेत् आचांतेनकर्तव्यं यज्ञोपवीतिनाकर्तव्यंदक्षिणाचारेणकर्तव्यमित्येवलक्षणानि
उदाहरणानि किंभिमानिस्मृतिसंबंधीनिकर्तव्यानितत्रवानिरूढानिकार्याणीतिइतिचेत्पश्यामितेस्नुपादीयमानेवेदिकंकिंचित्कुप्यति
तस्मादविरुद्धानिति नशास्त्रपरिमाणत्वात् नेतदेवंशास्त्रपरिच्छिन्नंहिक्रमंबाधेरन्नेकार्थात्वदरूत्वादेदिकुर्वतिमाश्रुतिमुपरुध्याद
तावदेवदिनानुष्ठीयमानेन दक्षिणेनैकहस्तेनानुष्ठीयमानेषु पदार्थेषु कदाचित्प्रधानंस्वकालमतिक्रामेत् उभाभ्यामनुष्ठी
भ्यामनुतिष्ठन्प्रधानंकालेसंभावयिष्यति अपिवाकारणाग्रहणेप्रयुक्तानिप्रतीयेरन् अपिर्वेतिपक्षव्यावृत्तिः अगृह्यमाणकारणाप
वज्ञातीयकाः प्रमाणंननुक्रमकालोविरुध्यति विरुध्यतुनैषदोषः आचमनंपदार्थः पदार्थानांगुणः क्रमःनच गुणानुरोधेनपदार्थेन
कर्तव्योभवति अपिचप्राप्तानांपदार्थानामुत्तरकालेक्रमआपतति यदापदार्थः प्राप्नोतितदाक्रमएवनास्तिकेनविरोधोभविष्यतीति
तथायदिदक्षिणेनाचर्यतकालोमाविरोधीतित्रकालानुरोधेनपदार्थोन्यथात्मकपरांच्छेत् प्रयोगांगंहिकालः पदार्थानामुपकार
कालीनकालानुरोधेनव्यतयितव्यः पदार्थः अपिचैत्रावदक्षिणाचारत्वंयज्ञोपवीतित्वंचनैवंजातीयका अर्थाः पदार्थानांव्यवस्था
तारोभवंतीतितस्मादाचमनादीनांप्रामाण्यंतेषदर्शनाद्विरोधस्यसमाविप्रतिपत्तिःस्यात् यवमयश्चरुः वाराहीउपानहौवेतसेकटे
प्राजापत्यान्संचिनोतीतियववराहवेतसशब्दान्समामनंतितत्रदीर्घशूकेषुयवशब्दंप्रयुंजतेकेचित्प्रियंगुषु वराहशब्दंकेचित्सू

रामः
२७

37/1987

करेकेचित्कृष्णशकुनौवेतसशब्दंकेचिज्जंबुलकेकेचिद्वंजुलेउभयथाशब्दार्थावगमेविकल्पः शास्त्रस्थावात्तन्निमित्तत्वात्वाशब्दः पक्षं
व्यावर्तयति यवशब्दोवदीर्घशूकेषुसाधुत्वात् प्रियंगुषुभविष्यतिपादप्रियंगुषुसाधुत्वात्प्रयोगेषुपूर्वसंस्येसोणेभवतिदीर्घशूकाः प्रियं
गवश्चलुप्तयोःसादृश्यं पुनरनुमिनयावाः शास्त्रस्थानांशब्दार्थः केशास्त्रस्थाः शिष्टाः तेषामविच्छिन्नास्मृतिःशब्देषुवेदेषुवर्तनाच्छि
ष्टानिमित्तत्वात्तेषु विहितेषु वाक्यशेषं यत्रान्यानौषधयोम्लायंतेअथैतेमोदमाना
इवोत्तिष्ठंतीति दीर्घशूकान्प्रवाचदर्शयतिवेदः वेददर्शनादविच्छिन्नपारंपर्यदीर्घशूकेषुयवशब्दइतिगम्यते तस्मात्प्रियंगुषु
शेषः तस्माद्दीर्घशूकानांपुरोडाशः कर्तव्यः तस्मादरावहंगावोनुधावंतीतिशूकरंवराहशब्दंदर्शयति अप्सुजोवेतसइतिवंजुलोवे
तसइत्यंशूकरेइत्यादिगावोनुधावंतिवंजुलाः शक्यज्ञायते अंबुस्थलेगिरिनदीषु वाचोदितंतुप्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेनच अथयान्
शब्दानार्यानकस्मिंश्चिदर्थेआचरंतिम्लेच्छास्तकस्मिंश्चित्प्रयुंजते यथापिकनेमतामरसशब्दाद्यव तेषुकिंनिगमनिरुक्तव्याकरणेन
शास्त्रपरिग्राह्योर्थः कल्पयितव्यः उतयन्म्लेच्छा आचरंतिसशब्दार्थइति शिष्टाचारस्यप्रामाण्यमुक्तंनाशिष्टस्मृतेः तस्मान्निगमादि
वशेनार्थकल्पनानिगमादीनांनैवमर्थवत्ताभविष्यति अनभियोगश्चशब्दार्थेषुशिष्टानांअभियोगश्चेतरेषांतस्मात्पर्यनुनोर्थःक
ल्पयितव्यः इत्येवंप्राप्तेब्रूमः चोदितंतुप्रतीयेतविरोधात्प्रमाणेन यत्प्रमाणेनविरुद्धंतदवगम्यमानंनन्याय्यंत्यक्तुं यत्तुशिष्टाचा
रःप्रमाणमिति तत्प्रत्यक्षानवगतेर्थेयत्राभियुक्ताः शास्त्रेषुशिष्टाः तत्रोच्यतेअभियुक्ततराः पक्षिणांपोषणेबंधनेचम्लेच्छाः
यत्तूक्तं निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवत्तातेषामर्थवत्ताभविष्यति यत्रम्लेच्छैरप्यनवगतः शब्दार्थः अपिचनिगमादिभिरर्थे
कल्प्यमाने व्यवच्छिन्नः शब्दार्थोभवेत् तत्रानिश्चयःस्यात् तस्मात्पिकइतिकोकिलोग्रहीतव्यः नेमोर्द्धतामरसंपद्मसमहइतिदारुभयं
पात्रंपरिमंडलंशतातिद्रूयंप्रयोगशास्त्रमितिचेत् इदंकल्प्यसूत्राण्युदाहरणं माशकंहालिकंकौडिन्यमित्येवंलक्षणकानिकिंप्रमाणमप्रमा
णमितिसंदिग्धानि किंप्राप्तंप्रयोगशास्त्रंप्रमाणमेवेज्ञानीयकमितिब्रूमः सत्यवाचामेतानिवचनानिकथमवगम्यते वैदिकैरेषांसंवादो
भवति यत्तवेदमहात्मएवेहयाग्यवादइत्येव्यस्ताएवंच तस्मात्सत्यवाचआचार्याः अचार्यवचःप्रमाणमितिचश्रुतिः प्रत्यक्षतःप्रामाण्य
मवगतमितियपुच्येत प्रमाणांतरेणवचनेनावगतमितिनदोषः वेदवाक्येष्वेषांतुल्यआदरस्तस्मात्प्रमाणं नासन्नियमात् असन्निय

न्भिनन्नमन्यङ्गिन्बंधनं स्मानावान अवाच्यंवाचान्तत्तिहौद्गृणतिस्त्व यत्रांतिदेवयज्ञनमथ्यवस्यंतीति नात्रविधिर्गम्यते वर्तमानकाल
प्रत्ययनिर्देशात् नचानुवाकवचोपस्तावकोस्ति तस्मादप्रमाणमस्मादृक् उक्तः सविध्युद्देशोनांतरीयकत्वादिद्वाक्यमितिसमाम्नानात्
ग्रन्थकर्तारितिनेलत अर्थवादत्वात कथमर्थवादविध्यंतरमस्ति अग्नेयोष्टाकपालइति अत्राचार्यविदां गभिप्रेतः आचिनोत्यस्यचुद्धिमि
ति यदाचार्यवचनं प्रमाणं तत्स्वाध्यायसकृतस्तप्रमाणगम्यं यत्रानं सत्यवाचो वचनातीतिनच सर्वत्रप्रयोगात सन्निधानस्याकेच
आचार्यवचनं हि भवति पूर्वपक्षेसवा समितिसमाकर्ण्यतिसन्निहितंनवस्याकं प्रपौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेत अमावास्याया अमावास्यया
यजेतेतिमिनन्कतिपूर अवचनांतरस्यवाधः तस्मादप्रमाणं अनुमानव्यवस्थानात्तत्संपूर्णं प्रमाणं स्यात् अनुमानाश्रमन्तराधाराणा
चप्रामाण्यमिष्यते येन चरुनातिप्रमाणं तेनवैदसुनाव्यवस्थिताप्यप्रामाण्यमर्हति तस्माद्दैलोकादयः प्राच्यैरेवकर्तव्याः आङ्गनिबुकाद
योदाक्षिणात्यैरेव नहृपभपद्यादयउदीच्यैरेवयथाविवाहत्योपच्युतिषूते केचित्त्रिशिखाः केचित्पंचशिखाइति अपिवासवं धर्मः स्या
नन्वाप्यत्वादिधानस्य अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिः एवंज्ञानायव:सर्वधर्मस्यात् कुतः तन्त्राव्यत्वादिधानस्यविधीयतेनेनेतिविधानंशब्दः
सोनुमीयते स्मृत्यागमस्यात्कृतिवचनतान्यायानुव्यक्ति वचनता नचसर्वेषामनुग्राहणायदेक सामान्यंतस्यवाचकः कश्चिच्छब्दोस्तियो
नुमीयते तस्मात्सर्वधर्मतावाधिः कुतःपदार्थाः कर्तव्याइतिप्रमाणमसिद्धव्यवस्थायांनकिंचित्प्रमाणं अथयदुक्तं यथाशिखाकल्पोव्यव
स्थितइति दर्शनादिनियोगस्यात गोत्रव्यवस्थयाशिखाकल्पव्यवस्थायादर्शनस्पर्शलिंगाभावाच्चनित्यस्य इदंपदेभ्यः तेभ्यश्चिद्धत्तरं सत्यं
कानितानिपदानि अथकिमर्थमानलिंगाद्व्यवस्थायययास्कोहोमीतिनासितन्वित्यमेपालिंगयेनतथाद्वानमनुवर्तनीयपिद्धूयमावृत्त
ते तेलोहिताक्षान्नेनपिसर्वे आङ्गनिबुकादीन् कुर्वते अनवलिगा अपिचानुतिष्ठंति तस्मात्कतेनव्यवस्था शुक्लोहोतेतिप्रत्यक्षाकृतः आ
स्याहितदेशसंयोगात अथकस्मान्नसमाख्ययानियमः यदाक्षिणात्याइति समाख्यातस्ते आङ्गनिबुकादीनकरिष्यंतितत्रोदीच्याइ
तिचउद्धृपभयज्ञादीन् येप्राच्याइतितेहोलाकादीन्यथाराज्ञाराजसूयेनेति नैतदेवं देशसंयोगादास्यातिदक्षिणदेशान्निर्गतः प्राग
देशावस्थितः आङ्गनिबुकादीनकरोत्येवउदीच्यश्वदेशान्तरउद्धृपभयज्ञादीन् प्राच्यश्वहोलाकादीन् अन्यदेशश्चदेशांतरगतान्निर्या राम·
तः परपक्षार्थान्करोति तस्मादव्यवस्था राज्ञाराजसूयेनेतिनियताजातिः नस्याद्देशांतरेपिनिचिव इतिचेत्स्यपस्यिदिदेशसंयोगादा १८

39|1937

स्याभवेत देशांतरस्थस्यनभवेत भवतितुदेशांतरस्थस्यमाथुरइत्यसंवधस्यापिमथुरवातस्मान्नदेशसंयोगादास्यास्याधौगास्याहिमाथुर
स्तन देशसंयोगनिमित्ताख्यमन्यात्स्यावदेशान्निर्गतस्यतदाख्यानविरुद्धा यौगाख्याहिसायोगाख्यायोगमात्रोपेक्षानभूतवर्तमानभविष्य
संबंधत्वापेक्षा ततोदक्षिणेमथुरामभिप्रस्थिताः माथुरः मथुरायांवसन्माथुरायानिर्गतश्चियस्यत्वतोन्यतमः संबंधोस्तिनसमाथुरः
तस्माच्चसमाख्यायाव्यवस्थाकर्मधर्माणामप्रवणत्वं अथकस्मात्कर्माणेदेशोपः कप्रसमतिकाप्रायः सत्तांङ्गनिबुकादीनांयथाप्राचीनप्र
वृणेवैश्वदेवेनयजेतेति उत्तंतुकर्तुं धर्मेण यथाकर्तुर्व्यवस्थितं लिंगंशयामादिनपदार्थैः संवादमुपैति तद्देशलिंगमप्यव्यवस्थितं कृत्समतो
कास्त्रपेप्यनेनकुर्वंतिनथान्यलिंगेपिकुर्वंतितस्माद्देशकृताव्यवस्थाप्राचीनप्रवणंतुश्रुत्यानियतंवैश्वदेवस्य ८ प्रयोगोत्पत्त्यशा
स्त्रत्वाद्धेतुपुनस्तत्स्यात् गौर्गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयःशब्दाउदाहरणं यथागोशब्दः सास्नादिमतः प्रमाणं किंतथागाव्या
दयउतनेतिसंदेहः किमनेकः शब्दोविच्छिन्नपारंपर्यार्थाभिधानसमर्थइतरेयभ्रंशाः ननसार्वनादयः सर्वनादयइतिभ्रमः कुतः
प्रत्यक्षात् प्रतीयंतेहिगाव्यादिभ्यः सास्नादिमानर्थः तस्मादितोवर्षशतेप्यस्यार्थसंबंध आसीत्एवंततः परेणततश्चपरतरेणेत्यनादि
ताकर्णावास्य संबंधस्यनास्तीतिव्यवस्थितनमेवतस्मात्सर्वसाधवः सर्वेभाषितव्यंसर्वेहिसात्यर्थं अर्थापत्तेतेशावेतेनादृष्टाय
नपिशाचुप्राप्तेशास्यमस्तितस्मात्सर्ववतिष्ठतकश्चिदेकएवसाधुरितरे साधवइति शब्देप्रपन्नेनिष्ठंतरपराधस्यभागित्वं महत्ता
पुपत्तेनतारमुद्धानवंतः शपुनर्भिक्षत्रिनः तुरस्मिविस्तीर्णः कंवेविवनिर्लोमर्शानमाहत्यपरावृतावक्रेविवरत्वविक्रियायांछद्यानभिव्य
नस्तिनापराधेमानुष्यापित्तायथाशुकेपतिष्यामीतिकर्दमेपततिसक्षद्रुपस्पृक्ष्यामीतिद्विरुपस्पृशति ततोपराधात्प्रवृत्तागाव्या
दयोभवेयुः ननियोगतोऽविच्छिन्नपारंपर्यार्थवेति अन्यायश्चानेकशब्दत्वंनचपन्यायोयत्सदृशाः शब्दाः एकमर्थमभिनिविशमानाः
सर्वेव्यविच्छिन्नपारंपर्यायवेति अथयमन्दर्शनादप्यपगम्येत तस्मादनुवाद आसाधुशब्दे यवशतेप्रत्ययोवकल्पतेतस्मादसाधवः
कौलादिस्वैसादयः अपभ्रंशाहिस्त्यः करः पाणिरित्येवमादिषुत्वेतियुक्तोपदेशोनादीरमाषामयेनसंबंधइतितत्रतत्वमभियोगविशेषा
तस्यात् कथंपुनस्तत्रतत्वंशक्यंविज्ञातुं शक्यमित्याह अर्थिनोह्यतियुक्ताभवंतिदृश्यतेचाभियुक्तानांगुणवतामविस्मरणमुपपद्यं
मर्हौचितनगुणमानंनभ्रंशयत्नइतितस्मात्प्रमाभियुक्तापदिशंतिएवएवसाधुरितिगंतव्यः तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् अथयदुक्तं

र्थांशस्य माध्यादिभ्यो वगम्यत एवामध्यनादिरर्थेन संबंध इति तदशक्तिरेवागम्यते गोशब्दमुच्चारयितुकामेनाकेन विदशात्तथा गावीत्युच्चा
रितं अपरेण ज्ञानं भास्नादिमानस्य विवक्षितस्तदर्थे गोरित्युच्चारयिका मां गावीत्युच्चारयितनतः शिक्षितश्चाद परोपि सास्नादिमतिविवक्ष
ने गावीत्युच्चारयति तेन गाव्यादिभ्यः सास्नादिमान गम्यते तेनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य कदेशत्वादि भक्तिव्यस्यायस्मात् अतएव वि
भक्तिव्यत्ययेपि भन्यथो भवति अश्मकेरागमीतिव्याश्मकशब्दे कदेशाद्युपलभ्यश्मकेभ्यो रत्येष शब्दः स्मर्यते तेनाश्मकेभ्य इत्येवफलभ्यत इत्येवं
व्याप्तदर्शनात् गोशब्दः स्मरणात ततः सास्नादिमान गम्यते प्रयोगचोदनाभाद पृथक्त्वमविभागाद्य अथगोरित्येवमादयः किमाकृतेः प्रमाण
मुतव्यक्तेरिति संदेह उच्यते इदं तावत्प्रश्यतां यएवलौकिकाः शब्दाः तएववैदिकास्तान्यर्थाइति यद्यतएवतदाकिंतएवेषामर्थाइत्येकेउता
न्यतइतिसंशयः नचान्ये लौकिकाः शब्दा अन्ये वैदिकाः अन्येचैषामर्था इति भ्रमः कुतः व्यपदेशान्तरे भेदाच्च य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः
इति व्यपदेशः अग्निर्वृत्राणि जंघनदिति मन्त्रो हि दृश्यते लौकिकादग्निशब्दात् वृत्रशब्दात् अन्यत्वात नतएवार्थाः अपि चामनं तितृत्तमो वेदेवमवायद
न्ति येदेवानां भावस्त उत्तानाव हंति तत्केनगम्यत एवात्यदं य उत्तानावहतीतिगोशब्देनोच्यते इति नस्मादयो वैदिकस्य गोशब्दस्यार्थः तथा देवे
भ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णप्रदिवस्तेअर्थमिति हिरण्यपर्णो वेदे वनस्पति एतद्वयं मधु यत्पूतमिति वेदे घृतं मधुशब्दः तस्मात्तेषा
मन्ये शब्दा इत्येवं प्राप्ते एवं प्रयोगचोदनासंभवति यदितएवशब्दार्थाः एवार्थाः इतरथा शब्दान्यत्वेर्थानिप्रतीयेत तस्मादेकशब्दत्वमितिनुच्य
ते प्रयोजनमिदं तु व्यपदिश्यता मिति तमोदितु उच्यते अविभागादिति नतोयामेषां च विभागमुपलभामहे अनएकशब्दत्वमतिरिति
नास्तितोव्यार्थान्वगच्छामः अमान्यात्तु वदामः यद्योक्तं यत्तु नानावहतीतिदेव गावः यत्न ततन्मधुयोहि रामवपर्णः सवनवचनं यत्तानानांवह
नो गोत्वं ब्रूयात् येगावस्त उत्तानावहंती त्येवंवक्तव्यदीचानेन पवनेन गोत्वं विधीयेत उत्ताना वहंतीत्यनुवादः स्यात् नचोत्तानावहंतः प्रसि
द्धाः कुचिनोनियोगतो विधातव्याः तेषु विधीयमानपुनशब्देनगोत्वविधातुमिष्यते हितथावाक्यं यदि चान्ये वैदिकास्तनुत्तानादीनामर्थो
नगम्येत तच्चनन्तरांशार्थकं तद्विज्ञानलक्षणं गोत्वमपि धातुं न नृत्तानवहनवचनमनर्थकं स्यात् स्यार्थेनार्थवद्भविष्यति एवं तत्स्यमधुत्वं हि
रण्यपर्णत्वं वनस्पतेः तस्मात्तएव शब्दा अर्थाश्च ये हलौकिकास्तएवार्थास्तदासंदेहः किमाकृतिः शब्दार्थं उत व्यक्तिरिति कातु पुनराकृ
तिः काव्यक्तिरिति उच्यते द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिः असाधारणविशेषाव्यक्तिः कुतः संशयो गौरित्युक्ते सामान्यप्रत्यया

41|1937

द्व्यक्तौ च क्रियासंभवात् तदुच्यते व्यक्तिशब्दार्थ इति कुतः प्रयोगचोदनाभावात् आलंभनस्य प्रोक्षणक्रियासनादीनां प्रयोगचोदना आकृ
तेर्यकसंभवेत् यदीह्यालानबंधनं व्यक्तिरर्थो तीनचाकृतिः स्वनइति चेत् चतुर्मयापश्वानेकार्थत्वमितिकथं मामान्यावमतिरिति चे
त्व्यक्तिपदवक्तव्यात्मविशिष्टमाभवितव्यतिपदार्थमाकृतिकः संगोरिति यथा यस्य दंडोस्ति स दंडीति दंड वचनेन दंडिशब्दः एवमिहापि
अइत्यव्यक्तात् इत्याभवसमस्तशब्दो ऽप्यव्यय अइव्याप्यपवचनः शब्दो भवत्यस्याकृतिः शब्दार्थं भवेत् यद्दोषाद्वादशदिवाद्य
विधानार्थं यावत्तिक्ताकृतिः पशुरिति संख्याभिर्युज्यते तस्माच्चाकृति वचनः अभ्युदयेनाग्नायदि पश्चरूपास्मत्स्वायेतान्यंतदस्मा
नदृश्यतालमेवात् व्याकृतिवचनः शब्दोभवेदलसालंभनोपपद्यते अन्यस्यापि पश्चुद्रव्यस्यमोपाकृतिः तस्मात् व्यक्तिवचनइति आ
कृतिः व्यक्तिपार्थत्वात् उच्यते एवं व्यावर्तकत्वात् आकृतिः शब्दार्थः कुतः क्रियार्थत्वात् श्येनचितं चिन्वीतेति कृष्यनमासर्वतासंभवति
यथाकृत्यर्थाः श्येनशब्दः व्यक्तिवचने उच्यते न श्येनव्यक्तिरूपपादयितुं शक्यते इत्यशक्यत इत्यवचनादनर्थकं स्यात् स्यादाकृतिवच
नः ननु चैवमपि किं श्येन नमनुष्यास्यते श्येनाकृतिः श्येनशब्दार्थः ईक्षिततमास्य श्येन इत्येवानुनिर्दिश्यते अतश्चपूर्वेनतश्येनोनि
वर्तितव्यः आकृतिवचनश्यैनकल्पते ननुभयवक्रियया असंभवव्यपदिश्यते नो आकृतिः शब्दार्थः कुतः क्रियानसंभवदात्तैत्रा
व्यक्तार्थाद्वीहीन्प्रोक्षतीति तयानव्यक्तिः शब्दार्थः किंचान्यत्संभवत्यक्तौ शब्दार्थे येनचितं चलितेतीतियद्यप्युच्येत व्रीहीनप्रोक्षतीत्यसर्व
सामान्यविशेषविशिष्टानि सिद्धानि गच्छेत् नैषदोषः व्यक्त्यंतरे सर्वसामान्यविशेषविनियुक्तैरेव वर्तिष्यते यदि सर्वसामान्यविशेषवि
युक्तं सामान्यमेवतर्हि तन्नोच्यते योऽर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाश्रयः सा व्यक्तिः व्यक्तिवचनश्चशब्दोऽनसामान्येनविशेषैर्वर्त्तते
सामान्यमेव यद्यभिवदति तेषामन्यतमं तरेणव्यक्तिर्न हितत्सामान्यं यदि व्यक्तं तत्कर्मं तरेण्यपि भवति सर्वसामान्यविशेषवियुक्तेषु सर्व
सामान्यविशेषवियुक्तायां व्यक्तौ शब्दः किमितिन वर्तत इत्याह येषु प्रयोगो दृष्टः तेष्वेव वर्तिष्यते न सर्वत्र न वा श्रव्यक्तौ गोशब्दप्रयो
गोकाया व्यक्तिर्गोशब्दः तस्यतैः अप्रज्ञातायोगविभ्रमः प्रयोगान्न प्राप्नोतीति तचाद्दृष्टत्वात् सामान्यप्रत्ययस्य न प्राप्नोति इयमपि
गौरियमपि गौरिति इयं वा गौरियं वा गौरिति स्यात् भवन्ति तु सामान्यप्रत्यया दृष्टपूर्वायामपि गोव्यक्तौ तस्मान्न प्रयोगापेक्षा व्यक्तिः वच
नहीनद्रव्यवचनभाग्यपितुं एवं तर्हि स्वाभाविकत्वाद्विधा क्रियावर्तते कस्याचित्तथा अग्निरुक्तः सः उदकं शीतं एवमेतद्भविष्यतिनिवसि

व्यक्तिनियमेनभवगम्यते कस्याश्चाकांक्षस्यानेति समेतइत्तेरणंभविष्यतीति एवंतर्हिविशिष्टाव्यक्तिः प्रतीयते यद्विविशिष्टापूर्वविशेष
णमवगम्यते नप्रतीयेतप्रतीतेविशेषणेविशिष्टेवंतनप्रत्येनुमर्हतीति अतःविशेषणत्वेनचवक्ष्यति विशेष्यत्वेनव्यक्तिनस्याकृति
पदार्थिकस्यव्यक्तिःनपदार्थः व्यक्तिपदार्थिकस्यचानाकृतिः तुल्याप्रमुभयस्यपदार्थः कस्यचित्किंचित्प्रधान्येनवाच्यंभवति तेनाकृति
गुणभावेनव्यक्तिरपिपदार्थइतिवदितुंशक्यते कुतः अकृतिर्हित्यक्तानित्यसंबंधासंबंधियाचनस्यामवगतायांसंबंध्यंतरमवगम्यते
तदेनदासम्य यच्चदनुच्चरितेव्यक्तिः प्रतीयतइतितत्रविशिष्टाश्टताकृतेरितिविभागेनप्रत्यक्षःसोन्वयव्यतिरेकामवगम्यते अंतरे
णापिशब्दंयआक्षेपेणमवबुध्यतावबुध्यतेवमव्यक्तिः यच्चतिपिशब्देमानसाद्यवारातअर्थंत्राकृतमुपलभतेनज्ञातुपिहसाविभाव्यति
मवगच्छेनदुच्यते विशिष्टायाम् नेवर्तते व्यक्तिविशिष्टायांचदर्शन यश्यंतरविशिष्टेनप्रतीयेता तस्माच्छब्दआकृतिप्रसवस्यनिमि
त्तं अक्षविप्रसवोव्यक्तिप्रसवस्येति ननुगुणभूताप्रतीयतेइत्युक्तं नगुणवाःसत्तत्वस्यसंबंधः सर्वथातावत्प्रतीयते अर्थाद्गुण
त्वं प्रधानभावोवास्वार्थंवुच्यतेप्रधानभूता अथनस्वार्थपरार्थिनतोगुणभुज्ञातानात्रशब्दस्यव्यापारः ननुवदंतीतिनत्तावदं
डिशब्देनदंडाभिधीयते अथचदंडविशिष्टोवगम्यते एवमर्हति नचतावदाकृतिरभिधीयेताथचाहतिविशिष्टव्यक्तिर्गम्येतेति नेत
दस्यते समदंडिशब्देनदंडोनाभिधीयते नाप्रतीतिदंडप्रसंगश्चिअदंडिशब्देएकत्वेशभूतोउशब्दोयेनदंडःप्रमायितः तस्मात्तस्मा
वेनव्यप्रतीतेविशेषणेविशिष्टप्रतीयतइतिननुगोशब्दस्यावयवःकश्चिदाश्रते प्रसायकोयोत्पुच्यतेनतः आकृतिरवगतानगोशब्द
आकृतिवचनइति नचयथादंडिशब्दोनरप्रयुक्तःएवंगोशब्दोनाकृतौ तदर्थमेवविदर्शितं केवलाकृत्यभिधानःश्येनशब्दइति
नदेवमत्यत्यसितरत्तभ्यामसतिइत्यनत्यक्तिसंबंधेइत्यनशब्दोच्चारणादकृतिवचनइतिगम्यते नतुव्रीह्याकृतिसंबंधमंतरेणव्रीह्यर्थंत्र
शब्दस्यप्रयोगोदृष्टः तस्मात् तिवचनेशब्दइत्येतत्अयुः नकेवलस्यादितिचेद्योनरविधानेनद्रव्यमितिचेत् अथयदुक्तंनक्रिया
संभवदिहव्रीह्यत्तोतानद्रव्यशब्दःस्यात्तदिदइति अथद्रव्योनत्वन्नेस्यात्तथावित्तुद्रव्यमितितसविद्वत्त्वं तदर्थत्वात्प्रयोगस्यावि
भागः अकृतयोवाच्छव्दस्य यथाव्यक्तेराकृत्यासंबंधः तत्रप्रयोगे प्राणोहिद्रव्यस्यैकतंत्रयतपाक्रियते परतमस्ययपत्रतेसाधनं राम॰
अप्रयोप्रयुक्तत्वात्तस्या नाक्षतेरशब्दवत्ता नव्रीहिशब्दआकृतिवचनप्रयुक्तेप्राक्षणस्यपविशेषणंयस्यादाकृतिप्रसापयिष्यति २९

43/1937

आकृतिः प्रतीयांयाम्नुकोग्नौर्नाभानावंमिद्धि तेनितेनाकृतिवचनत्वंनिरूपयतिमेवंपदादयाभावोदक्षिणेति दक्षिणाइत्येसंख्यायाप्रयोक्त
वेगायपउत्पाकृतिवस्तोमिषोपवास्तव्यामिनिविशिष्टस्यप्रतिनिधेरत्वसंबंधः नचपशुशब्दः एतेवतत्राकृत्यवेदोदयतीतितस्मा
ऊर्ध्वदृतेकमरुतःशब्दाःअतिरमेधीयकाइतिसिद्धं इतिमयमेत्कीयः उद्भिन्नसिंहापनमः उक्तंसमाम्नायस्येदमर्थंदस्मात्स
वैमदर्शस्याम् उद्भिदाग्रहेनयजमिदापयजेतामिभिजितायजेतविश्वजितायजेतेतीसमामनंतितत्रसंदेहः किमुद्भिदादयोगुणविधयः
उदित्तिनिमितत्तमेवामध्येयानीतिकुतःसंशयः उभयथाप्रतिभातोवाक्यात् उद्भिदेत्येपशुरोपजेतसनेनसंबध्यते सक्रियाधिकर
णंयाकामेवभद्रुपतिउद्भिदाद्वेवयागमभिनिवर्तयेत्तउतसामानाधिकरण्येनउद्भिदायागेनयजेतइद्धाव्यस्मिनप्रतिभातीवान्योभवति
संशयःकिंतावत्प्राप्तं उपकुमस्वामिः समाम्नायस्येदमर्थंकश्चिदस्य भागोविधिः योविहितमर्थंवदतितथासोमेनयजेतेति
कुत्स्येदर्थवादोव्यःप्रोनचविधिः सोतिवचाचायुर्वेसोपप्रादेवंतत्यादिकश्चिन्मंत्रोयोविहितमर्थप्रयोगकाले प्रकाशयतियथाबर्हि
र्देवसदनंदामीति तस्माद्उद्भिदादयोमीयांप्रयोजनानांमन्यतमंप्रयोजनायभवेयुः नचनतावदर्थवादोवाक्यशेषोहिसंभवतिवि
धानत्वमनर्थमः पूर्वज्ञातीयकस्यप्रकाशयितव्यस्याभावात् पारिशेष्याद्गुणविधिः उद्भिद्गुणतायागोविधीयते कुतःप्रसिद्धार
नुमतायकगुणस्थेपरत्वात् प्रवृत्तिविशेषकत्वात् नैवंयागार्थतालोकेगम्यतेनवेदेपरिभाष्यते अतोगुणविधयः यदिगुण
विधानार्थंविधीयते अविहितेनकर्माणितत्रगुणविधानमनर्थकंनतिश्रमःएतेतज्ज्योतिरभिगुणविधानमर्थवद्भविष्यति यदि
नामधेयंस्यात्त्वाक्यवेद्यजेतेतिप्रशंसेनाकश्चित्गुणविशेषःस्यात्गुणविधानगुणसंयोगादभ्यधिकमर्थविदधतउद्भिदादयः शब्दा
अर्थवंतोभविष्यंतितस्माद्गुणविधयइतिप्राप्तेब्रूमः ७. अपिवानामधेयंस्यादुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् अपिवेतिपक्षोव्यावर्त्यते
नामधेयंस्यादितिप्रतिजानीमहे एवमविहितमर्थंविधास्यतिज्योतिष्टोमाद्यागांतरंकतिश्चवंयागमभिधास्यति इतस्थाकृतिरुद्भिदाय
नोक्ष्यति तदतेनसर्वयागेनकुर्यादितियजेतेतस्यशब्दस्यार्थः करणंहियागःउद्भिदादीन्यपितृतीयानिर्देशात्करणं तत्रोद्भिदायागे
नेतिकर्मनामधेयत्वेचसामानाधिकरण्यमामंत्रस्यं इवावचनत्वेमत्वर्थलक्षणयासामानाधिकरण्यंस्यात्श्रुतिलक्षणाविषयश्च
श्रुतिन्याय्या तस्मात्कर्मनामधेयंनतुचप्रसिद्धेद्रव्यवचनमपहृयेत अप्रसिद्धंकर्मवचनत्वंप्रतिज्ञायेतउच्यते तृतीयानिर्देशात्कर्मवचनतां

कृ.भा.प्र.

२१.

ब्रह्मः कृष्णबालिनोहितानि पदिकाल्तीयामर्पति कृष्णं च योगेनृतेन यावच्चनलममनुमास्यालोर्नेन फलं यदिस्तीयानिर्दृशानि
ष्टोदंभो यागेवृद्धिरुत्पत्तस्यादेतदेवनाहिवार्धुरुत्पत्ते तस्मादपुत्रोऽतापानचनमन्त्रयानोपपद्यतिइतिचेत् कामनापदी
विदनचगम्यमनोपियोगेवचनोमस्थति तस्माद्गुणविधयेलक्षणातिचेत् चलक्षणाकल्पितानयागाभिधानेर्लौकिकाहिलक्षणा
मिश्रकल्पना अपिचयदिनामधेयानिधीयंतेनयागः अथयागानामधेयमुभयविधानेहिवाक्यभेद इति उच्यते ननामधेयेविधी
यते अनुवादोद्भिदादयः कुतः प्राप्तिनिमित्तामिश्रार्थत्ते उच्छदसामर्थ्याद्भिच्छदसामर्थ्याद्भिद्यल्य विचारचनः
नेयत्नामनेनकिंयतइत्युद्भिद्यागः एवमाभिमुख्येनदयार्थभिन्नवचित्रतायाद्विरवात्त्व एवंसर्वत्र अतः कर्मनामधेये यत्र
वृत्तिविशेषकत्वानर्थकइति नामधेयमपिगुणफलोपबंधनायततस्मात्कर्मनामधेयान्येवेतानियकारानीति सिद्धे एतिमगुणापदेशः
प्रधानतोद्विसंबंधः चित्रयावतीतिचिद्धेःएवमानपंचदशाज्यानिसमदशानिपृष्ठानीत्युदाहरणं किंचित्राशब्दआज्यशब्दः
पृष्ठशब्दश्चगुणविधयउतकर्मनामधेयानीतिसंशयः प्रसिद्धार्थत्वात्प्रवृत्तिविशेषकत्वाच्च गुणविधयः नत्येकर्माणिप्रसिद्धः
नन्वयोगिमाः काः आनिशब्दाएवनचित्रानिगुणशब्दश्चचिनयंतीतिचयागानुवादोनिशतत्वात्क्रियाविधिः गुणफलकल्पना
पशोरविवक्षात्वादानिमवंतिपृष्ठानिभवंतीतिच गुणविधिन्यत्वनाशामपिनलक्षणातस्माद्गुणविधिपक्षेविवनामिश्रमः
गुणविधिनामधेयमितिसंदेहेगुणफलपृथुद्दिश्यतेतत्रधानेनतस्यसंबंधः कर्मणोनामधेयमित्यर्थः गुणविधिहिसतिवाक्यभेदनप
पशोप्राप्तिस्थापयुः पत्रावः फलंचित्रागुणइतिनशक्यतएकेनवाक्येनेति धातुं चित्रगुणोविधीयमानः क्रियाविधीयतेनमितवाम्नी
योभोयेपत्रुकामेचदधोयंतंसोपिनाग्नोयोमोयेनयापंचदशाज्याआनिभवंतीत्याहरेणेवद्यातात्रवावहितानित्यात्रवाज्यानिभवंति
नचान्यविद्धेयमकंवाक्यनेवनदाज्यानिविदध्यात्तेपुत्रपंचदशातांगमायपंचदशवापाआज्यानांनुसंबंधः स्तोत्रसंबंधआज्याना
मज्ञानः हविताबध्नात्रकस्यवाक्यस्याज्यविधातुं अथनुकर्मणानामधेयेनपृथिवीयाभिविष्यति केवलसंख्यासंबंधस्तदानीं विधी
यते अपिचात्यानिलौकिकावाणीत्यनेनशब्देनलक्षणयेत्रगुणाविधीयते अतकर्मनामधेयानिमानयातियाज्यः स्तवंतपृष्ठैः स्तुवंतइ
त्येवमादिभिः विहितानोयच्चत्रसिद्धंकर्मणो ॥ नामधेयमिति अन्यवत्प्रसिद्धाप्रसिद्धं अजिगमनादाज्यानिकथमाजिगमनमित्यर्थं रामः २१

45|1937

रादयचनात् यदाग्नेमीपुस्तदाज्यानामाज्यत्वमितिस्पर्धानवचनात्पृष्ठानिपंचमानार्थमंत्रकत्वात्संबंधात्द्विः पवमानंदधिमधुपर्याध्नं
धानाउदकंतंडुलास्तत्संसृष्टंप्राजापत्यमिति नानाविचद्रव्यत्वाद्विधानस्मादेवेज्ञानीयकानिकर्मनामधेयानीति अथकस्मात्पंचदशाम
स्यावित्रिशान्याज्यानिस्तोमेषुविधीयंते विशिष्टानांवाचकस्यशब्दस्याभावात् ननुपदद्वयमपिवाचकंपंचदशान्याज्यानीतिविशेष
नानेनेदंपुस्तोमेषुविधास्यति ननुपदद्वयमपिविधायकं एकत्वमपि धात्यएकमुद्देश्यकं उभयस्मिन्विधायके परस्परेणसंबंधोनास्यात् अ
विधायकत्वेयमेवंविधास्यति नन्वेकपदंविशेषणंअन्यदुद्देश्यकं स्तोमंप्रतिविधायकं भवितुमर्हतीति वचनव्यक्तिभेदात् अतोयमस्समाधीः नन्वर
स्तंवाग्यकाम्यं अग्निवेरणंतुपात्स्वर्गकामः आधारमाधारयतीतिचसमामनंति तत्रसंशयः किमग्निहोत्रशब्दस्याधारशब्दस्यगुणविधिः उ
तकर्मनामधेयमितिगुणविधिरितिब्रूमः गम्यतेयथैहोत्रमस्मिन्निति धारणसमर्थं द्रव्यघृतादि आधारमाधारयतीतिप्रसिद्धेरेवमनु
प्रदीयते गुणविधिस्तदग्निहोत्रं आधारस्त्वापांसुधाजितंचेनाधारथेवत्तात्प्रवृत्तिविशेषकत्वंचनवगुणविधिपक्षेलक्षणभवतियथोद्भि
दादावितिअग्निर्देवतेनमानेनावगुणगतंविधानं आधारयत्याधारमाधारयतीति स्रुवेणगुणोविधीयते तस्माद्गुणविधीइतिसप्रानएवंप्रा
प्ते ब्रूमः नन्वस्यवाक्यस्यप्राप्त्यौ योगुणस्ताभ्यांविधीयते अग्निकर्मणः न्यलएवावगतः यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीतिदेवता
धानंकर्मदहनेवागमयतस्याधारमाधारयतीति आधारद्रव्यविधिः अविहितबोधनंदधिविधिरिद्यतेविहितंचान्यतोविधानं तस्मा
नगुणविधौकर्मनामधेयेतुसंभवतः यस्मिन्नग्नयेहोत्रहोमभवतितदग्निहोत्रंदीर्घधाराक्षरणक्रियाप्रसिद्धएवाधारः तस्मात्कर्मनामधे
यप्रसिद्धाद्यस्मिन्नोक्तोप्रजापतिनिवृत्त्यर्थमग्निविधानंभविष्यतीतिचेत् नंचैतदेवं अग्निंचविधातुंशक्नोति नप्रजापतिंप्रतिषेद्धुंप्रति
विध्यमानस्यचप्रजापतेर्विधानमनर्थकंस्यात् प्रजापतिर्देवतेनिगम्यतेगम्यमानेनचशक्यमित्यतिकल्पयितुं अतोयसमविधिः उच्यते
आधारमाधारयतीतिद्रव्यपरार्थेदर्शपौर्णमासद्रव्यंचक्षीर्यइतिद्रव्यस्यनयाक्रियया क्षायनक्षारितंचयागंसाधयतिकस्यप्रधानस्यकर्मणोना
मधेयमितिउच्यतेएतदेवाधारणंप्रधानकर्मनतद्द्रव्यदेवतंनास्तीति अस्तीतिब्रूमः तस्याधारमाधारयेस्यात्अमस्यद्रव्यंमात्रवर्णिकं वदेव
ताऊर्ध्वाध्वरइत्याधारमाधारयतिमंत्रोपिभिदधत्कर्मनन्माधनेनवाकर्मणासमेवंनि अतएवमत्रइंद्रमभिधातुंनाशक्नोति यदीद्रस्तत्साध
नंएवमंत्रनमंत्रेणाधारः प्रकर्तकलुतस्मादिद्रोदेवतादाद्रव्यंदेवतासंयुक्तमाधारणतस्माधज्ञातिः तस्ययत्नेनेनभिभिधेयं धुः तथापदे

ज्ञ॰भा॰ग्र॰ ज्ञेन अर्थपदत्वेनाभिधास्यते तेन अर्थपदत्वात्संदेहो नाभिधास्यते तेन अर्थपदत्वाभिधास्यते तत्र समाम्नायते तत्र गुणविधिः कर्मनामधेयमिति

२२ संदेहः प्रसिद्ध्यादिभिः पूर्वपक्षः सर्वपक्षः उद्भिदादीनामिव तेषु उद्भिदादिवद्यागनिष्पत्तावाक्यं विनियोगविधित्वेन पूर्वत्वादिनिमित्ताः नवा

कुर्वन्ति अतो गुणविधयः स्वं प्रति क्रमः तत्त्वपदे उक्तेन तत्र भेदादिना प्रसिद्धमस्य व्यपदेशः तस्य कर्मनामधेयं कर्तव्यमिति नाम स्वर्गलाभ

यागगुणविधायकत्वात् वाजपेयेनेत्यागमभिवदन्तीति साध्यत्वव्यपदेशाद्यभिवदतीति स्वं व्यपदेशो भवति यथा वैश्वदेवेनेति पदत्वात् तत्र

द्विवचनं भाव्यत्वनिषेधादत्र चमभिवदति द्रव्यं निर्दिशति तदुत्पत्तिराद्रव्येन द्रव्यं यागे यथा सिद्धो द्रव्यतद्वितमात्रकर्मनामधेयम्

यागद्रव्यानां प्रयोदनमादाय इति गवि पृथगारागो पर्याप्तेन स्मात् संदेह उद्भिद्पितृ कर्मनामधेयमावश्यकमिति ॥ नामधेयं गुणश्च तत्प्रतिपाद

यानमिति चेत् अभिवाजापेयेन वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति श्रूयते तत्र गुणविधिः कर्मनामधेयमिति संदेहः गुणविधिरेव

यागविधानसंदेहः श्रूयते हि गुणसमन्वयमानो नामधेयेनामस्ति विद्धिं अलस्माद्गुणविधिः ॥ तुल्यत्वात् क्रियानामनिर्देशत्वं गुणे हि

स्वाराज्यकामो वाजपेयवत् क्रियासमूह पूर्णमासादिवत् अनुभवत्त्वप्रद्योतपूर्णमासिकोऽनिश्चितस्यात् तथा वैशाखमुपसदो च दर्शनात् कर्मणा तत्र

इदं तथा वाजपेयः सप्तदश उपसत्कं वाजपेयमिति अपवादो व्यवधानिका पर्याप्तिर्ति गुणविधिः तुल्यानां नामपदे पक्षे क्रियायां सप्तदशत्वम्

क्षणामुपसदां च दर्शनमुपपन्नं तस्मात्कर्मनामधेयमिति किं तदिन प्राप्ति पुनरुक्तत्वेन ॥ एकदेशपरार्थत्वाद्गुणविधिः स्वाराज्यार्थं

तत्पराः स्व याभिधानं प्रशिष्यते यत्तेनेत्यस्य स्वार्थस्य यदि स्वाराज्यकामो यजेतेति स्वाराज्यकामस्य यागेन विधातुं स्वार्थमुच्यते तद्वाजपेयेन गु

णेन संबन्धः परार्थमनुवदति यागेन वाजपेयेन गुणकेनेति तदपि प्रत्यक्षमेव निर्दिष्टं ॥ अपि तथा च विनियुक्तं च वाक्यं प्रत्यक्षमपश्यामहि

स्वाराज्यकामो याजेति तत्पदं कं वाक्यं प्रत्यक्षमप्रत्ययं पदं तत्र वाजपेयेनेति तदपि प्रत्यक्षमभवन्तद्वदेव गुणो विनिवारयितुं पदान्तरमुपलभेमहि

श्रोणिविनान्तुपलभ्यते उच्यते यत्तो न्येन तु भावार्थः संभवत्यतः तत्संस्कृतं च निर्दिष्टं भवति यानभेदात् ईदृशमवास्यरूपं स्वाराज्यकामे

न संबध्यमानं यदेतस्मिंश्च वाजपेयेन अतस्तेनाभिसंभवत्यतः गुणनिर्देशनिर्दिष्टोऽभिधीयमानं प्रशस्तं तु गुणविधिः यदि न्यानुवा

दः नत्रतानां तानस्वपुगतं भवति नाद यदिदमुक्तं गुणविधिपरं तुवाद्यं पूर्वमनुवादः कं नेदानीं गुणो विधीयते वाजपेययागेनेतिमावा

चनस्य व्यातमंतरेण स्वं वाना च क्षपेव्यापारो विधत्ते यथास्यानं ज्ञायते एतेनानुवाद इत्युक्ते कं नेदानीतिस्यव्यापारो विधीयतेऽत : राम २२

47/193

स्वाराज्यकामं गुणं विधीयते तेनेति विधिः तस्माद्गुणाभ्यां संबध्यत इति पक्ष. अथ यत्र विधिः वाजपेयेन स्वाराज्यकामस्य यागेन संबध्यते तदेकेन दवाक्ये

न स्वाराज्यकामस्य यागेन गुणविधिरेकवाक्यतात्र प्रकरणसंबंधः स्वाराज्यकामस्य यागेनेति चेत् वाक्येन यागमात्र विधानात् अस्ति या

गमन्यसंबंधपद इति चेत् स्वाराज्यकामेन संदेहकवाक्यता यागस्य प्रमाणत्वात् तदेवं प्रकरणस्य वाक्यस्य वा बाधेयुत्पत्तौ यदि कर्मनामधेयं गुणवि

धिश्चेत्संभवेदेकमेव प्रशस्तरीत्या यदुर्भयत्र तस्मात्कर्मनामधेयं वाजपेयशब्दः ॥ ॐ तद्गुणस्य विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन

शिष्टाः यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्येवमादिश्रूयते तत्र संदेहः किमाग्नेय आग्नीषोमीय इत्येवमादयो गुण

विधिः कर्मनामधेयानीति किं तावद्गुणविधिं मन्यामहे आग्निका गुणा विधीयते अग्निः पुरोडाशो ष्टाकपाल इति तस्मादत्र गुणविधिरिति एवं प्राप्ते ब्रू

मः तद्धर्मगुणमात्रस्य विधीयेत आग्नेयत्वं हि तत्कर्मणा विधानार्थेन भिन्नो नात्र सत्वमष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते स एवमाग्नेयो भव

ति यथा यदेवं कल्पयोर्बाधमनेनैवा यमनेन प्रकरणेन यागो विहितो भवति सत्येवं विधीयमानत्वात्स आग्नेय अष्टाकपालं वा विधायेयितुं संबंधो हि विधीय

मानोऽनवद्य उक्ते तु संबन्धा वा विधावविहितं इति चेत्कुं तस्मात्तु गुणविधयः अष्टाकपाले पुंसि क्रियमाणा व्रीहियमोऽयवमयो वा पुरोडाशः

याजमानोऽनुवादः मिथ्या यागाष्टाकपालत्वम् अष्टाकपालेषु श्रूयते इति वचनात्तल्लान्येन संपादितं गृह्यते इति नास्तिन्यस्तेन वाक्य भेदो भवति

न चेदन्येन शिष्टः यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टो गुणो भवतीति तत्र कर्मनामधेयं यथाग्निहोत्रं जुहोतीति ॥ ॐ बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभाद

तच्छब्दः बर्हिराज्यं पुरोडाशश्चेति संदेहः किमसंस्कारे तथा तु जातिनिमित्तानि संस्कारनिमित्तानीति भ्रमः संस्कृतेषु हि लक्षणान् पूर्वं बर्हिः

शब्दमुपयुक्तं संस्कारेषु प्रयुक्ते आज्यशब्देन तथा संस्कृतेऽपि पुरोडाश इति नन्वसंस्कृतेष्वपि कस्मिंश्चिद्देशे उपचर्यते यथा बर्हिः

शरदानवे गता इति भवति स्वकार्य तथा क्रूरमिति पुरोडाशानाममनायाऽहलकं ददातीति नादृशयात्तु यथा पशायेषु पशुः कुशास्तु यत्

देहोऽहिमयोगः तस्मात्संस्कारशब्दा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः बर्हिराज्यादिसंस्कृतेष्वपि शब्दलाभात्संस्काराद्यः नन्वृक्तं मा तु यदि कश्चिद्भविष्य

ति तत्र असिद्धेहि संस्कारशब्दत्वेऽसादृश्यादिभिः शब्दनं वक्तुं तत्र प्रसिद्धं कथं बर्हिरादिशब्दे कदेश्य संस्कारविधीयेतेति न सत्कार्ये पुसं

स्कारैर्भवितव्यं तत्तदनन्तराभ्यां भवति न च विहिताः संस्कारा भवन्ति यानालोच्य लोकः प्रयुंक्ते तस्मान्लौकिकाः संस्कृते पुबर्हिरादयः

असंस्कृतेऽपि जातिनिमित्तात् शास्त्रवंशत्वात् जातिनिमित्तापवादित्वमर्हन्ति नवान्तौकिकानां सनांबर्हिरादिवत् पूर्वं तस्य संबंधमपस्यशक्यत्वेऽस्यो

शा·भा·प्र·१ ध्यवसातुं पूर्वोत्तरपदेनार्थं न साधनामिन्येवे पचिकल्प्यात अथापदस्य न प्रयुज्यमानः प्रसिद्ध्यति तुं अर्थवती चेत् पदे पूर्वोत्तरे लौकिके तत्रासंस्कृ
तप्रयोगे न भविष्यतः तस्मात् जातिशब्दोऽयं ब्राह्मणादिवत् क्वचः पृषोदरादिवद्यथा पूर्वापराद्दृष्टमसंस्कृतानीति संस्कृतस्वरितत्वं यदि पूर्वः पदः विपरीतेति
२३ श्यति । वृ॰ ब्राह्मणीत्यार्थसंयोगात् ब्राह्मण्या रासादवेति ब्राह्मणी शब्दं प्रति संदेहः संस्कारनिमित्तो जातिशब्दो यौगिक इति संस्कारेपुन
मदर्शनात् संस्कारशब्दनायामवगम्यमानायां संस्कृते शब्दः कर्मात्र जातिशब्दः असंस्कृतास्विव ब्राह्मणी भिक्षोस्वितास्त इति भवति
स्मिं श्ववेदा भवेन्निवकारः नन जातिशब्द इति प्राप्ते यौगिकं इत्युच्यते अर्थसंयोगात् ब्राह्मणीत्युपसर्गधातुप्रत्ययसमुदायस्य ज्ञानि
मित्तता प्रयोगादन्यपि सेचनं ब्राह्मणी शब्देनोच्यते तदा तद्योगादिवाशु भविष्यतीति नसमुदायस्यार्थः प्रकल्पतेत्र प्रकल्पयितुं तस्मात् यौ
गिकः प्रयोजनं पतं ब्राह्मणं भवतीति यदि संस्कारशब्दः ब्राह्मणी एसादयति विषय यदि जातिशब्दो घृतमासादयति यदि यौगिकः ब्राह्मणा
मिति वृ॰ तथा निर्मथ्यति मध्यन एकाः पंचतीति संस्कृते दर्शनात् संस्कारशब्दो निर्मथ्य इति असंस्कृतेपि निर्मथ्यमानः पश्याम इति
निर्मथनयोगादि पूर्ववद् यौगिक इति स्थितिः संस्कारनिमित्तं संस्कृतानष्काः यतत्त्वाः जातिनिमित्तं यथा पत्रेन यौगिके निहितं संधितन
यथानात्वनीतेन लुक इत्यविरोदिर्वं श्येनेति गम्यते वृ॰ वैश्वदेवविकल्प इति चेत् चातुर्मास्येति प्रथमपर्वणि वैश्वदेवसंदेहः वैश्वदेवेन यजे
नेति किं किल देवताद्यागुणविधिः कर्मनामधेयमिति इति यदि संदेहः वैश्वदेवविकल्पः गुणविधिनैश्वदेवताशब्दो न गम्यते हि गुणविधाने वि
श्वदेवाख्यामियजादिषु यागेषु विधायते तेनाग्न्यादीनां वैश्वदेवविकल्पः पूर्वप्रसिद्धस्तु गृहीतो भविष्यति वृ॰ न प्रकरणात् प्रत्यक्षविधाना
च्चनादि प्रकरणं द्व्यस्य नैतदेवं प्रत्यक्षकृतिविहितार्थस्यादयः तेषां वैश्वदेववाक्येन प्रकरणात्तेने यावत्तेनेति न वाक्यं विषम विशेषिक
त्वो भुविनुमर्द्दे तिनादि प्रकरणं श्रुतस्य इत्यस्य बाधनसमर्थं तस्मात्कर्मनामधेयं वृ॰ मिथश्चानर्थसंबन्धः अयोच्यते वैश्वदेव इत्यनेन न
शब्देन प्रत्यक्षमग्न्यादिगुणविशिष्टो यागगत उच्यते वैश्वदेवीनवाभिधानासमर्थमिति यदि विश्वदेवशब्देन यागगुणोपालस्यते न तर्हि विश्वे
देवा विधीयंते सकृदेवमुच्चरितो वैश्वदेवशब्दो यागगुणं लक्षयिष्यति विश्वान्देवान्विधास्यति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवा इमे अर्थः संबं राम
धोपदनेन तस्मात्कर्मनामधेयमेव न गुणविधिरिति वृ॰ परार्थत्वाद्गुणानां परार्थो ह्यगुणास्तेन शक्तं वेत्ति प्रधानभावर्त्तयितुं अतः सत २३
यागः कर्त्तव्यो न गुणागुणधनावर्तयितमर्हतीति संप्रतिपन्नदेवत्वाच्च न विरोधः नन्वित्यस्य प्रधानाकृतेन चित्रादाकृतयाहूयंत इति चित्रासंपत्ति

49/1937

इयनीषाकुनीनां नासकृन्नेन तस्माच्च गुणविधिः कर्मनामधेयमिति सिद्धं वृ॰ पूर्ववतोविधानार्थस्तस्यासमर्थ्यसमाम्नायवैश्वानरं द्वादशकपा
लं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युक्ते यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति यद्वाष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्येवमादयः कपालविकल्पाः श्रूयंते तेषु संदेहः
किम् अष्टाकपालादयो गुणविधयः उत अर्थवादा इति गुणविधयः कुतः येहि पूर्वेणाविहितापूर्वमर्थमभिवदंति तेन विधानार्थः तदेतदस्य वाक्य
समाम्नायसमर्थ्यं यदि यदाधिकरणपूर्वपक्षे इतरथा न नर्थक्यं भवेदिति वक्तव्यभावमुपगंतुमर्हतीति प्रत्यक्षाश्रवणानां कपालानां ति
पुरोडाशद्रव्याणामनर्थकत्वात् न कापुरुषविषय इति गुणस्यतु विधानार्थेन कुणाः प्रयोगस्यानर्थकाः नहितं प्रत्यर्थवत्ता
स्ति नैमित्तिकगुणमिषयत्वविगुणस्यविधानार्थो नैमिन पुरोडाशकपालपुंसंख्यानिदधुः वाक्यं कुर्वंतियागप्रयोगस्यविधानं द्वादशकपा
लत्वादि यागस्य तावत्समिद्धाः अष्टाकपालादयः प्रकरणे न तेन तेयागेन भविष्यंति अपि च अष्टत्वादयः पुरोडाशेनैकवाक्यभूताः प्रकृ
तं बाधिष्यति नवागमस्य भविष्यंति यागसंबंधनर्थकाः पुरोडाशसंबंधेफलाभावात् अर्थवादत्वेन तु वैश्वानरयागस्य स्तुतिरुपपद्यते
तत्र च एवं स्तुतिरिति तदेवानोपपद्यत इति चेन इति यदुक्तं तत्समिद्धव्यं आम्नायांते सत्यं आविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्यते यदा
द्वादशकपालमेव पुत्रजन्मनार्थाः अनर्थकाद्वत्यवगतं तदा लक्षणया तु द्वादशकपालस्य स्तुतिः वैश्वानरयागस्य प्ररोचनार्थाः भविष्यंति समति
द्वादशसंख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषाः अविभक्ते अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थेनोवयस्तुतिरुपपद्यते यथा शोभनमस्य
वक्त्रं नेत्रे शोभने इति शोभनमस्याः संनादाद्यस्य स्वरूपाद्यतमिति नस्मादुपपन्नाः स्तुतिरिति वृ॰ कारणं स्यादिति चेन इति चेद् वान्यश्र
ति अर्थवादादिति कारणम् एतादीनां ब्रह्मवर्चसादिकमनिभविष्यति ब्रह्मवर्चसकामस्याष्टाकपाला किमेवं सति भविष्यति तस्मात्काम्य
विधयो भविष्यंति वृ॰ आनर्थक्यादकारणं कर्त्तुर्हि करणनिर्गुणायोहि विधीयंते यदि कापालयविधयो भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः एकं वदवा
क्यं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति वक्ष्यकातं यद्द्वादशकपालो भवति इत्यन्यत्वाम्निन्यश्च दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वप
ति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावान् पशुमान् भवतीत्येवमंतेन स्यमध्यस्थ वादयः श्रूयमाणा यदि न संबध्येरन् ततो वाक्यांतराणि भवेयुः कर्तुर्हि
कारणाम्निमा पूनानि भवेयुः सर्व एव गुणा यो विधीयंते वैश्वानरयागपुत एवं तेन मादिः तेन वाक्यसंबंधादयः मासाद्वितुत्वेन संबध्यंते गायत्र्यै
वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीति न पूत एव त्रिवृतैवास्मिन्नोजो दधातीति तेजस्वी विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधातीति नन्त्राद इन्द्रियमेवास्मिन्निंद्रियं

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] अर्थसंबंधता
[illegible] कारणं प्रत्याययमि
[illegible] एवं स्वार्थाभिधानेन
[illegible] स्मिन्नुच्चरितेह्रदयमागच्छति
[illegible] नकाय प्रस्तर एक कपालश्चरु
[illegible] हेमविति तस्मादेवंज्ञातीयकाअर्थ

ST (193)

वादनविधय इति चेत् उच्यते: अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणस्य अग्निरिति यद्देवत्त्वेन वादः किंगुणविधयोर्थवादा इति गुणविधय इति
म: एवमपूर्वमर्थं विधास्यति इतरथार्थवादा अनर्थकास्यु: न विधि: विध्यंतराभावात् तस्मात्संवाद: नस्यकीर्तनं विधिस्तुत्यर्थं अनायेया
दित्राणः केनसंबंधेन गुणवादेन कोगुणवाद: अग्निसंबंध: कथमग्निसंबंध: एकजातीयकत्वात् किमेकजातीयकत्वं प्रजापतिरका
मयत प्रजा: सृजेयमिति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छंदो रथंतरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामज: पशू
नां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यंत उरसो बाहुभ्यां पंचदशं निरमिमीत तमिंद्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छंद: बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामवि:
पशूनां तस्मात्ते वीर्यवंतो वीर्याद्ध्यसृज्यंत मध्यत: सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यंत जगती छंदो वैरूपं साम वैश्यो म
नुष्याणां गाव: पशूनां तस्मात्ते अत्ता: अन्नधानाद्ध्यसृज्यंत एकजातीयकं विज्ञानेन्यो पितत्ज्ञातीयकं गच्छति तस्मादर्थवादशब्दा: सारूप्यात्तु यज
मानोपि आदित्योयूप इति गुणविधीनार्थवाद इमिसंदेहे अर्थवादा गुणविधि: अशक्यत्वायूपकार्यंसाधने यजमानस्य यजमानकार्यंसाधनेषा
यूपस्य अन्यतराभावान्न विधि: विधि: अन्यथैव वाद गुणवादात्सामानाधिकरण्यं कोगुण: सारूप्यं किं सारूप्यं ऊर्ध्वतातेजस्विता च
तस्मादेवं जातीयका अर्थवादा: प्रशंसा अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्य: पशवो गो अश्वा: अयज्ञो वा एष य: असामा असंत्रवा एतत्परे छं
दोमसि निबिध्यवाद इति अर्थवादा गुणविधय इति प्राप्तेभिधीयते यदि विधायी भवेयु: गोश्वा एव पशव: सामा एव यज्ञ: छंदा मदेव
सर्वं अर्थवादा पशवो यज्ञो मंत्राणां वा तैतिरर्थिका स्यात् विध्यंतरवचनं न चावकल्पेत अत: स्तुत्यर्थ: संवाद गोश्वात्प्रशंसितुमन्येषां
पशूनां निंदा साम वत: प्रशंसितुमसाम्नां निंदा छंदाम वत: प्रशंसितुपछंदामका निंद्यंते यथापदघृतमभोजनं तत् यदुक्तमतदिति छं
द्रमास्यृ कपदधातीति विधिरनुवाद इति प्राप्ते उच्यते यद्विविय: स्त्रिमंत्रिकाउपदधातीष्टका इत्यर्थ: तत्रने कानाविशेष: कश्चिल्लतीयते
एवं सति अमंत्रिका नैक पाद इति तत्र सर्वासांस्पष्टिलिंगमंत्रा: अन्येषामसंयुक्तानां मंत्राणां आनर्थक्यं स्यात् तस्मादनुवाद: मंत्रसमाम्नाना
मंत्रानां प्राधान्ये संकीर्तनं स्तुतीनां सर्ववनार्थवादार्थं अपि च विधित्वलक्षणेकत्वासक्त इत्यत्र या स्तुतिस्तालक्षण्यं गुणत्वेनुवादे पिल
क्षणानानुवादे लक्षणेष: कथंक स्पष्टि पुनस्त पराव इति भूम्याबहवस्तत्र सप्तिलिंगा इति लिंगसमवायात् प्राणभृत उपदधाति आज्यानी
रुपदधाति इति विधिविभागाणश्चर्मथिकाश्च एधीयमानामविलिंगानां मंत्राणां मानर्थक्यं तस्मादनुवाद: लिंगसमवायात् परक्रवि: प्रस्रवर्तते

शा·भा·२०

२०

यथाक्षपिर्णागच्छंति भक्तिनागच्छंतीत्येकलक्षणिक्यासंतरथ्यंते नचापि प्राणभक्षश्च: सचित्राक्षुण्णात्महत्यमर्थमेवगणंलक्षयेन [illegible]
प्राणभक्षणोसमवेगा नावपिगच्छेनयथाक्षविशेषेनस्यापरलक्षणार्थेनसोपिछाम्रसेत ॥ संदिग्धेषुवाक्यशेषात् अकाशकरातुपदथा
मितेत्रोपि घृतमितिश्रवणात्तसंदेहः किंघृतनिलवसानामन्यतमेन द्रव्येणांजनीयाः शर्करा उतघृतेनेतिसकथसंदेहः अंजनसामान्येन
वाक्यस्योपक्रमोघृतेनविशेषनिगमनं यथोपक्रमं निधायपितव्यं एकस्मिन्वाक्ये यदासामान्यमदो विशेषं विवक्षति यदानिगमनेविशेषः
सामान्यलक्षणार्थः तदोपक्रमरूपकमनिगमनयोः किंसमंजसमितिवासमंजसमितिसंदेहः एवंसंदिग्धेषवपक्रमे सामान्यवचने विरोधीभाव
चविशेषः परिकल्प्यः निगमनेरूपेतत्रासमान्यप्रत्ययइतिविरोधः लक्षणार्थं घृतवचनं यथास्पृहिचसपृहिचुचसपृहिनात् एवंघृतमघृतंवप
नमिन्युच्यतेनोदिधेपुत्रात्तंब्रूमः सामान्यवचनेनविशेषापेक्षणापिकथावाक्यस्यनिगमनवशेन कुतः नासामान्यंविहितं येनविरोधोनिग
मनस्यकथमिव हितंनिधानशब्दाभावात् नहिविधानशब्दोस्ति अक्ताः शर्करा उपदधातीति वर्तमानकालनिर्देशात् नापिसामान्यस्यसा
लक्षणाः तिःप्रत्यक्षंतुघृतस्यवचनं लक्षणयासामान्यस्यकृतिः कल्पितलक्षणाप्रयाप्तीतस्मात् घृतविधानमिति एवंवासःपरिधत्ते एतदे
संवादेवंत्वंच ॥ क्षौमंमितिदर्शसंशेश्रयदिमांविश्वानिभूतान्युपजीवंतीति ॥ अथदिकल्पनेनपदेशात्वात् स वै पानयति स्वधितिनास्य
निदक्तेनावद्यतीनिश्चयेत नत्रसंदेहः किंसर्वेषक्षेणादातव्यंमांसस्यद्रव्यस्य संहतस्य चएवंस्यापिनिनाहकेनतुनसंदेयामथ्यतोव्यवस्था
दुष्याणीक्षणेणमोसानांस्वधितिनासंहतानांहस्तेनेति आवेशेषाभिधानात् व्यवस्थितिर्णयार्थं ब्रूमः अथवाकल्पनासामर्थ्यात्कल्पननिस्त
गुणानवेषयाशक्यात्तथापस्वतृशक्यात्तस्यनेति आख्यानशब्दानामर्थ्यं ब्रुवतांशक्तिः सहेकारिणीं एवंचेयथाशक्तिव्यवस्थाभवि
तुमर्हतितथाश्यं नविनास्कन्नप्रदत्येतुहुतातिदिदक्षिसंयोगात्तत्र: संस्यकांडा: कर्तव्यःनथाहिलाकयतेहोमेनिवर्तयितुं नयथाकृटे
कटुं कांस्यपात्र्यांमुडुड्ले अर्थात्कात्यायनिकटआसीनः कांस्यपात्र्यामोदनंनिधायति ॥ आचार्यशबरस्वामिकृतायांमीमांसाभाष्येप्र रामं
थमोध्यायः ॥ ॥ ॥श्रीरस्तु॥ २९

53/1937

अथशाबरभाष्यद्वितीयध्यायप्रारंभः॥

शा॰भा॰टि॰२ श्रीगणेशायनमः नन्वभावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतेत्यर्थोविधीयते प्रथमेध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तमुक्तं तद्विभ्यर्थवाद
१ यंत्रमन्त्रयं स्तत्तोनिर्णीताः गुणविधिर्नामधेयंचपरीक्षितं संदिग्धानांशब्दानांवाक्यशेषादर्थाध्यवसानमुक्तं तत्रप्रश्नस्तव्यं अ
नंतरंप्रधानाप्रधानानिपरीक्षिष्यंते भिन्नान्यभिन्नानिवेतिएषवार्थोवक्तव्यनीयोनान्यः एषएवचाध्यायसंबंधः तदिहपूर्वद्विधः क
र्मभेदोवक्ष्यतेपादोनत्रमध्याय संख्यागुणः प्रक्रियनामधेयमितिवक्ष्यमाणमनुसंकीर्त्यतोप्रदनिमुच्यमानं संबंधादिष्यतइतिबोधुश्च
बुध्धिः समाधानादेतन्नानाकर्मलक्षणमित्यर्थमाचक्षते एतत्त्वेयंणा अतोन्यप्रयोद्धानप्रसक्तानुप्रसक्तंचेति तत्रप्रथमंतावदिदंनिरूप्य
प्रथमेध्यायेइदमुक्तं चोदनालक्षणोर्थोधर्मइति चोदनाचक्रियायाअभिधायकंवाक्यं वाक्येचपदानामर्थस्तत्र किंयदेनयदिनधर्मेन
व्यागवृत्तसंदेहःकरवैति किंतावत्प्रापंप्रतिपदंधर्मइति एवंप्राप्तउच्यतेयदेकस्मादपूर्वंतदान्यतदर्थं भविष्यति एवमत्यायस्यदृशानु
मानप्रसंगकल्पनाभविष्यति तस्मादेकमपूर्वंयदेकंतदासंदेहः किंभावशब्देभ्यउतद्रव्यगुणशब्देभ्यइतिकिंपुनर्यागादिशब्दाभ्यया
द्यार्थंस्यातो अवगम्यतेभावयेदितिन तथायज्ञेतयथाकिंचिदुक्तवनीतिनतेनभावशब्दः द्रव्यगुणशब्देभ्योद्रव्यगुणप्रत्ययोनभावस्थि
तएतस्मिन्नधिकरणेगुणविधिर्नामधेयमितिविचारोभविष्यति तथादर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति दर्शःकालः पूर्णमासीतिवाक्ये
ताभ्यांस्वर्गकामः स्वर्गंभावयेदिति दर्शपूर्णमासाभ्यामितिनपुनर्निर्विं --- नैतेभावचनाः नैषामर्थेनाकश्चित्संबंधोस्तिविभक्तित्वात्
तस्माद्द्रव्यगुणशब्दाअपूर्वस्यविधायकाइति सर्वेषांभावार्थइतिनैतावत्सिद्धौवान्यश्यति भावशब्दत्वाद्द्रव्यगुणशब्दाःअपूर्वस्यविधा
यकाइतिसर्वेषांभावार्थःस्वर्गकामोदर्शपूर्णमासाभ्यामित्येनयाःसंबंधयज्ञेनेतिवक्ष्यति येनेनाभिचरन्निति तथाश्चतथात्रयापशुका
मइतिनस्मादिमंविसाक्षात्भावयन्ना सर्वेपुभावयनेपुनास्तिविनिगमनायांहेतुः कर्मशब्दएवापूर्वस्यविधायकानद्रव्यगुणशब्दा
इति १ येषामुत्पत्तावस्मिप्रयोगेरूपोपलब्धिस्तानिनामानितस्मात्तेभ्यःपराकांक्षाशब्दा यथोगेयपांशब्दानामुच्चारणेउत्पत्तौरेव
अर्थप्रयुज्यमानानांरूपमुपलभ्यतेयत्सकल्पत्वंकालांतरेतिभवतिनकिंचैवात्मलमात्रेविनश्यतीत्यर्थः तानिनामानितद्रव्यगुणश
ब्दाः इदंशब्दाद्रव्यगुणशब्दानामर्थः तेद्रव्यगुणशब्दाउतिवक्तव्येतानिनामानितिसच्चितं अर्थतानामानीतितेषांपर्यायशब्दः कथं
गम्यतेपतएवंविभक्तयोनामिकवद्रुच्यतेकाल्ताः वृक्षवृक्षौवृक्षाः शुक्लःशुक्लौशुक्लाःइत्येवमादयः तस्मात्सम्यक्सूत्रितंयतएव
वायुः अतस्तेनभावशब्दाइति किंतावत्प्राप्तंअविशेषेणेतिनतउच्यते येभावार्थाःकर्मशब्दास्तेभ्यःक्रियाप्रतीयेतयज्ञेतत्येवमा राम॰ १

55/1937

दिभ्यःकुतःभावार्थेनादेयवचनात् किमभिप्रायेयेदितिस्वर्गकामपदसंबंधात्स्वर्गभावयेदितियुः तस्मात्तेभ्यः क्रिया कुतःयागात्फलस्य
द्रिसपभाणेनिष्पत्तिरितितेनयागेनदोमसंबंधात् स्वर्गस्यास्यतिकर्दतिकुतः एषसर्वोविधीयतेयथायागादिनास्वर्गकामः केनसाध
येत्स्वर्गंयागादिनेति यस्यपक्षसर्वोनफलंसाध्यतेतेनापूर्वेनान्यथेति ततोपूर्वंगम्यते अतोयस्तस्यवाचकः शब्दस्ततोपूर्वंप्रतीयतइ
ति नेनभावशब्दाअपूर्वस्यबोधकाइतिसूत्रः ननुकस्मिंश्चिद्यदभवत्सप्रयोगापत्तेःशब्दःसाक्षादपूर्वस्यवाचकोस्तिभावार्थेःकिंमपिभाव
यितव्यं स्वर्गकामस्यकेनाभिभावयितव्योनवाशब्दयदभवत्संप्रयोगायज्ञेतेत्येवमादयःसाकांक्षाःयज्ञेतकिंकेनकथमितिस्वर्ग
कामइतितेनप्रयोज्ञेनिराकांक्षाः नैवद्रव्यगुणशब्दाः तस्माद्भावार्थाःकर्मशब्दाअपूर्वंचोदयंतीति अथकस्मादुभयंसूत्रितं भावा
र्थाःकर्मशब्दाइतितुच्यते प्रवर्तकेविषयेभावार्थाः यथायजेनक्रिकादयःकेचिद्भावार्थाःनकर्मशब्दाःयथाभावनेभवोप्र
तिति किंपुनर्मिदं कर्मणाविधेयाभिचरन्नेतनचित्रयापशुकामःइतीतिकिंयेनेनाभिचरन्त्ययवायचेताभिचरन्निति तयाचित्रयापशु
कामः इत्यपशुकामीतितिवाचकणिकोधस्तितस्तेभ्यः पराकांक्षाप्रथावाकांक्षानविद्यतेइतितेषामुत्पत्तिःकर्तव्या भूतप्रयोगेप्रस्तयोग
कालेविधमानत्वाविन्मर्थः ० येषां स्वतवर्त्तेस्मिप्रयोगोनविद्यतेनान्यानानितस्मात्तेभ्यःप्रतियंताश्रितत्वात्प्रयोगस्य येषांतुशा
ब्दानामुच्चारणेउत्पत्तावेवअर्थप्रयोगोनविद्यतेतान्याख्यातानितस्मात्तेभ्यःप्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्ययेषांतुशब्दानामुत्पत्तौप्रयोग
कालेविद्यमानोनास्तिइत्यर्थः तान्याख्यातानीतिदर्शिताभावशब्दाव्यर्थावद्वाक्योपदिशति कथंपर्यायशब्दानांभावशब्दानां यतए
वाभिमान्यआख्यातिकाइत्युच्यतेकतमास्ताः पचतिपचतःपचंतीत्येवमादयः तस्मात्तेभ्योपूर्वंप्रतीयतेआख्याताःतार्थैःसमुच्चारि
ताः प्रतिसंबन्धार्थेनवाद्यार्थेना भवार्थस्यप्रयोजनवतउत्पत्तिरर्थवतीमापन्नतेनक्रियतइतिदर्शायोगस्य एतेषांप्रयोगंपुरुषेणया
गाभिसंबंधोदिस्वर्गकामोद्रव्येणेतिद्रव्यंप्रतीयतेपुरुषस्यननुसंबंधः नखितदुक्तं अर्थितंद्रव्यस्यचसंबंधयज्ञेतेतिवक्ष्यति द्रव्येणभाव
येदिति अतोद्रव्येणअर्थस्यभावनागम्यते आकांक्षाद्वैत्ति सत्यंगम्यतेद्रव्येणभावयेदितितुवाक्येनयोगेनभावयेदितिवस्कृत्ता यदा
तुयागेभावयेदितियागसंबंधाविधीयतेनतदाद्रव्येणभावयेदितिद्रव्यसंबंधः नचद्रव्यसंबंधविधीयमानेयज्ञेतेत्यनेनसंबंधः अन्य
थानेसंभवति नथायोगपरेनविध्यन्तिविरोधोसंभवनः तस्मात्श्रुतिवाक्ययोर्विरोधःविरोधेचश्रुतिर्बलीयसीतिनार्थिनानद्रव्यसंबंधः
नचद्रव्यमलतिस्वर्गकामसंबंधस्यागार्थंप्रतीयतेनोपपन्नोपवनिगमनायहेतुः नभावशब्दाएवापूर्वस्यचोदकानद्रव्यगुणशब्दाइतिय

शा·भा·टि·२
२

दायमेनकुर्वीतेति तदाघागवचनमेतद्भवति दर्शपूर्णमासाभ्यामिति लक्षणयादर्शपौर्णमास्यां च यागौ विहितावित्येवं पुनरिदमवगम्यते अस्ति
तदपूर्वमिति ॥ चोदनापुनरारंभः चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः अपूर्वं पुनरस्ति यत आरंभः शिष्यते स्वर्गकामो यजेतेति इतरथा हि विधानमनर्थकं स्या
त् भंगित्वात्यागस्य यद्यन्यदनुत्पाद्य यागो विनश्येत्फलमसत्यपि निमित्ते न स्यात् तस्मादुत्पादयतीति यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव चिन
उपनीतिकल्प्येत नैवं शक्यं नौहि नकर्मणा कर्मफलप्राप्तिर्हि यदा स्वयं देशांतरं प्रापयति ततः कर्मेत्युच्यते नतु तदात्मनि समवेतं सर्वगतत्वादात्मनः
सर्पककार्योपलंभः सर्वं च भावि विगमे नैव तु तदेव देशांतरादागमनं स्यन्तसद्गमनं किं विद्धि रूढं द्रव्यं तो यत्र समवेतमासीत् तद्धि पूर्वं द्रव्यं तत्स्य विनाशात्
दपि विनष्टमित्यवगम्यते अश्रयो यथा किलष्टृप्रतिवेत तेन तस्योपलंभनात् सत्यपि भस्मन्यस्तीति चेन्न विद्यमानोपलंभनेपि दर्शनात् फलं किं यालिंगमि
ति चेन्न एवं सत्यदर्शनसमाधिर्नक्षेत्र्यः शीस्यादीनामन्यतम इष्यतीति यदि चिंत्यते कल्पितमेवं सति किंचिद्भवतीत्यपूर्वं वा कल्प्यते तदेति अ
विशेषकल्पनायामस्ति हि तु न विशेषं कल्पनायामनाश्रितं कर्म भविष्यतीति चेत् दत्तपितादृश्यमेव स्वाभावांतरं कल्प्यनेन देशांतरं प्रापयिष्यतीति ता
दृशमेव तस्मादङ्गीयत आस्य भंगित्वादपूर्वं भाति किं विनाया: प्रयोजनं यदि द्रव्यगुणशब्दा अर्थपूर्वं चोदयंति द्रव्यगुणपचारेण प्रतिनिधिरू
पादातव्य: पतिर्हि पूर्व: पक्ष: यथाह सिद्धांत: द्रव्यं गुणं वा प्रति धावयागो नुष्ठातव्य इति ७ तानि हि धं गुणप्रधानभूतानि अवगतमेतद्भाव
शा: प्रधानकर्मणो वाचका इति बहुप्रकारा भावशब्दा: यजति जुहोति ददातीति एवं प्रकारोऽयं दोषि पिनष्टि विलापयतीत्येवमादयश्च तेपु सं
देह: किं सर्वं प्रधानकर्मणां विधायका: उतकेचित्संस्कारकर्मण इति सर्वथा विशेषात्सर्वं प्रधानकर्मणां वाचका इति प्राप्तं ततो ब्रूम: तानि हि द्वैभवि
तुमर्हतीति प्रकाराणि कानिचित्प्रधानकर्मणां वाचकानि चित्संस्कारकर्मण: एवमपि सर्वाण्यर्थवंति अर्थवत्त्वसति सर्वेभ्यो नशक्यमपूर्वं कल्पयि
तुं अतो न सर्वाणि प्रधानकर्मणां वाचकानि ॥८॥ येस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् एवं सत्यमन्यीयसी अद्य
कल्पनान्याय्या नतु चिनिगमनायां हेतुमवगच्छाम: कुतो पूर्वं कुतो नेति तदुच्यते येर्भावकर्मभिर्द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते उत्पादयितुं वा तानि प्रधा
नानि कर्मणां वाचकानि द्रव्यस्य द्रव्यगुणभूतत्वात् द्रव्यं हि गुणभूतं कर्म निवृत्तिं प्रति तत्वात् येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते तस्य द्रव्यगु
णभूतत्वात् यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते न कर्मा कृत: तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् प्रत्यक्षं यज्ञतइत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते ॥ यथापि
नष्टीत्येवमादिभिर्द्रव्यं स यत्तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि एष विनिगमनायां हेतु: प्रयोजनं पूर्वं स्मिन् पक्षे प्रयोगा वपित्वेण व्रीहय: उत्पाद्या
अवघातार्थत्वं न मिथ्यातो नोत्पाद्य: ॥ धर्मस्याद निर्हनि: प्रधानवत् सक्तु: संमार्ष्टि अग्निं संमार्ष्टि परिधिं संमार्ष्टि पुरोडाशं पर्यग्निकरोतीति राम॰
२

S7/1937

यते तत्संदेह: किं पर्यग्निकरणं संमार्गं च प्रधानकर्म उतगुणकर्मेति किं प्राप्तं उच्यते धर्ममात्रे एवं जातीयके अपर्याप्तं यत्प्रयोजनस्य रहस्य
तद्धर्ममप्रधानमिति ब्रूम: तत्र प्रधानकर्मसंस्कारनिर्वृत्ति रूपकारस्तन्नदेवं जातीयकं द्रव्यस्योपकारकं द्रव्यं हि चिंवं जातीयकं अभिनिर्वर्त्यस्य गुणभूतं
तस्य गुणभूतत्वादिदं प्रधानभूतं ॥ तुल्यकृतित्वादगुणैर: सधर्म: स्यात् वाशब्द: पक्षं व्यावर्त्तयति इतरैर्गुणकर्मभि: सधर्म स्यादेवं जाती
यकं यथा व्रीहिनवहंतीति यथा तुल्यं तुल्यकृतित्वात् तुल्या हि द्वितीया प्रतिरेषां द्रव्येषु यथा व्रीहीनवहंतीति एवमग्निं संमार्ष्टि पुरोडाशं पर्यग्निकरो
तीति किं गुणकर्म विद्रव्यं द्वितीयादर्शनाद्गुणो द्वितीयादर्शनाद्धि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मतानेति ब्रूम: द्वितीयाविभक्तिं कर्तुरीप्सित
तमे कर्मणि सा चेह द्वितीया विभक्तिस्तत एतदीप्सिततममिति गम्यते तस्मादीप्सिततमं कर्म गुणभूतं यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावेन अवगम्य
तो प्रत्यक्षांतरेण अवगम्यते तस्माद्गुणभूतमेव जातीयकमिति ॥ द्रव्योपदेशइतिचेत् एवं चेत्प्रत्यक्षसिद्धि द्वितीयादर्शनात् प्रमाणभूतमत्र द
र्शनमिति नैतदेवं गुणभूतं हि द्वितीयाभवनिनया हि दृष्टं पतेसक्तून् जुहोतीति माक्तान् जुहोति एककपालं जुहोतीति ७ ननदर्थत्वाल्लोकव
त्तत्त्ववचनं शूलमात्र नगुणभूते द्वितीया एवं स्मिन्नुक्ता उपदिष्टाति कर्मणि द्वितीया कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति नच लोके गुणभूते काचिद्वि
तीयां पश्याम: यदिपि दृष्टौ ओदनं पचति ओदनार्थं तंडुलान् संस्करोति उष्मिता एषदंडुलवल्लज्ञान्नि खंडुडकान् कुरु वल्वज्ञा एवतेनश्ना
कुर्यामं पश्यामि नान वाभिवाय: सौ द्वितीयस्यप्रयोग: शब्दार्थपरिच्छेदहेतुर्न वैदिक: पातुलौकिके तु होतीति प्रयोगे द्वितीयाप्राक्वतेनत्र क्रमि
प्सिततमे एव प्रयोग: तं दुग्धनवतु पिनं दुग्धबहोमेनाप्यसुं वं भयति भवति हि लोकतु प्रकारा विवक्षा आग्नेयस्वानेकार्थतानेन प्रधानमावे सि
द्धमानीय द्वितीयागुणभावे विकल्प्यतेति वेदेनुक्षं द्वितीयानिर्दिष्टे गुणभावइद्वितीयानिर्देशमे धात्मवगच्छेम: एवमवगतेप्राधान्य बलीयसा हि तुना
नामित्र धान्यमित्यवगम्यते कुत: होमस्य न केनचित्प्रकारेण सक्त्वर्थता न कल्प्यते कुत: सक्तूनां नि: प्रयोजनत्वात् हि सक्तूनामन्यत्र प्रयोजनं
द्रष्टव्य तेयादि वा होमस्तर्हि सोपि न: प्रयोजन: अथारादुपकारको होमस्तत: प्रयोजनवान् भवति शेषप्रकरणयावद् स्मृत प्रयोजनत्वात् प्रयो
जन इति क्षमरतेवक्तुं प्रयोगवचनेन हि सम्बाकांक्ष्यते ननु सक्तूनामपि प्रकरणपागतप्रयोजनवता भविष्यतिकोवाशब्दस्तेनेति प्रयोजनवति
प्रयोजनवता तु होमभिनिर्वर्त्तयतां नान्येन प्रकारेण न तु लोपि प्रयोगवचनेनाकांक्ष्यंते तदुच्यते न द्रव्यं तेनाकांक्ष्यंते होम इत्युच्यते न द्रव्यं तेनाकांक्ष्य
इति कर्त्तव्यतां हि सूच्याकांक्षति होमश्चेति कर्त्तव्यता न द्रव्यां न तु होमित्यर्ते सक्तुभ्यो दृष्टं निश्चयस्य तेनास्य न प्रामाणं ननु द्वितीयाविभक्तिर्न हि
द्वितीयाविभक्तिर्होमस्य सक्त्वर्थं ज्ञापयति न एव: प्रयोजनं तद्द्वितीयया वायु: सक्त्वर्थो होमसंबंध: सक्तवस्कविति भवति होमं ब्रूते सक्तवो हो

शा·भा·टि·२

३

मसंबंधाः नहोमस्य सन्नर्थतानिप्रयोजनेषु सक्तुषु पदति सत्वर्थतावचनं पुनः पुरुषास्यापकारकं नकृतो स्मिन्दनर्थकमेव स्यात् यतो न तद्वचनाच्छ्रवणम्
स्कारकृत्यपितुं सर्पहितीयांतानां होमस्य संबंधं करोति पतितेन तदर्थं संबंधश्च सति द्व्यार्णकर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधोऽव्यभक्तत्वाद्गुणभावेन
तृतीयांतेनोच्यते तृतीयास्थाने द्वितीयेति तेन तदर्थत्वाश्रीमार्थत्वात्सक्तूनां न प्रधान्यं द्वितीयासंयोगापि योगं सत्यर्थं न तद्वचनं नार्थवत्वं सत्यानाम्
कामिलक्ष्यते तात स्वनपुरोडाशादिर्यागादिषु शेषभावस्तेन तेषां प्रयोजनवत्त्वं तत्र सत्सु संस्काराना अनर्थकः न सदृष्टोपकारा इति वेदद्दष्टार्थं भवि
ष्यति अदृष्टोपि संस्काराणां लभ्यते लोके यथा ग्रामांतरादागतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणाद्दद्युनुपकारः किं यतद्भुतिगम्यते लोके च ना
नुपपन्नः प्रयोजनं च वरुणप्रयासः श्रूयते ग्रामीमध्यः सन्तो सर्वति हिरण्ययोनिति त्रकं तो नानावृक्षीयस्क यसंभागादपूर्वमिति नानावृक्षीयाः कन
उत्पादयितव्यास्संमार्गार्थेन यतथा पूर्वः पक्षः यथा नहि सिध्यांतः ग्रामीमध्य एव हिरण्यमध्ये वासं मार्जितव्या इति तथा यत्र व्राणवंतः परिधय
स्तत्रापि पालाशा उत्पादयितव्या इः पूर्वपक्षे सिध्यांतेना णवंत एव समा [illegible] याः भव [illegible] पूर्वपक्षे उत्पादयितव्या अग्निः सिध्यांते न आपः संमार्जनी
याः तथापद्भिः शसंवत्सरितं रसमयः पुरोडाशा संचनीया [illegible] तिश्रूयते तत्र पिष्टमयः पुरोडाशा उत्पादयितव्यः पर्यग्निकरणार्थेन पूर्वप
क्षे सिद्धांते मांसमया पर्यग्निकर्तव्या इति [illegible] सक्तुशाकयोः संस्कारेयां [illegible] देवताभिधानत्वात् प्रयुगं [illegible] सति निर्णि कल्प्यं [illegible] शंसति आज्य
स्तुवंते [illegible] गुणवचनं स्तवनं शंसनं च यथा इंद्रस्य तुवीयांणि प्रवोचमिति यदेतद्गुणवचनं श्रूयते किं मंत्रगुणभूतदेवता [illegible] उत
प्रधानमिति तत्रोच्यते स्तुत शस्त्र संस्कार कर्मणी इति कुतो देवताभिधानत्वात् [illegible] गुणवचनेन निवर्त्यमानं गुणिनो देवतासंकीर्तनेनान्यथात
द्गुणवचनं भवेष्यति तत्र यत्र सा देवताभिधानं गम्यते देवताप्रकाशनेन तत्र प्रत्यक्षानुप्रकाशतेन प्रत्यक्ष उपकारो यागसिद्धिः तस्मात्संस्कार
कर्मणि याज्यावच्च याज्या [illegible] पुरोनुवाक्या [illegible] इतिस्मृति वचनं देवताप्रकाशनेनार्थवत्त्वा [illegible] अपीति भः अर्थेन तत्प्रकल्प्यते देवतानाम
चोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् यदि संस्कारकर्मणी एव [illegible] अर्थेनापकल्प्यते देवतानामस्य चोदनार्थ गुणभूतत्वात् देवतार्थस्य गुणभूत
मंत्र इति स्व प्रधानभावे यत्र प्रधानं तत्र नीयेत तत्र क्रमे [illegible] निर्धारुपकल्प्येयातां तस्माद [illegible] पक्षा इति पर्युदसितव्यः कतमः पुनः सारमंत्रः अ
भिला [illegible] इन्द्रः प्रगाथामा [illegible] अस्य महयंज्ञैः सन्निधावाम्नातानि [illegible] उः स्तवापकल्प्येन भः [illegible] गुणार्थस्यात् न पर्युदसिष्यामः उमं पक्ष गम०
संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे देवताभिधानत्वाद्विवस्त्रत् [illegible] प्रगाथस्यात्कल्पं इति [illegible] इंद्रादीनमहेंद्राभिधायिष्यते स एवेंद्रो महत्वेन गु ३
णेन महेंद्र इत्युच्यते प्रत्यक्षो हि इंद्र [illegible] देवतावचनमुपलभामहे महत्त्व [illegible] यथा राजा महाराजः ब्राह्मणो महाब्राह्मण इति वा

5-9/1937

यथा ब्राह्मणपामदेवदैवन्या [illegible] ग्रावयाम्यामाल [illegible] भंते नत्यज्ञाव [illegible] देनचोदितेकर्मणि च्छागाद्वि न निगमा भवंति तद्गुणे चोदिते निर्गुणेना
भिधानं भविष्यति न भविष्यति इत्युक्तपदइति भः न क्रतिसमवायित्वात् नैनदेवं इंद्रस्य ग्रहस्य देवतेति निक्षितसंयोगेन विज्ञापितन चास्य महत्वमपि
[illegible] अपि तमिनयोगापेक्ष्यस्य वा महत्वसंबंधात्समा [illegible] आत्मनानव तत्क्षितार्थे वृत्तस्य महत्वसंबंधानवसमासार्थो वृत्तस्य तद्धि
तत्संबंधः [illegible] समार्थे वृत्ति [illegible] अभिहितवत्सार्थे नक्षितार्थेन संबंधेन विहितवत्स्वर
[illegible] नसंबद्ध मनु [illegible] एष्वायमन्यो भवेन्महेंद्रो भवति महेंद्रो भवतीति महेंद्रो अन्यश्च महेंद्रोहविष्यो देवताभवतीति सकृदुच्चा
[illegible] महत्त्वविशिष्टः महेंद्र [illegible] तद्दिवस उत्पन्नः तस्मात्सत्यपि [illegible] अर्थवदिति गम्यते तत्र यत्र सं
[illegible] तस्मात् देवतांतरमिंद्रान्महेंद्रः इति तेनेंद्रस्य प्रगाथस्य [illegible] पर्युदसितव्यः एषपक्षः यद्युच्यते इंद्रस्य वृत्रवधोत्तरकाले
महेन्द्रत्वं [illegible] महान्वा अयम भूत् [illegible] यो वृत्रमवधीदिति तथा देवस्यादिमादत्तादोषः प्रसंगे नत्वनेनान्य इंद्रो महेंद्रात् भः व्यपदेशभेदाच्च व्य
[illegible] इंद्राय देवेभ्यो [illegible] इति अतोपि देवतांतरामिकः [illegible] मंत्रविकल्पः स्यात्
भः गुणाभ्यानर्थकत्वात् यदा विधिशब्दाद्वगतमेतद्भवति इंद्रादेवेति तदास्य गुणत्वाख्यानि किं प्रयोजनं महत्त्वनाम गुणोऽइंद्रस्य भवति
निर्देवताभिधानं [illegible] देवता यदीयेन इति गुणादि विहितस्य पितस्यात् [illegible] देवता विदीयते अविहिते तु पितत्वाऽगुणविधानामनर्थकं अ
[illegible] विशेषणेन कल्प्येन गुणसंबंधस्याप्रसिद्धत्वाद्गुणेन विशेषणमनवक्लृ
संतस्मादपि देवतांतरं भः तथा याज्यापुरोरुक्भेदात् एवं सति याज्यापुरोनुवाकयोर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते [illegible] सति रयिमथी इया
[illegible] पुरोनुवाक्यास्यं महांइंद्रो य ओजसा [illegible] इंद्रदेवते [illegible] तत्र पक्षे बाधस्यात् भः वशायामर्थसमवायात् यदुक्तम
[illegible] चोदितकर्मणि च्छागा [illegible] नि निगमा भवंति तदनुक्तं वशायामर्थसमवायित्वं येप्रत्यक्षं [illegible] मेदसोनुब्रूहि
[illegible] स्मात् प्रगाथस्यापकर्षः संस्कारपक्षे अतः प्रधानकर्मणी इति ३ यत्र तिवार्थवत्वात्स्यात् वाग्मादपक्षं व्यावर्तयति
संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे तत्र प्रगाथस्यापकर्षं इति उक्तस्यापि नायं [illegible] प्रगाथः लिंगेन हि क्रमसंनिधी बाधितव्ये इव ॥७॥ नवाम्ना
तेषु [illegible] मंत्राणामुत्कृष्टानामन्यत्रार्थवतामानर्थक्यं स्यात् यथायाम्याः शंसति शिपिविष्टवतीपिवत्तदेवत्या अग्निमारुते कुर्यु

श्रा-भा-दि-१
४

मक्षमक्षमसस्त्वं भूमिकास्तक्षमित्यवमादिनं दृश्यते तदुच्यते मार्थसामर्थ्यवस्तात्तिसंदकस्तत्कर्माणि अशसक्तस्यरात्तस्येभूमिकासत्तस्ये
कादशिन्यो संर्वेषांवाचस्तोमसर्वज्ञचांसर्वाणिपयंपिसर्वाणिसामानिवाचस्तोमेपारिपूर्वेअश्वमेधयज्ञंमतितयायस्याश्विनिशस्यमानेसर्वे
नोदितादपिसर्वादांशान्थारनुक्रमयादिति तस्मादसर्वस्तोकशनामनः संस्कारकर्मणी स्तोत्रशास्त्रेइति ॥७॥ आपिवाश्रुतिसंयोगात्प्रक
रणेस्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिंविदध्यातां अपिवाप्रधानकर्मणीस्तोत्रशास्त्रेस्यातांकुतः श्रुतिसंयोगातामममीश्रुतसंयोगाद्धि भवतिकुतती
युत्स्ववतेउपिविष्टवतीष्युडवतीइति यदिः श्रुतिः ततः कल्प [illegible] आदित्यायदिप्रकाशनंततोदेवतायां तत्प्रकरणंकल्पस्तीयया अथा
प्यंतंनमंत्रस्यापिचश्रुतिसंयोगोभवति प्रउगंशंसति निष्केवल्यंशंसतीति अतस्केतिरभिनिर्वर्त्तयितव्यातिनमंत्रेणगुणवचनः शद्वः स्त
नितिवृतस्याद्यदिदमर्थकल्पिष्यति तस्मात्प्रधानकर्मणी अपिचास्तुतिसंयोगोभवति यथीनिशकृसंयोगायथाइंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचति
तेनदेवताशद्वः स्तुतिसंबंधार्थद्युच्यते देवताभिधानार्थप्रातिपदिकार्थत्वात्तदर्थमास्यात् अथप्रथमांततादेवतार्थंभवितुमर्हति
यथाइंद्रावीनोवसितस्यराज्ञीतिनेत्युच्यते नदपिवाक्यसंयोगात्तस्तत्त्वर्थमेव नतुवाक्यलिंगंबलीयः सत्यमेतदपिलिंगयत्तकतिवाक्यस्य
माकांक्षस्यनिराकांक्षीकरणसामर्थ्यंतथाकभयथालिंगवुत्पद्यमाणंकुतोनिर्णयोवाक्यदुर्शापादेवनदेवताभिधानार्थइति देवताभिधाना
र्थइत्येतस्मिन्पक्षेस्तुत्यर्थसाकांक्षवचनमनर्थकंभवस्यात् तस्मादद्दर्शार्थत्वात्स्तुतिवचनस्यप्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रेपिचस्तौतिशंसती
तिमाक्षाद्गुणवचनालक्षणया अभिधानार्थस्यातां तस्मात्क्रियोत्पत्तिं अपूर्वोत्पत्तिंविदध्यातां ॥७॥ शद्वपृथक्त्वाच्चाशद्वेनपृथक्त्वमग
म्यंतं द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमः इत्यत्राहिद्वादशत्वंतस्यास्तोत्राणांशस्त्राणांच एकमेवशंसनंस्तवनंवा अथभेदआयंततत्ताद्वादशत्व
वनिषेतं ॥७॥ अनर्थकंतनदवनं अग्निर्मुतिश्रूयते आग्नेयायद्वाभवंतीतितत्रपुनरुच्यते आग्नेयीषुस्तवात आग्नेयीषु शंसतीतितन्न
विधातव्यमेव यदिसंस्कारकर्मतस्मादप्रधानकर्मणीइति ॥७॥ अन्यश्चार्थः प्रतीयते संबंधस्य धातव्वाद्वयथाचयथ्यन्यस्तोत्रमन्यच्छस्त्रं
ततस्त्वयोःसंबंधः यदिवापूर्वंवचनेनतोन्यस्तोत्रमन्यच्छस्त्रंउततस्थायादवस्तोत्रंतादवशास्त्रस्यात्यंशंसतीति ॥७॥ अभिधानंचकर्मवत प्र
धानकर्मणाइवचाभिधानंभवतिद्वितीयासंयोगेनप्रउगंशंसतीतिनिष्केवल्यंशंसतीति ॥७॥ फलनिर्वृत्तश्च फलनिर्वृत्तिदर्शनंच भवति
स्तुतस्यस्तुतमसीत्यकमादि इंद्रस्तोत्रेनेमेदृशीपुरित्रमिपुंसामस्यार्थयोइंद्रस्यभूयादितिस्तोत्रफलमतृप्तेनदेवतायास्तस्मात्प्रधानक
र्मणस्तोत्रशस्त्रेऽन्यवस्तवसंप्रयोजनंदशमेध्यायेग्रहणादिवतान्यस्तकतवाक्याःप्रधानकर्मत्वादधिकारःस्यात्॥७॥ विधिमंत्रयोरेका

राम०
४

र्थ्यमेकशब्दत्वादिदंसमाम्नायतेतनामसंगिनरमातिनस्तंनेनाभिवोन्वधिरादधर्षति देवांस्त्वयाभिर्यतेनंदद्यात्तिवाधोगिनाभिः सचतेगोपतिः
संदेति यत्रीतदयतील[illegible]णोकिंवद्भूस्वगोत्रामविधायकतदर्शत्रिःपितुतमंत्रेपिधायकाइति किंतावत्प्रविधामंत्रेवाम्नायसाम्यमेव
[illegible] मंत्रगतोनिशसतिविधातुमितिउपपन्नं तत्प्रासाद्विधायकः ॥७॥
[illegible] मंत्रोभिधानवाचीस्यात् एषिवेतिपर्यायात्वावर्तंतोएवंआलीयंत्रोमंत्रोभिधानवचनस्यात् प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोग
[illegible] गोदानंमौपागेनमलापयितुं नविधातुं कुतोविहितत्वादानस्यदक्षिणविधानाद्यागस्यवतुपंध्यायं कर्मान
[illegible] मनाथामथानर्थक्यं परिसमाप्तेनसार्थवादेनवाक्येनविहितत्वाद्यागस्य तस्मा
[illegible] विधायकइति तथोदकेषुमंत्रास्या मंत्रगतोभावताद्वा विधायकोनेतिपरीक्षितं कार्यंमंत्रेणामंति
[illegible] इदमर्थतोधिकरणंपूर्वंद्रष्टव्यं कुर्यल्लक्षणेमंत्रइतितथोदकेषुमंत्रास्या अभिनार
[illegible] मंत्रानध्याययंमंत्रावर्ततइतिप्रायिकमिदंलक्षणं अनभिधायका अपिकेचि
[illegible] नवनभोपदेष्विमितिलक्षणयुक्तं शेषवोपिपदार्थानांनातिवृतिय
[illegible] इदाहरणमसीलिवमादयोस्यंता: शोपवृंदोवमादयस्तांता: आयकदांअसात्यात्री: अग्निमूर्द्
[illegible] अस्तिनिद्वेइपिंगतदुंवरवपत्रिवेदच्यस्वअंभिकेइति प्रैष: अग्निदग्नीनिति अवेषणकोसिकतमोसीति
[illegible] अनुषंग: अच्छिद्रेणपवित्रेणेति प्रयोगत्रिस्वयंचातुस्वयंच सामर्थ्यमभिधानं तस्येतद्वृत्तिकारणोदाहर
[illegible] भापवमंत्रापावंतिइसप्तमित्रंभुरिस्वाराज्यविति सत्वामध्यास्वतत्वायामीति आशात्राम
[illegible] निरवचार्वसोपिष्टादेवतेति प्रजापतेतद्दिश्रोम्नायटिब्राह्मणवास्मावेतिपरिदेवनंयमामधुक्षंतत्तेमां
[illegible] अमुत: सोममाहरेति अन्वेषणंइत्यासदहेवेति प्रश्न: वेदपर्णकतीश्चर्मिमिति प्रतिवचनंवेदेति अनुपंग: हृदयस्य
[illegible] प्रयोग: स्वयंवातुस्वयंचसामर्थ्यस्तयेण अवयतिइत्येषिति लक्षणिकर्मणिप्रयोजनंप्रमिश्वल्वान्त
[illegible] प्रत्यालक्षणकर्मणि प्रयोजनेवत्तव्यंयच्चतत्राप्रवर्तते आसंपपूर्वाधिकरणस्यप्रयोजनं
अपवादेपूर्वसर्गस्यभाष्यामुनस्विसा तच्चाविताद्योपूर्वाधिकरणस्यप्रयोजनं अस्तिवंदमंत्रब्राह्मयस्याय: परीक्षित: अहंवुभयमंत्रंमेगापाय

61
193

रा०भा०टी०

यस्मयः स्वर्गविरोविरः अत्र सामानियत्तर्पि ॥७॥ तस्मै ब्राह्मणशब्दः अथ किंलक्षणं ब्राह्मणं मंत्राश्च ब्राह्मणं चेद इत्य मंत्रलक्षणमुक्तं
शेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणलक्षणाम वचनीयं मंत्रलक्षणवचनेनैव सिद्धं तस्य लक्षणं न भवति तद्ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणलक्षणं
स्वविस्पष्टार्थं प्रपंचितवान् इतिकरणबहुलं इत्याद्युपनिबद्धं आख्यायिकारूपं हेतुः स्तवनं इति तत्र लक्षणं कियत् इति निर्वचनं
विधिर्निंदानुपूर्वतो ... संप्रदायविदो ... इति निंदा ... इति प्रशंसा ... विधिर्यज्ञमानं ...
ति यत्तनिमीषानं समुपचरतीति पुराकल्प ... इत्यवधारणकल्पना यावतीश्वान ... इति हेतुनिर्व
नं निंदा प्रशंसा संज्ञायो विधिः परकृति पुराकल्पश्चावधारणकल्पना उपमानदर्शनं तु विधयो ब्राह्मणस्य तु एतद्धि सर्व वेदेषु नियतं विधि
लक्षणं एतदपि प्रायिकं इतिकरणबहुलो मंत्रोऽपि ... इति वाऽत्ति मेमनः इत्यादौ उपनिबद्ध ... आख्या ... रूपत्व
तु ... इति तथा ... निर्वचनं तस्मादायानुतिष्ठति विदो माधमं ... अत्र ... इति प्रशंसा अग्निर्वै ...
शयः अथ ... विधिः पर्णमयादिनाधनानामिति परकृतिः ... पुराकल्पो ... इति ॥७॥ भ
नामतो धर्मं ... मामानेषु इति विभागः कुतः अवरनामधेयपुसंज्ञा यामंत्रा ... इति अभिधायकत्वान्मंत्र इति नात्र क्रमः अनाकान
पुमंत्रत्वं नस्यादभिधायकत्वस्य नाभिधायकत्वं मंत्रत्वे हेतुः किं तर्हि अभियुक्तप्रयोगः अभियुक्तैर्मंत्रा इति नाच्यंते न ते मंत्राः नैव मादासामंत्रस
माम्नायंतीति तस्मादमंत्राः प्रयोक्तारं मंत्रलक्षणं यत्र प्रायश्चित्तं मंत्रे पुनन्त ॥७॥ तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था इत्यत्र ऋग्वेद अह
तु ऋग्यस्त्र मंत्रं भगोपायिष्यपरूपा विदो विद्वांसो पदं विसामानेति ... पादव्यवस्थायत्र पादव्य
वस्थासमं वज्रम्नाम यथा ... इति ... पुमंत्रेषु अभियुक्ता उपदिष्टा ... अध्यापयामः अन्वावर्तन्त
इति यथार्थवशेन त्यु च्यते ... नि अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ... किं तर्हि अनुवादऽपि
प्रदर्शनार्थः अवशेषेण देवविजे ... अभितोऽपमन्ना ... तस्य पादव्यवस्थासा ऋगिति ॥७॥ गीतिषु सामाख्या अथ
साम्नः किंलक्षणं विशेषकाविकृतिः साम्येत्युच्यते प्रगीतं हि मंत्रवाक्यं साम ... सामान्यधीमहि सामान्यध्यापयामः
सामाभिवर्तन्त इति अभियुक्ता उपदिशन्ति प्रमाणं ... गीतिविशिष्टानि मंत्रगीतिप्राह गीतिसंबंधात् मंत्रे संप्रत्ययः इत्य
वगंतव्यं ॥७॥ शेषे यजुःशब्दः अथ यजुषः किंलक्षणमिति ऋग्सामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते परिशे

राम०

63
1137

तथा च गीतिर्न च पादबद्धं ... इति अथ निगदा नाम ... यज्ञ्रषि यजूंषि इति निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् निगदा नाम
यजूंषि कुतः धर्मविशेषात् उच्चैः ऋचा क्रियते उच्चैः साम्ना उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेन इत्येवं धर्मविशेषः उच्चैर्निगदेनेत्यवगते यदि यजुर्निगदा
इति स्यात् ... उपांशुत्वमिति ... अन्यत्वं यजुर्भ्यो निगदानाम् ॥७॥ व्यपदेशाच्च व्यपदेशोऽपि भवति यजूंषि वर्ज्ञानन्ति निगदानिगदान्
नेतीव यजूंषि तस्माद्विभेद इति ॥७॥ यजूंषि वा तद्रूपत्वात् यजूंष्येव वा निगदाः कुतः तद्रूपत्वात् इदं वै तद्रूपं यजुषां प्रश्लिष्टपाठः तत्का
... ॥७॥ वचनात् धर्मविशेषः वचनेन तत्र अत्यायन सामर्थ्यादिति हि पुरुषान्तरप्रत्यायनसामर्थ्ये के यांचि यजुषां ॥७॥
अर्थाच्च ... पुरुषो निरः प्रत्यायिन प्रयोजनं ... पुरुषान्तरं प्रत्याययेयुः तस्माद्धर्मविशेषो यान्वानि च यजूंषि उच्चैरुच्चार्य
न्ते ... तथा प्रकृतेषणस्त्वं ... इत्युच्यते गदतिय यथा स्यवक्ता पाठवचनं ... इत्येवं यदन्येषां स्याध्वविच्छिन्न
स्यं ... गुणा ... तेनेति क्रम: गुणानामस भवति ... कुर्वतां उपकारस्तत्र न च परसंबोधनार्थता यजुषामुपांशुत्वं सहाय
वर्तते ... पुरुषांतरसंबोधनार्थमुच्चैस्त्वं गुणं इतरार्थं तु वचनं भविष्यति इतराणि यानि यजूंषि न परसंबोधनार्था
नि तेषामुपांशुत्वं निवेक्ष्यते ॥७॥ गुणार्थो व्यपदेशः अथ यदुक्तं व्यपदेशादिति सत्यं क्रियते गुणतो भवति यथा इतो ब्राह्मणभोज्यं नामितः परिव्राजका इति
... स्वगुणेन नान्येव यच्च विप्रपदेश्यं ते निगदा इति ॥७॥ सर्वेषामिति चेत् यदि यजुःशब्दे गच्छतेसनिगदः ऋगपि निगदः सामापि ॥७॥ न ऋच्य
पदेशात् न ऋचो निगदा व्यपदिश्यन्ते अथ ... निगदास्तु ... पृथक्निमित्ता हि व्यपदेशा भवन्ति उच्यते व्यपदेशान्निगदा मिरुच्यन्ता भि
ति अपादबंधे निगदे निवर्तते अपादबंधो हि गद इत्युच्यते ॥७॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात् अथ ... पठितेषु यजुष्ष्वम गम्य
तये देकं ... पदसमूहं ... उपकार ... वाक्यत्वं
ते तेनाभिधीयते अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति एतस्मात्कारणादेकं वाक्यं भवति तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यं यदि च विभज्यमानं साकांक्षं च भवति
किमुदाहरणं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इति न तु पदं पतन्त्रं ... तदिभागे साकांक्षं ... पदार्थानां समुदायस्य
... भेदः संसर्गो वाक्यार्थ इति यत्कथ्यते तथाप्येकार्थतानस्यात् ... भेदात् संसर्गाणं बहुत्वात् एकप्रयोजनत्वा
नुपपन्नाय ... वाक्यं ... संसर्गाणां ... प्रसवे ... निर्वपामीत्यक्रा
पयत ... निर्वपामीत्यपरमेव ... निर्वपामीत्यनुषंगः ततो बहूनि वाक्यानि तत्रेषु अनुषंगो भवति यदि गुणभूतानि निर्वपा

[illegible] ...अपवचना नञ्वद
[illegible] ...मना ऋपि चञ्चलीयानं
[illegible] ...पादश्चीतसंतनिवंचीक्षपा
[illegible] ...सुवर्गापदतुल्यइतिकिंप्रामं य
[illegible] ...नस्यसयाक्यनेनस्यत्यवहितइति राम॰
[illegible] ...समुदायिभ्यां संबंधः समुदायिसंबंधेन ६

65/1937

गम्यतेविशेषः तस्मान्सर्वचानुषंगः अपिचसा कांक्षस्य सन्निधौपरस्तात्पुरस्ताद्वापरिपूरणसमर्थःश्रवणायवाक्यशेषोभवतिकिंसांस्यकाद्वः संधिष्यते यावनिराकांक्षमाकांक्षतेसिषुकृतासीअनंतपर्यंतसंधिपदस्यवायोवास्तिहिराकांक्षामावस्पृहेसितुंसंबंधिपदस्यपायाहि संबंधाद वपूर्वसंस्कारं नापि विवायापरिणतापेक्षस्तयावपत्वलामावत्वमाप्पाप्तिसंबंधः धवीरपिहि प्रथमकमिनिमित्तपरःपूर्वमपेक्षते अनपेक्ष माणन्नपरःप्रमादपदःस्यात् अनवतिष्ठमानपर्यंसितुं तस्माद्वैवाक्यैकस्यसंनिधावबमपरस्यद्वयोरप्यसंबद्धःपदैरस्यावहितोद्वयोरप्या कांक्षयोरेनान्तरायासत्स्वेनसंबंधक्रमणं नानंतर्यं अन्यथानैविधिर्दर्शभवतिसंबंधः तस्मादनुषंगः अपिचकुपंभावितव्यमयत्रनिराकांक्षा कांक्षमिमोपभितूरणसमर्थःमुचीमवामितसपुनानुवाकमतुत्वापुनातुदेवस्तासवितापुनात्वछिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरिति

अथबहुवचनांतानिपरिपूर्णानिनपुनकांक्षांति नत्वछिद्रेणेत्येतदाकांक्षिष्यति सत्यमाकांक्षति आकांक्षादयेतदेकमाकांक्षेत्एकेनैव मन्त्रमिनसाकांक्षांसंबधनाहनि एकेनहिमिराकांक्षितितेनैतरावाकांक्षिष्यति अनर्थकत्वादकांक्षति एकेनतुसंबंधसार्थकोभवति तस्मान्नितय वाक्यांशगमिनि इत्युपनिवसिपूर्वाणिनतनाकांक्षतः ननुत स्यवाक्यदीपस्यएकमप्यनुकांक्षतेनगम्यतेविशेषकेननिष्कांक्षाकिंवतेनितेनाग म्यमानिविशेषेसंबंधःसहसंप्रत्ययो आदलेगदेवंपमासस्यश्रुतस्यसमानंतर्यमुपलभामहेतेनसहसंप्रत्ययतइतिगम्यतेविशेषः तस्मात्तेनानंत र्येणसहसंबंधः इतिनाविपर्ययानुषंगइति आदमेतदेवंपुनातुशब्दमास्यश्रुतस्यसमानंतर्यमुपलभामहे पुनातुशब्दस्यापिवित्यतिस्मिन्ये पमाक्षिपे अन्यानुषक्तानुवाकपुनःपुनरन्तमितस्येवाकाक्षमीयपुनातुः अयुक्तःतेनैकवाक्यत्वादछिद्रेणेत्यन्वयः ततोबहुवचनांतेनसं गमबन्धेसामीत्येनेनसंबंधमनुपलभ्यानुतत्त्वापरेणवसंबध्यतेगम्यविशेषमपिप्रयोक्तव्यःतथाचसतिचित्तस्ताइत्येवमादयोविनापुनातुशब्द मस्याःसंगमपुनातुशब्दाछिद्रेणेति अनेनपवित्रत्वेनपुनातुशब्देनसानुषंगप्यनियोगःसर्वेनिराकांक्षीकर्तव्याःतस्मात्सर्वपुनःतुल्ययोगइति वाक्यपरिसमाप्तिरनुषजति॥७॥अवयवानुषज्यतेसंततवायुर्वातिनगच्छतो सततपात्रेरंगानिसंयत्रायतिराविषिति वायुर्वातिनगच्छतामित्यप संपरिस्थालीतिबहुवचनांतेनबवहितत्वात्संपत्नपतिराशीपृत्वम्ननानुपज्यतएकनकांक्षिणव्यपतोगच्छतामितिप्रेषःततोबहुवचनांतेनसंयज नरंगानीतितेनसंबंधमनुपेतत्वार्थतत्वात्परेणसंबध्यते गम्यतेहितदाविशेषकेनव्यवंतइतिगम्यतेविशेषणमंत्रभागोवाक्यशेषस्योपप त्ते तस्मात्बहुवचनांतस्यपस्यपतव्य तस्यलौकिकोवाक्यशेषःकर्तव्यइति॥७॥इतिश्रीमत्शबरस्वामिकृतौमीमांसाभाष्येद्वितीयस्याध्या यस्यप्रथमःपादः॥ॐ॥शब्दांतरंकर्मभेदःततोनुपपत्तात्अस्तिज्योतिष्टोमस्तयेस्यतेसोमेनयजेतदक्षिणानिजुहोति हिरण्यमात्रेयायदधाति

ग.मा.टि.२

७

निज्ञङ्गेनिदर्शनियर्न्नेनांवसंस्कार्यंकुर्वीत ज्ञानियुक्तेनिमंत्राय: साधकाःसंहत्यापिमाध्यंनोद्दश्यने विभुज्ञापिसंहत्यनानयोग्नानाणात्प्रमुरवं
धारयंनोदर्शनिनागदंनकाम्यवियुत्यापि एवंकृत्सिनहिज्ञवक्यनेनिंकधमिवलंबयितुं भनोयज्ञनिदर्शनिजुहोनाय:संहत्याश्चयेर्मुर्णयुज्ञीनिज्ञायते
संज्ञाप:किंनाक्तवासंगदर्श्येनिकुन:भरद्याधानामुपकारकल्पना श्रीयमीन्यांख्याति कथंश्चदृष्टोयाश्चजोचार्थ:सनास्तीत्यवगम्यतेनसिभन्न
मतिदर्शश्चनक्लोपानविरुध्यति विरुध्यमानेकल्प:साज्ञापतेनसार्थवान विशेषश्चल्लगम्यनतनानेकंपिकल्पतेगम्यतेनविशेष: बहुभ्य:
एकमपूर्वमिति निभात्समुदायश्चिकीर्षत:तो अदृष्टकल्प्यमाने अवयवानांसमुदायंप्रत्यर्थवत्वादेकमपूर्वंसमुदायात्कल्पितंभविष्यतिनोचेत्
द:समुदायेच्चवयवानश्विरेवसमुदायस्योक्तत्वात तस्मात्समुदायश्चिकीर्षित:अथवायज्ञेतिनस्यपूर्वोभागोयज्ञत्यर्थंब्रवीत्युत्तरभागो
यदितिनथाददातीतिपूर्वोददात्यर्थमुत्तरस्तमेवभावयेयदित्यनुवदति एवंजुहोतीतिपूर्वोजुहोत्यर्थमुत्तरस्तामेवानुवदतिनेकस्याभाव
नायांचयोपज्ञत्वादयउपायाविधीयंतेकत्वा तस्मादिनेयोगदानहोमविशिष्टापूर्वस्यभावनाप्रतीयते भतउच्यतेसंदेहात्यकमपूर्वंसाध
यंतीति यदायज्ञतिचाश्चेनविहितंदानंदानशब्देनानूद्यतेगुणसंबंधार्थंतस्मादेकमपूर्वमिति एवंप्राप्तेब्रूम: प्रतिशब्दंभपूर्वंभेदइतिशब्दां
तरेकर्मभेद:कतानुबंधत्वात यजतिनात्यनेनकेवलस्ययागस्यकर्मत्वमुच्यते नजुहोतिशब्दाभिहितस्यददातिशब्दाभिहितस्यवावोचत्वात
प्रयोगवाक्यशेषभावेनहिसमुदायस्यभावासंबंधोगम्यतेश्रूयमाणयस्यायज्ञतिसन्निहितयोरपिवाक्येनदानहोमयो:श्रूयमाणयागस्यनत
संबंधोगम्यते नदानहोमयो: श्रुतिश्चवाक्याद्दुर्बलीयसी तस्मान्नसमुदाय:शब्द:कल्प्यमानोहिप्रयोगवचनएकवाक्यतान्वीक्षणात्प्राप्ते शब्दा
तरंनयजतेर्ददाति: नत्रयद्यपिपरोभागोभावनावचन:सर्वेषुसमान:तथाप्येकैकस्यपूर्वोवयवोवाक्यान्यान्यश्चेतनसमुदायादप्रार्थ्यान
तरेवकल्प्यदत्वादिनिदातेनसाध्यंददातिकेवलमेनदानकरणंभावनाया:प्रतीयते नयागहोमासहायोपेक्षते तथाजुहोतीतिहोमसा
धनांभावनांमाहनदानयागावपेक्षंतेनोत्कृष्टेनानावगतेदानेनकेवलेनसिध्यतीतिहोमोनिवर्तते ददातीतिस्वनकारकधर्मेणत्तनानुवं
धानयागहोमंवानुबंधमपेक्षंते तस्माद्भिन्नानिवाक्यानिप्रतिशब्दंभपूर्वंजुहोतीत्यपिहोमेनकेवलेनसिध्यतीति ननुकेवलेनदानेनेति
भेदइतिनचरानस्ययज्ञतिजुहोतिर्वानुवादोयागहोमयोरविवक्षप्रसंगात नदानयागहोमयोरनुवाद: नद्दातिरितरयोरनुवाद: प
रस्मनार्थत्वाद्दानेतरयोरागार्थत्वात प्रयोजनंपूर्वपक्षेसमुदायादपूर्व:सिध्यांतेनुयागस्यफलवत्वादितरयोर्गुणभाव:॥७॥एकस्यैवपु
न:श्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्यात समिधोयजतितनूनपातंयजतीत्येवमादि:पचनत्वाप्यसौस्वयज्ञतिशब्द:किमेकमपूर्वंचोदयति किंत्व राम॰ ७

67/1937

नानापूर्वमिदमितिश्चापानंरेकर्मभेदइत:अह्नमपुनरावर्तते:पुनःकर्मत्वेनकृत्वातद्देवतापूर्वं भलपूर्वजिरमविरधस्तर्थकमवनि सत्यमेव
[illegible]यथापमज्ञानुरोगम्यतेसततमपितिदेवगम्यते तस्मात्सकृत्तोपक्तोवज्ञनि
[illegible]पादादीर्यतावेधास्यति तथादेकमपूर्वमिपमदेत्र्म:एकस्यैवपुन:अति:
[illegible]दृष्टिविशेषपुन:श्रुतिरनर्थिकास्यात नतु[illegible]विधातुमि
[illegible]विभाग:शामस्य तमदेवनान्नशक्याविधातुं अभिप्रायातिनदेवतादय
[illegible]: [illegible]:अकिंचमाधानयागेनशक्यंकर्तुमित्यनर्थक:स्यात्किंचमाध्येतु
[illegible]:प्रयोग:[illegible]ननुयमिल्लुंबंधलक्षियतेतनूनपात्संबंधेनभिन्नत्वात्तयो:अतोनविकल्प:प्रयोग
[illegible]पुनःपुन:प्रयोग:॥७॥प्रकरणंतुपौर्णमास्यांरूपावचनात एवंहिसमामनंति यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्या
[illegible]पौर्णमास्यांयजतिनित्याम्यांमेतयज्ञीषोमीयंपौर्णमास्यांप्रायच्छत
[illegible]तथाआपारमापारयति आप्नाग्नेयस्तिन्निर्दृश्यकृतासमवत्तिपश्चीसंपात्रान्यजति
[illegible] तथा[illegible]नमावास्यांयजनेइति तत्रसंदेह:किंसर्वाण्येतानिसमप्रधानानि आधार
[illegible] तथा[illegible]निनिस्वसंपूर्णोयज्ञानांकर्मणामनुवदितारो अथवायएवंविदन्निसपूर्वयागकर्मणोर्विधा
[illegible]कित्यार्थं शब्दांतरभेदात्पासास्वसमप्रधानानीतिप्राप्तेब्रूम: प्रकरणंतुपौर्णमास्यांप्रकृतानामाग्नेयादीना
[illegible]:रूपावचनात यच्चविद्वान्पौर्णमासीसंज्ञकंयागंयजतेइतिनसर्वयागाउच्यंतेष: पौर्णमासीसंज्ञक:
[illegible]: [illegible]किंचिदनिषयमिदं अतोब्रूम:यथपूर्वस्यविधानेनोअनर्थकइति अथ
[illegible]इतिगम्यतेरूपं तथार्थस्यावचस्यरूपंपुनरेकवचनेनाबहूनांवाचकोभविष्यतीतीय
[illegible]नयामा:तेषांचयत्रिशःसमुदायोव्यक्तितदपेक्षायमेकशब्दात्तस्मादेकवचनेतिनदोष:भ
[illegible]:समुदायापेक्ष:शब्द: यथायूथंकंकुलंपरिषदिति यदाआग्नेयादीनांसमुदायवचनावेतौतदाद्दर्शपूर्णमासशब्दे
नतो अभिधानत[illegible]: एकवत्सन्निधत्ताआघारादीनिआराडुपकारकाइति॥३॥७॥ विशेषदर्शनाच्चसर्वेषांसमेषुसप्त

निःस्यात् यदि च सर्वाणि समप्रधानानि अभविष्यन् न विरोधो भवत्यनारभ्यते तद्यथैव तु प्राजापत्येन संप्राप्तं तु होतीति अमत्यामिति गुणत्वं प्रधान
स्यतत्रोपपद्यते अतो न सर्वाणि समप्रधानानि गुणश्चाग्निसंयोगात् नैतदस्ति पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तोऽसमुदायानुवादो विनि अपूर्वया क
र्मणां विधानं गतया न लक्षणया शूंभविष्यति न तु रूपेणास्मिन् वाक्यांतरेण रूपसर्वगमिष्यामः पौर्णमास्याम् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति यदेतेषां
मासीनाम[illegible]तस्यागन्तु उपमंत्रित देवता पुरोडाशो द्रव्यमिति आग्नेयादिभिर्गुणा विधेया इति ॥५॥७॥ चोदनायां गुणानां युगपच्छ्रुतत्वात्
चोदितो हि तत्संयोगात्स्य तस्यापदिश्यते कर्म चोदना वा निमित्तयादयः स्युः कुतः गुणानां युगपच्छ्रुतानाम् एकैकेन वाक्येनार्थानेकैकेन वाक्येन
ग्नेर्गुणविधानमिष्यते भवता न च वाक्यांतरेण चोदितं कर्माणि अनेके गुणाः परस्परसंबंधं असतिवाक्यं तु कथं यदि तावत्पौर्णमास्याम
ष्टाकपालो विधीयते तस्मिन् संबंधो विवक्षितः न तदा यमर्थः अष्टाकपालः सत्यया अग्निसंबध्यत इति स्वतंत्र हि आष्टाकपालः पौर्णमास्याभिसं
बध्यत इति न तदा भवति तेन तदानीमाग्नेय इत्ययमस्त्यर्थः तत्कादय्युपनिमित्तिर्भवति संबंधाभावान्न तापेनेन संबंधमर्हति अष्टाकपा
लश्चाग्नेयो भवति अथाग्नेयः पौर्णमास्यां भवतीति विवक्षतेऽतदायाग्नेय पुरोडाशयोः संबंध एव अथ पौर्णमास्यामष्टाकपाले स्यादन्यता
विधीयेता वा नकस्यैकेनागन्त्यामष्टाकपालो विहित इति अयं तस्यामाग्नेयस्याष्टाकपालता स्यात् तथापि भग्नवाक्यं अथ पौर्णमासीति उभाभ्यां
संबंधेन परस्परेण देवताद्रव्यता वा रसंबंधः स्यात् अथ द्रव्यदेवत परस्परेण विशिष्टो विशिष्टे संयोः पौर्णमास्यां संबध्येतामित्युच्यते आग्नेयोऽष्टा
कपालोऽपि पौर्णमास्यां भवतीति तस्यां प्रसिद्धत्वादेतदप्युक्तं अथ केन चिदग्नेयसंकल्पितः पौर्णमास्यां भवतीति तस्यां प्रसिद्धत्वादेतद
प्युक्तं अथ केन चिदग्नेयसंकल्पितः पौर्णमास्यां संबध्यतामित्युच्यते आग्नेयोऽष्टाकपालोऽपि संपौर्णमास्यां भवतीति तथापि देवता
याः अविधानादप्राप्ताव अप्राग्निर्देवता भविष्यतीति कश्चित्कपालस्य वक्तव्यो भिधानमपि संबंध्येति तदाग्नेयशब्दोऽनुवादो विधिश्च भ
वतीति कल्पयिष्यामो देवतामिति चेत् नासति विधाने देवताया अभावा संबंधिशब्दो वादवतेति रपवाग्निर प्राकपालस्य देवतानाङ्गस्यत्तस्मा
देवमप्याग्नेयाष्टाकपालसंबंधो विधानं नः सप्तयाग भवितेन पौर्णमासी यागस्यापरो यागः संबंधो विधीयते नद्रव्यदेवतादानेन यागस्य
यागांतररूपं भवति अतो रूपाय वचनात् पौर्णमास्यामावस्यासंयुक्तो नापूर्वया कर्मणो विधानात् यत्तत्पौर्णमास्यमावास्योपलक्षणया
प्रकृतान्यागाननुवदितुं शक्नोतीनां लक्षयेतेति नैतदोषः यदा स्यात्तदा वाक्यांतरेणावकल्पते तदा लक्षणयापि कल्प्यमानः साधुर्भवति तथा
चैतानि बहुत्व वर्तते इति अग्निसमीपे भवति ध्वतेति भवति संव्यवहारः लक्षणापि हि लौकिकी नैतद् ॥७॥ यदेतदवयवाधिकारात्

तानि तथापि अमावास्यायां समिधं तेवे आग्नेयं प्रथमं मंद उत्तरे इतिमनुष्याय प्रशंसति आग्नेयादीनां गुणत्वे विकल्पः स्यात् तत्राग्नेयं प्रथम
मुद्दश इति अयमस्तोऽनुकल्पेन विकल्पे वानुपपत्तिरिति ॥७॥७॥ लिंगदर्शनाच्च लिंगदर्शनं च चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो भवंति अष्टा
मावास्यायामिति ॥७॥ पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् आमिक्षा तया तेऽकिं वर्तते वरत्वोऽपि पुरोडाशावुपांशुयाजमंतरा यजतीति विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽग्निषोमाभ्यां प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽग्निषोमाभ्यां मानुपांशुयाजमंतरा यस्यावमित्यमिति तत्र संदेहः उपांशुयाजमंतरा यजति
निमित्तयोर्गुणश्च नामसु सत्त्ववाचकः अथवाऽपूर्वस्य यागस्यं किमुच्यते पौर्णमासीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति कुतः नामसंबंधात् ना
मसंबंधात् पौर्णमासीयागः यथैव उपांशुयाजसंज्ञकः स च द्रव्यदेवतारूपं प्रकृतश्चोपांशुगुणको यागविहितेन तस्मात्समुदायशब्द इति न
तथोपांशुगुणको यागांतररूपोपांशुत्वेन रूपेण रूपवद्विधीयते नैवं जातीयकः शब्द उपांशुविशिष्टं यागं ब्रूयात् किं तु एकं उपांशुयाग इति हि तस्य वक्त
व्यो भविष्यति निरूढेन भवितव्यो अनुसत्वः पुनरुपांशुयाजशब्दः तस्मात्तद्रूपेन योगात्तरं अथापि नाम सकं पुनर्जतिसामान्यं
वतया च पदिश्यते वाऽन्यरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्यमहि नहीदंसं निरूढानामस्य वाचकः प्राप्नोति तस्मात् उपांशुयाजशब्दो भविष्यति यजति
शब्दः तथा मत्वपांशुयाजशब्दस्तत्रातिलारनां प्रसि नदोषः ॥७॥ चोदनाप्रकृततात् कर्मांतरस्यावाचकत्वात् उपांशुयाजं यजतीति प्र
कृतानाम[illegible]वान् नावश्यानतानि यत कस्मगृहायक्स्वतिन नु इदानीमिवोक्तं विश्ववाचि गुणक्वाः प्र- तायागा विध्यत इति न विधेत्तेन
[illegible]विष्णुरुपांशु यष्टव्यस्त्वेकमादयः अर्थवादा हि ते कथं अस्मिता केवि ध्यभावात् उपांशुयाजमंतरा यजतीति एतदेतस्मिन् वाक्ये
भाव्यत[illegible] विधीयन्ते नित्यं संसवाक्यं अपि च यागस्य विष्णवादीनां च संबंधो गम्यते वाक्येन न यागस्य विधानं ननु चोपांशुयाजमंत
रा यजतीत्यस्यापि अंतरालसंबंधो गम्यते तद्वत् स न विधीयते उपांशुत्वादि संबंधः एकं द्वादशवाक्यं नानेकं विधातुमर्हति कथं जामिवाऽन
तयज्ञो इत्येवमुक्तममेतदामित्वाय यैवमेतं तस्य मध्ये समाम्नातेन नूनं न संबध्यमानेन वाक्यान्तरं भवितुमर्हति तस्मादिष्णुरुपांशुप
स्यादित्येवमादयो विपयः के पुनर्यवाद आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ति रन्तरयोः क्रियमाणयोः जामिता दोषा उक्तः नैनिरन्तर्तिनु उपांशुयाजमंत
रा यजतीति विहितं कथं तेन निमिप्रज्ञापतेन तस्मिन् क्रियमाणे यतयं यथा विष्णुरुपांशुयष्टव्यः प्रजापतिरग्नीषोमीयोबतितत्स्वग्नीबधानादजामिता
गम्यते एतेनाज्ञामिना मर्थवाद एवस्याभीमिथितंत्वादि पसं भ उच्यते नत्वंतराल संबंधश्चान्यस्य योजनमरूपतो विधानात् कथं विधादप
याज्यस्याऽसे न द्रव्यगम्यते च [illegible] वाक्यान्तरविष्णवादीनुपांशुयाजाभिध्यवाय संकीर्तयति गम्यते तत्र किं चित्तावदाहुः प्राप्तात् इति कुतः

69
1937

ग्र॰भा॰टि॰२

ग्नेश्चांगत्वेविधानादिति यथप्राप्तिः तथाप्युपांशुच समान्यास्त्रज्ञापतिर्देवताविष्णुश्चैभनुवापदेवानां श्रुधर्माणोहिविष्णुरज्ञापतीन॰
श्मात्यन्तिंचिन्प्रज्ञापतयेक्रियतेतेषांश्चिवक्रियतेउत्तवुमादेवसंकीर्तनानामंत्रसमाम्नानाच्चविष्णुमंत्रांप्राप्नमपिप्राप्तमिववदेदग्नीषोमुषो
म विधायकमुदाहृियतेनावब्रतनामग्नीषोमावाज्यस्यवत्सुपांशुपौर्णमास्यायजन्निितितस्माद्यगोतर॥६॥गुणापवधत्वात ० यदुच्यते
नयज्ञापतेवतमांसाउपांशुयाजसंज्ञकोयानिधस्यायंगुण पवेश्चः उपांशुपौर्णमास्यायजन्निितितस्माद्दोषः प्रायवत्त्वाच्च ९९ प्रथा
नकर्मप्रायवचनं प्रधानकर्मनामुपोद्धलयति यथाग्न्यप्रायश्चित्वितोद्दत्वाभवेदयमग्न्यइति तस्मात्समुदायत्रात्रृइति॥७॥आघा
राग्निहोत्रमरूपत्वात ९० आघारमाघारयतीतिश्रूयते तथाइमान्यपराणिकर्माचरयतिसंततमाघारयति ऋजुमाघारयतीत्येवमा
दिइदंच अग्निहोत्रंजुहोति दध्नाजुहोतिपयसाजुहोतीत्येवमादितत्रसंदेहः किंसर्वमाघारयति भ्राजुहोतीत्येवमादिभिराघारहोमस्य
विहितस्तेनाग्निहोत्रंजुहोत्याघारमाघारयतीत्येतस्समुदायानुवादोतत्रतेनावाप्रूवपोराघरहोमपोविधाताराविति किंप्राप्तंनापूर्व
विधायतेऽपि कुतः तपरूपत्वाततस्येतयोःपूर्वेभ्योहोमाघारस्याविशिष्टरूपमक्तियतःकर्मांतरमभ्युपस्येमअतःप्रकृतरूपत्वात प्रकृतानु
वादो॥७॥संज्ञोपबंधात ९८ संज्ञोपबंधश्चभवति अग्निहोत्रंनामहोमंजुहोति आघारसंज्ञकमंकरोतीतिसंज्ञाविशिष्टावाघारहोमौवि
धीयेते नचविज्ञायतेकोसावाघारोनामकर्मन्नविशेषःकश्चिदग्निहोत्रसंज्ञकइति ननुविज्ञायते आघारमाघारोहवनहोमः यथाघावारण
सामन्यंहवनसामान्यंनविज्ञातंपूर्वोत्तरायाघारहोमौतेनानुवादोश्चाव्युत्पन्नाउभयोरपिसंज्ञातथापिराघारागिनिहोत्रसामान्यमुच्येत वि
शेषाश्रयत्वात्संज्ञायाः नचराविशेषोगम्यतेइतिपूर्वावाघारहोमविधीमावकल्पते अपिचकथंक्रियासाधनत्वेनोच्यतेईप्सिततमंहि
यत्साधनंतद्द्वितीयतेनोच्यते क्रियांतरस्यतना अननुवादपक्षेक्रियमाणांसमुदायोर्थांतरमीततमस्यसाधनंभविष्यति ९४ अत्रकृतत्वाच्च
नचप्रकृतमित्तिङ्व्यदेवतामाघारविधुनेपुनरूपत्वात्स्यात तस्मादेतावपिसमुदायत्रात्रृविति॥९॥चोदनावाग्रवार्थस्यप्रयोगभूतत्वा
तस्मिन्नंधेर्गुणत्वेनपुनःश्रुतिः॥९०॥नचैतदस्तिसमुदायशब्दाविति कर्मांतरचोदनस्यातांकुतःआघारार्थस्यप्रयोगभूतत्वात् धारयति जुहो
तीति होमाघारणेप्रयोग्यत्वेनोच्यतेआघार्थेननकर्मांतरचोदनंस्याताँ ततःआघार्थस्यविधीयतेइत्यवगच्छामः आघरणमिहोत्रंशब्दोचनाघा
रणमामान्यवाचिनोप्रज्ञातावनेनाविज्ञातार्थौ तेनरूपवेनविधीयेते यदुक्तं सर्वमाघारयति दध्नाजुहोतीत्येवमादिभिर्विहितत्वादनुवादा
विति नैतदेवंनस्येतहोमाघारोविधातुंशक्नुवंति उर्ध्वमाघारयतिदध्नाजुहोतीति नैवंतदुक्तंभवति आघारःकर्तव्योहोमःकर्तव्यइति किं

रामः
१

तर्हिऊर्ध्वताघारसंबंधःकर्तव्योदधिहोमसंबंधःकर्तव्यइति तस्मादप्राप्तत्वान्नानुवादौननुसंबंधविहिते अर्थात्होमाघारौभविष्यतः नैतदे
वमस्तिसमिधानेनसंबंधः तस्मादर्थादपर्यंतहोमोमाघारावतोपूर्वविधीयेतेइतिश्रूमतन्नाधारयतिजुहोतीतिहोमाघारगतौ व्यापा
रःवचनेनरभर्तृतात्संबंधः सएवप्रवर्ततेतत्त्वेनविधेर्गुणार्थेनव्यापारश्रवणमवकल्पिष्यते ननुपदांतरगतस्यापारस्यानिर्देशाद्कोतिगरि
तुसमभेदेनतत्स्वपदार्थेनसंबद्धस्यति नंतुस्वपदार्थेगुणात्रांशाविज्ञास्यतिति सएवविशिष्टःप्रत्येष्यते भवेदेतदेवंविधास्यात्तस्यपदार्थेगु
णत्वे अर्थतुगुणगतोव्यापारःप्रतीयेततर्हि अभिष्पत्त्वाव्रियमाणेगुणत्वाद्दर्थवाङ्कोभविष्यति गुणवचनसन्निधिरिदानींकिमर्थः अ
नर्थकमासांपुनरनर्थकोनामवेदेभवितुमर्हति सत्यमर्थवानर्थकः असतित्वर्थेकिमन्यदुच्यते एवंतर्हिवाक्याङ्भविष्यति स्तुत्यर्थेस
तिनवाक्यार्थेवकल्पतेसत्त्वमेवमेनव अविवक्षितत्वेर्थेकिमन्यदुच्यते एककल्पिष्यते कथमविवक्षितोगुणवचनस्याप्रमादपाठा
त्सएवार्थेनुवदायांतरेणविहितत्वात तस्मात्स्वगुणार्थेतरभाद्दोतीत्येवमादीनांपुनःश्रुतिःजुहोतिरूपारणंचानुवादोगुणसंबंधाधा
र्थः अथअप्रतीत्यनुवारःकेनेदानींगुणोविधीयेत नत्विदानींमेववाक्याद्गुणव्यापारागम्यतइत्युक्तं सत्यमेतदविधीयमानस्तुकुतोगम्यते
इति अथाप्रमस्यनानुगम्येत सन्निधिमात्रेणवाकुमोहःस्यात एवंतर्हिविधायकोजुहोत्याघारयतिशब्दोकल्पतन्नानुवादः धात्वर्थस्येतिश्रू
यः पादविधर्थोपूर्वमेवविहितेस्यार्थेकिमर्थंपुनरूच्यतेवाक्यार्थपक्षविधानुमित्सदोषः तस्मात्तकर्मांतरचोदनेत्ययुक्तनास्त्याघारे
प्रकृतंइत्येवकमितिकिमेवंसतिइव्यदेवतानयदाग्निश्रावणिधानाघितानेमेवार्थरूपांअपिनचतुर्थहीनंवाएतदग्निस्याहारमाघा
रयतिआज्यमस्यइत्यमात्रवर्णिकादेवताविधिइत्यर्थं आघारादिविस्पृष्टात्प्रजापतयेतप्रपत्तेइंद्रावा दिव्यापारमाघारयतीतिएवमा
त्मविइवलसम्पद्रादेवतानयदेवताभिधाना तदाघारस्यतत्तेनाघारःतत्तेभवतितस्मात्कर्मांतरेणसमुदायत्रात्रृवितित्सिद्धं॥९॥
द्रव्यसंयोगाच्चोदनापशुसोमयोःप्रकरणेत्वनर्थकोद्रव्यसंयोगोनहितस्यगुणार्थता ९९ ज्योतिष्टोमश्रूयतेयोदीक्षितोयदग्नीषोमीयप
शुमालभतेइति तत्रेदमाम्नातमित्तिहृदयस्याग्नेवद्यत्यथजिह्वायाअथवक्षसइति तथासोमेनयजतेइति तद्येयंद्वायव्यंगृह्णाति अश्विनं
गृह्णातीत्येवमादितत्रसंशयःकिमवद्यतिगृह्णातिचोदितानांकर्मणामिदालभतियजतेइतिसमुदायानुवादिताएवाथापूर्वयोःकर्मणोवि
धानारवेति तावत्प्राप्तंसमुदायस्येतिकुतः यदिमेआलभतियजतिस्याकर्मणिविधीयेतामितिचिंत्यते पूर्वमेवतेअवद्यतिगृह्णातिस्या
मिवगाम्येत नचावगम्येतार्थविधायेनहृदयादिपशुञ्चानानुवदति सोमशब्दश्चसंततस्मात्सोमेनयजेतेत्यनुवादायत्तेतिःपशुमालभेतेतिवा

71
1932

श्रा-भा-टि-५

२७

[illegible]ति: पाशीनामसंबंधार्थः [illegible] तथा अश्विनोदश[illegible]
[illegible]क्रमः [illegible] यथा श्वद्दिरव्यभागिषु [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
निक्रमः [illegible] संबन्धहिसामवा [illegible]
[illegible] नैव समाकृतिकल्पनः तथा [illegible]
[illegible] पशूनां पाशीनामसंबंधार्थमनुद्यते [illegible]
[illegible] विकारसंबंधेन
तथा [illegible] विकारसंबंधानुवादः स्यात् [illegible]
[illegible] अनर्थकं स्यात् तस्मा
[illegible] अचोदकाश्च संस्काराः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रकृतामीषाग
[illegible] पत्नीर्नाक
[illegible] मित्रावरुणा
[illegible] निवर्तनइतिविहितं भविष्यत् अ
[illegible] तथतादृशवाक्यात्
[illegible] नियतपरिमाणद्रव्यक [illegible]
[illegible] प्रयोगवचनात्

गर्भ० १०

[illegible] इन्द्रवायुभ्यां संकल्पितदेवतं [illegible] मित्रावरुणाभ्यामिति [illegible]
[illegible] देवताभ्यः [illegible] संकल्पयितुं [illegible]
[illegible] सर्वे
[illegible] ॥ संस्कारस्तु [illegible]
[illegible] भाति [illegible] संस्कारो [illegible] देवतायाग [illegible]
[illegible] पृथक्त्वनिवेशात् [illegible]
[illegible] प्रजापति: [illegible]
[illegible] प्रजापति: [illegible]
[illegible]
[illegible] नमस्कारो [illegible] पशुभिर्यजेत [illegible]
[illegible]
[illegible] दानसंपादनाय [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

79
(93)

आ·श्रौ·टि·
११
स्वाधायाद्ईति प्रयोजनमेकस्मिन्नपुरोडाशः पशुना आवर्तनेनैकमाम्नायमानमन्वारभेरन् तस्मिन्पक्षे अदृष्टार्थाः सिद्धानि एकारवप
गुणवर्त्तनं नहिकर्मभेदपृथुः पश्वंतरमाकांक्षतीति॥५॥ संज्ञायांचोत्पत्तिसंयोगात् अंशुपज्योतिरंशुपविश्वज्योतिरंशुपसर्वज्योतिरिति अ
नसंदेहः किमेभिर्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं संकीर्त्यतत्र सहस्रदक्षिणादिगुणा विधीयन्ते अथवा वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मांतराण्युत्काप
दिश्यंत इति किं प्राप्तं प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति ननु वाक्यसामर्थ्यात् ज्योतिरादीनामिति गुणा विधास्यन्ते नैष ज्योति:
ष्टोमस्य पसंकीर्तनानि नामानि वा चकानि ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमुपादीयते विश्वज्योतिरिति त्रिवृदादीन्यसाज्योतींषि वा
कमडोपसंकीर्तितानि तानि सर्वाणि यस्य तेन असौ विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः सर्वज्योतिष्टोम इति एवं प्राप्ते ब्रूमः संज्ञा हि तिस्रो भेदिका स्तोपाज्योतिरा
पः उत्पत्तिवाक्ये श्रुताः श्रूयन्ते नामानि हि मा पुनः प्रकृतयज्ञस्यार्थेऽपि ज्योतिरित्यपूर्वस्य कर्मणो विधायकं वाक्यं अनुवादे हि सत्यप्रवृत्ति
विशेषकरमनर्थकं स्यात् प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पोऽभविष्यत् तत्र पक्षे बाधः ननु ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्यावयवाः समुदा
यानामवयवेन तद्वयवेन समानेन समुदायानां तद्वर्णं भवति यथा ग्राम्यादीनां ग्रहवचनः प्रकृतस्य च गुणविधाने विधातव्येन शालाग्रा
मग्राममन्यान्यानाम्नायादपि ग्रहवचनाः भवन्ति यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयत इति प्रकरणसामर्थ्यादित्तत्र ज्योतिष्टोमशब्दो
नुपरीक्षेणं कृशाक्यत्वाभवेव साम्नस्य ज्योतिःशब्देन संहतवाक्यतां नयति नचैतन्नाम्यवाक्यं हि प्रकरणाद्बलीयः अथ पुनरयं वा नाना
यंज्योतिष्ट्वादकर्मान्तरं वक्ष्यति यच्च त्रिवृदादीनि ज्योतींषि तेषां माकल्प्यवचनो विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति चेत् नहि त्रिवृदादिषु ज्यो
तिः शब्दः प्रसिद्धः एवं कुलत्वामिश्रं बाधेन यत्तु वाक्येन ज्योतिः शब्दः स्त्रिदादिवचन इति तस्मिन्नेव वाक्ये वाऽनंतत्र प्रयुक्त इति गम्यते
प्रकरणगतान्यानन्तरेण ग्राहणं यथा नतु नान्त प्रमाणांतरं नास्तिन तत्र वर्तितुमर्हति तथा सिंहादिवृद्दत्त इति सिंहशब्दो देवदत्त इति सिंह शब्दो देव
दत्तेन न प्रमाणांतरेण तु सिद्धमतो नेति यत्र न प्रमाणांतरं नास्ति तस्मान्न विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति च ज्योतिष्टोमस्य चस्ववाद्दितोरात्तत्ना
नैतिज्योतिष्टोममनुच्यते सर्वाणि कर्मांतराणि॥ ७॥ गुणश्चापूर्वसंयोगेवाक्ययोः समत्वात् चातुर्मास्येषु वैश्वदेवसमामनंतितत पयसि दध्या
न्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति तत्र संदिह्यते किमामिक्षागुणकं कर्मणि वाजिनगुणकं कर्मांतरं किमिति किं प्राप्तं गुण राम०
विधिरिति कुतः वाजिमात्रेणामिक्षायां वाजिनगुणविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते दध्नाजुहोति पयसा जुहोतीति वाक्यात् जुहोतीत्येवं ११
प्राप्ते ब्रूमः गुणस्त्वाप्रकृतेनैव देवताभिधानेन सबध्यमानः कर्मांतरं स्यात् संनिहितवाक्ये भवतः उभे अपि पूर्वयोर्वाग्योर्विधायकीकृत्य पुनः

रुद्रैर्वा विधानं पयस्या मैत्रावरुणं किं देवानां वा मनुवादे वाजिन इति नद्यप्युक्ते इह विश्वेषां देवानां देवतालां कम्पिच्छ कुत्साकं चिदार्थेन
नावपरिर्वधेसुलानानुवाक्षिर्वे वाजिनेवाजुलावेवनालंतत्रामिक्षयायाम्ह कृतवाक्यं यत्र चतुष्टात्स वाजिनो निन तेषामेकत्वेन कृत्वादेव
नात्नत्वमेष्ठल्लेत संबंधः एकत्वेना वमन्त्र वाक्येन तद्धि देवतालं नातिभ्रूत वाक्यपावविरोधेन कृतिवमीवसीत्या मिश्रवाक्ये देवतात्वं वि
वीयावेदेवानां नन्द्रजिन प्रसतूलंगात्किवो तेनावगम्यते प्रसतेन देवतास्य संबंध इति तस्मात्कर्मांतरमिति अथयदुपवर्णितं यथाग्निहो
त्रं जुहोति प्रकृत इव जुहोतीत्येव याद्यगुणविधिः स्यादिति नबोच्यते॥ ८॥ अगुणेनु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत शुक्लं यत्तत्र गुणविधानं तत्र
प्रकृत वाक्ये अनन्यसंबंधः पूर्वतेनन्वाक्षिवाऽभिनतमास्तुपवर्णनमेतत् अधिकरणांतरं वारधामुहोतीसेवमादीनि कर्मांतराणि विकल्प
मितिप्रतिपद्यमानकस्मात् तेरेवतु कर्मसंबंधिनीतिनाम्नामगम्यते नैन कर्मांतरं तस्मादग्निहोत्र गुणविधिः स्वनादितकल्पश्चेतितिसिद्धं च कल्पनेलक
नमस्मानकर्मविशिष्टात् अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्रिसंशयः किमग्निहोत्रहोमाद्धोमांतरं दध्या
दिहोमः उत अग्निहोत्रहोमे गुणविधिरिति किं प्राप्तं होमांतरमिति कुतः फलकृतेः फलमिह वाक्ये श्रूयते तच्च कर्मणोन्याय्यं किं दधिहोमो वा फलं
स्याद्विलोभाविकल्पक्रम नहि दधिनेनिनामाप्याति यादृशोर्न हि तु फलदर्शनेन कार्यादो पदार्थे तद्दर्शनं न होमो अत एवदमन्यत्रापि
क्वचिद्दृष्टापयस्तम्यति अथवा पिवसद्गामवनीत्यज्यते कश्चिद्दध्नेहोमः किंचान्यान्तर्द्रव्यं असद्गृहीतवदितिहोमोप्यसद्ग्राः
मंत्रदेवताविधाविधानात् अग्निहोत्र मनासाध्य यागास्तिसाधनत्वात्स्य यज्ञपरत्वागात्मकत्वाद्धोमस्य पावनात्मकाश्रयः अथवापि त्यरद्धांगद्ग्यनेद्रव्य
सामान्यमितिप्रतिपत्तिविधायकं किंसाहचर्यात् इन्द्रियसद्गांतरमस्तीति इत्यानद्रव्यंसद्गमित्युच्यते होमाद्ध्यत्वेप सरह्यांतरमक्तिर प्राप्तमि
यासद्गहोमो यतद्ग्राः स्यात् नैवंतत्सिद्ध्यर्थे विरते तस्मिन् असद्ग्रामान्येद्रव्यमपि भावितुमर्हनीति यद्धि यस्य कारणं तं दर्शमिथेन
तुलाध्येपिद्रशिणव्रतमिदुगम्यते भवतिसत्तस्य साधकं यन्नहोतृकार कृतमिति न तस्मद्गमपि साधकं तस्यासदकमपि साधकमसाधकं
त्वेनपूर्वाविधानवाक्यमिति अथ यत्कर्मार्थं तत्फलवद्दध्यं होमोऽपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यमिति उपरते कर्मणि द्रव्याणां तत्संयोगानां च
व्यान्तरफलं दृष्टमिन्द्र्यादिफलत्वात् अपि च यदि फलादृष्टमिति तस्माद्दध्यादि होमादेव पि नादृष्टं भवितुमर्हतीति रूपिसाद्दध्यादीन्द्रियहिते न भवेत्
नेन्द्रियं तस्माच्चैवं ज्ञानीयं एतेन वयतिद्दृष्टादृष्टं सिध्यति इति कथं तर्हि होमान्न्याय्यं फलमित्युच्यते चोदनावगम्यते तत्फलं यतः फलमितिआ
दृष्टादत्तेनोदृष्टाद् दृष्टमिहोमात्फलमिति श्रुत्याज्ञातुमस्य गम्यते दध्नः फलमिति वाक्येन श्रुतिना तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यं दध्नः फलम्

75/193

शा-भा-दि-२

२१

मितिवाच्यार्थं अपिचाभयसमर्थंकर्तुंफलंसाधयितुंहोमेननकेवलेनसौ जननक्रंवलसुक्षिपायोश्वनिमंत्रतांकरिष्यति नब्रूमःफलस्या
भयंप्रयोजनमभिनिष्पादयितुंसामर्थ्येनाम्नीतिकिंतर्हिगुणभूतंतदर्थहोमचैत्यवंवाक्यंवादितुमसमर्थमिति यदिफलंदद्याकुर्यादितिब्रूयाच्च
दभ्याहोममिति अथदभ्याहोमंसाधवेदिति ब्रूयाल्पफलमिति उभयत्रनादिभिर्भिन्नवाक्यांअभिन्नेदमुपलक्ष्यते तस्माद्गुणफलमिति अ
मिहो त्रहोमादपिहोमःकर्मान्तरमिति चे: अनुल्बनातु वाक्ययोर्गुणात्सप्रतीयेत तुल्यत्वेसोविपरिवर्तनेनकर्मान्तरकिंतुगुणात्फलमि
तिकथं आनुष्ठेयंसंतवाक्यं अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र तत्रकर्मसमभिव्याहृतंफलंस्वर्गकामोहोमेनकुर्यादितिदध्नेंद्रियकामस्यजुहुया
दितिब्रूमः ननुश्रुत्यहोमसंबंधमेनपुरुषप्रयत्नंवदति वाक्येनधिसंवदं नववाक्यंश्रुतिमपबाधितुमर्हतीति नचयुगपदुभयसंबंधोविरुध्यते वा
क्येनदितथाभिधेयेनेति अत्रोच्यते यमनदायंपदसमाश्रयेणेतिश्रुतिमपवादधरंस्तरां अग्रदर्शितुपुनःपदेजुहुयादितिधात्वर्थःकेवलापवाधि
तोभवति यथदीयेनुएवदध्नाभिप्रायस्तंवाप्रभाव्येतःसमाम्नानंनीतिगम्येनन चैतत्प्रमत्तगीतमित्युक्तं तुल्यंहिसाप्रदायिकमिति तस्मात्कर्मसु
समभिव्याहृतंफलंगुणसमभिव्याहृतननुकल्पितप्रमादपाठः अनवस्थंजुहुयादितिदध्नेंद्रियकामयोःसंबंधविधानार्थमुक्तं नन्वच्यमानोपिन
केवलःकेनापिविगम्यते केवलेनवचःप्रयोजनंतरहोमसंबंधः तस्मादसमंजसमितितेनेतिब्रूमःहोमसंबंधोप्यसौकर्तव्यएव केवलंतस्य
होमसंबंधंविशेषेणानुकरोतीत्यर्थंवाधतिद्वीड्यकामहोमविशिष्टंप्रयत्नंकुर्यादिति नचेवंसतिमेस्वदोषः होमसमभिव्याहृतंफलमितिशि
श्रुतप्रयत्नोनानिकर्माननवानिकृतन फलत्वपदस्यदध्नइतिकर्मव्यक्ताकांक्षितत्वात् अस्याःश्रेतिकर्मव्याप्तायाःसंनिधानाच्छादनातिलिंगस्य
ज्ञहोत्यर्थस्यदर्शनायस्मादेवयजुहोत्यर्थानवादविधायकः नचान्यश्चोमस्यविधायकश्चास्तीतितस्मान्नकर्मान्तरंतस्मादध्नःफलमिति अथवाद
धिप्रायस्यविवक्षितत्वादधिहोमसंबंधोयंवाथानविधीयतेदध्नोहोमेनसंबंधमानात्फलंभविष्यतीति चेः संमेपुकर्मयुक्तंस्यात् त्रिवृदग्नि
ष्टदग्निष्टोमस्तस्यवायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसामकृत्वाब्रह्मवर्चसकामोयजेतेति एतस्यैवरेवतीषुवारवंतीयमग्निष्टोमसामकृत्वापशुका
मोयेतेनयजेतेति अत्रायमर्थः सान्नायिकः किंतस्यैवाग्निष्टुतोग्निष्टोमस्यगुणाद्वारवंतीयात्फलप्रदायःफलंएतेनयजेतेतिअनुवादः अयवि
तेतनयजेतेनिकर्मान्तरमितिकिंतावत्संनकर्मनांतरंगुणात्फलमिति कुतएतत् यजेतेतिविहितस्यैतद्वचनंनाविदितस्यात्तोनविधातरंपशुका
मस्वंहृत्वायजेतेत्युच्यते नयजेतेतिकृप- त्वावारवंतीयंकृत्वेति अपिच एतस्यैवकर्मणिरवचनं तस्माद्गुणात्फलमितिएवंप्राप्तेऽभिधीयतेब्रूमः
संमेपुवंज्ञातीयकेपुभिन्नवाक्येपुकर्मयत्नफलंभवेत इत्येतस्यैवारवतीपुवारवंतीयंकृत्वेति नह्येतस्यैरवत्यःतिवाखवारवंतीयंभवेत तत्ररेवत्ये

रांम०

३२

[illegible] पुभिषेचनाअथोच्यते अस्यापूर्वरेवतीरुपादायतास्कवारवंतीयजसाएतेनयजेतेति अनुवदतीतिनयाग्नि
[illegible] एतस्यैवेत्यपेक्षितंस्यात् उभयस्मिन्निवसुषिवाभिधेयत्वात् तस्मात्कर्मा
न्तरं अथ [illegible] रेवतीपुवारवंतीयंकामकृत्वापशुकामेयजेतेति अपूर्वोयोगसर्ववृतौ [illegible] विधीयतेनेकार्यत्वावि
[illegible] पूर्वेनकर्तव्यःरेवतीपुवारवंतीयंअपूर्वमितिब्रूमःनिर्वचनवारवंतीयको
[illegible] रेवतीपुवारवंतीय [illegible] वर्तनेनेवर्तयितुं उच्यते रेवतीनांवारवंतीयस्यचसंबंधोनविह
[illegible] वारवंतीयंवान्वारभ्य [illegible] कृतेतिनिर्वृत्तिःसंबंधोयागस्योच्यते तेनसंबंधोगम्यतेतद्वा
[illegible] अग्निष्टुति [illegible] गुणसंज्ञवृत्तेर्विधानयतीविधीयतइतिन
[illegible] वारवंतीयेनसंबंधोयागपशुकामश्चेति सेषदोषः बहवःश्रूयतेएकोत्रविधीय
[illegible] नुरेवती [illegible] वारवंतीय [illegible] यदिनामविधिनेनवृतदिविशिष्टोयागःप्रतीयतेनतस्यविधायतेविशेषणमवकल्पतेविशिष्टोविधा
[illegible] अभिधीयते यागेनेतिपदमन्येकप्रयोजनमभिनिवर्तयितीति नावंस्येक
[illegible] विधायकमस्तिरेवतीश्चिनिनेमत्वकवलेरेवतीनविधायकरेवतीपुवारवंतीयमिति
[illegible] संबंधोभिप्रेतोगम्यते प्रातिपदिकार्थस्यार्थनिरेकात् कल्पेसपिकरोतिर्नसंबंधमात्रेपर्य
[illegible] संबंधमात्र [illegible] यागनिर्णपदार्थः सर्वेषकर्मपापदार्थानांप्रयोजनंनभादेकवाक्यत्वगुणेपुनःतेप्रकल्प्यमाने
अग्निष्टोमसाम्नः [illegible] वारवंतीयंएतत्समवदग्निष्टोमसामेतिवाक्यभेदःस्याच्चोच्यतेरेवत्यादिसर्वंचविशिष्टगुणविशिष्टोयागएतस्यग्निष्टोमो
[illegible] विधीयते नचापिपशुकामसंबंधमभिधेनवाक्यं अर्थवमुच्यतेरेवतीपुरुत्वेनवारवंतीयेनपशुकामोयजेतेतिनेवंवाक्यंजगंतरप्रगाणादिना
पहानादिगुणस्यात् नत्विसवोमिवाकेनवाक्यंतार्हिरेवतीपुकृत्वेनवारवंतीयेनपशुकामोयजेतेतिनेवंवाक्यंजगंतरप्रगाणादिनोपकर्तुमिति
[illegible] वारवंतीयप्रकरणेनगम्यते वचनंतहिभविष्यति पशुकामोरेवतीपुवारवंतीयमभिनिवर्तयेत ततोयजेतेति
[illegible] नुवादः यदिवक्तुंनरेवतीपुवारवंतीयसंबंधस्यमिश्रकर्मान्तरंनाग्निष्टुतोगुणविधिः ननुततोयजेतेतियागानुवादाद्यागोनास्त्यत्र
योजनसंबंधोनविष्यति नैवंवाक्यं यागंप्रसंगमात्रविधायमानपशुकामंप्रसंसंबंधमुभयसंबंधेनाकांभियेन अथांगसंबंधानुवादःप्रकरणे

77/1437

श्री·मी·टि·७

५३

सांगतोनिंदेमुपपद्यते भक्तरणाद्विवाक्यं यत्स्यत्तरं तस्मात्कर्मांतरस्यागयुणकृत्वानिवत्तीपुचारवंतीयंनद्गुणकोवायागः तत्रयागपशुकामयोः संबंध
निथाद्भेभव ज्ञानेरूपरित्वाविभनिमुपलभामेदेलिंगंननुरं वतीवारदंतीगससंबंधस्यविधायकंमाशान्किंचिदुपलभ्यंते तस्मात्संविशेषणाविशिष्ट
याग: पशुकामस्याविधीयतेइतिसिद्धं अपपुनर्विशिष्टयागेविधीयमानेतद्रेवतीपुनार्वतीथंकथमग्निष्टोमसामभवतीत्युच्यते पुनर्निमित्त
भनंतगपक्षवचनमितिमेनेदग्निष्टोमसामभक्तः कार्यंभविष्यति किमितिविहितवचनंनकुर्यादित्यनस्यान्तर्हितिभाव: अथवकुत्कमेतस्यनीति
भनंतरपक्षवचनमितिवाच्यविरोधादेतद्भंकस्यानित्यणाग्राद्गोभविष्यति तथान्नगुणकर्त्तंकर्मांतरमेवंघकर्ममितिसिद्धं समीपवज्ञाती
पत्कपुत्रभेपुत्रफलमिति ६॥ सौभरेपुरुषश्रुतेर्निधनंकामसंयोग: यौवृष्टिकामोयोन्नाद्यकामोस्वर्गकाम: सौभरेणस्तुवीतसर्वेभ्यःकाम:
सौभरमितिसमाम्नायतत: समामनंतिहीतिवृष्टिकामायनिधनंकुर्यात् अग्निमन्नाद्यकामायाकुइतिस्वर्गकामायेतित्रयविचार्यते किंसौभ
रांगवेननिमित्तं हापरांतदपरंतुनिमित्तं हीषिरादत्त अयंसौभरमेवतुवेर्नाभित्तंतदष्टाप्पीतिसौभरनिधनंकार्यमितितणव अन्यथापकामस्यन
इतिस्वर्गकामस्यपत्नुत्वाविचार: कथेनिधनादपरंफलंकथंवानिधनस्वरस्थार्थश्रवणमिति येतभभिसंबंध: क्रियतेहोषीतिविष्टाकाम:कुर्यादि
तितसौनिधनादपरंफलं अथेवमभिसंबंध: होषितिनिधनंकुर्यादिति तदानिधनस्यस्वरस्थार्थश्रवणंतदृष्टिकामयेतिसौभरनिधोपयणांक
यंत नद्दोषासंबंध: कृतानप्रासिसौभरेनिधनअपर: कामोनिधीतइति कुत: पुरुषःश्रुते: पुरुषयत्तस्याश्रवणंभवति कुर्यादितितद्वृष्टि
कामस्यदापत्तसंबंधिक भवतितनुसौभरानिधलेनवृष्टिसांगसौभरंकुर्यादितित्रयोगवचनसामर्थ्याद्धावसिद्धं तस्मात्कुर्यादितिपुरुषप्रयत्ना
दपगच्छामीयतरस्मिन्यक्षेपुरुषप्रयत्नवचनम: थंतत्तरोयंपक्षइतितस्याचाकिन्यक्षेर्थवृत्तिधनादपरंफलमिति तस्मात्सौभरेफका
म: भेदेनगिधानादपिद्वितीय:कामइति अथवावृष्टिकामायेतिपुरुषश्रुति: वृष्टिप्रिय:कामयतेसपुरुषाद्वृष्टिकामशब्देनोच्यते तदस्मिन्
पक्षेश्रुतिविनियोगंइतरस्मिवृष्टिकामशब्देनपुरुषवचनेनसमासौभरवचनंस्यात तथास्वरूपाणात्रा: स्यात्श्रुतिलक्षणादिचश्रुतिर्नो
थ्यानरमासत्रामोनिधनंहितवि:कामइति एवंनफलमवदोभविष्यति तस्मान्निधनेअपर: काम: ॥७॥ सर्वस्मैवोत्यकामतातस्मिकाम:
श्रुति: स्यान्निधनार्थापुनश्रुति: समाज्ञा:पसव्यावर्तयति नेवनदस्तियुक्तंनिधनेअपर: कामइतिनेवसंबंध: क्रियतेवृष्टिकामस्यहोषीति
निधनंसौभरमस्योति कथंहोषावृष्टिकामसंबंधक्रियमाणनिधनंकुर्यादितिसंबंधोनकृतःस्यात्तचरूपीतमिदनक्षितिमावकल्पेततत्रगय
संदेहवाक्यभेद: तत्रनिधनशब्द: प्रमादिभि: समाम्नातद्रीनगम्यतेनेवंजातीयकः समादसमाम्नायइत्युक्तंतस्मात्होषीवृष्टिकामेनसंबंध: से

सौभरपरकर्मअपदोषोपरिवृत्तसंबंधकपवनताममोदइत्युच्यते वृष्टिकामायसौभरमिसेवनिधनस्यसौभरप्रवृष्टिरस्यैवावचहोमेनिकृत्वा
दिवनिषणनविधीयते तस्मात्स्वरूपनोदइति जानोति धनविपक्षतोतिगम्यते एवमेवोर्गिमित्तगिमितिवेदितव्यं सर्वस्यसौभरस्यश्रुतपुरु
षिकामनमवणिकामत्वेन: सौभरंतकपुंनिमपर्वसतनइतिनिधनार्थापुन:श्रुतिर्निधनस्यव्यर्थंकरिष्यतीत्यर्थ: ॥७:॥ ॥ इतिश्री
मत्पवनगमीन: सौभमांसभाष्येद्वितीयाध्यायस्यद्वितीय:पाद: ॥ द्वः द्वः द्वः द्वः द्वः

79
1937

रा·भा·टि·२

२६

रामु०

२६

81/1937

अ॰मी॰टि॰३

१

श्रीगणेशायनमः ॥ नमो भगवते श्रीमद्दिव्यलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ॥ गुणस्य क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोगे च संयोगस्यार्थवत्त्वात् अग्निष्टो
तिशेमः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र कल्प्यश्रूयते यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्रा
ग्रान्यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रानिति तत्र संदिह्यते किमग्रताविशेषा ज्योतिष्टोमस्य विधीयन्ते उत कर्मान्तरस्य रथंतरस्याग्रो बृहत्साम्नो ज्योतिष्
यदि रथंसाम यद्दर्शनेन बृहत्साम प्रदर्शनेन च ज्योतिष्टोमो विधीयते ततस्तस्य ग्रहाग्रहाविशेषा अनेनाभिधीयन्ते ततः कर्मान्तरस्येति किं तावत्प्राप्तं
प्रकरणात् ज्योतिष्टोमो विधीयते ततस्तस्य ग्रहस्य विशेषा अथ स्येति प्राप्ते उच्यते गुणस्य क्रतुसंयोगादिति तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैत
दस्ति ज्योतिष्टोमस्येति कथं तर्हि कर्मान्तरस्येति कुतः क्रतुसंयोगात् ननु ज्योतिष्टोमक्रतो रेव एवं जातीयकत्वात् रथंतरसामा बृहत्सामेति
नेतिनम यदि कृत्स्नक्रतुसंयोगो न भवेत् ज्योतिष्टोमस्य वादः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्तु यः कथं कृत्स्नक्रतुसंयोगादिति यदि रथंतरसामवा बृहत्सा
निमित्तं ग्रहाग्रताविशेषस्य नतेन कृत्स्नक्रतुसंयोगो रथंतरबृहद्भ्यां विसामा स्तितत रैन्द्रवायवाग्रतायुक्ता प्रतार्थेन ततो ज्योतिष्टोमस्य गुण
विधिः अथ रथंतरसाममत्ता वा बृहत्साममत्ता वा न निमित्तं ततः कृत्स्नक्रतुसंयोगो रथंतरसामेति कार्थः अयमर्थः यदि रथंतरसामस्यानि
रोपणं कृताविति कुत एतत् समासपदसामर्थ्यात् समर्थानां हि पदानां समासो भवति सामर्थ्यं च सति विशेषणविशेष्यभावे असाधारणे च भवति
विशेषणं न चायमर्थः यदि रथंतरमेव साम बृहदेव वा नान्यदिति ज्योतिष्टोमस्य बहूनि सामानि गायत्रादीनि तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य वाचकौ नैतौ
शब्दाविति तेन पर्यायप्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिरिति गम्यते तथापि तद्बाधितत्वात् एतद्वाक्यं न रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्च प्राविद्
मत्वाभाविदहति ननु यथा ज्योतिष्टोमे रथंतरसामा एवमन्योपि रथंतरसामा कश्चिद् कि उच्यते कर्मान्तरं रथंतरसामकं कल्पयिष्यति एतद्वाक्यं य
दि रथंतरसामा सोमः स्यादिति ननु तत्र विधायकः शब्द उच्यते अभिषयस्यादिति अहं न पस्यात्तविधायकं शब्दं नीति यदि वा बृसंबंधाद्विध
मानस्य निमित्तार्थेण संज्ञानायकः शब्दो भवति न विधानार्थेति ब्रूमः यदेतस्य यदि वाबृकं वाक्यं यदि रथंतरसामा सोमः स्यादिति अत्रावांतर वा
क्यमस्ति रथंतरसामा सोमः स्यादिति यदवांतरवाक्यं तस्यान्यार्थत्वेऽर्थवत्तिमयदिकस्य सवदिकोन शक्नोति विधातुं यदि वान्तरं सामा सोमवाक्यं
न विधास्यति न च रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नो वाभावो निमित्तत्वेन श्रूयमाणोप्यर्थवान्भवति तस्मादविवक्षितो यदि शब्दसंबंधस्तस्मिन्वाक्ये सि
नपद इव मिदं रथंतरसामा सोमः स्यादित्येकं पयसा [illegible] इति एवं जातीयकेन वाक्येन शालिभोजनं विहितं राम॰
भवतीव सर्वापि विहितं इत्यांपदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयादिति कथं पुनः शालिभोजनं तेन शब्देन विहितं भवतीत्युच्यते १

83
1439

नुषासेन संबंधः कुम्भलो यदि रथुपसेवनमिति शालिं भुञ्जीतेति न चिरं स्वच्छिन्न छातः पराम्बिद्विषक्ति मुपक्रामेद संचर्नार्हितां परामानंताति
सिंचने: सत्युक्तपरायुर्भरती [illegible] महसर्वेर्हितामन्वामहे इति एवमिहापि यदि ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादिति ग्रहीतुमिच्छेद
सर्वः तयोर्रथंतरसामा [illegible] इति नतेसंतीआमानं एव न यदा भविधानं उच्यते यथा अस्मिँल्लोके वाक्ये यदि रथुपसेवनमिच्छ शालि
भुञ्जीतेति [illegible] दथुपसिकं शालिं भुञ्जीतेति तानेकवाक्यत्वात् गम्यते एवमत्रापि महाप्रविशेषसंबंधेनात्र एकवाक्यत्वात् प्रदाय
[illegible] रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्राणां ग्रहणां हेतुः कर्तव्य इति तस्मात्क्रतुसंयोगाद्गुणः कर्मा
न्तरं [illegible] क्रतुसंयोगार्थे [illegible] अपि च पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यं परेण नैमित्तिकेन भवितव्यं कथं सति हि निमित्ते नैमित्तिकं भ
विष्यतीति [illegible] रथंतरमसत्कयं पूर्वकालस्य ग्रहाग्रताविशेषस्य निमित्तं भविष्यतीति अपि च निःसंदिग्धं तस्मा
[illegible] ज्योतिष्टोमस्य गुणविधानमिति ॥६॥ एकस्य तु लिंगत्वेदाभ्य योजनार्थमुच्यते कथं गुणवाक्यत्वात् तु शब्दः पक्षं
व्यावर्तयति [illegible] रथंतरसामा कर्मान्तरमिति कथं तर्हि ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहाग्रताविशेष इति कुतः प्रकरणसामर्थ्यात् तदेकवाक्यत्वा
[illegible] रथंतरसाम्नो बृहत्साम्नश्चेति परिहृतमेतदिति ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा बृहत्सामा चेति पुनरीप्सितमनेकसामत्वात् ज्योति
ष्टोमस्य विशेषणं रथंतरेण बृहता वा न भवति इति तदुच्यते प्रकल्पयिष्यते विशेषणं बृहद्रथंतरसाम्नोर्विकल्पितत्वात् इति सप्रयोगोपत्र रथंतरं नास्ति
[illegible] रथंतरसामा [illegible] विशेषणं तस्माज्ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा बृहत्सामा चेति
अपि च यदुक्तं पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यमुत्तरेण नैमित्तिकेन [illegible] भवति हि भविष्यदपि निमित्तं यथा वर्षिष्यतीति [illegible]
[illegible] तस्माद्भविष्यदनिमित्तं यद्यत्र ग्रहसा
मलिकर्मान्तरं [illegible] रथंतरसामान्यतरमिति ॥७॥ आवृत्तैः यत संयोगात् क्रतुप्रधानमुच्येत अग्निराजसूयः राजा राजसूयेन स्व
राज्यकामो यजेतेति तं प्रत्यक्षसामनंति अवेष्टिना मेष्टमायेयोष्टाकपालो हिरण्यदक्षिणे स्वेवमादितो प्रकृत्याधीयते यदि ब्राह्मणो यजेत
बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं नाभिधारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति तत्र संदिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्ता
र्थेन [illegible] ब्राह्मणादीनां यागा विधीयन्त इति कथं निमित्तार्थता [illegible] यागविधानमिति यदि राजन्यादौ ब्राह्मणादिष्वपि केन चित्प्रका
रेण वर्तते ततो निमित्तार्थता अपि तु [illegible] ततः प्रापकाणि वा एवं जातीयकानि श्रवणानि किं तावत् प्राप्तं निमित्तार्थतेति कुत एतद् उपसंयो

रा॰भा॰टि॰
२

[illegible]

राम॰
२

[illegible]

शा॰भा॰टि॰३

३

पश्नमाधानमितिनेश्रुतिर्लिंगादिनामन्यतमेनोपचोदितं अन्वयसंबंधोपपत्तेः तत्रेयमाग्न्याधानस्य क्रियमाणोपयोग प्रयोगः कामश्रुतिभिः श्रानुमौ
नाधानमितिनन्वर्थानामनुष्ठाने आधानमित्युच्यते नतेषामाधानमनेको भूयाय: किंतर्हि यथार्थेषो द्रव्याणामुत्पादनेक्रमणाद्वा स्यादेतत्
ग्नीनामितिनन्दियोगाद्युत्पादनपद नत्वग्नेः आधानं संभवति पदानयत्वेप्रकृतिः अग्निरुत्पत्तिः स्पर्दंइत्यग्निश्च शब्दो विधानं आ
नस्य ब्राह्मणस्य आधानार्थमाधास्यमानः श्रुतिः नैतिद्युत: नाब्राह्मणादिसंबंधावसत्त्वात् श्रुतिः इत्येवं तदयुक्तः श्रुतिः कुतः सा
नत्वयिद्वः मुख्यत्वात् एवम: इत्यब्राह्मणमाधानमित्यादित्व: ब्राह्मणानामाधानस्यतुमन्यामहे एवं संतिब्राह्मणोग्नीनादधीतेतिविधायकश्रुति
तद्ब्राह्मणस्येति नित्यत्वेनविहितं अन्येन प्रशस्तमिति यदि तदुपदिष्टं आधानमित्युच्यते ततोस्मत
रूप्यात्‌ यमातानस्वज्ञापनं विधानं तदनेन प्रशंसावचनेन अपूर्वं विज्ञाप्येत तदलिङ्गानापूर्वं ज्ञापितं भवेत्तत्वापूर्वज्ञापनवचनन
ते अपिचयल्लिङ्गाविधानं तत्श्रुतावाक्येन प्रशंसागम्यते श्रुतिवाक्याद्वलीयसी नतिदर्शपूर्णमासयोः ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति इत्युच्यते
मनःश्रुति विद्यादनाधानंब्राह्मणादिसंबंधेनापरपदार्थप्रशंसेति एवं संपन्नं ब्राह्मणस्य भवति सहनइति नत्वनेकगुणविधानं
नाध्यवसितं भवति नैषदोषः अगुणविधिपरे वाक्ये भवत्यनेकगुणविधायकश्रुतिरपि केवलस्य पुनस्य पुनःश्रुतिः
नुपक्रमितुमिति सिद्धं यच्चक्रमनेकगुणविधाने वाक्यं भिद्येतेति यदीमं गुणविधानविशिष्टं विधीयेत वाक्यभेदः
भावेतिपदाप्त्यदनंतरा आम्नायं मैत्रहत्या आदधानी यास्यां भवंतो नित्याः एवं भवति
निगमन्येतेन कर्मणः एकस्मात्‌ बीजकैकायां सप्तविंशतिर्वा आधानस्यगम्यते इति कर्माभ्यासादिकं प्राकृत आदधीत
येतेतदाम्नेय पदं भवति असत्यस्मिन् वचने कामश्रुति परिग्रहेनाधास्या सार्थकानि अपिचसतीयतास्याधानश्रुतिपुनकाश्रुत यत्र
श्रुतेपराधानश्रुतिकल्पयितुं यथा तत्राधानस्य पुनःश्रुतएतावेदुसनीयेनाधानश्रुतिमपरिग्रहेण: कामश्रुतयोत्राश्रुतेग्नि
होत्रादीत्यनेनापरिग्रहात्‌ पुराधानश्रुतिं नासतीयता कथमाधानमुक्तं ज्ञानमिति कालेनामश्रुतयो भवंतीतिगम्यते तत्राह अग्नि
केवलस्य विधायकश्रुतिः एवं संपन्नं भवति एवं विद्वान्‌ नित्यमाधत्त इति तथात्रास्य निमित्तार्थानां ब्राह्मणादीनां श्र
वणानि भवियंति उच्यते संभारविधानार्था पुनःश्रुतिरपि नित्यत्रमः सिध्दहीन वाक्यसंभारविधानवाक्यद्वयाद्यर्थं आधत्त इति अन्या
उपस्थिति एकार्थविधानेस्यैकं तत्रत्यभिन्नानेनार्थं तस्मादेतदिति उच्यते वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेतिसत्याश्रुतेनासत्यं

राम॰

३

पुनःश्रुतेर्केवलधानस्यविधायिका अपामुपसर्जनं तु विधीयते नहि केवलमर्थे विधीयमानेनैकार्थं भवति ननु आधानस्यैतद्विधानं गुणा
र्थानां पुनःश्रुतिः नैतिद्युक्त: ब्राह्मणादिसंबंधप्रशंसार्थाश्रुतिः इत्येतत्केवलपुनःश्रुतिः कुतः साहित्यादेन विदधाति नन्वलिङ्गमुख्यत्वात्प्रश्न
मः इत्येतत्तस्याधानमित्यादित्वः ब्राह्मणानामाधानस्यतुमन्यामहे एवं वयं वा नसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति वचनादधीतेतेषां विधायकाश्रुति
मितिद्युक्त एतस्य नतत्प्रशंसावचनमसमर्थं आधत्तत्र्यमानं तु तन्नैव विहितं अन्येन प्रशस्तमिति यदि तेन तद्विधायकमित्युच्यते ततोस्मत्
संनिधौ आत्मवत्संज्ञानस्य प्रज्ञापनविधाने यदेतेन प्रशंसावचनेन अपूर्वं ज्ञाप्येत तदा लिङ्गानापूर्वं ज्ञापितं भवेत्तत्वापूर्वज्ञापिनवचनशब्दा
पकल्पते ननु लिङ्गाविहितेविधि प्रशंसावचनमुपकल्प्यते विहितेहि वाक्यांतरेण प्रशंसावचनमवकल्प्यते अपिच यल्लिङ्गाविधानं तन्न श्रुत्या
वाक्येन गम्यते श्रुतिश्रुतिवाक्याद्वलीयसी नतीव अपि वाक्यं ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति इत्युच्यते सपदार्थमत्र श्रुतिः विदधात्याधानं ब्राह्म
ब्राह्मणादिसंबंधेनापरपदार्थप्रशंसेति एवं संपन्न आधानं भवति सहन इति ननु नैकगुणविधानं तया वाक्येनाध्यवसितं भवति नैषदोषः
अगुणविधिपरे वाक्ये भवत्यनेकगुणविधायका श्रुतिरियमपि केवलस्याधानस्य पुनःश्रुतिः संभारविधानमुपक्रमितुमिति सिद्धं यच्चक्रम
नेकगुणविधानं वाक्यं भिद्येतेति यदीमौ गुणविधानविशिष्टौ विधीयेयातां भवेद्वाक्यभेदः द्वाभ्यां तु विशेषणाभ्यां विशिष्टमेकमाधानं वि
धायिष्येते नोते न नत्र विधायिका वाक्यभेदः तस्माद्‌ ब्राह्मणादीनां माधानस्य प्रापका निश्रवणानीति सिद्धं अयनेषु चोदनांतरं संज्ञापत्वाध्रात
दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्यामनंति दाक्षायणयज्ञेन यज्ञेन प्रजाकामः साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः क्रमेण यजेतान्नकाम इति तत्र संदेहः
किं दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात्‌ फलभूयस्त्व कर्मांतरमेवं जातीयकमिति किं प्राप्तं कर्मांतरमिति कुतः सज्ञोपसंबंधान्यद्यपि प्रकरणादयज्ञत्रिश
स्तस्य एवं कर्मात्‌ यागइतिगम्यते न तथापि नासा वैवं संज्ञक इति यागांतरं विधेयं गम्यते॥६)। अरुणा श्रुत कर्मांतरचोदना न वा च गुणा उपरुध्यते किंचि
न यदि अभ्यासे चोदनासंज्ञा यदि चैतद्यागांतरमानर्थक्यमेव अपिच यदि गुणा उपबध्यंते ततो यागगुणसंबंधो गम्यते इति तदनुष्ठानं विधीयत इति
अननुवादमानेयागमात्रं गम्यते इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते॥७॥ समास्तं च फलवाक्यं ब्रूयते न कर्मांतरं कृष्ण फलेसमासवाक्यं प्रजाकामो य
जेतेति प्रजाकामस्य यागो उपायो विधीयते न कर्मांतरा कारो वा प्रकरणान्न तो दर्शपूर्णमासयोरेव अधिकार एवं जानीयका स्याद्दाक्षायणयज्ञादि एवं प्र
करणानुगृहीतं भवति ८: लिंगदर्शनाच्च लिंगमपि न समर्थदर्शयति त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत यदि दाक्षायणयज्ञी स्याद्‌ यो पिपंच
दशैव वर्षाणि यजेत तत्रैव सा संपद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये अत्र खलु सा संपद्यतीति यदि दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासावेव एवं

E561/E3

श्रा·भा·टि·३
४

नर्हविंशांपराश्रयोऽन्नं तनस्यविंशात्मपलनूपरोपुडाते तस्मादीपनकर्मान्तरं ॥ छ ॥ गुणात्संज्ञापत्वंधः यदुक्तं संज्ञोपसंबंधात्कर्मान्तरमि
ति यदिदंसाप्यवाक्यानर्कनादपिप्रकरणदर्शपूर्णमासवचनःग्रक्षांतरस्यपितुं तनोऽन्यनकर्मान्तरमिति शंकानिवृत्तिगुणसंबंधादि
नुं अनयेमिल्याकृतिः इत्यंतरक्षस्यमदक्षः तेथाभयवदासापूर्णाकः पुनर्दक्षउपाहतथासार्कप्रस्थाप्यतेतिसदग्रमिळतेनेति सहप्रस्थानु
णासंबंधः एवंसर्वत्रज्ञाक्यतितदर्शपूर्णमासयतेगुणसंबंधोवादितुंवि मितिसएवयागः प्रतीयमानोऽन्यदुच्यतापीमतियाप्रकरणवाप्य
ते ॥ छ ॥ समाप्तिरेवोशायदुक्तंफलवाक्यंसमाप्तं प्रजाकामादियागानुधानविधायकतदर्विनेनमविशिष्टापलसमाप्तिः यान्यन्यानीभूतस
त्रयानिगुणेपफलस्यविधायकानिवाक्यानिगुणस्यफलवचनेपर्यवसितानि यथादध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादित्येवमादीति तेनेनदविशि
अथापिहियुण्यात्फलमुच्यतेकथं नेतदेवंसंबध्यतेप्रजाकामस्ययत्नमनुनिर्वपेदिति कुयतांहि प्रजाकामस्यअन्तरमनुनिर्वपेदिति अ
त्नियदाइति यज्ञावृत्तिसंबंधात्तु शांत्यानिर्दिश्यतस्मात्प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणात्फलमुच्यते यागांतरविधीयतइतिएवं
तुप्रस्थान्यसंक्रमणवतोचउच्यमिति ॥ छ ॥ संस्कारस्थाप्रकरणअकर्मत्वात् अनारभ्याधीयते किंचिन्नुवायव्यालभेत इतिकाम
मापंनूरूनिर्वपत्ब्रह्मवर्चसकामः दर्शपूर्णमासयोरथामनेनिडपामालभेतचतुरोमुष्टीन्निर्वपतीति तत्रायमर्थःसांशयिकः किंदर्शपू
र्णमासिकेपिआलंभेच संस्कारोगुणविधिदर्शपूर्णमासिकेनिर्वापिकेनिर्वापोगुणविधिकृतवप्रकृतपशाधतइतप्रतियुक्तप्रकृतिमापयन
दानपिकंयावदुक्तं तुनयजिमती एतेकर्मणाइति किंतावत्प्राप्तंप्रकृतयोरालंभनिर्वापयोर्गुणविधीइति कुतः अकर्मत्वात् नाप्रकर्म
णोविधायकः आर्त्तशिनलालभेतेनिनिर्वपेदितिवर्णंतविधानोशअविदितस्यार्थस्यक्वाविधायकोभवतिनचेतयोरविदितार्थः आलंभः
कुर्वन्निर्वापःकर्तव्यइति तस्मादनुविदितोकिमर्थमनुवदतः अलंभतेश्वतविधातुंनिर्वापेचरु तस्मात्वालंभांतरेचप्रकृतयोरेवगुणविधी
नाइति ॥ छ ॥ यावदुक्तंकर्मणःश्रुतिमूलत्वात् नचैतदस्तिप्रकृतयोर्गुणविधीइति आलंभांतरंविधायतइतिमिर्वापांतरंचयथालंभांतिर्वापोविधी
येनेनतानप्राकृतालविहितायदिहिनविधीयतेनतःप्रकृतालक्षयति यावालंभानिर्वापोकर्तव्याविति ततस्तालक्षयित्वाश्वेतविधातव्योभव
तिचश्वेतामहिलकामस्यपृन्तरुब्रह्मवर्चसकामस्येतिचंद्रावर्ण्यविधेयास्यानानत्रवाक्यभिद्येत अथवायोसोविधायकः गुण्यःसल्लक्षयितव्या
पयुक्तइतिविधायकाभावादकाप्यर्थाशक्यंतविधानं अथसएवसलक्षयितिष्यतेनेनविधीयते गुणाइतिनाभिधेयाविधानलक्ष्यितलौकिकोपि
त्यालंभोस्तिप्रयोजनार्थोनूयमानेप्राकृतारूयंत सहिकर्तव्यानिर्ज्ञातानांलौकिकअनेनप्राकृतोनुवादापदतइति यावदुक्तंआलंभमात्रंनि

6841/53

राम·
४

85/1937

[illegible] ॥ छ ॥ यज्ञनिर्वक्रद्रव्यत्वं [illegible]
[illegible] यदुक्तमालंभमात्रंविधीय यंवनिर्वापमात्रंवेति तदपजानीमहे पत्रिमितीय
[illegible] लभेवोच्यतेश्वेतमालभतेति
[illegible] तथापरेवयातप स्तानसंबं
[illegible] कुर्यात् तंवालभेतेतत्परंचनिधानात्भिद्यतेवाक्यं
[illegible] पुरुषप्रयत्नोविशिष्टोगम्यतेवाक्येन
[illegible] विशिष्टं [illegible]
[illegible] यदागुणविधिपरंभवतिवाक्यंतदा [illegible] प्रयोजनं गुणाद
[illegible] प्रतीतत्वात् नभवते
[illegible] नानिवाक्यपदानिसाकांक्षाणीतुपपन्न
[illegible] तस्मादजीमतीएतेकर्मणाइति ॥ छ ॥ लिंगदर्शनाच्चलिंगस्व
[illegible] प्रतिज्ञांहिनसंकल्पनं [illegible]
[illegible] परिश्रपणाविधिपरंवाक्यंतस्यप्रतिज्ञांहिनसंकल्पनं [illegible]
[illegible] अनुवादेनाववक्ष्यतेतस्मादवगच्छामोयजिमतीइति ॥ छ ॥
[illegible] नापिचसाध्यंप्रतिज्ञान्तं यथा
[illegible] यथाअवेवेणयज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यतेति
[illegible] प्रत्ययंयत्तिदेवत् [illegible] पिनसंबध्यमानपि
[illegible] कुत्सितुरितिनविज्ञानीयः [illegible] प्रतिज्ञामंत्रायंचावगच्छामः अत्रभ
[illegible] एवआसभवतिकृतालंभमा
[illegible] तर्हि पशावदतीमंसंशयमुपन्यस्यनिमकिंयदिमदभिधानं
[illegible] उदाहरणसूत्रंपूर्वस्याधिकरणस्यां
[illegible] नवचनइतिदपपद्यतेचेनदुदाहरणं मंत्रायश्वतत्र [illegible] प्रतिजानीतेतस्मादेतमदभिधानमितिइदंतु
[illegible] बुद्धिविशेषानाधोच्यो भवति मंदानांसामान्यनादरेनाप्याशंकापिनिवर्तनीया नहि
[illegible] पुरुषाणामुत्साहस्त्रवृद्धि [illegible] भवदतरांनिवर्तयितुंसर्वपक्षमुपन्यस्यतिस्म आल्भांतर
[illegible] नापिदृष्टोप्रियतेमज्ञातुचिकंदाचित् [illegible] नादरेणकर्तव्या [illegible]

89/1937

श्र-आ-दि०१
४

मार्हविंशासंपराश्रयो ऽन्नं ननक्तस्यचिंतालंपस्यनुग्रहोपुडजेन्ते तस्मादपिनकर्मांतरं ॐ: गुणात्संज्ञोपसंबंधः यदुक्तंसंज्ञोपसंबंधात्कर्मांतरमि
ति यदिसशसायणप्राप्तेनकेनचिदपिप्रकारेणदर्शपूर्णमासवचनःशक्यतेकल्पयितुं ततउच्यतकर्मांतरमिति शंकानिवात्तिगुणसंबंधाददि
नुं अनयेमित्याहतिःइत्युंतरदक्षस्येमदसः तेषामयनंदाक्षायणानां पुनर्दक्षउपाहतथामाकंप्रस्थायंतेनिमहप्रस्थितेनेति सहप्रस्थानयु
णासंबंधः एवंसर्वत्रवाक्येतनदर्शपूर्णमासयोर्गुणसंबंधोवादितुंवि मितिसएवयागःप्रतीयमानोअन्यद्युच्यतामिति वाप्रकरणंबाध्य
ते ॐ: समाप्तिरंचोशिष्टायदुक्तंफलवाक्यंसमाप्तं प्रजाकामादियोगानुधानंविधीयतइतिनेनभविशिष्टफलसमाप्तिः यान्यन्यानीमुक्तसं
ज्ञायानेगुणेफलस्यविधायकानिवाक्यानिगुणस्यफलवचनेपर्यवसितानि यथादधेंद्रियकामस्यजुहुयादित्येवमादीनि तेनेनतदविज्ञा
अत्रापिहिगुणासफलमुच्यतेकथं नेनदेवंसंबध्यतेप्रजाकामस्ययदमनुतिष्ठेदिति कथंतर्हिप्रजाकामस्यअवृत्तियमनुतिष्ठेदिति आ
तुनिर्यदाइति यज्ञावृत्तिसंबंधाजुहोत्यानिर्दिश्यतद्वास्तस्मात्प्रकृतयोदर्शपूर्णमासयोर्गुणात्फलमुच्यते यागांतरंविधीयतइतिएवंसा
कुप्रस्थायंसंक्रमणयतेचउष्यामिति ॐ: संस्कारश्चाप्रकरण अकर्मशब्दत्वात अनारभ्याधीयते किंविधेस्तुंनायव्यालभेत भूतिकामः
मायंचरुंनिर्वपत ब्रह्मवर्चसकामः दर्शपूर्णमासयोरप्यामनंतिडेषामालभेतचतुरोमुष्टीन्निर्वपतीति तत्रायमर्थःसांशयिकः किंदर्शपू
र्णमासिकेपि आलभेत संयोगुणविधिदर्शपूर्णमासिकेचनिर्वापेकिंनेनिर्वापोगुणविधिकृतनप्रकृतपमाद्यतइतश्रुतियदाप्रकृतिमापद्यते
दातपिकंयावदुक्तं तुनयज्ञिमती एतेकर्मणाइति किंतावत्प्राप्तंप्रकृतयोरालंभनिर्वापयोर्गुणविधाइति कुतः अकर्मशब्दत्वात नात्रकर्म
योविधायकः शब्दोस्तिनतालंभनेतिनिर्वपेदितिचएतेविधानेश अविदितस्यार्थस्यकर्मविधायकोभवतिनचेनयोरविदितोर्थः आलभः
कुर्व्यानिर्वापःकर्तव्यइति तस्मादनुविदितारोकिमर्थमनुवदतः अलंभनेश्वतेविधातुंनिर्वापंचरुं तस्मान्नालंभांतरंचप्रकृतयोरवगुणविधी
नाइति ॐ: यावदुक्तंकर्मणःश्रुतिमूलत्वात नचेतदस्तिप्रकृतयोर्गुणविधीइतिआलंभांतरंविधीयतइतिनिर्वापांतरंचयथालंभतिवापोविधी
येनेनतानप्राकृतौतावाहितायदि हि नविधीयेतेनतःप्रकृतालक्षयति यावालंभनिर्वापाकर्तव्याविति ततस्तोलक्षयेत्ताशंवतेविधातव्योभव
तिचरुंवाप्राकृतिकामस्यभूत्तरुब्रह्मवर्चसकामस्यनिवंदावर्थविधेर्यास्यानांतत्रवाक्यंभिद्येत अथवायंसोविधायकः शब्दःसलक्षयितव्यो
पयुक्तइतिविधायकामारंरकाप्यर्थाशनयेनेनिधातुं अथसएवसलक्षयितिथ्यतेनेनविधायते गुणाइतिनामिथ्योविधानंलक्ष्यतेलौकिकोपि
त्यालंभोस्तिप्रयोजनाथोरूपमानेप्राकृतारूपेन सहिकर्तव्यानिर्ज्ञातानांलिकिकअंगानप्रकृतानुवादापद्यतइति यावदुक्तंआलंभमात्रेनि

रामं०
४

वोपमायंवायुर्येक्तेयंकर्मणःश्रुतिमूलत्वात श्रुतिमूलंहिकर्मतत्कर्मोदनालस्तोयथर्मइतितस्मात्कर्मांतरं । ॐ: यज्ञतिकर्मद्रव्यसंभोतप्रयो
जनेयानसंबंधात यदुक्तेनशास्त्रेणार्थविधिइतितत्त्रयदीमः यत्कर्मालंभमात्रविधीयतेनिर्वापमात्रेचेति तदपजानीमहेयज्ञिमितीय
तकर्मोपीति कुतः द्रव्यफलमोक्षकसंबंधात द्रव्यदेवतासंयोगाच्चविधीयतेभूतिकामस्यब्रह्मवर्चसकामस्यचकथंनहीत्यभेयोच्यतेश्वेतमालभतेति
[illegible] तनवेतावता [illegible] तनरेववाद्यमंत्रंपोविधीयते तथापरेवयार्तप स्तानसंवं
[illegible] इतिगम्यते इतरथोर्थवना [illegible] प्रमादसमाम्नातइतिगम्यते नन्वत्रापिश्वेतंवायव्यंकुर्यात तंवालभेतेत्यर्थद्वयविधानात्भिद्येतेवाक्यं
[illegible] तावसंबंधेपुरुषप्रयत्नंभूपालनवालभेतेत्यर्थविशिष्टंश्रुत्येवहिपुरुषप्रयत्नोविशिष्टोगम्यतेवाक्येन
[illegible] यत्प्रांवावसांप्रयोजनंयथारक्तमश्वयाज्ञयदिति यदागुणविधिपरंभवतिवाक्यंतदोद्वाभ्यांवाक्याभ्यांप्रयोजनंगुणद
[illegible] पत्न्यनेनत्रगुणविधिपरेपिवाक्येपर्यायएवगुणविधानंश्रुत्यैवविशिष्टगुणविधानं द्रव्यस्यप्रतीतत्वात नभवेत
[illegible] अतिभारः एतमिदापीनिसंबंधमयकृमिः पदैर्विशिष्टएकएवोच्यतेइत्येकार्थत्वंविभज्यमानानिचाप्यपदानिसाकांक्षाणीत्युपपन्न
[illegible] तत्वयागमंत्रेणदेवतायैद्रव्यमंकल्पयितव्यमित्येपसंबंधोभावकल्प्यते तस्मातजीमतीएतेकर्मणाइति ॐ: लिंगदर्शनाच्चलिंगंख
[illegible] सौमारौद्रंघृतेचरुंनिर्वपेदितिप्रकृत्यपरतयाज्ञयेदिति परिश्रपणाविधिपरंवाक्यंतस्ययज्ञतित्रादेनसंकल्पनंसंकीर्तनम
[illegible] यद्वियज्ञिमतोएतेकर्मणायमयकर्तागुणविधानंयावदुक्तंवायज्ञतिशब्देनानुवादेनावकल्प्यतेनतस्मादवगच्छामोयजिमतीइति॥ॐ॥
[illegible] वाच्यत्वात किंमिहोपसकरणंनतावत्सुत्रेणपरिगृहीतं यथाअर्थंसंशयज्ञसंयोगात्कतुप्रधानमुच्यतेनेति नापिचसाध्यंप्रतिज्ञातंनंयथा
[illegible] तरमिति केवलंसंशयंप्राप्तदर्शनंहेतुरितिनिर्दिश्यते कस्यहेतुरितिनविज्ञानीयः प्रत्ययंयज्ञिदेनतकर्मेतितदपिनसंबंध्यमानपि
[illegible] तदेतदवगमकंसमेवनावदनर्थकांअपकाप्रतिज्ञातश्वसंदेहइतिवक्तव्यं इतिकारवचनात प्रतिज्ञासंशयंचावगच्छामः अत्रभ
[illegible] आचार्यइदमुत्पद्यतेलवसमालभेतेतिवत्सनिकिंतर्हिपशवइतीमंसंशयमुपन्यस्यनिर्णयकिंयदिमदभिधानं एपआसभवतिकृतालंभमा
[illegible] इतितूपपद्यतेचितउदाहरणं संज्ञायश्चतत्रचपूर्वपक्षंप्रतिज्ञानीतेतस्माएतंमदभिधानमितिइदंतुप्रत्युदाहरणसूत्रंपूर्वस्याधिकरणस्या
[illegible] पूर्वपक्षणातीवप्रयोजनंनथापिपुरुषाणामुत्साहचबुद्धिविशेषानांचोद्याभवति मंदानांसामान्यनादरेनाध्यांशंकामपिनिवर्तनीया नहि
[illegible] मंदविशेषपेक्षणवृष्टिकेनापिदृष्टोम्रियतेमज्ञानुचित्रेकदाचिदिकत्वानादरेणकर्तव्याभवदतरांनिवर्तयितुंसर्वपक्षमुपन्यस्यतिस्म आल्भतिर

85/1937
89/1935
6861/53

शा·भा·दि·१

४

तदेविंशायंपदार्थयोजनं तत्मन्त्रसंविज्ञालंपत्यनुपरोपुत्यनं तस्मादीपनकर्मांतरं ॥ ७ ॥ गुणासंज्ञापयंथः यदुक्तंसंज्ञापरसंबंधात्कर्मांतरमि
ति यदिदाशापणद्यांबकेनापिदपिप्रकारेणाद्र्शपूर्णमासेरचनतःक्रवांतरार्थपर्दं तत्उत्पन्नकर्मांतरमिति उक्तेतिचाद्र्शतिगुणसंबंधादि
गुं अनर्थमित्याकृतिःपुच्यंतरदास्थंमिति तथापूर्वमस्वदाद्ययपर्णाक्रुद्धसपादनधतार्थप्रकल्पायिते तिमदप्रत्ति यंति महत्वात्
णसंबंधः एवंसर्वत्रअकर्मांतरदर्शपूर्णमासयेतगुणसंबंधोवादितुत्रि मिति मरत्वया प्रत्यक्षमनोज्ञात्पदत्वुच्यते कर्मति वाक्यकरणे वाक्य
ते ७ समाप्तिरं वेशिष्टयदुक्तंफलवदसंमति श्रवाक्यमा दर्शनानुपानविधानुपदर्शनेनेवमविधिविशिष्टार्थसमाप्तिः यान्यन्यानीमुत्तमं
तावर्नेगुणोफलस्यविभाग्यकानिवाक्यानिगुणस्वफलनचनेपरचसिस्नानि यथावेधांदियक्रमस्वकपूयादित्येवमादीति तेनेतदविशिष्ट
अतापिहिगुणात्फलमुच्यते कथं नैतदेवंसबध्यन्प्रसाक्कामस्यदतमनुतिष्ठेदिति कृषदेहिश्रवाक्कामस्यअदर्शनिपमनुतिष्ठेदिति अभ
सिद्धहारति यज्ञानिसंबंधाद्गुणांभ्यानिर्दिश्यन्हास्त्ररआत्मरजयोर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणानफलमुच्यते यागांतरविधानदर्शितारेवसा
कृप्रस्ताववसंक्रमणवादोचउप्रत्यमिति ७ संस्कारस्याअकरण अकर्मांतरत्वात् अनारभ्याधीयते किंविशेषुणांयत्वाल[illegible]
मार्यंनुकूर्निर्वपत्ब्रह्मवर्चसकामः दर्शपूर्णमासयोरत्यामनुनिर्वपामाल्वेनवनुरोगुणविधिर्वपतीति तत्रायमर्थःसांशयिकः किंदर्श
र्णमासिकेपिआलंभेन संयोगुणविधिर्दर्शपूर्णमासिकेनिर्वापेकिंवनिर्वापमुणविधि[illegible]यमपमा यतद्वारलेखितप्रकारमापयत
दानर्पार्थक्यायावदुक्तं तुनर्वत्तिमती एतेकर्मणाडति किंतावत्प्राप्तं प्रकृत्यौरात्वानिर्वापेवागुणविधीयते कुतः अकर्मसंत्वात् नानुप्र
योविधायक्रःशब्दोक्तिनत्यालभेनाभिनिर्वपेदिति एतंविधानं अविदिनुत्पथस्यिकाद्विपाकंशवर्तिनिर्विपायविदि सोथः आलंभ
कृत्वानिर्वापःकर्तव्यइति तस्मादनुविदितांराकिमर्थमनुवदतः अलंभेनेत्युक्तंविधानुनिर्वापपरं तस्मान्यालंभांतरंचपक्षेपारेनगुणविधि
नाइति ७ यावदुक्तंकर्मणःश्रुतिमूलत्वात् नंचनदस्तिप्रकृतयागुणविधानेनआलंभानंतरविधानइतिमितिपापातरत्वावालं त्रनिर्वापोविधि
येनतेनप्राकृतेनासोविहितांवादिदिनेविधीयतेन प्रकृतालभ्यायत पावतेभ्यानिर्वापकर्तव्याविति ततंकालदर्शयतारेंतविधातव्योभव
तिचरुंवालभिकामस्यधुत्तत्रैवब्रह्मवर्चसकाम स्येतिचदालंभविधयोस्यानात्तत्रवाक्यविधीन अक्रवानसाविधायकत्वाःशब्दःसलक्षयितव्या
पयुक्तइतिविधायकामारंदकोप्यर्थाशक्यंतविधानं अथसएवसत्वशयितिस्यतेनवपार्पतं गुणविधानामि पाविधानंलक्ष्यतेलौकिकोपि
त्यालंभोस्तिप्रयोजनार्थोनूपमानेनाक्रनारूपेन सहितुलौकिनिर्वलानेलिखित अंगानाक्रपत्नानुवादापद्दश्इति यावदुक्तंआलंभमात्रंनि रामः

४

85/1934

6841/53

89/1935

योपमात्रंवायुर्थ्यकर्तव्यंकर्मणःश्रुतिमूलत्वात् श्रुतिमूलंहिकर्मतत्कर्तव्योद्नात्रस्वणोर्धर्मइतितस्मात्कर्मांतरं ॥ ७ ॥ यज्ञानिकद्रव्यलंभोतप्रयो
गादनेपाद्यःसंबंधात् यदुक्तंनश्राकृतेवांगुणविधाइतिएतत्तद्धीमः यत्कमालंभमात्रंविधीयतेनिर्वापमात्रंवेति तदपजानीमहेयज्ञिमितीय
निकर्मणोइति कुतः द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् द्रव्यदेवसंयोगात्रविधीयतेप्रतिकामस्यब्रह्मवर्चसकामस्यत्कर्थंनहीत्यभेवाच्यतेशक्नमालभेतेति
यदियेतानदेवोच्यते ततश्चेतालंभसंबंधोपगम्येनद्वदहरवतंवा यत्मात्प्रभेनेत्कल्प्यंतेतेनश्वेतवायव्यंधोविधायते तथापदेवयोर्तप स्नानसंबं
धोविधेयइतिगम्यते इतरयोर्देवताज्ञुरःप्रमादसमाम्नतद्वतिगम्यते नन्वत्रापिश्वेतंवायव्यंकुर्यात तंचालंभेनेत्यर्थद्वयविधानात्भिद्येतेववाक्यं
नेनिश्चंगनसुलभेनेत्यत्रातिभारोयद्व्येदेवतासंबंधपुरुषप्रयत्नंश्रवणनवाक्येनेत्यर्थविशिष्टं कृतेनवहिपुरुषप्रयत्नोविशिष्टोगम्यतेवाक्येन
तद्रव्यंदेवताश्चयद्दिनाचद्वाभ्यांवावसांप्रयोजनंयथारक्तमश्वयाजयदिति यदागुणविधिपरंभवतिवाक्यंतदोद्वाभ्यांवाक्याभ्यांप्रयोजनंगुणद
यविधानेअपयोगंमानं यत्कल्यतेनत्रगुणविधिपरेपिवाक्येपर्यायएवगुणविधानंकृत्येवविशिष्टगुणकविधानंउव्यस्यप्रतीतत्वात् नभवत्ये
कस्माकस्यातिभारःएवमिदापीतिसंबंधस्यबहुभिःपदैर्विशिष्टएकएवोच्यतेउत्येकार्थत्वंविभज्यमानानानिचाप्रयदानिसाकांक्षाणीत्युपपन्न
मेकवाक्यत्वंनचयागमंतरेणदेवतायेंद्रव्यमंकल्पयितव्यमित्येषसंबंधोआनकल्पते तस्मादज्ञीमतीएतेनकर्मणाइति ७ लिंगदर्शनाच्चलिंगंस्व
न्यंयतमर्थदर्शयति मीमांसाइयुतेचरुंनिर्वपदितिप्रकृत्यपरतयाजयेदिति परिश्रपणाविधिपरेवाक्येतस्ययज्ञतिशब्देनसंकल्पनंसंकीर्तनम
नकल्पनेयदियज्ञिमतोएतेनकर्मणायथप्रकृतोगुणविधानंयावदुक्तंवायज्ञतिशब्देनानुवादेनानकल्प्यनतस्मादवगच्छामोयजिमतीइति ॥ ७ ॥
विपर्ययेप्रायदर्शनात् किमिहोदाहरणंनतावन्मंत्रेणपरिगृहीतं यथाअवेष्टीयज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यतेनेति नापिचसाध्यंप्रतिज्ञाएनंयथा
अयनेपुचोदनांतरमिति केवलंसंज्ञयेप्रायदर्शनंहेतुरितितिनिर्दिश्यते कुस्यहेतुरितिनविज्ञानीयः प्रत्ययंयत्तिदेवतकर्मेतितदपिनसंबध्यमानपि
पश्याम तदेतदरगमकंमंत्रमेवतावदनर्थकांअपकान्प्रतिज्ञाकस्यसंदहरतिवक्तव्यं इतिकारवचनात् प्रतिज्ञांसंशयंचावगच्छामः अत्रभ
गवानाचार्यइदमुत्पद्यइत्यवलसमालभेतेतिवत्सनिकिंतर्हिपशावइतीमंसंशयमुपन्यस्यतिस्मकिंयदिमदभिधानं एपआसभवतिकृतालंभमा
त्रवचनइतितृपपद्यतेचेनदुदाहरणं संशयश्चतत्रचपूर्वपक्षंप्रतिज्ञानीतेतथाएलंभदभिधानमितिइदंतुप्रत्युदाहरणंस्वपूर्वस्याधिकरणस्या
नात्रपूर्वपक्षेणातीवप्रयोजनंतथापिपुरुषाणामुत्थावच्च बुद्धिविशेषानापोद्योभवति मंदानांसामान्यनादर्शनाप्यांशंकापिनिवर्तनीया नदि
यामंदविशेषेणकश्चिदनापिदृष्टोस्त्रियतेमज्ञानुचित्रंकदाचित्तावादरेणकर्तव्याभवदतरानिवर्तयितुंसर्वपक्षमुपन्यस्यतिस्म आलभेतिर

राम०
५

91
1937

यमानेपर्यग्निकृतविशेषणंतावत्कल्पनइतिनैषदोषः अतंत्रत्वात् अतत्त्वमेवात्वपत्नीवतः नान्योनासीतिविशेष्यते अतएवाहुः यात्नीवतअ
यविशेषणविशिष्टः केवलेनपात्नीवतवादेवलक्षणयानुष्पन्नेनदोषः तस्मादिवत्वेदइतिसिद्धं ॥ छ ॥ अङ्गस्यत्वान्केवलेकर्मविशेषः स्यात् नकस्य
विदपिप्रकृतिर्न्यूयते एषविद्धविशावित्तिर्नेत्तेवोदान्यंगृहीतासोमायजेतइतितथापराएतस्युः प्राणएतिपोग्नंगृह्णातीनन्नुसंदेहः किंयागांतर
मङ्गाहुक उतज्योतिष्टोमयागेमदविधिरितिकिंप्राप्तंयागांतरमिति कुतः अपूर्वनामधेयसंयोगादन्यप्रकृतौवृतनामधेयोक्तयागोस्तिनग्रहः
कृत्रिमेपाम्यसिनकालत्यागांतरमनुद्भवेदिवनन्तूयतेमात्रइत्यरेवतेसासादिवयजतित्राद्विद्यते तस्मात्कर्मांतरमदाभ्यसंज्ञकमंशुसंज्ञं
कंचयागद्वयोनीमिन्नविंशाप्तमेवंप्राप्तेव्रूमः अङ्गविदवतामेवचलेनामधेयंश्रूयमाणेन ज्योतिष्टोमएवग्रहाभ्यास्यविशेषविधानमिति कुतः एतता
यदाभ्यनामधेयस्य यागस्य ग्रहणसासात्संबंधयदविहितत्वाद्यागस्य अंशुरितिचमुक्तं संज्ञायमेवग्रहनामधेयंनचयहभेदेयागभेदोभवतिनचइ
भेदेवत्निश्रूयते [illegible] प्रत्युर्कसात्सादवयजतिशब्दोविधायकइतिनेवंवाक्यं कर्मांतरधाविवविहितयागवचनेग्रहसः
[illegible] अग्निष्टोमउच्यते [illegible] अपरोयग्रहाभ्यामेविधायतेइतिसिद्धं ॥ छ ॥ अग्निस्तलिंगदर्शना
[illegible] भस्मपि यत्वंविषयनाम्नीविनुइति [illegible] विधायश्रूयते अथातोग्निष्टोमेनैवानुयजतितमुखेनतमितिराश्रेणतंपाउग्निरेत्सैव
[illegible] यागवचनोज्योतिष्टोमादिष्मः कुर्मांतरंविनुतइ र व्यतिनविधीयतेपुरुडव्यवनन्नः ज्योतिष्टोमादिषुगुण
विधानमेतदितिकिंप्राप्तंयागवचनइति कुतः लिंगदर्शनात्लिंगंहिदृश्यते अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमितितथाप उपसदोग्निचित्यस्यभवंती
[illegible] नस्माग्निवाशोवाचकइतिगम्यते यागस्येतत्सर्वंतस्माद्यागवचनइति नतुलिंगमसाधकंप्राप्तेरुच्यतामिति अत्रो
च्यते अथातोग्निमग्नेष्टोमेनैवानुयजतीतियागमभिनिवर्तनीत्युच्यतेनमग्निमितिविशिनष्टि तस्मादग्निसंज्ञकमितिगम्यते अनुवादोप्यु
[illegible] विशेषक एवमुपपद्यते यद्यग्निर्यागः तस्मावक्रतुवाद प्रतीयते ॥ छ ॥ इमंबस्ताश्रोनाय [illegible] इमंवाग्निश्रद्धोनाच्यति
[illegible] विनुतइत्येपानचोदनायमथोनयज्ञस्य [illegible] हितुंचयतेनेनसंस्कुरुतेग्निंतीस्थापयतीअनुवादश्च
पश्चादर्येनप्रविष्यतिचयनेनविर्दत्तोपश्चादग्निष्टोमेनयागे ज्यतेइति ॥ छ ॥ तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेधीनर्माधानानियदि [illegible]
कंयागवचनोग्निंवाइतितत्ववलिंगसंयुक्तेपुवचनेनपुमर्वत्रितेपुनित्यासंयोगलक्षणान्वादः तेनक्रतुवचनानितस्मर्मविधानान्नास्तदोषः छ ॥ प्रक
रणांतरप्रयोजनान्यत्वात्वकुंडपायिनामयनेश्रूयतेमासमग्निहोत्रंजुहोति मासदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतइत्यदोषः ॥ छ ॥ प्रकरणांतरप्रयोगमाहितोत्र

मी॰वि॰२
६

[illegible]

[illegible] कृत: अविभागात्
[illegible] मन्यविधायत इतिकिंत्र
[illegible] तदर्शपूर्णमासयोराग्नेयोराव
[illegible] संदेह: किममावास्यायांद्विराग्ने
[illegible] कृदृस्यादिति॥ ॥ अविभागात्
[illegible] पुनराग्नेयस्यवाचक: शब्दोस्तीतिननुपुन

राम॰
६

93/1937

राग्नेयस्यवाचक: आग्नेयुक्ताति: [illegible] : आग्नेयपुन: पुनरुच्चरितेनपुनरर्थ: कर्तव्यइतिशङ्कोतिवदितुं योयस्यप्रथमउच्चारितार्थ
स्यार्थस्नत्ताप [illegible] : ननुविहितमेवपुनर्विधिरविरधदनार्थकोभवतिभवतुकाममनर्थकत्वंसत्वंशङ्कोतिवदि
तुं [illegible] ॥ ॥ अन्यार्थाविपुनश्रुति: अथवानानर्थकापुन:श्रुतिरर्थवादार्था
[illegible] विहित: आग्नेय: कमन्यमर्थविधत्तइति: प्रयुज्यत स्तुतिमात्रंय
[illegible] तदर्थानामिति स्तुतेचास्तेनेचताबानेवसोर्थ: यथास्तुतोअस्तुतान्वयश्च
[illegible] अन्यार्थापुन:श्रुति: नाग्नेयविधार्थमिंद्राग्नविधानार्थं आग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायांभवतीवनकेवलेना
[illegible] मः मः कर्तव्यइति इतिश्रीमच्छावरस्वामिविरचितमीमांसाभाष्येद्वितीया
ध्यायस्यतृतीय: पाद: ओंनम: [illegible] यावज्जीविकोभ्यास: कर्मधर्मप्रकरणात् बहुचब्राह्मणेश्रूयते यावज्जीव
मग्निहोत्रंजुहोति यावज्जीवंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेत इत्यत्रसंदेह: किंकर्मधर्मोभ्यासोयावज्जीविकउतकर्तृधर्मोनियमोननवध्यनेयाव
[illegible] कर्मधर्मोभ्यास: कर्मकर्तृधर्मोनियमइति यदिजुहोतिरनुवादोयावज्जीवमितिविधिस्तत: कर्मधर्मोभ्यास: कुत: प्रकरणा
त् [illegible] : यदिविपरीतंतत: कर्तृधर्मोनियमइति किंतावत्प्राप्तंकर्मधर्मोभ्यास: एवंहृतासत्रसंस्तवोयुक्तोभविष्यति जसभयं
[illegible] दर्शपूर्णमासौविनिदीर्घकालसामान्यतातस्मादभ्यास: ॥ ॥ कर्तुर्वाश्रुतिसंयोगात् अत्रब्रूमोयावज्जीविको
[illegible] कर्तृधर्मोनियमश्चोद्यतेकुत: श्रुतिसंयोगात् एवंश्रुतिपरिच्छिन्नो [illegible] इतरथालक्षणास्यात् [illegible] यावज्जीवनंतावत्का
[illegible] नेदंनसदोपपरिसमापनमग्निहोत्रमन्यस्यनशक्यते यावज्जीवनलोकेनकर्तुंवामोनवाप्रवाभ्यासेगुणश्चोद्यतइतिकुतोविरा
[illegible] दर्शपूर्णमासविकारा: संयोगापियावज्जीवमभ्यसितथाभवेयु: सौनारस्यार्थ: प्रतिज्ञात:स्यादतोपिपत्रयाभोनियमइतितत्रसंस्त
[illegible] ॥ ॥ कर्तुर्धर्मनियमात्कालशास्त्रंनिमित्तंस्यात् यदिकर्तृधर्मोनियमश्चोद्यतेततोजीवनंनिमित्तंकर्मविधीयतेतत्रप्रयो
गेप्रयोगेपरिसमाप्तंकर्मनतथापवर्गस्यदर्शनमवकल्पते [illegible] भवतितस्मात्कर्तृधर्मोनियमश्चोद्यतइतिसिद्धंभवति॥ ॥ नामरूपधर्मविशेषपु
नरुक्तनिन्दाशक्तिसमाप्तवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषुकर्मभेद:स्यात् इहशाखान्तराणामुदाहरणं काठकं कालापकंमौद
कंपैप्पलादकमित्येवमादीनि तत्रसंदेह: किमेकस्यांशाखायांयत्कर्माग्निहोत्रादिश्रूयतेतच्छाखान्तरेपुन:श्रूयमाणंभिद्यतेश्राहोस्विन्नभिद्येत

[illegible]

राम॰
७

95/1937

[illegible] कर्मभेदः अपरं [illegible] संस्कृतानां [illegible]
[illegible] नानाकर्म [illegible] भेद इति अपि च [illegible]
[illegible] पुरोडाशो [illegible] उभयेषां [illegible]
[illegible] अभिनवत्वे [illegible]
[illegible]
[illegible] इति युक्तं [illegible]
[illegible]
[illegible] पुरुषप्रयत्न [illegible]
[illegible] ननु [illegible] नामभेद इति परिहृतं [illegible]
[illegible]

[illegible] ५. सिं

[illegible] णाइति द्वादशाहेइ

[illegible] द्दीक्षाणांद्वादशाहेने

[illegible] नामिपधर्माः श्राथस्यनाम

[illegible] विधानामव्यरुद्धास्याच्चिद्धित

[illegible] नपाव्यस्थास्यात् नचास्मावेक

[illegible] ण्येवरूपांतरान्निभविष्यतिनि

[illegible] ५. विहितप्रतिषेधासंतिरेक

[illegible]

[illegible] विरोधिनात्वसंयोगादिकर्मणस्तसंयोगादिधानासर्व

[illegible] दुर्बलाहिकर्माऽपलवदाक्यावाक्येनचश

[illegible] कर्मचोदनइतिसिद्धंभवति ५. इतिभट्टशबरस्वामिनः कृ

[illegible] मीमांसभाष्येद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ५. समाप्तोयं ५. श्रीकृष्णवासुदेवायनमः श्रीरामः श्रीनरहरि श्री

समाप्तोयंद्वितीयाध्यायः ५. ५. ५. ५. ५.

३ मी॰ वि॰ ४

॥ इति श्री ... ॥

राम॰ ३

९१/१९३७

श्रीगणेशाय नमः ॐ अथातः शेषलक्षणं नानाकर्मलक्षणानन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुक्त
इति श्रुत्यादीनि च विनियोगकारणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलाबलं वक्ष्यते एतत्सर्वेणान्यदुपोद्घातादिना शेषः परार्थत्वात् इह सूत्रे शेषस्य ल
क्षणं न च हेतुना शेषत्वमुक्तं तदुच्यते अथ शब्दव्याख्यातः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते तेषां यथा यः परार्थः स एवं शेषोपकारो भवतीति वयमत्र शे
षत्वादिति ननु योपि प्रधानभूतः सोपि किंचित्परार्थं वर्तते यथोपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विधाविनयाध्ययने वर्तते सत्यं सत्त्वर्तते यस
स्य न परार्थत्वं न तिष्ठमाय यागभेदः कर्मार्थस्वामिनीनञ्च स्वकीयं तं वक्ष्यतीति न गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावं प्रयाति नेति
ब्रूमः आत्मन एवासौ संविदधानो नान्तरीयकत्वाद्गर्भदासस्योपकरोतीत्यनडुहो वा यस्तत्वं न परार्थस्तं वयं शेषमिति ब्रूमः अथ तत्र किं तत्त्वं
कद्रव्यं किंगुणत्वं गुणस्य प्रतीयतेति तत्राह अर्थेनार्थावृत्तिनादस्य दृष्टप्रयोजनानामाख्यानार्थानामिह सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते
द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः बादरादिराचार्यो द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषभावं मेनेन यागफलपुरुषेषु द्रव्यं क्रियार्थं प्रयोजनवती क्रिया सा
हि निवर्तयितव्यानस्यानिर्वृत्तिर्द्रव्यादनेन न संभवतीति द्विर्दलयद्व्यापि निव्यं भवति तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यं गुणश्चापि तेन विशिष्टो वा हितं द्रव्यं
ह वितुं लक्षणेन वर्तनं प्रयोजनं विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात् तस्मात्सोपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया अनुपकरोतीति क्रियार्थ एव संस्कारो नाम स भवति यस्मि
न संजाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य तेनापि क्रियायां कर्तव्यायां प्रयोजनमिति सोपि परार्थः तस्माद्द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वाच्छेष
भूताः ननु यागफलपुरुषाः यागस्तावत्कर्तव्यः पुरुषस्य न हितं किंचिन्निर्वर्तयति किंचिदपरमस्ति कर्तव्यं स हि पुरुषार्थो यदन्यद्व्याप्नोति तदर्थं तस्य
शेषभूतं स तु न किंचिदपि निवर्तयितुं क्रियते फलमपि तेन न क्रियते यस्मिंस्कृते स्वयमेत द्भवतीति यस्मिन् कृते फलमस्य भवतीत्येनावद्र्यते
नातिशयेषोपयोगेन क्रियते फलमिति तस्माद्यागेन शेषभूतः कस्यचिदर्थस्य फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते यः स्वर्गकामः स यागं कुर्यादि
त्येतावदेव नोपदिश्यते नात्मनः परस्यैवेति स्वर्गं प्रतीक्षमाणो हि स्वर्गकाम इति भवति तस्मान्न पुरुषं प्रति गुणभावं न स्वयमानीतस्वर्गः तस्मा
त्सोपि न शेषभूतो न त्वोस्य स यागा गुणभावं न चोपते कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति प्रत्यक्षस्थास्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः तस्माद्द्रव्यगु
णसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेन इति कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् जैमिनिस्तु खल्वाचार्यः कर्मण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म न बादरि
रिवान् धारणामनुमेने तस्य दृष्टिं पृष्ठं दर्शनं न यागः कर्तव्यतयाचोदितं फलमाकस्य तस्य साधनोपायत्वेनेति एवं चं श्रुतोर्थः परिगृहीतो
भविष्यत्ययं वांश्च्वोपदेशः एतमेवार्थं पश्चेष्याये बृहच्चेरे वसाधयिष्यति इह तु प्रसिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्योपपादयति तस्मादनव

[illegible] २

धारणाद्दृष्टगुणसंस्कारः शेषभक्षणाद्धि यागविशेषजातः फलं भवतीति फलं च पुरुषार्थत्वात् फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते यः स्वर्गमेव [illegible]
तं कामयते तस्य यागो न स्वर्गं आत्मानं करोतीति कृतः आत्मनेपदप्रयोगात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [illegible] क्रियाफलमनुभवति
पुरुषार्थता यागः प्रयुज्यते तस्मात् पुरुषार्थं तस्य फलं यागात् [illegible] पुरुषस्य कर्मार्थत्वात् पुरुषार्थाद्
यागसम्पादनादि [illegible] तस्मादनवधारणाद् दृष्टगुणसंस्कारं [illegible] शेषसमेव इति अपेक्षणीयमत्र [illegible]
[illegible] द्रव्य अगुणसंस्कारं [illegible] आर्थिकः [illegible] फलं [illegible]
[illegible] पुरुषप्रतिगुणता पुरुषस्य फलं [illegible] प्रधानता [illegible] प्रतिगुणत्वं [illegible]
[illegible] तेषामर्थेन संबंधकत्वात् [illegible] निर्वपणं [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] आत्मसात्वात् [illegible] उपपत्तेः [illegible] अनुसंधेयं [illegible]
[illegible] यथा व्रीहीनवहन्ति तंदुलान् [illegible] अनुपानात् [illegible] संयोगः [illegible]
[illegible] तेषामर्थेन संबंधः अर्थेन [illegible] प्रयोजनम् [illegible]
[illegible] नानुपकारकाणि [illegible] अनुपकारकत्वान्न [illegible]
[illegible] श्रूयते [illegible] यद्यपि [illegible] अनुपकारकत्वान्न [illegible] विहितत्वसंबंधः स्यात् संयोगतो विशे
[illegible] प्रत्यक्षं प्रयोजनं
[illegible] प्रकरणाविशेषात् [illegible] अवघातादृष्ट्योपधसांन्ना
[illegible] सर्वत्रोपकारकाः [illegible] अर्थेनोपादकत्वात् नेतन्न सर्वे सर्वत्रोपकर्तुं
शक्नुवंति नैतत् [illegible] सर्वे सर्वत्रोपकरिष्यंतीति [illegible] एकस्याश्रयार्थाभावाद्विप्रयोगे
स्यात् नास्ति विधानं येन सर्वेषाम् उपकुर्वंतीति गम्येत [illegible] तद्भावेपि भवति नान्यथा यदि च
प्रयत्नादिनामाद्यसांनाय्ययोरनुकुर्वतामपि [illegible] सामान्यायोनुपपन्नोभवेत् [illegible] कल्प्येत तेनावश्यं समाम्नानीयाः ॥ यथा

राम॰

२

161
1937

[illegible] अवहननादिक्रमेण [illegible] विमोचनादिप्रयोजनं — नेनं नतस्मात् [illegible] सति च तस्मिन्नर्थे चान्यप्रकृ
[illegible] समाम्नाय अर्थवन्ति [illegible] प्रमाणमस्त्यतो न शक्यं कल्पयितुं यदि तच्च तंदुलादिनिष्पादं [illegible] भविष्यततोविप्रयो
[illegible] उपकारो [illegible] संकल्प्यमिति आज्यसान्नाय्ययोरपि क्रियमाणा [illegible] प्रयत्नादयः
[illegible] सर्वे सर्वत्र कार्याः प्रयत्नादयः आज्यसान्नाय्ययोरौषधस्य उलूखलादय आज्यस्य औषधसांनाय्य
[illegible] इदं [illegible] संयोगात्तदर्थं [illegible] पूर्णमासौ [illegible] समामनंति [illegible]
[illegible] कर्तव्यं [illegible] उपलक्षितानि [illegible] प्रधानानीति [illegible]
[illegible] विविधार्थवंतो भविष्यति
[illegible] प्रकरणाविशेषात् [illegible] प्रधानानीति [illegible]
[illegible] संयोगान्तत अर्थमेव [illegible] पदार्थेन सहोत्पत्तिवाक्येन संयुक्तः [illegible] कर्तव्यः यथा [illegible] — न
[illegible] कर्तव्यं [illegible] तस्यायमनुवादो भवितुमर्हतीति एतानि वेदशाय [illegible]
[illegible] विनक्ति आग्निमधस्तादुल्
[illegible] प्रकरणात्सर्वाणि सर्वप्रयोगेषु वचनात्तु यथा
[illegible] विशेषेण वा [illegible] समान्यवचनेन विशेषविधानं भवति [illegible]
[illegible] सिद्धं आर्थिकत्वे द्रव्यगुणयोगः [illegible] नियमः स्यात् ज्योतिष्टोमे क्रयं
[illegible] अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति न च संचारः किमरुणिमा [illegible] प्रकरणे निविशते [illegible] एकहायन्यामिति कथं
[illegible] उच्यते [illegible] अरुणिमा [illegible] क्रियायाः साधनमिति [illegible] उपदिश
[illegible] प्रकरणयेति न चामूर्तोर्थः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हतीति अतो संबध्नीयात् [illegible]
[illegible] प्रमाणभूतः [illegible] अभिधास्यतीत्येवं प्रकल्प्य कदाचिदुपपद्येत केन चित्प्रकारेण संबंध इति वचनप्रमा
[illegible] प्रकारान्वेषणे [illegible] एतैरपि [illegible] क्रियासंबंधसामर्थ्यमवगमिष्यामः [illegible] अरुणिमानं विनिवेशयिष्यामः अ

ब्रा॰भा॰२८॰५
२

यत्पद्मापद्भिरनिश्चमाणेनकथंचनसंबंधं भ्युपपद्यते तत्रोवाक्यभेदभाक्प्रकरणधर्मोपिनिष्प्रयत्स्याम: तस्मादवश्यंविचारणीयमेतदिति
नि विंशावल्लयामं रूर्ध्वप्रकरणेनविंशः वस्मात्रंयोगतोनिविशेषात् प्रकरणाविशेषान्न ननुप्रकरणादासंमत्यैषाप्रवर्तनान्येकवाक्यत्वादरुणि
माकयणसंभवत्यतइति नेत्यवगम्यते नहिवचनशतेनाप्यशक्यं नीपोर्थः शक्योनिधातुं यो हिरूपादुदकंनदृश्यमग्निना क्लेदयितव्यमिति
किंसद्वचनशतेनमोतमभ्युत्वातल वचनास्तीअर्थः क्रियायाः साधनमुपपद्यते तस्मादरुणयाकृणात्तिसंबंधासंभवादेकवाक्यतानसंभवतीति
ननुनिवायंगुणवचनः किंतर्हिद्रव्यवचनः कुतः स्त्रीलिंगसंबंधात् द्रव्यविशेषाधिकृत्यागुन्यसकमिति स्त्रियांपश्चात्प्रातिपदिकंवर्ततेतस्मात्स्त्री
लयोगवती स्त्रीप्रत्ययंचारुणमेकपदम्भामतेन तस्माद्द्रव्यवचनोयमरुणायशब्दस्त्रीलिंगेनदर्पयतां ते द्रव्यमरुणिमगुणविशिष्टमाननशब्दाभिधानीय
तेन्यते तदेवचान्यंगुणंकृतीरुणाशब्दः शक्नोत्यभिवदितुं भरूपिमानमेषशब्दोनत्स्भिवदितुंयुज्यते [illegible] कारणकारणवतामिदमनोत्स
गुणः स्वार्थइतिमन्यते तदस्यप्रसक्तागुणवचनतोधास्यते स्त्रीप्रत्ययदर्शनी नरुणिप्रतिपदिकं द्रव्यवचनमित्यनुमानं प्रत्यक्षानुमानाद्दुर्बल
यस्मात्गुणवचनः कथंनहिस्त्रीप्रत्ययसंबंधइति भवतिहिगुणवचनस्यापिहिस्त्रीलिंगता यथा करुणा बुद्धिरेव मरूणेति गुणवचनस्यैकी
भातिनानसंबध्यते तस्माद्वाक्यभेदरूत्वानकरणेसर्वविभक्तिर्त्विनेनाइति अथयदिकाणातिगनसंबध्यतेनतक्रिभर्भवान्नमेकहायनीशब्देन
संभवत्यनेनमविविति वाक्यभेदइति ननुकृत्नंहिगुणमरुणाशब्दोभिदधाति नद्रव्यगुणौ केवलं द्रव्यमेकहायनीशब्देनगुणसहितमिति
नयोः संबंधस्यवा विकोपदर्शीभंतरेणकथसंबंधोवगमने आर्यंतरेणापिपृथगेकविभक्तिनिर्देशात समानाधिकरणतामवगमिष्यामः यथानी
लमुत्पलमिति तदनुपपन्नं कस्माद्दुणत्वादस्य गुणवचनताया स्यानीया एकविभक्तिसंयोगात् एकहायनीशब्दसंनिधानाच्च एकवाक्यतामभ्युपगम्य
कएकहायनीशब्दसामानाधिकरण्यंनचलिंगाद्वाक्यंचलीयस्तस्मादसंगतेन अर्थान्यते पदकेवलगुणवचनतयाशब्दः प्रवर्तमानोनान्येन संबंधं भ
जितनरानुपदेशकत्वादानर्थक्यमाप्नदिति द्रव्य वचनतामापद्यते तस्मादवस्थापितमेकविभक्तिनैकहायनीशब्देनसंनिहितेनैकवाक्यतामापद्यमा
नस्समानाधिकरणो भवति तथावहत्वानीलमुत्पलमितिनुपपद्यते सनामरूणाशब्दः स्वतस्यामवस्थायांप्रवर्तते नह्यसौस्वार्थमभिदधतोपि
द्भिन्नस्यप्रकरणायथवनाकुतः येनैकदेशनाकरणातिनानसंबध्यते नामूर्तोर्थः क्रियायाः साधनं भवति नचक्रियासाधनैर्द्रव्यैर्नहिकेवलगुणव राम॰
चनः शक्नोति द्रव्यमभिधातुमिति सत्यहेतुः प्रकरणसंबंधाभावेपिनत्रापिसंबध्यमानक्रियायामेवसंबध्येनतत्साधनेवद्रव्यैस्तदोषपम २
त्यनुपपन्नं अतोनर्थकत्वपरिजिहीर्षयासंनिहितेनैकहायनीशब्देनारुणाशब्दः संबध्यतेनास्तिवाक्यभेदः येतदेवं नह्यमरुणाशब्द एकहा

103/1933

यवामिशेषुणं [illegible] कारमंकरणेभिनप्रयान्ततीपदास्मुन्मुरितोर्थेतेनन्दतीपाश्रुतिसामर्थ्यात्क्रियाविशेषणेनावितव्यं करणद्वयोर्येति
तस्मिन्नेक [illegible] वास्यादेकहायनीविशेषणंश्रुतिश्चवाक्याद्बलीयसी तस्मान्नैकहायनीसंबंधइति ननुगुणस्यक्रियासं
बंधाभावा [illegible] एकहायनीसंबंधोपमभ्यवस्तितः एवमप्यनोपपद्यते यदिक्रियाभिधानमविवक्षितमितिगुणशब्देन
[illegible] नक्रियाणिमपरिक्रमर्थस्याव्यतिरेकतलिश्रयमानिभक्तिः प्राप्नोतिनहितृतीयांस्तमभिसंबंधं [illegible] नचान्यपातुप
[illegible] यथा आग्नेयोतिवतिमाप्यवकल्पते [illegible] नुपपद्यमानः [illegible] निर्विसमीय
[illegible] तादृशस्यप्रयवांत: शब्दानकर्थेविरपतिरिक्तेप्रातिपदिकार्थेभवितुमर्हतीतितस्मात् काममनर्थकोवगम्यत्तीनास्ति
[illegible] प्रसावक्यइति आह नहीनकारकमरुणाशब्देनाभिधीयतेइतिव्यक्तमरुणगुणविशिष्टमनेनशब्देनकारकमभिधी
यते [illegible] तुपसर्जनीभूतो [illegible] विधित्सितः प्रधानभूतोनुपादः नयथादंडीति उपसर्जनीभूतदंडकःपुरु
षप्रधानः [illegible] गुणविधानार्थमुच्चार्यतेदीदमेवानत्वाहेतिनयास्तोहितोप्यीपाञ्ज्वृत्तिः चरंतीति एवमि
[illegible] गुणाः प्रधानमुत्कारकंतथाप्यनूदितेकारकेरुणविधानार्थेपुनस्तेवचनं तस्मादेकहायनीसंबंधेकहायनी
[illegible] नेतत्कारं अत्रायेकहायनीकोपात्योरनवसंबंधोत्रारितः सएपकथमिव अरुणाशब्देनसंबध्यते नतदभिहि
[illegible] कथंपुनरेकहायनीत्वस्यचोपकत्तिना अरुणागुणेनसमाने समभिव्याहारेक्रीणातिनासंबंधोभ्युपगमनीयः नपुनरा
[illegible] क्रियासंबंधस्यवाविकत्वाविभक्तिः एकहायिनीत्राण्मनुनीविद्यानुगुणत्वात्संबंधस्यकःपुनःक्रियासंबंधस्यथा
[illegible] गुणसंबंधस्येति [illegible] क्रियासंबंधेविवक्षितेमवंतिद्वितीयादयः अविवक्षितेपुनःकारकेसंबंधमात्रविवक्षायांषष्ठीनत्वात्र
सु [illegible] मत्वर्थ [illegible] क्रीणातिनासंबंधमभ्युपगच्छामः एकहायनीत्राह्स्यनारुणाशब्देनेति कथंतर्हिमवत्यत्रसंबंधोनीलमु
[illegible] भवतिमस्तु [illegible] कस्तर्हिवाक्यलक्षणः उत्पलशब्दसंनिधानेतदपेक्षेनीलशब्देनैकवाक्यतामभ्युपगच्छन्तदहस्वार्थ
[illegible] विशेषाधानपरमुच्चार्यमाणःसंबंधमाप्नुयेति नतुतर्हिदर्शितवाक्यलक्षणस्य इदानीमपि अरुणाम्नासंबंध एकहायिन्यायुज्यतेनेतिब्रूमः
[illegible] वाक्यादृश्यते श्रुतिभ्यासम्राःक्रियासंबंधमाह नगुणसंबंधं यदिपुनःश्रुतिसामर्थ्यात्क्रियासंबंधोभ्युपगम्येतैकवाक्यत्वादपिगुणसंबंध
नैवाक्यबोधप्रत्येनसहसंबद्धमुच्चार्यतेनतत्समीपगतोप्यन्यस्तेनसहसंबंधमर्हति तयथाभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येति भार्याविशेषणार्थमुच्चार्यमा

श्री॰न्ह॰ ३

नाम्नाश्रयेनपुरुषनाम्नेनसंबध्यते तदिह द्विपादिविशेषणार्थमुच्चार्यमाणपेकहायनीशब्दोनारुणाशब्देनसंबंधुमर्हति आह सत्यमेतत् अमत्तामात्रं
ज्ञायमानंनार्थमकारणं सर्वत्रबाधितेपदार्थेवाक्यार्थउपपद्यतेनान्यथा सामान्यवृत्तिहिपदंविशेषवृत्तिवाक्यंसामान्येनाभिप्रवृत्तानांप्रत्येकाय
हिशेषस्यस्थानांसवाक्यार्थत्वेनउक्तं तेषांक्रियार्थेनसमाम्नातोर्थस्यतन्निमित्तत्वादिति तत्रप्रत्यक्षतःपदार्थोवाक्यार्थःपुनःपुनरनुमानात्तदेतदवगम्य
तां केवलंस्वार्थवृत्तिपदमनुपदेशकमितिपदांतरेणसन्निहितेनैकवाक्यतामभ्युपैतिनान्यथेति तदिहियद्यप्येकहायनीशब्दःक्रीणातिनासंबध्य
मानःनार्थेनपदांतरेणासंबंधमाकांक्षत्यरुणाशब्दःपदांतरेणसंबंधमथ भवतोनानर्थकःसैकहायनीशब्देनैकवाक्यतामभ्युपैतिआह नन्वेवं
यासंबंधार्थोनारुणासंबंधार्थइतिआह अरुणाशब्दस्यानर्थकत्वनप्रसिद्धिःपिंगाक्षीपसंबंधार्थइतिचेदामः अन्यार्थमपिहिप्रवर्तनम
न्यार्थप्रक्रोगिकंनतु यात्रान्यार्थकृत्याःप्रणीयतेनाप्यश्वपानीयय पिपासुनेवतेन एवमिहापिक्रयसंबंधार्थमेकहायनीशब्द
मुच्चार्यमाणेरुणाशब्देनसंबध्यतेनकिंचिद्दुष्यति तस्मान्नातिवाक्यभेदइति नैतदस्ति यद्यप्ययमरुणाशब्देनैकवाक्यतांगतःइत्येकहापि
न्यासंबध्येनतथापिसर्वस्मिन्प्रकरणेनिवेशमर्हतीत्येवंनेनं सोमक्रीणातीत्यनेनाशब्दःशब्दांतरविशेष्टुं नह्यहंविशेषणेनैवनोनापति किंतर्हि
एवंविधायते ननुशब्दोविधीयमानःएकहायनीशब्दवदितरेणासंसत्स्यतेकथं यथोक्तान्यनुच्चार्यमाणःशब्दोयेनार्थस्तस्मिन्नावगन्
तव्याशक्यत्वम्यतेसन्निहितस्येतरस्याभवति तेनवृत्तौसन्निहितेनपदार्थेनसाकांक्षःशब्दःसंबंधयितुमिति नैतदेवयोग्यसंबध्यमा
नोनर्थकोभवति ससंबध्यतेनान्यः कृतएतत् संबध्यमानोहि सामान्यविशेषेस्थास्यते तथवाक्येनकितिःपीडितास्यात् नेत्थमसं
बध्यमानःक्रीणातिनानर्थकोभवति प्रकरणसामर्थ्येनहायन्यादिभिःसंबंधंस्यते नन्वेनदुक्तंप्रकरणेप्यस्यसंबंधानुपपन्नः नानुपपन्नः
एकस्मिन्वाक्येन्यार्थोविधीयमानोनान्येनसंबध्यते वचनव्यक्तिभेदात् अन्यादित्यनन्यत्वविधीयमानस्यान्यानान्येनसंबध्यमानस्य
अज्ञानवत् तावदविधीयमानोज्ञातवदनूद्यते गुणसंबंधार्थं नचसकृदुच्चार्यमाणोज्ञातश्चाज्ञातश्चभवितुमर्हतीति तथाएकहायनीशब्दःक्र
येविधीयमानोज्ञातवदरुणाशब्देनसंबध्यमानस्त्वज्ञातवच्चनावकल्पते पुनर्नदोषोभवतिप्रकरणेनुवाक्यांतरंक्रिशांतरमिवाप्राप्तानि तैरिदं
वाक्यांतरेविहितंप्राप्यते तत्रान्यस्मिन्वाक्येविधीयमानेतस्मिन्ननूद्यतइत्युपपद्यते तस्मात्स्वयोगतोविशेषात्प्रकरणविशेषात्स
र्वस्मिन्प्रकरणेद्रव्येषुनिवेशिनइत्येवंप्राप्तमित्येवंप्राप्तेब्रूमः अर्थैकत्वेद्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमःस्यादिति यत्रार्थैकत्वंश्रूयतेद्रव्यगु
णयोस्तत्रद्रव्यगुणावेकस्मिन्नर्थेनियम्येयातां कुतः एककर्म्यात् एककार्यत्वादेकहिकार्यंद्रव्यगुणयोःश्रूयते कथःसंबंधःकथमेतदवग

म्यते एककर्मकत्वात् कथमेकवाक्यत्वं अरुणयापिंगाक्ष्यैकहायन्येति अपर्यवसितोर्थःसाकांक्षत्वादभिधानप्रतिपत्तेःसोमंक्रीणाती
तिपर्यवस्यति नचैवमनेकत्वंस्यात् यदैककार्यतामिनिविकल्पोनप्र वर्तिष्येदभिधायनेनियम्येयातामिति नैनदेवमेकार्थत्वविक
ल्परविमितिद्रव्यधर्माणामाकृलत्वात्कोयंपर्यनुयोगः कथंपर्यनुयोगोनामसंभवतिपः प्रतिपक्षंसाधयतिविपक्षस्यप्रतीयमानत्वतिनवविकल्पो
[illegible] प्रमाणान्तरेणैवकर्त्तव्यः [illegible] संबध्यतइत्येवंपक्षःनचविकल्पोना नाकार्यत्वात् नन्विदानीमेवोक्तमेकंकार्यमितितत्रापि
विकल्पेसंबंधिद्रव्यं [illegible] समर्थत्वात्गुणेनक्रियायाःसंबध्यतइतितदिहानीविपरीतमभिधीयते उभावपिद्रव्यगुणावेकार्थौक्रयमभिनि
र्वर्तयतइति उच्यते नैतदिहरुंधनन्नविकल्पःएवंकार्यसामर्थ्यमिदमस्याशक्तिद्रव्यंक्रियांप्रत्युपकरोति गुणस्तुविच्छिन्नक्रियासाधनंयद्
द्रव्यंतद्गुणःक्रियामभिनिवर्तयतिसाधनस्यासौविशेषकइति नैतदेवंगुणस्यक्रियामभिनिवर्तयतएतदेवसामर्थ्यंयत्साधनंविशिंष्यादत
कांस्त्वनिचक्रियासाधनविशेषं [illegible] गुणःसाधनंलक्षणत्वमतिविच्छेनत्वस्यतकतमत्साधनंक्रियायाइतिनतःक्रियैनैवाध्याय
स्येमकर्तुमिति भवतिक्रियासाधनंगुणइतिनचैवंसतिविकल्पोभवति यथाधिकरणस्यकर्तादीनांच अधिकरणकर्तादीनिधारयतिअनिर्धा
र्यमाणानिनशक्नुवंतिक्रियामभिनिवर्तयितुं तथाकर्ताकरणादीनिसमाधत्तेतान्यसमाहितानिनशक्नुवंतिक्रियामभिसंपादयितुं यस्मिन्तु सा
धनोपकारेकार्यंतस्मिन्वोपकारेयदिअन्यत्साधनंविधीयतेनचविकल्पोयथाव्रीहिभिर्यजेतयवैर्यजेतइतिउभावपिहितं तुल्यनिरूपणौ एवं
तर्हिनदेवसंज्ञानंभवत्येकहायनीविधानंतद्विशेषणंविधानंच तत्रचसएवदोषोवाक्यभेदःप्रसज्यतइति ब्रूमोरुणाशब्दएकहायनीशब्देनसं
बध्यतइतिकिंतर्हिक्रीणातिनैवसंबध्यतएवंहिश्रूयते अरुणेनगुणेनक्रियामभिनिवर्तयेदितियथातेननिवर्त्यतेतथायतितव्यंप्रवृत्तिनचवि
शिष्टंसाधनंगुणःक्रियांसाधयतीतिअर्थात्साधनविशेषणत्वंप्रतिपद्यते यथास्थाल्यांपचेदितिक्रियासाधनानत्वेवमपिवाक्यंभिद्यतएकस्य
स्येकंवाक्यंपरिसमाप्तिर्दृष्टेति तद्यथादेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभोज्यंतामिति प्रत्येकंभुजिःसमाप्यतेतथाच यस्यपितापितामहोवासोमंनपिबे
दितिएवमिहाप्यरुणयाक्रीणात्येकहायन्याक्रीणातीतितदस्मत्पक्षस्यबाधकमेवमपिहिक्रियस्यारुणिमानिवेक्ष्यते नसर्वस्मिन्प्रकरणइति
सत्यमेषदोषोनभवत्येवेतिकिंनरुणयायेकहायन्यायत्र [illegible] तत्रयदुक्तंद्रव्यगुणयोर्नियमइतिसाधितइतादी
यतेनतर्हिब्रूमोवाक्यभेदइतिकथंचयस्यहिद्रव्यारुणिमानानुपदिश्यतेनन्वेकस्यतयोःनचप्रधानेप्रतिगुणंभिद्यतेप्रतिप्रधानंहिगुणोभिद्यत
इति अस्तिचापेदृष्टांतःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरिति यथागर्गाःशतंदंड्यंतामिति तथाभिधुसहतास्मरपंतीतिनस्माद्गुणविशेषविशिष्टः

रामः
३

105
1930

[illegible] प्रकरणानुसारा
[illegible] प्राप्तानुपपत्तिरूपत्वादिति
[illegible] मात्रव्यावृत्तिसार्थं
[illegible] धर्मार्पणे अनुमितिप्रत्यय राम०
[illegible] प्राप्तसाधकत्वसर्वप्रत्ययः तथा ५
[illegible] रूपात् तद्द्वितीयादीन्प्रति एकत्व

107/1-933

स्पष्टमीयान्यकोनाद्वितीयादेः प्रतिपत्तुः [illegible] द्वितीयादिसामान्यवचनेनप्राप्तेरिति संमार्गादिलक्षणे तदेकत्वादेकवचनमिह
श्रूयमाणं प्राप्तमेकत्वं किमर्थं द्वितीयादिषु नाकिमन्यत्कुर्वदित्यतः सतिसंख्यानान्तरेदेकवचनपरिसंचष्टे एवमन्यापि द्रव्याभिमतस्यात् [illegible]
द्वितीयादिविवर्तं चितुं [illegible] भिधानीमादर्श [illegible] भिधानीपरिसंनष्टे एवमन्यापि द्रव्यमिति नैतदेवं [illegible]
संबंधस्याभिधानपरं वचनमिमा [illegible] भिधानीमितिनानेनमन्त्रेणादत्तइति लिंगादिदेवप्राप्तत्वात् [illegible] अत्र पुनर्यदेतदेकत्वं
नं [illegible] श्रूयते [illegible] भिधानमंनिवेश [illegible] निवर्तयितुं भवितुमर्हति यथा कश्चिद्दारदर्शनं [illegible] दर्शनं [illegible]
[illegible] भिधीयते न [illegible] संबंधः [illegible] श्रूयमाणेपि [illegible]
[illegible] संबंधः [illegible] विधीयमानत्वात् एवमिहापि [illegible] संबंधस्याविधीयमानत्वात् श्रूयमाणे [illegible] संबध्यतेति नचात्र
[illegible] संसर्गादिति नैतत् [illegible] द्रव्यसंमार्गसंबंधस्य विधायकत्वमेवं [illegible]
[illegible] विधौ न [illegible] संभवं [illegible] नतेनसंभवस्याकृतौ अतो विधीयमानविशेषणत्वेनैकत्वं
[illegible] एवं [illegible] द्वितीयादिसंमार्गादिषु [illegible] समाख्यानादिसंभवति प्रतिषिद्धं [illegible] गम्यते एवं
[illegible] द्वितीयादि संमार्गादिषु [illegible] प्रतिषिद्धं [illegible] द्वितीयस्यापि अयं चापरो दोषः नत्वेकत्वं द्रव्यस्य संमार्गादिविषये
[illegible] संमार्गादि [illegible] विधीयते [illegible] संमार्गादिनप्राप्तो फललक्षणत्वेन द्रव्यस्य [illegible] नहि
[illegible] लक्षणत्वेन [illegible] संबंधो [illegible] लक्षयितुं [illegible] अवगम्यः प्रसिद्धसंबंधो
[illegible] विधीयते संमार्गादिः [illegible] एकत्वं प्रति संमार्गसंबंध
[illegible] संमार्गः [illegible] एकत्वस्य संमार्गः शक्यते कर्तुं [illegible] क्रियमाणे एकत्व
[illegible] विशिष्टरिणानैकत्वस्योपकारकत्वेनापि [illegible] नहि तदंगभूतं [illegible] एकत्वं संमार्गप्रति गुणभूतमिति तदपि न कृत्यं
अमूर्तत्वात् [illegible] संमार्गं निष्पादयति [illegible] निष्पादयति साधनं विशिष्टं [illegible] भवितुमर्हति [illegible] ग्रहः संमार्गार्थः
संमार्गो [illegible] प्रयोजनत्वात् संबंधः [illegible] संमार्गः परिग्रहः संमार्गस्योपकुर्वात् तदुपकारेणोपकरोतीति संमार्गस्योपकारकं
[illegible] संमार्गयोः संबंधः ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादिसंमार्गं निष्पादयत्येव तस्तत्साधनं [illegible] विशिष्ट [illegible] यथा

इत्यर्थेषपदमिश्रनीचप्रणीताधर्माः पाकयाज्ञ्युपकुर्वंतिपरिधानार्थेपरिधौपपधर्माव्यंधनेनतस्मादपमगमाधिरिति अत्रोच्यते नक्रमः अतदर्थेत्वा
साधनेनशक्नुतंत्नपकर्तुमिति किंनार्हयथानधानमतंयद्दाविलक्षणत्वेनोच्यते ननदाएकत्वस्यग्रहादिनासंबंधोनसंमार्गादिरिति कथंयाचदि
दर्शितिनाकथ्यतेनोच्यते संवादस्तत्रभवति नतद्विधीयतेविज्ञानार्थकिंमर्थेतार्हतत्द्वाचनं अन्यतस्यादिचिद्धाधिवतदुन्तिंदंतद्वादित्य
पित्वानर्थसंमार्गादिविधीयतेतत्रयस्यैकत्वंसंबंधोद्रव्यसंमार्गादीवापदार्थविधीयते ननोदयोः संबंधयोविधानादिदंवाक्यं अथोच्यतेनग्र
हादिसदर्शनात्त्येकत्वसंबंधोविधायते नसंमार्गसंबंधइति तथासतिसंमार्गादीनामध्ययनं प्रमादपाठइत्यप्रपतंस्यात् नैवनंदयंत
न्यादुभाभ्यामर्थ्यकृतत्वस्यासंबंधइति एवमेनदेकत्वंग्रहस्यनविनिदुपकारोतिनसंमार्गस्यएवमेवसदनुयंतंतस्मान्नविवक्षितमेकत्वं
नइतिसर्वेषांग्रहादीनांसंमार्गादिकर्तव्यमिति कुतः संयोगतोविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च यथाविवक्षितमेकत्वंतथैकत्वंनमुच्चार्यते
ननुवक्तृपूर्वकृतवचनंविवक्षितंपुनर्भवितव्यं उच्यते नवयमेतद्विचारयामः एकवचनमुच्चारयितव्यंनोच्चारयितव्यमिति उच्चार्यमाणंसतिकिंम
विवक्षितव्यं एकस्मिन्नेवसंमार्गः उतसर्वस्मिन्निति तत्रसर्वाधिकरणाध्यापितं अपिचनचिभक्तेसर्वेननामैकप्रयोजनं किंतर्हिकारकसंबंधोपि
अविवक्षितएकत्वविकारकत्वसंबंधार्थमस्योच्चारणंभविष्यति तस्मान्नानर्थकं अपिचग्रहः प्रातिपदिकार्थः एकः [illegible]
पदेनंप्रातिपदिकार्थगतंहिविभक्तिः समर्थश्चुत्वेनदनिअर्थवंसति किंतसमार्गणसंबंध्यतइतितेनहिसंबंध्यमानंनाकथनसंबध्यते
नस्कचान्येनसंबंध्यमानंवाक्येनाछिंद्यान्यतसंबंधुमर्हति असंबध्यमानस्यैकत्वेनसंमार्गोयदिनेकत्वविशिष्टःक्रियतेननु किंचिद्विवक्षितंभवि
तिनेनैकत्वविशिष्टःसंमार्गादिः यहमात्रस्यचविधीयतइतिकिमिहद्वितीयस्यतृतीयस्यचनक्रियतेति उः चोदनेपुपदार्थत्वात्यथाकृतिः
प्रतीयेत अथयदुक्तंयथापशुमालभेतेति एकएवपशुःयूपशुप्यात्प्रमितं एवमिदमपीति अस्त्वेवंपरिच्छेदःपदार्थःसंमार्गःपुनस्तत्रयागा
र्थःपशुः किमेवंसतिसंभवति यायागार्थपशुं परिच्छिनत्ति सयागस्योपकरोतिनापरिच्छिन्नेनयाकोतयागः कर्तुमितिननुग्रहएकत्वविशिष्टेन
संमार्गःकर्तव्यो यत्रयत्रविशिष्यसंमार्गस्यायकुर्यादेवपशोस्त्वेतदेकत्वंयागंप्रत्युपदिश्यते नन्वत्रप्रतिपदिकार्थगतविभक्तिःसमर्थश्चैवाभि
वदतीतियागएकत्वंवाक्येनविधास्यतिनन्वयंवाक्यकृतिर्बलीयसीत्युक्तं सत्यमेवतु श्रोतेनाभिसंबंधोविवक्ष्यते अविवक्ष्यमाणेवाक्याच्च सम॰
तःसंबंधोनपश्यत्वंसितयोभवति तस्मादेकएवपशुःपशुश्चाल्लभ्यइतिग्रहेत्वेकत्वंनसमार्गस्योपकरोतीतिनग्रहंग्राकोतिविद्योएतस्मादविव
क्षितमिति संस्काराद्यागुणानामव्यवस्थास्यात् अन्तिश्रीतिरीमःनवश्रूयतेदशपवित्रेणग्रहंसंमार्ष्टीति तत्रेपोर्थःसमधिगतःसर्वग्रहाःसं

मार्ष्टव्याइति इदमिदानींसंदिह्यते किंचमसा [illegible] अपिसंमार्ष्टव्याः उतनेतिकिंतावत्प्राप्तं चमसानामपिग्रहवत्संमार्गोभवतीति कुतः संयोगतो
विशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चयथैवग्रहाणांसंबंधः एवंचमसानामपि यथैवग्रहा [illegible] एवंचमसा अपितस्माच्चमसानांसंमार्गः
ननुग्रहाः [illegible] उच्यते [illegible] ग्रहणं [illegible] सोमपात्रे [illegible] मानसोमोभक्षयितव्य
[illegible] मिति [illegible] तामिसर्वाणिसमुदेते
[illegible] लक्षणः [illegible] संसृष्टेनतस्कोवालुकोवासंस्
[illegible] संमार्गमाह [illegible] लक्षणयाकल्पनइतिउच्यतेसंमार्ष्टीतिसंमार्गे
[illegible] संबंधेन [illegible] लक्षणयामहद्वाशेवर्ण्यंतेकल्प्यते
[illegible] संमार्गं [illegible] आतीयकोगुणइति [illegible] तिसंयोगा
[illegible] मित्यमसमीतमेवतत्रग्रहताभिनिगमिनमेतस्याभ्यंतस्मात्कृहदाहीनग्रहं
[illegible] संमार्गसंबंधोविधीयते [illegible] संमार्गनस्कतिर्वाधिधीयते कुतः
[illegible] विशेषत्वप्रमानेवासंमर्जोपरेणवासंबध्यमानइति तेनग्रहसंबंधेपिनगु
[illegible] सर्वाःपूर्वांशोभाविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्चमसेष्वपिप्रसज्यते नग्रहेष्वेवास्यादिथा
[illegible] नास्ययकारणाद्गुमीधैतिइथंपुनर्ग्रहत्वेनसहप्रत्य
[illegible] धातुंत्वादिपम्यमस्येकत्वविधानेनयतदुक्तंतथास्थाल्या
[illegible] इति परिहृतमेवलोके [illegible] लक्षणा: पुनर्वेदइति अनाशंक्यातदंगेषु अस्तिवाजपेयः
[illegible] वाजपेयस्यसूपोभवतीति तत्रसंदेहः किंसप्तदशारत्निर्वाजपेयस्ययूपः
[illegible] इति किंतावत्प्राप्तं [illegible] अस्तिकुतः वाजपेयस्ययूपाभावात् यद्वाजपेयस्यास्तियान्यंयूपसदृशोनत्रभाव
वितुमर्हति अस्तितन्त्रेणतिपादं नदिरस्तादिरत्वाद्दर्शत्वाच्चयूपसदृशं तत्रनिवेशोसतिवाजपेयपशूनांश्चासोभविष्यति इतरथावाजपेयांग
[illegible] वाजपेय [illegible] नतुतत्पक्षेपियूपशब्दोलक्षणयोधैपांत्रेउच्यते सर्वथावयंलक्षणात्रान्त्रान्नमुच्यामहे

श्रा·भा·न॰
६

उत्पत्तेस्तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्णीयेन सा दर्शपूर्णमासयोर्निविशत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः आनर्थक्यात्तदङ्गेषु वाजपेयस्याप्रस्तावत्सोमयागविशेषवचनः
नस्य साक्षाद्रूपेण न पृथगाम्नानमस्ति तत्तत्यागपशुयागः तस्य यत्संबन्धरूपेण कार्यं साक्षात्तद्रूपस्य यदि सप्तदशताऽऽम्नाता विधीयते तस्याभावान्
दनर्थकमेव वचनं प्राप्नोतीति तदनर्थकं मा भूदिति यो यस्य पशुरुपकारनिवचनमर्हति ऊर्ध्वं यान्येषु पशुस्वलक्षणत्वादोषः स्यात् न विनियोगाभावादिति
क्षेपात्तस्य पशवोऽलक्षणत्वान्नेति ब्रूमः वाजपेयस्य वा यज्ञशब्दोऽभिविधानियाम्यस्यति च सप्तदशत्वं विरोधः सोम्यागस्योपकारः पशवस्योपका
रिणः उपकारो न भवति न सूक्तसंबन्धामुख्येन च संबन्धेन संबन्धस्तस्मात्तद्वपदेशो आश्रयणीयो भवति नैव तस्मिन् पक्षे न च विकृतलक्षणावाऽऽश्रि
यतेति कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजेषु वा वयं श्रूयते अभिक्रामं जुहोति इत्यभिक्रान्त इति तत्र संदेहः
किं प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशते उत कृत्स्ने प्रकरण इति किं तावत्प्राप्तं कर्तृगुणे अभिक्रमणे ब्रूमः वाक्यभेदः स्यादिति कुतः कर्मणो
कर्मणा समवायात् अतिक्रमणं कर्माऽवसरे तत्कर्मादेवनं साधयितुमर्हतीति तस्मान्नैकवाक्यता यातीति अतः सर्वस्मिन् प्रकरणे निविशते
प्रकरणाविशेषात् यो ननु विशेषाश्च नन्वेनं न च देवतान्यस्मिन्नप्यनिर्दिश्यते उच्यते अन्यत्र पुरुषैः संबध्यते ननु प्रयाजेष्वपि पुरुषः सं
बध्यते न तदेवं कर्तरीति इदं न स्यात् पुरुषप्रयत्नविधानं क्रियत इति न पुरुषाभिक्रमणसंबन्धं नन्वत्रापि पुरुषाभिक्रमणसंबन्धस्याविधाने न
दोषः अन्यत्र प्रकरणान्तरादर्शने निर्ज्ञातिप्रयोगवचनात् स्यकर्तृत्वतावस्यति तस्मात्तत्प्रयाजस्मिन् प्रकरणे तिक्रमणं स्यान्निविशत इति साकांक्ष
त्वेन वाक्यं स्यात् समानदिप्रर्वेण नेनदर्शयदुक्तमभिक्रमणं प्रकरणे निविशत इति प्रयाजेष्वेव भवितुमर्हति कुतः तेः सहास्यैकवाक्यत्वात्
यत आकांक्षा नतः पूर्वेण यदेतस्मिन् समस्तवाक्यमभिक्रामं जुहोतीत्येव पर्यवस्यति प्रकरणाच्चैनावबलवदिति प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशत
न न च क्रमणमूर्त्तत्वाद्योम निवृत्तीव समर्थमित्युक्तं उच्यते साक्षादसमर्थं कुर्वाद्यादिभिः संबध्यमानं प्रयाजेष्वनिनियतं पितुं क्रमर्थमभिक्रमणेन
समासीदित्याहवनीयकर्त्तादृयमङ्कयाय प्रतंहोमस्य दूराद् भिप्रशार्यदस्तक्रक्रुयात्समासीदत्वाभिक्रमणेन तस्मादभिक्रमणमुपकरोतीति हो
मस्यैव गम्यते अतः प्रयाजेष्वेव अभिक्रमणं निविशत इति संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशसामिधेन्यः सप्तदशान्वाज्ञानत
वाक्यो: सामिधेन्युक्ताः नवमेन निगदः इङामेकाम्याः सामिधेनी कल्पाः इदं कामस्यैता वतीरनुब्रूयादिदं कामस्यैतावतीति त्रित्तिरेकादशेषु
पवीतमान्नातमुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इति तत्र संदेहः किं सामिधेनीरनुब्रुवाणमुपव्यामन्त्र उत प्रकरणे सर्वानेव पदार्थाननुतिष्ठतो
पवीतस्यमिति कुतः संशयः उपवीतं सामिधेनीनां प्रकरणे समाम्नातमथ निर्दिष्टानां प्रकरण इति तत्र जायते ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रक

राम॰
६

रणमिदं परप्रकरणे सामिधेन्यनुवर्णितं सर्वं परप्रकरणं व्यवरधतीति यथैवं कथमनुवर्त्तते प्रकरणमित्याशंक्य परस्तान्निवेश्यतामां सामिधेनीगु
णत्वं कल्पनाः विधीयमानः सर्वैनैव तदनन्तरं यज्ञोपवीतं समाम्नातमिति तेन निवृत्तं सामिधेनीनां प्रकरणमिति भवतिमतिः अतः परप्रकरणे नि
वेदः समुपमितेरिति यावत् सन्निधिवशात् एव ज्योतिष्टोमस्य अहीनधर्माज्योतिष्टोमप्रकरण इति तेन भवति संदेहः अस्मिन् संदेहे किं तावत्प्राप्तं सा
मिधेनीप्रकरणमिति तत् यज्ञोपवीतं समाम्नातमिति कुतः काम्यानां सामिधेनीकल्पानामानन्तर्यवचनात् इदं यमनुविपरि वर्तमाना सामि
धेनीरुपवीतमामनन्तीत्यर्थं स्थानमसन्निधानमात्रं गुणो भवतु उपवीतं नाम किं कुर्वीत तत्तत्वमिति भवति तत्र पदार्थाकांक्षा तत्र तु योऽसन्नि
हितस्य विशेषस्य तेनि सामिधेनीत्यर्थेनैव वाक्येनात्मनुपगम्य सामिधेनीरुपवीतमुपव्ययतं तस्य प्रयोज्यं विधानातीति गम्यते एवं प्राप्ते ब्रूमः तस्मिन् सं
देहे वाक्यमेतत् सन्निधिः अस्मिन् संदेहे वाक्यभेद इति निर्णयते कुतः अवायात् इह समाप्तस्यैतानुसंबन्धस्य सामिधेनीवाक्यस्यास्य चोप
व्ययनमिति वचनेन समाम्नायत इति यद्यपि तथापि प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाग्नेर्जायते इति किं तत्र वाक्यं यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः
वांतासवतीमिन्मा आहवनीयो यागस्याधिकरणत्वेन गुणभूतः सूयते सत्यमधिकरणमाहवनीयः तथापि न्याहवनीयार्थं एव यागः प्रयोजनत्वादा
हवनीयस्यापि: प्रयोजनत्वात् स्ववनामहविषां कर्माणि प्रयोजनता फलाभावात् न च फलमिति चेत् सत्यं कल्प्यमग्निसंस्कारः फलञ्च
सर्गः सर्वफल्यमानमित्यर्थं कल्पयेनहोमापवनस्योपभवति तस्य तत्राहवनीयेनापरोदृश्यः संस्कारमर्हति तस्मादग्न्यार्थेनापवमान हविषां निधामा
धानेन संबन्धस्ततस्तस्मादाधानस्य प्रमाणमपवमानहविः प्रभवितुमर्हति किं तादृशं सर्वयागेषु दर्शपूर्णमासप्रकृतिषु आधानस्य प्रधानमतेषु निवि
शत इति विपन्मानवत्सं भाव दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते वा न याप्पूर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यामिति तत्र संदेहः किमनुवाक्यादि
स्वस्थानेनिर्दिशानुवाचा यागयोरिति किं तावत्प्राप्तं प्रधान इति कुतः पौर्णमासीसमभिव्याहारादमावास्यासमभिव्याहाराच्च प्रधाने पौ
र्णमास्यमावास्या च नाज्यभागो तस्मात् सारतत्प्रधानस्येति प्राप्तं तत्र ब्रूमः मिथः सहस्रौ प्रधाने पौर्णमास्यमावास्या च नाज्यभागो: स्या
मनुवाक्यायां प्रधानकार्यमस्ति यत्र हि अनुवाक्येतन तयोर्वार्त्रघ्नी वृधन्वती च विधीयते प्रधानेत्विका अनुवाक्या तत्रहि तेवार्त्रघ्नतां वृधन्वतो
न विरुध्यतां भिद्येत आज्यभागयोर्त्तदर्शनी आग्नेयी सौमीच तत्र वार्त्रघ्नतो वृधन्वतां च केवलं तत्रेति विधानं ननु प्रधानगामित्वे
पिद्द्यो: प्रधानयोर्हि अनुवाक्ये अग्नेयस्याग्नीषोमीयस्येति उच्यते एकावार्त्रघ्नी आग्नेयीकसौमी न वारधन्वत्या आग्नेयीसा विधी
यमानासंबध्येत न सौमी अवामावास्यायाता विन्यासेन पौर्णमास्यामग्नीषोमीयेक्रियमाणक्रियेत इति तत्राप्येकं देवतानन्तक्रुयात देव

111
1939

भा॰ ८० ७

नादित्वैकार्थकत्वं अथोभे अपि अग्निपात्रीपंत्रानुतर्शतिनैकस्य यागस्य द्वाभ्यां अनुवाक्याभ्यां प्रयोजनं उपादयत्वेन स्वनुवाक्याद्योपयोत
श्रैक्तत्वं विवक्षितं तेन तत्राप्निदितस्मात् आज्यभागयो निर्विज्ञास्ति आनंतर्यमवादनात् क्षीतिश्रीमिस्थ्यतेमुष्टीकरोति याचयच्छेति इति
तमावेदयमीति तथाहस्तावचनेनानेक उत्पराज्ञिंस्तीणाति तत्र संदेहः किं मुष्टिकरणं याचमस्थावेदनायमुनक्त स्तत्र प्रकरणे इति। न
यादस्मापने अनंतरं किं मुत्पराज्ञिस्तीरनुमुनप्रकरणे सर्वपदार्थकर्तुमिति किं तावत्प्राप्तं इस्मावनेन नेह स्त संस्कारार्थ वाग्यमः पुरुषसंस्का
रार्थः आमं भ्रमाणएकाग्रो भवति पदार्थाननुतिष्ठं स्तनकेषां पदार्थानामिमिसंस्कारा उत्या कांक्षाक्ति सत्यामाकांक्षायामनंतरेणानि
राकांक्षाकरणं तस्मादानं मर्यादावेदनार्या स्यनिविदां विधायकेन सामिधेनीभिरसंबंधनं ग्रंथेन व्यवधानं भवति यस्य च पर्यवसिनं पिव
नेन त्वं बंधमिवार्थांतरं प्रकम्यते नव तत्र निवृत्तं प्रकरणभागच्छति हितत्संबंधाभिधानेन हृदसंयत्र तुपर्यवसिते असंबंधमेवार्थ प्रक्रम्यते
नतप्रबुध्याप्तं पदार्थः सन्निधायतेन नपुद्गावसंनिहितैर्नैकवाक्यता भवति द्वाभ्यां हिद्वाभ्यां यदाभ्यां वाक्यार्थः सज्जन्यते नान्यतरेण
सन्निधौ समाम्नास्यैतदेव प्रयोजनं कथमुभाभ्यां पदार्थौ विशिष्टा बुद्धिरुत्पादयेयुरिति अनंतराबबुधेन सह वाक्यार्थः शक्यते कर्तु
मसंबंधः परोच्चारणे न यत्नानां नरोयव इंद्रो भवति तस्माद्व्यहितेन सहैकवाक्यता भवतीति अथाप्यन्येन प्रकरणध्यानादिना पूर्वपदार्थमे
वगम्यवाक्यार्थसंजनावदेवदिक्‌ सः पुरुषबुद्धिपूर्वको वाक्यार्थो भवेद्यथान्यस्मादनुवादकादाख्यानपदं गृहीत्वा अस्माच्च नामपदं यो वाक्या
र्थः संजन्यते गादग्रामं वतद्वत्तयत्रान्येन ध्यानादिना पूर्वपदार्थमवगम्य वाक्यार्थसंजननं तस्मान्नास वृथार्थांतरव्यवधानेनैकवाक्यता भवति
निनिर्बाधते तस्मान्न सामिधेनीभिरेकवाक्यतां यदा तस्यैति न तु सामिधेनीकस्याना मनंतरवुध्यानां सन्निधावुपर्वात माम्नायते न सामिधे
नीभिः संबंधात्स्यतं इति नैन निवृत्तः अनिवृत्तमेव हि सामिधेनीप्रकरणं तु निनित्संदिग्ध्यव्यवधानात्‌ यावेन हि सामिधेनीकल्पाः काम्याः संबंधमुपग
च्छंति न प्रकरणमनुवर्तते न च पुनः कल्पवचनेन सामिधेन्यः प्रकृताभवंतिन हि तत्राप्रकृतात्क सामिधेन्यापुपस्यैकवाक्यता गुणस्य सामिधेनीभिर्ना
भिननभिन्न संबंधः तस्मात् त्वत्प्रकरणे पदनुरेयत्तत्व यज्ञोपर्वा तस्मिति सिद्धं गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यात् अन्याधेयं वा द्रुणा
येकत्व जानि पात्राणि होमार्था यज्ञहोमार्थानि च स्यंतस्मतद्धारणो यज्ञावचरः स्यान्निवर्त्तेन जुहूयावेनेकृतो यज्ञावचरः इति न वा रुणविकेनरा
नां पात्राणां अन्याधेयेन संबंधः कुतः वातवचरशतिवचनाति यज्ञस्यैतानि पात्राणि वाक्येन प्रकरणेवाधितात्प्रयत्नेन तत्र संदेहः किं पवमाने
ष्टिपु निविशंते उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वेषु यागेष्विति किं तावत्प्राप्तं पवमानहविष्विति उत्कृष्टत्व प्रधानेभ्यः संभवन्न पदार्थस्तु गुणेकल्पत इति अ

राम॰ ७

[illegible] पवमानहविःषु [illegible] शास्तमेवं प्राप्ते ब्रूमः गुणानां समत्वात् पवमानहविषामन्याधेय
[illegible] प्रधानमपेक्षितः संस्कारार्थ पवमानहवी [illegible] गुणभूतानि कस्त्व परस्परेण संबंध इति यदुक्तं प्राधान्यस्य प्रक
[illegible] शास्तमेवं प्राप्ते ब्रूमः सर्वप्रकरणाधीतिः संबंध इति [illegible]
[illegible] आवेदयतीति न [illegible] सिनुमित्व सिन्न [illegible]
[illegible] आवेदनेन नैषां परस्परेण कश्चिदनंतरं धानेन पदार्थकोरूपां कस्तामामंतमेकवा
[illegible] वाक्यानां समासत्वात् [illegible] नपदसमूहेन परिपूर्णमेकं वाक्यं तथापरं तथा सर्वाणि यान्यु
[illegible] अतः संयोगतो विशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च कुर्त्तेन प्रकरणे निवेशः इति गो
[illegible] दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते आग्नेयं चतुर्धा करोतीति तत्र संदेहः किमाग्नेयो
[illegible] आग्नेयः चतुर्धाकरणमाग्नेय इति देवतागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते
[illegible] एवमिहाग्नेद्रव्यं यद्या
[illegible] संबंधान्न भवेत्तत आग्नेयमेव चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठेत भवति तु संबंधः तस्माद्व्यवस्था यथाग्नेय
[illegible] चतुर्धाकरणमयीति यत्र स्वार्थसंयोगान्न लिंगस्यार्थेन संबंधा वलस्य
[illegible] चतुर्धाकरणं आग्नेयं च न साधारणं भवितुमर्हति कुतः अर्थसंयोगात् आग्ने
[illegible] आग्नेयस्य संयोगात् [illegible] अग्नीषोमीयस्यैंद्राग्नस्य चेति कुतः यस्मादग्नीषोमौ देवता उभयविशेषणविशि
[illegible] निरपेक्षः [illegible] सोमपेक्षमाणो देवतानां तस्मात् विज्ञातु उत्पवृत्तेः समर्थानां हि सह
[illegible] सोमपेक्षमाणो देवतानां तस्मात् विज्ञातु उत्पत्ते समर्थानां हि उच्यते सापेक्षं चासमर्थं तस्मान्न तद्धितेन
निरपेक्षा [illegible] देवतास्यापि धानमतो यत्र निरपेक्षाग्निर्देवता तत्र चतुर्धाकरणमिति देवतालिंगस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति
नहि लार्थस्य ना [illegible] सामर्थ्येन अथ यदुक्तं यथा प्राशित्रावदानं सर्वेभ्यः क्रियते एवं चतुर्धाकरणमपीति युक्तं तत्र प्राशित्रावदानेन तत्रैव संबं
धः [illegible] आग्नेयस्य प्राशित्रमवद्यतीति कथं तर्हि आग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति कुतः हि तस्य वाक्यं प्राशित्रमवद्यती तिद्वितीयमाग्नेयस्य मस्तकं विभ

113/1937

शा॰भा॰मी॰ ९

८

ऽपीति तथाग्नेयस्यमस्तकादयज्ञानव्यभिचरितगम्यते अन्यस्य मस्तकादन्यस्तादग्रहणादिस्य नियमः यदि तु सन्नके चरु अग्निवत्यो ना भविष्यत आनर्थ
क्यपरिहारायदिदं वर्नीयस्मादायत यत्तु [illegible] तितुक्तं [illegible] गत्य तेनतोज्ञानोक्ति [illegible] त्यैताभिः संबंधनेन मानैस्कत्यतेनात्रविंचिदस्य
दर्पसंगेरसवनातोभिसंनयोक्तीनिडिवच्यमानेतियुक्तं वचनं इति श्री आचार्यपादशबर स्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः
पादः समाप्तः ॐ नमो भगवते श्रीमहिषाचलवासिने गिरिशाय अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबंधोऽर्थेन नित्यसंयो
गात् इदं समाम्नायोदाहरणं बर्हिर्देवसदनं दामीति समादयः तत्र संशयः किं मुख्याभिधायिभिर्मन्त्राणां विनियोगः उत गौणेऽपीति कः पुनर्मुख्यः
कश्च गौण इति उच्यते यः शब्दादेव प्रतीयते स प्रथमो मुख्यः [illegible] निमुख्य इत्युच्यते यस्तु खलु प्रतीतादर्थात् केनचित्संबंधेन प्रतीयते स खलु
[illegible] लादर्थात् केनचित्संबंधेन प्रतीयते [illegible] गुणसंबंधात् गौण इति न तत्र [illegible] यं क
[illegible] निमित्तं [illegible] किमत्तोयद्येवमिदं न्यशाकं तलवादिनु
१ मुपयद्यादेनेन [illegible] भविष्यति उपपदे [illegible] सन्निसमुदायार्थः [illegible] विताद्युमन्वयन्तिरिकाभ्यां द्विविभागोऽवगम्यते
अथ यत्प्रकृतार्थोऽपि [illegible] तेनैव वाक्यं न अभिधानेति तस्मान्मुख्येषु गौणेषु च [illegible] रूपः अथोच्यते मुख्यप्रसिद्धः समुख्यायां मनाक् मुख्य
गौणेषु [illegible] उपपद्यते [illegible] प्रयुक्तः समुख्यो न्यत्र प्रयुज्यमानेऽगौणः
ति [illegible] प्रयुज्यमानो [illegible] अत्रोच्यते अस्त्यत्र विशेषमाणवकेऽग्नि
[illegible] यस्मादग्नि [illegible] प्रतिपत्तिः कृतः [illegible] सदृशो विनश्यति तत्र तत्राग्निना
[illegible] अपादयं उपपद्यते अतोऽग्निसादृश्य [illegible] आमूर्ततिरस्कारादयं प्रतीयते तस्मात्त
[illegible] माणवक [illegible] ज्वलनमुख्यो न माणवकः [illegible] शब्दोऽभिनिमित्तं न त्वम् भवद्वा प्रत्ययस्य तद
[illegible] मुख्य परता [illegible] गौणपरता [illegible] मुख्यगौणवाविति योगः कुतः उभयस्य वाक्यत्वात् उभय
[illegible] शब्दे नवाक्यत्वे [illegible] समानतया [illegible] दर्शपूर्णमासयोः साधारणं तेन बर्हिः शब्देन
[illegible] प्रत्यायितुं [illegible] निगमना [illegible] पारमार्थिक [illegible] मंत्राणां दर्शपूर्णमासाभ्यां तत्
[illegible] गौणेनाभिधानेन [illegible] एवं प्राप्ते ब्रूमः मुख्यस्य [illegible] गौणाऽनुकूलः प्रकरणे हि समाम्नाताः प्राधान्येन

राम॰

६

185/1437

[illegible] वाक्यत्वातुपपत्ति नचेन्द्राप्नोति यथा कृपदानेन मंत्रेणासाधयितुं तथा साधयेदि ॥ स चार्थाभिधानसंयोगात् अशक्यो न्यस्य कर्तुं न च गौणामर्थं शक्नो
त्यभिधातुं तस्मान्न गौणे विनियुज्येत न तु मुख्यं प्रत्याय्य प्रत्यायति गौणं प्रत्याययितुं मन्यामहे न तन्मुख्य प्रत्यये निःसृत्य प्रयोजनवत्ता निर्वर्तते तत्र गौ
णं तत्र विनियोगे [illegible] प्रमाणमस्ति मुख्यविनियोगे प्रधानार्थं परिहृतं परिहृतेन न च गौणार्थाभिधानमापतति कुतः नह्यनभिधाय मु
ख्यमीप्सितमस्य निपातनः प्रमाणाभावान्न गौणे विनियुज्येत अपि च गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्याद् हि वो भवाः श्रुत्वा सामर्थ्येन
[illegible] अपि [illegible] तत्र मंत्रो गौणप्रतिनिर्यो गनो विनियुज्यमानो तु पायांतरं विना प्रमाणेन वा [illegible] भवान प्रमा
णमिति [illegible] मन्ये तिनतु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्य पारार्थ्यो न स्तुत्यते यदि मुख्येऽपि न विनियुज्येत नैव प्रथानस्य
पकुर्वन् तत्रावायस्य निरर्थकं स्यात् तस्मात् व कि मुख्ये गौणे चाविशेषः अपि च योगौणे मंत्रे विनियुक्त संस्कृत्य कि मर्थं मुख्यं प्रत्याययती
[illegible] गौणे [illegible] तस्यासनि [illegible] अन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याभ्युपाया: संतीति अथ यस्मात् मुख्यः प्रतिपन्नो मुख्य प्रत्यायनेऽस्य ताः सिद्धे भ
[illegible] नेनर्शि विद्यानां मौणे विनियोजनीयः इदं गौणप्रत्यायामुख्यमुपादेनेनदं च मयं संदर्शयाति न भवति मुख्य एव विनियोजनं इ
ति अर्थ न प्रतीतेन प्रयोजनं न प्रत्यायकेन मंत्रेण अतो न्येना पुनायेन गौणा: प्रत्याययितव्यो न एवं मंत्र आहर्तव्य: अथापि मंत्रेण प्रत्यायकेन तथा
[illegible] मुख्यप्रत्यायनेन निवृत्तं प्रयोजनमिति निनर्गो गौणे विनियुज्येत तस्मान्मुख्य गौणयोर्मुख्ये संप्रत्यय इति सिद्धं संस्कारत्वाद्वोदि
[illegible] अथ यद्युक्तं पृषानुमंत्रणादीनामुत्कर्षेण भविष्यतीति वचनार्थं यथा मैंद्री स्यात् आग्नेयाश्रूयते न वि न्या अतः संग्रामसंभवः सूनामिसं प्रा
[illegible] इति [illegible] किं इंद्रस्योपस्थानं कर्तव्यमुत गार्हपत्यस्येति कुतः पुनर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्येवं वचनेन संशय इति उच्य
ते [illegible] गार्हपत्यस्थानं [illegible] तिवचनं संस्करणं न समीपे च स्थानमात्रं न च [illegible] मंत्रेणाग्नेरभिधानं वाक्यमकुर्गु अनेन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति
[illegible] यस्तार्थमुपस्थानं मैन्द्रीति भावितं आशंका गार्हपत्य स्थानार्थं भवेदिति तादृशाः शब्दाः [illegible] नृतीयांत: श्रमनेनाव तस्मात् विचारः कथमुप
[illegible] गार्हपत्योपस्थानेऽस्य कथं इंद्रियाणि [illegible] इति वेद [illegible] संबंधमात्र
[illegible] उपस्थानविशेषणं संबंधात् [illegible] तस्मात् [illegible] विशिष्टमुपस्थानमिंद्रार्थं कर्तव्यं गार्हपत्यस्य देशेन विशिष्यात् स्मात् मुख्य एव
[illegible] मित्ति एवं प्राप्ते ब्रूमः वचनाद्यथार्थमैंद्री स्यात् नैनद स्तीद्रार्थमुपस्थानमिति अयथार्थं मैंद्री स्यात् कुतो वचनसामर्थ्यात् वचन
[illegible] भवति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति गार्हपत्यादिषु विभक्ति: प्राधान्यमाह किमिति वचनं कुर्वीत नास्ति वचनस्यातिभारः तस्माद्गार्हपत्यार्थमुपस्थानं

शा॰भा॰८॰३
१

गुणाद्यभिधानं स्यात्संबंधः स्यात्तस्यार्थेनुत्वात् अभाव तन्वेतदुक्तं ऐंद्रेणमंत्रेण गार्हपत्यमुपस्थापनं तं भवतीति इत्यत्रेवचनात्प्राप्तिरिति आर
नवचनत्वात्तिनापि प्राप्तिरेतादृ [illegible] मिंत्र [illegible] यथाग्निना [illegible] दीपयेदिति [illegible]
संबंधो [illegible] संबंध इति [illegible]

[illegible]

रामः
१

113
1937

[illegible] पुरोडाशादि [illegible]

[illegible] ननुस्वर्गेण [illegible] पुरोडाशादिभिरिष्टा [illegible]

[illegible] एवमिदमिति [illegible]

[illegible] पुरोडाशाः [illegible]

[illegible] पौर्णमास्याः [illegible]

[illegible] उभयत्र सर्वत्र [illegible] कुतः [illegible]

[illegible] पौर्णमासी [illegible]

[illegible] पौर्णमास्या [illegible]

[illegible] पौर्णमास्यां [illegible]

[illegible] तानमिति कर्तव्यत

[illegible] विधीयंतकस्यानिति

[illegible] दैकैकस्य [illegible] प्रकर

[illegible] एव प्रयोक्तव्यं इतिया नियत्र

[illegible] गुणेनवाकेनचिदभिधानंतासां राम॰ ९०

देवतानांनिपततिपत्नीति अन्योन्यवैत्रेनदेशं [illegible] मंत्राणां नगौणाभिनिसंस्कारार्थता [illegible] न्यायः नगौणाभिधानमिति कः

नहि [illegible] वाक्यानि येषां प्राधान्यं देवताभिधायी निपद [illegible]

[illegible] महेन्द्रायेति [illegible]

[illegible] द्वितिपरत्वादेव [illegible] दिति [illegible] वाक [illegible] तेनर्चंत

[illegible] सूक्तवाक्येन [illegible] सूक्तवाको वर्तत इत्येक [illegible]

[illegible] सूक्तवाकेन प्रस्तरे प्रस्यमाने [illegible] तंभवतिपदात्ममावास्या [illegible] निपदार्थिपौर्णमा

स्यां [illegible] सूक्तवाके [illegible] करणं [illegible] पौर्णमास्यामभावास्यायां [illegible] सूक्तवा

कः [illegible] इंद्राग्नी [illegible] अपरा अपि काम्याइष्टयः ऐंद्राग्नमेकादशकपालंनिर्वपेत्यस्य

[illegible] ऐंद्राग्नमेकादशकपालंनिर्वपेत [illegible] वाति अग्नायष्टाकपालंनिर्वपेतकामाय आग्नेयोवैश्वानरायद्वा

दशकपालंनिर्वपेत [illegible] याज्यानुवाक्याः इति संदेहः किंयत्केचिदैंद्राग्नं कर्म तत्र सर्वत्र [illegible]

न [illegible] अनुवाक्ययोर्नभवितव्यं [illegible] वैश्वानरीय याज्यानुवाक्ययोरेवं सर्वत्र किं तावत्प्राप्तं यावत्किं

चिदैंद्राग्नं [illegible] याज्यानुवाक्याः [illegible] लिंगात [illegible] समाख्यो विशेषको भविष्यतः सत्यं [illegible]

[illegible] लिंगं बाधितुमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः लिंगक्रमात्समाख्यानाच्च एतास्विष्टिकाम्यासु एता याज्यानुवाक्या इति गम्यते यद्वलिंगक्र

[illegible] याज्यानुवाक्यानां [illegible] लिंगं [illegible] सत्यमेवमेतद्यदि नु समाख्यावलीयसी नः

समाख्यानादेते [illegible] काम्यानां [illegible] समाख्यानमंतरेण [illegible] याज्यानुवाक्यत्वमेव न विज्ञायते कुतो [illegible]

[illegible] याज्यानुवाक्या भविष्यंतीति यदि [illegible] समाख्यानात्काम्यानामेव याज्यानुवाक्यत्वमन्यत्र [illegible] समाख्यानाद्दृश्यंते याज्यानुवाक्या

भाव [illegible] यदि तु समाख्याद्दृश्यंते तदा काम्यानामेव [illegible] समाख्यायते काम्यं याज्यानुवाक्याभाव एव तासां न भवेत् यदि तु समाख्या

द्दृश्यंते तदा काम्यानामेव [illegible] समाख्यायते काम्यं याज्यानुवाक्याभाव [illegible] कांडमिति अथ किमर्थमुपायं [illegible] लिंगक्रमादिति

न समाख्यानादिति न अस्ति तत्र यार्थाहर्तायं [illegible] याज्यानुवाक्याकार्यमपि यदि लिंगक्रमादित्य

119/1937

[illegible] कुतः प्रकरणापर्यालो[illegible]

[illegible] विधानं नूपपद्यते अप्रामत्ता[illegible]

[illegible] स्वायदेशः स्यादसंबंधात्[illegible]

[illegible] वक्ष्यते तदोपस्थानं ज्योतिष्टो[illegible] राम॰

[illegible] दामंत्रः प्राप्तोन्तिकरणंवाविल्वानप्र[illegible] २१

[illegible] स्थानव्यापारविशिष्टतदा ज्योतिष्टोमि[illegible]

[illegible] विधीयते ।अन्यः सर्वमन्त्र[illegible] ।अन्यो प्रकृतिपर्यवसद् संबंधमात्रं विधीयते [illegible] ।अनेन मंत्रेणाग्नी[illegible]

[illegible]

171/1937

ऊ॰भा॰२॰१

३२

गतमंत्रं प्रमनुमस्यामहे अहतानुमानं ग्रम्यते। एवंतावापेक्षं गणावौविधानादेवावगम्यते नान्यथा न च समाख्याविध्यादीनामन्यत्र समाख्या
संबंधिनोऽयं कृतानिनिधिमुपनेष्यति। प्रयोगवचनो विधास्यतीति नित्यावरूढत्वेनानुवाको प्रदर्शितानि यानितस्य इति नामधेयोपदेशात्प्रोम्भव
र्गीयस्यनो दिमत्वात् रूपानकृदण वावयंप्रदर्शितानि निपुण्यत्वेन एहलेनमादिमग्राम मिल्वं मंत्रन्वहसमिल्वमासाविशेषकृतः मुख्यार्थभेदम
तदाकुर्वंतावति इतरथा लक्षणार्थनास्यात मुख्यार्थता न्यथा न लक्षणार्थता उच्यते विशेषणाभिप्रायेन नविदितप्रयोजनमिपुनतनो
च्यते नत्वेतानि विशेषणानि एवमेतानि ग्रहणादीनि स्वस्वार्थप्रकृत्यव इति। कुतः। अनिहिते। प्रत्यायितप्रयोजनं चोदितानि हितानि
नित्य पृथग्वर्तिपिः कानिचिदर्थप्रत्यायनानि नान्यवश्यं प्रकाशयितव्यानि तानि प्रकाशा पृथग्येनानि वाक्यानि रूपनेयानि तत्प्रकाशनसमर्थानि
नानार्थत्वान्नित्वाक्यमुच्यते। ननु प्रक्षणवाक्यवाचीभवितुमर्थ्यर्थाः रूपमुच्यते। वाद्मभितिरूपेत ग्रहादिशेषणीत्येना निकच्यते कर्मदेनोरदथ
र्थाभिनयाभवति इतं रतुनं वाक्यविशेषणे स्वावानिवसो र्थइतरथा ग्रहणादीनि प्रकाशयिष्यंते तथा दृष्टार्थानि तान्यविष्यंतीतत्स्माद्द्वाप्येदशाप्य
पकर्षभिवेलेशांचिदर्थानि गुणाभिधानान्मंद्रादिरेकमंत्र स्यातयोरेकार्थसंयोगात्। प्रक्षानुवाकेष्वपि मंद्राभिभूतिं क्रतुर्गणारानाथा
गतवाणामामस्यत्व्यवनुवस मतगणस्य सोमदेवते भविविदः आत्तः सवनस्य गायत्रछंदश्छंदसोऽग्निहुतः इंद्रपीतस्य मधुमतत्र युक्तस्य
उपहूतो भक्षयामि। तत्र संदेहः। किं मंद्रादिरत्यक्षिलंवमंतः आमंत्रोवनमहणादिरपत्तनमंत्रादिताक्षयामीत एव। एवमत्र इति किंतावत्
प्राप्तं द्वामंचाद्याधितावर्थानन्यात्मिरन्यत भक्षणं तत्रार्थं भेदादाक्षेपेर। ननु कांस्य रूपोपदेशात्पामयत्र पार्थस्य वादित्वादित्येवं प्राप्तं ब्रूमः
गुणाभिधानान्मंद्रादिरेकमंत्रस्यादित्युक्तमिर्भक्षणविशेषणत्वेनाभिधीयंते भक्षयामिवा — प्रयंतीति। ननु रूपस्येषान्वयात्रान्यस्वत्वरूपेते।
निरपाभविष्यन्तिक्रियायामुपपदनाया भवतितत्रहेयोः क्रिययोरतिसंबंधः भक्षयामीतिप्रयुतीति। इदृपुनर्भक्षया मीतिल्यनिनाम्निक
स्विसंबंध। उच्यते तन्नयर्थविधात प्रतीतिविज्ञायते कृतं हि प्रार्थनावांप्राप्त कालेनापेदिवागतस्मिराकृतती तिएयाचमभिसंबंधः क्रियतेयद्वा
भक्षयामिवाचः मर्युप्राप्तः कालइतितेन विशेषणविशेष्यभावारिकार्थतावाभेकवाक्यत्वमंत्रत्वमुपपद्यते ननुनिराकांक्षस्त्रेवाक्यमः कारूपंसाकांक्ष
विशेतेअन्योन्येन पद्यप्येनुवाकेविप्रयतवेर्थानिराकांक्षाहावपिनृदेयानां तथापिभक्षणस्य प्रकाशनेदृष्टप्रयोजनं तनुतर्पणस्येतिकृत्वाएकार्थ
मेवमवेन किमंगपुनणमविगम्यमानेएवात्र। तस्मान्नगुणाभिधानान्मंद्रादिरेकःस्यादि॥लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वेनंद्राणामभंत्र
त्वं एषमंत्रसहरणमिह न्यप्रदाना निपंद्राण्यनेंद्राणिनाविधिनेतेषां भक्षणान्यपिसंतितत्र संदेहः किं मंद्रेष्वनेंद्रेषुभक्षमंत्रः एंद्रेष्वेवाग्रेंद्राणामभंत्रक

राम॰

३२

123
1959

भक्षणमिति किं तावत्प्राप्तमनेंद्राणामभंत्रकं भक्षणमिति कुतः समानविधानान्येतानि यदानी तितेष्विंद्रपीतस्येति मंत्रोन्यपीतं नप्रकाशयन्त्यभि
नगुंन समानेप्रकरणेकर्देभवंत्सलितवचनार्थेनाभिधानात्तस्मादमंत्रकं भक्षणमंत्रकं गौतीके चिंत्ति यथादेवेतवाप्रकृतित्वादिहर्दर्शयति अथवा
वषट्कारादिनापक्षितव्यमिति। कृष्णादुवचनमात्रदिग्वकृतिमत्ता। केनुतर्ह्युपहूतमसा। येशुकमंथिप्रचारे सवनमुखीयाः ऐंद्राग्नप्रवर्तितेषां
प्रकृतिभवेनेदानीमिकृत्निभक्ष्यानन्यानिसवे णिकृपमकाम्यं तत्र — तिवचीहदर्शयति कृपमनुष्टुप्छंदसइति षोडशिन्यतिरात्रेत्वप्रक्षमंत्रेन
मनीषि। किमत्रदर्शनं मनीषित्विपरिणामं दर्शयति। अनुवचनमेनस्यान्ते मुच्यंते। नेतन्नमवीति श्रूयते। कथं नर्दनं मनीति। अनुष्टुप्छं
दमइति प्रक्षमत्रनमतीति गायत्रकाहोविकारएपपद्यते। तस्मादेनेविकारा आग्नेंद्रप्रभृतीन्वादय प्रातोमंत्रकादिनव्योभवतीत्युच्यते। विकाराए
नइति लिंगमुपदिष्टं न्याये भिधीयंतामित्यवत्यत्वे इंद्रसोमीयग्रहेतमीपतेवेति। तेनेंद्रेषु सोमो अग्नेंद्रेषु सोम एवनास्तीति असोमधर्मकाः
नेनांकाक्षाः कृपं पुनश्चोच्यते ऐंद्रः सोमो मरुत्वतमीपतेवेति तेन इंद्रेषु सोमो एमा अग्नेंद्रेषु सोमी अनेंद्रमंत्रवर्णात् इंद्रायत्वावसुमत इत्येवमा
दिमंत्रः इंद्रसंज्ञाद्गृह्णीतित्रग्रहीतुंनान्यं तस्मादिंद्रसोमस्तेनेंद्रेषु सोमधर्माः अन्यानि यदानानिमाकांक्षाणीत्यतो धर्मानुग्रहीष्यतीतिन्या
यस्तस्मात्प्रत्याहिवत्वेरहितमौमंत्रइत्येवं स्थितं नावदपर्यवसितं तत्र एवं मभिन्ना चिंतासर्वेषिष्यति पुनरप्युनीतेषु सर्वेषामुपल
क्षणादित्रोपत्वात मंतिपुनरप्युन्नीताः सोमाः मरुक्रामंथिप्रचारेष्वसवनमुखीयाः तेषामेनुर्वषट्कारे अनुवषट्कारेप चत्वस्तुभिर्भक्ष्यतः
कारिणोनमुमें हुतं होत्रकाणांचमसैः सकृदप्ह्वानमवकुर्वापुनः मन्त्रोपेन पात्रेषुसोमं गृहीत्वा एवं तत्राध्वर्युः जंध्यतिमध्यमः कारिणां
चमसाध्वर्यवः वषट्कृतानुवषट्कृते जुहनहोत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृद्धुतां श्चमसां धुक्त्स्वाप्युन्नीयोपावर्तध्वमिति तत्र होत्रकाना
देवतावसंति मैत्रावरुणोमित्रावरुणाभ्यां च यज्वामह इति ब्राह्मणाच्छंसीद्र मिंद्रत्वावृषभं वयमिति पोतामरुतः मरुतोय स्याहिसयइति
नेष्टानष्टारंपत्नीश्चभग्नेपत्नीरिहावहेति आग्नी ध्रोग्नीमुक्तावायवसानापेतिनत्रेत्तेस्यमसेः पूर्वस्मिन्वषट्कारइंद्रःपुनरप्युन्नी
तमित्रावरुणाद्यादेवतारोपः नेनेइस्यमित्रावरुणादीनांचनत्रसंदेहः किं स्थितदेवतायाऽद्वस्यमित्रावरुणादीनां चोपलक्षणमुतइंद्रो
नेवोपलक्षयितव्य इति किं तावत्प्राप्तं पुनरप्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणंकस्मात् रहितोपलत्वाद्भमसिन्नमुसेन्वतदृश्ययोः शेषः प्रवृत्तोयस्याहु
नंनशेपः तत्वीनइत्सकृदुहापनहदेवदितव्यंतस्माद्भमसेवुमसेषांरुपलक्षणमिति। अथनयाद्यापूर्वस्यानुपलक्षणं अयनीतंप्रविर्तदे
वताशाऽपंमन्यामहेकुतः मित्रावरुणादिभ्यस्तत्पात्रस्थमप्याश्रयाति कथमेतद्गम्यते मित्रावरुणादयाहीज्यंते यथाआचार्यशेषेव

ग्रा॰भा॰टी॰ ५
३१

गतसंबंधमनुमस्यामहे अहतानुमानं गम्यते । एवं तातीयके संगताबोति धानादेवात गम्येनतान्यथानत्र समास्याति श्वात्रीनाम्नोच्यते । समान्या
संवं पिनोउपांशुयांतनिधिमुपनेष्यति । प्रयोगवचनोविधास्यतीति तावच्चत्वानुवाको भक्षणविनियोगेन यद्दति तस्यरूपायदेवापांमपव
नीयस्पन्दो दिमत्वात् रूपात्तः दणवाक्यं ग्रहणविनियुज्यते
[illegible]

राम॰
३१

123/1937

भक्षणमितिकिं तावत्प्राप्तमैन्द्राणाममंत्रकं भक्षणमिति कुतः समानविधानान्येतानिपदानीतिनेष्विन्द्रशीलस्येतिमंत्रोन्यथीतं नत्राक्रोन्यभि
नतुं नसमानेप्रकरणे [illegible] भक्षणमेकं गोतीके धिति यथादेवतं वाप्रकृतिर्लिंगदर्शयति अथवा
[illegible]

[illegible]

...आद्ब्रणं मनुष्

...आसीनतद्द

...अतद्पतः आद्युतद्

...कर्तव्यमित्यपिन्द्रदेवना

...सर्णीयास्ति तदारूप

...दः कितंशपलस्यितव्यउतंनं

राम॰ ६२

125 / 1937

तित्किंनावन्मांसंउपलक्षयितव्यः [illegible] तमजदेवनत्पुरासमोपिवेवि संहेति। तेनायमग्नयेवा [illegible] दीपतृइतिगम्यते यदि
नयेनसहद्राप्तंउभाभ्यांनदेवेनपंतसहस्रनंभवति यथादेवदेवतायपदत्तेनसहस्रंदीक्षतामिति। [illegible] मपिद्राप्ते तस्मात्तथेष्य
सांमांनदतित्तं [illegible] अत्रापयांइदवपिवतीति अतुल्यत्वान्नुनैवंस्यात् नैतदेवं [illegible] प्रमाणकावयं [illegible] आल्पतदस्मा
[illegible] प्रमाणंत्राव [illegible] सहायेनपतनमुष्यमानयानसहभावः [illegible] पानमनुष्यवेनत्वेपानं
[illegible] मनुष्यपतेयर्वसौं [illegible] तत्तत्परिच्छिन्नमेवप्रातीय
[illegible] पराधनात् अस्मिन्नेपपालीपतेमंत्रः [illegible] सरयपाम [illegible] नानारूपंवाणि
[illegible] देवानामुपलक्षणंवुतनेति [illegible] देवाः [illegible] पतमित्रातेत्री [illegible]
[illegible] मीद्भीढति आयाम्ने [illegible] तिदेवैः सहस्रवानेरथमधि
याप। [illegible] मनुष्यमन्नंनाह अथ [illegible] देवाना [illegible] मुपधावन्त्रय
[illegible] देवाना [illegible] तत्माउच्यतेनयः [illegible] देवताः उपलक्ष्मिता। ननु [illegible]
[illegible] देवतात्मैन [illegible] देवतानां प्रतिपिष्यते [illegible] एतदेवो भवतिमंत्र [illegible]
[illegible] प्रयोजनवर्तते। कस्तर्हि [illegible] यन्नीवान् कुतएव [illegible] पान्नीवतेग्ट [illegible]
[illegible] देवानां मंत्रसकीर्तनमुच्यतेपरार्थनताः संकीर्त्यते [illegible] संभवतिनयपरिक्रीयम्य
[illegible] संवचनं अग्नयेनदानमुक्तवति [illegible] हिवित्त [illegible] यतिइत्युक्त
[illegible] सम्यज्ञानं [illegible] ननु [illegible] तेन [illegible] देवः तस्मान्मदनसंकीर्त्त
नमहप्रमस्माद्रार्थत्यागसंकीर्तनं [illegible] लक्षणा [illegible] प्रमाणादिभवति ननु त्यागे [illegible]
[illegible] करणमत [illegible] तिन्याय्ये [illegible] यान्नीवर्त्ते [illegible] यतेपाल्लीवत
[illegible] वर्णित [illegible] नातीत्यतं अपि [illegible] प्रतीतिगम्यत्तेन
[illegible] पत्नीवद्भदः [illegible] पत्नीवानदेवतेति [illegible] नमंत्रोवर्णनीयः। तस्मादेवास्माभिर्मंत्र

पा॰ मा॰ ८८८२ पर्णानर्मं [illegible] नाविनुमर्हतीति [illegible] द्विविदि[illegible]नाधिकरणेन निर्देश्यते तस्मादुपलक्षयितव्यो नतं [illegible] देवा इति
३६ ३५ वषट्कारस्य कर्तृत्व अस्तिवषट्कारे देवता उपलक्षणी [illegible] किं [illegible] उपलक्षयितव्येति नतत्र [illegible] किं [illegible] उपलक्ष्यते
तस्मादुपलक्षयितव्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः अनुवषट्कारदेवतानोपलक्षयितव्या कर्तव्ययथा [illegible] उपलक्ष्यते [illegible] तस्या [illegible]
तएवमेवानुवषट्कारदेवतापि नहि सा [illegible] उपलक्षितायत्र नाम प्रकृतौ कर्तव्यं [illegible] करणीयं तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ३६ छंदः
प्रतिषेधश्च सर्वगामित्वात् [illegible] मुच्यते [illegible] मंत्र [illegible] लक्षणं कर्तव्यमिति अमंत्रकं प्रक्षणं कस्मात्समानविधानत्वा
[illegible] प्रकृतिविकृत्यो [illegible] कथं प्रकरणस्य तुल्यत्वात् लिंगमुक्तं छंदः प्रतिषेधः स उच्यते [illegible] जगतीछंदस इति [illegible]
[illegible] त्रिष्टुप्छंदस [illegible] समंत्रं नयतीति समानविधानत्व [illegible] सोमाय [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] धर्मगुणत्वात् [illegible] धर्माः सामस्थितिय [illegible]
[illegible] मंत्रेण ग्रहणं [illegible] देवतानां ध्यानादिं [illegible] अमंत्रकं प्रक्षणमिति
३७ ऐंद्राग्ने तु लिंगाभावात् [illegible] तर्हि [illegible] इंद्राग्नी [illegible] सोमः [illegible] तत्र संदेहः अमंत्रकं प्रक्षणं समंत्रकमिति
किं प्राप्तं ऐंद्राग्ने पुमंत्रः स्यात् यस्य [illegible] इंद्राग्नी देवता [illegible] इंद्रेण [illegible] इंद्राग्निभ्यां
[illegible] इंद्रेण तस्मान्मंत्रवत्प्रक्षणमिति ३८ [illegible] गानस्य [illegible]
[illegible] संकल्पितः [illegible] तिर्यथ [illegible] स्थितार्थेना
संबंधः [illegible] अपि संयोगादपि आह्वानं तु [illegible] अधिकरणेन कृतं किमर्थं पुनश्चि
[illegible] इति उच्यते [illegible] कथं पुनः [illegible] देवतासंबंधो [illegible] देवता संबंध इति पूर्वपक्ष इति
[illegible] देवता संबंध [illegible] पक्षः तस्मादपुनरुक्तमिति ३९ छंदश्च देवतावत् राम॰
अग्निमेव मंत्रं गायत्रछंद उच्यते तत्र संदेहः किमेकछंदसि [illegible] उच्यते छंदस्तु देवतावत् अ ३६
[illegible] इंद्रं [illegible] छंदसो [illegible] गायत्रछंदस इति [illegible] समासानां कल्पते। सर्वेषु वा [illegible]
छंदसः सर्वेषु मंत्रः स्यात्कुतः [illegible] छंदसः [illegible] छंदाः सोमोस्ति [illegible] छंदो विशेषणं तस्मादेव

[illegible] ४० [illegible] नाधिकारो हि [illegible]
[illegible] हि सवनं [illegible] सवनस्येति सवनमा [illegible]
[illegible] यदि [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रथमाध्याये [illegible]
[illegible] इति संबंधे [illegible] इति ४० इति श्री [illegible] मीमांसा [illegible]
[illegible] ॥ ॐ नमो ब्रह्मणपतये [illegible] अधिकारः स्यात् [illegible]
[illegible] वेदमधिलकेति [illegible] अधिकारः कुतः [illegible]
[illegible] वेदानामधिकारकः [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति धर्माय [illegible]

127/(193?)
140755

ग्रा॰ भा॰ स॰ २

३१

पसंबंधः धर्मोपदेशश्च प्रवर्तितसाम्नः उक्तः सामवेदाधिकारपक्षे युज्यते तत्राधिकारे भवतूक्तः स्वेन साम्नः उक्ते स्वे सिद्धे नास्य सामद्व्येण संबं
धोपदिश्यः तस्मादपि वेदाधिकारः त्रयी विद्यास्त्वावृतादिति त्रयी यस्य विद्या सत्रयी विद्यः पत्नीन वेदान् अर्धीते सत्र समाख्यायते त्रयीति
[illegible] सामयजुः पुनरिदं यदि ऋक्सामयजूंषि इति त्रयो वेदा उच्यंते एवं तर्हि त्रयी विद्या स्यादुच्यते प्रवर्तितत्वात् तस्मात् वेदाधिका
राद्यते प्रवर्तित कस्मात् वेदाधिकारादिते व्यतिक्रमेयथा श्रुतीतिचेत् अथ यदुक ऋग्वेद व्यतिक्रांताना मन्त्रा यजुरावेदे युज्येरन् भविष्यती
[illegible] यदुक्तं तत्र सिद्धं त्स्यमिति न सर्वस्मिन् निर्वृत्तात् नैष दोषः सर्वस्मिन् वेद उक्तः स्वेसर्वस्मिन्
यजुर्वेद उपांशुत्वं यत्र अग्नेव व्यतिक्रांतता ऋचां यजुर्वेद उपांशुत्वं भवती तिनंतत दृष्यति वेदधर्मः सन धर्म इति वेदस्य च धर्मइय
न संबंधः वेदसंयोगा वा न प्रकरणबाध्येत यदुक्तं प्रकरणमेव मनु गृहीतं भविष्यतीति वेदसंयोगाद्वा कोन प्रकरणे बाध्येन नदोषो भविष्य
तीति [illegible] न यदसंयोगः अस्त्वाधानं यएवं विद्वानग्निमाधत्त इति तद्यात् वैदिकत्वं सामगानमाम
नंति [illegible] यएवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायती ति यएवं विद्वान् वामदेव्यं गा
यतीति [illegible] किमाधानं सामगानमुच्चैरनुपांशु भवति उच्चैरिति प्राप्तं [illegible] नः सामवेदेन नत क्रियते यद्वा रवंतीया दिभिः तस्मादु
च्चैस्तानि सामानि [illegible] प्राप्तं ब्रूमः किं गुणा नुरोधेन मुख्या व्यतिक्रमेन मुख्यानुरोधेन वा गुणा मिति गुणानुरोधेन मुख्याति क्रमिलव्या
मुख्यस्यानुपक्रान्तमिति कुतः मुख्यार्थता गुणस्य गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादिति गुणे प्रवर्तेन गुणा प्रत्यक्ष्या च मु
ख्य गुणत्वाभिवृत्ति गुणं प्रत्यक्ष्याफलं भवना पायं भवति अथ प्रधानसगुणं करिष्यामीति प्रवर्तमानो गुणस्य गुण्यं विनिपातयति न
[illegible] गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तेन गुणसाम गानं प्रधानमाधानं आधानस्य वैदिकत्वा दुपांशुता गुणः सगुणध
र्मं [illegible] सामवेदिकं बाधेन तस्मादुपांशु सामानि गेयानीति भूयस्त्वेनोभय श्रुतिः यजुर्वेद इत्योति होमः समामनंति [illegible]
[illegible] तथा सामवेदस्य सेव भवसामाम्नानं सह ऋचा तया क्रियायां बुद्धोहितायं गुणार्थं [illegible] तत्संदेहः किं
[illegible] सामवेदिकं गुणार्थं यजुर्वेदिकं वेत्ययं विशेषानवगमा दित्येवं प्राप्तं ब्रूमः भूयस्त्वेन [illegible]
[illegible] गुणाः [illegible] यस्य हि कर्तव्य [illegible]
तिकर्तव्यता [illegible] गुणाः संति कर्तव्यता तदितिकर्तव्यतायाल्लिंगन [illegible]

[illegible]

[illegible] धर्मानमनुष्ठि [illegible]
[illegible] भवने अथ [illegible] नामनुमंत्र
[illegible] तथा
[illegible] यते [illegible] इत्यपरं
[illegible] तदुदा
[illegible] कथं [illegible]
[illegible] एवं वे
[illegible] संबंधत [illegible] किमिहोदाहरणं प्रयोजनं वा [illegible] मिति समा
[illegible] दोष इति च हीनं हि तदुदाहरणं प्रयोजनं चेति श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या

129
1933

शा. भा. टी. ३
१६

नामसमर्पणदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् उक्तविधिनि[illegible]गाकृत्यानिष्कालिंगंवा वंप्रक्रगणंस्थानंसमाख्यानमितिएतेषांसमवायेविरोधे
[illegible]पदाति[illegible] एकार्थवर्तित्वाद् [illegible]योर्द्वयोः संप्रधारणात्तत्र श्रुतिलिंगयोः किंश्रुतिर्बलीयस्याहोस्विल्लिंगमितिकिंपुनस्तयोदाहर
[illegible]गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति लिंगात् [illegible]गार्हपत्यस्य[illegible]पस्थानकर्तव्यं[illegible]नियम उत गार्हपत्यमेवेति यदि तुल्यबलत्वं
रणेनतावि[illegible] [illegible]गार्हपत्याऽपस्थेयः का पुनरत्र श्रुतिः किंलिंगं श्रुतिर्गार्हपत्यशब्दश्रवणात्लिंगंपुनः कदाचनस्तरीर
[illegible] [illegible]नाम सामर्थ्यं अर्थलिंगंवाक्यन्नाम संहत्यार्थमभिदधतिपदानिवाक्यं पदार्थमिदमर्थंवागार्हपत्यमुपतिष्ठतइति
यदि वाश्रुति लिंगवाक्यानि विवक्षितानि इदं श्रुतिलिंगयोरंतरमिदंलिंगवाक्ययोरिति तदतिधीयते एतावछ्रुत्यादीनाम् अभिधानसामर्थ्य
[illegible]स्याभिधानं[illegible]श्रवणमात्रादेवागम्यते सा श्रुतिः यद्गम्यते श्रवणं श्रुतिः एकार्थमनेकपदं वाक्यमित्युक्तमेवमसदन्नु
[illegible]पदानि [illegible] उद्दनावलकदाचन स्तरीरसीत्यनेन मंत्रेणेंद्र उपस्थातव्य इति नैतत्[illegible] स्वश्रवणादेवाव
गम्यते [illegible] समीपे [illegible]सामर्थ्यम् इतिपदं [illegible]गम्यते [illegible]नुपलब्धेः [illegible] विधानं [illegible] देवनागमपितु
[illegible] [illegible] इंद्र उपस्थानं इंद्रशब्दः [illegible] [illegible]पदानि नत्वेवम् स्यात् [illegible]
गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति श्रवणादेव नु गार्हपत्यशब्दस्य [illegible] प्रतीमानलिंगात् यदि तु लिंगं बलीय इंद्र उपस्थानव्यः यदि गार्हपत्यश्रव
णं न गार्हपत्यः [illegible]लिंगमर्थविरुध्यमान उद्संप्रधार्यते नत्र श्रुतिलिंगोइंद्राख्यविशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यादिंद्रोपस्थानं
[illegible] [illegible] अयत्नकृतं नोगार्हपत्य उपस्थेयः [illegible] गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति [illegible] [illegible]निरपेक्षा अस्तियात्रश्रु
तिः [illegible] नयदाप्य [illegible] [illegible] [illegible] इति एवं गार्हपत्यशब्देनसंबंधवाक्येनामुपल्ययदि हि लाय
याननेलिंगेन [illegible] एवं गार्हपत्यश्रवणादेवार्थः प्रतीयते सलिंगेन बलीयसापि परित्यक्तो भवति गामानुपस्थाननसंबध्यते तत गार्हपत्यगार्ह
पत्याख्यो [illegible]सर्मापंना अपच्छति: प्रमाणं भवति ननुलिंगनावगमितमिंद्रोपस्थानं बाध्येत तस्माच्छ्रुतिलिंगयोर्विरोधे न लिंगं
बाधकमिति अथवा [illegible] [illegible] प्रधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य किं उद्देशाश्च [illegible] [illegible] [illegible]
द्वारेण [illegible] [illegible] [illegible] किं नाक्षत्राणि तुल्यबल [illegible] कारणमिति कथं [illegible]
[illegible] नहि विज्ञानस्य [illegible] इंद्रोप [illegible] पदानेकपंरति अस्य भंगुरु स्वरूपस्य [illegible] तिनन्नु लिंगस्याप्यनु [illegible] लिंग

३६

न प्रत्ययानिर्विशेषेति सः प्रतीतेः नैतद्युक्तं यतो लिंगी [illegible] सः प्रत्ययः तस्यच श्रुतेश्चानेसंबंधेप्रधारण्यास्ति यतस्तस्मात्तु लिंगानि विशिष्टेतस्य
प्रत्ययः सः कल्पितः अनुमीति [illegible] [illegible] प्रत्ययोऽस्ति नैतदेवं एवं हि सतिनिर्वलिंगं नाम किंचित् प्रमाणं मम
विरोधे [illegible] [illegible] भवति तु सं[illegible] परिज्ञाने [illegible] [illegible] प्रमाण्यं न संभवः कथं [illegible] भीमतादि मर्थम
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेन [illegible] तुमर्हति तस्मात् लिंगं
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्थापनभूतस्तेनावगम्यतिप्रकल्प
[illegible] [illegible] [illegible] सम [illegible] विनियोक्तमिति तस्माद्भवति लिंगमाप्रमाण्येन लिंग
[illegible] [illegible] [illegible] एते कारणं [illegible] [illegible] स्तरीरसीतिलिंगादिंद्र उपस्थातव्यः श्रुतेर्वा गार्हपत्य इति
अविरोधावत्त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणमपलीयांसवाधितुमर्हति अविरुद्धं तच्छ्रुतेर्न विरोधोय
[illegible] [illegible] [illegible] विरोधः सहि उपस्थानं चोदितमसस्तरभिति यदि इति उपस्थेयमसक्तमपि
प्रधानत्वात्ति गुण [illegible] विरोधः कथं [illegible] गार्हपत्य उपस्थीयमानेऽस्मिन्मवचनदिंद्रो गुणांशुद्धोवा गेवापेक्ष्यमा
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गौण [illegible] संभवसंपयतिनैतिब्रूमः विरोधेऽस्मिन् गौणं वाध्यते
नन्वेवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] योगित्वं चचनोन्यस्मिन् [illegible] अत्र एकल्पवलस्ते कार
[illegible] [illegible] [illegible] लिंगवाक्य [illegible] [illegible] पुनः अर्थविप्रकर्षात् किमिदं अर्थविप्रकर्षो नामेति अर्थस्य विप्रकर्षोपि विप्रकर्षः
[illegible] [illegible] गार्हपत्य [illegible] [illegible] [illegible] उपस्थेयइति विप्रकर्षः कथं कदाचनस्तरीरसीत्यनेन मंत्रेणेंद्र उपस्थातव्य
इति [illegible] [illegible] अभिधानसामर्थ्यविरोधाद् [illegible] उपस्थानीय इंद्र इत्यवगम्यते नत्विदमुक्तं प्रकरणान्नामादगम्यते सामार्थ्योद्दि
नियोगइति नैतदस्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनपेक्षेस्यादिति परे तत्र प्रकरणाल्लिंगं नो प्रमाण्यं तदर्थसारं न चाति क्रांत
प्रमत्तविषय [illegible] लक्षणके [illegible] परिच्छेदे [illegible] अतोमन्यामहे विप्रकर्षश्च [illegible] लिंगमिति यथैवंयत्रापि श्रुतिर्विरोधिनी न वि.
यदि तत्रापि निर्लिंगाद् अर्थपरिच्छेदः नैवेतदेवं नास्ति लिंगं प्रमाणमिति उत्तरावेनत्तेन न श्रुतिर्विरोधोत्सन्नइति तत्र श्रुतिलिंगयोर्बलीयस्त्वं
प्रतिसंप्रधारणे वचनोपपद्यते इति ब्रूमः अन्योन्यतेऽतिक्रान्त्यताश्रितानः प्रकरणवतो अर्थस्य संनिधापयनियतितोसंत्र आधानतामर्थ्यादितिक

131/1933

शा॰ भा॰ दी॰ ३ तच्यताकांक्षितस्य वाक्यस्यत्रेपसा पममप्ययेस्येतेन मंत्रेणायसेनेति चिमुक्तं भवति पार्गेना स्तीभीप्सिते साध्यमानेन मंत्रेणोपकुर्यादिति नन्वा
१७ गार्हपत्योपस्थानमत्र मंत्रेणोपकर्तुं शक्नोति तेनेतदुक्तं भवति अनेन मंत्रेणेंद्रोपस्थानं स्यादिति अत्र श्रुतिमूलत्वात् सामर्थ्यं यद्वा श्रुतिमूलेन
मंत्रेण बाध्य [illegible] यत्नः तदेतल्लिंगं यदि वनेन प्रमाणांतरविरोधश्रुत्या बाध्यमानं [illegible] ततः प्रमाणं भविष्यति नापि विकल्प्येत्यनुस्मृति
ब्रूमः कथं कृतिलक्षणायामर्थ इत्युपपादितं तत्र आप्रमाणं पतत्करणत्वानुमानं निष्कंपमिति लिंगसामर्थ्यं पश्यन्तो यमपर्य
दा इत्योपस्थानमनेन मंत्रेण त्वग्निं प्रत्यक्षानुकृति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति संयोगपृथक्त्वं नयमंत्रावलिंगज्ञानं ततः सामर्थ्या
द्वैनायमर्थोभिहितो भवतीति तदेतत्कृतिविरोधेनानुकल्प्यमानं श्रुतिवदसमर्थमनेन मंत्रेण गार्हपत्यमुपस्थेयमिति तत्र विशेष
मेनदेवाथमुपकारोति मंत्रस्येतत्किं स्वनियोगात् सति श्रुतिसामर्थ्यविभागे प्रकरणपाठेन संदेहः कल्प्यते तु वाक्यमिंद्राग्न्युपस्थानं चा
नाभिहितमिति तस्मादविप्रकर्षात् लिंगं बाध्यत इति विकल्प्यमानास्यैव विकल्पः तत्र तु भावशिष्ट इत्यनित्यवत्त्वं आगार्हपत्य
मुपतिष्ठत इति श्रूयमाणे यदभावः पक्षे परिकल्प्यते यदश्रुतं भवति श्रुतं चलीयसी बाधाश्रुतस्यार्थस्यास्य तद्दोषस्तावानश्रुनपरिक
ल्पनायां तत्र भद्विस्तिर्द्विर्बाध्यते तस्मादयं न्याय्य तद्विकल्पस्य श्रुतिलिंगयोः श्रुतिर्बलीयसीत्यनुगच्छमः अथ यदुक्तं सति विरोधे
न्याय्याबाधः न चात्रास्ति विरोध इति अयमस्ति विरोधः यदुक्तं सामर्थ्यं मंत्रस्य प्रकरणपाठेंद्रोपस्थानवाचिनी श्रुतिर्भवति कल्प्य
सामर्थ्यं पुनाचक्ष्यते न चाक्षमप्रकरणाम्नायं गत तत्सामर्थ्याम्नानं सामर्थ्यमान्यत्र विनियुक्तस्मादविरोधः विरोधे च श्रुतिर्लिं
गाद्बलीयसीति लिंगवाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ
व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति अत्र संदिह्यते किं कृत्स्नो मंत्र उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य उपकल्पयाम्यत उपस्तरणे तस्मिन्
सीदेत्येवमादिः पुरोडाशासादन इति परिवाक्यवशी कृतः तत्र भवत्र कथं कल्पयामीत्यनदपेक्ष्य तस्मिन्सीदेत्येवमादिः पूर्वेण
कवाक्यतामुपैति यत्र कल्पयामि तस्मिन्सीदेति न किन्न सर्वमेव मंत्रं पुरोडाशासादपि तु भिन्निसादने विनियुज्यते किं तावत्प्राप्तं उभ्य
बलेयते कारणं इति यथा लिंगं प्रति श्रुतिर्बलीयस्त्वमुक्तं न तावदेवं वाक्यप्रति लिंगस्योच्यते अथवा यानं मंत्र लिंगाद्बलीयः कुतः तदिह
तापि बाध्यते न च बलीयः कारणं शक्यते बाधितुं न नाम्यं तदुक्तं बाध्य व्यवस्था नो परस्ते केन विरुध्यते शक्योसा वन्यिनापि बाधितु मिति एवं प्रा
प्ते ब्रूमः लिंगवाक्ययोर्लिंगं बलीय इति कुतोऽर्थविप्रकर्षात् कोऽयमर्थविप्रकर्षः प्रकरणवतः संनिधानात् आनाद् दर्शपूर्णमासांगमयं मंत्रः समाम्नात

[illegible] तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात् सादने विनियुज्यमाने श्रुतसामर्थ्यं मंत्रान्नानमित्यतिप्रयुक्तमापं येनोपस्तरणे विनि 133/1937
नियुज्येन तथा स्योनं ते सदनं कृणोमीत्येषोपि प्रकरणाम्नानसामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासांगतामापन्नः सामर्थ्यादेवोपस्तरणे विनियोगात्
तस्य योऽर्थोऽनुप्रयोज्यसादने विनियोगमर्हति नन्वन्यस्मिन्विनियुज्यमानस्य किंचिदपि प्रयोजनमस्ति यथा तस्मिन्सीदेत्य
स्य [illegible] पुरोडाशासादने सोऽनुष्ठानस्य पूर्वेणैकवाक्यतामुपस्तरणे सामर्थ्यं पूर्वस्य पूर्वेणैकवाक्य [illegible] ने नत्वस्य
[illegible] पुरोडाशस्य नैष्ठत्वेन स्यमतसंसदनकरणाभिधानसामर्थ्यं तत्र मुख्ये तस्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वेणैकवाक्यत्वात् सुपग
तस्य [illegible] ततद्रूपोस्याभिधानसामर्थ्यादुपस्तरणे विनियोगयुक्तो भवतीति संनिधौ [illegible] उत्तरस्य [illegible]
[illegible] विनियोगा [illegible] उत्तरस्य सादने संनिकृष्टः पूर्वस्य च लिंगात् [illegible]
[illegible] तस्मिन्सीदेति च सादनेन तुल्यो तदुत्तरस्य यद्वा [illegible] अभिधानसामर्थ्येन उत्तरेण
[illegible] सामर्थ्यं [illegible] लिंगमित्युच्यते तस्माद्दृश्यमाने वाक्ये लिंगमेव बाधितं भवतीति [illegible]
[illegible] भवति [illegible] अभिधानसामर्थ्यं ततः श्रुत्यर्थमिति [illegible]
[illegible] तस्मिन्सीदेत्युत्तरं पूर्वेणापि अपि चोत्तरेणैकवाक्यतामुपयाति [illegible] उपस्तरण
[illegible] एवमुत्तरस्य सादने प्रमापनं द्रष्टव्यं ननु पूर्वेणैकवाक्यता [illegible]
[illegible] पूर्वः पूर्वत्र विनियोजनीयः उत्तर उत्तरत्रेति अथ यदुक्तं [illegible]
[illegible] नैवं [illegible] बाधितस्य नुग्रहीतव्यमर्थवत्त्वाय [illegible]
[illegible] लिंगं बलीयः अथ वाक्य प्रकरणयोर्विरोधे किमुदाहरणमिति किं पुनः प्रकरणं नाम कर्तव्यस्येतिकर्तव्यताकांक्षा सा स्वशब्देन प्रकरणं प्रारं
[illegible] तयोर्विरोधे किमुदाहरणमस्ति [illegible] अग्ना
[illegible] परस्परेण [illegible] लिंगसामर्थ्यात् [illegible] उक्तं [illegible] प्रयोक्तव्यः
[illegible] सूक्तवाके [illegible] दर्शपूर्णमासयमावास्य
[illegible] प्रकरणं बलवत्तरमिति [illegible] वाक्यं बलवत्तरमिति एवं संशये किं तावत्प्राप्तं तु

ग्रं·भा·ट·१

नबले र्थलेकारणेभवि। कुतः इत्तरत्राप्याकांक्षातस्त्वापि। तुल्यायामाकांक्षायां वाक्ति विनिगमनायां हेतुः तस्मात्तुल्यबलेइति अत्रयष
वीदुर्वलं बाधितोहितलिंगेनस्वैवंचाभ्रम: प्रकरणवाक्यबलीय: कुपं अनी विप्रकर्षानकोचार्थ विप्रकर्ष: वाक्यएवक्रंपदं विभज्यमानंसा
काक्षस्य त्वंपरिपूर्णभिन्नप्रत्ययस्तत्एकवाक्यभाव: प्रकरणेत्वन्तरं: कथमितिकर्तव्यताकांक्षस्यसमीमेदुपनिपतितं परिपूर्णमपितस्य
साकांक्षत्वमवगम्यते नेदंवाक्याहनमित्यनुमीयते एकवाक्यतया चाभिधानसामर्थ्यमपकल्प्याभिहितोपमेभवती तिपरिक.ल्पना
रक्षोन्नार्थ विप्रकर्षाद्वाक्यस्यसमासन्नाश्रुति: प्रकरणस्यविप्रकृष्टात्तस्मात्सूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरती त्तिपौर्णमासीदेवताभिधानप्रमा
वास्यादेवताभिधानाभवाक्यस्यादेवताभिधानांचविनियुक्तप्रयोगेतच्छेषाणामपिनिभ्रूणप्रयोगः तेनयद्यपिप्रकरणसामर्थ्यपौर्णमासी
देवतापदलोपानां अमावास्यादेवताभिभि: सहैकवाक्यतानुमीयतेप्रत्यक्षत्वमावास्यादेवतापदे: साहेनचप्रत्यक्षविरोधेनुमानंसंभवति
अयंवत्तिप्रकरणेसंजातिननिराकृत्य [illegible] प्राणामाकांक्षाणामाकांक्षान्तरायापपादयितुं अमयउक्तं लिंगेनापिहितद्वाध्यते अतः प्रकरणेनापि
बाधीतन्यमितिनवफदन्येनापि बाध्यतेतत्र उत्तरमन्यत्रापिलिखगंतव्यं अंगरंप्रमाणंभेवनाभविष्यति किंतुप्रतिकस्यचित्प्रभावोत्तवाक्यस्यप्रक
रणंप्रतिबाधकत्वान्ति न्तुलिंगंप्रतिलिंगदिश्रुतिप्रकरणस्यभि तत्प्रकरणंप्रतिसंनिकृष्टायनेनवाक्येनप्रकरणंबाध्यतइति अथप्रकरणस्य
क्रमस्यवाविरोधेकिमुदाहरणं राजसूयप्रकरणमिपेननीयक्रमे चानिः [illegible] त्यानाघाम्नातंयदिप्रकरणंबलवत्सर्वयोतदंगंयदिक्रमो भिपून
नीयस्यैवेतिर्लिंगावत एवंतुल्यबलेएकेकारणेस्यानांइति कुतः नताबदिष्टोपक्षमुपलभामहे येनावगच्छाम: इदंबलीयइति तस्मात्तुल्यबलेएव
कारणेइति अपिचपूर्वत्रप्रकरणेवाक्येनापिबाधितेनतस्मात्स्थितक्रमेणापीतिवंप्राप्तेब्रूम: प्रकरणंक्रमात्बलीयइति कुतः अर्थविप्रकर्षनि
कांक्षार्थविप्रकर्षः प्रकरणवत: साकांक्षत्वात्संनिधाबाम्नातेनपरिपूर्णनाप्युपकल्प्यैतेन वाक्यत्वं ननुक्रमवत: क्रमआम्नातेनतोकस्याघाप
मानस्यसन्निधिविशेषाम्नानमात्रेक्रम: तत्रसंनिधिविशेषाम्नानसामर्थ्यमनुभवतस्तस्मिन्निधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेवाकांक्षावलमस्ती
तिअकांतव्यं प्रकरणेतुप्रकरणवत: प्रसक्तं नचप्रकरणवत्क्रमवतावाबोगपद्येतेवाक्यतासंभवसाम्नातद्येनिविरोध: तत्रप्रकरणेप्रत्यक्षसंसा
दृतंतक्रमेतुआनुमानिकंबाधितमस्तीति साकांक्षत्वादेकवाक्यतारेकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यंसामर्थ्याद्विनियोगइतिसन्निकृष्टः प्रकरणस्यश्रुत्यर्थो
विप्रकृष्टः क्रमस्य तस्मादक्रमप्रकरणयो: प्रकरणंबलवत्तरमिति अथयदुक्तं वाक्येनापिहितद्वाधितमतोन्येनापि [illegible] तदुक्तं एतद्बाधित
स्यानुपलब्धेस्तयोनहिबाधितंबाधितमेवभवति अथक्रमसमाख्ययोर्विरोधेकिमुदाहरणंकिंचबलवत्तरमिति [illegible] समाख्यातेको

उत्थापयन् ... ऐंद्रीशुंधंनं [illegible] विक्तिरुत्थापयेभिमंत्र: समाख्याया: तत्रसंदिह्यते किंसमाख्यानस्यबलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणांशुं
[illegible] अथवा [illegible] मितिकिं प्राप्तंत्रासं तुल्यबलत्वेप्रत्येकस्याः कुतः अविशेषाच
[illegible] प्रकरणेनापितेनुमासेब्रूम: क्रमोबलीयानिति कुतः अर्थविप्रकर्षात्तु पुनस्त्वार्थविप्रकर्षः
[illegible] तत्क्रमेणपरिकल्प्यतेकुतः अविशेषात् नैकवाक्यत्वेनगम्यते लौकिक
[illegible] क्रमोबलीयानिति यथेयं [illegible] विनियोगेनत्व
[illegible] संभवितंप्रयाणानवेनदंसातिसमाख्याप्रमाणंलौकिकवाक्यस्यपुरुषप्रमाणता
[illegible] पुरुषःन
[illegible] अर्थतेनोऽ [illegible] अर्थादुपपद्यंपने एवमि
[illegible] प्रकरणेकारणतेयसतिबली [illegible] इत्यमिति उच्यते अर्थविप्रकर्ष
[illegible] समाख्यायाः [illegible] समाख्यायोः [illegible]
[illegible] समाख्यावाध्यतइवि अथयक्रमतनोच्यते इरमनेनबाध्यते इदमनेनेतिच
[illegible] बाध्यते अथसमासे [illegible] बाधक्रमिषयप्रासं पूर्वपू
[illegible] नैवाहितत् [illegible] नेतिक्रमेतदिनिप्रसयोत
[illegible] नोपपद्यते नयस्मिन् [illegible] तेषां श्रुतिलिंगवाक्यप्रक
[illegible] परंपरमतिबलीयोभवती ति नेतुसत्यस्येविप्रकर्ष [illegible] ज्ञानोनरमस्ति तस्मात्तेषांसमवायेवि
रोधेपरस्येवकल्पयविप्रकर्षादिति अहीनेरावप्रकरणेद्वादश: ज्योतिष्टोमंप्रकृत्यसमामनंति निरवद्यसाहस्रयउपसद: कार्यादिद्वादशाहीनस्य
[illegible] उपसदोज्योतिष्टोमद्वादशाहीनइवि किंतावत्प्राप्तंज्योतिष्टोमस्येतिर्धृतः प्रकरणात् एवंप्रकरणमनुगृहीतंभवति ननु
[illegible] बाध्यते तथापिद्वयने अहीनशब्देनज्योतिष्टोमंबसामः नहीयतहीन: दक्षिणायाश्चतुकरणविपर्ययेनावानहीयतेतेनज्योतिष्टो
[illegible] अंशयोगात्तुमुख्यस्यनआदरकृथेत अपकृष्यतेवाहादशाहीयसत्ता कुतः असंयोगात्ज्योतिष्टोमेन

135/1937

शा॰भा॰न॰१

क्रमसंयोगात् अहीनैकत्वस्यप्रत्यक्षत्वात् ननु ज्योतिष्टोम एव गौणोऽहीनो नैकत्वेन नहि मुख्यसंभवे गौणो ग्रह
णमर्हति ननु असमासीक विष्यतीति नैत्युच्यते तथास्यायुक्तोऽहीनशब्दोऽभविष्यत् त्रि अ्यादास्त्वयं तस्मात्प्रक
रणं बाधिताहीनस्य धर्मः अपि च व्यपदेशो भवति त्रिरात्रस्य अहीनस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति यद्यन्यः क्रतोरन्यश्चाहीनः त
त एव व्यपदेशो न कल्प्यते विद्यते चान्यव्यपदेशवचनं तस्माद् अहीनस्येति द्वित्व बहुत्वमुक्तं चान्योदनात्तस्य ज्योतिष्टोमे श्रूय
ते युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादेते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति तत्र संदेहः किं ज्यो
तिष्टोम एव निविष्टौ तत्प्रतिपदावुत द्विपदोः किंचित् कुलायादि बहुयज्ञ चाहीनादिप्रत्युत्कृष्टव्ये इति किं प्राप्तं द्वित्वबहुत्व
युक्ते ज्योतिष्टोमेन संयोगात् उत्कृष्येयातां प्रतिपादौ न हि ज्योतिष्टोमस्यैको यजमानो श्रूयते यथा कुलायेन यजेत एतेन राजपु
रोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति परोक्षेण अस्य कृतस्येति चेत् इति चेत् तस्य प्रतिपदावुपकरिष्ये इति नैतदेवं प्रकरणं
हि बाध्येत असंयोगात् द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिश्च यजमानैर्ज्योतिष्टोमस्येति चेत् असत्यपि वचने यदि द्वौ यजमानौ भवि
ष्यतः यत्कानन्वाश्यतिस सहायः सउपकरिष्यते अवश्यं यष्टव्येसति यथाचाक्यतेतथा यष्टव्यमितिवा धिस्तापि किंचित्साय
जमानः सदाय सुपादास्यते एवं प्रकरणे प्रतिपादे संभविष्यतः तस्मान्नोत्कृष्येते इति न प्रकृतेरेकसंयोगात् प्रकृतिर्हि ज्योतिष्टो
मः प्रत्यक्षास्तत्र धर्मा आम्नाता न कुतश्चित्त्वोदकेन प्राप्यन्ते किमतो यद्येवं प्रत्यक्षाः श्रुताना वाक्यावाधितविक्रतोत्तु यो रक्षा
क्षाः संत आनुमानिकाबाध्येरन्निति विवक्षितं हि ज्योतिष्टोमकर्तुरेकत्वं प्रत्यक्षं श्रुतेन सामर्थ्येन वाध्येत यत्रापि चावश्यं
तेन यत्राश्रूयते तत्राप्येव एक यजमानः श्रूयते वसंते ज्योतिषा यजेतेति तस्माज्ज्योतिष्टोमादुत्कृष्येयेतामिति प्रतिपदाविति
अथ यत्कल्याणापि अभिप्रायमेतद्भवति एकस्यापि यजमानेन युवं हि स्थ इति द्वयोर्बहुषु वा पत्नीषु एते असृग्रमिन्दव
ति यथा सोमेषु सानावमिमादधीयातामिति सोमवचनपरं वचनमेवमिहाप्य प्रतिपादविधानपरं उच्यते असंभवात्तत्र मुख्य
स्य लक्षणा शब्दः पुंसो वाचकः स्त्रिया इतिद्व नुद्वियज्ञे बहुयज्ञे च संभवन्त्यलक्षणां न्याय्यो भवितुमर्हति बहुभ्यो यजमाने
भ्य इति च यद्यपि तद्द्विवचनं द्वयोर्यजमानाख्ययोरिति अत्रापि य एष दोषः पुमान् स्त्रियेतिल लक्षणा स्यादेव अपि वद
पार्श्वे गायता नरइति प्रतिपदौ निरवकाशत्वमेव स्यात् तस्मादुत्कृष्येयेते प्रतिपदाविति सिद्धं आपत्नीकैकवत्वात् इत्यादि

पत्नीवत्योः [illegible] आपत्न्याः पत्नीः संयाजवंतीमितिम संयाजाः [illegible] अनेन दर्शपूर्णमासयोरुत्पन्नाविति कथं दर्शपूर्णमासयोः
[illegible] आपत्नीसंयाजानि धीयंते ततउत्पत्तिरुत्पत्नी अपत्नी [illegible] आपत्नी विधीयते सर्वेदर्शपूर्ण
मासयोरेव [illegible] उत्कर्षति कुतः तत एवाद्ये अपत्न्याः पत्नीसंयाजानि धीयंत इति [illegible] पत्नीसंयाजान्विधा
[illegible] आपत्न्याः [illegible] नुतु पत्नीसंयाजानि हि वा एवसर्व [illegible] वेदि [illegible] आपत्न्या मिलनी विधी
यंते [illegible] दर्शपूर्णमासयोः पत्नीयाजाः [illegible] आपत्न्या [illegible] प्रतिपाद्यते
[illegible] आपत्नी [illegible] दर्शपूर्णमासयोः [illegible] प्रतिपद्यमानाम
[illegible] आपत्नीका [illegible] विधीयते कुतः अप
[illegible] आपत्नीसंबंध [illegible] विधीयते तथान्
[illegible] विधीयते यज्ञसन्कतील
[illegible] पत्नीसंयाजा [illegible] सर्वेयाग [illegible]
[illegible] पत्नी [illegible] शक्यंते विधातुं
[illegible] पत्नीति प्रयुज्यते तस्माद्यागलक्ष
[illegible] आपत्नी [illegible] प्रसंगात् तस्मादापनी
[illegible] दर्शपूर्णमासयोर्वा आपत्न्याः [illegible] पत्नीसंयाजयाग [illegible] अथवा उक्तं एकदेशोऽजा
[illegible] पत्नीसंयाजा आपत्न्याः [illegible] आपत्नी [illegible] दर्शपूर्णमासयोः [illegible]
[illegible] संवर्द्धनं प्रकृतौ [illegible] स्यात् ज्योतिष्टोमे अभिषवण फलकं प्रकृत्य श्रूयते दीर्घसो
मे संतृद्यात् धृत्यै तत्र संदेहः किं तत्र दर्भं ज्योतिष्टोम एव आहोस्वित् दीर्घकालेषु सोमेष्विति उच्यते नैव हुसार्थ प्रकृतौ तस्मान्नोत्कृष्येत
[illegible] असंतर्दनं [illegible] उच्यते [illegible] यथा हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति गवा क्रीणाति
[illegible] संतर्दनं [illegible] उत्कर्षो वा ग्रहणादि [illegible] उत्कर्षो वा संतर्दनस्य स्यात् गृह्यते हि विशेषो

मी॰ब॰क॰१

दीर्घसोमे संस्थ्यादिति ज्योतिष्टोमस्य पेक्षसंस्थाविकल्पतो दीर्घोपि भवति कर्तृतो वा विशेषस्य सन्निमित्तात् नास्थ्येन वा संतर्द्दनं ज्योतिष्टो
मात् एवं दस्यं अनुग्रहीनं भविष्यति दीर्घसोमश्च [illegible] र्तनो भविष्यति दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति क्रतुनो वार्थवादस्तु
पपन्नस्यात् न [illegible] चेव रक्षिज्योतिष्टोमं [illegible] दीर्घकालसोमं कि येन क्रतुनस्तद्दीर्घत्वं न कर्तृतः कुतो र्थवाद्यानुपपत्तेः ध्रुल्याद्यर्थवा
दो भवति [illegible] दीर्घकालसोम पुनः पुनरु [illegible] भिरभिहिन्यमाने सोमे निष्पवण फलक यो दारणात्रांकायां ध्रुल्याद्यर्थवाद उपपद्यते
तस्माद् उक्तपरंति संस्था [illegible] दारणा [illegible] विशेषात् इदं पदान्तरे सूत्रं नानिपद्यानि अथ किमर्थं संस्थासन विशेषः तथा सन्ति प्रकरणं
[illegible] दीर्घसोमश्च [illegible] दीर्घकाल [illegible] विशेषमपेक्ष्य [illegible] संस्थाः सोम उच्यते न संस्थाः दीर्घकालो न रोपितान्
[illegible] तावानेव महितः सोमो दशमुष्टिमितान् इति वचनात् नैतदस्त्युक्तं परंति प्रकरणानुग्रहाद् उक्तः दीर्घसोमश्चाह्स्वदीर्घका
[illegible] उपपद्यते तथा [illegible] सोमः प्रसवानि [illegible] नान्यवि [illegible] यनम पानि वर्तयितुं पूर्णनिग्रहश्चारो भवति तेन त्रा
[illegible] तस्माद्दारणा चांकायां धारयमाशासितव्यं भवति तत्र ध्रुल्याइति उपपद्यते इति अविशेषात् [illegible]
[illegible] इति [illegible] संस्था [illegible] प्रदेयविरु [illegible] नैतदेवं अर्थवाद [illegible] भवेत् कुतः सोमाविशेषात् यावानेवा
[illegible] संस्था [illegible] दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः तथा [illegible] दशमुष्टिः [illegible]
[illegible] तस्माद्दारणाविशेषादर्थवादानुपपत्तिः संस्थाः स्यात् तस्मादुक्त
[illegible] नैतदस्त्युक्तं परंति संस्थाः स्यात् प्रकरणानुग्रहात् अर्थापत्तेदेयमिति [illegible] दारणाचांकायमर्थवाद उपप[illegible]ते केन
[illegible] इति [illegible] सोमो ग्रहीष्यते अपि [illegible] सवनं [illegible] तस्य च परिमाणं नाम्नातं मतः तम
[illegible] तेन [illegible] तस्मात्संस्थावन [illegible] इति सिद्धं संस्थायुक्तं क्रतोः
प्रकरणात् [illegible] तस्माम्नायते [illegible] द्वितीयेवा [illegible] दिति तत्र संदेहः किं ज्योतिष्टोमे [illegible]
माम्नायते [illegible] इति किं वा तत्र शास्त्रं ज्योतिष्टोमे प्रतिषेधः [illegible] संयोगात् [illegible]
ज्योतिष्टोम [illegible] संयोगः [illegible] स्यादुक्तः एवं हि न वाम्नायते एव [illegible] ज्योतिष्टोमो [illegible]
[illegible] ज्योतिष्टोमो अभिधीयते एवं प्रकरणमनुगृह्यते [illegible] तस्मात्तत्स्यादुक्तः

139/1933

[illegible] इति [illegible] नवेतदस्ति [illegible] चतुर्थ [illegible]
[illegible] संयोगात् [illegible] भवति संयोग
[illegible] संयोग [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] तस्मादेव [illegible]
[illegible] मासयोः समामनंति
[illegible] तत्र संदेहः [illegible] इति कुतः प्रकरणात् ननु प्रकरणो
[illegible] पूर्वो [illegible]
[illegible] तस्मादुक्त [illegible] स्यात् तत्र एवं स्यात्
[illegible] अथवा [illegible] तत्र संदेहः [illegible] पौर्णमास्यां [illegible]
[illegible] पौर्णमासे [illegible] प्रमाणं [illegible]
[illegible] तत्र संदेहः [illegible] तावदाद्यं [illegible] विशेषात् न [illegible]
[illegible] निषेधात् [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] ननु [illegible] इति ब्रूमः [illegible]
[illegible] इति [illegible] पौर्णमासे [illegible]
[illegible] इति [illegible] सिद्धे ओदने [illegible]
[illegible] नपंक्तिनामत्वात् अयोच्यते [illegible] ओदने [illegible] प्रयुज्यते [illegible]
[illegible] इति [illegible] स्यात् [illegible] प्रयुज्यते [illegible] इति अतो
[illegible] उच्यते नपंक्तिनामत्वात् [illegible] प्रतिषेधः [illegible] पंक्तिनामत्वात् पंक्तिनामेतद्भवतीति [illegible]

[illegible] रूपाद्योपाचरुः तेनपिष्टोजलेपिष्टोदोदनेनप्रयोकारोभवंति पशोकसेनप्रयोकल्पंपूर्वपक्षेपशाच वपिपेषणंप्रकृतौश्रूय
माणं[illegible]वरावेषरूम् भिन्नेकसंयोगात् पोलंपेषणंविकृतौभवति नरावेवेत्युक्तं अपेक्षानीमुंदिस्तेनकिमेकदेवत्येपोसम्दृश
नञ्चसुतादेवत्येपीति किंद्विदेवत्युदाहरणं राजसूयउत्तरेत्रिसंयुक्तेसोमापौष्णश्चरुः एकादशकपालऐंद्रापौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुः
इत्यादेरस्तेणेति तत्रैंद्रापौष्णउदाहरणं किंप्राप्तं एकदेवत्यस्यैवपेषणमिति कुतः एकसंयोगात् यथाचतुर्द्धाकरणे धर्मविप्रतिषेधाच्च द्वि
देवत्येकिम[illegible]तधर्मः पूष्णः पेषणंनेतरस्यतत्रयदिपूष्णोभागः पिष्येतापिषउत्तरस्यस्यात् तत्रविषमः पाकोभवेत् पाकनिमित्तश्चरुश
ब्दः [illegible] भवाविरोधंमन्यमानाअपरस्यापिभागंपिष्टभागसंभेदःस्यात् तत्रकोदोषोयस्यभागादन्यस्माअवदीयेततत्त्रायथा
श्रुतत्वपेन। तस्मादेकदेवत्येपेषणमिति अपिवासिद्धितीयेस्यात्देवतानिमित्तत्वात् देवतानिमित्तमेतत्पेषणंश्रूयते पूषापिष्टभागःक
रंभः सर्वदेवत्येपि भागोपिष्यमाणेअविरभागः ततोभवतीनचयथाचतुर्द्धाकरणेत्रहितद्वितीनिरपेक्षस्यप्रवर्तिनसद्वितीयस्येंद्रपीतड
[illegible]रपेतस्यसमस्[illegible]भागशब्देनसहान्यपदार्थेबहुव्रीहिःसमासएवोपिसमर्थयोरेवेति ननुद्विदेवत्यकृत्स्निदेव
जायेः [illegible]:तस्मादेकदेवत्ये[illegible]भागः पेषणएव लिंगदर्शनाच्च लिंगमप्येभवंति तस्मात्पूषाप्रपिष्टभागोदंतकोहीतिद
देवतानिमित्तपेषणमिति[illegible]ति सोमापौष्णंचरुंनिर्वपेन्नेमपिष्टंपशुकामइतिनेमपिष्टतांदर्शयति तथार्धंपिष्टमर्द्धमपिष्टंभवति द्वि
देव[illegible]देवतानिमित्तेपेषणंदर्शयति [illegible] इदंपदांतरेसत्त्र नेमपिष्टंभवती
ति [illegible] सोमापूष्णमन्वधसर्वत्रपेषणविद्ध्यादिरोधेपुरोडाशे [illegible] तत्रसोमपूष्णसंबंधेनपिष्टसंबंधो
[illegible] सोमापौष्णस्तत्रतयनेमपिष्टतामंत्रतिसोमापौष्णमात्रंप्रतिज्ञा[illegible] अर्द्धपेषणस्य पुरोडाशेर्थात्
[illegible] तत्रचरुशब्दोनविपक्षितःस्यायत्स्यात् प्रदानार्थंकल्प्येतपेषणं[illegible]पुनर्पेषवि
[illegible] अर्द्धपेषणेभागनाशः अपिच्चदवदास्यते पेषणंचारुणार्थं एकस्मिन्नर्थ
धर्मत्वादे[illegible] एकदेवत्यापौष्णपेषणंभवितुमर्हति [illegible] नेपदेवताधर्मो [illegible]
ननु[illegible] [illegible]
[illegible] तस्मान्नास्तिपूष्णोभागः [illegible]

[illegible] उच्यते [illegible]
ननु [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] अर्द्धपिष्टं [illegible]
[illegible] उच्यते सतिपक्षे
[illegible]
[illegible] निवीतंमनुष्याणांप्राचीना
[illegible] यथाविधिस्तत्र
[illegible]
[illegible]
[illegible] तस्मान्निवीतंमनुष्याणामुपका
[illegible]
[illegible] मनुष्यैरेवतत्क्रियमाणं [illegible] मनुष्यप्रधानपक्षेतुक
[illegible] प्राप्तएवापमर्षोपन्निवीतं
मनुष्याणांनिवीतादि [illegible] अपूर्वत्वात् [illegible]
[illegible] समाचारकर्मधर्मःस्यात् यदुक्तंविधिरिति एतत्स्वर्गमनुष्यधर्मइति
तस्मादुक्तं [illegible] तस्मात्कर्मधर्मोविधिःवाक्यशेषत्वात्निवीतंमनुष्याणामिति

ग्रा॰भा॰न॰३ स्यादपूर्वः समाख्या अपर्यमिति पुरिदं दर्शपूर्णमासयोः उपसंतव्यो भवं पुणाकर्तव्यं तत्समाख्यानुग्रहीष्यते तत्प्रकरणे पक्षसंयुक्तमपिप्रतिपेधा
२१ न उच्यते प्रकरणाच समाख्यानाच कर्मधर्मो विज्ञायते वाक्यान्मनुष्यधर्मः तस्मादुत्कर्षमर्हति निष्क्रमः प्रकरणएवाभिनिविशमानस्य मनुष्यप्रधानता। क
ल्पिष्यते वाक्यं न तत्प्रधानेवा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् नैतदस्ति प्रकरणे निवेश इति किं तर्हि मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवीतस्यादि निपेक्
नः तुल्यवत्प्रसंख्यानात् तुल्यानि कानि वाक्यानि प्रसंख्यायंते यथा व उपवीतं देवानां प्राचीनावीतं पितॄणां तयोर्दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं विदधा
तीति यथा प्राचीनावीतं पितॄणामिति न पितृप्रधाने कर्मणि प्राचीनावीतं विदधातीत्यनेन निवीतं मनुष्याणामिति तदर्थाति थ्येनिरपेक्षमेव निवीतं दधा
ति कथं गम्यते मनुष्यप्रधानं विदधातीति मनुष्याणामिति पष्ठ्यंतेन संबंधात् मनुष्याणामेव प्राप्नोति मनुष्यप्रधाने उच्यते मनुष्याणां कल्पमाने
फलं कल्पनीयं मनुष्यप्रधाने पुनः षष्ठी भविष्यति मुख्यं धर्म्यं चैवमेव कल्पिष्यते फलं च न कल्पयितव्यं। तदुक्तं समेषु वाक्यभेदः स्यादिति ननु मनु
ष्यप्रधानेन सह वाक्यतां प्राप्तः पुनः प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां एकवाक्यतां यास्यति नहि द्वे संबंधा वेकस्मिन् वाक्ये विधीयते भिन्नं हि तथा
वाक्यं इतरस्य मनुष्यप्रधानस्य निवीतसंबंधार्थत्वात् तेन यस्य सह पास्यता भविष्यति प्रत्यक्षेणं वाक्येन तदेव वाक्यं तथा चार्थवत्त्वे सति न प्रकृतेनैकवा
क्यतावकल्पते तस्मात् प्रकरणं बाधित्वा आतिथ्ये निवेश्यत इति अर्थवादो वा प्रकरणात् न चैतदस्ति विधिः स च मनुष्यप्रधानेन कर्मणा संबंधः म
नुष्यप्रधाने च सति फलं कल्पनीयं आतिथ्यकर्मणा चानिर्दिष्टेन प्रकृतेनाउपायेन संबध्येत तत्र को दोषः प्रकरणादुत्कृष्यते संप्रवक्तव्यः कल्पयितव्य इति नेद
र्थवादस्तु प्रसक्तं स्तुवन् प्रकरणे भविष्यति विधिः सउत्कृष्येत तस्मान्न विधिर्मनुष्यप्रधाने कर्मणेति। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् इतश्च न विधिः कु
तः प्रकृतिविधिनैकवाक्यत्वात् उपव्ययनेदेवलक्ष्ममेवं तत्प्रकृतं इत्येव विधिरनेनास्य सह वाक्यता भवति यदीतरोपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत न
हि एकेन वाक्यता भवति वचनव्यक्तिभेदात् तत्रैकवाक्यतारूपं वाध्येत वा किमेकवाक्यतारूपं निवीतं मनुष्याणामिति प्राप्तं प्रमस्य वा किमर्थं पुनर्वचनं
उपवीतस्तुत्यर्थेन कथमुपवीतस्तुतिः निवीतमयोग्यं देवकर्मणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके मनुष्याणां तत् तथा प्राचीनावीतं पितॄणां न देवकर्मणि। उपवीतं तु
न चनयोग्यं तस्मादुपव्यातव्यमिति तथा यादृशो स्तवेउस्मादृशो न तादृशो यादृशो देवदत्तस्य तादृशो ब्राह्मणानामिति देवदत्तस्य प्रशंसार्थमितरवेषु कीर्त
नं नास्य तु विधायकं आहोस्वित् निवीतं मनुष्याणां कर्तव्यमिति आतिथ्यप्रयोगवचनं तस्य कर्तव्यतया विधायकमिति चेत् नैतदेवं स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वे सति
न तत्र यं कल्पयितुं परोक्षं हितदानर्थक्यपरिहारार्थ एवाकल्प्येत न परिहृतमानर्थक्यं इह पुनर्न किंचित्कल्पनीयं तस्मादोषोर्थवादः एवं च वाक्येनापि
इदं प्रकरणमपवदिष्यति॥५ दिग्विभागश्च तद्वत्संबंधस्यार्थहेतुत्वात्। ज्योतिष्टोमे प्रत्युत श्रूयते प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या २२

उदीचीं रुद्राइति अपरे [illegible] नवतंत्रे इ [illegible] मनुष्य पर्व उत कर्म धर्मो वा प्रकरणो मनुष्यप्रधाने
कर्म विनियोग [illegible] तु संबंधस्या [illegible] हेतुत्वात् [illegible] र्थः [illegible] तेपूर्वः
पक्षः [illegible] मनुष्यधर्म इति पूर्वः पक्षः [illegible] आदित्ये [illegible] उप
[illegible] ज्योतिष्टोमधर्मः [illegible] ज्योतिष्टोमे मनुष्यप्रधाने दक्षिणाव्यापारे
[illegible] अर्थवादोपि [illegible] प्राचीनं [illegible] विधिनैकवाक्यत्व
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] ततदेवानां [illegible] मनुष्याणां [illegible]
[illegible] ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यत्पूर्णं तन्मनु
[illegible] मनुष्याणामिति [illegible] किं मनुष्याणां धर्मा
[illegible] इति [illegible] पूर्वः
पक्षः [illegible] मनुष्यधर्मो [illegible] पूर्वः पक्षः उपरिमूलेवानि [illegible]
[illegible] मनुष्याणां [illegible] उत्तरः पक्षः
[illegible] प्रकरणानुग्रहात् [illegible] पक्षः आतिथ्ये वाक्यं [illegible]
[illegible] उपरि [illegible] अविरहितो [illegible] विधिः स
[illegible]
[illegible] पुरुषधर्मो वा [illegible] अपशब्दो [illegible] पुरुषप्रतिषेधः पुरुषधर्मो वा [illegible]
पुरुषधर्मः स्यात् पुरुषस्याप्युपदिश्यते। नदर्शपूर्णमासयोः कुतः पुरुषप्रयत्नस्य श्रवणात् वदेदिति वदनमनुतिष्ठेदिति श्रुत्या गम्यते तस्य
पुरुषसंबंधः श्रुतिश्च कर्मसंबंधः प्रकरणात् श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्स्यात् वदनमनुतिष्ठेदिति विदित [illegible]
र्थः [illegible] पुरुषस्योपदेशः पुनर्निवर्तितस्यापि [illegible] तस्मात्पुरुषस्योपदेशो [illegible] उपदेशः तस्यापि प्रतिषेधः स्यात् अपमर्थ उपन
[illegible] पुरुषस्य प्रतिषिद्ध तेन संयोगे वा यंनित्यानुवादः नत्वेषा श्रुतितस्याः स्मृतेः मूलं नैषा न स्यामूलं भवितुमर्हति यदियत्तन्मूलिका मेद

143
1932

शा॰ भा॰ टी॰ १
२३

[illegible]

राम॰
२३

[illegible]

145/1933

चनाधिकर्मण्याप्रकरणाभावात्तस्मान्नो न्कर्षः पशुप्रकरणेनिर्वेषाइत्यमिव प्रतेर्स्थाविस्यनुष्ठानवुन्वनमुपिवरिशतस्थार्थमिति एवंसत्यनुवादो
विष्यति नपुरूपरसंबंधविधानस्यप्रयोजनमस्तीति अपवृदेशादयरूथ्येत अथयद्वपवणितहादशापसत्त्वयथोत्कथ्यते नथरमथ्युकरूथ्य
मिति उच्यते तादृशानवेषनाहिनानात्मपरिवर्पते फलवतस्थाहीनाः [illegible] ज्योतिष्टोमेहीनस्याङ्गोगोणत्वात्तस्यपदेशत्वाज्ञानिस्तु
सङ्कस्थायसंदोहादशाहीनस्यति ननोयुक्तदादशायसमानप्रकरणादुत्कृष्यते इतिनन्विह्पुरुषसंबंधानिःप्रयोजनत्वात अन्यस्यचप्रयोग
नवृत्तप्रकरणेभावात् शंयोनवर्वपरिदानात् दर्शपूर्णमासयोः श्रूयतेदेवावैयंमुं [illegible] स्यसमस्त्रपन हव्यनावहतिप्रकृत्यनना मिदंभवति
द्विमित्रथाज्ञाश्वनिनेयुष [illegible] नायान्युरंनयोनिनमातपायानिहंनस्कन्धणापातपायाल्लादितकरत्वाभवतः संवृतरान [illegible] नप्रशानीपादिति
नुप्रसंदेहः किंदर्शपूर्णमासयोरयंगारणादिप्रतिषेधः उतपुरुषस्थापरिसनडति किंतावत्प्राप्तं प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरवगोरणाप्रतिषेधः न
दर्शपूर्णमासयोः ब्राह्मणस्यावगुरिवत्यंनवधानाकार्यो [illegible] प्रस्कंदनीयं अन्यउपाय आस्कालव्यं आननेत्यतेन [illegible] नूक्तं तिप्रकर
णानीति एवंप्राप्तेब्रूमः शीघ्रमप्रकरणा उत्कर्षः कस्मात्सर्वपरिदानामगर्वानस्ठास्यापंब्राह्मणस्यप्रतिषेधोउक्तोनदर्शपूर्णमासगतः नेचनावंगो
रणावत्तव्यमिति ननुप्रकरणेनिर्वेशाभावेतनेनुच्यते नत्रफलंकल्पनीयं [illegible] अस्तिस्यनुविधायिकाविभक्तिः [illegible] नयात्यात पुरुषस्य
याग्यात्तस्यर्गलोकंनदजानीयादिति नस्मादुत्कर्ष एवंजातीयकस्येति भागपरोधाम्नलवद्धसमः दर्शपूर्णमासयो श्रूयते नमलवद्वाससामलसंवृद
न नास्या अन्नमस्यादितित्रसंदेहः किंमलवद्वाससामलदर्शपूर्णमासांगस्यसंवादस्यप्रतिषेधः उतपुरुषस्यसर्वत्रनिषिधिरिति किंप्राप्तंप्रकरणाद्दर्श
पूर्णमासयोःप्रतिषेधः एवंप्राप्तेब्रूमः मलवद्वाससासहसंवादप्रतिषेधःपुरुष्यतप्रकरणात् तस्मात्भागपरोधात्एवंश्रूयते यस्यव्रतेदमलनादेषु
[illegible] भ्यपत्तेनेति पत्न्याचसहसंवादोयपिदर्शपूर्णमासयोरस्तिपत्नीपन्येपतेल्लोकअतिप्रसक्तमान प्रतिषिध्येत सचानासएवप्रागप
रोधाग्न अपनीयनां यागमन्तुनिवानाववसंवादःप्रसक्तेतपदःप्रतिपधमर्हेत तस्मादुत्कर्षतिमेमलवद्वाससासहसंवादःअन्नप्रतिषेधाच अ
न्नप्रतिषेधश्चाभवति नस्याअन्नमथादस्यंजनंवावस्थेषा अन्नाभिसुपगामप्रतिषेधएवनिर्धार्यते सचप्रकरणादुत्कर्षःपुरुषधर्मएवनिश्रीयते
अप्रकरणेत्तुतदुर्मसंतानविशेषात् अनारम्यश्रूयते तस्मात्सुवर्णांहिरण्यंभार्यंदुर्वर्णोस्यमात्त्यभवतीतिसमासासामितमंस्त एवचेविभ
नीति तस्मात्सुवर्णहिरण्यंनत्रप्रकरणधर्मःपुरुषधर्मइतिसंशयः अत्रोच्यते अप्रकरणेतुतद्धर्मसंतानविशेषात्पुरुषधर्मएवंजातीयकःस्यात
कुतःनतःप्रकरणाधीनाविनियस्य नायंप्रकरणाधीनःपयप्रकरणेप्रकरणेचसमाम्नातःसर्वःप्रकरणधर्मस्यात् प्रकरणेसमाम्नानंनहि निर्विशेषकुर्या

147/1937

न तस्मादेवंजातीयकः पुरुषधर्मइति [illegible] स्यात् [illegible] पुरुषधर्मोप्येव अग्निहोत्रादीनांशेषःस्यात् फलाद्यभावात्
[illegible] दशेलंयूपस्य [illegible] विनियो [illegible] न [illegible] तिवद्धसंवासंबंधे [illegible] संधारणकत्वनःसंस्कारत्वाचीवंसंस्कारश्चशेषत्वात्
[illegible] रतेसंयोगात् [illegible] रसंयोगःशीघ्रमतसयुज्यने [illegible] धुर्
[illegible] पुनःदर्शपूर्णमासाद्येषा [illegible] नाम्नुः [illegible] तस्मादेवमेवधर्मएवंजातीयकइति इत्यपरस्मात्भवतिनिर्देशःकर्वर्ण
[illegible] तत्प्रयोजनवासनधर्मःपुरुषधर्मीः [illegible] योगवसुतथेनेनसंबंधस्तस्मात् नैनिधायनःस्या
[illegible] पुरुषधर्मोऽस्ति [illegible] प्रयोजनत्वात [illegible] सकर्मसे एतनिनैव्विदेवं
[illegible] स्यात् [illegible] भवतीयेवमादिनैव [illegible] फलेनसंबंधः ननुवर्तमाना
प्रस्तार्य [illegible] अस्य [illegible] स्वगतस्यविपरिणामोलघीयान् कुतः
[illegible] लादभ्यवसाने तस्मादेवंजातीयकः प्रयानकर्मोपदेशःस्यात्
[illegible] भावति [illegible] एवंजातीयकःपुरुषधर्मइति शेषप्रकरणविशेषात्सर्वकर्मणां
[illegible] कर्मसंयुक्तहोमाः [illegible] तद्धरमतां [illegible] जुहोतीति तत्रेतेषु सर्वकर्मभवणोश्रो
[illegible] माभिवि [illegible] फलाम्बनगाच्च किंतावत्प्राप्तं सर्वकर्मणांशेषोविशेषानभिधानादिति
होमात्सर्व [illegible] संयोगात् नैवैतदस्तिसर्वकर्मणांकर्मणादीनामग्र्यंगत्वादति होमाएतस्यवाविधेरन आहवनीयसंयोगोभवति
होमेषु [illegible] तिनैनमोस्यासरः शीघ्रभवतीति तेनपरस्मादहवनीयस्नेस्वैतेगानवकर्षादिन्याहवनीनीयवर्तंते भर्वेषागार्हपत्यो अस्ति
[illegible] आहवनीयमात् [illegible] कर्मपादीनांअग्यारम्भःशेषस्मासमारम्भानश्च [illegible] स्यामोहोमाविदिकाचानांसप्रताइति कुतःसमाम्नानात्
[illegible] समान्यानेनैव [illegible] समाम्नाताः सर्वोधर्यक्रियते कर्मणादिवध्वर्याभावास्यादिवादिकेनदोषःस्यात् अस्त्वभ्रप्रतिग्रहेषु
[illegible] निपातस्वंग्रहण निपातनीस्वाच्चप्रतिग्रह [illegible] तस्थाक कुरुपालावववारुणान्निर्वपेदिति नत्रसंदेहः किंलौकिकेश्वप्रतिग्रहे
[illegible] रन्ति कः पुनर्लौकिकोप्रतिग्रहः कोवावैदिक इति लास्मि [illegible] प्रमाणोवाक्या श्वंलभतेनत्रलौकिकोश्वप्रतिग्रहःवैदिको
पिपांडरीके [illegible] दक्षिणास्तोदि [illegible] मगोश्वाश्वस्येति नत्रोच्यते वैदिकसामान्यात वैदिकइतिप्राप्तरच्यनेदोषान्त्रिष्टिलौकिकेस्यानदोषाहिश्रुय

ग्रा॰भा॰ट॰३ ते वरुणोपाशत्वं गृह्णातीति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति। सचायमनुवादोऽयं दोषस्त्वेतिगम्यते स च लौकिके स्वप्रतिग्रहेषु इदम्पस्यापापकर्मणः केन

२९. भवतीत्युपपद्यते दोषसंयोगाल्लौकिकः इति गम्यते आह दोषसंकीर्तनं प्रायश्चित्तविशेषणार्थं किन्तु प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं न उच्यते अदोषनिर्घातार्थं

सत्येवस्यात् वरुणप्रमोचनमिदं कर्म न लौकिके भवितुमर्हति वरुणग्रहणस्याविद्यमानत्वात् वैदिके त्वस्वप्रतिग्रहे तस्यात् आस्वादत्वेनैतस्य

कर्तव्यता गम्यते यदि न ततः पापं स्यात् तस्य कर्तव्यता गम्येत अकर्तव्यं हि पापफलं ननु वैदिके प्रतिग्रहे प्रतिग्राह्यान् प्रति ग्राहकः पापमस्ति

उच्यते। वेदेन यदि प्रतिग्रहस्य कर्तव्यता इति भवेत् सा तु खलु पश्चाद् युक्ता तस्यान्तराधिकरणपक्षयाम: तस्मान्न वैवेदादिनस्वप्रतिग्रहेऽस्तीति

एतावदधिकारणमिदं अर्थवादानुपपत्तिर्या प्रतीयते नचैनदस्ति पदं शूद्रादस्याद्धि पापक... [illegible] ...एनि

वेपत्सहितं वरुणगृहीतइति कुतः वरुणगृहीतं स्तुच्यते यस्योदरं जलवृद्धा स्तुति जलोदरमितं [illegible] नवनस्याश्वप्रतिग्रहो लौकिको

विद्यमानमिति न ज्ञायते नचानेन विधीयते तस्मात् अश्वप्रहाजलोदरपयानाः अथ पापं वरुणाख्येनोच्यते गणानी [illegible] भिप्रायः [illegible]

त्वकापा... [illegible] ...नरः पानपंक्तिरेति तत्र पदार्थमिति प्रतिग्रहे गृहीतः स्यात् भक्षणपीडाणि विनिवेशादि [illegible] नेनपपदार्थं प्रतीत्य

त लौकिके स्वप्रतिग्रहे इति प्रसिद्धस्य च यस्येन नस्मादर्थवादस्य रूपं पापवद् वरुणगृहीतस्य वरुणात्मने च यस्मात् [illegible] नपाकृतिः यो

श्वप्रतिग्रहे वरुणग्रहणमिदं तेन तु नो नाव्यपादवरुणगृहीतेनो [illegible] कर्तव्यता [illegible] तदिति तस्मात् [illegible] यन लौकिके

कि हि फलं वा यश्नीये वैदिके पक्षिनः [illegible] प्रतिग्रहे [illegible] तत्र प्रयोगश्चेतनेन सह कवाचना [illegible] व्यमानापरोक्षा

य फलं वर्तनेन संहिकता [illegible] निपुणमोदने दिकेदानइति अथ दितेन कर्मभेदात् दानतो श्वानप्रतिग्रहेऽ यातावतो वरुणास्त्वनु:

वरुणपाशविमोचनमिति नत्र नत्र मधिगतं वैदिके स्वप्रतिग्रहे इष्टिरिति अथ दानी मिदं संदिग्धतां निप्रतिग्रहस्य कृती यस्मिदीयते स्वदतितु नहेतुक

नीपादादानीति किंप्रापं अनोदितं कर्म प्रदात नदानस्य कर्तुरिष्टिः श्रोधर्तप्रतिग्रहस्य कर्तुरुत्साम्य वास्तामः यावतो श्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतु

ष्कपालान् वरुणाश्चिर्वपदिति तस्मान्न प्रतिपदीचात्र लिङ्गात् लक्ष्यति सालिङ्गाद्वा लिङ्गेस्यात् नप्रतिग्रहस्य कर्तुः किं तर्हि दातुः कर्तुः स्यात् कुतः

लिङ्गात् किं लिङ्गं पूर्वपदानामुत्तरः पदस्यापि भसंबन्धः इदं श्रूयते प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति प्रजापतिः [illegible] प्र राम॰

निग्रहीता स: स्याद्वरुणाद्दिति सइतिमापेक्षः पूर्वप्रकृतिवाक्यं रूपमपेक्षते सहति प्रजापतिर्प्रतिनिर्दिश्यति [illegible]

नाधिकरण्यात् प्रजापतिरेव प्रति निर्दिश्यते ननु वरुणस्य। वैयधिकरण्यात् सपर्धीवित्वत्वोपि प्रजापतिरेवैति [illegible] २९

नतो [illegible] इति हेतुसंदेहे [illegible] वरुणस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] उपसद [illegible]

[illegible] प्रतिग्रहातीति योऽश्वं

[illegible] प्रजापतिर्वरुण

[illegible]

[illegible] तस्मिन्नर्थे [illegible]

[illegible]

[illegible] तत्संदेहे

[illegible] सोमपानं [illegible] इति उच्यते [illegible] सोमपाने [illegible]

[illegible] सोमपान [illegible] भवितुमर्हति नैवं

[illegible] इति येनवा

[illegible] दोष:

स्यात् [illegible] दोषः स्यात्

[illegible] दोषः स्यात् [illegible] भवितुमर्हति नलोके

[illegible] सोमसंस्कार [illegible] इति येनवा

[illegible] इति [illegible] तथापिप

[illegible] तदेतत् सोमपानमापदि सोमेंद्र कर्म सर्वं [illegible] कुतः

149/1937

शा·भा·२·१ २६

अविशेषात् नविशेषः कश्चिदाश्रियते अस्यवमनेस्यान्यास्येति तस्मात् सर्वयजमानेन स्वामिनीचादर्थत्वात् स्वामिनोवावमन्नेस्यात्
कुतः तदर्थत्वमेवयजमानार्थयत्रसोमावम्यते यत्तुत्रसोमइकमेतदपितदर्थमेवइदंहिसोमनामिनपरकाराय[illegible]पतंतसोमवामिनोयजमानस्यतदंग
मदागरपकर्तृत्वादर्तिनिर्दिष्टः नहितदलिंगर्थकमेवचसोमावगम्यते अथान्यतिसोमवामिनो[illegible]र्यहाबुवा आत्मीयान्त्विजस्तदीयम्रिपुन
वर्त्तेतीति नचानुतिर्यदिवाम्य इसोमस्यकर्मणानागंतुसोमवामिनोध्वर्यहाबुर्वा तवायंनुगुणभूता अध्वर्यादयः सज्जत्विशिकारयंतीनंप
लंत्रानुवर्ति तदर्थं[illegible]णचनयजमानस्यापकारवर्ततइतिनाल्विजेव मेनाक्रियंतेलिंगदर्शनाच्च लिंगंभवति यजमानस्यसोमवामिनइति
कथंसोमपीथेनवाग्युज्यन्नुपतयः सोमवमती निर्यजमानस्यमसंस्कारविनृश्वविगुणकर्मस्यकर्मस्यतिव्यंहीदनकथंवदत्विजोऽस्विहिः सत्विजो
यस्यगामंमती[illegible]संवधः स्यान्मपः सोमंवमंतीतितस्मादपिपश्यामोयजमानस्यवमनेसोमभक्षमिति सर्वप्रदानदविषस्तवर्थत्वात्
स्ताददर्शपूर्णमासोदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतितत्राधायते यदग्नियोऽष्टाकपालोऽमावास्यायांपौर्णमास्यांवाच्युतोभवतीतितत्रसंदे
हः किंकृत्स्नंहविस्तयंप्रदातव्यं उतशेषयितव्यंकिंचित् किंचिद्दानव्यमिति किंप्राप्तं कृत्स्नंदविःप्रदीयते कुतःतदर्थत्वात पुरोडाशआग्नेयः
कर्तव्यइतिवचनं तस्मात्सर्वप्रस्तव्यमिति निरवदानानुरोधःस्यात नियमावदानैनिरवदानंश्रूयतेद्विर्हविषोवद्यतीति अपरमपिवचनंव्य
वदानंजुहोतीति तेनव्यवदानमात्रंदातव्यमिति यज्जुहोतितन्नहविःखंडनेन संस्कर्तव्यमितिहोतव्यहविःखंडनमात्रंविधीयते नहिह
विःखंडनमनायस्यहोमः प्रतिषिध्यते कृत्स्नंचदातव्यंतत् देवतान्यपति कृतत्वात्क्रमेणःसकृत्स्यात द्रव्यस्यगुणभूतत्वात तद्यते यदाहविःखंड
नवि[illegible]होमस्ततस्तत्वावदानेयावदुत्तंतत्सर्वहुतं तदानापरद्रव्यमस्तीतिपुनर्यागेननावर्तितव्यं कृतं तस्मिद्रव्ययागनिवृत्यर्थंनद्र
व्ययागेनसंबंधयितव्यमिति यदिहिकृत्स्नंहविःसंबंधयितव्यंस्यात्ततोव्यपदानेनयागेनसंबध्यते अपुरसंबंधनीयमस्तीतितत्संबंधार्थंपुनर्या
गस्यावर्ततेत ननुयागोऽयंयागोगुणा[illegible] यागःकृयानिवृत्तिमुपयादितिद्रव्यमुपादीयते तेननिवृत्तेयागेसिद्धःपुरुषार्थेवलिपीतेनमुण्याद्
रायेनप्रधावाद्[illegible]कृतिकृत्स्नद्रव्यं प्रधानेयनावर्त्तितव्यं यतोयागावकृत्स्नंद्रव्यमसुद्धारणेन तदुपायोपुरिसनइति नचायो
गेनद्रव्यस्योपपत्तिरनिवृत्तेप्रसक्तः कश्चिन तस्माद्व्यवदानंकृत्वाशेषयितव्यमिति यत्तु आग्नेयंहविरिति[illegible]इति राम० २६
नचानुमानिकोहोमसंबंधः अत्यसाहविर्वदाने अपिसकलमेवपयितसंयोगस्यपपत्तिस्ततोगृहीतव्यमिति [illegible]
दानंजुहोतीतिविशेषः तस्माच्छेषयितव्यं किंचिदिति शेषदर्शनाच्च शेषादिडामवद्यतिशेषादिस्विष्टकृतंयजती[illegible]इति किंच

भ्यामः [illegible]विशेषेणसमुच्चयात् सौविष्टकृतमिति तच्छेषकार्याभ्यांपमुदिति तत्कु शेषकरणात् सोपि[illegible]दीनि तेन
नपुनरेव[illegible] [illegible] [illegible]शेषपरिपालनात् तदानिहिशेषसंबंधो[illegible]निषेधयोपि[illegible] परिशेष
कार्यः ननु[illegible] [illegible] अथवा प्राप्तित्वानि नात्संबंधोपकार्यंपुनर्विनियोजकानि सप्तिपालानुपत; कु
तस्मिन्नतुश्री[illegible] [illegible] कायतसंस्कार्येणसंस्कारेण प्रधानमिति कतमापरस्मादधिकारेण
[illegible] तस्मात् संस्कारसंस्कार्यत्वात् तत्र[illegible] [illegible]पुराणानिहि पुरा[illegible] यदेकस्त्रोपवदतिपः
शेषस्य [illegible] [illegible] प्रतिपादितत्वम् [illegible] प्रतिपादितस्य [illegible] तस्मात् सर्वभ्यः कर्त
व्यानीति [illegible] [illegible] [illegible] शब्दादरं [illegible] शेषाणि [illegible]
तरा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] कुतः [illegible] आम्नियमेऽतिसत्वादनियम
इति मुख्य[illegible] [illegible] ततः कर्तव्यं पुनरिति[illegible]दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति दक्षिणासंस्तवा
अपरिकृत[illegible] [illegible] [illegible] निमित्तविधानेन[illegible]कर्तव्यमिति ततः[illegible]
[illegible] [illegible]परिक्रयो दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते इदंब्रह्मणाइदंहोतुरित्युमध्वर्यो[illegible]
यौ [illegible] परिक्रयावनततस्[illegible]तिकिं प्राप्तं परिक्रयार्थो विविभागः इतः प्रसंगात्परिक्रयणान्तश्रूयते
[illegible] तस्मात्परिक्रयः तत्संस्तवाद्य [illegible]विभागः कु
तः [illegible] [illegible] संकल्पितं [illegible] देवतायाएतदिति नन्वदेवतायैसंकल्पितं
[illegible] [illegible] तस्मान्नपरिक्रयः अपरदूकनश्रूयते [illegible]तव्यमिति यावान्नश्रु
तस्तावान्[illegible] [illegible] [illegible] संबंधः [illegible] भागवापुरुषब्रह्म
दयोयांभागानां [illegible] [illegible] भागोस्तब्रह्मादीनामुपकारार्थः शाकतेन [illegible]
रः कर्तृ[illegible] [illegible]सणार्थविभाग इति कः पुनरुपकारइतिचेत् [illegible]तमापनेसामर्थ्यं भवतीति [illegible]आदानस्तुतिः अपरदक्षि

151
1937

शा·भा·ट॰ ६
२१

णानंदानंस्यवदति आदेशसामान्यात्तदपरिक्रमार्थ पिशविष्यतीति इति शबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे स्वरणः ४
श्रामणेशापन आत्ताच सर्वसंयोगाच्च क्रोडशपूर्णमासौ तत्रश्रूयते उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति न यान्यानि शेषकार्याणि तत्रसं
देहः किमात्याद्युपांशुयाजद्रव्यात् स्विष्टकृदिडमवदातव्यमुतनेति किंप्राप्तं अवदातव्यमिति कुतः सर्वसंयोगात् साधारणे प्रकरणे समाम्ना
ते सर्वपात्रापकार्याणि अपिच सर्वसंयोगात्सर्वं भवति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति तस्मादाज्यादपि सर्वकार्येभ्यः प्रकार्याणि क्रियेत कारणाकारणश्
यते दर्वेविस्विष्टकृत भवनवन्त इत्यन्योवहति सा अवीहरं [illegible] गामस्ति दिवणी यस्य [illegible] सान्नायादन्यादिदवमद्युं सहकृत् सकृत् अवद्यादिति
तुल्यं कारणमन्ययामाज्यस्य चार्थवादसंज्ञावत् तस्मादपाज्यादवदातव्यमिति एकस्मिन् समवत्तशाखान् आदितश्चैवापणीश्रूयते अग्नये
स्विष्टकृते समवद्यतीति एकस्य हविषोवद्यतीति भिन्नस्य तस्मिन्नर्हं विषासमवद्यतीति यदिवाज्यादपि स्विष्टकृत्वदपतोतत्तश्चोदकेन प्राप्नुवन्ति
आज्यादवदानेन किंप्रमाणे समवद्यतीत्युपपद्यते उत्तरार्धाद्द्वे कृत्वा दवद्यतीत्यभविष्यत् आज्येचवदवदानात् स्विष्टकृदर्थवादस्य प्राप्तिवाक्येन स्विष्टकृदर्थतया
भवति अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृतेवदायन प्रत्यभिघारयति नहिततः परमाहुतिर्यस्यन्नभवतीति प्रत्यभिघारणस्येन तत्प्र
योजनं दर्शयितिततोपरमाहुतिर्दोषणीति सोविष्टकृतेपरततः पराहुतिनीत्तीति न प्रत्यभिघार्य नस्विष्टकृदर्थध्रुवाया भवति प्रत्यभिघारणमाहुतिमिति
दर्शयति अतोपत्वात् नैवंस्यात् सर्वदानादशेषात् नैवं भागान्यात् स्विष्टकृदिडमवदातव्यमिति क॰ शेषत्वात् नास्तित्स्यशेषः कुतः सर्वदाना
त कथं साधारणान्नभवतीयं स्यात् ततपांशुयाजो धिक्हीनेयतः ध्रुवायां विहितं तद्ये यत् कृतं नहि साधारणं हितडुपांशुयाजायान्यस्य श्रयो
तेनेव यावद्वाजेनयस्व्ययं तनायदान्येप्रयोजयति यस्य यस्य तस्यतस्यतस्यग्रहीतव्यं संस्कर्तव्यं नैति तस्मात्साधारणं भावमाज्यांदवयति च
सर्वकार्याणि यत्पाय गृह्यते यत्प्रध्रुवायामाज्यमिति किमर्थं यत्स्वमिति यत्साधारणभूत्वा उपांशुयाजावत्सर्वध्रुवायामाज्यं तेनान्यानि प्रयोजनानि कार्याणि
ननुतदसिद्धायं यत्तु प्रयोजनवदुपादानं न प्रतिपादनीयं तस्माद्ध्रुवायामुपांशुयाजार्थस्य सौविष्टकृतस्य कश्चिद्विशेषः प्रतिपादनीयः यथापर्व्यकस्या
मुख्यायां बहूनामोदनः स्थलीभवति तत्रैकस्मिन् भुक्तवति तेनतस्यप्रत्यभिघारप्रतिपादनीयं मुख्यायामस्तीति गम्यते प्रयोजनवत्तु तत्र एवमुपां गम॰
शुयाजेपि द्रष्टव्यमिति आह तु द्दोनारि शेषोपि विपत्वादस्य चमसवत् यथानमसेषुयह पुनः सामस्य चोदनयति तत्रप्रत्याह अपहृतत्वात् उपहूतान्
सच चर्देभसंयोगात् भूतानां तावत्कालेन शेषः उपांशुयाजस्य साधारणत्वात् नकृत अपकृताय तु उपहूतमवतंत तथान परिशिष्टन इति तत्रतेन तस्य २१
चर्देभसंयोगात् यत्र कृतमवनंतरं सर्वदोभिनसंनरं वेतुरत्तत्रहोतानिवचनात् तस्मात्सुहुतशेषः चमसवदितिचेत् इति पुनर्यदुक्तं तत्सद्धित

[illegible]

153
1433

यं ननोरनाविरोधास्ति [illegible] वेलरेव [illegible] विरोधात् सोमभ्यां श्रीहीत न तुयथ [illegible] रोतीति नचचोदना अपितत्रमैं इत्यपवगृह्य
सोमंचमादीनि [illegible] रेति: [illegible] इहपुनर्होमसंयुक्तानि हवि: भक्षमन्त्रादिव इहपुनर्होमसंयुक्त: [illegible]
नेत्तुदोषीति [illegible] अथपुरुंसर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति इच्यते [illegible] नामचोदना तस्मा
[illegible] सर्वप्रान्तमाज्यं कथं न प्रतिश्रूनापेक्ष: सर्वेषाम् एवमन्यापीति यानिविधीयात्परं अथय
[illegible] विधिनम [illegible] स्विष्टकृते समवदानमिति इच्यते सत्साम्यात्वा [illegible]
[illegible] अनुवादोपिहि स: यथाते [illegible] अन्यमरे कार्योपदेशाय
[illegible] नत्स्विष्टकृदर्थ [illegible] तस्मादयंतस्यार्थ: [illegible] न भवतीतिनतेन धुवा
[illegible] तत: किमुदरेयते नचेयते अपरस्या आहु [illegible] प्रत्यभिघारणेनेति सा कस्या
[illegible] स्विष्टकृदिडमक्षमान्नालीति अस्तीति प्रश्न: कुत: अशेषत्वा
न [illegible] आज्यभागाभ्यां [illegible] तस्मात्तत:
[illegible] आप्लिनसमवत्तं इत: नयचोदकेन स्विष्टकृदिडं प्राप्तं अथेदा
नीमिदं [illegible] किं प्राप्तं [illegible] नुग्राहकत्वमिति एवं प्राप्ते ब्रूम: सोचामण्यां ग्रहेषु न कर्तव्यमिति वचनान्नावादिष्यते कुत
अशेषत्वात् [illegible] न्तरापि [illegible] यथा ग्रहाम्बसुरा ग्रहाम्बम प्रतीति ग्रहस्तस्व [illegible] इतम भिषहीत
[illegible] अरत्ने आश्विनमध्वर्युः सारस्वतं [illegible] प्रतिप्रस्थातेति [illegible]
[illegible] दक्षिणाग्नौ जुहोतीति तत्र शेषवचनं एतमेवन्यायं शेषवचनमु
[illegible] वाचनिकाः [illegible] भवति तस्मान्नशेष [illegible]
[illegible] अपरस्यापि [illegible] विनियोग: शानान्दस्मोविकल्पयतीति [illegible]
[illegible] इन्द्रापार्वणनापैन्द्राग्नं [illegible] तत्रपुरोडाशो बहूनां कर्मणां साधार
ण: [illegible] अविभागा

नुग्रोपस्य सर्वान् भक्षयिशिष्टत्वान्न सकृदेव कृतव्यमिति भ्रमः अविभागाश्चोपस्यना अविभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्यो भराद्दोनास्मिष्टकृदानव्यं सकृ
न्मवापुनराई: नमोनदीयमानेवगम्येनेनगम्यतेनविशेषः कस्यावनं कृत्स्नेनेति एवमिद्वायामपि नस्मात्सकृदेव दातव्यमिति ऐंद्रवायवेषु पचना
नश्वतिक्रमेसत्पकृत्यात अक्रिष्टोमितिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्रैंद्रवायवे ग्रहे संदेहः किं सकृद्भक्षणं दृष्टिति सोमसंस्कारार्थत्वात् सकृदिति
प्राप्ते ब्रूमः ऐंद्रवायवस्य भक्षयितव्यमिति कुतः वचनात् द्विरैंद्रवायवस्य भक्षयतीति द्विर्हि स्य वषट्करोतीति नास्य वचनस्यातिभारः सोमे वच
नात् भक्षो नविद्यते ... सोमानां तेषु संदेहः ... सोमे भक्षो न विद्यते कुतस्मात् अथ
वनात् ... नस्मात् सोमेद्रोपीन भक्षयितव्य इति ... अनार्थं द्विवचनम्
संदर्शयति सर्वेनः परिहारमा ... दक्षिणस्य ... नासतिभक्षणे एवं जातीयका भक्ष
विशेषा भवंति वचनानि च प्रदानात् ... नेनु दर्शनमिदं प्राप्तिर्न कृत्वा उच्यते वचनानि तर्हि भविष्यंति सर्वेन ... परिहारेण
क्षयति नस्मात् सर्वो दिद्याः ... भक्षणं विधीयते अपूर्वत्वाद् भानुवादो नावकल्पते अपि च ...
तस्मात् ... भक्षणं श्रूयते ... च ... संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ... श्रूयते प
तु होमस्य भक्षः ... प्रयच्छमानस्य प्रयंनुसदस्यानामिति तत्र संदेहः किं च मसिनामस्ति भक्षो नेति नेति ब्रूमः भक्षो नानि भस
त्यनुशासनं एवं प्राप्ते ब्रूमः चमसे चस्ति भक्ष इति कुतः समाख्यानात् होतुश्चमसो ... ब्राह्मणश्चमसः ... श्चमस इति समाख्यायानिर्दिश्यते होता
यच्चमसं ... होतुश्चमसः ... होतुश्चमसो भवेन तस्मान्नमनीति आह कस्य लिंगस्य प्राप्तिरिति साम
र्थमिति ब्रूमः होतुश्चमसेन भक्षयेत् ... होतुश्चमसेन भक्षेत् ... अन्यानि च मिष्यति सोमच
मसः ... अपि च ... होतुर्यजमानस्य ... होतुस्त्वचमसं कर्तव्यं सोमे च भक्ष्यमाणे नेन होमो न कल्पते ... सोमेन
तस्मिन् भक्षितेयान्यायथते ... होतु ... [illegible]
... सोमभक्षणं नस्मात् भक्षितव्यः सोम इति अथ लक्षणादीन्याश्रीयेरन् ... [illegible]
... ब्राह्मणस्य सोमं प्रतिषेधति स यदि राजन्यं ... स यदि सोमं भक्षयिषेन्यग्रोध ... [illegible]
... सोममिति भक्षनिरतं ... सेपानपसा ... यदि च मसिनो ... नस्मात् ... [illegible]

सोमात् भक्तिष्टोमिष्टोमः ... होतुश्चमसः ... ब्राह्मणः ... समाख्याना ... तत्र संदेहः
... [illegible] ... सर्वेषु ... अथवा ... [illegible] ... पुर्का
... [illegible] ... उच्यते स
... [illegible] ... यदि
... [illegible] ... तनोदस्य
... [illegible] ... प्रवेन न
... [illegible] ... मारा धानामिति गम्येन नहि तद्
... [illegible] ... उद्गात ... इति स्तोत्र
... [illegible] ... गुन ... सबंध: ... बहुवचनस्य पुनरु
... [illegible] ... अन्योन्यते ...
... [illegible] ... बहुवचनं ... उद्गातारश्च न
... [illegible] ... कारणादे ... किमिति गानसंयोगादिति
... [illegible] ... रोगानेन अन्याभ्यानमन्वउक्तानं गीतिमान् ... गानदि नीवसाम्न: पर्तु
... [illegible] ... नोपपद्यते नु
... [illegible] ... औद्गात्र ... उद्गातुः कर्मैतौद्गात्रमिति प्रसि
... [illegible] ... औद्गात्रं प्रसिद्धं सनस्य
... [illegible] ... भनाश्यानमपि ... प्रसिद्धः सनस्यानास्या ... मनस्यापिनरमना
... [illegible] ... प्रस्तोताउद्गाता ... ब्राह्मणोपि एवं बहुवचनमुपपद्यते
उभयमाप्युपन्नं भविष्यति नवान्यः कश्चिद्दोषः नस्मादि ... णसंतत ... मसं भक्षयेयुरिति यत्र कारणमस्ति तत्रापि सब्राह्मण्या उद्गातारा

155
1933

यथाविनियोगं द्वाताः साम्नाक्तनदर्शनसीवकारिपुनुद्गानग्राहृतपाउदमपिवचनं उद्गातारां नामसंवादेरपुरोतमाथां प्रोतसमेति अत्रापिसत्रपण्णा
नामेन ग्रावस्तुता प्रसीनविद्यतेनाग्नानात् ज्योति संमेवावस्तुन्नामहोत्रपुरुषस्तत्रमं देहः किं सोमं भक्षयन्तीति उच्यते ग्रावस्तुत्भक्षयेयव
कुतः यतोऽस्य भक्षं नामनंति हारियोजने चमसिनामधिकारइति मन्यमानएवं दस्माह नास्याम्नाहतं भक्षइति हारियोजनेवा सर्वसंयोगात हारियो
जनस्य सर्वाएवलिप्संतइति यदाहारियोजनं भक्षइति स्पर्श्ये लिप्सन्तेतदाग्रावस्तुतपीति चमसिनांवासंनिधानात वाक्यः पृष्ठ्याव तदीति नेतद
स्ति ग्रावस्तुतोऽर्हारियोजनं भक्षइति चमसिनां तत्रापिकारो न सर्वेषां कथं चमसिनामैषविभागः चमसिनः अन्यांश्चमसान्यथान्चमसं भक्षयंतीति
एवचमसिनएवइति अथचनस्य हारियोजनस्य सर्व एवलिप्संतइति यदाहारियोजनस्य सर्वे लिप्संतइति एवं ह्रीदं वाक्यं अथतस्मात्यच्चात् प्रयोगादन्तं तरं
नमपेक्षन सर्वएवतस्येवग्राह सामर्थात् सर्वानपूर्वं प्रकृत्ता नापेक्षते अतोऽमन्यामहे यथाचमसभक्ष्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयंतीति एतेनपूर्वेणा
र्थेनस्य हारियोजनस्येनस्य कवाक्यता भवतीति तेनचमसिनां सन्निहितानामेषविभागो यथाचमन्यत्र हारियोजनेतु सर्वएवेति सर्वेषांतु विधित्वात्
तदर्थाच्चमसिस्मृतिः नुवाद्यः पशंख्यावर्तयति गानेनदक्षिण चमसिनहारियोजने लिप्संतइति सर्वेतु विधीयंते हारियोजने सर्वे भक्षयंतीति तेपुनश्च
मसिनइति संबंधोनवाक्यं तद्विधानं द्वौ हि संबंधौ कस्मिन् वाक्ये अपूर्वेति तावत् विधातुं तस्मादुभयाववचनव्यक्तिः कापुनरसौ यथाचमसम
न्यांश्चमसांश्चमसिनश्चमसान् भक्षयंत्येवं तं भक्षयंतां यथाचमसमेव अथतस्य हारियोजनस्य केवलचमसिनः सर्वएवेति किं भवं भविष्यति
सर्वत्र दिश्च सर्वान् च दक्षिणकोव्यपि तो भविष्यति नन्द्यांसंबंधा पूर्वविकस्मिन् वाक्ये भविष्यतः तस्मादेकएषोऽयापानिति तदर्थाश्चैषा चमसि
श्रुतिः हारियोजनस्य प्रशंसार्था चमसितः कीर्तनहारियोजनेन मंत्रांसि लिप्सितुं कथं महाभागो हारियोजनः तस्मात्तत्र सर्वे लिप्संतेऽन्यांश्चमसेन केनान
नैमह भागान्नुनाद्धारियोजनादिति वषट्कारश्च भक्षयेत अथ किं समास्य गैकाश्च भक्षणकारणं नेतिब्रूमः वषट्कारात् भक्षयेत वषट्कारस्य
भक्षणं निमित्तं कथं वचनादेवं दिश्यते वषट्कर्तुः प्रथमभक्षइति होमाभिषवाभ्यां च अपरमपि कारणं होमाभिषवौ कथं हविर्धान प्रावाभिरभिषु
त्यादवनीयं हुत्वा प्रत्यञ्चं परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयंतीति नतावदेष क्रमो विधीयते होमं निवृत्त भक्षणमिति भक्षस्याश्रावचाहुत्योश्च क्रमयोर्विधाना
दभिषुत्य हुत्वेति तावत्कथ्यते अथयच्च प्रान्त वादस्य क्रमस्या नह्यननेप्रयोजनं किंचित्प्रतिपादनमर्हति नन्वादाय होमाभिषवो वाय राम॰
ते अभिषवस्य होमार्थत्वात होमस्य नफलार्थत्वात तस्माद् होमाभिषवयोः भक्षणा भक्षणाविदीयते यभिश्रूयते [illegible] मुक्तोपदेशा २९
च्चमसानामयन्तः सोऽपि इदं श्रूयते प्रेतुहोतुश्चमस प्रब्रह्मणः प्रोद्गातृणामिति चमसेषु होमाभिषवयोः कवरोषवषट्कारस्य किं सोमं भक्षयेयुरतोऽनेति

किंत्रातं नवसर्पेषु: कुतः प्रसर्पीपदं [illegible] चमसिनां चमसिनः प्रति प्रेतु होतुश्चमस इत्येवमादिभिर्विशेषैर्दत्ताभिर्होमाभिषवादिका 153/1433
रणं सामान्यं वाक्येन यः सोमोभक्षणेन संस्कर्तव्यः समसं पुचमसिभिरिति अथेदानीमन्यन्निमित्तं कमनिष्यति अथ्यक्षत्रमान्य
मिति [illegible] सिनः स्वाहाकारेणाभावात [illegible] चमसानां कर्तुस्वहुतत्वात् स्वाहाचमसेषु वषट्कर्तृशीनाभक्षः प्राप्नोति दितेषां
वषट्कारस्य [illegible] ननु चमसिनो भक्षो पदेशात् [illegible] इत्युच्यते अग्निर्दर्श अमसानां कर्तुस्वहत्वमसापर्व प्रयक्षयेयुः तस्मा
[illegible] चमसेनान्यां चमसिनां दर्शयति चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्तृहरति एको ह्विमसो
[illegible] चमसेषु भक्षयेयुः [illegible] भक्षयंतीति अथयात्रैकस्मिन्नपि पद
[illegible] उच्यते [illegible] तस्याहेकमाभक्षयुपितुं [illegible] सोमः होताबामंत्रवणाद होतो
[illegible] मंत्रवर्णाद्धितया होतुश्चिरर्द्धिहविरत्रमात्रात [illegible] प्रथमः पाद्यीति वचनाद्वा वचनमिदं भवति
वषट्कर्तुः प्रथमभक्षइति निपर्ववचनमेवेदनमं [illegible] गुणविधानाद्विवक्षितं प्राथम्यमिति अप्राप्तत्वात्प्राथमस्य नायमनुवा
दो [illegible] समासेन [illegible] गुणविधानं [illegible] कारणानुपूर्व्याद्वारणं निमित्तं होतुस्ततो होमोध्वर्योर्निमित्तं निमित्तानुपू
र्व्याच्च [illegible] अनुज्ञाप्यानुज्ञाप्यवानुसृमितव्यमुतानुज्ञाप्येति
संशयः [illegible] नस्मात्तत्रोऽयानुपहृयते नपेयप्रव [illegible] नवानुज्ञाप
नं [illegible] अनुज्ञाप्योयं मंत्रोलिंगादनुज्ञापने समाम्नात स
[illegible] एतदेवंग्रामं तदुपहूतउपह्वयस्वेत्येनेनानुज्ञापयेदिति नप्रतिवचने संदेहः किंतो
[illegible] अन्यतमप्रतिवचनं भवितुमर्हति एवं प्राप्ते ब्रूमः तेनैव प्रतिवचनमिति ननु
लिंगमेतदुपह्वयस्वेति उच्यते परस्परं [illegible] प्रतिवचनस्यसमर्थं [illegible] प्रतिवचनकार्यं भविष्यति आह विपरीतमेतं [illegible] पूर्वोहि [illegible] नभवति
मंत्रतः प्रतिवचनेन उच्यते [illegible] पूर्वं प्रतिवचनकार्यं भविष्यति [illegible] तदेकपात्राणां समवायात् इदं संदिह्यते किमेषु विदनुज्ञाप
नुतवानुतसमानपात्राइति अविशेषाभिधानाद्यः कश्चिदनियमेनेति नत्र सत्वनुज्ञापनमेकपात्राणां स्यात् कुतः अनुज्ञापनमिहांगं अनुज्ञापन
स्यानेन [illegible] अन्यमन्यस्तिवत्नीसंभोजनादि विचारेनुकाभ्यन्वितमन्यस्यानुकूलयतीनेनदं तत्रानपात्रेषु नेवं संभवति नहि
नप्रनवत् [illegible] सोऽनोदोरापदार्थसमानयति एकपात्रेऽनुमोमेरो पारणेसंस्कर्तव्यन्यायेन सर्वोपविभागः प्राप्नोति नानापात्र[illegible]

शा·भा·अ·
३०

पत्नीं कदाचिदन्येन पात्रमन्यः पिबेत् तच्चानुज्ञापनं संभवति यथा नार्थं पात्रं मया हेकवाचिद्दमध्यधिकं त्वमेव वापिबेयं तदनुज्ञातमहेमीति
एकपात्रेण पानं लभ्यते सह चरन्तं देवचित्तप्रसादनं वा हन्यामिति संभवत्यनुज्ञापना तस्मादेकपात्रे भक्षणं स्यादिति यात्पापनयोनाय नौभक्षः
प्रवरवत् ओमित्यनिवृत्तमस्त्यनुपहूतपृष्टवते यजमानस्य पाजापत्यो मित्र वृत्ति होतारेत्यनिस्वयं नामित्यतीति यक्षस्य पंक्तिर्दासंदेहः किं
समस्तैः सिनाशीतिनदृश्यते यात्मायाम्यपनीयमानां यानापनीतभक्षणं होतुरेव भक्षणं स्यात् न यजमानस्येति कुतः अन्यो हि पात्रान्त्य भक्षणं न
चान्यस्मिन्नपनीयमाने त्वदपनायते यथा तस्यामेव पात्रायामपनीयमानायां प्रवरोनायनीयते तद्वदेतद्यानि ननु पात्र्याया आपनवषट्कारोतीतिपत्र
पात्रात्तत्रवषट्कारो यत्र वषट्कारस्तत्र भक्षणमप्रीति नेत्युच्यते नतावद्याज्याया भंग भक्षो वषट्कारो पात्रा ग्रहणं नाशो नग्रद्यते यजुनस्या अपि
वषट्कारोतीति अनेनापि प्रयुज्यमाना पारपरिहोता वषट्करिष्यतीति याज्यापनयो हि वचनेनान्यवषट्कारापनयः यावद्वचनं हि तद्विषयमेव यष्ट
वषट्कारणागमात् पश्चाद्भक्षाः स्यात् कुतः कारणागमात् भक्षस्य कारणं वषट्कारः स च याज्याया गच्छन्त्यामागच्छति एवं हि श्रूयते पात्रायाअपि वषट्
कारोतीति वचनेन इदं यजमानेनापि प्रयुज्यमाना याज्या अधिहोता वषट्करोतीति न पक्षमाप्तिरनवानं यजत्यनवानं षष्ठ्यमिति वषट्कारेण च क्रियमाणः भि
यते न याज्यामात्रेण तस्माद्वषट्कारात्तेनावानिवक्तव्यं यजमानेन अन्यस्यैव वषट्कुर्याद्भविदान्याय यजमानेनानवषट्कत पश्चेत्वा सोमो यतेन याज्या
वक्तव्ये स्वयं निषद्य यजतीतिमांगस्य निषद्या यागविधानात् प्रकृतत्वात्प्रवरस्यानपायः अथ यदुक्तं यथा प्रवरोनापनीयते एवं भक्षोपीति उच्यते भ
वक्ष्यते प्रवरोनाऽपनीयते इति कौतिरिकप्रथमपनीयते होतुः भक्षणे सति अनुगीयमानो यजमानस्य निगुणः स्यात् न च गुणः किंचिदर्थं साधयेत
नाच वाक्येन प्राप्नोतीत्येवोच्यते यदुक्तं तद्वार्देनप्राप्तिं यदनाक्यं तेन न प्राप्तिनमिति प्रकृतिरियम प्रपूर्वस्य अनविधानं यदन्यामुक्तं तावद्योच्य
दयमर्थं नक्तव्यं यदि नवतस्यते यत्र वश्यते ततस्त्रिवकार्य नयन्नाविगुणमिति तस्मात् प्रवरस्यानपायो युक्तोन भक्षापनयेति फलचमसो निमित्तिकाग
त्तविकारः श्रुतिलिंगसंयोगात् अग्निष्टोमे श्रूयते सयदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् सयदि सोमं विभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभिराहृत्य ताः संपिष्य दधनु
मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्नसोममिति तत्र संदेहः किं फलचमसो भक्षविकारः उतज्याविकार इति किं फलचमसं भक्षं प्रयच्छेदित्यर्थः उतफलचमसेन यजेतेति
किं प्राप्तं फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारो भक्षणेन न हि श्रुतेन स्ववाक्यना भवतीति तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति न तेन यजेतेति ब्राह्मणेसि तस्माद्भक्षवि
कारः इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् इज्याविकारो वा फलचमसः फलचमसेन यजेतेत्यर्थः कथं यदेतद्भक्षणं एतत्सोमसंस्कारार्थं फलचम
सस्यापि यदि भक्षणं फलचमससंस्कारार्थं फलचमसस्य चानुपयोगादनर्थकं अथ भक्षणं प्रधानं तदा न सोमपिसमवादो नावकल्पते यदीज्यायां वि
रोधेन तत्र फलचमससंस्कारो नकल्प्यते तस्मादिज्याविकारः आह किं यं पत्तिसंबंधे सति इज्याविकारो भविष्यतीति उच्यते अस्ति यजिसंबंधः कथ

शम०
३०

मिति परिगणस्य यजेरेव संबंधादिर्षेण्यो धर्मविधिः [illegible] भक्षो भवतेन याज्याविनुमिति गम्यते न भक्षविनुं भक्षसंबंधेनेति पूर्वमुत्तरेण संबध्यते यदि सो
मेन [illegible] संस्कुर्यादिति तस्यान्य भक्षणसंबंधः याग इति प्रकृतौ लिंगेन सह संभक्षतं [illegible] नतु तमस्मै भक्षं
प्र[illegible] इति गम्यते न यागस्य न लिमिति भक्षणानन्तर्यात् उच्यते श्रूयमाणो संबंधेन श्रुतिरिति फलचमसंबंधस्य
न [illegible] नाभवति तस्माद्भक्ष्यस्य वि [illegible] भक्षसंबंधे [illegible] यदि तेनेज्यते
[illegible] इति गम्यते [illegible] तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् तमस्मै भक्षं कुर्यादित्यर्थः यथा सभक्षा
[illegible] होमात् हि भक्षोपपत्तेर्न भवति यदान्यो भक्षणमुह्यते तस्य दर्शन
[illegible] गुणवचनमवकल्पते तस्मादिज्याविकारः चमसेष्वनुल्यकालत्वात् यदा
[illegible] न सन्निधिस्तस्मादपीज्याविकारः लिंगदर्शनाच्च इतश्च
[illegible] लिंगं भवति सोमप्रतिषेधात् तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति इज्याविकारे हि सति सोमेन
[illegible] अनुप्रसर्पेयुरामाभावात् अस्ति यजसंयोगाय यस्तत्र श्रूयते शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति दशदश
कमसमनु[illegible] किं राजन्या अनुप्रसर्पेयुः उत ब्राह्मणा इति किं प्राप्तं राजन्या इति कथं दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति
अनुप्रसर्प[illegible] राजन्य इति [illegible] राजन्या अनुप्रसर्पेयुरिति सिद्धान्तः ब्राह्मण
[illegible] न सर्दोषोनादि सोमेनो [illegible] इति श्रूयते ब्राह्मणा वानुत्स्यवाद्यत्वात् ब्राह्मणा वा राजन्यश्च
[illegible] शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ती [illegible] ब्राह्मणगतामेव संख्यामाह तस्मात्तत्र ब्राह्मणास्तेषां भक्षणार्थमनुसर्पतामे
[illegible] ब्राह्मणा भक्षयन्ति [illegible] ब्राह्मण्या राजन्या अनुप्रसर्पेयुरिति ॥ छ ॥ इति शबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृ
तीयाध्यायस्य पंचमपादः समाप्तः ॥ छ ॥ सर्वार्थमप्रकरणात् अनारभ्याधीतं श्रूयते यस्य खादिरः स्रुवो भवति छंदसामेव रसेनावद्यति सरसा अ
स्य आहुतयो भवन्ति यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यस्याश्वत्थ्युपभृत् तत्र संदेहः किं खादिरतादयः पालाशादयश्च प्रकृतौ निविशन्ते उत प्रकृतौ विकृतौ च
निविशन्ते किं प्राप्तं सर्वार्थमप्रकरणात् प्रकृतौ विकृतौ च निवेशः प्रतीयते कुतः अप्रकरणात् प्रकरणे हि समाम्नायते तानि वाक्यानि अतः सर्वत्र भवेयुरि
ति प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् प्रकृतौ वा निविशेरन् अनारभ्याधीतानि वाक्यानि कुतः अद्विरुक्तत्वात् एवमद्विरुक्ता भविष्यन्तीति द्विरुक्तता यां को दोषः अस
मवहितिः यद्वि प्रकृतौ विकृतौ च भवति अस्ति तत्र प्रकृतौ प्रकृतौ वदिति चोदकेन विकृतिं प्राप्नोतीति तत्र नानानारभ्य विधिमाकोशति तस्मात्प्राकृ

157
1937

ब्रा·मी·न्टी·१ तिनन्तादवान्तरा[illegible]विदधाति नेत्यभ्रमः प्रकृत्यर्थ एवेति भ्रमः तदुक्तं वचनं प्राप्ते अप्राकारणात्तत्र प्रकृतिविकृत्यर्थ एवेत्यन्यत्र एतेनोदकेन प्रायो
३१ ति अनारभ्यविधिनाप्राप्तेन चोदकेनाकांक्षितः तस्मादनारभ्यविधिरेव चोदकः प्रापयिष्यति अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण फलवत्वादिना चोद
काकांक्षानामुमानिकेन विकृतौ अनुमानिकात्प्रत्यक्षं बलवत् तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थोनारभ्यविधिः इत्यनादित्तिचेत् यद्यनारभ्यविधिश्चोद
का[illegible] अनारभ्यविधिना प्राप्तेन चोदकमाकांक्षतिनिराकांक्षत्वेन कृष्णलचोदकेनैव प्राप्तेनित्तत्र प्रयाजादीनां चोदकेनोपपद्येत इत्यत्रैव
प्रयाजादयः [illegible] अमुतोमीति अपर्याप्ता वचनेत्यादिना प्रयाजदर्शनमुपपद्यते तस्मात् प्रकृत्यर्थोनारभ्यविधिः न चोदके
[illegible] अप्रकरणे समाम्नानात् यदुक्तमनारभ्यविधिनानिराकांक्षस्य चोदक इति तच्चोपपद्यते नह्यनारभ्यविधि
चोदनानिराकांक्षं करोति प्राप्तिहि चोदकेन स्वरादिनानारभ्यविधिनाश्रयाकिंधातुं असति चोदकेनारभ्यविधिरपि नास्ति नानारभ्यविधिः
[illegible] कुतश्चोदकेनकार्यत्वात् एकार्थादि चोदनायस्य स्वादिरस्कवो भवतीति नात्रफलतः स्वादिरत्वनाचो भूयविधायते सु
वस्वसतः स्वादिरताभिप्राय आह सचक्रयः चोदकेन प्राप्तस्तस्मादस्ति चोदकः सतानारभ्यविधिना वाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात् तत्र प्राप्तित्वात्संप्रापय
ति तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोनारभ्यविधिः उत्पत्तिरितिचेत् इतिनेत्यस्यसि उत्पत्तिरेषा प्रकृतिविधिः कृत्वा कथं प्रकृताङ्गाभिः संदीपेण विस्तरेण
[illegible] उदाहरणेन विस्तरेण इत्यपि यस्य स्वादिरः स्कवो भवतीत्येवमादिर्विस्तरो यस्य संरूपः स्कव इति सं
[illegible] अयमर्थः स्वरूपस्तस्मात् प्राकृत इति मा गान्यतोदृष्टानुमानेन तस्मात् प्रकृत्यर्थोनारभ्यविधिरिति ननुत्यत्वात् न
[illegible] साधकं भवति केवलमत्र प्रकृतिविधिसारूप्यं ननु प्रकृतानेन द्रवतीति प्रमाणमस्ति अपिच विकृतावपि संक्षेपविस्तराभ्यामंगा
[illegible] आम्नस्याम्नानमस्य दर्शविस्तारः अनो विकृतिरप्यनारभ्यप्रयस्त्वात् तस्मादयमहेतुः प्रतिनिवेशा
[illegible] अर्थः तथा रूढः पक्षश्चापतयति नानारभ्यविधिना विकृतप्रवृत्तिनिराकांक्षं [illegible] यागा
नां [illegible] प्रकृतिमपेक्षते तथाहि कृताकृतानापि शास्त्रामुत्तंत्रावतिनिराकांक्षीकृतुं नानारभ्य[illegible] तस्माद[illegible]चोदकः
[illegible] नार्थवादपरविधिना नवानां प्रकरणानामभावात् प्रवर्तमानापि विकृतेन यागेन [illegible] नानारभ्यवि
धेः संबंधेन [illegible] अनारभ्यविधिर्वाक्यत्वोपप्रकृतौ विकृतिनिप्रतिषेधे चोदकसामर्थ्यात् प्रकृतौ [illegible] राम॰
[illegible] परिमाणमात्रानं तमदत्तास्ति भेनीरनुग्रहानहति नन्वसंदेहः कि मेनत प्रकृतौ उत विकृतावितिमिथ्यात्वं [illegible] ३१
[illegible] तेनमन्दविकल्प इति एवंप्राप्ते ब्रूमः विकृताविंजानीयक विरोधिस्यात् कस्मात् प्रकृतेः पांचदश्येन निराकांक्षत्वात् ननु विकृत्यौ

विप्रतीपुर्दं [illegible] विकृतौ त्वानुमानिकं पांचदश्यं बाधित्वानारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं नि
वेश्यते [illegible] उपसंहरिष्यति तस्मादेकवाक्यतया विकृत्यर्थं नैमित्तिकं तु प्रकृतौ निराकार संयोगविशेषात् दर्शपूर्णमासयोरा
[illegible] एवंजातीयके तु संदेहः किं प्रकृतौ निवे
[illegible] स्वादिरत्वमपरोहत [illegible] विधिना[illegible]
[illegible] पशुनिवेशेन [illegible]
[illegible] इत्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् तत्र पवमानेष्टयः अग्न्याधेयाना[illegible] निर्वपेदग्नये पव
[illegible] पवमाने [illegible] कुतः प्रकरणात्
[illegible] पवमानेष्टीनां [illegible] स्वात्तत्स्वदर्थ
मग्न्याधेयमङ्गानां [illegible] पवमानेष्टीनां निःप्रयोजनत्वादेव प्रयोजन
[illegible] तस्मादग्न्याधेयाङ्गं पवमानेष्ट्यर्थं किं दर्शनाच्च लिंगदर्शयति यथाग्न्याधेयं पवमा
नेष्टय [illegible] संवत्सरे संवत्सरे निर्वपेत्तेव पवमानेष्टीनेनैनं पुनर्नवं करोतीति
[illegible] इति संदेहः किं प्राप्तं उच्यते तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येनारभ्य
[illegible] सर्वकामार्थत्वाधानं कोर्थः सर्वकामार्थं यदग्निहोत्रादधानं न प्रकृत्यर्थं न
[illegible] अनेनानारभ्यवादे कृत्वतो निर्ज्ञानां तत्प्रापणतानि विचारः किं प्रकृते राधितानि उत नि
[illegible] तस्मादग्न्याधानं कर्मप्रयुक्तं सर्वकर्मार्थत्वं यत्तत्सर्वार्थमित्युच्यते अपिचास्य स्वतः
[illegible] अग्निहोत्रमस्य प्रयोगः तदा इदं कर्तव्यं तदा स्वतः एवं दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगस्तदेव कर्तव्यं तदा पौर्णमास्यमा
वा प्रकृत [illegible] पवमानेष्टयः अग्नयेपव
मानायेत्यादि तत्र संदेहः किं पवमानेष्टिसंस्कृतेष्वेव पवमानेष्टयः कर्तव्या उत नेति किं प्राप्तं तासां तु यमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः प्र
कृतिः स्यात् कुतः चोदकसामर्थ्यात् [illegible] चोदकेनापि पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोपेक्षितेषु तथा तासां तदर्थत्वात् न
चेष्टिसंस्काराग्नीनां पवमानेष्टिषु स्यात् तस्मात्तासां तदर्थत्वात् पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कारार्था इत्युक्तं पवमानेष्टयः इष्टिसंस्कारवर्जितोऽग्निः प्रकृ

16(1)/1933

शा॰भा॰स॰ १ निमयतंते अविशिष्टत्वात् तस्यामवस्थायां पवमाने एीनां तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणविशेषात् ज्योतिष्टोमपशुरग्नीषोमीयो योऽदीक्षि
३२ तोयदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति तथा सवनीयो नुबंध्यश्च संति च पशुधर्माः उपाकरणमुपानयनमत्कृ पासं बंधो यूपे नियोजनं नयनं
संज्ञपनं विशसनमित्येवमादयस्ते किं सर्वेषामग्नीषोमीयस्य सवनीयानुबंध्यानामुताग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य वा उताग्नीषोमीयस्यैवेति किं
प्राप्तं अविशेषात् सर्वपशूनां रूपमविशेषः ज्योतिष्टोमप्रकरणे सर्वपशवः समाम्नाताः तत्प्रकरणाधन्यत्वात् सर्वपशुधर्मैः संबध्यते स
र्वेषां [illegible] विशेषः अतः सर्वेषां एवं प्राप्ते ब्रूमः सवनीयस्यैते धर्मा भवेयुः तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्यात् यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत्
भवति तु [illegible] विशेषः सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समाम्नाताः आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्य आग्नेयो ह्यग्निष्टोम ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्य
आलभ्य ऐन्द्राग्नानि ह्युक्थ्यानि ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिन्यालभ्य ऐन्द्रो वै वृष्णिः ऐन्द्रः षोडशी सारस्वतीमेष्यतीरात्रे आलभ्या वाग्वै सरस्वतीति प्रकृ
त्य पशुधर्मा आम्नाताः तस्मात् सवनीयस्य प्रकरणाद्भवितुमर्हति स्थानात्प्रयस्य यदुक्तं प्रकरणात् सवनीयार्था इत्येतत्तदा प्राप्तिः क्रमाद्ग्न
ग्नीषोमीयस्य तस्य हि क्रमेण यच्च सवनीय अनु [illegible] आम्नानं तस्मादपरार्धीति अस्त्वेकेषां तत्र प्राक् श्रुतिर्गुणार्थं एकादशास्विनोग्रः सवनीयानामा
म्नानं तदपेक्ष्य [illegible] गुणार्था श्रुतिः कुं पुनर्गुणाय दर्शयति श्रुतिः उच्यते पशूनसंकीर्त्य यांचमत्स्यादुपदिष्टोऽञ्जनमवभृन्नूनप्रवृत्तनप्र
शाय [illegible] विज्ञानं [illegible] अभिधायकैः कथं सवनानि पशुमंति भवंती नियश्रकृ एकैणनपोशन्याग्रगुणो विधीयते तेन
तदर्थैषा श्रुतिः [illegible] किमर्थं एवं सवनीयानां प्रकरणे न पशुधर्मा क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति किं पुनस्तत्समाम्नातं
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा [illegible] परिवीय आग्नेयं सवनीयमुपाकरोतीति तत्र कश्चस्य कालविधिरिति चेत् नेतदस्ति क्रमादग्नीषोमीया
र्थाः एवेति प्रकरणात् सवनीयार्थाः पूर्वपक्षे वाम्नातं विधानार्थं आश्विनं कालगुणार्थं कथं तेन यूपाप्रचारेणो [illegible] कालएव विधीयते
अतः सवनीय [illegible] त्वेति यच्चालंभो यितव्यो [illegible] तत्र कालानियमप्राप्ते आश्विनं ग्रहं गृहीत्वेति कालमात्रं विधीयते त्रिवृतावा यू
पे [illegible] उपाकरणस्य कालो विधीयते उपाकरणस्य तत्र नानेक गुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत तस्मात् सवनीयार्थाः
पशुधर्मा इति नैकदेशत्वात् तेन देवं अग्नीषोमीयार्था एवेतेन क्रमादाश्विनकालस्याम्नातं विधानार्थं गुणार्थे [illegible] भिद्येत नवि
धानार्थे न दिव्यपाप्रचारणोत्तरं एतस्य कालविधिः संभवति एकदेशोऽपि यदाङ्व्यं तेन सन्निपातिनो व्ययासंस्कारात् उपाकरणोपाकरणे अर्थेन रामः
लिनेत आह अर्थेन तत् यूत [illegible] कालो विधीयते मुष्टिनापिधाय [illegible] डरणमासीतावचाहोमादिति श्रूयते पूर्वपक्षवृपोदरणं मुष्टिना ३२
पिधाय नत्राभु यादेतावंतं कालमासीनो पस्थानुमत्रयं आहारविहारावयः तेनकर्तव्यादति न [illegible] विप्रतिषेधात् नैतदेवं [illegible] विप्रतिषेधात्

[illegible] यदि [illegible] निषेधः [illegible] तुल्यमुष्टिनापिधानं मुष्टिनापिधायते तत्कृतादुपवेशनमेव भवति नाप्यसमुपवेशने एव उदासीनो वेपि
[illegible] इति [illegible] नेपि भवति आपारनिरचो [illegible] मुष्टिनापिधाय
[illegible] समाम्नानं विधानार्थे सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्मास्तत्र सवनीयार्थः स्थानाद्यपूर्वस्य सं
[illegible] पशुयागः पशुः
[illegible] विशेषः [illegible] प्रकरणं तत्स्यात् क्रमादग्नी
[illegible] सवनेन [illegible] पुरोडाशीन [illegible] तृतीयसवन इति पशुपुरोडा
[illegible] सवनपुरोडाशाः सामर्थ्यादग्नीषोमीयस्य भवेयुः सवनीयस्य तयोर्द
[illegible] अग्नीषोमीयार्थेन इत्येतेन संस्कृत्य आहत्य [illegible] विधानार्थाः पशुपुरोडाशाः नेति ब्रूमः
[illegible] विधानार्थं [illegible] संस्कारार्थः तस्मादग्नीषोमीयार्थस्त्वेवमन्यपि पुरोडाशस्य तद्
[illegible] अग्नीषोमीयार्थाः पशुपुरोडाशाः [illegible] संयुक्तं एतत्स्मात् अस्ति सायंदोहः तथास्ति प्रातर्दोहः
[illegible] सायंदोहः [illegible] प्रातर्दोहः [illegible] इति किं तावत् प्राप्तं दोहयोस
[illegible] सायंदोहः तस्मात् क्रमात् सा
[illegible] प्रकरणाद्धि साधारणो यथा न नदभः एवं पयसः क्रमाश्च प्रकरणं बलवत्तरं न
[illegible] धर्माः अपितु सायंदोहस्य [illegible] एवं कथमेव मामनेति ऐंद्रं मावास्यायामैंद्रं पयो मावास्यायामिति
अमावास्यायां [illegible] एवमायं दोहार्थाः सर्वे [illegible] अपि [illegible] तस्मात्सायं
दोहस्य [illegible] आम्नाता [illegible] अस्ति अनुभयार्थं दोहधर्मा इति तदत्ससवनांतरेष्वदाहार्यं अस्ति ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टोमस्वर्गकामो
यजेतेति तत्र दुवाव [illegible] प्रातः सवने दशाम्नाताः तत्र धर्माः एवं [illegible] उपांशुं [illegible] दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति सं
त्वयं [illegible] मध्यंदिनसवनं परे तृतीयसवने ग्रहाः [illegible] संदेहः किं सर्वग्रहधर्माः कर्तव्या उत प्रातः सवने ग्रहास्तेष्वि
ति किं प्राप्तं प्रातः सवनेषु भवेयुः नेषां क्रमेसमाम्नाना [illegible] एवं प्राप्ते ब्रूमः सवनांतरेषु प्रातः सवनात् माध्यंदिने [illegible] सवने ग्रहाम्नाते
[illegible] इति सर्वेषां हि तुल्यं प्रकरणे [illegible] धर्माः समाम्नाताः [illegible] मात्रस्य [illegible] सवनीयानां क्रमात्तथा

163/1933

[illegible] निर्दिशाद्दत
[illegible] नत्रसर्वपदेषुप्रकरणंवि
[illegible] मनुच्यन्तं निर्विर्णानुपरथा
[illegible] तथात्रमानाःएकाःसंपूज्यादि
[illegible] उच्यते अग्न्यंगमेयं आतीपकंतद्देव राम॰
[illegible] ज्योतिष्टोमे श्रूयते [illegible]
[illegible] ज्योतिष्टोमे [illegible] ३२
[illegible] इति [illegible]

165/1939

[illegible]

[illegible] समानविधाना [illegible] तुल्यएवप्रकरणेव्यपदेशो
[illegible] परिभिनत्ति यद्यपि यत्र एवदेव [illegible] हविर्धानं प्रतिपद्येतेति सर्वसंस्थाक [illegible]
[illegible] समानविधानमग्निष्टोमांतस्यैवस्यान्नेहाग्निष्टोमसंज्ञा [illegible] असंज्ञात्समानेपि [illegible]
[illegible] प्रकरणमित्यत्र [illegible] अपितुश्रूयते आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत [illegible]
[illegible] द्वितीयस्यन्तृतीयस्य [illegible] सामानविधेश्वरते [illegible] निमित्तेस्तः अग्निष्टोमस्तोत्रमुख्यस्तोत्रं

शा॰भा॰२८१ त्वा तमपूर्वोनिमित्तिनाग्नेयः पत्ररेंद्राग्नस्य चतेनादृष्टीपदर्शनेनंनप्रपुत्स्यते एवंपोडशिन्यतिरात्रेन प्रभृतिविकारभावेनुत्रत्वसश्रुवंरेंद्राग्नादिभिरिति
३६ तत्राग्नेयाबाध्येतनद्वितीयादिदर्शनेनोपपद्येत भवितुतस्मात्सर्वसंस्थास्य ज्योतिष्टोमस्यदीक्षणीयादयोधर्मा इति विकारास्तुकामसंयोगे
सतिसस्यसमत्वात नैतदस्तिसमानविधानइति किंतर्हुप्यादयःसंस्थाविकारभूतास्तुःअग्निष्टोमसस्थसुरास्त्वदीक्षणीयादयोधर्माःसमाम्नाताः
तेनउक्थ्यादीनांकामसंयोगेनश्रवणात पशुकामनुक्थ्यंगृह्णीयात् षोडशिनावीर्यकामस्तुवीत अतिरात्रेण प्रजाकामंयाजयेदिति काम्योगुणःश्रूयमा
णोनित्यमर्थंविकल्पयिष्यति कथंगुणादियंज्ञातीयक काम्यफलनिर्देशः पशुकामउक्थ्यंगृह्णीयान्न ज्योतिष्टोमकामउक्थ्यग्रहणकामोवा यथापशु
वोभवंतितथागृह्णीयादित्यर्थः कथमितिचावश्यमितिकर्तव्यतापेक्षितव्या सन्निधानात्तु नित्यस्येतिकर्तव्यतयेतिगम्यते कथंपुनर्नियमितिकर्तव्य
तासाम्नित्यस्यैवस्यादपेक्षितनपुनर्स्येयकाम्यस्यसाधारणीवेति उच्यते यत्रयत्रगुणेकामेभ्यपतितत्रक्रियायांसाध्यमानायांनान्यथासात्रोतिकर्त
व्यतायांतिकमुपनिपततिसाधनस्याबाधसाध्यस्येतिसंदिग्धमानासाध्यस्य भवितुमर्हतिनाशोसाध्यस्याभवतीसाधनेनसंबध्यते यथाहिंसइतिक
र्तव्यतायोपश्रूयते अनेनसाधनंकुर्यादितिनचासिसप्रकारोयेनासाध्यमानायांक्रियायांतेनसाध्यकःक्रतोभवेत तस्मात्साधकस्यापीतिकर्त
व्यतायोपमक्षुपगच्छनासाध्यस्यायात्येतदुपगमसीनांयं साध्यश्वज्योतिष्टोमःसाधिकारःसंस्थाःतस्माज्योतिष्टोमस्यतावत्सेतिकर्तव्यतेति
सिद्धं अपकाम्यसाधारणानित्यवदाम्नानादेवज्योतिष्टोमस्तदेवदीक्षणीयापरात्तुल्योतिष्टोमेयुक्तमस्तदोषयसंस्थानत्रसर्वदाज्योतिष्टोम
धर्मावदायक्थ्यसंस्थानत्रसर्वदाज्योतिष्टोमस्यधर्माःकर्तव्यास्तेचउक्थ्यादिसंस्थस्यार्थेनातेपूर्वस्यमुत्तरेणेतिविरुध्यते यदिरादानोक्थ्यादीनाम
र्थेन अपोक्थ्यादीनामर्थेनत्वनसर्वदाउभयंविप्रतिषिद्धं तस्मात्साधारणीनित्यवदाम्नातंचयद्यनित्यस्यानित्यवदाम्नातंननित्यक्रियेतनत्रनित्य
वदाम्नातंबाध्येत तस्मान्ननित्यसंस्थस्यज्योतिष्टोमस्यनकाम्यस्योक्थ्यादिसंस्थस्येति अपिवाद्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भविष्यतीति नह्यग्निष्टोमसंस्था
पिकाम्यायावर्यते द्वेहितचआम्नाते पूर्वंनित्यवदाकंकाम्यं तत्रदर्शवाक्ययोःसामर्थ्यान्नित्यएवसकामोभविष्यतिनित्यविधानानास्तिसग्निष्टोमसस्थ
स्यज्योतिष्टोमस्यदीक्षणीयादयोधर्माभविष्यंतीति वचनात्तुसमुच्चयः अथयदुक्तं द्विपदर्शनंसमानविधित्वेपकल्प्यते नान्यथेति वचनंतद्भविष्यति
नदर्शनं येंद्राग्नस्यद्वितीयाविधीयते तथेंद्रःषोडशिनितृतीयाग्निर्येथाचपूर्वाग्निर्गानां इतश्चपश्यामःप्रकृतिविकारउभावइतिकुतःप्रतिषे
धात पूर्ववत्प्रिंगानां यथाग्निष्टोमासुदीतियथु पापिमनक्तिन्जुहोतीति दीक्षदर्शनेनस्यात प्राप्तेनिमित्तेवचनप्रमाण्यत्तसामानविध्ये गुणविरो
धात्कस्यव्यपदेशः अथदुक्तं व्यपदेशइति एकस्यैवाधिकृतस्ययथान्येनान्यायेनायमनधिकृतेनगुणेनव्यपदेशोग्निष्टोमपदर्णचानुवादइतिप्रकरणे
तेषांसंयुक्तंप्रधानस्य सौदर्शपूर्णमासौतत्रवार्दिवर्हिधर्मोस्वतथार्वेदिर्वेदिधर्मश्चि तत्रसंदेहः किंवर्हिराद्योवर्हिरादिधर्माश्वप्रधानस्यउतांगप्र राम॰

३६

धानानामिति किंतावत्प्राप्तंप्रकरणविशेषादसंयुक्तंप्रधानस्यप्रधानेनैवसंनिधायकाधर्माःकुमात्वप्रकरणविशेषात् प्रधानानांहिप्रकरणंनागानांप्र
करणविशेषंगुर्वंच तस्मात्प्रधानस्यसर्वेषांवाधीय वक्ष्यामनप्रयुक्तत्वात् सर्वेषांवांगप्रधानानामिमेधर्माःनत्रीपत्तंप्रकरणादइवति उपकार
[illegible]सर्वेषामंगप्रधानानामिमेधर्माउपकुर्वंति कथमवगम्यतेवाक्यात् केषांचिद्विशेषासाद्यत्वामित्यस्पष्टे
[illegible]वाक्येनप्रकरणबाद्वस्थेयः तस्माद्वर्हिरादिधर्मासर्वत्रेति आह यदिप्रकरणंवाक्येनवाध्यते
[illegible]तस्माद्वर्हिरादिधर्मास्याः एवंवेदंगान्यपिदर्शपूर्णमासशब्दकानि तस्मात्ते वापनप्राप्नुवंति उच्यते
[illegible]दर्शपूर्णमासयोरुपकारकाणि एवंक्रियमाणाः यद्दर्शपूर्णमासयोरुपकरिष्यंति तस्मादंगप्रधानेषुक
र्मावादेव आरम्भोनेव [illegible]पूर्वपक्षेनसीमितासेवार्हिर्वतेते तस्याविवर्हिराप्रयोजनंतरम्यात् किंप्रयोजनंस्यात्तनतर
प्रांतिरवेलात [illegible] वाक्यंदेवंदर्शपूर्णमासाभ्यांसहधर्मेणातेनदर्शपूर्णमासयोरुपकारकः धर्मश्चयदर्शपूर्णमास
[illegible]नाप्नुवंति नायात तस्मात्सिद्धंप्रधानेवर्हिरादिधर्माः इति किंदर्शवाद्यलिंगंभवति लिंगंभवत्येवमाह संवेधुवाम्नेभिघारयति
[illegible]सुमाभिघारणस्थानागार्थतांदर्शयति पूलसंयोगात्तुस्वामियुक्तंप्रधानस्य ज्योतिष्टोमकेशश्मश्रुणो
[illegible]नावसंदेहः किमंगप्रधानार्थानिउतप्रधानार्थानितिकिंतावत् अंगप्रधानार्थानीतिपूर्वेण न्यायेनप्राप्तमेवंप्राप्ते
ब्रूमः स्वामियुक्तमेतत्स्यात् प्रधानस्य [illegible]फलसंयोगात् पुरुषस्ययोगेनायंसंबंधःयोगोपूर्वस्यदातापुरुषःप्रतिग्रहीताअपरोप्यस्मि
संबंधःसामोनियतो पुरुषोनिवर्तते इतिफलेनसंबंधोभविष्यति एवमर्थःपुरुषश्रूयते नह्येवयागंसाधयति यागःसतयासंप्रत्यनइतिकिमि
[illegible]फलंजनयति संस्काराभ्यसंतुर्वेतिसुयंते यत्तस्यसंस्कर्तव्यप्रयोगःसतायासंरूपसामर्थ्यंजनयंनतिफलंचग्रहेतुंपुरुषस्य
[illegible]किंतर्हितु यत्तस्यसंस्कर्तव्यप्रयोगःसतायासंरूपसामर्थ्यंजनयतिफलंतस्मात्पुरुषरूपसंस्कारा नेपुरुषंफलंप्रतिग्रहः
णसमर्थंकुर्वंतिनयागन्निर्वृत्तिसमर्थं आह यदियागनिर्वृत्तेनसामर्थ्यंजनयंति कथंतर्हियागधर्मास्तेभवंतिउच्यते यागस्यसार्थसाधयतःसाद्य
[illegible]फलनस्यसार्थःयदस्यफलपूर्वेनसंबध्यते तस्मात्स्वामिसंस्कारार्थाप्रधानार्थाइति विकीर्षयाचसंयोगात् ज्योतिष्टोमेश्रूयते पद
[illegible]प्रक्रमाप्रान्त्यनतुर्विशति रत्नेण[illegible]यनेनेयजेतिव्रास्यामद्वइति तत्रसंदेहः किंमुखादिरंगप्रधानार्थं किंतावत्प्राप्तं विकीर्षयाचसं
योगात् प्रधानार्थेति कानिद्विपादइतियत्रास्यामद्वइति यच्चिकीर्षितं तस्यार्थेनपाश्रूयते वास्यामदेस्यांकर्तुमिति प्रधानंचतस्यचिकी[illegible]

167/1933

शा॰ भा॰ तेनांगानि ॥ प्रधानं हि फलवन्त्यांगानि आह यद्यंगानि न चिकीर्षितानि किमर्थं क्रियंत इति उच्यते ॥ अचिकीर्षितान्यंगानि क्रियंते यद्यपि ता आ॰ ३
नि न चिकीर्षते ॥ तथापि तैरचिकीर्षितैरन्यच्चिकीर्ष्यते ॥ तस्मात्तानि क्रियंत इति ॥ यच्चिकीर्षितं तस्य वेदितः स्यात् प्रधानस्येति स्थितं ता
३५ वद् येयं वसितं ॥ तथाभिधानेन स्तो दर्शपूर्णमासौ ॥ तत्र श्रूयते चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पंचहोत्रामावास्यामिति ॥ तत्र संदेहः
किमंगप्रधानार्थमभिमर्शनमुत प्रधानार्थमिति किं तावत् प्राप्तं प्रधानार्थमिति कुतः ॥ प्रधाननामसंयोगात् प्रधाननामधेयं हि तत् पौर्ण
मावास्येति च ॥ तस्मात् प्रधानस्याभिमर्शनमिति ॥ तद्युक्तं तु फलश्रुतिस्तस्मात् सर्वं चिकीर्षितं स्यात् ॥ सितादुत्तरं ॥ अथ यदुक्तं प्रधानं चिकी
र्षितं गांगानि ॥ तस्मात् प्रधानस्य वेदिर्दितिं तन्न तद्युक्तं फलश्रुतिः सांगात् फलं श्रूयते ॥ तस्मात्सांगं चिकीर्षितं ॥ यदुक्तं प्रधाननामत्वाद्यद्य
प्यंगानि न चिकीर्षितानि ॥ तथापि वेद्यां कर्तव्या अन्यथा न सांगं वेद्यां क्षतं भवतीति ॥ गुणाभिधानात् सर्वार्थमपि धानं ॥ यदुक्तं प्रधानना
मत्वात् पौर्णमासी शब्दस्यामावास्याशब्दस्य च प्रधानहविषामभिमर्शनमिति ॥ नैतदेवं ॥ अंगहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् ॥ कुतः गुणाभि
धानात् ॥ गुणोभिमर्शनमित्यभिधानं भवति ॥ कृतमनं तदभिधानं यद्गुणाभिमर्शनमिति ब्रूते ॥ पौर्णमासामावास्यामिति च द्वितीयां
तं ॥ पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्तव्यममावास्यार्थमभिमर्शनं कर्तव्यमिति अतो यत्र क्रियमाणे पौर्णमास्याममावास्यायां चोपकरो
ति न च कर्तव्यं ॥ यद्यत् पौर्णमास्याममावास्यायां चाभिसंबध्यते सा सात् प्रधानाद्यावातत्र तत्र क्रियमाणे तयोरुपकरोतीति ॥ तस्मात्
प्रधानहविषामंगहविषां च कर्तव्यमिति ॥ दीक्षादक्षिणं तु वचनात् प्रधानस्य ज्योतिष्टोमे दीक्षाः श्रूयंते ॥ तिस्रो दीक्षा इति ॥ तथा
दक्षिणाः श्रूयंते गवां सहस्रं द्वादशशतं दक्षिणेति ॥ तत्र संदेहः किं दीक्षादक्षिणमंगप्रधानानामुत प्रधानानामिति किं प्राप्तं पुरुषाणामं ३५
गप्रधानार्थत्वात् दीक्षादक्षिणस्यांगप्रधानार्थतेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य कुतः वचनात् वचनं हि भवति ॥ दी
क्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येति ॥ वचनं स्यात् तिभारो नाम क्वचित् तस्माद् दक्षिणं वचनात् सोमस्येति ॥ निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ निवृत्तिं दीक्षा
णां दर्शयति ॥ कथं अग्नि येयर्यस्य शुनासीरस्य का सदीक्षेति षडेनारं जुहोति तास्य दीक्षेति ॥ असत्या मपि दीक्षायां वचनं भवति

तस्मान्नांगानां दीक्षादक्षिणमिति ॥ [illegible] दीक्षेति [illegible] वेदि [illegible] ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो योत्र हितो यद् ग्नीषोमीयं
पशुमालभ [illegible] ॥ [illegible] यूपे [illegible] यूपे पर्यग्निवेदि भिनत्तु [illegible] देहे न वहूर् वेदि [illegible] स्यादेतदंतर्वेदि प्रभिनोत्यर्द्धं
बहिर्वेदि [illegible] देहः किमिव वेदि [illegible] यूपो [illegible] वेदिरूप सदस्यते ॥ अतार्द्धमंतर्वेद्यर्द्धं बहिर्वेदीति देश ल
[illegible] यूपो [illegible] वेदि [illegible] भिन्न [illegible] एवं वदे लक्षणं यूपः
[illegible] यूपो [illegible] देशो [illegible] अर्द्धं [illegible] अर्द्धं वचनात् देश उपादिश्यते ॥ ततो देशलक्षणा किंत्व
[illegible] यूपस्य वेदि ॥ [illegible] दक्षिणा [illegible] वेदि [illegible] यूपी [illegible] मीयमानस्य हि वेद्यग्नेन रूप
[illegible] ॥ एवं वदि तु [illegible] वेदि [illegible] देशः ॥ श्रुति लक्षणा विवेक श्रुति [illegible] लक्षणा ॥ तस्माद्यूपांगभावेन
वेदिर्भिद्यते [illegible] वाक्यत्वात् ॥ देश [illegible] वेदिः शब्देन लक्ष्यते ॥ न वेदिर्यूपांगं कुतः ॥ अशिष्टेनैकवाक्य
त्वात् ॥ अर्द्धमंतर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीति एतेन [illegible] देशलक्षणा अथ यूपांगभावेन यदि देशः त
[illegible] बहिर्वेदि दिदेशो भवति ॥ वेद्यां यूप [illegible] भावेनोपदिश्यमानायां अर्द्धं बहिर्वेदीति तदुच्चार्यमाणं न कस्मिंश्चि
दुपकारे वर्तते ॥ [illegible] देश [illegible] यूपांगभावेनोपदिश्येत् ॥ तस्माद्यूपांगभावेन वेद्या निर्देशो बहिर्वेदि शब्दः सर्व
[illegible] लक्षणात् ततो विशिष्टे देशे [illegible] अवश्यं [illegible] बहिर्वेदि देशो भवति ॥ अनुच्यमानो वेद्य
भ्यंतरे [illegible] देशे यूप [illegible] अथ पुनर्बहिर्वेदि शब्दे श्रूयमाणे यत्र तस्मिन् देशे मीयमानस्याद्धमंतर्वे
द्यर्द्धं च बहिर्वेदि सदेशो लक्षयितुमिष्टो भवति तच्च बहिर्वेदिशब्देन विना न शक्यते लक्षयितुमिति ॥ अवश्यं शासितव्यो
भवति तस्माद्देशलक्षणेति ॥ सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्द्धाने सुन्वंति तत्सामिधेनीभिः संबंधयेदित्यर्थः ॥ तत्र संदेहः किं
सामिधेनीनामंगभावेन हविर्द्धानं चोद्यते ॥ हविर्द्धानाविशिष्टाः सामिधेन्यो गुणकल्प्यात् हविर्द्धाने सुन्वंति तत्सामिधेनि

169/1953

मी०भा०
३६

भिः संबंधयेदिति वचनात् सामिधेन्यांगभावे सति हविर्द्धानिश्रुतिरनुगृहीष्यते इतरथादेशं लक्षयेदिति लक्षणा विशेषस्य
श्रुतिर्न्याय्या॥ तस्मात् सामिधेन्यंगं हविर्द्धान॥ दिशमाभवा प्रत्यक्षं द्यर्थकर्म सोमस्य किंचने दक्षिणेन हविर्द्धानं सोमं॥ सादयंति विम
मासादनार्थं नावदनेद् सादयं सामिधेन्योप्यग्निसमिंधनार्थं मुपादेयाइति इहत्येताव श्रूयते॥ यस्य हविर्द्धानस्य सामिधेनु
न्वाहितत्व संबद्धाः सामिधेन्योनु वक्तव्या इति॥ तत्र न ज्ञायते॥ किं सामिधेन्यः संबद्धाः हविर्द्धानस्योपकुर्वंति किं हविर्द्धानं सा
मिधेनीनामिति॥ तदुच्यते॥ सामिधेन्यनावद्ध विद्धांनस्यनोपकुर्वंति॥ नहिनावद्धि धीयते सामिधेन्योनु वक्तव्या इति॥ किंतर्हि
हविर्धानविशेषसंबंधस्तासां विधीयते॥ न चाविहितं संगं भवंति॥ नाप्येवं विधीयते॥ हविर्द्धानेन सामामनन्यमानाना मुपादा
तव्यं संबंधायतुमिति कुर्थं न हि हविर्द्धानविशेषसंबंधोत्र सामिधेनीनां श्रूयते॥ न हविर्द्धानसंबंधो विधीयते न च सामिधेनि
संबंधो हविर्धानस्य प्रात्पाविशेषार्थमनुद्येत॥ केन हि विधानस्य संबंधः प्रत्यक्षं द्यर्थकर्मसोमस्य॥ ननु सामिधेनीकर्मप्रत्य
क्षं हविर्द्धानस्य भवति तुदेशस्य सामिधेनिसंबंधः परेणावेदि मिति दोतद्देशो लक्षितः स उतन्य दक्षिणस्य वह हविर्द्धानस्य समा
सन्नस्तत्र मयत्सून्वंधितस्य हविर्द्धान सामिधेनीसंबंध इति॥ नैवं शक्यमेवं दानर्थविभातव्यो भवतः हविर्द्धानसंबंधो हविर्द्धा
नविशेषसंबंधश्च॥ तत्र वाक्यं भिद्येत॥ तस्मान्नैवमभिसंबंध इति॥ समाख्यानं च तद्वत् समाख्यानं च तदेव भवति॥
यथास्मानिर्न्याय्यमनुपादिष्टः सोमार्थं दक्षिणानिधानं हविर्द्धानमिति॥ शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वान स्यात् स्वयंप्र
योगेस्यात् इदं कर्मणिष्युदाहरणं॥ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गका ३६
मोयजेतेति॥ तत्र संदेहः॥ किमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठातव्यानि उतोस्वर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् शेषमन्यः स्वयं वा उत शेषम
न्य एवेति॥ किं प्राप्तं॥ स्वयं प्रयोगेस्यात्॥ कुतः यतः स्वयं प्रयुंजानस्य फलं भवति कथमवगम्यते तल्लक्षणत्वात् शब्दस्यार्थ
स्य लक्षणं स्वयं प्रयुंजानस्य फलं भवतीति॥ कुतः सशब्दः स्वर्गकामो यजेतेति यः स्वर्गकामयते स एवोच्यते॥ यागकर्त्ताभ

वत् फलं साधयति यागेवकर्त्ताभवति न फलं प्राप्नोति॥ तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्॥ उत्सर्गेतु प्रधानत्वात् शेषकारी प्रधानस्य तस्मा
दन्यः स्वयं वा स्यात् उत्सर्गे प्राधान्यमस्ति कथं॥ य उत्सर्गं करोति तेन सर्वं स्वं भवति कथं परिक्रयउत्सर्गः॥ तेनानताः सर्वेकु
र्वंति॥ यस्माद्यः परिक्रयं करोति तेन स्वयमेव कृतं भवति॥ तस्मादुत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् शेषमन्यः स्वयं वा॥ अन्यो वा स्यात् परिक्र
याम्नानादिमभिषे धात्स्वगत्मभि॥ शेषस्यान्याएस्यात् कर्त्ता कुतः परिक्रयस्याम्नातत्वात् पुरुषानानि प्रकारेषु बहुषु प्रायेषु
परिक्रयोनियतः॥ तस्मात्परिक्रयेणानतैः सर्वे पदार्थाः कर्तव्या इति विप्रतिषिद्धश्चात्मनि परिक्रयः यदि स्वयं कुर्यात् परिक्री
तेन कृतं स्यात्॥ न च परिक्रयाम्नानानर्थक्यं अदृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत॥ तस्मादन्यैः परिक्रीतैः शेषाः पदार्थाः कर्तव्या इ
ति॥ उत्सर्गेतु स्वयं कुर्यात् सर्वं कृतं भवति तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यात्॥ अनियमोविशेषात्॥ तत्रैते॥ परिक्रीतैः कर्तव्येषु
अनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् कुतः अविशेषात्॥ न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदाम्नायते॥ अर्थेन तत्परिमाणं यावद्भिरसा
वभिकर्तव्यतां निवर्त्यते तावतो वृणीत इति॥ अपिचाहुतिभेदात् प्रति नामधेयं स्यापत्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयंते
तावंतोधरीतव्याभिपूर्ने॥ तानि नामधेयश्रवणानि॥ तान्पूरो ध्वर्युर्विभजति प्रतिस्थातामंथिनं जुहोति नेष्टा पत्नीमभ्यु
दानयति॥ उद्गाता मैत्रं सामानुमन्यतीति॥ तथा प्रस्तोताउनाद्भाय प्रतिहर्ता प्रतिहरति॥ सुब्रह्मण्यः सुब्रह्ममाह्वयति होताप्रा
तरनुवाकमनुब्रूते मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुवादः अच्छावाकोयजति॥ ग्रावस्तुद्ग्रावस्तोत्रीयाअन्वाह तावद्भिः कर्मणि प्र
योजनं तेवश्याम तानि कर्तुर्वरीतव्या॥ एतद्ध्याति रिक्तोन्यः पदार्थो न विद्यते॥ योपि चाक्ये ननोपदिष्टस्ते समाख्याया गोग
म्यते तस्मादेतावतो वृणीतेति एकस्य कर्मभेदादिति चेत् एवं चेत् न ज्ञायते एतावतो वृणीतेति॥ तन्न योयस्तत्कर्म करि
ष्यतीति संकल्प्यते स्य सततच्छब्दाभिधेयो भवति॥ एकोपि बहून् पदार्थान् कुर्वन् बहुभिर्नामधेयैरुच्यते॥ तस्माद
नियमः नोत्सर्गोदि॥ नैतदेवमस्यातो पुरुषाणामत्याभमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिषां वरणे संकीर्तनं भविधिः॥ प्र

171
(193)

योजनस्याभावान्न्यानुवादः कर्मोदेनावैतीबलिस्यादिति यादृ न र्मकरनेनन्याय ॥ ज्योतिष्टोमे अत्वानविर्भ्रसंख्या विशेषित मा॥
संख्याविशेषः येषा नैमित्त ॥ तदर्थमेतद्वचनं ॥ तस्मात् पाठ सकर्तारं दर्शितव्यानां न कर्तृ कथ्मां मन्त्र इति दर्शपूर्णमास
इति ॥ वचनमार्थं वच्यसर्वे पर्यगात ॥ अनित्यानि ज्योतिष्टोमे सार्धमेव कर्तव्य साधवो वर्ण दर्शितेषु संदेह किं यथासन्नव
ते ओ न्य इति किं नानन्यत्वामेतो मांकिर्तव्यापदेशात् संसाति ...
...
स्थितिष्टोमे च मसा धर्मं च ... ते एकं न ... त्व ... दर्श ... इति संकेत नवीनवृ
ति ॥ तस्माद्दर्शवदिति दशान्तेलिंगदर्शनात ॥ ज्योतिष्टोमे च ... तदशप्रवृत्ते ॥ दशाच्चम
वचनतामथ्योदित्विमिति ... दशान्तलिंगदर्शनात् ... दशपरं वा ... दशमनाधर्मेण दर्शयति
साधर्मवी दशदशो केतत्समत्समतु सर्पति पातस्मात्कारणात् दशाधि ... न कुर्वन दशमताधर्मेण दर्शयति
यदि सर्पोऽनेन दशरने ... तस्मात्तत्र ... दर्शने तस्माद्वर्तितदश॥
दशाचौ ॥ स्वामिनः तस्मात्संख्या नवाभावात् दशसंख्या मादीयते ॥ ... यमानो योजपराअपिसंख्यानुरक्षो
ति ॥ दशानवायिदशान्तवसुः दशाभिनावशब्दभेदात् ॥ अभिगृनिता ... इति ॥ सकिं संकीर्तितानामन्यतउता
न्यत्वस्पदत्ति किं वा ॥ तेषांदशानां संकीर्तितेनानामन्यतम इति ... उच्यते ॥ शमितावशब्दभेदात् शब्दैर्भिद्यते ॥ एवंसं

[redacted]

शकेनेदं कर्त्तव्यमिति तस्यादेवं संशयकउत्पादयति ॥ तथा अस्य संकीर्तनात् संख्याविवृद्धिर्गम्यते तस्मादन्यः शमितास्यात्अपिवा
सोमानते वकर्तव्य वशमितुः संब्राह्मणा यानि वरदाद्याद्य ब्राह्मणः स्यादिति अब्राह्मणशंका संभवति सान्यत्विजि नोपप
द्यते ॥ प्रकरणाद्धोत्रस्य संयोगात् ॥ सत्यं संख्याविवृद्धिर्गम्यते ॥ ननु त्यज्यमानेषु यान्यनुत्सर्जितानि गम्यते तत्रैकस्यकर्म
भेदादिसेव मध्यवकल्प्यते ॥ यन्नक्रमयाहरणशंका भवतीति यजमानाभिप्रायासा ब्राह्मणो यजमानः स्यादिति ॥ ननुय
द्ब्राह्मणस्यादिति प्रकृतः शमितासंबध्यते उच्यते ॥ शमयतीति शमता योगिक एव शब्दः प्रकृतेष्वप्युपपद्यते शामित्रम
प्यार्थवसमाम्नानात् दध्वर्युणा कर्त्तव्यं ॥ न छमनादध्वर्युः शमिता ॥ एवं सत्यप्रकृतो यजमानः संबध्यते ॥ उपगान्धा
गदर्शनात् ॥ ज्योतिष्टोमे संस्तुपगानामविनेशादभेदात् संख्याविवृद्धिं प्रस्तापयंतीति अध्वर्यादिभ्योन्य इति माभिधूमः तेषा
मेव केचित्स्तुवंति ॥ कस्मादसत्त्वोपरिगणनाद्योगिकस्यास्यशब्दस्यलिंगमिदं भवति ॥ नाध्वर्युरुपगायेदिति ॥ यद्यन्यो
न्यभवत्सुनोध्वर्युं प्रतिषेधं दम प्रत्याव यतस्तु प्रतिषेधति अतो यगछाम उत्पन्नोसंकीर्तितानामेवान्यतमाइति ॥ ॥विक्र
यीत्वन्यः कर्मणो चोदितत्वात् अस्तिज्योतिष्टोमे सोमविक्रयं ॥ तत्रसंदेहः ॥ सकिमध्वर्व्यादीनामन्यतमः उत तेभ्योन्यइ
ति किंप्राप्तं तेषां संकीर्तितानामेषामन्यतम इति माभिधूमः विक्रयीत्वन्यः स्यादिति विक्रयोन चोद्यते कयश्चोद्यते तत्रार्थाद्वि
क्रयो ॥ ज्योतिष्टोमस्यपदार्थान् कर्तुं अध्वर्यादय उत्पाद्यंते ॥ ननु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते ॥ तस्मान्नध्वर्यादिभिः कर्त
व्य इति कर्मकार्यात सर्वेषां क्रत्विक्कर्मविशेषात् ॥ यएते पुरुषाज्योतिष्टोमस्यश्रूयंते ॥ किं सर्व एते ऋत्विजउत केचेषामिति
किंप्राप्तं ॥ सर्वे कुतः कर्मकार्यात सर्वे यागस्य साधनं कुर्वंति ॥ तस्मात्सर्वे क्रतोयनंतियेन्च क्रतौ यजंति च ऋत्विजः नक
श्चिद्विशेष आश्रीयते इमएव क्रतौ यजंति ऋत्विजः इमेनेति ॥ तस्मात्सर्वेषामृत्विक्त्वं ॥ ननु परिसंख्या श्रूयते सौम्यस्या
ध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति उच्यते ॥ परिसंख्यायां त्रयो दोषाः संतीति अवयुत्यवादोयं भविष्यति नचाप

173/1937

मी॰भा॰ आ॰३

३८

रिसंख्यानान्नवा सर्वेकस्मात् परिसंख्यानात् एवं स्थित्यते॥ सोम्यस्याभारस्य यज्ञ कोतोः सप्तदशर्त्विज इति॥ सएष
नविधिः अक्षराणां प्राप्तत्वात्॥ नानुवादः प्रयोजनाभावेन चेत्परिसंख्याख्यानर्थकामेवस्यात्॥ ननु परिसंख्यायां स्वार्थहा
नं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च उच्यते॥ स्वार्थहानमदोषः प्राप्तत्वात्॥ परार्थकल्पना च प्रत्ययात् कथं च ऋत्विके ज्ञातेपु
नः सप्तदशर्त्विज इत्युक्ते सप्तदशभिः ऋत्विक्शब्दस्य संबंधः पुनः प्रकाश्यते॥ अधिकेभ्यश्च न प्रकाश्यते॥ अधिकेभ्यश्च तत्रोप
नः सप्तदशर्त्विज इत्युक्ते सप्तदशभिः संबं
ज्ञापनेनैतदृत्विक्शब्दस्य पुरुषैः संबंधपुनः प्रकाश्यमाने सप्तदशभ्योऽधिकाव ज्ञितो इति गम्यते तत्र किं सप्तदशभिः संबं
धाद्विवक्षितः किमधिकानां वर्जनमिति सप्तदश संबंधस्याप्रयोजनत्वादधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते॥ आरनन्
प्रतिषिध्यमाने छत्राधिकेषु प्रतिषेधोन प्राप्नोति॥ नाहते ऋतेनानयजं तिन च नीयजं तेनर्त्विजः स्युः उच्यते॥ सत्यं न प्रतिषे
धइति लिंगशब्देन संबध्यते किंतु प्रतिषेधासामर्थ्यात् ऋत्विक्कार्यं न भवति॥ किंपुनस्तत् ऋत्विक्कार्यं ऋत्विजउपवसंति
ऋत्विजो वृणीते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति आदृयर्त्विजां कार्यं कथं तत् कयांति ऋत्विक्शब्दकानां नस्यात् उच्यते॥ ए
तस्यां तर्हि हि विधायस्त्विक्शब्दः ऋतुयजननिमित्तो वरणभरणनिमित्तश्च तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकं॥ तस्या
वरणभरणनिमित्तो नाश्रयितव्य इति आह॥ नान्वितरेतराश्रयमेवं भवति॥ यः ऋत्विजस्ते वरीतव्या ये त्वियं तेन ऋत्विजः
इतरेतराश्रयं उच्यते नह्यत्विजो वृणीत इत्ययमर्थो ऋत्विजः संतो वरीतव्या इति कथं तर्हि वरणेन ऋत्विजः क्रिय
न्ते इति॥ एवं हि तीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति॥ अध्वर्युं वृणीत इत्येवं लक्षणो द्वंद्वार्थतां च वरणस्य भविष्यति कथमात्म
च्छया ध्वर्युर्भवतीति चेत्कश्चिद्ब्रूयाद्रूवनीति ब्रूयात्॥ कथमेव शब्दके नायं पदार्थः कर्तव्य इति नास्ति वंशशब्दः कोयश्च
नास्ति सयदिरुक्तेकर्तव्यो भवति यथा शुक्लां शुक्लां करोतीति॥ अविद्यमाना शुक्लः क्रियते॥ एवमेतदपि द्रष्टव्यं॥ तत्रा
र्थदिननियमेनर्त्विक्छब्दसंबंधकर्तव्यः सर्वं वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते॥ तस्मान्नेतरेतराश्रयं॥ तस्मात्

175/1933

सप्तदशैवर्त्विजः कर्तव्या इति परिसंख्यानात् सप्तदश ऋत्विक्संस्कारैः कर्तव्या इति॥ पक्षेणेति चेत्॥ एवं चेन्मन्यसे पक्षे
णेद मुक्तं अववृत्तनवदय एवावयुत सप्तदशर्त्विज इति नियम इति कर्तव्यं॥ न सर्वेषामधिकारः नैतावदेवं॥ नात्र सर्वेषां पु
रुषाणां वर्तमानं त्विकल्प अववृत्तवादो भविष्यति यत्र परिसंख्याकीर्तनं॥ तत्रावयुवात्पदो भवति॥ यथा द्वादशकपाले
यदष्टाकपाले भवतीति॥ नचेहपरिसंख्याकीर्तनं॥ तस्मान्नावयुत्यवाद इति॥ नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात्॥
सप्तदशद्वादशदक्षिणा संबंधेन नियम्येरन्॥ एवं स्थाम्नायतसर्त्विज इति समधिगतं कनमेते सप्तदश इति दृं चिंत्यते॥
किं शासमशासं पुवंमाभि श्रूलः शि यमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगाद्दक्षिणा संबंधेन नियम्येरन् एवं स्थाणि ततो मुख्य
वा गुणा चेति केन सविशेषाद॥ दक्षिणं ददातीति॥ एवमभिधाय दक्षिणा दानक्रमयमेक वाक्य भक्तादयः श्रूयंते॥ अ
ग्नीध्रेभ्य दादाति तो ब्रह्मणे ततो मुख्यैवा मुख्ये चेति केचिदेवं विशिष्टाः श्रूयंते॥ एवं ये श्रूयंते ते तावदृत्विजः ते चेदृत्वि
जः ततो न्याधिका नान्ये भवितुमर्हंति॥ तस्माद्दक्षिणाभिर्नियम इति॥ अन्का च यजमानत्वं तेषां द्विसाविभानाद्
यः ऋत्विजस्ते यजमाना इत्येवमभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रमपरेवचनेदीक्षां दर्शयति॥ कथं॥ अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षा
यित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति॥ ततउद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्द्धिनो दीक्षयति ब्रह्मणाच्छंसिनं ब्रह्म
णः प्रस्तोतारं उद्गातुः मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति॥ आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमु
द्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति॥ पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः ग्रावस्तुतं ब्रह्मणः प्रति
हर्तारि सुब्रह्मण्यं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषित इति दीक्षा च यजमानसंस्कारस्तस्माद्ब्रह्मा
दय ऋत्विजः सप्तदशेति॥ स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् एवदुक्तं सप्तदश ऋत्विज इति ते च ब्रह्मादयस्तत्र संदेहः
किं मे तेषां सदस्यः सप्तदशानुतगृहपतिरिति॥ किंतावत्प्राप्तं॥ सदस्य इति॥ किं नाहि कर्मकरः इतरः स्वामी॥ यश्चक

मी॰भा॰ मंकरः सपरिक्रेतव्यः ऋत्विजश्चपरिक्रीयंते॥तस्मात्सदस्यःसप्तदशर्त्विगिति॥अपि चैतं सप्तदशमामनंति॥तस्य चमसमाम आ॰३
नंति।वरणं च॥ऋत्विक्चवरीतव्योनस्वामि॥तस्मात्सदस्यःसप्तदशइति प्राप्तउच्यते॥स्वामिसप्तदशाःकर्मसामान्यात॥स्वा
३९ मिषांसप्तदशसामान्यात॥स्वामिनांसप्तदशःस्यात॥कुतःकर्मयास्वामान्यात॥यत्तेकत्रिऋत्विजोपावंति॥यत्तंकर्तांचग
हयति॥तस्मादत्विगयज्ञकर्मसामान्यात यदुक्तंतमामनंति॥सप्तदशःसदस्यःसप्तदशइति॥उच्यतेब्राह्मणमेवंतंसमामनंति
वरुणमपिचमसश्च ब्राह्मण एव॥सहिसंदेसिभवत्तस्मात्स्वामिसप्तदशःतेसर्वार्थाःप्रयुक्तत्वादन्यश्च स्वबलत्वात॥
स्वामिसप्तदशाःज्योतिष्टोमस्यत्विजःसमधिगताअत्रेदानीमयंसंदेहः किंसर्वपुरुषकार्यंतेःकार्यमग्निभिश्चगार्हपत्यादि
भिरग्निकार्यंसर्वमुतकांचिद्व्यवस्थेति॥किंतावत्प्राप्तं तेसर्वार्थाप्रयुक्तत्वादन्यश्चस्वकालत्वात॥तेदताःसर्वस्मैपुरुष
कार्यायस्युरग्नयश्चाग्निकार्याय॥कुतःतेकार्येणकांक्षितत्वात॥प्रतिसंग्रहणमेषामनुवादःस्वकालत्वात॥अग्नयःसर्वार्था
इतीति॥समधिगतमेतत॥नत्संयोगात्कर्मणोव्यवस्थास्यात संयोगस्यार्थत्वात तत्संयोगात विशिष्टपुरुषसंयोगात॥व्यव
स्थितयेयेनपुरुषेणसमाख्यायंतेतेनकर्तव्याःएवंसतितेषांपुरुषसंयोगोर्थवान्भविष्यति॥आचार्यबमर्युणाहोत्रं हो
त्राउद्गात्रमुद्गातेति॥ ॥तस्योपदेशसमाख्यानेननिर्देशःकिंविशेषणयोःसर्वसमाख्यानंसमाख्यापुरुषैःकर्तव्य
मितितन्निश्चमःतस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानिर्देशाच्चनिर्देशायथोपदेशंतस्मान्मैत्रावरुणःप्रेष्यति चानु चाहेति समाख्या
योत्रीयानेद्वौपाउति॥एषसमाख्याया अपवादइति॥तद्धन्यशेषवचनं॥यत्रहोतुप्रातरनुवाकमनुब्रूते॥उपश्रृणुय
दिति॥होत्रेप्रातरनुवाकेसमाख्याया प्राप्तेहोतारंदर्शयति तथाइदमपिलिंगंभवति उद्गाथउद्गासणाम्चः प्रणवउ
क्थशंसिनां प्रतिगर्णं भर्गणामिति समाख्याकृतंभेदंदर्शयति॥तथाइदमपिलिंगंभवति॥योवाधर्व्योःस्वंवेदस्ववानेव ३९
भवति॥एतद्वाअधर्व्योःस्वंयदाश्रावयति समाख्याकृतंनियमंदर्शयति प्रेषानुवचनांमैत्रावरुणस्योपदेशात् अस्तिज्यो

मिष्टोमेपशुरग्नीषोमीयोदीक्षितोयदग्नीषोमीयंपशुमालभतइति॥तत्रेदंसमामनंति॥तस्मान्मैत्रावरुणःप्रेष्यतिचानुवाह 137/1933
इति तत्रसंशयः किंसर्वासुवचनेषुसर्वप्रैषेषु चमैत्रावरुणःस्यादिति उत यत्रानुवचने॥प्रैषइति किंतावत्प्राप्तं॥सर्वानुवच
नेषुसर्वप्रैषेषुचमैत्रावरुणःस्यात॥पुरोनुवाक्याधिकारोवाप्रैषसंनिधानात॥पुरोनुवाक्यांवामैत्रावरुणोनुब्रूयात॥कुतःय
त्रप्रैषेषु चमैत्रावरुणःस्यात॥पुरोनुवाक्याभिश्चानुवाक्यचसहोच्यते॥तत्रमैत्रावरुणेयत्रकेवलानुवाक्येनतत्रमैत्रावरुणो॥
यत्रवाकेवलंप्रैषः तत्रोभिसमुच्चीयेतात्रसंभवेत॥तथाहि॥समुच्चितयोस्तंसमामनंति॥तस्मान्मैत्रावरुणःप्रेष्यति चानु
वाहेतिचशब्दात समुच्चितयोरिति गम्यते॥प्रातरनुवाकेचहोतृदर्शनात॥इतश्चपश्यामोनसर्वानुवचनेषुमैत्रावरुणइति
कुतःयतःप्रातरनुवाकेहोतारंदर्शयति॥कथंयत्रहोतुःप्रातरनुवाकमनुब्रुवतउपश्रृणुयात्तेदयोर्ध्वर्युर्गृह्णीयादितितस्मा
न्नसर्वानुवचनेषुमैत्रावरुणइति चमसाश्चमसाध्वर्यवःसामाख्यानात॥संतिचमसाध्वर्यवस्तेषुसंदेहःकिंचमसाध्वर्यव
श्चमसान्जुहुयुरुद्गाताध्वर्युरिति॥चमसाध्वर्यवइतिब्रूमःकस्मात॥चमसेष्वाध्वर्यवंतेकुर्वंतीति चमसाध्वर्यवःहोमाश्चा
ध्वर्यवास्तस्मात्जुहुयुरिति॥अध्वर्युर्वातआयत्वात॥अध्वर्युर्वाजुहुयादेषहिन्यायःयदाध्वर्यवंपदार्थंअध्वर्युःकुर्यात
आध्वर्यवश्चहोमस्तस्माद्ध्वर्युर्जुहुयात्नचमसाध्वर्यवइतिनविशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्यवोहोष्यंति॥नेत्युच्यते
चमसेष्वितंध्वर्युवद्भवंतीति चमसाध्वर्युवःयदितेरध्वर्युर्जुहोतिततस्तेश्चमसाध्वर्युभिरपिहोतव्यं॥यदि चमसाध्वर्य
वोजुहुति॥नाध्वर्युस्तदास्तद्भवत्युश्चमसाध्वर्यवस्तस्मान्नजुहुयुरिति चमसेचान्यदर्शनात॥चमसेषु चान्यं चमसा
ध्वर्युभ्यो दर्शयति कथं॥चमसांश्च चमसाध्वर्यवेप्रयच्छतितान्सवषट्कर्त्रे हरतीति सकृत्वाचमसाध्वर्यवे प्रयच्छती
तिगम्यते॥एवंसवषट्कर्त्रे हरतिभक्षयितुमिति गम्यते॥तस्माद्धुतस्य चमसाध्वर्यवेप्रदानंयोजुहोतिसप्रयच्छति॥त
स्मादन्योजुहोति॥अपिच॥योवाध्वर्योःस्वंवेदस्ववानेवभवतीति कुर्वन्स्नुग्वाअध्वर्योस्वंचामसोस्यसं चमसोस्यस्व

मी०भा०

३९

मंकरः सपरिक्रेतव्यः ऋत्विज्जश्चपरिक्रीयंते॥ तस्मात्सदस्यः सप्तदशर्त्विगिति॥ अपि चैतं सप्तदशमामनंति॥ तस्य चमससमाम
नंति। वरणं च॥ ऋत्विक्कृच्चवरीतव्योनस्वामि॥ तस्मात् सदस्यः सप्तदश इति प्राप्त उच्यते॥ स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्॥ स्वा
म्येषांसप्तदशसामान्यात्॥ स्वाम्येषां सप्तदशः स्यात्॥ कुतः कर्मयास्वामान्यात्॥ यत्तेकत्वरिक्ऋत्विजोप्सवंति॥ यत्तेकर्त्ता चगृ
हपति॥ तस्मात्त्विगयजकर्मसामान्यात् यदुक्तंतमामनंति॥ सप्तदशाः सदस्यः सप्तदशा इति॥ उच्यते ब्राह्मणमेवंतेसमामनंति
वरुणमपिचमसस्य ब्राह्मण एव॥ सहिसंदेसिभवस्तस्मात् स्वामिसप्तदशाः ते सर्वोर्था: प्रयुक्तत्वादन्यस्य स्वबलत्वात्॥
स्वामिसप्तदशाः ज्योतिष्टोमस्यर्त्विजः समधिगतः अत्रेदानीमयंसंदेहः किंसर्वपुरुषकार्यंतैः कार्यमग्निभिश्च गार्हपत्यादि
भिरग्निकार्यं सर्वमुत कांचिद्युवस्थेति॥ किंतावत्प्राप्तं ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वादन्यस्य स्वकालत्वात्॥ तेऽतः सर्वस्मै पुरुष
कार्याय स्युरग्नयश्चाग्निकार्याय॥ कुतः तैः कार्येणकांक्षितत्वात्॥ प्रतिस्वंग्रहणमेषामनुवादः स्वकालत्वात्॥ अग्नयः सर्वार्था
इतीति॥ समधिगतमेतत्॥ तत्संयोगात्कर्मणोव्यवस्थास्यात् संयोगस्यार्थवत्त्वात् तत्संयोगात् विशिष्टपुरुषसंयोगात्॥ व्यव
तिष्ठेतये येन पुरुषेण समाख्यायंते तेन कर्तव्याः एवं सति तेषां पुरुषसंयोगोर्थवान्भविष्यति॥ आध्वर्यवमधुनाहौत्रं हो
त्राऽद्गात्रमुद्गात्रेति॥ ॥तस्योपदेशसमाख्यानेननिर्देशः किं मे विशेषेण योक्ष्यसर्वसमाख्यानं समाख्यापुरुषैः कर्तव्य
मितिनेत्युत्क्रमः तस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानिर्देशाद्वानिर्देशाय योपदेशं तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति समाख्या
योत्रीयानेद्रीपाड्इति॥ एष समाख्याया अपवाद इति॥ तद्वच्छेषवचनं॥ यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रूते॥ उपश्रृणुय ३९
दिति॥ होत्रेप्रातरनुवाके समाख्यायाप्राप्तं होतारं दर्शयति तथा इदमपि लिंगं भवति उद्गाथ उद्गातॄणामृचः प्रणवउ
क्थशंसिनां प्रतिगर्णे अध्वर्युणामिति समाख्याकृतं भेदं दर्शयति॥ तथा इदमपि लिंगं भवति॥ यो वाध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव
भवति॥ एतद्वा अध्वर्योः स्वं यदाश्रावयति समाख्याकृतं नियमं दर्शयति प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् अस्ति ज्यो

177
1933

तिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति॥ तत्रेदं समामनंति॥ तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चा
ह तत्र संशयः किं सर्वांश्च वचनेषु सर्वांप्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यादिति उत यत्रानुवचने॥ प्रैषइति किंतावत्प्राप्तं॥ सर्वानुवच
नेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यात्॥ पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसंनिधानात्॥ पुरोनुवाक्यां वा मैत्रावरुणोनुब्रूयात्॥ कुतः य
त्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यात्॥ पुरोनुवाक्याधिकाराद्वानुवाक्येय चसहोच्यते॥ तत्र मैत्रावरुण यत्र केवलानुवाक्येन तत्र मैत्रावरुणो॥
यत्र वाकेवलं प्रैषः तत्रापि समुच्चयाच्चात्र संभवेत्॥ तथाहि॥ समुच्चितयोस्तं समामनंति॥ तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु
चाहेति श्रवणात् समुच्चितयोरिति गम्यते॥ प्रातरनुवाके च होतुर्दर्शनात्॥ इतश्च पश्यामोनस र्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति
कुतः यतः प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति॥ कथं यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवंत उपश्रृणुयर्तेंद्रयोध्वर्युर्गृह्णीयादिति तस्मा
न्न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति चमसाश्च चमसाध्वर्यवः सामाख्यात्॥ संतिचमसाध्वर्यवस्तेषु संदेहः किं चमसाध्वर्यव
श्चमसान् जुहुयुरुतनाध्वर्युरिति॥ चमसाध्वर्यवइति श्रुतः कस्मात्॥ चमसेष्वाध्वर्यवं ते कुर्वंतीति चमसाध्वर्यवः होमाश्चा
ध्वर्यवास्तस्मात् जुहुयुरिति॥ अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात्॥ अध्वर्युर्वा जुहुयादेष हि न्यायः यदाध्वर्यवं पदार्थं अध्वर्युः कुर्यात्
आध्वर्यवंश्च होमस्तस्मादध्वर्युर्जुहुयात् न च चमसाध्वर्यव इति न विशेषसमाख्यानाच्च चमसाध्वर्यवो होष्यंतीति॥ नेत्युच्यते
चमसेषु हि न अध्वर्यव इत्यर्थीति चमसाध्वर्यवः यदि तेऽध्वर्युर्जुहोति तत एते चमसाध्वर्युभिरपि होतव्यं॥ यदि चमसाध्वर्य
वो जुहुतीति॥ नाध्वर्युः सदा सद्भिरस्यश्च चमसाध्वर्यवस्तस्मान्न जुहुयुरिति च चमसे चान्यदर्शनात्॥ चमसेषु चान्यं चमसा
ध्वर्युभ्यो दर्शयति कथं॥ चमसांश्च चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्त्रे हरतीति सङ्गात् चमसाध्वर्यवे प्रयच्छती
ति गम्यते॥ एवं स वषट्कर्त्रे हरति भक्षयितुमिति गम्यते॥ तस्माद्धुतस्य चमसाध्वर्यवे प्रदानं यो जुहोति स प्रयच्छति॥ त
स्मादन्यो जुहोति॥ अपि च॥ यो वाध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवतीति कुर्वंत् स्त्रुग्वा अध्वर्योः स्वं चमसोस्य स्वं चमसोस्य स्व

मितिन तावदस्य यमसः स्वयंयजमानस्यदिसः यमसो स्यस्वमितिकुर्वन्न ध्वर्यो भ्रमसन हो मंदर्शयति ॥ अथ क्रीते प्रतीयेरन्॥
अथ कथं यमसा ध्वर्यवइति समाख्यानमुच्यते ॥ अथ क्रीते प्रतीयेन॥ यदान्यत्र ख्यापनत्वानएक्षोत्स ध्वर्युं इदं तदा सामाख्या
सामर्थ्यानिर्दोष्यंति ॥ वेदोपदेशात्पूर्ववतः वदान्यत्वे यथो पादशंसुः॥ अस्त्योद्गात्रे समाख्यानः श्येनः अध्वर्यवे वाजपेयः॥
तत्र संदेहः किंश्येनउद्गातृभिरेवपदार्थाः कर्तव्या वाजपेये चाध्वर्युभिः उताभयत्रानानर्त्विग्भिरिति ॥ किं प्राप्तं वेदोपदेशात्
समाख्यानादिति यथा पूर्वं यथाध्वर्यवमिति समाख्याना पदार्थानाध्वर्युः करोति ॥ एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युर्यायेनस
माख्यानो वेदे त्रपदिष्टः तस्य पदार्थास्तेन कर्तव्याः संगः सत ओपदिश्यते ॥ तस्माच्छ्येन उद्गातृभिर्वाजपेये चाध्वर्युभिः प
दार्थाः कर्तव्या इति तेद्गृहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकार सामर्थ्यादिव्यशेषेन दृहणस्मात् कृतधर्मग्रहणाद्वा स्वैर्धर्मैश्चोद
कप्राप्तैः संयुक्तः स्यात् कस्मात् चोदक सामर्थ्यात् सहांगैः कुर्यादिति श्रूयते ॥ तानि चांगानि ज्योतिष्टोमे संत्यपेक्ष्यंते ॥ तत्र व
ज्योतिष्टोमे नान्विस्तरस्य संदेह कनाकना ॥ ननु प्रत्यक्षा समाख्या चोदक आनुमानिका ॥ उच्यते सत्यं ॥ प्रत्यक्षा समाख्या लौकि
कीनुमानत्रानुमायवैदिकं शब्दं तेनैकवाक्यतास्यात् ॥ चोदके पुनर्विप्रकृष्टाधीः ॥ तयाप्रत्यक्षयेति कर्तव्यतया संदेहवा
धना ॥ तस्माच्चोदको बलवत्तरः यथोक्तं समाख्यानादिति ॥ तत्रोच्यते ॥ अव्यक्तः शेषे समाख्यानाभविष्यति यः पदार्थो
न चोदकेन प्राप्तितत्र समाख्या या नियमो भविष्यति ॥ यथा श्येने कंटकैर्विंतुदंतीति उद्गाता एतेनोत्स्यति वाजपेये वैदिके
पुटिरर्थयतीति अध्वर्यवोप्यधिष्यंति ॥ स्वामिकर्मपरिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ अस्ति परिक्रयः ज्योतिष्टोमे द्वादशशतं
दक्षिणा दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यन्तत्र संदेहः किमध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः उत स्वामिनेति किं प्राप्तं ॥ समाख्याना ५०
दध्वर्युणेति प्राप्ति ब्रूमः स्वामिकर्मपरिक्रयः कस्मात् कर्मणस्तदर्थत्वात् फलकामो हि यजमानो यस्य फलकामस्तेनस्व
कर्तव्यं स्वयमेव स यदि परिक्रीणाति तत्र स्वयं सर्वं करोतीति गम्यते ॥ अथ न परिक्रीणीते न स्वयं कुर्यात् ॥ तस्मात् स्वामी

परिक्रीणाति ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ किमेष एवोत्सर्गो नेत्युच्यते ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ यत्र वचनं भवति तत्र वचनप्रामाण्यात्
भवति परिक्रयः यथा अभिष्टिकामुपदधात् ॥ सत्रीन् वरान् ददद्यादिति ॥ ॥ संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवतिष्ठेर
न् ज्योतिष्टोमे श्रूयते केशश्मश्रु वपते दतो भवते ॥ नखानि निकृन्तते स्नातीति ॥ तत्र संदेहः किमेवंजातीयका अध्वर्युणा कर्त
व्या उत यजमानेति किं प्राप्तं ॥ अध्वर्युणा कर्तव्याः संस्कारा यथावेदं व्यवतिष्ठेरन् ॥ समाख्यानात् पुरुषेण कर्मवद्यथान्ये पदा
र्था यस्मिन् वेद आम्नातास्तत् समाख्यातेन पुरुषेण क्रियंत एवमेते पीति ॥ याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥ यजमाने
नैव कर्तव्याः ॥ कुतः ॥ पुरुषप्रधानत्वात् कथं पुरुषप्राधान्यं ॥ कर्माभिप्राये क्रियाफलं गम्यते ॥ तस्मात् पुरुषस्य कर्मकर
णे सामर्थ्यमुपजनयंति ॥ न च कश्चिदेव कर्मकरणे सामर्थ्यमुपजन्यात् ॥ तदर्थं पुरुषान् क्रीणातीति ॥ दर्शितेपदार्थेभ्यः
क्रीणातीति ॥ यत्र यस्य सामर्थ्यं भवति ॥ तत्तेनैव कर्तव्यं कर्म वद्यथा प्रधानकर्मणि पुरुषार्थं नियजमानस्य भवंत्येवमेतद
पीति ॥ ॥ व्यपदेशाच्च ॥ परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति नवनीतेनाभ्यनक्ति परं पीकयानक्तीति चातोन्यो यजमानस्यांजनम
भ्यंजनं च करोतीति गम्यते ॥ गुणत्वे तस्य निर्देशः यदुक्तं समाख्यानाद्यथावेदमिति ॥ नैतदेवं गुणत्वे तस्य निर्देशः तत्रैव
यं समाख्यां नियामिकां इच्छामो यत्र कर्मणां प्राधान्यं वदर्थं कर्तव्यः पुरुषाः प्राप्ताः तत्र समाख्या या नियमः कल्प्यो हि संबंधो
वपनादिभिः पुरुषाणां ॥ अदृष्टार्थत्वात् ॥ कृष्णआराडुपकारके ॥ न च क्रमउपपद्यमाने कल्प्यः कल्पयितुं ॥ तस्मान्न
पुरुषप्राधान्या समाख्या नियामिका स्यात् ॥ चोदनां प्रति भावाच्च विप्रकृष्टेषु भवेयुः यदा तु सन्निकृष्ट द्रव्याभावे च विप्रकृ
ष्टेषु भवेयुः यदा तु सन्निकृष्टे द्रव्ये संभवति तदा न विप्रकृष्टे प्रयोक्तव्या कृतार्थत्वात् तस्माद्याजमाना इति ॥ अतुल्यत्वाद
समानविधानाः स्युः इदं पदोत्तरं सूत्रे ॥ अथ कस्मान्न समानविधाना भवंति ॥ अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्नुवं
ति ॥ तदुच्यते नैतत् समानं ॥ सर्वपुरुषाणां विधानं तुन ॥ अतुल्यत्वादतुल्या एते ॥ एतद्विधानं प्रति ॥ का तुल्यता ॥ यद्यज

139/1937

मी॰भा॰

४१

[illegible] ॥ कथं च समानस्य विहिताद् [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] नानां
[illegible] ॥ [illegible] कल्लं चतु
[illegible] ॥ [illegible] मर्हः तपमाक्ति
[illegible] ॥ [illegible] भय एवोक्तर्नः सर्वेनपो
[illegible] ॥ [illegible] ख्या वादन व्यपस्थास्या ४९
[illegible] ॥ [illegible] भावः तत्र समाख्यानिया
[illegible] ॥ [illegible] पेयेश्रूयते ॥ हिरण्यमालिनः
[illegible] ॥ [illegible] र्त्विभिर्हिरण्यमालित्वं उतोभय

181/1935

[illegible] वेदे न अव स्थात्
[illegible] पशुलेन श्रूयते ॥ न
[illegible] ॥ अपि च ॥ पुनः
[illegible] चेन प्राक्
[illegible] किं वेते ति अत आकाम्ये संयोगा
[illegible] किमार्त्विजः [illegible] यजमान
[illegible] किं [illegible] ॥ समा स्थानात् आ
[illegible] याजमान
[illegible] ॥ इति गम्यते ॥ उपप्रद्रविशेषात् ॥ ज्यो
[illegible] अथ यदुक्तं प्रकृते नार्त्विना
[illegible] आगम मानेमित्य यादिति ॥ ॥ अपदे
[illegible] चयजमाना
[illegible] यजमान प्रद् [illegible] असमर्थितास्या
[illegible] ॥ मंत्रा [illegible] कर्मकरण [illegible] दहें वंजा
[illegible] संदेहः किमार्त्विजायाजमा
[illegible] आत्मानि वादिपदं युक्तं भवति ॥ आयु

र्मेयर्वौमइति॥आयुर्वर्चश्चसुरितिएवमादिभिः कर्मफलमभिधीयते॥अग्निकर्मफलं मेसाध्यमिति तदिहकर्मफलमुत्साहार्थं सं
कीर्त्यते॥यजमानश्चतेनोन्मतते नान्यः यदर्त्विजः कर्मफलेनतदर्थोऽग्निः सिद्धं हितव॥यद्यजमानतदर्थोऽग्नि॥तत्खाशासित
त्वं यदुत्साहं जनयत्तमेवगुण्याय कृत्विगपिसिद्धं दक्षिणार्थं यदुःसह तेनयजमानस्यैव कर्मफला शोमं हतेन आत्माभिवादिपदं
नानकल्प्यते॥यजमानेनात्माभिवादिपदंकल्प्यमानं गौणं भवति॥तस्माद्यजमानाः विप्रयोगेष्वदर्शनात् विप्रयोगे चाग्नीनां
प्रवासउपस्थानमस्ति॥इहैव संस्तसंतं त्वाग्ने इति॥नच प्रोषिताग्निरृत्विग् भवति कर्मकुर्वतएषवाचकः शब्दः भवतिद
यजमानोग्निभ्यः प्रोषितो यियजमानः सविधाय सोग्निहोत्रमात्माभिवाय प्रवसति॥शाक्यते च निर्देश स्थो नापिलागःक
र्तुं सएव प्रोषितस्योपस्थानविशेषं कुर्वन् यजमानस्योपस्थानं दर्शयतीति तेनैवं जानीवकायजमानस्य प्रवेयुरिति॥ह्याम्ना
नेष्टो ह्याम्नातस्यार्थवत्वात्॥स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र ह्याम्नातामं त्राअर्धं येवेकाँउ याजमानेन्च॥आज्यं ये गंधतेपं चा
नीत्वा वाताणौ धर्त्रायगच्छामीत्येवमादयः तथास्रुचव्यूहनमंत्राः स्रुचौव्यूहति याजस्यमासमवेनेति॥तत्रसंदेहः किंतेऽ
माम्नागपिकर्तव्या उताध्वर्युणेति किंप्राप्तं॥समाख्यानादाध्वर्यवा इति प्राप्त उच्यते॥उभावपितान्प्रयुंजीयातां इति
कुतः ह्याम्नातस्यार्थवत्वात्॥द्वाभ्यां समाख्यायौ द्वावपिकर्तारौ गम्यते॥तस्मात्द्वौभूत॥अध्वर्युरेतेनप्रकाशितमनुष्ठास्या
मीति॥यजमानेन प्रमदिष्यामीति॥आनेचवाचनं तत्रविद्वानविहितोर्थस्तोवाजपेयेश्रूयते॥कस्मीर्यजमानंवाचयतीति
ऋत्विजीयं जमानं वाचयतीति अत्र संदेहः किंश्रोत्रं जश्च सर्वैर्वाचयितव्यः उतजपएवेति किंप्राप्तं॥अविशेषात् जश्चाज
श्चेति॥प्राप्ते ब्रूमः॥जपएवेतिकुतः नह्यविद्वान्विहितोस्ति॥योह्यविद्वाननासावधिकृतः सामर्थ्याभावात् नतु प्रयोगका
लेशिक्षितान्प्रयोक्ष्यते॥सामर्थ्यादधिक्रियतेनेति नेतिश्रमः वेदाध्ययनादुत्तरकाले प्रयोगश्रुतवचनं प्रयोगश्रुतिप्रदीप्तं वे
दाध्ययनं॥अनारभ्यकर्माणि वेदाध्ययनेश्रूयते॥तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्य इतिसत्येन [illegible] नचने विहितं गुडं यादि ४२

नवमादिभिर्वेदैरध्येतव्यदेतत्तु कैर्गवतीति शक्यं नेकमभितुं तत्र द्रोणकावेदोधिते वेदाध्यायी शाकटलमधिक्रियते नाविद्वा
न्॥कैमवकरुषणिदेनाविद्यमधिक्रियतइति॥नानविहितेनशक्तो भवतिय शोकेनतु माभिर्निर्वर्तयितुं॥नान ये वेदस्तेन
कतुनाधिक्रियते॥वावेदंनाधीतेति वचनात् कतमो वेदो ध्येतव्यइ निवदतिनवेदावयवेनाधीतेनाधिक्रियतेति उच्यते॥
ननकतुनाधिक्रियते॥वावेदं नाधीते तिवचनात् कतमो वेदा अयर्वंद एकार्थेनमान्त्रमिलक्रतौ कर्त्रव्यक्तं तु ज्ञा
तंनरहास्यं भवति॥अक्रतुक्रत्वांतरं ज्ञानमपि कार्येत्र दृश्यते॥क्रत्वंतरज्ञानायक्रत्वंतरं अपाः सर्वेक्रतवः कथं ज्ञायेरन् द्व
धकस्यमिति कृत्वा सर्वेदस्याध्ययनं श्रूयते॥तस्मात्सर्वपदार्थज्ञोधिक्रियते वेभिनास्तपदार्थज्ञस्तस्य कर्मैव नास्तिकथ
नस्ते बाध्यते॥तस्मात्सर्वे धीयते॥तएव का यभिरुचइति॥ याजमाने समाख्यानाद्नास्वपदार्थानरकर्माणियाजमा
नानिस्युः स्तोदर्शपूर्णमासौ न यजमानेनोऽक्रमर्मण्याम्नातानिदादशद्वंद्वानि॥वत्सं चोपवसृजति उखां चाधिश्रयति॥
अवहंति दृषदौ चसमाहंति अधिवपने कपालं चाभिवोपदधाति॥पुरोडाशं चाधिश्रयति आज्यं च स्तंबयजुश्च हरति अभिं
चगृह्णाति॥वेदिं च परिस्तृणाति पत्नीं च संनह्यति प्रोक्षणीश्चासादयति आज्यं चेवामि वैद्वादशद्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयो
रितत्र संदेहः किमेतान्यध्वर्युर्वा कुर्यादेतानि तद्दर्थ्याद्यध्वर्युः परिक्रांत इतिसमाख्यानादवगम्यते॥अध्वर्युरेवसर्वद्
द्वंपदार्थान्समाम्नाता याजमानएवद्वंद्वतो न्यत्समाख्यानाशक्रियम॥नन्वध्वर्युः पदार्थान्करिष्यति॥यजमानेनापिस
मन्वारंभीकरणमित्येतद्दशक्यं॥तत्रान गुणविरोधे वनादर्थात्सिद्धं द्वंद्वतागुणो बाधितव्यः॥तस्मादाध्वर्यवाण्येतेयर्थान्तिय
द्रकं तत्समाख्यानाद्याजमानादविनत्यारिहर्तव्यं॥उच्यते॥न्यायपूर्वं समाख्यानं॥समाख्यानाद्यजमानेन द्वंद्वतासंपादयि
तव्या॥इदं चेदं च संपादयेतियजमानो ह्यप्राप्त केषुचित्त्वात्र पदार्थेषु यजमानस्याशुमंत्रणं तन्निमित्तास समाख्याभविष्य
ति॥अपूर्वेत्वपरस्त्वि॥यदुक्तं यथानेष्ट्रीयं पोत्रीयमिति एवमाप्नोतीति॥तदुच्यते॥युक्तं तत्र विशेषसमाख्यानत्वात् इद

183
1937

तद्देवतायाजमानपदार्थास्त्वाध्वर्यवा एव तस्मात् दोषः ॥ ॥ विप्रतिषेधे करणः समवाय विशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः
स्यात् ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयः तस्य यूपस्य परिव्याणमंत्र एकोऽध्वर्योः परिवीरसीति करणः अपरो होतुर्युवा सुवासा
इति क्रियमाणानुवादी ॥ तयोः चोदकपरंपरया कुंडपायिनामयने प्राप्तयोर्भवति संदेहः कः पुनरसौ तत्र ऋत्विक् समाम्ना
तयोर्होतासौ ध्वर्युरिति किं करणमाध्वर्यवं होता कुर्यात् । किं होत्रं क्रियमाणानुवादिनमध्वर्युरिति किं प्राप्तं अनियम इति प्राप्त
उच्यते विप्रतिषेधे करणः स्यात् ॥ अध्वर्यवः परिवीरसीति ॥ न क्रियमाणानुवादिनमध्वर्युरिति किं प्राप्तं अत्र युवा सुवासा
इति कुतः समवायविशेषात् ॥ द्वौ तत्र समवायौ होतुश्चोदनकोऽन्येषु प्रत्यक्षश्च वर्णनाध्वर्योर्येषु यो होता सोऽध्वर्युरिति ॥ एवं
प्रत्यक्षमध्वर्योः कर्म चोद्यते ॥ प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः तस्मादाध्वर्यवं करणं परिवीरसीति होता कुर्यात् अथ होत्रं विरु
द्धं कः कुर्यात् इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ अन्यो होत्रपुरुष एव स्यात् ॥ यस्याव्यापतता प्राधान्यविशेषो वा ॥ प्रैष
षु पराधिकरणवचनात् ॥ स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र प्रैषाः समाम्नाताः प्रोक्षणीरासादय इध्माबर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीं सं
नह्य आज्येनोदेहीति तत्र संदेहः किं य एव प्रैषः स एव प्रैषार्थो उतान्यः प्रैषोऽन्यः प्रैषार्थ इति ॥ किं प्राप्तं ॥ एक एव प्रैषार्थ पारितिकु
तः समाख्यानात् ॥ अन्य इति चानुमन्तव्यः ॥ न त्वात्मनः प्रैषो विप्रतिषिध्यते ॥ उच्यते ॥ न प्रैषो भविष्यति नाप्राप्तकाले कोटं नस्या
मः आह ॥ प्राप्तकालेऽपि सति युष्मदादिषु वा परपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः न पुरुषसंकरो भविष्यति ॥ उच्यते ॥ सत्यं
विप्रयोगे युष्मदादिषु मध्यमादयः यदा न प्राप्तः काल इति विवक्षिते ॥ तदा युष्मद्येव मध्यमः नास्मदि शेषे वा यदा ४३
स्वयमेव क्रिया प्राप्तकाल इत्येतावदेव स्यात् ॥ न न वयमनेन इति न तदा युष्मदि नामनुमानेन मध्यमादयो भवितुमर्हति ॥
न चैवं युगपद्विवक्षितुं शक्यते ॥ पदार्थस्य प्राप्तः कालः स्वयं चेति ॥ भिद्येत हि तथा वाक्यं ॥ तेन यदि वा निर्जातिपदार्थका
लेन वा काल इति शक्यते वदितुं ॥ यदि तेन निर्जाति पदार्थस्य काल इति ॥ तत्र पदार्थस्य काले वेदितव्ये न तु युष्मदर्थ

स्य ॥ तस्माद् अस्तोर्न प्रैषो यते ॥ सहिकर्तव्य इत्यवगम्यते ॥ ननु युष्मदर्थस्तत्रान्य स्यात् ॥ समानादध्वर्यो रिप्रैषप्रैषार्थौ इति प्राप्ते ब्रूमः प्रैष
योऽन्यस्सर्वथैव निकृष्ट वस्तधिकारात् ॥ परस्मिन्हि प्रैष उपपद्यते ॥ नात्मनीति ॥ आह ननूक्तं प्राप्तकाले भविष्यति ॥ उच्यते ॥ न
संभवति प्रैषे प्राप्तकालताध्यार्थे निर्लसंयुष्मदर्थो गम्यमानो विवक्षित इत्युच्यते ॥ संभवति चात्र प्रैषार्थः तस्मात्प्रैषार्थः ॥ तस्मात्
प्रैषप्रैषार्थयोरन्यः प्रैषोऽन्यः प्रैषार्थ इति सिद्धं ॥ अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ अध्वर्युस्तु प्रैषार्थकारी स्यात् कुतः दर्शनात् दर्शभ थैवंग
तद्दर्शनं दृश्यते ऽध्वर्युरग्निभ्र प्रैष्येद्धुना ॥ अग्नीदध्वर्युमिति अनियमो विशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः अध्वर्युस्तु दर्शनात् अध्वर्युस्तु
प्रैषार्थकारी स्यात् कुतः ॥ दर्शनात् दर्शनं हि भवति तिर्यं चं स्फ्यं धारयेद्दत्वं च धारये दक्षिणो वेस्फो नक्ते णेयाध्वर्युः क्षिनेतियः प्र
त्याभिमत स्फ्यः नाध्वर्युः क्षिपो न क्षिप भवति मन्यमध्वर्युः प्रैषको दर्शयति तस्मादग्निदध्वर्युं प्रैष्येदिति ॥ गोणो वा कर्मसामा
न्यात् ॥ न तदस्याग्नीध्र प्रैषो आध्वर्यो प्रैषार्थ इति किं खल्वध्वर्युरेवाग्नीध्रं प्रैष्येत् ॥ एवमध्वर्युणा प्रैषार्थश्च उभावपि कृतौ
भविष्यतः तथाध्वर्यवमिति समाख्यानानुग्रहीष्यते ॥ तस्मादध्वर्युरेव मुख्यः स्यात् ॥ किमस्य मुख्यत्वं यदनेन सर्वं कर्तव्यं समा
ख्यानादिति ॥ अथ यदुक्तमध्वर्युः प्रेषयिता दृश्यत इति तदुच्यते ॥ सत्यं दृश्यते ॥ न त्वस्य प्रैषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिंत्यमा
नं ॥ तस्मादेतन्मिथ्या दर्शनं यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति व्यामोहः स यथा शुक्तिकायां रजतविज्ञानं ॥ अस्ति त्वग्नीध्रः प्रै
षार्थकरणे प्रमाणं तस्मादाग्नीध्रः प्रचरिता प्रचरितं चाध्वर्युशब्दो दृश्यते तस्माद्गौणः आध्वर्यवे देसमाम्नातान्पदार्था
न् करोतीत्यध्वर्युरित्युच्यते तस्मादग्नीध्रा गृह्णातीति तत्र संदेहः किमृत्विक्फलमाशास्ते आग्नीध्रः प्रैषो आग्नीध्र प्रैषार्थ इति ॥
ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्वात् दर्शपूर्णमासयोरामनंति ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति ॥ पूर्वमग्निं गृह्णाति तत्र संदेहः किं
मृत्विक्फलमाशासितव्यं अग्ने मम वर्चो विहवेष्वस्त्विति ॥ उत यजमानस्येति किं प्राप्तं ॥ अध्वर्योरेवेति ॥ कुत एवं श्रुतिश
ब्दाद्भविष्यति ॥ इतरथा लक्षणा स्यात् ॥ आत्मना यजमानं लक्षयेत् तस्मादृत्विक्फलमाशासितव्यमिति ॥ कार्थः अनयास

185/1937

तुहंद्दनायाजमानपदार्थास्त्वाध्वर्यवा एवतस्मात् दोषः॥ ॥विप्रतिषेधेकरणसन्वायविशेषादितरमन्यस्त्वेषांयतोविशेषः
स्यात्॥अग्निज्योतिष्टोमेपशुरग्नीषोमीयःतस्यवपस्यवस्त्यिाणमंत्रएकोध्वर्योः परिवीरसीतिकरणःअपरोहोतुर्वासुना
साइतिक्रियमाणानुवादी॥तयोःचोदकपरंपरयाकुंडपायिनामयनं प्राप्तयोर्भवतिसंदेहःकः पुनरत्रऋत्विकृसमाम्ना
तोयाहोतासोध्वर्युरितिकिंकरणमाध्वर्यवंहोताकुर्यात्॥किंहोत्रंक्रियमाणानुवादिनमध्वर्युरितिकिंप्राप्तं अनियम इति प्राप्त
उच्यते विप्रतिषेधेकरणःस्यात्॥आध्वर्यवःपरिवीरसीति॥नक्रियमाणानुवादिनमध्वर्युरितिकिंप्राप्तं अत्रयुवासुवासा
इतिकुतःसमाख्याविशेषात्॥द्वौतत्रसमवायौहोतुश्चोदनकोत्रेषुप्रत्यक्षश्चवर्णनोध्वर्योकेषुयोहोतासोध्वर्युरिति॥एवं
तत्यक्षमध्वर्योःकर्मचोद्यते॥तत्यक्षंचानुमानाहोत्रीयः तस्मादाध्वर्यवंकरणंपरिवीरसीतिहोताकुर्यात् अथ हो वेदिरु
ह्कःकुर्यात्इतरमन्यत्तेषांयतोविशेषःस्यात्॥अन्योदोन्यपुरुषएवस्यात्॥यस्याव्याप्ततायाप्राधान्यविशेषोणा॥प्रैषपु
ष्पराधिकएवत॥ दर्शपूर्णमासौतत्रप्रैषाःसमाम्नाताः प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरुपसादयस्रुचःसंमृड्ढिपत्निसं
नह्याज्येनोदेहीतितत्रसंदेहःकिंयएवप्रैषसएवप्रैषार्थोउतान्यःप्रैषोन्यःप्रैषार्थइति॥किंप्राप्तं॥एकएवप्रैषार्थपारितिकु
तःसमाख्यानात्॥अन्यइतिचाश्रुतत्वात्॥नत्वात्मनःप्रैषोविप्रतिषिध्यते॥उच्यते॥नप्रैषोभविष्यतिनाप्रकालेकोटंवक्ष्या
मःआह॥प्राप्तकालेपिमतियुष्मदादिषुवापपदेषुमध्यमादयोव्यवस्थितानपुरुषसंकरोभविष्यति॥उच्यते॥सत्यं
विवक्षायांयुष्मदादिषुमध्यमादयःयदातनप्राप्तःकालइतिविवक्षितं॥तदायुष्मद्येवमध्यमःनास्मदिशेषेवायदा
खलुक्रियायाःप्राप्तकालइत्येतापदिवक्ष्यते॥नतवममतेविनतदायुष्मदादिनामनुमानेनमध्यमादयोभवितुमर्हंति॥ ५३
नचेदंयुगपद्विवक्षितुंशक्यते॥पदार्थस्यप्राप्तःकालस्तमच्चेति॥भिद्यतेहितथावाक्यं॥तेनयदिवानिर्ज्ञातपदार्थका
लेनवकालइतिशक्यतेवदितुं॥यदितवेतिनिर्ज्ञातपदार्थस्यकालइति॥तत्रपदार्थस्यकालोवेदितव्योनतुयुष्मदर्थ

185/1937

स्य॥तस्मादस्मोतेनप्रैषोर्थेन॥महिककर्तव्यइत्यवर्तते॥ननुयुष्मदर्थस्तत्रात्स्यात्॥समानादध्वर्योरिप्रैषप्रैषार्थावितिप्राप्नेब्रूमःप्रैषप
न्योन्यस्वदर्थादितिकुतःपशाधिकारात्॥परस्मिन्नहिप्रैषउपपद्यते॥नात्मनीति॥आहनतृकं प्राप्तकालेभविष्यति॥उच्यते॥न
संभवतिप्रैषेप्राप्तकालतान्यायाभिस्यंयुष्मदर्थागम्यतानविवक्षितइत्युच्यते॥संभवतिचात्रप्रैषार्थः तस्मात्प्रैषार्थ॥तस्मात्
प्रैषप्रैषयोरन्यःप्रैषःअन्यःप्रैषार्थइतिसिद्धं॥अध्वर्युस्तुदर्शनात्॥अध्वर्युस्तुप्रैषार्थकारीस्यात्कुतःदर्शनात्दशभथैवंग
तइदंसंदिह्यतेकिमध्वर्युरग्नीध्रप्रैष्यइति॥ग्नीदध्वर्युमिति अनियमोविशेषादितिप्राप्तेब्रूमः अध्वर्युस्तुदर्शनात् अध्वर्युस्तु
प्रैषार्थकारीस्यात्कुतः॥दर्शनात्दर्शनंहिभवतिस्तिर्यंचंस्फ्यंधारयेदत्वंचधारयहृञ्जोवेस्फोवज्रेणवाध्वर्युस्तिष्ठतितियःप्रे
ष्यानतमहस्तःनाध्वर्युस्तिष्ठतिस्तिरावतिमन्यमध्वर्युप्रैषकोदर्शयतितस्मादग्निदध्वर्युप्रैष्यादिति॥शाणावाकर्ममामा
न्यात्ततदस्याग्नीध्रप्रैषोअध्वर्योःप्रैषार्थइतिकिंखल्वध्वर्युरेवाग्नीध्रंप्रैष्येत्॥एवमध्वर्युणाप्रैषार्थश्चउभावपिकृतौ
भविष्यतःतत्राध्वर्यवमितिसमाख्यातुग्रहीष्यते॥तस्मादध्वर्युरेवमुख्यःस्यात्॥किमस्यमुख्यत्वंयदनेनसर्वकर्तव्यंसमा
ख्यानादिति॥अथयदुक्तंअध्वर्युप्रैषभिताहृश्यतइतितदुच्यते॥सत्यंदृश्यते॥नत्वस्याप्रैषार्थकरणेप्रमाणमस्तिवित्यमा
नं॥तस्मादेतन्मिथ्यादर्शनंयस्माद्दर्शनस्यप्रमाणंनास्तिव्यामोहःसयथाशुक्तिकायांरजतविज्ञानं॥अग्निस्वग्नीध्रःप्र
षार्थकरणेप्रमाणंतस्मादाग्नीध्रःप्रचरितावर्तितंचाध्वर्युशब्दोदृश्यतेतस्माद्गौणःआध्वर्यवेदेसमाम्नातान्पदार्था
नकरोतीत्यध्वर्युरित्युच्यतेतस्मादग्नीध्राःग्रहणीभितत्रसंदेहःकिंसृत्विकूफलमाशास्तीध्रःप्रैषोआग्नीध्रप्रैषार्थइति॥
ऋत्विकफलंकरणेस्वर्थवत्वात्दर्शपूर्णमासयोरामनंतिममाग्नेवर्चोविदवेष्वस्त्विति॥पूर्वमग्निंगृह्णातीतितत्रसंदेहःकि
मृत्विक्फलमाशास्तिनव्यंअग्नेममवर्चोविदवेष्वस्त्विति॥उतयजमानस्येतिकिंप्राप्तं॥अध्वर्योरेवेति॥कुतएवंश्रुतिश
हताभविष्यति॥इतरथालक्षणास्यात्॥आत्मनायजमानंलक्षयेत्तस्मादृत्विक्फलमाशास्तिनव्यमिति॥कार्यः अनयास

मि भाधार्यमाणे विधानसंभविष्यति ॥ तत्र विहितेषु सर्वस्वद्वारस्थानेष्विदं वक्ष्यामि ॥ अध्वर्योर्वचनमेव मुत्साहीभ
विष्यतीति ॥ स्वामिनो वा तदर्थत्वात यजमानस्य वा वचः ॥ तदर्थत्वात् कर्मणे ॥ यजमानार्थं हीदं कर्मसांग ॥ उपग्रहविशात ॥
संगस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फलनिष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रचलितयशः फलं संबंधात् प्रकाशसंकीर्तनात् फलस्य कर्तव्यगम्य
ते ॥ यदन्वाधाने यजमानस्य फलं संकीर्त्यते क्रियमाणेनेन मंत्रेण फलसंबंधात् प्रकाशितं भवति नाध्वर्युयशः
कीर्तनेन ॥ तस्माद्यजमानफलमाशासितव्यमिति ॥ अथ कस्मान्न याजमान एव मंत्रो भवतीति उच्यते ॥ अन्वाधानस
मारव्याया आध्वर्यवं तात्रयगुणो मंत्रः ॥ यः करोत्याध्वर्यवं स उच्यते नेनेन मंत्रेणेति तस्मादाध्वर्योर्मंत्रः मम वर्चोस्त्वित्य ये
पि यजमानस्य वर्चो मम मेति व्यपदिशति लक्षणया ॥ यथा राजनि जयं वर्तमाना सैनिका अस्माकमिति व्यपदिशंत्येव
मत्रापि द्रष्टव्यं ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगमप्यमुमर्थं दर्शयति ॥ कथमेवं ह्याह ॥ यां वै कांचनन्यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशा
सते यजमानस्यैव सेति ॥ अविषो यजमानार्थतां दर्शयति ॥ तस्मादपि ब्रूमो यजमानफलमाशासितव्यमिति पक्षोन्कर्मै
व प्रयोजनमिति ॥ कर्मार्थे तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्वात ॥ इदं समधिगतं करणेषु मंत्रेषु स्वामिनः फलमाशा
सितव्यमिति ॥ किमेष एवोत्सर्गो नेत्याह ॥ कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्वात ॥ व्यपदेशाच्च ॥ यत्र च व्यपदेशो
भवति ॥ यत्र चर्त्विजा शासितव्यं ॥ दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधस्तादुत्तर उपरवाः प्रादेशमुखाः प्रादेशांतराः ॥ तत्रर
सौ मसार्याध्वर्युं यजमानमाह किमत्रेति स आह भद्रमिति तन्नौ सहेत्यध्वर्युः सहेति व्यपदेशो भवति ॥ अध्वर्योर्यजमानं
स्य च तन्नौ सहेत्युभयोर्वचनमध्वर्युयजमानयो ॥ तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमत्रेति ॥ द्रव्यसंस्कारः प्रकरणविशे
षात् सर्वकर्मणां ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वर्हिधर्मविदिधर्माश्च तेषु संदेहः किमंग प्रधानार्था उत प्रधानार्था इति किं प्राप्तं ॥
प्रकरणात प्रधानार्था इति प्राप्त उच्यते ॥ ये च द्रव्यसंस्कारांग प्रधानार्थाय थातथा व्याख्यातमेवो नरविर्वसयाप्रा

४४

सिंचा क्रियत इति ॥ निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः ॥ ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभ
त इति ॥ तत्र श्रूयते ॥ वर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति आज्येन यूपमनक्तीति ॥ तत्र संशयः किं तयोराज्य वर्हिषो राज्य वर्हिर्द्धर्मा प्राकृ
ताः कर्तव्या उतनेति किं प्राप्तं ॥ कर्तव्या इति ॥ कुतः वाक्यं वर्हिर्मात्रस्याज्यमात्रस्य च धर्माणां विधायकं तदिहापि वाक्यं चोदकेन
प्राप्तं ॥ न चेद्वर्हिराज्यं निष्प्रयोजनं तस्मादत्र धर्माः क्रियेरन्निति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः निर्देशादिक्षतावपूर्वस्यानधिकारः ॥ निर्दि
ष्टा एते धर्माः प्रकृतौ यत्र प्रधानस्योपकुर्वंति ॥ प्राकृतकार्ये यासन्य वर्हिर्योष्येवं प्रधानस्योपकारिणो धर्मास्त इहातिदिश्यंते
प्रधानं हि चोदकेपि कृतेन धर्मा प्रधानस्य हि चोदना सामान्येन धर्माणां ॥ अपि च नान्यार्थे ज्ञाते सन्निहितेनाप्येकवाक्यताभ
वति ॥ अन्य संबंधोपपत्तौ सत्यां ॥ यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति ॥ किमंग पुनर्विप्रकृष्टेन ॥ निर्ज्ञातं खल्वयं गत्वं प्र
धानापेक्षायां भवति ॥ केवलमिति निर्देशः क्रियते ॥ तदर्थापेक्षया मंगत्वमपि साधितव्यं स्यात ॥ धर्माश्चापेक्ष्यमाणाः साधा
रणा भवेयुः ॥ तथाहोमेनावकल्प्येत लिंगविशेषनिर्देशाच्च ॥ व्यवतिष्ठेरन् धर्मास्तत्र दर्शनं नोपपद्येत ॥ वपया प्रातः सवने च
रंति पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने अंगैस्तृतीयसवन इति ॥ नापि तावद्वर्द्धनेन मातानना मिः प्राणोहि सइतिच ॥ तस्माद्यद्वारा प्रकृ
तौ कृता स्तद्वारा एव विकृतौ नानान्यन्यद्वारः न च यूपावटस्तरणं प्रकृतावस्ति यूपाज्रं वा तस्मान्न तत्र प्राकृता धर्मा भवेयुर
पूर्वत्वात ॥ ॥ विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तशेषो देनोपितावर्द्धतेनव्यक्तशेषो दर्शपूर्णमासयोरामनंति ॥ समावच्छिना
ग्रनिर्दिष्टौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति तथा अरत्निमात्रे विधृती करोतीति तत्र संशयः किं वेदिस्तरणार्था द्वर्हिषः विधृतीपवि
त्रे उतान्यस्मादिति किं तावत प्राप्तं ॥ वेदिस्तरणार्थाद्वर्हिषः कार्ये किं कारणं तद्धि प्रकृतं धर्माश्चाविशेषात् सर्वं वर्हिर्यामर्थेन ॥
तस्मात्तदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्यतः क्रियेत ॥ कुतो विरोधात ॥ कथं विरोधः श्रूयते हि त्रिधातु पंचधातु वा वेदिं स्तृणातीति
ध्यनस्तीर्येत ॥ कथं तर्हि धृति पवित्रं क्रियेत ॥ न हि संभवत्येकं स्तरणाय विधृतये पवित्राय च ॥ तदेतदुपादेयं वचनम

183
1939

नेकगुणवचनत्वेऽपि [illegible]
पे॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
भविष्यति [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ आदेर्गानां
[illegible] आत्वचोदितत्वात्
[illegible] तदिदेदानीं वाक्यवि
[illegible] मनफलेवञ्चोद्यते॥त
[illegible] नवैतदंगानांश्येनेश्रूयते॥
इति [illegible] प्रकरणमितिवचनप्रामाण्य
[illegible] गानांस्यात् कथमसंभवः सोमद्र
[illegible] भवतीत्येषवाक्यार्थः कस्तर्हि श्येन

नवनीतमाज्यंभवतीतिनवनीताज्यसंबंधो विधीयते। सनाज्यसंबंधोनूद्यते॥ नचसशब्देनस्याज्यसंबंधोस्ति॥ श्येनांगानां
गुविधने॥ तस्यास्तितस्यानवनीतंविधीयते॥ संनिधानविशेषात्॥ आधानेपितथेतिचेत्॥ एवंचेत् दृश्यतेश्येनांगानांनव
नीतमिति॥ आधानेविषयमानेहिपुनवनीतंस्यात् अधिहित्येनमसोपकुर्वीति॥ तर्हि श्रुते न्योत्तिनोपपन्नं न इति॥ नाप्रकरणत्वा
दंगस्यात्तन्निविमित्तत्वात्॥ यत्नेनप्रथकरणेपवमानेष्टयोप्याधानं वाश्रूयते॥ किमतोयद्येवं आधानसंबन्धेनस्यन कश्चिद
स्ति संबंधः अग्नीनामाधानां अन्यप्रसेनस्यानत्तत्स्यापवमानहविः पुनवनीतंनतेनछंदोगते निमित्तं यदाधानमग्नीनामुपकारो
तियदिप्रकरणादीनामन्यतमंदर्शितन्निमित्तं भवेत्तस्मान्नश्येनाग्न्याधानयोः संबंधोस्तीति॥ तत्कालेवालिंगदर्शनात्॥
इदमिदानीं संदिह्यते किंसुत्याकालानामंगानांनवनीतमुतसर्वेषामितिप्राप्ते सुत्याकालानांस्यात्॥ कुतः लिंगदर्शनात्॥ इदंश्रू
यते॥ सद्यपशुनालभतइति॥ नत्रपुनर्वचनमग्नीषोमीयस्स्थानेग्नीषोमीयः पुरोडाशोनुबंध्यायाः स्थानेमित्रावरुणीपयस्येति
इस्थानेशून्येदर्शयतिनेतावगम्यते॥ तेनस्यवचनं सुत्याकालनामंगानांविशेषंविदधातीति॥ सर्वेषांवाविशेषात्॥ स
र्वेषामेवचांगानांनवनीतंस्यात्॥ अविशेषात्॥ असतिविशेषेसर्वेषामप्यंगानामितिन्याय्यं॥ न्यायोक्तेलिंगदर्शनं॥ यदुक्तं
लिंगंतत्परिहरणीयं॥ नास्तितावत्प्रमाणंयछ्येनस्यवचनमंगानांतत्सुत्याकालानामितियत्तुदर्शनं॥ नतत्प्रमाणमूलत्वान्नि
श्चादर्शनं स्यगतस्ववत् कथंतुमध्येतुपशुनामालंभइति॥ न्यायात्कोन्यायः प्रधानक्रमानुग्रहः एवंचनवर्जिमः क्रमोनुग्र
हीतोभवति तस्मात्सर्वेषामंगानांनवनीतमिति॥ मांसंतुसवनीयानांचोदनाविशेषात्॥ शाद्यानामयतंषट्त्रिंशत्संवत्सरंतन्वे
दंसमामनंतिसंभस्थितेसंस्थितेदनिगृहपतिर्मृगयांयातिसतत्रयान्मृगान्हंतितेषांतरसाः पुरोडाशाः सवनीयाभवंतीतितत्र
संदेहः किंसवनीयानामन्येषांचवसंभवतांपुरोडाशानांस्थानेतरसाउतसवनीयानामेवेतिकिंप्राप्तं॥ सर्वपुरोडाशानां
मांसमयतास्यात् नशक्यंतेपुरोडाशानांचमांसमयताविधातुं सवनीयशब्देनचपुरोडाशांविशेषयितुं॥ भिद्येतहितथावा

189
1939

मी॰भा॰ ४६

कं॥ तस्मात्सर्वपुरोडाशानां मांसमयतेति प्राप्त उच्यते॥ आसां तु सवनीयानां स्यात्॥ तासां सवनीया भवंतीति॥ तत्सव आ॰३
नीयसंबंधो विधीयते। तस्याः पुरोडाशा भवंतीति॥ अयं त्वनूद्यते॥ कुत एतत् सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोनुवादो न
घटते॥ पुरोडाशशब्दस्तु सवनीयेष्वेव कल्प्यते॥ तस्मात् पुरोडाशशब्दोनुवाद इति॥ तस्माद् सवनीयानां धानादीनां स्थाने
मांसचोदना विशेषादिति॥ भक्तिरसंन्निधानन्याय्येति चेत्॥ इति चेत्पश्यसि सवनीयेषु पुरोडाशशब्दोनुवादो भविष्यति
तिधानादिषु पुरोडाशशब्देन वर्त्तते॥ भक्तिश्चाऽन्याय्या मुख्ये संभवति॥ ॥स्यात् प्रकृतिलिंगत्वात् वैराजवत्॥ प्रकृतौ
ज्योतिष्टोमे धानादिष्वयं पुरोडाशशब्दो भक्तेः सन्निहितेषु प्रयुक्तः इहापि भाक्त एव प्रयोक्तव्यः॥ अत्रापि हि सवनीयप्र
देन ये रूपपथ्याये गुणा सन्निहिताः प्रकृतौ लिंगसमवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विदनानवगतयेव यथा छत्रिणो गच्छंतीति ध्वजिनो ग
च्छंतीति यथाच्च सवनीये ये रूपसामा एकविंशः षोडशी विराजसामेति प्रकृतिलिंगेन सामशब्देन ये रूपपथ्यो वैरा
जश्च इति गम्यते॥ एवमिहापि सवनीयानां मांसमयतेति॥ ॥१॥ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभा
ष्ये तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः॥ ॥८॥ ॥ ७ ॥

४६

193
1939

अथ चतुर्थोध्यायप्रारंभः ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ [illegible] क्रत्वर्थ पुरुषार्थयोर्जिज्ञासा॥ तृतीये ध्याये श्रुतिर्लिंगवाक्य प्रकरण स्थान समाख्याभिः
शेषविनियोगलक्षणमुक्तं॥ [illegible]॥ इदानीं क्रत्वर्थ पुरुषार्थ जिज्ञासा [illegible]॥ कः पुनः क्रत्वर्थः कोवा पुरुषार्थ इति
[illegible] पुरुषार्थ जिज्ञासैव कथं [illegible] क्रत्वर्थं प्रधानं पुरुषा
र्थ [illegible] पुरुषार्थो [illegible] पुरुषार्थो [illegible] क्रत्वर्थः न [illegible] क्रत्वर्थ पुरुषार्थयोर्जि
[illegible]॥ [illegible] विनियोग लक्षणमपेक्षते
[illegible] क्रत्वर्थः पुरुषार्थः [illegible] पुरुषार्थः जिज्ञासा शब्दोपि
[illegible] क्रत्वर्थ पुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति॥ यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य
[illegible] क्रत्वर्थः किंलक्षणः पुरुषार्थ इति लक्षणं [illegible] तथा [illegible]
[illegible]॥ यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य॥ यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिः स
पुरुषार्थः [illegible]॥ [illegible]॥ क्रत्वर्थो हि शास्त्राद् एव गम्यते॥ नान्य
[illegible] पुरुषार्थः [illegible]॥ यस्य प्रीति [illegible] पुरुषार्थः॥ पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरी
तः क्रत्वर्थ [illegible]॥ एवं [illegible] वर्ण्यते॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नायते॥ अनति दृशं स्तृणाति॥ अ
[illegible] पशुकामस्य वेदिं कुर्याद् [illegible] पशुकामस्य वेदिं ९
कुर्याद् [illegible] पशुकामस्य [illegible]॥ तत्र संशयः॥ किमेवंजातीयकाः क्रत्वर्था उत पुरुषार्था इति
किं प्राप्तं क्रत्वर्था इति कुतः॥ प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च॥ तदुक्तं द्रव्यगुणसंस्का
[illegible] तस्मात् क्रत्वर्था इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एवेति प्रीतिश्च एभ्यो

निवर्त्तते तस्मादेते पुरुषार्था इति॥ ननु प्रत्यक्ष उपकारः॥ तेभ्यः क्रतोर्दृश्यते इत्युक्तं॥ उच्यते॥ सत्यं दृश्यते न क्रतौ उपकारा
य यत एते [illegible] फलेभ्य एते श्रूयंते॥ न च उपकारोपि स [illegible]॥ [illegible] परार्थ [illegible]
रार्थत्वादिति॥ एवं वा॥ इह द्रव्यार्जनं [illegible] श्रूयते॥ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रह [illegible] आदिना [illegible]
दिनेति॥ तत्र संदेहः किं क्रत्वर्थो द्रव्य परिग्रह [illegible] पुरुषार्थ इति किं तावत्प्राप्तं॥ क्रत्वर्थो नियम इति [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible] नियमात् [illegible]
काम श्रुतिभिः [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ किं प्राप्तं॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

फलं पितृमात्रेव चेनादपि प्रमाणत्वं ॥ स्वयं हितेन मत्येति ॥ इंद्रियवत्ता नीचीत्विन ॥ नचेष मादिभिर्ईश्वरस्य कश्चित् दृष्टउपकार
साध्यते ॥ तस्मात्तेन पुरुषार्थेनाभिसंयोगात् ॥ क्रियायामेवं आनीयेकापांउक्तम ॥ श्रूयते ॥ अपि पितृरूप मवला श्रूयते सपदा
र्थविधिमात्रेन क्षमितुकामार्थं ते सएव मविवक्षितः स्यात् ॥ अथ पशुकं थमादि सर्वे सर्णयासंबंधो यतो सर्वं नन अविधेयह
मिउच्यते ॥ सत्त मति पिंडी न्याय सत्य भानुभिरस्तु पत्नीवेर माभिमन्त्र के तेनेभि किं सि हविषा स्वयं सेनश्रूयते तस्यानभिभि
तेनभियम पृषनोधन्या हित्वाई स्विन अइति ॥ अपि चैषा यकादेन सानुकीभवती पितृरूप तेनदोदोषः कीर्तवेन कर्म संबद्धः तस्मा
त्पुरुषार्थाभिप्रजापति प्रतानीति ॥ गोकस्त्वान्यथैव येवकुर्वंति कर्ण्णकार्य व्याहृत्येन पारीति ॥ अविशेषातु शास्त्रसम
थानुविकल्पाभिसुः ॥ उच्यते ॥ पक्षेवभिमान्यपितृरूपार्थाविसुः तमि येव अभिन नूतपानं यजविनान्दतं चवदे दिसेवमादीति ॥
अथ पितृरूप मयत्व संकीर्तनं नद्रव्यं विशीर्यंत इति अपिवाक्यरूपा मदृगेनदर्भस्तानभिसंबंधास्तुव ॥ अपिवैतमयसव्या
हृतिः ॥ नेतदस्ति सनिदादीन्य पितृरूपार्थाविभानुवंति ॥ कारण्या मरणे उरूपार्थाविप्रजापति प्रतानि मनेसुर्वतत्र श्रुत्यादि
किंचित्कारणेष्वयने ॥ येवकर्मणामंत्र भूतानीति गम्येत ॥ तस्मात्पितृरूपार्थाति ॥ अर्थस्य कर्मणोनभिसंबंधः प्रजापति
म मनेः ॥ इहतु समिदादीनामदृष्टकरणंनाम कारणं गृह्यते येन कर्मार्थानीविज्ञायं ॥ नेकमदंगं विज्ञायत इति गम्यमाना उपवा
संतापं वापदिवैव न प्रत्यक्षतिनीमन्यंते ॥ न केन वेदसमस्त मयोजनवतोनभिधि ॥ न भावेपरिपिमन्यमानानुरूके मन्यते
गस्मात् समिदादीनि कर्माणि भवानि नप्रजापतिप्रतानीति सिद्धं ॥ २ ॥ द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात् सदीयेरन् ॥ स्तोद
र्शपूर्णमासौ ॥ तत्राम्नायते ॥ शुल्बकपालानिवाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्यावोलूखलं च मुसलं च दृषच्चो
पलाभिवतानि वै दश यज्ञायुधानीति ॥ तत्र संशय्यते ॥ किमेतानि द्रव्याणि प्रदानमाभिउतस्त्वेन स्वेनार्थेन संबध्यनीयानीति
तदेव बभिअर्थमिदं चिंतनीयं ॥ किमेयविधिरूनानुवाद इति ॥ विधौसति प्रदानेन्यान्य अनुवादे सति यथार्थ संबंधः ॥ किं

193
1933

मी॰भा॰ मासंविधिमिति॥तथाहि प्रदत्तोविशेषकः इतरथावादमात्रमनर्थकंस्यात्॥प्रदानेवैयाथज्ञायुधशब्दोनुगृहीतःस्यात्य ज्ञस्यायुधानियज्ञस्यसाधनानीति॥इतरथाहननादीनामायुधानिभवेयुःश्रवणेनलक्षणयायज्ञस्यचोहननादेःदशसं ख्याचैवमनर्थकत्वंतयोगेनकेनसंबंधादितरथानानार्थसंबंधाद्दशेतिसंख्याविधिर्नोविकल्पेन॥तस्मात्तदीयेनअविशेष णाविहितंप्रकरणेनयथानस्यभवितुमर्हति॥ ॥स्विनत्वर्थेनसंबंधोद्रव्याणांपृथगर्थत्वात्॥तस्माद्यथाश्रुतिस्युःनचैन दर्शविधिःप्रदेयानीतिअनुवादोभवितुमर्हतिप्राप्तत्वात्॥स्वस्त्वेनोद्धंतिकपालेषुश्रपयतिअग्निहोत्रहवण्यांहवींषिनिर्व पतिशूर्पेणविविनक्तिकृष्णाजिनमुलूखलस्याधस्तादवस्तृणातिशम्यांदृषदुपदधातिमोक्षिताभ्यामुखलमुशलाभ्या मवहंतिमोक्षिताभ्यांदृषदुपलाभ्यांपिनष्टीति॥एवंह्येनस्विनवाक्येनोहननादिषुप्राप्नुवंति॥तथाप्राप्तानांवचनमनुवादःप्र करणमपिवाक्येनबाध्यते॥यज्ञायुधशब्दश्चानुवादपक्षेन्याय्योनविधिपक्षेगौणादिसअयुधशब्दःस्यादिपुसंख्यापि पाठाभिप्रायाभविष्यति॥विस्पष्टं॥चनद्गुहननादिभिःस्यादीनिप्रयुक्तानीतिभवंतिहितत्रविधिवाक्यानिस्वपेनोद्धंतीत्या दीनि॥नचयज्ञायुधानिकर्तव्यानीतिशब्दोस्ति॥तस्माद्धननादिषुवाक्येनप्राप्तानामनुवादइतिचोद्यंतेवार्थकर्मसु॥अ र्थकर्मसुवोद्यंतेपुरोडाशादीनि॥वान्येभिर्विकल्पेरन्॥तत्रपक्षेयाथस्त्यान्नसमुच्चयःपुरोडाशादीनांनिरपेक्षाणांप्र कृतिनासंबंधात्स्यादीनांचैवंवा॥चोद्यंतवार्थकर्मसु॥चोद्यंतेपरिधानीयकर्मणि॥आहिताग्निमग्निभिर्दहंति॥यज्ञपा त्रैश्चेति यदिप्रदीयेरन्॥तत्रनभवेयुः॥तस्मादपिप्रदातव्यानीति॥लिंगदर्शनाच्च॥लिंगदर्शनंचचतुर्दश्यांपौर्णमा स्यामाहुतवोद्धृत्यनेत्रयोदशामावास्यायामिति॥तस्मादप्यनुवादइति॥तत्रैकत्वमयज्ञांगमर्थस्यगुणभूतत्वात्॥अ ग्निष्टोमिकेपशुरग्नीषोमीयोयोदीक्षितोयदग्नीषोमीयंपशुमालभतइतितथानद्वादशयुनक्तीतितथाश्वमेधेवसं ताय कपिंजलानालभतइति॥तत्रसंशयः॥किंविवक्षितमेकत्वंबहुत्वंवोतविवक्षितमितिकिंप्राप्तं॥तत्रैकत्वमय

195
1935

ज्ञांगमर्थस्यगुणभूतत्वात्॥ विवक्षितमितिस्य॥ कुतः अर्थस्यगुणभूतत्वात्॥ पशोर्गुणभूतासंख्याभिधीयमानस्यवाकत्वात्॥प शुरवचनोहिकार्थंअभिधीयते॥विशेषकिंतुविशेषत्वमपिपदिकार्थंगतसंख्यार्थंश्रुतेवाक्यंनयज्ञांगंभूयात्॥वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी॥तस्मात्यज्ञांगंविवक्षितमिति॥आहतस्मात्यज्ञांगपश्वादीनामगंभविवक्षितंनभवतीति॥उच्यते॥तपश्वा दीनामंगेनैकेनवाकेनवाकिंचिदस्ति॥प्रयोजनं॥नहि पशोरेकत्वेनविधिःप्रयोजनंविधत्तेपिहिपशुत्वंगविशेषणएवभवति यज्ञः॥यज्ञस्यफलेनपश्वादेःतस्मात्स्वार्थेउपपन्नाज्ञातेनज्ञातेनवानकिंचित्प्रयोजनमस्तीतिनविवक्षितं॥यद्विप्रयोजन वत्तद्विवक्षितमित्युच्यते॥एकश्रुतिमात्रं॥भवतिवाकिंचिद्विवचनंवक्तव्यंयतोनविवक्षितमिति॥किमिति॥यदिसोम मपहरेत्पुरोडाशंवाद्वाविति॥यदिद्विविवक्षितंभवेत्पौर्णमासीनिश्रुयात्॥गामिसेकवचनस्याविवक्षितत्वात्॥तथाद्वेअ ग्नीहेथेनूहत्वाभिदिहेदितिवचनज्ञापकमविवक्षितमग्नीहत्पदित्वमिति॥तथात्रींस्त्रूक्त्वाज्ञानित्वमापित्रीनितिवचनंलिंगंल क्षणवीतिबहुवचनेनविवक्षितमिति॥प्रतीयतइतिचेत्॥एवंचेत्पश्यसि॥अविवक्षितासंख्येतितत्प्रतीयतेहिसंख्या स्याभवनस्योमभवत्पशवस्यान्मयुकाएकमनीयतेपशुइतिद्वौपशूनइतिबहवः॥यच्चशब्दात्गम्यतेसशब्दा र्थः॥तस्मात्यज्ञांगभूतासंख्यापिशब्दाद्गम्यते॥नचशब्दाद्गम्यमानस्यकारणादविवक्षितंभवतीति॥ ॥नाशब्दंतल्ल क्षणत्वात्पूर्ववत्॥नैतदेवंसत्यंप्रतीयते॥नत्वयंशब्दार्थोऽभ्यासोदादेयाप्रतीतिःकुतएतद्वाक्यादेवयज्ञांगमितिनगम्य ते॥वाक्यंचश्रुत्याबाध्यते॥तस्मादशब्दार्थोयंयज्ञएकत्वादिभवतीति॥अशब्दार्थोपिहिप्रतीयते॥यथापूर्योधावती ति॥सपूर्वइत्युच्यते॥यस्यापरोस्तिनेनपूर्वस्तुकेपरोगम्यते॥नचपरोधावतीतिश्रवणेनप्रतीयते॥एवमिहापिपशु त्विकत्वंगम्यतेनतुयत्नेपशोर्वाविपूर्वस्तुकेपरोगम्यतएवकेनकेगमनमविधीयते॥कस्मिंश्चिदर्थेएवमिहापि संख्याप्रतीयतएव॥केवलंनतुकर्तव्यतयायज्ञेविधीयते॥नपशौकुर्वंनपशौविधीयतेइतिस्वतोविधायकस्याभावात्

आख्यातशब्दोभिधायको भविष्यतीति॥एतदपि नोपपद्यते॥ द्रव्यदेवतासंबंधस्य सविधायकः सन्नालभतइति न संख्यासंख्ये-
यसंबंधं विधातुमर्हति॥विधेनहि तथा भावकं॥तस्मादविवक्षितासंख्येति॥शब्दवन्नूपलभ्यते तदा गमोहितदृश्यते तस्य ज्ञानं
तथान्वेषां तु शब्दाः ... वर्तयति नैतदस्ति नियतं संख्याशब्देन श्रूयतइति॥आख्यातवाक्यमर्थेउपलभ्यते॥कोकेप
शुमालभतेति॥एकं नचेत्स्मत्ति एक पशुविशिष्टमालभतं प्रतीयते पशुश्चालभ्येति द्वित्वविशिष्टं गम्यते॥तत्रत्वेकत्वमपेतिद्वि
त्वमुपआयते॥यस्यवागमियद्‌उपआयते सतस्यार्थइति गम्यते॥तस्य ज्ञाने यथान्वेषां शब्दानामश्वमानयेत्युक्ते अश्वानय-
नं प्रतीयते॥मामानयेति गवामयनं तत्र न्यूश्वापैति॥गोश्वापआयते तेनावगम्यते॥अश्वशब्दस्याश्वोर्थो गोशब्दस्य गौरिति
यत्तु ... भवतइति उच्यते॥तस्थुभिप्रतीत वाक्यार्थो नास्तीति किं वलं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामादसाता
दर्शीसंख्यावाक्येन यजेविधीयते॥प्रातिपदिकार्थोप्याख्यातवाक्येन संबध्यते विभक्त्यर्थोपि॥तथाहि॥नहि शोषणवि
शिष्टपालंभो गम्यते॥तत्रैकार्थत्वादकशावसनावगम्यते पशोर्हि संख्यामात्रं विधीयमानाबाम कआख्यातशब्देन शक्नु
यादाख्यातार्थं विधातुं संख्या संख्येयसंबंधं च तस्माद्यज्ञेविवक्षिता संख्येति च॥नदृश्चलिंगदर्शनं॥किमितियाअ
वक्लृप्ता॥... पार्जन्यालोपामैंद्राग्नोदशमइति॥यदि त्रित्वं विवक्षितं नतदैंद्राग्नोदशमो भवति॥तथाहि
छागोवा ... अंनरिक्षायदंनेदिव्याःशबलाविद्युतः सितास्सारकाइति सप्तदशोत्तरधर्मासानां वालनद्रूपं यत्नंवद
र्शितइति॥तस्मादपि पशुत्वं विवक्षितासंख्येति॥यत्तु कर्मकां ... विवक्षां दर्शयतीति अत्रोच्यते गोसंख्यासंबंध ४
विधानमेनदुच्यते॥इतरथाहि नोदक्षिरागसंबंधोविहितो न स्येत॥तस्माद्विवक्षितेपि वाच्यमेतत्॥अबीहुधेनूभीनल
लामानिति चानुवादः॥तथा च लिंगं एवं च कृत्वा समानश्रुतिकलिंगमिति॥विवक्षितं भविष्यति तत्रेदं दर्शनमुपपद्यते
वसंते प्रातराग्नेयी कृष्णग्रीवा आलभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने संहिताः॥ मैंद्रीं शरद्यपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यामिति॥तत्रश्रूयते

197/1937

गर्भिणयो भवंतीति॥गर्भस्तांतोगुणः ... योदर्थवतीतिअभविष्यति॥न चाभ्यकृत्यभोवृत्तिर्नवत्सःपुरुषइति तिस्रः शब्दस्यसत्त्वा
पदलेविवक्षितेमहाशकोक्तरूपयद्यते प्राजापत्या इति तत्र श्रूयते॥पुरुष भवति तेषां द्वियज्ञयोसे॥पुरुषं लेपुंसां गुणत्ले
... दर्शयति॥अधिकरणं तदा ... लिंगमविवक्षितं स्याद्विधिकरोलिंगमधिकरणे तिदिश्यते॥लिंगमविवक्षि
तं॥ ... तदविवक्षितं श्रूयतइति भवति लिंगं स्त्रीगौः सोमक्रयणीति स्त्रीवच्च नात् सोमक्रयणी
... विशिष्ट ... यत्कपंगावा ... आनीयते तेनैवाशब्दं तु तत्पूर्वभावनीति॥यथालिंगं विवक्षितं
... भवतीति॥यत्तूक्तं स्त्रीगौः सोमक्रयणी
... विवक्षितं॥तथा ... पुरुषमग्रणनानि वक्षितं॥विस्पष्टोहिन्यायउक्तो
... तस्माद्विवक्षितं लिंगमिति॥५॥आत्मविषयविशेषेण भावो र्थः प्रतीयेत॥अत्रत्वाविणः पदार्थाउदाहरणं
... पशु पुरोडाशः ... उदाहरणं॥संदेहः॥यज्ञपात्रं संस्कारो देवता या उत यजिनादृष्टं
... किं प्राप्तं॥आत्मविषयविशेषेण भावोर्थः प्रतीयेत॥आत्मविषयं जानीयके यपूर्वस्य भावोर्थः प्र
तिनयः॥अविशेषादन्यैराख्यातशब्दैरभिदहाभि ... उक्तमेतद्भूतं भव्यायोपदिश्यतइति॥यो
दनार्थानां ... विधीयते॥अस्मात् ... तारंभो पूर्वस्याविभक्तौ यथाख्यातयः खलु द्रा
... पूर्वशब्दोयोद्दशार्थः तत्रैवापूर्वमिति॥दृष्टार्थश्चायं॥अस्मिन् क्रियमाणे देवतास्मर्यते स्विष्टकृदपिद्र
व्यं प्रतिपाद्यते॥नचानेन शब्देनापूर्वं विधीयते॥तस्माद्यजिमात्रं संस्कारइति॥स्यादाद्रव्यं चिकीर्षायाभावोप्येगुण
भूतनाम्ना याद्वि गुणीभावः॥स्याद्वापूर्वमतः सत्वामपि देवताचिकीर्षायां यस्मिन् देवतासंस्कारार्थागुणभूतताया ग
म्य॥द्रव्यप्रतिपादनेच॥मंत्रेण तत्र देवतास्मर्यते।तस्मिन्मंत्रेण दृष्टेर्थे क्रियमाणे यो नो परोदृष्टार्थः श्रूयते॥तस्यतक्तिं

मी॰भा॰ ५

स्विनद्दृष्टमलिदेवतानाम्रयादेवतावानंतरद्दृष्टमिति गम्यते ॥६॥ अर्थैसमवैषम्य मनोद्रव्यकर्मणा ॥ अतिक्रांतसूत्रेविषयः अतः प्रभृति द्रव्याणां कर्मणां चार्थे प्रयोजने समवैषम्ये वक्ष्यते क्वचित्साम्यं क्वचिद्वैषम्यं आमिक्षावाजिनयोर्वैषम्यं क्रमयोः सूत्रोर्वैषम्यं दंडस्य भित्रावरुणा धारणीय अमानस्य धारणे च साम्यं वेनं तत्रतत्र द्रव्यं साम्यं वैषम्यं चेति ॥ एक

निष्पत्तेः सर्वैसमंस्याल ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे श्रूयते ॥ तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिनमिति तत्र संदेहः किं तप्ते पयसि दध्यानयनमामिक्षां प्रयोजयति न वा ॥ जिनमुतोभयमिति किं प्राप्तमुभयमिति ॥ कुतः यस्मिन्कृते यन्निष्पद्यते प्रयोजनवर्तीते तस्य प्रयोजकमिति गम्यते ॥ तत्र दध्यानयने च कृते उभयं निष्पद्यते ॥ आमिक्षावाजिनमपि ॥ तत्रान्यतरार्थं क्रियेत यदि विशेषविगमवाचां हेतुर्भवेत्‌ न च गम्यमाने विशेषे उभयार्थमानयनमिति गम्यते ॥ तस्मादेकानुभाभ्यां निष्पद्यमानाउभाभ्यामपि प्रयोजितामिष्यमिति ॥ संसर्गे रसनिष्पत्तेरामिक्षावाप्रधानं स्यात्‌ ॥ न चैतद स्तुभयं प्रयोजकमिति ॥ आमिक्षाप्रयोजकं कुतः ॥ नात्रयद्दधिपयोभ्यां निर्वर्त्यते तद्धविः यदि तद्धविः स्यादुभाभ्यामेव निष्पन्नमितिगम्यते विशेषः ॥ किं तर्हि हविः इति पयोदधि संसृष्टं कुतः एतत्‌ सा वैश्वदेवीत्युच्यते ॥ ननतोयन्निष्पन्नमिति ॥ ननु स्त्रीलिंगनिर्देशादामिक्षा हविः सा च ततो निष्पद्यते वाजिनं च द्दविस्तदपि ततो निष्पद्यते ते नेत्युच्यते ॥ तद्दैवाहि पयसंस्पृष्टं दधि संयुक्तमामिक्षा भवति ॥ तस्मात्स्त्रीलिंगमदोषः आह यदि पयोदधि संसृष्टं हविः किं तदुच्यते आमिक्षा प्रयोजिकेति ॥ उच्यते आमिक्षायां दधिपयसी विद्येते न वाजिने ॥ कथमवगम्यते ॥ संसर्गरसनिष्पत्तेस्तत्र हि दधिपयसोः संसृष्टयोः रस उपलभ्यते ॥ तेन तत्र दधिपयसी इत्यनुमानं भवति ॥ वाजिने किं कटुकोरस इति ॥ आह नत्वेपयसि दध्यानीयमाने रसभेदो भवति ॥ द्रव्यं च पयः संसृज्यते वाजिनाद्विभज्य ते न संसर्गं च्छिद्यते तेन विवेक इति कृत एवं ब्रू ॥ उच्यते ॥ शाब्दः संसर्गो दृष्टः शब्दो वाजिने नेति विवेकः पयस इति सर्वनाम च पूर्वोक्तेन शब्देनैकवाक्

तां याति इतरस्मिन्पक्षे पयसि दध्यानयनं वाजिनविवेकलक्षणार्थं स्यात्‌ ॥ श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या लक्षणात आमिक्षार्थं दध्यानयनमामिक्षाशब्दश्चानुवादः आमिक्षैव सा भवति ॥ यत्तप्ते पयसि दध्यानीयते ॥ तस्मादामिक्षा प्रयोजिका जिनमप्रयोजकमिति ॥ मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ नवा प्रयोजकं आमिक्षानुवचनं मस्तीदं प्रयोजकमिदं नेति असति प्रयोजके नर्थकं भवतीति प्रयोजकं व्याकरणे ॥ कस्मिंश्चित्‌ सिद्धे यत्तु पदेशो नान्यदपि प्रयोजकं भवितुमर्हति ॥ न च न गम्यते विशेषः कथं गम्यते ॥ मुख्यशब्दाभिसंस्तवात्‌ ॥ मुख्यशब्दः संस्तौति मुख्या इति प्राधान्यात्तस्य नाव प्रयोजकत्वं ज्ञातं तस्मिन्सति प्रयोजकपरिहृतत्वात्तत्र नर्थकत्वमद्वितीयमपि प्रयोजकं ॥ प्रथमं चामिक्षा द्वितीयं वाजिनं तस्मादामिक्षा प्रयोजिकेति अपि च मुख्यशब्देनाभिसंस्तूयते भित्त्वा वै दधि च श्रुतं पयः संसृष्टं मंडमिव वा स्निग्धं परिदृश्यते गर्भ एव सङ्क्तिगर्भः संस्तुता आमिक्षाभिधानस्य च गर्भः प्रयोजकत्वं गर्भोदकं तस्मादप्यामिक्षा प्रयोजिकेति मन्यामहे ॥ किं भवति प्रयोजनं ॥ यद्युभयं प्रयोजकं ॥ वाजिनेन नष्टे पुनस्तप्ते पयसि दध्यानेतव्यं ॥ अथ वाजिनमप्रयोजकं नष्टे वाजिने नापि दध्यानयनस्येति ॥ पदकर्मप्रयोजकं तथ्यवचनार्थत्वात्‌ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते ॥ अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति ॥ तत्रेदमपरं श्रूयते यद्यदा स्तनुनिष्क्रामयतीति ॥ तथा सप्तमं पदं गृह्णातीति ॥ इदमपरं यदि हविर्द्धानि प्राचीं प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपांज्यादिति ॥ तत्र संदेहः ॥ सोमक्रयण्यानयनं पदपांसुग्रहणार्थमुतक्रयप्रयुक्तमिति किं प्राप्तं नयनादुभयं निष्पद्यते ॥ क्रयः पदं च ॥ तस्मादुभयं प्रयोजकं ॥ न हि गम्यते विशेष इति ॥ तदुक्तमेकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः पदकर्माप्रयोजकमिति कुतः अस्मान्नयनं क्रयार्थं नहि नयनमंतरेण विशिष्टदेशे क्रय उपपद्यते ॥ तस्मात्क्रयेण तावन्नयनं प्रयुक्तमिति गम्यते क्रयप्रयुक्तं चेन्नपदप्रयुक्तमपभवितुमर्हति ॥ अपि चैकहायन्याः पदयांसवो ग्रहीतव्या उक्ति नास्ति शब्दः ॥ ननु प्रकृते कहायनीयपांसुग्रहणेन संभंस्यते

आ॰४

199/1937

मी॰ भा॰
८

निश्चय॥एकहायन्या क्रीणातीति विशिष्टेन वाक्येन कन्त्रुपदिष्टः एकहायनी प्रकृतत्वात् पदपांसुवाक्येन संबंधयते
प्रकरणाद्बलीयसा वाक्येन च॥अथेदानीमेकहायनी कर्मार्थं संकीर्तिता सती सन्निहितत्वात्संगमुपजीवता पदपांसुवा
क्येन संबध्यते यासौ पराक्रान्ता [illegible] पदं ग्रह्णाति ततस्मात् क्रमप्रयुक्तं नयनं प्रयोजकं पदमिति किं पुनश्चैतयोः प्रयोजन
मिति॥यदि उभयमेकहायनीनयनस्य प्रयोजकं यदि कहायन्याः प्रपन्नं पदं प्राक्तिनीभीमेतत दापुनरेकहायनीनीयेतस्य
मपदाय॥यदा पदं प्रयोजकं तदानैकहायनीपुनः यथादान्यत्रानिष्क्रामयितव्येति॥ अर्थाभिधानकर्मं च भविष्यता
संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थेहि विधीयेत॥दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते कपालेषु पुरोडाशं श्रपयतीति पुरोडाशकपालेन तु
षानुपवपतीति॥तत्र संदेहः किमुभयं कपालानि प्रयोजयति पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च उत श्रपणं प्रयोजकं न तुषो
पवाप इति॥किं प्राप्तं विनिगमनाया हेतोरभावादुभयं प्रयोजकमिति प्राप्त उच्यते॥अर्थाभिधानं प्रयोजन संबंधमभि
धानं यस्य स यथा पुरोडाशकपालमिति पुरोडाशकपालं कथमेतदवगम्यते पुरोडाशस्य वर्तमानकालेनास्ति येन वर्तमान
कालसंबंधः कपालस्य स्यात्॥तेन चेदेतुना॥अतः स एष कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता संबंधो भविष्यति॥संबंधश्च
तन्निमित्तस्य भविष्यति॥तस्मात्पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत्कपालं तेन तुषा उपवप्तव्याः एवं च सति चेत् पुरोडाशाभावे यथ
दान्तुषानुपचेत् नं कपालं उपादीयते तत् पुरोडाशकपालं स्यात्॥न चेत् पुरोडाशकपालं तेन तुषा उपवप्तव्या इति।
तस्मात्तुषोपवापः कपालानां प्रयोजकः प्रयोजकं तु श्रपणमिति॥ ८॥ शापवनालसभात्॥लोहित शकृतोरक ८
र्मत्वात्॥अग्निष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः तत्र श्रूयते हृदयस्याग्रेऽवद्यति॥अथ जिह्वाया अथ वक्षस इति लोहितमादिग्ध
थालो हितं निरस्यति शकृत्तं [illegible] विधातिष्ठ [illegible] मर्गोहि [illegible] स्यतीति॥तदन्तसंदेहः किं हृदयादि [illegible]
शाप्रयोक्तात्र शकृल्लंभव्याधो लोहितनिरसनं चतदपि प्रयोजकमिति किं प्राप्तं मेकनियमेः सर्वं सर्वस्य [illegible]

प्रयोजकमिति॥एवं प्राप्ते ब्रूमः॥पशोः सकृल्लोहितयोरप्रयोजकत्वं न हि तदर्थं [illegible] शकृल्लोहिते [illegible] लोहितमपा
स्यतीत्युत्तरं गच्छत्येवेति॥पशुरग्नीषोमीयो वाक्येन योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेते [illegible]
प्रकरणेन भवेतां॥प्रकरणं वाक्येन बाध्यते॥नन्वेते शकृल्लोहिते प्रति पाद्येते [illegible]
एवं चेदप्रयोजके शकृल्लोहिते इति॥किं भवति प्रयोजनं साम्य सकृल्लोहिता [illegible] मनीषः॥सकृल्लोहि
तयोरप्रयोगकत्वे कोपः॥एकदेशद्रव्यश्चोत्सल्लोविद्यमानसंयोगात्॥दर्शपूर्णमासयो [illegible] स्विष्टकृतं सम
वद्यतीति तत्र संदेहः किं पुरोडाशस्याग्न्यादियागः प्रयोजकः स्विष्टकृत्वा [illegible] स्विष्टकृदिज्या॥प्रयोजकेति किं प्राप्तं॥
एकति पत्नेः सर्वसमंस्यादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥एकदेशद्रव्यश्चेदं [illegible] विद्यमान संयोगात्
एकदेशेन कर्मान्यपि नंमडकेविद्यमानत्वात् पुनिनएकदेशउपादा [illegible] भवति [illegible] सुपाद
दीनेति यस्तो [illegible] स्यमयच्छोरक शकलमस्य प्रयच्छेति [illegible]॥सत
तीमोद [illegible] शकलमुपादशीनेति॥तस्मात् यदन्यार्थं द्रव्यं तत्सोऽन्तर [illegible]॥ [illegible] पुरोडाशः तस्मात्स्वि
ष्टकृदप्रयोजक इति॥निर्देशात्तस्याग्न्यर्थादिति चेत्॥इतिचेत्तस्य प्रयोजकः पुरोडाशस्य स्विष्टकृदिति॥नैतदेवं
आग्नेयं प्रतिनिर्देशात्॥तस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृदर्थमन्यः पुरोडाशः [illegible] स्विष्टकृदिज्यते॥
तस्मान्ये संकल्पितस्य नेष्टयजमानः कथमसौ तदन्यस्मै देवतायै दद्यात्॥कथमभिधानमिति निर्देश इति॥इदं प्रपते॥
आग्नेयोवाष्टाकपालउत्तमाः स्वर्गलोक मायव॥तस्तु पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा सर्पन्तमपश्यत्[illegible] भिमायस्य बहु
स्यताये भिप्यस्या [illegible] प्रियस्य विशेषो देवस्यो भिप्रपस्येति॥पतनमकुर्वाणमयोभिप्रपस्येति सोभिप्रयत यदाग्ने
योष्टाकपालो वामावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति॥तस्मान्नेन स्विष्टकृतो न संबंधः एवं चेत् तस्मादन्यत् द्रव्यमर्था

201
1435

हुनादभिमर्शनस्यानुपयज्ञद्रव्यसंस्कारत्वमित्यत इति ॥ नशेषसन्निधानान्नैनदेवं सन्निहितो देशो यो यस्मिन्ननुत्पाद्यमानेऽर्थान
सिध्यति सोऽर्थ इत्युच्यते ॥ संनिहितेऽपि शेषेऽस्ति यत्स्विष्टकृद्दहनं ॥ तस्मान्नार्थात्तद्द्रव्यमुत्पादयितव्यं ॥ यदेव नदन्यार्थं द्रव्यं सन्निहि
तं न स्विष्टकृदर्थं तदुत्पादनीयमुत्पादं शरीरं स्विष्टकृतेऽभ्युपेतं ॥ अनुद्धृतं द्रव्यमस्तीति ॥ नचेतावता द्रव्यमाहारो भवति ॥ सर्वो हि कस्य
चिदुत्पादः शेषे संनिहितत्वापेक्षते ॥ सन्निहितं च परार्थं ॥ तस्मान्न परार्थात्तद्द्रव्यात् स्विष्टकृदिज्यात् प्रयोजिके ॥ यदुक्त
मनीशत्वेन नृशंसं स्यादिति ॥ तदुच्यते वाचनिकत्वप्रतिपादनार्थमुत्सर्गः स शक्यः कर्तुं दानं सुसर्गपूर्वकः परस्यस्वत्वसं
बन्धः स न यावता नीयते च कर्मकार्यार्थं ॥ कर्म निमित्तः स्विष्टकृतो भागः श्रूयते ॥ कथं देवा स्विष्टकृतमकुर्वन् तद्भागो वहेति
सोऽब्रवीद्धरणं भागो मेऽस्त्विति निरूपणीयं लक्षणतः सोऽब्रवीदुत्तरार्द्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यादिति ॥ कर्म कुर्वतो भागोऽय
मुपपद्यते इति ॥ यथान्ये परस्योत्तरार्द्धादित्युच्यते ततोऽस्ति कर्मार्थेन भागेन साद्दृश्यमिदं तदाग्नेयं द्रव्यं यत्किल
चरुमीक्षित मस्त्विनादर्शे स्वकृतरूपमद्यते ॥ प्रयोजकत्वे सत्यस्ति सा दृष्टेः स्तुतिरलाभं जयस्य न स्यात् ॥ तस्माद प्रयोजकः पुरोडा
शस्य ॥ स्विष्टकृद्यागः ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगमपि भवति ॥ तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति ॥ तस्मादिदमुदाहरणं स्विष्टकृ
दर्थं समवद्यति ॥ यदि परार्थाद्द्रव्यात् सन्निहितादित्युच्यते ॥ ततः तत्र सन्निधानाविशेषात् सर्वेभ्योऽवदीयेत
स्तुपपद्यते तथोत्तरार्द्धादेकस्मादेवावदीयते तस्मादप्रयोजकः तथा इदमपरं लिंगं शेषादिडामवद्यति शेषात् स्वि
ष्टकृतं यजतीति ॥ अन्यथा विधिः स्यात् ॥ नेति ब्रूमः नानाविधि विभक्तिवर्णमानाय दर्शोऽयमवद्यतीति ॥ ९ ॥ अभिघा
रणे विप्रकर्षादनूयाजवत्पात्रभेदः स्यात् ॥ अस्ति वाजपेयो राजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति तत्र श्रूयते ॥ सप्तद
श प्राजापत्यान् पशूनालभते ॥ सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या इति प्राजापत्यानां च पशूनां समनुवाक्ययोः
श्रूयते ॥ प्राजापत्येषु चाम्नानादिति ॥ अस्ति प्रकृतौ प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति ॥ तत्र संशयः किं प्राजापत्यानां

संज्ञाभिघारयिष्यमाणाः येषां धारणार्थं पात्रमुत्पादयितव्यं ॥ अतस्तेषां प्राजापत्यानां यथा अभिघारयितव्या उत न शेषो ध
रयितव्यः उपभृतः प्राजापत्यानामभिघारणमिति किं प्राप्तं ॥ अभिघारणे प्रयाजशेषस्य धारणार्थं पात्रमुत्पादयेत ॥ कुतः
काले सर्वेषां पात्राणां विभक्तत्वात् तदैव प्राजापत्यानामालम्भः श्रूयते ॥ नान्यथापि कृतानुत्थानं जाति
स्वं तस्मात् जनत्वं च स्यादनुक्रुष्टं भवति ॥ तस्मात्तात्रान्तरमुत्पाद्यमिति ॥ यथानूयाजेषु पृषदाज्यधारणार्थं पात्रमुत्पाद्य
तेऽपि पृषदाज्यस्य तत्काले चान्यस्यानीवियत्नात् ॥ एवमत्रापीति ॥ अथ पात्रत्वादपात्रं तत्कदेशत्वात् तथा प्राजापत्यानां स्यात् अभि
घार्यत्वं कुतः शेषाभावात् ॥ कथं शेषाभाव इति चेत् ॥ कथं न पात्रता ॥ एकदेशत्वात् ॥ प्रयाजार्थस्य गृहीतस्याज्यस्य स एक
देशः शेषः किं न तत् ॥ यथैकदेशः शेषः एकदेशो व्यापारः श्रूयमाणो भावयति नानुपादेयत्वेन चोदयत्वात् ॥ उत्पत्तिं न चोदये
द्धारणमुत्पन्नस्यार्थं व्याख्यातीति उच्यते ॥ एकदेशत्वादभिघारणं द्रव्यमेव न प्रयुक्त इत्युच्यते ॥ कृतार्थस्य द्रव्यस्याय
मेकदेशः शेषः संपद्यते ॥ नास्ति धारणमर्थकर्म ॥ ननु दर्शपूर्णमासाविदं यावत्साधनत्वं स्यात् ॥ तदुच्यते ॥ अदृष्टो हि क्रिया
मुपकारः कल्पेत तावद्धारणं विकृत्य तदर्थं प्रयोजनमाज्यभागार्थं नाज्यं नासंसर्गः शुद्धारिकवत्प्रयोजनं नाभिघा
रणमिति ॥ तस्मात्प्राजापत्यानामभिघारितानि वपायाः प्रयोजनमेव नास्तीति किं मर्शोऽयं धार्यत इति ॥ हेतुत्वाच्च
त्रातवं स्वत्वमभिघारणेऽदर्शयति ॥ तथा वा तर्हि वपायाः ननु अभिघारणं सर्वैः प्रयासामयात् तस्मात्कालं भवतेन सेव्या
नामभिघार इति ॥ सेव्या एते कस्मात् ॥ सेव्या वपाश्च न भिघारतां दर्शयति ॥ सति सेवत्वे न मन्नैवं दर्शनं सते
मत्स्याभिघारणे सिद्धं भवति तस्याप्यनूचनं अभिहिनं पायाश्च तदभिघारणं उपस्तुणीत्याज्यं हिरण्यशकलं पादि
रण्यशकलेनाभिघारयतीति ॥ तस्मिन्नापि हस्नातिकर्षं सेव्याभवेयुः ॥ श्रूयते च ॥ तस्मान्नैतच्छक्यं भवितुं ॥ रुक्मास्तो
स्यादियं तेन भूतमभिघारणं प्रयाजशेषेणास्तीति सत्यभिघारणे प्रत्यक्षमरुक्मास्ता अतो रुक्मवचनं व्यामोह

203/1937

ति॥ न तस्येति चेत्॥ एवं चेन्न दृष्टत्वे सत्ये वाभिघारणे स्यादिति वचनमलिंगं॥ नालिंगं न ह्येतद्वचनं यत् स्नेहनं करोति कृतम
नर्थकमथ प्रथमं स्नेहनं करोति न द्वितीयं नास्निग्धस्य नष्टस्यापि नास्निग्धस्य स्नेहनं क्रियते॥ यथा भावति लोके वादो
यदस्याधिः कांतरभिघारितं यदन्तः स्नेहस्निग्धमस्य तत्केनेनव यमरूक्षाः रूक्षा इति सत्यप्यन्ये सुस्निग्धेष्वेव भोजनेष्व
यं तस्य रूक्षाकरणस्याभिघारणस्याभावाद्रूक्षा इति वचनमुपपद्यते॥ अस्मिन्पक्षे तु नोपपद्यते॥ तस्मादपि प्रयाजशे
षेणाभिघारणं प्रधानानां गम्यत इति॥ स्यात्तस्यामुख्यत्वात्॥ इदं पदोत्तरं सूत्रं॥ यदि प्रथमस्याभावाद्रूक्षा इति सेव्यव
चनं भवति अनुपपन्नं तर्हि स्नेहे प्रथमस्य विद्यमानत्वात् तत्कथमेतत्पठ्यमाना याज परमुद्वासितया॥ अत्रोच्यते॥
स्याद्यमस्य मुख्यत्वात् याजशेषेणाभिघारणं तस्य वाभावादेतदुपपद्यते सत्यपि श्रूयमाणायामभिघारणे उद्वासि
तायामपि॥ ननु चावक्षूयमाणायाः सदयोऽर्थविचरंतीति॥ य उद्वासिताया स्नेहस्य यथावाक्यभावस्य वाश्रिनाशः तिसेषाक्ष्ये
व॥ इदं तमथ शेषेण शेषार्थं क्रियते॥ तत् स्नेहयति तेन स्निग्धायाः प्रधानकालमभिघारणं यत्तत्स्नेहयति॥ तदि
दमीदृगस्याभिघारणस्याभावात्सेत्स्यत् वचनमुपपद्यत इत्युक्तं॥ तस्मान्न प्रयाजशेषो धार्यत इति॥ समानयनं तुमु
ख्यत्वात्॥ किं नदर्शनात् भवति पूर्णमासयोः श्रूयते॥ अतिहाय यडो बर्हिः प्रतिसमानयतीति तत्र संदेहः किं समानयनमा
त्रमस्य अर्थमात्र प्रयोजकं उतान प्रयोजकमिति॥ किं प्रथमप्रयोजकं उत प्रयोजकमिति॥ किं प्रथम प्रयोजकं कुतः प्र
याजानुयाजार्थत्वमस्य मेकादशसमानीयते इति पूर्वेण न्यायेन प्रयोजकता प्राप्ता तदुच्यते॥ मुख्यं समानयनं
लिंगदर्शनात् किं लिंगं॥ यतु र्गृहीता ध्याज्या निभवति॥ नत्वा आनूयाजान्यजेन भवतीति अतिथ्यायां श्रूयते यदि प्रयाजा
र्थं समानयनं तत्र तत्रैव चतुर्गृहीतमेकं समानीयते॥ एकमप्यनूयाजानां भवति॥ तत आतिथ्यायामीडो नास्तिरिक्तं इत्य
नूयाजाभावादुपभृति समानयनार्थमेव चतुर्गृहीतं याज्यानां नूयाजार्थं॥ तत्र बहूनां यदर्शनमुपपद्यते॥ इतरथा

205
1437

नूयाजा भवेनैवोपभृति चतुर्गृहीतं न चतुर्गृहीतान्यानीति यद्वचनं नोपपद्यते॥ तस्मादपि प्रयोजकं समानय
नमिति॥ नूयाजेन न परिहृत्यते॥ अत्राभिः उच्यते॥ इहैतत् प्रयोजनं॥ प्रयाजो यद्यच्यते नजुह्वा साज्येन प्रयोजनं नो
पभृति यदा याजः पाठे खलु नदर्थं स्यात्॥ जुह्वामि चानन्तदर्थं पुनः प्रयाजहोमार्थं साज्ये समानयनमोपभृतमा
ज्यं जुहोमि यदि अदर्शि हि प्रयाजार्थं मनूयाजार्थं वा मिकल्प्य च इति॥ वचनेऽपि हि हेतुसामर्थ्य अकस्माद्वचनमेन च
तुर्गृहीतान्यानीति॥ उच्यते॥ वचनेऽपि हेतुरसमर्थितः स्यात्॥ नत्वा नूयाजान्यत्र न भवतीति॥ यदा समानयनं न प्र
याजार्थमिति गम्यते तदा वचनेन तदा वचनादनूयाजार्थे भावो हेतुः अतस्तेहे तो न ह्यत्रानूयाजान्यजेन भवतीति हेतुव
तिशहीनो नोपपद्यते॥ तस्मान्नयाजार्थं समानयनं प्रयोजकमिति पक्षे न समाधानं॥ किं भवति प्रयोजने प्रयाजार्थे समा
नयने यावत्प्रयाजार्थं तावत् समानेयमर्ध्वं नोपभृतस्तत्प्रयोजकत्वे न तावति यावतोऽर्द्धं वतानाविद्वाः ११ तत्रौत्पत्तिकं
मकारस्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जुहोति जुह्वा पूर्वा आभिघारणतुपभृति पृष्ठोऽतीति तत्र संदेहः॥ किं औहवमौपभृतं चो
भयतुप्रयाजार्थं प्रयाजेष्वनूयाजेषु सैवौहवं प्रयाजेष्वौपभृतमनूयाजेष्वौपभृतं प्रयाजेष्वानूयाजे
ष्वसे किं प्रत्युत उभयतुप्रयाजार्थं॥ कुतः॥ यन्नतानि नक्रियते तस्यैव भवितुमर्हत्यविशेषात्॥ तत्र जौहवमनूयाज
प्रतिषेधार्थं नैवतु भयतुभयार्थमिति॥ जौहवं प्रयाजार्थं॥ औपभृतं तु प्रयाजार्थं प्रयाजेष्वसंप्रदानं॥ कथं यजुद्धं
प्रयाजानुयाजस्य प्रधाना वीर्यप्रयाजा इति जौहवचनमनूयाज प्रतिषेधार्थं अत्र प्रयाजान् संकीर्तयति॥ आह ननु
नास्त्यनूयाजप्रतिषेधार्थं वचनं पठितं समाने प्रयाजेष्वसंकृतानीति प्रयाजेषूपदेशकमेतद्नास्त्यनूयाज प्रतिषेधे सा
मर्थ्यमस्तीति॥ उच्यते॥ न ब्रूमः॥ प्रतिषेधकमेतदिति॥ किं तु प्रतिवाक्यमाज्यं प्रतीयते प्रयोजनाभिसंबंधोऽस्तीत्यनेन
वचनेन प्रयाजप्रयोजनं क्रियते जौहवस्यानूयाजे प्रयोजनस्य वचनाभावादेतन्न गम्यत एवेत्यनूयाज प्रतिषेधार्थं

मी॰भा॰
१

आ॰४

[illegible] ॥ औपभृतं [illegible] ॥ औदुंबरस्य यूपो [illegible] प्रतिषिध्यते ॥ औपभृतं तु भयार्थमिति ॥ भवतु औ
दुंबर[illegible] औपभृतं तु भयार्थमिति ॥ [illegible] औदुंबरं कथमेतदस्य [illegible] दृश्यते ॥ यद्युपभृ
[illegible] ॥ [illegible] तमेतदेव तु भयार्थमौपभृ
[illegible] ॥ ननूक्तमस्य यूपो [illegible]
[illegible] ॥ उभयमपि [illegible] ॥ औदुंबरो [illegible] औदुंबरमनूयाजे
[illegible] सत्यामनूयाजार्थता [illegible] महति ॥ न शक्नो
[illegible] ॥ [illegible] भयार्थसमानवर्णा ॥ [illegible] श्रूयते ॥ तस्मादपि भयाआ
र्थ[illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ तत्र संदेहः ॥ किं तदौपभृत
[illegible] ॥ उत चतुः संख्या गुणभूता [illegible] संख्यागुण
[illegible] ॥ श्रुतिक[illegible]
[illegible] ॥ औदुंबर [illegible] भवति ॥ चतुर्गृहीतं [illegible]
[illegible] चतुर्गृहीतत्वादिति ॥ चतुर्गृहीता[illegible] कथं
[illegible] चतुर्गृहीते [illegible] चतुः संख्य
[illegible] चतुर्गृहीत [illegible] चतुर्गृहीत [illegible] २
[illegible]
[illegible] चतुर्गृहीत शब्देन [illegible] तस्मादपि [illegible] औपभृत

207
1937

[illegible] ॥ [illegible] श्रवणं [illegible] ॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति [illegible] चतुर्गृहीते एवं हेतुः स
मर्थो भवति ॥ [illegible] चतुर्गृहीता [illegible] भवतीति ॥ [illegible] अनूयाजेषु त
[illegible] ॥ [illegible] चतुर्गृहीत [illegible] चतुर्गृहीतान्याज्यानीति [illegible]
[illegible] चतुर्गृहीत [illegible] ॥ [illegible] ॥ चतु
र्गृहीत [illegible] अष्टगृहीतं हि
[illegible] चतुर्गृहीतं [illegible] चतुर्गृहीतं [illegible] भवति ॥ कथं हि चतु
र्गृहीते [illegible] चतुर्गृहीते ॥ न हि चतुर्गृहीते अष्टगृहीतं [illegible]
[illegible] चतुर्गृहीत [illegible] ॥ [illegible] उच्यते उत्कम
[illegible] चतुर्गृहीत [illegible] समानीते हि चतु
र्गृहीत [illegible] ॥ [illegible] शब्दश्रवणमदोषः ॥ [illegible] चतुर्गृही
[illegible] चतुर्गृही[illegible] तथाप
[illegible] सिद्धांत [illegible] सिद्धांते चतुर्गृहीतस
[illegible] ॥ १७ ॥ ॥ इति चतुर्थस्य प्रथमः [illegible] पादः ॥ स्वरु[illegible] अस्ति
[illegible] ॥ [illegible] पलाशो
[illegible] ॥ स्वरुणा [illegible] यूपस्य स्वरुं करोतीति ॥ अथेदानीमि
दं संदिह्यते ॥ किमिदं [illegible] क्रियमाण [illegible] शकलो गृहीतव्य इति ॥ तत्रेदं [illegible]

मी॰ भा॰
१०

भा॰ ४

शरीरत्वं ॥ किं [illegible] प्रयोजकः [illegible] प्रयोजक इति ॥ प्रयोजकभेदेन यूपान्निष्पन्नेः न चैतत्प्रयोजको यूपं कि
[illegible] ॥ तत्कथं प्रयोजकं स्यात् कथं वा प्रयोजक इति ॥ [illegible] स्वरुं
[illegible] कर्तव्यता विशेषेणेति ॥ [illegible] स्वरुरित्यनगतो
[illegible] प्रयोजक [illegible] स्वरुं [illegible] ॥ [illegible] स्वरु [illegible] तेनक्रिय
नइति ॥ [illegible] स्वरुं करोतीति [illegible] स्वरुः कार्यः [illegible] इति [illegible] प्रयोजक [illegible] स्वरुं [illegible]
[illegible] स्वरु [illegible] स्यात् [illegible] स्वधितेः [illegible] कुतः स्वकर्मश
[illegible] ॥ [illegible] स्वरुं करोतीति ॥ एवं यूप [illegible] स्वरुत्वं [illegible]
[illegible] ॥ कुतः स्वरुत्व [illegible] स्वरुं करोतीति
यूप [illegible] ॥ तस्मादेवं [illegible] यूप [illegible] स्वरु [illegible]
[illegible] ॥ आनंतर्यात्तु यांकते ॥ [illegible] स्वरोः [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] स्वरुं [illegible] स्वरुं कुर्यादन्य [illegible]
[illegible] यूप [illegible] ॥ [illegible] यूपशकलो [illegible]
[illegible] यूपात् स्वरुक [illegible] इति ॥ [illegible] स्वरु [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] यूप [illegible] शकलो [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] यूपस्य स्वरुं करोतीति ॥ [illegible] ॥ स्वरु [illegible]
[illegible] ॥ स्वरुं कार्यं [illegible] यूपादिति कुतः स्वरुत्व [illegible] ॥ [illegible] ॥ स्वरो यूप स्य

१०

[illegible] करोतीति ॥ कस्मात्तोर्यं यूपस्येति ॥ अस्तीयन्न समुदायस्यैकदेशो भवति ॥ एकदेश [illegible] प्रयोजकः तस्मादिदमुच्यते ॥ पा
[illegible] ॥ यथा [illegible] ॥ यथा [illegible] ॥ [illegible] ॥ घृतेन यजती
ति ॥ [illegible] प्रयोज [illegible] विधीयते ॥ श्रुत्वास्व
[illegible] ॥ [illegible] यूपस्येति [illegible] ॥ तत्रश्रुति रपि [illegible] ॥ वा
[illegible] स्वरुं करोतीति [illegible] ॥ यूपशकलो [illegible] ॥ स्वरु
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अथ
[illegible] ॥ [illegible] स्वरुं [illegible] ॥ [illegible] ॥ इति [illegible] यूपस्य
[illegible] ॥ शकलश्रुतेः ॥ शकल [illegible] ॥ [illegible] शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य इति ॥ शक
ल [illegible] ॥ [illegible] समुदायापेक्षिणः ॥ तत्र प्रकरणादन्यार्थे
[illegible] ॥ यूपाय [illegible] सति चत
[illegible] शकलः [illegible] परापतेत्तं स्वरुं [illegible] करोतीति ॥ स्वरु [illegible] ॥ [illegible] पृथक्त्व
[illegible] ॥ आनंतर्य [illegible] यूपशकलस्य [illegible] ॥ प्रतियूपं चद
[illegible] ॥ [illegible] ॥ एकादशिन्यामपि यूपं दर्शनात् ॥ [illegible] स्वरुभिः [illegible]
[illegible] स्वरुव [illegible] ॥ [illegible] स्वरोः पृथक्त्वाभिव्यक्तिः स्यादेकैकस्मिन्नेकाद
शिन्यां [illegible] ॥ यूप [illegible] ग्रहणे [illegible] यूपशकले [illegible] एकादशिन्यामपि चोद
[illegible] यूपशकलमेव प्रापयतीति [illegible] उपपन्नं भवतीति ॥ स्वरूपशकलग्रहणं च प्रकृतस्य ग्रहणाद[illegible]वसीयते ॥

209/1937

[illegible] आदानेकर्म शाकः अथ यदुक्तं मुख्यमिर
[illegible] इत्युक्ते आदानेक [illegible] स्वरुं करोति स्वरू
[illegible] ॥ शारख यांतल आनत्वात्
[illegible] नाहरनी माउरीनी वा वाद रतीति ॥ न जसंदेहः ॥ किमयंदि
[illegible] शाखावादे कत्तणा ॥ तस्मादित्यादइलेवं पानि
[illegible] ॥ अथ प्राचीं दिशं प्रति शास्वाहर्त्तव्येति ॥
[illegible] ॥ अथ मञ्जवा शास्वेधि ॥ ततः प्राचीशब्देनतस्या एवा
[illegible] एकवाक्यवा प्रकरणात्तस्या शब्देन भवेत् ॥ उभयमात्र प्राचीशब्देन
[illegible] ॥ अपिवा प्राचीमिसंबंधिशब्दे
[illegible] परिपूर्णमर्थमभिवदति ॥ सामान्यपदार्थसंबंधेन संख्यवद्वाराणुप
[illegible] ॥ शाखाशब्दोपि संबंधिशब्दत्व [illegible] इति ॥ तदाह [illegible]
[illegible] ॥ उच्यते ॥ भवतु
[illegible] ॥ शाखायां प्रधानत्वादुपकारविभाग [illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयोः
[illegible] अनसंदेहः ॥ किंपाखाछेदनं [illegible]
[illegible] ॥ किंमापमुपभंग [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] करिष्यति ॥ मूलेनउपवेषं [illegible] इत्युच्यते ॥ शाखायां ॥

४१

21/1937

[illegible] शाखामनुनिष्पन्न [illegible] पारिवासि [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] आह [illegible] ॥ किंप्रयोज
[illegible] ॥ [illegible] शाखायाः परिवासने ॥ प्रवृते तस्मिनुपवेषकरण
[illegible] ॥ उच्यते ॥ उभयथा संबंधविरोधा [illegible] ॥ अथापि संनि
[illegible] ॥ अतः सिद्धः [illegible] ॥ वेदन [illegible] ग्रहणेषु
[illegible] ॥ किंमापदीयं ॥ [illegible] छेदनं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ पृथगपि शाखा [illegible] परिवासित [illegible] ॥ यज्ञेन संस्कृतया
[illegible] ॥ [illegible] छेदनं ॥ [illegible] प्रयोजनं ॥ पौर्णमास्या
[illegible] ॥ हरणं तु [illegible] द्रव्याणां [illegible]
[illegible] प्रस्तरं प्रहरतीति ॥ अन संदेहः ॥ किं शाखा [illegible] किमुत
[illegible] ॥ [illegible] सह शाखया प्रहरतीति ॥ सहयोगे
[illegible] ॥ प्रस्तरे [illegible] शाखापि तस्मिन्नेव [illegible] प्रस्तरस्य वि
[illegible] ॥ आहवनीय [illegible] ॥ इतरथा [illegible] प्रसज्ये
[illegible] ॥ उच्यते ॥ द्रव्याणां [illegible] इति ॥ त
स्मादनेकगुणत्वे व द्रव्याणा [illegible] ॥ [illegible] ॥ शाखा [illegible] ॥ कथं [illegible]

मी॰न्या॰ ३२

व॥ [illegible] अते प्रस्तरे योऽद्वितीयाया अर्थः सशाखायामविरुद्धात् कथं तुल्ययोगित्वात्
[illegible] प्रस्तरः [illegible] ॥ [illegible] शाखापि ग्रहणे॥ तुल्ययोगे सह यो ह्योऽयं यदि प्रस्तरः प्रहरणं प्रधानं शाखा
[illegible] प्रस्तरे द्वितीयार्थः सशाखायामपि॥ अतः शाखाप्राधान्यं॥ अपि वा तु गुण
[illegible] ॥ [illegible] मानाया मनैकगुणभावः स्यात्॥ तत्र को दोषः॥ इष्टं कार्यं हित्वा दृ
[illegible] दिरे न वचनात्॥ सुरवम चारितार्थं कार्यं न प्रहरणे। किं चित सूत्रमपि दृ
ए [illegible] ॥ [illegible] पदार्थेन शाखीक्षारणे न भविष्यन्याय्यं उच्यते न वैदेन तन्याय्यं
यदि [illegible] प्रस्तरस्य काकपरिछेदाय कीर्त्यमानाप्यधस्य वार्यते॥ इह पुनरेतन्न स्यात्
नि [illegible] प्रस्तरः [illegible] स्यापि द्वितीयाश्रवणे प्रस्तर एव शाखायाः कालं परिछिनत्ति तिय
यादि [illegible] ॥ [illegible] द्वितीयानिर्दिष्टत्वात् प्रस्तरः साधनं हितं तरमिति॥ अर्थेऽपि इति चेत्
अह [illegible] ॥ [illegible] कपाले [illegible] तत्त्वात् नैनम सत्का
[illegible] ॥ इह [illegible] शाखायां करणादेः आह न तुष्
[illegible] ॥ उच्यते॥ न पुनरुक्तता प्रहतो दोषः [illegible] विपर्ययं कल्पितव्यं भव
ति॥ [illegible] अर्थान्तरत्वात् भवेत् पुनः पुनरपि श्रीयमानं वक्तुमन्याय्यं एवं॥ किं तु चतुर्थ्यां
[illegible] ॥ उत्पत्तसंयोगात् प्रणीतानां
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अतः प्रणयत्याः [illegible] ॥ उत्पत्त
प्रणीतानामुत्पन्नानां आधारः श्रूयते॥ प्रणीताभिर्हविषि संयौतीति [illegible] ॥ अत्र संदेहः

अ॰४

३२

213/1937

किं [illegible] संयवने [illegible] प्रति [illegible] ॥ किं [illegible] उत्पत्तिसंयोगानां सांके
[illegible] संयोग [illegible] विशेषः [illegible] विशेषोऽपि पदार्थानां विभागाय कश्चि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ यथा सर्वस्मिन् एतत् [illegible] साध्यमिति॥ संयवनार्था
[illegible] ॥ संयवनार्थी वा प्रणीता [illegible] द्वितीयाभिर्दिष्टत्वात् संयवने वा गुणभावः द्वितीया
निर्दिष्टत्वा [illegible] ॥ [illegible] ॥ किं [illegible] प्रणीतानाम भावः स्यात्॥ यथापि [illegible] मैत्रा
वरुणाय दण्डप्रदानं [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] नस्पतीन् प्रविशत्
[illegible] दीक्षितदण्डं [illegible] इति [illegible] मैत्रावरुणा
य दण्ड [illegible] ॥ तत्र संशयः॥ किं दीक्षितधारणशेषभूतस्य दण्डस्य मैत्रावरुणधारणं प्रतिपत्तिः [illegible]
[illegible] ॥ मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिः॥ कुतः॥ दीक्षितधारणे कृतार्थत्वाद्दण्ड [illegible] विशेषभूत
[illegible] प्रतिपत्तिः [illegible] ॥ यथा [illegible] तासां प्राशनं प्रतिपत्तिः॥ ए
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगः॥ अर्थकर्म वा स्यात्॥ कुतः॥ कर्तृ
संयोगात् [illegible] मैत्रावरुणाय दण्डम् [illegible] दण्डे गुणभूतः पुरुषः प्रधानतः पुरुषं हि [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] भवति॥ अतः पुरुषप्राधान्यात्प्र
तिपत्तिः॥ [illegible] ॥ यथा [illegible] पुरुषस्य प्रयोजनवत्त्वात् निष्प्रयोजनत्वात्
[illegible] पुरुषप्राधान्यं [illegible] ॥ तस्मात् प्रतिपत्तिरेव॥ अत्र यदुक्तं द्वितीयाश्रवणात् दण्डस्य प्राधान्यमि
ति॥ तदुच्यते॥ [illegible] द्वितीया [illegible] ॥ कुतः मैत्रावरुणायेति चतुर्थीनिर्देशात् संप्रदाने हि चतुर्थी

भा॰आ॰

१२

[illegible]॥ संपदाने च कर्मणाभिधीयते ॥ तच्च दंडप्रदानमिति मैत्रावरुणादिति गम्यते ॥ कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ दंडी प्रैषानन्वा आ
हेति [illegible] कथने संप्रदानो दंडं दर्शयति ॥ तदर्थं कर्म भिन्नमिति [illegible] ॥ प्रतिपत्तिस्तु दंडो मैत्रावरुण्यां यदन्न स्ततो प्रवृ
त्तेनन्यकर्म कर्म कर्तव्य [illegible] प्रयोजन मिति न धार्यते ॥ मैत्री तद्दर्शनमुपरुध्यते ॥ न भाष्टि [illegible] प्रतीति ॥ मैत्रावरुणा
[illegible] ॥ [illegible] शब्दश्च दंडे प्रसिद्धः ॥ [illegible] प्रमाणत्व
[illegible] प्रतिपत्तिरर्थकर्म ॥ उच्यते तेन संयुक्तं [illegible] हेतुत्वात् [illegible] तदगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिर्न्या
य्यात्वात् ॥ [illegible] ॥ उच्यते ॥ [illegible] प्रयोजनेन संबद्धमुत्पद्यते ॥ तत्व
दर्श [illegible] ॥ [illegible] प्रतिपत्तिरित्येतदुपपद्यते ॥ यदि तद्दृष्टं प्रयोजनं [illegible] तस्माद्दिष्टसमेतत्व
अथ [illegible] पूर्वः पक्षः एकनिष्पत्तेः सर्वसमं स्या
दित्युत्तरः पक्षः ॥ [illegible] गुणभावः [illegible] अन्यत्र च कृतार्थत्वात् [illegible]
भाव्यमिति ॥ [illegible] वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयंतीति ॥ तत्राम्नाय
ते ॥ [illegible] किंचित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृ
थं [illegible] ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ प्रतिपत्तिरि
ति कुतः [illegible] प्रतिपत्तिर्व्याख्याता ॥ अर्थकर्म वाभिधानसंयोगात् ॥ अर्थ
कर्म [illegible] द्वितीया ९३
[illegible] प्रति
पत्तिः कुतः [illegible] प्रतिपादयति ॥ तदिह यदि सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे

215
1933

करणं विधीयते नेतरोऽर्थकर्म ॥ [illegible] सोम [illegible] विधीयते तथा सत्य
[illegible] श्रुत्या ॥ या
[illegible] ॥ श्रुतिश्च [illegible] ॥ तस्मात्प्रतिपत्तिः ॥ अथ यदुक्त
मर्थकर्म [illegible] ॥ [illegible] थ एव तिअव
[illegible] तस्मात्प्रतिपत्तिरिति ॥ ९ ॥ कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयो
गे नित्यसमवायात् ॥ इदं श्रूयते ॥ [illegible] दर्शपूर्णमासयोः [illegible] ऋत्विजः चातुर्मा
स्यानां [illegible] ऋत्विजः तथास
[illegible] पौर्णमास्यां [illegible] अमावास्या
[illegible] ॥ कर्तृदेशकालानामचोदनमनुवादः [illegible]
[illegible] समवायात् ॥ [illegible] कर्तृदेशकाले [illegible] तेन प्रयोगचोदनायै
[illegible] उपदेशकमेवं जातीयकं [illegible]
[illegible] श्रुतिः उच्यते ॥ [illegible] अनुवाद इति अनुवादमात्रमनर्थकं ॥ [illegible]
[illegible] ॥ उच्यते ॥ नियमार्था श्रुतिर्भविष्यति ॥ कोयं
नियमो [illegible] ॥ प्रयोगो [illegible] ॥ यदा समो न तदावि
षमः ॥ यदा विषमो न तदा समः [illegible] ॥ तदा [illegible] प्रयोजयति ॥ अतो वि
[illegible] विधीयते ॥ [illegible] समो विधीयते ॥ एवं कालकर्तृदेशा [illegible]

त्वादित्यधिरिति॥ यथाद्रव्ये गुणश्रुतिरूप्यमिति संयोगात्॥ अधिकरणातिदेशोयं इदमामनंति वायव्यं श्वेतमालभेत
भूतिकामः॥ वाय्यास्तोमारोद्रं चरुं निर्वपेद् कृष्णानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः नभानेर्नं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामि
ति अत्र संदेहः किं श्वेतादि वर्णाभिधीयते॥ उतानूद्यत इति॥ किं मात्रमनूद्यते॥ द्रव्यश्रुति गृहीतत्वाद्विधिर्वापक्षे प्राप्त
स्ववर्णस्य विधानार्थ इति॥ यस्तोऽयं प्रयोजनमुभयोरप्यधिकरणयोः॥ संस्कारेष्वनलस्यानत्वात्॥ अयमप्यधिकर
णातिदेशः॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीनवहंति तंडुलान्पिनष्टीति॥ तत्र किमिमौ विधीउतानुवादाविति संशयः अ
र्थप्राप्तत्वादनुवादाविति प्राप्ते विधानार्थत्वाद्विधीइति यजतिचोदना द्रव्य देवताक्रियं समुदायेकृतार्थत्वात्॥ प्रधानक
र्मलक्षणमुच्यते॥ शेषमितिवीयउक्तं॥ किं तल्लक्षणं यस्मिन्नेतौ गुणावुच्यते॥ यजति ददाति जुहोतीत्येकं अपूर्वलक्
षणकोयजतिर्ददातिर्जुहोतिश्चेति॥ यजतिचोदना द्रव्यं देवतानुद्दिश्य त्यज्यते तस्य द्रव्यदेवतं क्रियया वयया क्रिय
या तयोः संबंधो भवति तदुक्तं विसृष्टिमेव यजति शब्दो भवति लोके इष्टोनेन पशुपतिरिति तेन मन्वामहे द्रव्यदे
वताक्रियार्थं स्वार्थं स्वयजति शब्देन मत्स्याप्यतां क्रियत इति॥ लक्षणकर्मणि प्रयोजनं नवक्तव्यं ज्ञानमेवात्र प्रयोजन
मिति॥ तदुक्तेऽध्ययनात् जुहोति राजसेवनाधिकृतः स्यात्॥ अपूर्वलक्षणकोजुहोतिरिति॥ तदुक्ते यजत्युक्तेर्थं जुहोतिः
श्रूयते॥ आसेचनाधिके॥ तस्मादपूर्व एवासौ सेचनाधिको जुहोतिः क्रमनेनेति॥ एवं जातीयकेव्यापारो भवंतिलो
के देवपित्र्यग्निचोदितं जुहोतिना युवदाभि सा जानीयां चतुर्दोआपाजयेदनुर्गृहीत पाज्यं गृहीत्वा चतुर्होतारं व्याचसीत
पूर्वं जपदेना ईश्रद्धयाज्जहुयादेणाइतिनिति॥ तदानिरुक्तं मं पूर्वकपरस्वत्वेन संबंधः अथ ददातिः किं लेखमाक इति॥
आत्मनः स्वत्वव्यावृत्तिः परस्यचस्वत्वेन संबंधः यजति ददाति जुहोतिषु सर्वेषु त्वर्थः समानः तत्र यजतिर्देवता उद्दि
श्य स्वत्वनाशं जुहोतिरासेचनाधिकः ददाति॥ परस्य स्वत्वेन संबंध इति॥ एष एवांविशेषः विधेः कर्मापवर्गित्वाद

217/1937

र्थांतरं विधिप्रदेशः स्यात्॥ कोविरोधिश्रूयते॥ यदाग्नेय्यां बर्हिस्तदुपसदा नद्रमानीयोमीयस्येति॥ तत्र संदेहः किं परद्रव्य
त्वात्पदेशनन्वतिरिक्तस्य धर्मविधिप्रदेशोयथावर्हिः सामान्यसाधारणमिति किं प्राप्ते॥ परद्रव्यापदेशः कुतः परद्र
व्यापदेशस्तद्वच शब्दः यदाग्नेय्यामुपसदामिति॥ यथा यादेवदत्तस्य गोः स्वामिकुमितस्य कर्तव्या इति देवदत्ता
धिकारविकुमितस्यादीयते॥ अतः परद्रव्यापदेशः न चैतदस्ति॥ तथास्य प्राप्तिर्व्याख्यातस्य विधानं यद्भवेतदनर्थकं
स्यात्॥ एवं बर्हिर्गृहीतक्योपदेशस्तेनाग्निध्यायाः यत्तद्गृहिता तानि व्याख्यानं बहुधात्मिति॥ तथास प्रथमवादानिष्या
यां॥ बहुवचनमिति कृत्व किमवदुपसदः कर्तव्याः पर्वनीयिन देवशिष्टानामन्यसंबद्धसर्वे वीदकमाप्तधर्माभावेयुः अतोऽप्र
सविधेः कर्मापवर्गित्वादर्थांतरविधिप्रदेशः स्यात्॥ अथ बर्हिः परिसमाप्यायामातिथ्यायामपवृक्तमासीत् पूर्वेनदा
तिथ्यायामप्लीनुपसदः कर्माणि व्याख्यासंबंधस्तस्य नास्ति॥ भूतपूर्वेणातिथ्याकर्मणा लक्षितेन लक्षणा शब्दश्चन
न्याय्यः॥ तस्मादातिथ्यावर्हिषां ग्रहणमावाध्यतेन कर्मातिथ्यावर्हिस्तदिमं कमुपसदामग्नीषोमीयस्येति न्याय्यं
अपि चातस्य संयोगादर्थसंबंधोविशिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात्॥ अविधेयेति पक्षे व्यावर्तते उत्पत्तिसंयोग एवैषोस्य
बर्हिषः यदि पुनरन्यया तिथ्यायां बर्हिविशिष्टं स्यात्॥ तस्य धर्मोपसारबर्हिष्यादिदृश्येरन्॥ नकुतदस्तिकेनचिद्धात्वे
न यदातिथ्यायां दर्शनं मकुल्यबर्हिर्योगिरेणाव्यस्तते॥ आश्वलायनः प्रस्तरोपि धनीवै सम्यागिति॥ तेनन परविहितं ब
र्हिरुच्यते॥ अविशिष्टतं नतु तन्निर्देशः॥ अविदेश्यं तत्किं बर्हिःसाधारणमग्नीषोमीयं बर्हिरुच्यते॥ यदातिथ्यायां बर्हिरुच्य
ते॥ यदातिथ्यायाभिधीयतेनदेवोपसदं देवाग्नीषोमीयस्य चाभिधीयत इति॥ अविशिष्टानां बर्हिषां संयोगेनैकेन स
र्वेषामतदेवाबर्हिर्लूयतेन कृत्स्नं सर्वेषामर्थेन साधारण्यो बर्हिषां प्रयोगः॥ एवं श्रुतिः शब्दस्य परिगृहीता भविष्यति॥
इतरथा धर्मलक्षणाभावात्॥ श्रुतिलक्षणाविरोधे च श्रुतिर्व्याख्यानलक्षणा॥ तस्मात्त्रयाणां साधारणं बर्हिरिति

मी० भा०

परस्येकंमयोजयेत्॥ १७॥ ॥चतुर्थस्य तृतीयः पादः॥ ॥द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्॥ अ० ४

१५. यस्य खादिरः स्रुवो भवति स छंदसामेव रसेनावद्यति सरसा अस्याहुतयो भवंति यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लो
कं शृणोति यस्याश्वत्थ्युपभृद्भवति ब्रह्मणैवास्यान्नमवरुंधे यस्य वैकंकती ध्रुवा भवति प्रत्यस्याहुतयस्तिष्ठंत्यथ चेत प्रै
व जायते यस्यैवंरूपाः स्रुचो भवंति सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठंति नास्यापरूपमात्मन् जायत इति॥ तथा ज्योति
ष्टोमे संस्कारे फलश्रुतिः॥ यदांक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते॥ तथा केशश्मश्रु वपते दतो धावते नखानि निकृंतते स्नाति
मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा स्नैनदाभ्यनि शमलं तदेवा
पहते तथा प्रयाजानुयाजेषु यत्कर्मणि फलं श्रूयते॥ आघारौ एतौ यज्ञस्य यदाघारौ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्य
भागौ वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति तत्र संदेहः॥ किमि
मे फलविधयः उत अर्थवादा इति॥ यथा खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत॥ पालाशं ब्रह्मवर्चसकामस्य बै
ल्वमन्नाद्यकामस्येति॥ यथैते फलविधय एवमिमेऽपि स्युरिति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ फलार्थवादादिति कुतः परार्थत्वात् क्र
त्वर्थं हि जुहूर्द्रव्यं … धारणेऽग्निनं वपनादि च यजमाने आघारावाज्यभागौ प्रयाजादि
षु … गुणभावः … अन्येषामपि पदिष्टानामन्यत्र पुनर्गुणभाव उपदिश्यत इति प्रतिज्ञायेत १५.
न॥ … गुणभावः … जुह्वा जुहोति जुह्वा जुहोति सभिनिर्वर्तयति॥ एवं
सर्वत्र॥ … आह यदि गुणभाव उपदिष्टः पर्णमयी जु
हूर्भवति … आदिभिर्वाक्यैः … न चानेकस्माद्वाक्यादुत्पत्तेरनेकार्थत्वम्॥ ननु तत्र पर्णम
य्यां जुह्वां पापश्लोकश्रवणं क्रियत इति कश्चिच्छब्द आह एतावत् श्रूयते॥ यस्य … भवति न स पापं श्लोकं शृणोती

219/1937

ति॥ एतदेवैतेन शब्देन गम्यते॥ यत्रैवं लक्षणा जुहूस्तस्यापापश्लोकश्रवणमभिनिर्वर्त्यत इति क्रियते॥ जुहूर्वा तद
र्थेति॥ अत्रोच्यते॥ ननु वाक्यान्तरादेतद् गम्यते॥ ध्रुवं पर्णमय्या जुह्वा क्रियते॥ यत्र … तद्भवतीति॥ अ
त्रोच्यते॥ तज्जातीयकं कार्यकारणत्वेनानुमानं भवति कार्यकारणसंबंधो नाम स भवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिंश्चा
सति न भवति॥ न चैवं कार्यकारणसंबंधः इह तु तद्भावभावो तदभावे भावः यस्य पालाशी भवति तस्यापा
पश्लोकश्रवणं भवतीति॥ तज्जातीयकः शब्दोऽस्ति॥ तेन नियोगतो न गम्यते नेदं क्रियत इति॥ लक्षणा मन्त्रपुरु
षस्य गम्यते॥ तस्मात् प्रत्यक्षानुमाने॥ अपि च यस्यापि जुहूः पालाशी भवति तस्यापि पापश्लोकश्रवणं भवति॥ कथम
वगम्यते॥ … फलं दृश्यते इति॥ नैष दोषः॥ नहि तन्नोच्यते॥ तावत्त्वेव फ
लं भवतीति॥ … पापश्लोकश्रवणस्याभिधेया॥ तस्मात् … अनुमानेनेदं कार्यमिदं का
रणमिति॥ … कार्यकारणसंबंध उच्यते॥ तस्मात् … अपि फले कालांतरे फलं भविष्यती
ति गम्यते॥ … तज्जातीयके … यस्य पालाशी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति
एवं … फलं भविष्यतीति उच्यते॥ सत्यं गम्यते प्रमाणं त्वत्र किमिति विधि
र्न कल्प्यते॥ … अपि … नाभ्यनुज्ञातो यत्र तेना
… भिन्नत्वादिति॥ तस्मादप्रमाण्यमूलत्वान्मिथ्याज्ञानमेवाहि॥ लो
के पुनर्वाक्य … मन्यते … अभ्यारोपयन्ति॥ ये … अभिपरिज्ञानम् … अव्यवहितार्थानि च
… भवति … गौणानि तानि अभिध्याप्रत्ययाय … गन्धप्र
दिषु अपि च वर्तमानापदेशः … तस्मात् खादिरत्वादिसद्भावात् फलं भवेत्॥ तदेव मा पतति

नस्मिंश्च रत्नादिलर्दो सति भवति तत्फलं [illegible] भवति ॥ असत्त्वनिमित्तो वा भवेतिनैवं ज्ञायते ॥ कुतः न फलमिति तस्मादे
वंजातीयके पुरुषार्थे [illegible] विवक्षति न तु [illegible] विधिसिद्धिरित्यान र्थक्यमनर्थ क्रियार्थत्वात् अर्थवादेऽपि भवति प्रयोजनं
[illegible] कर्मार्थं [illegible] प्रयोजनवत्त्वात्स्यात् ॥ तत एतदेव फलं कथंचिच्छब्द्वृत्त्याभवे
[illegible] ॥ [illegible] विशिष्टवचनं किं नित्यानर्थक्ये हि साकल्येन ॥ तस्मादेवंजाती
यकानां [illegible] शब्दः प्रयोक्तव्यः उपपद्यते ॥ फलं तु तत्र धानानां ॥ अथ यदुक्तं
[illegible] कामस्य पालाशो ब्रह्मवर्चसकामस्येति तु कां विधिविभक्तिस्तेषु कुर्यादि
[illegible] पदे [illegible] ॥ एवं हि पदवाक्यार्थन्यायविदः श्लोक
[illegible] कुर्यात् [illegible] भवेत् स्यादिति [illegible] ॥ एतत् सर्वं वेदे सुनियतं विधिलक्षणमिति ॥ विधिविभक्तिं हि
[illegible] एवं [illegible] ॥ अस्ति वा न विधिविभक्तिः तस्मादनुपपन्नमेतदिति ॥१॥ नैमित्तिकेषि
[illegible] नैमित्तिकं ज्योतिष्टोमे वा हरिद्रं [illegible] सामकुर्यात् पार्थुरश्मं राज
[illegible] ॥ [illegible] साहस्रं प्रथमं [illegible] साहस्रं द्वितीयं [illegible] तृतीयमि
ति ॥ [illegible] पूर्णमासयोः [illegible] ॥ गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य मार्तिकेन प्रतिष्ठाकाम
स्येति ॥ [illegible] ॥ [illegible] किमेतान्येव नैमित्तिकानि नित्यार्थे उतान्येतन्नित्यार्थे इति ॥ किं
[illegible] ॥ कुतः [illegible] सामादिभिः [illegible] ॥ [illegible] नास्त्यारम्भः स्वान्ति ॥ [illegible] साध
नानि [illegible] ॥ [illegible] ॥ ते हि [illegible] इत्येतन्न्याय्यं ॥ क
थं [illegible] हि [illegible] ॥ नान्यद्भूयते ॥ [illegible] श्रुतस्योक्तार्थे दोषः तावत्ते [illegible] कल्पनायां ॥

आह ॥ [illegible] अतीते यदोषः [illegible] सह संबध्यते ॥ यथा शाल्यर्थं कु
ल्या [illegible] ॥ उपस्पृशतेव ॥ एवमिहापि द्रष्टव्यं ॥ अथ यास्ते याभावान्तरत्वात् यथा गोदोहनेन प्र
[illegible] गोदोहनेन प्रणयनं [illegible] ॥ [illegible] परो हि ॥ [illegible] पशुकामस्येति शब्दः स पशुकाम
[illegible] ॥ [illegible] एवं वदितुं भवतिच
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मान्नैमित्तिकान्येव नित्यार्थेन भवितुमर्हन्तीति ॥ एवं प्रा
प्ते [illegible] नैमित्तिके [illegible] कुतः विकारत्वात् [illegible] श्रुतत्वादित्यर्थः विशेषेहितत्र तत्र नैमित्तिकं श्रूयेत
[illegible] अविशेषेण भवितुमर्हति ॥ यत्तु [illegible] दोषः अवश्यं कर्त्तव्यत्वात् करिष्यन्ते ॥ यत्तु नान्यदे
[illegible] ॥ [illegible] दोषः [illegible] गतोऽग्निर्वारणप्रणय
नपार्थं ॥ अथ यदुक्तं ॥ [illegible] नैमित्तिकेषु [illegible] दृति नैमित्तिकं ॥ नहि वाहा हरिद्रादीनां प्रक
रणं [illegible] एव उपपद्यते ॥ यद्यपि [illegible] नित्यानि [illegible] वाक्येन
[illegible] वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः ॥ यदुक्तं वाक्यान्तरं [illegible] गतार्थमर्थ इति ॥ नैवं
[illegible] वाक्यार्थः [illegible] संयोगेन हि वाहं हरिद्रादीनामर्थवत्ता ॥ तस्मान्नान्यत्र नैमित्तिका
[illegible] ॥ अथ यदुक्तं [illegible] गोदोहनमपि [illegible] अविवक्षितं [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ करणाद्यविवक्षितं किंकारणं [illegible] युगपद्भवति ॥ [illegible] वाक्यनोवति
कथं प्रणयनमपि [illegible] विधिविभक्तिः [illegible] प्रणयनादि संबंधमपि गोदोहनादिश्रुत्या
वाक्येन च [illegible] फलस्य गोदोहनादि [illegible] संबंधः [illegible] वाक्येन ॥ अथ प्रणयनस्य गोदोहनादिसंबंधं गोदो

221/1937

हनादेश्च फलेन संबंधं विदधातीत्युच्यते॥ न च यद्यर्थाभिधानाद्विद्येनतरां वाक्यं न चैवं न लाभ्यं॥ यजुर्भ्येतो धावतीत्येवमा
दि भवेत्तत्र विशेषानर्थकमाकुभयार्थावगतिः इह तु गम्यते विशेषः कामपदोच्चारणं॥ सदेह श्रोतामन्येत यदि गोदोहनादेः क्रि
यासंबंधो विवक्षितस्तदा कामपदं प्रमादो भवेत् न चायं प्रमादः न चाथावाक्यार्थविवक्षिते कामसंबंधो वकल्पते॥ तस्मात्सिद्धि
र्वाक्यं॥ गोदोहनादि कामसंबंधमेवात्र विधीयते॥ तेन नित्यकार्यं भवितुमर्हतीत्येवं सर्वत्र॥ एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ
क्त्वं॥ अग्निहोत्रे श्रूयते॥ दध्ना जुहोति पुनश्च दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति॥ तथाग्नीषोमीयपशावाम्नायते खादिरे
बध्नाति पुनश्च खादिरे वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादिति तत्र संदेहः किमत्राप्यन्यान्नित्यार्थ उत नैमित्तिकमेवेति किं प्राप्तं॥ पूर्वेण
न्यायेनाद्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ एकस्य तूभयत्वे नित्यत्वे नैमित्तिकत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणं तदिह संयोगपृथक्त्वमस्ति
एकः संयोगो दध्ना जुहोतीति॥ एको दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति॥ तथैकः खादिरे बध्नातीत्यपरः खादिरं वीर्यकामस्ये
ति॥ तस्मान्नित्यार्थे कामाय च दधिखादिरादीति॥ शेष इति चेत् इतिचेत्पश्यामि॥ कस्मात्पूर्वस्यायं शेषो भवति॥ यदेतदुक्तं
दध्ना जुहोति खादिरे च बध्नातीति॥ तस्यैवैतद्दध्नः फलमिन्द्रियं तथा खादिरस्य वीर्यं ते च तदेकं वाक्यं नार्थपृथक्त्वा
दनेनदेवं पृथगेतावत्योपश्च दध्नि होमसंयोगो यश्च दध्नींद्रियसंयोगः तथा खादिरस्य बंधनासंयोगः वीर्यस्य च द्वावे
तावर्थौ द्वावपि विधित्सितौ॥ अर्थैकत्वाच्चैवं वाक्यं समधिगतमिहार्थद्वयेन भिद्येत॥ कथं जुहोति समभिव्याहृता वि
धिविभक्तिरसंभवेन्नामनदीनविधानस्य गुणं समभिव्याहृतं विधातुमर्हति॥ न दसंभवगुणफलसंबंधं तत्र ह्यो भवे
श्रुतिलक्षणावाक्यानुरोधेन स्यात्॥ न च युगपत्संभवासंभवो संभवतः॥ तस्माद्यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थमिति
द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे समामनंति पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्य आमिक्षा
वैश्यस्येति तत्र संदेहः॥ किमयं पुरुषस्य धर्मः क्रतोरिति॥ किं प्राप्तं॥ प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन विनियुक्तः पुरुषस्येति

223/1939

एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ पुरुषाणां क्रियार्थानां शरीरधारणार्थो बलकरणार्थश्चायं संस्कारो व्रतं नाम स च क्रतुधर्मो भवितुमर्हति
प्रकरणात्तु [illegible] पुरुषधर्म इति ब्रूमः तथा सति फलं कल्प्यं कल्पितं च तत्र प्रयोगवचनेनायं संबंधः तत्प्रधान
[illegible] क्रतुधर्मः पृथक्त्वादेव विहित॥ अथ पुरुषसंयोगः किमर्थः अवस्थार्थ इति ब्रूमः पयोव्र
तं [illegible] भवति ब्राह्मणकर्तृकस्य च भवति॥ अन्यथा सत्येवं सर्वत्र॥ चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयते न ह्यश
ब्दं प्रतीयते॥ इदमाम्नायते [illegible] पूर्णेषु करोतीति॥ तथा सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्यः सर्वेभ्यः छंदोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य
आत्मानमागुरते यः सत्राय गुरते स [illegible] अग्निष्टुताग्निष्टोमेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेतेति॥ एवं लक्षण
केषु भवति संदेहः किं निष्फलमेव कर्म आहोस्वित्सफलमिति किं प्राप्तं॥ निष्फलमिति॥ कुतः फलाश्रुतेः शब्दप्रमाणको
कर्म [illegible] एवं जातीयके॥ न ह्यत्र [illegible] वैदिकानि कर्माणि फलवंतीत्येवमुक्तं॥ उच्यते॥ फलदर्शनान्नानि फलवं
तीत्युक्तं [illegible] एवं तर्हि कर्तव्यतावगम्यते फलवंतीत्यवगच्छामः सुखफलं च कर्तव्यं भवतीति उच्यते॥ प्रत्य
क्षविरुद्धमेवंजातीयकस्य कर्तव्यतां साक्षाद्धि तद्दुःखफलमवगच्छामः॥ न चैवंजातीयकं प्रत्यक्षविरुद्धं वचनं प्रमाणं भव
ति यथा [illegible] शिलाः प्लवंते पावकः शीत इति॥ अपि चानुमानादेवास्य सुखफलता॥ यस्मात्कर्तव्यमतः सुख
फलमिति॥ प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः तस्मान्निष्फलानीत्युक्तमेवंजातीयकानीति एवं प्राप्ते फलं कल्पेत यद्येतत्फल
वदेव तत्पदे योऽर्थवान् भवतीति॥ उच्यते कामं वाक्यमनर्थकमिति [illegible] वचनं भवेदेवं तिष्ठन्नर्थकान्यपि वचनानि दृश्य
दाडिमानि षडपूपा इत्येवंजातीयकानि [illegible] व्यापारः सुखफल इति सुखफलं हि भवत्यपूर्वं न व्यापारः न चायम
पूर्वस्य कर्तव्यतामाह फलकर्तव्यतायां हि सत्यां तदवगम्यते॥ वाक्यार्थः फलस्य कर्तव्यतामाह न पदार्थः न चात्र फलसं
बद्धं वाक्यमस्ति तस्मान्नापूर्वस्य विधायकः शब्दः॥ व्यापारमात्रमेव विदधाति॥ स च व्यापारेण च तदा त्वे सुखफ

ोदयः नानाव्यापत्त्या भाविष्यति॥ तत्रापूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्यते॥ फलं च कल्पयित्वापूर्वमिति॥ तदितरेतराश्रयं भवति
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते॥ तस्मान्निष्फलमेवंजातीयकमिति॥ आह। अध्याहरिष्यामहे फलवचनं उच्यते॥ न
त्वं परिपूर्णवाक्ये अध्याहर्तुं॥ परिपूर्णं हीदं वाक्यं विश्वजिता यागः कर्तव्य इति नाकांक्षेदमस्ति साकांक्षं येनाध्याहृत्य फलं सं
बध्येत॥ यथा अश्वसेन पथि विप्रलब्धः पादिदेशः सीमो यं यथा गच्छतु भवानने नेति॥ परिपूर्णमेवेदं वाक्यं नाध्याहारमर्हति
विलंबमानकल्पोपि एकमिदापीदं वाक्यं परिपूर्णं तेन नाध्याहारमर्हति॥ अपि वाध्याह्रियमाणेन वेदवाक्यं संबध्येत विश्वजिद्या
गः कर्तव्य इति इदं च फलं भवतीति। द्विविभावयोर्वाक्ये वाक्यं समधिगतं तस्मादनर्थकमेवंजातीयकं कर्मेति॥ अपि चाम्नान
सामर्थ्यादीदृशोर्थो गम्यते नार्थो नानर्थकत्वेन च नाभिमनीयते र्थतोत्वसमर्थानामानंतर्येण्यसंबंधः॥ तस्माद्धुत्येकदेशः सः
अविवेचितव्यादनिःभवीन दक्षिः॥ अफलमिति॥ फलचोदनार्थेन गम्यते॥ कृतमेनार्थेन कर्तव्य नावचनेन आह॥ ननु
व्यापारस्य सत्त्वसाधिरुद्धाकर्तव्यतानव्यापारस्य कर्तव्यतोच्यते॥ कस्तर्हि व्यापारेणाभ्यस्य कस्याचिदिति भवति॥ तदिदा
नीं तत्कर्तना ध्याहारेणैव कल्प्यते भवति वाध्याहारेणापि कल्पना॥ यथा द्वारं द्वारमित्युक्ते संवि यतामिति वाकथंपुन
रवगम्यते॥ इहाध्याहारेण कल्पयितव्यमिति आम्नानसामर्थ्यादेव मिदमाम्नानमर्थवद्भविष्यति॥ शक्नोति वार्थम
वगमयितुं तस्मादानर्थकं॥ ननु वरमध्याह्रियतेन पौरुषेयं तेनावगतं चाप्रमाणं॥ उच्यते नापूर्वमेध्याहरिष्यामः॥ वै
दिकेनैव वाक्यसदाम्नानसमाम्नानात् तेनैव वाक्यता भव्यचस्यामः आह॥ नैवं शाक्यमंतिकादुपतिपतितं हि पदं वाक्यार्थ
मुपजनयितुमर्थं भवति॥ न हरादवतिष्ठमानं॥ अत्रोच्यते॥ व्यवहितमपि हि पराणुद्यव्यनभायकमानंतर्येण मनसि
विपरिवर्तमानं कल्पयमवति॥ विशेषवत्पूर्वमयितुं॥ यथाहतः पश्यसि धावंतं दूरे मार्गं वनस्पतिं त्वां ब्रवीमि विशालाति
यापिनां सिञ्चरद्ध्यमिति॥ अत्र इति पश्यसीति शब्देन बुद्धो भवति॥ दूरे जातं वनस्पतिमित्येभिः पादैः व्यवहितेनअर

दुवमित्यनेन इवेन व्यवधायकान्यपोह्यसंबध्यमानं संबद्धेन॥ अर्थानां त्वर्थवत्वेन हेतुनाव्यवहितान्यपि वचनानि
संबध्यंते॥ यस्मिंस्तु नरर्थतोऽसमर्थानि तान्यनंतर्येऽपि सति न परस्परेण संबद्धुमर्हंति॥ यथा पाविन स्विजरद्धमित्येवमा
दीनि॥ तस्मान्न पीडयवकाभिश्चारि। आह नन्वाम्नाये यान्पौरुषेयोपुच्यते॥ सत्यमपि सा वेदे वेदार्थमभिपत्तभ्युपा
यापि भवति अनंतरपेक्षता वर्तनवत्त्वाम्नानसामर्थ्यादेनरुपेक्षमदानिरात्मीयते॥ तस्माद्धुत्येकदेशः सःतत्क
ल्पदंहरविन्न कव्यस्य वाक्यस्यैकदेशाभ्यसनमित्यर्थः॥ वाक्यार्थंश्च गुणार्थवत्॥ इंद्राय राज्ञे सूकरः इति यथा वाक्यांत
रेणमधिकृतेन रुणविधानं भवति॥ एवं फलविधानमपि भवितुमर्हतीति॥ यथा वरुणो वा रातेत्यहानीति॥ व्यवधानक
ल्पनायामपि कल्प्यमानमिदमभिप्रेतं॥ तत्सर्वार्थमनादेशात् तस्मात्पित्र्या पूर्वेषु कुरोत्ति विश्वजिता यजेतेति॥
फलं न देवं विपर्युमिनिष्ठितं॥ इदं तु संदिग्धते॥ किं सर्वफलमेतत्कर्मेति कफलमिति किमावंनत्सर्वार्थमिति कुतः अना
देशात्॥ न किंचिदिहादिश्यते॥ इदं नाम फलमिति॥ अस्तिचैतिविज्ञायेत॥ तस्मात्सर्वार्थमविशेषात्॥ एकं वा चोदनैकत्वा
त्॥ एकफलं वास्तवं वसर्वार्थं कुतः चोदनैकत्वात् सा कां चनातकेवलं दैर्घ्यपदेन संबध्यते इत्युक्तं॥ यथाने केनापि सं
बद्धुं शक्नोतीतरेकेनापि संबध्यते॥ एकेन चेत्संबद्धं संविधयत्नं संभवति॥ नतदपरेण्यापि संबद्धुमर्हति तस्मादकैकत्व
चोदनत्वात्तस्मादेकफलमिति॥ तस्य वर्गस्तु सर्वात्र प्रत्यविशिष्टत्वात्॥ एवं जातीयके च चोदाहरणेष्वेतन्न समधि
गतमेकं फलमिति॥ इदमिदानीं संदिह्यते॥ किं यत्किंचिदुन्नस्वर्गं इति किंवा संबाकिंचिदिति॥ विशेषानभिधानात्॥ अ
नवगतं॥ स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्॥ सर्वे पुरुषाः स्वर्गकामाः कुतः एतत् प्रीतिर्हि स्वर्गः सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थय
ते किमतोयद्येवमविशेषवचनः शब्दो विशेषे स्थापितो भविष्यतीति॥ यजेत कुर्यादिति॥ तस्मात्स्वर्गफलमेवंजातीयक
मिति॥ प्रत्यवात्स्वप्नवर्त्मिवानादिह फले कर्माणि स्वर्गः फलमिति प्रत्ययो लोके॥ एवं सत्यते॥ आराममुद्दिश्य दत्तोनिय

तोस्य स्वर्गः तत्रापि ह्यदेव वदतो नियतोस्य स्वर्ग इति ॥ किमतो यद्येवमिति अनेनन्यायेन स्वर्गे संप्रत्ययो यस्य स्वर्गफलेषु कर्मसु फलेषु फलवचनं नैवोपात्तं संभि ॥ गम्यमान एवेति दिति ॥ तस्मादप्यवगच्छाम एवं जातीयकेषु स्वर्गफलमिति ॥ कृतो फलार्थवादं नगच्छ का संशीति ॥ रात्रीः सत्रं तस्य यवे ॥ प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंति ब्रह्मवर्चस्विनोन्नादा भवंति य एता उपयंतीति ॥ तत्र संदेहः किं फलार्थवाद उत फलविधय इति किं प्राप्तं ॥ फलार्थवादा इति कार्ष्णाजिनिर्मेने ॥ कुतः फलार्थवादस्वरूपा एते शब्दा इति ॥ किं स्वरूपं विधिविभक्तेरभावोऽवगत यथा यस्य सस्वादिरः स्रुवो भवति ॥ छंदसामेव रसेनावद्यतीत्येवमादिषु ॥ फल काम यो विहितेषु दर्शपूर्णमासानुमानं स्यात् ॥ अत्र यः पुनराचार्यः एवं जातीयकेभ्यः फलमस्तीति ॥ मेने न फलार्थवाद इति कृत्वा अस्तु तत्फलत्वेप्यमीषां फलचोदनया वाक्यशेषभूतया भवितव्यं ॥ तस्मादन्याप्यवहितासती अव्यवहितासती अव्यवहिता कल्पनीया इयं तत्र व्यवहिता कुमेन प्रतिष्ठा ब्रह्मवर्चसं तयाच समभिव्याहारः आसां व्यसोविधिविभक्तिर्यस्य सामान्यतो पेक्षतात् ॥ कथं केवलं विधिविभक्तिमात्र मन्यतो भविष्यति ॥ यदनेन प्रतिष्ठादिना भाव्यं येन सम्बन्ध इति उच्यते ॥ सद्भाव्यार्थेन भविष्यतीति केवलं न स्माद्दोषः अथवा रात्रीणां या विधायिका विभक्तिः सैव तत्प्रतिष्ठादि विशेषं विधास्यति ॥ तदीय वचने न स्तुतिर्वा सह प्रतिष्ठादिभिर्विधात्री भविष्यति ॥ अपि स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ अथ यथा यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्येवमादिषु फलश्रुतिरर्थवादो भवति ॥ एवमिहापीति अत्र ब्रूमः ॥ स्तुतं सर्वं गस्तुतिः फलार्थवादो भवतीति कुतः परार्थत्वात् फलं स्वार्थत्वात् फलं धर्मे तद्वतिवचनं इह केवल फलार्थवादं संस्कारविधेः संभवात् फलार्थवादसंभवात्र तदुक्तं द्रव्यसंस्कारे कर्मसु फलार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति ॥ तस्मादवि शेषकरस्यैव कारणं भवति ॥ तस्मादुक्तं फलविधिरेव भवति न स एव स्वर्गो भवतीति ॥ काम्येकर्मणि नित्यः स्वर्गो विधायत इति कृत्वार्थः काम्यानि कर्माण्युदाहरणं सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमादीनि ॥ तत्र संदेहः ९२

किं तेषां स्वर्गः फलं का मश्रवणेन काम एवेति किं प्राप्तं ॥ काम्यकर्मणि नित्यः स्वर्गः स्यात् कथं सर्वपुरुषार्थाभिधायी सामान्यवचनः शब्दो विशेषैस्याभितो भविष्यतीति मन्यते स्यात् दूरस्थेनापि स्वर्गकामशब्देन संबन्धः आह ननु विशेषकः शब्दः श्रूयते ब्रह्मवर्चसकाम इति तम भिहितं कदुपाधिकरणे य श्रूयते यथा कामशार्थ भाक्तिन उच्यते ॥ तत्र भवता पाक मप्यात् नव्याभिधासहरणे नासहरणस्य पाधिः क्रियते ॥ किमिद मुपाधिः क्रियत इति कामाहरणाधिकारसमीपादितीय कर्मोपाधीयते स्वगाहरणे इदं न पदं कर्तव्यमिति ॥ एवमिहापि स्वर्गफले कर्मणि फलमपरमुपाधी क्रियते ब्रह्मवर्चसकामो यागेन स्वर्गमभिनिर्वर्तयेदिति ॥ यदि ब्रह्मवर्चसवचनं स्वर्गफलस्य नियेधकं यथा यज्ञांगे क्रत्वर्थे गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति यः पशुकामः स्यात् स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्तयेदिति द्रष्टव्यं ॥ वीते चक्षुरणे नियमात् ॥ वीते च कारणे चीतापंफले श्रयामवाप्तिवा फलं समाप्ति नियमो दृश्यते ॥ वृष्टिकामस्येष्टया यदि वर्षति तावत्येव कृतकृत्या याद्यदि न वर्षति तस्त्र्यहं वि शुद्धा वर्षति ॥ यदि स्वर्गः नित्यो पदिश्यते तेन ॥ तस्मान्नित्यः स्वर्ग इति कामीवातत्संयोगेन चोद्यते ॥ कामो वा फलं भवेत् ॥ न स्वर्गः ॥ तत्संयोगे शास्त्रचोदना भवति ॥ न स्वर्गसंयोगेन आनुमानिकात् स्वर्गकामेनेकवाक्यभावः प्रत्यक्षः श्रुतमेव वचनेन ॥ प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः ॥ तस्मात् काम एव फलमिति ॥ अंगेगुणत्वात् ॥ अथ यदुक्तं यथा यज्ञांगे क्रत्वर्थे गुणत्वात् प्रत्यक्षस्य क्रतुना संयोगः कामेन च यः पशुकामः स्यात् स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्तयेदिति तत्र प्रत्यक्षः शब्दोस्ति यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् संयोगेन स्वर्गमभिनिर्वर्तयेदिति तस्मात्राङ्ग वदेवमितुनईतीति ॥ विहिते नियमात् दर्शि ॥ अथ यदुक्तं वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले समाप्ति नियमो दृश्यत इति तत्रोच्यते विहितं नियमवलेन दर्शं विहिते नियमो भवति ॥ तस्मै प्रयोजनाया कस्मैचिदाशिषा विगर्ह्याया पात्रं पक्रम्या परिसमापयंत नोच्चित्यादिनर्देयेषुः प्राक्रमिकोयं का पुरुष इति वदंतः ये हि देवेभ्यः संकल्प्य हविर्निर्वापमभिनिर्वर्त्तयंति तेनान्तरा

227/1937

मी॰ भा॰
२०

दाविधर्लन ॥ तस्मादवश्यं समाप्यमितत्यं ॥ न ह्येन दर्शनं यत्कं भविष्यति ॥ यावज्जीवतावत्येव नु कुर्यादिति तस्मात् ॥ काम्यानां का
मण्व फलभिति ॥ सार्वकाम्यमंगकामैः प्रकरणात् ॥ इदमाम्नायते ॥ एकस्मै वा अन्या इष्टयः काम्यमायान्ति यंते सर्वेभ्यः कामे
भ्यो दर्शपूर्णमासौ एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियंते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति ॥ तत्र संदेहः किं मंगकामे रंगांगका
मे श्रवसहास्वानुवादोथ वा विधिरिति किं प्राप्तं ॥ अनुवाद इति ॥ यदेतत् सर्वे काम्यंतदनूद्यते ॥ प्रधान काम रंगांग कामेश्व स
इति ह्यंगकामाअंगांगकामाश्च यथा आहार्य पुरीषं पशुकामस्य वेदिं कुर्यादिति ॥ वन पुरीषां प्रतिष्ठा कामस्येत्येवमाद
यः यदि कामयेत वर्षेत् पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयादित्येवमादयः ॥ तद्धि तमेवेद मभिधीयत इति अनुवादं न्याय्यं मन्या
महे फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् फलविधिर्वा कुतः प्रधानशब्देन फलसंयोगो भवति ॥ सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ
सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्येवं प्रधानाभिधानेन ॥ प्रधानस्य सर्वफलता विहिता ॥ तस्मान्नानुवादः ॥ अथांगकामांगांगका
माश्चापेक्ष्यन्ते ॥ तथा लक्षणा शब्दः स्यात् ॥ श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी ॥ तस्मात् प्रयोगवचनं विधिरिति ॥ तत्र सर्ववि
शेषात् ॥ एवं आनीषके चैवोदाहरणे चैतदुक्तं प्रधाने सर्वकामता विधिरिति ॥ इदमिदानीं संदिह्यते ॥ किं सकृत् प्रयोगे स
र्वे कामा उत पर्यायेणेति किं प्राप्तं ॥ सकृत् प्रयोगे सर्वे कामा इति कथं ॥ सर्वेषां हि कामानां दर्शपूर्णमासौ निमित्तं ज्योति
ष्टोमश्चेति ॥ निमित्तं चैतत् सर्वेषां कामानां कोनु खलु कामो न भविष्यतीति ॥ तस्मा द्योगं यद्येन सर्वे कामा इति ॥ याग २०
सिद्धिर्वा यथैकस्य योगित्वात् ॥ न चैतदस्ति सर्वे युगपत् कामा इति ॥ पर्यायो यागसिद्धिः पर्यायेण भवेयुः कामा इ
ति कुतः अर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति ना कामानामितदुत्पत्तिवचनमुत्पन्नानां लक्षणत्वेन वचनं ॥ ये सर्वे कामास्तेभ्यो
दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चेति ॥ न हि सर्वे कामाः कर्मणः श्रूयंते ॥ ये पुनः कामास्तेभ्यः कर्मविधीयते ॥ तस्मात् कामा
नां साहित्यं गम्यते इति ॥ एवं वा तत्र सर्वविशेषात् इह काम्यानि कर्माण्युदाहरणं सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसका

229
1937

मः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः ॥ [illegible] ग्रामकामः वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति
तेषु संदेहः किमिह लोके कामा उत अमुष्मिन् लोके कामा इति किं प्राप्तं ॥ अमुष्मिन् लोके कामाश्चाविशेषात् ॥ यथा स्वर्गेण
[illegible] कर्मणा इति [illegible] य
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] शरीरग्रहण
[illegible] फलं पशुसंबंध समर्थं पशुफलात् कर्मणो भवतीति
[illegible] यजयेति ॥ सोऽब्रवीन्नवै सोम्य
[illegible] कामा [illegible] इति ॥ जन्मांतरफलता दर्शयति ॥ तस्मात् जन्मांतरफलानि काम्या
नीति ॥ [illegible] ॥ इह [illegible] संभवति ॥ [illegible] कामयेत स एतेनया
जेत [illegible] ॥ इह जन्मनि संभववीति [illegible] इति ॥ न प्रत्यक्षानुमानाभ्यां गम्यते ॥ शब्दे
[illegible] ॥ [illegible] कामाय यज्ञा आह्रियंत
इति [illegible] ॥ तस्मादेतत् परिहृतमि
ति ॥ [illegible] ॥ अग्निं चितासौ [illegible] यजेत वाजपेयेन बृहस्पतिसवेन यजेतेति ॥ अत्र
संदेहः किं [illegible] इति ॥ [illegible] इति ॥ [illegible] एवं श्रुतिवि
[illegible] ॥ श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तस्मादन्यं गं सौत्रामणी वाजपेयांगं बृह
स्पतिसव इति ॥ [illegible] ॥ एवं [illegible] प्रयोजनसंबंध इति ॥ अथ कालविधानं कस्मान्न भवति का
लविधि [illegible] इति ॥ नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् ॥ नैतदेवं ॥ असमवायात्
शब्द प्रयोगेन [illegible] शब्दार्थश्चाप्यनंतेभ्यः समवायः स्यात् ॥ यं यतः सौत्रामण्या वाजपेयेन बृहस्पतिसवस्य

मी·भा·
२९

प्रकरणे स्वाध्येत ॥ अग्निप्रकरणे श्रूयमाणे ग्नेर्धर्मो न गम्यते यागो वाजपेय प्रकरणे वाजपेयस्य इतरथा तयोः प्रकरण आ·४
न्यस धर्मकालो गम्येत तस्मादंगप्रयोजन संबंधः इति ॥ उभयार्थमिति चेत् दर्शपूर्णमासयो रामनंति सं स्थाप्य पौर्णमा
सीं वै स्व मसुमिर्वपतीति ॥ एकस्मिन्नेव वाक्ये न द्वौ संबंधौ शक्यौ विधातुं नैव मध्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां पूर्णमासीकालेन च
एकार्थत्वाद्धैकवाक्यं समधिगतं ॥ प्रकरणादिति चेत् ॥ प्रकरणादिति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं नो स्मृतिसंयोगात् ॥ नैतदेवं ॥ एतदे
वविरचसोमजि वाक्यं न वद दर्शपूर्णमासाभ्यां वा प्रकरणादेकवाक्यभावविधानात् ॥ प्रत्यक्षं वा पौर्णमासात प्रत्यक्ष संयो
गः प्रकरणाद्बलवान् प्रत्यक्षश्च पौर्णमास्या संयोगः परोक्षश्च कालेन तस्मात्पौर्णमीस्यं गंविद्धि धइति ॥ अनन्यानोनु कालः स्या
त्प्रयोजनेन संबंधात् ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते ॥ आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरंति प्रहृत्य परिधीन् जुहोतिहारियोजनमिति
तत्र संदेहः ॥ किमंगमभिधीयते अथवा काल इति ॥ अंगविधाने श्रुतिः कालविधाने लक्षणा तस्मादंगविधानमिति प्राप्ते ब्रू
मः ॥ अनुन्यवितावत्कालः स्यादाग्निमारुतं सोमांगं अनूयाजाः पश्वंगं न तयोः परस्परेण संबंधः तथा परिधयः पश्वं
ग हारियोजनन्यवदेव प्रधानमनूयाजा आग्निमारुतं चाप्राप्तमानं तयं मनवीरप्राप्तं तद्विधीयते ॥ तथा हारियोजनस्य
परिधिप्रहरणस्य च ॥ एवं सति न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणेन कश्चिदुपकारः क्रियते ॥ हारियोजनेन चा परिधि
प्रहरणस्य ॥ न परिधिप्रहरणस्योपरिष्टाद्धावेन तस्योपक्रियते ॥ उच्यते ॥ नचोपरिष्टाद्भावार्थं परिधिप्रहरणमनुष्ठेयं ।
क्रियमाणे एव तस्य स्वार्थे तस्मिं श्च सति तस्योपरिभावो विघ्नत एवेति ॥ तस्मात् कालार्थः संबंध इति ॥ उत्पत्तिकालविषये कालस्या
प्राधान्यत्वात् प्रधानत्वात् ॥ इदमाम्नायते ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति ॥ तत्र संदेहः किमेतदंगस्य विधानमु
त कालस्येति किं प्राप्तं ॥ श्रुतेरंगस्येति प्राप्त उच्यते ॥ तस्मिन् कालांगविधाने संशये कालः स्यात् ॥ वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ २९
कालप्रधानं ह्येतद्वाक्यं नयागविधानपरं कथं यागरूपस्यावचनात् ॥ कथं रूपावचनं ॥ देवताभावात् ॥ कथं देवता
भावो श्रुतत्वात् ॥ या हि यस्य श्रूयते ॥ तस्या देवता भवति श्रुत्या हि देवता गम्यते न प्रत्यक्षादिभिः तस्मान्न पूर्वस्य याग

231
1937

स्य विधानं कालार्थे तत्र यदेतद्दीपोविहितदेवता को हस्तनूयते ॥ तस्मादयं कालार्थः संबंध इति ॥ तत्र दर्शयति ॥ एष वै
देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत रथः स्पष्ट एवावसाने वरं देवतानामवस्यतीति दर्शितमा
र्गरथेन यातुः सुखं भवति ॥ एवं दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यदुः सुखं । भवति दर्शपूर्णमास प्रकृतिकानि तस्य दीक्षणी
यादीनि स्वामसत्वानि भवंति ॥ एवमयमर्थवादोऽन्वर्थो भवति ॥ फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ वैश्वानरं द्वा
दशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति श्रूयते ॥ तत्र संदेहः ॥ किमात्मनि निःश्रेयसाय योऽनपुत्रनिःश्रेयसाय वेति तत्रात्मनिःश्रेयसाये
ति ब्रूमः ॥ येनाभिफलदानि फलएतावंति कर्माणि कुतः प्राधान्ये आत्मनि पदनिर्देशात् ॥ यथा पृथ्वैकं कपालं न स्वेदे कोमा
सः संवत्सरायेनः स्यात् ॥ अथ यजमानः प्रमीयेत धावापृथिवीयमेककपालं निर्वपेत ॥ यदि द्वे नश्येयातां द्वौ मासौ संव
त्सरस्यापेतौ स्यातां अथ यजमानः प्रमीयेताश्विनं द्विकपालं निर्वपे संख्यायो ह्रास यतियजमानस्य गोपीथायेति कपा
लनाशे निमित्ते आत्मनिःश्रेयसफलं कर्म दर्शयति ॥ एवमिहापि द्रष्टव्यं ॥ तस्मादात्मनिःश्रेयसार्थमिति ॥ एवं प्रा
प्ते ब्रूमः ॥ फलसंयोगो न स्यादस्तु फलवचनं शेषभूतं यजमानस्य पितुः कथं एवं श्रूयते ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व
पेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति ॥ गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्द
शकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति ॥ यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निंद्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जग
त्यैवास्मिन् पशून् दधातीति यस्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इंद्रियावी पशुमान् भवतीति यो
जातस्य फलं श्रूयते नास्ति वचनस्यातिभारः ॥ तस्मात्पुत्रस्य फलमिति ॥ यदुक्तं परत्र फलदान्येतानि कर्माणी
ति उच्यते ॥ यत्पुत्रस्य फलमात्मनः प्रीतिः सा तस्यादात्मनेपदं न विरुध्यते ॥ एतावत्मनः प्रीतिमभिप्रेत्य भवति आत्मा
पुत्र इति अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ अंगानां रूपजातेः
संयोगो निमित्तार्थः अथ यदुक्तं यथैकं कपालं न स्वेदित्येवमादि तत्रोच्यते ॥ अंगानामुपजातसंयोगो निमित्तार्थः

पपद्यते॥ नहि कपाले नष्टे तदन्वेषणार्थेष्टिर्युक्ता॥ नहि काकिण्यां नष्टायां कार्षापणेनान्वेषणं क्रियते॥ एवं वा अंगानामु
पजातसंयोगो निमित्तार्थः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति॥ अत्र संदेहः किं जातमात्रे इष्टिः उत कृते जातकर्मणी
ति जातमात्र इति प्रथमः संप्राप्ते हि निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यं॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः कृते जातकर्मणीति कुतः सामर्थ्यात्॥ कृते
हि जातकर्मणि प्राशनं तस्य विधीयते॥ यदि प्राग्जातकर्मण इष्टिः क्रियते॥ प्राशनकालो मद्रूपे तस्य शरीरधारणं तस्या
त्॥ अथ यदुक्तं प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यमिति उच्यते॥ अंगानामुपजातसंयोगो निमित्तार्थः॥ उपजाते पुत्रे ज
न्मन प्रकृतं निमित्तं तेन कालो गतश्च निमित्तं कृते पि जातकर्मण्यिनाथेति॥ इतरस्मिन् पक्षे कालोपेयात् लक्षणा चास्मिन् प
क्षे स्यात्॥ तस्मात्कृते जातकर्मणीति॥ अथ किमंतर्दशाहे यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि॥ उत स्वकाल इति किं प्राप्तं॥ यस्मिन्
कस्मिंश्चिदहनीति एवमनियमात् प्राप्तं॥ कुतः नियमकाभावादिति॥ अत्रोच्यते॥ पौर्णमास्याममावास्यायां वा कुतः॥ श्रुतेः
एवं हि श्रूयते॥ यइष्ट्या पशुना वा यजेत सपौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति॥ नाति भारो वचनस्य इतरस्मिन् पक्षे कालो
पेयात्॥ लक्षणा चास्मिन् पक्षे स्यात्॥ अन्यस्यां तिथावंतर्दशाहे वा कुर्वन् सर्वाण्यंगान्युपसंहर्तुं न शक्नुयात्॥ कालो शो
भं च नोपसंगृह्णीयात् तस्मादतीते दशाहे पौर्णमास्याममावास्यायां वा कुर्यात्॥ प्रधाने नाभिसंयोगादंगानां मुख्यकाल
त्वं॥ अग्निं चित्वा॥ सौत्रामण्या यजेत वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति अंगप्रयोजनसंबंध इत्युक्तं॥ एतदिदा
नीं संदिह्यते॥ किं चितमात्रे तत्र मध्य एव कर्तव्यमुतस्वकाले कर्तव्यमिति॥ तथा वाजपेये किं बृहस्पतिसव उत स्वका
ल इति॥ मुख्यकालत्वमनयोः स्यात्॥ कुतः प्रधानकालत्वात्॥ अंगानां एको हि कालः प्रधानानामंगानां चेति वक्ष्यते
अंगानि तु प्रधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्निति अत्र अग्निचयनं कृत्वा न तावत्येव स्थातव्यं॥ सौत्रामणी संज्ञकोपरो
यागः कर्तव्य इति॥ तथा वाजपेयमभिनिर्वर्त्य न तावता कृती स्यात्॥ बृहस्पतिसवसंज्ञकं यागमभिनिर्वर्तयेदिति॥ अ
पवृत्ते तु चोदनात्सामान्यात् स्वकालः स्यात्॥ अपवृत्ते यागे चोद्यते॥ यागांतरमिदमपवृक्तिश्च सर्वेषामंगानां कृते २२

235
1937

निर्वपेद्ग्रामकामइति तथा सनह्रोता भवंते॥ आमनस्यामनस्य देवा इति सआकूती जुहोतीति॥ अत्र संदेहः किं समप
धानफला आमनहोमाः सांग्रहण्येष्टिः प्रधानंत सत्या इति किं मा भूत् समप्रधानफलात् नि कुतः अन हेतुत्वादिन रस्यतुल्यं हियजि
मते॥ ... इति समप्रधानफला इति प्राप्ते ब्रूमः॥ फलवद्धोमा हेतुत्वादिन
रस्य ... समप्रधानफला होमा इति फलवच फलस्य प्रधानं फलवती ... फलाहोमाः गन्तुकमन्तु
... अन्ये॥ नानुषंगः ... भावात्॥ ... नेति केन ... ॥ परिभि
... सजाना ... दिले न मादिभिः
... संग्रहण्या ... इति॥ दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुति सं
योगात्॥ ... देवतामंतरिक्षः ... दधिग्रहं गृ
ह्णीयात् ... न स संदेहः किं नित्यो दधिग्रहो उत नैमित्तिक इति किं प्राप्तं दधिग्रहो नैमित्तिकः स्यादिति संयोग
... नैमित्तिक इति॥ नित्यश्च ज्येष्ठशब्दत्वात्॥ यदुक्तं नैमित्तिक
इति तदुच्यते॥ किं तु नित्यश्च कुतः ज्येष्ठशब्दत्वात्॥ ज्येष्ठशब्दो भवति॥ ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां यस्यैष गृह्यते॥ ज्येष्ठ
... प्रधानं यदि च नित्यः स्यात् एवं हि प्रशस्तत्वादुप
पद्यते॥ ... नैमित्तिकश्चेति॥ विना पि निमित्तेन ग्रहीतव्यो निमित्तेनापि पुनरिति॥ सार्व
रूप्याच्च॥ सर्वरूपता च श्रूयते॥ सर्वेषां वा एतद्देवतानां रूपं यदेष ग्रहो यस्यैष गृह्यते॥ सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामु
पतिष्ठंत इति नहि देवतारूपमस्माकं किंचिदन्यत् प्रत्यक्षमन्यदतो नित्यश्च नैमित्तिकश्चेति॥ न त्वानित्य एव स्यात्॥
ज्येष्ठवादत्वात् सार्वरूप्याच्च यदुक्तं देवतांतरयोर्निमित्ते श्रूयत इति न देवतांतरयोर्निमित्तत्वेन गम्यते तयोरध्वर्युर्यज

मी·भा·
२५

यजमानयोः कर्मण्यंतरयेण संबंधात् ॥ न चैतच्छ्रूयते ध्वर्यूणा देवतांतरितव्या यजमानेन चेति ॥ अनित्यो ह्ययं तरयः ॥ न
चैवं [illegible] नित्यं तरये सति दधिग्रहो ग्रहीतव्य इति ॥ विनैव संयोगेन दधिग्रहस्य ग्रहणमंतरयः समाधानं तस्य प्रयो
जनमिति ॥ यदेनान्नित्यवद्ग्रहणमनित्यं प्रयोजनं नित्यं गृह्णीयात्तदनित्यमंतरयं समाधातुमिति नावकल्पते ॥ तत्र प्र
योजनं नित्यत्वाद्ग्रहणे नित्यवच्छ्रुतिर्बाध्यते ॥ अर्थवादत्वेन न बाध्यते नहि देवतांतरयं समाधातुं गृह्यते ॥ अन्यदेव
प्रयोजनं स्यात्स्वीवि प्रशंसितुमभिधीयते ॥ तत्र दधिग्रहस्य तु सामान्येनैव प्रयोजनं भागित्वाच्चांतरयस्य भागी चांत
रयोऽनित्य सर्वासार्थसंकीर्तनं तस्मान्नैष दोषो नित्य एव दधिग्रह इति ॥ वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्य
त्वात् ॥ अस्त्यग्नि य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति ॥ तत्र श्रूयते ॥ यो वै संवत्सरमुख्यं प्रभृत्याग्निं चिनुते यथा सामिग
र्भो विपद्यते ॥ तादृगेव तदार्तिमार्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्संवत्सरो नामाग्निर्वैश्वानरो यथा संव
त्सरमाप्त्वा काल आगते विजायते ॥ एवमेव संवत्सरमाप्त्वा पुनस्तत्काल आगते ऽग्निं चिनुते नार्तिमार्छेदिति याचा
[illegible] इति तत्र संदेहः किं नित्यो वैश्वानरोऽथ नैमित्तिक इति ॥ किं
[illegible] तरणेन कृतो दोषो वैश्वानरेण न विहन्यत इति नित्ये श्चास्य समान
[illegible] ॥ किं लोकानां हविषां च सामान्यं नास्ति
[illegible] एषां लोकेः संस्तवोपपद्यते ॥ तस्मान्नित्यो वैश्वानर
[illegible] निर्वापणसंयोगो नास्त्युक्तस्योत्पन्नस्य दोषनिवृत्ति
रिति ॥ पक्षे चोत्पन्नसंयोगात् ॥ उत्पन्न [illegible] नैमित्तिक इति ॥ अथ यद्युक्तं लोकैः समानसंख्य
त्वान्नित्यत्वमुपपद्यते ॥ नान्यथैव तत्र श्रूयते ॥ नित्यानां [illegible] हविषां सामान्यादर्थवादो भविष्यतीति ॥ यदुक्तं

२५

उभयथा ॥ [illegible] वाजपेयेनेष्ट्वा वाजपेयेन पर
[illegible] वाजपेयस्य स्यात् ॥ अत्र मथ
[illegible] एवं चेन्निवृत्ति प्रयो
[illegible] चोदकप्राप्तेन कालेन भ
[illegible] आह वाजपेयेनाव [illegible]
[illegible] ॥ उच्यते ॥ [illegible] अग्निचय
[illegible] ॥ अग्निर्दीप्यते [illegible] भवति ॥
[illegible] इति गम्यते ॥ यावत्स्थलस्थितो यागो
भवति ॥ [illegible] स्थले स्थापनमत्रं तस्मादत्र
[illegible] ॥ ॥ इति [illegible] ॥ प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनंगत्वं
[illegible] तथा पष्ठोऽहि
[illegible] इति एषां संनिधौ श्रूयते ॥ राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो
यजेतेति ॥ स एषां [illegible] शब्दः समभिगतः तत्र संदेहः किं सर्वेषामनु
[illegible] किं प्राप्ते ॥ सर्वेषां वाचक इति कुतः प्र
करणशब्दसामान्यात् ॥ प्रकरणशब्दः सर्वेषां समानो राजसूयविधिः राजा राजसूयेनेति ॥ तस्मिन् [illegible] राजसूयो नाम
[illegible] सर्वेषां वाचको भवितुमर्हति ॥ यश्च राजसूयशब्दकस्तनः

233/1937

मी·भा· फलंभवति नत्वव्यत्सर्वाणि प्रधानानीति॥अपिवांगमनिज्याः स्युस्तनो विशिष्टत्वात्॥ अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिः याजनिज्या आ·४

२२ सांगं गंयथाविदेवनादयः तस्मादंगंभवेयुरिज्यानां फलवतीनां श्रूयमाणा॥मध्यस्थंपरम्पभ्यं॥ राजसूयेभिषेचनी

यमध्येमंगीसोमाविदेवनादयआम्नाताः नेकिमभिषेचनीयस्यांगमुतकृत्स्नस्यराजसूयस्येति॥संशयउच्यते॥

प्रकरणादभिषेचनीयस्येतितावन्नर्य प्रनुग्रहीष्यतइति॥ सर्वासांवा समर्थत्वाच्चोदनातःस्यात्॥ नहितस्यप्रकरणं

देशार्थसंस्थते॥सर्वासांवा सुमत्वादीनांचीरनानां मंगंविदेवनादिस्यात्कुतः चोदनातःसमत्वाद्समाएताअनु

मत्याद्याः सर्वाः फलवत्यः प्रधानभूताः सर्वासामासां प्रकरणं नत्वभिषेचनीयस्यकेवलस्य॥ क्रमादभिषेचनीयस्य

माधुर्यातिकरणाद्सर्वासामासां प्रकरणेचक्रमाद्बलीयः तस्मान्नाभिषेचनीयस्यकेवलस्येति॥अभिषेचनीयस्तुम

ध्येतुस्थानं विदेवनादीनां मन्त्रक्रियमाणाः सर्वासामुपकुर्वन्तीति॥ प्रकरणाविभागेनप्रविविदुं भयं राजसूये उपसदः

प्रकृतेश्रूयते॥परस्तादुपसदांसौम्येनप्रचरंति॥अंतरायात्वाष्ट्रेणोपरिष्टाद्वैष्णवेनेति॥तस्मात्उपसदंगमिति॥

मनुकालवदंगं भविष्यति॥ तथासत्युभयमनुग्रहीष्यते॥उपसत्संयोगःपुरस्तादितिलक्षणास्यात् तस्मादुप

सत्सुयत्कालाभिधानादुपसत्संयोगादुपसदंगताभविष्यतिपुरस्ताच्छब्दसामर्थ्याच्चपूर्वादिषुप्रयोगइति॥

उच्यते॥विमतिसिद्धंतु भयं वशक्यौ त्सुपसदा॥ ननुकालवदंगमितिब्रूमः कुतःएमन्येषशब्दः सौम्यादीनांविशेष २२

णकर्मितंरत्वेव पूर्वदेशमिति चेत्तरदिनभावात्नतस्मात्कालवदंगं॥अपिवाकालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य॥अपिवे

तिपक्षव्यावृत्तिः॥कालमात्रंस्यान्नांगप्रयोजनसंबंधः॥कुतः अदर्शनाद्विशेषस्यनान्येः कालविभागेरस्यकश्चिद्वि

शेषोदृश्यते॥अग्निवारुणवाद्भूर्दृत्भयाजेभ्यस्तीति एवमादिभिः अत्रापिहिसौम्यादयोविहिताउपसदोविदमासु

पूर्वमविहितं तद्विधीयतेतस्मात्कालमात्रमितिफलवद्वाक्यहेतुत्वादितरस्यप्रधानंस्यात्॥वैश्वदेवीसांग्रहण्य

ति॥पूर्ववत्वात्स्यात्॥ अस्त्यग्निर्वैश्वदेवीसांग्रहणीमितिकुर्वर्णितभ्रमकृपतेसंवत्सरोवाएतं प्रतिष्ठायैनुदातयोग्निंचिन्वानप्रतितिष्ठति

पंचपूर्वाश्चितयोभवंति॥अथषष्ठींचितिंचिनुतइतितसंदेहः॥द्वितीयोयंनित्यएवाग्निःसएवपाक्षिकउच्यतेउतैकाचितिर्नै

मित्तिकीभिरक्ष्यतं॥कस्मिंश्चेवनित्याग्नौषष्ठीचितिरेषाविधीयते॥नित्या याभेवप्रख्या नैषार्थवादः याविनप्रतिष्ठा हः सोप्यनया

प्रशस्यतेत्यात्मतानुगर्हणीयाविचितिप्रशंसाकिमर्थमेवंवर्ण्यते॥षष्ठीशब्दश्रवणात्॥पर्णाद्विपूरणीषष्ठी॥एकस्यां चितौ॥ष

ष्ठीशब्देनसमंजसोनस्यात्॥तस्मात्पंचदुतिकोप्यग्निर्भिन्नइतितासिश्चतुष्ट्वसंख्यानात्॥ताभिश्चपूर्वाभिरस्यातुल्यवलसंख्यानंभ

वति॥कथंइयंचावनमयचान्चिविशेषधर्मेननस्यनयः पुरीषमंतरिक्षंप्रथहितीयाचितिर्दिवंप्रियपुरीषश्चेतावायदतीचितिनैक्षत्रा

णिपुरीषंयज्ञोवायषष्ठीचितिर्दक्षिणापुरीषंयजमानोवायषंचमीचितिः प्रजापुरीषंसंवत्सरोवायषष्ठीचितिः ऋतवःपुरी

षमितिनित्यानांचतुर्णांपदत्रुप्रत्यर्णभवविषद्रीषाणितासिद्धावशसंपर्यंतेद्वादशमासाःसंवत्सरःसंवत्सरएवप्रतितिष्ठतीति

एकचितिकेमौनसमंजसंनचर्वतस्मान्नित्याएवषड्चितयः॥एकचितिर्वास्यादपवृक्तेहिचोपद्यतेनिमित्तेनएकचितिर्वानै

मित्तिकोस्यात्॥कुतःअपवृक्तेहिचीयते॥अमतिष्ठमानोनिमित्तेनसोमप्रतितिष्ठति॥तस्यैषाचितिरिष्यतेनैमित्तिको

स्यान्नित्यत्वाविनुमर्हति॥अविवापरते यागेचीयते सानवर्तमानाभवितुमर्हतिननुचितेति वचने नेरिंजतयागत्रव्यते

नैतद्परार्थेनिर्देशेविशेषोधिकं नाहिपाठार्थो निर्दिष्टोति अग्नेश्चयनेन शास्त्रं प्रति निर्देशैति॥ कृते चयागे चयनेनाग्नेरयोनि

वर्ततोभवति॥ आभाषा॥षष्ठीशब्दश्चपंचपूर्वाश्चितिउक्ताअपवृक्तावकल्पिष्यते॥तस्मान्नित्यःयागइत्युच्यतेतस्मा

द्वचनादेकचितिरग्निः॥विप्रतिषेधात्ताभिःसमानसंख्यत्वात्॥इतोःसूत्रवोरिदमुत्तरंताभिश्चतुल्यसंख्यानादर्थवा

दोपपत्तेश्चेति॥ताभिर्नित्याभिःसमानसंख्यत्वंभविष्यतिअर्थवादश्चोपपत्स्यते॥पंचपूर्वाश्चितयोभवंति॥याभिरसौ

चितात्प्रतितिष्ठतिअथेयं षष्ठीप्रतिष्ठार्थमितिनाश्चपुरीषाअवेक्ष्यदशत्वेन संस्तवोभविष्यति॥विप्रतिषेधादेक

237/1937

बी·भा· आ·४·
२५

ख्याः षट्संख्याया द्वादशसंख्यायाश्चेति ॥ अनुख्यावादनुक्रमणं भवति ॥ यथा देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्निति ॥
पितृयज्ञः स्वकालत्वादनंगं स्यात् ॥ अमावास्यैककर्मणि पितृयज्ञममावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीति ॥ तत्र सं
शयः किं मामावास्यांगकर्मणोऽगं पिंडपितृयज्ञः ॥ उतानंगमिति किं प्राप्तं ॥ अफलं फलवत्संनिधानानि फलयवचनाल्लतनन
वचनाच्च ॥ आह न तु फलवत्संनिधानादफलं तदंगं भवति ॥ फलयज्ञेदं कल्पितं स्वर्गेणेति उच्यते ॥ सप्रममावास्यायेकवाक्य
तेनशावयः स्वर्गः फलमिति नेति आह ॥ कालवचनात्कर्मणैकवाक्यत्वं भवतीत्युच्यते ॥ लक्षणाया विना वत्कर्मणैकवा
क्यता संभवति ॥ स्वर्गे फलेन लक्षणा न श्रुतिः एवं श्रामनंति वासिष्ठाः पूर्वेद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानो
देवेभ्यः प्रतनुत इति अमावास्यां प्रति निष्क्रीतुं प्रतनितुं च श्रूयते ॥ तस्मात्तदंगभूतमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पितृयज्ञः स्वकाल
त्वादनंगं स्यात् ॥ अनंगं पिंडपितृयज्ञः कस्मात् स्वकालत्वात् स्वशब्देनाभिहितेन कालेनास्य संबंधो न कर्मणा लक्षितेन यथा
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति यत्पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरंतीति च ॥ काल एवायं मुख्यः शब्दः न कर्मणि
लक्षणा श्रुतिश्च लक्षणायाः बलीयसी ॥ यच्चोक्तं ॥ लक्षणया कर्मणैकवाक्यत्वं भविष्यतीति तच्च न कस्माद् अनुवादे हि ल
क्षणा न्याय्या न विधौ विधिश्चायं ॥ तस्मान्नामावास्याकर्मणा प्रतिसंबंधः एकस्मिन्काले द्वे कर्मणी परस्परेणासंबद्धे इ
ति ॥ तुल्यवच्च प्रसंख्यानात् ॥ तुल्यवच्चान्यैः प्रधानैः प्रधानानि प्रसंख्यायंते ॥ ते चत्वारो वै महायज्ञाः अग्निहोत्रं दर्शपू
र्णमासौ ज्योतिष्टोमः पिंडपितृयज्ञ इति महायज्ञो तुल्यवत्संख्यायते ॥ कामस्य महायज्ञता स्यात् अन्यतः फलं वचनाद्याः २५
तत्स्यात्प्रयत्नं च ॥ प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ इतश्च नांगं प्रतिषिद्धेऽमावास्ये पिंडपितृयज्ञं दर्शयति ॥ पौर्णमासीमेव यजेत
भ्रातृव्यवानमावास्यायां नापिंडपितृयज्ञमेवामावास्यां प्रीणातीति ॥ असत्यामप्यमावास्यायां पिंडपितृयज्ञं दर्शयति त
दनंगत्वं उपपद्यते ॥ तस्मादपितानंगं पिंडपितृयज्ञः किं प्रयोजनं चिंतायाः ॥ यदि पौर्णमास्यमावास्यांगं तत्रोत्तरीयामा

289/1937

वास्यायां न क्रियते यथा पूर्वः पक्षः यथा तार्हि सिद्धांतः तथा तार्हि कर्तव्यः इदम परप्रयोजनं भाष्योक्तमुदाहरति ॥ आधानं
पौर्णमास्यां चेद्दर्शेत दर्शं करिष्यति ॥ अनंगं पितृयज्ञश्चेदाभेदन करिष्यत इति ॥ पश्वंगं रशनास्यात्तदागमे विधानात् ॥ ज्यो
तिष्टोमे श्रूयते ॥ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति ॥ तत्र संशयः किं पश्वंगं रशनोत यूपां
गमिति किं प्राप्तं ॥ पश्वंगं कुतः तदागमे विधानात् ॥ पश्वागमे हि विधीयते ॥ पशुना ह्यस्याः संबंध उत्पत्तिवाक्ये श्रूयते परिव्या
याग्नेयं पाकरोतीति पश्वागम्य चैव एवं श्रुतिर्भवति कालवचने लक्षणा स्यात् परिव्याणेन कालो लक्ष्येत तस्मात्पश्वंगमिति ॥ यूपां
गं वा तत्संस्कारात् ॥ यूपांगं वा स्यात् ज्योतिष्टोमे पश्वेकोपि यूपस्य संस्कारं रशनायां चैव यावंतो बद्धडिर्मोमात्रां यूपस्य संजन
यति द्रढिमा च प्रयोजनं यूपस्यातस्तद्यूपस्यैव द्रढिम्नो रशनास्यात् ॥ द्वितीयाचविभक्तिस्तत्प्राधान्याएव भवति रशना
यां गकिनो भक्तियान् पंथोस्ति ॥ प्रति पुस्तके गकिनोक्तितन्तीयान्तीयांगुणत्वेन तस्माद्यूपांगं यतु तदागमे विधानादित्यु
क्तं तत्पत्रिहर्तव्यं ॥ अनेन तदागमे विधानं वाक्यात् द्वितीयाविभक्तिश्रुतिः प्रबलं च वाक्यं विधायकमिति श्रुतिर्वाक्या
द्बलीयसी ॥ यत्तुलक्षणेति श्रुतिसंभवे लक्षणान्याय्येव ॥ अर्थवादश्चापरार्थवद् ॥ एवमर्थवादोर्थवान्भविष्यति ॥ यु
वासुवासाः परिवीत आगात्स उश्रेयान्भवति जायमानः ॥ तंधीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्यो मनसा देवयंत इति तस्माद्यूपा
गं रशनेति ॥ किं प्रयोजनं चिंतायाः ॥ अस्ति श्रूयते ॥ एकादशिन्या एकादश पशवो नियोज्या इति ॥ तत्र प्रति पशु रशनाः कार्याः ॥ यदि
पूर्वपक्षः सिद्धांते द्व रशान्यमेव श्लोकमप्युदाहरति पश्वंगं रशना चेदेकस्मिन् यद्रूपे बद्धं जीत प्रतिपशु रशना कार्या पृ
थक् चेत् ॥ द्वे रशनेस्यात् स्वरुपश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ आस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः सोमांगभूतो योदीक्षितो यदग्नी
षोमीयं पशुमालभत इति ॥ तत्र श्रूयते स्वरुणा स्वधितिना वाउरसमवकीर्ति ॥ तत्र संदेहः किं यूपांगं स्वरुउत पश्वंगं इ
ति ॥ किं प्राप्तं यूपांगमिति ब्रूमः ॥ कुतः एकदेशत्वात् ॥ एकदेशः स्वरुर्यूपस्येति श्रूयते ॥ यूपस्य स्वयं करोति ॥ स्वरुमेतं यूपं करो

बा·भा· तिस्वरुमंगंपूपंकुर्यादित्यर्थः एवंसपूयोभवतीति यथा यथा जलंनिक्षिप्यतेतदंगवत् ॥ पूयांगमिव स्वरुनिक्षिप्यवादोद आ·४
२६ र्शयति ॥ तेनेदस्माविप्रस्य स्वरुंशाय योपूपंप्रापयंतिममज्य श्रुतस्ति मन्यंते यज्ञविशसायचाइदंकर्मेतितनः प्रस्तरं शुचां
निक्षिपणमपश्यन् स्वरुंपूपस्य स्वरुमयज्ञेवशसायेति ॥ तन्निक्षेपश्रवणात्तदंगताविज्ञायतातस्मात्पूयांगमिति ॥
पश्वंगंवार्थकर्मत्वात् ॥ पश्वंगं वास्यात् ॥ तस्माभ्यंजनार्थेनस्वरुणाप्रयोजनं ॥ यथाहिश्रूयते ॥ स्वरुणीपशुमनक्तीति
तदंजनंपशोः स्वरुंम्पर्शिप्रयोजयति यदितदर्थ पवएप स्वरुस्तनो दृष्टं प्रयोजनं अथ पूपार्थस्तनो दृष्टं कल्प्यं तस्मात्प
श्वंगमिति ॥ भक्त्यानिष्क्रयवादः स्यात् ॥ कथाभक्त्याएव माह ॥ पूयः किलाग्नौ प्रक्षेपव्यः यः स्वरुः प्रक्षिप्यते तेन तस्तं
पूयः प्रक्षिप्यतइतिसन्निष्क्रयइवभवति ॥ अनयाभक्त्यास्तुतिरिति ॥ किंभवतिप्रयोजनं एकयूपएकादशपश
वोयदानियुज्यंते तदैकस्यैव पशोः समंजनं ॥ पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां सिद्धांते भ्योकश्चभवतिस्वरुर्यूपांगमितिचेदेक
स्यैव समंजनं ॥ बहूनामेकयूपत्वेसर्वेषांमुभिपर्ययः ॥ दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानमविशेषात् ॥ स्तोदर्शपूर्णमासौ
तत्रश्रूयते ॥ आग्नेयोऽग्नीषोमीयोपांशुयाजमैंद्राग्नसान्नाय्य यागस्तथाज्ञारावाज्यभागौ प्रयाजाअनूयाजाः पत्नी
संयजाः समिष्टयजुः स्विष्टकृदिति ॥ तत्रसंदेहः किंसर्वेयागाः प्रधानभूताः उत केचिदंगभूता इति किंप्राप्तं दर्शपूर्ण
मासयोरिज्याः सर्वाः प्रधानभूता इति यजेत स्वर्गकाम इत्यविशेषेण यागेभ्यः फलं श्रूयते ॥ फलवच्च प्रधानं सर्वे
यागीयागाः तस्मात् सर्वे प्रधानभूता इति ॥ अपिवांगानि कानिचित्स्वंगत्वेनागं येष्वेष्टंश्रुतिसामान्यादभिसंस्त २६
वः ॥ अपिवाकानिचिदंगानिभवेयुः ॥ कानिपुनस्तानि येषुचांगत्वेन संस्तुतिर्यथाभीशुवा एते यज्ञस्य यदोषावोच
युषी वा एते यजमानस्य पदाज्यभागौ यत्समयाजानूयाजाश्चेत्र्यंते वर्मवा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्मयजमानस्य भ्रात्व्याभ्या
भिभूत्या इति अभीशू रथस्यांगं चक्षुषी चक्षुष्मतो वर्मवर्मवतः सामान्येसति संस्तवोऽयुक्तः यदि चांगानिता

निस्तानि संस्तुतानि ततः संस्तवोऽर्थवान्भवति ॥ तस्मादंगस्तुतान्यंगानीति ॥ तस्माच्चान्यार्थदर्शने ॥ एवं च क्त्वान्यार्थद
र्शनमुपपन्नंभवति ॥ अथाप्रयाजेकृत्स्नं जुहोतीति ॥ यथासवप्रयाजान्यजतिनवानूयाजान्यजतीति ॥ अविशिष्टं तु कारणं
प्रधानेषु गुणस्याविद्यमानत्वात् ॥ अपि शिष्टमेतत्कारणं संस्तवो नाम आग्नेयादीनामप्यंगत्वेन संस्तुतिरस्तिशिरोएतद्यज्ञ
स्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीयाविति शिरः शिरस्विनांगं हृदयं हृदयवतः पादौपादवत इति सर्व
स्यैवानर्थेन संस्तुतिरिति सर्वेष्वंगं प्राप्नोति तत्र प्रधानं न स्यादसति प्रधाने कस्यांगं तस्मादतदंगमिति ॥ नानूक्तेन्या
र्थदर्शनं परार्थत्वात् ॥ अथ यदुक्तमन्यार्थदर्शनं ॥ परार्थत्वान्न तत्साधकं भवति ॥ परार्थमिति तद्वाक्यं तद्रयमानस्य प्रया
जादेः प्रयाजार्थं तस्मादप्यलक्षणमन्वेष्यमश्रुतत्वेनरन्यायो वातस्मिन्सतिश्रुगतदन्यादर्शनमिवतदुपतिसंस्तुति
रपि असतिन्याये साधके वह्नयस्तोत्यभिधानयोर्भिन्नः श्रुतितोऽयपदेशात्र यत्तु न मुख्यलक्षणं तत्संविधावसंयु
क्तं तदंगं स्यात् ॥ यानियानि कारणस्याश्रुतेन्यायान्यसंबंधः ॥ तुशब्दः पक्षंव्यावर्तयति ॥ यदुक्तं सर्वाणि समप्रधानानीति
तन्नदेवं ॥ दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याप्रधानानि कर्माणि कुतः फलसंयोगात् दर्शपूर्णमासशब्दाकभ्यः फलंश्रूयते
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति ॥ कानि पुनर्दर्शपूर्णमासशब्दकानि येषां वचने पौर्णमासीशब्दो वा आग्नेया
दीनि ॥ तत्र मावास्याशब्दकानां नैव फलं श्रूयते ॥ तदुच्यते ॥ दृष्टत्वे समुदाययोर्भिविशः एतयोरभिधानयोः पौर्ण
मासीति त्वामावास्येति च त्रिषु आग्नेयादिषु यः समुदायः तत्र पौर्णमासी शब्द इतरेषु मावास्याशब्दश्च ॥ कथं पौर्णमा
सी अमावास्येति द्विशब्दः श्रुतः द्यर्थव्यपदेशाच्च ॥ कथं व्यपदेशः द्विवचननिर्देशाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिति ॥ एका
र्थे वदर्शामावास्याशब्दौ कथं दर्शो वा एतयोः पूर्वः पौर्णमास उत्तरोऽथ यत् पूर्णमासं पूर्णमारभतेतद्यथा पूर्वं क्रिय
ते यत्पूर्णमासमारभमाणः सरस्वत्यै चरुं निर्वपेत् सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वा

241
1937

गुणावेतौ यथा पूर्वकल्पयितव्यौ भवेते ॥ कथं आरुष्येते यार्थौ मिथुनत्वायेति ॥ तत्र दर्शशब्देन प्रत्यामावास्याशब्देन कु
र्वन्कार्यतां दर्शयति शक्यते न चंद्रस्यादर्शनेनामावास्यादर्शयितुं लक्षयितुं ॥ तथा चक्षुषोरभावे सति चक्षुष्मान्
लभ्यते एतस्माद्यपदेशात्फलितश्च लोकश्च रणाचैकार्थतामेवाभ्युपगच्छामः तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत्फलवत्
फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति श्रूयते तत्तदंगं कथं इति कर्तव्यताकांक्षस्य संनिधौ श्रूयमाणमिति कर्तव्यताविशेषत्वे
न परिपूरणसमर्थं तदंगं भवितुमर्हति ॥ अकल्प्यमानं वाक्यशेषे फलं कल्पयितव्यं स्यादिति आह ननु दर्शपूर्णमास
फलमेवानुपश्यत इति उच्यते ॥ शक्यमनुमतुं किं तु दर्शपूर्णमासवाक्यं सांकांक्षमेव स्यादन्यात स्येति कर्तव्यताश्रुता
कल्पे तेषामपि प्रयाजादीनामन्याकल्पे तत्प्रति कर्तव्यतावगम्यमानो सत्जो न तेनांगत्वे कारणं भागीति चैषामेव
म मेन च फलेन संबंधो श्रुतः तस्मात्सर्वाणि समप्रधानानि आग्नेयादीनि प्रधानान्याघारादीनि गुणभूतानि क
माथीति गुणाश्चनामसंयुक्तो विधीयन्ते नांगेषूपपद्यन्ते नामविशेषसंयुक्ताश्च गुणविशेषा विधीयन्ते यथा चतुर्हो
त्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पंचहोत्रामावास्यामिति सर्वेषु प्रधानेषु सत्सु समुदायेन चतुर्होत्रा अस्मिन् पंचहोत्रेति
विभागविज्ञानाच्चैरं नोपपद्यते भवति चैवं लक्षणकं गुणविधानं तस्मादस्मत्पक्ष एवेति अपि चांगत्वे नाघारादी
नां संस्तुतिरूपन्या भविष्यतीति उच्यते ॥ उत्पत्ति कारणं श्रुतिरन्यैरंगाभिधाने ॥ अथ पुरुक्तमाग्नेयादीनामप्य
गत्वे ना संस्तुतिरंगत्वं स्यादपयोदिति ॥ तत्परिहर्तव्यमित्याचार्यो तं सूत्रं ॥ उत्पत्त्याभिसंबंधस्तस्मादंगोपदेशः
स्तुः शेषदोषप्रधानानामन्येषां समानुत्पत्त्यपेक्षया शिर आदिस्तुतिर्भवति ॥ यथा जायमानस्य हि पुरुषस्याग्रे
शिरो जायते मध्ये मध्यं पश्चात्पादौ एवमाग्नेयो ग्रे उपांशुयाजो मध्ये अग्नीषोमीयः पश्चादिति तस्मात्सामान्या
देषा स्तुतिरिति ॥ तथा चाचार्यदर्शनं ॥ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते ॥ त्रयोदशामावास्यायामिति ॥ इत

243/1937

रथा न चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो भवेयुः न चामावास्यायां त्रयोदशेति ॥ तस्मादाग्नेयादीनि प्रधानानि आघार
दीन्यंगानीति सिद्धं ॥ ज्योतिष्टोमे तु त्वात्प्रविशिष्टं हि कारणं ॥ अथ ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति ॥ त
त्र दीक्षणीयादयश्च यागाः विहितास्तेषु चान्ते सोमयागः तत्र संदेहः किं तत्र यागमात्रं प्रधानमुत सोमयाग इति किं
प्राप्तं ॥ ज्योतिष्टोमे तुल्यानि सर्वाणि यागकर्माणि भवेयुः कुतः अविशिष्टं हि कारणं यागात्फलं श्रूयते सर्वे चामी यागाः
फलवच्च प्रधानं स्यात् गुणानां तु फलं न वाक्येन संबंधात् कारणं कृतिः तस्मात्सोमः प्रधानं स्यात् गुणानां तूत्पत्तिवाक्ये
न संबंधात् प्रवर्तिकंपां गुणानां ज्योतिषां स्तोमानां क्रतमेनोत्पत्तिवाक्येन संबंधो भवति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे
तेति ज्योतिष्टोमाख्याद्यागात् फलं स्वर्गः श्रूयते न यागमात्रात् ॥ यत्र ज्योतिषां स्तोमः स ज्योतिष्टोमः कस्य च ज्योतिषि
सोमयागस्येति ब्रूमः एवं ह्याम्नायते कतमानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा त्रिवृत् पंचदश सप्तदश एकवि
शः एतानि वै ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति ॥ सोमयागस्तोमांगसमभिव्याहारात् इदं वाग्रहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तो
त्रमुपाकरोतीति चमसस्तोमास्त्रिवृदादयः ॥ कथं त्रिवृद्बहिष्पवमानं पंचदशान्याज्यानीत्येवमादिभिः श्रवणैः त
स्मात्त्रिवृदादिस्तोमकः सोमयागः स ज्योतिष्टोम इति यश्च ज्योतिष्टोमस्ततः फलं यतश्च फलं तदेव प्रधानमि
ति कथं पुनस्त्रिवृदादयो ज्योतींषि उच्यन्ते ॥ भवंतु वा ज्योतींषि मा वा भूवन् ज्योतिःशब्देन तावदुक्तानि वचनमा
त्रेणापि एवं भवति विशेषणतो लक्षणाया अपि वा द्योतनं दीप्तिः कर्मणो द्योतयन्ते वा ज्योतिःशब्दं लभन्ते पोत्प्र
तिहितेः शब्दो द्योतयन्तीति वा स्तुत्यं तस्मात्सोमयागो ज्योतिष्टोमः स च प्रधानं गुणभूता दीक्षणीयादय इति तथा चा
चार्यदर्शनं ॥ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्दीक्षणीयेत्येवमादिस्वलिंगं दृश्यते तथा इममेके ज्योतिष्टोम विकारं दीक्षणी
यादयो दृश्यन्ते चतुर्विंशतिमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां तथा प्रायणीयायां वाहे चतुर्गृहीते विंशतिमाने तुल्यत्वे चतप्र
वर्त्यविधेयं तद्दीक्षणीयादयो धर्माः तस्मादपि सोमयागः प्रधानमिति ॥ १२॥ इति शबरस्वामिकृतौ मी· चतुर्थाध्यायः ४॥

इतिचतुर्थोध्यायः समाप्तः॥ ४॥

२८

245/1937

॥अथमीमांसाभाष्ये पंचमोध्यायप्रारंभः॥

मी॰ भा॰ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्॥ चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं तत्र प्रसङ्गर्तव्यं। इ अ॰ ५

१ दानीं क्रमनियमस्य लक्षणं क्रियते। तत्र श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यैर्वक्ष्यते॥ श्रुत्यादीनां बलाबलं नास्ति तस्माच्छ्रुतिक्रम

निरूप्यते। किं यथा श्रुतिपदार्थानां क्रम आस्थेय उत नियमेनेति॥ किं प्राप्तमेकत्वात् कर्मैणे त्वात्र पदार्थानां अवश्यं विनि

क्रमे प्राप्ते यथोपपन्नं भाष्यानियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वादिति श्रुतिः अनपायमस्यां

तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य साधुः क्रमः॥ श्रुतिप्रमाणकाहि वैदिकाः पदार्थास्तेषामस्य लक्षणमस्तीत्युक्तं॥ किमिदोदाह

रणं॥ समेदीसा क्रमे ये यजमानास्तत्क्रियाइत्येव सूक्तानि यांदी सा क्रमा विभजेत्॥ अध्वर्युरेहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दी

क्षयति ततउद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुः॥ मैत्रा

वरुणं हेतुः अनस्तं नेष्टादीक्षयित्वा ततो पोतारं दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुः रच्छावाकं होतुः सतस्तमु

न्नेतारं दीक्षयित्वा ग्रावस्तुतं दीक्षयति॥ पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः ग्रावस्तुतं होतुः ततस्तं नयो वा ब्राह्मणो दीक्षय

ति॥ ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषित इति श्रूयते॥ तत्र क्रमः कर्तव्यो यथापूर्वं॥ यस्य यथातत्र तिष्ठति नात एव एक क्रमः कर्तव्य

इति॥ नन्वस्य अन्यथा श्रुतिक्रमस्य वचनविधि। उच्यते॥ किमेष न साधुरिति॥ न न साधुरिति ब्रूमः॥ न्याय्यं तर्हि उक्तस्य

पुनर्वचनमन्याय्यमिति। तदुच्यते॥ साधोर्वचनं बहु न दोषाय अमानेन्याय्यमेव असाधोस्तु सकृदप्युक्तमन्याय्यं॥

आह। सकृदुक्तेन ज्ञातस्य पुनर्वचनेन प्रयोजनमस्तीति तदुच्यते॥ भवत्यप्रस्मरणमपि प्रयोजनमित्युक्तं॥ इतिकार

णमतस्तस्यापि वेद। नत्स्वप्रकारस्याप्यविरोधो वा तिकारेणाथवा अर्थान्तरमेवेदं तन्नहीत इत्यत एव संशयो विचारो

निर्णायकश्च। श्रुतिप्रमाणको धर्मो प्रमाणकः इति संशयः प्रत्यक्षादीनामधिगम्यनिमित्तत्वान्न तत्प्रमाणको तीन्द्रियत्वा

द्धर्मो वेदलक्षण इति विचारः स्यादेवलक्षण एवेति निर्णयः। इदं सिद्धे तत्प्रामाण्ये व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधार

णं॥ अथ श्रुतिक्रमविचारे यथाकिं प्रयोगः कर्तव्य इति विधानं क्रियाक्रमोऽभिधीयत इति॥ अनेकार्थविधानानुपपत्तेः क्रमानुबद्ध

पदार्थानां विधिः। अनन्तरं सर्वपदार्थविधानं कृत्वा॥ क्रमविधानं हि वाक्येन तस्मात्क्रमोऽभिधीयत इति पूर्वः पक्षः॥ न्यायव

चनबलेनैव क्रमोऽभिधीयत एव॥ सर्वाभिधीयते पाठेन॥ तदुक्तं॥ वेदस्य विशेषेण यजमानाद्दीक्षितुर्दीक्षाप्राप्तत्वात्॥ क्रमविधानार्थे

यद्युभयमिति सिद्धान्त॥ तस्मात्स्तोत्रक्रमेण विधि॥ १॥ अथवा॥ किं न य एवोत्सर्गः सर्वमस्तु तिबद्धो नेति॥ एवं भवितुमर्हति॥ इ

ति उक्तम्। वेदवाक्यलक्षणो धर्म इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ अथवा॥ साम र्थ्यं क्रमोऽदृष्टो गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति॥ य

था यस्य निवर्तनं स्तोपकारोऽस्ति॥ तस्य गुणभूतो यस्मिंस्तान्नीयमाने पदार्थ एव न संपद्यते स गुणभूतो अगुणभूतेन तेन वि

नापि प्रत्यासत्तिः क्रमस्य गुणभावो यमतनार्थेन स एवाविवरणाय यथा आते वर्षं ददाति आतमञ्जलिना गृह्णाति आ

नभिमापितीति॥ अर्थानुपूर्व्यं नापि प्रजनिष्यन्त्यञ्जलिं पर्यवरोदेयाइति॥ तथा विवेकः पूर्वमाम्नातः पश्चात्

अर्थादिपरीतकार्यो वचनानुवाक्येन विपर्यासेन स्यात्॥ अविपर्यायेण कर्तव्यं मन्त्रपाठक्रमोऽनुष्ठीयते॥ यतो देवतोप

लक्षणार्थानुवाक्यपरात्पर्यानुवाक्या॥ अग्निहोत्रे यथासंख्यं होताऽपि पूर्वमाम्नातं। यवागूं पचतीति पश्चात्॥ तथा सेनवा

त्॥ पूर्वं यथास्यः पक्तव्या॥ प्रेयमेषा यौगविपर्ययेणाम्नातौ॥ न विपर्ययेण कर्तव्यौ॥ अनियमो ह्यत्र॥ अतो ह्यस्मिन्नधि

पाप क्रमस्य नियमो नास्ति॥ यथा दर्शपूर्णमासयोर्याजमानानां मुखादानुमन्त्रणादीनामाम्नातानां समाम्नातानां सं तन्त्र

लनामीणामीक्षेपवादिनामिक्रमो नैकान्तस्यैव मादीनां च॥ क्रमेण वा नियन्येन कृत्येकत्वेन नद्गुणत्वाद्॥ दर्शपूर्णमासयो

राम्नातं समिधो यजतीति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्यत्र संशयः किमनियतेन क्रमेणैषा

मनुष्ठानमुत यथापाठक्रमः स एव नियम्यतेति किं प्राप्त॥ नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः क्रमेण

वा नियम्येत कस्मिन् क्रमात्विति॥ कुतः तद्गुणत्वाद्॥ क्रमगुणत्वं हि गम्यते पदार्थानां॥ यथाम्नायादनुलिपेकुर्जानीवन्त

१

247/1932

मी · भा ·
२

मेवक्रमानमवगम्यते॥ वाक्यात्पदार्थानां॥ यथा वा दृष्टेपूर्पदिश्यमाने पु कश्चिद्ब्रूते देवायधूपो दातव्यः पुष्पाण्यवकरितव्या
नि चंदनेनानुलिंपन्व्या उपदारीस्या उपहर्तव्य एवं॥ ततेदेवस्तुष्यतीति॥ अथतमन्यः प्रतिब्रूतेन देवं॥ न प्रथमं धूपो दातव्यः किं
तर्हि प्रथमं चंदनेनानुलेपनव्यं ततः पुष्पाण्यवकारितव्यानीति तत एवं समन्यते॥ धूपदानस्य प्राथम्यमनेनोक्तमिति॥ तस्माद्वाचनि
कएषां गेषक्रमइति॥ अशाब्दमिति चेत्स्याद्वाक्यशब्दत्वात्॥ इतिचेत्पश्यसि॥ अप्येवं गम्यमाने अशाब्द एव क्रमः॥ कथं॥ पदा
र्थपूर्वको वाक्यार्थः॥ पदेभ्यश्च पदार्थ एवागम्यते न क्रमः॥ स्यादेतदेवं यदि पदानां समूहश्रवणं प्रत्यायकमर्थस्यात्॥ नैव
समुदायः प्रत्यायक इत्युक्तं न तु भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यत्र॥ तस्मात्क्रमस्य वाचकशब्दाभावात्
व्यामोह एष क्रमो गम्यते॥ एवं वा पूर्वास्मिन्निरनुपदीष्यते॥ इतरथा साक्षि प्रकृष्येत घटीयंत्रइव॥ दर्शयति च हृदयस्याग्र
ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति॥ यदि नियामकः पाठक्रमस्तेनानवधातव्यमेतन्नियामको हि पाठक्रमादेव प्राप्नुयात्॥ अर्थकृ
ते॥ वानुमानं सा कृत्वैकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन संबंधस्तस्मात् सशब्दमुच्येत॥ एकस्मिन् क्रमावकत्वात्कर्तुरनेकस्मिन् प
दार्थं प्यकृतत्वात्क्रमस्य नत्रैष एव क्रमो नियम्यतानुमानेन॥ कुतः परार्थत्वाद्वेदस्य परार्थो हि यच्छन्देन शक्यते कर्तुं तस्मै
तस्मै हि प्रयोजनाय एष समाम्नायते शक्यते चानेन पदार्थविधावुं शक्य नेच क्रियाकाले प्रतिपत्तुं॥ तस्माद्वेदः परार्थभिन्ना
नमुपायः क्रियाकाले च प्रतिपत्तुं॥ न गम्यते विशेषो विधावुमयं समाम्नायते॥ न क्रमं प्रतिपत्तुमित्येवमनवगम्यमाने विशेष
उभयार्थ उपादेय इति गम्यते॥ प्रतिपत्तुं चानेन क्रमेण शक्यते नान्येन॥ एवं चेत्कृत्वा पाठक्रमाभ्यावारे विनष्ट इत्युच्यते॥ इतर २
था हि यस्य प्रयोजनं तस्मिन्निवर्तमान एव किं नष्टं स्याददृष्टं तु कल्प्येत॥ तच्चान्याय्यं दृष्टे संभवतीति॥ तस्मात्सशब्दः क्रमः
य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि॥ तथा चान्यार्थदर्शनं॥ एवं च न्याय्यार्थं दर्शयति॥ व्यस्तव्यं धृतव्या उपदधा
ति॥ व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति॥ आश्विनो दशमो गृह्यते॥ तं तृतीयं जुहोतीति॥ यदि नियमेनोपाधानं शंसनं च व्यस्तवच

मनर्थकं स्यात् यदि क्रमं विरच्य अस्वास इति नेष्याश्विनस्य तृतीयसहोमानुवादो न कल्प्येत॥ यदि पाठक्रमेण नियम इति॥ तथा
आश्विनस्य [illegible] ग्रहीतव्यं॥ [illegible] दर्शयति॥ तदुपपद्यते॥ यदि पा
ठक्रम एव प्रयोगः॥ इतरथा सर्वमनर्थकं स्यात्॥ अतिक्रामत्यनन्तरे [illegible] पद्यते॥ तथा चतुर्थं [illegible] समानयतीत्युक्ते सति अति
दोषं [illegible] दर्शयति॥ सपाठक्रमे नियामकोऽवकल्प्यते॥ प्रवृत्त्या तुल्यकाला
ना [illegible] प्रोक्षणादयो धर्मास्तत्र
[illegible] पदार्थान् आरंभणीया
[illegible] यतः पूर्वं आरब्धस्तत एव
द्वितीयादयोऽपि [illegible] प्रधान का [illegible] प्रधानं हि चिकीर्षितं कृतं
चानेषां [illegible] अप्रधानं कर्तव्यमिति॥ [illegible] यावद्रु
[illegible] पदार्थं कर्तुं [illegible]॥ यद्द्वितीयं पदार्थं मन्यत
आरंभेन [illegible] नन्वथा सति कश्चिदल्पीयर्थं चाहितो भविष्यति उच्यते
अनुमतानां [illegible] भविष्यति॥ तस्माद्यतः पूर्वः पदार्थः आरब्धस्तत एव उत्तर आरंभ
णीया इति॥ [illegible] प्रयोगवचनात् [illegible]॥ सर्वेताः गुणकोऽमोकि कस्मिन् प
वर्तयितव्यं॥ यथा सौर्यादिषु [illegible]॥ [illegible] दानानुद्धिनः स्यात्॥ क्रत्वंतरवदिति चेत्॥ अपय
उक्तं यथा [illegible] सौर्यादिष्विति [illegible]॥ नसमवायात् न तेषामर्थक्रमः प्राप्तो योऽनियम्यता [illegible] नियमो भ
वितुमर्हति॥ अनंगसमाश्रितस्य स्वयमंगताकल्प्येत॥ रथानाभ्योत्पत्तिसंयोगात्॥ एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्

भा · ५

249
1939

सुक्तोर्वेन यत्काले यस्मिन्देशे न प्रतिष्ठाकामामित्येवमादिश्च श्रूयते ॥ न आगमेन संख्या पूरणमिति स्यते । तत्रागमे क्रियमाणे किमनियत
क्रमाः सर्वोऽक्षरागम इति तथ्या उत काण्डक्रमेणेति संदेहः ॥ किं प्राप्तं अनियम इति । कुतः अतिरात्रे त्रिणवादिशब्दरथ्यं नेतां पूर्वमनु
वृत्ति ॥ न चैतासामनुवर्तनेन पाठक्रमोऽसीत्येवं प्राप्त उच्यते ॥ यदासां समाम्नायस्थानं तेनैता अत्र नियम्यंते ॥ याः पूर्वं समाम्नाताः पूर्व
मेवताः प्रयोक्तव्या आनुपूर्व्यवत् । दृष्टेनैतेन प्रयोजनं यदनन्तरस्य स्मरणं तदपि विकीर्णं तमेवं त्रिणवादिशब्दे रात्रे योगपद्ये नासां
प्राप्तेः पाठक्रमस्याविषयत्वधिकरणान्तरमिदमिति भक्तिमतिः ॥ समाम्नायपाठक्रमादेवात्र क्रमनियम इति पुनरुक्ततागम्यते । इत्य
त्रापवर्ण्यते ॥ स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ आश्विनो दशमो गृह्यते ॥ स तृतीये सवन इति तत्रेयोऽर्थः समधिगतः सवनीयकाले त्रयाणामाल
भ इति ॥ तत्र संदेहः ॥ पाठक्रमात् किं पूर्वमग्नीषोमीय आलम्भ उपस्थानक्रमात्पूर्वं सवनीय इति किं प्राप्तं ॥ पूर्वमग्नीषोमीय इति
कुतः ॥ पाठक्रमादेवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ सवनीयः पूर्वं कुतः स्थानात् ॥ यदि पूर्वमग्नीषोमीयः स्यात्सवनीयस्य स्थानं व्याहन्येताश्विनं ग्र
हं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाश्विनं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति ॥ नन्वितरस्यापि पाठक्रमो बाध्यते । बाध्यतां तस्य हि प्रतिपदार्थः
मनन्तरः समाम्नाने भवति विद्धं त्वाश्विनग्रहस्थानं न बाधितव्यं ॥ ६ ॥ मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ सारस्वतौ भवतः
एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति श्रूयते । स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं धर्मा उत पुंदेवस्येति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति । य
प्राप्त उच्यते ॥ मुख्यक्रमेण नियमः स्यादिति ॥ स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नातं ॥ प्रणो देवी सरस्वतीति ॥ तस्मात्
स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं प्रदानं भवितव्यं ॥ तस्मात्स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्या स्तत्र हि प्रधानकालता भवत्यंगानां इतरथा ये पदा
र्थैर्व्यवधानं सामर्थ्याद नुष्ठानेन प्रत्याधिके रपि व्यवधानं स्यात ॥ प्रकृतौ स्वशब्दस्य तु त्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ दर्शपूर्णमासयोः पू
र्वमाग्नेयस्य धर्माः समाम्नातास्तत आज्यस्य तत्र संदेहः किमग्नीषोमीयं धर्माणां मुख्यक्रमेण पूर्वमाज्यस्य धर्माः कर्त
व्या उत यथापठितमिति ॥ मुख्यक्रमानुग्रहेणाज्यस्य पूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतौ तु यथापाठं प्रतीयेतेति स्वशब्दे हि ३

251
1937

तेषां पाठक्रम ॥ आज्यस्य पाक्क्रियमाणो बाधितः स्यात् तस्य पुनरुपसंहारकः प्रयोगवचनस्य क्रमेण पदार्थे संनिकृष्यमाणे
प्रकृतिः तत्रापि पाठक्रमेण स्थापयित्वा प्रयोगो नान्यथेति मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनेनैकवाक्यतापेक्षा ॥ ७ ॥ मंत्रतस्तु
विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्याच्चतस्रोऽनुमेयदेशः स्मः ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य पूर्वं मंत्रपाठ उत्तरो ब्राह्मणस्य ॥ तत्र संदेहः
कृत मंत्रपाठो बलीयानिति उच्यते ॥ अनियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ मंत्रपाठो बलीयानिति कुतः प्रयो
गरूपसामर्थ्यात्तु यो यायमंत्रः स रूपसामर्थ्यात्तस्य सामर्थ्यं येन मंत्रः प्रयुज्यते ॥ तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टो यथाभ व
ति ॥ नतु ब्राह्मणपाठस्यापि तदेव प्रयोजनं उच्यते ॥ इत्यादिदेशः अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्त्यर्थं तद्वक्ष्यति ॥ ८ ॥
महत्त्वात् विनियोगप्रधानं स्यात् ॥ अस्त्यपरं कर्माग्नाभिष्टिराम्नायते ॥ एवमेकादशकपालं निर्वपेत् ॥ अभिचरन् सरस्वत्या
आज्यभागं स्यादार्द्रं स्यात् सप्तदशारत्नि तत्र संदेहः ॥ किमाग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याश्चोदकोबलेन नेतरः प्रयो
गवचनाङ्गत्वात्तु याजप्रकारस्य प्रयोगवचनो बलीयान्तरश्चोदकादिति किं प्राप्तं विकृतावेवं यथा प्रधानेस्यात्तद्वाच्यकं
गोऽविकृतोनन्नसंनिहितानामंगानामुपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षस्तद्धर्मो णो चानुमानिक श्चोदकेन हि संप्राप्तस्तस्मा
त्ततस्तु प्रयोगवचनोऽबलवत्तरः नेतरश्चोदक आनुमानिको बाध्येत ॥ विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ॥ मुख्यां
गक्रमस्य विप्रतिषिद्धौ वायथा प्रकृतौ तथा विकृतौ भवितुमर्हतीति कुतः प्रकृत्यन्वयात् ॥ यादृशाः प्रकृतौ धर्मास्तादृशा एव
विकृतौ भवितुमर्हति मुख्यक्रमेण क्रियमाणा नप्रकृतिवत् कृताः स्युः श्चोदकोहि प्रयोगवचनाद्बलवत्तरः सन्निधानात् दय
ति ॥ प्रापयतिच ॥ प्राप्तानामभिसमीक्ष्य प्रयोगवचनरूपसंहरति ॥ संप्राप्ते पूर्वमत्रः प्राप्तिनिमित्त उत्तरकाले चोदकं पू
र्वं प्राप्तं तद्बाधितुमर्हति नत्वक्षोपिस्वत्वाद्विरंगत्वात् यथा प्राप्तानेवोपसंहरिष्यति ॥ तस्मात्पूर्वं वार्हस्पत्यस्य धर्मा ततआज्य
स्येति ॥ ९ ॥ विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात् तत्काल स्याद्यथा शिष्टं ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधा स्तेषांय पर्वतस्य वयवात् यनीकवते

पुरोडाशामष्टाकपालमस्थ्याः सांतपनेभ्यो माध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनइति॥तत्र संदेहः किमेता
घ्यदहकालाइष्टयउत समग्रकालाइति॥विकृतयस्तकालाभवितुमर्हंति॥यथाशिरं यथाप्रकृतिकृतास्तथाविकृतिः स्यात्तत्र तेधर्मा
दिस्या॥तस्माद्यथाविकृतिः स्यात् सासाद्यहकालाभवितुमर्हतीति॥ अपिवाक्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेतन तत्रविधिरनुमाना
द्विकृतिधर्मलोपः स्यात्॥अंतरः कालेषु पेपदार्थाउच्यंते॥प्रातर्मध्यंदिने सायमिति क्रमेण एकस्मिन्नहनीति प्रतीयंते॥यथादेवद
त्तः प्रातरपूपान्भक्षयति॥मध्यंदिने विविधमन्नमश्नाति॥अपराह्णे मोदकान्भक्षयतीति॥एकस्मिन्नहनीति गम्यते॥तस्मात्स
द्यः कालाम्नाए वंजाती।यिकाविकृतयोद्वेयहकाल्यांहि सोदकप्राप्तमानुमानिकं प्रत्यक्षरूपश्रुतया सद्यः कालतयाबाध्येतेति
॥कालोत्कर्ष इतिचेद॥एवं चेत्पश्यामि॥प्रातः सांगं श्रूयते॥तथा मध्यंदिने सायं चेति॥उत्कर्षे भविष्यति॥तथैतेषु कालेषु सांगं
नचद्व्यहकालतयाबाधः॥एकस्यान्हः प्रातरानंतर्यवंतं उपक्रंस्यते॥द्वितीयस्य प्रातर्यंस्यते॥एवं सांतपनीयं पूर्वेद्युर्माध्यंदि
नउपक्रंस्यते॥अपरेद्युर्मध्यंदिनेयक्ष्यते॥तथागृहमेधीयसायमुपक्रमणं पूर्वेद्युः सायं यागस्तु परेद्युरिति॥आहननु
वाक्यादेकमहर्गम्यतइत्युक्तं॥उच्यते॥पदार्थसामर्थ्यं ज्ञानिर्ताहि वाक्यार्थो भवति न चात्र पदार्थानां समर्थ्यमस्ति येनैक
महर्गम्येत॥नसंबंधात न नदेवं॥कस्मात्संबंधत्वादेककालसंबंधानि प्रधानानि अंगैः सहश्रूयंते॥कथं सांगं हि प्रधानं
प्रातः काले श्रूयते॥तथा मध्यंदिने सायं च नांगानि प्राप्तः कालादिषु तत्रान्यकाले चांग चांगं चान्यकाले च प्रधानेषु न सांगते
षु कालेषु कृतंस्यात स्मात्स काल एवेनाविक्षत यहति अपि चद्व्यहं साकमेधा इति श्रूयते॥तत्सद्यः कालास्तूपपद्यते॥ १७ ॥ अं
गानां मुख्यकालत्वात् यथोक्तमुत्कर्षे स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते॥ आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरंतीत्युत्कर्षः॥तथाग्नीषो ४
मीयपशौनिष्टं तं पशुं प्रयाजैर्यजंतीत्यपकर्षस्तत्र संदेहः॥किमुत्कर्षे तु याजमात्रमुत्कृष्येत॥अपकर्षे च प्रयाजमात्रमुताक
र्षं तथा ज्ञाद्यपकर्षं च प्रयाजं यावन्तमिति किं प्राप्तं॥यावदुक्तमुत्कर्षापकर्षी यास्यात्कुतः॥अंगानां मुख्यकालत्वादेवमन्ये

253
1939

षांप्रधानकालताभविष्यति॥तत्र महत्त्वस्य ज्ञापकः प्रयोगवचनं प्रदीप्यते॥तदादिषाभिसंबंधात् दंतमपकर्षस्यात॥तदाद्युत्क
र्षं तदंतश्चापकर्षं गम्यते॥कुतः अभिसंबंधाद्यदनुयाजानां पुरस्तात्समाम्नायते॥तत्प्रधानांतरं तेन प्रयोगवचनेन प्राप्तबा
धित्वा पाठसामर्थ्यादनुयाजेभ्यः परस्तात्क्रियते॥तथा यः ततः परः स ततः परस्तात्॥एवमक उत्कृष्यमाणः सर्वं गणकों
दुत्कर्षति॥तथापकृष्यमाणोपकर्षतीत्यपकार्यमिति द्रष्टव्यं॥१२॥ प्रवर्ग्यारूतं कालानां ज्योतिष्टोमे श्रूयते॥प्रातरनु
वाककाले प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वापस्त्रेति॥प्रप्युत तिसवनीयानां निर्वापकालः॥अस्ति च बर्हिष्यवमानेच स्तुते॥
अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलंकुर्विति तत्र संदेहः॥किंप्रातरनुवाककालः सवनीयान्निरूप्य प्रचरणादि
मादयः सामिकाः पदार्थाः कर्त्तव्याः इतपरो द्वौ शकाः प्रागलंकरणादिति किं तावत्प्राप्तमनियमोनियमकारिणः शास्त्र
स्याभावादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥प्रवृत्यातनकालानामुपज्ञातकालानां पदार्थानां प्रवृत्त्या नियमः स्यात् यस्मान एवहिपू
र्वः पदार्थः उत्तरः पदार्थमभिनियच्छति॥सतस्य परस्तात्समाम्नातः परस्तात्कर्तव्यः सामिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणादाम
स्य वचनस्य क्रमोपाधितः अलंकरणं च बर्हिष्पवमानस्य परस्तात्॥समाम्नातं॥तस्मात्तस्य पूर्वः पदार्थो निर्वपणादी
नामंतरः अतस्तत उत्तरं सामिकाः पदार्थाः कर्तव्या इति॥ ॥शब्दविप्रतिषेधाच्च॥शब्दश्चविप्रतिषिध्यते॥अलंकुर्वि
त्युक्तेः ब्राह्मणी ब्राह्मणादीन प्रतिपद्येत॥अस्मात्स पुनरलंकुर्वित्युक्तेलंकरणमेव प्रतिपद्यते तत्रालंकारणकालप्रा
प्तकालवचनो लोडंतः शब्दोनुगृहीष्यते॥तस्मादत्र प्रावृत्तिकः क्रम इति॥ ॥१३॥ असंयोगात्तु विकृतं तदेव प्रतिकृष्येत॥
अग्निदर्शपूर्णमासप्रकृतिकपशावग्नीषोमीये विकृतं यूपकर्म तत्प्रतिकृष्यते॥दीक्षासु यूपं छिनत्तीति॥ प्रतिकृष्यमाण
मात्र पदार्थान्तरमग्नीषोमीयप्रणयनादीन प्रतिकर्षस्तु न तेन संशयं प्रतिकर्षाभिसंबंधादिति गम्यते॥तथाप्राप्तेब्रूमोवि
कृतायस्याधिकं यत्कर्मप्रतिकृष्यमाणं स्नानार्वाचीनानि अग्निष्टोमप्रणयनादीनि प्रकर्षुं महति॥कस्मादसंयोगात्यागा

मी॰भा॰ [illegible] सोनुषने मी माध्यंदिने बहु मेकमो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनइति ॥ तत्र संदेहः किमेना [illegible] ॥ विकृत यस्य काला भवितुमर्हति ॥ यथाविहितं यथा प्रकृति रुक्ता नथा विकृतिः स्यालतति धर्मा [illegible] अयथाक्रम कालसंयुक्तः सद्यः क्रियेत न त्र विधिरनुमाना [illegible] पदार्था अंसे ॥ प्रान र्माध्यंदिने सायमिति क्रमेणएकस्मिन्नहनीति प्रतीयंते ॥ यथा देवद [illegible] अपराह्णे [illegible] ॥ एकस्मिन्नहनीति गम्यते ॥ तस्मात्स [illegible] मासमातु मासिकं [illegible] रूपं श्रुतया सद्यः कालेन याबाध्येनेति [illegible] ॥ न आम माध्यंदिने सायं चेति ॥ उत्कर्षे भविष्यति ॥ तथैतेषु कालेषु सांगं [illegible] ॥ द्वितीयस्य प्रातर्भक्षयते ॥ एवं सांतपनीयं पूर्वेद्यु र्माध्यंदि [illegible] ॥ न आम दाम धीयेसाय मुपक्रमणं पूर्वेद्युः सायं प्रागस्तु परिद्युरिति ॥ आह ननु [illegible] पदार्थसामूह्ये अभितो हि वा [illegible] तत्र पदार्थानां सामर्थ्यमस्ति येनैक [illegible] काल संबंधाभिधानानि आंगैः सह श्रूयंते ॥ कथं सांगं हि प्रधानं [illegible] ॥ न चाम [illegible] कालादिगुण मन्यकाले सांगे सांगेष्वन्य कालेषु च प्रधानेषु न सांगं ते [illegible] अपि च द्यादे सा क्रमिमत्र अभिश्रूयते ॥ तस्मात् सद्यः कालास्तु पपद्यते ॥ ७ ॥ अं [illegible] ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते ॥ आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरंतीत्युत्कर्षः ॥ तथाग्नि [illegible] संदेहः ॥ किमुत्कर्षेतयाजमात्र मुत कर्ष्येत ॥ अपकर्षे [illegible] [illegible] ॥ यावदुक्तमुत्कर्षापकर्षी या स्यात् कृतः ॥ अंगानां [illegible]

आ॰५

५

253
1937

याम [illegible] भविष्यति ॥ तत्र सद्दत्तस्य साधकः प्रयोगवचनो प्रदीयते ॥ तदादिभाभिसंबंधात् दंतमपकर्षस्यात ॥ तदाद्युत्कर्षं तदंतस्यापकर्षं गम्यते ॥ कुतः अभिसंबंधाद् दनुयाजानां पुरस्तात् समाम्नायते ॥ तत्प्रधानांतरं तेन प्रयोगवचनेन प्राप्तबाधित्वात् पाठसामर्थ्याद् अनुयाजेभ्यः परस्तात् क्रियते ॥ तथा च ततः परः सततः परस्तात् ॥ एवमेक उत्कृष्यमाणः सर्वं गणं कामुत्कर्षति ॥ तथापकृष्यमाणोऽपकर्षनीत्यपकार्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ स्वत्यारु ने कालानां ज्योतिष्टोमे श्रूयते ॥ प्रातरनुवाककाले प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वापश्चेति ॥ प्रेष्यन्ती सवनीयानां निर्वापकालः ॥ अस्मिन्नेव बर्हिष्पवमाने स्तुते ॥ आग्नीद्राग्नीन्विहर बर्हिस्तृणाहि पुरोडाशानलंकुर्विति तत्र संदेहः ॥ किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान्निरूप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः उत पुरोडाशिकाः प्रागलंकरणादिति किं तावत्प्राप्तमनियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रवृत्तानन्तकालानामुपज्ञातकालानां पदार्थानां प्रवृत्त्या नियमः स्यात् यत्र मान एव हि पूर्वः पदार्थः उत्तरः पदार्थमभिनिवर्तते ॥ सतस्य परस्तात् समाम्नातः परस्तात्कर्तकः सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणीहोमस्य वचनस्य क्रमोपाधितः अलंकरणं च बर्हिष्पवमानस्य परस्तात् ॥ समाम्नातं ॥ तस्मात्तस्य पूर्वः पदार्थो निर्वपणादीनामंतरः अतस्तत उत्तरे सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्या इति ॥ ॥ शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ शब्दश्च विप्रतिषिध्यते ॥ अलं कुर्वित्युक्तः प्राश्नणीप्राश्नणादीन् प्रतिपद्येत ॥ अस्मात्स पुनरलं कुर्वित्युक्तेऽलंकरणमेव प्रतिपद्यतां तत्रालंकारणकाले प्राप्तकालवचनो लोडंतः शब्दोऽनुगृहीष्यते ॥ तस्मादत्र प्राकृतिकः क्रम इति ॥ ॥ १२ ॥ असंयोगात्तु विकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ अग्निदर्शपूर्णमासप्रकृतिकपशावग्नीषोमीयविकृतं यूपकर्म तत्प्रतिकृष्यते ॥ दीक्षासु यूपं छिनत्तीति ॥ प्रतिकृष्यमाणामाच पदार्थानग्नीषोमीयप्रणयनादीन प्रतिकर्षस्युत नेति संशये प्रतिकर्षप्रभिसंबंधादिति ॥ गम्यते ॥ तथा प्राप्ते ब्रूमो विकृताश्च्याधिकं यत्प्रतिकृष्यमाणस्ततोऽर्वाचीनानि अग्निष्टोमप्रणयनादीनि प्रकर्षं मर्हति ॥ कस्मादसंयोगात्वाद्

मी॰ भा॰

कंडूपकर्मातःभावीत्नैमित्तिकं॥ तयोर्न परस्परेण संबंधोन नैमित्तिकः पदार्थाः पाशुकर्मा [illegible]
[illegible] कारकः स्यात् [illegible] कुर्वंतः [illegible] कुर्वन्न [illegible]
अतो [illegible] अग्निहोत्र [illegible] भविष्यतीति॥ [illegible]
कर्षद्संयोगात्॥ [illegible] अग्निहोत्र [illegible]
कर्पतिनेतिसंशय॥ ननुकिंमासंसंबंधाद्रुत्कर्षणि [illegible] उच्यते॥ [illegible]
[illegible] पदार्थानां च क्रमो भवति॥ [illegible]
[illegible] पदार्थानां [illegible] क्रमभनी॥ पृथक् [illegible]
[illegible]॥ अतो [illegible]
[illegible] मांत्र [illegible] भविष्यतीति॥ [illegible]
दर्शपूर्णमासयोर्वैश्वदेवासमभिव्याहारे [illegible] काले [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] त्कृष्यमाणाग्निहोत्र
[illegible] वाग्निहोत्रकालक्र

तेग्नावग्निहोत्रं विगुणं भवेत्॥ तस्मादुत्कर्षव्यं॥ सवनवत्॥ यथा [illegible] सवनं दैवान्माद्भुपाहाभभिवृष्ट्या उत्कृष्यमाणं [illegible] दिने
सनमुत्कर्षति॥ एवमभा [illegible]॥ अस्मात् [illegible]॥ [illegible] अग्निहोत्रेण [illegible]॥ तत्र क्रमो नुमतोच्यते॥
क्रमभेदे [illegible]॥ [illegible] संवत्सरे [illegible] इति॥ [illegible] कर्मैव। नाग्निहोत्र
[illegible] अग्निहोत्र [illegible] उत्कर्षव्यं। आपणा
[illegible] जुहोमि [illegible] जुहोमि [illegible] जुहोमि [illegible]
[illegible] काला [illegible]
[illegible] भवेत्॥ [illegible] पादे [illegible]
[illegible]॥ सर्वं [illegible]
[illegible] उत्कृष्यते॥ १६॥ षोडशी [illegible] ज्योतिष्टोमे श्रूयते। षोडशि
[illegible] षोडशी उत्कृष्ट
[illegible] षोडशिनः [illegible] भविष्यतीति। समया [illegible]
[illegible] षोडशिनः [illegible] षोडशी [illegible] उत्कृष्यः॥ तस्मादुत्कृष्य [illegible]॥
[illegible] षोडशिना [illegible] षोडशिनः [illegible] कालेनाप
[illegible]
[illegible] षोडशीति॥ १७॥ ॥ पंच
[illegible]॥ ॥ [illegible] सर्वकर्मत्वात्॥ [illegible]

श्री·भा·
६

भाआ पत्न्यास्पन्नाना मालभनइ भिश्नूयते॥ अग्नीषोमीयेच पशौ पशुधर्माः समाम्नातास्ते चोदकेन प्राप्तास्ते प्रसंशयः॥ किमे
स्मादिन आरभ्य धर्मास्सर्वान् कृत्वा द्वितीयस्य पुनरादित उपक्रमितव्यः अथ प्रथमस्माव त्सर्वेषां कर्तव्यस्ततो द्वितीय इतिर्किंप्रा
प्रमेकैकस्य सर्वेपवर्गं पिनव्या इति॥ कुतः सर्वेषां प्रधानास्तेर नुप्रदीय॥ इतरथा प्रधाना सन्निविकृष्यते॥ यथा बहुष्वर्थे
षु प्रतिपदीविषुये पुरोडाशास्तिषु नैकजातीयानुसमय एवमिहापीति॥ सर्वेषां चैकजातीयं कृत्वानानुपूर्वत्वात् एकजाती
यानुसमयः कर्तव्यः॥ किमेवं भविष्यति सह चमनुप्रदीयन्ते॥ नच सह चंश्रपने॥ वैश्वदेवीः कृत्वा पशुभिः प्रचरंतीति
एकस्मिन्काले पशवो प्रचाराः नचैवं सति पूर्वस्य पदार्थस्य उत्तरोत्तरः पदार्थः पश्वंतरव्यापारेणाव्यवधीयेतनेषदो
षः॥ एवमपि कृतमेवानुपूर्वं॥ यो सौ पश्वंतरव्यापारः स एवासौ नार्थांतरं॥ अर्थांतरेण च व्यवधानं भवति॥ कारणादभ्या
वृत्तिः॥ अपयदुक्तं बहुषु पुरोडाशेषु नैकजातीयानुसमय इति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते॥ युक्तं तत्र॥ यत्कारणादभ्याव
त्तिरेकजातीयानुसमये हि क्रियमाणे सह स्तस्याधिश्रयणं कृते प्रथमः शुष्येत्तस्य प्रथनं न शक्यं कर्तुं॥ १॥ अथवाधि
करणांतरं॥ कारणादभ्यावृत्तिः अनेकसह स्त्राश्वमति महेते त्वानुसमय इति पूर्वः पक्षः कांडानुसमय इति सिद्धांतः॥ मु
ष्टिकायाः लवदानां जनाभंजनवपनपावनेषु चैकेन॥ मुष्ट्यादिषु विचार्यते॥ किं मुष्टिना समयः अवन् भिर्वा मुष्टिभि
रिति॥ किं प्राप्तं॥ मुष्टिनेति॥ कुतः एकमुष्टिनिर्वापो ह्येकपदार्थो न चतुर्मुष्टिनिर्वापः॥ कथं एकस्मिन् मुष्टौ निरुप्ते निर्व
पतिभावः पर्यवसितो भवतीति न शक्यं वदितुं॥ सचानिरुप्तेन निर्वापेन सतः स्यात्॥ नच मुष्टिमात्रेण निरुप्तेन प्रयोजनं॥ न ६
ह्येकस्मिन् चानिरुप्ते चत्वारः संभवंति॥ मुष्टिसमानाधिकरणो हि चतुःशब्दः॥ तस्मान्मुष्टिनानुसमयः कार्यः॥ एवं क
पालाभ्युपवधानीति॥ तथा मध्यादवद्यतिपूर्वार्द्धादवद्यतीति॥ तथा कोष्यं केवपतिपावयतीति॥ सर्वासुचैकस्यादिने
षोनदृष्टत्वात्॥ सर्वाणितु स्मिपरिसमाप्त्यानुसमियान्नैकमुष्टिनिर्वापः पदार्थः चतुःसंख्यत्वान्निर्वापस्य॥ कथं चतु

आ·५

257/1437

संख्यानाच्चतुःशब्दस्य निर्वपतिना संबंधात्॥ एवं च सत कर्तव्याने कगुणविधानं न्याय्यमितरथा मुष्टिसंबंधे सति वाक्यभेदः प्रस
ज्येत॥ अभिर्वापा नन्नेवसतत्॥ तथा कपालोपधानादिषु प्रत्यक्षा कपालमेकादश कपालं निर्वपतीति निर्दिष्टा वद्धिरवज्ञातित्रि
त्वसंख्यानि एकस्मिं यत्ना चोवपतीति संख्यादीनां क्रिया गुणत्वं भवति तस्मात्तद्दायेनानुसमय इति॥ २॥ संयुक्तेषु प्रकृतौ नास्ति
रसमुक्तत्वानात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते॥ द्विर्हविषो वद्यतीति तत्र संशयः॥ किं अवदानेनानुसमय उता वदानेन प्रदा
नेनानुसमय इति किं प्राप्तं॥ अवदानेनेति ब्रूमः॥ कुतः पृथक्पदार्थत्वात् पृथक्पदार्थो ह्यवदानं प्रतिभावस्य पर्यव
सानात्॥ अवद्यतिनावचनादेवं नानुस्मृतः॥ संयुक्तेषु प्रकृतौ नानदर्शं तस्यादिनरसं तदर्थत्वात्॥ नावदानं पृथक्पदार्थः॥
प्रदानस्य सउपक्रमः॥ इतरथावद्यतेरदृष्टार्थता स्यात्॥ संस्कारविशेषविधानार्थो वपुनर्वचनं तस्मात्पदार्थो यद्यवदानं
तच्च प्रधानसहितं प्रयोगवचनेनोच्यते॥ तस्मात्प्रदानेनानुसमय इति॥ ३॥ वचनात्तु परिव्याणानां अनादित्वात्॥ ज्यो
तिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ यूपस्यांजनादयः पदार्थाः श्रूयंते॥ तेषु यूपैकादशिन्यां यत्नेन वदिसंशयः किमंजनादीनामेकै
कस्यानुसमयः॥ उतांजनादिना परिव्याणांतेनेति किं प्राप्तं॥ परिव्याणांतमंजनादि स्यात्॥ कुतः वचनात्॥ वचनमिदं भवति
अंजनादि परिव्याणांत मंजनादिभिः यजमानो यूपेनाव सृजेत॥ आपरिव्याणादिति॥ नच शक्यं एवं कृत्वा अंजनादिनानुसमयः कर्तुं॥ न चान्वस्तुं
तस्मात्परिव्याणांतेनानुसमयः॥ कारणाद्वा वर्ततः स्यादप्रापान्तिवृद्धिः॥ सहत्वस्यापकः प्रयोगवचनोनुप्रहीष्य
महति॥ पदार्थेनानुसमयः अनवचर्मस्य प्रकृतावद्योगात्॥ तारायकं तु कुर्वता यजमानेन अर्वांगबहुदृष्टार्थतानेव
तर्नंस्तनर्थाप्रदृष्टार्थतास्यात्॥ न चार्थात्कृतं भेदकः प्राप्नुयात्॥ तस्मात्पूर्णांतरेणाछादितान्यनकुरणेनावसृजेत॥
यथा पूपसाज्येनानुयाजन्यजतीत्यर्थांतस्य धारणार्थं पात्राभिध्यानं॥ न पायोशवकृतत्वात्॥ न्यायमात्राभितरद र्थात्पात्र
दृष्टिः॥ नचैनत्सदार्थमानुसमय इति॥ परिव्याणांतेन पदार्थकांडेनानुसमयः॥ स्यां च छंदस्कं हि प्रकृतावनवत्स

आ०५

२ उर्वणं॥ [illegible] ॥ [illegible] कार्यमिति [illegible] ॥ दृष्टार्थनैवो [illegible]
मेव॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] विरुद्धि [illegible]
कर्तव्या॥४॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ किमेके कस्य पशोर्देवतान्य
[illegible] ॥ [illegible] ॥ सोविष्टकृत [illegible] मेडरिडानामिति॥
[illegible] ॥ कुतः॥ [illegible] चोदके [illegible] ॥
एवं [illegible] ॥ देवते [illegible] ॥ सोविष्टकृत [illegible] ॥ कस्माद [illegible] कर्म्या [illegible] सह कुर्व
[illegible] ॥ [illegible] देवता [illegible] ॥ सोविष्टकृतान्नवदमानि॥ सोविष्ट
कृतान्यप्यवदाय [illegible] ॥ [illegible] ॥ यदि [illegible] देवतानामनुसमयं कुर्वन्नेव
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] वान्यप्यवदायनैव जुहोति॥
अथ [illegible] ॥ [illegible] ॥ एवं [illegible] तंत्रेण भविष्यति॥
[illegible] ॥ सोविष्टकृतानामेडरिडानामिति॥ नानाबीजेष्वे [illegible]
[illegible] ॥ सोमायवनस्पतये श्यामाकं ७
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तत्र संदेहः [illegible] ॥ बहूनीति॥ कु
[illegible] ॥ [illegible] परार्थ
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कुतः [illegible] ॥ एकस्योपादानेन [illegible] द्वितीयस्योपादानमनर्थकं स्या
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ नियतेनानुपूर्व्यपाठकृतं सहत

259/1937

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] यदि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] अनुयाजानां पात्रभेदोर्थभेद
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तत्र संदेहः किं [illegible] पात्रमा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ एवंप्राप्ते
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] गुण्यं स्यात्॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अपि [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दोषायेति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] एवं चोदनु [illegible] प्रयाजां [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] अनुयाजार्थं प्रतीतं॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ७॥ प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमंतेस्यात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् [illegible] अग्नये स्वाहा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] संदेहः [illegible] ॥ पूर्वं [illegible] ॥ प्राकृतं पू
[illegible] ॥ [illegible] आम्नायते॥ यथा जातं [illegible] पुत्रीमसु [illegible] ॥ मु
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] पूर्वं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] बादरायणस्तेषां प्रधान [illegible] त्वात्॥ बादरायणस्त्वाचार्यो मन्य

मी॰भा॰

नेषा॥ भंतेषेकं नानां प्रयोगइति॥ कुतः प्रधानशब्द प्रदनित्वा लोकृतानामगानां॥ प्रथमशब्द प्रहीनानिहि प्राकृताद्यंगानि॥ आ॰५
तस्मात्प्राधानशब्दात्परेलेनत्व सोमं गृहाणि॥ अग्नयेस्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा इत्येवमादि स्तस्मात्प्रत्यक्षादेवकमात्रारिष्टहोमेभ्यः
परांचउपहोमाइति॥ तथाचान्वार्थदर्शनं॥ अध्यार्थो विचेन मर्थं दर्शयति॥ अध्वरस्य पूर्वमथाग्ने रुपांविद्यात कर्मयदग्नि
कमिति पश्चात्समाम्नातस्य पश्चात्प्रयोगं दर्शयति॥ कृतदेशात्तु विशेषांसदेशः स्थानेन प्रत्यक्षसंयोगान्न्यायमात्रमितरत्व॥
गानसूयेन्द्रयते॥ असेहीव्यति॥ शौनः शेपमाख्यापयत्यभिषिच्य नइति॥ तत्र संदेहः॥ किं चिदेवमादीनामंते प्रयोगः
कृताभिषेकान्पूर्वमिति॥ किं प्राप्तमंतेतु बादरायण इत्यंते प्रयोगः कर्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ तद्देशोदभिषेकात्पूर्वत्र प्रयोग
इति॥ तद्देशाभिषेके माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति॥ प्रत्यक्षपागन्तु महतोभिषेकात्पूर्वप्रयोक्तव्या इति न्यायमात्र
मितरद्यदंतेतु बादरायण इति॥ प्रकृत्या [illegible] पुरस्ताद्भव॥ अस्याग्निर्यएवं विद्वानग्निं चिनुत इति॥ तत्र संशयः॥ दीक्षणीयायाः
पूर्वसावित्रहोमा उखासंभरणमिष्टका पशुश्चेत्येतदाम्नातं तत्र किं तदेव पूर्वं कर्तव्यमुत दीक्षणीयेति संशयः किं तावत्प्राप्तं
वैकृतानामंते प्रयोगो नेतु बादरायण इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ पूर्वं सावित्रहोमा इष्टका पशु रुखासंभरणं च॥ कुतः॥ प्रत्यक्षपागन्तु प
[illegible]मदीक्षणीयाम्नानात्याश्च पुरस्तात्सावित्रहोमा उखासंभरणं चात तस्मात्तेषां पूर्वप्रयोग इति॥ १०॥ संनिपातश्चेद्यथो
क्तमंते स्यात्॥ अग्नौ दीक्षणीयायाः परतो रुक्मप्रतिमोचनाद्याम्नातं॥ तस्मिन्नेव क्रमे चोदके न दीक्षितसंस्काराः प्राप्तास्तत्र सं
देहः॥ किं नियम उत रुक्मप्रतिमोचनाद्यथावा दीक्षितसंस्कारा इति किं प्राप्तं॥ अनियमो यथा प्रत्यक्षपाठक्रमात् दीक्षणी
यायाः पुरस्तादुखासंभरणादयः एवं रुक्मप्रतिमोचनादीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ दीक्षितसंस्काराः पूर्वं कर्तव्या इति कुतः॥ दीक्षणीयां
प्रतिपाठक्रमो यथा चोदकस्य यथा प्रयोपि परस्तात् दीक्षणीयायाः कार्याः परस्परापेक्षः क्रमस्तत्र कश्चिदुखासं
भरणस्यैव प्रत्यक्षः पाठक्रमः पूर्वत्वं स्थापयति॥ अन्यत्तु संस्काराणां प्रकृतो पूर्वः पाठो विकृतावो खासंभरणस्योत्तरः तेनय

261
1933

चोकपक्रमः स्यादंते स्वे कृत्वमिति [illegible] किमर्थं संनिपात आशंक्यते॥ नन्वयं संनिपात एवान्यकः॥ असंदिग्धे संदिग्धवचन
[illegible] क्षिप्तावेदपाठः॥ [illegible] पर मां गति [illegible] दोष इति॥ शाबर
स्वामिनो मीमांसाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ विकृतेः कर्मभेदात्पृथग्दाज्य वत्स्वस्थान स्योपदिष्टेन॥ आग्नीषोमीये
पशौ श्रूयते॥ एकादश प्रयाजान्यजत्येकादशानुयाजान्यजतीति॥ [illegible] नानुयाजानिति॥ त्यग्नौ श्रूयते प
शुपुरोडाशे इति॥ तत्र संदेहः॥ किं प्रयाजानेकादशसंख्या [illegible]॥ [illegible] संख्या॥ अग्नौ षोमीये पशु सं
ख्या उत सर्वसंपाद्यासंख्येति [illegible] किं तावत्प्राप्तं॥ [illegible]॥ [illegible] कर्माश्रिता भिन्न प्रधानानि प्रति
संख्या श्रूयते॥ प्रधानसंनिधौ [illegible] शिष्यमाणः [illegible]॥ [illegible] नानुयाजान्यजतीति॥ प्रत्यनुयाजो हि
पृथक्प्रयोगोपि [illegible] एवमिहापि॥ अपि वा सर्वसंख्यत्वान्न विकारः प्रतीयेत॥ सर्वसंपाद्या संख्या कल्पेत॥ कुतः पृथक्त्वाभिधे
[illegible] संख्या [illegible] एवन्याय्यः॥ त
स्मात्सर्वसंपाद्या [illegible]॥ नन्वेकस्य [illegible] सर्वेषां त
न्त्रेणोपकरोति॥ तस्मादनवसाः [illegible] संख्या॥ इतराणि [illegible]॥ [illegible] प्रापकः प्र
[illegible]॥ स्वस्थानात्तु विवृद्धिः [illegible]॥ उपसत्सु संदेहः॥ किमादावभिवृद्धिः [illegible] स्वस्थाने त्तु वि
वृद्धिरिति॥ किं तावत्प्राप्तं॥ [illegible] दंडकलितवदावृत्तिः [illegible]॥ त्रिरनुवाकपव्यतामि
ति सआदितआदित आरभ्य परिसमाप्य पुनरादित आरभ्यते॥ तस्माद्दंडकलितवदावृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ स्वस्थानात्तु विवृद्धि
स्तु महीमि॥ कुतः क्रमानुपूर्व्यत्वात् कृतमानुपूर्व्यमुपसत्सु॥ प्रथमं [illegible] माकर्तव्यानन्तरमेति॥ तत्र यदि दंडकलितवदा
वृत्तिः [illegible] क्रियमाणे न स्वस्थाने सा वृद्धिः कृता भविष्यति॥ स्वस्थानविवृद्धौ तु नैष दोषः तस्मा

वत्सस्थानेविवृद्धिरिति॥१॥समिध्यमानवतीसमिद्धवतीचान्तरेणधाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात्॥ दर्शपूर्णमासयोः सांमिधे
निभ्यः सामिधेनीर्वावाहेति॥ तत्र काम्याः सामिधेन्यः कल्प्याः श्रूयन्ते॥ एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्येवमादयः॥ आगमेनचसं
ख्यापूरणं वक्ष्यते॥ तत्र संदेहः॥ किमागन्तूनां मन्तेनिवेशः॥ उत समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेणेति॥ किं तावत्प्राप्तं अन्ते निवेश इति
नुवादरायण इत्येवं न्यायेन एवं प्राप्नुमः॥ समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्यानिवेश इति कुतः॥ द्यावापृथिव्योरन्तराले स
मर्हणात्संस्तवादित्यर्थः॥ इयं वै समिध्यमानवत्यसौ समिद्धवती पृथिवी यदन्तरं तद्धाय्या इत्यन्तरिक्षसंस्तुत्यात्तस्मिन्नन्तरालेवि
धीयन्ते॥ तस्मिन्नन्तरे स्युरिति॥ तच्चैवं॥ अथापा धाय्या शब्देना स्मात्तत्र प्रवृत्तिमर्हति॥ कुतः॥ नैनहि शब्देन तत्र न तत्र संस्तवः॥
संस्तवाद्विधानं॥ यथा पृथुपाजवत्या धाय्ये उष्णिक्ककुभौ धाय्ये इति॥ काः पुनरेता धाय्या नाम ना स्मच्छब्दस्य प्रसिद्धिमुपलभामहे
उच्यते॥ सामिधेन्यो धाय्याः कुतः॥ एवं हि भवति॥ पाणिनेर्वचनं॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनी
ष्विति॥ अस्माद्वचनात्॥ श्रुतिमनुमीमहे॥ कतमासु सामिधेनीष्विति॥ उच्यते॥ अविशेषात् सर्वास्विति गम्यते॥ इह तु समि
ध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्याः स्युरिति॥ सर्वासु सामिधेनीषु सतीषु धाय्यावचनाद्विशिष्टानां सामिधेनीनां धाय्यात्व
मिति गम्यते॥ ननु पाणिनिवचनादविशेषेण सर्वा धाय्या॥ नेत्याह॥ विशिष्टास्वपि वचनमुपपद्यत एव॥ यदि विशिष्टस्वतः
कस्मादिति॥ उच्यते॥ यासु धाय्याशब्दः श्रूयते॥ तास्वव्यवहिता धाय्यास्तासु च धाय्यासु सतीषु वचनमनर्थकं भवति॥ अर्थवत्तैव
तु विवक्षिता धाय्याः समाप्त्यभावात्॥ उष्णिक्ककुभोरन्तदर्शनात्॥ उष्णिक्ककुभोश्चान्ते प्रयोगो दृश्यते॥ यज्ञगत्या परिदध्या १
दित्यन्तं गच्छेदथ यत्त्रिष्टुभा परिदधाति नान्तं गच्छतीति ननु त्रिष्टुब्वेनान्तं दृश्यते नोष्णिक्ककुभौ॥ उच्यते त्रिष्टुभा एवमुष्णिक्
ककुभाविति सूत्रे कथं॥ त्रिष्टुभा वीर्यमित्येवं संस्तुत्य त्रिष्टुभावाप्य महीयं यदुष्णिक्ककुभाविति कारणे कार्यवदुपचारः
कृतः सोमविवृद्धौ च द्वा बहिष्पवमानेषु स्तोत्रीयासु याश्चाग्र्ये तत्र वस्तवाहि दृष्टं द्वादशाहे॥ संततिरिद्धस्तोमकाः कर्तव्याः॥

एकविंशत्यादिवाक्ये सप्तप्रतिष्ठाकामस्य यजेत्रिणवेनौजस्कामस्य त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाम इति॥ तत्रागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते॥ अ
थवा किं पञ्चदशो विकल्पो वा॥ ऋच्यमानेषु भवति संशयः॥ किं तु तेषां नाम तेषां निवेश उत प्राक्पर्यासादिति॥ किं प्राप्तं॥ पुरस्तात्पर्या
सादागन्तवस्तुः॥ यथा हि द्वादशाहे स्तोत्रियानुरूपौ छन्दोमवतः पुरस्तात्स्तोत्रिया भवन्ति॥ ऋच उत्तमाः पर्यास इति॥ इ
हापि मध्ये पर्यासादागन्तुभिर्भवितव्यं॥ पर्यास इति चान्तरेवा॥ पर्यासशब्दश्चान्तवचनो लोके दृश्यते॥ यथा क्षेत्रपर्या
न्तवर्ती पर्यास इति॥ एवं पर्यासोऽन्तेऽन्तो भविष्यति॥ अन्ते वानुउक्तं॥ अन्ते वै वेदातीयवीतिकृतं स्यात्॥ वदकमन्ते तु बादरायण
इति॥ वचनाद्द्वादशाहे॥ अथ यदुक्तं यथा हि द्वादशाहे इति॥ तत्परिहर्तव्यं॥ अत्रोच्यते॥ वचनात् द्वादशाहे भवति॥ स्तो
त्रियानुरूपा छन्दोमवतः॥ वयस्वन्तस्तु या भवन्ति॥ ऋच उत्तमाः पर्यास इति॥ नास्ति वचनस्यातिभारोऽस्ति॥ अनाहिकारस्य न
र्मान्तद्धिकारः पञ्चपर्वावरुद्धीयादिति॥ नहिकारेऽप्यपूर्वत्वात्॥ सोऽपि नहिकारस्तु भाष्यं तत्र एव निवेशः॥ कुतः॥ अपूर्वत्वा
दुपध्वतां ऋचानां यस्याध्वन्त एव प्राक्पर्यासात्॥ यावद्वचनं वाचनिकं न सदशमपक्रामति॥ अन्ते तु तस्योरम्भात्॥ इहापि
छन्दोमकाः कतकउदाहरणं भरतोजरयोः पवनयोः साम्नामागम इति॥ वक्ष्यति॥ तत्रागम्यमानेषु सामसु संदेहः॥ किं तेषा
मन्ते निवेश उत गायत्रीबृहत्यनुष्टुब्विति॥ किं प्राप्तं अन्ते जरयोरम्भात्॥ उक्तेत्र न्याय्यमिति तु बादरायण इति॥ तस्मादन्ते निवे
श इति॥ अपि वा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु वचनात् गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु निवेशः कस्माद्वचनात्॥ त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि॥
गायत्री बृहत्यनुष्टुबिति॥ अत्रैवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति वचनेनास्मिन्पक्षे भवत्यस्मान्नेषामन्ते निवेश इति॥५॥ अतेष्टि
कानामनुवाक्यसवनविशेषः स्यात्॥ एता वा अनुवाक्याकाण्डे पठिता इष्टकाश्च समाम्नाताः॥ एतद्वै हविषा हविर्यजनेयो
साभ्यं पदीन्वासोनामयजन इति॥ तथापरा वा एतस्याः प्राणभृतो यं धुरे उद्धावीति॥ तथा इष्टकाः स्त्रिव त्रिणीरुपदधाति
वज्रिण्यौ रुपदधाति॥ स्तुतेष्टका उपदधातीति तत्र संदेहः॥ किं इष्टकानामनुवाक्यसवनशयाश्चतिरोपस्य॥ अथ

263/1933

किं कृतुशेषोऽग्निशेषश्चेति ॥ किं प्राप्तं ॥ सवनाचितिशेषः कुतो यदि सवनान्यारभ्यते ॥ इष्टकाभिश्चिनुतः यश्च येनारभ्यते तत्तद्
ग्निः कतमाभिशेषे वा चोदितत्वादचोदनान्नपूर्वस्था क्रतुरग्निशेषो वा स्यात् ॥ कुतश्चोदितत्वादग्निश्चेतव्य इति श्रूयते ॥ यएवं विद्वा
नग्निं चिनुत इति ॥ नचितिश्चेतव्या ॥ इष्टकानां चेतयनाग्निः प्राप्तव्यः श्रूयते ॥ अग्निमिति द्वितीयानिर्देशात् ॥ तथा दायोऽपि
यद्दीक्षणीयायां तदुदयनीयस्य यजतिनासंबंधः स्वल्पाभोगः तस्मात्सप्तदशप्रयागसंबंधं कृत्वा कृतार्थशब्दो भवति ॥ श्रुतं संबं
धमभिनिर्वर्त्यन तथा सप्तदशाग्निसंबंधं संबंधं कृत्वा कृतिगम्यते ॥ अचोदनान्न चितिसवनयोः ॥ नहितकर्तव्यतया चोद्यते ॥ प्रा
र्थंहितत्वात् श्रवणं प्रयोजनं वसनविशेषं प्रतिसवनं प्रदर्शनं प्रतिचितिश्चेष्टकाउपधानं ॥ कृत्वग्निशेषत्वे सकृद्ग्रहणो
पधानं स्यादिति ॥ ७ ॥ अंतस्य व्यवायात् ॥ यानु वाक्ये श्रूयते ॥ चित्रिणीरुपदधाति ॥ वज्रिणीरुपदधाति भूतेष्टका
उपदधातीति ॥ तत्र संदेहः ॥ किमेताः पंचम्यां चितावुपधेया उत मध्यमायामिति ॥ किं प्राप्तं ॥ पंचम्यामेव निष्टकाः कृत
क्रमाभ्यासितावि व्यवधीयंत ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ किंचैतमर्थं दर्शयति किं लिंगं ॥ अंतेयनं वा उत मा चिति रत्याद् इष्टका
उपदधातीति ॥ मध्यमायां तु वचनात् ॥ ब्राह्मणवत्यः ॥ न वैता अंत्यायां चिताविति ॥ कस्यां तर्हि मध्यमायां चिताउपदध्या
दिति ॥ ननु सर्वा इष्टका ब्राह्मणवत्यो नेत्याह ॥ अपरा लिंगक्रमात् ॥ समाख्यानाच्च ॥ तस्मादेतानां तस्युरिति ॥ ७ ॥
प्राग्लोकंपृणायाः तस्याः संपूरणार्थत्वात् ॥ यानुवाक्ये काउ इष्टकाः समाम्नाताः चित्रिणीरुपदधाति ॥ वपदधाति ॥ भूतेष्ट १०
का उपदधातीति ॥ तत्रेदं समधिगतं ॥ मध्यमायां चितावुपधेया इति ॥ तत्र संदेहः ॥ किं प्राग्लोकंपृणायाः इत पश्चादिति ॥
किं प्राप्तं नेनवादरायण इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्राग्लोकंपृणायाः तस्याः पूरणार्थत्वात् ॥ संपूरणार्था नतस्याः श्रूयते ॥ य
देवास्या नं यच्छिद्रं तदेनया प्रतिपूरयति ॥ लोकंपृण छिद्रं पृणेति अपूर्वेना वार्थस्य विधिरेवायं संस्तवेनेति गम्यते ॥ तस्मा
त् प्राग्लोकंपृणायाः स्यात् ॥ ८ ॥ संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ आधाने संति पवमानेष्टयः ॥ संति च नियता

265
1433

नि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि ॥ अनियतानि दर्शपूर्णमासादीनि ॥ तत्र संदेहः ॥ किं पवमानेष्टीः कृत्वा कर्माणि प्रतिपत्तव्यानि ॥ उ
ताहितमात्रे अग्नाविति ॥ किं प्राप्तमाहितमात्रे इति ॥ कुतः आहितमात्रे असावग्निषु कर्माणि कर्तुं समर्थो भवति ॥ यथा
हिताग्निर् [illegible] सर्व [illegible] आहितेषु [illegible] आहिताग्नि [illegible] नाहितमात्रेष्वेव प्रवर्तते इति दर्शयति ॥ अग्निं वै सत्यमग्निहोत्रे
णानुद्रवंतीति आहितमात्रे अग्निहोत्रं दर्शयति ॥ तस्मात्पवमानेष्ट्यः प्राक् [illegible] इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पवमानेष्टिभिः
संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणि प्रवर्तेरन् ॥ कुतः संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ संस्कारशब्दा एते आह पवमानादयः संस्कारस्य च [illegible] भावे
नाकृत्वाग्निषु प्रतिपत्तिः स्यात्तस्मात्संस्कृतेषु कर्माणीति ॥ अनंतरं भतंनकुतत्वात् ॥ यच्चाहिताग्निर्[illegible]सार्वभाद ध्या
दित्येवमादि [illegible] ॥ [illegible] आहिताग्निकृत [illegible] ॥ [illegible] संदेहः तस्मादनं
तरं [illegible] ॥ पूर्वं च लिंगदर्शनात् ॥ अथ यदुक्तमाहितमात्रे अग्निहोत्रं दर्शयति ॥ पूर्वमिष्टिभ्य इति [illegible]
[illegible] ॥ अर्थवादो वार्थ [illegible] मानत्वात् ॥ अर्थवाद एषः कुतोऽर्थस्य [illegible] मानत्वात् ॥ विद्यते हि तत्रा
ग्न्याग्निहोत्रहोमः ॥ [illegible] सत [illegible] वादिनो यं [illegible] जुहुयात् ॥ अथ यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् ॥ [illegible]
[illegible] पशुपते [illegible] होमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः ॥ न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ न्यायविप्रति
[illegible] अग्निहोत्रादिभ्यः पूर्वोक्तान्न्यायाः [illegible] नदर्थत्वादिति ॥ तस्मात्संस्कृतेक
र्माणि प्रवर्तेरन्निति ॥ ९ ॥ संचिते त्वग्निचित् [illegible] आग्नि [illegible] प्रियमुपेयात् ॥ तस्मादग्निचि
[illegible] पदार्थाः श्रूयंते तत्र संदेहः किं संचितमात्रे प्रतिपत्तव्या उत कृत्स्ने इति ॥ किं प्राप्तं संचि
तमात्रे एवेति ॥ कुतः अग्निश्चित्वा [illegible] ॥ तस्य श्रूयमाणाश्चितवतो नंतरं प्राप्नुवंति [illegible] निमित्ते नैमित्तिकं क
र्तव्यं ॥ तस्मादनंतरमेवेति ॥ कृत्स्ने वा प्रयोगवचनाभावात् ॥ प्रयोगवचनो हि कृत्स्नान् पदार्थान् प्रापयति ॥ सर्वेषाम

मी॰भा॰
३३

[illegible]स्यादिति॥ पुरुषार्थत्वात्॥ पुरुषार्थेते॥ कथं प्रतिषेधे पुरुषः श्रूयते॥ यथा तिजधा[illegible] स्त्रियमुपेयादिति॥ न चैतत्
[illegible]पनेमसकाः [illegible] प्रतिषेधः [illegible]पुरुषार्थोऽपि विहितवंतः श्रवणाद्यानंतरं प्राप्ताः नेति ब्रूमः सर्वैः कर्म च निर्दिष्टं
[illegible]र्थं च सर्वं॥ [illegible] कार्यं कुर्वतः [illegible]प्रवर्तते॥ [illegible] तस्य स्वार्थो यागसिद्धिः सिद्धे च यागे च येनेनोपकृ
तं [illegible] वितेन [illegible]॥ ९॥ परेणावेदनादीक्षितस्यान् सर्वैदीक्षाभिसंबंधात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते॥
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति॥ तथा दंडेन दीक्षयति॥ मेखलया दीक्षयति॥ कृष्णाजिनेन दीक्ष
[illegible] तत्र संदेहः किं सर्वैः पदार्थैर्दीक्षितो भवत्यथ वेष्यंतक्षित इति किं तावत् प्राप्तं॥ सार्वेरिति॥ कुतः दीक्षाभि
संबंधात्॥ [illegible] सर्वं [illegible]भवति॥ दंडेन दीक्षयति॥ दीक्षाकामस्य करोतीत्यर्थः॥ यदीष्यंते दीक्षितः स्यात्॥ कथमस्य
दंडेन दीक्षां कुर्यात्॥ [illegible] दीक्षितः न चास्य एवं तेदीक्षितः भवेत् पश्यामः॥ आवेदने चास्य दीक्षितशब्दः तस्मान्नताव
ति दीक्षितस्य [illegible] संभवति समुच्चये विकल्पो [illegible] प्राप्यः॥ पक्षे हि बाधा स्यात्॥ तत्र प्रयोगवचनो बाध्येत तस्माद्भिन्नेष्वपि
दीक्षासंबंध[illegible]प्रयोगवचने [illegible] आवेदनकाले दीक्षितः स्यात्॥ इष्ट्यांते तदर्थं [illegible]विशेषार्थसंबंधात्॥ इष्ट्यं
ते वा दीक्षितः स्यात् [illegible] दीक्षिष्यमाणस्याभावति॥ यदि तस्याउत्तरकाले सोदीक्षितः स्यात्॥ एवं दीक्षि
ष्यमाणस्य [illegible]भवति॥ तस्माद्[illegible] गम्यते॥ [illegible] दीक्षित इति॥ दीक्षाकारणे पदार्थे निर्वृत्ते किमिति न दीक्षितः
[illegible] दीक्षित इति आपद्यते॥ यत्तु दीक्षासंबंधाद्दंडेन दीक्षयति॥ कथं स दीक्षितत्वे स्यादिति॥ दंडेनैव न दीक्षि ३३
तं [illegible]॥ [illegible] दीक्षिशब्दो नास्तीति॥ न शब्दस्य प्रयोगोऽर्थाभावहेतुः॥ सत्यमेवं [illegible]
[illegible] शब्दः [illegible] दीक्षितत्वं गम्यते॥ वाक्यं [illegible] कादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति॥ यत्त्वे
[illegible]काल दीक्षितशब्द इति॥ इष्ट्यांते दीक्षितस्य [illegible] प्रयोग [illegible] एकैर्दीक्षाकारणमन्ये दीक्षि

267
1937

[illegible]संपाद्यतीति गम्यते॥ समाख्यानं [illegible] दीक्षणीयेति॥ इत्यत्र [illegible]॥ इष्टिर्दीक्षणीया इत्यत्र [illegible]॥ क
[illegible]समाख्यानं [illegible]॥ समाख्यानं [illegible]॥ [illegible] कथं दीक्षणीया इति तदर्थकारी समाख्यानं भवति
[illegible]॥ यथा [illegible] भोजनीयं [illegible]नीयमिति॥ तस्मादियमिष्टिर्दीक्षणार्थं [illegible]
[illegible]॥ ११॥ अंगवत् क्रतूनामानुपूर्व्यं॥ इह काम्या इष्टय उदाहरणं [illegible] आग्नेयमेकादशकपालं निर्वपेद् [illegible]
[illegible]॥ [illegible] किं तेन क्रमेण [illegible] प्रयोक्तव्या उत नियम इति किं तावत्प्रा
प्तं॥ [illegible] पूर्वं [illegible] पठितेषु [illegible] एवं पाठक्रमो [illegible]॥ इतर [illegible]॥ तस्मात्
[illegible] पाठक्रमो [illegible]॥ [illegible] असंबंधात्॥ पृथक् पृथगेषां कर्मणां प्रयो
[illegible]॥ [illegible] क्रमेण [illegible] क्रमेण योयस्योपकरोति कस्य
[illegible] प्रकुर्वत [illegible] क्रमः स [illegible] वर्त्तेत [illegible] कर्माण्यन्योन्यस्योपकुर्वंति॥ तस्मान्नैषां क्रमः सत्यप्येवर्त्तते तस्मा
दसंबंध इति॥ काम्यत्वाच्च॥ काम्यानि [illegible] कर्माणि कामाश्च न क्रमेणोत्पद्यंते॥ तेन निमित्तस्याक्रमत्वान्न क्रमवं
त इति॥ अनर्थकात्वेति [illegible] इति [illegible] पूर्वपक्षे [illegible] पुनरुच्यते॥ परिहर्तुमेव क्रमेण पाठार्थवान् भविष्य
तीति॥ तदाभावान्नेति सूत्रं॥ [illegible] यथा [illegible] स्यात्॥ स्याद्यथापाठक्रमो सत्यपि प्रयोगे क्रमविद्या
[illegible] कर्मावबोधनार्थं [illegible] क्रमनियमवादे दृष्टं तदाश्रयमेव भविष्यति॥ यथा त्वत्पक्षे परेषु सर्वस्वा
[illegible] सर्वस्वारात् परे तेषां सर्वस्वारेण सह यः क्रमस्तस्याश्च दृष्टार्थताऽवश्यं कल्प
नीया॥ १२॥ य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते॥ एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानि
ष्ट्वाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायते॥ प्रथमीयत इति तत्र संदेहः॥ य एतेनेति किं स्वार्थवाद इति प्रश्ने नैवापक्रमत

मी·भा· स्यते॥ य एतेनाग्निष्टोमस्यवाद इति॥ कुतः प्रकरणात् तस्य हि प्रकरणे अवस्तमद्वचनं॥ प्रकृतवाचीनि च सर्वनामानि भवंति॥ लिं भा·५
१२ गाञ्च॥ लिंगमपि भवति॥ तत्र श्रूयते॥ तस्मान्न वा निशतं स्तोत्रीया इति अग्निष्टोमानस्या हि भवंति॥ न नानिशतं स्तोत्रीयाः॥ कथं त्रिवृद्
द्धिष्पवमानं पंचदशान्याज्यानि तान्नि च त्वारिंसाष्टापार्भुरवेनुरशीत्या सहद्विपं वा शतं सप्तदशः आर्भवः पावमानः तेन षष्ठ्यधिकं श
तं॥ एकविंशं यज्ञायज्ञीयमिति तेन न वनिशतं तेन न वनिशतमग्निष्टोमस्य स्तोत्रीयाः तस्मादप्यग्निष्टोमः॥ १३॥ अथान्यानव निसं
स्थानानि अभिधानात्॥ अथान्यनं नित्कं संस्थानी वाद उत ज्योतिष्टोमविकाराणामेकाहानामिति॥ किं तावत्प्राप्तं॥ संस्थानामिति॥ कु
तः अभिधानात्॥ अभिहिताः स्मिन्प्रकरणे संस्था तस्मात्तासां वादः प्रकरणादनुप्रहाय॥ तत्र कृतवीपतिविहारो हि न तुल्य
रूपपद्यते॥ तत्र संनिधानवादवादः स्यात्॥ आपर्तिविहारो हि प्रकृतिविकारनामात्रेषूपपद्यते॥ न तुल्य शब्देष्वेव ज्योतिष्टोमशब्द
कथं नेवमभिसंबंधः क्रियते यान्येव ज्योतिष्टोमशब्दकेनेति॥ कथं नार्हं अन्यानिति॥ प्रकृतादितरं ब्रवीति॥ न स ज्योतिष्टोमेन विशिष्य
ते॥ नहि सा ह्यस्यार्थः समीपगतेन कृतपत्रयेण नैकदेशास्त्र पर्यितव्यो भवति॥ नहि वाक्येन श्रुतिर्बाध्यते॥ अथ ज्योतिष्टोमादन्य
नेत्यभिसंबध्यते॥ नतानतरां संस्था वादः॥ कथं पुनरयमतिविहार इति प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः सउत्तरानेकाहान सृजत तद
प्रत्यसृजत्॥ न वैस्वनाश्रमना प्रभवाम इति॥ तेभ्य स्थीनर्नं प्रायच्छत् तयाचेन प्राभवं न स्थ धाव नाइमे अग्निष्टोमादन्य अग्नयो विक्षियं
त एवं वान्नन्तस्माज्जारन्त्य यज्ञकृतवाक्षियंते॥ यो हि त्रिवृदन्यं यज्ञकृतुमापद्यते॥ स तं दीपयति यः पंचदशं तं यः सप्तदशं त १२
मसेव यो ऽरुकाय जेइति॥ एते वै सर्वे ज्योतिष्टोमा भवंती त्येवं वै कृतानां संकीर्तनात् तेषामयं वाद इति गम्यते॥ कथं अथान्यिने
तिसंस्थानान्यत्र प्राकृतान् धर्मान् विहितान् दर्शयति॥ अतो मन्यामहे न यस्मात् तोय दत्तास्मिन्नान्येति॥ प्रशंसावादि हरणा
भावात्॥ यद्यनन्तर्हितं संस्थानिवादः॥ न तत्र विहारेणाप्यापत्तिः॥ प्रकरणादिभिर्न धर्मो ज्योतिष्टोमस्य॥ यदि ते मता दिव
विद्येरन् प्रकरणादीनि बाधेरंस्तदापि तत्स्तुमत्यक्षविरुद्धा॥ प्रशंसात्वेषा परिर्विहारा संभवाद् इति॥ विधिं प्रत्ययाद्धा

स्तुतकल्पास प्रशंसा स्यात्॥ अग्निमाने॥ यद्यपि आपत्तिविकारो न विधीयते॥ तथापि चोदकेन विधीयते॥ प्रकृतौ कर्तव्यास्ते विकृतावपि
चोदकवचनात्॥ कर्तव्या गम्यंते॥ तदा पतिविहारो विभवति सान्येनेति गम्यते॥ नह्य कस्मान्न प्रशंसास्यात्॥ योसावन्यः सकथमन
न्यामसंज्ञयालप्य तेस्तेयमर्थ प्रशंसा॥ १४॥ एकस्तोमे वा क्रतु संयोगात्॥ य एतेनाग्निष्टोमन्यैव यजेतानिश्रूयते॥ तत्र संशयः॥ समाधिगतः
कृतिकारणो वादः॥ अथेदानीमिदं संदिह्यते॥ किमेकस्तोमस्य क्रतोरेष वाद उत एकस्तोमकस्य अनेकस्तोमस्य चेति॥ किं प्राप्तमेकस्तो
मकस्य वादः कुतः॥ क्रतुसंयोगात् एकस्तोमकक्रतुसंयोगो भवति॥ ये त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते॥ स तं दीपयति॥ यः पंचदशः
स एव क सप्त दशमं यसकविंशः प्रतिमिति॥ त्रिवृदादय एकस्तोमकानास्मात्तेषां वाद इति॥ ॥ सर्वेषां वा चोदनाविशेषप्रशं
सा स्तोमानां सर्वेषां वेषवाद एकस्तोमकानामनेकस्तोमकानां च कुतः॥ अविशेषवचनात् अन्यशब्दस्य न चैकस्तोमकाः क्रतवः संकी
र्त्यंत॥ प्रशंसार्थं अविशेषणार्थं॥ कुतः पुनः प्रशंसार्थं यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति॥ सप्रकाशयतीति॥ चोदक
प्राप्ता धर्मा नाम्न स्याः प्रकृतौ प्रविशंति अनुरूपं प्रपद्यत इति॥ १५॥ शाबरे मीमांसाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥
क्रमकोपार्थसंयोगाभ्यां श्रुतिविशेषाद् अर्थपरत्वाच्च॥ इह पाठक्रमस्य श्रुत्यर्थक्रमाभ्यां सह बाधामतिविचारणा॥ किं पाठक्रमः श्रुत्य
र्थाभ्यां श्रुत्या उत बाध्यते इति किं प्राप्तं॥ तुल्यत्व कतापाठोपि हि कारणं श्रुत्यर्थावपि॥ न च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषोस्तीति तस्माद्
नियमः स्यादं वा प्राप्ते ब्रूमः॥ पाठक्रमो हि बाध्येन॥ श्रुत्या अर्थेन च कुतः॥ श्रुतिविशेषाद् अर्थपरत्वाच्च॥ श्रुतिविशेषकः यत्र श्रवणं॥ त
त्र प्रत्यक्षं कारणं पाठक्रमः आनुमानिकः॥ पाठक्रमेण स्मृतेनैव हि निर्वर्तयितव्यमिति एवं गम्यते॥ तस्यार्थवत्त्वमनेकधा यथा तत्प्रसानर्थं
अनुष्ठानं॥ श्रुत्वा पुनरनुष्ठानं॥ श्रुत्वा पुनरनुष्ठाने विमर्शं भवतीति प्रत्यक्षमेवं गम्यते॥ तथार्थेन॥ कुतः॥ अर्थपरत्वात्॥ अर्थार्थे
सर्वं प्रधानमभिनिर्वर्तनीयमिति सर्वं क्रियते॥ तस्मात्पाठक्रमस्ताभ्यां बाध्यते॥ किमुदाहरणं प्रयोजनं च॥ अनावशिवनोदशमोत्पद्यते
तत्र दर्भवतीयं शुंदति॥ न तु पाठक्रमस्य बलीयस्त्वात् तीयस्य प्रहरणं॥ सिद्धांते तु दशमस्य॥ अथाग्निहोत्रस्य पूर्वहोम आम्नातः प

269
1937

मी॰ भा॰ आ॰ ५

१२. आज्यावधारणमेव कर्तव्यं ॥ यदिपाठो बलवानिति इति अर्पणंपूर्वं ॥ ततो होमः ॥ ९ ॥ अवदानाभिघारणासादनेष्वानुपूर्वीमवत्वास्याव
द्यदर्शपूर्णमासेन तु पूर्वं दर्भो धर्माः समाम्नाताः पश्चादाग्नेयस्य प्रदानं तावेनयस्य पूर्वं ॥ तत्र संदेहः ॥ किं प्राकृतिकेन क्रमेण पूर्वं दर्भो
वदानाभिघारणासादनानि उत मुख्यक्रमेण पूर्वमाग्नेयस्येति किं प्राप्तं प्राकृतं नाभिब्रूमः ॥ अवदानादिषु प्राकृतिकेन क्रमेण पूर्वं दर्भ
इति कुतः [illegible] अव्यवधायकं [illegible] अव्यवधायकं कल्पितो भविष्यति दर्शपतिषद्भ्यः पूर्वमिवर्थं दमिति ॥ यथा
प्रदानं वा तद्वर्थत्वात् ॥ यथा प्रदानं वा कर्तव्यानि ॥ यस्य पूर्वं प्रदानं तस्यावदानादीन्यपि पूर्वं भवितुमर्हन्ति ॥ तस्मादाग्नेयस्य पूर्वं कृत
प्रदानं [illegible] गृहीतत्वादवदानादीनां प्रदानोपक्रमात् एतेन पृथक्पदार्थानां क्रममभिघारणं ह्यवदानस्य अवदानं च प्रदानाच्चिकीर्षिते
वक्ष्यते ॥ आसादनं प्रदानार्थमेवास्तु न करणमेव ॥ एवं दृष्टार्थता भविष्यति ॥ तस्मान्मुख्यक्रमेणाङ्गानां प्रयोग इति ॥ यत्तु दर्भः
पूर्वमवदानमिति ॥ अर्थादस्य पूर्वमवदाननिर्वापादाव ॥ प्राकृतिकाच्चेन्मुख्यक्रमो बली मानिति ॥ मुख्यक्रमेन गृह्यमाणे प्रथमे कृ
तदा पौर्विप्रकृष्टकाल कृतः स्यात् ॥ प्राकृतिकेन पुनर्गृह्यमाणे सर्वेषामन्येषां विप्रकर्षस्तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयानिति ॥ अभय
[illegible] दर्भः पूर्वमवदेयमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ श्रुताभिप्रायमेतद्भविष्यति ॥ तस्माददोषः ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ लिङ्गमप्यस्मिन्
र्थे भविष्यति ॥ सर्वे ध्रुवामेवाग्रेऽभिघारयति ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीति ॥ तस्मादपि मुख्यक्रमेण नियम इति ॥
१० ॥ वचनादिष्टिपूर्वत्वं ॥ इष्टिपूर्वत्वमाम्नातं ॥ तत्र संदेहः किमिष्टिपूर्वत्वं वा विकल्प्यते ॥ अथवा इष्टिपूर्वत्वमेवेति ॥ किं प्राप्तमिष्टि
पूर्वत्वात् ॥ कुतः वचनाद्वचनमिदं भवति ॥ एषवै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत रथः स्पष्ट १२.
[illegible] देवानामवस्यति ॥ नाभिवचनस्याभिभावः अस्मादिष्टिपूर्वत्वमेवेति ॥ सोमश्चैके पामस्त्याधेयस्तर्हि न सत्त्रातिक्रम
वचनमदर्शनानर्थकं हि स्यात् ॥ इष्टिपूर्वत्वमित्येतद्वदीमः ॥ किं सोमश्चैकेषां पूर्वो दर्शपूर्णमासयोः स्यात् ॥ कुतः अग्न्याधेय
स्यानन्तरं सत्त्रातिक्रमवचनात् ॥ यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत नर्तुं प्रतीक्षेत न नक्षत्रमिति ॥ यः सोमयागं कर्तुमादधीत तस्य

271/1933

[illegible] न नक्षत्रं [illegible] [illegible] ॥ इतरथा हि नक्षत्रातिक्रमवचनमनर्थकं स्यादानन्तर्येण न च समा
[illegible] गृह्णीयात् ॥ कीर्तितः स्यात् तस्माद [illegible] धानयोः सनेतर्यामिति ॥ अपि वा [illegible] सामतनीव
[illegible] सोमेन यक्ष्यमाण इति ॥ यदा [illegible] पूर्वत्वमगृहीत्वा यक्षिष्यतेन [illegible] कालमिव [illegible] शब्दो विभक्तिविधे
[illegible] नर्तुं [illegible] गम्यते ॥ तदर्थवचनाच्च विशेषानर्थक्यं ॥ इतश्च सोमाधानयोरानन्तर्यं कुतः तदर्थवचना
त् ॥ सोमेन यजेत ॥ [illegible] अग्नीनादधीतेति ॥ सर्वे [illegible] यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत ॥ सोमेनाग्निहोत्रादिभिश्च ॥
[illegible] सोमार्थतास्यात् ॥ अथ न सोमविशेषः स्याद्यदानन्तर्यं सोमाधानयोरिति ॥ अयक्ष्यमाणस्य च पवमानह
विषां कालविदे [illegible] स्यात् ॥ सोमेनायक्ष्यमाणस्य पवमानहविषां कालो निर्दिश्यते ॥ यः सोमेनायक्ष्यमाणः
[illegible] पवमानहवींषि निर्वपेदिति ॥ कः [illegible] यक्ष्यमाणः सर्वस्य विहितत्वात् ॥ तस्मादनन्तरं यक्ष्य
माण इति गम्यते ॥ इष्टिरयक्ष्यमाणतादर्थ्ये सोमपूर्वत्वं ॥ इदं प्रयोजनसूत्रं वर्ण्यते ॥ क्षीणमधिकरणं ॥ किं प्रयोजनं चेत
[illegible] इष्टेरयक्ष्यमाणस्य सोमेन [illegible] आधानेन दर्शे सोमपूर्वत्वं स्यात् ॥ ३ ॥ उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥
आग्न्याधाने [illegible] तत्र [illegible] पूर्वत्वं वा सोमपूर्वत्वं चेदिति इत्यभिसंदिह्यते ॥ किं त्रयाणामपि वर्णानामिष्टिपूर्वत्वं
सोमपूर्वत्वं वा ॥ उत ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव उत ॥ केवला पौर्णमासी उत्कृष्यते ॥ ब्राह्मणस्यानैकल्पो ॥ अथनाकमनेरमि
दं ॥ यद्यर्धसोमादवं [illegible] उत्कृष्यते ॥ ब्राह्मणस्याभावे विकल्पाविति ॥ किं प्राप्तं ॥ त्रयाणामपि वर्णानामिष्टिपूर्वत्वं सोमत्वं
वा ॥ अपि [illegible] विशेषमवगच्छामः एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव स्यात् ॥ कस्मादुत्कर्षात् ॥ उत्कर्षो
हि श्रूयते ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया सः सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवादः ॥ पौर्णमासं हविस्तदनुनिर्वपेत् तर्हि स
उभयदेवत्यो भवतीति ॥ किमिव वचनं कुर्यात् । तस्माद्ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति ॥ पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥ यदुक्तं

मी·भा·
१४

ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति॥ नन्न तस्याप्युभौ कल्पौ॥ कुतः अविशेषात्॥ नहि कल्पयोर्ब्राह्मणस्य कश्चिद्विशेष आम्नायते॥ नापि आ·५
दानीमेवोक्तं॥ ब्राह्मणस्योत्कर्ष इति नेति ब्रूमः॥ पौर्णमास्यां मा त्रस्यत नोत्कर्ष इति॥ श्रुतिसंयोगात्॥ श्रुतिसंयोगः॥ पौर्णमास्यास्त
त्र यदेवादः पौर्णमासं हविस्तदिति॥ यावद्वचनं वाचनिकं न ततं न्यायः क्रमते॥ तुल्ययोरेकदेश उत्कृष्यमाणे नूनमपरोप्येक
देश उत्कृष्यत इति॥ सर्वस्यैवैककर्म्यात्॥ यदुच्यते केवली पौर्णमास्युत्कृष्यत इति॥ तन्न कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासकर्मण उत्क
र्षः एवं फलेन संबंधः इतरथा नस्यात्फलमेकदेशत्वात् पौर्णमास्यां केवलायामुत्कृष्यमाणायामवशिष्टस्य पूर्वत्र क्रियमाणस्य
न फलं स्यादेकदेशत्वादफलत्वाच्च कर्मत्वेन क्रियेत॥ समुदाये चोत्कृष्यमाणे भवति फलं तस्मादर्थात् समुदायस्योत्कर्षः॥ एवं कृ
त्स्नोपदेशोर्थवान् भविष्यतीति॥ तस्मात्समुदायस्योत्कर्षः सोमपूर्वत्वमेकं ब्राह्मणस्येति॥ स्याद्वा विधिस्तदर्थेन॥ नैतद
स्ति कृत्स्नोत्कर्ष इति यदेवं समुदायस्यासति॥ वचन उत्कर्षः परिकल्प्येत॥ तस्मादन्यदेवैवं नामकं कर्मेदं सामान्यमिति॥ एवमेक
देशस्याश्रुतं फलं न कल्पयितव्यं भविष्यति॥ नामधेयं तु द्वयोः कर्मणोरेकमक्षाध्यादा भाद इति॥ यद्वा पौर्णमासधर्मकं वा
कर्मान्तरं चोद्यत इति॥ कर्मविधानं श्रुतेरेतद्भवति तद्वाक्यस्य वाचकं तस्मात्कर्मान्तरमिति॥ प्रकरणात्तु कालः स्यात्॥ कर्मान्तरस्ये
तद्वाचकमिति प्रमाणाभावः प्रकृतस्य कर्मणो वाचकमिति प्रत्यक्षं॥ यच्च समप्रमाणकं न ग्राह्यमन्याय्यश्चानेकार्थत्वं॥ धर्मग्रहणे
ऽलक्षणा शब्दः श्रुतिसंभवे कल्प्यात द्रविचास्य रूपं न गम्यते रूपी वचनात्कर्मान्तरं॥ तस्मात्प्रसिद्धेन नाम्ना प्रकृतस्य कर्मणो
ग्रहणं कालविधानार्थं स्यात्फलत्वाच्च कृत्स्नस्योत्कर्षो ब्राह्मणस्य वचनयैव॥ ननु श्रुतिर्वाक्याद्बलीयसीति॥ अत्रोच्यते॥ यत्र फलं
न श्रूयते॥ वाक्यार्थापितावत गृह्यते॥ न चैतत्फलस्य श्रवणमस्ति॥ कल्प्यं फलमिति यदुच्यते॥ न तत्फलवचनमंतरेण तत्र फ १४
लवचनः शब्दः कल्प्येत॥ तेन वसंदेकवाक्यता॥ कालवचनेन तु प्रत्यक्षेणैकवाक्यतेति॥ तस्मान्न कर्मान्तरं किं तु तावद पर्यवसि
तमधिकरणं॥ आंतराधिंतांतरं वक्ष्यते॥ स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात्॥ यः सोमेन यक्ष्यमाणोग्निमादधीत नर्तुं न नक्षत्रमिति॥

273
1457

न संदेहः॥ किमाधानस्यायं कालबाधः॥ उत सोमस्येति किं प्राप्तं॥ आधानस्य कालबाधः स्वकाले स्यात् कुतः अविप्रतिषेधात्॥ अंग
माधानं तस्य कालबाधो न्याय्यो न प्रधानस्यांगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति॥ अयनयोर्वाधानस्य सर्वकालत्वात्॥ अयनयोर्वा सो
मिकालस्यात्॥ कुतः आधानस्य सर्वकालत्वान्नवाधानकश्चित्कालनियमोस्ति॥ यदलरवचनं श्रद्धापनमनददराद्धीत न्यप्राप्त
मेव तदाधानस्य यथाविधिप्रतिषिध्यते॥ तस्मात्सोमस्यैव कालबाध इति॥ पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात्॥ स्थिता तदनंतरं
न चेतदस्ति कृत्स्नाद्दर्शपूर्णमासादुत्कृष्येत॥ उर्ध्वं सोमात्॥ केवला पौर्णमास्युत्कृष्येत॥ कुतः॥ वचनाद्वचनमिदं भवति॥ यदेवा
दः पौर्णमासं हविस्तत्तु निर्वपेदिति नास्ति वचनस्यातिभारः तस्मात्पौर्णमासीमात्रमुत्कृष्येत॥ यत्तु तत्फलं नास्तीति॥ समु
दायादेव फलं भविष्यति॥ वचनादेवं विद्वांस्तस्माददोषः॥ एकं वा शब्दसामर्थ्यात्प्राक्कृत्स्नविधानाच्च॥ एकं चाद्धविरुत्कृष्ये
त॥ न तत्र पौर्णमासी कुतः॥ शब्दसामर्थ्यादेकं हविरुत्कृष्टं॥ शब्दः सामर्थ्याद्यदेवादः पौर्णमासं हविस्तदिति श्रूयते॥ यावद्वचनं वाच
निकं तावदेव तन्नोत्कृष्टं श्रूयते॥ नान्यदपि प्राक् सोमात् कृत्स्नं विधीयते॥ न तावद्वचनेनोत्कृष्यते॥ तदूर्ध्वं सोमात् यत्रोत्कृष्यते॥
तत्रापि विमर्द इति॥ तस्मादेकं हविरुद्धं कृष्टं ब्राह्मणस्याभाविवकल्प्यते॥ पुरोडाशस्त्वनिर्देशात् तद्युक्ते देवताभावात्॥ इ
दं श्रूयते॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति॥ यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तु निर्वपेत् तर्हि स उभय
देवत्यो भवतीति॥ तत्र न समधिगतं॥ एकं हविरूर्ध्वं सोमादुत्कृष्यत इति॥ अत्रोच्यते॥ किं तदेकमिति॥ अनिर्देशादज्ञातमिति
प्राप्त उच्यते॥ अनिर्देशे एतस्मिन्नग्नीषोमीयः पुरोडाशो भवितुमर्हति॥ एवं श्रूयते॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वा
ग्नीषोमीयो भवति॥ यदेवादः पौर्णमासं हविस्तदनुनिर्वपेत् तर्हि स उभयदेवत्यो भवतीति॥ यस्मात्तस्मिन्काले अग्नीषोमीयो भ
वति॥ न प्राचीनं कालं तस्मादिदं हविरनुनिर्वपेदित्यग्नीषोमदेवताकत्वं हेतुत्वेन निर्दिश्यते॥ तस्मादग्नीषोमीयं हविरिदं तु मत
स्यात नान्यदेवताकं॥ तदा मावग्नीषोमायेष्ट महति नाकु॥ सास्य देवतेति भवति॥ पुरुषस्यापि त्यक्षुर्देवतयाभिसंबंधः॥

मी॰भा॰ ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति। तन्न तस्याप्युभौ कल्पौ॥ कुतः अविशेषात्॥ नहि कल्पयोर्ब्राह्मणस्य कश्चिद्विशेषः आम्नायते॥ नति आ॰५
५८ दानीमेवोक्तं ब्राह्मणसोत्कर्षइति नेति ब्रूमः॥ पौर्णमासी मात्रस्य तन्नोत्कर्षइति॥ श्रुतिसंयोगात्॥ श्रुतिसंयोगः॥ पौर्णमास्यास्त
त्र यदेवादः पौर्णमासं हविस्तदिति॥ यावद्वचनं वाचनिकं न तत्र न्यायः क्रमते॥ तुल्ययोरेकदेश उत्कृष्यमाणे नूनम परोप्येक
देश उत्कृष्यत इति। सर्वस्यैकवाक्यत्वात्॥ पउच्यते केवली पौर्णमास्युत्कृष्यत इति॥ ननु कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासकर्मण उत्क
र्षः फलेन संबंधः इतरथा नस्यात् फलमेकदेशत्वात् पौर्णमास्यां केवलायामुत्कृष्यमाणायामविशिष्टस्य पूर्वत्र क्रियमाणस्य
न फलं स्यादेकदेशत्वाद फलत्वात्क्रमत्पिन क्रियेत॥ समुदायेचोत्कृष्यमाणे भवति फलं तस्मादर्थात् समुदायस्योत्कर्षः॥ एवं कृ
त्स्नोपदेशोर्थवान् भविष्यतीति॥ तस्मात् समुदायस्योत्कर्षः सोमपूर्वत्वमेकं ब्राह्मणस्येति॥ स्याद्वा विधिस्तदर्थेन॥ नचैतद
स्ति कृत्स्नोत्कर्ष इति यदेवं समुदायस्यास्ति॥ वचन उत्कर्षः परिकल्प्येत॥ तस्मादन्यदेवैवं नामकं कर्मेदं सोमात्स्यादिति॥ एवमेक
देशस्याश्रुतं फलं न कल्पयितव्यं भविष्यति॥ नामधेयं तु द्वयोः कर्मणोरेकमस्त्वाख्याता भावइति॥ यद्वा पौर्णमासधर्मकं वा
कर्मांतरं चोद्यतइति॥ कर्मविभागश्रुतेरेतद्भवति तद्वाक्यस्य वाचकं तस्मात्कर्मांतरमिति॥ प्रकरणात्तु कालस्यात्॥ कर्मांतरस्ये
तद्वाचकमिति प्रमाणाभावः प्रकृतस्य कर्मणो वाचकमिति प्रत्यक्षं॥ यत्र सप्रमाणकं न ग्राह्यमन्याय्यश्चानेकार्थत्वं॥ धर्मग्रहणे
लक्षणाया दः श्रुतिसंभवे कस्मात् वृत्तिवाक्य रूपं न गम्यते रूपीवचनान्न कर्मांतरं॥ तस्मात्प्रसिद्धेन नाम्ना प्रकृतस्य कर्मणो
ग्रहणं कालविधानार्थं स्यात्फलत्वाच्च कृत्स्नस्योत्कर्षो ब्राह्मणस्य वचनयैव॥ यत्तु श्रुतिर्वाक्याद्बलीयसीति॥ अत्रोच्यते॥ यत्र फलं
न श्रूयते॥ वाक्यार्थोपि नावगम्यते॥ न चेतत् फलस्य श्रवणमस्ति॥ कल्प्यं फलमिति यदुक्तं॥ नन्वकल्पवचनमंतरेण तत्र फ ५८
लवचनं श्रावः कल्प्येत॥ तेन वचसैकवाक्यता॥ कालवचनेन तु प्रत्यक्षेणैकवाक्यतेति॥ तस्मान्न कर्मांतरं किं तर्हि तावदपर्यवसि
तमधिकरणं॥ आंतरायिंतांतरं वक्ष्यते॥ स्वकाले स्याद विप्रतिषेधात्॥ यः सोमिनयक्ष्यमाणो [illegible] धीत तत्र संशयमिति॥

273
1937

त्र संदेहः॥ किमाधानस्यायं कालबाधः॥ उत सोमस्येति किं प्राप्तं॥ आधानस्य कालबाधोस्वकाले स्यात् कुतः अविप्रतिषेधात्॥ अंग
माधानं तस्य कालबाधो न्याय्यो न प्रधानस्यांगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति॥ अयनयोर्वाधानस्य सर्वकालत्वात्॥ अयनयोर्वासो
मिकालस्यात्॥ कुतः आधानस्य सर्वकालत्वान्नवाधाने कश्चित्काल नियमोस्ति॥ यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेत् तदहरादधीतेत्यप्राप्त
मेव तदाधानस्य यत्नाति विध्यते॥ तस्मात्सोमस्यैव कालबाध इति॥ पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात्॥ स्थिताद् नर्द
नचैतदस्ति कृत्स्नादर्शपूर्णमासावुत्कृष्येते॥ ऊर्ध्वं सोमात्॥ केवलपौर्णमास्युत्कृष्येत॥ कुतः॥ वचनाद्वचनमिदं भवति॥ यदेवा
दः पौर्णमासं हविस्तत्त्वनुनिर्वपेदिति नास्ति वचनस्यातिभारस्तस्मात्पौर्णमासीमात्रमुत्कृष्येत॥ यत्तु तत्फलं नास्तीति॥ समु
दायादेव फलं भविष्यति॥ वचनादेवं विहितानस्माददोषः॥ एकं वा शब्दसामर्थ्यात्प्राकृतस्य विधानाच्च॥ एकं वा हविरुत्कृष्ये
त॥ न तत्र पौर्णमासो कुतः॥ शब्दसामर्थ्यादेकं हविरुत्कृष्टं॥ शब्दः सामर्थ्याद्यादवादः पौर्णमासं हविरिति श्रूयते॥ यावद्वचनं वाच
निकं नाव वहनेनोत्कृष्टं शक्यते॥ नान्यदपि प्राकृसोमात् कृत्स्नं विधीयते॥ नतोयद्वचनेनोत्कृष्यते॥ तदूर्ध्वं सोमात् यत्रोत्कृष्यते॥
तत्राभवितुमर्हति॥ तस्मादेकं हविरूर्ध्वं कृष्टव्यं ब्राह्मणस्याभावेव कल्प्यवेति॥ पुरोडाशस्त्वनिर्देशात्तद्युक्ते देवताभावात्॥ इ
दं श्रूयते॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया ससोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति॥ यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्त्वनुनिर्वपेत तर्हि स उभय
देवत्यो भवतीति॥ तत्रैतत् समधिगतं॥ एकं हविरूर्ध्वं सोमादुत्कृष्यत इति॥ अत्रोच्यते॥ किं तदेकमिति॥ अनिर्देशादज्ञातमिति
प्राप्त उच्यते॥ अनिर्देशे तस्मिन्नग्नीषोमीयः पुरोडाशो भवितुमर्हति॥ एवं श्रूयते॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया ससोमेनेष्ट्वा
ग्नीषोमीयो भवति॥ यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्त्वनुनिर्वपेत् तर्हि स उभयदेवत्यो भवतीति यस्मात्तस्मिन्कालेग्नीषोमीयोत्
पत्ति॥ न प्राग्वाने काले तस्मादिदं हविरनुनिर्वपेदित्यग्नीषोमदेवताकत्वं हेतुत्वेन निर्दिश्यते॥ तस्मादग्नीषोमीयं हविरिदं तु मत
स्यात नान्यदेवताकं॥ तदासावग्नीषोमीय एमर्हतिन प्राक्॥ सास्य देवतेति भवति॥ पुरुषस्यापि स्यक्षुद्रदेवतयाभिसंबंधः॥

मी॰भा॰ तस्मात्पुरोडाशोग्नीषोमीयोनान्यद्दक्षिणिति॥ तस्मादुत्कृष्यते॥ ॥आज्यमपीति चेत्॥ इति चेत्पश्यसि॥ अग्नीषोमीयवत्पुरोडाश अग्न्य
९५ इत्याज्यमग्नीषोमीयं तस्मात्तदुत्कृष्यत इति॥ ७॥ न मिश्रदेवतत्वादैंद्राग्नवत्॥ मिश्रदेवतत्वादाज्यमग्नीषोमीयं प्राजापत्ये वै छंदसि
पुरोडाशस्त्वग्नीषोमीय एव न तत्र मिश्रदेवस्य वादो मिश्रदेवतस्य प्रागभागो च कल्पितो यद्यपि द्वौ नीयजमानो नाग्नीषोमी
देवताः॥ तथा चाज्यं दर्विः कश्चिदेवत्वेन प्राजापतिं यष्टुं विद्धवान् तस्मात्स्याद्भावेन तु रग्नीषोमीयत्वं नाम यथा चतुर्धाकरणं
मिश्रदेवतत्वादैंद्राग्नेन भवति॥ तद्वत् आग्नेयत्वमैंद्राग्नो न शक्यते वक्तुं॥ तद्धितः साकांक्षत्वान्नोत्पद्यत इत्यसिद्धाग्नीषो
मीयशब्देन न शक्यमानं वक्तुं॥ अनग्नीषोमीयोप्यसौ॥ तस्मात्कर्म प्राग्यजमानेन कर्तुमिति॥ न तस्मात्कर्मग्नीषोमीयत्वाद्य
जमानस्य हेतुरिति मिश्रदेवतस्याग्रहणमिति अपहरणसामान्यादैंद्राग्नवदित्यतो॥ ४॥ विकृतेः प्रकृतकालत्वात्संदेहे
लोडं तराविकृतिस्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्॥ इह वैकृतानि कर्माण्युदाहरणमैंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्येवमादीनि॥ त
त्र संदेहः॥ किमेता विकृतयः सद्यःकाला उत व्यहकाला इति किं प्राप्तं॥ विकृतिः प्राकृतान् धर्मांश्चोदकेन गृह्णाति अतस्तस्य
र्मानुमानिकाः पौर्णमासीवान्यः कालः सयदि प्रकृत्यागत्येन यदि वा विकृत्या असंभवेन्यतरस्य कालस्तद्रूपकव्यस्तत्स
मानिको वैततस्यत्यज्यते॥ न सत्य स्मृतः प्राकृतस्येति तस्य द्यःकाली एता विकृतयः स्युरिति॥ ॥द्व्यहकाल्ये तु यथान्या
य॥ द्व्यहकाल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति॥ तस्माद्व्यहकाल्यं स्याच्चोदकस्यानुग्रहीतो भवतीति॥ प्रकृतौ हि श्रू
यते॥ पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजतीति तस्माद्व्यहकाली एकमभिनिर्वर्त्य तदहरेवोपक्रम्य अपरेद्युः प ९५
रिसमापयेत्॥ ॥वचनाद्वैककाल्यं स्यात्॥ नैतदेवं व्यहकाला एता विकृतयो भवेयुरिति॥ सद्यःकालाः स्युः कस्मात् वचना
दिति भवति॥ यदस्या पशुना सोमेन वा यक्ष्यमाणः॥ पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति॥ सांनंस्ये वचनं तस्मात्सां
पौर्णमास्याममावास्यायां कुर्यादिति गम्यते॥ तेन सद्यःकाला एता विकृतय इति॥ ५॥ ॥सान्नाय्याग्नीषोमीयवि

275
1937

कारान्दूर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत्॥ इह सान्नाय्यविकारा अग्नीषोमीयविकाराश्चोदाहरणं॥ सान्नाय्यविकाराः [illegible] आमिक्षा
वाजिनमिति॥ अग्नीषोमीयविकाराः अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्राह्मणो [illegible] सकाम इत्येवमादी
नि [illegible]॥ किमेतद्वा सद्यु [illegible] उत ऊर्ध्वमिति॥ किं प्राप्तं [illegible] विशेषानवगमात् एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ ऊर्ध्वं सो
मादिति॥ [illegible] ऊर्ध्वं सोमादिज्या॥ सान्नाय्यस्य सोमादूर्ध्वं नासोमयाजी सं
[illegible] अग्नीषोमीय [illegible] नास्ति [illegible] अग्नीषोमीयो भवति॥ यदेवाद॥ पौर्णमासीहविस्तत्र
[illegible] सोमादूर्ध्वं [illegible] इति॥ ६॥ तथा सोमविकारादर्शपूर्णमासा
भ्यां॥ [illegible] किं दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं [illegible] ऊर्ध्वमिति॥ किं प्राप्तम
[illegible] विकारो दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमो दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं भव
ति॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति॥ [illegible] तस्मात्तेपि दर्शपूर्णमासा
भ्यामूर्ध्वं कर्तव्या इति॥ ७॥ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पंचमोध्यायः समाप्तः॥ ॥
[illegible] अध्याये पंचदशाधिकरणानि॥ ॥

॥ इतिमीमांसाभाष्येपंचमोऽध्यायःसमाप्तः ॥

277
1937

अथमीमांसाभाष्येषष्ठाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्व
र्गकामो यजेतेत्येवमादि समाम्नायते ॥ तत्र संदेहः ॥ किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः उत कर्म गुणतः स्वर्गः प्रधानत इति ॥ कुतः ॥
संशयः ॥ इह तावत् स्वर्गकामोपि निर्दिश्यते यजेतेति यागोपि ॥ तत्र स्वर्गकामयागयोः संबंधो गम्यते ॥ अस्मिंश्च संबंधे किं
यागः साधकत्वेन संबध्यते उत साध्यत्वेनेति भवति विचारणा ॥ ननु यदि स्वर्गकामस्य पुरुषस्य यागः कर्तव्यतया चोद्यते स्व
र्गकामेन यागः कर्तव्य इति स्वर्गेच्छाविशिष्टस्य पुरुषस्याभिसंबध्यतीति गम्यते ॥ स्वर्गेच्छा तत्र पुरुषस्य यागं प्रत्युपकरोति
तेन कामसंनिधापि ॥ नाम्यत्रापि ॥ यस्य स्वर्गे कामः स शक्नोति पुरुषो यागं साधयितुमिति ॥ अथ स्वर्गकामस्य कामः कर्त
व्यतया चोद्यते ॥ ततो यागविशिष्टस्य कर्तव्यतेति यागसाधकोऽभ्युपगम्यते ॥ सत्यमभ्युपगम्येऽप्यर्थः ॥ एकस्माद्वाक्यादुभयं ता
वद्गम्यते ॥ यागो वा कर्तव्यः कामो वेति न चैतदुभौ गम्यते न संभवति ॥ यदा कामो न तदा यागः ॥ यदा यागो न तदा कामः
वचनव्यक्तिभेदस्त्वादुपपन्नः संशयः ॥ न चेदमपरं संदिग्धं किं प्रीतिः स्वर्गः उत द्रव्यमिति ॥ यदि द्रव्यं स्वर्गस्ततः कर्मप्र
धानं ॥ द्रव्यं गुणभूतमप्रीतिः स्वर्गः ॥ ततो यागो गुणभूतः स्वर्गः प्रीतिः प्रधानमिति कुतः ॥ नास्त्यत्र कामस्य गुणत्वे प्रमा
णं ॥ संबंधमात्रं वाक्ययागेव गम्यते ॥ द्रव्यस्य तु कर्मांगता वगम्यते स्वभावतः पुरुषप्रयत्नस्य च प्रीत्यर्थतावग
म्यते ॥ किं नावलोकः ॥ स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानत इति ॥ नत एवं ॥ तावद्वर्णयंति द्रव्यं स्वर्ग इति ॥ कथमवगम्यते ॥ सर्वे
...लौकिकः प्रयोगोऽभ्युपायः ॥ तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचनः स्वर्गशब्दो लक्ष्यते ॥ कौशे
यानि वस्त्राणि वासांसि स्वर्गः चंदनानि स्वर्गः हिरण्यवर्णाः स्वर्ग इति यद्यत्प्रीतिमत् द्रव्यं तत्र स्वर्गशब्दो...
तेन सामानाधिकरण्यात् प्रीतिमत् द्रव्यं स्वर्ग इति मन्यामहे ॥ उपमानात् शब्द... इति चेत् न हि कस्मिंश्चित् गुण
...लौकिकप्रसिद्धो यस्यैतदुपमानं स्यात् तस्मान्नोपमानं अतो द्रव्यं स्वर्ग इति नित्याह ॥ प्रीतिः स्वर्ग इति न द्रव्यं कुतः ॥

अभिधानतश्च ... द्रव्यं स्यात् ... स्वर्गशब्दो ... न कस्यांचिदवस्थायां नाभिदधात् तस्मादन्यपरा
... प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्तते ॥ नैतदस्ति ॥ न प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्दः ... विशेषणत्वान्मतिः ॥ यदि
... पुरुषवचनोऽयं ... एवमेव न प्रीतिवचनः प्रीति
साधनवचन एव स्वर्गशब्द इति ॥ ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो ... उष्णादिरहिते विशिष्टे देशे अस्मिन्नोच्छिन्न शीत
... पुण्यकृत एव तत्र प्रेत्य गच्छंतीति ... यदि न तत्र के ... गच्छंति न तत्त्व आ
गच्छंति केचित् ... एवंजातीयकः ... अनुमानाद्गम्यते ॥ नान्येन ॥ सिद्धाः केचित् दृष्ट्वं
... आख्यान ... एवंजातीयकाः संभविनेने ... दृष्टा आख्यानवंत इति ॥ तस्मादे
वंजातीयको देश एव नास्ति ... एवंजातीयकः स्वर्ग इति तत्र पुरुषाण
... आख्यानमपि पुरुषप्रणीतत्वादप्रमाणं ॥ वैदिकमपि स्वर्गाख्यानं वि
धिपरं ... अपि परं ॥ ... केवल सुखस्य वर्णाद्यनुपपत्तौ तादृशो देशः स्या
... स्वर्गशब्द इति ॥ तेन देशेन व्यवहाराभावात् ॥ कुतस्तस्याभिधायकः स्वर्गशब्दो
भविष्यतीति ॥ यदा प्रीतिः ... द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधः ॥ यागोऽपि कर्तव्यतया
श्रूयते स्वर्गकामस्य ॥ न चान्यस्य स्वर्गस्य यागस्य च संबंधः ॥ तत्र भूतं द्रव्यं कर्म भव्यं ॥ भूतस्य च भव्यार्थता न्याय्या ॥
दृष्टार्थत्वात् ... उपकारस्य ... कथं पुनरवगम्यते ॥ यागः कर्तव्यतया चोद्यत इति ॥ य
दा कामस्यापि कर्तव्यता ... कामकर्तव्यतावाक्याद् ... पदांतरसंबंधात् ॥ यज्यर्थस्य कर्तव्यता श्रुतेः श्रु
तिश्च वाक्याद्बलीयसी ॥ अस्मादयमर्थः स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति ॥ स्वर्गकामस्य यागः कर्तव्यः कर्तव्यश्च सुखवानक

279/1737

मीमां॰

र्गकामः स्वयं न कर्तव्यः त्रैवर्णिकं ब्रूते श्रुतिः ॥ तस्मान्न सुखफलो यागो भविष्यति ॥ स च स सिद्धान्तस्य सिद्ध्यति ॥ नान्य
द्रव्य मन्यते येन स्वर्गं अपि गत्स गुणभूता सर्वस्याधिकर्मणो द्रव्यं इच्छा भवति गुणभूता ॥ तथा द्रव्यमाने तु यतते ॥ दृष्ट
नि द्वारेण ॥ इदं तु स्वर्गस्य शब्देनाभिधीयते ॥ तथैव गुणभूता प्रधानत्वेनाभिधीयते ॥ दृष्टेनैवोपकारेण नादृष्टेन
प्रकारेण ॥ येन स्वर्गं कृत्वा गुणभूतया स्वर्गं द्रव्यं न निष्पाद्यते ॥ यागं साधयति यथा दृष्टेन न तथापि न दोषः ॥ असाध्यकं तु
नादृष्टानुसारेण सर्वं परिवर्तते ॥ अत एव नानुवर्णयन्ती प्रीतिः स्वर्गं इति ॥ कुतः एवमुक्तं भवति प्रीतिविशिष्टे द्रव्ये स्वर्गश
ब्दो वर्तते इति ॥ यत्र पूर्वं तत्र प्रीतो लोके तु वदति ॥ नाहि तत्र न्यायं वदति ॥ अपि तत्र पुनर्द्रव्यं ॥ यस्य प्रीतिसाधनद्रव्यस्य व
चनं स्वर्गशब्दः ॥ नैवं प्रसाधनीं क्रियां साधनं भवति ॥ अथवा स्वर्गशब्दे नाभिधीयते ॥ तस्मात् प्रीतिवचनो यथा पूर्वं दण्डशब्दवदिति ॥
दण्डिमतीति दण्डोऽपि मत्वर्थवाचकः भवति ॥ अनेन स्वर्गदण्डशब्दः प्रदण्डसत्वाचकः इह पुनः स्वर्गः एव प्रीति रभिधानात् प्रीतिवचनो
ऽ[illegible] न तु चाहुः प्रीतिः प्रधानं ॥ कुतः [illegible] पुरुषो यतते न च प्रीतिर्यागसाधनमिति विज्ञाय
ते ॥ [illegible] तस्मात् [illegible] क्रियेयं जनितो न वर्तते ॥ कृतेऽपि प्रीत्या भवितव्य
म् ॥ [illegible] कर्मणि सत्याभिनार्थं नाधिगच्छेत् ॥ या हि प्रीत्यर्थः स साध्यते नान्यः ॥ न तु च क
[illegible] ॥ उच्यते ॥ न संकल्प्य न यागं कुर्वन्ते ॥ कामापि कर्तव्यता गम्यते आह श्रुत्या यागस्यावाक्येन कामस्य ॥ न
[illegible] कर्तव्यः सूयते ॥ न यागिनः कर्तव्यः ॥ सुखदः कर्तव्यो न भवति दुःखदो यागः तस्मात्स्व
र्गः कर्तव्यः ॥ [illegible] कर्तव्यता [illegible] मानिनः कामः स्वर्गो भवतीति ॥ उच्यते ॥ अनुमानं प्रत्यक्षविरोधान्न
प्रमाणं ॥ [illegible] यागो न हि नीतः स्वर्गः ॥ अपानर्थकं परिहाराय कल्पितेनान्येन फलवचनेन संबद्ध्यत इत्युच्यते ॥
नः संबध्यमानेऽप्यभिधीयमानानां समीपवचनमात्रेण फलत्वान्निश्चयेन तस्मादनर्थकोऽनाहृदिति स्वर्गकर्तव्यता गम्यते ॥

मरणः [illegible] कर्मानिति विवक्षितं ॥ तस्माद्देवानां सुखस्याभ्युपायः कर्मेति गम्यते कथं ॥ यो नरः कर्तुं न सोऽभ्युपायः इति ॥
न देवानां देवतान्तराभावात् ॥ इतश्च न देवानामप्यधिकारः ॥ कुतः ॥ देवतान्तराभावात् ॥ न ह्यात्मानमुद्दिश्यात्मनि त्यागः संभवति ॥
तस्मात्स्वतंत्रो भवति ॥ न ऋषीणामार्षेयवरणाभावात् ॥ कथमृषीणामनधिकारः ॥ कुतः ॥ आर्षेयवरणाभावात् ॥ न ह्यार्षेयो
ऽभिः [illegible] ॥ [illegible] सामर्थ्यमत्यर्थं ॥ अपि च तिर्यग्योनिकाः कालान्तरफलेनार्दिताः ॥ आसन्नं हि तेषां यत्नं ॥ नन्वेकैका
लान्तरफलेनार्थिनः तिरश्चः पश्यामः ॥ शुनां श्येनानां ईश्वानां च्याम्यापवसन्त इति ॥ उच्यते ॥ न जन्मान्तरफलेनार्थिनः उपवसं
ति ॥ कथमवगम्यते ॥ विज्ञानाभावात् ॥ वेद्यदि वेदनमधीयं तेन एताद्दिशं यदिदं कर्म तच्चेदं फलमनुत्र प्राप्नोतीति न चैते चेदमधी
यते नापि सूत्रविशेषाणि शास्त्राणि श्रुत्वा [illegible] ॥ तस्मान्न विदन्तीति धर्मं न विद्वांसः सन्तं नर्थं कथमनुतिष्ठेयुः तस्मान्न धर्मायोप
वसन्तीति ज्ञायते ॥ किमर्थं नर्थे पातमुपवासः अस्मिन् काले रोगारुचिरेषां ॥ कथं पुनर्भवतकाख्या रोगा भवन्तीति ॥ उच्यते यत्व
काऽपि रोगा भवन्ति ॥ यथा दन्तीयकाभ्युपकालिकाः भवन्ति ॥ तस्मादनुत्वाणामधिकार इति ॥ न चाति रश्वां द्रव्यपरिग्रहः ॥ न ह्येते
द्रव्यैः स्वल्पमपि युञ्जाना दृश्यन्ते ॥ अपाणादन्यत्र ॥ तस्मादनीशा वा धनस्य ॥ मनुरेव आमोहासि भामोहाऽधम भामइति ॥ उप
चारमात्रं ॥ तस्मादपि न तिरश्चामधिकार इति ॥ यानि तु वर्लिङ्गानि देवा वैसत्रमासते त्येवमादीनि अर्थवादास्ते विधिप्ररोच
नार्थाः विधानेन हि विधिरन्यस्ते पुनर्येषु ॥ न च विधेः स्वविधिनैकवाक्यभावो भवति ॥ वचनं व्याकिभेदात् ॥ श्रुतिस्त्वस्य ह्यं ना
तत्र प्रायान्निमित्तानि ॥ यत्र [illegible] आसते देवा आमन्त्र्येन नापि तीर्थं श्रुत्वा अचेतनाऽपि वनस्पतयः किमंग पुनः विद्वां
सो मनुष्या इति ॥ न तु चिकित्सकादिषु नाधिकृताः केवलं यागं करिष्यतीति वेद्यं गुणानां यागं प्रत्युपदेशान्न कर्तारं प्रति ॥ तेन याग
[illegible] माणवैगुण्यमिति न फलसंबंधः स्यात् ॥ कथं सवर्णा यागं प्रत्युपदेश्य इति चेदिति कर्तव्यताकांक्षस्य यागवचनस्यां
[illegible] दुपनिपतिताः ॥ शक्नुवन्ति तन्निराकांक्षं कर्तुमिति ॥ इतरथा हि कृतं मपि कुर्वन्स गुणवचनेषु श्रुतं चाधिकारे चानिर्दिष्टाकां

283
1937

मी॰भा॰ संभकारणवचनमनर्थकं स्यात्॥अनुषंगतश्च फलवचनमभविष्यत्॥नन्वसाकांक्षत्वान्न वचनमुपारोप्यत आर्थैव दैवताकांक्ष आ॰६
४ मर्थाकांक्षगुणं कर्मापि भवस्यति॥असमर्थानां च विगुणमिति तच्चमकृदुच्चार्यमाणमुभयशक्तिविरोधान्नाद्वित्वेन साकांक्षेति तदितिक
र्तव्यतां प्रति॥तस्मात्सौ गया गोपदेशः स इति नि रं गयागोपदेशाभावः॥तस्मान्मनुष्याणामेवाधिकार इति प्रयोजनं तु पक्षोक्ते
केषिदाहुः सहस्रसंवत्सरं कर्मतत्तिर्यग्नादि वसेपु कल्प्यितव्यमिति पूर्वपक्षे तदायुषां देवादीनां संभवादिति॥सिद्धांते तु तद
संभवादपि दिवसेष्वेव कल्प्यितव्यमिति तत्परिहारं व्याख्यामः॥किंगविशेषोपादानिर्देशात् पुंयोगेशिसि शायनः॥दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि समाम्नायते॥तत्र संदेहः॥किं स्वर्गकामं पुमांसमधिकृत्य य
जेतेत्येष शब्दः उच्चारित उतानियमः॥स्त्रियं पुमांसं चेति किं प्राप्तं॥पुल्लिंगमधिकृतं मन्ये भवानाचार्य एतिशायन॥कुतः॥लिंग
विशेषनिर्देशात्॥पुल्लिंगविशेषेण निर्देशो भवति॥स्वर्गकामो यजेतेति॥तस्मात्पुमानुक्तो यजेतेति शब्देन न स्त्री॥तद्विभक्ति
त्वाच्च॥दोषश्रुतिरविज्ञाते॥अविज्ञाते गर्भे हते भ्रूणशब्देनाभिदधाति दस्यानुवादो भवति॥तस्मादविज्ञाते न गर्भे णहतेन भ्रू
णहा भवति॥भ्रूणहा पापकृत्तमः॥सर्वान्युग्मानी लोके चोर पाकरोति॥तस्माद्वा भ्रूणहा॥स यज्ञवधकारीत स्माद्यज्ञं भ्रू
णशब्देनाभिवदति॥सहि द्विभर्तिर्वा सर्वाभिर्दिवानयत्यतो भ्रूणहा यज्ञवधकारी सम्भवत्वादनुवादो न कल्प्यते॥अविज्ञाते
गर्भे स्त्र्यनायि कदाचित्पुमान्हन्येत तत्र यज्ञाधिकृतस्य हतत्वाद्यज्ञस्य वधे भ्रूणहत्या स्यादितरथा यदुभयोरप्यधिका
रः॥ततोभिजानंतु यज्ञवधस्यानन्नाविज्ञातग्रहणमतंत्र भितिकल्पेत॥तस्माद्विवक्षितापुल्लिंगस्य वा विकार्षि प्रकीर्तिः॥ ४
तथात्रेयीं हत्वा भ्रूणहा भवतीति अत्रेर्योमापन्नः गर्भं मादुः॥अन्तकृस्तव स्यां विध्यत इति आत्रेयीं तस्मादपि पुंसोधिकार इ
त्यन्ते॥यथा पशुनालंभेत इति पुमान्पशु रालभ्यते॥किंग विशेषनिर्देशादेव मिहापीति द्रष्टव्यं॥एवं प्राप्ते ब्रूमः॥जातिं तु बा
दरायणो विशेषात्स्यात्॥स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थं स्यादविशिष्टत्वात्॥तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥नैतदस्ति पुंस एवाधिका

281
1937

रुत्पत्यर्थमन्यथा विशिष्टप्रविवाणस्य सकृत्वात्॥तस्माद्गुणभूतः॥यागो गुणभूतः स्वर्गप्रधानभूत इति॥प्रत्यर्थं चाभिसंयोगा
त्कर्मतोह्यभिसंबंधस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात्॥न केवलमानर्थक्यप्रसंगाद्यागस्य गुणभावं ब्रूमः॥किं तर्हि प्रत्यर्थं स्वर्गसंज्ञकमर्थं प्रतिकर
णत्वेन यागो विधीयते॥ननु यागः कर्तव्यतया स्तुत्या विधीयते॥सत्यमेवमानर्थक्यं तु न तथा भवति॥स्वर्गेप्रत्यक्षे हि यागस्वर्गकामः प्र
तिकल्पीः फले विधीयमानो प्रयोजनः स्यात् वाक्यापदेशं वैयर्थ्यं स्यात्॥द्वयोश्च विधीयमानयोः परस्परेणासंबद्धयोः वाक्यभेदप्र
संगः॥यतो न स्वर्गकामपरत्वं कर्मविधीयते किं तर्हि सुखेप्सते॥तत्र वाक्यारंभगतस्य कामस्य कर्तव्यता वगम्यते॥यागस्य चरणतो
एवं यागकर्तव्यतावाद्यं न मत्वा सविरोधो भविष्यति॥तस्मान्न कर्मोपदेशः स्यात्॥कर्मस्वर्गेप्रत्युपदिश्यते न स्वर्गः कर्म प्रति॥किंमतो
यदि स्वर्गो गोपदिश्यते॥यत्र द्रतोपवति॥गुणस्तु परार्थः प्राणश्च गुणो भवति॥तस्मात्स्वर्गः प्रधानतः कर्म गुण इति॥अपि च॥
यस्य स्वर्गशब्दः स्यात्स यागं निवर्तयेदिति॥असंबद्धमिवान्यादि कृत्सन्मन्त्रं करोतीति॥अयमतं तः स्वर्गो भवतीति संबंधादवगम्य
त इति॥गृहे मणिकानामंतरेणाशब्दमवगतिर्न्याय्या॥वाक्याद्वेकस्मादिममर्थमवगच्छामो यथा काम्ये ग्राम आहर्तुकामोरण्यं ग
च्छेदिति यदि ब्रूयात्॥अरण्ये न नगरं गंतव्यं प्राणां नैरंतर्यमनसत्काराहरणसामर्थ्यं विधीयत इति॥अथ यमन्यसे॥उपदेशानर्थ
क्यं नाम व्यंजनं पचेभिर्न भविष्यतीति उच्यते॥चोपदेशानर्थक्यमस्ति नवसामर्थ्यपरत्वेन फलवचनं यागस्य प्रीतिः फलमवगम्यत॥
योगस्यानर्थक्यं सदैव नजानुवर्त्तसामर्थ्यमस्मनायत॥यदिदं भु कामस्योरकोपादानमस्तिदाहेनर्थकमिति दहनश्च
किमत्र जनयेत्॥अथ वा स्वर्गकामस्य यागो विधीयत इति॥पक्षांतरालंबनेनास्यार्थवत्ता भविष्यतीति॥नहि त्वितरस्मिन्नपि
पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते॥न यागात्स्वर्गकामस्य यागो विधीयते॥न यागात्स्वर्गः॥नैतदेवमतस्मिन् एव खलु पक्षे स्वर्गप्रार्थ
यमानस्यात्मानं यत्नद्वयं यागस्योपायभूत्य विधीयत इत्यदोषः॥न तु यद्भावं स्वर्गं प्रति साधनमिति नास्ति वचनमित्येवं दृष्टमर्थ

फलत्वेनानुज्ञातं भवति स्वर्गकामस्य स्वर्ग इष्टस्तदर्थविशेषणार्थं च स्वर्गकामग्रहणमिति निरवद्यं ॥ तस्मात् स्वर्गकामस्य यागकर्मो
पदेश इत्यत्र ॥ अतः स्वर्गकर्मगुणत इति स्वर्गकाममधिकृत्य यजेतेति वचनमित्यधिकारलक्षणमिदं सिद्धमिति ॥१॥ फलार्थत्वा
त् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥ इदमाम्नायते ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमा
दि तत्र संदेहः ॥ किं यावत् किंचित् ... सत्वं तत्सर्वमधिकृत्येत उच्यते ॥ उत समर्थमधिकृत्येति किं तावत् प्राप्तं ॥ सर्वाधिकारो
विशेषाभावात् इदं त्वसमर्थो न किंचित् कामयते कथं तेषामधिकारः स्यादुच्यते ॥ मा भूद् येन नानां ॥ तिरश्चस्त्वधिकृत्य यजेतेति श्रु
यात् ॥ ननु तिर्यंचो पि न किंचित्कामयंते ॥ नेति ब्रूमः ॥ कामयंते हि सुखमिव हि दृश्यते घर्मेणोपतप्ताः छायामुपसर्प्यंति शीतेन
पीडिता आतपं ॥ आह ॥ प्रियं च आसन्नं चेतयंते न कालांतरफलं कामयंते कालांतरफलानि च वैदिकानि कर्माणि ॥ उच्यते ॥ का
लांतरमपि फलं कामयमाना लक्ष्यंते शुनः चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः ॥ श्येनांश्चाष्टम्यां न त्वेर्याध्याप्यार्शका नियतनिमि
त्तत्वात् ॥ आहाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात् समानाहाराणामप्यन्यस्मिन् काले दर्शनाल्लिंगानि च यं दे भवंति देवा वै सत्र
मासत वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेत्येवमादीनि देवानां वनस्पतीनां सर्पाणामधिकारं दर्शयंति ॥ ननु तिर्यगा
दयः कात्स्न्र्येन विधिश्रवसंदर्शनेन शक्नुवंतीत्यनधिकृता इत्युच्यंते ॥ यागं तु कर्तुं शक्नुवंति ॥ केचित्तस्माद्यजेतेत्येवमादीत्य
धिकरिष्यंति शक्नुवंतो विष्णुक्रमणादि वचनानि च शक्तानधिकरिष्यंति ॥ तत्र यो हि नानुपदिष्टविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं
वचनात् करिष्यति ॥ कस्तस्य दोषः ॥ द्रव्यपरिग्रहो पि नैवं देवग्रामो हस्तिग्रामवृषभस्य ग्राम इति उपचाराद्भवतीति ॥ तस्मा ३
त् तत्स्थानमप्यकुर्वतामधिकार इति ॥ किंतु वाक्श्रुतिसंयोगात् विधिः कात्स्न्र्येन गम्यते ॥ वा शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ नैतद
स्ति ॥ तिर्यगादीनामप्यधिकार इति ॥ कस्य तर्ह्यधिकारः यः समर्थः कृत्स्नं कर्माभिनिर्वर्तयितुं ॥ तस्याधिकार इति ॥ न चैते पि

285
1937

इति ॥ अपि तु भवाव ... द्रव्यपर्णो धिकृता मन्यते स्म ॥ आह ॥ किं च स्वर्गकाम इति जातिशब्दः समधिगतः नेत्याह ॥ कथं तर्हि
यौगिकः स्वर्गकामयोगेन वर्तते ॥ किं च नहि शब्देन जातिरूपा नाधिकृता इति गम्यते ॥ नैष च वयं स्त्रीजातिवचन इदं स्वर्गकामशब्दे
न ब्रूम इति किं तर्हि स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते ॥ ननु विवक्षितं पुंल्लिंगमिति ॥ कुतः ॥ अविशेषात् ॥ नहि शक्नोति
लिंगभक्तिः स्वर्गकामान् केनचिद्विशेष्टुं ॥ कथं लक्षणत्वेन श्रवणात् ॥ स्वर्गकामो यस्य लक्षणमेवं लक्षयति ॥ शब्दस्तेन लक्षणेनाभिल
प्यते इति ॥ शब्देनोच्यते ॥ न च लक्षणमविशिष्टं स्त्रियां पुंसि च ॥ तस्माच्छब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिकृतौ भवत इति गम्य
ते ॥ नन्वेकमधिकारः स्त्रियाः विधिमिवर्तेत विभक्त्यर्थश्चैवकस्मात् पुंवचनत्वात् स्त्रीनिवृत्ताव शक्तः पुंसो विभक्त्या पुनर्वचन
मनर्थकमिति ॥ यस्मादनर्थके पि स्त्रीनिरूपकता नायमर्थः संख्यायां चरितार्थश्च हानिः परार्थकल्पना प्रसज्यते च ॥ न चानर्थका
निर्दिशार्थत्वात् तस्मात्स्त्रियमपि मनीषया जात्यवधिक्रियेत यागवचनेनेति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ नात्र जातिर्द्रव्यस्य लक्ष
णत्वेन श्रूयते यदि हि लक्षणत्वेन श्रूयेत ततः स्त्रियां अपि याग उक्तो न पुंवचनेन निवर्त्येत ॥ इदं तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वे
न श्रूयते तत्र पशुत्वस्य च यागस्य च संबंधो न द्रव्ययागयोर्यथा पशुत्वं यागेन संबद्धमेवं पुंस्त्वमेकत्वं च ॥ सोयमनेकविशे
षणविशिष्टो यागः श्रूयते ॥ न यथाश्रुतत्वेन कर्तव्यः ॥ उपादेयत्वेन चोदितत्वादतः ॥ यत्तु दोषश्रुतिरपरिज्ञातगर्भहते आ
त्रेय्यां न पुंविभक्तिः सेति ॥ तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ अविज्ञातेन गर्भेण हतेनेत्यनुवादः प्रशंसार्थः अत्र यो च नदंतव्येति
इत्सांगर्भे कर्तव्यो पदव्यके वाप्येन वस्त्रीभवनीति ॥ पुंल्लिंगमपि भक्तिः श्रूयमाणा न शक्नोति स्त्रियं निवर्तयितुं शक्नोति चे
त् ॥ किं न न पुनरपि जातगर्भवचनं लिंगमिति ॥ तथा गोत्रप्रशंसार्थमात्रेय्या अवधसंकीर्तनं ॥ नवा यत्र गर्भ आत्रेयी ॥
गात्रं स्विन्नक्रुपत्रिशरादयं तद्धित उत्पन्नः ॥ समर्थात् ॥ तद्धित उत्पद्येत ॥ न चात्र शब्दस्य सामर्थ्यमस्ति ॥ द्रव्यत्वात्तु पुंसांस्था
नत्वद्रव्यसंयुक्तं कर्मभिक्रयाभ्यामनयस्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥ पुंसां तस्मादधिकारः ॥ कस्मात् द्रव्यवत्त्वा

न द्रव्यवत्त्वेनो हि पुमांसो न स्त्रियः द्रव्यसंयुक्तं चैतत्कर्म व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्येवमादि॥ कथमद्रव्यवत्त्वं स्त्रीणां क्रयाभ्यां क्र
यविक्रयाभ्यामसंयुक्ता हि स्त्रियः॥ पित्रादिभिर्विक्रीयन्ते॥ विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामनीशिन्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानां
विक्रयोऽपि स्मर्यते॥ शतमतिरथं दुहितृमते दद्यादार्षे गोमिथुनमिति चैनं दृष्टार्थत्वान्नेत्यदृष्टार्थं भवितुमर्हतीति॥ एवं
द्रव्यैः सम्बन्धोऽभावः स्त्रीणां॥ तथा चान्यार्थदर्शनं॥ या पत्युः क्रीता सत्यथान्यैश्चरतीति विक्रीतां दर्शयति॥ तादर्थ्यात्कर्मता
दर्थ्यं॥ आह यदव्यावसन्नो सर्पणेन विकर्तनेन वा यार्जितं तेन भविष्यतीत्युच्यते॥ तदप्यस्वातन्त्र्यं॥ यदा हि सा अन्यस्य
भूता भवति यद्वर्जयति तदपि तस्यैव भवति विनियोगाभावात्स्वकर्म कर्तव्यं॥ न तत्परिहायस्वकर्मार्हतीति परिकर्तुं॥ यत्नाद्येनैकेन वप्र
कारेणोपार्जितं तत्सर्वं पत्युरेव स्वं भवतीति॥ एवं च स्मरंति॥ भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः॥ यत्ते समधिगच्छंति
यस्य ते तस्य तद्धनमिति॥ फलात्सादृश्यविशेषात्॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ नन्वेतदस्ति निर्द्धनास्त्रीति॥ द्रव्यवती हि सा फले
नाविशेषात्॥ स्मृतिसमाख्यादस्वातन्त्र्यमभाविनव्यं॥ फलार्थिन्यापि॥ श्रुतिविशेषात्फलार्थिन्या यष्टव्यं॥ यदि स्मृ
तिमनुरुध्यमाना पत्नीशानि र्धना स्यात्॥ यजेत स्वर्गकामो न यजेत॥ तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाध्येत॥ न चैतन्न्याय्यं॥ तस्मात्
फलार्थिनी सती स्वमिव ममात्मीकृत्य द्रव्यं परिगृह्णीयात्॥ यजेतेति चैतेति॥ अर्थेन च समवेतत्वात्॥ अर्थेन चास्याः सहत्व
संवेतत्वं भवति एवं दानकाले संवादः क्रियते॥ धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति॥ यत्तूक्तं॥ भार्यादयो निर्द्धना इति स्मृ
र्यां पाणिनिर्द्धनत्वमस्या यद्येव श्रुतिविरोधात्॥ तस्मादस्वातन्त्र्यमानेन प्रकारेणोच्यते॥ संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं॥ ॥
क्रयस्य धर्ममात्रत्वं॥ ॥ अनुक्रमः स्मर्यते॥ धर्ममात्रं न तत्रासौ क्रय इति क्रये हि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने भ्रूणहानीचैरायप
तणोऽभवत्॥ नियमोऽस्तिदं दानं॥ शतमधिरथं शोभनामशोभनां च कन्यां प्रति गृह्णतः स्मार्तं च श्रुतिविरुद्धं विक्रयेनाशमन्न
न॥ तस्मादस्वातन्त्र्यमनेन प्रकारेणोच्यते॥ संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं तस्मादविक्रयोऽयमिति॥ स्ववचोऽवापि दर्शयति॥ ॥

283/1933

पत्नी यं पारिणेयस्य स्थेऽपि कर्मैव तानुमतं क्रियते॥ तथा च सदा पत्नीः संयाजयंतीति पत्नी सह्दिर्यादि यत्नयोप्रसदावाच्चापरिग
हाणां स्वर्ग्यमवरुंधत इति॥ विभक्तं तावदेतत्॥ अपर्यवसितमिदमधिकरणं तस्मादारभ्यते॥ स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्॥ ननु
स्ववतोऽप्यपि दंपत्योरेवं नावक्लृप्तं॥ तदिदं संदेहः॥ किं पृथक्पत्नी यजेत पृथक्यजमानः उत संभूय यजेयातामिति किं प्राप्तं
पृथक्त्वेन कृतः एकवचनस्य विवक्षितत्वात्॥ उपादेयत्वेन च कर्ता यजेतेति श्रूयते॥ तस्मात्तदत्रैकवचनं विवक्षितं॥ यथा नद्यौ
पुरुषौ संभूय यजेयातां॥ तथात्रापि द्रष्टव्यमिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्॥ स्ववतोर्वचनादैककर्म
स्यात्॥ वचनाज्जयोः सह क्रियापवर्गं स्मरंति धर्मे चार्थे च कामे नातिचरितव्येति॥ तथा तया सह धर्मश्चरितव्यः॥ सहाप
त्यमुत्पादयितव्यमिति॥ उच्यते॥ स्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं न युक्तं बाधितुं॥ नेति ब्रूमः॥ इह चाक्रैमित कर्म सपुंसकं स्त्रीकर्म
च॥ यथा दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोम इति॥ तत्र यथा दीक्षितेन यजमानादीक्षितेन ज्येनहोमउच्यते॥ तत्रान्यतराभावे वैगुण्यं
न तु पुंसो यजमानस्य यजमाना दीक्षित माप्य स्त्रियाः यजमानायाः पत्न्या दीक्षितं भविष्यतीति॥ नेत्याह॥ नाममीक्षितसं
स्कारः यदीक्षितसंस्कार एतदेवं स्यात्॥ असंस्कारश्चायं गुणभूता दीक्षिता रौ॥ तत्रान्यतरापाये भियतं वैगुण्यं सर्वांगो
पसंहारी च समवीतवचनस्यान्तेन न स्यात्॥ स्त्री यजमानी पुमांसं परिक्षिप्यते॥ आज्यस्य दीक्षितारं पुमांश्च स्त्रियमीक्षयितो
मिति॥ तत्र न पत्नीति यजस्वामिन्युच्यते॥ न क्रीता॥ पत्नीति हि संबंधिशब्दोऽयं॥ यजमान इति च स्वामीन्नक्रीतः॥ त
स्मात्स्त्रीपुंससाधकमेवं जातीयकं कर्मेति विज्ञायते॥ नन्वश्रुतिसामर्थ्याद्द्यावाचित् सहसंभूय यजेतेति प्राप्तदमुच्य
ते॥ यथैवास्याकं च धर्मः कथा चिह सह कर्तव्यः सा न यासहेति तेन न श्रुतिविरोधः स्मृतेरिति गम्यते॥ अथ यदुक्तं
केवलस्य पुंसोऽधिकारः केवलयाश्च स्त्रिया यजेतेत्येकवचनस्य विवक्षितत्वादिति॥ तत्परिहर्तव्यं॥ अत्रोच्यते॥ अ
थ इदं नावरयं प्रष्टव्यः अग्ने नेत्येकवचनेऽविवक्षिते कथं षोडशभिः ऋत्विग्भिः सह यागो भविष्यतीति॥ एवमुच्यते

नयिकृष्णके क्रियायोगे याजमानीने कपदार्थान्परिकर्ता न कुर्वन् यजनइत्युच्यते यजमानः आध्वर्यवमेव कुर्वन्न ध्वर्यु
र्न कुर्वन्न ध्वर्युर्यजतीत्युच्यते ॥ यथा संभरणामेव कुर्वन्ती स्थालीपचतिपरिकं करोतीत्युच्यते ॥ यस्य च कारकस्य च आ
श्रितव्यापारस्यैकस्य बस्येन विवासितं एकेन कर्तव्यो भवति ॥ एवं चेद्यावान्व्यापारो यजमानस्य तावान्तेन संभूय कर्तव्यः ॥
एकेनैकोयजमानो परेणापरेयाद राशते ॥ एकेनापि यद्रूपं वाद शद परेणापि यद्रूपं वाशादिति ॥ पत्नीव्यापारस्त्वन्य एव न
तु पत्नीमव र्तमानाय जमानस्यैकत्वं विहंति ॥ यथा ध्वर्युराध्वर्यु वेषु प्रवर्तमानः ॥ अत एव च सह पत्न्या यष्टव्यं मध्यर्कहिदंप
र्दिवंत भाव संसह पत्न्या कर्तव्यं इत रथान्यत राभिप्रायां यागएव न संवर्तेत ॥ तथा हि द्वितीयया पत्न्यां विनाया गोनैव
कल्पते ॥ यस्य हि तीयापत्न्यास्तितम कल्पयोनि कांक रिष्यति ॥ कर्त्तृसंस्कारार्थं पुहिनै षदोषः ॥ संभवं विहितानि सर्व
णि ॥ किं मरर्शनाय ॥ किं न स्व न्यपि ह स्यते ॥ योक्ते मपत्न्यां संनह्यति ॥ मेखलया यजमानो मिथुनत्वाय प्रजात्या इति ॥
स्त्रीपुंसावेवाग्नेयो स्य मेखला मास्या भिप्रायेवाख्याक्रम्यते ॥ मिथुनसंस्तवश्च नदेन स्त्रीपुंसाधिकारे कर्मण्युपपद्येत
नान्यथा ॥ क्रीतत्वा पुनरमास्त्वामित्व उच्यते ॥ स्त्रिया दुन्नरोउच्यते ॥ तु शब्दः परिसंख्यां वर्नयति ॥ नैतदस्ति ॥ यदुक्तं स्व
वीत्वात्स्व ॥ क्रीतात्वि साद्दार्पत्वात् ॥ अतिरमशनदानस्य ॥ अतो वद स्याः स्वामित्वमुच्यते ॥ तदुक्तम् ॥ यथापूर्णं
कोस्यकं वधीवर्दाना मीष्टइति ॥ एवं पत्न्यपि पाणिर्णीयस्येष्ट इति ॥ फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसंबंधः ॥ नैतदस्ति ॥
नोअनेकयोस्तु स्योगेणं स्वामित्वमिति ॥ फलार्थिनी हि श्रुतिर्वादरिष्यते ॥ स्वत्वानुरोधादस्मात् ॥ तस्मात्स्ववदी श्रुत्युन
गुणान् ॥ फलवस्तं वदर्शयति ॥ संपत्नीयस्यात्सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्याव भूतां ॥ संजानानौ विजहतामरातीर्
दिवि ज्योतिरजरमारभेतामिति ॥ दंपत्योः फलं दर्शयति ॥ तस्मादुभावप्यधिकृताविति सिद्धं ॥ द्याधानं च द्वियजवत् ॥ अ
स्याधानं यएवं विद्वानग्निमाधत्त इति ॥ सेदं समामनंति ॥ क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति ॥ सैषोर्थः सांशयि

कः किं द्वाभ्यां पुरुषाभ्यामाधेयाविवैकः पुरुष इति ॥ कथं संशय उच्यते ॥ इदं न श्रूयते ॥ वसानावादधीयातामिति ॥ तत्र वसनस्य
र्थं च्युत्पुनः श्रूयते ॥ तत्किं पुल्लिंगसंबंधार्थं श्रूयते ॥ उतस्त्री मविधानार्थमिति ॥ उभयोरपि च सामर्थ्यात्संशयः ॥ यदि लिं
गसंबंधार्थौ उभौ पुरुषौ आधास्यतः उतस्त्री प्रसंबंधार्थ ॥ तत्र पूर्वपक्ष इति ॥ किं प्राप्तं ॥ द्याधानं च द्वियजवत्स्यात् ॥ यथा एतेन राज
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति ॥ द्वयोः पुरुषयोर्द्वियज्ञो भवति ॥ एवं द्याधानं द्वयोः पुरुषयोः स्याद्वसनाद्विति श्रव
णादेवं हि द्वौ पुरुषौ गम्येते ॥ अपदांतरगतेन स्त्रीमेणास्य संबंधः ॥ अस्य पदगतं हि श्रवणादेवगतं हि पदांतरसंबंधवाक्या
दवगतं ॥ श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी ॥ वसानशब्दगतश्चार्थः ॥ आधानेन संबध्यते ॥ तस्मीमगतः ॥ आह ॥ वसनाद्विति नायं
केवलं पुल्लिंगएव स्त्रीपुंसयोरभिधायको भवति ॥ यथा कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ ॥ सूकरश्च सूकरी च सूकरौ ॥ एवं वस
नश्च वसाना च वसानौ स्यातामिति ॥ अभिधीयते ॥ प्रकृतार्थः प्रकरणं ॥ वा विशेषकं ॥ विधायकश्च शब्दो नानुवादः ॥ तत्र द्वौ पुं
सौ गम्येते ॥ यथाह्यवान येत्युक्ते द्वौ पुंसावानयेति हि आनयेति स्त्रियोर्न तस्त्रियोर्वाचकमेकारांतं द्विवचनमितिगम्यते ॥
आकारांतमपि द्वयोः पुरुषयोर्वाचकं भवति ॥ यत्रेदानीं स्त्रीपुंसयोः प्रयुज्यमानं उकारांतं दृश्यते ॥ तत्र किं पुमान्सद्वितीयः
तस्मादिति तद्वै तत्स्त्रीसद्वितीयेत्युच्यते ॥ पुंसि सद्वितीये द्वयोः पश्चोयथा ब्राह्मणावानयेति ॥ इहापि पुमान्सद्वितीयो
ऽस्ति तस्मात्पुंसि भिन्न इति गम्यते ॥ अत्रोच्यते इह दृष्टं प्रमाणं द्वयोः पुंसोर्दृष्टः कथमेकस्मिन्स्यादत्रोच्यते ॥ पुंसि च द्वित्वं
च दृष्टमिति शक्यते चसो भवत्यद्रिष्टं न द्वयोर्द्व्यर्थयोरिति ॥ पुंभावो द्वितं च एषशब्दो न व्यभिचरति तु पुनर्द्रव्यं ॥ अपि च पु
नपदप्रधिकरणवचनताद्वौ दृष्टौ ॥ द्विवचनबहुवचनोपपत्तेश्च ॥ प्रमित्रयोर्वरुणयोरित्यनुदर्शनात् ॥ इतरेतरया
यागेन चार्थैः समासविधानात् ॥ इदं हापवादत्वादेकशेष एव पक्षेव भवो वरस्त्वहितं वाति भिद र्शनं क्रियते ॥ एतमत्रापि
द्रष्टव्यं ॥ तस्मात्पुंसि द्वित्वे च वर्ततइति गम्यते ॥ न तु स्त्रीद्वित्वे दृष्टः ॥ अत्रातन चान्ने वदर्शनात्स्त्रीपुंसयोर्वाचकइतिगम्य

६

ते॥ अत्रोच्यते॥ उक्तमेतदन्यायश्चानेकार्थत्वमन्याय्यश्चानेकशब्दत्वमिति पुमान् सद्वितीयो स्वार्थो भविष्यतीति॥ स्त्रीपुंसौ चेत्स्
त्याप्यं॥ अथेदानीं सद्वितीयस्य पुंसोऽभिधायको न्यस्तराय इति स्त्रिया अनभिधेयत्वादवश्यंभावित्वाच्च द्वितीयस्यापरः सद्वितीयः पुमा
नर्थद्रव्यपीतरेणाद्वितीयपुमांसमनुपादीयते तस्मादिह द्वौ पुमांसावाधाने विधीयेते इति उच्यते॥ ननु स्त्रीपुमांसयोर्वाचिको औकारात्
द्विवचनं स्यादिति॥ नेत्याह तिरस्त्रीत्विप्रसङ्गः॥ आह॥ भगवतः पाणिनेर्वचनात् स्यादिति न मास्यामहे पुमांस्त्रियेत्युच्यते॥ न पाणिनेर्वच
नं कुक्कुटाविति औकारः स्त्रीपुंसोर्वाचिक इति॥ कथं तर्हि पत्नस्त्रीपुंसयोः सहवचनं तत्र सद्वितीयो वा पुमानिति कृत्वा अकारान्तस्य
औकारः प्राप्नोति॥ सद्वितीयावा स्त्रीति कृत्वा एकारः पुंशब्दस्तत्र साधुर्न स्त्रीशब्द इति पाणिनेर्वचनं॥ पुमांस्त्रिया तद्लक्षणश्चेत् इति च सूत्रे॥ तेन
सुतरां गम्यते पुंसो वा वाचक औकार इति तस्माद्द्वयोः पुंसोरधिकार इति॥ ननु॥ क्षौमविधानपरमेतद्वाक्यं स्यात् क्षौमसंबंधस्या
र्थवत्त्वादितरथा क्षौमवचनमनर्थकमेव स्यात्॥ अत्रोच्यते॥ वसानावादधीयातामिति भक्तिसंबंधात् क्षौमे आदधीयातामिति २
तस्मात् सन्निकृष्टमपि तदसंबंधमाधानेन॥ आह॥ वसानशब्देन सह संबध्यमानमर्थवद्भविष्यति॥ वसानसन्निकृष्टमपि क्षौममनभि
धीयते॥ विधायकस्य शब्दस्याभावात्॥ नहि वसानशब्दो विधायको न क्षौमशब्दः नानयोः समुदायः कस्तर्हि विधातुं शक्नोति॥
आदधीयातामित्ययं कोऽदि॥ आह॥ सोऽवश्यं विधास्यतीति॥ उच्यते॥ स स्वपदगतमाधानं शक्नोति विधातुं॥ श्रवणात् विहि
तत्वादाधानस्यानर्थक्येन वसनावपीति॥ वाक्येन॥ शक्नोति वाक्यं विधातुं॥ भवति हि वसानयोराधानसंबंधः॥ तत्र नासंनायस्त्वा
र्थः परिसंख्येयो भवति॥ क्षौमवसानसंबंधस्तु विधातव्य आदधीयातामित्याधानं संसृज्य विधानो अत्यंततायाः श्रुतिं जह्यात्
आधानसन्निकृष्टं चालिंगविधातव्यश्रुतिविप्रकृष्टेन क्षौमवसानसंबंधं विधातुं समुत्सहते अर्थविप्रकर्षात्॥ अपि चोत्सृज्य १
श्रुतिं क्षौमवसानसंबंधे विधीयमाने वसनस्याङ्गस्याप्याधानस्य न त्र क्षौमाभावे विनाधानं विगुणमिति॥ क्षौमादन्यत्
धानं स्यात्॥ आह वसानगुणतायां तर्हि कोऽर्थो निर्वर्त्यते॥ उच्यते॥ न कश्चिदपीति॥ अत एवास्य पक्षस्य पक्षस्य परित्या

291/1932

आह क्षौमवसनमपि तर्हि वासिताभ्यां कोऽर्थ इति॥ उच्यते॥ न हि वस्तुगुणं च विधातुं क्षौमं कल्पं चाभियोजनादि न भावार्थं तस्मात् सौ
माधानयोः क्षौमवसनवाद अर्थमात्रमेव वसानौ पुमांसाविति स्यात्॥ वचनं च येन विशेषमानस्य मलिने क्षौमसदृशे भ
वनः विशेषमस्य स्यात् एव भवत इति॥ तस्मात् द्वयोः पुंसोरधिकार इति॥ गुणस्य तु विधानत्वात् तत्र द्वितीयशब्दः स्यात्
पुरुषः पत्नीमावर्तयतीति नेत्यस्ति॥ ननु द्वौ पुरुषावादधीयातामिति॥ एकैकवादधीत च सर्वे ब्राह्मणो ग्नीनादधीतेत्येक
वचनमविवक्षितत्वात्॥ तस्मादेक एवादधीतेति॥ अभिहितवचनं द्वौ पुंसावादधीयातामिति चेत्याह वचनस्य तु विधानत्वात्॥ क्षौम
विधानमविवक्षितं स्यात्॥ यथाहि अपूर्वार्थविधिस्तथा भविष्यति॥ तस्मिन् द्विविधे वचने॥ इतरथा क्षौमवचनमनुवादमात्रं
स्यादादरमात्रं वानर्थकं च स्यात् एव बहुवचनाद्योगोऽपि साधारणत्वात् तस्मात् आदधीयतामिति गम्य
मानेन वक्तव्या आह ननु पुमांसौ विधेयौ विधाने न क्षौमविधाने वाक्यभेदो हि तथा स्यात्॥ श्रुतिगम्यौ च पुमांसौ वाक्य
गम्यं क्षौमं बाधेयातामिति॥ अत्रोच्यते॥ न पुमांसौ विधेयौ प्राप्त एवाक्रमसद्वितीयः पुमान् सोऽनूद्यते॥ कथं एकोऽपि पुमा
न् स्यात्॥ न स हि पत्नी द्वितीया स्यात् वचनात् अनूद्यते न हि विधेयत्वं भवति तस्मात् क्षौमविधानं न च वाक्यभेदो भव
ति॥ एकेन क्षौमस्य विधायकः शब्दान्तरेण विहितत्वादाधानस्य॥ अभिधायकं विहितत्वाच्च पुंसः सद्वितीयस्य न स्यात् पुनर्विधा
यकः॥ अनर्थकं संशयात्॥ २०० क्षौमभिधायकात् भविष्यति॥ वाक्यसामर्थ्यात् यत्र तस्मिन् पत्नीत्वं तापरिस्वार्थं जहातीति न
वचनं भवति॥ आधाने पत्न्याः क्षौमं कुर्यादिति अपि पत्नी पुंशब्दः स्त्रीपुंसयोर्वचनं इति गम्यते॥ अभिहितस्य तत्र निमित्तं
पुमान् सद्वितीयः॥ एवमाहि च हरी भगवता पाणिनिना सूत्रं प्रणीतं पुमान् स्त्रिया इति तस्य विषयः पुंशब्दः शिष्यमाणः साधुर्भ
वति॥ न स्त्रीशब्द इति तस्मात् एव पुमानादधीत नाद्वाविति॥ तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमनुल्पत्वात्॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु न वसमधिगतं स्त्रीपुंसयोः सहाधिकार इत्यथेदानीमिदं संदि

स्यते॥ किं सर्वैर्याजमानं पत्न्या कर्तव्यं॥ उत यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यं चेति किं प्राप्तं॥ सर्वं याजमानं पत्न्याः स्यात् सापि हि यजमाना॥
तस्मात् सर्वेषु स्यादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ तस्या यावदुक्तं स्यात् वचनात् वचनप्रामाण्यात् आशीर्ब्रह्मचर्यं च कस्मात् तुल्यत्वात्॥ आनु-
ल्यादि स्त्रीपुंसा॥ यजमानः पुमान् विद्वांश्च॥ पत्नी स्त्री चाविद्वा चेति किमतो यद्येवं तदतुल्यत्वमेतदतो भवति॥ क्रत्वर्थेषु यानि
यजमानप्रदानानि समंत्रकाणि॥ तेषु पादे वचनेन तस्य श्रवणात्॥ विवक्षितं तस्य लिंगं तेन तेषु पत्नी न स्यात्॥ यानि क्रत्वर्थानि
निस्समंत्रकाणि तेष्वस्वत्वात्॥ पत्नी न स्यात्॥ तत्पत्न्या मध्ययनस्य प्रयोजकं स्यादिति॥ यद्युच्येत नाम्नः असत्यपि प्रयोजक-
त्वेन स्यनिर्दिष्टानि विष्यत्वेन विहितस्य पुमान्निवर्तकः॥ यथा कन्त्वर्थ प्रेरकेनयेनके॥ न चिन्निवर्त यितव्यं तस्मान्नतिषिध्यस्य
पत्न्या अध्ययनस्य न पुनः यतवेदं किंचिदस्ति प्रमाणे॥ अतस्तदपि पत्नी न कुर्यात् या त्वाशीषो यच्च ब्रह्मचर्यं तत्पुरुषं प्रतिगुणभू-
तं न तत्रा प्रयत्नेन तत्तो सिध्यति॥ अन्यतरस्याहि संस्कारो हि न च तत्रोपादयत्वेन ग्रहणं यजमानस्य तस्माल्लिंगमप्यवि-
वक्षितं अत आशीर्ब्रह्मचर्यं चोभयोः स्यात्॥ यच्च हत्वा च्यते॥ यथा पत्न्याऽप्यमवेक्ष्य तदिति॥ तस्मात् तुल्यत्वाद् समानविधाना
पत्नी यजमानेन भवितुमर्हति॥ चातुर्वर्ण्यमविशेषात्॥ अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युदाहरणं॥ तेषु संदेहः॥ किं चतुर्णां वर्णानां
मपि पत्नं पुरुषनायद्राणां त्रयाणां वर्णानामिति॥ किं तावत् प्राप्तं॥ चातुर्वर्ण्यमधिकृत्य यजेज्जुहुयादित्येवमादिशब्दश्रु-
तिकुर्णो विशेषान्नाहि कश्चिद्विशेष उपादीयते॥ तस्मात् शूद्रो निवर्तेत॥ निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेयेभिसंबंधात्॥ क्र-
तुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ त्रयाणामधिकारः स्यात् कुतः॥ अग्न्याधेये निर्देशात्॥ अग्न्याधेये
त्रयाणां निर्देशो भवति॥ वसंते ब्राह्मणोग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति शूद्रस्याधाने श्रुतिर्नास्तीति॥ अनग्निः शू-
द्रः॥ असमर्थोग्निहोत्रादीनि निर्वर्तयितुं॥ तस्मादग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येवमादिषु शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति
ब्राह्मणादीनामेवाधिकृत्य साप्रवर्तते तेहि समंत्रा अग्निमत्वात् आहवनीयादयो न शूद्रस्याविधानात्॥ संस्काराः शक्ता

293/1937

आहवनीयादीनां तस्मात् त्रयाणामेवाग्निहोत्रादिषु शूद्रस्याग्रेयो ग्निर्मन्यते स्म॥ निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात्॥ पशु-
फलाधिकारः शूद्रस्यापि तदन्यसर्वं ह्यर्थिन न अधिकृत्य यजेतेत्युच्यते॥ सोमाति प्रतिषेधे न शूद्रान् व्यावर्तेत पशु समर्थेग्न्यभावादि-
ति॥ सोदेयास्याग्निरर्थप्राप्तः॥ कामश्रुतिपरिग्रहात्तत्वात्॥ अग्राह्य तत्र अग्न्याधेयचोदना वा ब्राह्मणादिसंयुक्ता न शूद्रस्येत्युच्यते॥
निमित्तार्थेन तत्र श्रुत्या योगमात्रिकाः कथं निमित्तरूपा एतच्छब्दः॥ ब्राह्मण आदधीत वसंते राजन्यो ग्रीष्मे वैश्यः शरदीति ब्राह्मणादीनां
वसंतादिभिः संबंधो गम्यते॥ वसंतादि संबंधार्थो ब्राह्मणादयः इत्येव गम्यते॥ न चान्यार्थाति नेवाक्येन शूद्रान्व्यावर्तितान् भविष्य-
ति॥ यस्माद् बादरिः सर्वाधिकार एतच्च मन्यते स इति गम्यते॥ अपि वान्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः॥
यथाश्रुतिव मतीयेते॥ ब्राह्मणादयोऽत्राधानेश्रूयंते तेन ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं वसंतादिश्रवणाद्वसंतादिकाले तथा वेदं च
इदं ब्राह्मणमेवानुक्रमेणं तपति॥ बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्वीत॥ पार्थुरश्मं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति शूद्रस्य सामना-
मनानंति॥ तथा च चोदितं ब्राह्मणस्य पत्नी रूपं नव्यस्याभिसावैश्यस्येति॥ आधाने अवसु मक्रमेषु ब्राह्मणोग्निमादधीत इत्यादि-
राजन्योदादयो वैश्यस्ये॥ यद्यत ब्रह्मसामकं वर्णस्य कर्ममनु क्रमपि विनिष्कलं स्यात्॥ तस्मादपशूद्रो जुहुयाद्यजेत वा॥ अनि-
र्देशात्तु प्रसंगस्यात्॥ नैतदेवं॥ शूद्रस्याप्याधानंतु धिकारोऽग्निहोत्रादिकर्मसु विधि॥ अस्ति हि शूद्रस्याधानं यत एवं विद्वानग्निमाधत्त
इति सामान्येन॥ इदमपि विधि साधि ताविष्यति॥ तस्मात् सर्वाधिकारं शास्त्रं भवितुमर्हति॥ नैगुण्यान्नेति चेत्॥ अथ यदुक्तं मंत्रब्र-
ह्मसामक अनग्निकर्ममक्रमकं च शूद्रस्य कर्मयक्रमपि फलं न साधायद्धि गुणमिति तत्परिहर्तव्यं॥ न काम्यत्वात् स एव परिहारः का-
म्यत्वात् कामपिर्यात शूद्रः॥ अपि वर्तेत तावत् ब्रह्मसामतेषु नारभ्य किं चिदाम्नानम विशेषेण च श्रुतिर्निमित्त आहधयादिति त्रिक मे पश्च-
इत्यान्येष्वपि॥ येन चम स्तुशूद्रस्येति संबंधदर्शनाद् ध्यायस्य तमस्त्वेव शूद्रस्य तस्मात् चातुर्वर्ण्यमधिक्रियेत॥ संस्कारे च तत्प्र-
धानत्वात्॥ अतेचविशेषो गम्यते॥ न त्वाधान्यं पुरुषप्राधान्यं हि साधकि मतो यत्पुरुषप्रधानता एतदतो भवति॥ पुरुषः प्रधा

नं संस्कारो न शक्नोत्यनुपसंह्रियमाणः तस्याधिकारं व्यावर्त्तयितुं कथमिति यजेतेति स्वर्गकामे विधीयमाने तत्कामः शूद्रो ना
भिहित इति चेन्न स्यात् किं तर्हि संयोगस्य पुरुषनिवर्त्यं न निवर्त्तयति ॥ अतमिति चेन्न ॥ सामर्थ्योपजननार्थे वदितद्यस्येवोच्यते ॥
नस्यैव तेन विना सामर्थ्यं नान्यस्यार्थ एवं वदितु तस्मान्न भावीयस्कार्ता रं समर्थं करोति ॥ यस्य तु तेन प्रयोजनं स तदनपेक्ष्य वया
गमभिनिर्वर्त्तयति ॥ तस्मादपि न शूद्रवर्जनं ॥ अपि च वेदनिर्देशादपशूद्रं प्रतीयेत ॥ एवं तावन्न प्रापकाणि वचनानीत्युक्तं शक्य
ते तु वक्तुं प्रापकाणीति ॥ वसन्तस्य ब्राह्मणेन तूर्ण अपादष्टं नैमित्तिके पवित्रे सत्सु शक्यत एव शूद्रस्य पर्युदासो वक्तुमिति हे
त्वन्तरं व्यपदिष्ट मपि चेतिपसत्त्वावर्त्तनं ॥ एवमपि सति नैमित्तिकपिता ब्राह्मणादिश्रवणमति अपशूद्राणामेवाधिकारः ॥ कुतः
विदनिर्देशात ॥ वेदे हि त्रयाणां निर्देशो वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति ॥ वेदाभावादसमर्थः शूद्रो यष्टुं
तस्मान्नाधिक्रियते ॥ ॥ गुणार्थत्वान्नेति चेत् ॥ गुणेनाध्ययनेनार्थी शूद्रोऽप्यनीतः स्वयमुपेत्याध्येष्यते ॥ तथास्य सामर्थ्यं
जनिष्यत इति ॥ संस्कारस्य तदर्थत्वात् विद्यायां पुरुषश्रुतिः उच्यते ॥ विद्यायामेवैषा पुरुषश्रुतिः ॥ कथमवगम्यते ॥ आचा
र्यकरणमेतदभिधीयते ॥ कुतः आत्मनेपदे उपनयनस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् विद्यार्थमुपाध्यायस्य समीपमानीयते ॥
नादृष्टार्थे नाधिकं कुड्यं वा कर्तुं दृष्टार्थमेवैषा विद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥ कथमवगम्यते ॥ आचार्यकरणमेतदभिधीयते
कुतः आत्मनेपददर्शनात् ॥ कथं पुनर्नयति शब्द आचार्यकरणे वर्त्तते ॥ तदर्थसंबंधाउपनयनस्याचार्यकरणापेक्षा वेदाध्ययनेन
नाचार्यो भवति ॥ तस्माद्वेदाध्ययनं ब्राह्मणादयश्च तु नाः शूद्रस्य न श्रुतं वेदाध्ययनं ॥ अतः अवेदत्वादसमर्थः शूद्रो नाधिक्रि २
यत इति ॥ विद्यानिर्देशान्नेति चेन्न ॥ इति चेत् पश्यति ॥ अवैधत्वात्तदसामर्थ्यान्नाधिकृतः शूद्र इति ॥ नेपदोषा विद्यानि
र्देशात् वैद्यां निर्देक्ष्यति ॥ अनुक्तामप्यध्येष्यत इति शक्यते अनुक्तामध्येतुं ॥ तस्माच्चतुर्णामप्यधिकारः ॥ आवेद्यत्वादभा
वः कर्मणि स्यात् ॥ यद्येतदस्ति शूद्रोऽप्यध्येष्यत इति प्रतिषिद्धमस्याध्ययनं शूद्रेणनाध्येतव्यमित्यधीयानस्याध्ययनफलं

295/1937

न भवति दोषश्च भवेत ॥ अतः अवैद्यत्वादभावः कर्मणीति सिद्धं ॥ अध्याप्य वेदमनेन सिद्ध्येत् अध्यापनयित्वादभावः कर्मणि
स्यात् ॥ अस्त्र रूपमनर्थकमिति ॥ प्रापकाणि ह्यब्राह्मणादीनामाधानवाक्यानि ॥ ननु य एवं विद्वानग्निमाधत्त इत्याधानस्य विधायकं ॥
न तु ब्राह्मणो वसंतेऽग्निमादधीतेति निमित्तार्थानि हि वचनानीति गम्यते ॥ अत्रोच्यते ॥ ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति श्रुत्या विधानं
गम्यते ॥ एवं विद्वानग्निमाधत्त इति स्तुत्या गम्यते ॥ तदा नामिकमत्यसमुत्याद्वर्त्तलं ॥ तस्मात् प्रापकाणि वचनानीत्यतः शूद्रस्यान
धिकारः ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं ॥ अन्यार्थदर्शनं भवति ॥ यथा न शूद्रस्याध्ययनमिति ॥ किं लिङ्गं भवति ॥ यदुवा एतच्छ्मशानं यच्छू
द्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति ॥ अतश्चाध्ययनं ॥ शूद्रस्य दर्शयति ॥ तस्मादपशूद्राणामधिकारः ॥ न चाहवनीयादिना शूद्र
स्य यागो यच्च नयागो ह्यात्र विधीयते ॥ उच्यते ॥ नात्र यागस्वरूपं विधीयते ॥ स्वर्गकामस्य ॥ किं तर्हि स्वर्गफलता विशिष्टस्य याग
स्य ॥ तस्मादसंभवः शूद्रस्याग्निहोत्रादिषु ॥ त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ अग्निहोत्रादिष्वेव संदेहः किम
द्रव्यस्याधिकारो नेति ॥ उच्यते ॥ त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मण्यधिक्रियेत ॥ नाद्रव्यः कुतः ॥ नहि शक्नोत्यद्रव्यो द्रव्यसंयुक्तं
कर्मानुष्ठातुं ॥ तस्माद्द्रव्यस्य अनधिकारः ॥ अनित्यत्वात्तु नैवं स्यादर्थाद्धि द्रव्यसंयोगः ॥ यदुक्तमद्रव्यस्याधिकार इति तन्न
कुतः ॥ अनित्यत्वाद्धि द्रव्यसंयोगः ॥ नहि कश्चिज्जातोऽद्रव्य एव पुरुषः अस्तु पापो येन द्रव्यवान् भवति ॥ यः शक्नोति
यष्टुं तस्य यजेतेत्यवाचकोऽभ्यायः ॥ यो न कथंचिदपि शक्नोति यागमभिनिर्वर्त्तयितुं ॥ तस्याधिकारो यजेतेति शब्दो यस्तु केन
चिदपि प्रकारेण शक्नोति कर्तुं ॥ तत्र वर्जयितुं नावर्त्तते ॥ अर्थाद्धि द्रव्यसंयोगो भवति ॥ जीविष्यति विनाधनेनेत्यतश्च प्रति
विद्वांसं तदिदमभिधीयते ॥ तस्मादर्थादेव द्रव्यसंयोगः ॥ अतोऽनाधिकारो द्रव्यस्यापीति ॥ अंगहीनश्च तद्धर्मात् ॥ अग्निहोत्रादिषु
चांगहीनं प्रति संदेहः ॥ किमस्याधिक्रियत उत नेति ॥ तत्राधिकरणातिदेशो समर्थ इति कृत्वा पूर्वः पक्षः ॥ शक्नोति
प्रमाणं वादित्युत्तरः पक्षः ॥ तदिदमभिधीयते ॥ अंगहीनश्च तद्धर्मेति ॥ किं धर्माद्रव्यधर्मेति ॥ उत्पत्तिनित्यसंयोगात् ॥ यस्य

मी॰ भा॰ त्वमप्ति नाधिय मंगवैकल्यं तं प्रति विचारः॥ किमधिक्रियते नेति पूर्वाधिकरणेनाधिक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः॥ नाधिक्रियत इति कुतः

३० शक्त्यभावात॥ कथं ह्यसौ केनचिदपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुं॥ तस्मात्तस्याधिकारो न गम्यते॥ ननु चायं नेत्रशक्तोऽधिक्रियत इति

चक्षुर्विकलो विनाज्यावेक्षणेन यक्ष्यते विघ्नकर्मैः पंगुः विना विष्णुक्रमादिभिः अश्रवणेन च बधिरः॥ एवानपदानि विना च सुविकलादीनाम

धिकार इति निरुच्यंते॥ नाज्यावेक्षणादि पुरुषं प्रति निर्दिश्यते यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोधिक्रियेत क्रतुं प्रत्येषामुपदे

शः॥ प्रकरणाविशेषात॥ पुरुषस्य चाख्यातेनानभिधानादित्युक्तमेवं न वविधिर्वा संयोगांतरादित्यत्र॥ तेष्वविना विगुणं कर्म प्रयु

क्तमपि फलं न साधयेत॥ तस्मात्तस्यानधिकारः॥ अत्र्यार्षेयस्यहानंस्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते॥ आर्षेयं वृणीते॥

तथा एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते इति पर्यानच उरो वृणीते न पंचातिवृणीते इति तत्र संदेहः॥ किमत्र्यार्षे

यस्याधिकार उत नेति किं प्राप्तं॥ अत्र्यार्षेयोप्यधिक्रियेत कुतः आर्षेयं वृणीत इति सामान्यवचनात् तस्मादेकं करिष्यते॥

द्वौ च॥ नच दर्शयति॥ एकं वृणीते द्वौ वृणीते इति॥ तथा प्रतिषेध इति न चतुरो वृणीते न पंचातिप्रवृणीते इति॥ न चात्र प्राप्ति

मप्रतिषेधो न कल्प्यते॥ तस्मादेकार्षेयोप्यधिक्रियेत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ यो नत्र्यार्षेयः स नाधिक्रियेत॥ कुतः त्रीन्वृणीत

इति॥ विधिरूप वचनात॥ विधेश्च प्राप्तत्वात॥ नन्वेकं वृणीत इत्यपि विशेषवचनमेव॥ नेत्युच्यते॥ विधायि कायाविभक्तेर

भावात॥ नतत्स्यात् विधास्यति॥ यथा त्रीन्वृणीत इति उच्यते॥ त्रयाणामेव स्तुतिः सा त्रित्वं विधास्यति॥ एकं वृणीत इत्यत्र प

क्षानुवादोयं॥ त्रयाणामयनत्रापि त्रित्वमेव श्रूयते विधातुं॥ एवं चैकवाक्यत्वेनैव विधानं भविष्यति न चतुरो वृणीत इति न पंचा

तिवृणीत इति॥ नित्यानुवादो भविष्यति॥ तस्मात्र्यार्षेयस्यैवाधिकारो नान्यस्येति सिद्धं॥ वचनाद्रथकारस्याधानस्यपू ६०

र्वशेषत्वात॥ आधानं श्रूयते॥ वर्षासु रथकार आदधीतेति तत्र संदेहः॥ किं त्रैवर्णिकानामन्यतमो रथकारः आहो

स्विदत्रैवर्णिक इति॥ किं प्राप्तं रथकारस्यात्रैवर्णिकस्याधानमेतद्वकुतः॥ वचनात् विवचनमिदं भवति॥ वर्षासु रथका

297
1937

र आदधीतेति॥ नहि वचनस्य किंचिदलभ्यं नाम॥ सर्वशेषः त्रैवर्णिकः॥ आधानं ब्राह्मणराजन्यविशां उक्तमाधानं परिशेषात् त्रैव

र्णिकः रथकारः स्यात्॥ न्याय्यो वा कर्मसंयोगात् न शूद्रस्य प्रतिषिद्धत्वात्॥ न्याय्यो वा स्यात्॥ त्रैवर्णिको रथकारः कर्मणा वि

शेषणात् न हि शूद्रो यज्ञसमर्थः स्यात् प्रतिषिद्धः॥ तस्मात् त्रैवर्णिको रथकारः स्यात्॥ अकर्मत्वात्तु नैवं स्यात्॥ नास्ति त्रैवर्णिको र

थकारः॥ प्रतिषिद्धं हि तस्य शिल्पोपजीवित्वं॥ अत्रैवर्णिकस्यास्ति॥ तस्मात् वचनप्रामाण्यात्स आधास्यते॥ आनर्थक्यं च सं

योगात्॥ ब्राह्मणादिषु वसंतादयो नियता आनुमतिवर्षा [illegible] संबन्धादानर्थक्यं प्राप्नुयुः॥ तस्मादत्रैवर्णिको रथ

कार इति॥ गुणार्थमिति चेत्॥ एवं चेन्मन्यसे नास्ति त्रैवर्णिको रथकारः प्रतिषिद्धत्वात्॥ शिल्पोपजीवनं स्यादिति॥ गुणार्थेन

कश्चिद्भविष्यति॥ रथकारो वैव वैकल्पिक आधानं विज्ञायते॥ उक्तमनिमित्तत्वं॥ उक्तमेतदस्माभिः अनिमित्तार्थान्येता

नि श्रवणादीनि॥ केवलो यदि चानिमित्तार्थानि पुनरेतानि भवन्ति प्राप्तकाणी प्रापितान्येषामाधानस्य॥ पुनः प्रापणमनर्थकं स्या

त्॥ तेन यस्याप्राप्तं॥ तस्य भविष्यति॥ अथोच्यते॥ पुनरेकं निमित्तार्थं भविष्यति॥ नैव तत्कल्प्यते॥ वसंतादिसंयुक्तेन कथमि

तर्वाभिः संबध्येत॥ अपि च॥ प्रापकपक्षे आधानं विधीयते श्रुत्या॥ निमित्तपक्षे पुनः वर्षा विधातव्याः॥ तद्वाक्येन भ्रातिर

[illegible] स्यादेकोयस्यां॥ तस्मादत्रैवर्णिकस्येदमाधानमिति॥ सौधन्वनास्तु हीनत्वात् मंत्रवर्णात् प्रतीयेरन्॥ ननु सर्व एवात्रैव

र्णिको रथकारः॥ सौधन्वना इति पञ्चमिव वचः शूद्रः सौधन्वनानामजातिरभिधीयते॥ हीनास्ते किं चित्त्रैवर्णिका

त्कारात्परं॥ भवनेषट्स्थानवैश्यान [illegible] आधानं विधीयते॥ कथमवगम्यते॥ प्रसिद्धं मंत्रवर्णाच्च॥ मंत्र

वर्णो हि भवति॥ सौधन्वनानां भव [illegible] ऋभूणां चेति रथकारस्याधानमंत्रः॥ तस्मात् सौधन्वना ऋभवः

त्रिकृभवस्वरथकाराः॥ अपि च [illegible] मिति न ऋभव इत्युच्यंते॥ रथकाराश्च नेमिं [illegible]

मी·भा· स्यादेवं वर्णत्रयाणामाहिताग्नीनां विधीयत इति । स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ वास्तुमध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेत् ॥ यत्र आ·६
३१ कूटः ... एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति । एतामिष्टिं प्रकृत्योच्यते । एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति ॥ निषादस्थपतिं प्रति संदेहः
किमधिकृतानामेवान्यतम उतान्य एवेति । किं प्राप्तं । एषामन्यतम इति ब्रूमः ॥ स हि समर्थस्तेष्वन्यो वै ... नित्यात् ॥
समर्थ इति । ननु निषादस्थपतिरेव न उपपद्यते । उच्यते । न उपपद्यते । निषादानां स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति षष्ठी
समासो भविष्यति । श्रेष्ठो निषादानां यस्मादधिकृतानामधिकारेण ... इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ निषादः स्थपतिः स्या
च्छब्दसामर्थ्यात् निषाद एव स्थपतिर्लक्षणया स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या भवितुमर्हति ॥ तस्माच्छब्द
सामर्थ्यान्निषादस्थपतिर्ग्राह्यः ॥ निषादं एकोऽभिवदितुं श्रवणेनैव ॥ अनिषादानां तु स्थपतिं लक्षणया ब्रूयात् ॥ श्रुति
लक्षणाविशये तु च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा ॥ अथोच्यते । यैव दीक्षा यो निषाद एवं निषादवचनं न षष्ठीसंबंधस्य वाचि
कम् ॥ तत्र ... अथ षष्ठीसमासः आह । कोऽपि सामर्थ्यात् ... अवगम्यत इति ॥ स संगम्यते ॥ नतु लोप
न । केन न ... निषादशब्दो लक्षणया न स्यात् लक्षणायां दोषो न स्यादित्युक्तं ॥ समानाधिकरणसमासस्तु बलीयान्
न यदि स्यात्स्थपतिशब्दो भवति ॥ द्वितीयाविभक्तिस्तत्रैव ... संबध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निषाद इति गम्य
ते ॥ तत्र ... श्रुतं ... स्यात् ॥ तस्मान्निषादस्थपतिः स्यात् ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगं च भवति कूटं द
क्षिणेति निषादस्थपतेः कूटं दक्षिणां दर्शयति ॥ कूटं हि निषादानामेवोपकारकं स्यात् ॥ नार्याणामस्य ... वर्तते यामिति ३१
तस्मान्निषादानामेवास्मिन्नधिकार इति ॥ ॥ षष्ठस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिका
रः स्यात् ॥ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् ॥ तथा ऋद्धिकामा उपेयुः ... एवं कामा एतां सत्रमुपेयुः ॥ सप्तदशाव

299/1937

राः सत्रमुपेयुः ... इति संदेहः । किं समस्तेन फलेनार्थिनः सत्त्वेऽधिकारः उत पर्यवसितार्थत्वादधिकार इति
... दीक्षेरन् ... इति । कथमेतयोः एकैकशोऽधिकारी न ... ॥ ऋद्धिकामा इत्येवमा
दिभिः ... समस्तेषु ... नेन तं तमधिकुर्यात्
... एकैकोऽन समर्थोऽर्थं ... पर्याप्तं तु ... अवगच्छामः ॥ न चाक
र्तुः फलं भवति न चैकैकः कर्तोच्यते ॥ तस्मात्समस्तानां फलमेकैकस्य फलाय ... समस्तं फलमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः
... प्रत्येकं फलं ... निर्वर्तते ॥ कुतः पुरुषार्थस्यैकसिद्धित्वात् ॥ सह क्रियमाणे सत्त्रे एकैकं पुरु
षार्थं साधयति ॥ ... फलं भवति ॥ एकैकस्यानेककर्तारः ॥ नन्वेतदुक्तमेकैको न कर्तृकं कर्म न शक्नोति
कर्तुमिति उच्यते ॥ एकैकस्य ... सामर्थ्य ... अन्यः ... स्वार्थं साधा
रणेन ... ॥ एवमेकैकः पुरुषार्थं साधयिष्यति ॥ इतरानितरश्च ॥ तेन सर्वे कर्तारः परस्परसव्यपेक्षा भविष्यन्ति
... कर्तारः पृथक् पृथक् फलमस्य एव ... ॥ अपि ... योगाद्या ... तत्र दर्शनं तथाभाव
विभागे स्यात् ॥ ... परेकं कर्म ... इति ॥ ... द्वितीयः ...
कुर्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ ... संभवो यथा स्यात् ॥ सत्वादर्शनं ४
तथाभावविभागे स्यात् ॥ ... फलमभिनिर्वर्तेत ॥ एवमेव सत्रे तंत्रेण
... ॥ सर्वेषां ... तत्र सर्वे कर्तारः तंत्रेण भवंति ॥ न चा
... सत्रं ... ॥ यदि ... नानेकसंबंधार्थमेवं ... मिति

मी·भा ७२ न्ते ॥ [illegible] तस्मादेकैकस्य फलेन फले [illegible] ॥ यजमानपुरुषश्रुतेर्याकाम्यं प्रयो आ·६
गे [illegible] पूर्णमासाभ्यां स्वर्ग[illegible] विश्रूयते ॥ अत्रसंदेहः ॥ किमिति यमए
को [illegible] एक एव [illegible] ॥ [illegible] फलं प्रयोक्तरीति ॥ यदा [illegible] प्रयोकरित दाविन
[illegible] ॥ [illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ कुतः पुरुषश्रु
ते ॥ [illegible] एकस्य द्वयोः बहूनां वा [illegible] ॥ नासौ पुरुषो यागे[illegible]
यते ॥ [illegible] ॥ कथं [illegible] यागेन फलं प्राप्नुयादिति ॥ यागस्य वा फलमि
[illegible] संख्या गुणभूतानेकं पुरुषं परिछिंद्यात् ॥ अथ पुनरनंगभूतं
पुरुषं [illegible] संख्या [illegible] यावान् समर्थो था
[illegible] ॥ कथं पुरुषप्राधान्यं ॥ न फलीमत्वं स्यात् किं
[illegible] ॥ [illegible] फलसंबन्धः [illegible]
[illegible] ॥ एको द्वौ बहवो [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] प्रतिपदं कुर्यादिति [illegible] प्रतिपदं कुर्यादिति द १२
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
ते ॥ [illegible] ॥ तस्मादुभयमपि प्रत्येतव्यं ॥ आह ॥ [illegible]

301/10135

ते ॥ [illegible] ॥ तस्मादुभयार्थवचनमिति [illegible] ॥ [illegible] गुणभावा[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ नैतदेवं [illegible] पुरुषप्राधान्ये सति
[illegible] प्रधानभावः प्रधान[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] यागो [illegible] फलो [illegible]
[illegible] पुनः [illegible] ॥ [illegible] ॥ स्वार्थ एकस्त
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] नास्
[illegible] ॥ [illegible] पुरुषप्राधान्यं तदा फलस्य यागस्य
[illegible] ॥ [illegible] पुरुषस्य गुणभाव अनोयाः
याकाम्यं स्यात् ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] प्रत्यर्थाहि विधे
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कथं यजेतेत्य [illegible] यागं कुर्यादि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ स्वर्गकाम [illegible] स्वर्गकाम [illegible] विशेषमाल[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कथं तर्हि कामस्यात्म
[illegible] ॥ [illegible] एव फलं काम [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] श्रुती [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ गुणभूतस्तु पुरुषः श्रूयते ॥ [illegible]
[illegible] पुरुषप्राधान्यं [illegible] सुखसंबंधेन [illegible] ॥ त
स्मात् [illegible] पुरुषप्राधान्यं मन्यते ॥ [illegible] पुरुषस्य संख्या विवक्षितेति ॥ ॥अन्यस्यादिति चेत् ॥

बी·भा·

३३.

इतिवेदवान् पश्यति॥ एवं सति यदि स्वर्गकामोऽन्यस्यापि स्वर्गकामयमानोऽन्यो यजेतेति॥ तत्र पूर्वोक्तो न्यायः प्रत्युद्धतो
भवति॥ तस्य फलं मयि क्रीणीति॥ ॥अनर्थनाभिसंबंधः॥ न परस्य स्वर्गकामयमान इत्येवं न यजेत नाप्यन्यः स्वर्ग
कामयमानो [illegible] वहुतिरूपं नहि फलमसौ न मा भोक्ष्यतीति॥ कथं पुनः फलस्याप्राप्तिरूपप्रदर्शिशेषश्रवणात्॥ यजेतेति यद्धा
भाने आत्मनो वसंतेऽभिमारभीतेति तदा कामश्रुतेनावुपमहोलवाद एव॥ फलकामो न मितिचेव॥ एवं चेद्वान् मन्यते॥ न स्व
र्गकामयमानेन वस्तु कर्तृत्वं [illegible] न यजेत फलाभावादस्यायाग इति॥ सूक्तवाकफलार्थं नहि यजेत आशास्तेयं यजमान आ
युराशास्त इति मयोऽनधिनारंभिं इष्यते॥ फलविधिश्चसूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति विधानात्॥ यदि फलविधिरयमांन्त
वर्णिकादेव वानतः सूक्तवाकेन प्रस्तरः हृतो भवति॥ इतरथादृष्टं कल्प्येत॥ तस्मादानुषंगिकफलार्थमन्यस्य स्वर्गकामोऽन्यो
यजेतेति॥ न नित्यत्वात्॥ नैतदस्ति॥ यस्यैव प्रधानं फलं॥ तस्यैवानुषंगिकमपि भवितुमर्हतीति एवं स्वार्थे नाधानं कृतं भवति
तत्राधानस्य स्वार्थता या नास्ति विशेषः प्रधानफले वानुषंगिकफले वा॥ सर्वमेवाधानादित्यमेवेनुमर्हति॥ नित्यकाम्यनावि
रुध्येत॥ यदा पुत्रादिकामो यजेत तन्नहि नित्यं यदा नित्यं ना पुत्रादिकामः॥ तस्मादवस्थितो न्यायः प्रत्युक्षियेन नवेत्यरूपः
प्रधानभूतस्यौ [illegible] पुराभेदानस्या विवक्षितमेकत्वं॥ तस्मादेक एव यजेतेति॥ कर्मतयेति चेत॥ अथय उक्तं द्वयोर्बहूनां च
यागं दर्शयति॥ युवं हि स्थः स्वर्वती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति॥ एते असृग्रमिंदवः इति वहुभ्यो यजमाने
भ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति॥ द्वियजमानकं बहुयजमानकं च कर्म तत्प्रतिपद्विधानात्कर्मतयायुक्तं स्यादिति॥ तत्परिहर्तव्यं
नसमवायात्॥ नैतदेवं॥ समग्वर्त्तं हि कर्म द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिर्यजमानैर्यत्रैतेन तद्विधायाहीनगणं प्रतिपद्वि
धानमर्थवद्भविष्यति॥ तस्मादेको यजेत प्रक्रमतुल्यत्वानारंभस्य क्रियानिमित्तत्वात्॥ ग्रामकामो यजेत पशुकामो
यजेत प्रजाकामो यजेतेत्येवमादिकर्म समाम्नायते॥ तत्र संदेहः॥ किं प्रक्रांतं कर्म नियोगतः परिसमापयितव्यमुत नेत्युपा
र्यहेयं वेति॥ किं प्राप्तं॥ नियोगतः परिसमापयितव्यमिति॥ कृतेऽप्येवंविश्रूयते॥ एवं कामो यजेतेति॥ यजेतेत्यस्य स्वार्थ

तपरित्यागं॥ उपक्रमप्रभृतयथावर्णं सर्वं कर्तव्यमिति॥ उपक्रमादारभ्य यावत्परिसमाप्तिरिति॥ एतावानत्र व्यापारविशेषः॥
तस्मान्नियमेन पाकस्य [illegible] इति॥ यथा हि पाकादिषु आरब्धानि परिसमाप्यते॥ आरभ्य परिसमापयितव्यमिति नियमस्यास्मानार्थ
[illegible] मध्ये पर्यंते॥ [illegible] इति मन्यते॥ [illegible] नियोगतः आरब्धं॥ नियोगतः
[illegible] कृत्स्नं हि [illegible] समाप्य [illegible] आहार्यं अस्य॥ तस्मा
[illegible] गम्यते॥ [illegible] आरंभेनात्मिककर्तव्यत्वात् गमनं न नियोग
तः आरब्धस्य परिसमाप्तिः॥ [illegible] फलं तस्य न स्यात् [illegible] कर्म
[illegible] आनेन तदेवं॥ शक्या
[illegible] परिसमापनीयः॥ ग्रामादि
[illegible] कर्तव्यमेव॥ नहि वि
[illegible] परिसमापयितव्यमेव॥ किमादि
[illegible] ॥ अपि च योऽसौ॥ क
[illegible] फलस्य वा याग
[illegible] कर्तव्यमिति॥ उपा
[illegible] सविरोधात्॥ प्रत्य
[illegible] प्रमाणमासिकर्म
[illegible] यथा प्राप्तं यागस्य सा
धनमपि [illegible] समापनीयं भवति॥ यथा उपक्रांतं नावश्योपक्रमितव्यं॥ एवमुपक्रांतं नावश्यं समापयि

आ·६

३२

303/1937

नर्थं ॥ वस्तुवस्त्वर्थः श्रुत्यावा भवति ॥ यत्र श्रुत्यर्थो न संभवति ॥ तत्र वाक्यार्थो विग्रहेण तदुक्तमेव ॥ तस्मात् नियमः ॥ नि
मित्तके यागस्य निमित्तत्वात् ॥ कर्तृत्वस्य कारणं स्यात् ॥ आरंभादि निमित्तं परिसमाप्तेः ॥ कथं कर्तृत्वस्य कारणं स्यात् ॥ किं कारणं ॥ स
मसंकल्पनायोग्ये आरब्धे मेवंजातीयकं न समापयन्ति शिष्टा विगर्हन्ते आर्कमिकोयमसन्न्यवहार्य इति ॥ शिष्टविगर्हणा
विरोधः ॥ तस्मादारब्धपरिसमापयितव्यं आह शिष्टाः पुनः किमर्थं विगर्हन्त इति ॥ उच्यते ॥ विगर्हन्ते तावच्छिष्टाः किं तेनेन विदि
तेन कृत्यमिति ॥ लौकिकं कर्माभिप्रवर्त्तते धिस्तु रूपज्ञानं ॥ केनचिद् दृष्टप्रयोजनं भवति यत्कर्टवाट यो वा तनोत्याप्नोति फलं छाग
श्चोभिवा फलं ॥ तत्संदेहः ॥ किं तेन विवेचनः परिसमापयितव्यमुत आपाततं त्यक्तव्यमिति किं प्राप्तं ॥ लौकिकं कर्माण्यवं जाती
यकान्यपरकन्यपरिसमापयितव्यानि ॥ यथा वैदिकान्निरर्थकं वा विधीयतः परिसमापनीयानि ॥ कुतः तत्तोधिपुरुषज्ञानं
तत्र स्वरूपज्ञानं सर्वं तु मर्हति कृतस्तत्र शास्त्रादाम्नायतैव च तानि शास्त्राणि तत्र पिदेवता व्यापारों गीक्रियते ॥ पूर्वस्यां दि
शि पतादेवतादेवतदीयादिति यदि शास्त्रकृतो देवताव्यापारे चापक्रम्य परिसमाप्यमानेशिष्टविगर्हणा इहापि भवितु
मर्हति ॥ अपराधश्चैते शास्त्रं ॥ तेषां वैलौकिकानामपराधे वर्तेः तत्र भिः प्रायश्चित्तं शास्त्रमाम्नायते ॥ आरंभ अग्नि
इंद्रश्चोरु आरंभ येनस्याः ॥ वायसे वब्राह्मणी ॥ तिज्यिव्य इति प्रायश्चित्तं चयच्च दृष्टार्थेन शास्त्राद् इतेय प्रसंगपरिहारा
र्थेन तोपास्तम्भेन हिनि मन्यते ॥ अशास्त्रात्तूपसंप्राप्तिः शास्त्रं स्यादतो दयकल्पकं ॥ तस्मादर्थिगम्येत ॥ प्राप्तेः शास्त्र
मर्थवत् ॥ गुणार्थः पसंख्यानं भवति ॥ अशास्त्रात्वेपातु पसंप्राप्तिरिति भूतः ॥ स्मृतेरस्याः शास्त्रं भवतातनीयते ॥ न शास्त्र
मंतरेण स्मृतिः ॥ न च स्मृतिमंतरेणातत्ग्रंथ उपपद्यत इति ॥ तदुच्यते ॥ भवत्यत्र स्मृतिरेवानिरस्य हादिकर्मरमणीयं स
वर्तति ॥ तान्यात्कर्मणो दृष्टं किं विदिति ॥ पाचामीरमणीयता सा चान्तरेणापि शास्त्रं शक्यं ज्ञातुं ॥ ज्ञानात्त्वस्मर्यते ॥ त
स्मात्प्रायश्चित्तस्मृतेः शास्त्रं प्रकल्प्यं ॥ यदंतारेणापि शास्त्रं न प्राप्तितततः शास्त्रमर्थवदिति कल्पितं तस्मात्तेदे शास्त्रांत
॥ शास्त्रो केचनानि कृतान्यकेशास्त्रादिगर्दन्त ॥ देवतानाश्रयेच ॥ नन्वत्रापि देवता परिगृहीताः अस्यां दिशि अयं पतेत्

305/1937

मिद विधि ॥ उच्यते ॥ पुरुषकारदेवताविधिसूत्र ॥ सूर्यंते ॥ नयदृष्टा ॥ तस्मात्तदोषइति ॥ ॥ अधिके ओ धकर्मस्यात् ॥ क्रियस्य
नु [illegible] विस्तर्यात् दृष्टर्णतां ॥ इदं रूपमिहापि ॥ [illegible] [illegible] उर्भयस्तं अनेतेति ॥ तत्र संदेहः ॥ किंत
द [illegible] कामेन तत्र [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ किं प्राप्तं फलार्थि
[illegible] कर्थं कोपि कलाद् ॥ कुतः ॥ [illegible] ॥ इदं [illegible] [illegible] परिवाअ
[illegible] ॥ [illegible] सर्वं श्रुत्यात
[illegible] ॥ [illegible] कर्तव्यः ॥ ततो सर्वेन
[illegible] ॥ [illegible] कर्तव्य [illegible] ॥ अतस्तु णं चम
[illegible] ॥ [illegible] नजाविशिष्टं तस्तणं भवति
सूर्येण [illegible] कुर्वतः फलं कुर्वतीनफ
[illegible] ॥ अ कर्मणि चोदयते ॥ अन्यद्विकर्माप्रासणं अन्यस्य
[illegible] ॥ [illegible] उक्तक्रमः ॥ उपवर्ण
[illegible] ॥ तत्राभियमः कर्तव्यतयोपदि
श्यते ॥ [illegible] ॥ तस्य व्रतमिति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ इदं तु कश्यामीयियः संकल्पः कसमेन कृतं
[illegible] कर्तव्यः स्वस्य पालनं ॥ तस्मात्तत्र पुरुषार्थोस्ति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ एतावताहैत [illegible] एतावताकृतेन प्रयुक्त एतसाभवतीति अ
[illegible] ॥ नाअक्रियोपदिश्यते ॥ [illegible] प्रतिषेधविधिं नातिक्राम

[illegible] ॥ कथमवगम्यते ॥ [illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] कल्पं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १५
[illegible]
[illegible]
[illegible]

307
1037

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ आगत आगते काले [illegible] कर्तव्य इति ॥ कस्मात् तेषां [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ आगत आगते काले [illegible] ॥
[illegible] ॥ तत्र संदेहः ॥ किं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तत्र यः पूर्वः स पूर्वः पक्षः ॥ [illegible]
[illegible] पूर्वः पक्षः ॥ [illegible] आगते काल इत्युत्तरः ॥ आ

वी॰भा॰ [illegible] ॥ इत्यवधाः प्रत्युल्लेपः ॥ समंतव्यम्श्चेति ॥ नत्र आ॰ ६

१९ [illegible] मधिपुत भास्यात् ॥ पु

[illegible] निमित्तत्वान्नपुनः पु

नः [illegible] ॥ इदं श्रूयते ॥ सोमेनयजेनगर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमु

[illegible] ॥ किंसार्थं ॥ कामसंयोगाद् विद्यानीति प्राप्तउच्य

ते ॥ [illegible] ॥ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रि

[illegible] ब्रह्मचारी प्रजाव

[illegible] उच्यते

[illegible] अग्निहोत्रं जुहोति ॥ यावज्जी

वं दर्शपूर्णमासाभ्यां [illegible] ॥ एवं नित्यताया [illegible] इदं लिंगं भवति

॥ ॥ [illegible] संयोगात् ॥ [illegible] किं ब्राह्मणस्य राजन्यवै

[illegible] ॥ जायमानो वै ब्राह्मण

[illegible]

[illegible] इति ब्राह्मण १९

[illegible]

[illegible]

किंतु ब्राह्मण [illegible] ॥ जायमानो वै [illegible] ॥ इति श्री [illegible]

309/1937

[illegible] ॥ [illegible] किं जातक

[illegible] जुहोति यावज्जीवं

[illegible] द्वितीयं तत्र सं

[illegible] कामसंयु

[illegible]

[illegible] नित्य

[illegible] ॥ कथं ॥ पौर्णमास्या

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ यतः सांग [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible]

[illegible]

[illegible] पौर्णमासीममावास्यां [illegible]

[illegible] सर्वेषामुपदेशः

स्यादिति ॥ [illegible] सर्वेषामुपदेशकः

आ०६

[illegible] विप्रयोगेस्यात् ॥ अथा[illegible]
[illegible] प्रधानं अग्निहोत्रसंतक
[illegible] पौर्णमासीपदमोर्स्याया
[illegible] माज्यं
[illegible] अमावास्या
[illegible] पूर्णमासीत्वेन सांगंकाल एव
[illegible] चोद्यते ॥
[illegible]
[illegible] ॥ तदेव [illegible]
[illegible]

37

3.11
1937

[illegible]
[illegible] पौर्णमासमिति ॥

मी॰भा
१८

[illegible] सामान्यस्य [illegible] कीनां॥ किंप्रयोजनं चिंतायां॥ उत्तरेणाधिकरणेनैतद्
[illegible] अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माण्युदाहरणं नेष्टमुद्दिष्टं व्याप
[illegible] कर्म [illegible] ॥ [illegible] मान्यस्त तदंतमेवेष्टं
[illegible] फलं भवति॥ तस्मादिदं तमेव [illegible] व्य
[illegible] यादिति॥ यदि [illegible] निधिमुपादाय प्र
[illegible] नतु [illegible] वाक्रिय
[illegible] ॥ अथ [illegible] दिति [illegible] ते॥ निव
[illegible] किं पते॥ [illegible] तस्मात्प्रतिनिधिमुपा
[illegible] माषाः पूतीकास्तस्मात्
[illegible] ॥ यदेकस्मिन् [illegible] कपाल इत्येवमादि
[illegible] दामीत्येवमादिः क्रियासमिधो [illegible]
[illegible] ॥ किं देवता [illegible] उत्तरेणेते॥ किं प्राप्तं॥ पू
[illegible] इति॥ [illegible] क्रियाणामपवारे प्रतिनिधिनाभ
[illegible] नष्टं [illegible] कर्तुं॥ कथं॥ देवता
[illegible] ॥ यत्रान्यमुद्दिश्य विहितं
[illegible] दृश्यमानानां यदि [illegible] पौर्णमासी [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] प्रतिनि [illegible] अन्यद्वक्तव्य १८

313/1937

[illegible] प्रतिनि [illegible] आहवनीयस्य कार्यं आहवनीयस्योपरि
[illegible] किं [illegible] पका
[illegible] मंत्रस्य हि [illegible] प्रयोज
[illegible] पूर्वं [illegible]
[illegible] प्रतीतिं कुर्याद्
[illegible] तेन यद्येन वा [illegible]
[illegible] प्रतिनिधि [illegible] अन्यार्थ
[illegible] तस्मान्नि
[illegible] देवतानाम [illegible] किं [illegible]
[illegible] दिता॥ [illegible] यास द [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] बहुत्वं [illegible] गुण्यात्॥
[illegible] संदेह [illegible] ॥ किंप
[illegible] ॥ [illegible] माणानां [illegible] कर्मण्यप [illegible] रिते॥ कस्मिं
[illegible] ॥ स्वामिगतास [illegible] स्यात्स्वांगं॥
[illegible] स्वीमीतिवह [illegible] ॥ तेना
[illegible] ॥ इदं [illegible] कर्तुं॥ [illegible] स्वामि [illegible]
[illegible] ॥ तस्मात्प्रतिनि [illegible] ॥ ॥ सस्वामी स्वामितसंयोगात्

[illegible] संदे [illegible] कर्मकारः [illegible] किं भावः॥ [illegible] ॥ कथमन्तत्संयोगात्ते भस्वामिस्था [illegible] आ॰६
नेन [illegible] सयादि [illegible] प्रतिनिधि [illegible] भवति॥ तस्मा
[illegible] ॥ सकर्मकरः॥ [illegible]
[illegible] सपवर्गपर्यंत [illegible] तेस [illegible] गुणं
[illegible] ॥ उच्यते॥ नसमदशावरा [illegible] कलसमवाये
[illegible] कर्म [illegible] इति नेच [illegible]
[illegible] प्रयोजनं॥ [illegible] फल [illegible] दर्शनात्
[illegible] तस्मात् [illegible] कर्मकरः॥ सनतधर्मीस्यात्
[illegible] गत [illegible] भसंतरे [illegible] किमसौ स्वामिधर्मा
[illegible] सज्जनि [illegible] त्विगित्ये
[illegible] ॥ [illegible] कार्यमधिति [illegible] ॥ सनद्धर्मैः
[illegible] प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्य
[illegible] पादात [illegible] इति॥ [illegible] ॥ सर्वेषा
[illegible] किं [illegible] भाव॥ [illegible] क्रियासा १०
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] योग
[illegible] विशेषाणां [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] अतिमि [illegible] इति॥ [illegible]

315/1937

[illegible] ॥ [illegible] पशुमालभत इति॥ तत्रश्रूयते॥ [illegible] दिरो [illegible]
[illegible] ॥ तत्रसंशयः॥ किं [illegible] कल्पिक
[illegible] ॥ कुतः॥ [illegible] ॥ [illegible] श्रूयते॥ तस्मा [illegible] कल्पि
[illegible] प्रयोगे [illegible]
[illegible] ॥ न
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] उपरिष्टा॥ [illegible] ॥ [illegible] निर्गत [illegible]
[illegible] ॥ नतु [illegible] धर्मेन द
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] गौण [illegible]
[illegible] इति॥ ॥ [illegible] प्रतिदधिरेणा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ किमयमसावे [illegible] विधिरुत प्रतिनि
धिरियमिति॥ किं [illegible] ॥ कुतः॥ [illegible] ॥ [illegible] साधनं [illegible] पादीयते॥ इदं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] साधनेसा [illegible] सिध्य
[illegible] ॥ [illegible] ॥ नद्वच्यते॥ [illegible]
[illegible] ॥ कथं [illegible] कर्तव्यं॥ तस्यामवस्थायामंतरेणैव [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] वादो भवितुमर्हति॥ किमर्थमनुवाद इति चेत्॥ उच्यते

श्री·भा·

२०

[illegible] ॥ [illegible] प्रतिनिधिविषयो सोमसदृशस्योपादानं ॥ पूतीकविनाशे पूतीकविधाने आ·६
द्रव्यान्तरं [illegible] ॥ [illegible] प्रतिनिधौ समर्थत्वादिदं विचार्यते ॥ श्रुते द्रव्य उपात्ते अपचरिते प्रतिनिधिरुपादातव्य प्रयोगः ॥
[illegible] प्रतिनिहितः ॥ न वा किं प्रतिनिधि[illegible] सदृशमुपादेयमुत [illegible] विनष्टस्येति किं प्राप्तं ॥ प्रतिनिहिते विनष्ट
[illegible] ॥ पूर्वेण न्यायेनेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रतिनिधौ [illegible] ॥ समर्थत्वात् ॥ यथैवासौ पूर्वः प्रति
निहितः [illegible] ॥ [illegible] प्रतिनिधिसदृशमुपादेयमुपात्तस्य विनष्टस्येव सदृशोऽन्वेषितव्य इति ॥
[illegible] पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीके [illegible] सदृशमुपादेयमुत सोमसदृ
शमिति किं प्राप्तं [illegible] प्रतिनिधौ प्रतिनिधिसदृशस्योपादानं कर्तव्यं सोमापाये पूतीकस्य [illegible] विहिताः सा वा
[illegible] उपादेया इति ॥ [illegible] ॥ नैतदेवं ॥ नहि पूतीकव्यक्तीनामीशाः पूतीके [illegible] सोम
[illegible] ॥ [illegible] पूतीकविधाने दृष्टार्थं असदृशाभिधाने दृष्टार्थः कल्पनीयः [illegible] पूतीकविरह सदृशेऽपि
द्रव्ये [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] पूतीकसादृश्यमाद्रियते ॥ [illegible] मुख्याभावे [illegible] तदभावात् ॥ अथ यत्र विनष्टे मु
ख्ये प्रतिनिधिमुपात्तं [illegible] ॥ तत्र किं प्रतिनिधिमेवोपाददीत उत तन्मेव मुख्यमिति ॥ किं प्राप्तं ॥ प्रतिनिधि
[illegible] प्रतिनिधिमुपाददानः [illegible] ॥ तस्मात् प्रतिनिधिरात्तव्यं [illegible] प्राप्ते ब्रूमः ॥
[illegible] ॥ श्रुतेर्हि संकल्पमकुर्व्या ॥ प्रतिनिधौ विकल्पः ॥ अथ यदु
[illegible] द्रव्यापचारे प्रतिधा २०
[illegible] समापयितव्यमिति ॥
[illegible] ॥ नार्थकत्वात् नैतदेवं ॥ येन
[illegible] ॥ न खादिरा

317/1937

[illegible] ॥ [illegible] उपाददीत ॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे [illegible] ॥ [illegible] कालेऽस्मिन् [illegible] खादिरद्रव्यं त
[illegible] संस्कारा[illegible] उपाददीतेति ॥
[illegible] ॥ संस्कारा हि द्रव्यं
[illegible] ॥ [illegible] संस्कारे [illegible] वचनप्रामाण्या
[illegible] ॥ [illegible] द्रव्याणामर्थशेष
[illegible] संदेहः किमुपादेयं खादिरद्रव्यं उत क
[illegible] तकारी स्यात् ॥ तस्मात्
[illegible] प्रयोगः [illegible]
[illegible] ॥ तस्मात्क
[illegible] ॥ विधिरप्येकादशे
[illegible] किमुपादेयमिति ॥ किं
[illegible] ॥ अपि वार्थस्य स
[illegible] एकदेशे [illegible]
[illegible] ॥ तत्कार्थं [illegible] ॥ शेष
[illegible] ॥ [illegible] प्रधानस्योपकरोति ॥
[illegible] ॥ [illegible] साक्षादंगभूतं [illegible]
[illegible] प्रधान[illegible] प्राप्तानि

दीका ॥ २९

धि॥ ॥[illegible]दर्शयन्[illegible]हनं यपि॥ [illegible]॥ षष्ठस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥ शा० ६
॥ [illegible]दर्शपूर्णमासयोः[illegible]॥ [illegible]भावत्यागपोर्णमासं वस्तुतो भवती[illegible]
[illegible]॥ [illegible]वदागमनाद्येषामनुरवदेयंकु
[illegible]॥ [illegible]तयावतिष्ठते॥ प्रयोजनं
[illegible]मिति॥ ॥निर्देशो[illegible]
[illegible]॥ कुतः [illegible]॥ [illegible]व्यावदेय मिति
[illegible]॥ [illegible]केन[illegible]
[illegible]॥ उच्यते॥ कृतस्य[illegible]
[illegible]पूर्वाद्युक्षपूर्वापहृते पुरोडाशे
[illegible]॥ अपरआह॥ निर्देशाद्दिति निर्देश
[illegible]॥ [illegible] प्रयोजनं
[illegible]॥ [illegible]॥ अथ [illegible]
[illegible]॥ पुनः [illegible]॥ कस्य २९
[illegible]॥ [illegible]मिति॥ शे
[illegible]॥ [illegible]करणेनोपकरो
[illegible]॥ [illegible]नीति॥ स
[illegible]॥ [illegible] पुनः [illegible] प्रतिपादयित

319/1937

[illegible]॥ [illegible]॥ प्रधाने [illegible] सर्व [illegible] कार्यस्य[illegible]॥ [illegible]मन्य
[illegible]॥ [illegible]दर्शपूर्णमास[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]प्रकरणस्थ[illegible]॥ कर्तव्यः कुतः
[illegible]॥ [illegible]॥ सर्वे[illegible]परिसंख्या
[illegible]॥ [illegible]वदानमात्रं श्रू
यते॥ [illegible]॥ [illegible]प्रकृतेभक्षयि
[illegible]॥ [illegible]॥ ॥सर्वे[illegible]स्यात्॥ सर्वासां प्रकृतेरेकत्वेन
[illegible]॥ [illegible] प्रकरणिस्स्[illegible]तेसर्वे भक्ष
[illegible]॥ निर्देश[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥ अन्यकर्मकर्तृत्वेनैव[illegible]यजमान
[illegible]॥ [illegible]परिसंख्यार्थं प्रधाने[illegible]लक्षणं॥ [illegible]वदानमात्रं प्र
धानेनिर्दिश्यते॥ [illegible]॥ [illegible] यजमानोऽभिधीयते॥ विधिपरि
संख्या[illegible] परिसंख्यायां[illegible] स्वार्थहानमस्वार्थपरिग्रह[illegible]
[illegible]॥ ॥[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]क्षणाभिति॥ तत्प्रा
[illegible]॥ ॥[illegible]॥ [illegible]॥ अर्थादस्य सर्वभक्षयंतो
[illegible] सर्वं समापयिष्यंति॥ [illegible]श्रुतिः [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ ॥अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि
[illegible]दर्शपूर्णमासं[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥ किं[illegible] प्रायश्चित्तमुतैकदेशेऽपि

श्री॰ भा॰ २२ [illegible] आ॰ ६

[illegible] २२

321/1937

[illegible]

मी·भा·
३३

आ·६

[illegible]नत्॥अथ[illegible]केनहविषासमाभिर्हूयते॥यदातद्धविः संतिष्ठेताथतदेवेत्युच्यते॥संस्थानेनिमित्तप्रायश्चित्तं यदान्येन
[illegible] हविषासंस्था[illegible]॥तदा[illegible]श्चित्तम[illegible]नदोषः॥तद्धविः शब्दान्तेति चेत्॥एवंवेदुच्यते अन्येनहविषायदातत्कर्म संस्थाप्यते
[illegible]॥नैवंतद्धविः[illegible]॥तद्धविः शब्दोन्[illegible]॥यदातद्धविः संतिष्ठेतेतिन अन्येनहविषासंस्थाप्यमानेतद्धविः शब्दोनाथकल्प्यते
[illegible]त्यादिज्यागामीहविः शब्दस्तद्धविः संतिष्ठेतेतिन हविष्कंकर्मतिष्ठेतेति॥ननुमुख्या
[illegible]गौणोपलभ्यते॥[illegible] [illegible]तेमुख्याभावएवार्थ॥कथंयदासंतिष्ठेततत्कर्मतेनहविषेतिवाक्यंभिद्येत॥अवाचकं वस्था
[illegible]॥कर्मैवहि[illegible]॥[illegible]संस्थानंनिमित्तंतद्धविरित्यनुवादः॥अनुवादश्चैवं अन्यहविष्कोपिकर्मणिसंस्थिते प्रायश्चि
त्तमिति[illegible]॥कथंतद्धविः शब्दः कर्मणिवर्ततइतितल्लिंगसंयोगाद्धविः संयद्धं कर्मह[illegible]विः शब्देनहविष्यंचबुद्धिसंबध्यदवगम्य
ते॥[illegible]पादेयदतः संबद्धनयाकस्तेति[illegible]॥एवंहविषाकर्मलक्ष्यते॥तस्मात्॥तत्कर्मसंस्थाने प्रायश्चित्तमिति
यथाश्रुतीतिचेत्॥दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिश्रूयते॥तत्रेदमभिवचनं॥यस्योभयंहविरार्तिमार्छेदैंद्रंपंचशरावमोद
नंनिर्वपेदिति॥तत्रसंदेहः॥किमुभयस्मिन्नार्तेपंचशरावानिर्वप्तव्यः॥उतान्यतरस्मिन्निति॥किंप्राप्तमितिचेत्॥[illegible]एवंजातीय
केकस्यार्थाधिति॥[illegible]॥उभयोरिति॥कुतः॥यथाश्रुतिर्भवितुमर्हति॥यच्छ्रूयतेतदेवगम्यते॥उभयोश्चार्तिश्रूयते॥श्रूयमा
णंचविवक्षितुं[illegible]यावदेवहविरितिनतावदेवोभयंहविरितिस्यात्॥तस्मादुभयोरार्त्यांपंचशरावइति॥ ॥नतल्ल
क्षणं[illegible]कारणं॥नैनदेवमुपयाता॥किंतर्हि आर्तिसंबंधंद्रव्यंतत्कारणंतस्यलक्षणंहविरार्तिस्तद्यस्तंसमस्तं
निमित्तं॥[illegible]शब्देनशक्यंविशेष्टुं॥विशेष्यमाणेहिवाक्यंभिद्येत॥हविषइति॥आह॥यदिविशेषणंनलुप्यते॥हविषावि
शिष्यतेतं[illegible]दाभिधीयते॥[illegible]हविशेषणमविशेष्यमाणेअनर्थकंस्यात्॥यस्यार्तिमार्छेदिति॥अविशेषणात्
यजेभिः[illegible]सर्व[illegible]यत्किंचिदार्तिमार्छेति॥अंततश्चालिंगमभिधितमिति॥तत्रयस्येतिनिमित्तवचनंनित्येनुप
न्नमिति[illegible]॥तस्मादवश्यमार्तिर्विशेष्या॥साचहविषाविशिष्यतेतथाहविरार्तिसंबंधान्निर्दिष्टनिमित्तंपंचशरावस्य॥

३३

323
1937

[illegible]नंसंबद्धं[illegible]॥[illegible]॥[illegible]हविरार्तिसंबंधोपि[illegible]च्यते॥
[illegible]संबंधे[illegible]॥[illegible]निर्दिष्ट[illegible]इति॥
[illegible]॥[illegible]॥[illegible]हविरार्तिमार्छेदिति॥अथ
[illegible]हविरार्तिमार्छेदिति॥[illegible]॥कथंतव[illegible]न्यते
[illegible]॥[illegible]आर्तिसं[illegible]इतिकिंपुनः स्यात्॥य
[illegible]॥[illegible]विशेषार्थ आर्तिसंनि
[illegible]प्रत्युच्यते एतदाताअविशिष्टार्थगताप्यार्तिनिमित्तंभव
ति॥[illegible]आर्तिनवाक्यंसंबद्ध्यते॥तर्हितयाविनसमर्थः॥न
[illegible]॥[illegible]॥निर्दिष्टमतिहितेन[illegible]
[illegible]॥[illegible]॥[illegible]स्यात्[illegible]
[illegible]॥[illegible]तयानधमोऽनमुच्यते॥इदपुनरार्तिर्हिविश
[illegible]॥परार्थेपुनर्विशेषितत्वं
[illegible]॥[illegible]विशिष्टएकस्मादहवाक्यादवगम्यते॥तद्विशिष्टंचल
[illegible]॥[illegible]आख्यातार्थः संक्रमते॥तत्रसर्वेपुतल्ज्ञानी[illegible]
[illegible]॥[illegible]कर्मन॥तभोक्रममविधिदंचकिमितिवक्रियेत॥
आख्यातार्थेउक्तप्रधानेन[illegible]संबंधः[illegible]नमेवप्रधानंसगुणंचभवति
[illegible]विशेषणमुक्तं॥[illegible]अस्मान्नोपंचशरावइत्युक्तंतस्य

मी·भा· आ·६

२४

[illegible] नापि उभयात्हेन हविषा संबन्धमाने पिष्टे यो भयविशिष्टास्तु
र्ति प्रतीयते ॥ [illegible] माद्धौरित्यनेन वाहेन ॥ न कर्मसंनिधिते उभयपशदेहविः शब्दस्य यावान
[illegible] ॥ अथाग्नयविषा किंयोगादुभयशब्दस्य उप
[illegible] समभिव्याहारात्तन्नाभिविशेषणं
[illegible] इतिन्न असत्या ह्याकांक्षायां स
[illegible] ॥ एक [illegible] विशिष्टं गम्यत इति चेन्नैतदेवमेकस्मि
[illegible] ॥ श्वेतेन पटेन पाटनइति नातपेक्षितस्या
[illegible] शब्दस्य संबंधइति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ तस्मान्माद्धौ
[illegible] संबंधे योग पद्येना
[illegible] ॥ पुनर्हविर्विशिष्टो नाभयशब्देन संबन्धेन न तथापि
[illegible] विशेषण विशिष्टस्योच्यत इ
[illegible] ॥ कोवाविशेषइति तदभिधीयते ॥
[illegible] ॥ किमतो [illegible] उच्यते ॥ एतदुक्तं भवति
[illegible] ॥ कुत्स्यस्वास्ति ॥ अथवा सर्वस्येवद्र
[illegible]
[illegible]
[illegible] हविषा विशेष्यतेहविषा विशेष्यता

[illegible] शब्दो हविर्विशेषणत्वेन [illegible] ॥ कथमिति एवं हि किल विशिष्येतद्
[illegible] कथं तेनाविशिष्टस्य संबन्ध्यतेति
[illegible] ॥ अथवत्कुत्स्न कारणं [illegible] तेन यायद्धविः शब्दः तंत्रेण
[illegible] ॥ अविशिष्टमुभयस्याविशिष्टं द्रष्टुं गरुत्म
[illegible] हविर्विशिष्यात् ॥ न च विशिष्टस्य हविषः आ
[illegible] ॥ तन्त्रोदितिवासर्वनाम्नानि
[illegible] प्रयोजनं ॥ द्रव्यमप्यावि [illegible] प्रार्थ्यते ॥ त
[illegible] विशिष्टा भवतीयेषभिशेषः आवस्तर्वस्यैव पद
[illegible] पदेन सत्यान नीवं निहितेना [illegible] संबंधो युक्तः ॥ नहि भवति भार्या राज्ञः
पुरुषोदेवदत्तस्य [illegible] ॥ उपादेयस्यानेकस्याविप्रधानेन संबन्धो वकल्प्यते ॥ व्य
[illegible] येन्य तरमस्मिन्व्यवहितो गुणोवाहातव्यात्
[illegible] ॥ हविर्धाने ग्रावभिराभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्यस
दसि [illegible] होमस्तोमाद्वन्निधीयते न वैतयोः क्रमोपदिष्टो हि स
[illegible] ॥ अभिषवे कृते होमे च तत्कृते भक्षणं कर्तव्यमिति ॥ त
[illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ होमाभिषवभक्षणं च नह
[illegible] ॥ अभिषुत्य तत उत्थानतो भक्षयेदिति ॥ नात्राभिषवस्य होमस्य
च क्रमः संकीर्तितः ॥ अभिषुत्य [illegible] हुत्वा भक्षयन्तीति ॥ [illegible] वाक्यं हुत्वा भक्षयन्तीति ॥ तत्रैव वाक्यं द्व्यवं

325/1937

पिंडेन आत्रिगुण्यद्रव्यानाम्यधवद्रव्यत्वा भक्षयंतीति ॥ [illegible]नरखोनुसवाकुर्युः ॥ तस्माद्धोमाभिषवयोः परस्परेण संबंधो ना
स्तीत्येके नहि भक्षणं संभाव्यते ॥ पवेणाधि ॥ अभिषुत्य भक्षयंति हुत्वा भक्षयंतीति ॥ तस्मान्यतरेणानिमित्तेन भक्षयं भव
तीति ॥ उभाभ्यां वा निहितयोः धर्मशास्त्रं ॥ उभाभ्यां वा निमित्ताभ्यां भक्षयेन्न भक्षणं होमाभिषवयोधर्मो विधीयते ॥ किं
[illegible]प्रदिवयो धर्मो विधीयते ॥ न होहोमाभिषवौ प्रधानमिति भक्षणं गुणः प्रतिप्रधानं भिद्येत ॥ अथ पुनरेकैकेनाभ्यां नि
मित्ताभ्यां भक्षणं विधीयते ॥ न क्रिया निधीयमाने ? [illegible] विहितो भवति ॥ तेनैव वाक्येन देवाति पर्यवसितं भवति ॥ अभिषु
त्य हुत्वा भक्षयंतीति [illegible] ॥ न चमता वाक्ये सत्यांतरवाक्ये प्रमाणं भवति ॥ पदांतरविधानात्
[illegible] भक्षणविधिर्गम्यते ॥ महावाक्यारवांतरवाक्याद्भक्षणविधानं ॥ तस्मादन्यतरं निमित्तं भक्ष
णं [illegible]गम्यते ॥ द्वे निमित्ते भक्षणस्येति भक्षणं अन्यथा [illegible] तंपरिस्यजे तस्मादुभाभ्यां निमि
त्ताभ्यां [illegible] ॥ पुनराधेयमोदनवत् ॥ अग्निहोत्रेमाम्नायते ॥ यस्याहिताग्नेरग्नीअनुगतावभिनिम्रोचेत ॥ यस्य वाभ्युदियात्
पुनराधेयमेवास्य प्रायश्चित्तमिति [illegible] ॥ किं अनुगमने पुनराधेयमुताभ्यामनुगमने च इति किं प्राप्तं पुनराधे
यमोदनवत् [illegible] पंचशरावोदनवत्तरस्यार्थीभावे पुनराधेयमन्यतरानुगमने भवितुमर्हति ॥ वाक्यभेदप्रसं
गादिति ॥ तथा [illegible] हरतु [illegible] करिष्यामीत्येवैनमेतत्साभिपद्यते ॥ ॥ द्रव्योत्पत्तेर्वोभयोः स्यात् ॥ द्रव्ये विनष्टे तस्यैव
द्रव्यस्योत्पत्तिर्या [illegible] स्यारम्यते अग्नेः कथं द्रव्यं भवेदिति ॥ पुनश्चैतदेवाधानं क्रियते तेनाग्नेराधानं द्वे वेग्नी सहोत्पद्य
ते न [illegible] अन्यतरानुगमने न शक्यं एकं पुनराधातुं [illegible]स्यात् ॥ अथ द्वितीयमथाद धीत स यदि तावदाहवनीय
[illegible]हवनीयो [illegible]होमार्थो [illegible] होमार्थः स्यात् ॥ यस्माद्होमार्थं मुत्पद्यते ॥ स आहवनीयाय एषः संस्कारशब्दः संस्कारा
[illegible] संस्कारे [illegible] संभवति ॥ एषोपि [illegible] होमार्थता यदाहवनीये जुहोतीति श्रूयते ॥ न हेतस्मि
न्ननुगते एकस्मिन्नाधीयमाने वैगुण्यं द्वयोरपि वैगुण्यमेव तस्मान्नैकस्मिन्ननुगते पुनराधेयमशक्यत्वादिति ॥ पंच

शोरयमावास्यायां [illegible] फलकामिति ॥ अतोऽस्ते ॥ फलवादे न संबंधः [illegible] भावकं वाक्यं श्रुत्वा [illegible] कर्तव्यतावि
धीयते ॥ [illegible] ॥ किं तर्हि प्रयोजनं तस्या अमावास्यायां अंगत्वेन दक्षिणास्ती ॥ तस्यांज
नमिति [illegible] समाम्नानात् ॥ [illegible] न वचनेन दृश्यते ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां फलं साधयेत् ॥ सर्वैरंगैः सहास्या
[illegible] ॥ [illegible] विष्णुमावास्यायां न [illegible] स्वकार्यं कर्तुं तदनापेक्षितं कर्तव्यत
[illegible] कर्मान्तमिति ॥ ॥ विश्वजित्यप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यादेतदाम्नायते ॥ सर्वाभ्यो वा एष दे व
ताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते यः सत्राया गुरते विश्वजिताऽतिरात्रेण ॥ सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत सर्वाभ्य
एव देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं [illegible] ॥ [illegible] निमित्ते विश्वजिदाम्नायते ॥ तत्र संदेहः ॥ किं सत्राया
गुरणे [illegible] विश्वजिदनुष्ठेयः [illegible] ॥ किं तावन्नः प्राप्तं ॥ [illegible] ॥ [illegible] यदि वा प्रयुंजीत
[illegible] ॥ [illegible] कथं मंस्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ विश्वजित्यप्र
वृत्ते भावः [illegible] विश्वजित् ॥ किं कारणमेवं [illegible] ॥ यः सत्राया गुरते स विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत यः सत्रं क
रिष्यामीत्युक्त्वा [illegible] विश्वजिता [illegible] तत्र कर्तुमिच्छति तदर्थमिति गम्यते कथं ॥ य आगुरते स
[illegible] ॥ न यागं प्रति कर्तेति [illegible] ॥ यागस्य गुणत्वेन [illegible] गुणत्वं तृतीयानिर्देशात् ॥ प्राधान्ये
[illegible] ॥ ॥ निःक्रियावादात्तु ॥ एवं तत्राम्नायते ॥ सर्वेभ्य एव देवताभ्य
आत्मानं [illegible] ॥ [illegible] यजेत विश्वजितेति ॥ अथ कस्मान्नैव मभिसंबंधः
क्रियते ॥ आगूर्य सत्रायाविश्वजितायजेतेति विश्वजितः सत्रेण च संबंधो विज्ञायते ॥ आगूरणविकायामि [illegible] आगूरण
विशेषणे सत्रं [illegible] विश्वजिता संबंधः [illegible] विश्वजिता संबंधं भवति विश्वजिता
यजेत [illegible] ॥ [illegible] विश्वजिता यागः [illegible] ॥ सत्रांगत्वेत्यर्थ [illegible]

[illegible] दर्शपौर्णमासयोः श्रूयते॥ यश्चोऽसपंदगिराणिर्माष्टिं [illegible] पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति तत्र संदे
[illegible] पंचशरावः [illegible] कर्मांतरं [illegible] कथं प्रतिनिधिः कथं वा कर्मांतरमिति॥ यद्येवमभिसंबंधात्
[illegible] पंचशरावमिर्वपेदकुर्यादिति [illegible] पंचशरावः प्रतिनिधिः पंचशरावमन्निर्वपेदिति॥ अथ पंचशरावादेव
[illegible] पंचशरावमैंद्रमिर्वपेत् [illegible] विधीयते॥ किं प्राप्तं॥ पंचशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः
[illegible] द्रव्यस्य [illegible] कुतः [illegible] विध्यसि॥ तदाश्रु
[illegible] प्रतिनिधिः॥ ॥ चोदनावाद्यद्देवताविधिरवाच्येद्रानिति
[illegible] पंचशरावमैंद्रं कुर्यादिति॥ इतरथा ऐंद्रमिति प्रमादपाठो वगम्य
ते॥ [illegible] शक्यावादितुं॥ विशेषणत्वं च वा
[illegible] इंद्रशब्दस्याश्रुतत्वात्॥ स प्रत्यायते तस्या
[illegible] समत्वामनेव [illegible] अमावास्यां प्रत्याम्नानुम
[illegible] अथागमिः प्रयोजनः स्यार्थे
[illegible] यदि
[illegible] ॥ अंगविधिर्वानिमित्तसंयोगादंगं चेतद्विधीयते॥ इ
[illegible] यद्यनिमित्तस्तंत्रं कर्म फलं यदामावास्यायां [illegible] कार्यमिदस्य॥ यद्यातं
[illegible] कार्यं किं कारणमश्रवणान्नैवं [illegible] तस्याः कार्यंव
[illegible] नत्वेवमभिसंबंधो
भविष्यति॥ [illegible] किं साधयेत्न साधयितुकामः किं वा सोऽसाधयितुका

[illegible] पूर्वकालनासार्थं प्राप्ता
[illegible] ॥ वत्सयोगेन तद्वेदनात्स्यात्॥
[illegible] कर्मांतरं विधीय
[illegible] कुर्यादिति वत्सत्रतसंयो
[illegible] ॥ कालो वोत्पन्नसंयोगात्॥ पयो
[illegible] विधीयते॥ कुतः॥ उत्पन्नसंयोगाद्वत्सत्रसंयोगो [illegible]
[illegible] कालः तस्मात्स्माकालविधि
[illegible] ॥ [illegible] किं प्रतीनतमुपेतं
[illegible] ॥ उक्तस्तो [illegible] पेयादिति नैव व्यवतिष्ठते॥
[illegible]
[illegible] ॥ ॥ वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात
[illegible] विधीयते॥ कु
[illegible] लक्षणाविषयेन श्रुतिर्न्याय्यात्
[illegible] बर्हिषा वै पूर्ण
[illegible] विधिराम्नायते॥ पुर
[illegible]
[illegible] कर्मसंयोगेन वत्सेनार्थः शक्यते [illegible]

329
1937

मीं॰भा॰ स्यादपि वत्सापाकरणं ॥ तद्वचनात् स्वशब्दस्य ॥ न चैतदुच्यते ॥ विशेषे शास्त्रप्रवृत्तेर्नियम्यतइति ॥ नास्यार्थस्य स्वशब्दः श्रू अ॰ ६
यते ॥ वत्साद्युपाकृतिवचनः शब्दः ॥ न तस्यां संवर्त्तते ॥ तस्मादपि कालइति ॥ कालः सन्नयत्सु तल्लिंगसंयोगात् ॥ कालार्थः सं
२७ योगइत्येतत् समधिगतमिदानीं संदेहः ॥ किं संनयत्सु सएष कालः उतासन्नयत्सु सोपि किं प्राप्तं ॥ संनयत्सु सएव कृतत्वं श्रूय
ते ॥ कुतः वत्सानपाकरोति [illegible] असंनयतो वत्सापाकरणमस्ति तस्मात्संनयत्सु सएष काल अपाकरणांल्लिंगमिति ॥ ॥ का
लार्थत्वाद्वोभयोः प्रतीयेत ॥ यद्यपि संख्यावर्णयति न असंनयत्सु एवासंनयतोप्येष कालः स्यात् कुतः कालार्थत्वा
त् ॥ न वत्सापाकरणेन प्रयोजनं किंचि[illegible]काले न तत्र प्रयोजनं येन प्रयोजनं संलभ्यते ॥ कथं पुनर्वत्सापाकरणं कालार्थमि
ति परार्थत्वात् पयसेहि ते अपाक्रियंते ॥ न चासिद्ध दृष्टार्थता भवतिइतरथा अदृष्टार्थं स्यात् ॥ नास्मानोपदेयत्वेन वत्सापाकर
णं श्रूयते ॥ इति चेदुक्तं [illegible] लिंगसंयोगात् संनयत्सु एवेति ॥ तल्लभसंनयतो हि कालाहारात् ॥ यस्यापि न सान्नाय्यं तस्या
पि वत्सापाकरणमेव न स्यात् तु वत्सापाकरणकालोपि काले वचनः प्रयोजनं न वत्सापाकरणेन यथा शाखविलयामागत
[illegible] प्रायः संलोप[illegible] न तस्मिन्नपि शाखाधानकालोस्तीति नागमनं परिहाप्यते ॥ एवमिहापि ॥ असत्य
पि वत्सापाकरणे न नु काले विद्यमाने वचनं तस्मिन्नपि काले न परिहातव्यं इति ॥ ॥ प्रस्तरे शाखाश्रयणवत् दर्शपौर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवं श्रूयते ॥ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति ॥ तत्र संदेहः ॥ किं शाखा प्रस्तरस्य गुणभूता गम्यते
उत संबंध प्रस्तरयोरयं वाक्यार्थः संबंधः प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्तव्येति ॥ किं प्राप्तं ॥ प्रस्तरे शाखाश्रयणवत् प्रस
रस्य गुणभूता शाखा कुतः ॥ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सहयुक्ते प्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति ॥ प्राप्त शाखायां तृती २७
या तस्मात् प्रस्तरस्य शाखा गुणभूता प्रस्तरे च द्वितीया तृतीयासंप्रयोगेन तृतीया गुणात् द्वितीया प्रधानत्वं न तु न शाखया प्र
स्तरस्य कश्चिदुपकारः क्रियते ॥ सत्यं दृष्टं न क्रियते किं त्वदृष्टं क्रियते श्रूयमाणा वय [illegible] सामर्थ्यात् कल्प्योऽभीणामिति
द्वितीयान्तृतीयासंयोगाददृष्ट उपकारो गम्यते ॥ एवमिहापीति ॥ कालविधिर्वा नियोर्विद्यमानत्वात् ॥ कालविधिर्वास्या

त्कुतः ॥ उभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ प्रस्तरस्यावश्यं गृहणार्थं [illegible] ते न तत्प्रहरणमपि विशिष्टे काले वाक्यांतरेण विहि
तं [illegible] कर्म कल्प्यते ॥ पर्वतु प्रस्तरस्य गुणकर्म शाखायाः प्रतिपाद्यतइति उच्यते ॥ तृतीया
निर्देशात् ॥ [illegible] वत्सापाकरणार्था इदानीं पुनः किं गुणभूता [illegible] प्रतिपाद्यतइति प्रतिपाद्यमाना
[illegible] पात्रस्य बलीयस्त्वात् [illegible] संयोग [illegible] दृष्टं किंचिदस्ति तस्मात् प्रहरण
[illegible] कालनियमः क्रियते ॥ ननु तृतीया [illegible] भवति सत्यं [illegible] गम्यते ॥ यासौ शाखा
[illegible] द्वितीया [illegible] कथं [illegible] एककालं [illegible] प्रहरणं व्याप्नोति
[illegible] कालः [illegible] प्रस्तरस्य [illegible] पुनरु
[illegible] ॥ तृतीयापरार्थमपि तृतीयार्थं ॥ तत्राद्वि
तीयान [illegible] ॥ ॥ अमन्त्रसंस्कारश्च ॥ [illegible] प्रस्तरस्यैवाकारो [illegible] क्रियते ॥ कां[illegible]मानस्य
[illegible] ॥ तस्मान्न शाखाप्रस्तरार्थेति ॥ तस्माच्च न प्रयोगः स्यात् ॥ किं भवति प्रयोज
[illegible] ॥ यदि प्रस्तरस्य [illegible] शा
[illegible] तस्माद्वका
रणात् प्रस्तरमिव [illegible] ॥ ॥ उपवेषस्तु पक्षेस्यादिति ॥ यथा पूर्वं पक्षः तथा सति सान्नाय्ये स
ति [illegible] ॥ यथा च सिद्धां
[illegible] ॥ ॥ श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मी
मांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदनास्यात् ॥ यथा पंचशरावे इदमा
म नन्ति ॥ [illegible] एवं प्रजया पशुभिर्[illegible] इंद्रमाभ्युदेति सन्ने धानं तुला

331
1937

मी·भा·
२८

न्वितजेन यमध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्युम्नास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधिंश्च रूपे सोदिष्टास्तानविष्टवे
शिपिविष्टाय श्रुते चरुमिति तत्र संदेहः॥ किं कालापराधे यागांतरमिदं चोद्यते॥ उत ते चैव प्रकृतेषु कर्मसु निमित्ते देवतापुन
यन इति॥ किं प्राप्तमस्युदयेयः कालापराधः तत्रैत्याचोदनात्स्यात्॥ कथं पुरोडाशमग्नये दात्रे कुर्यात्॥ सोदिष्टास्तानविष्टवेशि
पिविष्टायेति॥ यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादिति॥ यागविधानं गम्यते॥ यथामंथ शरावे द्रव्याद्देवतासंबंधेन कर्मांतरंग
म्यते॥ यथा वा पशुकामेष्ट्यां यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्याद्घस्स्तविष्टास्तानग्नये दात्रेष्टाकपा
लं निर्वपेद्यम मध्यमास्तानिष्टवेशिपिविष्टाय श्रुते चरुं ये स्योदिष्टास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधि चरुमिति एवमिहापीति॥ अपिच न
प्रकृते द्रव्ये देवता श्रूयते श्रुते चरुमिति तत्र हि भवति वचनं न चाभ्युदयकाले श्रपणं कृतमस्ति तस्मात्कर्मांतरं॥ ॥अयनेषु
थाविद्यमानत्वात्॥ देवताश्रयमपापाकृत॥ विद्यमानत्वात्॥ दिद्धंतादि कर्माणि प्रकृतानि तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतांतरकल्प
धोरविषो नोपपद्यते॥ यस्मानुपपत्त्या यागः कल्प्यो न॥ तस्मान्न यागांतरे तु द्वहदि छेद्देवतांतराणि विधीयते॥ ॥तद्गुणस्य
इशद्वानां॥ देवतापनयस्य रूपाश्वामीत्राह्मा भवंति॥ येन धर्मास्तेषां संबंधि देवतांतरं विधीयते॥ तत्तद्द्रव्यं प्राप्तं आप्तामा
देवता विधीयते॥ कथं पुनर्देवताभिधानार्थेनानेकगुणविधानदोषो जायत इति कृच्यते॥ नैता आनेका गुणा विधीयंते
कस्मिंश्चिद्दृष्टाक्रपत्रे धानेदुकान निभजेदिष्वत्र तावतां विभागमात्रं विधीयते न्य वसर्वमनूद्यते तस्माददोषः॥ यमध्य
मास्तिपामग्निर्देवता विधीयते न्य पुरोडाशाद्यनूद्यते स्थविषाकेषां द्रविसांद्वृतानामिंद्रो देवता विधीयते न वाक्यैर्विधीयते
तत्रार्थमाप्ते श्रपणे सति चरुता सह सप्तम्यर्थनार्थप्राप्ते॥ नेवान्द्रद्यते ये सोदिष्टास्तेषां श्रुतसहितानां विष्णुः शिपिवि
ष्टा देवता विधीयते॥ अथान्यमर्थं चानूद्यते॥ तस्माददोषः॥ अभ्यासस्य चाद शनाव॥ द्वानं चताभ्यांसच दर्शयति॥ कथ
मर्थं श्रूयते॥ यादिविशीयादिति॥ नोदव्यानीति मराश्चेत् विधानिर्वपवपर्लाकतेन त्रुकेरुपासीनानि इंदधिहविरातं चनस्य
निदध्यादईन॥ यं दिनश्चाह्मणं भोजयेदिति॥ यदि कर्मांतरं सुपादेयतनन्तदानं तुल्यादधिश्रूतं च नस्यात्॥ लौकिकान्युपादे

२८

333
1337

आ·

पाणिवेधं पनदामहहमनोभ्यवहामनस्ताभिवर्षेद्धिनिभापेद्युसमावास्ये क्विनयागे स्थिग्धेरदं दधीनिनादेवन मार्वेर्जेत॥ तस्यामेव वास्तुदिनेष्टे
दधिविष्ठन हुवि कृतं कर्मान्तर यथा मितिवेदेवता पनयवस्तव सिनवदृधिकचरु रूम दनिगुनवायामासिद्दी हआ न चनेन च कार्यं॥ एवमातंचना
न्ता तान्समर्थं देवताविधानपक्षे पुरुष रुद्भि॥ ॥अपूर्वकाल्पविधानं स्यात्॥ अथ वस्तु कं यथा पशुकामेष्ट्यां कर्मांतरं यः पशुकामः स्या
त्॥ ... वत्सानपाकुर्यादिति कर्मांतरं भवति ... अपूर्वत्वात्प्रविधानं स्यात्॥ मुक्तं यत्न कर्मांतरविधानं ...कुतः
अपूर्वं ... कर्मांतरं ... विद्वमिसनाभि नास्ति निमित्त मार यस्तेन तत्र द्रव्यदेवता पुरोडाशनिर्वपति प्राप्त्यां
नये ... यागश्रुत्योर्नन्यते न ... विधानेन द्रव्यस्य देवतासं
बंधो विधीयते दधिन दोषो ... पयोदोषः ... शरावे तु ... अन्योन्याविशुक्रं पञ्चशरावे कर्मांतरं तु ... द्रव्यस्य देवताविध
धीयते ... सुपारेण ... समानेदेवतांतरात्पूर्वसंबंधो विधीयते॥ तस्माद्यागांतरं भवति॥ प्र
कर्मांतर द्रव्यपदं देवता ... देवताविधीयते ... तस्मादवोचत्॥ साम्नाय्यमितिचेति वोदिने ... साम्नाय्य
विदोषकराणि ... स्येन ... ॥ ॥ ... विशिष्टकारणे॥ नैतदेवं पंचशरावे हिद्रव्यं दुष्टमिहता
दशामेव वातिष्ठते ... ॥ अविशिष्टकारणमभ्युदयेप्राप्तश्रपणविधानं दुष्टेष्युपपद्यते॥ काला
पराधेनागमनं ... तत्काले प्राप्तिगतस्य ... देवताविधानं ... ॥ लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः॥ अथ यदुक्तं
अप्रकृतं द्रव्ये देवता श्रूयते॥ श्रुते चरुमिति तत्र भवति वचनं॥ न चाभ्युदयकाले श्रपणं कृतमस्तीति तस्मिन्द्रव्यमायोच्यते॥
... भिर्धर्मलक्षणार्थत्वेन॥ अभ्युदये सह चरितधर्मकद्रव्यार्थं॥ तस्माद्देवतापनयइति सिद्धं॥ उपांशुयाजवचनात्
यथाप्रकृति॥ ... संशयः॥ किमुपांशुयाजेऽपि देवतापनयो भवेन्नेति॥ किं प्राप्तमुपांशुयाजे यथाप्रकृतिः स्यात्॥ कस्मा
दभ्युदयवचनात्॥ ... अमावास्यायां ... पुरोडाशं ... इंद्राय प्रदात्रे दधि चरुं सोदिष्टानां विष्णवेशि
पिविष्टाय श्रुते चरुमिति उपांशुयाजेऽपि तस्मात् यथा देवतं स्यात्॥ अपनयो वा प्रकृत्यार्थत्वात्॥ वाशब्दः पक्षंव्या

वर्तयति॥ उपांशुयाजस्याप्ययनयः केनकारणेन प्रकृत्या अकाले तंत्र प्रवृत्तिर्देवतापनयस्य कारणं कृतः॥ नह्यत्राभ्युदये सति तंदु
लविभागार्थमुपादीयंते॥ ॥किंतर्ह्यभ्युदितस्य हविषो विभागत्र च्यते॥ अभ्युदयेनापराद्धस्य॥ कथमवगम्यते॥ यस्मादभ्यु
दितस्य हविषो विशेषश्रवणात्॥ सर्वस्यैव ह्यपराधेनाभ्युदिते अपराधस्य अकाले तंत्र प्रवृत्तिः एवं च सति न तद्धविस्तंदुलैः शक्यं
विशेष्टुं॥ तस्मादुपांशुयाजस्यापि विभागः त्रेधा तंदुलान् विभजेदिति हि अनेन वाक्येन देवतापनयः क्रियते॥ विधात्वत्र विभजे
दिति विभागं कुर्यादित्यर्थः॥ कथमिति विभागविशेषपराणि ह्युत्तराणि वाक्यानि इदमिदं च द्रव्यमस्यै देवतायै इदमिदं वा
स्या इति यस्य द्रव्यस्य विभागं विशेषेणाम्नि तस्य विभजेदिति सामान्य विभागः॥ तस्मात् यथैवेतरेषां विभाग एवमुपांशुया
जस्यापीति॥ अथ उपांशुयाजस्य द्रव्यात् पूर्वेण वाक्येनापनीता देवता॥ न च तदपरेण वाक्येन देवतांतरेण संयोजितं॥ त
स्मादपरीणमेतदिति॥ ॥निरुप्तस्यानतसंयोगात्॥ अस्मिन्नेवोदाहरणे संशयः॥ किं यदि निरुप्ते अभ्युदयो वगम्यते॥ त
तोभ्युदयेष्टिः॥ उतानिरुप्ते वीति किं वा प्रागनिरुप्तेवगतेभ्युदयेष्टिः स्यात्॥ कुतः तत्संयोगात्॥ निर्वपसंयोगादि त्यवति॥ य
स्य हविर्निरुप्तमभिपद्य॥ तस्मात् अस्मिन्निरुप्ते नैतद्विधानमिति॥ ॥प्रवृत्तेवा प्रपणात् निमित्तस्य॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥
अकाले तत्र प्रवृत्तिका मात्रे अकाले स्यादेतद्विधानं प्रागपि तावत्येव निमित्तं यस्य हविरभ्युदेतीति हविर्ग्रहणं उपलक्षणत्वे
न यस्य हविरदेवीति हविर्लक्षितमुभयोर्निमित्तं च हविर्लक्षयति॥ नोदासीनं तस्माद्धविरभ्युदेतीत्युच्यमाने प्रवृत्ते हवि
रभ्युदेतीति गम्यते॥ नहि तान्निरुप्तमित्येतेन शक्यं विशेषयितुं भिद्यतां हि तथा वाक्यं यस्य हविर्निरुप्तमित्येवमपेक्षमाणे
हविरभ्युदेतीति न शक्यमेतद्विधातुं तस्माद निरुप्तेप्यभ्युदयेष्टिरिति॥ ॥लक्षणमात्रमितरत्॥ अथ यदुक्तं निरुप्तसंयोगो भवतीति २९
यस्य हविर्निरुप्तमिति लक्षणमात्रमितरन्निरुप्तमिति॥ कस्मिंश्चित्पदार्थे तस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः॥ तथा चान्यार्थदर्शनं
अथान्यार्थोपि च एतमर्थं दर्शयति॥ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्॥ प्रज्ञातमेव तद्देवतावित्रं वर्षीयस्सु शृतं दधिहवि
राते यत्ने तत्र कुर्वंति प्रतिमुंचति तस्मात् तानेव पुनरुपाकुर्वंतीति नपराद्धं पूर्वं शाखया याकुर्वंति॥ नह्यर्थवादः प्रज्ञातमा

335
1937

त्रवास्यान्विंरवं [illegible] स्वेष्वर्थं न वर्षीनीरासंशतनग्रहीष्वंवा हविरभ्युदियात् यान् हि कुर्यादेतानेवतंदुलान् सुफली कृता
निति यदीतद्धवि [illegible] कुर्वन्ना विधिं दर्शयति॥ अत्रैवं निरुप्तेषु निरुप्तेवाभ्युदयः प्रायश्चित्तं दर्शयति॥ ॥अनिरुप्तेभ्यु
दिते प्राकृती [illegible] निर्वपेदित्याह रजसंयुक्तस्तेदपनयः॥ यदा अनिरुप्तेभ्युदयो गम्यते॥ यदा संदेहः॥ किं प्रकृतीभ्यो
निर्वपनमुत विकृतीभ्य इति अपवादगत इति प्रत्ययमिति॥ नैमित्तिकं तु देवतापनयो देवतांतर संयोगश्च निर्वपनानंतर
काले तंदुलेभ्यो निर्वपनकाले वा निर्वापतस्तु प्राकृती एव स्यात् आने अभ्युदयेन वै कृती एव नित्यसंभवादिति॥ किं प्राप्तं॥ अनि
रुप्तेभ्युदिते प्राकृती स्यादित्याह रजसंयुक्ता नित्यसंयोग॥ कुतः तंदुलकथनेऽपकरणतंदुलत्वेनापनयः श्रूयते॥ स्यहविर्नि
रुप्तं पुरस्तात् प्रज्ञाता अभ्युदियात् विभजेदिति धानं तंदुलावविभक्ता अभ्युदयावगमादनंतरं तंदुलविभागमाह सोऽतंदुलत्वेऽपुना
यच्चत्वं न वस्तारसिद्धं तंदुलश्रवणवनीतादेवताः प्राकृतदवि प्राकृती एव निर्वपेदिति॥ इदं भागधेयं स्थाली चरुस्त
त्र निर्वापे देवतापचयस्य॥ नुयाधः पशोरावर्तयति॥ इदं यावत् नेकर्मतावो निर्वापेदिति॥ आलेपनमात्रापो मन्यते समकु
नः तस्मादिनिपात् देवतापनयस्तस्मान्न अकाले तंत्र प्रवृत्ति स्वकाले रिलोदेवतापनयः अस्मादपनीता देवताइति वृद्धि
भा अनिर्वपेदित्यविशिष्टं निर्वापतामापनयः तत्पुनरागमाचारथे चतुर्मुष्टीन् निर्वपेदुपरिसमाप्तिसंवतिसंख्योपयन्ति
रूपांतरूपतश्रावविशेषं किं प्राकृती स्यो निर्वापितव्यं किं वैकृती इत्युक्तं तथापि किं प्राप्तं विनिरुप्तेसाति निरुप्तमित्यर्थः
नतगर्देवतापनयः स्यात्॥ कुतः तदुत्पन्ना निर्वापस्य॥ उभो देवतानसुषीनां च निर्वापस्तद्देवताकः कृतं॥ चतुःसंख्यापू
रणार्थत्वात् नान्यसंख्यावन्ता निर्वाप्यते॥ न संख्यामात्रं पुनः क्रियते॥ पूर्वमेव कृतेन तस्मान्निर्वापेन देवतापनीतिः सन्नावंपुनः क्रिय
ते॥ पुनरपि क्रियमाणस्यान्यनिर्वपेदेवतान्तरासु मईती विशाकृतीस्य एव निरुप्तव्यं॥ नचोत्तरीस्तुष्टिः पृथक् पदार्थ पत्रदेवतापन
योनावेद कृतस्य निर्वापेन्यसंख्यापूरणमेव क्रियते तस्मादपनयइति॥ ॥अप्राकृतेन हि संयोगः तत्स्थानीयत्वात्॥ नप्रा
कृतीभ्यो निर्वप्यं काम्यकाद्यैः वैकृतीभ्यः कुतः॥ अप्राकृतेन देवताविशेषेण संयोगः श्रूयते॥ अनधिकृते च॥ त्रेधा तंदुलान्

बी॰भा॰ [illegible] भा॰६

[illegible] ॥ [illegible] नीयेत स्यादि निरूते [illegible] नादेवता अन्याश्चोपजा

[illegible] ॥ ॥ [illegible] अर्थस्यादेवतासंयुक्तस्य निर्वाप

[illegible] निर्वाप स्यात् ॥ इतरदेवताको वाक्ततइतरदेवता

[illegible] भवतीति ॥ ॥ [illegible] संयोगान्या सन्न वतः स्यात् ॥ अन्या

[illegible] संदेहः [illegible] विशेषेण

[illegible] संयोगाद्धि भवति ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ॥ औषधसंयोगाद्रो भक्तेः स्यात् ॥ [illegible]

[illegible] ॥ औषधसंयोगात् ॥ [illegible]

[illegible] प्रायश्चि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ३०

[illegible]

[illegible]

[illegible]

337/1932

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ माघीवैकाष्टका श्रुतेः ॥ [illegible]

[illegible]

३१

339/1937

[illegible]

वेदाहरणेषु भवति संशयः॥ किं अग्निहोत्रे सायमग्निहोत्रम प्रकृतीभ्यारभ्य रनउत प्रातरग्निहोत्रमप्यवानि॥ नवुनास्येव प्रतिहोम
पूर्वाधिकृतं॥ उच्यते॥ अस्तीति कुतस्तत्र तदाम॥ कस्मात् येन यन्नस्वेषु तदर्शनाभाधे पूर्वाहरणेषु अस्याः प्रयोजनमस्तीति चिंत्यते॥
किं तावन्नमति यथोर्धं कुनुलाम॥ पूर्वं प्रातिपक्षः॥ यदि अग्निहोत्रं [illegible] सायमग्निहोत्रं प्रकृतीनि इत्येतत्॥ कुतः॥ सायमग्निहो
त्रोदारत्वात् [illegible] आनुपूर्व्येण अग्निहोत्र[illegible]॥ ॥ [illegible]॥ षोडशी संस्थज्योतिष्टोमे [illegible] होमेषु स्वरते
संदेह॥ किं सायमग्निहोत्रे [illegible] प्रातरग्निहोत्रेणेति॥ किं प्राप्तं॥ सायमग्निहोत्रेणेति पूर्वं [illegible] करणे उक्त [illegible]
सर्वार्थेष [illegible] षोडशी संस्था प्रातरग्निहोत्रात् प्रकृतीभ्यासि [illegible] प्रातरग्निहोत्रादेव पक्ष [illegible]
ति॥ ॥ [illegible] सर्वं प्रदोषकालात्मने॥ षोडशी संस्थान्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशी॥ स्कन्दो [illegible] नित्यं निगृहीत
नित्यसंस्थ॥ किं दर्शपूर्णमासयोः [illegible] सायमग्निहोत्र [illegible]॥ स्कंदनं इति [illegible] किं प्राप्तं प्रकरणे [illegible]
[illegible] सर्वप्रयश्चित्तानि॥ स्कंदनं [illegible]॥ कस्मात् दोषसामान्यात्॥ समानं निमित्तं स्कंद
नं [illegible] प्रकरणात् दर्शपौर्णमासयोः प्रायश्चित्तं [illegible] प्रकरणाद्धि वाक्यं बलीयः॥
तस्मात् सर्वप्रयश्चित्तं [illegible] मिति॥ ॥ प्रकरणे [illegible]॥ प्रकरणे [illegible] स्कन्ने वा प्रायश्चित्तं कु
तः शब्दे [illegible] होमानां मनोहोम [illegible] प्रकृतौ यजतीति [illegible]
[illegible] प्रकरणमनुग्रही
[illegible]॥ ॥ [illegible]॥ ॥ [illegible] अग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो [illegible] दर्शपौर्णमासविकारो [illegible] विकारान्वेत ३२
[illegible] स्कन्ने प्रायश्चित्तं स्यात्॥ ॥ व्यापन्नस्याप्सु गमनं [illegible] व्यापन्नमप्सु [illegible] रतीति
[illegible] व्यापन्न [illegible] कार्यं न क्रियते॥ किं तत् यदस्ते
ज्य [illegible] व्यापन्नमिति॥ ॥ विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं [illegible] न विद्यते॥

341
1931

[illegible] किं प्राप्तं प्रायश्चि
[illegible] अन्ते इत्यै
[illegible] क्रियते तत् [illegible] यदि [illegible]
[illegible] प्रायश्चित्तमिति॥ ॥ [illegible] तस्मात्
[illegible] यथोरवछेदः॥ [illegible]
[illegible] पारमपर्येण [illegible]
[illegible] स्थानादन्यत्र [illegible] ॥ [illegible] आहिक कल्पः स्या
त्॥ [illegible] किं [illegible] विकल्पः [illegible] किं प्रा
प्तं॥ [illegible] विकल्पो [illegible] महति॥ ॥ प्रयोगांतरे वा
[illegible] सर्वांगोपसंहारी प्रयोगवचन
[illegible] अथ यद्युक्तमसौ आहिकं कल्पं [illegible] प्रयोगांतरे वोभया
[illegible] प्रयोगस्तत्र कस्मिन्
प्रयोगे एक [illegible] प्रायश्चित्तमिति॥ ॥ नचैकसंयोगात् [illegible] युक्तं॥ कु
तः एकसंयोगात्॥ [illegible] पुनः क्रियते॥ [illegible] सर्वस्य क्रियमाणे दाक्षिण्यस्याभावात्
[illegible] पुनः क्रियते॥ [illegible] सर्वस्य क्रियमाणे दाक्षिण्यस्याभावा
[illegible] प्रयोगेण [illegible] दाक्षिण्यस्य [illegible] प्रयोगेणस
मर्थयितव्यं॥ तस्मादेकत्वं॥ ॥ पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्॥ यत्रानुपूर्व्येण भवति॥ अवछेदः तत्र किं पूर्वं निमित्तं प्रा

[illegible]नो नरनिमित्त[illegible]वनिसंशयः॥ किंमानं॥ पूर्वस्मिन्[illegible]त्वं पूर्वविच्छेदे अन्यैर्निमित्तैः प्रामंतस्मिन्सति नाहि रूढं न
शक्यं कर्तुं[illegible]उपादेयत्वं[illegible]पूर्वविज्ञानं[illegible]मभिनिवेशसंशयः॥ [illegible]विरोधेनान्यत्कार्यं नविरुद्धं[illegible]स्तात्॥ अत्र
[illegible]निमित्तं[illegible]पूर्वविज्ञानं[illegible]मानिमूलं॥ ॥ पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं स्यात्तद्वत्॥ आरब्धाने[illegible]र्थः कु
[illegible]इत्युच्यते॥ [illegible]पूर्वविज्ञानं[illegible]॥ तेन पूर्वविज्ञानं बाधित्वेदं कर्त
[illegible]पूर्वविज्ञानं[illegible]॥ [illegible]ज्ञानं[illegible]प्यति॥ [illegible]
[illegible]पूर्वविज्ञानं[illegible]
[illegible]॥ प्रकृतिवत्॥ [illegible]
[illegible]विज्ञानं[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ ॥ [illegible]
[illegible]॥ अ[illegible]
[illegible]॥ [illegible]कर्तव्ये कथनम[illegible]र्थकं भवति॥ य
[illegible]
[illegible]॥ [illegible]कल्पानामधिकारः स्यादिति॥ ॥
[illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ उच्यते॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]

343
1957

[illegible]॥ [illegible]कल्पने कवा[illegible]भोज्यते॥ [illegible]
[illegible]॥ ॥ [illegible]
[illegible]॥ त
[illegible]॥ ॥ [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible]पुरुषप्राधान्यं
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ॥ [illegible]॥
[illegible]॥ ॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ किं[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ॥ सांनिपातात्तु निमित्तविघा
तः स्याद्[illegible]॥ [illegible]सन्निपातान्निमित्तविघातः स्यात्
[illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ॥ अविकृत[illegible]संयोगाद[illegible]नाभिसं

जै·न्या·
३४

[illegible] प्रवर्तते ॥ [illegible] भवति ॥ तस्माद[illegible] नांकथं पुनः कार्त्स्न्येन कर्त
[illegible] भवति ॥ कर्मपुरुषाणां [illegible] कर्तव्ये केकस्य शक्तौ
[illegible] पितानुर्[illegible]
[illegible] हिराणि [illegible] ॥ तस्माद् समानकल्पा
[illegible] ॥ ॥ [illegible] स्यादत्र उक्तं [illegible]
[illegible] भवति ॥ न[illegible] साधकत्वं नैकैकस्य सौत्रिक
[illegible] न विधानं स्यात् [illegible] संयोग तस्मा
[illegible] ॥ [illegible] नात्र संदेहः ॥ किं राज्ञो [illegible] पुरोहितो यजेयात
[illegible] पुरोहित शब्दान्तरं [illegible] यते [illegible] स्य हितं शक्ते
[illegible] राज अभि पुरोहित [illegible] करण [illegible]
[illegible] भिक्षुते ॥ वचनात् एतत् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] पि[illegible]
[illegible] वर्त्तते नैवं स्यात् ॥ [illegible] पुरोहिता [illegible] ॥ अर्थाभावान्नैव
[illegible] पुरोहितं करोतीत्वनग्[illegible] कर्तव्य [illegible] ते ॥ ननु
[illegible] पुरोहित [illegible] ॥
[illegible] ॥ अर्थाभावाद् [illegible] राजन्य
[illegible] ॥ एकस्य राज्ञः ॥ ॥ [illegible] गसावादसं ३४

345
1937

[illegible] ॥ अथ [illegible] होतारं भवन्ति ॥ यदुक्तं [illegible] पाणेः [illegible] नत्वात्
[illegible] आर्त्विज्यं [illegible] ॥ तस्मात्
[illegible] ॥ यजमाना [illegible] ते ॥ [illegible] कामो भवतः
[illegible] ते नाहिं न [illegible] ॥ संस्का
[illegible] भवति यथा [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सर्ववर्णानां [illegible] ॥ कस्मादविशेषा
[illegible] विधि [illegible] भावाद नियमः ॥ तस्मात्सर्वेषां व
र्णानां [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ किं [illegible] सर्ववर्णानां [illegible] ॥ किं [illegible] भवत्येवमाह ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] भवति वचनेन [illegible] विधान परं [illegible]
[illegible] र्वणानाम [illegible] इति ॥ ब्राह्मणानामेव [illegible] आर्त्विज्या भावात् [illegible] प्रसंख्या
[illegible] ब्राह्मणानामेव स्यात् कुतः ॥ [illegible] रयोर्हि [illegible]
[illegible] ब्राह्मणानामेव स्यात् ॥ ॥ वचनादिति [illegible]
[illegible] यजमाना [illegible] भविष्यन्ति ये यजमानास्त इति ॥ केप
[illegible] भागा [illegible] कर्म विधीयते ॥ [illegible]
[illegible] ब्राह्मणा [illegible] ॥ [illegible] राजन्य [illegible] मार्त्विज्यं विधा
[illegible] ब्राह्मणानां यज[illegible] भवत्येव म ब्राह्मणानामपि यजमानानां वचनप्रा

[illegible]देव[illegible]मिसत्वा[illegible]अभिवत्य[illegible]तीरा[illegible]मि॥ ॥तस्मा मित्वादि विधीयते॥ नैतदेव
[illegible]विधीयते॥[illegible]मासीर[illegible]धीयते॥ नार्त्विज्य[illegible]यजमानानामृत्विज इत्यनेन वचनेन
[illegible]॥ ये यजमानास्त इतुपदेशपदानि[illegible]र्त्विज इति विधे
[illegible]संस्कार[illegible]धीयते॥ यजमानानामृत्विजां॥ तत्रासामर्थ्यं नानेयाय
[illegible]॥ तस्मान्नैते यजमानानां सतामार्त्विज्य
[illegible]॥ एवं[illegible]वचनव्यक्तिः॥ ये ऋत्विजस्ते यजमाना
[illegible]विधीयते॥ ये यजमानास्त एव ऋत्विजो भवन्ति॥ नान्य इति॥ आर्त्वि
[illegible]निवर्तते॥ एवं सति[illegible]प्रयोजना एवार्त्विजाः पदार्थाः नय
[illegible]॥ तत्र[illegible]॥ इतरस्मिन्नपि पक्षे
यजमान[illegible]॥ समस्तमेकस्वाम्यो भवति॥
[illegible]प्रयोजनं॥ तस्मादप्रति
[illegible]॥ कल्पितो भेदः स्यात्॥
[illegible]आलप्यानां पार्थिवेषां तु[illegible]नां
[illegible]॥ ॥स्वामित्वादितरेषामहीनत्वं[illegible]॥ अथ यदुक्तं
[illegible]॥ यतः स्वामित्व[illegible]ऋत्विजो विधीयते॥ अत
[illegible]॥ तस्मादहीनत्वं[illegible]॥ ॥वासिष्ठानां[illegible]स्वामित्वम
[illegible]अपेक्षमाणे[illegible]आलप्यानां तु न व

[illegible]अन्येषामिति॥ किं प्राप्तं॥ सर्वेषामविशेषान्न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते॥ अ
[illegible]॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ वासिष्ठानां[illegible]नियमात्॥ वासिष्ठानां सत्त्रं नान्ये
[illegible]॥ नैतदपि[illegible]कल्पानां सत्त्रं स्यादिति॥ ॥ सर्वेषां वा प्रति
[illegible]॥ यथैव कश्चन स्तोमभाजानधी
[illegible]॥ स्तोमभागान धीयान अ
[illegible]॥ ॥ वै[illegible]नासादनाधिकारः श्वा
[illegible]॥ तस्मादिदं स्वामित्वं॥ नेश्च समा
[illegible]॥ यएवं विद्वांसः सत्त्रमुपयंति
[illegible]॥ विहारस्य प्रभु
[illegible]॥ तस्मादग्नी
[illegible]॥ ॥ [illegible]॥ परार्थे[illegible]॥ येनापि
[illegible]॥ ॥ प्रायश्चित्तमिति[illegible]॥ प्रायश्चित्तं विधी
[illegible]संसर्गेऽग्नि
[illegible]॥ ॥ साग्नीनां चेष्टिपूर्वत्वात्॥ सा
[illegible]दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते
[illegible]॥ तस्माद[illegible]॥ स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात्
स्वार्थेन[illegible]॥ अग्नीनाद[illegible]॥ तस्मादस्मादग्निभिरन्यस्य नासिद्धिः॥ य

3297
1933

[illegible] सामान्यत: [illegible] सत्राण्युपा
[illegible] ॥ जुहूादीनामनुकत्वाद यथाकाम ॥ प्रतीयेतां किं जुहूादीनिपा
[illegible] आख्यिबसंशय उच्यते ॥ जुहूादि
[illegible] कर्तव्य ॥ कुत: [illegible] यजमानः प्रयुंके स्वेन पात्रेण
[illegible] ॥ ॥ [illegible] साधारणानि [illegible] प्रतिषेधात् ॥
[illegible] आदि [illegible] भाव ॥ विप्रतिषेधा
[illegible] प्रतिषेधः स्यादाहिताग्निभिर्
[illegible] इतरस्य शरीरसंस्कारः परिलुप्यत
[illegible] ॥ तस्मान्न यथाकामीति ॥ ॥ यावच्छ्रौतमापादिस्यात् ॥ अथे ३६
[illegible] ॥ कथमन्येषां [illegible]
[illegible] ॥ यावच्छ्रौतं भविष्यतीति ॥ ॥ पुरुषकल्ये
[illegible] ॥ अन्यत्र कल्प्यात्
[illegible] ॥ किं याज्ञानामपि वर्णानामभि
[illegible] ॥ य
[illegible] ॥ [illegible] कर्म
[illegible] कर्तुं समर्थ [illegible] कर्मण [illegible] साधुस्यादित
[illegible] ब्राह्मणस्य क्रियां प्रतिकरिष्यतीति ॥ ॥ लिंगाद्वा [illegible] ॥ यथा वि

[illegible] निकर्माणि [illegible]
[illegible] ॥ एवं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सांयोगा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] किमतो यद्येवं [illegible] गुणेन [illegible]
[illegible] कर्मनीत्यपि [illegible]
[illegible] ॥ प्रथमं [illegible] प्रधानत्वात् ॥ प्रधान [illegible]
[illegible] ॥ ॥ तस्मात् सर्वाधिकारः ॥ ॥ [illegible] गुणत्वात् [illegible] नियम्यते ॥ अथ यदुक्तं यथा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] नियम्येत ॥ तस्मात्तत्र दोष इति ॥ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] सर्वमविरोधात् ॥ इदमामनन्ति ॥ विश्वजिति
[illegible] ॥ तत्र संदेहः [illegible] ॥ [illegible] यत्र प्रभुत्व
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] परस्वत्वाप
[illegible] ॥ [illegible] ॥ उच्यते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] तरीयमिति ॥ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] कस्मात् ॥ प्रभुत्वयो
[illegible] ॥ ननु [illegible] ॥ परविधेयीकरणं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ स्वस्वदानं न [illegible] भवति ॥ यदि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ यद्दपि [illegible]

349/1932

मी·सां· ३ आद्यो [illegible] ॥ [illegible] मिति अत्रोच्यते ॥ स्वशब्दो यमात्मी आ·६·
यथ [illegible] ॥ तत्रात्मीये सर्वनाम्नो [illegible] शास्त्रेण [illegible] सर्वनाकल्प
[illegible] ॥ [illegible] सत्यां अवश्यमात्मीयानां सर्वतोपादि
आन [illegible] शास्त्र [illegible] पादानेन [illegible] मा [illegible] विश्वजिदादयो देयाः त
[illegible] मिति ॥ ॥ [illegible] सर्वान् [illegible] तत्रैव सर्वदान संशयः किं भूमि
र्देयानो वा ॥ [illegible] ॥ [illegible] पृथिवी गोलकं [illegible] मात्रे [illegible] ॥ तत्र किं प्राप्तं
[illegible] शास्त्रे [illegible] ॥ [illegible] परेण [illegible] मिति वंशा
[illegible] ॥ [illegible] मनुष्या दृश्यंते ॥ [illegible] पृथिवी गोलकं [illegible] ॥ अह्यदा
[illegible] ॥ [illegible] सार्वभौमे [illegible] तत्र क
[illegible] ॥ [illegible] कश्चिद्भाग
[illegible] ॥ [illegible] मात्
[illegible] ॥ [illegible] संदेहः ॥ किं [illegible] मिति किं प्राप्तं ॥ सर्वस्व
[illegible] ॥ [illegible] मकार्य एव [illegible] ३७
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥ नित्यन्यायविश्वजिति [illegible] ॥ ॥ विश्वजित्येव संदेहः ॥ सर्व
स्व [illegible] ॥ यावंतो [illegible] ॥ [illegible] सर्वाणि
[illegible] ॥ [illegible] सर्वस्वं [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] सर्वाणि [illegible] पकारकाणि
[illegible] ॥ [illegible] सर्वाणि [illegible] सर्वस्वं विधीयते ॥ य
[illegible] ॥ [illegible] सर्वाणि [illegible] सर्वं नाविधीयते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मात्
[illegible] ॥ [illegible] नित्यं
[illegible] ॥ [illegible] सर्वाणि विश्वजिति [illegible] प्रमाणं उपसंहर्तुं ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मान्नित्य [illegible] विधीय
ते ॥ [illegible] वाक्यानि अर्थो [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] विश्वजित्येव संदेहे ॥ किं परिचारकः शूद्रो देयो
नेति ॥ किं प्राप्तं ॥ [illegible] ॥ शूद्रः किं न देयः ॥ [illegible] ॥ धर्मशासने [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] भवति ॥ न च
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ दक्षिणाकाले यत्स्वं
[illegible] विश्वजित्येव संदेहः ॥ किं दक्षिणाकाले [illegible] दक्षिणाकाले दातुं [illegible] ॥ उ
[illegible] दक्षिणाकाले [illegible] दक्षिणाकाले [illegible] ॥ [illegible] किं प्राप्तं ॥ य
[illegible] दक्षिणाकाले [illegible]
[illegible] दक्षिणाकाले [illegible] तस्मात् दक्षिणाकाल
[illegible] ॥ [illegible] विश्वजिति संदेहः ॥ ॥ किमिदं दक्षिणाकाल

351
1937

मी·भा· एवं सर्वस्वंदक्षिणविश्वजित्सूत्रमुअनसर्वस्वंप्रदानमंपरिमितमापनीयदिति॥ किंप्राप्तं॥ उत्तरत्र कृत्स्नमिति॥ कुतः अविशेषणात् क आ·६
३ स्मादेषमाविश्वजिदिति सर्वस्वंदक्षिणं हि कर्मणा कर्मान्तरेणद्रव्यं परिसमापयितुं॥ तस्मात् सर्वस्वं स्यात्॥ अपि वा शेषकर्मस्यात् क्रतोः प्र
त्यक्षशिष्टत्वात्॥ अपि वैशेषकर्मस्यादिति॥ शेषकर्मस्यात्॥ न सर्वस्वंदक्षिणाकाले देयं॥ यावदनुकर्मपरिसमाप्यते॥ तावत् शे
षमिति मन्तव्यं॥ कुतः॥ प्रत्यक्षशिष्टत्वात्॥ क्रतोः परिसमाप्तिः॥ प्रत्यक्षविशिष्टा विश्वजिता यजेतेति विश्वजितमुपक्रम्य परिसमा
पयेदित्यर्थः॥ परिसमापयेत् यावत् शक्यतेदातुं तावत्सर्वमित्यर्थः॥ न च सम्पन्नसर्वं सर्वमुच्यते कृत्स्नमिति॥ तथा चान्यार्थदर्श
नं च क्रत्वन्यार्थदर्शनं चोपपद्यते॥ अवशिष्टं दक्षिणा कालादर्वाक् तस्मिन् शेषे तत्स्वं कल्प्यते॥ अशेषे तु समञ्जसदानेन
शेषकर्मस्यात्॥ पुनरुक्तः पक्षान्तरं नवाधि॥ एतत् सर्वमसारं प्रतीयते शेषं दीयते एवं सर्वस्वंदक्षिणेति सर्वशब्द उपपन्नो भव
ति॥ यत् तु कृत्स्नमपरिसमाप्तिरिति॥ तत्र ब्रूमः॥ आदानेन शेषकर्म भविष्यतीति उच्यते॥ अदानस्यानित्यत्वात्॥ आदानं
चानित्यं यदि शेषकर्मेति॥ अतिवेलः संवादी च कल्प्यते॥ तस्माच्छेषविनयः किं चिदिति॥ ॥ दीक्षासुतुनिर्देशात् क्रत्वर्थेन सं
योगः तस्मादविरोधः स्यात्॥ पुनरुक्तः पक्षान्तरं वाधि॥ येन दक्षिणा किं चिद्विशेषात् किमभिमति॥ दीक्षासुतुनिर्देशो भवति॥ त्र
यस्य क्रमादेकः आत्मविश्वजिति संदेहः कृतमाधरदनेक्रत्वर्था चरदुं कार्येद नामसनामान्येति॥ नादिह यदानमनीयदान
मो॥ तस्मादविकारः स्वार्थेनाम॥ कुतः पुनरपि न स्वंदक्षिणात्यनूच्यते॥ सर्वथा क्रत्वं विधीयते॥ तेन नादान तव्यस्वदानं विधीय
ते॥ न च पुनरर्थं क्रत्वर्थंदानं वैलक्षण्यविरोधो भविष्यतीति॥ अहर्गणे चैतद्धर्मः सर्वेषामविशेषात्॥ अस्त्यहर्गणेष्व
नुरागः सर्वस्वं तत्रास्ति विश्वजिदभिजितावेकाहावभितो भवतः॥ उभयोरभितिर्मयोपदहः पशुकामो ह्येतेन य
जेतेति॥ तत्र संदेहः॥ किमहर्गणस्यापि सर्वस्वमेव दक्षिणा स्यादाहोस्विद् द्वादशशतमिति॥ किंप्राप्तं॥ सर्वस्वं कृ
त्स्न॥ सर्वेषामपि विश्वजितामविशेषात्॥ एवं प्रकृतिर्विश्वजितो धर्मः सएवास्य चोदकेन भविष्यति॥ तस्मात् सर्वस्वंदेय
मिति॥ ॥ द्वादशशतं वा प्रकृतिवत्॥ द्वादशशतं देयमिति प्रकृतिवत् कर्तव्यं॥ ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिः तत्र धर्मादि ३

दिष्टाः न विश्वजित्प्रकृतयः षड्भिर्वा तत्स्याद् द्वादशमासा देयमिति॥ ॥ अनहुत्कर्मानुचैवं स्यात्॥ प्रशस्ता पशुख्यावर्तनाति
लि पश्विशुद्धिः॥ कुतः एवं यत्नो विश्वजितो गुणः कामधेनुरत्र धर्मयुक्तं तत्स्याद् विश्वजितोऽप्याशंकावदि॥ नज्योतिष्टोमादि
ति॥ ॥ किं सर्वस्वं विकल्पमेतस्यापि सर्वस्वासि॥ किंचिन्मात्रं स्वं नाहरेत् यतोऽयं प्रकृतिवदेव विश्वजिति सर्वस्वं नरदाने
मिति वदेत् सर्वस्वदानं देहेत्॥ अहर्गणविकारः प्रत्यक्षतो विशेषात् विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति आत्रेयोऽर्थः सांशयि
कः॥ किंचित् तत्र स्वंपिण्डकेन वा विकल्पे॥ तस्याविशेषस्वाधिकारः॥ उत च तत्सकलं यदि केवानस्वंदेतिकिंप्राप्तं॥ वि
कारः सर्वस्वं निर्विशेषपादुत्सर्ग एव स्याधिकारः स्यात्॥ कुतः अविशेषात् किमिहरोचमाख्यायते॥ यत्सद्द्वादशशतं न्यून
मधिकं वा चेत् तत्स्यात् सर्वस्वं विश्वजितस्याधिकार इति॥ ॥ अधिकं वा प्रतिप्रसवात्॥ न चैतदस्ति सर्वस्वं विश्वजित्स्याधि
कार इति॥ कस्मात् हि यस्य द्वादशशतं वा न स्यादधिकं वेति कुतः प्रतिप्रसवादिति प्रसवो हि ज्योतिष्टोमे सर्वस्वमाम्नायते॥ द्वादश
शतं विधायाह एवं भावयेत् न कृत्स्नमानमनीयामापिष॥ तत्सर्वस्वेनेति यदितावनानं देयः॥ सर्वस्वेनाप्यामयितव्या इति
यद्यपि द्वादशशतेन न्यूनेन वा नान्यूनं यस्मात् द्वादशशतं ज्योतिष्टोमे यदा सर्वस्वं तद्दीयमपि मन्तव्यं तत्र
कः प्रतिषेधं मन्यते॥ सर्वस्वंदेयमिति सर्वत्र विधिः अप्रामाण्यात्॥ अभिमतमप्रमाणमनुमन्यते॥ सर्वं तत्र मन्यते॥ यावद्
द्वादशशतं यस्य हि द्वादशशतं नाधिकं वा सर्वस्वं मासानि दशानि ददेरन् तस्मान्न्यूनस्यानधिकार इति॥ अतुमहस्र
पादवत्॥ यथा हि तत्र क्रियते॥ इतश्चानधिकं सर्वस्वमधिकं हि दीयमानेन देवंगते स्वात् द्वादशशतमायित्तम
वति॥ पादवत् यथा तत्कारेण पदेष्वद्वादशदेयाः॥ चतुर्विंशतिरेवाः शतं देयं सहस्रं देयमपि शिविरं देयमिति॥ त
त्र संदेहः॥ किं यत्र सपरिमितं यत्र काद्वेत्स्यं सकारि नवदानपरिमितमभिधेयो विधीयते॥ उतापरिमितं तन्नाम किंचित्
तस्मादानं विधीयते इति किं प्राप्तपरिमितं प्रयुज्यमाने ब्रूमः॥ कुमति शिष्टस्य एकादशेति संख्ये यस्य संख्येयस्य संख्या
प्रतिषिध्यते॥ कुतः॥ मन्त्रश्रुतित्वात् परिमितश्रवणात् गतमेव गम्यते॥ तत्रैकादि कं तस्मात् न शब्देन प्रतिषेधः

353
1937

[illegible]माने॥[illegible]र्थं [illegible]॥[illegible]सिद्धेः स्वर्गेनल[illegible]णया बहुत्वं नस्यार्थः कल्पेन॥ नस्मात्परि
मित[illegible]॥ ॥कल्पान्तरं[illegible]॥ असंख्यानात्॥ कल्पान्तरं वा स्यात्॥ अपच्छेदानक[illegible]ति धीयते॥ यथा एक
[illegible]॥ [illegible]एवमेवोपि[illegible]दानाविधिक[illegible]एक स्यात्॥[illegible] असंख्यानात्॥ तेन पूर्वेणाहितुल्यमेवेदं प्रसं
[illegible]॥ [illegible]पूर्वेण[illegible]संख्या[illegible]ति पूर्वमदिदेश शब्दः अस्यादानं विधीयत इति॥
[illegible]दिदे[illegible]त्यत्व[illegible]दानं विधातुं [illegible]धीयत[illegible]वर्ण[illegible]श्रुतेः तस्मात् कल्प्यं
नकल्पान्तरं॥ [illegible]मितत्वे प्रासिद्धे[illegible] अनदक्षि[illegible]सिद्धेर[illegible] प्रसिद्धे वाचिकेव समधिगता॥ ननु
[illegible]बहुत्व[illegible]नस्य शब्दस्य परिमातुं॥ तस्मात् परिमितत्वेन लक्ष्यते बहुत्वमिति॥ नन्वानेकस्मिन्नपरा
[illegible] गम्यते॥ यथा कुशलः प्रवीण इति बहु कुशलानां तु गुणेषु
[illegible]निपुण[illegible]रूढि[illegible]भवति॥ बहुत्वे [illegible] निपुण एव प्रवीण शब्दो
[illegible]लक्षणार्थे श्रुतिसामर्थ्यानारोदनि शब्दः॥ तस्मात्समुदाय प्रसिद्ध्या परि
[illegible]॥ ॥अतः कल्पान्तरमिति॥ ॥अनियमो विशेषात्॥ अपरिमितकल्पान्त
[illegible]परिमित[illegible]स्यादधिकमिति॥ किं तावत् प्राप्तमनिय
[illegible]आम्नायते॥ [illegible]धिकं वेति अनाम्नीयमाणो यथाकाम्यं स्याद्य
[illegible]॥ ॥अपि[illegible]ति भानात्॥ येनि पक्षस्याद्वित्वेन इत्यधिक
[illegible]मिति॥ [illegible]॥ कुतो बहुत्वात् अपरिमितशब्दस्य बहुपुदीमं शब्दमुच्चरं तोस्य
[illegible]अ[illegible]पूर्णमेत[illegible]इति
[illegible]संनिहितं [illegible]निर्णयः सह सहस्रेव संनिहितं तस्माततोधिकम

355
1937

[illegible]मिति॥ ॥अर्थवादस्त्वर्थवत्॥ [illegible]र्वपरिमितमिति[illegible]दर्शयति॥ ॥प
[illegible]मनुष्यधर्मः स्यात्[illegible]र्तनं॥ इहपरकृतयः पुराकल्पस्योदाहरणं॥ इति[illegible]स्माद्[illegible]
[illegible]स्तेव माद यः॥ तेषु
[illegible]॥ किं तावत् सा[illegible]मनुष्यधर्माविधय इति कुतः॥ अर्था
[illegible]भवति॥ प्रशस्ते[illegible]॥
[illegible]॥ ॥यस्य[illegible]प्रतिषे
धो भवति॥ [illegible]॥ तस्मात् प्रतिषेध प्रदेशे॥ [illegible]स्यादुपं[illegible]
[illegible]॥ मनुष्यधर्म[illegible]मेव कर्तव्यं पंचावत
[illegible]॥ [illegible]वेदत्ये[illegible]उपदेशः स्यात्॥ [illegible]
[illegible]विधीवदेनेनस्मृति[illegible]शः[illegible]पुरुषे पुरुषप्र
[illegible]॥ [illegible]तस्मात्तेनउक्तमेण क्रियते॥ तस्मात् साधुमिति
[illegible]॥ [illegible]सम्बन्धेन निर्देशात्[illegible]
[illegible]पुरुषमात्र[illegible]विधानं[illegible]गोत्राणामिति॥ ॥अर्थवा
दो वा विधिशेषत्वात्॥ [illegible]स्यात्॥ [illegible]वेदनमवर्तते॥ नायं[illegible]तस्माद्विधिरयमर्थ
वादः स्यात् कुतः॥ विधिशेषत्वात्[illegible]विधिमामनं ति॥ परकृतयुदाहरणे तावत् तस्मात् अरण्यामेवाश्नीयादिति
[illegible]॥ न[illegible]एकवाक्यतावोस्ति॥ विधिनाहि संबध्य
मानवा[illegible]परकृतिपुराकल्पवचन[illegible]न्यायवचन[illegible]स्तुत्यर्थं[illegible]॥ योग[illegible]संभवति॥

मी॰भा॰
५०

[illegible] ॥ ॥ अहरहर्वा संवत्सरं वा [illegible] ॥ अग्निसहस्रसंवत्सरं सत्रं विश्वसृजामयनं पं
[illegible] पंचदशाः [illegible] एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंव
[illegible] मनुष्याणामिति ॥ [illegible] मनुष्याणां नदा [illegible] विकल्पाः
[illegible] सहस्रसंवत्सरं भावितुमर्हति ॥ कुतः ॥ असंभवान्मनुष्येषु ॥ म
[illegible] दर्शनेच ॥ प्रजापतिर्वै प्रजाः
[illegible] ॥ आत्मानं विजहान्ति
[illegible] मनुष्याणामिति ॥ ॥ अभिधानवदधिकारो [illegible] पक्षस्य प्राप्तमिति ॥ न गंधर्वादीनां
[illegible] कार्त्स्न्येन यथोदितविधिमुपसं
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ नरसायनादिनावद् ॥ साम
[illegible] प्रसाधकानि भाजनानि ॥ तेनाव
[illegible] ॥ कुतः ॥ [illegible] इत्यनुवाद
[illegible] ॥ [illegible] ॥ न च गमका
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ अत्रोच्यते ॥ [illegible] कदाचिदपि च
[illegible] पंचपंचाशतं च मा

आ६
५०

[illegible] ॥ सहस्रायुर्वै पुरुषः [illegible] ॥ तत्संदि
[illegible] पुरुषाः [illegible] पुरुषपरं च
[illegible] ॥ [illegible] भविष्यती
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ अपि वा [illegible] संयोगादेक
[illegible] ॥ स चाधिक्रियते इति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] प्रमाणमस्ति ॥ न [illegible] अन्यथा वचनम
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] अर्द्धतृतीया
[illegible] परिमाणं [illegible] चतुर्विंशति परमाः [illegible]
[illegible] ॥ कथं
[illegible] ॥ [illegible] गौणः शब्दः [illegible] संवत्सरशब्दो यदि वा [illegible] इति शब्दो गौ
[illegible] यदि पंच पंच शतानि [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] गौण [illegible] अन्यथा मन्यन्ते स्म आ
[illegible] ॥ ॥ संवत्सरो [illegible] गौणमिति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] संवत्सरशब्दः [illegible]

357
1937

भा॰त॰
४१

...नीकर्षवत्तन्नोपि [illegible] शक्यते कल्पयितुं ॥ पंचाशदिव्यं भूरूपपरिमाणस्यार्थस्य वाचकत्वेनाप्यनेपि
[illegible] सहस्रसंवत्सरशब्द उक्तो ये मासाः संवत्सरशब्द इति ॥ तस्मात् पंचाशतो
[illegible] संवत्सरः इति [illegible] ॥ [illegible] संवत्सर इति न गुणविधिन
[illegible] अभिधीयमानं वचनेन [illegible] ॥ [illegible] ॥ अथ वा [illegible] एव [illegible] वत्सजी
[illegible] क्रियमाणमपरिसमाप्त एवास्यापुनर्वर्षपर्यु
[illegible] नार्हि द्वादशाहः [illegible] वर्षपंचाशतो द्वादशरात्राभाविष्यतीति [illegible] द्वाद
शवर्षाणस्य [illegible] ॥ [illegible] संवत्सरशब्दः [illegible] संयोगात् अपि वर्ष
वर्षपंचाशतमित्युक्तं ॥ त्रिवृत् [illegible] भविष्यतीति तस्माद्द्वादशाहे संवत्सरशब्दः
[illegible] पंचवर्षपंचाशतो [illegible] द्वादशरात्रे [illegible] द्वादशाहे त्रिवृदहः गतत्रिवृत्संख्यायाः
द्वादशरात्रेण [illegible] सामानाधिकरण्यं त्रिवृदहः [illegible] इह संख्या त्रिवृदहः गतत्रिवृत्संख्यायाः
द्वादशरात्रेण [illegible] सामानाधिकरण्यं त्रिवृदहः [illegible] इह संख्या त्रिवृदहः तेन श्रुतेन सामाना
धिकरण्यं [illegible] तस्माद्वर्षपंचाशदहेषु सहस्रसंवत्सरस्यादिति स्थितं ॥ ॥ अहानि वाभिसंख्यत्वा
त् ॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥ [illegible] द्वादशरात्र इति अहान्येव त्रिवृदहः [illegible] संवत्सराः
[illegible] संवत्सरशब्दः [illegible] किं तर्हि दिवसाः द्वादशाहे त्रिवृद
हः [illegible] सर्वे ऋतवः [illegible] अथ वसंतो [illegible] ग्रीष्मो
[illegible] इति [illegible] सर्वे
ऋतवः संवत्सरः [illegible] संवत्सरशब्दो [illegible] ॥ [illegible] द्वादशरा

आ॰६
४१

त्रिवृद्दहः [illegible] सामानाधिकरण्यं त्रिवृदहः संख्या [illegible] तस्मा
इह [illegible] तस्माद्वर्षपंचाशदहानि सहस्रसंवत्सरस्यादिति [illegible]
तं ॥ ॥ अहानि वाभिसंख्यत्वात् ॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥ [illegible] द्वादशाहे संवत्सरशब्द इति ॥ किं तर्हि ॥ अहः सु ॥ कुतः दर्श
नात् ॥ अहस्सु संवत्सरशब्दः [illegible] संवत्सरशब्दः [illegible] संवत्सरशब्दः [illegible] संयोगादहानि
वर्षपंचाशदहानि [illegible] संवत्सर ॥ तस्माद्दहःसु संवत्सरशब्द इति ॥ ॥ भट्टशबरस्वामिनः कृतौ
[illegible] ॥ ॥ इष्टौ पूर्वत्वात् [illegible] संस्कृते [illegible] स्याद् [illegible] सर्वशेषत्वा
[illegible] पूर्वेण [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] किं [illegible] संस्कृते [illegible] ऋतुशेषो होमः स्यात् [illegible] होमाः ऋताग्नि
[illegible] आहिताग्नि [illegible]
[illegible] सर्वेषु ॥ [illegible] ॥ एवा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः यच्चातुर्होतारः
[illegible] अनाहिताग्नेः एवं जानीयात् [illegible] दर्शयति ॥ एतस्मादसंस्कृ
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ऋतुशेषाणां [illegible] भविष्यतीति ॥ एषा वा
अनाहिताग्नेः [illegible] ॥ [illegible] तस्माद्विधिः संस्कृते [illegible] ॥ सर्व
[illegible] ॥ [illegible] ऋतुशेषाणामिति [illegible] ऋतुशेषाणां क्रतुशेषाणां चातुर्होत्र
[illegible] ॥ कुतः ॥ [illegible] धर्मः [illegible] ऋतुशेषाणामऋतुशेषाणां चेति ॥ तस्मात् सर्वेषामिति ॥ ॥
अथ वा [illegible] अपि वेति [illegible] ऋतुशेषाणामेवायं धर्मः न ऋतुशेषाणां कुतः ॥ अ
नाहिताग्नेः [illegible] अनाहिताग्नेः ऋतवः संति [illegible] कस्मिंश्चित् [illegible] स्यात् न चास्मात्

35-9
1939

[illegible] न [illegible] रपि [illegible] ॥ [illegible] विपरिवर्तनेन संस्कृतेष्वग्निष्वेवं जातीयकाः स्युः॥ कुतः॥ आ
[illegible] मन्त्रादेव॥ [illegible] नेति॥ नेति ब्रूमः॥ अयं वाद एव भविष्यति॥ येजयास्तिष्ठा [illegible] मनुवा
दः॥ न सर्वे [illegible] त्वेवं [illegible] सर्वेषामेव तावत् [illegible] वचनानामनर्थकता भविष्यति॥ ॥इष्टिविकृतेषु संस्कृतेः होमः स्यादना
[illegible] ॥ तत्र कथं नैवैषा वचनव्यक्ति
[illegible] आहवनीयादेवानुवादो नर्थकः स्यादिति यस्मिन्नुपसेविकाभिरर्थवान् येषाइतिष्टः एषात्र
[illegible] होमार्थ आहवनीय इति॥ तत्र न
[illegible] ॥ चतुर्होत्रपुवाआनाहिताग्निपूज्य
[illegible] नाहिताग्नेरिति चतुर्होतार इति॥ ॥उभयोः स
[illegible] ॥ एवं चतुर्होतारोपि॥ [illegible] यदानुवादपक्षः न
[illegible] शक्यो पक्षोतुं तस्मादुभयोश्चतुर्हो
[illegible] चतुर्होतारो भवेयुरिति॥ कथमेवमना
हिताग्नि [illegible] नाहिताग्निनिर्देशः सामर्थ्यादनुवादे वापेक्षणं नैव विरुद्धं ते
[illegible] नाहिताग्नेरेवं जातीयका होमाः॥ ॥पित्र्यइज्ञे तत्संस्
[illegible] पुनर्वचनं भवति॥ अथाना
हिताग्निना [illegible] नाहितानामपि [illegible] नियोगनरएवानिर्देशाएवा
[illegible] तस्मात् पितृयज्ञेनानुव्यमेतदिति॥ ॥उपपन्नादधीनहोमसंयोगादिदमाम
नेतिउपनयनक्षिप्त [illegible] संस्कृते [illegible] संस्कृतेष्विति किं प्राप्तं॥ उपन

361/1937

यनादधीनेक्षिसंस्कृतेष्विति कुतः [illegible] नास्मादाधाने
[illegible] ॥ ॥ [illegible] कर्मानुपूर्व्यमान॥ [illegible] एवं जातीयकं होम [illegible] लौकि
[illegible] कर्मानुपूर्व्यमान्॥ ॥विद्यायदनार्थी [illegible] अधिकारः सामर्थ्यादनआधानोत्तर
[illegible] तस्मादपि नावकल्प
[illegible] पूर्वमाधानादारक्रियाकर्मार्थोभविष्यति
[illegible] भविष्यतीति॥ अभी [illegible] अकर्मवादार
[illegible] आधानमाइतिनियमस्तस्मादुभयमपि
[illegible] आहिताग्नेभवति॥ एवं दारसंस्कृतोपीति यदुक्तं
[illegible] क्रियमाणे दारकर्मणि [illegible] ग्नेहेणोत्तर
[illegible] ॥ [illegible] कालनियमएव उपनयने च कर्मा
[illegible] कर्मार्थतेव कुर्यात् [illegible] र्थतेना
[illegible] ॥ [illegible] भविष्यतीति [illegible] त्सा
[illegible] ॥ एवं सति [illegible] स्यात् असति
[illegible] नाधानसंस्कृते [illegible] होमाइति॥ ॥सो
[illegible] तन्नसृष्यति॥ पा
[illegible] धर्मस [illegible] कुर्वतीति॥ एवमिदमपि स्मर्यत एव॥ अन्यनमा
[illegible] कुर्वीतेति॥ सोमपानादिति चार्थवादं व्यपदिशन्ति॥

[illegible] दर्शयति ॥ [illegible] ॥ अथ यदुक्तं
[illegible] ॥ तस्माद् आगमाधानात् [illegible] इति ॥
[illegible] ॥ आसि [illegible] पार [illegible] वाजवेदिति ॥ तत्र संदेहः ॥
[illegible] ॥ कथं [illegible] ॥ ननु
[illegible] ॥ इति [illegible] प्रयोजयति [illegible]
[illegible] ॥ धारणं हि [illegible] कार्यमाम्नात
[illegible] ॥ लौकिकेष्वग्निषु स्यान्न
[illegible] कर्मणि
[illegible] तस्माल्लौकि
[illegible] कालज्वालाव ॥
[illegible] ॥ तत्र संदेहः किं [illegible] कर्तव्यमुत लौकिकेष्वग्निषु
[illegible] ॥ पूर्वाधिकरणे यः पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः पक्षः यः सिद्धान्तः
[illegible] कालत्वादिति सिद्धान्तः ॥ अप्राप्तो वाध्या
[illegible] ॥ उदयनवनपूर्वपक्षाह पुण्याहे [illegible] स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ दे
[illegible] ॥ तत्र संदेहः ॥ किं [illegible] पूर्वपक्षाह
[illegible] ॥ नहि [illegible] निरूपाणार्थ
[illegible] ॥ अथ [illegible]

363/1937

[illegible] दर्शयति ॥ पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणा
मिति ॥ [illegible] ॥ [illegible] रात्रौ कृ
[illegible] ॥ याज्याक्रमण [illegible] विद्यमाने लोक
[illegible] ॥ किं यस्य [illegible] तेन वनी
[illegible] ॥ याज्याक्रयणमविद्यमाने [illegible]
[illegible] याज्याक्रयणमनर्थकं भविष्यति ॥ [illegible] अनर्थकं [illegible] कर्तव्यं तस्मादविद्य
माने [illegible] ॥ ॥ नियतं वार्थवत्त्वात् स्यात् ॥ यस्या
[illegible] याज्याक्रयणमर्थवद्भविष्यति ॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य [illegible] श्रूयते ॥ ति
[illegible] कर्तव्यमिति ॥ तत्र ज्योतिष्टोमस्य नित्यमंगमुक्तं ॥
[illegible] ॥ अनेन वा याज्याक्रयणसंस्कृतं द्रव्यमिहोपयोक्तव्यं अन्यथा [illegible]
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] याज्याक्रयणमनुष्ठातव्यमिति ॥ अथ यदुक्तं ॥ लोकवदिति ॥ लौकिकं कर्मार्थलक्षणं भवति ॥ नश
ब्दः [illegible] ॥ यत्तु शब्देनैवार्थो [illegible] गम्यते ॥ तथैवानुष्ठेयमिति तस्मादविद्यमाने च कर्तव्यमिति
[illegible] ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते ॥ पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति
[illegible] ॥ आज्यं नो देहीति ॥ तथा वाज
[illegible] ॥ [illegible] तस्मादेव नसो [illegible]
[illegible] ॥ किं यस्यापरं भोजनं न विद्यते स यवागूव्रतो
[illegible] ॥ तथा यस्य

पसुर्नाथं कुर्यादुरोवापाद्विशाधीनमोमेपुंवोऽपरोधपादोवाहन्यानसभाच्चसप्तेन मंत्रेण जुहुयादुतान्योपानि॥ तथायोद्दिष्टिकिंचिद
न्येनवाहिष्यते सन्तं मंत्रं ब्रूयात्॥ योस्मावद्देष्टीति उताहिष्यन्नहिष्यमाणश्चेतिन आधिकरणानिदेशोयंतत्रयः पूर्वस्मिन्नधिक
रणेपूर्वः पक्षः सउद्दपूर्वः पक्षः यःसिद्धांतः ससिद्धांतइतिअविद्यमानेकुर्यादितिपूर्वः पक्षःनिपतंवार्थवत्वादित्युत्तरः॥ सरावन्या
वायः पूर्वत्रानर्थकंतन्नित्यंस्यात्॥ ज्योतिष्टोमेश्रूयते॥ मध्यंदिनेपररात्रेच व्रतनयतीति॥ तत्रसंदेहः॥ किंनिपतनमपररात्रव्रतमुप
नव्यमुतानियतमिति किंप्राप्तं नियतं वार्थवत्वात्स्यात् इति एवंप्राप्ते ब्रूमः॥ अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् यदिचमन्यतेतस्मिन् कालेप्र
तंसम्पत्कुरिष्यतीति॥ तदानन्तं क्रियमाणमनर्थकं स्यात् यदिह्यजीर्णेन यजमानोम्रियेत तदा सर्वं तंत्रलोपः स्यात्॥ तस्मा
न्नानियतं व्रतपितव्यमिति॥ ॥ राजपशुनोदनायामनियमोविशेषात्॥ ज्योतिष्टोमेश्रूयते योदीक्षितोयदग्नीषोमीयं पशुमाल
भतइतितत्रसंशयः किंयः कश्चित्पशुरालंभनीय उतछागइतिवक्ष्यमाणेनाभिशप्रायेण भवतिसंशयः नन्वेकेषामाम्ना
तमजोग्नीषोमीयइति सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेतिप्रत्युच्यते प्रतिशाखं भिन्नानि कर्माणीति किंतावत्प्राप्तं पशुचोदनायाम
नियमः उत्सर्गे कर्तव्ये द्रव्यं शक्यमुत्स्रष्टुं॥ न पशुत्वं द्रव्यं हि तत्र साधनं तद्धि द्रव्यमंतरेण उत्सर्गो न संभवतीति द्रव्यमुपादीय
ते॥ तस्मिंस्तूपादीयमाने अनियमः॥ यः कश्चिद् अपष्टव्यमिति॥ कुतएतत् दर्विशेषान्नहिपशुत्वं सर्वधेकश्चिद्विशेष उपलभ्य
ते तस्माद्यः कश्चित्पशुरिति॥ ॥ छागोवामंत्रवर्णात्॥ वाशब्दः पक्षंव्यावर्तयति॥ नैतदस्ति॥ यत्रक्कचनद्रव्यं पशुमप्यंददा
मीति अस्ति उत्सर्गे यद्दद्रव्यस्य नियमकारणं मंत्रवर्णाः छागस्यवपाया मेदसोनुब्रूहीति छागप्रकाशन समर्थो मंत्रवर्णाः
समाम्नायते॥ यदिछागोत्रनोपादीयते तस्य प्रकाशन समर्थस्योपादानमर्थवत्वेनावगम्यते॥ छागमाधिकउत्सर्गविधे
रीतिमात्रं वर्णिकोद्रव्यनियमविधिरिति॥ न चोदनाविरोधात्॥ नैतदेवं न शक्नोति मंत्रवर्णः प्रत्यर्थिन्या चोदनायां सत्यां द्र
व्यं नियंतुं॥ यत्रहि द्रव्यस्य प्रकाशकं न श्रूयते तत्राप्रकाशितमेव कर्तव्यमिति तस्मान्मंत्रवर्णोपि प्रकाशकानियमविधि
ष्यते॥ ५ एवमत्र प्रकाशं प्रकाशयितव्यमिति॥ तत्रपुनः शब्देनावगम्यते॥ पशुत्वेन प्रकाशयितव्यमिति तस्मान्मंत्रव

४४

365/1937

र्णोवाध्येतन [illegible] समर्थो मंत्रवर्णो [illegible] नवचनेन [illegible] वचनेनोपसंहर्तव्या अन्यएव पशुश
ब्दस्यार्थः [illegible] मंत्रवर्णोपि [illegible] नीति॥ ॥ आर्षेयमितिचेत्
[illegible] शुतिः [illegible] तिक
[illegible] छागप्रकाश [illegible] दिशेषानिति॥
[illegible] वर्णे चोदितत्वान्नाम्नासंख्या क्षिप
[illegible] विशिष्टसंख्या [illegible] नियम्यते॥ इ
[illegible] विपुलीकार्थे पशुछागशब्
[illegible] पशुछाग पशुशब्दे [illegible] ते॥ छागोप्याल
[illegible] इति [illegible] विशेषानिति॥ छा
गोवकरणम [illegible] गम्यते [illegible] मादिसं
[illegible] छागशब्दयोः पृथक्
[illegible] छागपशुमंत्रवर्णः प्रकाशये
त्॥ [illegible] अन्यतरस्मिन् [illegible] नियमः
[illegible] पशुरूपस्य [illegible] दर्थान्तरं प
[illegible] कथं पुनरर्थान्तरत्वं गम्यते इति व्यभिरेकात् शब्दभेदाच्च॥ व्यभि
[illegible] एकस्मिन् वाक्ये समवायान्मशुं
छागमायवेति॥ इतरथा [illegible] समवेतेनेति तस्मादभ्युपगम्यते छागत्वे

भा॰ मा॰ ७५ [illegible] आ॰८

[illegible] इति [illegible] ॥ अन्यत्रेपि सतीति यमप एव कुतः । मंत्रार्थस्य प्रयो
[illegible] करणं [illegible] मंत्रमुपाददानानां त्रस्यापि
[illegible] तेन [illegible] गुणकर्म निवर्तये मतेन [illegible] मद्दे अन्य स्मिन् पु
[illegible] तस्मात् छागएवोपादानम् इति ननु अश्वमप्युपाददाना नैवमं
[illegible] छागशब्दः प्रसिद्धः ॥ ॥ लिंगाद्रूपाञ्च
[illegible] तस्मात् छिन्नगमनोऽप्योपि छाग इति
[illegible] कारणात्स्वानाम कल्प्यते ॥ नहि छागशब्दः [illegible] गमनवचन
[illegible] ॥ रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यादिदं
[illegible] शब्दाः छागः [illegible] वत्स इति तेनाप्येषि [illegible]
[illegible] यथाश्वा सा इति वर्णवचनो न जातिगतं
[illegible] किं तु जातिशब्दः स्यात् ॥ अजजात्याश्रयं वयो भवेत ॥ नात्र छा
[illegible] विकारः छागशब्दः किंचित्रास्यादीनामुच्चार्यते ॥ किं
[illegible] ॥ [illegible] इत्युक्तं ॥ नास्याः विकारः संस
[illegible] ॥ पदांतरमेवेदं [illegible] अथ कस्मा
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ तस्मात् अछिन्नः पशुः [illegible]
[illegible] ॥ ॥ जाने [illegible]

[illegible] तस्मात् [illegible] समुदायस्यार्थवत्वात् [illegible]
[illegible] नियमः क्रियते ॥ [illegible] ॥ न
[illegible] ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
इति श्री [illegible] पंचमाध्यायस्य अष्टमः पादः ॥ ५ ॥ ८ ॥ श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु

367/1937

इतिमीमांसाभाष्येषष्ठाध्यायःसमाप्तः॥

369
1937

मी॰ भा॰

१ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ॐ नमः श्रीशिवाय॥ ॥श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात्॥ पूर्वेणाध्यायपदे
न सत्यपि विहितधर्माणां कर्मणां दर्शपूर्णमासादीनामिति कर्तव्यताश्चिंतिता॥ उत्तरेणेदानीमविहितेतिकर्तव्यताके छैंद्रा
ग्न्यादि श्रुतिविधिमिष्यते॥ तत्र यदि दर्शपूर्णमासादीनां प्रकरणे ये विहिता धर्मास्ते सर्वकर्मसु विहिता भवंति तत स्तैरेव सर्वे
धर्मैरैंद्राग्न्यादयोपि धर्मवंत उक्ता स्युः नाकस्मात्स्येपि पूर्वपक्षेण॥ अथ नैव स्वप्रकरणे उच्यंते तत्रैवोक्ता भवंति॥ ततोध
र्मकांक्षैंद्राग्न्यादीनामिति श्रुतिचिंता भवति॥ किमेषां धर्मा संस्तुतस्संतीति॥ यदा च संति तदा कोकियंतः॥ कथं वा नुष्ठातव्या इ
त्येवं दर्शपूर्णमासपक्षः प्रवर्तनीयः॥ तत्र समनेन तावत् संति धर्मा इत्युच्यंते सप्तमेन यस्मैन्ने अस्तीति प्रयोक्तव्या इति नवमे
न दशमैकादशद्वादशाभिरेतावंतः प्रयोक्तव्याः वात्तोधिकार इति॥ तत्रेदं विचार्यते॥ किं याज्ञप्रयुक्तास्ते धर्माः कथं याज्ञ
गुणत्वात् स्यादिति सेव मर्थवाम्नायते आहोस्विदपूर्वप्रयुक्ताः कथमपूर्वं स्यादिति॥ यदि याज्ञप्रयुक्तास्ततः सर्वार्था अ
थापूर्वप्रयुक्तास्ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठंते॥ किं पुनस्त्वप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्ता इति अपूर्वा हि फलवदफलो याज्ञः॥ फलव
त्वियप्रयासोभिधीयमानोर्थवान् भवति॥ तस्मादपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इति अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः॥ श्रुतिप्रमाणत्वा
च्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यादिति शेषाणां॥ ये यस्यापूर्वस्याधिकारे प्रकरणे विहितास्ते तस्यैव भवेयुः॥ श्रु
तिप्रमाणत्वात्॥ अयमस्यापूर्वस्य शेष अयमस्य इत्यश्रुतिभिः प्रमाणं क्रमतेन पूज्यस्यादीनामन्यानमन्॥ श्रुत्याहि येय
स्य प्रकरणे मुक्तेन तस्य भवितुमर्हंतीति न चान्यस्यौकीर्यान्यस्य भवति॥ न हि यद्देवदत्तस्य ग्रासाच्छादनमुक्तं तद्यज्ञ
दत्तस्य भवति॥ तस्माद्यथाप्रकरणं व्यवस्था धर्माणां॥ ॥उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्ववदैकधर्म्यं स्यात्॥ ॥अथ १
वानेन देवं यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्थेति॥ कथं तर्ह्यैकधर्म्यं स्यादिति समानधर्मता॥ सर्वे धर्माः सर्वार्थाः कुतः॥ उत्पत्ति
विनियोगं प्रत्यपूर्वस्यानादेशनात्॥ अर्थ इत्यपूर्वो भूतः॥ याज्ञप्रयोजनत्वात्॥ तयोरविभागः॥ सर्वाण्यपूर्वाणि याज्ञमं

371
1937

ति याज्ञसंबंधेन च धर्मा विधीयंते॥ यजेत स्वर्गकाम इत्युक्ते यदि यज्ञेन संभवति न स्यात्फलवत्त्वात्॥ तत्र॥ सप्तवंत स्वत्वं वदे
दपूर्वं प्रतिज्ञायतेने यथादि संबद्धः सर्वापूर्वाणां तुल्याः तस्मात् सर्वार्था भवंति॥ सत्वधर्मा गोर्न पदास्तद्वदिति॥ गोत्वसंबंधेन प्र
व्यासमानां यथाशब्दे गुणैः श्रुतिज्ञायतेन च नो वर्तन्ते यथा विशेषान्न वर्ग गवां प्रतिनोऽकपोनिकासु भवंत्येव मिहापि॥
उच्यते विषयरूपन्यासः॥ यत्र गोत्वसामान्यसंबंधेन धर्मा विधीयंते॥ गोर्न पदास्पदमिति इहा पुनर्याज्ञविशेषसंबंधेन ध
र्मा विधीयंते॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विशिष्टयागसंबंधः एवापूर्वमपि तु मर्हंति न सर्वमिति अत्र वदामः
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविशेषधर्माव धारितुं॥ किं कारणं यदा यज्ञो धर्मा धर्मा विधीयंते॥ तदाप
त्तिरत्र भवेत॥ यज्ञेन कर्मविधि॥ यदि याज्ञविधायेन धर्मैः संबध्येत॥ न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परेण संबंधो भवति॥ अनुवा
दश्च सन्न विशेषाद् सर्वथानुवादः॥ तस्मात्सर्वार्था धर्माः॥ न तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति॥ न दर्शपूर्णमास
शब्दः शक्नोति यागं नियोक्तुं॥ अर्थं हि विधिर्वास्यादनुवादो वा॥ यदानुवादस्तदा धर्मसंबंधार्थः॥ स च धर्मसंबंधो यागानुवादेनैव
तयोः सिद्धः॥ ननु निर्द्वंद्वरोभविष्यति॥ दर्शपूर्णमासावेवेष्ठां कुर्यान्नान्यांगानिति॥ नवैशिष्ट्यं यत्करणं न तस्मान्यनिवृत्तिरर्थः
॥ ननु परिसंख्यया करिष्यति॥ न च परिसंख्यायुज्यते॥ यदान्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मप्रसंगः स्यात्तत एतत्पुनर्वचनं परिसं
ख्यां कुर्यादिति॥ अथ पुनरसति प्रसंगे नैव प्रसंगो नेनैव निवृत्तिर्विधीयेत॥ भिद्येत तर्ह्येवं वाक्यं
भवेत्तेवं तर्हि यागयजेने विशब्दो धर्मविधिभिः संबध्नेयजेते इति॥ केन तर्हि दर्शपूर्णमासशब्देन प्रत्यक्षस्तस्य तेन संयोगो
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते अभिनिपरोक्षो धर्मविधिभिः॥ कस्तदा वाक्यार्थः॥ दर्शपूर्णमासौ कुर्यादिति॥ नैवं शक्यमेवं सन्निधर्मा
असंबध्यायाः पारिप्लवा भवंति कथं स्वल्पत्वान्नयाः हि॥ ये यथा आख्यातिकी विभक्तिर्यजतेति सा दर्शपूर्णमासयोः कर्तव्यतां विदधा
ति॥ तत्र कथं यागमात्रेण वा यागविशेषेण वा धर्मसंबंधः स्यादित्स्यापि कास्विभक्तिनास्तीत्व संबंधाद्धर्मा भवंति॥ नैष दोषः॥

नवयं वाक्येन धर्माणां संबंधं करिष्यामः॥ केन तर्हि प्रकरणेन॥ कथं॥ कर्त्तव्यतायां चोदितायामिति कर्त्तव्यताकांक्षा भवति
कथं कुर्यादिति॥ प्रकरणेन धर्मा संबध्यंते इत्थं कुर्यादिति॥ नैवं शक्यं यदा हि दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यतया चोद्येते न देति कर्त्तव्यता
कांक्षेत्र नास्ति प्रज्ञाते तिकर्त्तव्यतत्वात्तयो रसत्यां चेतिकर्त्तव्यता कांक्षायां प्रकरणमेव नास्ति॥ एवं द्युक्रमसंयुक्तं प्रकरणादिति
कर्त्तव्यतार्थित्वादिति॥ एवं तर्हि नैवात्र यागे धर्मा विधीयंते नापि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यामिति॥ एवमपि दर्शपूर्णमासाभ्यामि
त्यनुवादो न युज्यते॥ तृतीयार्थस्याप्रसिद्धत्वात्॥ पूर्वं चाननुवादो भवति॥ अपूर्वश्च तृतीयार्थः सोवश्यं विधातव्यः॥ तस्मिन्वि
धीयमाने न्यदेशा संबंधमापद्येत॥ दर्शपूर्णमासौ यजेः करणमिति तस्मात्स एव प्रथमः पक्षोस्तु यागानुवादेन धर्माणां विधि
रिति॥ ननु तत्रापि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतन्न संबध्यते॥ ननु लंभ्यते कालवचनः सतु प्रापि कोनित्यानुवादो भविष्य
ति॥ प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वतात्तृतीया च कालस्यार्थशतं गुणभावमालोच्योपपद्यते॥ तथा च सर्वे धर्माः स
र्वार्था भवंति॥ ॥ चोदनाशेषभावाद्वा तदेकदेशद्यवतिष्ठेरन्नुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात्॥ कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमा
म्नायः एकदेशभूतत्वस्यार्थः॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतानया ग्न्यन्वाधानादिकयेति कर्त्तव्यतयेति॥ तस्यां चोदनायां यजे
र्गुणभावः श्रूयते॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति॥ दर्शपूर्णमासशब्दो हि यजिवचनः करणभावोत्र यजेः श्रूयते॥ दर्शपूर्णमा
साख्येन यागसमुदायेनान्यत्कुर्यादिति यत्तदन्यत्कर्त्तव्यतयाचोद्यते॥ तदिति कर्त्तव्यतया संबध्यते॥ न यजिरपूर्वं वनत
ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते॥ स्वर्गकामो यजेतेति तत्कर्त्तव्यं स्यात्॥ सत्यं श्रूयते न तु तद्यजिनाक्रियते विनष्टे यागे न तद्भवति
अपूर्वं तेन क्रियते॥ तस्मात्तस्य कर्त्तव्यतोच्यते॥ यस्य च कर्त्तव्यतोच्यते॥ तदिति कर्त्तव्यतया संबध्यते॥ तस्मादपूर्वार्था
धर्माः॥ तेषां चापूर्वेण भेद उक्तः॥ अतस्तदेकदेशद्यथा॥ प्रकरणं व्यवतिष्ठेरन् धर्मा इति॥ अथ तस्मिन्पक्षे कथं दर्शपूर्णमास
शब्देन यागो विशेष्यते॥ उच्यते॥ नैवात्र यागो विशेष्यते॥ किं तर्ह्यपूर्वं भावनिर्वोभयपदविशिष्टो च्यते॥ यथारुणया

373/1937

पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति॥ विषमउपन्यासः॥ तत्र ह्यन्यतरद्रव्यमन्योगुणः॥ तेन तत्रोभयपदविशेषणत्वं युज्यते॥
इह पुनर्यागएवतौ दर्शपूर्णमासौ तेनेहोभयपदविशेषणत्वं न युज्यते॥ इहापि यजेनेति सामान्यं दर्शपूर्णमासाविति विशे
षः॥ अन्यद्युक्तसामान्यमन्यो विशेषः॥ एवं च विभुत्वसामान्येन प्रकृतानां वाक्याद्विशेषेण॥ नचैन युगपद्भवतीति॥ एवं तर्हि नै
वानुवादः पश्यते॥ किं तर्हि शक्यार्थः किं कारणं॥ श्रुतार्थपरित्यागेन दर्शपूर्णमासशब्दो नर्थको भवति॥ यजति
श्चानुवादः॥ यजेत्यानुकृष्य दर्शपूर्णमासयोः॥ यजविताननाधिकरण्यात् दर्शपूर्णमासशब्दस्या॥ ॥ सत्वलक्षणसंयो
गात्सार्वत्रिकमतीयेत॥ ॥ वत्सत्ववदिति॥ तत्र स्थाकृतो धर्मः श्रूयते॥ आकृतेः पदार्थत्वात्॥ न च तत्र संभवस्य तो सावाकृ
तिः सहवारिपिंडं कस्या धर्मस्य लभ्यते॥ यथा गंगायां घोष इति तत्र सा हत्र्यर्थ सर्वपिंडानामविशिष्टमिति सर्वपिंडेषु विहितं भ
वति न स्थानस्था सार्वत्रिकं मतीयते इह तु यत्केवलं भावेन श्रवणात्॥ नैवं यत्रौ धर्माः श्रूयंते॥ कतर्ह्यपूर्वइत्येवं दृष्टोहेतुः॥ तस्माद
नुपन्यासः सत्ववदिति॥ ॥ अविभागात्तु नैवं स्यात्॥ नैतदेवमपूर्वं प्रयुक्ता धर्मा इति॥ यजिप्रयुक्ता एव धर्माः कुतः॥ अविभागा
द्यजिनात्वविभागा धर्माणां॥ मन्त्राः केचित् द्रव्ये श्रूयंते॥ केचिद्देवतायां केचिन्मंत्रेषु॥ एवं च यजिर्यत् द्रव्यं देवतामुद्दिश्य मंत्रे
णत्यज्यते॥ स एव मंत्रस्यैवाजिनासंबंधो धर्माणामपूर्वेणत्वानुमानिकः॥ फलेपि यजेः प्रत्यक्षश्रुतो गुणभावः स्वर्गकामो
यजेतेति अनुमानिकोपूर्वे॥ अनुमानाच्च प्रत्यक्षं बलीयः॥ तस्माद्यज्ञार्था धर्माः॥ ननु यजि— किंगित्वात्कालांतरात्फलं दातु
मसमर्थः॥ तत्रकृता धर्मा॥ अनर्थका एव भवंतीत्युक्तं॥ अत्र स्थित स्वन्यायस्याक्षेपेण प्रत्यवस्थानं क्रियते॥ तैलपानवदेत
द्भविष्यति॥ यथा तैलपानघृतपानं वा अंगिते पित्तनिकालांतरे मेधा धृति बलवत्यांपुष्ट्यादीति फलानि करोत्येवं यजिरपिक
रिष्यति॥ किन्तो दृष्टाश्रुते नापूर्वेण कल्पितेनेति॥ ॥ द्रव्यार्थत्वं च विप्रतिषिद्धं॥ एवं च सति सर्वे धर्माः सर्वा भवंति॥ तथा त्वं द्रा
व्यादिवमध्यागाद्धः॥ सति॥ तत्र सौर्ये कर्मणि प्रयाजानां दर्शनमुपपद्यते॥ प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति॥ इतरथा प्रया

जाश्चविधातव्याः॥प्रयाजेषु च कृत्स्नलंतोम भ्रथा चद्यर्थतास्यात्॥ द्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धं॥ तस्माद्यज्ञिप्रयुक्ताधर्माइति॥ ॥
उत्पत्तौविध्यभावाद्वाचोदनायांप्रवृत्तिःस्यात्ततः कर्मभेदस्यात्॥ ॥नैतदेवं॥यज्ञिप्रयुक्ताधर्माइति॥चोदनायांप्रवृत्तिःस्याच्चो
दनेत्यपूर्वंब्रूमः॥चोदनार्थत्वादपूर्वार्थत्वादपूर्वप्रयुक्ताधर्माः फलवत्त्वादित्युक्तो हेतुः॥यत्तु प्रत्यक्षो यज्ञिसंबंधो धर्माणामित्य
त्रब्रूमः॥उत्पत्तौविध्यभावादुत्पत्तिरितियज्ञिंब्रूमः॥उत्पत्तौ यज्ञौ नास्तिविधिः यस्यर्थां धर्मातिकेवलं यजौ श्रूयंते क्रीयंतेत्वेनै
तावतानर्थाभवतियथावासक्तिचक्रियते॥नत्वासौतदर्थः॥स्वैर्थः पुरुषार्थोवाभवति॥एवमिहापियजौ श्रूयमाणाः क्रि
यमाणश्चापूर्वार्थाभवेयुरर्थवत्ताच॥नतश्चधर्मभेदस्यात्॥यतोपूर्वार्थाइति॥ यश्चयजेः प्रत्यक्षः फलेगुणभावइतिस
तात्कृत्वापूर्वंसंभवनीतिप्राणाउक्तोविज्ञायते॥प्राणाउ्यापिच येनक्रियतेतत्कारणंभवति॥यथागोमयैः पचति॥तुपपक्वाभ
वंतीति॥यत्तुतैलपानवद्यज्ञिनःफलंभविष्यतीत्यत्रब्रूमः॥तैलपानस्यापितकालांतरफलंभवति॥धातुसाम्यंतस्यफलंत
चैतत्कालमेव॥यत्तुफलंबलपुष्ट्यादितत्सम्यगाहारपरिणामाद्भवति॥तस्माद्विषमउपन्यासः॥ ॥यदिवाभिधानवत्सा
मान्यात्सर्वधर्मःस्यात्॥यद्यपूर्वप्रयोजकंधर्माणांतथापिसर्वधर्मःस्यात्सप्तपदार्थः॥अभिधानवत्॥यथाद्यादभिधानंता
वदेतेषांसमानमपूर्वमित्यभिधानवत्धर्मेणाप्यस्यसमानेनभवितव्यं॥वाहीकवत्तद्यथावाहिकोतिथिरागतोयवान्नमस्मै
प्रतिक्रियतामित्युक्तेयोयोवाहीकस्तस्यतस्ययावान्नंप्रतिक्रियते॥यथावाञ्यामयेसुहौदनोभोक्तव्याः॥ उदरामयेतिवि
शेषपयःपानस्याभिसिसर्वआञ्यामयेसुहौदनोञ्जति॥उदरामयेवितत्पयःपीयतेएवमिहाप्येकस्यैवपूर्वस्यधर्मा॥श्रुता
स्तेसर्वेणाभवितुमर्हंति॥अपिचअरुणपराशरानामशाखिनस्तेषांपरिचरेषुस्मृतिरूपंब्राह्मणंभवति॥येदर्शपूर्णमासयो
धर्मास्तेसर्वेष्टीनामन्यौ चौमीयस्यसेत्यात्यावत्सर्वाः प्रकृतिविकृतयोगुक्ताइति॥ तत्रानुक्रमणमेतमेवन्यायंसूचयं
ले ति॥तस्मादपूर्वप्रयुक्तोपिसर्वेधर्माःसर्वार्थाइति॥ ॥अर्थस्यत्वविभक्तत्वान्तथास्यादभिधानेषुपूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्यकर्म २

३३५/१९३७

णःशब्दःभाव्यत्वाद्विभागेशेषाणामप्रवृत्तिःस्यात्॥उपवर्तमानपरिहारस्तावदुच्यते॥यदुक्तंवाल्हीकवदितिअत्रब्रूमः॥
अर्थस्यत्वविभक्तत्वात्तथास्यादभिधानेषुअर्थोवाल्हीकत्वंतद्देशसंबंधःसोविभक्तःसर्ववाहीकेष्वनुगतइत्यर्थः॥नत्विभ
लक्षणाभिधिशेषोनदुक्तमभिभिन्न॥कथंजायते॥पूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्य॥पूर्ववानप्रयोगो॥वङ्कशेनेनवाहीकाअवाहीकाश्च
प्रोक्ताः॥तथाप्यत्रव्यतिरेकाभावगम्यते॥एतद्देशाभिसितेवंधवान्प्रियतानपुरुषाभिमिवानस्मात्पास्याद्वाल्हीकादिष्व
भिधानेषुपिइह कर्मणःशब्दभाव्यत्वात्त्वात्मनः शब्दमेवंजातुंकेकस्यापूर्वस्यधर्माइतिशब्देनचव्यवस्थयाविहिताधर्मा
इतिअहर्वाणांचविभागः॥अतस्तेषामन्यत्रविहितानामन्यत्राप्रवृत्तिःस्यात्॥ ॥स्मृतिर्निरितिचेत्॥अथयदुक्तंस्मृतिरिति
तस्यकःपरिहारः॥ ॥अपूर्ववत्त्वात्॥पूर्ववतीयंस्मृतिःचोदकंधर्मग्राहकंवस्त्विति ध्वंनोवाप्रकृतिवदिति॥तेनप्रापिता
गोधर्माणामेवमनुवादः॥एवन्यायप्राप्तिकानप्राप्तिः॥तत्कारणंव्यवस्थाधर्माणामेतेनन्यायेनभवति॥ ॥अर्थस्यशब्दभा
व्यत्वात्प्रकरणविधानात्शब्दादेवान्यप्रवृत्तिःस्यात्॥ इदंमिगमनसूत्रमिगमनंचप्रतिज्ञायादेतोश्चपुनर्वचनं॥तदिदमुच्यते
यस्मादेवंतस्मादर्थस्याव्यवधानादिःशब्दभाव्यत्वात्प्रतिप्रकरणंचनिबंधनादृष्टादेवान्यत्रभावःस्यात्॥यथागंधर्वाप्सरसो
वाएतमुन्मादयंति॥यउन्मादयन्नेनेस्वकुगंधर्वाप्सरसोयद्राष्ट्रभृतस्तस्मैस्वाहावपट्दुन्याःस्वाहेतिजुहोतीत्याग्निप्रकरणउत्प
न्नानांराष्ट्रभृतामुद्दाहउपनयनउपदेशएतेषांराष्ट्रभृतांजुहोतीत्युत्पातानांजुहोतीत्यस्तेवंविधौयथाधिकारंव्यवतिष्ठेरन्
धर्माइतिएवंचसत्यधर्मकाण्डेष्वाग्नेयादीतिभवंति॥तदर्थशुश्वरीध्वायद्रुआरभ्यरतितप्रतुसप्तमेनतावदैंद्राग्नादी
नांकर्मणांधर्मा॥कांतिदत्तुच्यते॥तेचातिदेशेनेति॥अतिदेशोनामयत्रयेविहिताधर्मास्ततोत्यान्यत्रतेषांदेशोयथादेवदत्त
स्यभोजनविधिंकृत्वामाल्यिभ्यपांसपूर्वदेवदत्तोभोजयितव्यइतितविधिंयज्ञदत्तेतिदिशतिदेवदत्तवद्यज्ञदत्तोभोज
यितव्यइतिश्लोकमप्युदाहरंति॥प्रकृतात्कर्मणोयस्मात्तत्समानेषुकर्मसुधर्मप्रदेशोयेनस्यात्सोतिदेशइतिस्थितिरि

ति॥ सर्वनाम्नीवचनेनवा॥ तत्रनामत्रिविधमतिदेशिकंकर्मनामसंस्कारनामयौगिकमिति॥ वचनंपुनर्द्विविधंप्रत्यक्षश्रुतमानु
मानिकंवचनयोरानुमानिकमुपरिष्टाद्दृश्यते॥ प्रत्यक्षश्रुतंत्विदानीमेवचिंत्यते॥ समानेपूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारस्स्यात्॥ अस्तीपु
नामैकाहः अपरश्श्येनस्तौद्वावयाभिचारिकौ॥ तत्रैषांकांश्चिद्धर्मानुविधायाह॥ समानमितरच्छ्येनेनेत्यत्रैतच्चिंत्यते॥ किमय
मनुवादोविधिरिति॥ यदिविधिस्ततोतिदेशः॥ श्येनधर्मानियवत्यतिदिशति॥ अथानुवादस्ततोनेतितत्रकिंप्राप्तं॥ ॥तत्सूत्रे
णैवोपक्रमः॥ समानेपूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारःस्यात्॥ समानमितरच्छ्येनेनेत्युत्पन्नाधिकारःस्यादनुवादइत्यर्थः॥ कुतः॥ पूर्वव
त्त्वादयमिषुः॥ पूर्ववान्ज्योतिष्टोमिकोत्रविध्यंतइत्यर्थः॥ अतोभवत्येवेतकेनोत्पन्नाज्योतिष्टोमिकाधर्माःसंति॥ श्येनोपिज्योतिष्टो
मपूर्वकस्तत्रापितेसंति॥ यतइषोश्येनेचधर्माभवंति॥ ताननधिकृत्यापवादोयुज्यतेतस्मादुत्पन्नाधिकारत्वादनुवादः॥ किं
चेतरदितिचाभावेनोपपद्यते॥ इतरशब्दश्चासाविदितेनुपपन्नःसन्निहितएवभवति॥ यथेतरःप्रावारोदीयतामितरःकंब
लोदीयतामितिसन्निहितोदीयतेतेनप्रावारमात्रंकंबलमात्रंवाज्योतिष्टोमिकाश्चात्रसन्निहितास्तस्मात्तेषामनुवादइतिउदि
तादितेचारकेनेति॥ ॥श्येनस्येतिचेत्॥ परयमिज्योतिष्टोमिकानामनुवादइतितेनतदेव॥ श्येनस्यवैशेषिकाणांलोहितोष्णी
षत्वादीनांधर्माणांविधिःकृतः॥ श्येनग्रहणसामर्थ्यात्॥ एवंश्येनग्रहणमर्थवद्भवति॥ धर्मान्विशेषयदितरथानर्थकंस्या
त्सर्वेषांह्येकाहानांसत्राणांतेसमानास्तत्रयावदुक्तंस्यात्समानमितरदितितावदेवसमानमितरच्छ्येनेनेति॥ ॥नासन्निधाना
त्॥ नायंश्येनवैशेषिकाणांवादोयुज्यते॥ कस्मादसन्निधानादयमितरच्छब्दःसन्निहितोभवति॥ नचश्येनशब्देनवैशेषि ४
काइयोधर्माःसन्निहिताः यनुश्येनशब्दोवैशेषिकोभवतीतिविधि॥ पक्षेविशेषकत्वंदोषःस्यादनुवादेतुनैवकिंचिद्विधी
यते॥ किंचिद्विशेषयिष्यति॥ ज्योतिष्टोमिकास्तुसर्वसाधारणाःसंतःश्येनस्यापिवंतीत्यनुवादोयुज्यतेतस्मात्ज्योतिष्टोमिकाना
मेवानुवादः॥ ॥अपिवायद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थेज्योतिष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकंसमानंस्यात्॥ अपिवेतिपक्षांतर

377/1937

परीग्रहः॥ विधिरयंश्येनवैशेषिकाणांनज्योतिष्टोमिकानामनुवादःकृतः॥ अपूर्वत्वादेवमपूर्वमर्थंविधास्यतिइतरथाप्रवृत्तिवि
शेषकरणाभावेऽप्यनुवादमन्तरेणवृत्तिविशेषकरोनर्थकःस्यात्त्वितरशब्दोयंसन्निहितेभवति॥ उच्यतेइतरदधिकार्थे
समानमितरच्छ्येनमधिकमित्यर्थः॥ ननुसन्निहितवचनोयंनाधिकार्थवचनइति॥ उच्यते॥ नकेवलमयंसन्निहितवचन
एवपूर्वोक्तसदृशमसन्निहितमप्याह॥ अतोविशिष्टंयजदादिवमाण्यनुक्रम्यतरशब्दःप्रयुज्यते॥ देवदत्तायकंबलोदी
यतांविष्णुमित्रायकौशेयं॥ यज्ञदत्तायक्षौममितरेभ्योवार्यातनराचक्रमेवप्रतीयते॥ नहिरण्यंरजतंवा॥ इहचज्योतिष्टोमिके
भ्योधिकांलोहितोष्णीषादीननुक्रम्येतरशब्दःप्रयुक्तस्तेनात्राप्यधिकानेववक्तुमर्हति॥ तथाधिकवचनोभवति॥ अथज्यो
तिष्टोमिकानुक्तेनतथासन्निहितवचनस्तत्रावश्यादिवमन्यतरत्॥ यद्याधिकार्थतांहित्वासन्निहितार्थताश्रीयतेनुवाद
मात्रमनर्थकंभवति॥ श्येनशब्दश्चाविवक्षितार्थः॥ अथसन्निहितार्थतांहित्वाधिकार्थतागृह्यते॥ नकश्चिद्दोषोभवति॥
तस्मात्सूत्रकारआह॥ इतरदधिकार्थमिति॥ अतोज्योतिष्टोमिकाद्विधेरधिकाःश्येनवैशेषिकायेनइहातिदिश्यंतेतद्वाच
कंसमानंस्यात्समानशब्दःस्यादित्यर्थः॥ भवतिश्येनशब्दश्चविवक्षितः॥ ॥पंचसंवत्सरेष्वर्थवादातिदेशःसन्नि
धानात्॥ चातुर्मास्यानांवैश्वदेवेपर्वणिअग्नेयादीनिपंचहवींषिसार्थवादेवीक्षितानिधर्माश्चतेषामुक्ताःवरुणप्र
घासेषुकेवलानिहवींष्याम्नायवैश्वदेविकानांब्राह्मणेनतेषामतिदिश्यतेतरद्ब्राह्मणान्येवंपंचहवींषिवैश्वदेवब्राह्मणानि
तगणानि॥ तत्रकिमर्थवादमात्रस्यायमतिदेशउतसार्थवादकस्यसविधिकस्यकृत्स्नस्यकांडस्येति॥ कथंपुनरर्थवाद
मात्रस्यातिदेशोभवति॥ यथापंचयाभिन्नापतिमाश्वदक्षाइति॥ एकपुनर्विधेयःकोर्थवादः॥ त्रेधासन्नद्धवर्हिर्भव
ति॥ त्रेधासन्नद्धइध्मेनचरयाजाइज्यंते॥ नचानुयाजाइत्येवमादयोविधयः वार्त्रघ्नानिवापतानिहवींषित्यर्थवादास्त्व
त्रेदमुच्यते॥ ॥पंचसंवत्सरेष्वर्थवादातिदेशःसन्निधानात्॥ पंचैतानिहवींषिसर्पपर्वसुसंचरंतीतिपंचसंवत्सराणि

थि॥ [illegible] ॥ वचनं पुनर्द्विविधं सत्यसम्भुतमानु
[illegible] त्वाधिकारस्यात्॥ अस्तीपु
[illegible] चिंत्यते॥ किंमय
[illegible] किमाप्तं॥ ॥तत्सूत्रे
[illegible] इत्यर्थः॥ कुतः॥ पूर्वव
[illegible] र्णाः संति॥ श्येनोपिज्योतिष्टो
[illegible] स्याउत्पत्त्याधिकारत्वादनुवादः॥ किं
[illegible] इति एव भवति॥ यथेतरः शावारोदीयतामितरः कंथ
[illegible] नुसन्निहितत्वात्तस्यानेनामनुवादइति उदि
[illegible] हितेन देव॥ श्येनस्य वैशेषिकाणां लोहितोष्णी
[illegible] भवति॥ भवंतु विशेषयदितरथा वर्षकंस्या
[illegible] मितप्रत्येषेनेति॥ ॥वासन्निधाना
[illegible] भवति॥ न च श्येनशब्देन वैशेषि
[illegible] दोषः स्यादनुवादेननैष [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] श्येनस्याविधीत्यनुवादे [illegible] ष्टोमिकाना
मेवानुवादः॥ [illegible] तिरवधिका [illegible] मिकादिधर्मसादृश्यकं समान [illegible] पसोनर

377
1937

परीमंदर्शिधिरयंश्येन वैशेषिकाणां तज्ज्योतिष्टोमिकानामनुवादः कृतः॥ अपूर्वत्वादेव न पूर्वमर्थं विधास्यतीइतरथा स्वरूपनिवि
शेषकर्मविधित्वानुवादसन्नप्रतिविशेषकरो नर्थकः स्यान्नातिनरशब्दोयं सन्निहितो भवति॥ उच्यते इतरदधिकार्थे
[illegible]॥ ननु सन्निहितवचनोयं नाधिकार्थवचन इति॥ उच्यते॥ न केवलमयं सन्निहितवचन
एव पूर्वीकमप्यसन्निहितमर्थं ब्रूते॥ अतो विशिष्टं यज्ञादिवसाण्यनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुज्यते॥ देवदत्तायकंबलौदी
यतां विष्णुमित्राय कौशेयं॥ यज्ञदत्ताय सोमभित्रस्त्वेतत्त्वार्णी तनराव [illegible] नीयते॥ नहिरण्यं रजतं वा॥ इह च ज्योतिष्टोमिके
भ्योधिकं [illegible] श्यते॥ [illegible] ॥ तथाधिकवचनो भवति॥ अथ ज्यो
तिष्टोमिकान् ब्रूते न तथा सन्निहितवचनत्वमावश्यादेयमन्यतरत्॥ यद्याधिकार्थतां हित्वा सन्निहितार्थता आश्रीयते नुवाद
मात्रमनर्थकं भवति॥ श्येनशब्दश्चाविवक्षितार्थः॥ अथ सन्निहितार्थतां हित्वाधिकार्थता गृह्यते॥ न कश्चिद्दोषो भवति॥
तस्मादत्र सूत्रकार आह॥ इतरदधिकार्थं इति॥ अतो ज्योतिष्टोमिकाद्विधेरधिकाः श्येन विशेषिकाये तइहातिदिश्यंते तद्वाच
कं समानं स्यात् समानशब्दः स्यादित्यर्थः॥ भवति श्येनशब्दश्चाविवक्षितः॥ ॥पंच संवत्सरे त्वर्थवादातिदेशः सन्नि
धानात्॥ चातुर्मास्यानां वैश्वदेवे पर्वणि अग्ने यादीनि पंच हवींषि सार्थवादे वाक्यैर्विहितानि धर्माश्च तेषामुक्ताः वरुणप्र
घासेषु केवलान्यानि हवींष्याम्नाय यद्वैश्वदेविकानां ब्राह्मणं तत्तेषामतिदिश्यते न तु ब्राह्मणान्येवं पंच हवींषि यद्ब्राह्मणानां
तराणीति॥ तत्र किमर्थवादमात्रस्यायमतिदेश उत सार्थवादकस्य सविधिकस्य कृत्स्नस्य कांडस्येति॥ कथं पुनरर्थवाद
मात्रस्यातिदेशो भवति॥ यथा पंचयाभिल्लापप्रतिमाश्चवदस्येति॥ एक पुनर्विधेयः को र्थवादः॥ त्रेधासन्नद्धं बर्हिर्भव
ति॥ त्रेधासन्नद्ध इध्मो न स्वयः[illegible]॥ न चानुयाजा [illegible] विधयः वार्त्रघ्नानि [illegible] पतानि हवींषि [illegible] र्थवादास्त्र
तिदमुच्यते॥ ॥पंचसंवत्सरे चेवातिदेशः सन्निधानात्॥ पंचैतानि हवींषि सर्पपर्वमुसंचरन्ति पंचसंवत्सराणी

सुच्यते ॥ तेष पंचसंवत्सरे चार्थवादमात्रस्यातिदेशइतिकृत्‌ः ॥ सन्निधानात्‌ ॥ हविषां सन्निहिता अर्थवादा हविर्भिर्भि
कावाक्यसंबंधान्न धर्मविधयः किमुत ॥ अत एतद्भवति ॥ यत्पूर्वेषां ब्राह्मणमिति व्यपदेशो युज्यते ॥ नहि तेषां ब्राह्मणेन
न विधीयंते कोन्योहविषां ब्राह्मणस्य च संबंधो न्यत्र विधेयविधायकभावादर्थवादेऽश्च नाभिविधीयंते ॥ न धर्मा विधि
धिभिः ॥ धर्माः किंभिस्तु यानि विधीयंते नाधिनानि हवींषि तस्मादर्थवादानामतिदेशेन धर्मविधीनामपि चेद्वरुणप्रघासेष्वपि के चिद्
अपूर्वे क्वाध धर्मा विधीयंते ॥ यथाग्निमंथंति मधुस्त्रीणं वर्तामि वा मतिदेशेन विहितानां पुनराम्नानमनर्थकं स्यात्तदादिविधयोऽतिदिश्यंत
तस्मादर्थवादातिदेश इति ॥ ॥ सर्वस्य वैकशब्द्यात्‌ ॥ नैतदेवमर्थवादमात्रस्यातिदेश इति सविधिकस्य सार्थवादकस्य तस्य
स्य कांडस्यातिदेश इति कृत्‌ ॥ एकशब्द्यात्‌ ॥ समानशब्दत्वादित्यर्थः ॥ समानो यं ब्राह्मणमिति शब्दो विधीनामर्थवादानां च ॥ स
यथार्थवादान्‌ गृह्णात्येवं विधीनपि गृह्णाति ॥ गृह्णाति चेत्‌ तानप्यतिदिशति ॥ यत्तु विधीनां हविर्भिः संबंधो नास्तीति विधेय
धायकसंबंधो नास्ति तिउपकारलक्षणः संबंधो भविष्यतीति ॥ ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगं च विधीनामतिदेशं दर्शयति [illegible]
ल्लिंगं ॥ वरुणप्रघासेषु श्रूयते तावत्‌ त्रिंशदाहुतयो हूयेरन्‌ वाजिनो श्चत्स्राहुतीनां संपत्त्यै त्रिंशत्वायेति वरुणप्रघासेषु त्रिं
शदाहुतीर्दर्शयति ॥ यदि विधयो नातिदिश्येरंस्तान खलु तस्मादतिदेश्यंते ॥ ॥ विहिताम्नानादिति चेत्‌ ॥ इति चेद्वितिय
दुक्तं तस्यकः परिहार इति ॥ आचार्यातंस्त्रं ॥ ॥ नेतरार्थत्वात्‌ ॥ विध्यतिदेशेपि सति नाग्निमंथनादीनामाम्नानमनर्थक
मितरस्य हविषोर्थेन भविष्यति ॥ दक्षिणवेहारिकस्या मारुत्यास्य च स्य ॥ तस्मान्नैतत्‌ ज्ञापकं विधीनामनतिदेशस्य भवति
एककपालैंद्राग्नोश्च तद्वत्‌ ॥ वैश्वदेवस्य एककपाले आम्नातो द्यावापृथिव्य एककपालो भवतीति ॥ वरुणप्रघासेष्वपि कार्य एक
कपाल इति तत्रापर ऐंद्राग्नो द्वादशकपालो मारुत्याभिक्षेति ॥ तथा साकमेधे पुनरैंद्राग्निकादयक [illegible] वास्ताम्नातौ तौ
द्राग्न एककपालकारशाइति च [illegible] विश्वकर्मण एककपाल इति तत्रेदमाम्नायते एतद्ब्राह्मण ऐंद्राग्न एतद्ब्राह्मण एकक

374/1952

पालो यद्ब्राह्मणो वितरश्चेत रश्चेति ॥ तत्रेदमुच्यते ॥ एककपालैंद्राग्नौ च तद्वत्‌ यद्वद्वंचसंवत्सराणि ॥ तत्रापि सविधिक
स्य सार्थवादकस्य कांडस्यातिदेशस्तेन च न्यायेनेति [illegible] ॥ ॥ एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिरान्वय
[illegible] ॥ ॥ [illegible] उच्यते ॥ एतद्ब्राह्मण ऐंद्राग्न एतद्ब्रा
ह्मण एककपाल इति ॥ [illegible] कपालो भवति [illegible] वारुणप्रघासिकस्य [illegible] वैश्वदेविकस्येति किंमा
से ॥ वैश्वदेविकस्येति [illegible] ॥ [illegible] कार्य इत्येव मादयः वारु
णप्रघासिकस्य [illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्माद्वैश्वदेवस्य महद्
[illegible] ऐंद्राग्नस्य [illegible] वारुणप्रघासिकएवस्यात्‌ ॥ [illegible] भवितव्यं नाना
[illegible] ॥ तस्माद्वैश्वदेविकस्य [illegible] ॥ वारुणप्रघासिकस्यैककपाल
स्य [illegible] वैश्वदेविकः ॥ प्रकृतिः कथं [illegible] ॥ आग्रयणे [illegible] दर्शनात्‌ ॥ आग्र
यणे [illegible] ॥ [illegible] कः पर्याव
[illegible] एककपालस्य [illegible]
[illegible] एककपालस्य [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] वैश्वदेविक एककपाले विहितं ॥ तस्मादेककपालानां वैश्वदेवि
कः प्रकृतिः ॥ [illegible] वारुणप्रघासिकस्य [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] भवति ॥ [illegible]

मी॰ भा॰ ॥ ॥सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टे॥ इदं श्रूयते रथंतरमुत्तरयोर्गायति
बृहदुत्तरयोर्गायति॥ कवतीषु रथंतरं गायति यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति त्वेव मादीनि साम नामानि॥ तत्र चिंता॥ किमिहाति
६ देशः स्यादिति॥ ननु यद्र्थं तदतिदिश्यते॥ बाढं तदेव तु न ज्ञायते॥ किमेभिः शब्दैः कल्प्यत इति नतु सिद्धमेतद्गीतिषु सामाख्येति यं
वनसादिभिः शब्दैरुच्यते न चापि सिद्धस्याक्षेपः करिष्यते॥ सएवतु निर्णयो भविष्यति॥ यदि समयेन निर्णयः किमर्थ आक्षेपः
शब्दार्थस्वरूपाभिरवगतवत्॥ तथा किं भावं॥ तदुच्यते॥ ऋक्सु लोमाकाकाभ्यासविस्वरकारायां हिंकारप्रणवप्रस्तावोद्गीथप्रतिहा
रोपद्रवनिधनवत्यां प्रतिसामशब्दोऽभियुक्तैरुपचर्यते॥ तस्मात्सैवउच्यते॥ ननु गीतौ मत्वा भावाद्गानाख्यसंस्कारकर्म
णो वाचकाः नैते शब्दा इत्युक्तं॥ यदेवेद मुक्तमाक्षिप्यते॥ नेमे संस्कारस्य वाचकाः किं कारणं प्रकर्मकाले प्रयोगाद् कर्मकाले साम
प्रयुज्यंते॥ यथोजनाभावार्य्यनुमंत्रा एनेतनोद्धत्त्वा भावो ध्येयमिति नियमाद् कर्मकाले प्रयोगो युज्यते तस्माद् वाचांनामा
नि॥ किंच संज्ञाभेदात् संज्ञाभेदश्च भवति॥ रथंतरं बृहदित्येवमादि॥ सएकत्वात् संस्कारकर्मणोऽनर्थकः॥ एकेनैव हितदाप
वर्णनयथावीक्षितार्थक्रियांनामांजननस्यासौ भेदात् संज्ञाद्वय मेकमुक्तमपिचयदि गीतं रथंतरं गानं च बृहदिदं रथंतरमिदं बृ
हदिति एकेन संज्ञा विशेषो नोपपद्यते॥ कथमसौ नोपपद्यते किंच॥ विकारपृथक्त्वात्॥ प्रतिसामं च विकार पृथक्त्वं दृश्य
ते॥ तदेकस्याद्गानस्यानुपपन्नं॥ संस्कारभेदे विकारपृथक्त्वं दृष्टं॥ तद्यथावहंते खंडीभावः॥ पिपेश्चूर्णनं न त्वेकस्यत्वं
दुःखभावश्चूर्णनं वा यत्र द्रावान्येवानि॥ ततश्च भेदाद्विकारपृथक्त्वं युज्यते॥ तस्माद्गानानीति॥ अत उत्तरं पठति॥ ॥ ६
साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टमिति॥ साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टमित्यनिकृतात्॥ उत्पत्ति
क्रोहि नामाभिनाम्नोसंबंधोऽपि शब्दोऽयमिन्नर्थ उत्पत्तिकेन संबंधेनन्यभिस्थानततोन्यं प्रत्यापयितुं शक्नोति॥ नहि गोशब्देना
श्वोऽभिधातुं शक्यते॥ ॥शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात्॥ एवं च सत्यतिदेशशास्त्रमनर्थकं स्यात्॥ अशक्यार्थत्वात्तस्मान्न

381
1937

शब्दस्यातिदेश उक्तः॥ इति ब्रुवस्तु मेनेगान शास्त्रमौलिकमनर्थकं स्यादिति तस्याय मभिप्रायः सत्यां गतौ नैतावान् प्रयासः
शिल्लभाषकल्पो भुपगंतुं न्याय्य इति॥ ॥स्वरस्येति चेत्॥ एवं चेत्स्वरस्यैव नाम्नोऽतिदेशोऽयुक्त इति। तेन तर्हि स्वरस्याति
देशोऽभ्युपगन्तव्यः साम शब्देन के केऽपि भावे॥ सुस्वरमेव दसमुस्वरमेवेति स्वरोपायीनाद इति समानार्थाः प्रसा
माद्देशोऽच्यते॥ साम चरथंतरं॥ तस्मात्स्यादिति देवदत्तः सुस्वरः॥ ॥नार्थाभावात्तदीसंबंधः॥ नैतदेवं॥ स्वरस्यातिदेश इ
ति॥ कुत॥ अर्थाभावाद र्थस्याभिभवतीस्वरस्य कवतीषु अभावात्॥ तन्वसन्निधाना वतिदेशेन भाव्यते॥ उच्यते भावयितु
मभिमतः॥ कवतीषु रथंतरं गायतीत्येवमस्याः श्रुतेः पदानां परस्परेणाभिसंबंधो न स्यात्तस्मान्न स्वरस्यातिदेशः स्यात्॥
स्वरस्य स्वनितु स्वाम्नावर्णाविभक्तत्वात्॥ श्रुतः प्रत्यंतर परस्य संबंधे॥ तद्यभिवति स्वरस्य कवतीप्रदेशे नोपपद्यते॥
अनुवादोऽयं तु कवतीषु रथंतरं गायतीति॥ कथं॥ उच्यते॥ इह कवतीषु रथंतरं गायतीत्यस्य वाक्यस्य द्वे वचनव्यक्ती भ
वतः॥ कवतीषु यद्रथंतरं॥ यत्कवतीषु गायतीत्यपरा॥ तयोर्यदा ईदृशी यद्रथंतरं यत्कवतीषु वभि सास्वरसामत्वेन न संभवतीत्युक्तं
यद्यभिभवतीस्वरः का अनीषु गायेतापि तु भावयन इति॥ पूर्वा तु संभवति कवतीषु यद्रथंतरमिति॥ नन्वसामापि न संभवति॥
नहि कवतीषु रथंतरमस्त्यतः एवमुच्यते॥ स्वरस्तु स्वनितु स्यात्॥ स्वरस्तु अभिभवतीस्वरः॥ कवतीनामुत्पत्तिषु उच्चारणे पुस्ता
त्पाद्॥ मात्रा॥ वर्णाभिव्यक्त्यादृह वोद्वर्णमात्राभिभवति भाकवतीनां वाविभक्ता अभिवर्तिषु एव विद्यते वनिश्चापि॥ योसाव
भिवतीस्वरः कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते॥ तस्मादनुवादोऽयं घटते॥ कवतीषु रथंतरं गायतीति॥ तस्मात् स्वरस्यानुवादः
॥ ॥किमदर्शनात्॥ किंचं चदृश्यते॥ एतस्मिन्नर्थेऽभिरथंतरमुत्तरयोरिति॥ किंचाद्धिं गंभवत्सेवस्वरप्यमाह रथंतरमुत्तरयो
र्विषमायानि॥ विश्वामित्रस्य वस्तेपे बृहदुत्तरयोर्मपरस्यामीति॥ वशिष्ठ इति॥ पश्चाविद्यमानो न दृश्यते॥ दर्शनाय प्रयत्नः क्रि
यते॥ यथायत्नं परस्यामीति प्रदीपं करोति न शशिधायेन परस्यामीति॥ तस्माद स्युत्तरयो रथंतरं बृहदुत्तरयोरनुवाद इति॥

आ॰ ७

मी॰भा॰ ॥अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु यथाश्रुतिः॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति॥ नैतदेवं स्वरस्यानुवाद इति कुतः॥ एवं सत्युत्तरासु विकारो आ॰ ७
न कश्चिच्छ्रुतो भवति॥ तदासूत्तरा यथाश्रुताः स्युर्योनिकल्पाः यथा त्वा ध्यायकौ लेश्रुतास्तत्र रथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्येतदनुवाद
मात्रमनर्थं निर्विशेषकरमनर्थकमेवापद्यते॥ अतो न स्वरस्यानुवादो युक्तः॥ ॥शब्दानां चासामंजस्यं॥ रथंतरादीनां च सा
मशब्दानामसामंजस्यात् रथंतरमुत्तरयोर्बृहदुत्तरयोरिति॥ कथं तदुच्यते॥ अयं रथंतरशब्दो बृहच्छब्दो वा स्वरस्य सामशब्दत्वे
स्वरसमुदाय आनुपूर्व्यां वस्थितेस्वरविशेषे प्रयुक्तः स एकदेशो भिन्नानुपूर्व्ये वा समंजसो भवतीति॥ तस्मान्नैतद्युक्तं॥ स्वरस्य
सामशब्दस्तस्य चानुवाद इति॥ अत्राह॥ एवं भवतीसर्वे पक्षा निरूपास्तत्र किमत्र इति रेवेत्युच्यते॥ कल्पएव प्रदेशो भवतु
नन्वूक्तं॥ न यथा कक्षं रंतरे प्रदेशो भिन्नः॥ वाढं देशलक्षणा भविष्यति॥ कवतीषु रथंतरं गायतीत्युच्यते॥ न च शक्यते कवतीषु
रथंतरं गातुं॥ तत्र देशलक्षणा भवती॥ कवतीदेश इति॥ यथाग्नौ तिष्ठति कूपे तिष्ठति॥ धर्मलक्षणा वा स्याद्रथंतरभागाः कव
तीषु रथंतरशब्देनातिदिश्यंते॥ रथंतरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेदित्येवमादयः॥ यथाचार्ये प्रोषिते आचार्यानी भव
तीत्याचार्य इति॥ आचार्यं शुश्रूषु॥ आचार्यान्यामतिदिश्यते॥ ॥अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यवि
शिष्टोऽन्यैः॥ अपि तु नैव स्वारवः सामशब्दस्तस्याश्चातिदेश इति॥ तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वाश्रयणीया॥ अगतिश्चैषा
यल्लक्षणापरिग्रहः॥ किं तर्हि कर्मशब्दः स्याद्रथंतरादिनामाख्यः संस्कारकर्मणो वाचकः कुतः॥ शक्तो योगीतिषु सामाख्येत्य
यमभिविशिष्टायामृच्येष शब्दोऽर्थवद्धयोगवापदीनविशेषणाविशेष्य बुद्धिरुत्पद्यते तस्माद्विशेषस्तावदभिधीयते॥ विशेषप्र
सचासहयतोविशिष्टप्रत्ययः॥ अतो नास्त्युच॥ शब्देन संस्पर्श इति तेनैव न्यायेन गतिनामधेयमिति ब्रूमः॥ किंच॥ प्रसि ७
द्धग्रहणत्वादयं च गायतिशब्दो गानक्रियायां प्रसिद्धः॥ का पुनरसौ शब्दस्योच्चारणविशेषः॥ गायति गानं करोतीति॥ तद्ग्रहण
मत्र रथंतरादेशब्दस्तरवनइत्यर्थः॥ तेन शब्दोच्चारणानि द्वितीयासमर्थ्यं च॥ यथा आगतिवङ्कं च गायती यद्बृहत्मानकं गायतीति॥ ॥

ननु शब्दवचनेनेतापि सदुच्चारणं भवति॥ गायोगायत्युं च गायतीति सत्यं भवति निपरिणमत्युशब्दं गानेनऋचं संस्करो
तीति॥ यथापि पवितेनापेनाग्रजूत्यते॥ गानं करोति तु च भिन्नितस्माद्वितिवचनमगीतिवचनः कुतः॥ विकारो ह्यविशि
ष्टोऽन्यैः भिन्नाकस्मात्कहव्यवस्यदृश्यते॥ ऋचां नामक्षराणां रीर्घतादीनां चहस्तत्वं निहतानां संहतत्वं॥ संहतानां विहत
त्वं॥ विविधाश्चैषां संस्कारकर्मणि॥ यथा अवहननिनाभीहीना तंडुला भावः विघिनातंडुलानां निहतभावः॥ तस्मादृचां संस्का
रो गायत्र्या रथंतरादिरिति शब्दैरुच्यते॥ तस्मा यंप्रदेशेरथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्येवमादि॥ अद्वयंचापि दृश्यते॥ अविवादृश्चैसा
मदृश्यते॥ द्वयशब्दस्तत्र दोषेकसावहति॥ अद्वयमनयवमित्यर्थः॥ अनवनं च सामदृश्यते॥ प्रजापतेर्हृदयमनवं गायती
ति॥ प्रजापतिहृदयं चासाकनइत्यवस्तु तम्ब॥ अस्य च सामशब्दः कथं प्रजापतिहृदयमनवं स्यात्॥ अयमीतादेव सामशब्दः॥ त
तोऽपि नापि कदाचीभिर्भवति॥ नचैनदुपपद्यते॥ प्रजापतेर्हृदयमन्वृचं गायतीति तस्मादपि गीतिः साम॥ ॥ननूक्तं संस्का
रकर्मानर्थकं॥ अकर्मकाले प्रयोगदर्शनात्॥ तद्ब्रूमः॥ तस्य च क्रियाप्रदर्शनार्थमानार्थेषु विरूपत्वादर्थो ह्यासामलौकिको
विधानात्॥ तस्मात्क्रियायाः कर्मकाले यदृच्छार्थाभिविहितु मभ्यासितंवनानार्थेन नाभ्यते पार्थेषु भिन्नो चित्यर्थः॥ विरूपत्वादा
श्रयमेदाव भिरूपेन द्रष्टानं भवति॥ तद्यत्सुचोदितस्य मभ्यासितस्यैव॥ प्रयोगप्राश्नुभावाय प्रहामिरथिकनत् यथाभ्र
मिरथिकोऽभिरथमाक्रिस्यतस्य योग्यतां करोति॥ स्वानस्य योगकालेऽसौ कर्मभुल्पारयति॥ अर्थो ह्यासां रथंतरादिसंज्ञानां
नलौकिकेऽस्य वदारो विच्छेयथावहनादीनां॥ कृतेभिधानादिधीयते॥ ह्यासोशिष्योपाध्याय संबंधेनएवं रूपं रथंतरं भवती
ति॥ नलौकिकोऽभिज्ञायते॥ तस्माद्वापश्चिवादते पाअकर्मकाले प्रयोगादिति॥ ॥अथ यदुक्तं संज्ञापृथक्त्वादिति॥ ततोच्यते
॥तस्मिन्संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात्॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नपि गानाख्ये संस्कारे संज्ञाविशेषा भवेयुः॥ विकारपृथक्त्वा
त्॥ तुल्येऽपि गानत्वेनाना विशेषो भवति॥ गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वं॥ यथा सारितकोनधं॰ मानक इति॥ अन्यथा लक्ष

383/1937

मी०भा०
८

णाआसारिनर्कांगीति॥अन्यथालक्षणावर्धमानकगीति॥ एवमिहाप्यन्यथालक्षणारथंतरगीतिरन्यथालक्षणाआसारिकीनेगी
ति॥अन्यथालक्षणावर्द्धमानकगीतिः॥एवमिहाप्यन्यथालक्षणारथंतरगीतिः॥अन्यथालक्षणाबृहतीगीतिः॥ तस्मानुसंक्रान
धनकं॥ योनिसस्वाश्चतुल्यवदितराभिर्विधीयंते॥योनीश्व्यासांसस्वाश्च योनिसस्याः योनिसस्याश्चकेत्य स्तुल्यवदितराभिरया
निसस्याभिर्विधीयंतेयान्याः शंसनिशिपिविशिष्टवतीः संसतिरथंतरस्ययोनिमनुशंसति बृहतोयोनिमनुशंसतीतिकानं तुल्य
तासंशंसनिशब्देनविधानं॥इहैनोस्तोत्रिशं सतिशब्दोसमानेस्तुत्यर्थत्वेप्यवस्थितविषयोभगीतेषुमंत्रवाक्येषुस्तौतिशब्दोप्र
गीतेषुशंसतिशब्दः॥यथाप्रगुगं शंसति॥निष्केवल्यं शंसति॥आज्यैःस्तुवते॥पृष्ठैस्तुवतइति॥अतःशंसतिशब्देनविधानादप्र
गीतास्वेवं रथंतरस्ययोनिंदर्शयति॥यदिवगीतिः॥रथंतरंतत स्तस्याप्रगीताकृ योनिरन्यथायंव्यपदेशोनोपपद्यते॥रथंत
रस्ययोनिमिति॥तस्याद्गीतिपुसामारव्या॥ ॥अयोनौचापिदृश्यते॥योनौसामअयोनौचसामदृश्यतस्थाल्यासकुंपधीयततद्
स्याद्व्यं बृहद्गायत्रीपुक्रियते॥बृहद्बृहन्नाभअभिनचास्यासंभवतीतिबृहंतीबृहतीयोनिस्तस्यगायत्रीपुप्राप्तिर्नास्तियद्वचःसाम
शब्दः॥अथतुगीतिस्ततःसाबृहद्गीतिबृंहतीयोनिर्गायत्रीपुवचनात्प्राप्तास्याभयमनुवादोघटते यद्बृहद्गायत्रीपुक्रियतइ
ति॥अनथायोनिचसामदर्शयति॥यस्यांयोनिस्ततोन्याकृगिति॥योवैविछंदसिसामोदतिसकृचंसशटणोनिसामचविलि
खतिसामचासंश्लटणोनिकृचंविलिखतीतियत्नरहूंसीयसस्यविलेखायनरह्यीयसस्यमंसरत्नक्षगीतावेवसाम्नियुज्य
ते॥नर्चिकृबृहतिशब्दगीतावेचसमर्थः॥नर्चिसंचयथाम्नायंपद्यते॥तत्रनास्तेयोहप्रसंगस्तस्मादपिगीतासामशब्दः॥ ॥
एकार्थ्येनास्तिवैरूप्यमितिचेत॥यदुक्तंतस्यक्रियाग्रहणार्थेति॥तत्रपरिचोद्यते॥एकार्थ्येनास्तिवैरूप्यंरथंतरगीतंप्रयातिबृ
हद्गीतिरथातरंतेनरथंतरगीतायदीतायांबृहद्गीतिरयदीताभवतियुक्तोरथंतरगृहीतेर्बृहत श्शिष्यार्थमकर्मकालंप्रयोगं
रथंतरगीतिस्त्वेकएवार्थस्तस्ययोन्यांप्रयोगेशिक्षितेपुनरुत्तरासुनशिक्षितव्यं॥तत्त्वकर्मकालप्रयोगः॥संस्कारकर्मत्वेन

३८५
१९३७

युक्तंभवतिसर्वेनस्यात्तत्संस्कारस्यसामशब्दइतिक्रियायां मतिशास्त्रोक्तेवमनुपरिशोदवधि॥ [illegible] वैरेतु [illegible] यापो
स्यादिरूपंकुतएतदर्थांतरेसुनियम्यते॥ कृपंचरेषाम्यमंवाद्धि [illegible] ॥ यथा [illegible] ॥ [illegible] रे
रूप्यभवति॥ [illegible] कांडकुंडपकुंआनाति॥ व
स्मात [illegible] ॥ [illegible] संभवति॥
कवती [illegible] ॥ [illegible] देशाकेलक्षणात्स्माद्रथंतरंश
ब्दोवा [illegible] ॥ [illegible] तीयःपादः॥ ॥
॥ ॥नाम्नाधर्मभेदे [illegible] ॥ [illegible] ॥ मासमग्निहोत्रंजुहोतीति॥ नचै
तदथगतनैयमिदग्निहोत्र [illegible] ॥ [illegible] कथमयंमसुकइति॥ तदर्थमारभ्यते॥ उक्तं
क्रियाभिधानंतत् [illegible] ॥ [illegible] यमग्निहोत्रशब्दइति॥ नत्स [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] कल्याग्निहोत्रस्य धर्मास्तेस्मिन्नते
न नाम्नातिदिश्येरन्॥ [illegible] ॥ [illegible] गम्यते॥ [illegible] भवति॥
तत्रानुदृश्ये॥ यथा [illegible] ॥ [illegible] विधीयते॥ मास
मग्निहोत्रंजुहोति अग्निहोत्रवत् [illegible] ॥ उच्यते॥ स्यादिति॥
अग्निहोत्रशब्दोयं कर्मणासंबंधः॥ [illegible] ॥ [illegible] शक्नोतिगमयितुं॥ एक्नोतिचेद्गमयितुंप्रदे
शमपिशक्ष्यति॥ एवमंतरेणापिवचनेनेत्यर्थः॥ [illegible] ॥ ॥अपूर्वेवापिभागित्वात्॥ वाअपीतिविपर्यासेनप्र
युक्तौअपिवेत्यर्थः॥ अपिवाभपूर्वेएनेउभेअपिकर्मणीस्याताम्॥ नकौंडपायिनो [illegible] जुहोतिनैयमिकपूर्वकःसाधारणं

मी॰भा॰

८

णा आसारिकं गीतिः ॥ अन्यथालक्षणा वर्धमानकं गीतिः ॥ एवमिहाप्यन्यथालक्षणा रथंतरगीतिरन्यथालक्षणा आसारिकी गी
तिः ॥ अन्यथालक्षणा वर्द्धमानकं गीतिः ॥ एवमिहाप्यन्यथालक्षणा रथंतरगीतिः ॥ अन्यथालक्षणा बृहतीगीतिः ॥ तस्मात्संज्ञाद
र्थकं ॥ योनिसाम्नां तुल्यवदितराभिर्विधीयते ॥ योनी श्यासाम साम्ना योनिस्तस्याः योनिस्तस्याश्च स्तुत्वं तुल्यवदितराभिरया
भिरस्या अभिधीयन्ते यान्याः शंसति शिपिविष्टवती ॥ संसति रथंतरस्य योनिमनुशंसति बृहतो योनिमनुशंसतीति काश्च तुल्य
तासंशंसतिशब्देन विधानं ॥ इहैतेनास्मिन् शंसतिशब्दो समाने स्तुत्यर्थत्वे प्रवर्त्तितः अविपर्यासगीतेषु मंत्रवाक्येषु स्तौतिशब्दः प्र
गीतेषु शंसतिशब्दः ॥ यथा प्रउगं शंसति ॥ निष्केवल्यं शंसति ॥ आज्यैः स्तुवते ॥ पृष्ठैः स्तुवत इति ॥ अतः शंसतिशब्देन विधानादप्र
गीता ऋचं रथंतरस्य योनिं दर्शयति ॥ यदि च गीतिः ॥ रथंतरं तत्रस्या प्रगीता ऋग्योनिरन्यथा यं व्यपदेशो नोपपद्यते ॥ रथंत
रस्य योनिमिति ॥ तस्मादृगिति पुसामाख्या ॥ ॥ अयोनौ चापि दृश्यते ॥ योनौ साम अयोनौ च सामदृश्यते तस्मात्त्वास्यां सकृदधीयते तद्
स्या दुयं बृहद्गायत्रीषु क्रियते ॥ बृहद्बृहन्नाम जनित न चास्यां संभवतीति बृहती बृहती योनिस्तस्यां गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति यदृचः साम
शब्दः ॥ अथ तु गीतिस्ततः साम बृहद्बृहती योनिर्गायत्रीषु वचनात्प्राप्तस्याभयमनुवादो घटते यद्बृहद्गायत्रीषु क्रियत इ
ति ॥ अन्यथा योनिं च सामदर्शयति ॥ यस्यां योनिस्ततो न्याकृतिमिति ॥ यो वै विच्छंदः सा मोहनि सकृच्च संशट्णोति साम च विलि
खति साम वा संश्टणोति कृचं विलिखतीति यत्तरद्वंसीयस्तस्य विलेखायतरद्वपीयस्तस्य संसरस्तच्च गीता वेद सामेति युज्य
ते ॥ नर्चि कृतबृहतिशब्दगीता वेदसमर्थः ॥ नर्चि सैव यथाम्नायं पठ्यते ॥ तत्र नास्ये बोदस संगतः तस्मादपि गीता सामशब्दः ॥ ॥
एकार्थ्यत्वान्नाभि वैरूप्यमिति चेत ॥ यदुक्तं तस्य क्रियायग्रहणार्थमिति ॥ तत्र परिचोद्यते ॥ एकार्थ्यत्वान्नाभि वैरूप्यं रथंतरगीतं प्रयातिबृ
हद्गीतिरर्थान्तरं तेन रथंतरगीतं तदीनायां बृहद्गीतिरपहीनाभवति युक्तो रथंतरमहीतेर्थंदनः शिष्यार्थमकर्मकालं प्रयोगं
रथंतरगीतिस्त्वेकएवार्थस्तस्य योन्यां प्रयोगे शिक्षिते पुनरुत्तरासु नशिक्षितव्यं ॥ तत्त्वकर्मकालप्रयोगः ॥ संस्कारकर्मत्वेन

385
1937

युक्ते भवति तत्त्वेन स्वासंस्कारकत्वमसाम शब्दस्य इति सिद्धाया प्रतिज्ञायाः सूत्रेण परिचोदयति ॥ स्वादर्थान्तरेषु निष्पत्तेर्यथापाके
स्यादिकं तुल्य एवदर्थान्तरेषु विभावे ॥ कृदंतरेणाम्नव मेदादिष्यते ॥ यथा पाके ॥ यथा एक एवायमर्थः ॥ पाको नाम तस्यार्थान्तरे वि
ळस्य भवति ॥ अन्यथालक्षणत्वं तस्य पाकोन्यथालक्षणोऽस्य पिनोदनपाको महीतोनास्राव पिष्ठिवायुडंपकुंजानाति ॥ त
स्मात्स्वाम्य कर्मकाले प्रयोग उपपद्यते ॥ ॥ शब्दानां च सामंजस्यं ॥ एवं च सति सामशब्दानामृक्षु शब्दानां च सामंजस्यं भवति ॥
कवतीषु रथंतरं गायती भिन्नती यादृक्ष्व एव च स्यात् रथंतरशब्दः स साम ॥ इतरथा कवतीशब्दो वादे शलक्षणास्याद्रथंतरं श
ब्दो यथार्थकं ऋक् तस्मादृग्गीतौ सामशब्द इति ॥ ॥ शाबरस्वामिनकृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥
॥ ॥ नाम्ना धर्मप्रदेशं च स्याम इत्यादौ प्रतिज्ञातं सोऽयमुच्यते ॥ कुंडपायिनामयने श्रूयते ॥ मासमग्निहोत्रं जुहोतीति ॥ न चै
तद्वगन्तं न यदिदग्निहोत्रं चास्मिन् कर्मणि मेनादिति ॥ अधुना अग्निहोत्र शब्दोऽभिधीयते ॥ कथमयं प्रयुक्त इति ॥ तदर्थमारभ्यते ॥ उक्तं
क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ उक्तमादौ क्रियाभिधानं कर्मनामधेयमग्निहोत्रशब्द इति ॥ न त्वस्त्वं चान्य
शास्त्रभिन्नमत्र तस्मान्यत्र श्रुतो कौंडपायिनामयने जुहोतौ विधिप्रदेशः स्यादुभर्देशः ॥ यन्नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्मास्तेऽस्मिन्नते
न नाम्नातिदिश्येरन् ॥ किं कारणमुच्यते ॥ परशब्दोयं परशब्दस्य च परत्र वृत्तौ न दृष्टो योगम्यते ॥ सयं त्रविज्ञातो भवति ॥
तत्रानुद्धमे ॥ यथा भीचिष्टपिंडाभिसंज्ञाः क्रियता मिति ॥ इह चाविज्ञातोस्य जुहोतेरग्निहोत्रं यद्वा वस्तस्मात्सविधीयते ॥ मास
मग्निहोत्रं जुहोति अग्निहोत्रं च जुहोतीति कथं पुनरस्मातिं वति त्रत्वाय चेत्यर्थः श्क्यो वगंतुमिति ॥ उच्यते ॥ साहचर्यात् ॥
अग्निहोत्रशब्दोयं कर्मणा संबंधः ॥ तत्सह चरितदोहनादिधर्मान् वंलक्षणया शक्नोति गमयितुं ॥ शक्नोति चेद्गमयितुं प्रदे
ष्टमपि शक्ष्यति ॥ एवमंतरेणापि वतिं चेत्यर्थः ॥ शक्यो वागंतुमिति ॥ ॥ अपूर्वे चापि भागित्वात् ॥ वाअपीति विपर्यासं नप्र
युक्तो अपि चेत्यर्थः ॥ अपि वा अपूर्वे एते उभे अपि कर्मणी स्यातां ॥ न कौंडपायिनो योजुहोति नैयमिकपूर्वकः साधारणं

मी॰भा॰ ५

धनामधेयमनुवादो ॥ कुतो [illegible]
वमिहापि ॥ तत्तु [illegible]
देश ॥ ॥ नेन हु कर्तृ [illegible]
मिद्धं तस्मिन्नेव सदा [illegible]
यदा [illegible]
तुल्यत्वात् [illegible]
वपितत्वात् ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] नजापतेः
[illegible] हात्रास्त्वत्य
[illegible] स्वरूपं भविष्यति
[illegible] न च नि कस्य तन्नामधे
[illegible] कमिति ॥ एवं खलु प्राय
[illegible] नरो ज्योतिष्टोमप्रायणीय

मदर्भवर्तीति ॥ अस्ति तु द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं नाम प्रायणीयो [illegible] नैनं [illegible] सिद्धं प्रकरणा
नरं प्रयोजन्यानात्वमिति ॥ तत्रायं प्रायणीयशब्दः परप्राप्तिप्रयोजनत्व [illegible] धर्माणा [illegible] किं विधिः गुणार्थो वाश्रुतिः ॥ कर्मलक्ष
णया [illegible] एव संभवति ॥ गुणार्थ एव शब्दो गुणेन
क्रिया [illegible] प्रायणीयेभवर्तते ॥ [illegible]
द ॥ ज्योतिषं [illegible] पुरस्तात् क्रियते ॥ इत्यर्थो ज्योतिरेव पुरस्ताद्भवती
ति ॥ तस्मा [illegible] ज्योतिष्टोमिका [illegible] विश्वजित्सर्व
पृष्ठो भवतीति [illegible] सर्वपृष्ठ
[illegible] कथं तत्पूर्वकत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमिकानि स्तो
[illegible] सर्वपृष्ठो भवति ॥ नतु नतानि पृष्ठानि ॥ उच्य
ते ॥ अ [illegible] नुवादः ॥ ॥ षडहोद्धात् तत्र द्विविधना ॥ नाद्यनुवा
दः ॥ किं विधिरिति ॥ अनुवादो [illegible] ज्योतिष्टोमे च पृष्ठ [illegible] यस्याप मनुवाद
[illegible] तस्मात् षडहिकानामादिदेशिको विधि
रिति ॥ ॥ किं गवर्शनाद्य ॥ [illegible] रथन्तर [illegible] नेन रूपं हेतुः
[illegible] षडहिकानिदर्शयति ॥ ॥ उत्पन्नाधिका
[illegible] भवति [illegible] ज्ञाना [illegible] कारो यान्य
[illegible] ज्ञानं ॥ कथं तर्ह्ययमनुवादो लिंगसमवायादेकं तत्र पृष्ठं माहेंद्रं

387/1937

मी॰भा॰
३०

स्तोत्रमिति॥ याज्ञदिक्कानां पुनः पृष्ठस्तंज्ञातं॥ कथं न भद्दिचोदनेत्युक्तं॥ तेषां वादेश्रौतः पृष्ठशब्दस्यार्थः परिगृहीतो भवती तरथा लक्ष
क्षणिकस्तस्मात् याज्ञदिकानां प्रदेश इति॥ ॥द्वयोर्विधिरिति चेत॥ इति चेतन॥ इति चेत्पश्यसि याज्ञदिकानां पृष्ठानां विधिरिति॥
नेनद्युक्तं॥ किंकारणाद्दिकरएवं सर्वपृष्ठशब्दोऽभ्युपगतो भवति॥ पृष्ठानि च विदधाति तेषां च सर्वं च मस्तु कोदोषः॥ असंभवत्वात्
॥ ॥यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विदधाति सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुं॥ अथानुवदति॥ तथाशक्यते॥ पृष्ठानि तदा हितानि भवंति॥
तेषु सत्सु कस्येदं सर्वत्वं विधीयते॥ उभयक्रियायाश्चासंभवः॥ अथ बृहद्रथंतरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्त्यं केवलं विधीय
ते॥ इभे भवि बृहद्रथंतरे भवतो नैकमिति॥ ततो यं दोषो न भवति॥ तस्मात् द्वयोरधिकारः॥ ॥नव्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य॥ नैवं सन
त्कृतः॥ व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य॥ एवं सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवत्यर्थशून्यः॥ अयं हि बह्वृचि विषयो द्वयोर्न युज्यते॥ याज्ञदिकानां तु
विधौ नैष दोषः॥ ननु च तत्रापि हि करः शब्दो भविष्यति॥ उच्यते॥ सर्वत्वं केवलं पृष्ठानां विधास्यति॥ न पृष्ठानि॥ ननूक्तं पृष्ठेषु
सत्सु कस्येदं सर्वत्वं विधीयत इत्युच्यते॥ पृष्ठानां सर्वत्वमिह विहितं तत्संपादयितव्यं॥ न च पृष्ठान्यकुर्वता तत्संपादयितुं शक्यते॥
तस्मात्तानि पृष्ठानि करिष्यति एवं तर्ह्यर्थः शब्दो भविष्यति॥ सर्वशब्दस्य समर्थितः तस्मात् याज्ञदिकानामतिदेश इति॥ तथाव
भृथः सौमात्॥ वरुणप्रघासेषु श्रूयते वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यंतीति॥ तत्र संदिह्यते किं दर्शपौर्णमासिकमपात्यु
त सौमिक उपनिष्कार्यो विधीयते॥ इतः सौमिकादवदेशाद्धर्मातिदेश इति किं युक्तं दर्शपौर्णमासिको गुणविधिः॥ एवं सन्निहि
तप्रत्ययो लभ्यते सन्निहितो ह्यसौ चोदकेन प्रापितः॥ ननु नास्त्यवभृथ उच्यते॥ अस्ति तत्रावभृथशब्द इति॥ एवं दर्शपौ
र्णमासयोरवभृथ इति प्राप्त इदमाह॥ तथावभृथः सौमात्॥ यथा पड्हात्पृष्ठानामतिदेशः॥ एवं सौमिकादवभृथाद्धिधर्म ३०
प्रदेशः कृतः अभिहितोन्यायः॥ इक्तंक्रियाभिधानं तद्गुणाथन्यत्रविधिप्रदेशः स्यादिति॥ ॥प्रकृतिरिति चेत॥ अथ यदुक्तं
दर्शपौर्णमासिकेत्वभृथे गुणविधिर्भवत्विति॥ तस्य कः परिहारः॥ आभायो न सजे॥ ॥नभक्तित्वात्॥ नैतद्युक्तं कुतः यतो

384/1937

स्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः॥ नत्वेषः यो दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति व्यवहियते॥ यतो व सवभृथस्तस्य भवति॥ कथं
मुच्यते॥ एवं वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इत्येतस्य वाक्यस्याहितीयावचनात्॥ निर्मितावभृथत्व कपदार्थस्य दर्शपूर्णमा
ससंबंध उच्यते॥ यथा देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्र इति॥ निर्ज्ञातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसंबंध उच्यते निर्ज्ञातत्संबंधस्य वा अ
भिर्ज्ञातत्वस्य यज्ञदत्तो वा पुत्र इति॥ निर्ज्ञातयज्ञदत्तसंबंधस्य तत्पुत्रत्वमुच्यते॥ तदा स्यात्
...कस्य दर्शपूर्णमाससंबंध॥ अकर्त्तव्या... अवभृथत्वमतो स्य अवभृथत्वमुच्यते॥ न ...॥ न च वयमप्य
वभृथो भवतु॥ ... किं स्यादेवमसंबंधः॥ स एव भक्त्या प्रशंसा
... अवभृथ एव भवति॥ ...॥ अतो नात्र गुणविधिः॥ ॥
... ॥ ॥किं तत्र... दर्शयामि॥ ...॥ वायुदेवं दृष्टि न साम गायति वाधः॥ मतं मंत्रं जपतीति॥ सौमिका
वभृथधर्माणामभिप्रायं ... दर्शयामि॥ ... भवेत्कर्मप्रदेश इति॥ ॥द्रव्यादेशे तद्द्रव्यश्रुतिसंयोगा
... ॥ वरुणप्रघासिकोऽवभृथः॥ सौमिकारवभृथधर्मा ... इत्युक्तं॥ तत्रेदं चिंत्यते॥ किं
पुरोडाश द्रव्यको ... उपनिष्कार्यः॥ ... अवभृथो विधीयते॥ अवभृथं यंतीति॥ यदि
उपनिष्कार्य ... उपनिष्कासेनेति॥ उपनिष्कास्य वपाभिदानीं किमर्थमन
... द्रव्यादेशः एतस्मिंस्तु पनिष्कासेनावभृथं यंतीति तद्द्रव्याः स्यात्तुपनिष्कासद्रव्यः
... ॥ श्रुतिसंयोगात्तु पनिष्कास प्रत्यक्षश्रुतं पुरोडाश ... अतिदेशेन प्राप्यते॥ ... प्रत्यक्षश्रुतौ
... प्रत्यक्षश्रुतः ... तुपनिष्कासस्तु विशेषेण वाध्यते॥ तुपनिष्कासस्तु विशेषेण वाध्यते च सामा
न्यविशेषेण॥ अपि च ... पुरोडाशो न प्राप्यते॥ श्रुत्वात्तु पनिष्कासे श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिर्बलीयसी तस्मात्तुपनि

शा॰भा॰ ११

ष्कापद्रव्यकइति॥अथयदुक्तंनसंबध्यतेवषट्येनतुनिष्कापचाकारभेदप्रसंगादिति॥तत्रब्रूमः॥यद्यवभृथंविधीयतेत्रतुपनिष्कापंविधीयते॥ततोवाक्यभेदस्यात्तुषनिष्कापद्रव्यकोपूर्वोवभृथश्चोद्यतेतथासुगुणकर्मविधानमविरुद्धंअविधीयमानेचतुषनिष्कापेनद्रहणमनर्थकमेवस्यात्तस्मात्तुषनिष्कापद्रव्यकः॥ ॥पुरोडाशस्त्वनादेशेतत्प्रकृतित्वात्॥यद्यत्रमप्रस्यश्रुतंनद्रव्यंस्यात्ततःपुरोडाशस्तत्प्रकृतित्वात्स्यादत्रप्रस्यश्रुतं॥तुषनिष्कापंतस्मात्तत्रपुरोडाशः॥ ॥आतिथ्याश्रूयते॥यच्चैवानवकपालोभवतीतिआतिथ्यायांवैष्णवस्मिंस्मिपंयुक्तोवैष्णवस्मिकपालइतितत्रविचारोयायंत्रिषंयुक्तेमयुक्तोवैष्णवशब्दः॥अयमातिथ्यधर्माणांग्राहकोनेति॥किंयुक्तं॥ग्राहकइतिकुतः॥विदितधर्मकेकर्मणिदृष्टःशब्दोन्यस्मिन्नविहितधर्मकेश्रूयमाणोधर्माणांग्राहकइत्युक्तं॥उक्तंक्रियाभिधानमित्यत्र॥अयमपिविदितधर्मकआतिथ्याद्दृष्टइदानींअविहितधर्मकेत्रिषंयुक्तेदृश्यते॥तस्माद्धर्माणांग्राहकइत्येवंप्राप्तेब्रूमः॥ ॥गुणविधिस्तुनगृह्णीयात्॥समत्वात्॥गुणविधिरयमातिथ्यस्य॥गुणंविष्णुदेवतासंयोगंविदधाति॥सएषधर्मान्प्रदातुंनशक्नोति॥कुतः॥सामत्वात्॥समोह्ययमातिथ्येत्रिषंयुक्तेच॥यथातत्रविष्णुदेवतांविदधात्येवमत्रापि॥श्रुत्यर्थोसंभवात्त्वलक्षणायाधर्माणांग्राहकल्प्यतइदंचप्रत्यक्षःश्रुत्यर्थएवसंभवति॥देवताविधिःतस्मान्नायंग्राहकइति॥ ॥निर्मथ्यादिषुचैवं॥पश्वाग्निषोमीयेधर्मवान्निर्मथ्योपिराम्नातः॥साध्यांवेदेवाइत्यारभ्याग्नेःश्रूयते॥निर्मथ्येनेष्टकाःपचंतीति॥तथादर्शपूर्णमासयोर्बर्हिराज्येधर्मवती॥पशौश्रूयते॥बर्हिषायूपावटमवस्तृणाति॥आज्येनयूपमनक्तीति॥तत्रसंदेहः॥किंनिर्मथ्यादयःशब्दाःधर्माणांग्राहकानेति॥तत्राधिकरणातिदेशः॥किंयतेनिर्मथ्यादिषुचैवंयथावैष्णवशब्दे॥तत्राप्ययंयौगिकोनिर्मंथ्यशब्दःसद्योनिर्मथितमग्निमाहतथाबर्हिराज्यमितितत्रयोपिस्वार्थविधायततार्थाभवंतिधर्मान्प्रदातुंनशक्नुवंतितस्मान्नग्राहकाः॥ ॥चातुर्मास्येषुश्रूयते॥द्वयोःप्रणयंतितस्मान्नद्वाभ्यामेतीति॥अस्तितुसोमेप्रणयंतंधर्मवत्॥तथादर्शपूर्णमासयोरधर्मकं॥तत्रसंदेहः॥किं ११

391/1932

सोमिकेनवत्प्रणयनमुतदर्शपौर्णमासिकमिति॥ततःसूत्रेणैवोपक्रमःप्रणयार्थंतु॥सोमिकमवाच्यत्वादितरत्॥सोमिकेनैवत्प्रणयनंस्यात्॥कारणमवाच्यंहीतरद्दर्शपौर्णमासिकंचोदकेनप्राप्तत्वात्॥कथंपुनरवंप्रणयविशेषःप्रणयनमात्रंचवदतःससौमिकप्रणयनविशेषंशक्नोतिवक्तुं॥तत्रणयेमिब्रूमः॥तीर्थशब्दवत्प्रधानतीर्थशब्दस्तीर्थमात्रेवचनःसंस्तीर्थविशेषंधर्मसाधनंप्रदानविषयत्वेतीर्थंप्राप्नोतइति॥ ॥उत्तरवेदिप्रतिषेधश्चतद्वत्॥ब्रूयादेवउत्तरवेदिमुपवपतिरंतुश्रुतामौर्यइति॥आमाचूर्वेदिप्रतिषेधोभवति॥सोमिकेचप्रणयनउत्तरवेदिर्नदर्शपौर्णमासिके॥ ॥साकृतंवाअनामत्वात्॥साकृतंचैतत्प्रणयनंदर्शपौर्णमासिकंकुतः॥अनामत्वात्॥प्रणयतिशब्दः॥सोमिकस्यप्रणयनस्यनामधेयं॥नेतत्स्वयवाप्यंचकमित्यर्थःयथाचंयसवाचःस्वार्थनस्यादिदृश्यादिदंतुपदार्थंनामधेयपदार्थस्यप्राकृयनस्यवाचकंयसवाचकंनाद्दिहशक्नोत्यग्नेःप्रणयनंकर्तुं॥नर्भाहास्त्येनतस्मान्नसवाचकःएवंसौमिकिंतमत्सवानवाधितोभवति॥अथयदुक्तं॥तीर्थशब्दवद्भविष्यतीति॥अत्रब्रूमः॥तीर्थशब्दोपितन्नामवत्श्रुते॥तीर्थवाश्रांमतइति॥उक्ताकाभिचतीर्थान्यनुक्तानियतोसौतद्विशिष्टार्थोभिप्रायनेयमंतुकेनकःप्रयुज्यते॥नतचतीर्थनाममेवश्रुतेयथातीर्थस्मातितीर्थमेवसमानांभवतीति॥पिचासंभवतिश्रुत्यर्थेलक्षणार्थोयवन्नेतंभवतिवान्नश्रुत्यर्थः॥तस्मान्नश्रुत्यार्थोग्राह्यइति॥ ॥परिसंख्यार्थंश्रवणंगुणार्थमर्थवादोवा॥अथाहाथयदुक्तमथार्थांदीनरंदितिस्यकःपरिहारःउच्यते॥परिसंख्यार्थंवास्यात्द्वयोःप्रणयतिनचतुर्विति॥गुणार्थंवार्थवादोवातस्माद्द्वाभ्यामेतीति॥नपरिसंख्यायांतावत्त्रयोदोषाः॥गुणोपिनकश्चिद्विधीयते॥परिशेषादर्थवादोयंनत्वर्थवादोपिविधेयत्वेनःप्रणयनस्यप्राप्तत्वात्॥अर्थवादस्यप्रासत्यप्रयोजनमुत्तरस्मिन्नधिकरणेवक्ष्यामः॥मध्यमयोर्वागत्यर्थवादाविति॥ ॥प्रथमोत्तमयोःप्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात्॥द्वयोःप्रणयंतीश्रूयते॥तत्रसंदेहः॥कतरयोर्द्वयोरितिअनियमेप्राप्तउच्यते॥प्रथमोत्तमयोःप्रणयनंकुतः॥उत्तरवेदिप्रतिषेधात्॥तत्रोत्तरवेदिःप्रतिषिध्यते॥नवैश्वदेवउत्तरवे

शा॰भा॰ दिशुपवर्यमितमुनाशीर्यइति अग्निप्रणयनउत्तरवेद्यामग्निनिधानविहितमरतापत्रप्रणयनंतत्रोत्तरवेदिप्राप्तः प्राप्तोचस आ॰७
३२ त्रांमप्तिषेधःप्रथमेतमयोरन्यासीतस्मात्तयोःगणयन मिति॥ ॥मध्यमयोर्वागत्यर्थवादात्॥ मध्यमयोर्वा पर्वणोः प्रण
यनंकुतः॥गत्यर्थवादात्॥गत्यर्थवादानेतद्वयोः प्रणयनमुच्यते॥तस्माद्द्वाभ्यामितीतिकुरुसस्तुताविते पर्वणीकुरुवा?
तोवरुणप्रघासाश्चसाकमेधाश्चेत्यूरूक्षगमनसाधनोतत्रैवमभिसंबंधोविज्ञायते॥कुरुमज्ञस्यवरुणप्रघासा
श्चसाकमेधाश्चेतितयोर्द्वयोःप्रणयंतितस्माद्द्वाभ्यामूरुभ्यांयज्ञःसमाप्तिंयातिप्रणाभ्यानेनहितोबलेन॥तोप्सवतोगर्भस्य
स्मादिति॥एवंतदर्थवादस्यप्रयोजनं॥अथवदुक्तमुत्तरवेदिप्रतिषेधादितितत्रक्रमः॥ ॥उत्तरवेदिकेनारभ्यवादप्रतिषेधः
॥अनारभ्यकिंकिंपर्वविशेषेचातुर्मास्येषूत्तरवेदिराम्नानातुपात्रवपंतीतितस्मानातरभ्यविधेरयंप्रतिषेधःननुवरुणप्रघा
सानांगुणवाक्यभावादेवायंतेषामत्रैवविवाद्भ्याम्नीतदेवं॥प्रकरणाच्चातुर्मास्यानामिव॥यदिचवरुणप्रघासानांवादःस्यात्तत्र
प्रतिषेधेत्रीण्यपिपर्वाण्युत्कीर्तयेदथोन्येनद्वयोःपर्वणोर्वादोभवतित्वत्रब्रूते॥नद्वयोःपर्वणोःप्रकरणं॥चातुर्मास्यानांवाप्रक
रणं॥वरुणप्रघासानांवा॥वरुणेद्वयोःपर्वणोरुत्कीर्तनंप्रतिषेधेनसमर्थं॥तस्माच्चातुर्मास्यानामपवादः॥नन्वेवमप्यर्थवा
देनैवमध्यमयोःप्रणयनमितिकिमर्थमाभस्यप्रणयनस्यपुनःश्रवणमित्यत्रप्रयोजनंनोक्तं॥नसतिप्रयोजनेन्यस्मि
न्परिसंख्यार्थमेवभवति॥नत्रदोषाउक्ताः॥तस्माद्गुणार्थमेवैतच्छ्रवणं॥ननुनास्तिकश्चिद्गुणउच्यते॥गुणःश्रूयते॥उत्तरवे
द्यामग्निनिधानं॥तस्मात्सदर्थापुनःश्रुतिः॥स्वरसामैककपालामिक्षंचलिंगदर्शनात्॥ गवामयनेश्रूयते॥अभितोदिवाकी ३२
र्त्यमपःस्वरसामानोभवंतीति॥तेषांविशेषधर्मा आम्नाताः॥ यथासप्तदशभवंति॥मत्तोत्रयोभिप्लावाःग्रहांतरइतिएवमादय
स्तेपुनरन्यत्रश्रूयंते॥एकमपउद्दीहीस्वरसाभानामिति॥यथावैश्वदेवेश्रूयते॥द्यावापृथिव्यएककपालइतितत्राम्नाताविशे
षधर्माःसर्वहुतंजुहोत्यपर्यावर्तयंजुहोतीतिपुनरपवर्तकायएककपालइति॥तत्रैवश्रूयते॥वैश्वदेव्यामिक्षेति॥तत्रापि

विशेषधर्माकेचिदाम्नाताः॥पुनरन्यत्रमैत्रावरुण्यामिक्षेति॥तत्रसंदेहः॥किंस्वरसामसुअन्यत्रश्रूयमाणोगवामयनिके
भ्यःस्वरसामभ्योधर्माणांग्राहकउतनेति॥एवमेककपालामिक्षाश्रावपि॥तत्रगुणविधिस्तुनप्राप्तीयावत्समत्वादित्यप्र
हणेमात्सरदलुच्यते॥स्वरसामैककपालामिक्षंचधर्माणांग्राहकं॥किंकारणं॥लिंगदर्शनात्॥लिंगंतत्रतादृशंदृश्यतेये
नज्ञायतेसर्वएवैतेग्राहकाइति॥स्वरसामसुतावत्पुरुषःपउद्दीहीस्वरसामानामिस्तुत्कार्॥तत्रयत्तत्रतीयंसप्तदश
महत्स्तत्रयाप्तिंशस्तवानयाभिषर्गाहूरंतिपुनरारोलोमानामन्यद्वापयत्राणांचसप्तदशानामनूचानतमाइति॥एष्वे
तौस्वरसामानोगवामयनिकानांधर्माणांग्राहकावितनएतावपिसप्तदशेतथात्रयःसप्तदशाअनूचानाभवंति॥तत्रैतद्वच
नंयुज्यते॥यथाणांसप्तदशानामनूचानतावाइति॥तथाआग्रयणेद्यावापृथिवीयेनेकपालेविधायाह॥सर्वहुतंकरोतिसा
र्वकापभित्वसाहुतोहुतःपर्यावर्तते॥साद्विनीवा॥आज्यस्थेनयावापृथिव्यौयजेतेति॥आज्यविधिपरेवाक्येसर्वहोममप
र्यावृत्तिंचवेश्वदेविकोधर्मोभासोदर्शयति॥तथामैत्रावरुण्यामामिक्षायां॥नैवाजिनेनप्रचरंतीति॥वाजिनेज्यांवैश्वदेविके
धर्मप्रतिषेधंस्ततोधर्मप्राप्तिंदर्शयति॥एतेभ्योलिंगेभ्यएतदवगम्यते॥यथास्वरसामादयोस्वधर्माणांग्राहकाइति॥प्राप्ति
पक्षेर्थकर्मवाजिनेज्यांस्विष्टकृत्तुल्यामत्वेनउक्ताह॥लिंगमपरिहृतं॥प्राप्तिरित्युच्यते॥लक्षणयाप्राप्तिःलिंगात्तु
लणापरिग्रहः॥ ॥चोदनासामान्याद्वा॥स्वरसामान्यादेककपालत्वसामान्यादामिक्षासामान्याद्वालिंगयस्यलिंगम
र्थसंयोगादित्यनन्यायेनप्राप्तिरिति॥ ॥कन्विद्रूयते॥वासोददात्यत्रोददातीति॥नत्रविचार्यते॥किंवाससोलसश्चक्रि
याप्राप्यते॥भवनेति॥तत्राह॥एततावन्नःपरीक्ष्यंकिंकर्मनिमित्तावेतौशब्दाउताकृतिनिमित्ताविति यदिकर्मनिमित्तौतव
तःप्राप्यते॥अथाकृतिनिमित्तौनतेनेतिकिंतावत्प्राप्तं॥कर्मनिमित्ताविति॥कुतः॥कर्मागमदर्शनात्॥यदातस्मिन्द्र
व्येदारुणिसूत्रेवादारुकारणतंतुवामेनवाकर्मकृतंभवति॥नदेतौशब्दौप्रवर्तेते॥नप्रागतोविज्ञायते॥कर्मनिमित्ता

393/1937

विति॥ यदाकर्मनिमित्तोनदेतरगम्यते॥ ॥ कर्मतेकर्मयूपवत्॥ कर्मत्र एतस्मिन्यासआदौ द्रव्येश्रूयमाणे कर्मप्राप्यंते कथं
यूपवत्॥ यथायूपशब्दोजोषणादिक्रियानिमित्तःसमवश्रूयते॥ नत्रजोषणाद्याः॥ क्रियाःप्राप्यंतेएवमिहापीति॥ ॥
रूपंवा अशेषभूतत्वात्॥ अत्रोच्यते॥ नैतोकर्मनिमित्तोकिंकारणं॥ येनैमित्तिकाःशब्दाःतेनिमित्तमुपलभ्यप्रयुज्यंते॥ य
थादंडाकृतीति॥ इमौ द्युनुपल भ्यक्रियामाकृतिमात्रेप्रयुज्यते॥ तस्मात्तौक्रियानिमित्ताविति॥ अथोच्येताकृत्याक्रियाम
नुमायततःशब्दंप्रयुंक्त इत्यत्रब्रूमः॥ प्रत्यक्षामाकृतिंनिमित्ततांगम्यमानामुत्सृज्यअदृष्टायांक्रियायांनिमित्तकल्पनायांहे
तुर्नास्तीति॥ यत्तूक्तक्रियोत्तरकालंप्रवृत्तिदर्शनादित्यत्रब्रूमः॥ प्राक्क्रियायाआकृतिरनभिव्यक्तायासभिव्यज्य
तेयतःक्रियोत्तरकालःशब्दप्रयोगः॥ तस्मादाकृतिनिमित्तौ॥ यदेवंतदासिद्धंरूपंदेयंकुतः॥ अशेषभूतत्वात्तात्रक्रिया
शेषभूताक्रियावाचिनःशब्दस्याभावात्पेतुभूतयसविहिताजोषणाद्याःक्रियास्तस्माद्यूपवदित्यतुल्योपन्यासः॥ ॥
विषयोलौकिकस्यात्सर्वार्थत्वात्॥ गर्गः त्रिरात्रेआज्यदोहानिसामानिप्रकृत्यश्रूयतेग्निमुपनिधायस्तुवतइति॥ तत्र
संशयः॥ किंवैदिकोग्निरुपनिधेयउतलौकिकइति किंप्राप्तंवैदिकइति॥ कुतः॥ सर्वकर्मार्थमुत्पन्नोसौयान्यहं कर्माणिका
र्याणि तानइत्येतेवैदिकउपनिधेयइत्येवंप्राप्तेउच्यते॥ विशेषेलौकिकस्यात्सर्वार्थत्वादेतस्मिन्विषयेकिंवैदिकउतलौ
किकइति॥ लौकिकंस्यात्॥ कुतः॥ सर्वार्थत्वाल्लौकिकपदार्थोनतस्यकार्यंकिंचिन्निर्दिष्टमतोयद्यग्निनाकर्तव्यंदृष्टम
दृष्टंवातत्रतत्रतदुपादायमानमविरुद्धं॥ तस्माल्लौकिकस्यात्॥ ॥अथयदुक्तं॥ वैदिकंकर्मार्थमुत्पन्नं॥ तस्मात्तदुप
निधेयमित्यत्रब्रूमः॥ नवैदिकमर्थनिर्देशात्॥ नवैदिकमग्निद्रव्यंशास्त्रेणोत्पादितं॥ तस्यशास्त्रेणेवकार्येनिनिर्दिष्टं॥
यदाहवनीयेजुहोतीत्येवमारभ्यतस्मिन्सर्वार्थत्वमानेनिर्दिष्टे॥ नर्थकःस्यात्॥ तस्माल्लौकिकोग्निरुपनिधेयः॥ सर्वा
र्थत्वंचैषांस्वस्वकार्येवर्तमानानांभविष्यत्येवमुभयमविरुद्धंसर्वार्थत्वंनिर्देशश्चेति॥ ॥अथावेक्ष्याभनग्नयःक

स्याप्येपभिधीयंते॥ अत्रोच्यते॥ ॥ तद्यौतस्मितिरेवोसार्थत्वात्॥ इतरेषामप्याग्नीनांधैष्ण्यानातथैवोत्पत्तिर्नसर्वार्थे
त्वार्थः॥ कुतःसमत्वादेतेषांसरेष्विति सभाः एतेषामनिर्दिष्टं कार्यं॥ प्रागास्तीनोधिष्ण्यान्व्याघारयतीत्यतस्तेपि॥ नोपनिधे
याइति॥ ॥ अंख्वलंत्वमकृत्स्त्वात् एकादशिन्याश्रूयते॥ उपशयोयूपोभवतीति॥ तत्रसंदिह्य॥ किमेतदुपशयद्रव्यंसंस्कृतंजो
षणादयःसंस्काराः॥ अवभकर्तव्याउतनेति॥ किंयुक्तंसंस्कृतंस्यात्॥ कर्तव्याअत्रजोषणादयःसंस्काराःकुतः॥ तद्वत्त्वा
त्॥ संस्कारएवद्रव्यंयूपशब्दःसंस्कारनिमित्तः॥ सएवासत्सुसंस्कारेषुनोपपद्यते॥ तस्मात्कर्तव्यदिति॥ ॥भक्त्यावायज्ञ
शेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात्कर्तव्या॥ कुतः॥ अयज्ञशेषत्वादिमेयज्ञसंस्काराअस्मिन्क्रियते॥ एतेनद्वारेणय
जिनासंपद्यते॥ इत्युक्तंस्तुवेकाष्ठेभिरुक्तेनपशुनायाज्ञःक्रियमाणोपूर्वंनिवर्तयती॥ असिंश्चोपशापपशुनिबुद्धतो॥ नत्र
कृताःसंस्काराःअनर्थकाःअस्तु॥ भवतुवचनसामर्थ्यादिदृष्टार्थाभविष्यंत्युच्यते॥ मात्रवचनंयूपःकर्तव्यइति॥ वर्त्तमानी
यदृशोयंनतुवचनंमानायदेयाप्तिनपठतेसंस्काराणामभावे॥ उच्यते॥ भक्त्याभविष्यति॥ यथायजमानोवैयूपइत्याह
नतसादृश्यादिहपुनःकथंवितुच्यते॥ गुणानामभिधानत्वात्॥ यूपस्थानांयूपसंस्काराणामभिधानत्वात्॥ यूपसंस्का
राख्तत्रकेचिदर्थभावाःछेदनादयःष्टाकृताःसंति॥ तैरयमभिधीयते॥ यूपइत्यंयूपःसनयथास्नातोकन्याअलंकृ
तामाकातुर्णः॥ पत्नीसंपूर्णः॥ ॥नाप्यलंकृतेनोमाकदेशेनापिसंस्काराणांसंस्कृतइतिश्रुत्याभिधीयते॥ ॥
अग्नीश्रूयतेयष्टैरूपगुहोतिरूपविहितविनक्षिंसने॥ किंदृष्टधर्माःकर्तव्याउतनेति॥ किंपुनस्तेसामान्येयेधर्माहंका
रादयःविशेषधर्मारथंतरेस्तूयमानेदृष्टिवींमनसाध्यायेदुहतिसमुद्रमित्येवमादयः॥ किंताप्राप्तंतदाह॥ एतत्ता
नन्तःपरीक्ष्यंकिमयंदृष्टशब्दःकर्मणोवाचकउतंकर्तृद्रव्यस्येति॥ नतुस्तिस्रमेतत्कर्मनामधेयंदृष्टशब्दइति॥ यस्मिन्
गुणोपदेशःप्रधानतोभिसंबंधइत्यकृत्वास्त्वेवचोदनास्वितदुक्तंसप्रदर्शानिदृष्टानीदिरूपंदृष्टवैराजंदृष्टमिति॥ इहे

395/1937

दानीं पृष्ठैरुपतिष्ठंत इत्यस्यां चेत्यते॥ किं पुनरत्र युक्तं तत्र आह॥ ॥कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशात्॥ कर्मणो वाचकः
पृष्ठशब्दः स्यात्॥ कुतः॥ तथाभूतोपदेशात्॥ यथाभूतः स उपदेशो यत्रायं पृष्ठशब्दः कर्मनामाधिगतस्तथाभूतोयमपि॥ किमस्य
तथात्वं॥ पृष्ठस्तोत्रवचनः पृष्ठशब्दः तत्र कर्मवचनोधिगतः॥ स एवायं तस्मादिहापि तद्वचन एवावगंतुं न्याय्यः॥ विशेषाभावात्
यथा च आन्यायः कल्पेत न शब्दो नेकार्थः स्यात्॥ तत्र को दोषः शब्दउच्चरिते संशयः स्यान्नार्थप्रत्ययः तस्मात्तत्र व्यवहारो न सिध्ये
त्॥ व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोगः॥ कारणांतरेण प्रकरणाद्यपेक्षं॥ एकार्थत्वं तु निरपेक्षोर्थप्रत्ययस्तस्मादनेकार्थत्वमन्याय्यं॥
तस्मात्कर्मनाम पृष्ठशब्दः यदा च कर्मनाम तदा यदि तावत्तानि कर्माणि होपदिश्यंते॥ तत्रोत्पत्तिरेषामनर्थकं॥ अथ नाभ्युदेष
दोषस्तेन तदुपस्थानं न विज्ञायते॥ न तदिदं प्रकरणं बाध्यते॥ तस्मादेवंविधिरयं पृष्ठैरुपतिष्ठते॥ पृष्ठसदृशैः कर्मभिरुप
तिष्ठंत इति॥ तस्मादयं न चार्थैर्भवति॥ तस्मात्कर्मव्यापारो इति॥ ॥अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्या
त्॥ न चैतदेवं कर्मणः पृष्ठशब्द इति॥ किं तर्हि द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्॥ ऋक्षु ऋक्षु अभि त्वा शूर नोनुमः इत्येवमादीनामृचां वा
चकः॥ कुतः॥ अभिधानोपदेशात् अभिधानोपदेशो यं पृष्ठैरुपतिष्ठंत इति पृष्ठैरुपदधातीत्यर्थः॥ कथं पुनरयं मुपस्थानं न च
तोभिधानार्थं॥ शक्यो विज्ञातुमुच्यते॥ उपपूर्वस्तिष्ठतिर्मंत्रकरण उपतिष्ठति ह्यात्मनेपदं भवति॥ मंत्रश्चाभिधानस्य क
रणं॥ नोपस्थानस्य॥ नोपस्थानं शरीरेण क्रियते मनसा वा॥ तस्मादभिधानार्थः॥ स एष विप्रतिषेधः॥ यदि पृष्ठशब्दः कर्मसु
कल्प्येत॥ आत्मनेपदं बाध्यते॥ न हि तदा मंत्रः करणं भवति॥ अथात्मनेपदमप्यनुरुध्यते॥ उपस्थानविप्रतिषेधः॥ तदा ५४
भिधानार्थतापतति॥ तत्रात्मनेपदानुरोधो न्याय्यः॥ पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं मंत्रं ब्रुवन्नर्थवान् भवत्यात्मनेप
दं तु मंत्रकरणे नैवोपपद्यते॥ अतः पृष्ठसाधनेषु मंत्रेषु पृष्ठशब्दः आह॥ नैतद्युक्तं॥ उपस्थानार्थता हि श्रुत्योपतिष्ठते॥
आत्मनेपदात्त्विंग्यादभिधानार्थता॥ न च लिंगेन श्रुतिर्बाधितव्या॥ उच्यते॥ नैषात्र श्रुतिर्बाध्यते॥ स्वार्थमेवोपतिष्ठतिराह

397/1937

समीपस्थानं तत्त्वभिधानाय॥ अभिधानं निवर्तयितुं शक्नोति समीपे तिष्ठेदित्यात्मनेपदाविरोधः॥ आह॥ एवमप्यभिधानस्य मंत्रः
करणं नोपतिष्ठते॥ तथा संबंध एवोपस्थानस्य मंत्रेण न त्वाप्यपृष्ठैरुपतिष्ठत इति सत्यं श्रूयमाणमनर्थकं स्यादुच्यते अभिधानमभि
निवर्तयन् मंत्र उपस्थानस्य करणं भवति॥ यतोस्य प्रयोजनं निवर्तयति॥ न हि भिः प्रयोजनमनुष्ठीयते॥ तस्मान्मंत्रेष्वेव पृष्ठशब्दो
गौणैः द्वेषामपि धर्माणां त्रासितर्कः भवंत्याणां॥ धर्मा अधर्मकास्त इति॥ ॥ भट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तम
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३॥ ॥ इति कर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वात्॥ अनारभ्य किंचिदुच्यते॥ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्र
ह्मवर्चसकाम इति॥ तत्रैषोर्थः समधिगतो यागोन्यो यागान्तरादिति यजतिशब्दश्च फलेनोक्तसंयोगादेतेषां कर्मसंबंधादिति॥
न चेदमत्रोक्तं॥ कर्मफलयोः संबंधे कर्म गुणतः फलं प्रधानमिति॥ स तत्त्वाभिसंयोगात्कर्मतो ह्यभिसंबंधस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्या
दिति॥ इदमपि चोक्तं यजिरपूर्वं साधयति॥ तस्मादपूर्वात्कालांतरे फलं भवतीति॥ चोदना पुनरारंभ इत्यत्र इत्यत्र एवमेतस्मिन्
सति॥ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्येतेन न सौर्येण यागेनापूर्वं कृत्वा ब्रह्मवर्चसं साधयेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवं विज्ञायते॥
आह॥ अथ भवतीयाभिर्दिष्टो याजिस्तु स एष गुणभावात् प्रधानभावश्च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति॥ इह त्वसत्यां तृतीयायां
कथं तृतीयार्थो गम्यत इति॥ उच्यते॥ किमत्र तृतीयाभिर्दिष्टेन यजिना कार्यं॥ यदा स्वाभाविकः कर्मणां फलं प्रति गुणभावः॥ य
त्राप्यसौ श्रुता तत्राप्यर्थं किंचित्करैव मतार्थत्वात्॥ तथा च भवति द्वितीया श्रुतिर्यथा अग्निहोत्रं जुहुयादिति॥ तत्रापि विनार्कव्यत्व
यो वा गम्यते इति न तत्त्वस्य चाविवक्षा कामवाच्यकं स्यान्न तु कथंचिदपि कर्मणः फलं प्रति गुणभावः शक्योपन्हेतुं॥ तस्मा
द्यागेनापूर्वं साधनमनोच्यते॥ ननु यागे विज्ञायते॥ लौकिकोसौ पदार्थस्तेन तु कथमपूर्वं साध्यमेतन्न वा ज्ञायते॥ इह तु या
गेनापूर्वं साधयेद्भिरितावदेवोक्तं॥ कथं साधयेदिति तिकर्तव्यतानोक्ता येषां पदार्थानां ज्ञायत एवेतिकर्तव्यता॥ तेषां कर्तव्य
तानामनुपदिश्यते॥ यथोदनं पचति॥ येषां तु ज्ञायते तेषां हि तिकर्तव्यतयैवोपदिश्यते॥ यथा दर्शपूर्णमासावेवं चेन्न तज्ज
न

मी०भा० यते॥ यागेनापूर्वं निर्दिष्टा इति कर्तव्यता यस्मान्नोक्ता॥ तस्मान्नूनमस्यास्तीति॥ आह॥ यद्यस्ति लोके न तो ज्ञायेत॥ अद्धनास्ते आ-७
३५ व॥ कथं एवं ज्ञातुमिति॥ उच्यते॥ यादृगस्ति लौकिकी वैदिकी वा॥ लौकिकी तावत्पार्वणस्थालीपाकादिषु॥ वैदिकी दर्श
पूर्णमासादिषु यदि तत्पूर्वा एतास्वेदनास्तदापेक्षेत॥ सेयं यागेनापूर्वस्य भवेद्यथा ज्ञातेति कर्तव्यतयेति॥ ततो युक्तं इति
कर्तव्यतायामविधिः॥ न च विधीयते॥ अतज्ञातकर्तव्यता विधेयज्जते॥ पूर्वं न तं विहितेति कर्तव्यता कथमिति॥ अथ य
आह्वयेन यां कुर्यादित्ययो गुरुं वा क्षामं कुर्यादिति तेषां किं नैव धर्माकांक्षा भवति न ह्यधर्मकाले भवति॥ कथं ज्ञायते॥ यो
ब्राह्मणायावगुरेत् स्वया॥ नो वा स्रोद यादो वामेन ह मेन पादेन वाय यां कंचिदानायानुत्तरजति तस्य फलं न भवतीति शिष्टा
स्मरंति॥ तस्माद्यावन्त्यजति शेषयतः प्रत्युत्तरद्क्षिणेन हस्तेन समाहितमना मंत्रवान्नयमवद्यदिवता याउत्सृजति तस्य फ
लं भवतीति स्मरंति॥ तस्माद्यावन्मतिः फला याम्नायते॥ स सर्वो धर्मानाकांक्षत्यन्त स्त्रैपामप्यस्ति धर्माकांक्षा सत्यां चावा
कांक्षायां सन्निहिते धर्मे रविनानिविद्वत् संबंधः प्रकृतौ विकृतौ लानुमानिकैः॥ ॥सलौकिकः स्यानदृष्टप्रवृत्तित्वात्॥ ॥
अधुनेदं चिंत्यते किं शमिमयोक्तो किंवा वैदिकी चेति कर्तव्यतान्तलौकिकैव॥ अहो स्विद्॥ वैदिक्येवेति॥ तत्र विशेषाभावा
दनिश्चेयादनियमे माप्ते उच्यते॥ सलौकिकः स्यात्स खलु कर्तव्योपाये॥ लौकिकः स्यात्॥ कुतः॥ दृष्टप्रवृत्तित्वात्॥ दृष्टाद्द
स्य नतनमवृत्ति॥ यथा पार्वणवत्स्थालीपाके अष्टकाचरोराग्रहायणे कर्मणीत्येवं यत्र यत्र यागेना पूर्वं साध्यते॥ तत्र तत्रा ३५
स्यावगमिर्हिंसा कुतोऽभ्यदिंसायते॥ यागस्याग्नं साधयतः॥ अयमभ्युपायइति॥ अयं वापि यागः॥ तस्मादस्यापि स ए
वाभ्युपायः॥ ॥वचनानतो व्यतं॥ आह॥ किमेषएवौत्सर्गिकर्वलौकिका इति कर्तव्यतेति॥ एवं खलु प्राप्ते मेवं प्राप्ते ब्रूमःव
चनानुप्रतीतस्यतमिति॥ वचनप्रत्ययत्वं वचनं वैदिकास्तत्र न लौकिकास्याद्वचनसामर्थ्याद्वैदिको न स्यात्॥ यथोपसत्सुप
दमेध्यामेन॥ ॥लिंगेनवाज्ञियाम्यतल्लिंगस्य तद्गुणत्वात्॥ लिंगेन चेति कर्तव्यतानियम्येत कतरायेस्याः लिंगं वैदिका

399
1937

स्याल्लिंगं॥ तस्माद्वैदिकी किं पुनर्लिंगं॥ सोमेनावभृथो ह्यूहते॥ प्रयाजप्रयाजे कृष्णलं जुहोमीति याज्यानुवाक्या स्वतेरंदं वर्हिर्यौल्लुनात्य
हां यथा कृतोऽस्य दानातितत्यादिकं वचनेनदोषारं वृणीते नापेयमिति॥ एतैर्लिंगैर्ज्ञायते॥ वैदिकीति कर्तव्यतेति॥ कथं कृत्वा लिंगस्य
ग्रहणत्वात्॥ एतेहि प्रयाजादयो वैदिकस्याः पूर्वस्य गुणाः॥ यदि च तदा तिकर्तव्यता प्रवर्तेत तत एतेषु कर्मस्वेते संति॥ तत्रैतानि वच
नान्युपपद्यंते प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोमीत्येवमादीनि॥ तस्माद्वैदिकी इति कर्तव्यतानियम्येत॥ ॥अपि वान्यायपूर्वत्वाद्यत्र
नित्यानुवादवचनानि स्युः॥ अपि वा नैवं स्याद्वैदिकेति कर्तव्यतेति॥ यत्कारणमेतैर्लिंगैर्न शक्या वैदिकानियंतुं कुतः॥ अन्या
यपूर्वकत्वात्॥ न्यायपूर्वं हि लिंगं तत्साधकं भवति॥ न चैतानि न्यायपूर्वाणि॥ न हि वैदिकाः प्रवृत्तिमुक्ताः॥ निबद्धा हि सा प्रकर
णादिभिः कारणैर्दर्शपूर्णमासादिषु॥ कथं तर्ह्येतानि लिंगान्युच्यंते॥ यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः॥ इह तावदिदं बर्हिर्यो लू
नात्यदं नेति वचनं वर्हिस्तत्रैव भविष्यति॥ यत्कारणं सतो बर्हिष एतदुच्यते॥ न चेदस्ति बर्हिः॥ न दोतारं वृणीते नार्षेयमिति
नित्यानुवादो भविष्यति॥ न तु नित्यानुवादः सन्तनप्रकाप्तवति॥ किं क्रियतां यस्यार्षेयो नास्ति॥ प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती
ति वचनं प्रयाजाभावे भविष्यति॥ कथं पुनरभ्यप्रयाजाभावे कृष्णलं होमस्य युगपदुक्तवान्तुं॥ विद्यते हि तथा वाक्यमेवं तर्हि
न प्रयाजानवकल्पिते॥ प्रयाजेषु कृष्णलं होमे विधास्यति॥ न यासत्सु प्रयाजेषु कृष्णलहोमः शक्यः कर्तुमित्यप्रयाजानुक
रिष्यति॥ न तस्मान्न लिंगेन वैदिकानियमः यथोक्तेन न्यायेन लौकिकैवेति कर्तव्यतेति॥ ॥मिथो विप्रतिषेधाद्गु
णानां यथार्थकल्पनास्यात्॥ अथाह॥ अथ कस्मान्मोभेऽपिइति कर्तव्यते सह प्रवर्तेते इति॥ किं भवं भविष्यति॥ एवं तुल्या
पेक्षकर्मणा मन्यतरतो न बाधितो भवति॥ उच्यते सह प्रवृत्तानेकमान्वेक मंनिरापेक्षंकृतं हि तीयस्याः प्रवृत्तिविप्रतिषे
धाः भतोऽमिथः प्रवृत्तिविप्रतिषेधाद्यथार्थकल्पनास्याद्वैकस्यादित्यर्थः॥ कथमेकस्याः प्रवृत्तिः धर्माणां यथार्थकल्पना भवति
येधर्मायेषु कार्येषु शक्तास्तुल्याः॥ न इदा पितेचैव भवंतान रथाहितायस्या धर्मा भयथाथाभवेयुः॥ पूर्वे धर्मे स्त्रैपांका

र्माणां विवर्तितत्वादेव मेवकल्प्याः प्रवृत्तेर्यथाथ कल्पना भवति ॥ अतो यथाथ कल्पना स्यादित्यनेनैव कस्याः प्रवृत्तिरित्युक्तं
भवति कस्मान्न प्रवृत्तीय यो केनैव न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिरिति ॥ ॥ भागित्वान्नियम्येन गुणानामभिधानत्वात्तत्सं
बंधादभिधानवद्यथा धेनुः किशोरेण गुणाः पशिभिरनौन त्वेवं स्याल्लौकिकी रीतिः कर्तव्यं नेति ॥ किं तर्हि वैदिकी नियम्येत ॥
गुणो भागित्वात् ॥ वैदिके विभागिनी ॥ प्रवृत्तेः ॥ सा पिनद्धपूर्वं स्येति कर्तव्यतासमानेन भागित्वे उभयोर्वैदिक्येव स्याद्गुणा
नामभिधानत्वात् ॥ गुणाः एते प्रयाजादयः सोमादिषु दृश्यमाना अतिभायका भवन्ति । तस्माथ स्य यथा वैदिक्य त्रेतिकर्तव्य
तेति ॥ को धकाभवंती सर्व ॥ कस्मात् संबंधात् ॥ एते हि तथेतिकर्तव्यतया संबंधः ॥ अतः सा हृच योन्त्वांगमयति ॥ अभिधान
वत् ॥ यथा कौंडपायिनेम्निहोत्रमित्यभिधानं कर्मणो वाचकं तत्कर्म सहचरितान् धर्मान् गमयति ॥ तेष सत्सु एतदभिधा
नमिह निवुअ नेदमि ॥ तेषां धर्माणां तत्र भावो विज्ञायते ॥ एवमिहापि प्रयाजादीनां दर्शनमसत्यां वैदिकानियुज्यत इति तस्या
अपीह भावो विज्ञायते ॥ नन्वसन्निधाय लिंगमकारणं ॥ सत्यमेव वचनत्वन्यायो भागित्वादिति ॥ यत्तु दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकीत्य
क्तम् ॥ सत्यं दृष्टप्रवृत्तिः सा ॥ तथापि वैदिक्येन नियम्येत ॥ कथं यथा धेनुः किशोरेण ॥ तद्यथा कृष्णकिशोरा धेनुरित्युक्ते
यद्यपि धेनुशब्दो गोधेन्वां दृष्टप्रवृत्तस्तथापि अभिधानसामान्यादश्वधेन्वामपि भागीति किशोरेण लिंगेनाश्वधेन्वां विज्ञा
यते ॥ एवमिहापि यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः तथापीतिकर्तव्यतासामान्येन भागित्वाल्लिंगेन वैदिकी विज्ञेया ॥ ॥ उत्प
त्तीनां समत्वाद्यथाधिकारभावत्वात् ॥ अथ नैवं लिंगेन नियम इति कुतः ॥ उत्पत्तीनां समत्वात् ॥ धर्माणां प्रयाजादीनाम्
समयः सर्वेषां [illegible] परस्परांगत्वेन किमतः यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयो गामिस्युस्ततो यत्र प्रधानं त
त्रांगानीति प्रयाजादर्शनेनानुयाजादयोऽनुमीयेरन् ॥ यदा तु मम प्रधानाः एते ॥ तदा प्रयाजदर्शनेन कामं प्रयाजादयस्तस्मा
ल्लिंगमनियामकं ॥ यत्त्वभिधानवदित्यत्र ब्रूमः ॥ युक्तमत्र हि परशब्दः परत्र युक्तः वृद्धमानतिदिशतीत्यु कमपि [illegible]

विहोम [illegible] तस्मादिह प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः कुतः ॥ अनुयाजादीनां ॥ तस्माद्विषम उपन्यासो
भिधानवदिति ॥ अतो यथाधिकारं भावत्वात् ॥ ये धर्मा यस्य पूर्वस्याधिकारे आम्नाताः तेन तेनैव भवेयुः ॥ ॥ एवं तर्हि सोमं
च विवर्ध [illegible] मानं कस्मै चित्
[illegible] ॥ ॥ तत्रेदमुच्यते ॥ उत्पत्तिशेषवच
नवचिद्यमिदं [illegible] एकस्मिन्नहे प्रधानस्योत्पत्तिः मानांवचनेन संभवति ॥ किं कारणं ॥ उत्पन्नं हि प्रधानमंगान्यपेक्ष
ते अपेक्षया च ताभिरपद्यंते ॥ तस्मान्नैतदपि युक्तं ॥ यदि च भिन्नं ये दित्यनेन शब्देनांगान्यविरपि धीयेरंस्तेषामपि फलसंबं
धः स्यात् ॥ तथांगत्वमेवाहन्येतात्र विवादो न घटते ॥ तस्माद्यथोक्तो लौकिक एवाभ्युपायः ॥ ॥ विभातीयाम कृतिव
आदर्शयो मुखवर्तनेन यादृश्यं ममदर्शनं ॥ विभ्रंतो वा सौ यारिकायो चोदनायां प्रवर्तते ॥ न धर्मा लौकिकाः ॥ कः पुनरयं वि
भ्रंतो नाम विभ्रंतो विभ्रंतः ॥ अथ विधिः कः ॥ यद्वाक्य तत्प्रयुक्तः करिष्यंश्चिदर्थे प्रवर्तते ॥ कारिष्यंश्चिद्धा निवर्तते ॥
सर्वविधन्विधीयते नेनेसर्वः ॥ यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति ॥ तस्मात्या ज्योतिष्यादि वितरांतः ॥ वेदेषि दर्शपूर्ण
मासाभ्यां यजेतेति व्यादि विभ्रंतो विधानविधि ॥ वाजार्थं सत्या पौरोडाशिकं ब्राह्मणं तेन समेतो यं विध्यादिर्विशिष्टा
त्मनि [illegible] प्रकृतिपुरुषं प्रवर्तयति ॥ तस्मात सोमांतः ॥ तथा सोमेन यजेतेति विध्यादिः ॥ सौमिकमपि ब्राह्मणं विभ्रंतो नाम ए
तेषु यत्सैर्यादिषु विध्यादिरस्ति ॥ विभ्रंतो नास्ति ॥ एतेष्वपि सति भ्रंतः कल्पते ॥ कथं कृत्वा ॥ अपरिपूर्णं वाक्यं तदध्या
हारेण वा पूर्यते व्यवहित कल्पनया वा ॥ तत्राध्याहाराद्व्यवहित कल्पनाद्याधसी ॥ अध्याहारे ह्यश्रुतः शब्दः कल्प्यते ॥ इत
रत्र तु श्रुतेन संबंधः तस्माद्व्यवहितो ब्राह्मणान्तर्वाक्यपरिपूर्णः कल्प्यते ॥ यथा वसंताय कपिंजलानालभते ॥ ग्रीष्मा
य कलविंकानालभत इति वैदिकाभिकर्तव्यता प्राप्यते ॥ ननु यदि तद्ब्राह्मणमस्मिन्नः कल्प्यते ॥ तत्र न भवति ॥ तदेतन्म

401/1937

पूर्वस्य समापद्यते ॥ यथा नाम पूर्वस्य न्यस्तोऽन्यदपाक्रियते न्यत्संक्रियते ॥ एवमिहापि पादं संक्रियतेऽन्यदपाक्रियते नैष दोषः ॥
प्रत्यक्षस्य स न भवेत् ॥ इह तु न तत्रापेक्षा निकोन चानुमानिकं प्रत्यक्षं बाध्यते ॥ इह न प्राप्नोति ॥ प्रत्यक्षविरोधात् स्यादेत
देवं यदि विरोधः स्यात् न त्विह विरोधः न चापि प्रत्यक्षता इहापि नरेतदुक्तं विध्यंतो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तन्तेति ॥ उच्यते ॥
प्रकृतिवदिति किमाह ॥ अस्य प्रकृतिरिव संकरिष्यन्ती त्वयमस्य प्रकृतिरियमस्य प्रकृतिरिति न दुष्यते विध्यंतो वा प्रकृति
वत् प्रवर्तेत ॥ योयस्य कर्मणः प्रकृतिरिति ॥ यस्याग्नेयी प्रकृतिः तस्याग्नेयादिवत् यस्याग्नीषोमीयस्तस्याग्नीषोमीयवद्
इत्येवं सर्वत्र ॥ अथ कस्मात् लौकिकोऽविध्यंते ॥ कल्प्यते ॥ उच्यते ॥ लौकिकस्य विधेरभावात् न विध्यंत एव नास्तीत्युक्त
कल्पनेति आह ॥ लौकिको विकर्तव्यता मा भूदिति विध्यंत कल्प्य एवेत्युच्यते ॥ वैदिकस्य नैतिकर्तव्यता न लौकिका कस्मा
त् प्रत्याहि लिंगदर्शनं प्रयाजादिसंबंधितं भवति ॥ ॥ लिंगहेतुत्वाद् लिंगेन लौकिकं स्यात् ॥ यदि लिंगाद् वैदिको भ्युपायो भ
वति ॥ ततः अलिंगे लौकिकं स्यात् कर्माणि किं चिल्लिंगं नास्ति तत्र लौकिकं स्यादिधानं ॥ यथैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व
पेद्भ्रातृव्यवानिति ॥ ॥ लिंगस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यमेकं नाभिनिरूप्यते यथा स्थालीपुलाकेन ॥
अवगम्यते ॥ स्यादेतदेवं यदि लिंगहेतुको वैदिक उपायः स्यात् स लिंगहेतुकः किं हेतुकस्तर्हि विध्यंतहेतुकः विध्यंतोपि
न्याय पूर्वः स च न्यायः तुल्यः सर्वेषां कर्मणां लिंगवतामलिंगवतां च ॥ कुतः चोदनाशब्दसामान्यात् कर्मचोदनायाः शब्दः
समानः सर्वं न विध्यादिरस्ति न विध्यंतस्तुल्यस्यापेक्षा न्याय प्रवृत्ते न विध्यंतेन संबंधस्तदेतत् ॥ न्यायपूर्वको लिंगमेकत्रापि
दृश्यमानं तुल्यन्यायानां सर्वेषां धर्मवत्तां ज्ञापयति यथा स्थाल्यां तुल्यपाकानां पुलाकानामेकमपमृद्यान्येषामपि सिद्धतां
ज्ञापयति तुल्यो हेतुरस्य चान्येषां च सिद्धत्वस्येति ॥ तस्मात् सर्व एव वैदिकीतिकर्तव्यता अथ यदुक्तं दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकीतिक
र्तव्यतेत्यत्र ब्रूमः सामान्यमेतदपदिश्यते ॥ सामान्यतो दृष्टं यदव्यभिचारितत्प्रमाणं ॥ स व्यभिचार्येवेतत् ॥ दृष्टा हि गणयागा

अनेकविधितिकर्तव्यताकाः स्यमान दृष्टमहाग्निरत्यादिरत्नहेतुः ॥ अतु वैदिका नामिष्टापूर्वकाणि लिंगानि भविष्यन्तीति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ भा
मिष्टा पूर्वेति कर्तव्यतात्वं लिंगहेतुस्तद्धाव्यस्याः शब्दः पूर्वः शब्देन पदार्थपूर्णमासयोरसंविति ज्ञायते ॥ न सर्वत्रेति ॥ त
त्र प्रत्याम्नाय श्रुतो विध्यंतेनैव चेति कर्तव्यता प्राप्यते ॥ नान्यथा ॥ अथ कस्मादेतानि वैकृतानि वैकृतानि वाक्यानि नूनान्येव ना
नुवादको क्रियेति ॥ प्राप्ते रूपादन्यकानि भवंतीति भवंतु कोदोषः शिष्टैरेषां संपरिग्रहो न युज्यते ॥ प्रमाणाद्भविष्यन्तीति नास्त्य
त्र कारणावगमः ॥ कुतः ॥ एतानि प्रत्यक्षाणि ॥ तुल्यवत्संप्रदायिका मितुक्ता आम्नाता पीति हि यानुगस हस्राणि बहूनि
न्युपवर्णितः ॥ उच्यते वेषां न सेयथा पूरणं ॥ तस्माद् नाभिरनुमन्यंते ॥ अतो वैदिक एवेतिकर्तव्यतेति सिद्धं ॥ ॥ द्वादशा
हिकं गणेन लक्षणं स्यादेकाहिकमधिकागमात् तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ प्रजाकामो गवामयनमुपेयुरिति सत्रं वि
धायाम्नायते ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति ॥ गवामयने द्वादशाहिको विध्यंत इति भवति ॥ गणे च द्वादशाहस्येति ॥ तत्र चोदकेन द्वा
दशाहिका धर्माः प्राप्यंते ॥ एकाहानामपि यथा स्वं नामभिः प्रातिस्विका ॥ यानि द्वादशाहिका एकाहिके रूपविरुद्धास्ते प
दार्थानि मंतेन विरुद्धेषु संशयः ॥ किं द्वादशाहिको धर्मः कर्तव्य उतैकाहिकः ॥ किं प्राप्तं ॥ ततः स्त्रेणैव पक्रमः ॥ द्वादशा
हिकं तद्गणेन लक्षितत्वात् ॥ द्वादशाहप्रकृतित्वात् विध्यंतेनैव प्राप्यंते ॥ न त्वेवं नामधेयं बाध्यते ॥ न बाधिष्यते ॥ नामधे
यं ज्योतिरादि ॥ अधिगमाद्भविष्यति ॥ ज्योतिष्टोमिको न्योधिकाः स्तोमशस्त्रविकारास्तदागमादेकाहवत् ॥ यथा तस्मि
न्नेव ज्योतिष्येकाहे ज्योतिः शब्दोधिकागमाद् एवमिति ॥ स तु ज्योतिष्टोमिके तु ज्योतिष्टोमाभावादधिकधर्मार्थो वा शब्दः
न चाधिकानां द्वादशाहिके विरोधोऽस्ति तस्मात् द्वादशाहिकं धर्मजातं विरुद्धं कर्तव्यमिति ॥ अधिकागमात्तदाख्यं स्यादे
काहवदिति तस्यापरस्याम्नायद्वादशाहे अधिका एकाहिकेभ्यः के चिद्धर्मा उच्यन्ते ॥ यथा प्लवो न्वहं भवति ॥ गौश्चानम
न्वहं भवतीति ॥ तेषामधिकागमात्तदाख्या स्यादेतत् द्वादशाहिकमहर्ज्योतिराख्यमायुराख्यं वा ॥ कथमेकाहवत् ॥ य

403/1937

मी०भा०
५

[illegible]मिति वैश्वदेवं ज्योतिरादिरग्रो ज्योतिष्टोमविकारभेदविकेष्वधिकेषु धर्मेष्वयनेषु भवतीति एव मिहाप्यधिकागमस्तासामान्याद्द्वो आ०७
णागमिष्यति॥ यथा पौण्डरीकादीनां पृष्ठामामभावे कादो विश्वजित्पष्ठहद्दस्तुकं तमेकाहं पुण्डरीकं त्र्यहे च संते॥ इति एव मिहापि॥ गौ
णयोन्य मापृकः॥ तस्मात्कोपि नामधेयात्धर्मप्राप्तिरिति सिद्धान्तः॥ लिंगाद्वा तत्प्रायते॥ यथा द्वादशाहिकं कर्त्तव्यमिति किं लिंगं भ
वति॥ द्वाभ्यां कोणावद्यते॥ द्वाभ्यां तत्रं द्वाभ्यामत्र द्वाभ्यां मांसमिति॥ एवं पाहिकादि कार्यानन्तुकम्याह यद्द्वादशोपसदो
भवंति॥ आत्मानमेकान्तमिति वदायनेदृति॥ द्वादशाहिकधर्मजातं विरोधकर्तव्यमितरया च काहिकं पदुपसत्तं॥ स्यान्नस्मात्प
स्याम॥ द्वादशाहिकं धर्मजातं कर्त्तव्यमिति नेदमपरं लिंगं वदति किन्त्वेकादशिनामालभेरन्निति प्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्यते। य
त्र॥ हौ हौ पशू समस्येयुः कनीयआयुः कुर्वाणं वारयति ब्राह्मणं ततः पशव आलभ्यंते नायं भ्रातृव्यमतिरिच्यते न कनीय आयुः
कुर्वत इति एकादशिन्या विहारं द्वादशाहिकं धर्मं दर्शयति॥ कथं विहारे सत्यतिरेकः पशूनामापद्यते॥ आहातिरेकश्चेद्
तो ब्रह्मा सेकारधर्मप्राप्तौ विहारो न स्याततन्न दर्शनं युज्यते॥ तस्मात् द्वादशाहिकं कार्यं॥ न वाक्रत्वभिधानत्वादधिका
मावशब्दत्वात॥ न वा द्वादशाहिकं कार्यं किं तर्हि एकादशाहिकं किं कारणं चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति॥ नामधेयेनैकाहि
कं नामधेयं च चोदकाद्बलीयः कुतः॥ प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षं नामधेयं चोदकत्वानुमानिकः॥ ननु विध्यंतोपि प्रत्यक्षः सत्यं प्रत्य
क्षोपि मत्तोपि [illegible] अनुमानिकः॥ नामधेयं पुनः प्रकृत्यापि प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षत्वनुमानाद्बलीयः॥ तस्मादैकाहिकं यन्न त्वधि
कार्यं नामधेयमित्युक्तं अभिधीयते॥ अधिकानामशब्दत्वमधिकानां नामशब्दो नास्तीदमेव ज्योतिरादय॥ शब्दाः कर्मनामधे
यानीत्युक्तं॥ अपि च नामधेयं स्याद्बुद्धत्वात्तत्पूर्वं मविधायकत्वादिति॥ यत्वधिकागमात्तदा स्यं स्यादिति॥ तत्रच्यते चना
दधिकागमेनान्नामधेयेन॥ यस्तु नेषु सत्सु शब्दस्याभावादिति॥ नैतेषु दाचिरयुरादिषु नसं ति कथं तेषामभावे शब्दस्याभा
वादृष्टः यस्तु ज्योतिष्टोमेनाभिज्योतिरादिः शब्द इति॥ कर्मांतरत्वाज्ज्योतिष्टोमआयुरादिः शब्दो नास्ति॥ न धर्माभावात्॥ तस्मा ५

405
1937

दैकादशिकं विकल्प धर्मप्राप्त्युक्तं जाते॥ अधिकागमात्तस्यास्याद्धिकाहवदित्येतस्याद्देतो यच्चारव्यापरिहारः॥ गौणः सत्व
प्रवादनामनर्थकं स्यात्॥ तस्मान्मुखो चोदकन्यायेन नामधेयमधर्माणां प्रापकमिति॥ ॥ लिंगसंघातधर्मः स्यात्तदर्थापत्तेर्द्रव्य
वत्॥ अथ किंनुपदिष्टं द्वादशाहमत्रसत्वदर्शनेनत्यकः पष्टिहारउच्यते॥ लिंगं संघातधर्मः स्याल्लिंगमेतत्॥ संघातधर्मः स्या
त् द्वादशाहाः संघातत्र फलाय चोद्यते॥ द्वादशाहमधिकामांनुपेयुरिति॥ गवामयनमप्यहः संघातांतरे तस्मिन्नेव का
र्यैकवत्स्विधीयते॥ अमनत्वार्थमपि द्वादशाहधर्मं गृह्णाति॥ न चोदकेन द्रव्यवत्॥ ॥ निच्चार्था धर्मत्वात्॥ यथा
द्रव्यत्वाद्धि धर्माः श्रुताः सत्त्वे तस्मिन्नपि पुनीवारेषु प्रतिनिधिष्वते प्राप्यंते चोदकेनेनदृत्॥ नचार्थाधर्मत्वात्संघातस्य
गत्वात्॥ येन युक्तं कुतः॥ अर्थधर्मत्वात्॥ अपूर्वधर्मत्वादित्यर्थः॥ अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्वं न संघातधर्मः कुतः॥ संघातस्य
गुणत्वात्॥ इत्यत्र प्रधानानि द्वादशाहेनेति द्वादशाहत्वं तेषां गुणो विशेषणमित्यर्थः॥ विशेष्यैव कार्यं प्रतीयते॥ न विशेषणे
यथा लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरंतीत्यृत्विक् पुरुष आनीयते॥ न तत्र यथा वस्त्रं भुंग्धे वदत्तव्द्दत्युक्तेन शाकं सूपो वा प्रतीयते॥ यदे
वमप्यनंतत्वधार्नं वलनीयं नेत्किमतः॥ अतो हाभिफलवंति न संघातः फलवंतस्याश्रर्माः॥ तस्माद्द्वादशोपसत्त्वं संघात
धर्मः॥ एवं चेद्गवामयने कार्यौ पत्तिः प्राप्यते॥ अतो परिहारोयं॥ ॥ अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात्॥ यथोक्तं द्र
व्यवदिति युक्तं द्रव्येषु नीवारादिकाव्यविभ्रानीवारा कार्यमिति तस्य धर्मालभ्यते॥ इह पुनर्द्वादशोपसत्त्वानेव संघातधर्म
इत्यवधारितो हि तस्मात्स्माद द्रष्टांतोद्रव्यवदिति॥ आह कथं तर्हि इदं लिंगदर्शनमुच्यते॥ प्रत्यक्षासु नियतस्य लिंगदर्शनं ग
वामयने द्वादशाहिकं प्रथम महः प्रायणीयोतिरात्रस्तस्य धर्मविदेशोपसत्त्वं तदुपादाने मुख्यस्य गवामयनस्यानुग्रहः
सउपसत्त्वोपसदां प्रायणीयानां मायुरादीनां मुख्यस्य प्राप्तकालमनुग्रहमतिक्रमितुं चेत् कारणं नास्ति॥ अतस्तदनुग्रहार्थं
द्वादशोपसत्त्वं भवति॥ तस्मान्मुख्ययाद्व्याभियतस्यैतद्दर्शनं न चोदकप्राप्त्यस्मान्नीरको नामधेयाद्दुर्बलो व्यवस्थति॥

वि[illegible] [illegible]वाहूर्वोरनाल्लोकवदिति॥ ॥अथतद्वितीयंलिंगमुक्त आ० ७
[illegible]विहारदर्शनं॥ [illegible]॥ ॥विहारदर्शनंलिंगमुक्तं॥ अनारभ्यैकादशिन्यांविहारःशिष्टः॥ तेयदिबहवःपशव
[illegible]॥ [illegible]भवेत्॥ सारस्वतीयांद्वितीयेसौम्यंचरुंतृतीयेवारुणमेनतइति
[illegible]भावात्संभावात्पशुसंप्रकृतिंद्वादशाहमापन्नंतत्रापिपुनः
[illegible] गवामयनमापन्नमेवगतस्तैतद्दर्शनमिति॥ ॥ श्रीः॥ ७॥
इति[illegible]चतुर्थःपादः॥ ४॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

३१

407/1937

409
1937

मानमित्यवगम्यते॥ ॥अथ विधिलक्षणं॥ एवं तावत् सामान्येनावाप्तेन सामान्यतोतिदेशलक्षणमुक्तम् विहितधर्मकेष्वं
१ ग्न्यादिषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यंत इति॥ तत्र चिंता भवति॥ किमेकस्मिन् कर्मणि
सर्वकर्मभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते उतैकस्मादिति॥ अविशेषात् सर्वेभ्य इति प्राप्तं॥ एकेन तु निराकांक्षीकृते कर्मणि द्वितीयायां प्राप्तौ
किं विकारकं अथ विशेषलक्षणमिति॥ अथेदानीमिदं न सामान्यास्ति॥ सत्यमेवं तदेवं तु न ज्ञायते॥ कस्मै कस्मै इति तदर्थं विशे
षलक्षणं वक्तव्यं यस्मिन् सुग्रथितमिदं न आचार्यो प्रतिज्ञायते॥ अथ विशेषलक्षणमिति॥ अथेदानीं ज्ञात सामान्याति
देशलक्षणानंतरं विशेषातिदेशलक्षणं वक्ष्यामः॥ तदुच्यमानं यथाकालं वीक्ष्यमितितदेन संक्षेपेणोच्यते॥ ॥
यस्मिन् न गर्भसंयोगादभिधानवत्॥ यस्य लौकिकस्यैकर्मचोदनायां न हुण वाक्ये वा दृश्यते॥ तत्र सविध्यंतः स्यात्॥ कुतो
र्थसंयोगात्॥ तस्यार्थस्य किं तस्य वेन विध्यंत विशेषेण संयोगाभूतपूर्वः संयोगिनो भ्रान्नेतरो दृश्यमानमितरमदृश्यमानम
नुमापयति तुल्यो य येनाभिधानवत्॥ यथाग्निहोत्रमित्यसमिधानं कौ उपाधि नानयनेश्रूयमाणे नियमिताग्निहोत्रधर्मानवधे
सन्निधापयति किमतः अत एव हवि अपरिहार्यं च द्रव्यं तन्पूरण समर्थं नाव यमेन तुल्यो सन्निहितेनैक वाक्यतां याति॥ य
था दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति विध्यादि कथमिति विध्यंतापेक्षे च्यः वैकृते वैकृतेविध्यादिः सो विस्तो न्यन्यनाधानादिवि
धानकोऽनेन च तुल्यो सन्निहितेनैक वाक्यता वादि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति कं मितिएवं विध्यंतापेक्षेयः वैकृतो वैकृतो
विध्यादिः सो विधेः स्वकेन विध्यंतेन तुल्यगात् तुल्यो सन्निहितेनैकवाक्यतां यास्यतिय यात्सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्य
त्र कथमिति विध्यंतापेक्षायां अनेकविध्यंत सन्निपाते असाधारणेन निर्वपति शब्देन दर्शपूर्णमासविध्यंत संयोगिना लिंग १
गेनदीक्षो विध्यंतः प्रतीयते॥ तत्राप्यान्नेयादनेकापूर्वा यध्यंतसमवेतकदेवता लेनौषधेन च असाधारणेन लिंगेनाग्नेय
विध्यंतो नियम्यते॥ तदेतदेवं विज्ञायते॥ सौर्यं चरुं निर्वपेदाग्नेयवत्॥ आग्नेयं च वन्तेकादशकपालं निर्वपेदग्नीषोमीयवत्॥

411/1937

सर्वमेवं प्रक्षिप्य दास्यामिग्नु पौरषं परिहारद्विर्विकारैः सर्वसामान्यः शब्दः पवित्रहोमः प्रकृतिवदिति॥ एवं यत्तु सूक्ष्ममपि वि
विस्तरमस्य ग्रंथो वाची च हविर्वेनातिसद्गुणी वाऽऽदाय उपलभ्येरं स्वमतदीयो विध्यंतः कृष्णसदेतत् संक्षेपेणान्वेव सर्वम
[illegible] हि विशेषविरस्त्वंतरः प्रपंचः श्लोकमयुदाहरंति॥ विस्तीर्णादि गद्यज्ञानं सूक्ष्मिः संक्षिप्य वा प्रवीत॥ इष्टं हि विदुषां लोके
समासव्यासधारणमिति॥ ॥ प्रकृतिवादिष्टः सोमे प्रकृतिः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते॥ तत्र विध्यंते
प्रतिबिंबते॥ कुतो सिद्धविध्यंतः स्यात् उच्यते॥ प्रकृतिवादिष्टः सोमे प्रकृतिः स्याद् दर्शपौर्णमासिको विध्यंतः सोमे स्यात्॥
कुतः॥ प्रकृतित्वात्॥ दीक्षणीयादिष्टिषु दर्शपौर्णमासिको विध्यंतः प्रवृत्तः॥ दीक्षणीयायां प्रायणीयायामातिथ्यायां यद्धे
वदनंतरमेव सोमः॥ तत्रापि स एव प्रकृत्या विज्ञायते॥ यथा देवदत्तो भोजयितव्यो विष्णुमित्रो भोजयितव्यः श्वो भोजयि
तव्यो माठरः कौंडिन्यो भारद्वाज इति उत्तरत्रापि भोजयितव्य इति प्रकृतानुबध्यते॥ तस्माद् दैष्टिकः सोमे विध्यंतः॥ ॥ किं
गदयं [illegible]॥ नसैकस्त्वं न [illegible] इति वैष्टिको धर्मः सोमे दृश्यते॥ तस्मान्नास्मिन् वैष्टिको विध्यंतः॥ कृतास्तर्हि [illegible]
[illegible]॥ अप्रवृत्तत्वं च पूर्व एव तु सोमः न कुतश्चित् धर्मान् गृह्णाति कुतः कृत्स्नविधानात् [illegible] कर्त्तव्यतायामविधिर्यज
तेः पूर्ववत्त्वमुक्तं॥ विहितेतिकर्तव्यता कथं प्रायं न स्यादपूर्वः॥ स्रुगभिघारणाभावस्य च नित्यवादानुवादात्॥ स्रुचामभिघा
रणस्य चाभावानुवादः [illegible] यत्र भवति घृतं वै देवानां [illegible] स्मात् स्रुचो सोमाकृतिमाशासते न
सोमसामान्येनाधारयतीति तदुपपद्यते॥ ॥यदा पूर्वः॥ अथ दर्शपौर्णमासप्रकृतिः स्यात् [illegible] अभिघार्य स्रुग्भ्यो
हृतेन तथैव दर्शनेनोपपद्यते॥ तस्मादपूर्वः॥ ॥ विधिरिति चेत्॥ इति चेन्मन्यसे स्रुगभिघारणाभावानुवाददर्शना
दपूर्वः सोम इति॥ अथ कस्माद् दर्शपौर्णमासप्रकृतिश्चेत् प्राप्तस्य स्रुगभिघारणस्य प्रतिषेधको यं विधिर्न भवतीति स्थि
तायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति॥ ॥ न वाक्यशेषत्वात्॥ नायं विधिः कस्माद् वाक्यशेषत्वात्॥ अन्यो त्र विधिराम्नातो

यदादाराशुरंशुस्तेदेव सोमप्यायतामिति ॥ न स्वकवयशे योग्यं कथं शायते ॥ ने गांकांक्षितत्वात् ॥ अविधिधुक्तं एतत्सोमं यदभि
षुण्वंति यदरसमकुर्वो वा कुर्वंति अंशुदाराशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिति ॥ वदे वा स्वापनं ॥ क्रूरमकुर्मसदाप्यायंतीति मंत्र
मनमिविधिः स्यादाव्यंशंभिंद्यते तस्माप्यायितिमि ॥ शंकते वानुपोषणात् ॥ यदि हि क्वश्च अनुपोषणात् सोमे शंकते यदनुपोष्य प्र
वाजासीत वत्सुनानमनुविन् ऽग्नेकेमनीये गच्छति दर्शपौर्णमासिके विध्वंते सति नियत मुपोषणस्यात्कत्वानुपोपणाशंकानुप
पन्ने ॥ अपूर्वत्वेनु प्रापोषणदि भनादुपोष्या पोष्येवा भवात न अनुपोषण शंकानुपपतेन स्यादर्थपूर्वः सोमः ॥ ॥ दर्शनमे
ष्टिकामेष्टं ॥ यज्ञमथाजातु याजानां दर्शनं लिंगत्वेनापदिष्टं तस्यैक यत सवाजातु याजा इति नदी क्षणीयानां सोमांगभूतानां
धर्मणांचे मवाजानु याजाः सियौ सहुकायव्रजर्ना किं कारणं सोमस्यापूर्वत्वाचेषां चतावतां न प्रापवादं गांगमपि न स्वेति शक्य
मेवकुं यथा वा अपि वस्य पूर्व इतिमित स्माद पूर्वः सोमः ॥ इष्टिपुरर्शपूर्णमासयो भवति स्यात् इष्टयउदाहरणं मैंद्राग्नमिकादशक
पालं भिर्वपित्स ग्रामकाम इत्येव मायास्वाम संदेहः ॥ किं दार्श पौर्णमासिको वा सौमिको वा विध्वंतं उत दार्शपौर्णमासिक एवे
ति किं प्राप्त मनियमः ॥ दर्शपौर्णमासयोरभिध्वंतो सौमिकोपि इष्टान्देष्वेषो विध्वंतापेक्षः ॥ एकेन च विध्वंतेन भवितव्यमितु
क्तं न च [illegible] नियमे विशेषः तस्माद नियम ॥ एवं प्राप्त उच्यते ॥ इष्टिष्टं दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्ति हेतुर्लोक प्रज्ञात
इष्टिकथुनरसौ चोदनायां प्रकृतिलिंगसंयोगः किं तु न सल्लक्ष्मि लिंगा द्वितेन देवतोपदेशः ॥ कपालवन्ना निर्वपति शब्दश्चै
षा [illegible] नमेकादशकपालं निर्वपेदिति इतरत्रापि तथैवैंद्राग्नो द्वादश कपालाद्भिनिर्वपतिरप्याग्नेयोष्टाकपाल [illegible] निर्वपती
ति प्रकृति लिंगेन न च विध्वंते विशेष उक्तो यस्मात् किं न [illegible] सोमगादिति तस्माद्दार्शपौर्णमासिकस्तासु विध्वंतः तं च दर्शयति प्र २
वाजे प्रवाजे [illegible] अग्निमात्मपि स्थालीपाकवदिति ॥ ॥ पशौ चलिंगदर्शनात् ॥ यथावग्नीषोमीयविधिः स्यते ॥ किं
दार्शपौर्णमासिको विध्वंत उत सौमिक इति किं प्राप्तं ॥ तथैव पूर्वपक्षः ॥ तत्रोत्तरमभिधीयते ॥ पशौ च दार्शपौर्णमासिक

413/1937

एव विध्वंतः ॥ कुतः लिंगदर्शनात् ॥ एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा इति तथा स्तोत्र [illegible] मार्य प्रयुक्ताय
शुननहीमि ॥ अनुमिन्नमवारिष्टं कुरु ॥ अग्निषोमीयोदनासामान्यात् किं सामान्यं पशुकं चोदनात्वे का व्यक्तिर्द्रव्या देवता च ताअ
ग्नीषोमीयः पशुरिति ॥ इतरत्राप्यैंद्र पशव इति ऐकाधकं चोदनत्वस्तु सोमः ॥ देवस्य चेतरेषु ॥ इह पशुबंधोदाहरणं ॥ सवनी
यो निरूढः पशुर्भेत्स्याद पत्नोषिति ॥ तेषु किं दार्शपौर्णमासिकोविध्वंतः उत दे सोमिति ॥ देशाद्यग्नीषोमीय उच्यते ॥ दीक्षासं
बंधात् ॥ किं प्राप्तं ॥ यथा [illegible] न्यायेन दार्शपौर्णमासिक इति ॥ तथा प्राप्त उच्यते ॥ देवस्य चेतरेषु इतरेषु पशुषु सवनीयादि
अग्नीषोमीयस्य विध्वंतः ॥ आलंभति चोदनासामान्यात् ॥ पशुत्वचोदनासामान्याच्च तद्दर्शयति ॥ वपया प्रातःसवने चरंति
पुरोडाशेन माध्यंदिने अंगैस्तृतीयसवन इति वपापुरोडाशांगप्रचारं दर्शयतीति भेदेन च यथा कश्चिदोडुंबरो यूपो भवती
ति यूपं दर्शयति तस्मादग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः ॥ ॥ ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ ऐकादशिनाः प
शवः [illegible] शीर्षा आग्नेय इत्यादि [illegible] ॥ अग्नीषोमौ वैनमाग्नेयेनवा पयति मिथुनं सा रस्वत्या करोति प्रजनयति सौम्ये
नमिते पुसंदेहः ॥ किमग्नीषोमीयविध्वंत उत सवनीय विध्वंत इति किं प्राप्तं पूर्वोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्येति प्राप्त उच्य
ते ॥ ऐकादशिनेषु सौत्यस्य सौत्य इति सुत्या कालत्वात् सवनीय प्रकृतः ॥ तदीयो विध्वंत ऐकादशिनेषु कुतः ॥ द्वैरशन्य
स्य दर्शनात् ॥ अग्निष्ठादेद्वैरशने आशय [illegible] रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतीति अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे ऐके
क रशनत्वस्यात् ॥ अथ च नमिदं कल्पान्तं भवति ॥ अग्निष्ठा द्वैरशने आदायेत्येतद भिविधीयते ॥ यदि रसनाद्वित्व
मभिधानेन वाक्ये भिद्यते न स्यादरवृत्ते ॥ ननु लिंगमदिष्टं कुतः प्राप्तिः ॥ उच्यते ॥ समाने पशुत्वे सुत्या कालता विशेषि
कं लिंगं तनः प्राप्तिः ॥ न स्यात् निर्गुणेषु स्याप्तति पशुषु यूपदर्शनात् ॥ इह पशुगणा उदाहरणं ॥ वसंते ललामांस्त्रीन्वसं
भानालभेत ग्रामे त्रीन् श्वेतानालभेत वारुणां कृष्णमयां चौषधीनां च संध्यं चान्नकाम इति तत्र विचार्यते ॥ किम

ग्नीषोमीयस्य विध्यंतउतैकादशिनानामिति यथोक्तेनन्यायेनाग्नीषोमीयस्येति प्राप्तउच्यते॥ तत्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्तेषामेका
दशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात्॥ कुतः॥ प्रतिपशुयूपदर्शनात्॥ यत्र तु त्रिषु यूपेष्वालंभनं तत्र बर्हिर्द्वास्यादिद्रव्यैर्वार्यदं
ध्याद्यालंभनमेकैव न वेदेकयूप आलंभेतेति यूपत्रित्वं प्रतिषिध्य एकयूपं सौत्रामण्यां विदधातितदुपपद्यते
यद्येकादशिनविध्यंतोन्न न चार्हंमति पशुयूपाः॥ अग्नीषोमीयप्रकृतित्वएकएवयूपः स्यात्तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्येतनतस्मा
देकादशिनविध्यंतः पशुगणे॥ ॥अव्यक्तासु सुमोमस्य॥ इदंश्रूयते॥ अभिजिता यजेत विश्वजिता यजेतेत्येवं जातीय
कायजंत्येषु विध्यंतचिंता किमेषां सौमिको विध्यंतउत दार्शपूर्णमासिकइति अविशेषादनियमप्राप्तउच्यते॥ अव्यक्ता
सनुसोमस्यकाव्यक्ता द्रव्यादेवतस्याभावः॥ द्रव्यादेवतेनहि यागो व्यज्यते एतास्वद्रव्यादेवताश्चोदनाअभिजिता यजे
तेति एतास्वव्यक्तासु सौमिको विध्यंतः स्यात्॥ कुतो व्यक्तसामान्यात्॥ सोमोप्यव्यक्तचोदनो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति न तु सो
मेनयजेतेत्येषा चोदनानथापि देवताभावादव्यक्तः॥ तथा च द्रुघणा यजेत क्रुणा यजेत सोमेन यजेतेति अव्यक्तचोद
नदीक्षणीयादीनि सोमांगानि दर्शयति॥ दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामित्यभिजित
कासु सौमिको विध्यंतः॥ गणेषु द्वादशाहस्य॥ इहाहर्गणा उदाहरणं द्विरात्रादयः॥ शतरात्रपर्यंतास्तेषु संदेहः॥ किं ज्यो
तिष्टोमिको विध्यंतउत द्वादशाहिकइति॥ पूर्वेणन्यायेन सौमिकप्राप्तउच्यते॥ गणेषु द्वादशाहविध्यंतः॥ कुतः॥ चोदनासामा
न्यात्॥ द्वादशाहेनयजेत द्विरात्रेणयजेतेति अहः शब्दोप्यहोरात्रवचनो रात्रिशब्दोपि॥ एतच्छब्दगतं लिंगमर्थगतमपि
गणत्वंगण एकवसंपन्नधर्मैर्गणमनुग्रहीतुं समर्थो नैकाहः॥ द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां मासाभिती त्रिवेवनादिनारभ्य द्वाद
शाहं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति॥ तस्मादहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः॥ गव्यस्य च तदादिषु॥ इह संवत्सरस
त्राण्युदाहरणमादित्यानामयनमभ्युदितीतित्येषु चिंता किं द्वादशाहिको विध्यंतउत गवामयनिकइति पूर्वोक्तेनन्यायेन द्वा

दशाहिकप्राप्ते निधीयते॥ गव्यस्य चतदादिषु गव्यमिति गवामयनं गृह्यते गोशब्दं वा गोभ्योवा एतन्नक्षत्रं यामासतेति तस्य विध्यंतस्तदादि
षु संवत्सरेषु स्यात्कुतः॥ संवत्सरसामान्यात्॥ वचनकउपनायंतीति वचनकृष्ट्वा प्राकृतिकं धर्मं संवत्सरसत्त्रे दर्शयति॥ कृत्विजंस
प्तानां तीविसहस्रसंवत्सरे॥ ॥ निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात्॥ निकायइति संघात तत्र धर्मैनाव [illegible] उच्यते
॥ त्वत्सरेयानि निकायिनः यथासहस्राः सायस्कापेषु पूर्वस्यकेचिद्गणाः आम्नाताः॥ उत्तरेऽधर्मकाः॥ तत्र चिंत्यते॥ किं ज्योति
ष्टोमस्य विध्यंतउत मध्यमस्य निकायिनइति अव्यक्तचोदनात्वात् ज्योतिष्टोमस्येति प्राप्तउच्यते॥ निकायिनां च पूर्वस्योत्तरे
षु प्रवृत्तिः स्यादिति॥ कुतः॥ निकायित्वसामान्यात्॥ साहस्त्राणां साहस्त्रसामान्यात्॥ साहस्त्राणां साद्यस्कसामान्यादेवंस
र्वत्र पूर्वाभिः श्रसादश्रेसहस्रं दक्षिणानामान्यायउक्तमिव दर्शयति॥ यावदस्य साहस्त्रस्योत्तराः धरागोः समाहिताभवंति
अथयदस्याध्रोतार्याल्लो कृष्ण न यावद्धर्मविन्साहस्रसाहस्रिपर्क सोमक्रयिणः स्वधर्मा नानामित्यान्नायो नरस्मिन्त्रपिता
मेवदर्शयति॥ सूतिः सोमक्रयणी व्याहत्याद्यामस्य देवितस्यापूर्वस्योत्तरेषुधर्माः॥ ॥ कर्मणस्तत्प्रवृत्तित्वात्फलनियमक
र्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्दत्तवत्त्वात्॥ इह फलनियमकर्तृसमुदायाउदाहरणं फलं स्वर्गः॥ नियमो यावज्जीविको भ्यासः
कर्ता स्वर्गकाम अमुवादादर्शपूर्णमासइति त्रचिंत्यते॥ किं फलनियमकर्तृसमुदायानां सौर्यादिषु प्रवृत्तिरिति किंवा
प्रवृत्तिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्येतेनन्यायेन प्रवृत्तिरिति प्राप्तं॥ तथा प्राप्तउच्यते॥ फलनियमकर्तृसमुदायस्याप्र
वृत्तिः॥ कुतः॥ कर्मणां प्रवृत्तित्वात्तद्देवतत्वात्॥ फलादीनां कर्मतान्नप्रवर्त्तंते॥ किं कारणं विध्यंतेन धर्माः प्रवर्त्तंते॥ न च
कर्मविध्यंतविहितं विध्यादिविहितं न तस्मान्न प्रवर्त्तंते॥ तस्या प्रवृत्तित्वात्फलमनियमकर्तृसमुदायामन्वयः॥ अप्र
वृत्तिश्चार्थः॥ कुतस्तद्वत्त्वात्॥ फलं तावद्दर्शपौर्णमासप्रयुक्तं श्रुतं तद्यत्र दर्शपौर्णमासौ तत्र भवितुमर्हति॥ न च सौ
र्यादिषु तौ स्तः॥ अतः स्वर्गस्याप्यत्राभावः॥ एवं नियमोधिकर्मबंधः॥ यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेति॥ ॥

415/1937

दर्शपूर्णमासाभ्यां [illegible] स्यात्॥ तयाकर्त्रीकर्मसंबंधः॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति सो पि कृषंतयो रसतोः स्यात्॥ समुदायो ः
[illegible] चेतद् [illegible] समुदायः कथं व [illegible] प्रवृत्तिः॥ ॥प्रवृत्तौ वापि तादर्थ्यात्॥ अपि च धर्माणां
प्रवृत्तिः कर्मार्था कर्मणा उपकार्तुं न च फलं [illegible] कर्मणि उपकुर्वंति फलं तावत्पुरुषस्योपकरोति न कर्मणां॥ उक्तं हि फलं च पुरुषा
र्थत्वादिति [illegible] कर्मधर्मः कर्तुं धर्मो [illegible] कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगादिति तथा कर्त्तास्वर्गकामो न धर्मार्थः॥ कर्मस्वर्गकामा
र्थं न हि स्वर्गकामः कर्मणा उपदिश्यते स्वर्गकामो यजेतेनान्यदिति किं न हि कर्म स्वर्गकामस्योपादिश्यते॥ स्वर्गकामो यजेतेनान्यत्किं
[illegible] कुर्यादिति न तथा समुदायेन कर्मार्थः॥ फलार्थौ सौ दर्शपूर्णमासौ ह्यां स्वर्गकामो यजेतेति॥ एवमेतेषां कर्मणामनुपकारकत्वा
[illegible] स्यात् [illegible] ॥ ॥अश्रुतित्वाच्च॥ अथाह यदि दर्शपूर्णमासयोः फलादीनाम प्रवृत्तिः॥ प्रया
[illegible] प्रवृत्तिः [illegible]॥ तान्यभिहितत्वं तु कानीति उच्यते॥ यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि विध्यंते न तु
[illegible] प्रवर्त्तकाश्रुतिः स्यात् ततः प्रवर्त्तेरन् न त्वासावसि
[illegible] प्रवर्त्तंते॥ गुणकामस्य [illegible] प्रवृत्तिः स्यात्॥ इह गुणकामानुदाहरणं॥ गोदोहनेन प्रणयेत्पशुका
[illegible] कुर्यादित्येवमादयः॥ तत्र विचार्यते॥ किं गुणकामानां वै [illegible] प्रवृत्तिरु
[illegible]॥ गुणकामे [illegible] प्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्गुणकामानां कुतः॥ आश्रितत्वात्॥ गोदोहनं
[illegible] गोदोहनेन प्रणयेदिति [illegible] प्रवर्त्तते॥ आश्रये च प्रवर्त्तमाने तदाश्रित मपि प्रवर्त्तेत॥ यथा पश्वा
[illegible] प्रवर्त्तते॥ यथा [illegible] कुर्यादिति॥ एवं गोदो
हनमपि प्रवर्त्तेत॥ गोदोहने च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः [illegible] प्रवर्त्तितुमर्हति॥ तस्माद्गुणकामानां प्रवृत्तिः॥ ॥[illegible]
कर्मभेदः॥ [illegible] कर्मभेदः कार्यभेदादित्यर्थः॥ अन्य कार्यं गोदोहनं [illegible] कत्यर्थो गोदो

[illegible] कुर्यादिति तत्र [illegible] विवेनमन्त्रा
[illegible] अतद्विकारत्वा न्तस्य
[illegible] ताकाशादनेन तत्सिंग प्रवर्त्त
[illegible] एकर्मणि विकल्पो
[illegible] चतुर्दशी पौर्णमासी
[illegible] किं सौर्यो यदा पौर्णमास्यां प्रयुज्यते॥ तदा चतु
[illegible] चतुर्दश्यां पंचदश्यामिति किं प्राप्तं [illegible] इति कुतः॥ चो
[illegible]॥ एवं प्राप्ते ब्रूमहे॥ एकस्मिन्कर्मणि स्वन्न सौर्यवि
[illegible] सौर्यं [illegible] सकाम इति तत्राभिमानो भवतु भावस्य
[illegible]॥ यत्तु [illegible] तनासौ कालकृता॥ न
[illegible] समुदायो रभावादिति अत्रोच्यते न प्राकृताद्यदिसनु
[illegible]॥ लक्षणं समुदायविकारश्चैतौ र्यस्तस्मा
[illegible]॥ ॥किं [illegible]॥ सौर्यकर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यंत इत्युक्तमिति
[illegible] ज्ञानं [illegible]॥ किं यस्य कस्य चिद्दर्शपौर्णमासिकस्य कर्म
[illegible] सौर्यो दार्शपौर्णमासिकविध्यंत प्रसक्तौ [illegible]

417/1937

[illegible] अ॰८

[illegible] ते सं [illegible] समुच्चय॥ तस्मात् [illegible]॥ ऐकार्थ्याद्दानि
[illegible] ऐकार्थ्यादेकदेवतत्वादित्यर्थः आग्नेयए कदेवत्व॥
[illegible] पूर्वत्वात्सर्वेषां॥ पूर्वताभिहितं विध्यंतमुपेक्षते
[illegible] पूर्ववत्॥ [illegible] नत्रालिंगेन विध्यंतानियमो
[illegible] ॥अत्राह स्यादेतदेवं यद्यत्रैकत्वंश्रु
[illegible] ॥ किं सूर्योदेवता अस्य
[illegible] ॥ लिंगमत्रास्ति किंवाक्य
[illegible] ॥ स एवं [illegible] संगमयतीति आग्नेयेपि अंमि
[illegible] समपशं [illegible]
[illegible] सोऽग्रे [illegible]
[illegible] ॥ अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्धयतीति॥ ॥तथा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ऐंद्रमेकादशकपालं निर्वपेदिति [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ हविः [illegible]

[illegible] ॥ देवतात्व [illegible] ॥ गुरुत्वात्॥ गुरुत्वाभिप्रेता देवता ऐंद्रमाग्नेयमिति॥ [illegible] तं हविस्त
[illegible] देवतासामान्यं बलीय
[illegible] अंतो नियमेन कृतः कर्मणस्त
[illegible] ॥ उपक्रम्य [illegible] ॥ हविस्त्वप्यमानं दृश्यते॥ किमतो हविः
[illegible] आराद्दुपकारि
[illegible] ॥ तेन कर्मसंयोगि नायागो भवेत्॥ तेन बहु विपासंयुज्य
[illegible] ॥ अतोऽत्र [illegible] लिंगं भवति॥ यथा [illegible]
[illegible] ॥ ऐंद्राग्ने यामितिउच्यते॥ गुणवैदेवताश्रुतिः॥ विशेषेण
[illegible] ॥ न विशेषणमन्तरेण विशेष्यं निवर्तते कथं तत्प्ले
[illegible] राजा एवमिहापि ऐंद्रं पयदसुक्ते
[illegible] ॥ अत ऐंद्रे पुरोडाशे आग्नेय
[illegible] ॥ इदं पदोत्तरं पुरुकंहविः
[illegible] ॥ सर्वे [illegible] देवताराधनार्थ एव [illegible] प्रसन्नाफलंद
[illegible] प्रसादभिन्ने
[illegible] ॥ स्यादेतदेवं यदि वर्तते फलं [illegible] फलं स्वर्गकामो
[illegible] ॥ ॥गुणत्वे देवताश्रुतिः॥ यागे गुणभूता देवता तस्या दानत्वे

419
1957

मी० भा०
६

आ०८

स्नुलोप्यते ॥ यथा आमात्येभ्य आमोदनः ॥ सेनापतिनामामोदनइति चामात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति ॥ राजैव प्रभव
ति ॥ इतरास्तिवत्गुणभूतोऽस्नुत्साराद्न्तरवाद ॥ तस्माद्यथोक्तेनैवन्यायेन हविः सामान्यमेव बलीय इति ॥ ॥ हिरण्यमाज्य
धर्मस्तेजस्त्वात् ॥ प्राजापत्ये पुत्रे चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुःकाम इति श्रूयते ॥ तत्र हिरण्यमाज्यधर्मः स्यादुपांशुयाजस्य
विधानं [illegible] कुतः ॥ तेजस्त्वात् ॥ तेजस्त्वं सामान्यं हिरण्यमस्मनां तेजः ॥ आज्यमपि गवां सारमित्यर्थः ॥ अथ वा हिर
ण्यमपि तेजस्त्वात्सत्त्वं ॥ आज्यमपि [illegible] सत्त्वमेव तस्मात्सामान्यादुपांशुयाजधर्माः शतकृष्णलश्चरुः ॥ ॥ धर्मानुग्र
हात् ॥ ॥ हिरण्ये [illegible] आज्यधर्मा अनुग्रहीता ॥ अवेक्षणादयः ॥ यथा धर्मास्तु हीयरन्नवहन्त्यादयस्तस्मादप्याज्यधर्माः
[illegible] ॥ अपवाप [illegible] हिरण्ये विधीतः ॥ कुतो विशदत्वात् ॥ हिरण्यमपि विशदमोपधमपि विशदं कपुनरेत
योः सामान्ययोर्विशेषः ॥ [illegible] किंनु विशदत्वस्य कारणद्वयमपोद्धलं कं तेजस्विनायास्तु धर्मानुग्रह एकः ॥ चरु
शब्दत्वात् ॥ चरुशब्दस्तत्र भवति ॥ प्राजापत्यं चरुमिति चरुशब्दश्चौषधस्य वक्ता तद्धलवादोषधलिंगं ॥ ॥ तस्मिं
श्च श्रपणश्रुतेः ॥ श्रपणं तस्मिंश्चाज्येन श्रूयते घृते श्रपयतीति किमतः ॥ अत एतद्भवति ॥ यथा विध्यंते न श्रपणं प्राप्य
ते ॥ [illegible] केवलमाज्यं विधीयते ॥ आज्य विधाने तु श्रपणमाज्यं चावधीयमानं तथा वाक्यं भिद्यते अपराज्याख्या अत्रा
हू ॥ [illegible] श्रूयते ॥ तस्मान्न विधीनरपि ॥ अतं उत्तरमिदं तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ दार्शपौर्णमासिकं श्रपणं त
स्मिंश्चाज्ये श्रूयते ॥ गुणवत्तेन [illegible] विगतिं तु वैशद्यं चरुशब्दश्च तस्मात्तेबलवती ॥ ॥ मधूदके द्रवसामान्यात्
यो विकारः स्यात् ॥ [illegible] दधि मधु घृतं धाना उदकं तंडुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति तेन मधूदके पयोवि
कारः स्यात् कुतः द्रवसामान्यात् ॥ द्रवेमधूदके पयोपि द्रवं ॥ ॥ आज्यं वर्णसामान्यात् ॥ आज्यं वा विकुर्वीतो ते उपांशु
याजस्य [illegible] विधानं स्यात् ॥ कुतः वर्णसामान्यात् ॥ समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥ धर्मानुग्रहात् ॥ आज्यधर्मा [illegible]

421/1937

द्रवं मधूदकयोः [illegible] पयोधर्मा [illegible] ॥ पूर्वस्य [illegible] ॥ यद्यपूर्वं कारणमुक्तं द्रव
सामान्यं तदविशिष्ट [illegible] तस्मादुपांशुयाज विधानो मधूदकयोरिति ॥ ॥ अस्तम
[illegible] ॥ ॥ [illegible] सोमपूर्वं [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ सोमाम
[illegible] ॥ [illegible] किमुभयोः सौमिको विधानत उत
[illegible] ॥ सोमशब्दात्
[illegible] सोमेन साहश्यमस्ति साहश्यात्पर
[illegible] सोमधर्म [illegible] नान्यत् ॥ स एव नान्यस्य
[illegible] ॥ ॥ अक्षयवदुक्तात्वत् ॥ अक्षयवदुक्त्वा संसोमधर्मं दर्शयति ॥ वा
[illegible] ॥ ॥ समुपहूय भक्षणाच्चा समुपहूय भक्षणं च
सोमधर्म [illegible] ॥ [illegible] सादनवासो
[illegible] ॥ सोमेन [illegible] कुमलसकुभि [illegible]
[illegible] सादयति त्रिरात्रं संहितावसति ॥
[illegible] वाक्यानि सुः कृवादीन् सीसादीश्च विदधाति
[illegible] ॥ ॥ हविषार्ध्यभिनयन्ते [illegible] ॥ हविःसामान्येन [illegible] दार्शपौर्णमासिकोपि
[illegible] ॥ दार्शपौर्णमासिक [illegible] ओषधविकृतिं [illegible]
[illegible] ॥ ॥ प्रशंसा [illegible] ॥ अक्षयवदुक्तं ॥ [illegible] ॥ प्रशंसार्थोयं सोमशब्दो न विध्यर्थो विधा

[illegible]॥ सोमोवैवाजिनंपुरा[illegible] सोमस्यन्द्र्भेनपुरावाजिनयोः प्रशंसायथासिंदेदेवद
[illegible]॥ ॥कवर्णमराजिनुसीतप्रमादीभिवाचनिकाभिप्राप्तिरभावात्॥अगत्या
[illegible]॥ ॥अपवरेण्यवद्दत्॥ शृण्वैरेवदीक्षणीयमेवामे[illegible]मैः प्रायणीयां
[illegible]॥ [illegible] मेवदीक्षणीयादि[illegible]॥प्रायणीयांएवहादीनि[illegible]ष्टिवचनंनोपप
[illegible]॥ ॥[illegible] पशुपुरोडाशस्य[illegible]॥नैनेषांपशूनां॥पुरोडाशाविद्यते॥ग्रहेपुरो
[illegible]पुरोडाश॥ ग्रहाणएवतेयादिपुरोडाशधर्मकाः॥न एन उपयजनेतस्मात्पौरोडाशि
[illegible]॥पशुपुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात्॥अग्निषोमीयेतोमे पशुरग्नीषोमीयः योदीक्षितोयद
[illegible]॥ किंपशुपुरोडाशविकारउतसान्नाय्यविकारइति॥किंप्राप्तंपशुपुरोडाशवि
[illegible]॥देवतासामान्यात्॥अग्नीषोमीयपशुः पुरोडाशोपितद्देवतएव॥ ॥प्रोक्षणाच्च॥प्रोक्षणंचपुरो
डाशधर्मः[illegible]॥ [illegible] प्रोक्षणीति पशुंप्रोक्षति॥ ॥पर्यग्निकरणाच्च॥पर्यग्निकरणमपिपु
रोडाशधर्म[illegible]॥[illegible]केनपशुंपर्यग्निकरोतीति तस्मात्पुरोडाशविकारः॥ ॥सान्नाय्यं
[illegible]॥पशुतः सान्नाय्यंप्रजनति॥पशुश्चतन्निमि
[illegible] सामान्यंचदेवतासान्नाय्यहविरित्युक्तं॥ ॥तस्यचपात्रदर्शनात्॥तस्यच
[illegible]॥ यदिपशुरुखायांपचेदिति॥ ॥द्रवः स्यान्मूर्तिसामान्यात्॥सान्नाय्य
[illegible]॥ ॥पयोवाकालसामान्यात्॥पयोवा
[illegible]कालंरथितुप्रातःकालं॥ ॥पश्चानंतर्यात्॥पशुश्चपयोनंतरं

[illegible]इति॥ [illegible]॥ इत्यतंचा[illegible]पशुरपि द्रवत्[illegible]
[illegible]॥ ॥आमिक्षा[illegible] उभयोरपिपयसो विकारस्यात्॥उभयथा
[illegible]॥ ॥एकेषांचोदनैकत्वात्॥एकेषामपि
[illegible]तिभिराकांक्षितत्वात्तस्मादे
[illegible]॥ ॥दधिवाचनतत्सामान्यात्॥इत्तनंदधिआमिक्षापिसंहताअपप
[illegible]॥ पयोवामिक्षाविक्रियतेनद
धि [illegible]॥ [illegible]॥दधिचनेप
[illegible]॥ कथंदध्याभावेअन्येनाप्यम्ले
[illegible]॥ दधिमपि[illegible]संयोगाद्धनीभवनामिक्षेत्यु
[illegible]॥ धर्मानुग्रहाच्च॥[illegible]धर्मः पयोविकारत्वेनुग्रहीष्यते वै
[illegible]काल[illegible]धर्मोवा [illegible]संयोगाभावेच
[illegible]॥ नकथंचनपयः सान्नैवद्दर्शनंनोप
[illegible] धर्मकंच॥ ॥[illegible] प्रकृतिरेककं
[illegible]॥ ॥[illegible] अभिवादयमहउरुदमनीयोतिराजइति
[illegible]॥ [illegible]कानाउपदेशात् एवंउपदेशंतिसप्तमहीनश्च
[illegible] प्रमाणंसंख्या[illegible]धर्मा आम्नाताएकोद्वौबहवोवा

423/1937

[illegible] आ०८

[illegible] सत्रद्युपेयुरित्येन मादयः धर्मभेदाश्च संज्ञाव्यवस्था
[illegible] ॥ द्वादशाहस्य [illegible] पाधिचोदने ॥ यजमानबहुत्वे च सत्र
[illegible] ॥ सद्विरात्रादिष्वहर्गणेषु प्रवर्तन्त इत्यु
[illegible] ॥ किंतु [illegible] अत एव [illegible] हीनभूतः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] एककर्मत्वात् ॥ एकमिदं कर्मोभयविधमित्यु
[illegible] ॥ [illegible] द्वादशाहस्य [illegible] नास्तीति
[illegible] ॥ अविवाद [illegible] श्रुतेरहीनभूतः प्रकृतिः स्यात् ॥ प्रस्त
[illegible] निमित्तं ॥ कथं [illegible] श्रुतिर
[illegible]
[illegible] अहीनभूतस्य
[illegible] ॥ द्वादशाहस्य [illegible] ॥ द्वाद
[illegible] ॥ अत्राहीकः पुनस्तिर्हर्गणाय इति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

425/1937

[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ अग्निष्टोमः प्रजापतिः [illegible]
[illegible] ॥ ॥ अन्यतरतोतिरात्रत्वात्
[illegible] त्वस्य दर्शनात् ॥ पंचदशरात्र [illegible] कुंडपायिनामयनं चोभ
[illegible] ॥ [illegible] त्रिवृदग्निष्टु दग्निष्टोमस्त्रि
[illegible] ॥ [illegible] हीनत्वदर्शनात् ॥ तद्वत्वन्यतर
[illegible] ॥ ॥ सत्रं वा पायि चोदनात् ॥
[illegible] ॥ कुंडपायिनामयनेपि
[illegible] ॥ चोदनागतं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सर्व एवाहीनोन्यतरतोतिर
[illegible] नीनंतरेणापि [illegible]
[illegible] ॥ श्रुतिश्चाति
[illegible] ॥ आत्मनाथस
[illegible] ॥ ॥ [illegible] कुंडपायिनामयने दर्शयति ॥ मह
[illegible] ॥ सत्रमुपेयुरिति सत्र एवानेनार्थः क्रतौ
[illegible] ॥ ॥ अष्टमस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ ७ ॥
[illegible] ॥ आग्नावैष्णवम

कारशकपालं निर्वपेत् सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं अग्नयेपावकायाग्नयेशुचयइत्येवमादयः॥ तत्र चिंत्यते॥ किं शुचि
देवतस्याग्नेयविध्यंते आग्नावैष्णवस्याग्नेयविध्यंतः उत विपर्ययइति किं प्राप्तं हविर्गणे परं शुचिदेवतमुत्तरस्याग्नीषो
मीयस्याविकारः पूर्वमप्याग्नावैष्णवं पूर्वस्याग्नेयस्य कुतः॥ देशसामान्यात्॥ क्रमसामान्यादित्यर्थः॥ इह शुचिर्देवतोद्दि
ष्टः॥ इतरथाप्याग्नावैष्णवः प्रथमः प्रकृतावप्याग्नेयः प्रथमः॥ देशसामान्येन लिंगेन परमुत्तरस्य पूर्वं पूर्वस्य विकारः॥
देवतयाचानियमेन शब्दवत्वादितरस्याश्रुतित्वाच्च॥ न चादेशेन नियमः स्यात्॥ किं तर्हि देवतया देवता सामान्यात्॥ कुतः॥ श
ब्दवत्वात्॥ शब्दवती देवता आग्नावैष्णवमग्नयेशुचय इति इतरस्य तु देशस्याश्रुतित्वात्॥ देवतांशो न श्रूयते॥ किं तर्हि
वाचा दृश्यते॥ किमतः॥ एतद्देवता भवति॥ देवता प्रत्यक्षा॥ कर्मचोदनायामनंतरत्वात् मुख्या॥ इतरस्य पूर्वार्थापत्त्योत्प
न्नं॥ तस्मात्तुल्यन्यायः॥ मुख्यानुग्रहश्च न्याय्यः॥ अतः शुचिदेवते आग्नेयस्य विध्यंतः आग्नावैष्णवे चाग्नीषोमीयस्य॥
गणचोदनायां यस्य लिंगं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत्॥ अनेकस्मिन् प्रकरणे श्रूयते चत्वारि त्रिवृत्स्य हानि भवंतीति तथान्यत्र श्रू
यते॥ नव त्रिवृदादीनि भवंतीति तत्र संदेहः॥ किं प्राकृतिकस्य प्रथमस्याह्नो यमभ्यासः उत नानाह्नां द्वादशाहिकानां स्तोम
विधिरिति किं प्राप्तं॥ गणचोदनायां यस्य लिंगं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत्॥ गणचोदनायामेवं विधायामेवं विधायां यस्य लिं
गं प्राकृतिकस्य प्रथमस्याह्नस्त्रिवृत्वं तस्यैवावृत्तिः प्रतीयेत चोदनासामान्यात्॥ आग्नेयवत्तद्यथा अग्नये पावकायाग्नयेशु
चयइति देवते यथा चोदनासामान्यादाग्नेयस्य विध्यंताभ्यास एवमिहापि॥ ॥ नानाहानि वा संघातत्वात् प्रवृत्तिलिंगेन
चोदना॥ नानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्तेरन् प्राकृतिकं प्रथममहः कस्मात् संघातत्वात् संघात एवमुच्यते॥ चत्वारि त्रि
वृत्त्यहानीति॥ पृथक्त्वनिवेशाद्वीति चत्वारीति संख्या पृथक्त्वे सत्यन्वा भवति सति च तत्र समभ्यास [illegible]
निद्वादशाहिकानि चत्वारीत्यन्यतृचत्रिवृत्त्वविधानं शक्यते न तु त्रिवृत्स्यहान्यनूद्य चतुःसंख्या [illegible] ॥ [illegible] 2

र्थदर्शनं॥ [illegible]॥ येषामग्निष्टोमः प्रथमः॥ इतरेणाग्निष्टोमास्त एव ते प्रतीयंते न येत
[illegible] स्युः [illegible]
[illegible] एकैकं चाभिद्रवत्स्वानि भवंतीति॥ ॥ [illegible]
[illegible] चत्वारो भवंति॥ पंचदश भवंति॥ तत्र संदेहः॥ किं द्वादशाहिकानां
[illegible]॥ द्वादशाहिकानां नानाह्नां प्रवृत्तिं मन्यते॥ [illegible]
[illegible] षडहानां॥ [illegible] चत्वारः षडहा इति॥ पृथक्त्वनिवेश
[illegible] कल्पते॥ चतुः षडह इति स्यात्॥ अथ पुनश्च ता
[illegible] द्वादशाहिको यद्वा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] संख्यत्वात्॥ न दादशसंतस्यैव प्रज्ञातस्य षडहस्य
[illegible] चतुर्विंशति रन्हामभ्यासा संख्यानुमाना दृश्यते॥ तस्या
[illegible] चतुर्विंशति संख्यां यथापूर्वं धूर्मं प्रतिप
[illegible] ॥ द्वादशपि षडहमत्यवाद्देवतत्सदृशि:
[illegible] चतुर्विंशति संख्या [illegible] करिष्यति॥ तस्मात् षडहाभ्यासः॥ अथ यदुक्तं॥ पृथक्त्वनि
[illegible] चतुर्विंशति [illegible] ॥ षडहा इति चोद्यते॥ तस्मादिदशरात्रे प्रवर्तमा
[illegible] षडहानामभ्यासः॥ [illegible] पक्षं निवर्तयति॥ ॥ संख्यागुणेषु न
[illegible] इदं संख्या [illegible] उदाहरणं॥ अग्निष्टोमः पंचोक्थ्याः शतान्यग्निष्टोमं भवति॥ शता

427/1937

[illegible] संस्थाविशिष्टानामह्नावादइति आ०८
[illegible] पहण्यानस्येन कृतंलक्ष
[illegible] भितुचनेलक्षयित्वासंख्याके
[illegible] भावाकंभिद्वितनस्माज्ज्यो
[illegible] ॥ मैनदेवंज्योतिष्टोमाभ्यासइतिकथंत
[illegible] कस्मादधिकारत्व॥ तन्यत्रचोदकेनाधिकृता
[illegible] भिःशब्दैःप्रत्वात्॥ कथमभिधानस्यत
[illegible] कर्तुं वादितुशक्नोतिनज्योतिष्टोममेवय
[illegible] संस्थानमात्रंविभायिष्यते। एतान्निवि
[illegible] पाकोहिनेष्वीयामदृत्विजःप्रचरंतीति॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥गुणाद्युपचयसनत्वकृतित्वात्॥ ॥
[illegible] वाहित्त्वात्तद्भिभवंति। नाभिमाथिणो [illegible] संस्थाभिद्धाव
[illegible] ४०
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यदिकानामन्हामितरेर्न कृतैः समत्वं भवति॥ नष्यन्मतः संस्थाभाकांक्षंति॥ इमान्यपिनच भिक्षुकोभिक्षुकाराकां
क्षति॥ सत्यपिच्च मसमर्थं अभिधुके॥ एतदुक्तंभवति॥ द्वादशाहेसंस्थास्तोत्राण्यनाम्ना तानियत आम्नातानितन
अकांक्षंते॥ [illegible] स्वरःश्रुताभितस्माद्देकृतान्यप्यहानियत्रविहितानितत एवाकांक्षितुमर्हंति॥ ज्योतिष्टोमेन्व
[illegible] नाभितस्मादज्योतिष्टोमाद्युपचयः॥ ॥गायत्रीषुमकृतीनामछंदः॥ प्रकृत्यविकारात् संख्यत्वादग्निष्टोम
[illegible] कापदास्यात्वं॥ उपचयश्चिंतितः॥ अथचयदिदानींचिंत्यते॥ इदंश्रूयते॥ वाजपेयेनेष्टी बृहस्पतिसव
गयजेतेति॥ तन्नैंदमपरमाम्नातं॥ गायत्रमेवदहर्भवतीति॥ अत्रविचार्यते किंप्राकृतीनां त्रिष्टुप्जगतीनामृक्षएव
लोपं कृत्वागायत्रं तदहःकर्तव्यमुतोस्वित्गायत्रीभ्योद्वाशतयीभ्यआगमंकृत्वेति तत्रसूत्रेणवोपक्रमः॥ गायत्री
षुप्राकृतीनामवछेदः गायत्रीपश्रुतासुगायत्रमेतदहर्भवतीति प्राकृतीनां त्रिष्टुप्जगतीनामवछेदः॥ अत्तएवलोपः
कर्तव्यः कुतः प्रकृत्यधिकारात्॥ चोदकेनात्रप्राकृत्यत्रिष्टुप्जगत्यःशीत्याअधिकृतावियंते॥ यद्यन्यासामृचामागमः
क्रियेत प्रकृतप्रत्ययोवाधेततन्नुप्रत्यक्षश्रुतागायत्र्यस्तानिचोदकप्राप्ताइतरावाधितव्याएवेत्याहकस्मात् सं
ख्यात्वादयंगायत्रीशब्दः संख्यावाचः कथंज्ञायते अव्यतिरेकात् चतुर्विंशति संख्यामेपनव्यभिचरतिनकचिच्चतुर्विं
शतिसंख्याविनाहृदः॥ चतुर्विंशतिसंख्याहीनात्रिष्टुप्जगतीमुनकदाचिद्भवतितस्मात् संख्याशब्दोयंसंख्या
शब्दश्चेदक्षरलोपःकर्तव्यः अग्निष्टोमवद्यथाएतान्निष्टोमंभवतीत्युक्ते द्वादशाहिकानामन्हामुक्थ्यलोपः
क्रियतएवमिहापि॥ ॥तन्निलयवच्च पृथक्कर्तापुनरुद्वचनं॥ तन्नित्यवत्संख्यायावत्तुगायत्रीशब्दंमत्वापृथक्
मतीषु [illegible] गायत्रीभ्योजगतीभ्योगावमृतद्वचनंगायत्रीवचनंभवति॥ यदिह्यागायत्र्योमेकाजगतीति
यदिसंख्यायांगायत्रीशब्दस्ततोजगत्यांहवतुर्विंशतिसंख्येत्येतद्वचनमुपपद्यते॥ अथचिंत्यते॥ द्वेऋचौजगत्यां 429
1937

मी॰भा॰ मित्रवं भवंतीत्येवमादयः॥ अत्र चिंत्यते॥ किं ज्योतिष्टोमस्यायमभ्यास उत एवं संख्यानां संस्थाविशिष्टानामह्नां वाद इति आ॰८
१० किं प्राप्तं संस्थागणे पुनरभ्यासः प्रतीयते तस्यैव प्रापणस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्याभ्यासः कुतः कृतलक्षणग्रहणात्तस्यैव कृतलक्ष
णमग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी अतिरात्र इति तत्संयोगेनैताः संस्थाः उत्पन्नाः एताभिः शक्यते लक्षयितुं च तं लक्षयित्वा संख्याक
स्वकार्ये विधास्यते॥ द्वादशाहे संख्याकाम वैधीयते उक्थ्यसंस्था भवति नैव पंच भवंतीति तथा वाक्यं भिद्यते तस्माज्ज्यो
तिष्टोमस्याभ्यासः॥ अधिकारगृह्यमाणो प्रकृतिमात्रविशिष्टाह्नां विधानस्य तन्नैमित्तत्वात्॥ नैतदेवं ज्योतिष्टोमाभ्यास इति कथं त
एवं प्रकृतिमात्रविशिष्टस्यैव॥ द्वादशाहिकान्यहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः॥ कस्मादधिकारात्॥ तत्र च चोदकेनाधिकृता
नि॥ एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति॥ ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः शब्दैः नेत्याह॥ कथमभिधानस्यत
त्वाभिमत्वादग्निष्टोमाद्यभिधानं संस्थानिमित्तं न ज्योतिष्टोमवाचकं न तत्संस्थं कर्तुं वदितुं शक्नोति न ज्योतिष्टोममेवय
मनेकार्थं स्यादिति॥ न नैकार्थत्वं भविष्यति॥ पण चोदनया प्राप्तानामह्नां पंचानां संस्थानमात्रं विधास्यति॥ शतानि
न मित्रविरामत उभयविधेः पण विशिष्टं गणमाह॥ सएक एवाचार्यो य आलोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरंतीति॥ पृथक्क
रिष्यतीत्येवं संख्यानुपदेशो भविष्यति॥ तस्माद्द्वादशाहिकानां तान्यह्नां वादः॥ ॥ गुणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात्॥ ॥
शतोक्थ्यं भवति॥ शतानि रात्रं भवंतीति श्रूयते॥ तत्र द्वादशाहिकान्यहानि प्रवर्तंते॥ तानि प्रायेणोक्थ्यं संस्थानि द्वाव
ग्निष्टोमौ शतोक्थ्यं भवतीत्युक्ते अग्निष्टोमयोरुक्थ्यत्वेनोपचयः प्राप्तः शतानि रात्रं भवंतीति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः त १०
त्र चिंत्यते॥ किं द्वादशाहादुपचयः कर्तव्य उत ज्योतिष्टोमादिति किं प्राप्तं गणादुपचयः कुतस्तत्प्रकृतित्वात्॥ द्वादशाहप्रकृ
तय एते दर्शनात्तेषु द्वादशाहिको विध्यंतः प्राप्यते॥ यदि द्वादशाहादुपचय एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति तस्माद्गुणादुप
चयः॥ एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात्॥ एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयो न द्वादशाहात्॥ कस्मात्तेषां समता तेषां द्वाद

शाहिकानामह्नामितरैर्व्यक्तैः समत्वं भवति॥ न ह्यन्यतः संस्थाकांक्षंति॥ इमान्यपि च भिक्षुकाभिक्षुकादाकां 429/1937
क्षंति॥ मतामित्र समर्थ अभिषुक॥ एतदुक्तं भवति॥ द्वादशाहे संख्यास्तोत्राण्यनाम्नातानि यत आम्नातानि नत
आकांक्षंते॥ वक्तव्य एवम्परः श्रुताभितस्माद्वहूनामप्यहानि यत्र विहितानि तत एवाकांक्षितुमर्हंति॥ ज्योतिष्टोमे च
सम्नाम्नातानि तस्माज्ज्योतिष्टोमादुपचयः॥ ॥ गायत्रीषु प्रकृतीनामवछेदः॥ प्रकृतिविकारत्वं संख्यत्वादग्निष्टोम
वत्संनिरेकादशस्यात्॥ उपचयश्चिंत्यतः॥ अथ चयदिदानीं चिंत्यते॥ इदं श्रूयते॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसव
न यजेतेति॥ तस्यैव सप्तदशाम्नातं॥ तत्र तत्र सप्तदश भवतीति॥ अतश्चिंत्यते किं प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामक्षरव
लोपं कृत्वा गायत्रं तदुक्तव्यमुतोत्पत्तिगायत्रीणां द्वादशतयीभ्य आगमं कृत्वेति तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः॥ गायत्री
षु प्राकृतीनामवछेदः गायत्रीषु श्रुतासु गायत्रेण तरद्दर्शनीयं प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामवछेदः॥ अक्षरएवलोपः
कर्तव्यः कुतः प्रकृत्यधिकारात्॥ चोदकेन प्राकृतस्त्रिष्टुब्जगत्यः स्तोत्रा अधिकृता विधीयंते॥ यद्यन्यासामृचामागमः
क्रियते प्रकृतमत्यक्ता भवतीति तत्प्रतिगायत्र्यस्ताभिश्चोदकप्राप्ताइतरा बाधिताः स्युरेवमित्याह कस्मात्सं
ख्यात्वादयं गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः कथं ज्ञायते अव्यतिरेकाच्चतुर्विंशति संख्यामेष न व्यभिचरति न कश्चिच्चतुर्विं
शतिसंख्या व्यतिरिक्ताः अथ चतुर्विंशति संख्यातानुष्टुब्जगत्यः पुनः कश्चिदुवाचेति तस्मात्संख्याशब्दोऽयं संख्या
ग्रहणं च रसुणत्वलोपः कर्तव्यः अग्निष्टोमवद्यथा अग्निष्टोमे भवतीत्युक्ते द्वादशाहिकानामह्नामुक्थ्यपलोपः
क्रियत एवमिहापि॥ ॥ तन्त्रिवृत्त्यत्र पृथक्कर्मणां पुनर्वचनं॥ तन्त्रिवृत्संख्यावाद्भुवं गायत्रीशब्दं मत्वा पृथक्क
मतीषु रथं तासु गायत्रीष्वेव जगतीष्वेवानानुगायत्रीवचनं गायत्रीवचनं भवति॥ यदि द्वौ गायत्र्यौ मेकाजगतीति
यदि संख्यावाची गायत्रीशब्दस्ततो जगत्यादिष्वेतु चतुर्विंशति संख्येत्येवैतद्वचनमुपपद्यते॥ अथ चिंत्यते॥ द्वे ऋचौ जगत्या

[illegible] एवेद्यवर्तं दर्शनमिति [illegible] गायत्री [illegible] करोति आ॰८

[illegible] तंस्त्वात्संख्याके प्रवर्त्तते ॥ युग्मोहि संख्या

[illegible] तेस्याके गायत्रीशब्द ए

[illegible] ॥ एकसंख्यावैकत्वात् ॥ अ

[illegible] चतुर्थं इति

[illegible] गायत्र [illegible]

[illegible] ॥ एवं [illegible] गर्दि [illegible] ॥

[illegible] इदं तावत् अतो [illegible] किंचिदि

[illegible] भवति ॥ [illegible] विकारे नम

[illegible] ॥ अथातु [illegible] गत्वा [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] अवयवः

[illegible] ॥ [illegible] सत्वस

[illegible] ॥ [illegible] संख्या ११

[illegible] संख्या उपात्त

[illegible] संख्या [illegible]

[illegible] अनुक्रं

[illegible] संख्या [illegible] ॥ [illegible] शब्दः स्याद [illegible] ॥ 431

[illegible] संख्या [illegible] केः कस्मात् सर्व [illegible] 1937

[illegible] संख्या [illegible] प्रवर्त्तते ॥ [illegible] संख्या श

[illegible] ॥ [illegible] अदि [illegible] इति

[illegible] ॥ ॥ संख्यावाचकशब्दत्वात् ॥ चतुर्थं इति

संख्या [illegible] संज्ञा [illegible] संघत्वादेकेनत्व

[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मा [illegible]

[illegible] संख्या [illegible] प्रयोजनं तस्मादपि [illegible] शब्देन [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] स्यात् ॥ यत्तूपवर्णितमग्निष्टोमवदि

[illegible] ॥ अग्निष्टोम [illegible] शब्द [illegible] ॥ अयं केवल्याम

[illegible] ॥ [illegible] अग्निष्टोमांत [illegible] संभवति [illegible] अवश्यकार्या उक्थ्यलो

[illegible] ॥ अयं पुन [illegible] वाचक [illegible] तस्मात् [illegible] संपद्यते ॥ तस्माद्द्वितीयमो यमुपन्यास

इति ॥ ॥ अत [illegible] ॥ अग्निष्टोमे [illegible] लक्षणया अग्नि

[illegible] ॥ [illegible] लक्षणा [illegible] गायत्री बाधितं

॥ [illegible] ॥ [illegible] संख्यायां गायत्रीशब्दो दृष्टो येहि गायत्र्यो से का जगती

[illegible] ॥ [illegible] नामधेय [illegible] ॥ अत उत्पत्ति नामधेयत्वाद्योयं जगत्यवयवेन

मी॰भा॰ १२

तुर्विंशत्यक्षरं पदसंख्याप्रयोगः सभ क्को विजयः संख्यकस्य शब्दस्यानेकार्थाः ॥ मत्योगबोन्याप्या ॥ कथा मम भेनया परि
माणमामान्याद्धन्यरिमाणद्वयोर्गायत्र्यो यत्स्तं दकस्या जगत्या अत एतदुक्तं ये द्वे गायत्र्यौ ते काले गतीति यथा योरो
कोलक्कामण्को वादी करिति ॥ एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंसार्थं वचनं कथमिदं श्रूयते ॥ द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां [illegible]
कमेवं न्मते ॥ जगत्यां वैश्यस्य कार्ये जागतो हि वैश्यस्तेन तद्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते [illegible]
यत्वाले काले जगतीति ॥ तस्मादेतत्स्तुत्यर्थं संख्यार्थं तेन गायत्रीशब्दस्य ॥ ॥ वचनमिति चेत् ॥ शक्यं तावत् [illegible]
नुवादो गायत्रीशब्दः यत्र तु विधिस्तत्र कथं ॥ यथा तिस्रोनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोतीति ॥ कः पुनर्विधावि [illegible]
विधा शब्दार्थव्यवहारो भवति ॥ तिस्रोनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोतीति चतसृणां चागायत्रीणां शक्या कर्तुं ॥ शक्या
श्चतुर्विंशत्यक्षरस्मात्तत्र संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ ॥ अत्रब्रूमः ॥ यावदुक्तं ॥ इदं [illegible]
द्विचिदर्शनात् ॥ आह ॥ यद्ययं न संख्यावचनः कथमिह संख्या थोज्ञातइति ॥ उच्यते ॥ [illegible] भव
ति ॥ यथा लोके अर्मापिष्टपिंडा महाः क्रियंतामिति ॥ वेदेपि [illegible] इति ॥ [illegible] वनो दृष्टर
तिस्तच्च अपि त्रतिसृक्षि वचनो विज्ञायते [illegible] यः परिछिद्यते
तत्कारणं स्वार्थ एव वर्तमानो [illegible] लक्षयति ॥ स्वार्थ [illegible] ॥ ॥ अपूर्वे यदि विकल्पः स्या
द्यदि संख्याभिधानं अपूर्वे च दर्शपौर्णमासकर्मणि विकल्पः स्याद्यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः तत्र [illegible] दृश्यते ॥ गायत्र्याप
[illegible] एवं श्रुत आजुहोभायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य च पदसंख्यायां विकल्पः स्यात् विकल्पपक्षे आजुहोतायां बाधः
सबाधकः ॥ सत्यं गतो तस्माद [illegible] संख्याभिधानं ॥ ॥ ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ अ [illegible] विकल्पो भव
ति ॥ कुतः ॥ ऋग्गुणत्वात् ॥ ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगो गीतेः ॥ ऋचस्तत्र साभिधेन्य आम्नाताः ॥ [illegible]

तदृग्गुणत्वं बाध्येत ॥ तस्मात्तत्र अनुदात्तत्वे च पादान्यासमिति ॥ [illegible] भविष्यति ॥ ऋग्गुणत्वं चोपसं
ग्रहीतं ॥ तथा पूर्ववत्तिस्वाद् ॥ पूर्ववत्यापि ऋगृहस्यति [illegible] ऋग्गुणः [illegible] तेनाम
[illegible] ऋक्पादं ॥ [illegible] ऋग्गुणत्वं [illegible] ॥ गुणावे
[illegible] किमिह भवति ॥ गुणत्वं च
[illegible] ऋग्गुणत्वं चोपसंग्रह
[illegible] चतुर्विंशति संख्याभिविष्टा ॥ [illegible]
[illegible] संख्याभिधाने गायत्रीशब्दे [illegible]
[illegible] ॥ ॥ आह ॥ [illegible] गता [illegible] संख्यायां भावान
[illegible] अविशेषेण श्रुतं गायत्र्यमेव दर्शयतीति ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] सर्वसंख्येयवतोऽ [illegible] इति
[illegible] नान्यत्र [illegible] चतुर्विंशत्यक्षर
[illegible] ॥ अत्राह ॥ [illegible]
[illegible] ॥ किं [illegible] प्रजगत्यः [illegible]
[illegible] ॥ एवं तु [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥

१२

433/1937

पी॰भा॰ [illegible] आ॰८

३२

[illegible] कल्पते ॥ धोरेषां विरनवंबाहिर्भवतीति
[illegible] हृहः [illegible] ॥ अर्थविशेषः ॥ हृष्टस्य तुर्विं
[illegible] ॥ कल्पते कल्पयितुं ॥ ॥ तथा चे
[illegible] ॥ [illegible] अग्नो अग्ने ॥ सतत्र शर
[illegible] स्वार्थे वर्तमानः साहश्यं म
[illegible] ॥ ॥ [illegible] पि न प्याइतर सिन्न
[illegible] हृष्टं संगमयती [illegible] एवम
[illegible] कर्तव्या ॥ [illegible] तासामेक
[illegible] ॥ [illegible] कश्चिदभिधीयते
॥ [illegible] ॥ [illegible] जगतीनामेकदेशे गायत्री
[illegible] ॥ [illegible] कर्तव्या इति ॥ ● ॥ अष्टमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ॥●॥ ॥

३२

435/1937

437
1937

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते॥ सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्र
स्य रुद्रत्वं। प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत एवं सर्वथानुपयोगित्वे पूर्वपक्षिते अध्ययनविधिसामर्थ्यापरोहितसि
द्धांतस्य तननु शंका पक्षितुल्यसांप्रदायिकसूत्रोपपादितपुरुषार्थानुबंधितनिर्वाहायावेदादनां क्रियार्थत्वं यथासं
भवं कल्प्यमिति पूर्वविचारसिद्धांतनिरूपणार्थं अथोच्यते इत्यादिभाष्यादपूर्वपक्षस्तदभिधीयत इत्यादिः देवा वेदिव
यजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्नित्येवमादीनि समाम्नायते सपामनंति वाक्यानि तानि किंचिद्धर्मं प्रमिमते उतनेति भ
वति विचारणा तदभिधीयते॥ क्रिया कथमनुष्ठेयेति तिनां वेदितुं समाम्नानां तवाक्यानि समामनंति तद्यानि वाक्यानि क्रि
यानावगमयंति क्रियासंबद्धं वा किंचित एवमेवभूतमर्थं मत्वा वक्तुरोदित वा रुद्रो वपामुद्खिदेद प्रजापतिः देवा वेदि
शो न प्रजज्ञिरे इत्येवं जातीयकानि किं धर्मं प्रमिमीरन्॥ अथोच्यते अध्याहारेण वा विपरिणामेन वा व्यवहितकल्पनया
गुणकल्पनया व्यवधारणकल्पनया वा कश्चिदर्थः कल्पयिष्यत इति॥ स कल्प्यमानः कः कल्प्येत। रुद्रः किल रुरोद अतो
न्येनापि रोदितव्यं॥ यच्चित्खिदात्मनो वपां प्रजापतिः अतोन्योप्युत्खिदेदात्मनो वपां देवाः वेदेवयजनकाले दिशो न प्रज्ञातवंतः
अतोन्योपि न प्रजानीयादिति॥ तच्चाशक्यं इष्टवियोगेनानिष्टघातेन च यद्वाप्यानो चनंत द्रोदनमित्युच्यते॥ न च तदिच्छातो भ
वति न च कश्चिदात्मनो वपामुत्खिद्य नाम न्योप्रहत्य ततउत्थितेन लयरणे पशुना यष्टुं शक्नुयात्॥ न च देवयजनाध्य
वसानकाले कस्यचिद्दिशामुद्दोषः॥ अतएषामानर्थक्यं॥ तस्मादेवंजातीयकानि वाक्यानि अनित्यानीत्युच्येरन्॥ यद्य
न पि च नित्यानि तथापि नित्यकार्यं कुर्वंतीति॥ सएव वाक्यैकदेशस्याक्षेपोनक्तिन्तस्य वाक्यस्य तत्पुएकादशाह्निनासाकांक्ष १
यस्य समभ्यासोनपर्याप्तिः स्वरूपमतोत्यन्तान्याप्यतआक्षिप एवेति एवं भवति कश्चिन्यदसम्बद्धो योर्थवादय देभ्योविनापि
विदधाति किंचिदर्थतः पुनः सह संपुज्यार्थानिरवर्ततेतान्येकदेशाक्षेपेणाक्षिप्यंते शास्त्रदृष्टनिमित्तापूर्वप्रयुक्ता

श्चेति॥ इदानीं तु याज्ञप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति चिंत्यते॥ किं तावत्प्राप्तं॥ यजिप्रयुक्ता इति॥ कुतः। यजतिशब्दो नातिक
र्तव्यतया अभिसंबंधात्॥ एवं यागं कुर्यादिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ यजत्यर्थस्य यत्कार्यं तत्प्रधानं तद्धि कर्तव्यतया चोद्यते
॥ यत्न कर्तव्यतानंभवति कर्तव्यतावियोपीति॥ अथ यदुक्तं यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्माणामिति॥ तदुच्यते तस्य द्रव्ये
पु यजानां वचः संबंधः सतत्प्रयुक्तः॥ तदर्थत्वाद्यजते॥ द्रव्याणां च तदायत्वेन धर्मैरति संबंधः॥ न स्वेनात्मना॥ न हि धात्व
र्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाकांक्षा विद्यते॥ प्रत्ययार्थेन हीति कर्तव्यता आकांक्ष्यते॥ कर्तव्यं कथमिति॥ न यज्ञिः कीदृ
श इति॥ तस्मात् यत् कर्तव्यं तत्संवर्ति कर्तव्यतयासंबंधः॥ अपूर्वं चैतत्॥ तस्मादपूर्वप्रयुक्ता इति॥ ॥एवं वा॥ एतेषु
वारादरणाद्यतिरिच्यते॥ किं यज्ञिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः उताऽपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं चेति किं प्राप्तं॥ यज्ञिर्निमि
त्तं पूर्वं प्रयोजकमिति॥ कुतः तं कस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोपपद्यते॥ यद्यपीदं क्रियते धर्मास्तत्प्रयोजकं॥ यस्मिन्
सति क्रियंते सन्निमित्तं तत्र च कस्मिन् शब्दे अपूर्वार्थापत्ते अपूर्वे च सतिभवंतीति शक्यं वदितुं॥ अन्यादिवचनव्यक्तिरपू
र्वार्थेषु॥ अन्याश्चापूर्वमतीति॥ यजिनिमित्तत्वे तु शब्दो वचकल्प्यते॥ एवं यागेन कुर्यादिति यागे सत्यपूर्वस्योपकारकाणां
गानि॥ असत्यनुपकारकाणि अंगानीति॥ तस्माद्यज्ञिनिमित्तमपूर्वं तु प्रयोजकमिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ यज्ञकर्म प्रधानं
यजतेः कार्यं॥ नाह्यफलं च चोद्यते॥ तदीयपदद्रव्येषु यजतो चयः संस्कारः सोपूर्वप्रयुक्तः तदर्थास्त इति हत्वा क्रियंते॥
न यज्यर्थेन तेषामन्निसंबंधः॥ प्रयोगवचनेन तु प्रत्ययार्थेन संयुज्यते॥ स हि साकांक्षो न धात्वर्थः॥ तस्मादपूर्वप्रयुक्ता अ
पूर्वं निमित्तमप्ययुक्तं॥ अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चानोपपद्यते॥ वचनव्यक्तिभेदादिति तत्रोच्यते॥ प्रयोजक
त्वं वा च निकं निमित्तभावश्च॥ विनैव वचनाद्भविष्यतीति॥ यद्धि येन प्रयुज्यते॥ भवति तत्तस्य निमित्तं॥ यथाराम पोषक
स्याराममाविनत दाने प्रयोजकोनिमित्तं च॥ आरामे सतितस्मै वेतनं दीयते॥ वेतनेन समर्थो भवत्याराम रक्षितुं॥ तस्माद्

439
1937

मांणामपूर्वंप्रयोजकंनिमित्तंचेति॥ संस्कारेयुज्यमानाजोगादर्थ्यान्नप्रयुक्तंस्यात्॥ दर्शपौर्णमासौप्रतिसमामनंति॥ प्रो
क्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहंतिप्रोक्षिताभ्यांदृषदुपलाभ्यांपिनष्टीति॥ तत्रायमर्थः सांशयिकः किंप्रोक्षणंहंतिपि
षिप्रयुक्तंउतापूर्वप्रयुक्तमितिकिंप्राप्तं॥ संस्कारेहंतिपिष्योरेव्वप्रयुज्यमानस्यप्रोक्षणस्यतत्प्रयुक्ततास्यात् संस्कारप्रयुक्त
ता॥ संस्काराहंतिपिषी॥ कृतएतदप्रयुक्तेति॥ तादर्थ्यात्॥ यद्धियेनकर्तव्यंभवतितत्तु॥५६॥ तस्यप्रयोजकं॥ यद्यस्य
वंमत्तेनक्रियते॥ ततोस्यापूर्वप्रयोजकं॥ यदिहंतिपिषीतत्तस्तौप्रयोजकौ॥ प्रकरणाच्चापूर्वकर्तव्यंगम्यते॥ वाक्याद्धंतिपिषी॥
वाक्यंचप्रकरणाद्बलीयइति॥ नतुहंतिपिष्योः क्रियमाणमपूर्वार्थंभविष्यति॥ तत्रप्रकरणंचवाक्यंचोभयमप्यनुग्रही
ष्यते॥ उच्यते॥ नशक्यमुभयमप्यनुग्रहीतुंनप्रकरणसमाम्नानमात्रेणप्रकरणवतोर्थेनसमाम्नातमभिगम्यते॥ प्रकर
णसमाम्नानात्सत्त्वे॥ नैकवाक्यताभवति॥ नत्तस्मादर्थ्यमेवगम्यते॥ इहतुप्रत्यक्षाभ्यांहंतिपिषिभ्यांप्रोक्षणस्यैकवा
क्यतासाप्रकृतेनैकवाक्यतांपरोक्षीबाधेत॥ नचद्वाभ्यामपिसहैकवाक्यतास्यात्॥ यदिकैनैकवाक्यतातदातेननिराकां
क्षस्यतान्येनाप्येकवाक्यताकल्प्येत॥ तस्मात्प्रकृतेनैकवाक्यताभावाच्चापूर्वार्थंप्रोक्षणं॥ आहननुहंतिपिषीअपूर्वार्थौ
तदर्थंचप्रोक्षणं॥ तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति॥ उच्यतेभवतिप्रनाड्योपकारकं॥ नत्वपूर्वप्रयुक्तं॥ द्विविधंह्यंगमंगस्यो
पकारकंभवति॥ किंचिदपूर्वस्यैनदंगविशिष्टमित्यनेनप्रकारेणनांगेनसंबध्यते॥ किंचितदनपेक्ष्यैवापूर्वसंबंधिस्व
रूपेणैवकारणेनसंबध्यते॥ यदपूर्वसंबद्धकारणत्वेनापादायधर्मजातमंगविशेषेणैवसंबध्यते॥ तदपूर्वप्रयुक्तंभव
ति॥ तादृशंचविकृतावर्थांतरेतत्कार्यापत्तेरूहितव्यंभवति॥ यत्रपुनःस्वरूपमंगस्यधर्मसंबंधेकारणंभवति॥
तत्स्वरूपप्रयुक्तं॥ तत्रयद्यपितेनधर्मवताअपूर्वसाध्यतेतत्रसाध्यमानमप्यपूर्वंनधर्मस्यप्रयोगेहेतुभूतंभवति॥
ततत्प्रयोजकंतस्यस्वरूपंविद्यतइति॥ नधर्मःप्रयुज्यते॥ तत्रविकृतावर्थांतरेतद्रूपाभावात्॥ रूहोनावकल्प्यते॥ एवं २

सतिवाक्यान्निर्णयः॥ यदिवाक्यमपूर्वंकारणतांवहतितेनापूर्वप्रयुक्तं॥ अथांगरूपस्यततोंगप्रयुक्तं॥ तत्रोक्तं॥ प्रकर
णादपूर्वप्रयुक्ततास्यात्॥ वाक्यात्त्वंगप्रयुक्तंनेतितस्माद्धंतिपिषिप्रयुक्तंप्रोक्षणमिति॥ यत्रयत्रहंतिपिषीप्रयुज्येतेतात्त
दंधर्माकोभवतइति॥ ॥तेनत्वर्थेनयज्ञस्यसंयोगादस्मसंबंधस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तंस्यात्॥ संस्कारस्यतदर्थत्वात्॥ ॥
तुशब्दःपक्षंव्यावर्तयति॥ नत्वेतदस्ति॥ हंतिपिषिप्रयुक्तंप्रोक्षणमिति॥ ॥तेनत्वर्थेहंतिनापिषिणाचयस्मादपूर्वस्यसं
योगस्तस्मात्तस्यप्रोक्षणसंबंधः अपूर्वसाधनविशेषकारितः॥ प्रोक्षणसंबंधः॥ नहंतिपिषिकारितः॥ कथंनिःप्रयोज
नोहंतिपिषायदितत्प्रयुक्तंप्रोक्षणंतदापिनिःप्रयोजनमतोनतत्प्रयुक्तं॥ आह॥ अपूर्वस्योपकारकोहंतिपिषीतानिःप्रयो
जनाविति॥ उच्यते॥ अप्रोक्षणस्यापूर्वस्यकश्चिदस्तिसंबंधः॥ यदिप्रोक्षणंनक्रियतेनहंतिपिषीअपूर्वस्यसाधनभा
वंनगच्छतः॥ तस्माद्यद्यपिहंतिपिषीअपूर्वस्योपकारकौनपापिताभ्यांसंबध्यमानंप्रोक्षणमनर्थकमेव॥ अथोच्यते॥ य
दर्थहंतिपिषीउपादीयेतेतत्प्रोक्षणसंबन्धाशक्तेन॥ कर्तुंतान्यर्थेति उच्यते॥ नैवंजातीयकशब्दोस्तीतितत्राह॥ अयमेव
शब्दएतमर्थमभिवदति॥ कथंप्रोक्षिताभ्यामवहंतिप्रोक्षिताभ्यांकिंयंतेतत्प्रोक्षणसंबंधाभ्यामितिहंतिपिषीकार्येणप्रो
क्षणंसंबध्यतेनेनताभ्यामिति॥ उच्यते॥ नैतदेवं॥ यदिचहंतिपिषिभ्यांक्रियते॥ तत्प्रोक्षणेनाभिसंबध्यते॥ संबंधए
वप्रोक्षणस्यनस्यात्॥ नहिताभ्यामभिनिवर्त्यते॥ किमपरंतुनप्रोक्षणंनिवर्तयेत॥ अथप्रोक्षिताभ्यामपूर्वंक्रियतइति
संबंधः॥ नतर्हिहंतिनापिपिषिणावा॥ अथतत्संबंधोपीत्युच्यते॥ अनेकसंबंधोवाक्यंभिद्येत॥ तस्मात्तंतिपिषिप्रोक्षणंसं
बध्यमानमप्रयोजनमिति प्रकरणादपूर्वेणसंबध्यते॥ नन्वेवंहंतिपिषिसंबंधोनावकल्प्येत॥ अवकल्पिष्यतइतिब्रूमः॥
कथमिवाहघातंप्रतियतमानस्यद्वयंनिष्पद्यते॥ अवहंतिरूपंतंदुलनिर्वृत्तिश्च॥ मानाद्यावापूर्वताविशेष्य तंदुलान
वृत्तिस्यपूर्वोपकारंसाचहंतिक्रिययाचिर्कीर्षितः॥ तेनप्रोक्षणसंबंधःयद्यप्यवहंतिरूपेणसंबद्धमानंप्रोक्षणंश्रुत्यासं

441
1937

मी॰ भा॰ आ॰ ९

संयोभवति॥ [illegible] प्रयोजनत्वाल्लक्षणैवाम्नायते॥लक्षणाहि प्रत्यक्षास्य अदृष्टकल्पनायाबलीयसी॥नचाव
[illegible] कारकोपूर्वं [illegible] ष्यति॥अदृष्टमुपकारंकुर्वन्नादृष्टेनसामर्थ्येन समीचीनंकरोतीतिगम्यते॥यद्यपिस्वर्गा
[illegible] प्रोक्षणंकेवलादृष्टेतिसंबंधेनानर्थकमेवस्यात॥अतोवदंतिलक्षितेनोपकारवि
[illegible] तत्कार्यापन्नं [illegible] प्रोक्षणंभवत्येव यथानस्वनिर्भिन्तेचरौ नस्वेषु॥तस्मा
[illegible] एवंजातीयकोधर्म इति॥एवंवा॥अस्तिज्योतिष्टोमः॥तत्रेदंसमाम्नायते॥यावत्यावाचाकामयेततावा
[illegible] मंत्रंआपणीयायांमंत्रनरवातिथ्यायांउपांशुपत्नीस्विति॥तत्रायमर्थःसांशयिकः किंपरमा
पूर्वप्रयुक्ताएते धर्माः उतदीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ताइति॥किंप्राप्तं॥परमापूर्वसंस्कारदीक्षणीयाद्यपूर्वंप्रयुज्यमानस्यध
र्मस्यपरमापूर्वा [illegible] परमापूर्वंहिफलवत्तत्कर्तव्यतयाभिसंबध्यते॥तदेव
धर्मैरभिसंबध्यते [illegible] ॥तेनन्यायेन यज्ञस्यसंयोगात्धर्मसंबंधस्य लक्षणाद्याप्रयुक्तंस्यात्सं
स्कारस्यतदर्थत्वात॥तेनन्यायेनदीक्षणीयादिनाव [illegible] परमापूर्वस्यसंबंधस्तस्मात्परमापूर्वमेवंजातीयकेनधर्मेणधर्मी
वत्॥तस्मादंगाद्यप्रयुक्तमेवंजातीयकंधर्मजातं तथाश्रुतिः शब्दोभवति॥इतरस्मिन्पक्षेलक्षणास्यात्नचप्रापणीया
द्यपूर्वंभिद्यमवदंतिविपिवत॥ [illegible] ॥विनैवधर्मेणतदपूर्वंभविष्यति॥नदकृतः॥तदपिह्यपूर्वंशब्दादेवावग
म्यते॥अस्तीतिप्राक्शास्त्रा दन्येनप्रमाणेनोपलभ्यते॥एवंजातीयकंचशब्दप्रमाणेकथशब्दआह॥तदस्मा
कंप्रमाणंप्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिमंधर्ममाह॥नपरमापूर्वस्य वचनप्रामाण्यात॥एवंचपरमापूर्वान्नि
ष्पन्नेरजरमविनाशिचात्रधर्मःप्रतिष्ठितोनपरमापूर्वंसंक्रमिष्यति॥एवमपिप्रयोजनसमर्थंतस्मादेवंजातीयकंधर्म
जातमगापूर्वप्रयुक्तंएवंवितिकिंभवतिप्रयोजनं॥इतरस्मिन्नितरस्मिन्वापक्षेइतिउच्यते॥अश्वमेधेसमाम्नायते॥

[illegible] ॥यदिपरमापूर्वप्रयुक्तएवजातीयकोधर्मः ततस्तस्योपकारफलविशेषेनिबद्धइतितत्कार्या
[illegible] ॥अर्थादाम्नायेष्वपूर्वप्रयुक्तवतोनेदमाम्नायेष्वपूर्वमितिनतत्रेधातव्यापूर्वेनतेनत
[illegible] ॥फलदेवतयोश्च॥दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति॥तत्रफलसंबद्धो
[illegible] आगमस्तुः सेजोतिषामिति देवतासंबंधोपिअग्नेरुज्जितिमनूक्ते
[illegible] ॥किंस्वर्गसंबंधस्यकर्मणःस्वर्गएवप्रयोजकः॥अग्न्यादिसंबंधस्या
[illegible] क्रियतेयताःस्वर्गमग्न्यादीनांचोज्जितिमनूज्जेय
[illegible] दर्शपूर्णमासफलंदर्शपूर्णमासदेवतायाचोज्जितिमनूज्जेषामि
[illegible] ॥कुतो [illegible] ॥यस्यमंत्रोवाचकःसइत्यवदितव्य
[illegible] दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः॥तस्माद्यत्फलदेवताभि
[illegible] अन्वीदकतानोहिनाडुण्यं॥नैतदस्तिस्वर्गाग्न्या
[illegible] ॥अपूर्वंचफलवत॥नस्वर्गा
[illegible] दृष्टार्थः स्यात्प्रोत्साहनातएतस्मिन्प
[illegible] फलादेवतत्तेनसंप्रतिपन्नत्वात॥लक्षणाअदृ
[illegible] ॥यथापूर्वःपक्षः॥सौर्यकर्मणिअविकारेण
[illegible] ज्जितिमनूज्जेषभिर्वा॥फलेनपर्यवसितं॥देवता
[illegible] ॥देवताप्रयोजयतीतिविकल्पोअनर्थत्वात॥ ॥नन्वेतदस्तिअग्न्यादयोप्रयो

243
1437

[illegible]देवता॥ [illegible]र्हति॥ [illegible]॥ [illegible]देवतायाआगे
[illegible]देवतापि [illegible]॥ देवता[illegible]॥ संभवानं[illegible]कर्मणोपी[illegible]
[illegible]॥ [illegible]देवता[illegible]
[illegible]सर्वत्र[illegible]
[illegible]देवताना[illegible]भवति॥ उच्यते[illegible]
[illegible]॥ एवं[illegible]देवता[illegible]प्रमाणं॥ [illegible]
[illegible]॥ देवता[illegible]उपचारा[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ का[illegible]
[illegible]इति॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]गम्यते॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]इति एकत्वादि[illegible] ४
[illegible]
[illegible]देवता[illegible]॥ [illegible]देवतेति गम्यते॥ ॥
[illegible]देवता[illegible]

[illegible]॥ एवं हि[illegible]
[illegible]देवता
[illegible]
[illegible]॥ एवं
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]धना
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]फल
[illegible]गम्यते॥ [illegible]॥ ॥
[illegible]॥ [illegible]देवता
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]देवताया॥ [illegible]गम्यते॥
[illegible]॥ [illegible]

445
1937

आ०९

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्तुतिः
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अथ य
[illegible] ॥ [illegible] कस्य देवतार्थस्य वाक्य
[illegible] ॥ [illegible] वाक्य ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] देवता
[illegible] ॥ [illegible] भवतेः सत्तु फलयते [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] फलवत् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तथा स्तुतेर्मन्त्रार्थत्वं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] एवं परार्थत्वं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] मन्त्रार्थवादाः परत्वंति ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मात् तत एव स्मृति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तत् देवं परमिन्द्रस्य हस्तो विधृत
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] प्रतीयते ॥ आह यदि तत्संस्मारितवन्तं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] तदभिप्रायेत [illegible] नोपपद्यते ॥ य
[illegible] ॥ [illegible] ॥ मन्त्रे तदसंबद्धं वा कल्पित

[illegible] ॥ स्तुतिर्वाक्यप्रत्यक्षेऽपि तुल्यं ॥ अथैवमुच्यते ॥ नास्त्येतद्वचनं योग्यत्वात् ॥ तस्य हस्तमिति ॥ उच्यते ॥ नैतदध्यवसे
यं ॥ आदित्यब्राह्मणे वेदस्य प्रमज्यते ॥ नच गृहीतविधानास्तीति चेदुच्यते ॥ प्रमाणाभावात् ॥ एतस्मादेव वचनात् अर्थान्तरकल्प
नं हस्तग्रहणं विधीयते ॥ नच ॥ अयथार्थता प्युच्चारणं संभवत्येव ॥ यथाऽयथादृश दाडिमानि षडपूपा इति ॥ यस्यापि चेष्टप
रोविधिवद्वा देवेन्द्र इति त्वा पीन्द्रशब्देनामंत्रणं संबोधनार्थं संबोधनमनुपपन्नाय ॥ तत्र संबन्ध उपत्तमन्यते ॥ अनुपल
कं न्याख्यानं वाऽसौ केनचित्प्रकारेण संबन्ध इत्येवगम्यते ॥ अनवगते संबोधनं व्यर्थं स्वेन प्रामाण्यात् संबन्धगत्या लिङ्ग
न्यतरभिधेयत् ॥ व्यक्तमदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिः ॥ नचासौ संबन्ध इत्येवचापीत ॥ प्रमाणाभावात् ॥ स्या
त् संबोधनवचनं नसंबोधनाय निर्देशनार्थमेव अविग्रहपक्षेऽपि तन्निर्देशार्थमेकं भविष्यति ॥ तत्रामंत्रितविभक्तिव
चनं स्तुवंत ॥ एवमिदं देवतारव्यं साधनं साधकतमं पार्श्वतानित्व संबन्धसाधयन्निति चेत् ॥ नच्चादि चोपचयं मानः सं
बन्धिगात्रं नाम यत्र ॥ तथा संबोधनशब्देन निर्देशोच्यते ॥ गृहीतवन्तो नयं तेन हस्तं ॥ तदाक्षयाव यमित्यर्थः ॥ अस्यापि
रिन्द्रकर्म कर्तव्यमित्येतदनेन स्यार्थेन ॥ तथाऽहं मद्यावापृथिव्योर्दूरे अपारे च हस्तं गृह्णामि ॥ यद्येवं नहि तत्प्रतिनाम्नि
ति संनामिवमर्दि ॥ स्तुत्यर्थेन वदति ॥ तस्यापि तावत् प्रमाणमस्ति ॥ नेदं वचनं यदा काशिरिति ॥ किं तर्हि [illegible]
समहानिति ॥ अन्यार्थस्तवकाशिरस्तीत्यस्य स्तकाशिमहानितिसाहित्युत्याख्युतिरूपं प्रयतेत ॥ नेतभापोग [illegible]
विधिरकेरांगैर्नालिसंयोग ॥ पौरुषविधिकमस्यार्थं नैस्तुभिर्भवतियथा ॥ एतेन [illegible]
रितेभिर्गासभिः ॥ विद्धा प्रावाण सक्तनः सुकृत्यया ॥ दानुश्चित्सूचिद्विरद्धमागतेति तथा ॥ [illegible]
नमिति ॥ तस्मात् स्तुतिवचनादर्थापत्तिर्भवति ॥ पुरुषविधित्वे देवतायाः ॥ तथा [illegible]
वामिन्द्र इति ॥ किं तर्हि यास्य धीवासामहती धीभाव तेनास्ति प्रमाणेन च [illegible] वास्तु [illegible] ॥ [illegible]

४४२
१४३२

[illegible]कार्थाद्विनियुंजंते ॥ तद्देवताभिप्रायादेवेम [illegible] ॥ [illegible] देवतापरि 449 / 1937
[illegible] त्वं वगम्यते ॥ नशक्यावाधितुं ॥ यापि देवतानां [illegible] क्रियायाम्[illegible]वते ॥ परित्वरकाणामभि
[illegible] ॥ तथा देवतानां याकांतियथा परित्वारकाणामभिप्रायो [illegible] भवति यः पराभिप्रायमनु
[illegible] ॥ न स्वस्याभिप्रायाद्विनायो गो भवति ॥ अपि च नं चैतद्वचनं [illegible] भाव ॥ स्तुतिवा
[illegible] ॥ स्तुतिवादे च संभवति ॥ वचनप्रामाण्यादि शिष्यनद्विगम्यते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ यदुक्तं स्मृत्युपचारान्यर्थदर्शनेदरातिममीदतिचेति ॥ [illegible] ॥ यदन्यार्थदर्शनं [illegible]
[illegible] नयच्छनीति ॥ नन्व [illegible] ॥ [illegible]
पयतीत्यत्र ॥ ऐंद्र [illegible] ॥ [illegible] कर्मत्वित्वात् ॥ [illegible]
नि प्रधानत्वात् ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] धीयते ॥ अ
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ द्रव्यसं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] याम्नायते
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्यात् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] द्रव्य

आ० ८

[illegible] सामर्थ्याद्दैत्यमिति मन्यते॥ संख्या
[illegible] इति चाहेतुना धर्मः
[illegible] कारण इत्यहो मेऽपि धीयते॥
[illegible] विवर्तीदिनत्वमिति॥ प्रकरणाद्दावसंवली
[illegible] कर्म अद्दलेषमन्यकरणस्तगुणं भवती
[illegible] अपूर्वमनुकनायांतु सिद्धायां पेके
[illegible] चहुहोत्रपौर्णमासीनमिव
[illegible] लक्षणवा पूर्वसमभिव्या
[illegible] धर्माः अर्थकारितेव प्रमाणेन वन्यवस्थाप्य
[illegible] भावरुणां मीनामिसनुमिर्भवितं
[illegible] पूर्वमतस्मालयआश्रयितव्येइति॥ ऐंद्रा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] मन्यते॥ [illegible]
[illegible] कल्यपि
[illegible] मनुमकरणं वा
[illegible] सकरणवना
[illegible] मनुष्यते॥ किंच
[illegible] अन्यत्ते॥ नैवंशक्यं
[illegible] अन्यतरलक्षणवा
[illegible] साधनविशेषलक्षणार्थजा
[illegible] तंदुलमिवहुतिकरवाहि
[illegible] अपूर्वसाध्यवस्थां
[illegible] साधनविशेषलक्षणार्थजादिति वि सतिमवस्था
[illegible] अपूर्वेप्रिंद्र
[illegible] धर्मस्य सर्वविषयतां [illegible] आदि मनुक्ताः प्रोस
[illegible] प्राप्नुवंति॥ नचे
[illegible] सर्वविषयताधर्मस्य प्रविष्यती
[illegible] एवं प्रकरणमनुपपन्नं नन्वसर्वविषयताधर्मस्येति॥ ॥आम्नुवित्रा[illegible]॥

451
1937

मी॰ भा॰

ननदेवं॥ नहिश्रूयते॥ प्रकरणयुक्ताग्नीद्ध्योनिर्वपत्याः प्रोक्षितव्यार्थ्वतिननु प्रकरणानुग्रहायेतदन्यपसानुंनेत्याह
नहिवाक्येनबाधितं प्रकरणमुत्सहते धर्मान्नियंतुं॥ अथापिनबाध्यते॥ तथापिन प्रकरणस्यविशिष्टसामर्थ्यमस्ति॥
कर्तव्यतयाहितत्क्रियमाणंबाधते॥ नप्रसिद्धसंबंधमिवविशेषणत्वेनतस्मात्प्रवर्तयागविशेषितानांव्रीहीणांनोवि
निर्वापः प्रोक्षणंवाबाध्यतइति॥ ॥अधिकारादितिचेत॥ इतिचेत्पश्यसि॥ नप्रकरणंविशेषणंव्रीहीणामितिवादः॥
अधिकारात्वदास्यत्वध्वर्युरिमेभक्तार्थाइमेकर्मार्थाः तत्रकर्मार्थानप्रोक्षिष्यतीति॥ ॥तुल्यपुनाधिकारःस्यादध्वर्यादि
तस्थ संबंधः पृथक्कुसतांयज्ञार्थनाभिसंबंधस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनंतुल्यापन्नेप्रादिययुएवणात्र्यांस्तएवकर्मार्थाःनष्ट
धकुकेचित्कर्मानामनन्यनिरूपास्तकर्मार्थाः समाप्तंभवेदित्यर्थानत प्रोक्षणादिषुदोषोनस्यात॥ निर्वापंतुदा
षः॥ ननत्रकेचनप्रकृताविद्यते॥ पृथक्कुसतांयज्ञार्थेनविनिर्वापःश्रूयते॥ कथंअपरेणगमयिष्यंप्रागीयमनोव
स्थितंभवति॥ तस्यदक्षिणेनकुमाल्क्यंनसांधिनिर्वपतीतितस्मात् धर्मस्यसर्वविषयत्वंप्राप्तोत्सवंपूर्वेणहेतुनाभ
पूर्वमप्युक्तत्वं प्रोक्षणादीनामिति॥ ॥देवशब्दमुपांशुत्वंतेषांस्याछ्रुतिनिर्देशात्तस्यचतत्रभावात॥ ज्योतिष्टोमेसमा
म्नायते॥ यावाएषायज्ञस्यतस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनउपांशुचरंतीतितत्रेयोर्थः सांशयिकः किंप्रागग्नी
षोमीयाद्यानिकर्माणितत्रत्वयुक्तमुपांशुत्वमुतपरमापूर्वप्रयुक्तमितिकिंप्राप्तं॥ प्रागग्नीषोमीयाद्यानंगाद्यपूर्वाणि॥
आरादुपकारकाणि॥ यच्चप्रधानंद्रव्यसंस्कारकंतत्प्रयुक्तोयंधर्मोयोयंदेशसंबद्धः॥ कुतएतत॥ श्रुतिनिर्देशात्॥ म
र्यादयादेशलक्षितायपदार्थाः श्रुत्याएतेनधर्मेणसंबध्याएतस्मिन्देशेपदार्थास्तेरुपांशुचरंतीतिननुवाक्येन
पधर्मोविनियुक्तेनश्रुत्यानद्रव्यमानवाक्येनेतिकिंतर्हिश्रुतेनास्यकवाक्यतानप्रकृतेनलक्षितेनकल्प्यितेवेति॥ उच्य
तएष्टहीमएतदंगापूर्वाप्याप्रयेधर्मइति॥ ननुप्रधानद्रव्यस्यसंस्कारकंयदपूर्वतस्यापीति॥ कतमनतयत्प्रधान

भा॰

द्रव्यसंस्कारमपूर्वंतस्मिन्देशेस्यात्तुअतेः॥ नसभवतत्रभावात॥ नस्याग्नेयंजातीयकस्यापूर्वस्यतस्मिन्देशेभावात॥
अस्तिहिसोमपरिवहणीयंनामस्वकंतस्माद्देशधर्मोभविष्यतीति॥ यथाप्रणीताः प्रणेष्यन्वाच्यंयच्छतितासदवि
स्कन्नाविस्रजतीतिअस्मिन्देशेयेपदार्थास्तेषांधर्मोयंमोनप्रधानापूर्वस्य॥ एवमिदमप्युपांशुत्वमिति॥ ॥यस्य
वानैवोपात॥ वाग्दत्तस्तोविपर्यवत॥ नैतदस्तिहइपतोधर्माइविकस्यतर्हिपरमापूर्वस्येति॥ कुतस्तत्संयोगात
मकोपतोमवति॥ यज्ञस्यसंबोगोयतुएषाएवयज्ञस्यप्राचीनमग्नीषोमीयादितियज्ञस्यप्राचीनमितिसंबंधःन
शुधाएयज्ञबोधि॥ कुतः प्राचीनंकिंचिद्यस्यज्ञस्येतिसबंधोविधिःयदरोयोप्यतितवःप्रवृत्तिविशेषकरोभविष्यति
इतरथास्त्वनुवादरोपः सन्ननर्थकः स्यादवादमाजंस्यानर्थकमिति॥ प्राचीनमितिचयज्ञभागंश्रुत्यावदतिलक्षय
तिचमद्रतान्पदार्थान्श्रुतिकत्तव्यातिरेवेचश्रुतिर्ज्यायस्यात॥ तस्मात्प्राग्देशस्यैषधर्मः तेनास्यश्रुत्यासंयोगः
गमाग्देशमतांपदार्थानांपरस्परलक्षणयासंबंधःस्यात॥ अथाप्यर्थवादवदशेषयज्ञस्येतिस्यात॥ तथापिप्राग्दे
शश्रुत्याधर्मेणसंबंधेनप्राग्देशगताः पदार्थाः लक्षणयेतियज्ञप्रयुक्तानेचवाच्या॥ अपिचप्रत्यक्षउपकारः पर
मापूर्वंलक्ष्यते॥ प्राचीनमग्नीषोमीयात्तदुपांशुत्वेनशिथिलप्रपन्नाःप्रचरंतिस्विन्नः सुखंबहुप्रतांतात्सोख्य
महार्नेवंपाति॥ तस्मात्परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति॥ ॥अनुवादश्चतदर्थवत॥ अनुवादश्चातद्देशपदार्थस्ये
वमर्थवत्स्वाएषाप्राचीनमग्नीषोमीयादितिशतानकच्छरादिगतिः यथाशकुनिग्राहकस्यशकुनिंजिघृक्षतःछ
रानामभविर्भवविद्यानिःपादन्यासोदृष्टिश्चनिधानमयःक्रूरणंचकूपमनवबुधःशकुनिर्गच्छेतेतिएवमिहाप्य
नवङ्कमियमरातुंयज्ञंप्रच्छन्नगतिरूपांशुत्वंनामवधाशकुनिग्राहकस्यअस्मिन्देशेशनैःपादन्यासोनसतद्दे
शार्थः अनर्देशाभिप्रतस्यशकुनेरर्थेनक्रियते एवमिहाप्युपांशुत्वंननद्देशानांपदार्थानामर्थेनक्रियते॥ तद्देशाभि

452
1937

गतस्य यज्ञस्यार्थे नगम्यते ॥ वस्तुस्वरूपं वस्तुविशेषं मन्यते ॥ तस्मात्तरामर्थवादः परमापूर्वमनुक्रान्तां दर्शयति
यज्ञस्य पासरेविय आरामुमेलाता एवं यज्ञस्येति ॥ ॥ मणताश्विन चेति चेत् ॥ इति यदुक्तं तस्य परिहर्तव्यं ॥ ॥ यज्ञ
स्याप्रुतित्वात् ॥ नैतदेवं तद्देशपदार्थमनुक्तमेव स्यात्परमापूर्वमनुकमात्रपदार्थानां यज्ञभावविशेषतां गम्यमस्
बंधेनाव दृश्यते ॥ यज्ञस्याप्रुतित्वात् ॥ [illegible] ॥ अतिदानीं [illegible] यशतंत्र निष्पन्नात्म [illegible]
जन्म नीवा वा चं यच्छनडति ॥ उच्यते ॥ तद्देशपदार्थानुक्रमामाभिलेखवदकल्प्यते ॥ कथं यज्ञो विस्तारयितुं वा वा चं यच्छन ॥ तौ
वा चं यमी संनाव विक्षिप्यमाणे [illegible] मनाद क्षिप्यति ॥ यज्ञमानमेवं वाग्यमेनानान्यत्वेन स्कः प्रमादवि
ष्यंतं संबोधयिष्यति ॥ अंतरष्यंतरीव [illegible] सार्वति ॥ नकेवले [illegible] विस्तारयितुं वाग्यमः शु
[illegible] अस्मिन्काले [illegible] संचीन [illegible] विस्तारसंकाशः ॥ तस्मादंग प्रयुक्तवायामप्युपपद्यते
यदध्वर्युर्यजमानो वा चं यच्छत [illegible] इति द्वितेन कारणेन [illegible] कर्तव्य कालापदेश
रव गम्यते ॥ यथाव यं वाग्यमेन [illegible] ॥ ॥ तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ [illegible]
चाशब्दात् प्रसंगविपर्यावर्तते ॥ नैतदस्ति ॥ परमापूर्वमनुक्रमपां [illegible] माचीन मग्नीषोमीयादिपदार्था
स्तस्य युक्तं ॥ कुतः ॥ संघातस्याचोदितत्वात् ॥ संघात [illegible] संभावकः ॥ नत स्यां भागः उपांशुत्वेन सं
बंध इति चोदनानेय संबंधः क्रियते ॥ [illegible] कुतस्तस्मादिति पदेन
व्यवधानात् ॥ अथापि प्राचीनतसंबंध [illegible] परमापूर्वमनुक्तं ॥ नहि [illegible] संबध्यते ॥ किं तर्हि
देशगताः पदार्थाः यद्देशादि संबध्येत ॥ [illegible] सत्वं होतदूर्ध्वि ॥
निकस्मिन्निकश्चदेशो वह व सत्र पदार्थाः तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वं न संबंधेन तद्देशस्येति ॥ कथं पुनर्वाग्याव

गम्यत इति यदि तस्य नबल [illegible] विशेषा [illegible] प्रतीयते ॥ [illegible] विशेषा
[illegible] तस्मात्तद्देशपदार्थाः [illegible] ॥ तेनोपांशुत्वेन संबध्यंत इति ॥ [illegible]
[illegible] पांशुत्वसन्निति ॥ कथं नोपां
[illegible] पांशुत्वं प्रभावात्तेषां पुनिवेद
[illegible] दिपूर्वापांशुत्वसंबंधो
[illegible] प्रसः यथा [illegible] संबधत्वात् ॥ ॥ अग्निधर्मः [illegible] पौर्णमासीवत् ॥ अस्त्यग्निर्थए
[illegible] तु नहि [illegible] ॥ हिरण्यशकल [illegible] मग्निं प्रोक्षति वेद
[illegible] विकर्षयति ॥ [illegible] विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्तव्यं ॥ अथ सकृदेवक
[illegible] ॥ [illegible] प्रति [illegible] व्यांतर इति ॥ यदि सकृदीयितत्स्लक्षि
[illegible] विशेषसर्वा [illegible] प्रोक्षणं विकर्षणं च [illegible] व्यांतरेनतः सकृदेवेति ॥ किं प्राप्तं ॥ प्रतीष्ट
[illegible] शावर्तनं कथ मवगम्यते ॥ द्रव्यांतरत्वाभावात् ॥ द्रव्यांतरे [illegible] वास्ति कश्चिच्छब्दे नाभि
[illegible] कथं पुनर्नाग्नीति गम्यते ॥ द्रव्यांतरेवैलक्षण्यात् ॥ तन्नहि द्रव्यांतरमस्तीति गम्यते ॥ न
[illegible] माणे [illegible] लक्ष्यते ॥ [illegible] संयुक्तः लक्ष्यते ॥ द्रव्यांतरंकः प्रसं
[illegible] द्रव्यांतरमपि न लक्ष्यते ॥ तत्र द्रव्यांतरस्य समवायिना [illegible] मपि निर्भाना
[illegible] स्य द्रव्यांतरगते धर्मे एवोपकल्प्यते ॥ [illegible] कस्मिन्नाकृष्यमाणे का
[illegible] निमित्त बुद्धि भवति ॥ नावयवबुद्धिर्दृश्यते ॥ नापि केन चिदनुमानेनानु

4 55
1937

मी०भा०
१०

मेत्पिने॥ ननन द्रव्यांतरं जानमित्युच्यते॥ इदन्तु मेवेष्टकायहीत्वा कृष्य संवागच्छति नेष्टकांतराणि संधिश्च्वलक्ष्यंते तेन नाव आ०२
यवसंस्तुतिरस्तीति गम्यते॥ तस्मान्नाग्निद्रव्यांतरं॥ तत्रेष्टकाभिरग्निं चिनुत इति चयनमात्रमिष्टकाभिः कर्तव्यं॥ नावयवमा
त्रेणास्ते नाकिंचिन्न दृष्टमस्ति तस्मादग्निविधानार्थामिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामवगम्यमाने विशेषत्ववासोम
यत्राह्मणां विकर्षणं च कर्तव्यं पौर्णमासीं च नयथा य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति आग्नेया
दयएवं किंचितेनार्थांतरं किंचिन एवमिहापीति॥ ॥अग्निर्वास्यात् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात्॥ वाशब्दात्पक्षोविप
रिवर्तते नेतदस्ति यतीष्टकं कर्तव्यमिति॥ कथं तर्हि सकृदेवेति॥ ततएतद्दूर्ण्यते॥ द्रव्यांतरमिष्टकाभिः क्रियते॥ तत्रा
ग्निर्विधातव्यः तत्र चाग्निः शब्दो वर्तत इति कथं परार्थेनेष्टकानां निर्देशात् इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति तृतीयया विभक्त्या
पारार्थ्यमिष्टकानामवगम्यते॥ यदि चयनमात्रमत्रोच्यते॥ तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते॥ तत्रा द्वितीयया विभक्त्या संयोग
स्यात्॥ तृतीयया संयोगो वाक्येन तस्मादिष्टकाभिरन्यत् क्रियते तत्राग्निर्विधातव्यः तदर्थादिष्टकाश्चयनं चेति॥ आहत
न्वेतदुक्तं॥ तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यत इति॥ अत्रोच्यते॥ नाभावः प्रत्यसातत्रैकबुद्धिः सावर्द्धे इष्टकासु ता
वकल्प्यते॥ न चावयवसंधिर्दृश्यते॥ पुरापिठन्तानां॥ तस्मात्समसंयोगप्येकबुद्धेनुत्पादादेकमिष्टिकाभ्यो व्यतिरिक्तं
द्रव्यमग्निविधानार्थमस्ति यदेवाइष्टकासंधिरप्येकबुद्धेरेवावगम्यते॥ यत्विष्टकाकर्षणेन कृत्स्नाकर्षणमिति॥ सत्यं
मेवस्थासतोनत्रविच्छेदः क्रियते॥ द्विविधानिहि द्रव्याणि स्थावराणि जंगमानि च॥ तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति॥ यथाव १०
नस्पतौ पर्णं गृहीत्वाकृष्यमाणे नकृत्स्नः कृष्यते॥ स्थावरत्वात्॥ इदमपि स्थावरं चेद मग्निद्रव्यं तस्मात्सकृदेवमो
क्षणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति॥ ॥[illegible]दनामसमुदायात् पौर्णमास्यां तथासंस्यात्॥ अथवदुक्तं य एवं विद्वान् पौर्ण
मासीं यजेत य एवं विद्वानमावास्यां यजेत इति॥ तत्राग्नेयादिभ्यः किंचिदर्थांतरं तथेहापीति॥ उच्यते॥ तत्रैकपौर्ण

मास्यां तथाभावः ॥दनामसमुदायेद्विनत्रकर्म॥ न चकर्मस्याध्यांविद्यते॥ इदन्तु विध्यंतरमस्तीत्युक्तं तस्माद् द्वयमेव पौर्णमा
स्यादि॥ ॥पत्नीसंयाजांतत्वं सर्वेषामविशेषात्॥ अस्त्यदर्गणः द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति तत्र श्रूयते॥ पत्नीसंया
जान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति॥ तत्र संशयः सांशयिकः किं सर्वेषामह्नां पत्नीसंयाजांतं प्रागुत्तमादिति॥ दशमं वर्जयित्वा सं
देहः क्रियते॥ तस्यादिमान्मांसनाव वर्तनोक्तां किंतावत्प्राप्तं॥ सर्वेषामह्नामिति॥ कुतः अविशेषात् अविशेषेणोच्यते
पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति॥ न च केश्चिद् द्विशेष आश्रीयते॥ तस्मात्सर्वेषामिति॥ लिंगाद्वा प्रागुत्तमात्॥ वाश
ब्दः पक्षव्यावृत्तौ॥ प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्तता स्यात्॥ कुतः॥ लिंगात्॥ किं लिंगं भवति॥ पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठ
न्त नवाहरुत्तमदर्शन॥ असंस्थितो हि यज्ञ इति॥ यस्मिन्नहन्य संस्थितो यज्ञस्तस्मिन्नेव पत्नीसंयाजांततां दर्शयति॥ कथं
हन्यर्थेन संस्थाभिधीयते यस्मादिमान्यसंस्थितान्यहानि तस्मादेषु पत्नीसंयाजांततेति संस्थितिश्चान्यदहनि॥ अपिच
यच्छदः सुपत्नीसंयाजांततानेषु संस्थादर्शने कीर्त्यमानात्तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयाजांततायाश्च सामानाधिकरण्यं
असंस्थाच प्रागुत्तमाद्दृष्टा प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजांततामध्यवस्यामः॥ ॥अनुवादो वा दीक्षायथानक्तं संस्थापन
म॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ नैतदस्ति प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजांतता स्यादिति किं तर्हि सर्वेषामविशेषात्॥ यदुक्तं य
प्पत्नीसंयाजांततेषु संस्थादर्शनं॥ तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमात् अन्हां पत्नीसंयाजांतता असंस्था पत्नीसंयाजांतयोः
पत्नीसंयाजांतता स्यात्॥ न क्तं संस्थाया वरुणपाशाभ्यामेव सर्वेषामन्हां शब्देन गम्यते॥ असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुत्तमा
दन्हां यदेतदसंस्थितेहिनीर्ह यज्ञ इति अर्थवाद एष पत्नीसंयाजांततानुत्यर्थः तथाप्य संस्थितोयज्ञश्चिरेण संस्थाप्य
त इत्यालोच्यते॥ यस्माच्चिरेणसंस्थाप्यते॥ तस्मादवक्लृप्यतां पत्नीसंयाजान्यहानि भवंति॥ संतिष्ठमाने च वाहः
सुसंग्व्यावचनं पत्नीसंयाजांततापरां मार्थं संस्थावंतितान्यहानि अवभृथादयएषा शेषाः पदार्थाः कारिष्यंते॥ यथा

457/1937

मी॰भा॰
१०

मांषेन॥ ननन द्रव्यांतरं जातमित्युच्यते॥ इदं तु संवेदका यद्गृहीत्वा कृष्यं सेवा गच्छति ने [illegible]
यथसंस्कृतिरस्तीतिगम्यते॥ तस्मान्नास्ति द्रव्यांतरं॥ ननु इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वचनमात्रमिष्टकानि [illegible]
न्नेण संबंधेन किंचिद दृष्टमस्ति तस्मादग्निविधानार्थामिष्टकानां वचनमनुवादो [illegible]
वप्रोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यं पौर्णमासीवत् तथा य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वान मावास्यां यजत इति [illegible]
रथ एवं क्रियंते नार्थांतरं किंचित एवमिहापीति॥ ॥अग्नेर्वा स्याद् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात्॥ [illegible]
दिवर्ततेने तदग्नि प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति॥ कथं तर्हि सकृदेवेति॥ तत एव तु उच्यते॥ द्रव्यांतरमिष्टकानि॥ क्रियते॥ [illegible]
ग्निनिधानव्यः न च चाग्निः शब्दो वर्तत इति कथं परार्थेनेष्टकानां निर्देशात् इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति [illegible]
पारार्थ्यमिष्टकानामवगम्यते॥ यदि वचनमात्रमतोच्यते॥ तदिष्टका संस्कारार्थमवगम्यते॥ [illegible] ॥ याग
स्यात्॥ इतीयथासंयोगाया [illegible] इष्टकाभिरन्यत् क्रियते [illegible] ॥आहन
न्वेतदुक्तं॥ तस्याभावादयमन्यः पक्षः [illegible] इति॥ अत्रोच्यते॥ [illegible] चष्टकासुता
वकल्प्यते॥ न चावयव संभिद्यते॥ पुरापि [illegible] ॥ [illegible] काभ्यो व्यतिरिक्तं
द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति यदेवा इष्टकासंधिर [illegible]
संवधांमतो तन विच्छेदः क्रियते॥ द्विविधानि हि द्रव्याणि स्थावराणि [illegible]
नस्पतौ पर्णग्रहीत्वाकृष्यमाणे न कृत्स्नः कृष्यते॥ स्थावरत्वात्॥ इदमपि [illegible]
क्षणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति॥ ॥चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा तत्स्यात्॥ अभ [illegible]
मासीं यजेत य एवं विद्वानमावास्यां यजेत इति॥ [illegible] किंचि [illegible] थानरं न थे [illegible]

मास्यां तथाभावः चोदनासमुदायेहि तत्र कर्म॥ न च कर्मस्वाभाविप्रते॥ इह तु [illegible] तस्मादेवमस्यां पौर्णमा
स्यादि॥ ॥पत्नीसंयाजांतत्वं सर्वेषामविशेषात्॥ अस्मद्दर्शने [illegible] श्रूयते॥ पत्नीसंया
जांतान्यहानि संतिष्ठन्त इति॥ तत्रायमर्थः सांशयिकः किं सर्वेषां [illegible] पत्नीसंयाजांतं [illegible] दशमे वर्जयित्वा सं
देहः [illegible] ॥ सर्वेषामन्हामिति॥ कुतः अविशेषात् अविशेषेणोच्यते
पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठन्त इति॥ [illegible] ॥ तस्मात् सर्वेषामिति॥ किं प्राप्तं [illegible] ॥ वाश
[illegible] ॥ किं प्राप्तं॥ किं न भवति॥ पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठ
न्त [illegible] ॥ पत्नीसंयाजांततां दर्शयति॥ कथं
[illegible] पत्नीसंयाजांतेति संस्थितिश्चान्येद्युनि॥ अपि
[illegible] पत्नीसंयाजांततायाश्च सामानाधिकरण्यं
[illegible] पत्नीसंयाजांततायाम् [illegible] ॥ ॥अनुवादो वा दीक्षायथा नक्तं संस्थापन
[illegible] ॥ [illegible] पत्नीसंयाजांतता स्यादिति किं तर्हि सर्वेषामविशेषात्॥ यदुक्तं
[illegible] ॥ [illegible] पत्नीसंयाजांतता असंस्था पत्नीसंयाजांतयोः
[illegible] ॥ [illegible] सर्वेषामन्हां [illegible] गम्यते॥ असंस्था पुनर्न्यायेन प्राप्नुत्तमा
[illegible] संस्थितेति [illegible] अर्थवाद एव पत्नीसंयाजांततास्तु [illegible] संस्थितोपज्ञाश्च रेण संस्थाप्य
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मादवक्लृप्तां पत्नीसंयाजांतान्यहानि भवंति॥ संतिष्ठमाने द्विवाहः
[illegible] पत्नीसंयाजांतता [illegible] संस्कारविताऽन्यहानि अवभृथादय एवं शेषाः पदार्थाः करिष्यंते॥ यथा

457/1937

दीक्षोन्मोचनवचनेनकृतसंस्थापनस्यार्थवादः॥एवमेनंनद्रष्टव्यंवरुणपाशाभ्यांवाएषोविधीयते॥योदीक्षितोहोमोजवरुण
पाशौपर्यादिवासंस्थापयेदनुन्मुक्तोवरुणपाशाभ्यांनियच्छामदति॥भेनदेवंनहीदंविधीमूलदर्शनेनान्यलक्षणमलंभतो
मृगतृष्णारूपमेनद्दर्शनंयदप्यसंस्थाहेतुरपितदपिनस्यात॥उक्तंहिस्मृतिस्तुशब्दपूर्वकत्वादिति॥नचसामानाधिकर
ण्येनोन्मुच्यते आत्मनोहिस्वार्थाद्‌इति॥अनुमुक्तःसवरुणपाशाभ्यांननावन्दीक्षायामुच्यते॥अवभृथोहिदीक्षोन्मोच
नार्थः॥अथवोच्यते॥वरुणपाशाभ्यामेवनिर्मुच्यतइनिवेदवानियमास्तदानींविसर्जनंयोनालोच्यवादोभवति॥
एवमिहापिचिरेणसंस्थामालोच्यासंस्थिनवचनंभवतीति॥स्याद्दानारम्भविधानादंतेलिंगविरोधात॥[illegible]
विपर्ययिर्वर्तते॥भवतुआगन्तमानपत्नीसंयाजांनतानव्यारभ्यान्तममहरेवाविधीयते॥कथंतर्हिसामान्येनपत्नीसंयाजां
तान्यहानिभवंतीतिनशक्यतेलिंगविरोधोभवति॥कापुनर्न्यायेनप्राप्तिरिति संयाजांतान्यहानिसंतिष्ठंतइतितन्नैवत
दुक्तंभवति॥शिष्टमवक्लृप्यतइति॥संतिष्ठंतेनानुष्ठीयंतइतिकर्तव्यापारएषपरमतोलितिमुसह[illegible]नाणखह
मुअवरूपंकस्मिंश्चित्पदार्थेरवस्थामावसम[illegible]परमस्याश्चःपदार्थाःअनुष्ठातव्याःतत्रानियमितिप्राप्तेसपत्नीसंयाजां
तसंस्थाप्यमितिपद्यतेतस्यावस्थानस्येनद्भयोजनंकथमहरंतरस्यपदार्थानुष्ठीयतेचेति॥आहतन्न्वेतदुक्तं॥त
स्यातावादयमन्यःपृष्ठःपरिगृह्यतइति॥अत्रोच्यते॥नाभावःप्रत्यक्षानुष्ठानतायोगपद्यमतउच्यतेतिएतद्
दृष्टमवस्थानकार्यंतस्मिन्ननदृष्टंनशक्यंकल्पयितुंतत्राहदृष्टं॥तत्रनपत्नीसंयाजांनतानत्वांतस्यप्रयोजनानवक्षि
त॥तस्मात्प्रागादिकार्यंप्रकाशयंदेवतार्थमितिकृत्स्नदेवताभावाद्देवतातत्रोत्कर्ष्यंते॥विभक्तिश्रुतिस्तुप्राक्षिप
दिकार्थंपदांतरविशेषणंदापयति॥तच्चहान्निपदांतरं॥श्रुतिश्चलिंगाद्बलीयसी॥तस्मान्नोत्कर्षः॥आह यदासम्प्रिया
यायजमानपशास्त्रदाकथमनूहइति॥उच्यते॥ज्ञापनार्थमिदंवाक्यंनानुज्ञापनार्थं॥अज्ञो[illegible] ११

तत्रदृष्टार्थानुज्ञापनंपूर्वपूणोनकृतंनरदृष्टार्थमापद्येतअपि[illegible]
मसवइत्यनुज्ञापितज्ञापरविशेषणार्थंकार्स्नं॥अनगुज्ञा[illegible]
नस्याश्चोपनार्थमपएवार्थःनविनादयःशब्दाओहि[illegible] ॥[illegible]॥नस्मिन्नेवदवाकेरर्थपूर्वेन
[illegible]तेसोपिनसमवेतव
[illegible]वचनंकृतः॥स
[illegible]॥एवमनेकसर्वमाक्षिपति॥अबेलसर्णपत्र
[illegible]॥इदमसमवेतवचनेएषोहस्तानामर्कःसइ
[illegible]निर्वपामीतनेनतद्वचसानिर्वाच्य
[illegible]तवचनसस्वाप्यर्थतस्मात
[illegible] ॥नसमवायात॥नैवदेवं॥
[illegible]निर्वापश्चितिअन्ये
[illegible]कारणमग्नमेत्ताशुचंकरोमीति॥एवंहि
[illegible]शब्दऊहितव्यश्चक्रियमा
[illegible]हिदेवानितिहपदितंडुक
[illegible]गुणपाघेदवलस्तेनभान्यशु
[illegible]॥सउपिधान्यशब्दोवर्तते॥तंडुले

459/1937

बोध्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते॥ तदसमवेतत्वेऽभिधानेऽदृष्टं यथा स्यादिति तस्माद्द्विरुक्तिर्न निहितव्यमिति॥
न समवायात्॥ नैतदेवं समवेतोऽपि धान्यशब्दार्थः सहितं तुलेषु वर्तते॥ तद्विकारत्वात्॥ तस्य व्याय धाकृतिः कुशालया
भुज्यंते गावः पलं तदिति श्रुत्युपादाने दृष्टं कल्पयितव्यमिति॥ लक्षणाशब्दः परिकल्प्यते॥ तस्मात् समवेतवचनाविकारत्वा
द्धितव्यमिति प्रयोजनमभिगावधानामयनं षट्संवत्सरं तत्रेदं समाम्नायते संस्थिते संस्थिते हनिग्रहपतिर्मृगयमाणितम
ननवानस्यानहंतितेषां तरसामवनीवाः पुरोडाशाः भवंतीति॥ तत्राभिकारण धान्यमसि धिनुहि देवानिति प्रयोगः क
र्तव्यो यथा पूर्वपक्षः यथा तद्विं सिद्धांतहः कर्तव्यः॥ मांसमसि धिनुहि देवानिति॥ चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदधिका
रः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति तत्रेडा निगदः इडोपह्वानं तस्य समादिः तत्रेदमाम्नाय
ते॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति तत्रायमर्थः सांशयिकः किं कृ यज
मानं कृयज्ञपतिशब्दं कूहितव्या स्वतावि कारणप्रयोक्तव्य इति॥ तत्रेदं तावत् परीक्ष्यते॥ किं समवेतवचनो यज्ञपतिउ
तासमवेतवचनः यदि यज्ञपतिवद्विवचनं यज्ञपतेरूपकारकं ततः समवेतोऽस्ति भावोऽथ यत्स्तुत्यर्थं ततोऽसमवेता
भिधायी॥ किं प्राप्तं॥ कूहितव्यं समवेताभिधायीति॥ कथं यज्ञपतिरुद्धिवचनाद्यज्ञपतयः प्रात्साव्युनरिडापदानपेक्षे
स्वपादः यज्ञपतिरधिरभिधीयते॥ तस्मिन्मुख्यः प्रत्ययः इडास्तुवांजघन्यः॥ तस्मादर्थविप्रकर्षान्नेडास्तुतिः अतोयज्ञ
पतिशब्द ऊहयितव्यः॥ यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते स एवोत्साह संस्कारेण संस्कृतोऽनस्यात्॥ तस्मात्तवैर्विधि संबंधार्थावदि
तव्याः॥ सर्वेषु वेदितव्येषु वच्छवचनमेवं प्राप्ते ब्रूमः॥ चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदधिकारः स्यात्॥ चोदितमपि यत्स
मवेतं परार्थं क्रियते॥ नस्वसंस्कारार्थं तदप्यविकारेण प्रयुज्यतानोहितव्यं स्यात्॥ परार्थत्वात्॥ तत्राद्यं यज्ञपतिवच
नं वृद्धिविशेषणार्थं वृद्धिवचनं चेडास्तुत्यर्थं कथमवगम्यते इडोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् इडाप्रकरणाच्च॥ अथ १२

वृद्धिर्गम्यत इडापदानपक्षं यज्ञपतिरक्षिवचनं तेषा [illegible]
ते॥ स्वादेवं विद्वानिदुपावरतीत्यभिधाय प्राप्तविपक्षत इ [illegible]
वगम्यते॥ यस्य प आरंभः स इडायां तत्र इति तत्र [illegible] प्रतानि त्वतः त
स्मादिडामुपह्वानं वेदितव्यं इति वाक्यादवगम्यते॥ [illegible] मितव्य इति नास्ति
प्रकर्षं केवलं वोढुं सामर्थ्यमस्ति [illegible] न यजनुगृहीत भवि
ष्यतीति॥ इडोपगमनं [illegible] वेदितुं समर्थाइति
तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्न [illegible] यस्मादधिकारः स्यात्॥
विधिवत् यथा यत्र यजमानो [illegible] तु विधिः स्थितिर्यथा यजमानेनस
म्मितौदुंबरी भवतियुक्तं [illegible] भवतीति॥ [illegible] आस्त दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवा
कः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति [illegible] सं रा यिकः किंव
क्तव्यं विकारे यजमानशब्द ऊहितव्य [illegible] तथा सारंभनुपलभ्यते॥ न्यसा
वं समवेतवचनः परार्थत्वात् [illegible] संमन्यते तस्मात्
पुरोडाशा [illegible] यजमानविधि [illegible] भवति॥ यथायजमा
नेन संमितौदुंबरी भवति॥ तथैव तस्मादधिकारेण [illegible] एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ विकारस्याद्रूहस्तत्प्रधानत्वा
त॥ यजमानप्रधाने॥ कथं यजमानप्राधान्यं एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति यदि सूक्तवाकः प्रस्तरं प्रहरेत्
तत्प्रधानं तत्फलं वा प्रकाशयति ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति॥ तत्र यदि च यजमानः फलं प्रतिप्रधानः

461
1937

…पमंत्रप्रधान्यप्रकाशनं क्रियते ॥ तदसमवेतस्मै अभिधाने अदृष्टं यथा स्यादिति तस्मादिङ्कृतिपत्नीहितव्यमिति ॥
न समवायात् ॥ नैतदेवं समवेतादिभान्यथा र्थाः सहितं कुले प्रवर्तंते ॥ तद्विकारत्वात् ॥ कस्यचिद्यथा कुशीकेषु शालयो
भुज्यंते यावः पात्रेनइति श्रुत्युपादाने दृष्टं कल्पयितव्यमिति ॥ लक्षणा शब्दः परिकल्प्यते ॥ तस्मात् समवेतवचनोविकारत्वा
दिनव्यदति सर्वोजनमास्निगावापानामयनं षट् संवत्सरं तत्रेदं समाम्नायते संस्थितं संस्थितं हनिगृहपतिर्मृगयां यातिस
नवयात् स्याना दति तेषां तरमामवनीया पुरोडाशाः भवंतीति ॥ तत्राभिकारण धान्यमसि धिनुहि देवानिति प्रयोगः क
र्तव्यो यथा पूर्वपक्षः यथा तदिं सिद्धांतः कर्तव्यः ॥ मांसमसि धिनुहि देवानिति ॥ चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदधिका
रः स्यात् ॥ दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति तत्रैडा निगदः इडोपहूतेत्येवमादिः तत्रेद माम्नाय
ते ॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्याय इमं यज्ञमवान्यश्च यज्ञपतिं वर्द्धानिति तत्रायमर्थः सांशयिकः किं वर्द्धयज
मानं केवलं यज्ञपतिशब्दं कुहिनव्या स्वनाविकारणमयोक्तव्य इति ॥ तत्रेदं तावत् परीक्ष्यते ॥ किं समवेतवचनो यज्ञपति उ
ता समवेत वचनः यदि यज्ञपतिर्वृद्धि वचनं यज्ञपते रूपकारकं ततः समवेतनाभिधायो अपेला स्तुत्यर्थं ते तेन समवेता
भिधायी ॥ किं प्राप्तं ॥ कुहिनव्यं समवेताभिधायी ति ॥ कथं यज्ञपतिर्वृद्धि वचनाद्यज्ञपतयः प्रोत्साह्यंते इडापदानपेक्षे
श्चपादेः यज्ञपतिरधिरभिधीयते ॥ न स्मिन् श्रुत्यः प्रत्ययः इडास्तु ताजघन्ये ॥ तस्माद्यविप्रकर्षान्ते डास्तुतिः अतोयज
पतिशब्दः ऊहयितव्यः ॥ यद्येवं वद्धिर्नौ चेन सएवात्माद संस्कारेण संस्कृतो न स्यात् ॥ तस्मात्सर्वेषांधिसंबंधार्थो वदि
तव्याः ॥ सोविपदेदितत्वेपुवकृतवचनमेवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदधिकारः स्यात् ॥ चोदितमपि यत्स
मवेतं परार्थकं स्यात् ॥ तस्य संस्कारार्थतरस्य विकारेण प्रयुज्यमानातो हितव्यं स्यात् ॥ परार्थत्वात् ॥ तत्र हि यज्ञपतिव
र्द्धयिति विशेषणार्थं वृद्धिवचनं चेडास्तुत्यर्थं कथमवगम्यते इडोपह्वाने निकवाक्यत्वात् इडाप्रकरणाच्च ॥ अथ १२

[illegible]

461/1937

वी०भा० आ०९

११

[illegible]संबंधी[illegible]मन मत्वर्थः [illegible]सर्वासमवेताः [illegible]थितव्याः सर्वेषु च [illegible]मानेषु बहुवचनं भवति तस्मात् हरिर्यज
[illegible]इति ॥ ॥असंभवे [illegible]इंद्रे [illegible]प्रतीयते ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमः तत्र सुब्रह्मण्या निगदः समाम्नातः इंद्र आग
च्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कंदिन् अहल्यायै जार इति [illegible]सुब्रह्मण्याभवतीति तत्र इंद्रशब्दस्य
[illegible]ऊढः [illegible]अपि सर्वो हरिव आगच्छेत्येवमादिषु संशयः किं मुख्यविधिहितत्वानि नि किं प्राप्तमेनाद्विशिष्टं प्रतीयते
[illegible]एवमेतस्यानेकस्य [illegible]विशेषणविशिष्टमविकृतमेव वचनं प्रतिपन्नकृतः ॥ असंयोगात् तदर्थेषु
[illegible]संयोगो हरिवत्त्वादिषु न हरिवत्त्व आश्रयः समवेता इंद्रे विद्यंते गुणाः प्रमाणाभावात् अविद्यमा
[illegible]एवं [illegible]परिज्ञातो भवति ॥ इतरथा लक्षणा स्यात् ॥ न हरिवत्त्वादयः उच्येरन् ॥ हरिवत्त्वादिभिः
[illegible]लक्ष्येत ॥ अथ समवेतेन वचनानुरूप्यार्थाएव भविष्यंति ॥ आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यंति स्युच्येत तथा स्म
[illegible]गुणवचनं उच्यत इति ॥ ॥ अविकारः सद्गुणप्रयोगः स्यात् ॥ तत्रैवं वचनव्यक्तिरिति ॥ इंद्र आ
गच्छ हरिव आगच्छेति ॥ हरीवसदीमस्य गुणानीति यदि हरिवदादिभिः संबध्यमाने इंद्रोभ्युदयकारी भवति इति शब्द
[illegible]संबंधविधिवत्स्यादविकारेण गुणानां प्रयोगः [illegible] एतस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनात् इंद्र एते
गुणा विद्यंत इति [illegible]सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्यते [illegible]इंद्रो हस्तिभिर्देवत इति ॥ ॥
[illegible]एवं [illegible]अविकारेण हरिवदादीनां वचनमपि कर्माभावादेवं स्यात् ॥ [illegible]
[illegible]कर्म [illegible]गुणाः इंद्रस्य विद्यंते हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इंद्रस्य [illegible]सर्वे हरंतीति
[illegible]
[illegible]वचनी हरिवदादयः [illegible]

इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छेति हरिव [illegible] 463/1937
हरिवदादयः [illegible] ॥ ॥ [illegible]
[illegible]इंद्रस्य विद्यंते पूर्वपक्षापरपक्षौ वा
इंद्रस्य [illegible] ॥ मत्वेवन्वमपि
[illegible]पूर्वपक्षापरपक्षौ [illegible] सर्वे हरंतीति ॥ नदीदेश
[illegible]
[illegible]इंद्रस्य [illegible]अतेन यथा
[illegible]इंद्रस्य [illegible]वाक्यं [illegible]एव दोषः [illegible]इंद्रस्य वा विशेषः किं अ
[illegible]पूर्वपक्षापरपक्ष [illegible]हरि [illegible]एव दोषः न चाविधीय
[illegible]विसंनीत यान [illegible]मेधातिथे मेषेत्येवमादि शिक्षिदा
[illegible]वेदस्य मसृज्यते ॥ अस्तीति चेत् ॥ तथा सति तस्मा
[illegible]विधानं न परस्मिन् विधीयमा
[illegible]इंद्रे विद्यंत इति असमवेत वचनत्वात् अविकारेण प्रयोग इति वदेन [illegible]
[illegible]अग्न आगच्छ रोहिताश्व [illegible]जातवेदो विचर्षण इति अपीदमन्यदुदाहियते अ
[illegible]सोमक्रयणी [illegible]सोमक्रयण इति अस्ति तु प्रकृता वै करायणी क्रयार्था तत्रेदमाम्ना
यते ॥ इयं ॥ गौस्तया तेऽक्रीणामि तस्या वत्सः तस्यै वदधि तस्यै मस्तु तस्या आतंचनं च तस्यै नवनीतं तस्यै वघृतं तस्या

विज्ञानस्य च वाक्तिर्निमित्तिनहि द्वादशाहे नप्रामंत्रसंदेहः॥ किंमागारस्थाने कृत्वा अवशिष्टानां पदानामधिकारः सर्वेषाम्
इहमिद्धं प्रमाणेन पदार्थविशिष्टरूपवचनं स्यात्॥ तस्मात् नाम स्य एवमार्ग नामविकारः असंयोगाच्छ्रुतादिभिरर्थस्तु यानि कद्रायन्या
मकद्रायनीत्वादेव नद्येकद्रायनीदृश्यते तस्मात् समवेतं वदंत्यते॥ तस्मात् सांउप्याविकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ ॥कर्माभावान्ने
ति चेत् तु नित्येव वचनं भवान् मन्यते न कद्रायन्यामेव समवेतानर्थानभिवर्तते भवेदेतदेवं यद्येकद्रायन्यामेव गुणानभिव
काल्यंतरे न स्यादुपपद्यते॥ ननु सांउस्य भविष्यत्कालवचनस्थ्येन प्ररोचनार्थं भवति न स्य पुनर्भविष्यति॥ तस्मान्नाविकार
णप्रयोक्तव्या इति॥ ॥न परार्थत्वात्तदेव मविकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ असमवेतवचनाद्येते॥ नैकद्रायन्याम भवति
कद्रायनीत्वादेव तथा स्यात् कालांतरे भविष्यंती तिथ्यां उपि कालांतरे भवितुमर्हति सांडा दीप्यया धेनुर्जनिष्यति साधोः तस्मादि
दन्यादविकारेण प्रयोक्तव्या इति॥ ॥लिंगविशेषनिर्देशात् समानविधानं च प्राप्तासारस्वतीस्त्रीत्वात्॥ अस्ति ज्योति
ष्टोमसवनेषु समाम्नाताः आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यः ऐंद्राग्नः पशुरुक्थ्ये ऐंद्रो वृष्णिः षोडशिनि सारस्वती तिथ्य
[illegible] अस्ति त्वग्नीषोमीये अभिगुणवचनं उपनयत मेध्या दुरः आशासाना [illegible] इति तत्र संदेहः॥ किं
सारस्वत्यामेवाभिगुवचनं कर्तव्यं नेति॥ न त्वग्नीषोमीयार्थं न तत्र [illegible]॥ सर्वेषां समानो विधि
रिति कृत्वा चिंता किं तावत् प्राप्तं समानविधानं च पशुषु प्राप्ता सारस्वतीमिथ्याभिगुवचनं॥ कुतः॥ लिंगविशेषनिर्देशात्
विशिष्टलिंगादभिगुवचनं [illegible]॥ प्रास्मा अग्निं भरतेति पुंपशुस्त्रीत्वं चास्याः न च पुंवचनं स्त्रियमभिवदितुमलं
भवति शब्दः तस्मादभिगुवचनमप्राप्तं सारस्वतीमिति॥ यश्च निधानात् [illegible] पुंविषयं पुनः पशुत्वं
वा शब्दः पृक्षं आवर्तयति॥ नैतदस्ति प्राप्ता सारस्वती अभिगुवचनमिति न स्यात् [illegible] कुतः प्रकरणावि
शेषात् सर्वेषां [illegible] सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति लिंगविशेषात् [illegible] १४

तेन न पश्वभिधानात् [illegible] पशुत्वं [illegible] अभिहितं न [illegible] एवं [illegible] भवतं सर्व
[illegible] पुंविषयत्वं [illegible]॥ अस्ति [illegible] समानाधिकरण्यं सर्वनामशब्दः समु
[illegible]॥ [illegible] सारस्वत्यभिगुवचनमिति॥ [illegible] दर्थनिर्देशात्
[illegible]॥ [illegible] सारस्वत्याभिगुवचनमिति विशेषो [illegible] दर्थनिर्देशात्॥ पुमर्थे हि पशुशब्दे
[illegible] एवं पक्षः संकीर्तितः केन लंपर
[illegible]॥ ॥पशुत्वं [illegible]॥ [illegible] पशुत्वाभिधायमेन [illegible] शब्दः पशुत्व
[illegible]॥ ॥यथोक्तं वा संनिधानाद्यथोक्तं स्यादभि
गुवचनं [illegible] सारस्वत्याः कुतः [illegible] कारणात्॥ किंमवि [illegible] यदुक्तं पशुशब्दसमानाधिकरणः सर्वनामश
ब्दः [illegible]॥ [illegible]॥ संनिधानात्॥ संनिहितवचनो हि सर्वनामशब्दः उच्चारितमात्रेण पदार्थः शब्देन संनि
हित [illegible] सर्वविशेषणविशिष्टेन स्वरूपेण संनिहितेन युज्यते संनिधानेनैकेन विशिष्टेन विशेषणेन वि
शिष्टं [illegible] संनिधानं [illegible] किंचित् पशुत्वादितन्त्रो [illegible] भाणे पशुश
ब्देन [illegible] संबंधः [illegible] लिंगविशेषवचनं प्राप्नोति तस्मात् प्राप्ता
सारस्वत्यभिगुवचनमिति [illegible]॥ किमग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा न च साधारण्य इत्यस्मि
न्नधिकरणे [illegible]॥ [illegible] पशुधर्मास्ततः सारस्वत्यभिगुवचनमप्राप्तं अथाग्नीषोमीयार्थास्ततो [illegible]
[illegible] वचनं [illegible] कर्तव्यं॥ ॥आम्नानादन्यदधिकारे वचनादधिकारः स्यात्॥ अस्ति
ज्योतिष्टोमे [illegible] गिरा गिरेति ब्रूयात्॥ आत्मानं [illegible] रं कृत्वोद्

465/1937

मी॰भा॰
५८

षमिति तत्र संशयः॥ किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यं अथवा इरापदमेवेति किं प्राप्तं॥ यत्राधिकारे आम्नाता ऽन्य उच्यते॥ तत्र
तद्विकारभूतं स्यात् ज्योतिष्टोमविकारआम्नानात् गिरापदादन्य उच्यते॥ इरापदं तद्विशेषउच्यमानं सामान्यनप्राप्तं गि
रापदं बाधेत॥ ॥ द्वैधं वा तुल्यत्वात्॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ नेतरापदं नियम्येत द्वैधं स्यात्॥ द्विप्रकारं स्यातामित्य
र्थः॥ कौ द्वौ प्रकारौ इरापदवचनं गिरापदवचनं च तुल्यौ हि हेतुर्गिरापदमाम्नातं तद्वत् साम्नां ज्योतिष्टोमः साधयित
व्य इति एतदप्यवगम्य तत्र इतरापदेन साधयितव्य इत्येतदपि समानार्थं चैतद्वैपदैकमपि स्तुस्यर्थमपरमपि तस्माद्विक
ल्पः स्यादिपरापदं व्यावर्त्यं गिरापदं चेति॥ उपदेशाच्च साम्नः॥ अथ द्वयोस्तयोः तुल्यताविद्यते गिरापदे समाम्नानमात्रं न क
र्तव्यता इरापदे तु कर्तव्यता विधीयत इति॥ अत्रोच्यते॥ गिरापदे पि कर्तव्यता विधीयते कुतः॥ उपदेशात् साम्नः उपदि
श्यते हि साम यज्ञायज्ञीयं स्तुवीतेति गिरापदवच्च यज्ञायज्ञीयं तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति तस्माद्वि
कल्प इति॥ ॥ नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्सामदृष्टवत्॥ नियमो वा स्यादिरापदस्य कुतः॥ श्रुतिविशेषात्॥ श्रुतिविशे
षेण परादमुपदिष्टं सामान्येन गिरापदं तत्कथं साम्नः कर्तव्यता उच्यते॥ गिरापदस्य पाठमात्रं न कर्तव्यता॥ न त्वन्यथा
सामकृतं भवतीति॥ अथापत्वा गिरापदस्य कल्पते परादस्य तु नः श्रुत्यैव कर्तव्यता तेन साम्निमित्तेनापि गिरापदस्ये
ति॥ अथ यः सामान्येनोपदिष्टस्तस्यैको विषयः तदुच्यते॥ इतरत्र साम दृष्टवदिति गिरापदमुपदिश्यते॥ तद्यथा सा
मदृष्टं तथा स्यात्॥ विकृतिषु साम दृष्टं निविशते इतरदपि विकृतेरभिनिवेष्टुमर्हतीति॥ ॥ अप्रमाण द्व्यार्थत्वेन
आम्नातोपदेशः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं न कृत्याम्नायते गिरागिरेति क्रूया यज्ञागिरेति ब्रूयादात्मानं तद् द्वानाभि
रदेरं कृत्यागेयमिति॥ ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतं॥ इदानीमिदं संदिग्धं किं प्रगीतमिरा
पदं कर्तव्यमुताप्रगीतमिति किं प्राप्तं॥ गिरापदादन्यस्मिन् पठ्यमाने भ्रमः॥ अप्रगीतं गिरापदं कर्तव्यमिति कुतो प्रमा

णात् न हि तत्प्रगीतमुपदिश्यते॥ सर्वं हि यदप्याभूतमुपदिश्यते [illegible]॥ [illegible] प्रगीतमुच्चार्यते न हि त
च्छब्दे नार्थ निर्दिश्यः किं तेन तेन स्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टो भवति॥ [illegible]॥ [illegible] स्वरविशेष आम्नेयगीत
विकारः अरण्ये वेदे न निर्दिश्यते॥ अविकृतात् हि तत्सादिति॥ [illegible]॥ अत्रोच्यते॥ तत् [illegible]
र्देशेन भिधीयत इत्युच्यते॥ [illegible] कारणं [illegible] निर्दिष्टं [illegible] प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति॥ ॥
[illegible]॥ [illegible] इरापदं प्रयुज्यते॥ तस्य पदस्य
[illegible] इरापदं भवतीति [illegible] प्रयोक्तव्यमिति॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible] इरापदस्य [illegible] तानि समका
[illegible]॥ इरापदस्य [illegible] प्रगीतमिरापदस्य विकारः
[illegible]॥ [illegible] इरापदस्येति [illegible]॥ ते
[illegible] निर्दिष्ट [illegible] निर्दिष्टः [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] भवति॥ तद्धैवं [illegible]
[illegible]॥ [illegible] इति [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] इरापदम [illegible] स्यात्॥ [illegible]
[illegible] पदस्य [illegible] गीतेत
[illegible]॥ अन्यत्रैव [illegible] प्रयोजनमस्ति॥ [illegible]
[illegible] प्रगीतपदमेव कल्प्यमिति॥ ॥ ७॥
॥ ॥ इति [illegible] शबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥श्रीः॥ ७ ॥ ७॥ ७ ५८

467
1937

[illegible] ॥ [illegible] ॥ संहितासु अभिरथंतरं बृहद्बृहद्रूपं वैराजं शाक्वरं रैवतमिति अभित्वाशूरनोनुम
[illegible] ॥ [illegible] सामानि ॥ [illegible] गीभि [illegible] सामाख्येति ॥ उच्यते
[illegible] भावोपपादनाय तत्रोद केषुमं त्राख्ये
[illegible] मानीमिति [illegible] माशीर्गाविभा गायमस [illegible]
[illegible] यत्तुपर्वा मन्त्रसामेति सिद्धे विभ
[illegible] ॥ इह तु [illegible] मभिन्यादि मिथि [illegible] कार्यमपद्यते ॥ आह ॥ नचैतरपि सि
[illegible] ॥ तदेवतु [illegible] ॥ स्मरणा योग्य रमधिकरणं चिंतयितुं गीतिः सामेति
[illegible] ॥ आह ॥ नैतत्स्मरणाम पूर्वपक्षोद्धरणां नसहि मंत्राः सा
[illegible] ॥ पूर्वपक्षा [illegible] ॥ मलगीतं मंत्रवाक्यं तथा मे त्यैव पूर्वपक्षं
[illegible] प्रधान [illegible] तादिति किं प्राप्तं
[illegible] ॥ [illegible] सोमेति तत्र भवेत् [illegible] एवं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ उच्यते ॥ वाढं ॥ अन्यथा [illegible] ३६
[illegible] ॥ [illegible] सामानीति मंत्रः
[illegible] ॥ [illegible] सामानी [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] गायतीति [illegible]
[illegible] सामाभिम [illegible] नीति ॥ एवं वा ॥ सामाभि [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ किं सा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ एवं हि [illegible] ॥ मंत्रभ
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ वाढं ॥ अक्रम
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ यदि चायम
[illegible] ॥ [illegible] क्रियते
[illegible] ॥ [illegible] ॥ भवति हि वचनं [illegible]
[illegible] ॥ तस्मादप्रमाणं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सिद्धांतः ॥ [illegible] विरुद्धमप्रमाणं ॥ कर्म चा
[illegible] ॥ [illegible] नोच्यत इति इदमिदानीं संदिह्यते ॥ किं सा
[illegible] ॥ अपितु कर्मशब्दो [illegible]
[illegible] ॥ उच्यते ॥ [illegible] ॥ किं सा [illegible] अधिकरणेन सं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ प्रधान [illegible]
[illegible] संस्कारार्थं संस्कृतं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवति [illegible] भविष्यति ॥ तत्र विप्रति

469/1937

[illegible] १७ [illegible] मानमासान् स्वाध्यायमधीमतेरिति ॥ तदेषाफलाय आ०१
[illegible] कर्मणो [illegible] स्यादभिप्रधानकर्मेति ॥ ॥ [illegible] द्रव्यंवचनात्पाक्यसंवत् ॥
[illegible] कर्मनही संफलं [illegible] तेन नागं मति पुंगुणभूतं किमस्य द्र
[illegible] स्थानीयाप्यान्यस्वकर्मणो द्रव्यं साधकं [illegible] मस्य [illegible]
[illegible] भिप्रधान [illegible] भूतं [illegible] पदिश्यते कथं [illegible] नरेतत [illegible]
[illegible] द्रव्यं भवतीति [illegible] धाना संदलाश्र
[illegible] द्रव्यांतरे [illegible] भिरेकः सदेशस्य ॥ आद्या
[illegible] व्यतिरेके [illegible] द्रव्यांतर [illegible] दिदं सामेति ॥ अत्रोच्य
[illegible] सामान्य [illegible] विशेष [illegible] न द्रव्यांतरेण बाध
[illegible] द्रव्यांतर [illegible] दोषो भवति ॥ तस्मात् [illegible] प्रधानकर्म सामेति ॥ शब्दार्थ [illegible] लु १७
[illegible] भिप्रधान [illegible] गुणकर्म स्यात् कुतः शब्दार्थत्वात् ॥ श
[illegible] क्रिय [illegible] ते [illegible] नादृष्टं कल्पनीयं ॥ परार्थ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] इति सा [illegible] णैः [illegible]
[illegible] प्रमाणमस्ति ॥ तस्माद [illegible]
[illegible] गुणभूतं ॥ [illegible]
[illegible] संगतीति [illegible] वतीति ॥ [illegible]

[illegible] रं सामकरोति ॥
[illegible] ॥ [illegible] 471/1937
[illegible] ॥ [illegible] स्यात् ॥ अथ [illegible] काले
[illegible] शब्दता [illegible] योगः प्रतीयेत ॥
[illegible] पुनर [illegible] प्रतीयेत ॥ यद्दिवा [illegible] कर्मकाले
[illegible] कर्मकाले [illegible] साधका इति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] दर्शयति ॥ इदं
[illegible] सदर्शिनार्न दर्शयतितस्मा
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ अथ [illegible] पंचमाम्नासान [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] महेति ॥ तथास्व [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] भिधान [illegible] ॥ [illegible] णार्थं ॥ [illegible] तद्धारणार्थं प्रह
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] करोति संयामेप्रा
[illegible] ॥ एवमेतत् [illegible] द्रव्यं ॥ तस्मात् [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] निर्देशात् ॥ ज्योतिष्टोमे समाम्नायते ॥ तस्मादेकंसा
[illegible] ॥ [illegible] समाप्तमि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ एकं साम [illegible] इति सान्निध्ये प्रमाणे तत् निवृत्तौ

पी॰ ग्रा॰ [illegible] संख्या [illegible] समापयेऽनंतरं त्रिसंख्या यासा धनम आ॰ ९
१० [illegible] ॥ तद्यथा घटं स्थिरुभागदंतके षु स्थाप्यता
[illegible] ॥ [illegible] शा रहाभवंति यथा त्रिषु गृहेषु देवतो
[illegible] एवमिहापि पर्वाये [illegible] ॥ अत्रोच्यते ॥ न तत्र त्रि
[illegible] संबध्यते [illegible] पुनर्हे पुनर्द्वयोरेकस्मिन्नेति ॥ यदा तु भू
[illegible] इह तु त्रिसंख्या क्रियते इत्यनेन न संबध्यते ॥ एवं सति क्रियाया त्रिसंख्या
[illegible] संख्या [illegible] नैवात्र संबध्यते
[illegible] अत्रोच्यते ॥ न [illegible] संबध्यते इति संबध्येत इति संबध्यत एव समासस्य भ
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] संख्या संब [illegible]
[illegible] कर्तव्यं ॥ ॥ [illegible]
[illegible] विकारः ॥ [illegible] १८
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] संस्कार [illegible]
[illegible] गतेरेण सह [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ तत्र साम संबं [illegible]
[illegible] तत्र प्रत्यूचं सामस
[illegible] परिसमाप्तं गानं कर्तव्य
मिति ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ तस्मादपि
[illegible] परिपूर्णत्वात्
[illegible] इति ॥ एवं यानतिपरिपूर्ण
[illegible] ॥ [illegible] परिपूर्णयत्र यथापरिपू
[illegible] ॥ ॥ [illegible] गानं गायती
[illegible] परिसमापि
[illegible] गानं कर्तव्यं ततः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
ति ॥ [illegible] ॥ तस्मान्न शक्यमिदं वक्तुं

473/1937

९१

[illegible] सिद्ध [illegible] विशारदः [illegible] गुणभूतां नादिं [illegible] कथं रथं [illegible] भवति [illegible]
[illegible] किं तर्हि आम्नाय [illegible] अन्यथा [illegible]
[illegible] कुले पदे वद [illegible] त्रि संख्या कुले : संबन्ध [illegible]
[illegible] संज्ञात्वात् ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमो
[illegible] मनसा [illegible] कर्तव्य [illegible] प्रत्यक्षे
[illegible] किं तावन्न : अतिप्रातिनिया [illegible]
[illegible] ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ समानं [illegible] छंदस्कास्विति ॥ किमर्थं [illegible] ॥ गीतिः संशय
[illegible] छंदस्का [illegible] छंदस्का [illegible] तां गीतिं [illegible]
[illegible] किंचिदुच्यते [illegible] कर्तव्यमिति ॥ अपि वा त्रिशब्दा [illegible]
[illegible] संख्या [illegible] ॥ ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगं [illegible]
[illegible] नां कुर्वन्ति [illegible] संपदतीति [illegible] छंदस्का
[illegible] ॥ ॥ नैमित्तिकं [illegible] तयोर्न प्रतीयते ॥ ज्योतिष्टोम [illegible]
[illegible] योगाध्यन्तरि [illegible] समर्पित [illegible]
[illegible] ॥ किं [illegible] समर्पित [illegible]
[illegible] ॥ ॥ नैमि [illegible]
[illegible] ओतानां आहत [illegible]

[illegible] ॥ तस्मादपेक्षि
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] संज्ञाता [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ एवं देवदत्त [illegible] कस्मिं
[illegible] ॥ [illegible] स्यात् ॥ तस्माद् [illegible] छंदस्का सुसमानं
[illegible] ॥ ॥ एवं [illegible] समानं स्यात् ॥ अस्ति द्वादशा
[illegible] अतिज्ञातानि [illegible]
[illegible] रक्षितं ॥ उत्तरे
[illegible] रक्षिणः [illegible] ॥ उत्तरा [illegible]
[illegible] ॥ नन्वेवं [illegible] किमन्ये [illegible]
[illegible] किं प्राप्तं [illegible]
[illegible] ॥ ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगं [illegible]
[illegible] ॥ तस्मादन्ये अभिजगतामुपादानमिति ॥ ॥ नैमि
त्तिकं [illegible] प्रतीयते ॥ श्रुतिश्च वाक्याद्
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] इति ॥ एकाक्ष्ये [illegible] अभ्यासः ॥ एवं प्राप्ते

आ॰९

[illegible] भविष्यति ॥ तस्मादपिनान्यउपादातव्येइति ॥ अत्राह अथ यदुक्तमतिजग
[illegible] बृहतीं [illegible] तिलृप्तिर्हूर्वा ॥ अत्रोच्यते ॥ वदभ्यासएव इद्धत्व्यः ॥ योऽयमभ्यासः एकविंशःसो
[illegible] मानाः [illegible] अभ्यासमात्रस्य बहुत्वेऽतिजगत्यागभ्यस्यमानायामतिजगतीषु
[illegible] ॥ [illegible] बृहत्सु भवतीभिरथंतरस्योनिर्गृहती ॥ अभि
[illegible] ॥ उत्तरापंक्तिः ॥ नत्वावाँअपोदिव्योनपार्थिवो
[illegible] ॥ [illegible] वामहे ॥ इदं [illegible] भिर्वृहत्सेवहूतवीचोभिर्हवामहे ॥ सा
[illegible] सर्वजः ॥ उत्तरापंक्तिरेव सतन्नाश्विनवज्ञहस्तधृष्णु यामहास्तवानो
[illegible] ॥ [illegible] छंदस्कं मानवाम्नापति ॥ नवैवहद्रथंतरमेकछंदोय
[illegible] ॥ [illegible] ॥ किमन्येउत्पत्तिककुभाव गमप्यगातव्यमुपवासौपू
[illegible] कर्तव्यमितिकिं [illegible] उत्पत्तिककुभावामम
[illegible] ककुभःकार्येप्रसज्यंते ॥ आहनत्तुवाच [illegible] तासा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ककुप्कार्या [illegible] तुमन्यते ॥ सानापन्होतन्वेति ॥ ए
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] कर्तव्यमिति ॥ [illegible] इति ॥ उत्तराप २०
[illegible] ककुभः [illegible] ॥ आह ककुभनार [illegible] ककुभइति नमासोतीति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दसि [illegible] भविष्यति ॥ उत्तरापादेन [illegible] पंक्तिरूप
[illegible] ॥ [illegible] भविष्यति ॥ तस्मादपि [illegible] कर्तव्यमिति ममापेवा ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कर्तव्यमिति ॥ ॥ किंमदर्शं [illegible] ॥ [illegible] 475/193?
[illegible] ॥ [illegible] ॥ किंलिंगं भवति ॥ एव
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] पुनः [illegible] प्रमपमनुपप
[illegible] ॥ [illegible] उत्तरा [illegible] कर्तव्यमिति ॥ ए
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दिनः [illegible] पंच
[illegible] ॥ तदेन [illegible] भाज
[illegible] ॥ आरक्षधावो [illegible] हिरण्यय
[illegible] ॥ आह [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] पूर्वाबृहती उत्तरावाविष्टारपंक्तिः त
[illegible] कर्तव्यमिति किंमाणं ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कर्तव्येनो
[illegible] कर्तव्यं ॥ [illegible] ॥ [illegible] उत्पत्ति [illegible] नीय
[illegible] ॥ [illegible] कर्तव्यमिति ॥ ॥ स्वेव ॥ ॥ एवं स्वेछंदसि
[illegible] ॥ तस्मादपि [illegible] इति [illegible] एवं च प्रगा
[illegible] ॥ [illegible] पादेगीयमाने भवति तस्मादपिनान्येबृहत्सावु

मानमेपि॥ ॥किं मर्दरा अतिरेकाश्च॥ अयमतिरेकेण वल्लिंगं दर्शयति एवमाहृत्य खल्विमं त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनं इति॥ क आ-९
थं हत्वा [illegible] यमनेन्द्रेन वृहती [illegible] दिक्रियते॥ ततः सर्वस्मिन्सवने यत्क्रचः समाम्नातास्ताः षड्भिर्भवंति॥ इतर
[illegible] अभ्यधिकाबाप्तेषु तदिदमिदिदं स्वते॥ गायत्रामहीयवे क्रच गायत्रे भवतः षट्गा
यत्र्यः [illegible] अति षट् वृहत्यः [illegible] अपि [illegible] त्रिष्टुभः अथ हेतुः पृष्ठे महती रथंतरे यो
[illegible] पंच वृहत्यो भवंति॥ द्वादश च ककुभः कथं एवोहि तमनत्रात्रिष्टुभिर्यं च भ्यो हिंकरोति॥ सतिसृभिः
[illegible] एकया च भ्यो हिंकरोति॥ स एकया सप्तसृभिः स एकयासप्त भ्यो हिंकरोति॥ स एकयासतिसृभिः सतिसृभि
रिति [illegible] एकया ककुभा पुनश्च एकया ककुभा ततः पुनरेकया वृहत्या तिसृभिः ककुब्भिरया क
कुभा एवं [illegible] वृहत्यः षट् ककुभः तथा पुनरेकया वृहत्या पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिः तिसृभिरिति एवं पंच वृहत्यो द्वादश क
कुभः [illegible] षट् वृहतीभिः सह एकादश वृहत्यो भवंति ततः षण्णां गायत्रीणां च नस्तोगायत्र्या द्वादशाभिः ककु
ब्भिः [illegible] वृहत्यः ततो वामदेव्ये सप्तदश एका गायत्र्याः पावमानीभ्यां द्वाभ्यां [illegible]
[illegible]॥ ततो यज्ञकालेय योरक्रच सप्तदश वृहत्यः स एकत्र समपाता [illegible]
[illegible] अहस्सप्तपंचाशत् वृहत्यो भवंति या एकोनविंशति गायत्र्यास्ताः सप्तपंचाश
[illegible] वृहत्यः सप्तपंचाशत् त्रिष्टुभो भवंति॥ पावमानीभिस्तिसृभिस्त्रिष्टुभिः सह षष्टिस्त्रिष्टु
भ [illegible]॥ ॥अथ वृहद्रथंतरयोरुत्पत्तिः ककुभोरागमः क्रियते ततो वा सवने [illegible] षष्टिर्भवं २७
[illegible] ककुभ [illegible] समाम्नाने अग्नीयनेन योद्वादश क्रचः प्रयोगस्तेन तासां षष्टिः पूर्वंति॥ [illegible]॥ क्रचः सवनेस
माम्नाता॥ [illegible] सवनशब्देनोच्यंते॥ न च कर्मणि सवनशब्द प्रयोगः॥ न [illegible] सवनेषु सवने [illegible] त्रिष्टुभो

वेषुः॥ न षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिने सवनमिति॥ [illegible] वृहती उक्तवविस्तारपंक्तिस्तत्र [illegible]
इति॥ ॥[illegible]॥ [illegible] आर्भवः पवमानः [illegible] भवतः श्यावाश्वा 477
[illegible] अनुष्टुभो [illegible] ककुभि [illegible] सामनीतयोः पूर्वा अनुष्टुप् 1937
[illegible] उत्तरे द्वे गायत्र्यौ॥ यो धारणापावकया
[illegible]॥ तत्रिंशोर्ध्वः सांश
[illegible] पूर्वा अनुष्टुप्॥ उत्तरे च गायत्र्यौ तयोः प्र
[illegible] अनुष्टुभावी भवति तत्र इति॥ कुत एतदेवं॥ मातुस्त
[illegible]॥ एवं हि [illegible] अनुष्टुभः प्रागाथइति
[illegible]॥ एवं [illegible] भविष्यति॥ [illegible] भविष्यति प्रगाथे॥
[illegible] अतिरेकेण वल्लिंगं दर्शयति॥ लिंगं भवति॥
[illegible] ककुभविति॥ [illegible] आर्भवः पवमानः सप्तसामा
[illegible] अनुष्टुप् तयोः पूर्वानुष्टुप् उत्तरे गा
[illegible] अनुष्टुभः [illegible] सह [illegible] ककु
[illegible] सहास्ता
[illegible] भवंति॥ एकविंशं [illegible] उत्तरा विस्तारपंक्तिः
[illegible] ककुभा [illegible] क्रियते॥ [illegible] क्रियमाणे सप्तवृहत्यो भवंति॥ चतुर्दश ककुभः॥ याः सप्त

[illegible] पूर्वाभिः [illegible] जगती [illegible] पूर्वेण गायत्री द्विसप्तविंशतिरक्षराणि अथ चतुर्दशसु [illegible] आ॰१
[illegible] पूर्वाभिः [illegible] विंशतिः॥ यद्वा ककुभो शिष्टैः सैकाजगती। गायत्री पादश्च पूर्वा
[illegible] पूर्वविंशत्यक्षरैः [illegible] ककुप् भवति॥ एका च ककुप् प्रगाथो न क्रियते नतः
[illegible] ककुभो रागमार्गेषु संपद्यते तस्मात् संग्रथनेन गानं कर्तव्य
मिति॥ ॥ एवं [illegible] समायंति चतुः शतभिः [illegible] बार्हताः प्रगाथा अयस्त्रिंशत् चा
[illegible] किं द्वयोः ऋचोः [illegible] कृत्वा गातव्यमुद्गाति [illegible] गातव्य मिति किं प्राप्तं॥ तिसृषु ऋ
[illegible] क्रियत इति द्विवचेदकेन प्राप्ते॥ तस्मात् तिसृषु गेयमिति॥ एवं प्रा
[illegible] स्वगानं कर्तं भविष्यति॥ कस्मिन्नेव प्रगाथे कथं प्रगाथः साहि वि
[illegible] प्रगाथः प्रगाथशब्देन वचनात् प्रगाथस्य तस्मात् स्वः प्रगाथ इ
[illegible] बार्हताः प्रगाथा आप्यंत इति तत्र प्रगाथगाने युज्यते
[illegible] यतो ज्योतिष्टोमे प्रगाथद्वयं तोषधकाले ययोरपि तत्रैव प्रगाथ
[illegible] एतेनैव ताभिः प्रगाथाः शिष्टाः अभिप्लवेषु कर्तव्याः पृष्ठ [illegible] बृहत्यो
[illegible] एव मध्ये शिष्टा अभिप्लवानां शतमहाभिति यामंते सतो बृहत्य अन्ये २२
[illegible] किं न समुपपन्नो भवति॥ स्तुते [illegible] क्रियमाणे पृष्ठ [illegible]
[illegible] गानं कर्तव्यमिति मन्यते॥ अथ ककुभ
[illegible] नारायाणां [illegible] क्रियते [illegible] गान

[illegible] प्रगाथा आप्यंत इति उच्यते॥ अथ इतरेकेण
[illegible] ॥ अ
[illegible] ॥ [illegible] अभ्यंतर प्रप
[illegible] परिमाणान् [illegible] यतेत तत्पादनार्थ
[illegible] सर्वे तत्र [illegible] उक्तं [illegible] किंतु
[illegible] प्रयोगवचनस्य सतुच्चायेर
[illegible] कथं निवर्तन इति [illegible] प्रयुज्यंते तत्रान्या
[illegible] क्लृप्तः स्यात् ककुभामयोक्तत्वात्॥ [illegible]
[illegible] सुरातीथ वा यत् ए
[illegible] वा इन साम्ने वेति किं तावत्प्राप्तं किं
[illegible] सुरा अन्यवा [illegible] क्रियमाणे सुरा
[illegible] कालेवे॥ कथं नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति किं म
[illegible] प्रयोगवचनेन गम्यत इति॥ नयस्तु संक्री
[illegible] एवं साम्नास्तुवत इति॥ पृथ
[illegible] स्तुतिभिर्निवर्तयितव्य इति नदन्यत्र रेणा [illegible]
[illegible] विकल्पः॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति साम्नोविनियोगः स्यात्॥ कुतस्तस्य हि विनियो

479
1937

आ०

[illegible] वमतिकस्त्वानुवर्ते ॥ तदरसुराअन्वंगापन [illegible] नेनदसुरानान्वचापन [illegible] एवं विद्वान् राम्नास्तुवंत इ
[illegible] ॥ [illegible] अनुराअन्य वगताः न स्मादेवास्तेन व्य
[illegible] ॥ [illegible] ॥ इतरे प्रशंसार्था निर्देशात् किंचित् कथिष्य
[illegible] ॥ ॥ एवं वा ॥ अर्थैकत्वादेक साम स्यात् ॥ ऋ
[illegible] ॥ असंस [illegible] ननीयमुपतिष्ठ तइति ॥ तत्रायमर्थः
[illegible] ॥ प्रगीतयाअगीतया वा कुतः अविशेषोपदेशात्
[illegible] विशेषः ॥ आहर्तव्य इति न व
[illegible] ॥ ॥ वचनादेति योगः स्यात् ॥ प्रगीतैव विनियुज्येत ना
[illegible] प्रगीता च साम वेदे प्रकृता साएत
[illegible] ॥ नत्वपठितायाः प्रगाणं शक्यते कर्तुमिति ॥ ऋ
[illegible] ॥ अंतरेणापि तु साम ऋग्गीति व र्तते ऋक
[illegible] प्रगीतायामेव विसंप्रत्ययो भवति नाप्रगीतायां ॥ आ
[illegible] शास्त्रांतरेण स [illegible] साम करणे क
[illegible] एतं सहस्र मानवेति एव [illegible] पुनः प्रणी
[illegible]
[illegible] ॥ ॥ एवं वा ॥ अर्थैकत्वादेक साम स्यात् ॥ इह केचित् ॥ [illegible]

२३

[illegible] ॥ [illegible] ॥ किं [illegible] परं स्वरं कुर्वी
[illegible] ॥ किं [illegible]
[illegible] ॥ अर्थैकत्वादेक साम स्यात् ॥
[illegible] ॥ ॥ वचनाद [illegible] योगः स्यात् ॥ वचनमिदं भवति ॥ स्तु
[illegible] ॥ अर्थाद्वचनं
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ इह [illegible] उत्तरयोः पादयो
[illegible] ॥ किंतु तरावर्णव शेन गात
[illegible] ॥ किंचिदुदाहरणं गृहीत्वा आख्या
[illegible] उत्तरा स्तुभार्
[illegible] ॥ [illegible] उत्तरा वर्णव
[illegible] ॥ [illegible] विचार
[illegible] ॥ एवं [illegible] वर्णः
[illegible] ॥ एवं [illegible] ॥ [illegible] वर्णवशेन
[illegible] ॥ इतरथा [illegible] महतीगीति [illegible] तत्र व्यक्तं
[illegible] ॥ [illegible] कमशपरुष्यते यत्री क्रमः
[illegible] क्रियते ॥ तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकालं

481
1937

[illegible] अपि भावादि [illegible] पेसो वोन्यपेसएन छास्के आ०
[illegible] भावः मत॥ [illegible] त्र कर्न्तव्य॥ वर्णेतु बादरायणिर्य
[illegible] भाग वशेन कुतः [illegible] कृतावापिभावः कृतः
[illegible] वर्णसंबन्धवर्णविकृतेउभे अपि चदीर्घिताभ्या
[illegible] गुणस्तु नयोः कश्चिदपूर्वः कृतः सर्वत्रा
[illegible] विश्लेषेन शक्यः कर्तुं अन्यस्मिन्
[illegible] विश्लेषः क्रियते॥ एवं यद्योन्यौ तदुत्तरयोः कृतं भवति॥ योन्यौ हि संश्लिष्टयो
[illegible] कर्तव्यः॥ [illegible] अथ पक्षं भीतिप्रणंस्यतीति नम
[illegible] ॥ स्तोभस्यैके [illegible]
[illegible] गायति यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गाय
[illegible] ॥ अथेदानीं [illegible] किं स्तोभः [illegible]
[illegible] तदुत्तरयोर्गायतीति [illegible] २४
[illegible] ॥ अपि च [illegible] ॥ एवमाम
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ स्तोभस्तरा [illegible] ॥ ॥ सर्वमिदे
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] विशेषेणोपसंग्रह 483
[illegible] 1937
[illegible] कालेष्वनार्थानि
[illegible] ॥ ॥अ
[illegible] स्तोभा गोत्राभ्यानुप
[illegible] ॥ [illegible] परिवर्ज
[illegible] ॥ एतेनैवं जातीयकाः
[illegible] ॥ अन्वीकुर्वजातीयकाः स्तोभाः न
[illegible] ॥ ॥अधिकं [illegible] विवर्णं [illegible] स्तोभशब्द
[illegible] ॥ अथ कः [illegible] सवर्णः सस्तोभोनाम ईदृशे
[illegible] ॥ यदर्थवत्त्वने
[illegible] लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं क
[illegible] वर्णमिति [illegible] भवतीति किं
[illegible] तस्मादुभयं सूत्रयितव्य
मिति॥ ॥ [illegible] समवायात्॥ वाजपेयेश्रूयते।
[illegible] ॥ एवं [illegible] भवति॥ न भवतीति संशयः॥ तथा उद्गी

मी०

यावीरभवति पदे [illegible] परदः संतिष्ठते नवडूवंदेतास्वंष्ट [illegible] नान्यस्मिन्प्रकृ यामं स्मिन्तिपदं इति मध्याशंपेन॥ घृतं चेतिसंध्याश
नपूयाधानेष्वपदं इह धर्माभाव॥ नाभवंतीतिसंदेहः॥ तथा चातुर्मास्येषु पृश्नयनेष्वथापशुनियुंजनीतिपशिष्वाप्रपथमाः कर्तव्यानकर्त
व्या इति संशयः॥ अथानांगिरा [illegible] स्यात्साम्प्रगिरस्त्रयाद्यासानंनद्वादशानामहरहः कृत्वोद्धृयमिति इदापर्दागिरायदथमाभवं
तिनभवंतीतिसंशयः॥ तथा गजसंपश्यने॥ तत्र तं चरतेनेवांस्वा कृतं चरतेनेवारदावपूतानां परि [illegible] कृत्वा इति [illegible]
स्वल्कमुशलयोः प्रोक्षिणं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुशलाभ्याम वहंतीति तत्र स्वपुभवति न भवतीति संशयः किं तावत्प्राप्तं ब्रीह्यादिषु
वायधनंनवीवारादिषु [illegible] पुनभवेयुरिति एवं प्राप्तेब्रूमः॥ नीवारादिषु चोदनानुबंधः स्यात्समं विहितेषु समाख्याता धर्मा प्र
कृतौ चाचरूर्वपूर्णमासयज्ञके मानब्रीह्यादिनियुक्ताः यनापूर्वस्याविशिष्टाय साधनविशेषस्तत्रैव धर्मानब्रीह्यादीविति समधि
गतं तत्र नीवारादयस्तु ब्रीह्यादिकार्यं नवर्तंते॥ इत्येव मवगम्यते नीवारस्य नावद्भिर्दनानीवारस्थत्वकः कर्तव्य इति तत्र नाम
प्रकारेण नीवारयाग [illegible] कार्यनिवर्तंयित्वानंदुलनिवृत्तिं स प्रत्यक्षेणावगम्यते॥ ब्रीहिकार्यं वर्ततइति तस्मात्ब्रीहिध
र्मानननीवारे भवेयुर्गधिरायं पड्हेनोपासीतेति चोदनायांमस्यां यदा पड्हः संतिष्ठते तत्र इतोयास्तं नेत्यर्थः॥ तदा मधु
घृताभ्यां हानेनोपासीतेति गम्यते॥ तस्याभावस्य स्थानित्वं निस्तनस्य स्थाने गम्यते॥ पड्हनिवृत्तौ मध्वनैकुर्वन्पडह
कार्येभवंतीतिगम्यते॥ तस्मात्पड्हधर्माप्रतंत्रिययोमा वा मधुघ्नेन भवंतीति गम्यते॥ यागाभावान्निसंभवाग्रहानप्रवर्तंते॥ २५
ग्रहं वा पद्मात्वनमं वान्दीय स्त्रान्तनु पाकरोतीति ग्रहचमसाभावान्नोत्राभावस्तु तनुत्रानां संतीति स्नोत्राभावाच्छस्त्राभावः
सवनाभावान्सवनीयानप्रवर्तंते इत्येवमादिनप्रवर्तंते प्रतानितियमाश्च प्रवर्तंत इति यज्ञान्यदर्थकृत्संगानपूतानामिति
नान्यथानस्वानपूताभवंतीमि॥ यादितरेवस्नुयाविपूर्यौत॥ तस्मात्तनुयवि मोचनेनरवाम्कृतादिति गम्यते॥ अतश्चोलूखल
मुशलधर्म्याः संबध्यंत इति तथा प्रतिधिर्यपकार्यं वर्तंत इति॥ विस्पष्टमेव वचनं परिधौ यूपधर्मा [illegible] इति तस्मात्तद्धर्मपरिधिः

स्वार्थत्वान्न [illegible] इति [illegible] यदि [illegible] धीयेते [illegible] एवं [illegible] एव परिधिरा प
द [illegible] संभवति॥ [illegible] तस्मात्
[illegible] आत्मानं गिरेद्दि
[illegible] शरीरं [illegible] गिरापद स्तत
[illegible] सर्वं [illegible] परि
[illegible] स्यात्॥ [illegible] प्रकृत्यापत्ते॥ तत्र प्रथमे पर्वणि परिधौ प
[illegible] यूपधर्मा [illegible] परिधे सह [illegible] परिधानार्थो
[illegible] यूपधर्मा [illegible] तत्र कर्तव्य
[illegible] परि [illegible] एवं भवति
[illegible] परिधिर [illegible] यूप
[illegible] यूपधर्मा [illegible]॥ ॥
॥ [illegible] यूपधर्माः परिधौ [illegible] उपकारसाधने [illegible] धीयंते॥ य
[illegible] उपकार [illegible] धने [illegible] सदा [illegible] विना
[illegible] यूपधर्मा [illegible] परिधि [illegible] विरोधिनोये
यूपधर्मा [illegible]॥ ॥ [illegible] पूर्ववत्वात्॥ आद [illegible] यूपायाऽ
[illegible]॥ [illegible]॥ धर्मावेशात्स्वरस्यापि यूप इति भविष्यति॥ धर्म

485
1937

[illegible] इति ॥ ॥ [illegible] संस्कार आ॰२
[illegible] प्रभुदेति [illegible]
[illegible] प्रदाजेद [illegible]
[illegible] सांशयिकः ॥ [illegible] दधि च प्रणीताथ
[illegible] दानार्थं दधि च प्रणीतार्थं दधि च तं दुल
[illegible] दधिपयो वा विधीयते
[illegible] प्रणीताधर्मैर्न संयुज्येत न हि प्रणीतानां
[illegible] प्रणीताधर्माः पयसि दधि निवाभवेयुरिति ॥ ॥
[illegible] विधीयंते ॥ तत्र प्रणार्थं
[illegible] धर्मैः संयोगस्याव
[illegible] रथंतरे [illegible]
[illegible] धर्माविहितानस्माद् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] २६
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] रथंतरेण
[illegible] 487/1937
[illegible] रथंतरेत [illegible]
[illegible] रथंतरमिति
[illegible] रथंतरधर्माः
[illegible] रथंतरेतस्मा
[illegible] यजेत [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] रथंतरे [illegible] धर्मा
[illegible] रथंतरधर्मा [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] धर्मा [illegible]
[illegible] विरुद्धा
[illegible] ॥ अविरुद्धे पुस्तु
[illegible] भयं कुर्यात् ॥ [illegible] भयं कुर्यात् ॥ अपि च नाव
[illegible] ॥ तत्र संशयः
[illegible] यथाकण्व
[illegible] उभयधर्मैः संयुज्येयाताम् ॥ उभे

[illegible]र्थे [illegible] ॥ [illegible]न् प्रकाशितत् ॥ वा एवः प संख्या वर्त ्यति ॥
[illegible] रथंतरधर्मा [illegible] धर्मा: कुतः ॥ स्वार्थत्वात्
[illegible] ॥ प्रयुज्यते ॥ रथंतरं कृत
[illegible] पतेन [illegible] नापि धर्मप्रयोजने समतो
[illegible] मिहापीति ॥ ॥ पार्वणयोस्त्व प्रव
[illegible] ॥ [illegible] पार्वणो [illegible] होलीति [illegible]
[illegible] पार्वणहोमाकु [illegible] समुदायाही [illegible]ति
[illegible] संग्रह: ॥ उभ [illegible] प्रसिद्धे: उभयत्र [illegible] लोकेप
[illegible] ॥ [illegible] नत: कालगतापसिद्धिर्व्यपदिश्य
[illegible] कुत: समुदायार्थसंयोगात् तत: समुदाये प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते ॥ का
[illegible] समुदायवाचित्वात् ॥ पर्वशब्दस्य समुदायस्य वा [illegible] तावद् [illegible] नि रि
[illegible] तस्मात् [illegible] नित्यारिह [illegible] ॥ आज्याभागौ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] तस्मात् [illegible] करणेन [illegible] विशेषेण समुदा
[illegible] पर्वशब्दस्य काल [illegible] वाचित्वं दुर्बलं हि [illegible] प्रकरणं ॥ २७
[illegible] ॥ [illegible] समुदाये गम्यते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] समुदाय [illegible] पर्वशब्द:

[illegible] प्रसिद्धेः [illegible] बाध [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] पूर्णमासाय [illegible] अमावास्या
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] मिति नितद् भा
[illegible] पार्वणहोमे [illegible] कुल: अन्या एवं [illegible]
[illegible] आवाहिमि [illegible] सन्निहितो सन्निहितो वा
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ आधिकारिकं [illegible] अधिकारे [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] देवता [illegible] ॥ एवं यत्र [illegible] देवता नालित्र
[illegible] ॥ ॥ उभयोर विशेषात् ॥ इदमिदानीं संदिह्यते ॥ किंतु
[illegible] पौर्णमासी [illegible] ॥ [illegible] मिति किं सा [illegible] ॥ उ
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ वा
[illegible] ॥ [illegible] प्रकार: [illegible] प्रकारक इतरस्य रेक
[illegible] ॥ ॥ प्रया
[illegible] ॥ [illegible] यजति स्वाहाका
[illegible] ॥ [illegible] देवताविशेषा विधीयंते ॥ एतान्यासां भि
[illegible] देवता: [illegible] किं तावत् प्राप्तं
[illegible] ॥ एवं [illegible] समिदादिभि: संबंधे क्रिय

489
1937

आ॰२

…भिष्यति ॥ न त्वाम्नाय… क्रतौ देवता भवितुमर्हतीति ॥ देवताप्राधान्यं च यथा पार्वणहो
[illegible] ॥ [illegible] ॥ येन देवं ताभ्यसमिदा… ॥ देवतात्वेन ॥ कुतः ॥ द्वितीयानिर्देशात् ॥ तद्धितनिर्देशेन वा
देवता… [illegible] …देवता भवति न हि देवतानाम ज्ञात्वा कार्या विलेखक
[illegible] …यदि वा… दोषं न एतदपि प्रमाणत्वाद विधातव्यं स्याद्विधीयते तु तस्मादप्य
[illegible] ॥ …विपरिवर्तते ॥ षड्कमविकार इति ॥ तत्र ऊहः स्यात् अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो
[illegible] ॥ चोदकेन मंत्राक्षराणि तदर्थपराणि हितानि न स्वरूपप्रधाना
[illegible] ॥ पूर्वेणैव हेतुना केवलं लिंगपरिहारेण… लिंगमंत्रा… अपयन्तलिंगमुक्तं अग्नये छाग
[illegible] …दमंत्रः स्यात् तस्मात्पुनर्वचनं ॥ ॥ नियमो वोभय
[illegible] ॥ यदि हरनुपस्पृश्ये… सर्वं इमेमं
[illegible] ॥ …नियमः किमर्थं यदि हानुपस्पृश्ये… ब्रूयात् यदि बहूनां
[illegible] …लिंगमिति ॥ लौकिके दोषसंयोगात् … प्रकृतौ स्याद् भागित्वात्
[illegible] ॥ …पस्पृशेदिति… यदि
[illegible] ॥ किं लौकिके वैदिके… वैदिके अपवालौकिके
[illegible] ॥ विशेषानाम्नानात्… विशेष आम्नायते लौकिके वैदिके चेति तस्मात्
[illegible] …भविष्यति इतरथा… प्रकृते नप
[illegible] ॥ …सर्गं वेदिके… ॥ लौकिके उपस्पर्शने भवितुमर्हति

२

…मर्हति लौकिके कृतः दोषसंयुक्तो… 491/1937
न स्पृशे… लौकि
के… प्रतिषेध
[illegible] ॥ …इति यक्ष्म
[illegible] …इति तस्माव
[illegible] ॥ …मनोहरोर
[illegible] ॥ …संबध्यते ॥ एवमिष्ट
[illegible] ॥ संबध्यते ॥ …सर्वस्य वत्सास्तु अ
[illegible] …वैदिके चापि तद्दोष… प्रश
[illegible] ॥ …अस्ति सोमपयुक्तानीयामि… यो
[illegible] …आपाद्यम्बद्ध
[illegible] ॥ …प्रकृतौ… ॥ अस्ति तु हि… एवं श्येनमालक्षेत वा
[illegible] …किं बहुवचनान्तो विका
[illegible] …उतो भयोरपि प्रश्न इति रभिधाना
[illegible] …बहुवचनान्तो… ॥ किं प्राप्तं ॥ अन्यायत्वादि विकारेण ॥ अन्याय निगदो बहुव
चनान्तो विकारेण… ॥ एकवचनान्तो… ॥ कुतः ॥ …प्रतीघातः मय च

२९ [illegible] नुग्रहीतो भविष्यति ॥ इत आ० २
[illegible] ॥ न चद्वयोः पाशयोरेकस्मिन्पाशे कश्चिद्विशेषोस्ति स्मादिति कारणबहुव
[illegible] ॥ विकारो वा स्यात् ॥ नाशब्दः परसंख्या वर्णयति ॥ विकारो वा स्यात् ॥ ए
[illegible] ॥ द्वौ हि पाशौ विकृतौ बहुत्वेनौ तौ च प्रयोगवच
[illegible] ॥ पाशाद्वयस्याभिधानं कस्येनेति अविशेषात् बहु
[illegible] ॥ नान्यस्मान् द्विवचनसूत्येन बहुवच
[illegible] ॥ अपि तन्न्यायसंबंधात् [illegible] परेष्वपि तथार्थ स्यात् अपि वेति पक्षोपि प
[illegible] बहुवचनांतमेकवचनांतं च [illegible] भ्यासंबंधात् ॥ बहुवचनांतमेव
[illegible] बहुवचनांतं [illegible] प्रातिपदिकार्थमात्रं पक्षे प्रका
[illegible] बहुवचनांतेनैकत्वगुरुनिहादिवबहुवचनांतं न हि तं वकुं [illegible]
[illegible] ॥ यथार्थं तु [illegible] शब्दः एतत्परिसंख्या वर्ण
[illegible] बहुवचनमेकवचनं च [illegible] २९
[illegible] धं वदितुं ॥ लोकोहि [illegible] प्रमाण
[illegible] ॥ तस्माद्द्वे न द्वयोः पाशयोर्बहुवचनांत ए
[illegible] बहुवचनांत इति चेत् छंदसि [illegible] शब्दतो न माप
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ 493/1937
[illegible] बहुवचनांत [illegible]
[illegible] बहुवचनांतं
[illegible] प्रयोगे [illegible] छन्दोप
[illegible] शाब्दस्य भवितुमर्ह
ति ॥ [illegible] ॥ बहुवचनत्वं द्वयोः
[illegible] प्रयोगेस्य
[illegible] बहुवचनांतः सोपसंज्ञा [illegible] मानो प
[illegible] द्वयोर्बहुव
[illegible] द्विवचनत्वं माभिधास्य
[illegible] ॥ ॥ विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् ॥
[illegible] पशुमालभेत
[illegible] कृत्वाभिधाप्रकरणे [illegible]
[illegible] करणं [illegible] बहुत्वाभिधानं वदन्तः पाशाक
[illegible] प्रकरणे संबध्यमानो [illegible]
[illegible] कुर्यादिति ॥ एते अस्य [illegible] वचनमिति

[illegible] आ० १

[illegible] प्रतिपदं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनुमंत्राणान्युत्कृष्यंते एवं पाश
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] प्रतिपत्तिः ॥ बलति [illegible] तावेकः
[illegible] [illegible] एकत्वं [illegible] [illegible] नोत्कृष्यते ॥ नोत्कृष्यः ननु प्रकृता [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥ पाश प्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ [illegible] उत्कर्षो न न्याय्यः ॥ ननु
[illegible] [illegible] [illegible] संभवतीत्युच्यते ॥ बहुत्वस्य [illegible] पाशान् [illegible] बहुत्वाधिष्ठान
[illegible] [illegible] [illegible] बहुत्वं [illegible] ॥ [illegible] प्रयोजनं तत्स्य [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] कर्तव्यं प्रातिपदिकेन [illegible] ॥ अत्रोच्यते ॥ अस्त्येव [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ अत्रोच्यते ॥ [illegible] प्रातिपदिकं नोत्कृष्यते
[illegible] [illegible] [illegible] बहुवचनस्य [illegible] एवार्थवत्तात्तस्मादुत्कृ
[illegible] [illegible] [illegible] उच्यते ॥ [illegible] प्रधाने [illegible]
[illegible] [illegible] प्रातिपदिकार्थ [illegible] विशेषो [illegible] ॥ [illegible] प्रातिपदिका [illegible]
[illegible] प्रातिपदिक [illegible] ॥ [illegible] ॥ किमर्थं पुनः प्रकृता [illegible] तस्मात्
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] प्रातिपदिकार्थ [illegible] उच्यते ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] बहुवचनसंबंधं [illegible] प्रातिपदिके [illegible] ॥ [illegible] प्रातिपदिके [illegible] बहुवचन
[illegible] ॥ [illegible] बहुवचनं [illegible] [illegible] [illegible] तस्माद् [illegible]
[illegible] [illegible] प्रातिपदिकार्थ [illegible] ॥ किंतु [illegible] ॥ उच्यते ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बहुत्वं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] इति ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] बहुवचन [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] बहुवचन [illegible] इति ॥ ॥ अर्थाभावात्तु नैवं स्यात्
[illegible] ॥ [illegible] यजमान बहुत्वं [illegible] संभवे विषम
[illegible] [illegible] बहुवचन [illegible] प्रयोजनम
[illegible] ॥ [illegible] [illegible] प्रति [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] तथा [illegible]
॥ [illegible] ॥ [illegible] पूर्णमास [illegible] [illegible] यागस्य
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नातं [illegible] प्रोक्षणीरासा
[illegible] [illegible] पत्नीं [illegible] आसीत यजमानः एकपत्नी
[illegible] पत्नी [illegible] [illegible] पत्नी [illegible] [illegible] करणे [illegible] दमिदानीं सं
[illegible] ॥ किं [illegible] पत्नी [illegible] पत्नी [illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ अभिधानार्थत्वान्मंत्राणां हि
[illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible] पत्नीमात्रस्य [illegible]
[illegible] पत्नी [illegible] [illegible] बहुवचनं [illegible]
[illegible] [illegible] पत्नी [illegible] श्रवणान्न [illegible] पत्नी

२९५
1937

आ॰२

३९ समवेतानन्दिकॢ पत्नीनक्रियवेतनचामाद्वित्वं प्रबंधे ग्रिदेशोपक्षतिनन्यातनसंख्योत्पातहदिहार्य। तितस्मादविकारे
णपत्नीशब्दस्य प्रयोगं॥ अथापि कथं द्विदे कत्वविवक्षतया पिद्विवकू पत्नीके प्रयोगे संप्रतिपत्त्यभावादेकवचनार्थं
[illegible] पत्नीके प्रयोगे विकल्पमित्येकं विकारेण प्रयुज्यतइति। ॥ विकृतौ वा पितद्वचनात्॥ अथ
[illegible] पत्नीशब्द प्रयुज्यते॥ किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके प्रयोगेऽदितव्यानेति किं प्रापं द्विवाची बहुवाची वा पत्नीशब्दो
[illegible] बहुवचनं॥ [illegible] समाम्नाने वानभिन॥ इदसमाम्नानाभावान उपादानुमर्हति॥ इति एवं प्राप्ते
ब्रूमः॥ विकृता वचन विकारेण प्रयोक्तव्य इति [illegible] कृतौ कर्तव्यं नहि कृतौ कर्तव्यमिति तद्वचना त्वकृतौ चैक
त्वमविवक्षितमिति [illegible] वचनादविवक्षितमिति तस्मादविकारः अथवा न देवविवक्षितं तदेकपत्नीकेण विरुध
[illegible] पत्नीके॥ ॥अग्निगुणवनीषु तत्समानविधानात्रेत्॥ अस्तिसोमप [illegible] योदी। स्त्रिो
[illegible] समाम्नाने [illegible] अग्निं भरतलक्षणीतबर्हिरत्वेन माजा मन्यना मित्ये
[illegible] समानविधानात्त्रेदं विचार्यते॥ किमग्निगोप्रास्माद्इतिय दमूहितव्यमुतने
ति॥ किं प्राप्तं॥ अतिदेशः क्रियते॥ अग्निगोत इदिभितनय पत्न्यधिकरणे यः पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः पक्षः यः सिद्धांतः
स सिद्धांतः ऊहितव्य इति पूर्वः पक्षः अविकार इति सिद्धांतः॥ ॥ प्रतिनिधौ वाविकारात्॥ अस्ति प्रतिनिधिः इतेन
[illegible] आगमो वा [illegible] सद्दशः॥ सामान्यंनाख्यकीर्षितत्वाद्यावा हिम्यकस्तु
[illegible] प्रतिनिधौ यदैनम् प्रतिनिधिनिवन दाश्रीहिमन्त्रो यं समाम्नातः सो नैत सद नं कृणोमि [illegible] कल्प
[illegible] प्रतिनिधौ हीणां मे [illegible] इतितं प्रति संदेहः॥ किं नीवारेषु व्रीहिशब्द ऊहेन प्रयो
[illegible] किं प्राप्तं अविकारेण व्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यं [illegible] नीवारा [illegible]

पुरुषकारापितत्वेनुनीवाराः शब्दः प्रयोक्तव्यो [illegible] मतिम्नौ [illegible] विकारात्॥ प्रति
[illegible] कर्तव्य [illegible] एवमविकारेणाभिधानि॥ [illegible] महीव्यते भ
[illegible] ॥ [illegible] प्रतिनिधावपि इति एवं [illegible]
[illegible] तस्मा
[illegible] संस्कारैरविशिष्टत्वात्॥ वा शब्दः पक्षं व्या
वर्तयति॥ [illegible] अविकारेण प्रयोगः॥ [illegible] नीवाराणां [illegible] संस्का
[illegible] संस्कारा क्रियं
ते संस्कारैरविशिष्ट [illegible] प्रतिनीवारे पुनस्मादविकारेण प्रयोक्त
[illegible] विशेषः [illegible] सामान्यं
[illegible] ॥ संसर्गिषु चार्थस्याविकारपरिमाणत्वात्॥ अस्ति अभिज्ञलेपे संसर्गिणो
[illegible]
[illegible] अतेनायम
[illegible] तस्मान्नायमन्या
[illegible] इत्येव
[illegible] अभिधान भेदेन भिन्न एव ते
[illegible] अभिधानभेदः [illegible] भेदाऊ

मी॰ मा॰ १९ [illegible] ॥ संसर्गिषु [illegible] रिवाणत्वादिभिः संसर्गिषु [illegible] यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मीनां संम भा॰ ९
[illegible] रशना [illegible] नादेशेपुभिन्नाः समदेशएकीभूताभव
ति [illegible] [illegible] त्वात्॥ ॥लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगमप्यस्मिन्भवति यथासंस
र्गिणो [illegible] प्राणाभिः प्राणानिमजइति प्राणस्वमि [illegible] कोपादिशक्तितस्मात्संसर्गिणो ना
[illegible] ॥ एकत्वे [illegible] भिधानं स्यात् सर्वविषयत्वात्॥ अग्निज्योतिषोमे पशुरग्नीषोमीयो यादीक्षि
[illegible] पशुमालभत इति [illegible] ॥ एकधा स्य त्वचमाच्छ्यतादिति तद्धि [illegible] पश्वा
[illegible] णप्रयो [illegible] इति किं प्राप्तं ॥ एकधेत्ययमभ्यासितव्यइति कुतः
[illegible] ॥ एकत्वे [illegible] प्रकारः [illegible] कर्तव्यइति नद्वयोर्बहूनां वा [illegible] मासु नेकः प्रकारो भव
[illegible] एकस्यां [illegible] मानायामेकेन प्रकारेणापाछ्यिषुः तस्मात्सर्वविषयोभव
ति ॥ [illegible] इति ॥ ॥अविकारो वा बहूनामेककर्मवत्॥ वाशब्दात्पक्षोविप
रिवर्तते ॥ नैतदस्त्यभ्यसितव्यइति अविकारेण प्रयोक्तव्यइति कुतः ॥ एकधा वचनम् एषशब्दः एकीकुर्वन्नीति वद
ति ॥ [illegible] बहूनामेककर्मवद्यथा बहूनामेककालं कर्माणि भवति ॥ एकधा [illegible] ॥ ए
[illegible] बहूनामेकीकरणं शक्यते कर्तुं निकृत्यास्त्वचः तस्माद्बहूनां पशूनामेकीकरणमेकधा
[illegible] ॥ ॥ [illegible] कर्मस्यानंतरे कर्तानेत्वानभिमतंस्मकृति [illegible] ३२
[illegible] ॥ नाधिकारः अभ्यसितव्यः एवइति एककाले कर्माणि [illegible] वानेल
त्वं [illegible] भवति ॥ [illegible] कर्मत्वानेकस्याम् [illegible] तस्मात्तदुत [illegible]

[illegible] ॥ ॥ [illegible] देवतया [illegible] ॥ सर्वत्र [illegible] 499/1937
[illegible] ॥ अग्नेर्मीषोमीयो [illegible] एकवन्निगदोपरे
[illegible] ॥ [illegible] विकारेण इतस्मात् [illegible]
[illegible] अधिकार [illegible] ॥ [illegible] स्वामीत्य पतिर्देवता
[illegible] ॥ [illegible] भवति ॥ कस्य कार्यं कारि
[illegible] सर्वत्र [illegible] सन्निह
[illegible] ॥ [illegible] द्विवचनांत [illegible] प्रकृता
[illegible] एवं सर्वासु [illegible] स्वामित्वाधिक्रियते ॥ ॥अपि वाहि
[illegible] ॥ अधिकारेनदेवं [illegible] एकवन्निगदः समाम्नातस्तेषां सह
[illegible] देवता [illegible] ॥ [illegible] एकवन्निगदः क्रियेत
मे ॥ [illegible] ॥ [illegible] देवतायां स्यात्॥ पत्नी द्वितीया शब्दः स्यात्॥ वाश
ब्दः [illegible] ॥ [illegible] यस्मात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कथं नवाच्येदेसुच्यते ॥ यदा स्वामि
[illegible] संबंधः [illegible] इतिसं
बंधः [illegible] ॥ वचनव्यक्तिभेदाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥ तस्मात्
स्वामिनो वाचक इति [illegible] देवतावचनः कल्प्यते ॥ तथा हि कल्प्यमाने एकवन्निगदउत्क

[illegible] करणं [illegible] वचने पुनः कुल्मषानेन द्विवन्निगद उत्कृष्यते न त्रैव यजमानयोर्देवतयोर्वा च
[illegible] भविष्यतीति॥ ॥देवतां पुनर्दाशीस्त्वात् सं
[illegible] स्वामिकत्वेनो देवतावरो भविष्यति॥ कुतस्तदाशीस्त्वात्
[illegible] आज्ञातत्वे मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना इति उपनयनवाक्याभिति यज
[illegible] स्वामिनो मेधः किमर्थमाशास्यते॥ न चानेनाशिरत्वमेव स्वामि
[illegible] देवतानां वचो मेधपतिशब्द इति॥ उत्सर्गाच्चाविभक्त्यानस्मिन् [illegible]
[illegible] देवतयासंपत्स्यत इति न पुनरस्या देवताया संबंधः य
[illegible] आत्मीयं पारत्स्यत्यास्ते आत्मप्रधानय
[illegible] भवति॥ तस्माद्देवतयोरेव न तु स्वत्वं मेधपतित्वं भाक्तं स्वामिन इति
[illegible] ॥ ॥एकार्थसमवायात् स्यात् लक्षणत्वात्॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ॥संसर्गित्वाच्च तस्यान्ते न विकल्पः स्यात्॥ अ
[illegible] कदाचिद्देवता भवति यदि रूपायपरिकल्पितं किंचि
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] भविष्यति सोनुव
[illegible]
[illegible] एकवन्निगदस्य मेधपतिशब्देन
[illegible] निर्देशे॥ ए
[illegible] ॥ अविशेषवचनमद्वित्वं नतु
[illegible] तद्दृष्टमेव प्रयोज
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ यत्वेकवच
[illegible] विकल्पयितुमर्हति उक्तो [illegible]
[illegible] संसर्गित्वाद्देवताना विकल्पेन भक्तित्वमिति॥ ॥अर्थ
[illegible] ॥ अर्थकादर्शिनी [illegible] पुनः सारस्वत्याक
[illegible] एकवन्निगदो द्विवन्निगदश्च मेध
[illegible] एव अर्थैकवन्निगदः किमविकारेण प्रवर्तेत उत
[illegible] ॥ विकार एवैकादशिन्यां न विकल्पः॥ नत एकवचनांतेनाभि
[illegible] देवताअन्यस्यान्येभि एवं नात्र गुणो देवतान्येन तद

5201
1937

[illegible] न्नेकवचनान्नस्यभिवेशेनतदभावादिहास्तिमद्गतिः यच्चोक्तमेकत्वेतु
[illegible] तदोषइति॥ ॥आचार्यशबरस्वामिनः कृतौमीमांसाभा
[illegible] ॥६॥ ॥ षड्विंशतिरस्यावंक्य [illegible] ॥ गुणस्यप्रविभक्तत्वा
[illegible] सर्वाभिरभिज्ञोतिष्टोमपशुरग्नीषोमीयो
[illegible] ॥ षड्विंशतिरस्यवंक्रयइतितत्रोदकेनाद्रिय
[illegible] एवमादिष्वयमर्थः सां
[illegible] ॥ किंवचनामंऊहितव्यं॥ अथवास्यपदाभ्यासःउत
[illegible] किंकारणंप्रकृतावेकस्यशेषः षड्विंश
[illegible] मवगुज्येत॥ न कृत्स्नावंक्रिर
[illegible] सर्वाभिर्वाक्रिभिः [illegible]
[illegible] संबंधयितव्यः न
[illegible] ॥ एकैकस्यसंबंधेकृते एकैकस्यषड्विं
[illegible] ॥ इह परिसंख्यावोसंबंधे
[illegible]
[illegible] ॥ ॥
[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ गुणएव [illegible]
[illegible] सुवसुपादीयतेयदिमन्कंसुणंवक्तु
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ इतिचेत्पश्यसि॥ अभ्य
[illegible] वंक्रीणामभिधाना
[illegible] ॥ तस्मात्समासित [illegible] इति॥ ॥नसं
[illegible] संभवति [illegible]
[illegible] प्राधानाद्युपसंयात्
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] प्रकृतीतथेहस्यात्स्वाभि
[illegible] समासवचनेनाहिपरसंस्थास
[illegible] ॥ तस्मादसदेतत्॥ वंक्रीणांतप्रधानत्वात्समासेनाभि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] षड्विंशतिशब्दइतिकिंनाहिंस
[illegible] ॥ [illegible] प्रकृतीषड्विंशतिरेतावंक्रयइत्यभिसंबंधात्
[illegible] ॥ षड्विंशतिरस्येतिवंक्रयोगणितोः ननाभिर्गणिताभिः
[illegible] वंक्रीभिर्गणिताभिः
[illegible] ॥ एवंप्राधान्यंवंक्रीणामभिप्रेतंक्रयर्थ
[illegible] एतावतायकृतौवंक्रीणामुक्ताइहापिविकृतौए

5-63
1937

[illegible] वचनं कर्मण्याभाति॥ ॥तासां च प्रकृत्यवचनात्॥ तासां चर्कीणामिदं कार्त्स्न्यमन्येन
[illegible] पाड्विंशतिर्वैकम्‌[illegible] प्रयत्नो [illegible] इतिइत रथा षाड्विंशतिरस्य वंक्रयः तं प्र पन्नेनकिं
[illegible] कार्यं [illegible] यतेइत षाड्विंशतिरस्यवंक्रयस्ताइतिवंक्री
[illegible] ॥अपि चलंभि पाति [illegible] सन्ती वदाम्याने नाभिधानं स्यात॥ अपिति
[illegible] षाड्विंशति शब्दः प्रयोक्त असान्निपातित्वाभ्रिगुः नकर
[illegible] करणत्वेन [illegible] कर्म [illegible] नाध्यानादिनेति मंत्रांतेन कर्मसन्निपातः स्या
[illegible] विनाभ्य [illegible] करणं क्रियमाणानुवादिनयन कालम
[illegible] संख्या मतीर्थक्री [illegible] वाक्यंविप्रतिपन्न रूपं हितासक्
[illegible] षाड्विंशतिसंख्यासंबंधः कर्तव्यः यथा द्वि पत्नीकेव ऊपत्नीकेवा प्रयोगेप
[illegible] पत्नीः [illegible]॥ किंतर्हि एकमेव संबभाति॥ एवमिहापि तस्मादविकारेण
[illegible] ॥ नकारस्तु मदेशत्वात् घज मानवत्॥ तु शब्दात्य सौविपरिवर्तते नाबि
[illegible] संख्याकस्य शब्दस्य
[illegible] षाड्विंशति शब्दो नेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते किं तु
[illegible] ॥ नाहत्य षाड्विंशति शब्दं किं विन्यास्य [illegible]
[illegible] करणत्वेन [illegible] करणेन
[illegible] षाड्विंशति संख्यावचन एवभवितु मर्हतीत्युच्यते॥ [illegible]

[illegible] करिष्यामि॥ [illegible] प्रकाशनात्॥ [illegible]
[illegible] षाड्विंशति [illegible]
[illegible] आमिक्षमेषइ मि गम्यते [illegible]
[illegible] ॥ यथा षाड्विंशतिरस्य
[illegible] एक॥ [illegible] यथा वज मान शब्द एकव
[illegible] प्रदेशाद्रुहः क्रियते॥ एवमिहापि
ति॥ ॥[illegible]॥ ॥[illegible] पत्नीके वज मानपत्नी शब्दः समाम्नात
[illegible] संख्यावचनं॥ एवं द्वयोर्मद्रूनां च संख्या वाच्ये कवचनं
[illegible]॥ ॥[illegible] संख्या [illegible]॥ तु शब्दोन्यं पक्षमवधारयति॥ न मन्य स्यव
चनं संख्योद्[illegible]॥ [illegible] षाड्विंशति [illegible] एवमविकारे आर्षानुपदेन भविष्यति भवि
[illegible]॥ षाड्विंशति [illegible] षाड्विंशति गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति॥
[illegible] संख्या विशेष्यते॥ यथा इंद्राग्नी देवतेति यदा दिव एश्वर्य
कर्म [illegible] इंद्राग्नी इति [illegible] लक्षणया विशिनष्टि तथा च प्रयोगेद्रश्यते
पं[illegible] पंचाशतः पंचदशाः पंचदशतः सप्तदशाः पंचाशत एकविंशा इति पंचपंचाशत
[illegible]॥ एवमविकारेण [illegible] लक्षणया विशिष्यते॥ तथा देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्राः पर्षदिति एवंष
ड्विंशति [illegible] इति॥ एवमविकारेण भविष्यति॥ सर्वे [illegible] षाड्विंशति शब्दो भविष्यतीति संख्यात्वेन प्रधानं

505/1937

श्री०भा०
४८

आ०७

[illegible] पुनः प्रधानं [illegible] वचनं षड्विंशतिं कथम् इति ॥ संख्याप्रधानस्त्वेवं निर्देशः कृतो भवति षड्विंश
[illegible] षड्विंशतय इति विवक्षितः ॥ तद्विशेषणत्वेन वंक्रीणाम् उच्चारणं वं कथं पुनः प्रकृतौ प्रधानं न संख्या
[illegible] कृतवचनादिति तदेवं न प्रकृतिवद् अभिधानं कृतं भवेत् ॥ तत्र चोदक एव वा
[illegible] ॥ आम्नानं वचनं ॥ अवचनो हि वंक्रीणां स्याद् अनिर्देशः ॥ न खल्वप्यस्मिन्
[illegible] ॥ अनाम्नानवचनमपि भवतीति षड्विंशतीः षड्विंशतय इति ॥ अथ द्विवचनं बहुवचनं वा
[illegible] वंक्रीणां [illegible] अभिधानं स्यात् ॥ ॥ अभ्यासो वा विकारात् स्यात् तद्वा शब्दः पक्षं व्याव
[illegible] ॥ एवमविकारो भविष्यति ॥ तत्रार्थचोदकावनुप्रदीष्यतो सर्वं समाम्नातं कृतं
[illegible] ॥ पशुश्चैवं प्रधानं स्यात् अभ्या
[illegible] शब्दः स्यात् ॥ तुशब्देन भार्यते ॥ नैतदेवं समस्य वचनमेवेति कथं एवं संति
[illegible] षड्विंशतिर्वंक्रयो न कश्चिद् षड्विंशतिवंक्रिः पशुरिति पशोः संख्ययाभि
[illegible] ॥ न च पशुसंख्या विधेः प्रकृतौ विवक्षितेति उक्तमिव तावद्वंक्रीणां प्रकृतौ वक्त
[illegible] कर्तव्यः सहि पशुनिमित्तकः तस्मात् समस्य वचनं वंक्रीणां क
[illegible] ॥ ॥ [illegible] शेषिकं अश्वमेधः तत्र सवनीयः पशुः अश्वः तूपरो गोमृगे
[illegible] षड्विंशतिस्तस्य वंक्रय इति वचनं ॥ तदिह चोदकेन प्राप्तं तत्र [illegible] कथः
[illegible] समाम्नाता चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर् [illegible]
[illegible] ॥ तदिदं संदिह्यते ॥ [illegible]

[illegible] षड्विंशतिर्वंक्रय इति [illegible] कथं तस्य
[illegible] एतद्वचनं [illegible] ॥ इतरथा [illegible]
[illegible] चतुस्त्रिंशद्वा [illegible]
[illegible] ॥ न चतुस्त्रिंशदिति रूपात् षड्विंशतिरि
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] शेषिकं वचनं कर्त
[illegible] शेषिकमेव वचनं कर्तव्यमिति ॥
[illegible] ॥ कथं [illegible] एव कारणात्
[illegible] संख्याभिधानं प्रकृतौ कृतमिहापि तद्
[illegible] षड्विंशति संख्या परेने
[illegible] एकवाक्यरूपं [illegible]
[illegible] ॥ एतद्वचनं चतुस्त्रिंशद्वचनाभावे प्राप्त
[illegible] ॥ [illegible] सैकवाक्यता संख्यापरे वाधिता
[illegible] तस्माद्यथाप्राप्तवच
[illegible] ॥ ॥ कृत्स्नाम्नानत्वाद् अविकल्पश्चान्याय्यः ॥ आम्नाता हि कृत्स्नप्रति
[illegible] शेषिकं वचनं [illegible] भविष्यति ॥ अविकल्पश्चान्याय्यः ॥ विकल्पे विकल्पं च
[illegible] तस्माद् शेषिकं वचनं कर्तव्यं ॥ ॥ तस्यां तु वचनादैरव

507/1937

श्री॰भा॰ ५३

[illegible] ॥ अथ [illegible] न च प्रतिषिध्यन्त इति नैतदेवं तस्यां [illegible] विकारः स्या[illegible] भवति ॥ चतुस्त्रिंशद्भिन्न
[illegible] त्रिंशत्संख्या [illegible] लक्षण [illegible] ॥ [illegible] विषमे च [illegible] तन्त्रान्यात स्माद्वैशेषिकवच
नं कर्तव्यमिति ॥ ॥ [illegible] ॥ सर्वत्र [illegible] प्रतिषेधोयं न तु त्रिंशत्पदस्य ॥ कस्मात्पदे
[illegible] चतुस्त्रिंशत्पदे [illegible] संयोगेन स्यात्तस्मा[illegible] शेषावं की गणनां कुर्यात् ॥ अथ षड्विंशति
पदेषु [illegible] मर्थेन साधयेत् ॥ ऊने च वाक्ये दोषश्रवणा
[illegible] स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ [illegible] इन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्
[illegible] ॥ चतुस्त्रिंशत्[illegible] कर्तव्यं [illegible] रेण विहितत्वात् वैशेषिकं वचनमिति ॥ व
[illegible] अग्नीषोमीयपशौ अध्रिगोवचनं चानिष्टुमस्या [illegible] उरुकं मन्यमाना इ
[illegible] उल्मुकसदृशं मन्यमाना उत उल्मुकं वयां मन्यमाना वनिष्ठुमस्य
[illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ वनिष्ठुमुल्मुकं मन्यमाना इति कथं उल्मुकशब्दः उल्मुकवचनः कथमुल्मुकशब्दः उल्मुकवचनः क
[illegible] ॥ पर्यंकः पल्यंकः ॥ रोमाणि लोमानि अंगुरि अंगुलि ॥ उल्मुकसदृशत्वाच्च
[illegible] ॥ उल्मुकशब्देन रूपाभिधानं स्यात् तं यां मन्यमाना वनिष्ठुमारो [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] वनिष्ठोर्लक्षप्रसंगः ॥ [illegible] प्रयोजनो
[illegible] वनिष्ठु [illegible]
[illegible] ऽरुकश
[illegible]

५७

[illegible] इत्यादि विस्तीर्ण[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] मत्स्य[illegible]
[illegible] किं [illegible] प्रयोजनं [illegible] निष्ठुरच
[illegible] अथवा उरुक
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ प्रशस्तबाहुमिति संदेहः किं प्रशंसाव
[illegible] ॥ [illegible] आकारे विभक्तेः [illegible]
[illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ [illegible] ॥ [illegible] प्रयाजा [illegible]
[illegible] इति मांत्रवर्णिकं तयोर्देव
[illegible] ॥ अतस्त्वमसि [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] उच्चार्यते ॥ यदि वा मंत्रवर्णिकं द्रव्यं य
[illegible] पशुर्दिस्वर्गं छति ॥ अवन
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ तथा पूर्वः पक्षः यथा [illegible] ॥ ॥ श्ये
[illegible] ॥ श्येन [illegible]

509/1937

[illegible] ॥ [illegible] क्रियाकृतिवचनं नेषु भवति ॥ उत का तर्ह्येषु
[illegible] अभिधीयते ॥ किं चिदिदं कर्तव्यमिति तत्रा
[illegible] क्रियं नाम भिति सिंहाकृतिवचनं मे
[illegible] कररवीरपनसाकृती अष्टौ वंतादिति
[illegible] ॥ [illegible] वचनं इति किं तर्हि [illegible] उच्चरणं विवक्षितं कृत्वा
[illegible] कुरुवकृत्वानुच्चरते लवम सोऽवगम्यते
[illegible] भवति ॥ इतरथा तदाकृतिकाना
[illegible] ॥ [illegible] ॥ आप्रेतु[illegible]गानानुच्चरणार्थं अंगानां कात्स्न्यम्
[illegible] कृत्स्नात् ॥ इति तस्मादपि श्येनादिभिः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] यदा कृत्वा सर्वे हि विधीयतां ॥ अस्त्यग्निहो
[illegible] कुतोऽग्निहोत्रउ
[illegible] ॥ किं ज्योतिष्मती कर्तव्या नेति किं प्राप्तं ॥ कर्त
[illegible] ॥ अग्निरसावुत्रुतो हुतेऽग्निहोत्र उद्दान ॥ एवावज्ञानि[illegible] २
[illegible] उद्दाने कार्येति तस्मादपि कर्तव्या एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥
[illegible] ॥ यदार्धदिनं दुर्हरणं कृते दर्शपूर्णमासार्थे अग्निहोत्रार्थे वो
[illegible] ॥ आहवनीय[illegible] अग्निहोत्रार्थं प्रहुते गतेऽस्यायम[illegible] ॥ अतो

[illegible] अग्निहोत्रार्थं [illegible] नेव गम्यते कथं ॥ अग्निहोत्रप्रकरणे ए
[illegible] ॥ [illegible] अग्निहोत्रप्रकरणे आम्नानात् [illegible] ॥ अग्निहोत्रविशिष्टं तदुच्चरणं स्या
[illegible] ॥ अग्निसंबंधे [illegible] उच्यते नोद्धासनसंबंधे ॥ किमतो यद्येवं
[illegible] अग्निहोत्रेण प्रयोजनेन संबध्यते ॥ आग्निसंबंधे तु
[illegible] संबंधः ॥ [illegible] भवति ॥ यदि प्रयोजनं नाम भिन्नं नयति
[illegible] दर्शपूर्णमासार्थं [illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यां [illegible] गतं स
[illegible] अग्निहोत्रमसोपकरोति ॥ [illegible] दर्शपूर्णमा
[illegible] आग्निहोत्रमुपकरोति ॥ तस्मादग्नि
[illegible] संबंध ॥ नोद्दानेनेति आग्निविशिष्टेन नोद्दानेन संबंधद
[illegible] उद्दानसंबंधः प्राप्नोति ॥ उच्यते ॥ उद्दानसंबंध
[illegible] ॥ यदुद्दाने परीते [illegible] प्रायश्चित्तेन
[illegible] ॥ [illegible] प्रायश्चित्तेन संबध्यत इति ॥ दर्शपूर्ण
[illegible] परकीय [illegible] प्रायश्चित्तं न स्यात् ॥
[illegible] ॥ [illegible] हुताग्निहोत्रं [illegible] भेदप्रसंगः [illegible]
[illegible] अग्निहोत्र[illegible] वचनमनुवदितुमुपपद्यते ॥ तस्मादप्यग्नि
होमप्रयोजन[illegible] प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति ॥ किं तर्हि अग्निहोत्रविहितमन्याग्निरूपशमे प्रसज्यादिति ॥ ॥

571/1937

[illegible] ॥ इद [illegible] ॥ [illegible] आह [illegible] इति अस्याग्निहोत्रस्यानुगमनप्रायश्चित्तं ॥ अग्नये ज्यो
[illegible] ॥ तत्रैषोऽर्थः [illegible] ॥ यदा [illegible] ग्निरनुगच्छति तदा किमिदं प्रायश्चि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] निमित्तं [illegible] निमित्तमग्निरग्निहोत्रार्थमुत्थ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] सर्वकर्मार्थमेतन्न केवलायाग्निहोत्रायोच्यते ॥ यद्धि सर्व
[illegible] ॥ [illegible] एकैकस्मादग्नये [illegible] अग्निहोत्राय प्रयुक्तोऽग्नि
[illegible] ॥ [illegible] सर्वकर्म [illegible] साधनानि प्रत्याकांक्षाभावः एकैकाकांक्षाभावः एकैकं तत्र कर्मो
[illegible] अग्निहोत्रार्थ [illegible] गमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति यथापर्युक्षणं परिसमूह
[illegible] ॥ एवं प्रायश्चित्तमपि [illegible] एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ धारणेऽवगतः
[illegible] कर्तव्यं [illegible] ॥ परार्थत्वा [illegible] होत्रार्थमुद्धरणं यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः ॥ तत्रान्या
[illegible] धारणं तु सर्वकर्मार्थं न च धारणेऽग्निहोत्रार्थं तु गमने प्राय
[illegible] ॥ [illegible] उद्धरणं तदर्थमुत्थ [illegible] प्रायश्चित्तस्यापि ॥ तस्मान्न तन्त्वे दं प्रायश्चि
[illegible] ॥ [illegible] कर्मस्यात ॥ [illegible] पर्युक्षणं [illegible] यदार्था यथा धार्येति क्रि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ चोदितानि हि तानि संस्कारार्थेन शक्यानि
[illegible] नियतदेशकालत्वात् [illegible] तस्मादिदं [illegible] प्रायश्चित्तं तेन ॥
॥ [illegible] ॥ [illegible] अग्निहोत्र [illegible] होत्रा प्राणे [illegible] ॥ ॥तत्राय
[illegible] ॥ [illegible] पूर्णमासे [illegible] ॥ किं तत्रैष मंत्रः ॥ कर्तव्यो नेति किं प्राप्तं ॥ दर्शपूर्णमासार्थमुत्थ

३९

573
1937

[illegible] अग्निहोत्र [illegible] अग्निहोत्रं [illegible] अनेकाकांक्षाभावे
[illegible] अग्निहोत्र [illegible] अग्निहोत्र [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ न तदग्निहोत्र
[illegible] ॥ [illegible] अग्निहोत्र [illegible] दिश्यति ॥ न गुणा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] अतो [illegible] मानस्य
[illegible] ॥ [illegible] अग्निहोत्र [illegible] अग्निहोत्र [illegible] न कर्तव्यः [illegible] स्यावनर्थ
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ आदित्यः प्रायणीय
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] यदि [illegible] तत् पयः ततः कर्तव्यः
[illegible] ॥ देवता संबंधस्तु [illegible] रधिकरणे
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] आदित्य [illegible] सच पयसीति
[illegible] देवता [illegible] देवताविधी
[illegible] अधिकरणसंबंधे विधीयमानो देवतासंबंधः [illegible]
[illegible] रुपयसीति तयोर्निर्देशः समर्था [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ आह [illegible] रुपयसी गम्यते न तयोः
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तथा [illegible] संसर्ग ॥ एतत्वा [illegible] वाक्य [illegible] स्य सम
[illegible] ॥ [illegible] अधिकरणसंबंधो गम्यमानो विधीयते ॥ संबंधे [illegible] रुपयसी कथं गम्येयाताभिति

आ० १

[illegible] ॥ तदस्य प्रदानदर्शनं भवति ॥ पयसः श्रूयमानस्य प्रदानं कथं स्यादि
[illegible] पाठः प्रदानार्थः पयो
[illegible] सर्वांगो भवति ॥ उच्यते ॥ अपमाप्यादिति देवता बुद्धिस्यु
[illegible] देवता भवति ॥ योयस्य श्रूयते तानस्य देवतेति चरोश्च
[illegible] ॥ [illegible] देवता संसृष्टेन मधूदकवद्यथा दधि मधु घृतं धाना उद
[illegible] ॥ [illegible] स्याद्विधिक्षित त्वान्निर्देश मात्रस्य च
[illegible] ॥ [illegible] नाधिकरणत्वं ॥ एवमिहापि द्रष्टव्यं ॥
[illegible] ॥ ॥ संस्कार प्रतिषेधे स्तनदृत एवं चकृत्वा प्रदेय संस्काराणां
[illegible] ॥ [illegible] करोति [illegible] यन्तीति प्राप्ते हि प्रतिषेधोन्याय्य इ
[illegible] ॥ [illegible] प्रतिषेधेत [illegible] पिलीकेन [illegible] पयः सिक्तं पयः शृतं च
[illegible] पानमिति [illegible] पानव्यमिति विले पीयवा
[illegible] साहिलीके [illegible] सामान्यतो दृष्टं व्यपदिष्टं
[illegible] ॥ अधर्मकं तु पयः [illegible] प्रदेय धर्माभवे [illegible] ॥ कुतोप
[illegible] ॥ [illegible] कथं
[illegible]
[illegible]

६०

575/1937

[illegible] ॥ अद्धुअशि [illegible] ॥ [illegible] नप्रदेय
[illegible] कथं तर्हि
[illegible] बिलेकं वा
[illegible] ॥ [illegible] देव [illegible] महति ॥ प
[illegible] ॥ [illegible] देवं स [illegible] स्यसा
[illegible] नपवित्रवा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ उच्यते ॥ [illegible] सामदे ॥ अ
[illegible] ॥ [illegible] देवत्वाद [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ पवित्रवती मांदो
[illegible] ॥ ॥ [illegible] नकारणात् केवलाशनं ॥ अथ
[illegible] ॥ [illegible] वर्जनं तदेवाहि नत्र प्रतिषे
[illegible] प्रतिषेधमात्ति षेधो नर्थ
[illegible] ॥ [illegible] ॥ केवल [illegible] केवलं पय उपयुक्ते नत्वे तत्स चुरंत
[illegible] ॥ ॥ व्रतधर्मा उक्ते
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] संनभक्षयितव्यमित्युक्ते दधि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ रसप्रतिषेधायापरु

भा॰ ५१

यधर्मत्वात्॥ न वा एष परिहारः परिहारान्तरनिरूपणार्थो वाशब्दः कुतः॥ पुरुषधर्मत्वात्तस्य अदृष्टार्थत्वस्य चारिणा मांसाभक्ष
णं न क्रतावदपि मांसभक्षणनिवृत्तिर्मांसमात्रं विहितं भवति॥ तस्याविरोधः॥ न च्छेद्य न कोपादि किंचित् दृष्टमपेक्षतेन नृप
कः श्रपिपेक्षेन यथा न स्यात् पूर्व एव परिहार इति॥ अभ्युदये होमापनयः स्वधर्मः स्यात्प्रवृत्तत्वात्॥ इदं समाम्नायते॥ विचार
णं यजमानस्य पशुभिरिष्टुं यदि वर्द्धयत्यमावास्यां यजमानस्य दधिनिरूप्य पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदियादिति त्रेधा तंडुलान् विभजेयमध्य
मान्नामग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दध्न्नश्चरुं ये निष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते
चरुमिति शृते चरुं दध्यंश्च रुमित्येतद्दुदाहरणं तत्प्रयोगार्थः सांशयिकः॥ किं श्रुतं दधनि च इज्यार्थाः पयो धर्माः कर्तव्या उत ते
नि किं भागं न कर्तव्या इति कुतः॥ अप्रदानार्थत्वात्प्रणीतार्थविधानाल्पात्तात्स्वरूणां संसर्ग इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ अभ्युदये नि
भिन्ने वेदे दोहे च तथा पायमप्यनीतः स्वधर्मान्स्यात् इज्यार्थास्त त्रपयोदधिधर्माः कर्तव्या इति कुतः॥ इज्यार्थमेव विहितत्वयोदधि
च प्रदत्तभजनत्वे ज्यार्थ अतोस्मिज्यार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः तत्स्वर्माणां प्रवृत्तावस्तिकारणं निवृत्तौ नास्ति ननु प्रणीतार्थ दधिप
यसी विधीयेते॥ नेत्याह वाक्यं हि तदाभिधेनचरोर्देवतार्थं च रूर्थयोश्च दधिपयसोआह॥ ननु चरोर्देवतासंबंधोद
धिपयसोरपि तथा न भविष्यति॥ वाक्यभेद इति नैवं शाक्यं विभागः कर्तव्य इति पूर्ववाक्यं च तंत्रेधा तंडुलान्विभजेदि
ति प्रदत्तं तद्विभागविशेषपरमिदं भविष्यति वाक्यं यो यस्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं॥ ये निष्ठास्तान्विष्णवे शिपि
विष्टाय शृते चरुमिति अन्नाविशेषात् दधिपयसोरपि विभागो वक्तव्यः॥ यदि च दधिपयसी विभक्ते स्यातां प्रणीतार्थेन
पुनः यानां तत्राभिहितेन वाक्यं अतो नेन योः प्रणीतार्थविधानं अविधीयमाने च म प्रत्यर्थप्रातिपदिकार्थे देवतयासंभवत्स
ने वाक्यसामर्थ्यात् उपचेद् दधिपयसी देवतया च संभत्स्यते॥ चरुणा एव दधनि च रुरेको भागः इन्द्राय प्रदात्रे भवती
नियथा विभज्यमाने पुनानाद्रव्येषु ख्येन॥ रुक्म पात्रां मदामणयः एको भागो देवदत्तः स्वरूपतो वाम्याणुवर्णविहि

५९

ते अपरो भेनोवि द्युम्निवर्जितः अदृष्टार्थो भागो गम्यतेविध्यानभिहितेन परत्वाद्दा वस्तु स्वयमेव विभक्त्यत्वात्त्वं दवादश्च
सजन्यौ गम्यते॥ एवमिहापि विध्यानभिहितेन परत्वात् यवकर्वण्यसविभक्तस्त्वाद्दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या इति॥ यद्देवोपदे
शात्॥ इतश्च प्रवृत्तानां दधिपयसि च इज्यार्था धर्माः कर्तव्या इति कुतः॥ शृते चरुरिति सिद्धवदुपदेशोपदेशात् शृते च
रुं दध्यंश्च रुमिति सत्यु धर्मेष्वपपद्यते इतरथा ह्यायणं न स्थितेनेति वा सिद्धवदुपदेशो भवेत् शृतं तस्माद्दपि पयसाम
इज्यार्थाः धर्माः दधिपयसोः कर्तव्या इति॥ ॥अन्यार्थो वा नामवदनामवद्॥ अस्ति पशुकामेष्टिः यः पशुकामः
स्यात् सोमावास्यायां यजमानं वैश्वानरं इष्ट्वा स्वर्गं यजमानस्य वत्सानपाकृत्य यजेत् ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे
ने दधंश्च रुं ये निष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमित्येतदुदाहरणं॥ अत्र संदेहः किं शृते दधनि
इज्यार्थाः पयसो धर्माः कर्तव्या उतनेति किं प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन कर्तव्या इति समानात्प्रवृत्तिर्भवतीति सिद्धवदु
पदेशोपदेशात् अन्तु प्रवृत्ते धर्मेष्वपपद्यते एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ अपनयो वा सत्य धर्माणां भवेत् अर्थान्तरे त्वेतरे त्वेतद्
पर्वान्यि श्रयदधि पयसा प्रवृत्ते वसाने कुलत्वमीर्संबंधी यावत् रूपवेत्॥ यतः प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मानभि
संबंधेत इज्यार्थं वा यदेव मिहाभिहितस्य वार्थात् अपि सद्युक्तं सिद्धवदुपदेशो भवतीति नैष दोषः॥ श्रपणेन द्रव्यं
कृतार्थमिति॥ अर्थापत्तावपि वा तेज्यार्थं न तत्र वा द्रव्यं कृत्स्नं न प्रयुक्ते इति चरु शितिस्तस्मात्प्रदेय धर्मा न भवेयुरि
ति॥ यथा अमावास्यायां प्रदर्शितं यथा याचिते भिधानं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मंथितं धा
नाभिरिति सोमं नांद्रियत्यादुम्भ आज्येन पत्नीवतमिति वसंत्याः॥ किं श्रपणानां प्रदेयधर्मा भवंति उतनेति कुतः सं
शयः॥ यदि सदेवाभिश्रपणानि तत एव प्रदेयधर्मानवधि अपत्वं प्रदेयाभिभवंतीति किं प्राप्तं॥ प्रदेयानि श्रपणानि प्र
देयधर्माः संबंधेरन्निति कुतः॥ विश्व जानादिद्रव्यं मायते किं प्रत्येकोतत्त्विस्य च हूयमाने पयो पिहोमेन संबध्यते॥ य

577/1937

मी॰ भा॰
५२

[illegible] भवति न च सोमस्य पयसा मिश्रीयमाणस्य किंचिदुपकारं पश्यामः ॥ यागस्य तूपकारो भवति ॥ निवृत्ति
[illegible] दोषेण लभ्यत इति मिश्रणाभिप्रायः ॥ ननु उपकारकं मिश्रणं दृष्टोपकारेण श्रुतो हि गुणवान् यागः प्रत्यक्ष
[illegible] इति सोमोपकारः [illegible] पयसा सोमाभिश्रिते सति मिश्रप्रयोगवचनेन कथं संबध्येत न च प्रा
[illegible] विधीयत इति अपूर्वत्वात् सोमस्य तन्न तस्मात् प्रदानार्थं स्यात् पयोवि
[illegible] इति ॥ ॥ गुणो वा श्रपणार्थत्वात् वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥ गुणभूतं प
[illegible] सोमार्थेन संस्कृतत्वात् अनिर्देशाच्च न दोमेन प्रयोगवचनेनास्य सं
बंधः ॥ ॥ अनिर्देशः [illegible] पयस्या [illegible] निः पयसि प्रत्यक्षदेवतासंबंधो हि त्यागो
[illegible] मैत्रावरुण ग्रहं [illegible] इति वचनं ॥ न मैत्रावरुण पय इति तस्मात् दृष्टोपकारभावा
[illegible] उपगम्यते ॥ तस्मान्न प्रदेयधर्मैः संबध्यत इति ॥ ॥ श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ इतरथा
[illegible] श्रुतिः सोमप्रधाना भवति द्वितीया विभक्तिः श्रूयते तस्माच्छ्रवणेन सोम एवेज्यत इति ॥ अर्थवाद
[illegible] सोमार्थं स्याद् भवति [illegible] पयसे वमि सोमं श्रीणंतीति हि भवति पयो मेद
[illegible] तस्मादपि सोमार्थं श्रपणं ॥ ॥ संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्रधानं स्या
त् ॥ संस्कारं प्रति श्रपणं वचनं भवति [illegible] संस्काराः [illegible] श्रूयते ॥ पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति [illegible] तस्मात् ५२
संस्कार [illegible] संस्कार एवेति गम्यते भवति हि प्रायो[illegible] यद्योऽग्न्या [illegible] इति ग
म्यते ॥ तस्मात् [illegible] न संबध्यत इति ॥ पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ तत्र संशयः ॥ किमेषामारण्यानामालंभः उत्सर्गार्थ [illegible] किं कर्मशेष[illegible]

पशोः पर्यग्निकृताः संस्कृताः उत्सृज्या इति किं प्राप्तं ॥ [illegible] एवमुत्सर्ग
[illegible] इतरथा [illegible]
[illegible] पर्यग्निकरणे कृतास्य [illegible] इति उ
[illegible] उपधानवत् [illegible] रूपादाने एव मिहा
[illegible] ॥ शेषप्रतिषेधो वार्थ [illegible] ॥ कर्मशेषप्रतिषेधो वा [illegible] उच्य
ते [illegible] पशुत्सर्गार्थ आलंभः स्यात् ॥ कथ
[illegible] भवति ॥ [illegible] तुं स्थण्हामीति
[illegible] तस्मादालंभवचनेन
[illegible] पर्यग्निकृतानुत्सृजंती उत्सर्गमनूद्य एवमुत्सृजंती
[illegible] किं कालः पर्यग्निकरणे एतस्मिन् काले उत्सृजतीति
[illegible] किं पर्यग्निकरण
[illegible] पर्यग्नि करणात् प्राचः परांत्वश्वपदा
[illegible] इति [illegible] चोदके नैवैन
[illegible] चोदक प्राप्तिर्हि काले उत्सृज्यमा
[illegible] पर्यग्निकरणाद् ऊर्ध्वमुत्सर्गात् सांकृपदार्थाः प्रति
[illegible] पर्यग्निकरणे [illegible] इति तु चोदकेनैव तदंगोसौ प्राप्त उच्यते ॥ पु

५७९/१४३९

मी॰ भा॰
४३

नरध्वस्येतरंगत्वात्श्रूयते॥अंगांतरंपरिसंख्यार्थंएतेरेवांगैः अंगवानुत्तलप्रख्यः॥एवंचोदकप्राप्तानिपरिसंख्यायंते॥ना
न्यान्यंगानिभवंतीति॥कथमयमेवंपरिसंख्यानुशंकानीतिचेत्शक्यतीतिब्रूमः॥कथंप्रत्यक्षेणवाक्येननेत्रोनिर्नि
राकांक्षीकृतेप्रधानेशेषैरंगैःसत्रूनास्यचोदकस्यापरीक्षासतीएकवाक्यताभविष्यतीतितस्मात्कर्मशेषप्रतिषेधइति
॥ ॥पूर्ववत्वाच्च॥सर्वस्यसंस्थापयतीतिचाप्रवृत्तेनोपपद्यतेपूर्वंवाक्यश्चभवतिशब्देयागप्रवृत्तिपूर्वकेआज्ये
नशेषंसंस्थापयतीतितस्मात्कर्मशेषप्रतिषेधइति॥यदियागएवप्रारब्धस्ततःसंस्थापयतीतिसमाप्तिसादृश्या
दुपपद्यतेयागस्यहीदंयागांतरंसमाप्त्यासदृशंयदिहिपूर्वेनयागःप्रवृत्तःस्यादुत्सर्गमात्रंनतस्ययागःसमाप्त्या
दृशःतत्रसंस्थापयतीतिनोपपद्यते॥तस्मादविशेषकर्मप्रतिषेधः॥ ॥प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधसंस्काराणा
नेककर्मत्वास्यानत्कालिनत्वाद्यथाप्रयाजप्रतिषेधेग्रहणमाज्यस्य॥इदंप्रयोजनसूत्रंयदिद्रव्योत्सर्गोविधीयते॥तत
संस्काराणामकर्मस्यात्कुतःसंस्कारप्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधप्रज्ञाभावेकिमिसंस्काराःक्रियेरन्॥यत्रा
कारिताहितेयथाप्रयाजाभावेतदर्थग्रहणमस्यनक्रियतेप्रयाजाज्याभनत्वाभावात्इतियत्नभूयतेतत्रप्रयाजा
भावेतदर्थमाज्यंनगृह्यते॥एवमिहापिसंस्कारानकर्तव्याइति॥ ॥क्रियावास्यादवच्छेदादकर्मसर्वहानस्यात्॥यदा
तुकर्मशेषःप्रतिषेधपक्षस्तदापिकिंनकर्तव्याःसंस्काराइतितेनतदेवंक्रियास्यादवच्छेदादवच्छेदपक्षेयागोहितदाभव
तितस्मात्सर्वेषांयागपदार्थाःकर्तव्याःयदिनयागोभवतितोकर्मसंस्काराणांसर्वहानस्यात्यागस्तुगस्तुतितस्मात्
कर्मशेषप्रतिषेधपक्षेसर्वंकर्तव्यमिति॥ ॥आज्यसंस्थाप्रतिविधिःस्यात्द्रव्योत्सर्गात्पर्यग्निकृतंपत्नीवतमुत्सृजं
तीतिप्रकृत्यश्रूयते॥आज्येनशेषंसंस्थापयतीतितत्रसंदेहःकिमाज्यंपूर्वस्मिन्कर्मणिप्रतिनिधीभूतंअथाज्यद्रव्य
कंपूर्वस्मात्कर्मांतरंविधायतइतिकिंप्राप्तंप्रतिनिधिरितिकुतःपात्नीवतमितिद्रव्यमुच्यते॥उत्सृजंतीतितत्रैवोत्स ४३

र्गश्रूयते॥शेषमित्युपयुक्तेनद्रिश्यमानंगम्यते॥तदाज्येनसंस्थापयतीतिप्रत्यक्षेः [illegible] पूर्वकर्मपरिस
माप्तमित्युक्तंअत्राज्यंतद्रव्यंत्यागश्चतेनप्रत्यक्षेणशेषशब्देनपरिहृतेषु [illegible] पूर्वकर्मस्थानेस्थाने॥तस्मात्प्रतिनिधीयते
आज्यमित्यागंकात्वाहिसंस्थापयतीतिपूर्वेणोपपद्यते॥इतस्या [illegible] वचनमिदंभवति॥संस्था
पयतीति॥आरब्धंहिपरिसमाप्यते॥तेनमन्यामहे॥सपूर्वंकर्मप्रयुक्तस्येनेतद्व्यत्यय [illegible] परिसमाप्यतइति॥अपूर्वं
स्यात्रकर्मणइज्यमानस्यारंभएवनकृत्योभवतियत्नभि [illegible] अतोवगच्छामः॥पूर्वस्यैवपरिस
माप्तिनापूर्वकर्मचोद्यतइति॥चोदनावाकर्मोत्सर्गादन्यैस्यात्प्रविशिष्टत्वात्॥कर्मचोदनाकुतःपूर्वकर्मणःपरिसमाप
त्यात्ननूक्तंद्रव्यान्तरंशेषवचनेनापरिहृतेपूर्वकर्मणो [illegible] भवति॥अत्रोच्यते॥इदंकृतमपिपरिहृतेः॥
संस्थापयतीति [illegible] संस्थापयतीति [illegible] संपूर्वःस्थापयतिः
[illegible] संस्थापयति
[illegible] तेनतस्मात् [illegible] पत्नादयः
[illegible] ॥ ॥अनित्यात्नतत्स्यात्प्रसिद्धान्येनदर्शयति॥प्र
[illegible] प्रत्याशेन्द्रे
[illegible] दनिवनस्पतिज्य
[illegible] पूर्वकर्मपरिसमाप्तिकर्मान्तरमि
ति॥ ॥ [illegible] ॥अत्रोच्यते॥असंस्थापयतेनेतदभि
[illegible] संस्थाप
यतीति [illegible] ॥ ॥श्रीमद्भट्टशबरस्वामिकृतौमीमांसाभाष्येदशमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादःसमाप्तः॥४॥ १०॥

5⁷¹/1933

৩৭০৭

5/23/1937

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible] ॥ [illegible] कर्म स्यात् ॥ उद्देशक्रमादिदानीं चिंतयिष्यामः ॥ बाधोना
[illegible] ॥ अथ [illegible] यत इदमिदं भवतीति विज्ञायते अपरमपि
[illegible] किं विद्वान् इति किं तावत्प्राप्तं विधेः प्रकृतस्य
[illegible] प्राकृतं धर्मजातं [illegible] कर्तव्यं ॥ यदप्यर्थलुप्तं
[illegible] सर्वास्वेव कृतिषु चोदनासु प्राकृतं धर्मजात
[illegible] एवं विकृतावपि न कश्चिद्विशेषोस्ति तत्र यथा कृष्णलानां प
[illegible] सर्वं कर्तव्यं ॥ अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे
[illegible] अभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्ततु [illegible]
[illegible] न स्वार्थं ननु चोक्तं प्राप्तं मापि क्रियेत [illegible]
[illegible] कर्तव्यं मा कृते रंगपदार्थैः सह [illegible]
[illegible] यथा प्रकृतेन यागेन [illegible] व्यापारः
[illegible] संग्रहीनश्च [illegible]
[illegible] विशेषः कल्प [illegible] ३
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] यागेन
[illegible] प्रयोजने [illegible]
[illegible] ॥ अथ यदुक्तं यथा कृ
[illegible] पाकश्चोदक [illegible]
[illegible] ॥ पाको न यदि हि
[illegible] पाकवत् इति [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ एवं वा विधेः प्रकृ
[illegible]
[illegible] प्रकरणान्तरे [illegible] कर्तव्यो [illegible]
[illegible] परिहारः ॥ एवं वा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

525/1937

आ·१०

[illegible] नाहिदृष्ट मपन यनेतस्य
[illegible] नीयसतंकल्पनीयदृष्ट्यपति
[illegible] आपि वकदामिवाक्लिप्तेदभयत्रीयस्लेततत्रा
[illegible] आथस्रावसर्वैष्यतेनाचहंनसंगमं
[illegible] यथामनमंगकं स्मरणंअथसं
[illegible] राज्ञाबराज्ञाबालेबास्नेणावाप
[illegible] प्रथंवरियतीता यंवाले एवं वेनवापीतिनचतन्त्रेदे
[illegible] कालेनसंबीसतीतितदेतन्त्रवनेसिद्धे
[illegible] ॥ नादर्थादविवैतिपसत्रारन्ति
[illegible] नाध्यानदृष्टिनंतद्यत्नंत
[illegible] तदनतिनेवतुल्यंयदाहनकालेनत
[illegible] मनव यादिर्वनतन्न मतिबत
[illegible] प्रतिनेया यवतसानिहस्तादित्सुकं
[illegible] ॥ आस्मिन्नोमिविहेतोअपोति देशेन
[illegible] कपालमिर्वपद्धि
[illegible] ॥ सरस्वती

२

वरुमरस्वतीद्वादशकपालं अत्र येममिष्टकपालं निर्वपेत्र॥ ··· काम्येन ··· स्वामि ··· वदेकेमि ··· माम
[illegible] विधेः प्रकरणादग्राभादम
[illegible] कादीक्षणीया
[illegible] आरंभादि प्रथमोयं पदार्थः स्या
[illegible] मस्यांगदे
[illegible] कुर्मेआरंभेनत्वि ध्यंयोधर्मआ
[illegible] अग्निष्टोमं सांगकर्तुमसमौ
[illegible] पविसयाजेआर ··· एवनपुनरुदासी
[illegible] आरंभणीयाप्व
[illegible] ॥ ··· देवयजमान
[illegible] ॥ अथायमत्र प्रथमः पदार्थो
[illegible] पदार्थाकुआरंभणीयादिति
[illegible] ॥ एवं ··· आम्नाते ··· मेकादशकपालं निर्वपद्दी
[illegible] परेता यदाग्नावैष्णवमेकादश
[illegible] सर्वारंभा ··· नानंगत्वात्
[illegible] प्रधानभूता ··· केष्वनुमत्यादिसंश

S.27. 1937

[illegible] आरंभणीयाकर्तव्येति ॥ किं [illegible] विशेषः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मस्यादेवं प्राप्तेब्रूमः ॥ प्रधाना
[illegible] सर्वारंभार्थेनेत्र [illegible] ज्योतिष्टोम ॥ समाम्नायते ॥ अग्निष्टोम मग्ने ज्योतिष्टोममु
[illegible] प्रधानस्वतंत्रेण साधारणं प्रकरणं ते
[illegible] ॥ अस्यारंभणीयेष्टिः ॥ आग्ना
[illegible] सारस्वतद्वादशकपालमग्नये भागिनेष्टादश
[illegible] सांशयिकः किमारंभणीया
[illegible] खलु संशयो स्विआरंभणीयायामारंभणी
[illegible] ॥ यथाप्रयाजाएव मारंभणीयाधिति ॥ आह
[illegible] अन्वारंभणी [illegible] शास्त्रार्थं भवितव्यमिति
[illegible] ॥ [illegible] प्रतिषिध्यते तस्मादारंभ
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] आरंभणेष्टि [illegible] ॥ आरंभणीयास्त्वने
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] आरंभणीयाप्यारंभणीया [illegible] तस्मात्किमारंभणीयामप्यारंभणीया
[illegible] आरंभणीयामारंभणीयां कुर्यात् आरंभणी [illegible] करोतीति [illegible]
[illegible] आरंभणीयात् ॥ अपि [illegible] आरंभणीयावाक्ये [illegible]
[illegible] आरंभणीयायामारंभणीयेति ॥ [illegible] ॥ इत [illegible] ॥
[illegible] दर्शपूर्णमासयोः [illegible]

३

529/1437

पूर्णमास [illegible] आरंभणीया [illegible] ॥ [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] ॥ तस्मिन्नेवज्योतिष्टोमेप
[illegible] ॥ [illegible] आख्यं तारणिं वादाय
[illegible] ॥ [illegible] सांशयिकः किं
[illegible] सर्वकर्मस्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः कर्मचेत [illegible]
[illegible] संस्कारस्य [illegible]
[illegible] पशुर्बध्यते [illegible]
[illegible] यूपाङ्गमिति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सिद्धानीति ततः साध्य
[illegible] कर्तव्य [illegible]
[illegible] ॥ अत यूपसंस्कार इति यद्याराडुपकारकं कर्मकर्तव्यं अयं यूपसंस्का
[illegible] ॥ कथं [illegible] यूपसंस्कार इति ॥ [illegible] यूप [illegible]
[illegible] ॥ अथ यूप [illegible] आराडुपकारकं कर्म किं ताव
[illegible] ॥ [illegible] कर्मणा [illegible] ॥ अपि च [illegible] प्रयोजने [illegible]
[illegible] संबंधि [illegible] उपकुर्यात् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ यद्याराडुपकारकं कर्म स्यात् ॥ [illegible] कल्पयितव्य

[illegible] श्रूयते [illegible] विशेषे परिकल्प्येत तस्मात्
[illegible] ॥ अपिवाशेषभूतत्वात्तत्संस्का
[illegible] विकृतः [illegible] ॥ [illegible] ध्यनः [illegible] ज्ञातविधी
[illegible] इति ॥ फलं [illegible] कल्पयितव्यं भवति यो हि
[illegible] प्रकरणविशेषेण बाध्यते कार्यं
[illegible] प्रयोजनः स्यादतः प्रसिद्धः
[illegible] यूपायो [illegible] कृत्वा तत्र क्रियमा
[illegible] अभिनाया [illegible] शिरसो वनाशितायां
[illegible] संस्कार [illegible] कादशि [illegible]
[illegible] ॥ समाख्यानं [illegible] ॥
[illegible] ॥ कर्मणी [illegible] कर्मसमा
[illegible] ॥ इत्यत्र [illegible] संस्कारकर्मेति ॥ [illegible]
[illegible] प्रयाजे [illegible]
[illegible] कर्मत्वमिति ॥ प्रयाजेष्व [illegible]
[illegible] स्वाहाकारं [illegible] प्रयाजा [illegible]
[illegible] दे [illegible] ४

[illegible] देवताभिधानं ततो
[illegible] देवताविधिः अतः [illegible] देवतादृति
[illegible] एवं [illegible] प्राप्ताभि
[illegible] यजामहे स्वाहा
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] नीयत नो [illegible] गम्यते
[illegible] सततिप्रत्येते [illegible]
[illegible] देवता [illegible] ॥
[illegible] मातमितेवं प्राप्ते
[illegible] संस्कारकर्मेति [illegible] ॥ उत्तमः प्र
[illegible] देवता [illegible] कुतः स्वाहाकारस्य
[illegible] देवताविधिः ॥ याग
[illegible] स्वाहाकारशब्दो [illegible] स्यात् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ एवमेव [illegible]
[illegible] अविशेषभूतत्वात्संस्कारः [illegible] भागादिष्व [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] देवताविधानमपि [illegible]

531/1937

[illegible] कल्पयितुं शक्यते घ्राग्न्यादीनां संभवति स्वार्थे द्रष्टा स्वाहाकारश्च
[illegible] मनः मनो जनो देवतास्मरणं संस्कार इत्यं च्चादृष्टमपि तस्मा आगाद्भवतीति
[illegible] देवताकस्मानुगांस्तेषु तेन स्यभजस्य निगदो दृश्यते स्वाहा
[illegible] स्वाहा पूर्वाभिनिवेशः [illegible] देवतासंस्कार एवैव कल्प्यते इतरस्मिन्न दृष्टा
[illegible] देवतासंस्कार उच्यते [illegible] देवताकेषु सौ [illegible] दिषु कर्मसु प्रकृता निदेवताप
[illegible] पूर्वपक्षे सिद्धो [illegible] इति ॥ तथाज्याभिरपीति चेत् ॥ दर्शपूर्णमासौ सौदर्श पूर्णमासाभ्यां स्वर्ग
[illegible] इदं चापरं मन्यते ॥ नोंहो च नुः किं भान यो स्ततः स्यादितियस्यैचि
[illegible] देवता पेह विनिर्वपंति तत्सु रस्ताद्राज्यभा
[illegible] ते ॥ यदाज्यभागयोरग्नीषोमावि ज्येते किंतत्रया
[illegible] ॥ किंगा संद इति चेत् ॥ संदेहं पश्यसि ॥ तथाज्यभागाग्निरपि स्याद्यथोत्त
[illegible] देवतानां [illegible] देवता संस्कार आज्यभागयो
[illegible] मन्यते ॥ प्रधानाग्नेर्देवतानरमंत्रे ज्यत इति को सौ व्यपदेशः अग्निम
[illegible] देवताई ज्येरग्निमिति ॥ एवमाशासनेन देवतास्य
[illegible] कल्प्यते ॥ इतरथादि [illegible]
[illegible] ध्येन अपि च सकृद्वचनं [illegible]
[illegible] मनोद पक्षभा यतो ब्राह्मण भागत इति [illegible]

5.33
1937

[illegible] तस्य क्तपदे [illegible] ॥ इवं माग्नि
[illegible] दिष्टो यथोर्चागदेवतयोः प्रयोज
[illegible] तेन मदेवतामाकांक्ष
[illegible] देवतायामाश्रित्या रादुपकारके
[illegible] त्तत्कर्मणः एतत्तस्य क्रौयते
[illegible] असो मंत्र त्वाग्नि
[illegible] दशीयोमीयं पशुम
[illegible] पशुपुरोडाशंभ
[illegible] प्रयाजाधिकरणे प्र
[illegible] पश्यति चेदितिचेत् पश्यसि किंमाग
[illegible] एतद्दिकर्मणो प्रसिद्धं कार्यमग्नीषोमीयमिवगुणार्थ
[illegible] अपदिश्यतेनभि यागतस्त
[illegible] आसोमं वहत्याग्निनाग्नि
[illegible] देवतान्यां पशुपुरोडाश इति गम्यते ॥ अर्थवादवचनाद्देव
[illegible] देवता संस्कार इति गम्यते ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥
[illegible] लिंगमप्येतमर्थं दर्शयति ॥ इंद्रायवासिणे पुमालभेतेति ॥ इं

[illegible] पुरोडाशा [illegible] देवता [illegible] उपयमान्यानंइंद्रं स्तुहियक्षिणंसोमपृष्टंसुरहिश्रूरं वक्षि
[illegible] संस्कार कर्म प [illegible] प्रधानस्यान्यस्यदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशयागइति॥ गुणो वास्थानकप
[illegible] विधेयत्वात् [illegible] संख्या वर्त्तगुणः स्याद्देवता एवमा
[illegible] अनेकगुण [illegible] कपाल [illegible] यथाकपालेश्रयणोपिजुयोपवयजप्येव
[illegible] पुरोडाशा [illegible] गुण [illegible] भविष्यतः एवंदर्शपूर्णमासिकयोरग्नीषोमीययोर्गुणभावेन
[illegible] गुण [illegible] भविष्यतीतरप्रधानभूतयोरन्यकार्यकरणयोर्नप्राप्नुयात्
[illegible] स्यात् [illegible] आश्विनतारस्वनस्त्रामदेवत्येषु पशुष्वैंद्रवारु
[illegible] पुरोडाश [illegible] संस्कारपक्ष [illegible] छिद्राविधानार्थतायाश्चोक्तमनुवादत्वंतस्माद
[illegible] संस्कार [illegible] यथासंस्कारवदं [illegible] संयोगात्॥ अपिचेतिपक्षव्याव्रभि
[illegible] देवतासंस्कारइतिकुतः देवतायाः प्रयोजनवत्त्वं यथास्वाहाकारंयज
[illegible] देवतासंस्कार [illegible] संयोगाद्दर्थेन प्रयोजनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन
[illegible] प्रकार [illegible] इंद्राग्नी [illegible] यद्गुणभूतदेवताकेन तद्धितशब्देन
[illegible] देवताकेयं [illegible] शब्देन संबंध [illegible] शोभवतिअपि चहृदयंकार्यमदृष्टाद्
[illegible] संस्कारकर्मेति॥ [illegible] दर्शताव॥ इतन्यसंस्कारकर्मेति॥ सो [illegible] पशुपुरोडाशोदेव
[illegible] देवतासंस्कारएवावकल्प्यंते यदि सोमा [illegible] यदन्यदेवताः पशुपुरोडा
[illegible] अन्यदेवता [illegible] सर्वसंस्कारपक्षेपि यदवचनमवकल्प्यते इति तद्॥ संस्का

रपक्षेपि [illegible] देवताके पुरोडाशे [illegible] तरं भवति॥ एवंप्राह यद
[illegible] देवता [illegible] पुरोडाश [illegible] प्रयोजको भवति यथैवाहि
[illegible] नैवदेवं भवतीयप सेन्
[illegible] कपाल [illegible] विधीयते एवमन्यदेवतायाः पुरोडाशयागेन नि
[illegible] देवता [illegible] देवता प्रकाशनमंगभूतं हीयतेअन्य
[illegible] सर्वार्थानुग्रहोभवति॥ [illegible] सर्वमपि पर्वानद्वचन
[illegible] संस्कार [illegible] देवताकपु [illegible] वचनं भवति पुरोडाश [illegible] तेषां प
[illegible] पुरोडाश [illegible] देवताकारकसंस्काराभावमाशंक्येनमु
[illegible] पुरोडाशौ [illegible] देवतासंस्कारार्थौ यदि पुरोडाशावपि देवता
[illegible] संस्कार [illegible] वचनं॥ एवंप्राप्ते। निकस्य परोर्द्धं
[illegible] पुरोडाश [illegible] पुरोडाशयोरेकार्थत्वाद्दर्शयतितत्र [illegible] देवताना
[illegible] पुरोडाशो [illegible] देवतासंस्कार [illegible] नाभिज्ञापने॥ यदि पुरोडाशोपिदेवतासंस्कारार्थएवमेनदव
[illegible] देवता [illegible] दर्शयति॥ इतन्यपरस्यापि संस्कारकर्मेति॥ एवंह्याम्नायते अग्निभ्यः कामेभ्यः
[illegible] पुरोडाश [illegible] भवति॥ आग्नेयाद्धि पशावङ्गिपशुदेवताहेतुकात्पशुपुरोडा
[illegible] देवतासंस्कारार्थोपि पशुपुरोडाशस्यालिदर्शयति॥ अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद्गुणभूतविकारः स्यात्
[illegible] प्रधानभूतयोरग्नीषोमयोर्नस्यादित्युच्यते॥ अविरुद्धप्रधानभूतयोरपिअग्नीषो

535
1937

[illegible] कृतः [illegible] प्राकृतं कार्ययोगानिर्दिष्टं कुर्वाणो द्वारभूतानि तिमे योद्यते स्मृत वत्॥ य
[illegible] कुर्वीत इति धर्मयुज्येते न दोषो भवति॥ सद्व्यर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूत
[illegible] अथ यदुक्तमैन्द्राग्नमेकादशकपालं पुरोडाशानां सौत्रामण्यां प्रकर
[illegible] देवतासंस्कारार्थश्चाद्विप्राप्तिविधानार्थश्चोभयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वादतो
[illegible] प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यतीति नलकरणगतः एव विकारोयं भविष्यतीति तस्या
[illegible] विकारः स्यात्॥ एवं तर्ह्येतेन प्रकारेण प्रकरणाद
[illegible] प्रकरणादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुं॥ अत्र सौत्रामण्यां प्रतिपन्नदेवताकाण्व चोदकेन पु
[illegible] कथमेकादशाहितेषामिमे वर्णान्तरसहिता उच्चारिताइति
[illegible] शब्दाय यथा च सरस्वती॥ देव
[illegible] गमयति किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते यतो देवता
[illegible] ॥ तस्मात्पशुदेवतानामास्याविकाराः पशुपुरो
[illegible] संस्कारपक्षएव वा शब्दोपक्षिप्यावर्तयति न पक्ष
[illegible] अनारभ्याविकारे चापि तु संस्कारपक्षोऽभ्य
[illegible] पुरोडाशस्य पशुदेवताया अत्रा
[illegible] पशुदेवतासंबद्ध [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] संस्कारपक्षे
[illegible] इति दीर्घआग्नेयभिकारः
[illegible] कपालभिकारो हविर्विका
[illegible] हविर्विकारस्याहिविकृतः इज्यासंयोगा
[illegible] ॥ ॥असिद्धमहणत्वाद्॥ एवं
[illegible] इति ओदनो वा नद्दौ योगात् ओदने
[illegible] देवतायाग
[illegible] नस्मादागेन हविर्विक्रीयत इति तत्र [illegible]
[illegible] तस्माद्दोरनेननलसंयोगावल
[illegible] इति यदुक्तमनररनायेनन
[illegible] अनुमानमेतत्सामर्थ्येन वचनेन वा [illegible]
[illegible] कल्पनीयः कल्पनेनाचारेण [illegible]
[illegible] अनभ्यवयंतीति
[illegible] कपालभिकारो [illegible] हविर्विकारपक्षोनभिध्याति

537/1937

[illegible] संयोगात् [illegible] आशंक्य: अस्ति वान्यागति:
[illegible] कपालविकारो [illegible] स्यतेन सौर्यइति
[illegible] विविकार [illegible] कपालद्विविकार आश्रपणीय:
[illegible] नगणा विशेषेवता [illegible]
[illegible] शतकुटेल मासुरकामइति ॥ शतंकृष्ण
[illegible] ॥ किं गदशंना [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कारलस्मादन्यद्विश्वरूपकपालविका
[illegible] संयोगादवगम्यते ॥ [illegible] कर्तव्य इति यदि पुरोडाश
[illegible] सौर्य संबंध: [illegible] तेन [illegible]
[illegible] आदि [illegible] नीय संयोगो [illegible] भविष्यति
[illegible] संयोगेनेन भविष्यति तिन पुनरोदनसंयोगात्
[illegible] सिद्ध [illegible] इति तदुक्तं नामत्वादिति ॥ आचार
[illegible] भविष्यतीति ॥ [illegible]
[illegible] कर्मचोदनायां [illegible]
[illegible] पुरोडाश [illegible]
[illegible] अपूर्व [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] विविकि [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] इति तन्नेन
[illegible] चोद
[illegible] इतिविकि
[illegible] शब्द [illegible] दने नहविविकीय
[illegible] मइतितन्नेया
[illegible] संशय: [illegible] ॥ नियम
[illegible] कपालवत्संस्यावि
[illegible] संख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाक
[illegible] कपाले पुरोडाशं वदोदन: [illegible] केवले
[illegible] कर्तव्य [illegible]
[illegible] कपाल एव [illegible] एवं [illegible]
[illegible] कपाल [illegible] ॥ एकास्मि
[illegible] कपालं श्र

539/1937

मी॰ आ॰ १

[illegible] ॥ [illegible] सर्त्तिनसंयोगादपूपकसंयुक्तं धारणार्थं चरोश्चा
[illegible] ॥ [illegible] कपालेषु पुनः आर्त्तिनरसंयोगादपूपेषु कालमुपादीयतेतद्व
[illegible] पात्रं चरो कुपादी यथा उदकधारणार्थं [illegible] दक एवं न रू
[illegible] ॥ [illegible] नेन [illegible] चोदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानेन प्राकृतीयं स्या
[illegible] चरौ वालिंगदर्शनात् ॥ स्थाल्यां वाश्र
[illegible] सुरभिर्मिलो [illegible] नविशेषणस्था
[illegible] ॥ स्थाल्यां हि सचरुसंज्ञकः पाको निवर्त्तते न कटाहे
[illegible] कपाले विकारश्च कुर्यादिवानेन हविर्विक्रीयत
[illegible] विक्रीयते आक्रियापपणस्यापूपदेतुत्वा
[illegible] पूर्वपक्षे कार्तव्यं नासिद्धांते उ
[illegible] पूर्वपक्षे कर्त्तव्योन सिद्धांतेन उपरिपाक
[illegible] पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं [illegible] सिद्धांत [illegible]
[illegible] ॥ एवं वा प्रयगधिकरणविषय
[illegible] ॥ [illegible] हविर्विक्रीयते इत्येतन [illegible] तन्निन्नते
[illegible] आक्रि
[illegible] अपूपपेषणेन विनाभिवर्त्तनेन [illegible]

आ॰ २०

१

[illegible] संयवनं ॥
[illegible] कर्त्तव्यं नेति कर्त्तव्य [illegible]
[illegible] ः सवननं धनाद् [illegible]
[illegible] संवपनीषि [illegible] संदेहः संवपनं कर्त्तव्यमिति
[illegible] संवपिता [illegible] प्रयोजनं
[illegible] रुद्राणामादित्यानां [illegible] णामगिर
[illegible] ॥
[illegible] संदेहः प्रकृतिवद् [illegible]
[illegible] संदेहः [illegible] उरुमथ्य
[illegible] कर्त्तव्यं नेति चोदकानुप्रदा
[illegible] ॥ [illegible] प्रकृतौ श्रूयते वेदेन [illegible]
[illegible] संदेहः प्रकृतिवद् [illegible] त्स्यात्रकल्पतेन
[illegible] ॥ [illegible] संदेहः किं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] संदेहः कि
[illegible] अभिति [illegible]

541/1937

मी॰भा॰ ४० गदु[illegible]त्सादनं [illegible]नावपिश्रुति तावप्रकृतौन श्रूयते कपाले भ्यो व्युत्पादयितव्यः पुरोडाश इति अर्थान स व्यु आ॰१॰
[illegible]कार्याः तस्माद्[illegible]रणं न कर्तव्यं॥ अपि [illegible]रणे क्रियमाणे कपिंछवस्य शिशोध्यायेन तत्र पा
[illegible]त्सादनं वरोर्न कर्तव्यमिति॥ ॥ इत्या[illegible]श्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशम
[illegible]॥ ॥ कुछ्ले[illegible]पादपाकः स्यात्॥ माजापत्यं चरुं निर्वपेत घृतेन शतकृष्णलमायुःका
[illegible]किं [illegible]केन पाकः प्राप्यते कर्तव्या [illegible]तेन प्राप्यते न कर्तव्यमिति किं तावत् प्राप्तं कृष्णले पु पाको नस्या
[illegible]पाक इति [illegible]पाकं कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवंति तस्मान्न प्राप्यते तेन कर्तव्य इति॥ स्या
[illegible]॥ [illegible]पाक [illegible]केन चरुर्न प्राप्यते प्रत्यक्षत्वस्य शासनं घृते श्रपयतीति न प्राकृतस्यका
[illegible]मानाण्यादद्दष्टो भवति यथा तेषामेवानंदतियानां प्रत्यक्षशासनात् प्रदानमेवं पाको पतित उ
[illegible]कर्म स्यात्॥ कृष्णलचरावेव संशयस्तु प्रकृतावुपस्तरणाभिघारयति अमृताहुति
[illegible]पस्तरणाभिघारणे॥ कृष्ण[illegible]कर्तव्याने स्वेष संशयः किं प्राप्नुमु पस्तरणाभिघारणयो रक्रिये
[illegible]अमृतार्थे[illegible]क्रियेते॥ यदुपस्तरणास्वभिघारयति अमृता हुतिमेवैनां करोति अमृतेनो
[illegible]नयोर्दर्शयति न च कृष्णले स्वादुभावः संभवति तस्मादक्रियेते॥ क्रियेत वार्थ
[illegible]दितुत्वात्॥ क्रियेत वोपस्तरणमभिघारणं च विधेः प्रकरणांतरातिदेशात् सर्वकर्मस्वादिति
[illegible]॥ [illegible]क्रियेते इति न स्वादुभावः प्रकृतौ श्रुतः स्वादुः कर्तव्य इति तस्मादर्थवादः अमृताहुतिमेवैनां करोती ४०
[illegible]क्रियेते न कृष्णले चापि पाकं कर्तुं तस्मादनिवृत्तिः अकर्मवा[illegible]
[illegible]॥ अक्रियातयोरिति चत्वारि कृष्णलान्यवपतीति कोभिप्रायः चत्वारि कृष्णला

नि[illegible]कृष्णल[illegible]नाभिघारणयो[illegible]
[illegible]भवति॥ [illegible]
[illegible]पूर्णं कुर[illegible]॥ [illegible]
[illegible]परिमाणमुक्तं [illegible]
[illegible]॥ [illegible]कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः[illegible]॥ चत्वारि कृष्णला
[illegible]कृष्णलपरिमाण[illegible]परिमाणवचन एव कृष्णलशब्देना
[illegible]परिमाणं[illegible]परिमाणं[illegible]परिमाणं[illegible]
[illegible]भोजनेनोप
[illegible]परिमाणमुस्यावदानं परिमितेन
[illegible]परिमाणं[illegible]पस्तरणाभिघारण[illegible]तयोस्तस्मा
[illegible]कृष्णल[illegible]अवदान[illegible]इति
[illegible]संख्यासमानत्वात्
[illegible]संख्या[illegible]संख्यायामाहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चता
[illegible]सवनेवाएतदू[illegible]संख्यापयतीवे
[illegible]संख्यासंस्त्वे नोपस्तरणाभिघारणायाश्चिवृ[illegible]॥ सतो
[illegible]संख्या[illegible]वर्तमानयोरुपस्तरणाभिघारणयोस्तदापि

543/1937

[illegible] ११

[illegible] अनेन [illegible] निलुको भवती॥ तत संस्तूयने अपवि
[illegible] समानयोः [illegible] णाभिधारणयो रपि वचनं
[illegible] ॥ ध्रुव आभिवचना [illegible] उपस्तरणाभिधारणयोरित्ये
[illegible] पूर्व [illegible] वचनाल्लिंगाद निवृत्ति रेतयोरिति
[illegible] ॥ सर्वमि कारिता [illegible] आसानर्थ कांहविषोर्हृत
[illegible] ॥ ध्रुव आभिवचनेन [illegible] भाव ॥ आभिवचनेनाभावे सति च
[illegible] कृत्वा स्तुवद्धामि समृध्याइति अस्मत्पक्षे
[illegible] ॥ अ [illegible] भावि स्विष्टकृत मपक्षाभ्यासो भ
[illegible] करणला भानमपि संव भते वचनेन स्विष्टकृतः प्रक
[illegible] ॥ अतउपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये एव ॥ अकर्म
[illegible] उपस्तरणाभिधारणयोः संसर्ग श्रुति पुरोडाशावर्णानां
[illegible] अभिधारणेन [illegible] असंसृष्टं कृतत्वं यथा न्यो
[illegible] उपस्तरणमपि धारणं [illegible] सुवर्णस्य
[illegible] उपस्तरणाभिधारणे निवर्तितुमर्हत ॥ एवं [illegible] वचन
[illegible] ॥ तत्र
[illegible] ११

[illegible] ॥ [illegible] तुल्यादपति
[illegible] ॥ [illegible] सर्वमि
[illegible] आदित् ॥ तत्र वाक्
[illegible] तदा लिमाधंते भस्याहृति अर्थ
[illegible] इव भस्य
[illegible] द्युत हविनवकमे
[illegible] ॥ [illegible] स्तेनाय
[illegible] तेनाभ्यं कथं प्राजापत्यं चरु
[illegible] त्वभिर्हि शार्थे
[illegible] गम्यते नेष्टका कूटेने
[illegible] ॥ [illegible] नामेतद
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] नियम इति ॥
[illegible]
[illegible] ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकं
[illegible] परिहारः [illegible]

545/1937

[illegible] केनभिहृवाए [illegible] सह [illegible]
[illegible] रार्थत्वेन [illegible] ॥ इम [illegible]
[illegible] अनार्थ [illegible] करणं [illegible]
[illegible] अधिकारा [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] शीघापन्न इति [illegible]
[illegible] ॥ ब्रह्मणे सर्वमि [illegible]
[illegible] ब्रह्मणे परिहरतीति [illegible]
[illegible] ब्रह्मणे परिह [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सर्वा [illegible]
[illegible] सर्वाणा [illegible]
[illegible] यथाद [illegible]
[illegible] ब्रह्मणोपरि [illegible]
[illegible] परिहरतीति [illegible]
[illegible] परिहरतीति [illegible]
[illegible] ब्रह्मणे परिहरतीति ॥ [illegible] एवं [illegible]
[illegible] १२

[illegible] परिहरणं [illegible]
[illegible] पुरुषापन
[illegible] आह इति ॥ एकार्थत्वाद [illegible]
[illegible] इदं कर्त्त
[illegible] आह इति ॥ [illegible] संबंधः क
[illegible] सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति एकस्मै सर्वश्च
[illegible] इति ऋत्वि
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ इदमपरं [illegible] ऋत्विग्भ्यो
[illegible] ॥ ऋत्विक् दानं धर्म [illegible]
[illegible] ॥ ऋत्विमानमने कर्त्त [illegible] श्रुतिश्चवा
[illegible] कर्मानुरूपमपि दास्
[illegible] अपि [illegible] परिक्रमो
[illegible] कल्पते ॥ क्र
[illegible] परिक्रयार्थं वा
[illegible] ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति [illegible] प्रयोजनम्

547/1937

श्रौ॰प्र॰ [illegible]

१९

आ-२०

[illegible] नरकमन हर्तुं कृत्स्न वितुं पर्वभिर्यमाद् दर्शनदृष्टिहृद्द्वारमेव॥ अत्र नतिवमेन नियमगुणः केन चदाने नानन्य
[illegible] कल्पित [illegible] अभिन्नं भवति॥ कथं [illegible] गुणभूतं तस्माद्वाग श्वोद्यते नस्वप्रधानभूतेवाक्यार्थश्चावश्यंग
[illegible] कल्पितम् इतरेतरवदननर्थकं [illegible] अभ्युद्यमाणं सुतएवश्रुतिर्बाध्यते तन्वनक र्मानुरूदाक्षिण्य
[illegible] पद्धमेन॥ नियमादृष्टद्वार मदृष्टमित्युक्त मेवचचन प्रामाण्या [illegible] अपि च त
[illegible] कात्मा [illegible] पिष्टिका [illegible] प्रभृति [illegible] यदीयं तेन दर्सके। निंतावि परिक्रय आनमना
[illegible] दक्षिणादानं [illegible] लिंगात्परिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः दक्षि
णा [illegible] कल्पितः [illegible] परः प्रवर्तते तेन सामाद योपि प्रवर्तते नोपायाउतिन [illegible] मान प्रवर्तनोपायाः
[illegible] क्रयार्थः [illegible] गम्यत इति सामादिवावापरिक्रयेण वा अनमनेनान्यथेति॥ परिक्री
[illegible] परिक्री [illegible] दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता क्रत्विजो यंदुयं
[illegible] परिक्रियार्थं [illegible] नपत्नेन भृत [illegible] नात्॥ सातं [illegible] संनियत्यं याज्वाल [illegible] नित्य
[illegible] भवति यथा वेदवानान [illegible] भवन॥ भत्या संभवयंत्यन्य [illegible] यस्यास्य संभृते द्वादश
[illegible] परिक्रेतुमन्य [illegible] यजार्थं [illegible] तस्मिन्नेव [illegible]
[illegible] आनन्त्यर्थं [illegible] तस्माद्विपरिक्रियार्थं मृत्विग्भ्यो दानमिति॥ नै [illegible] केण वर्त
[illegible] केण वर्त [illegible] निष्कर्ते [illegible] निष्कर्तन भृतः कर्म यो [illegible]
[illegible] पत्नीसम्बन्धं [illegible] परिक्रयार्थं दानं [illegible]
इत्॥ [illegible] दर्शपूर्णमासयोश्च यथावद्वारनिमित्तो होमा [illegible]

१३

[illegible] आप्त [illegible] प्रभृतितुर्दा [illegible] कर्त [illegible] संगीय [illegible]
[illegible] इतरस्मिन [illegible] कर्त [illegible]
[illegible] वर्षकर्म [illegible] प्रयाजन [illegible]
[illegible] दे [illegible] परे [illegible] वतिनद्वव्य
[illegible] संस्कार [illegible] इति गम्यते हे
[illegible] कृत्स [illegible] फलेनो
[illegible] एवनाव [illegible]
[illegible] आनः [illegible]
[illegible] अपि परिक्रयः कथमेवं [illegible]
[illegible] [illegible] परिक्रयार्थं
[illegible] द्वादशाह [illegible]
[illegible] होतारमित्येव [illegible]
[illegible] धर्ममात्रं प्र [illegible]
[illegible] कर्तव्यमिति एवं [illegible]
[illegible] वानमनार्थं वरणदृष्ट प्रयो

549/1937

सत्यमिति विकल्पसमर्थं कृत्स्नं किंतु तस्मात् सर्वेषु वरणं न स्यादिति ॥ अपरिक्रयश्चतादर्थ्यात् परिक्रियश्चैज्योतिष्टोमे काआ
म्नायः ॥ वेनुश्चवरश्च गर्दभश्चाजाश्चाश्वश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च द्वादशं शतं दक्षिणेति दाक्षिण्यं स
मीरके नवसं किं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति संशयः किं प्राप्तं परिक्रयः कर्तव्यश्चोदकानुग्रहाय अपि च तत्र गवादयः प्रतिषिध्य
न्ते ... प्रतिषेधेन ... नदिरण्यमिति संनीपरिक्रये व कल्प्यते ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः परिक्रयस्य नादर्थ्यादिति ॥ परिक्रयस्य न
कर्तव्यमिति ... रणेन ... ॥ परिक्रयश्चेति ... देशः क्रियते न कर्तव्यः परिक्रयः कुतः आ
... परिक्रयाणीनमिति ॥ प्रतिषेधश्च कर्मवत्प्रतिषेधो व कल्प्यत इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं
... धर्मत्वात् ... प्रतिषेध उपपद्येत तथा कस्य प्राप्तं कस्य दानस्येति धर्ममात्रं हि तत्संपुचोदकं प्राप्तं
... प्रतिषेधः न दक्षिणाशतं ... त्वानुवादः स्यात् ॥ नाय प्राप्तं कस्य प्रतिषेधः दक्षिणाश
... ॥ सो हिरण्यमिति दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थे भवति
... पर्दभश्चाजाश्चाश्वश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशं शतं दक्षिणेति
एवं ... प्रतिषेधेन प्राप्तस्य तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवायं स्यान्न वादो सो प्रतिषेधेन
... दक्षिणेति ॥ उदवसानीया सत्र धर्मास्यात् तदंगत्वात् तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ अस्त्युदवसानीयं सत्रा
दुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति तत्रैषोर्थः सांशयिकः किं दक्षिणादानं धर्म
मात्रमुत परिक्रयार्थमिति तत उदवसपरं हि तत् किं सत्रांगे उदवसानीय इतनेति यदि सत्रांगं धर्ममात्रं दानमथ न सत्रां
गं परिक्रयार्थमिति किं प्राप्तं सत्रांगमिति ॥ कुतः सत्रप्रकरणे सत्रं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते सत्रप्रकरणाच्च स
न्निधेः ॥ गम्यते ॥ उदवसानीयस्य सत्रस्य विधीयत इति सत्रस्य च स्वफलार्थत्वान्नोदवसानीयार्थमानम्यते

न च सत्रोदवसानकाले उदवसानीयांगलक्षणं हि तथा स्यादनंगे च फलं कल्पयितव्यं तस्माद्दानं तयोदेकवाक्यसंबंधा
च सन्नाम वा उदवसानीयः सत्र यथोक्तं परिसमाप्य नोक्त ... कृत्वा ... आदरं परं तस्यांगं कर्तव्यमुदवसा
नीयं इति यथाभिसंबंधः क्रियते यथाग्निहोत्रं ... नेष्टा ... स्वाति सवनयजे नेति तस्मात् सत्रांगमेवं चेत्
सत्रांगस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृत्वात् ... दानं सत्र धर्मो उदवसानीय इति ॥ न ... कृतित्वाद्विभक्तयोदितत्वाच्च तुः
शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैतदेव धर्ममात्रं सत्रे दानमिति ॥ किं तर्हि परिक्रयार्थः कुतः ते तत्संयोगं विभक्तचोदितत्वान्नैतद्दृह
स्पतिसवेन सौत्रामण्या च तुल्यं न चेन्नं श्रूयते ॥ यथोक्तो यागं कृत्वा ... इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति ॥ इह पुनः स
त्रे पुनः ... सवनीयः कर्तव्य इति सत्रादुपदवसाय ... अयं तस्यार्थः सत्रान्योर्थः क्त्वा शब्दस्य यथोदितं निर्वर्तनं प्र
हीनं ... पुनरत्वात्तेः प्रहारयर्थः प्रहाराद् हस्त्वा शब्दः तत्र पुनः चतुर्थीमानंतर्ये ॥ तस्माद्विभक्तचोदितत्वान्न
सत्रांगं ... किं तस्मादत्र दर्शनं परिक्रयार्थमिति तेषां तु च नाद्विपक्षवत्सह प्रयोगः स्यात् ॥ इदमेवोदा
हरणं सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति तत्रैषोर्थः समधिगतो न सत्रांगं पृ
ष्ठशमनीय इति ॥ अथेदानीमिदं संदिह्यते किं सहस्रं तेन कर्तव्यमिति केके नेति किं प्राप्तं सह स्येति ॥ कुतः उपादेयत्वे
न ... मानेन ... नक्रियेत ... यज्ञवद्यथा एतेन राजपुरोहितो
सायुज्यकामा यजेरन्निति राजपुरोहितो ... यजमानामिति यागउपादेयत्वेन यागं चेत्
... यजेरन्निति तस्मात् संहत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुंजीरन्निति एवं प्राप्ते
... ॥ अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोर्थः सांश
यिकः किं ... सत्रिणस्त्रिण उतान्यवरयितव्या इति किं तावत्प्राप्तं ... एवकुतः समानकर्तृकतो हि गम्यते उदवसा

5551 / 1937

भी॰ भा॰ ५५ यजेरन्निति॥ यएकेदवसाना रत्न एव बहवो रदतिनवति प्रत्ययः यथैव बहुवचन प्रामाण्य चोदक प्रामाण्ये कार्यकर्त्तक तांबा भा॰ ३७
धितत्वाद्बहुकर्तृकत्वाभवति॥ एवं चोदक प्रामाण्याद् ऋत्विजो बाधितत्वाद्वचन प्रामाण्यात्तएव भवितुमर्हति॥ एवं प्राप्ते ब्रू
मः अत्रान्या ऋत्विज आवृणीरन्निति बहिर्द्रष्टव्यनीयेप सत्रादुदवसानरत्ने कर्तारो विधीयंते नतेषामुपादेयतेन चोदनेत्युक्तं न
[illegible] नवनंजापतिनवानं नेहाभिधिप्सताकाभिदरत्निचोदक प्राप्तास्तस्य ऋत्विजः अधिकान्तयावति कर्त्रभिप्रायं क्रियाफ
लं नायमीनवच कर्तारित्वदेनदुपदहविशेषादवगम्यतेन चार्त्विजं प्रतियागस्य कर्त्तरिप्रायं क्रियाफलं तस्मान्नार्त्विज्येत एवं
कर्तारः आत्मयाजेनागकर्तृत्वन श्रमः ऋत्विजः पुनरन्येववरीतव्या इति॥ एक शास्त्रविप्रतिषेधात्॥ प्रकृतिश्चैक
संयोगात् [illegible] पक्षांव्यावर्त्तयतिनष्टद्रष्टव्यनीयं सदत्यप्रहणीरन्नेकं नद्वैकशब्दुनः अविप्रतिषेधात्॥ कथ
मिप्रतिषेधः उदवसानेनाहिउनरुपाकसंयमत्राउदवस्यंतीतितन्नैकैकोष्युदवसानाभवति॥ यतोदवसानलक्षिता
स्तेषां यामइस्मिएकैकस्यापि यागोविहितोभवतिन केन चिलानिषिध्यते तस्मादेकैकोपियतेन न बहूनां प्रयोगउच्यतेतनै
कस्यन भविष्यतीति॥ नैषदोषः एककस्यापि नवायतितेन चोदकसामर्थ्यादेकएवयजेतेति आह बहुसंयुक्तः संप्रयो
गः एकैकेन न सदयनेकर्तुमिति॥ एवमिहाविनदोषः नात्र बहुवचनं विधीयते यस त्राउदवसानात्स्तेषामेवं सते बहुत्व
मेषां बहूनां भावान्नयमनुवादएकैकत्वेनापि चतत्रउदवसानात्स्तस्मात्तेषां नथैवयागो भविष्यति॥ अथैवोदव ५५
सानेनेषामसंहतानां बहुवचनमेवंयागोप्यसंहतानामेव भविष्यति॥ तत्रोच्यते॥ नचबहुवचनमनुवादो प्राप्तत्वान्नहि
बहूनां यागे प्राप्तं बहुत्वेतीनविहितं मेवोक्तं उदवसानीयं यागाः तमिवहवः संतिउच्यते बहुत्वं तेषामुदवसानेनया
गेनानुवादस्य समर्थ्या यागेपि भविष्यतीतेलाह परिणामिपदंपदांतरमाक्रांतमितो वाक्यं भवति अयंच यागः भागावब
हुवचनेन संबद्धः न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसानात् प्राप्ता उपादनेतेदा बहुत्वं ततो बहुवचन संयुक्तः यदांतरगता

553
1937

नुवादव सम्बंतापेक्षः तस्माद्बहुत्व संयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः यथाहियज्ञेसत्रेषुचेति॥ आह नैतदेवं॥ यत्रकेनचित्कारेणानुवा
दः संभवति॥ तत्रानुवादो वा स्याद्॥ विधिर्भवति यद्यपूर्वार्थत्वात्पत्वत्वविधिः अनुवादा एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति॥ तथाहि
यागसंबंधो बहूनां कर्तृत्वेन भवति तत्र दृष्टमेव प्रयोजनमिति रक्षितस्य बहुत्वस्य यागसंबंधे दृष्टं कल्पनायं स्यात्तस्माद्नुवाद
इत्याह दिवसेष्विनार्हि एवमेव प्रायोपि तं हेतुचेति॥ अत्रोच्यते॥ अस्त्यत्वविशेषः उदवसायवयजेरन्निति चराजपुरोहितौ याजेया
तामृद्धिकामाः सन्नमासीरन्निति च यत्र ऋत्विजः शब्दो भवति॥ तत्र द्वौ प्रयोगौ गम्यते समानाम्नकर्तृत्वश्रवणादेवत त्रो
तरस्य प्रयोगवचनेनकेनचिद्धात्वर्थो विधीयते न दाम्नयः प्रयोगः कर्ता इत्यत्र कृत्वा च संख्येति सर्वमेव धात्वर्थे विधीयमाने
प्रात्रकेवाक्यपतेदिव सेषु सत्रेषु च धात्वर्थोपि —— सोपिकर्तापि न द्वितीयसंख्येति सर्वमतन्त्रा प्राप्तं नहि राजपुरोहि
ताभिति प्रयोगं विहितत्र ——तुन द्वितीयसंख्या प्रत्यात्ऋद्धिकामा इति॥ तस्मादेवं जातीयकेषु संख्यापदेयत्वेन
श्रूयते अतोहि यजमानपुरोहितौ बहुत्व संयुक्तः प्रयोगः इहतु न तथा तस्मादेकैकः दृष्टद्रष्टव्यनीयनयजेतेति॥ का
मेष्टौ च दानपदात्॥ अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेति॥
तस्यां नस्यां च वरीयसीं धेनुं केदत्वा कारवतेनमतिपयुना मवभृथमभ्यवयंतीति तत्र संशयः किं परिक्रयार्थं दानमुत
धर्ममात्रमिति द्रष्टव्यनीये सत्रस्या मंगभूते परिक्रयार्थं दानमित्युक्तं अथ दानीमंगभूतायां कामेष्टौ किं स तेन अकिंवा
न स्यादिति॥ यथा द्रष्टव्यनीये परिक्रयार्थमेव भिदापीतियथवं गादिस्यते कुतः दानशब्दाद्दानशब्दो भवतितत्स्याम
त्वा वयरीयांच धेनुं केदत्वेति दानशब्दस्य कर्मकरेषु तत्तु परिक्रयार्थं भित्युक्तं न चैनत्सत्रं सत्रस्यागभूतमेतत्प्रकरणा
त्सत्रस्यं यं कृत्कृत्कानां यागानां चोदक प्राप्तः ऋत्विग्भिः सगुणं सत्रस्योपकारकं भवति॥ अन्यैः ऋत्विग्भिः सद्धिर्वि
यागुणं सत्रस्यनो पकुर्यात्तस्माद्दानं परिक्रयार्थमिति वचनं च सत्रं त्वात्॥ वाशब्दास्य सोविपरिवर्त्ततो॥ नात्र परिक्र

मी॰ भा॰ यर्थदंनधर्ममात्रमिति कृतः सर्वेषामविशिष्टत्वानितत्र सर्वेसत्रांगमित्युच्यते सत्रंन सत्रं सत्रांगं तु सत्रमधीयति तं आ॰ ३०
९८ सत्रमध्यासांमध्यवस्वयंकर्तृकमानस्योक्रियमाणायासिद्धा अस्मादेवंकर्तारः तत्राननत्यान सवीजनं श्रूयमाणं रुदानं कर्म
मभंभावितुमर्हतीति॥ द्वेष्येत्वच्यते दुनारदक्षिणायनया स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते यदि पत्नीं संयाजयेरन् कपा
कमभिश्रुत्वावसेकं स्यानो गौरदक्षिणं तं सद्वेष्याय दद्यादिति तदत्र संशयः किं परिक्रयार्थामेकहायनसुतधर्ममात्रमि
ति किं मार्थे दक्षिणा एवायं परिक्रयार्थो दिदक्षिणायाचे भवती॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते द्वेष्य च किं धर्ममात्रदानमिति चशब्देना
यदि सत्रदेवं कृतः अभावोरनाद्वेष्यस्यार्त्विजः नहि द्वेष्य ऋत्विग्भवति ऋत्विगाचार्यो नाति वरितव्यावितिय द्यपरिक्रेतव्यो
नवर्कसौमयोजनं नास्ति किंनदाद्दक्षिणाशब्दः धरिष्याति अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणपरयः स्यात्॥ चोदकप्राप्तोत्वा
द्दार्थः अपनीयेत न च चोदकोऽवाश्वेन वत्सादुर्नमात्रमेकदायनस्य दानमन्तरत्विजेदानमिति॥ अस्तियज्ञो विप्रतिषेधादित
रेवास्वादुमानिषेधारस्त्वामिदमाम्नायते॥ यदि सदीक्षितानां प्रमीयेत तद्धा कृष्णाजिनेस्त्वी सुपनह्य यो स्वनेदिष्टीतं त
मस्थानेदीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् संवत्सरस्थीभिर्याजयेदितियो वंसंवत्सरेयज्ञः ससंदिह्यते किं मस्थां जीवतामिति
किं नावद्मासंसमानाधिकरण्याचास्थीमितिकिं समानाधिकरण्यं याजयेनेरस्थीभिकर्मभूतानि नत्वस्थील्वचेतना
भिनयाकुर्वन्ति स्वयंवचयितुं कथंतानि क्रियायां कर्तृभिभवेयुरिति॥ उच्यते॥ प्रयोज्यताति योस्य्रूपते। अन्ये प्रयोजयितार
स्तएवाभिक्रियां करिष्यंतीति आहन्नक्कुर्वन्ति कारयतीति भवति कथं तर्हि प्रयोजको हेतुर्नविमानिकात्स्थेन क्रियामुपसं ३८
दर्गशक्नुवंतीति उच्यते॥ वचनप्रामाण्याद्यावद् याजमानं कारयितुं शक्यंते तावत् कारयिष्यंते दुंबरीसमानव्युत्क्रान्त्वारंभ
णमितेयमादीत्वाद्प्रधानमेवनशक्नुवंति तानानि कुर्वन्तियाज्ञिवाभिभवंतीति॥ अत्रोच्यते॥ वचनसामर्थ्यातिक्षेवद्रुवद्र
व्यं ऋत्विजः प्रतिग्रही ध्यंभितदक्षिणा स्त्वप्रतिक्रीता स्त्वसक्षंति दृष्टोवाचनिकस्त्वागोभविष्यतीत्याह। एवंवर्णानामिव

याजमानं तूणा कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्थामित्युच्यते यद्दणमेव तद नेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिष्टं तेन न त्वकर्तरिकारयती
तिभवतिहेतुकर्तृकत्वं स्थायोगिसति प्रापनेवानूद्यते यथाप्वामक्रामंयाजयेदिति ग्रामकामोयजेतेत्येतद्विधायते हेत्व
र्थस्वभावात्रानुवादमात्रमिति तत्र दर्शयति लोकोऽस्ति कुंभमुपनिदधातीति अस्थीनि वा अजानं दृश्यते तस्माद्स्थाय
ते शान जीवतानिति॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते अस्थि यष्टीश्तरे पानीवतांसावते यान विप्रतिषेधो यतः अस्थं तु विप्रतिषिध्यते सोमो
नाम मनसाक्रियते न वास्था भक्षितव्यः यदु कत्विजः शेषद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति नत्परिक्रीतस्त्वस्यंतीदृष्टो वाच निकस्त्या
गोभविष्यतीति तदेवं नदिव्यवनेस्युकेयत्कुर्वचनप्रामाण्यादन्योयन्ययोभवति यागंकुरुवेतीति हिंनदुवचनं नान्योय
तार्थपतितवचनप्रामाण्यादन्योयज्यो भवति यागं कुरुवे विदितदवचनं नान्यायजार्थे एतेन वचनप्रामाण्यदेहद्भवति
यद्वनद्रव्यं नष्यवेनहि नदक्षिणाभिई तं भवतिन चासतिदाने परिक्रयः वचनो गौणार्थोवि धि शब्दाद्वगम्यते अन्येनहि प्रा
माण्येन परिक्रियेयं गौणः शब्दः संबध्यते यथा गौरयं वाहीक इति गौरवाहूकं ध्यावृतिगोजातिविशिष्टः पशुरवबुध्यते
नवाही कोगोरवंनवाहीकरतिसुसंवादेवाही कोगोयद्भवर्तनेन स्मान्न याग विधानेऽन्यो यज्ञार्थः स्यान्न वा स्थां द्रव्यंसं
भवतियदर्त्विजो यदहीत्वा वयमनेन परिक्रीताइत्यन्ये रंस्त्वान्यकथं चनास्थीनि द्रवभवंतिअतोनाविवक्षितं सा
मानाधिकरण्यामिति आह संवद्वचनाद् नर्थकं यहींवाक्यं नेति ब्रूमः नहि गम्यमाने ऽर्थेनर्थकं भवति ततः संवत्स
रंयाजयेदिति एतावतोवाक्यात्कश्चिद र्थोवगम्यते सर्व इह विवक्षितः अस्थीनि याजयेदिति॥ एवं संबंधोऽदिधीयते॥ आ
ह॥ किमस्थीनीतिप्रमादपाठः न च प्रमादेषायरतिब्रूमः नहि स एव प्रमादपाठो यो विधानार्थः मुख्यार्थस्त्वनुवदन्नेयमर्थं
लक्षयापि मुकन्नर्थं वा अग्नेसमवायंगळतिन प्रमादपाठो न भवति॥ तद आस्थानीत्येषशब्दो विदधत्स्वमर्थं मुख्यपंच
त्वाकुर्यद्वा कंमनसमवेति॥ अनुवादस्वलक्षणयाप्यसमावेष्यति ततः संवत्सरं याजयेदिति जीवतः प्रकृतार्थ इति तत्र

555
1937

मी॰भा॰ चाग्निः शब्दो वर्ण्यते लक्षणयाततः संवत्सरमग्निमंतायाजयेदिति केनेग्निमः ये तेन सह येषु प्रक्रांतायस्य वास्थानितेर भा॰
१७ ग्निभिः शक्यते लक्षयितुं तस्माज्जीवतां यजेतेति यावदुक्तं प्रयोगः स्यात् अथ यदुक्तं मस्थ्यांयाजमानं दर्शयति स्वेन्ग्नि
कं प्रमुपनिद धातिनेनयाजमानं नह्यस्यीतियजंत इत्युक्तं मनोवचनप्रामाण्यादेतत्त्वं मेयाजमानस्तद्रूपं यावतिवचनेता
स्य वनद्रविगुमर्हतिन सर्वयाजमानं शक्नोति लक्षयितुं तस्माज्जीवतामेव यजतइति ॥ यदितुवचनात्तेषां जपसंस्कारर्थलुप
मिष्टितदर्थत्वात् ॥ इह जपसंस्कारमिष्टिश्च चिंतस्ततेत्र सूत्रेन एधेनजपसंस्कारश्चिंत्यते विशेषेणापीष्टिः जपास्त्र जं
तीति चोदनासंस्काराः केशश्मश्रुवपतइत्येवमादयः किमस्थ जपसंस्कारकर्तव्यमुतनेति संशयः ननु नैवास्थायतेजीवि
तामसाविस्येतदुक्ता अत्रोच्यते कृत्वाचिंतेयमेषामस्थामिति कृत्वाचिंत्यते ॥ न प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं
विचार्यते यद्यस्थायज्ञः स्यात् किं जपसंस्कारं क्रियेतेनेति किं पूर्वाधिकरणस्य भवत्येतत्प्रयोजनं नेति किं प्राप्तं विधेः प्र
करणांतरेति दर्शनात् सर्वकर्म स्यादित्येन न्यायेन कर्तव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः यदितु वचनादस्थापशः स्यात्तेषां जपसंस्का
रं कृत्वार्थ निवर्तयति शक्यते जपितुं नापि केशश्मश्रु वप्तुमशक्यं चोदकोन प्रापयति ॥ अथ स्थत्रोनरार्थः सष्टिनद
र्थत्वादिति दीक्षणीयेष्टिः कर्तव्यानह्वि चारः किं प्राप्तं चोदकानुग्रहायकर्तव्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः सहस्था जपसंस्कारं न
कर्तव्यमिष्टिलुप्यंते नेति कृतस्तदर्थाहि सा यजमानो दीक्षांच हीष्यतीति दीक्षाच्च प्रतानिनियमाश्च मानसंचेतत्कुर्वं
पामनोस्ति दीक्षायहणार्था हीष्टिः संयोगाज्ज्ञायते अग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति तस्मादि
ष्टिरपिपर्णनिवर्ततेति ॥ कृत्वर्थस्तु यतगुणभूतत्वात् ॥ अग्निष्टोमे एवं संदिह्यते यजमानेन संमितोडुंबरी भवती १७
यथाशुक्लं यजमानोमारभतइति तथाशुक्लं यजमानोमारभतइति ॥ अस्थाय स सति किमेवं जातीयकं कर्तव्यंने
ति किं प्राप्तमस्तेतनामस्थां सर्वक्रियासु स्वातंत्र्यं नास्ति तस्मादौडुंबरीसमानेशु कृत्वारंभणीय नास्तीति कर्तृणी

559/1937

येषु इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः कृत्वर्थं क्रियते गुणभूतत्वात् कृत्वर्थमेवंजातीयकं तदाश्रयेन तु गुणभूतत्वात् गुणभूतस्त्वत्र यजमानो यज
मानपरिमाणः संमितयाऊडुंबर्यो तेनोजनं यजमानत्वारब्धेन च शुक्लेण अत्रोतनैरपि च परिमीयते शुक्लमत्र रभ्यते तस्मादेवं
जातीयकं कर्तव्यमिति ॥ काम्यानितु न विद्यंते कामाज्ञानादयेन रस्यानुप्रमानानि ॥ अग्निज्योतिष्टोमः तत्र श्रूयते यदि कामये
तवर्षेत्पर्जन्यइति नीचैः सदो मिनुयादिति एवमादि तदिह चोदकेन प्राप्तं कर्म्य कर्तव्यं नेति संदिह्यते किं प्राप्तं चोदकानुग्रहाय क
र्तव्यमिति अस्थानि किं चित्कामयंते यजमानकामानिमित्तकाश्चैवं जातीयकाः परार्थाः अत्रोच्यते नात्र यजमानेन का
मयमानेन प्रयोजनमेषां तत्रार्थः नीचैः सदस्ति मायमाने वृष्टिर्भवतीति न प्रमादवस्था प्रजानं नीचैः सदोमातव्यं वृष्टिः प्रयो
जनवती भविष्यति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः कामान्येवं जातीयकानि न कर्तव्यानीति ॥ कुतः वर्षितयजमानोवृष्टिकामयते नीचैः सदसि मी
यमाने वृष्टिर्भवति फलानां फलं स्वरूपमहविशेषणसंगं कर्मकाम्येषां कामपि तूष्णीं फलं भवत् गर्हतिन च वृष्टिर्यजमानस्य फ
लमितिविज्ञापनेअषेनरसज्जीवितो वजमानस्यैव यमानोपि काम्येतु च प्राणेन भनुविहि कर्मणः पुनरस्या मेषां काम एवना
स्तितस्मात् काम्यानिकर्तव्यानीति ॥ इहार्थत्वाभावात् सूक्तवाकः वसंतस्थिपशौ दर्शपूर्णमासप्रकृति कानि चोदकप्रा
प्तानि प्रायणीयानीति सूक्तानि तेषु चोदकप्राप्ताः सूक्तवाकस्तु मेपाम्यं यत्रायमानआयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते विश्वंप्रि
यमाशास्ते पदनेन हविषा सोलस्वा [illegible] किमिमाभिः कर्तव्याभिः वेत्येषोर्थः संदिह्यते किं ताव
त्प्राप्तमिदार्थास्यै कामाः सूक्तवाके भ्यर्थ्यंते ते नित्याः [illegible] किंकारणं अभावात् कामस्यनत्ते [illegible] भिकामयते त्येतदुक्तं तस्मान्न कर्त
व्याभिः सूक्तवाके इति स्व पठितव्येषु सूक्तवाकव [illegible] ति सूक्त तं कथमेवदर्णत इति ॥ उच्यते ॥ ईहार्थाः सूक्तवाकाहाः अदर्ववति
ई एव्याः यथाळंदो [illegible] कपालं [illegible] तस्मादत्र सूत्रस्या
नुपालंभः स्पर्शार्थ [illegible] दक्षिणद्रुकंभवना स्थानिहार्थाः कामानकर्तव्याः इति स्युर्वा एते कामाः कर्तव्याः कस्मा

मी॰भा॰ दर्थवादत्वादर्थवादाः एते आयुराशास्ते [illegible] आशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इति नैते विधयः अर्थवादा एते अर्थवादत्वात् अ॰१०

३८ नैतां क्षिप्ताचोदकः प्रापयति एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति तस्मान्न श्रूयमाणे होत्रार्थाः कामाः कर्तव्या इति नेच्छाभिधानानर्थका
भावादिति रक्षितव्ये तदस्ति यदुक्तं भवता होत्रार्थाः कामाः कर्तव्या इति ॥ न कर्तव्याः कस्मादिच्छाभिधानात् ॥ इच्छाभिधाना एते
कामाः आयुराशास्ते [illegible] आशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इति इच्छायामनुष्ठानाय प्रयुज्यन्ते य एतान् कामानिच्छेत् स तेन यजमा
ना नास्ति अचेतनत्वं [illegible] अस्त्यभिज्ञानमिच्छेनेन [illegible] इच्छाया अभावादिति नास्ति न जीवति एकेकामा
भविष्यन्ति नास्ति [illegible] अस्त्यभीहार्था न कर्तव्या इति नानर्थक इत्युक्तं अत्रोच्यते नैतदर्थवादा विधय ए
वैते एवं [illegible] तस्माद्यदुक्तं भवता [illegible] होत्रार्थाः कामा न कर्तव्या इति नेतदेवं कर्तव्या नेच्छाभिधानात्त
भावादिति रक्षितव्ये ॥ सुवर्णहोत्रकामाः द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राण्युदाहरणं तानि प्रकृत्य श्रूयन्ते ततः संवत्सरस्थी नियाजये
दिति तत्र चोदकप्राप्तिकामिकर्माणि तेषु श्रूयते होत्रकामो यं कामयेत पशुमान् स्यादिति परावतस्येडामुपह्वयेत पशुरेव
भवति यं कामयेत पशुमान् स्यादिति प्रतीचीमस्येडामुपह्वयेत पशुमानेव भवति यं कामयेत प्र[illegible] स्यादिति ॥ तस्या
यं स्वरान्वषट्कुर्याद्यं कामयेत पापीयान् स्यादिति ॥ नीचैस्स्वरान्तस्य याज्याया वषट् कुर्याद्यं कामयेत वसीयान् स्यादित्युक्त
इत्युक्तं नीचैस्स्वरान्तस्य याज्याया वषट् कुर्यादिति एवं तत्र संशयः क्रियते किमस्यां होत्रकामाः कर्तव्या अथ वा हा कर्त
व्या इति न तु जीवता यज्ञ इत्युक्तं नो यते स्तां यजत इत्येवं कृत्वा चिन्ता प्रवर्तते ततः सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते सुवर्ण ३८
होत्रकामाः होत्रकामा एते स्तोकर्तव्याः स्युः तस्माच्चोदकः प्रापयति एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति तस्मात्स्यामो
होत्रकामाः कर्तव्या इति सुवर्णहोत्रकामा न तदाशीष्ट्वात् न चैतदस्ति यदुक्तं भवता होत्रकामाः कर्तव्या इति न कर्तव्या
इति कस्मान्न तदाशीष्ट्वात् तदाशीर्वाभवति यजमानाशीर्याचैका यजमानकर्तृत्विज आशिषमाशासते स सर्वयजमा

न[illegible]यजमानस्यायनामाशिषो दर्शयति सर्वे हि यजमाना नास्ति अचेतनात्स्तोभि अस्त्वाकामयितुं सामर्थ्यं नास्ति अ
थ सामर्थ्यस्याधिकारेन इत्युक्तं कर्तुर्वा श्रुति संयोगादिति कर्तृत्वेन [illegible] तस्मान्न पशुमाः अस्यां होत्रकामा न कर्तव्या इ
ति सीतं कस्मात्स्वाभाव्यं यजमानो [illegible] न तदाशीष्ट्वात् ॥ सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं निमित्ते कर्मणो जीवसंयोगात् अ
स्ति सर्वस्वारः क्रतुः पुनः [illegible] मरणकामो [illegible] कामयेत [illegible] स्वर्गं लोकमियादिति तत्र संशयः किं
दिष्टगतो यजमाने तदन्तं कर्म [illegible] उत परिसमाप्तिः [illegible] सर्वस्वारस्य दिष्टगतो यजमानस्य सत्यां त
दन्तं कर्म [illegible] कर्मणो जीवसंयोगात् [illegible] सर्वस्वारे णादिष्टगतं ते
यजन्ते नेति ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] क्रतुः परिसमाप्तिः [illegible]
कर्मणो [illegible] परिसमाप्तिराख्यानेनैवोक्ता भवति अविच्छे
दमाम्नायते [illegible] परिसमाप्तये तमेव [illegible] प्रेष्य
[illegible] परिसमाप्तिरेवैयं विधीयते
[illegible] भवति नन्वगदितं नेत्युच्यते ॥ जीवता तेन प्र
क्रमारब्धं तेन परिसमापयते [illegible] परिसमाप्तिरादृ यदसौ प्रयुक्तवान्स्वदाता वन्न परिसमाप्ति
[illegible] परिसमाप्तिदासौ [illegible] परिसमाप्तिः [illegible] संशयो नैतत्तुल्यं युक्तसंशयं भवाजीवनं
कर्तारं मतं नैतत्तुल्यं [illegible] परिसमाप्यते [illegible] परिसमाप्तिकाले [illegible] जीवति न परिसमापनकाले उप
कारकं पूर्वं [illegible] जीवनो जीवनं [illegible] तुल्यः तस्माज्जीव [illegible] भवति ॥ अयोच्यते ॥ जी
वनः सत्याव कर्तृत्वमुपपद्यत इति न तदपि तुल्यमेव जीवतोपि पुरुषः कर्माणि शरीरं संचयति [illegible] शरीरे पुरुषो [illegible]

561
1937

१९ [illegible] कर्तव्यमिति॥ [illegible] यजमाना [illegible] गते [illegible] कर्तुमनस्त्रचोदकोन प्रापयतीति॥
[illegible] संस्थापयंत मेव जमितित
[illegible] यजमानं भवि [illegible] ॥ [illegible] सर्वस्वारः [illegible] कर्णोत्यग्निष्टोमेमरण्यकामो
[illegible] यजमानस्य [illegible] किं कर्तव्यं किंन कर्तव्यमिति
[illegible] भवति संशयः सर्वम सिद्धावपि [illegible] तद्यथा
[illegible] जीवते गते कर्मास्वियज्ञवत् कर्म भविष्यति
[illegible] सर्वे [illegible] प्रायुक्तं यजमानो
[illegible] सर्वस्वार एकी [illegible] वति यजमा
[illegible] यजमान [illegible] जीवन [illegible] कृतस
[illegible] भवति॥ तद्यजमानः
[illegible] अनकर्त [illegible]
[illegible] यजमाने न दिष्टगतिः प्राप्य
[illegible] यजमानः [illegible] १९
[illegible] लितत्र चोद
[illegible] हिरण्यदानं [illegible] किं [illegible]
कर्तव्यान् [illegible] इत्युक्तं न चाह [illegible] कर्तव्य इति [illegible] दोष

[illegible] ॥ एवं [illegible] दानं [illegible] तत्स
[illegible] किं [illegible] दिति॥ [illegible] यमानीय पुरोडा
[illegible] निर्वापः यदिहि निर्वा
[illegible] भवतीति तस्मान्निर्वापः क
[illegible] ॥ अस्तिवा
[illegible] प्रकृतौ सं
[illegible] संख्या [illegible] नुग्रहः सं
[illegible] संख्यायां
[illegible] संख्यानुग्रह [illegible] विकृतः
[illegible] संख्या [illegible] काले संख्याभिज्ञान [illegible] किमपि
[illegible] संख्याविज्ञान परिपंथि किं नावतरितुम
[illegible] प्राप्तमे
[illegible] संख्या श्रूयते तत्र चतुरो मुष्टी
[illegible] संख्या [illegible] तस्मात् संख्यापूर्वं मुष्टिष्टाअपि [illegible] बहि
[illegible] अधिकरणान्निवर्तते अन्याधिकरणायां
क्रियमाणायां [illegible] संख्यालोपे पुनर्मुष्टि [illegible] अधिकरणाः श्रूयमाणा अधिकरणानित्यत्वानति

563/1937

चसपिन स्याग्नुवि गुणत्वात् संख्या निवर्त्तनत्सुहृच [illegible] कं मं ग गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ न निर्वापणशेषत्वा
[illegible] तदेव [illegible] द्विप्रभृतिर्व [illegible] कर्वैतद्धन हि चदने निर्वापकं नैवमभिसंबंधः
[illegible] संख्या गुणत्व निर्वापो निर्दिश्यते किं संबं
धे [illegible] स्तु अतः एकसंख्याश्रयस्य गतानिषपि
[illegible] संख्या तु चोदना प्रति सा मान्या
[illegible] संख्याया संख्या
[illegible] परिच्छेदिका नतु संख्या इह सप्तदश
संख्याकः [illegible] वेभिवर्त्तितेन तत्परिच्छेदार्था
[illegible] इमे शाकयो देवदत्तो भोजयितव्यः
[illegible] सा घ्र घापि न प्रतीयते तैलेन स्निह्यति
[illegible] परिच्छेदिका या संख्या या एव
निवर्त्त [illegible] नीलं स्यात् तत्र द्रव्यं निवर्त्तनहृति ॥
[illegible] संख्या शराव २०
[illegible] संख्या [illegible] समान कार्यमपि अन्यत्र निव
[illegible] कार्य [illegible] निवर्त्तनं तेन प्रकृतं निवर्त्तन [illegible] क्रियमाणे निर्वाप
कार्यभिवर्त्तनन [illegible] किं विरूप्यनेन निवर्त्तनहृति विरोधा [illegible] भिर्भिरूप्यमाणं द्रव्यं सप्त

565
1937

दशशरावं भवति ॥ तस्माद्विरोधादन्यतरं निवर्त्तते द्रव्यं संख्या वनेच रुस रव्यानुग्रहात्सुविलायोन्यायतर इति ॥ उत्पत्ति
कप्रद्रव्यनाधिकारः प्रकारकार्यत्वात् [illegible] यते ॥ [illegible] धेनुपाल भेत [illegible] सम्मेद [illegible] मिति ॥ तदत्र संशयः
किमजा धेनुवत्सर्वभाउतवा वहुतिकिंप्राप्तं चोदकानुग्रहादजा इति गुणभि [illegible] ते शब्दाः संगुणश्चोदकेन प्राप्ते कृते
द्रव्ये आवेशयितव्यं ननु गविरुगमकुरतेशब्दाः संलनाम्न [illegible] चोदकेन वा स एव गुणवच
नाय धापि श्रुत्या नोपधिज्ञानं तु [illegible] गुण [illegible] गोद्रव्यस्याभावादालंभे वाक्यमेव परित्य
ज्यतनश्रुतिः अपि च न वचनेन एते शब्दाः गुणेरतत्त्व [illegible] द्रव्येन वाधे संबध्येभवति चोदकमात्रं
च द्रव्यं तेन पांसाना [illegible] करण्यं यथा अवीहोधेनुः दक्षिणा [illegible] धेनुकेदक्षिणाअथाजर्षभस्याजिनमवस्त्र
[illegible] द्रव्येणसंभक्ष्यनद्दति तस्मा
दजा धेनुवत्कृपप्राइति एवं प्राप्ते [illegible] उत्पत्तिक [illegible] विशिष्टे गुणशब्दे द्रव्यनो विकारः स्यात्
द्रव्यमापि [illegible] गुणमात्रं वदेत [illegible] कर्तुं गोपशुर्भवत्द्वति नान्यत्र यद
पि [illegible] विधीयते ॥ [illegible] प्रयाजाधेनुवत्सर्वभाइति ॥ उच्यते ॥ विस्पष्टस्तत्रा
प्यायं [illegible] विरोधे सति नाज द्रव्यं प्रापयति नच धेन्याधीनां द्रव्येण
संबंधः [illegible] द्रव्यसंबंधो वाक्येच [illegible] दुर्बलं श्रुतेस्तस्मिंश्च जाति
विशिष्टे गुणे आलंभसंयुक्ते [illegible] द्रव्येण [illegible] श्रुतिरलघुः शब्दः पातस्मात्कावो
[illegible] कार्यत्वात् [illegible] इह मामनंतिवाय [illegible] आलभेत् इतिकामइ
ति तत्र संशयः किमितापि नाजः पशुः कर्त्तव्य उताजः पशुरिति उच्यते उत्पत्तिकायं रेव न गुणसंबंधे श्वैतशब्दः अतोयः

मी॰मी॰
२९

[illegible] गुणसंबंध [illegible]: नहि श्वेत शब्दः [illegible] सकश्चिच्छेत्तात् द्रव्यात् चोदकेनानुमानिकन विवर्त्तयितव्यः
[illegible] एतस्मिंश्छेत्तु गुणनिर्भिन्नके द्रव्ये श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं वि
[illegible] भूतं तदेव परिछेत्तव्यमिति एववाक्यादवगम्यते तत्वाच्चो
[illegible] परिछेत्स्यति॥ अन्याज्ञ इत्यान्यपि द्रव्याणि परिछेत्तु
[illegible] शब्दः छागमेव परिछिंद्यात्॥ न
[illegible] शब्देः छागमेव परिछिंद्यात्
[illegible] साधुस्केभ्यूपते खले वालीयू
[illegible] पवान आप्यते खादिर्यः खादिरीवा खले
[illegible] आपत्वं भवतीति तत्रापि संदेहः किं
[illegible] उपाउदात्तत्वाइति किं भवेत् प्राप्तेस्व
[illegible] यदि याग्रीह यत्र भासुवंति एवं चोदकानुग्रहो
[illegible] इति शक्यते हि यूपः खले वालीकर्तुं
[illegible] पलोकियते छेदनादिभिः नन्वेषां तत्र
यूपो भवति [illegible]॥ [illegible] एवते पां तद्भूतानां
[illegible] स्वले वाली [illegible]
दृष्टाआपादयितव्या इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः विप्रतिषेध एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात् कथं विप्र

आ॰५०

२९

567
1937

तिषेधः [illegible] नयूपस्य खले [illegible] पवाहिते न भवति असंबंधः यस्य संबा [illegible] यादृश
वाहिते न [illegible] यूपकार्ये [illegible] ते पः स्वले वाली स्यु
पइति [illegible] लक्षणा परोक्षं हि
[illegible] यूपकार्ये [illegible] देश [illegible]
[illegible] स्यात्॥ स्वले वाल्या
[illegible] इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः
[illegible] शास्त्र [illegible]
[illegible] यूपकार्या विनियोजयितव्यः
[illegible] स्वले वा
[illegible] संजायेत न स्वले
[illegible] अशक्यमे
[illegible] स्वले वाल्यामेव संदेहः किं मैत्रावरुणदंडेन भूमो
[illegible] इति परे यां प्रतिषेधः
स्यात् इत्युक्ते [illegible] संस्कारां
न [illegible] निःसंस्कारैः कार्यं न भवति तयोर्यूपत्वमेव न
यां निमित्तं स्यात् खले वाल्या [illegible] धानेन कार्यमस्ति दार्ढ्यं

क्रियादिरूप [illegible] न च रघु [illegible] लक्षण पंक्तिनस्माद् कर्तव्यः अंजन मप्यनुपद्यमानं कं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमपि
[illegible] गुण [illegible] नस्मा [illegible] कर्तव्य मिति ॥ अर्थे न वा विवक्षा सैताद [illegible] वस्यात ॥ अस्ति महापितृयज्ञः सो मन्यपि
[illegible] [illegible] मो पाति [illegible] धर्मिधर्मा [illegible] संदेहः किं धानास्व
[illegible] [illegible] जानातीति [illegible] सुत्व स्मान्न कर्तव्या
इत्यु [illegible] [illegible] आह अंजन [illegible] इति तु धानानां विहतीति
[illegible] [illegible] नरूं भवतिपदा
[illegible] [illegible] भावि प्यतनध
[illegible] ॥ २ ॥ ॥ ॥ विकृ
[illegible] अग्नीषोमीय पशुमाल
भत इति [illegible] स्वर्गका
मो [illegible] काम इति त्राप्या
म्नायते [illegible] त देव संश
यः किं [illegible] आयां गुणा [illegible] किं प्रपंतमा
[illegible] अग्नीषोमीयादिषु गुणकर्मणा [illegible] यजत्या घारम
[illegible] तथाहि [illegible] अंते [illegible] तस्मात्रा [illegible]
अनानप्राप्यते संनिहितानां [illegible] सन्निहितामति कामं [illegible] प्यतीति ॥ [illegible] एवं चनो

22

569
1937

पराणं [illegible] प्रकृतियद्विति कल्प्यतासचोदकः [illegible] मतिमिमा वाने कवाक्यत्य वहीनां प्रकृतिमयेक्षिय
ते [illegible] आचरं [illegible] हिरण्यगर्भः समवर्ततात्र इति करोतीति ॥ ॥ चोदना
[illegible] कर्म चोदयितुं [illegible] कस्मा द्वाक्यादिदमवगम्यते
[illegible] सन्निधाव [illegible] आम्नायां प्राप्य
माना [illegible] [illegible] चोदनाप्रभुत्वेसा
मर्थ्य [illegible] कर्तव्य इति न एते गुण
कर्म [illegible] इति कर्तव्यता
न प्राप्यते इति ॥ प्रधानं [illegible] अर्थवत्वात् विधिरविशेषात् प्र
[illegible] अपूर्वमपि [illegible]
[illegible] विधिवेत्कर्तव्य
कर्म [illegible] अविशेषात् प्रवर्तितः चोदकाद्वगम्य
ते ॥ [illegible] इति ॥ [illegible] इति कर्तव्यता
प्राप्यत इति ॥ [illegible] एकादशनवहिरण्यगर्भः समवर्ततात्र इत्येता
भिः [illegible] इति अपूर्वा [illegible] विधातव्या नि
मिता [illegible] गुणविध
यः [illegible] ॥ [illegible] गुणविधय [illegible] कर्मण्यंगस्याविशेषविधिः स्यात् भवति वविशे

बा॰भा॰
२३

आ॰१०

पमिविधिः [illegible] मस्त रविशेषः शिष्येन यथा वस्तुना [illegible] पुत्रेण तस्य पुत्र क्रीडनकानि क्रियं
ते [illegible] मस्तरस्या [illegible] गुणविधय इति ॥ कर्मणश्चैकशाखोपयोग्य संनिधाने विधे
[illegible] गुणेन [illegible] गुणस्य चोपदेशात् ॥ अत्रैव परो विशेषः प्रधान
कर्म [illegible] प्रधानत्वेन संनिहितान्यंगा
नि [illegible] सर्वत्र गुणेन तद्विका
रः [illegible] शाब्दो गुणस्योपदेशः [illegible] नान
[illegible] इति ॥ अत्र [illegible] नोच्यः न च शक्यते वदितुं नभि
मान [illegible] एकादशधा मानक्रियेतेन च प्रयाजा
नुयाज [illegible] विद्वानाकानाम् [illegible] गुणविधाना
र्थेन स्याद [illegible] ॥ तुल्यं च [illegible] पदेभ्यः कैश्चिदुत्तरं सूत्रं
कानि [illegible] गुणो विधातुमिति ॥ तत्परिहर्तव्यं ॥ अत्रोच्यते
तुल्या [illegible] गुणविधानपरवाक्य इहसं
कीर्त्य ॥ [illegible] नानौत्पत्तिकानां [illegible] पयक्र
गार्थ [illegible] नत्वादकमिति चेत् ॥ नैतदेवं गुणसंबंधार्थमेव गुणशा २३
स्त्र [illegible] ॥ अथ यदुक्तमाख्यातशब्दाद्धि कर्मणो विधायका भावार्थाः कर्मश
ब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीतेः [illegible] आख्यातशब्दानां चेह [illegible] गुणवचनसहितानां कर्म च विधा

5-71
1937

नं [illegible] गुणं विधानं [illegible] भक्षयन्ति इयकारा [illegible] भवंति तस्मादपि गुणविध
य इति ॥ सर्व [illegible] आख्यानशब्दो यं गुणे विधास्यतीति एवं सति सर्वप्रधानमाख्यातश
ब्द [illegible] ॥ [illegible] प्रधान [illegible] प्रधानभूतो भव
ति तथा [illegible] गुणभ [illegible] प्रधानं प्रधानमिति [illegible]
णभूतमेवेति ॥ [illegible] इतश्चापरस्मात् गुणविधय इ
ति ॥ कुतः [illegible] अग्निं स्विष्टकृतं यजति [illegible] प्रतिष्ठि
त्या इति [illegible] अग्निं स्विष्टकृतं [illegible] वाएवं ना
[illegible] ॥ संभवतश्च तदुत्पत्तेः संस्कारैर्विका
रः स्यात् [illegible] क्रमेण प्रकृतौ प्र
याजानुयाजे [illegible] पुरस्तात् सृजन्
[illegible] ततः [illegible]
न इति प्रयाजानुयाजानां [illegible] सर्वप्रधानं प्रधानार्थमष्टिकं
चिरस्थायि ॥ हिरण्यगर्भः [illegible] इति तत्र श्रूयते हि
रण्यगर्भः समवर्ततेत्याघारमाघारयतीति [illegible] इदं तु संदिह्यते
किं पूर्वस्मिन्नाघारे गुणविधिः [illegible] हिरण्यगर्भस्य पूर्वस्य मंत्रलिंगात् पूर्वस्याघारो विधिः कुतः मंत्र गुण
लिंगादेवं मंत्रो [illegible] ॥ हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्याघारमाघारयती [illegible] स्तिवचनं भूतस्य जातः प

निरंक आसीदिति [illegible] करणि [illegible] पर्वराणि धार्वांदिते प्रजोत्पाति संभवात्प्राकू प्रजोत्पत्तेरेक संस्थायुक्तइति गम्यते स एष मं
त्रः प्रजापतिमन [illegible] रितुं [illegible] पूर्वा [illegible] कार्यभिकर्तयितुं नोत्तरस्मिन्नतः पूर्वस्य गुण
विधिरिति ॥ [illegible] धान्न ॥ [illegible] धारस्य मंत्रानयनमादितरथाः
[illegible] ॥ आशब्दः पर्युत्थानन्तर्यति ॥
[illegible] मंत्रेणाघोन पूर्वस्यक
[illegible] रयतीति सोऽघारिताश्रो
[illegible] एकारलोपेनेन [illegible] विज्ञा
[illegible] विज्ञानमंगभूत मासिनन्त्रकल्प्य
[illegible] लेन कर्त्तव्यमिति कल्पनायां
[illegible] मकं सामान्यं त्वमंत्र कार्य
एव [illegible] उपदेशश्चार्थवत्वंद्यो
[illegible] नाभिवारितुं न शक्तो भविष्य
[illegible] प्रजोत्पत्ते रितिप्रजापतिरेक
आसीदि [illegible] प्रक्षिप्तामिसंस्तूपते कथ [illegible] स्तवकरणात्को
[illegible] पूर्वमपरं शाखी भिरिति ॥ तथा कन्नतुमे महिम
नः [illegible] इति कस्तवः कः पृणात्कोयज ते इत्यं

२५

573
1937

द्र [illegible] दृक् करणं [illegible] तिस्तोतुं [illegible] ददाति को वा यजते इति सर्वत्रान वक्तृप्तिः अयमेव सर्वमिदं क
रोति तथा [illegible] पूर्वभादमपरं करोति अपरं च पूर्वमेनमयामिदं सर्वं करोति अयं चेत सर्वं करोति स करणा
देकः [illegible] महिम्नः [illegible] महिम्नः [illegible] सुभ्यां [illegible] ति यन्माता पितरावपि
[illegible] प्रजा [illegible] सिद्धमेकत्वम् [illegible] प्राकू सर्वोत्पत्तेरेक एवातई
[illegible] स्वविरोधाभिधानं [illegible] विकारः [illegible] गुणविधीरय मुपदि
श्यते आघारस्य [illegible] मंत्रविशेष विज्ञा
न मूर्द्धा [illegible] तदंगभूत मुपकारकस्य
विज्ञानस्य [illegible] तस्य कार्यं विधातु महति साम
र्थ्यात् ॥ इदं [illegible] प्रयोजनमेतस्योपका
रकं [illegible] कार्यमभिवर्तयितुं [illegible] सामान्यं [illegible]
[illegible] तदर्थ्यवि
ज्ञान [illegible] गुणविधिरिति पूर्वस्मिंश्चामंत्रवद्दर्शनात् ॥ पूर्वस्मिंश्चाघारे मंत्रस्त्वमे
व दर्शयति ॥ [illegible] भिधिरिति ॥ संस्कारेषु क्रियांतरस्य विधायकत्वात्सं
[illegible] किमेतदासाद
नांतरं [illegible] परीक्ष्यं
किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनं च उत [illegible] क्रियांतरं अप्यदृष्टकार्यं ततो गुणविधिरितिद

नउभयसंदिग्धविधि॥उभयमिह [illegible] कार्यते किं धर्ममात्र [illegible] किमांतरमुतदृष्टकार्यकं गुणविधिरिति
किं प्राप्तं॥ अपि — [illegible] कार्यकर्मांतरं न [illegible] क्रतुं तत्रोपपद्यते तान् परिभेदृष्टकार्यकं नियोजन
[illegible] धर्ममात्रमासादनमेव मिहापि धर्ममा
[illegible] इत्यथावाक्यं विभाय कंस्मा
[illegible] गुणविधित्वप्रायेतां तस्मा
[illegible] स्वादृस्य गुणं यथाआधार
गुणविधि [illegible] एवं समाप्तं तस्य धर्मस्य प्रापकचोदके
[illegible] अंतीविवक्षादपि किमांतरमिति॥ विभेस्तु तत्र भावात् संदेहेय
स [illegible] नासादनांतरं नियोजनांतरं चेति किं तर्हि प्राकृतयोरासादननि
योजनयोर्गुणविधिः [illegible] कार्यस्य दृष्टत्वादासादनसमीपानयनं
[illegible] गुणविधिरितरत्रेति कुतः विभेरासादननि
योजन [illegible] गुणविधिः कर्मांतरं विभिन्नकर्मांतरविधानं [illegible] ज्ञानस्य
हि [illegible] तस्मा
गुणविधिरिति॥ [illegible] यस्यापि [illegible] यसीहस्त
गु [illegible] कर्मसहितत्वाति॥ संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगा
च्च॥ [illegible] आसादनं नियोजनं च [illegible] कर्तुमितिअ

573
1937

[illegible]॥ यथा [illegible] कर्तुं तथा करिष्यते॥ [illegible] करिष्यामः महांतं च परि
भि [illegible] संस्कारसामर्थ्यं [illegible] कर्मांतरमिति
[illegible] प्रकरणे धर्ममात्रमासादनमेव मिहापीतितत्परि
हर्तव्यं॥ [illegible] कार्यकमसादनं कर्तुं तस्मात् क्रियमात्रमदृष्टका
र्यकं [illegible] गुणविधिरिति॥ [illegible] विना सामि बविका
र [illegible] विह्वलस्य आकृतिमपि प्रयुं
ज [illegible] स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा [illegible] स्वाहा वैश्वान
[illegible] स्वाहेति प्राकृतस्तोत्रावैकृ
त [illegible] स्वाहा [illegible] स्वाहा [illegible] स्वाहायादेवी
[illegible] स्वाहा विश्वेदेव [illegible] रनस्त्यांवि
[illegible] संशयः किं वैकृतीनां
प्रयोगः [illegible] प्राकृतीनां माकृती
नां [illegible] वैकृतानां च दृविकृतामंत्राः षट्
[illegible] इति॥ ॥अभ्यासात्तु प्रधानस्य तु शब्दः पक्षं व्या वर्त्तय
ति॥ [illegible] बाध इति न बाधः समुच्चयः कुतः संभवात् अत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपत्संभवस्त
त्र [illegible] ॥ [illegible] ॥ अत्र पुनरावृत्तिः [illegible] त्रनेषदोषा

भवमिअवद्दति: [illegible] दृष्टा [illegible] दोषस्य द्वादशाहदेवालि[illegible] संभवात्समुच्चयमिति ॥ आवृत्त्या मंत्र
[illegible] समुच्चयइति मत [illegible] देक [illegible] प्राकृता [illegible] नतदुक्तं संभवति नक्र[illegible] व्यावृत्ति॥अ
[illegible] ॥ [illegible] अन्ये मा [illegible] होम [illegible] श्रवणेन विधीयंते न वैष्णवा: कथं वैकृते मे
[illegible] विवेक [illegible] मंत्रे [illegible] तस्मादावृत्त्या [illegible] कर्म स्यात् अत: प्राकृता
[illegible] ॥ [illegible] अपि वेति पक्ष आवृत्ति: प्रतिमंत्रं त्वाकृतयो
[illegible] अभ्यास [illegible] अपि [illegible] न सर्वो [illegible] चोदकाप्रयोगवचन
[illegible] समुच्चये बाधो हि चोदकप्राप्ति परन्तीयते न च होमे मंत्रो
[illegible] सेव्य दीक्षणीयाहवि हुता: श्रूयंते षड्
[illegible] होम [illegible] तावत् [illegible] संनिहितान् सामर्थ्यं न संनिहितां गृण्हा
ति [illegible] हुता [illegible] मानुपण्हातीमान्नेति ॥ नन्व [illegible] विहि
[illegible] हुताः संकृत दैवकृता मंत्राः पठ्यंते हि दीक्षि
[illegible] प्राकृता: पठ्यंते दीक्षिता: संपादयितं
[illegible] दीक्षिते [illegible] दपि प्राकृतानाम महानमिति पौर्वापर्ये [illegible] नोपप
[illegible] पूर्व [illegible] होमि [illegible] ॥ [illegible] नानां केवलानाम
[illegible] पूर्वापरतोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् पूर्वनिमित्त [illegible] उत्तरनिमित्त [illegible] पूर्वशब्द [illegible] दपि प्राकृतानामहा
[illegible] पृथक्त्वं [illegible] दर्शयति ॥ [illegible] समुच्चय इति कृत: तासामाकृतीनां पृथक्त्वं दर्शयति नाउं

575 / 1977

भयोर्हृद्दोमि अग्न्याधेयिकी [illegible] रिकी वेतिप [illegible] तेषां मंत्राणां समुच्चयस्तत्तेषाम [illegible] कत्वादाध्यरिकत्वाच्चभ
[illegible] पक्षे [illegible] तस्मादविवृत्ति: समुच्चयइति ॥ नन्वावि
[illegible] ॥ [illegible] समुच्चय इति ॥ कुत: [illegible] पदेशाद् [illegible] ॥ [illegible] रूपाय
[illegible] पूर्व [illegible] समुच्चयवत्क [illegible] विशेषेण स्यात् समुच्चयइति ॥
[illegible] नैमित्तिके पुनर्विकार दक्षिणोदन [illegible] संयोगा इति पुनराधानं निमित्ते श्रूयते आग्न्य
[illegible] जीवित [illegible] ॥ तत्र श्रूयते ॥ पुरुष्यूतं वासो दक्षिण
[illegible] अपद्रे [illegible] विंशति देया [illegible] यात्तं देयं सह [illegible] देयमप
[illegible] ॥ [illegible] पुनराधाने आग्न्याधानं दक्षिणानामनिवृत्तिसमुच्चयअ धाना ग्न्याधादक्षिणानां
[illegible] ॥ अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके पुनर्विकारे [illegible] किं पुनराधेये दक्षिणदानमधिकं स्यात्
प्राकृतीनामनिवृत्ति: समुच्चय इति कुत: एकस्मिन् [illegible] उभयोर्दर्शनं तु उभयोर्दर्शनात् ग्न्याधेयिकी [illegible] पौनराधेयि
की [illegible] तस्मादनिवृत्ति: समुच्चयइति ॥ विशिष्टत्वात्त्वेवरा [illegible] ॥ इदं पदोत्तरं सूत्रं ॥ कथं चोदक प्राप्तस्य
प्रत्यक्ष [illegible] समुच्चयो भविष्यति ॥ अत्रोच्यते ॥ शिष्टत्वादितरासां प्राकृतीनां वचनप्रमाण्यात् [illegible] समुच्च
[illegible] आसन [illegible] धेयिकीं दत्वा पुनराधेयिकीर्ददातीति तस्मात् बाध: प्राकृतीनां समुच्च
यइति ॥ [illegible] प्रकरणे [illegible] ॥ [illegible] ॥ न समुच्चयो विकार इति कुत: काम्यं [illegible] पुनराधे
[illegible] प्रकरणे आम्नानेन कल्प्यते न [illegible] हुतं बाधत इत्यर्थ: काम्यावाने
[illegible] प्राकृतं तस्माद्वैकृतेन न बाध्यते ॥ अथ यदुक्तं वचनप्रामाण्यात् प्राकृतोऽभवि

[illegible]नीति॥ अ[illegible]वे॥ [illegible]दानीमितरा [illegible]किं कर्तव्यं नाम्नायत इत्ययं प्रमाणान्तरमादाय अयमर्थः प्रापितः उ
[illegible] क्षिणं ददाति अन्वाधेयिकी च पुनराधेयिकी चेति अन्वाधेये अन्वाधेयिकी तदेतद् भूतानुवाद मात्रं॥ तस्मा
[illegible]गानां निवृत्तिरिति॥ [illegible]कृते च निवृत्ते उभयं [illegible] श्रूयते एतस्य प्राकृतीनां निवृत्तिः कुतः निवृत्त्याशंकादर्शनात्॥
[illegible] निवृत्तेरिति [illegible]यदि कृतौ दक्षिणां ददाति उभयथापि तेन दक्षिणा प्रदत्ता भवति
[illegible] अपि द्वितीये [illegible] भवतीत्याह आन्वाधेयिन्योऽग्न्याधेये पुनराधेयिन्यः पुनराधेये तस्मात्
[illegible]रीनां निवृत्तिरिति॥ वासो वत्सं [illegible]मान्यात्। आग्रयणं भवति कृताग्रायणयजमानस्य पराभवाय न वा नमैं [illegible]
पुराणा [illegible] वैश्वदेवः पयसि चरुर्द्यावापृथिव्य एककपाल इति तत्र श्रूयते॥ वासो दक्षिणा व
[illegible] दक्षिणेत्यस्ति तु प्रकृतावन्वाहार्यो दक्षिणेति स इह [illegible] प्राप्यते तत्र संशयः किं वासो वत्सम् अन्वाहा
र्यस्य विकल्पकं [illegible] निवर्तकमिति किं प्राप्तं [illegible]नि वर्तकमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः वासो वत्सं च
[illegible] आधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति चनिवृत्तिरिति च शब्देनान्वादेशः क्रियते अन्वाहा
[illegible] निवृत्तिः कुतः कार्यसामान्यात् दक्षिणाकार्यो अन्वाहार्यः [illegible] वासो वत्सं तस्मिन् कार्ये दक्षिणाशब्दश्रवणात् तस्मो
[illegible] निवृत्तिरिति [illegible] अर्थापत्तेः [illegible] स्यात् निमित्ताख्याभिसंयोगात्॥ तत्रो
[illegible] वासो वत्से च संशयः किम् अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या न कर्तव्या इति किं प्राप्तं न तावत् अय उच्यते कर्तव्या इति तेनाक
र्तव्या [illegible] इति प्राप्ते ब्रूमः अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्यात् तद्धर्मकं वचसः साधनविशेषनिबंधना हि ते धर्मा नान्वा
हार्यनिबंधनास्तस्माद् [illegible] कार्यापत्तेर्भवितुमर्हति॥ कथं पुनर्वासो वत्सं तत्कार्यापन्नमिति निमित्तता आ
न्वाहार्यकार्येण तद् दक्षिणेति तयाभिसंयोगो भवति वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति कस्माद् वासो वत्सावन्वाहा

र्यधर्माणां स्याता [illegible] कार्यलक्षणत्वेन वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति तत्रैतत् समधिगतम् अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इ
ति तदत्र संशयः किं वत्से पाकः कर्तव्यो नेति किं प्राप्तं [illegible] कर्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः वत्सस्य दाने पाको
[illegible] श्रूयते न मांसपरिक्रया [illegible] श्रूयते न पुरुषसंस्कारायन स्यादोदनः पाकं
[illegible] तस्मात् पाकेन कर्तव्यः पाकस्य चात्र कारि
[illegible] श्रूयते वासो दक्षिणेति [illegible] समधिगतः अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति॥ अथ वा पाकः कर्तव्यो न कर्तव्य
इति संशयः अर्थापत्तेः कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः न कर्तव्यो [illegible] इति॥ अत्र [illegible] पाकः नहि वाससोऽन्नं न च तत्र
पाकः शक्यते कर्तुं [illegible] इति॥ [illegible]॥ अपयणे श्रूयते वासो दक्षिणा वत्सः प्रथम
जो दक्षिणेति [illegible] समधिगतः अन्वाहार्यधर्मा वाससि वत्से च कर्तव्या इति अयं त्वा [illegible] र्थः सांशयिकः किम
भि[illegible] कर्तव्यं नेति किं प्राप्तं॥ अर्थापत्तेः कर्तव्यं इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः न वाभिधारणार्थस्य किम [illegible] अभिघार
[illegible] अन्वाहार्यस्य [illegible] क्रियते॥ [illegible] ओदनस्य परि [illegible] उपकरोति न च वाससि वत्से वस्त्रादि [illegible] प्रयोजनं त
स्मात्[illegible] अभिघारणं स्यादिति॥ [illegible] संनिधौ संख्याने यां गुणत्वात् स्यात् अस्ति ज्योतिष्टोमो ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग
कामो यजेतेति॥ तत्रेदमाम्नायते [illegible] अश्वश्वतरश्च गर्दभश्चाजश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषा
श्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तत्र संशयः किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतमुत कस्य द्रव्यस्य यदि कस्य तदा
किमनियमेन यस्य कस्यचिदुत माषाणाम् अथ वा सर्वसंपादनी संख्या उत एकजातीयस्य यदि एकजातीयस्य तदा किमनिय
मेन यस्य कस्यचिदुत पशूनां यदा पशूनां तदा किमनियमेन येषां केषांचिदुत यावतामिति एते पक्षा अभविष्यन्निति किं
[illegible] द्रव्याणां विधीयमानानां संनिधौ केषां द्रव्याणां गवादीनां कस्यचिद् विधीयमानानां दक्षिणसंबंधसंख्याम्नाता

मी॰भा॰ तस्माद्द्वादशशतं दक्षिणेति तेषां गवादीनामेकैकस्य सा संख्या स्यात् कुतः संख्याभिधीयते गवादीनि प्रथमं तस्तत्क आ॰३॰
२९ र्मविमभिसंबंधः क्रियते द्वादशशतं स्यादिति नेकर्थं नार्हति द्वादशशतत्वस्यैव सस्य ग्रहणमर्थवद्भवति इतरथा त
दनर्थकं कल्प्यर्थं वा स्याद्गवादीनां स्यादेकवचनमपि प्रकृतापेक्षं लक्षणया कृद्घते प्रधानसंनिधौ च गुणः शिष्य
माणः प्रतिप्रधानं भिद्यते स्विदेनया संख्यया प्रयोजनं गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्तव्यानि तत्र न गम्यते विशेषः
किमेतत् संख्यां कर्तव्या नेमि यदेव द्रव्यं तेनैव संख्यं स्यात् प्रतिश्रुतिर्वा भेत तस्मादेकैकमेतया संख्यया संबध्यमिति॥
॥समत्वात् गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात्॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ नत्वदेतस्य द्वादशशतमिति नैतदेवमेकस्यैक
स्यैव द्वादशशतं स्यात् कुतः समत्वात्॥ गुणानां गवादयोपि दक्षिणसंबंधं संख्यापि न गवादीनां संख्या विधीयते त
स्मादेतदेवं यदि गवादीनां संख्या विधीयेत दक्षिणा तु संख्या विशिष्टा चोद्यते न गवादयः कुतः संख्यायाः शिष्येना
संबंधे सति अनियतसंख्यानां गवादीनां दक्षिणसंबंधादानर्थक्यमेव संख्यायाः स्यात् संख्येयसांगानाधिकरण्या
च न द्विवचनबहुवचनं प्रसज्येत गवादिषु तस्य द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात् तस्माद्यस्य कस्यचित् परिक्रयसा
धनस्य द्रव्यस्य एकस्य संख्या पौरुषी यायेतत् संख्यः परिक्रयः कृतो भवति॥ तस्मादेकस्य संख्या नैकैकस्य एव
मेकवचनश्रवणं तु कुरुपं भविष्यति॥ नक्षणत्वानस्य शब्दस्याविवक्षितवचनमुच्यते॥ अविवक्षितमविव
क्षितेयं संख्या श्रूयते तेन वचनेन भवितव्यं यथा लक्षणेनाप्युच्यमानं ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न द्विवचनान्ते २९
नापि [illegible] भवति॥ [illegible]॥ आदगात्याख्यायामिकाष्टिन बहुवचनं भवति बहुषु वा एकवचनं न
तेकाष्टिन बहुषु वा द्विवचनांतेन न तत्र वा द्विवचनांतेन निर्देशः एकवचनांतेन तु बहुषु निर्देशो भवति॥ अत्रोच्यते॥
नाख्यात्याख्यायामेतदेवं भवति न चैतच्छब्देन जातिरभिधीयते॥ संनिहितव्यक्तिवचन एष भवति तस्मादेकस्यचित्

संबंधि॥ [illegible] द्वादशशत [illegible] अभिसंबंधः इदं पदोत्तरस्त्रयदेकः संख्यया युज्यते तदा नियमः कश्चिद्द्विषो
य [illegible] संनिधाने संख्याशब्द उच्चरितस्तत्र स्वार्थः संख्याविशिष्टः प्र
[illegible] अनंतरं संबंधाभिधियो यदि ज्ञानं [illegible] न त्यवाहितं व्यवहित
[illegible] संख्यावान्ते व्यवस्थितिः॥ असंयुक्तास्तु तुल्यवदितराभि
र्विधीयन्ते [illegible] तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ [illegible] संख्यासंयुक्ता इति नैतदेवं सर्वस्य व्यापिनी
संख्या [illegible] संख्यातुल्य [illegible] बहुवचनं तेक [illegible]
[illegible] तावन्निनानां संबंधश्च शब्दश्रुतिरन्तरं संबंधभेद
[illegible] श्रुतेर्वाह नयदि हि [illegible]
[illegible] संख्यानुबन्ध [illegible] पूर्वेन तावद्वक्ष्यते न च शब्दश्रवण
मनर्थकं [illegible] संख्या [illegible] नस्य द्वादशशतं चाभि [illegible] वा [illegible]
[illegible] तस्मान्नूनं च योगः पश्चान्नसं
[illegible] संबंधः समर्थन [illegible] समानविभ [illegible] असमानविभक्ती नि समस्त सर्वतराणि
[illegible] [illegible] सर्वं परस्परार्थं तु पश्यंतो [illegible]
[illegible] संख्या [illegible] समाहारो वा संख्या [illegible] संख्या
मेपादविनव्यक्ति [illegible] संख्यासंबंधेन [illegible] संख्या संबं
[illegible] वादिराशिः संख्ये [illegible] असंयोगाद्द्विश्रुता वेके ज्ञाताभि [illegible]

539
1937

मी॰भा॰
२१

भा॰२०

रः स्यात् ॥ [illegible] संख्यामिति अ[illegible] नादिभिश्श्रुतौ सर्वसंख्या निष्पादनेन नास्ति न श्रूयत गवादि राशेः संख्या भवती
[illegible] शब्देन [illegible] सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते गवादयुक्ते शब्दे नो का स्ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देश महे
ति ॥ [illegible] मिस्तु केराशिण्वेन हि संख्या संबध्यत इत्ति [illegible] संख्या या संबध्यते संख्या विशेषणं सर्वनाम
शब्दः संख्या [illegible] नानाजातीयानां निर्दिष्टाना मन्यतम एकः प्रतिनि
र्दिष्टं [illegible] जातीयानां निर्दिष्टानामेकः स्यात् स एक जातीय एव भवति तस्माद् एकजा
[illegible] एवमेकस्तु [illegible] भविष्यति इतरथा [illegible] द्रव्यस्य भवं ति प्रवृ त्ते वि
शेषं [illegible] क्रतो कल्पिना भविष्यति तस्य क्रतो द्वादशशतं दक्षिणेति तस्माद् एकजाती
[illegible] ॥ अपि च [illegible] संख्या शब्द
उक्तमिति एकजाती [illegible] शतं असत्ये [illegible] सर्वत्रान्ये सहप शब्दं संख्या [illegible] शब्द स्या
[illegible] केन केनचित् संबंध स्तेषां तमेव संबंधि न मपेक्ष्य संख्या निवि
[illegible] भवति वा भदीनः अर्था द्वाय आपद्यते स उपादेय इह च प्रकृता नाना जातीया
[illegible] ॥ यथा शत [illegible] एक जातीयानां शतं भिन्नजातीयानां यथा द्रव्य
गुणः [illegible] ॥ [illegible] विभागात् ॥ एक जातीयस्य संख्ये स्येनत् समधिगतं स किं पशु
[illegible] ॥ कुतः उत्पत्तितो विभागादौत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संख्य
[illegible] संख्यायते पंचदशभिः [illegible] पंचभिर्माषैः क्रीत इति [illegible] नामौत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहा
रेषु संख्या कीर्त्तन [illegible] भवति पंचभिर्माषैः क्रीत इति पंचभिर्माषाणामाटकि २१

581
1937

[illegible] प्रमाणं साकांक्षमेव वाक्य म परिपूर्णम प्रमाण मर्थस्य कस्यचिद् थ
[illegible] विभागेन कस्मादिह परिक्रयो न क्रियत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ [illegible] शतपरिक्रये विशेष उच्य
ते [illegible] द्वादशशतं [illegible] दिवीजानां [illegible] त्रिभिः प्रकारै भृतिर्
[illegible] द्वादशशतं भृतिः कर्मकराणां हि कर्मकराः पायसा
दि [illegible] विशेषपरं भवति यत्र हि पाकादिकमप्यह
[illegible] कर्म [illegible] करोति स्वेहादाः [illegible] प्रकारेण तमहः कर्म कुर्याद्
[illegible] द्वादशशतेन [illegible] द्वादशशतेन प्रोत्साह्ये
[illegible] दक्षिणं [illegible] बलं यो नाशितं भवं करोति नासौ बलक
[illegible] नाशित भवा [illegible] सो दक्षिणा अशितं भवाया अधिकं वचन स्य विषयः आ
[illegible] करोति अत्रोच्यते आपेक्षिक मिदं बलनाम स एव हि पु
[illegible] शितं भवं नास्ति [illegible] शितेनैव भवतीति
[illegible] शितं भवं [illegible] ॥ [illegible] ततोधिकं दक्षिण्या [illegible] सिद्धं वच
[illegible] बलकरणम पि दक्षिणयास्थाने विधीयते ॥ सोमच
[illegible] सर्व मुख्यं बलकरणसमर्थास्ते पुसत्स्वन व्रीह्यादिबीजानि संख्यायां संभ
[illegible] ॥ यदा [illegible] द्वादशशतं तदा अनियमः गवादीनामन्यतमस्य यस्य कस्यचिद् द्वाद
शशतं [illegible] भविष्यति [illegible] आधिकारणं [illegible] भविष्यती ति भागित्वा

मी॰भा॰ द्वादशं शतं स्यात् ॥ शब्दो नियमं न्यायतत्त्वमिति ॥ गवां द्वादशं शतं स्यात् ॥ कुतः अभिप्रायात् गुणवत्त्वाद्धि गावो महाभागाः महोन्युपका आ॰३॰
३० रकत्वं हि गवां एवं हि अनुपकारत्वान्न प्रविष्यति कृतिः जोऽपकारः कर्तव्यः महतां हि उपकारे वर्तितं ॥ उपकुर्वतां अश्व क
र्माभिषिक्षु दासावारः एवं सदा वासोनु स्तदीनो यदि चाभिप्रदा भायार्था भूयसो संख्यादीन्यते गावश्च महाभागाः तस्मात्तासां
द्वादशं शतं गवां स्यात् उपकारकत्वाद्वाससः यद्येषां दानप्रतिग्रहक्रिया न प्रतिषिध्येरन् ॥ न केसरिणो ददातीत्युभयतः
प्रतिगृह्णातीति स्मृतिः अश्वमेव च नाश्वं विक्रीणीतेति तस्माद् द्वादशं शतं गवां स्यात् प्रत्ययात् ॥ इतश्च गवां संख्याकृतः प्रत्यया
त् संख्या लोपात् स्वार्थे उपादीयमानेषु प्रकृतेषु महत्त्वेनोपादेये न स्यैर्यमापेक्षु पूर्वं भावः प्रतीयन्ते ताः संख्यायां संबध्यन्ते न
तत्रापि तेषां क्लिनवाहिनीषु संबद्धासु पुनरन्यासां संबध्यन्ते एकजातीयाद्धि संबन्धः सन्नसं वध्यते इति तस्माद्गवि ग
वां संख्याल्लिङ्गदर्शनाच्च किं न स्यात् अर्थे दर्शयतीति किं किं संभवत्येव नाम सह स्वं दक्षिणामत स्वं सोत्री यायावदस्य
मह स्यात्तरा गौर्नावि यदि हि नानावरस्य लोकादसोल्के कृ इति मा सा वा दर्शयति तथामेवां शब्दलीं समामनन्ति उडेरं
सेदेन्ये सम्येते ये स्थापरदिभिः सरस्वती यदि धिषु तिष्ठता भिते अप्नुना मानिं दे भ्यो यासु कर्तव्यत्वादि तिग वा मे तानि
नानामि सह स्वत नीच दक्षिणा मेव महेनाविर्ता मानीते यदित्या गोरव मेत दव कल्पते तस्माद पि संख्येति ॥ तत्रदा
नादि अपि नभदा वा वांछुथ स्यात् ॥ अग्निष्टोमे न च दयोर दक्षिणाः तत्रै योर्थः समधिगतः गवां संख्येति अथेदानीमि
दं संदिह्यते ॥ किं यजमानान् भागआभजति स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्य उतपरे यांद
दविभज्य न इति किं प्राप्तं अविभक्तो विभज्याविभज्य वा दातव्यमेतान्न हि श्रूयते दातव्यमिति न विभज्याविभज्य वेति ३०
गत्वा इवि कथ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः विभज्य दातव्यमिति दानत्वेन द्रूपं यत् स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनं तच्च स्व
यं यजमानेन कर्तव्यं तस्मात् स्वयं प्रयोक्तव्या इति ॥ पापस्यांश आभजति सतः सोभि निर्दिष्टेन एकमतेन न संबंध
प्रयुञ्जन यस्तं निर्दिष्टं शनि स दानमभिनिर्वर्तयति यजमाने नच दान जानिवर्तयितव्यं तस्माद्यजमानो विभज्य निर्दिशेत्
महानावो हुय स्यात् अनभि विभागेन शक्यः स्वेन भागेन संबंधः कर्तुं तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्या इति ॥ परिक्र
यात्तु कर्मकरत्व अपि चैव परिक्रयार्थं दानं न धर्ममात्रं परिक्रयार्थे च भक्षो भृत्येन सह पणितव्यं यदि च परिपदं भतु
त अतप यन्ना विभज्येत तन स्वामिना सह परिदृष्टं तत्र परिक्रय एव नाभविष्यत् यथा लोके कर्मयवाद भृतिभ्यो यद्
यजेन स्वा पवाहाः स्वामिना सह पणन्ते स्वामी विभज्य निर्दिशति इदं ददाभ्यामिति तद्वदिहापि द्रष्टव्यं तस्माद्विभज्य
दक्षिणा दातव्या इति विभागं चापि दर्शयति विभागं चाह भागाभिधापिन मन्त्रा मनन्ति ॥ मित्रो वो विश्वदेवा विभज्य
न्तीति कृष्णाजिने तिलप्तिपात्रस्य दक्षिणां ददातीति तथाग्नीध्रेभ्यो ददात्यग्निमुखान्येवर्तून् प्रीणातीति ब्रह्मणे ददाति ॥ प्र
स्तोत्रे ददाति न स्तोत्रे होत्रे ददाति अध्वर्यवे ददातीति एवं भागदर्शनमुपपद्यते तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ समं स्या
दश्रुतित्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे समाम्नायते ॥ गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेति तत्र यथार्थः समधिगतो विभज्य दातव्यमि
ति ॥ इदमिदानीं संदिह्यते किं समो वा समो वा समो विभाग उत कर्मकृतं वैषम्य उतशब्द नत्वमिति किं प्राप्तं समो मे वि
भागः स्यादश्रुतित्वाद्धि वैषम्यस्य यथा विशेषो न श्रूयते न च समो विभागो भवितुमर्हति कथमिव एकस्मै स्मै सर्वे न दात
व्यं प्राप्नोति यदि परस्मै दातव्यं भवति न यावत्येकस्मै दीयमाने नान्यः संभज्यते नान्यस्मादेकस्मै न दातव्यमव
शिष्टं दातव्यमेवमेकैकस्मै तस्माद्विशेषाश्रवणे समं दर्शयति ॥ अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ अपिवेति पक्षं व्यावर्त्त
यति न समं स्यात् कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् योऽबहुकर्म करोति तस्मै बह्वी भृतिर्दीयते तस्मात् कर्मानुवृत्तिरूप्येण दातव्य
मिति ॥ अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ परिक्रियान्त कर्माण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य ॥ तथाप्युदयेन
चेन दक्षिकर्मकृतं वैषम्यमिति किं तदुपकारकृतं स उपकारस्तु त्वाविज्ञायते तस्माच्छ्रुतिकृतं वैषम्यं तेनातुल्याः परि

583
1937

कथंभवेयुः विषमाद्येवा मास्त्वा केचिदर्थिनः केचित् त्वनीयेनः केचित्वादिनः येषा मर्हत अर्हनः कथं चैतेषामर्ह
भवति यदि तेभ्योऽर्ह दीयत एवं त्वनीयेनः यदि न इति दीक्षादिभिश्रुतो समाख्यायंते ॥ सापरिक्रियानक मंकृतवय
स्येनोपपद्यते ॥ क पुनरयं विशेषो दृश्यते ॥ अभ्युदये भ्युदय इति अभ्युदयफलवृद्धिफलं द्वादशाहं श्रूमः क
थम अर्धं यदुपभिदीक्षयित्वा ब्राह्मणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततस्तं प्रतिप्रस्थानादीक्षयित्वार्थिनो दीक्षयति ब्रा
ह्मणाच्छंसिनं ब्राह्मण प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं
ब्राह्मणप्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादीक्षिनो दीक्षयति योनरं ब्रह्मणः सु
ब्रह्मण्यमुद्गातुर्यावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो दीक्षितो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाचार्य प्रेरित इति आह्विनस्तृतीयिनः पा
दिन इति दक्षिणाधिकारः क्रियते नान्या दाक्षिणाधिक्रियंत इति ॥ सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेवत्वं दक्षिणार्थस्य
गुणानां चार्थैकत्वात् ॥ अर्थं विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात् तस्मात् समवायाद्धि कर्मभिः वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति सर्व
स्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुरिति प्रतिज्ञायते तत एतद्वर्णतस्समस्तं दाक्षिण्यमिति किमिदं समस्तं दाक्षि
ण्यमिति न मति इत्थं दक्षिणाशब्दः संबध्यते ॥ गौर्दक्षिणाश्वो दक्षिणाश्वतरो दक्षिणेति कथं तर्हि गवादयो
दक्षिणेति कथं न हि गवादी बुद्धिः प्रदानेन निर्वपणदक्षिण संबंधो विधीयते ॥ ये गवादनथाहि दक्षिणाशब्दो
गवादीन दक्षिणासंबंधविधानार्थं योगपद्यानंतरीय संबंधमभिवदन् बहुवचनांतः स्यात् गवादयो दक्षिणा
इति यथाग्नीषोमीयो देवेनप्राणापानो अभिसमभवतामिति गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि २९
भवंति कथं न र्हि दक्षिणामुद्दिश्य गवादयो विधीयंते का दक्षिणा गवादय इति दक्षिणानामक्षितेकृत्साह कर्मणः
दक्षिणान्सादिका एकः स गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितस्तद्धि रोपणत्वेन न गवादयो गुणवचनानां च शब्दाना

585
1937

माश्रयतो लिंगवचनानि भवंति न द्रव्यवचनानामाश्रित गुणवशेन यथा विश्वेदेवादेवनेति का पुनर्दक्षिणा गौश्वाश्वा
श्वतरश्चेति दक्षिणा शब्दो दानेन संबध्यते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति न गवादय एको हि दक्षिणा नामर्थः ऋत्वि
जामानमनं भक्तश्चाननता आनतास्ते भवंते ॥ आननमानोऽस्ति गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणाश्रय
दासमवं दाक्षिण्यं यदा विकृतो भविष्यति तस्मिन् प्राकृते धेनु श्रुतिर्भूतासा च प्राकृते कार्यमभिनिवर्तयति क्रतुसंयो
गेन हि प्रभूयते न स्वक्रतो धेनुर्दक्षिणेति तस्मिन् क्रतुन स्वोदनाप्रमाणानुमानिकमभिवर्तयते तया समवायाद्धि कर्मभि
र्ऋत्विजः संबध्यते श्रुतिभूता या अपि च शब्दः श्रुत्या सहार्थ गौ द्रव्यमिति प्रतीयते दक्षिणा संबंधो स्य वाक्येन
श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी तस्मात् पूर्वत्वयोगयस्यैव दक्षिणासंबंधः इतरेतरयुक्ता दक्षिणात्वेन संबध्यंते गवाद
यो यथास्यात् सस्य क्रतुर्दाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुरिति ॥ चोदनाना मनाश्रयाल्लिंगानानियमः स्यात् ॥ अथय
दुक्तं यथापि गुणा एवैतेति ॥ अत्रोच्यते ॥ आग्नेयाग्नीषोम याजाग्नीषोमीयादीनां प्रकृतौ सोऽर्यामणप्राजापत्यनिर्ऋता
नां चोरगोवकिंचिदेकं कार्यं यादिकृतौ चोदनामाश्रयेततत्र च स्यात् एकस्य कर्मणो विध्यंतरेण कृतं कर्म स्पृहातीति त
त्र कस्य यदीप्सति संदेहको लिंगमनन्नियमः इह त्वपदिशो देव गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्वं तस्मिंश्च धेनुः श्रुति
भूता चोदकप्राप्ता न्निवर्तयितुमर्हति ॥ एकां प्रयच्छति धेनुं वद ॥ यस्य सोममपहरेयुरेकां गा दक्षिणां दद्यादपि
दुग्धं पंचगाव इति ॥ अत्र संदेहः एका पंचगावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका उत गवा
मितिकिं मात्रमेकां प्रयच्छति धेनुवद् यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्तिका एवमेका पंचगावो दक्षिणा संबंधो हि तासां
प्रत्यक्षं श्रूयते ते नता प्राकृतीनां कार्यमभिनिवर्तयंति प्राकृतस्य चानुमानिकत्वा न्निवर्तंत इति इदं नावत्पर्यवसि
तं निष्ठतु अथाधिकरणोत्तरं प्रक्रियते ॥ त्रिवत्सश्च ॥ अस्ति साद्यस्के क्रयार्थ त्रिवत्सः सांडः सोमक्रयणस्या

ईं मानामितिसंतिक्रियार्थानिद्रव्याणि चोदकप्राप्तानि अजयाक्रीणातिहिरण्येनक्रीणातिरूपभेण क्रीणातिअ
न्यश्चश्चफेनक्रीणातिपयसाक्रीणातीत्येवमादीनितत्र संशयः किंत्रिवत्सरूपभस्यनिवर्त्तकः अथवा सर्वेषांक्र
यार्थानां द्रव्याणामितिकिंप्राप्तं रूपभस्यनिवर्त्तक इति कुतः पुंगवत्वात्॥ पुंगवेन सामान्येन पुंगवेन्वयोर्विधीयत
कुतः प्रत्यक्षंहि सक्रीणातिनासंबध्यते तेन चोदकप्राप्तंनिवर्त्तयतितस्मात्कृत्स्नस्यक्रयार्थस्यद्रव्यस्यनिवर्त्तक
इति॥ तथाचलिंगदर्शनं॥ एवंवकृत्यालिंगंदर्शयति॥ किंलिंगंभवत्येवमहापरस्मिन्साध्यस्कन्लिंगः सोम
क्रयणीवाव्याख्याता ह्येयास्पर्द्धेतियदिसर्वस्यक्रयार्थस्य द्रव्यस्यनिवर्तिकास्त्रीगोः ततः सैवकाकिनीकेनसहस्प
र्द्धिष्यते इतरथा सर्वस्यनिवर्त्तिकायांसंबंभस्पर्द्धाभावतत्राभ्यांवर्त्तमानायांस्पर्द्धायांव्याख्याताह्येषास्पर्द्धेतिनोपप
द्यते तस्मात्सर्वस्यनिवर्त्तिकात्रिवत्सोपि तत्समानश्रुतिः सोपि सर्वस्यनिवर्त्तक इति एवंवायदित्रिवत्सः सर्वेषां
निवर्त्तकः इति तत्समपवाधमानासामस्त्रीतरस्त्रीगविश्रूयमाणकेषांकेवलास्यात्तत्रव्याख्याताह्येषांस्पर्द्धेति
दर्शनमुपपद्यतइतरथाहिकेवलस्यर्षभस्यापवाधितारंत्रिवत्संनिवर्त्तयंतीसंमध्यपतिता स्पर्द्धतापितत्र
व्याख्याताह्येषांस्पर्द्धेतिवचनंनावकल्पते अतः कृत्स्नस्यनिवर्त्तकस्त्रिवत्सइति ततएव मंतरा गर्भिणीन्यायोभवती
त्यन्यथासूत्रं वर्णनि॥ इतश्चैकापंचगवदनक्तस्यक्रतुर्दक्षिण्यस्यनिवर्त्तिका॥ त्रिवत्सश्च॥ तथाचलिंगद
र्शनएयमेनत्समानश्रुतिस्त्रिवत्सोपिसर्वस्यनिवर्त्तकः प्राप्नोति॥ तदेवंतद्दर्शनमुपपत्स्यते व्याख्याताह्येषांस्प
र्द्धेति॥ एकनश्रुतिभूतत्वात् संख्यायागवांलिंगविशेषेण॥ छिताडुनरं यदुक्तं एकापंचचसर्वस्यनिवर्त्तिकाइ
सेतत्र एकेनत्वर्थान्निवर्त्तते एकेनगावो निवर्त्तंते इवादयोनिवर्त्तंते॥ एकादिपापंचदेया इतियएषनियमः सैषो
विषयः कुतः गोविशिष्टयासंख्यायासंबंधात् यदेतदेकांगांददातीति तदेकां गापंचगावइतिनैवमभिसंबंधः ३२

क्रियते॥ एकांदक्षिणांददातीति कथंतर्हि एकांगामितिगोसंख्यासंबंधोहिमुख्यत्वाद्बलीयान् अपिचगोशब्देनस
दसंख्यायाः प्रत्यक्षः संबंधः गोशब्दस्यअव ~ नात्परोक्षोदक्षिणाशब्देनगोशब्दे गोशब्दश्चैवमुख्याभेभवतीइत
रथालक्षणास्यादेकांगामश्वादिचेतितेन मवाल्लिंगविशेषेण संख्या सोपुनिशिशवेएनं वसतेषांमानिवृत्तावश्वा
दीनांयथाप्रकृतिभावेचोदकानुग्रहोभविष्यतितस्मादेकं पंचगवान्निवर्त्तकाइति॥ प्राकाशौ तिनयोतिचेत्॥ अश्वमे
धेश्रूयते हिरण्मयौप्राकाशावध्वर्यवे ददातीति तत्रैषोर्थः सांशयिकः किंप्राकाशौ कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्यनिवर्त्त
कउताध्वर्युभागस्यनिवर्त्तकाविति कुतः संशयः इह प्राकाशाविशेषशब्दोयदिददातिनासंबध्यते ततः कृत्स्नस्य
क्रतुदाक्षिण्यस्यनिवर्त्तकोथाध्वर्युभागस्यकिंप्राकाशौ लस्योवितत एवनद्धर्यते प्राकाशाविति शब्दोददातिनासं
बध्यते॥ कुतः एवंददातिसंबंधाविधानेश्रुतिरनुगृहीताध्वर्युणासंबंधेवाक्यमपिच प्राकाशाविति द्वितीयाका
रकविभक्तिः साविभक्तिसामर्थ्यादेवास्यातेन संबध्यते॥ ननाधुनातस्माद्ददातिनास्य संबंधः अध्वर्युसंबंधे
नाध्वर्युपदात्पष्ठ्याभविष्यतस्माद्यपिददातिनासंबंधोददातिक्षमितापकाशौ विधीयतेतत्र शब्दोददाति
रध्वर्युणा विशेषवान् ~ कांहितयासिधनमपि पाविशेषणे सत्यपि यस्ददातिरविशिष्टः पदांतरेणसंबध्यते अवि
शिष्ट एवंकार्यंप्राप्नोति प्रयुज्यमानमपिहिविशेषणमशक्तं विशेषंनाविधिनछितस्माद्यथावरंपुनः किंसोध्वर्युशिहा
भिधेनात कृत्स्नस्यक्रतुदाक्षिण्यस्यनिवर्त्तकोप्राकाशाविति॥ अपिवयवार्थत्वाद्विभक्तः प्रकृतत्वाच्च गुणेदं
ताविकारः स्यात्॥ अपितिनिपक्षव्यावर्त्तिः दक्षिणाव मन कार्यार्थ्योविभक्ताहितेभागा अध्वर्युवादीनामयम
ध्वर्योर्भागइतिहमनोषामितितस्मात् गुणेदंताविकारः स्यात्॥ किमिदंगुणेदंताविकार इति गुणस्येदंतागुणेदं
ताइदंभावइदंतागुणेदंतायाविकारः अतोध्वर्योर्भागस्यनिवर्त्तकौप्राकाशौकथमेवैकंहीदंवाक्यंहिरण्मयोप्रा

587
1937

काशादितिनेयं प्रथमानापि दक्षिणाशब्देन संबध्येत येन दक्षिणाकार्यं प्रियातां कातेर्ह्यं अद्वितीयाद दातिनावसं
बध्यते देके वाक्यं हिरण्मयो प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति अध्वर्युसंप्रदानकेन ददातिनैतयोः संबध्यस्तस्मान्न द
दातिभागं निवर्त्तयतः यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टाद दातिरपूर्वो विधीयते दृष्टार्थत्वाद ध्वर्योरन्यानानत्वर्था
प्रत्याभो अथ यदुक्तं प्राकाशयोर्द दातिसंबंधो विधीयते तथा हि श्रुतिरनुग्रहीष्यति नासौ वाक्यान पेक्षिणी
श्रुतिः असति द दातिनानंतर्येणाव कल्प्यते यादप्युच्यते ॥ कारकविभक्तिशख्यातेन संबंधयोग्यति योग्यत्वद
र्शनेन बाध्यते दृश्यते त्वानंतर्यं प्राकाशयोरध्वर्युशब्देन यदप्युक्तं तत्संबंधे षष्ठी अभविष्यदिति सत्यं प्राप्नोति षष्ठी
नतु नद भावे संबध्यमानस्य ध्वर्युणा गम्यते हि स वाक्येनाह चतुर्थी श्रुतिरन्यया सा वाक्यमपि वाधिष्यत इतिना
विधीयमाना बाधितु मुक्तं दतेकथं तस्य विधिक्लिप्ते संप्रदाने श्रूयत इति सामर्थ्यं प्राप्तस्यानुवादेनेति तस्माद दो
षः उक्तं वा सर्वविशेषणविशिष्टं दानं विधीयत इति एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृति भावे चोदकात् ग्रहो भविष्य
तितस्माद ध्वर्युभागस्य निवर्त्तको प्राका विति ॥ धेनुवत्वास्य दक्षिण सब्रह्मण इति पुरुषापनयो यध्या हिरण्यस्य
अस्यूपदव्य उपहव्योनेरुक्मस्तेनाभिशस्यमानं याजयेत ॥ अग्निष्टोमो यज्ञः पंचदशस्तोमो रथंतरसामाश्वश्वेतोद
क्षिणा उपहव्योनेरुक्मस्तेनाभिशस्यमानं याजयेत ॥ उच्यो यज्ञः सप्तदशस्तोमो बृहत्पृष्ठोश्वः श्यावो रुक्म ललाटो
दक्षिणा तत्र श्रूयते सद्यने रुक्मः सब्रह्मणे देय इति तत्र संदेहः किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः उत कृत्स्नस्य ३२
क्रतुदाक्षिण्यस्येति किं प्राप्तं ॥ ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक इति कुतः केन संबध्यते यथार्थत्वाद्विभक्ते प्रकृतिताच्छ्र
णेदं ताविकारः स्यात् ॥ स्त्रवेयथा स्त्रिददातीत्युद्गातृभागस्य निवर्त्तिकास्त्रक ॥ न कृत्स्न क्रतुदाक्षिण्यस्यैवमिहा
पीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः धेनुवदश्व दक्षिणा स्यात् कृत्स्नस्य निवर्त्तिकेति कुतः दक्षिणाशब्दसंबंधात् श्वः श्यावो रुक्म

589
1937

ललाटो दक्षिणेति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वेन मननं कर्त्तव्यं एवं चेत्तु नाभिक्रामिवर्तैतमनुकर्त्तसंबंधो स्य श्रूयते सद्मने रुक्म
सब्रह्मणो देय इति उच्यते एकेन वाक्येन चोदकप्राप्तानामिदमिति इतिमिनमिवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते तथा
हिरण्यस्य सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तको ह्यश्व इति ॥ एके तु कर्त्तृसंयोगात् स्त्रग्वत्तस्यालिंगविशे
षेणेति ॥ अथ यदुक्तं स्रक् कार्यं निवर्त्तते कर्त्तृसंयोगाल्लिंगविशेषेण स्त्रग्वदिति यदुक्तं न स्यापरिहर्त्तव्यं ॥ अपि चात
दधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ अपि च नित्यत्वाद्दक्षिणादधिकाराद्दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्य श्वसं
बंधः कृतः तस्मात् कृत्स्नदक्षिणाविकारो श्वः अतो हिरण्यवदवगच्छतीनत्सम्यक् ॥ तथायं सोम चमसः क्रतुपेयश्रू
यते उदुंबरः सोम चमसो दक्षिणा सप्रियाय सगोत्राय ब्राह्मणाय देय इति तत्र संदेहः किं ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोम
चमस उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य किं प्राप्तं ब्राह्मणभागस्य सोम चमसः स्यात् ॥ यथास्य गुणद्रागे तद्भागस्य निवर्त्तिका
उद्ग्रहसंयोगात् एवं ब्रह्मसंयोगो ब्रह्मभागस्याभिवर्त्तकः सोम चमसः सर्वविकारो वा कृत्स्नमेषपशुप्रतिषेधात् ॥
ब्राह्मणः पशुं व्यावर्त्तयति ॥ न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः किं तर्हि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कथमवगम्यते पशुप्रति
षेधानुवादादेव नाम्नायते हुतं वै सोमो कृतं पशवो मन्यन्ते दद्यात् तदंकुर्यादौदुंबरः सोम चमसो दक्षिणेति पशु
सम चमसो सोम चमसो विधीयते यं पशवो दद्यात् तत्स योभवेत् तस्मान्न पशवो दातव्या इति व क्तव्ये तमेवार्थमुक्तं
न्यनानः सोम चमसो दक्षिणेत्याह सोम चमस दाने पशवो न दीयन्त इति गम्यते तादेतन्न कृत्स्नस्य निवर्त्तको व
स्तुत्यते न ब्रह्मभागस्य ॥ निवर्त्तके सत्यन्यो भ्यः पशवो दीयेरन् तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तक इति ॥ ब्रह्मदाने विशि
ष्टमिविवेत ॥ इति चेन्नस्याति पशुदानदर्शनात् कृत्स्नस्य निवर्त्तक इति ब्रह्मदाने चेतद वकल्पते ब्रह्मणे सोम चमसो
देयः पशवो दद्यात् ब्रह्म च इतिगम्यते तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तके पशुप्रतिषेधानुवा

सेवक कन्येव अलक्तेनापि तदुपकल्पात्मनो योऽसौ उत्सर्गस्य कृत्स्नार्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यात् न च गोः प्रयोजनमर्थः मद
क्षिणानां स्यात् ॥ नन्वेतदपि भक्षभागस्य निवर्तकः सोमचमस इति कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य निवर्त्तकः स्यात् अस्य
सोमचमसस्य बहुत्वात् सर्वः स्यात् दक्षिणा शब्देन हि संबध्यते सोमचमसो दक्षिणेति तेन च प्रकृता वै को
मसि देव दक्षिणाकर्मणो यं न वादीनां सकृदावदक्षिणाशब्द इति तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि
अलक्तेनेव तदवाशिष्टमिति कृत्स्नं प्यः पशवो दीयेरन् प्रतिषिद्धं संक्रियेत यो हि अलभागो न सा दक्षिणा वयवो
हि सः दक्षिणानां सर्वे हि दक्षिणा शब्दो विशिष्टमात्रा गौणः स्यात् ॥ न च विद्यमाने मुख्यो गौण उपादीयते सोमच
मसस्य हि मनोऽजनं दक्षिणानि दक्षिः सर्वे च ऋत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानां न अलदानं तस्मात् कृत्स्नस्य
क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमस इति ॥ यदि तु अलभक्ष भूतं नद्विकारः स्यात् सर्वे वा पुरुषा प्रतया ताभ्यां
क्रतुम भावनत्वात् यो अन च मंद यमिहं यदि तु अलभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः ततोऽलभागे दक्षिणाय
नेनाविकारं स्या दीयेरन् यथा पूर्वं प्रयासः प्रयातः हि सिद्धांतस्तस्मात् सर्वमिवर्त्तते नास्मिन्निव पूर्वन्निगुततः पुरु
षाय कथं क्रियते तत्र अथ देय इति नासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति सर्वर्त्विजामानमनं सर्वर्त्विगान
मनेन हि क्रतुः सिद्ध्यति न अलभागस्तावकेन तथा सोमचमसेन च सर्वा नतिः कृतेति नान्यत् किंचित् दीक्षितस्यो
अनेन वक्षीव चमसः क्रमस्य वर्णिमिति एवं वावादिन अलक्षणस्तद्भूतं तद्विकारः स्यात् कृतपर्यवसीयते किं द्वव
रस्य समसोव सोऽभ्यासप्रियाय समीजाय अलक्षणे देय इति तत्रायोऽर्थः सांशयिकः किं अलभागेनोनं सर्वं दा
नव्यं इह उनसोमचमसः केवलो दातव्य सर्वमप्येत दातव्यमिति न तु सोमचमसो दक्षिणेत्येवं संबंध इत्युक्त
मत्रोच्यते ॥ सोमचमसोऽलक्षणे इत्येष संबंध इति कस्माच्चिंतायद्येवं अलक्षणः सोमचमस इत्येव संबंधो भवि ३४

क्षिनस्तस्मात् सोमचमसेन च अलभागो निवार्जितः अवशिष्टं दातव्यं तद्भूतो विकारः स्यादिति सर्वे वा पुरुषाय च या ताभ्यां क्रतुप्रधा
नत्वात् सर्वे वा सोमचमसेन निवर्त्तेत कुतः सोमचमसो दक्षिणेत्येष संबंधः प्रत्यक्षस्तेन निवर्त्तेतेति सर्वस्मिन् दक्षिण्ये पुरुषाय
वंशाय च क्रियतनत्वात् क्रतुप्रधानत्वाद् दक्षिणानां सोमचमसो हि क्रतुदक्षिणस्य सर्वक्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयतीति ॥ यजुर्युक्ते त्वध्व
र्योर्दक्षिणाविकारः स्यात् ॥ अस्ति वाजपेयस्तत्रेदं समाम्नायते ॥ यजुर्युक्ते रथमध्वर्यवे ददातीति तत्रायमर्थः सांशयिकः किं य
जुर्युक्तो ध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकः किं वा नेमि यमा इतिरिक्त प्राप्तं यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्दक्षिणाविकारः स्यात् ॥ तु शब्दः संशयव्यावृत्त्यर्थः
न रथस्य च संज्ञया यो ह्यसि यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति नान्यदिति गम्यते ध्वर्युभागं निवर्त्तयेत् तार्थः स्यात् अनाशिष्टानां चो
दकप्राप्तानां निरर्थकत्वात् क्रतोर्पि क्रतुर्नैव प्रभिसंबंधः क्रियते य यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति येन क्रतुसंयोगो गम्यते कु
नः प्रकृतो ह्येवासौ प्रयः अध्वर्युः पुनर्वाक्येन स्मर्यते वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः तस्मादध्वर्युभागस्यानिवर्त्तकोऽरथ इति अपि
वास्मिन्नभूतत्वात् सर्वासां तस्यास्मिन् निवर्त्येन अपि वैषमि परस्यावृत्तिः श्रुतिभूतादिस्त वै रथाः सामान्यात् वचनेन सप्त
दश सप्तदश अग्नीन् ददातीति सप्तदश रथाः सप्तदश निष्काः सप्तदश दासाः सप्तदश च वासांसि सप्तदश च पुष्पाणि स
प्तदश च गवां शतानि न च सोमयस्य अस्य सप्तदश सप्तदश इति तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभक्तव्या
स्तत्र न ज्ञायते तस्य कोऽर्थः न चाध्वर्योर्यं यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति नान्यं न चान्यस्मै एवमेव
सास्त्र कृभिर्युक्तमुद्गात्रेनान्यं न च वान्यस्मै तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं नाध्वर्युभागं निवर्त्तयितुमुत्सहते तेन
स्यानिर्देशो यो दक्षानुप्रदेशो विधिमितस्माद् अध्वर्योर्भागो योऽभियम्यते तेन क्रतुगं निवर्त्तयतीति ॥ ॥ इति शबरस्वामिनः
कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ प्रकृतिलिंगासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृता
वधिकं स्यात् ॥ अस्त्याग्नेयपर्वविद्वानग्निं चिन्वीत इति तत्र नक्षत्रेष्टिरग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्

591/1937

सोत्र जुहोतीत्यग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा अंबायै स्वाहा दुलायै स्वाहा नितत्न्यै स्वाहा अभ्रयन्त्यै स्वाहा मेघयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै स्वाहा चुपु
णिकायै स्वाहेति सति तु प्रकृतौ नारिष्टहोमानारिष्टहोमाञ्जुहोतीति तत्र संशयः किं नारिष्टहोमानां निवृत्तिरथवा निवृत्तिः
समुच्चय इति तथा च श्रूयते। राजन्यो हि तोष्णीयो लोहितव्यसनानि वीतानृत्विजः प्रचरन्तीति॥ अस्ति तु प्रकृतौ निवीतं म
नुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत्कुरुत इति तदिह चोदकेन प्राप्तं तत्र संशयः किं
मुपवीतस्य निवृत्तिरुत निवृत्तिः समुच्चय इति॥ तथा पृष्ठे पउल श्रूयते मध्याश्वियं घृतं चेति॥ अस्ति तु प्रकृतौ पयो व्रतं ब्रा
ह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति॥ तदिह चोदकेन प्राप्तं तत्र संशयः किं व्रतस्य निवृत्तिरुत निवृत्तिः समुच्चय
इति किं प्राप्तं नत्र निवृत्तिरिति कुतः प्रत्यक्षश्रुतानुपहोमादयः चोदकप्राप्तानामानुमानिकानां निवर्त्तका इति अपि च प्र
कृतिलिंगसंयोगो भवति जुहोतिनिवीतः प्रचरन्त्वा स यो दिति यथा शरमयं बर्हिर्भवतीति शरां कुशान्निवर्त्तयन्त्येवं प्राप्ते
ब्रूमः आनिवृत्तिः समुच्चय इति कुतः प्रकृतिलिंगसंयोगाव प्रकृते न लिंगेन कार्यं संयोगा एषामुपहोमादीनां भासित
हि प्रत्यक्षदर्शनं वा केभ्यतितिये वाजे कुष्यवा एतानि वा भवन्ति यदि वा प्रत्यक्षः पठद्भः संनिधं तत्र च वर्ष्य दे वान्यं छिन्ना
न्ये श्रूयन्ते भवा एव तं च भिति कारणवापथा निर्देशान्श्व रुर्न स्यावधूतानामिषिस्वशब्दे नाभवति यथा परि
धौ पशुं नियुंजीतेति प्रतिषेधेन वा भवति यथा न गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं यदुद्गातेहि रे दे रं कुर्वाद्गेयमिति॥
अन्येन वा येनावगम्यते प्राकृतं कार्यं मद्यं निवर्त्तयतीति तदिह न किंचिदप्यस्ति न चैतावता निवृत्तिः इदं प्रत्यक्ष
श्रुतमिदं चोदकेन प्राप्तमिति प्रकृतिलिंगसंयोगेन निवृत्तिर्भवति नान्यथा नन्विदानीमेवोक्तं भवति हि प्रकृतिलिं
गसंयोगो जुहोति निवीताः प्रचरन्त्या स यो दिति॥ उच्यते॥ प्राकृतीनां जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यंतराणामानि विधीयंते त
न नाच जुहोतिरदृष्टार्थः कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थं वर्त्तत इति तथोपवीतमदृष्टार्थं कथं तत्स्य कार्यं निवीतं वर्त्त

593
1937

इति गम्यते न च प्रोक्षणं कुर्वत्यर्थं न मध्याशनं घृताशनं च तस्मिन्नर्थे वर्त्तेत इत्यत्र शयनत एव मस्मान्नास्ति प्रकृतिलिंगसंयो
गः अयोच्यते॥ नैवोपहोमो जुहोत्यंतरं प्रकृते हो मेभ्यो विधीयते इति तत्र नविधायक स्यामाभावात्र जुहोतीति परिस
माप्ते वाक्ये केवल स्यमंत्रस्याम्नानमस्ति न च न मेवं जुहोतीति भिन्ने वाक्ये भिन्न वक्ष्यामि सोऽत्र जुहोतीति विधिवाक्यमग्नये स्वा
हा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्येवमादीनि मंत्रवाक्यानि तस्मान्मंत्रविधानार्थं जुहोतेः पुनः श्रवणं होमविधाने श्रुतिः पुनर्विधायि
का भवति मंत्रविधाने वाक्यं तस्मादपि तन्मंत्रविधानमतः समुच्चयः उभय मपि प्रमाण्येव प्राप्तं प्रत्यक्षश्रवणं चोदकोपि
प्रमाणं नाना कार्यत्वाच्च नैव मयोर्विरोधः तस्माद्ग्न्यन्या जारीभक्षाधंतरेवं नारिष्टहोमादीन पिन बाधेरन्नत एवं जातीयकं
कर्मसंस्कारं विकुर्वाणा बाधिकं स्यादिति चोदना किंमसंयोगे तद्विकारः प्रतीयते प्रकृतेः संनिधानात्॥ अथ यदुक्तं शरमयं
बर्हिर्भवतीति यथा शराः कुशान्निवर्त्तयंत्येवमिहापीति॥ अत्रो च्यते॥ युक्तं शरमयं भवति हि तत्र प्रकृतिलिंगेन संयो
गो बर्हिः शब्देन एवं शिष्टे बर्हिर्भवति शरा वा बर्हिषः कार्यं वर्त्त वद इति इह तु प्रकृतिलिंगसंयोगः तस्माद्दिष्टं बर्हि
रिति॥ एवं वा इदमाम्नायते सोमाय रुक्म निर्वपेद् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्निति तत्र देशं श्रूयते शरमयं बर्हिर्भ
वतीति संशयः किं कुशान्निवर्त्तते नेति किं प्राप्तं उभयस्य प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ स्यादनालिंगसं
योगेन तद्विकारः प्रतीयेतापि अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिंगेन बर्हिः शब्देन संयोगस्तस्मात्कृतस्य निवृत्तिरिति॥ एवं वा अ
भिवाजपेयः शारदिकजपे येन स्वाराज्यकामो यजेतेति॥ तत्र श्रूयते॥ रथघोषेण माहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति॥ दुंदु
भिघोषेण माहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति॥ अस्ति तु प्रकृतावुपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति तदिह चो
दकेन प्राप्तं तत्र संशयः किं रथघोषेण वा नादः समं तस्य निवर्त्तकः यद्वाभिन्नं तद् दर्भयोः उतो भयस्य भवस्यानिवर्त्तकमिति
किं प्राप्तं शब्दत्वेन सामान्येन नादो मंत्रस्य निवर्त्तकः द्रव्यत्वेन सामान्येन द्रव्यं दर्भयोः न तु नत्पुरुषनिर्देशो यतेन न तेन पदा

मी॰भा॰
३८

र्थंमरयत्वघोषविशेषणत्वेनोच्चारणं न स्वकार्येण निर्देशः अत्रोच्यते ॥ इंद्र इति निर्देशोपीदृशो भवति नत्राय मप्यर्थः आ॰१०
नरथ परार्थं गुणा अपि ध्वनेः श्रुतिविहितपाढीयेन लक्षणानेस्यात् चोदनालिंगसंयोगश्च बाध्येत तस्माद्धोषामंत्रस्यनि
वर्त्यः किं इत्यत्र संबंधो विशिष्टो माभूत् चोदनालिंगसंयोगेनाद्विकारः प्रतीयेत उभयस्य चोदनालिंगसंयोगेनैकैकस्यर
थघोषेणैव विशिष्टवचनेन रथेन घोषेण वेति रथविशिष्टो घोषो लक्षणं तत्रैतत्प्रकरणस्य प्रकृतो दर्शलक्षणं मंत्रश्चन न्वि
ताभीये योर्थः इंद्र इति निर्देशो भविष्यतीति नैतदेवं किंच वचनं हि तथा स्यात् एकवचनेन च निर्देशः तेन कालक्षणा सन्बंधा
थः येन हि समभिव्याहारः वनीथायानां समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति नहि समुदायस्य शब्दार्थत्वाद थसम
र्थ्यामिति विस्तरतेन कोपपन्नत्तु भयस्यापि वर्जकमिति ॥ ननु मंत्रीवाचक एकएव धोपावर्जनीयमिति नेत्युच्यते ॥ उपाव
र्जनमाम स्याभिधायकोनर्थः मंत्रोपावर्जनमाम्नंकरणं स्तोत्रं पाकरणमप्यन्यथाभिधानं स्यात् तथापि तस्य निवर्त
कालक्षणे नोपकर्तव्यमिति मंत्रस्य प्रतिरभिधानेनोपकर्तव्यमिति चोदकश्रुतिश्च चोदकाद्बलीयसी तस्मादुभयस्य
निवर्तको रथघोषोपि इत्युभयोपकोपि ॥ किं भवति प्रयोजनं ॥ यदि रथेन घोषविशेषणं न रथविशेषोपि घोषस्तत्रो
पकर्षोक्षणे यदि सर्वथानुभवाद् स्यात् मधिके स्यात् प्रकृतिवत् ॥ बृहस्पतिसवे श्रूयते बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाती
ति भुवत्सपर्श ग्रहं गृह्णातीति यद्वा शुक्रं ग्रहं गृह्णातीति अश्वमेधे सौवर्णरजताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णाती
ति संतिष्ठ प्रकृताविंद्रवायवादयो ग्रहाः इह चोदकेन प्राप्तास्तत्र संशयः किं वैकृतेस्ते निवर्त्यंते उत निवृत्तिः समुच्च ३६
य इति किं प्राप्तं ॥ प्रत्यक्षश्रुतावैकृताश्चोदके प्राप्तान् कृतान्निवर्तयितुमर्हति अविहिते तेषां प्रकृतिलिंगेन ग्रहशब्दे
न संयोग इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः तत्र तत्र सर्वत्र प्राप्तान् मधिकं भवितुमर्हति प्राकृत समविरुक्त इति ॥ कुतः उभयेषां प्र
कृतिलिंगेन ग्रह एवैन संयोग इति ॥ प्रमाणावगतत्वाच्चोदकोपि प्रमाणं प्रत्यक्षश्रवणमपि ग्रहशब्दः प्रकृतिलिं

595
1930

गमिक्षत इति ॥ नैवं यदि ग्रहशब्द मुच्चार्य गुणो विधीयते ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः अथ ग्रहसंबंधेनाग्र
हो विधीयते ततो ग्रहकार्येन इति प्रकृतं निवर्त्तयेद्यथा खले वाली यूप इति अन्यस्तु नरेष ग्रहसंबंधेनाग्रहा विधीयते
ततो ग्रहकार्ये वर्तन इति प्रकृतं निवर्त्तयेद्यथा खले वाली यूप इति अन्यस्तु नरेष ग्रहशब्दो ग्रहणाद्वचनेनाम ग्रहं गृ
ह्णाति शुक्रं नाम ग्रहं गृह्णाति महिमानौ नाम ग्रहं गृह्णातीति अपूर्वा ग्रहणक्रिया विधीयते तस्मान्न ग्रहशब्दश्चोद
नालिंगाने कार्यत्वांहि विकल्पा न बाधो वा भवति न चैषां प्रकृतिरेकार्थता ॥ ननु यागानिवृत्तसर्थाः सर्वेतेनैषामेकार्थ
त्वन उच्यते ॥ यागमपि संहत्य कारिणा एव न ननिरपेक्षाः एकैकेषां साधकाः नह्येषां पृथक्त्वेन यागसंबंधः अर्के
णयजेत शुक्रेण यजेत इति कथं तर्हि प्रयोगवचनएषां ग्राहकः सचसंनिहितानां न च संनिधाने विशेषोस्तितस्मा
त् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानां ग्राहकः प्रकृतिवद्यथा प्रकृतावैंद्रवायवग्रहणं चोदितमैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोद्यते
विभागश्चादृष्टसंस्कारः क्रियते देवतोद्देशश्चादृष्टत्वान् कार्यं स्वतन्त्रायते पूर्व उत्तरस्य कार्यं भवतीति प्रयोगवच
न ग्रहणाच्च समुच्चयः नकेवलं मैत्रावरुणादिभिः सहत्वमकरणाधीताभ्यां अश्वदाभ्याभिति अत्रोच्यते ॥ ततो प्राकृता
ग्रहसद्वा वोत्पत्तिसंयोगादिति ग्रहकर्मणोभिद्यते ॥ आह इह तर्हि बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीति ॥ देवताविधानार्थं स्या
त् ॥ उच्यते ॥ ग्रहविधौ प्रमाणं श्रुतिर्न तु ग्रहीता देवतायां वाक्यात् श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी ॥ आह ॥ आग्नेययथाग्नि पुते
आग्नेयो ग्रहो भवतीति देवताविधानं भवति ॥ एकवचनां तता पितस्याविवक्षितत्वाद्यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वग्रहाणां
संमार्गो विधीयते एवमिहापि सर्वग्रहाणां देवताविधीयते ॥ अत्रोच्यते ॥ उक्तमेतद्धुर्बलीयस्त्वादिति अग्नेया ग्रहा
भवतीति वाक्यविरुद्धं श्रुत्या नहि तत्रास्याग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति आग्नेयसतां तत्र वाक्येन श्रुत्याविरुद्धेतत्रोद्य
माना पकर्षविनस्यात्प्राकृतश्चोच्यते किं वा बार्हस्पत्यः सतैः प्रकृतेः समुच्चीयेत यथा प्रकृता पशुं गृह्णात्यदाभ्यं

[illegible] सपुञ्जीयेरन्॥ अधिकश्चैकवाक्यत्वात्॥ इतश्च पश्या
मः [illegible] आधिकैः सुरग्रहैरेकवाक्यतां भवति कथं समस्दशते ग्रहाग्न्दधंते ह्येप्राजापत्याः सा
म [illegible] स्वाधिकाः सुरग्रहास्तु स्वत इति ग्रहणं चोद्यते॥ ननु ग्रहेतसक्रदुञ्चरितश्च
[illegible] अनेनस्यान्नेदमानंतरं ग्रहाणामनेनासंदिग्धतान्यदप्येव मेवावगम्यते॥ लिंगद
र्शनाच्च॥ [illegible] हिरण्मयो वा एष पञ्जःक्रतुर्यद्वाजपेयः अनीवत्यग्निष्टोमं क्रामयत्सु
[illegible] हिरण्मयाद्यो विस्तीर्णो भवति यथा हिरण्यान्यतरण्यानाति विस्तीर्णान्यतरण्या
[illegible] विस्तीर्णमावाधायामोपपद्यतेन स्मादपिसमुच्चयार्ति॥ प्राजापत्येषु चाम्नानात्॥
अ[illegible] प्राजापत्याः पशवः सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति
[illegible] संशयः किं प्राजापत्यैः क्रतुपशवो बाध्यंते उत समुञ्चीयंत इति किं
[illegible] प्राजापत्याः [illegible] क्रतुपशून्बाधेरन्निति एवं प्राप्ते ब्रूमः प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात्॥ च
[illegible] क्रतुपशवः [illegible] अग्निष्टोमं यत्राग्निष्टोमो नोक्थ्येन षोडशिनेति
[illegible] क्रतुं वा वरुध्यंते पशुभिरिति सूत्रात् यद्यथाग्नेयं पशुमालभताग्निष्टोमं
[illegible] षोडशिनं [illegible] स्तोत्रमेतो वाना वै यज्ञक्रतवस्तान्पशु
भि[illegible] परिस्वते कोऽन्या मइति उच्यते॥ प्रकृतिर्लिंगसंयोगः ननु
[illegible] देवताविधीयते संख्यानवणान्नदेवताश्रवणात्॥ कर्मांतरं वे
दमु[illegible] संख्यायाः कर्मभेदः स्यादिति अतो ग्रहाणामिवसमुच्चयो भवितुमर्हतीति॥ ॥आसनेलिं २१

गदर्शनात्॥ असित्वसां ग्रहणीहि वैश्वदेवीसां ग्रहणीभिर्वपेद्ग्रामकामइति॥ तत्र श्रूयते॥ आसनमस्यासनस्येदं या इति तत्र
आ[illegible] संशयः किमासनहोमैरनुयाजाभिवर्तंते उत समु
च्चीयंत इति किं प्राप्तं [illegible] अनुयाजाभिवर्तेरन् तदपि [illegible] प्रकृतिलिंगसंयोगो भव
ति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ आसने समुच्चयः स्यात्॥ कुतः लिंगदर्शनात्॥ लिंगहोममर्थं दर्शयति लिंगं बर्हिरात्मा वै प्रयाजानुया
जाः आत्मा[illegible] पुरस्ताच्चोपरिष्टात् जुहुयात् बर्हिरात्मानं सजातानादधीत अथ यन्मध्यतो जुहोति
मध्यत एव सजातना [illegible] दर्शयति॥ आह ननु भितं प्रकृति लिंगसंयोगो नेत्याह नहि संख्यामात्र
म[illegible] संख्यान भवति तस्मान्न संख्या [illegible] लिंगदर्शनं लिंदं व्यपदिष्टं प्रा
[illegible] उच्यते॥ आ[illegible] विधानं त्रि संख्या अनुवादत्वेन वाचकत्वं त संख्या
[illegible] तेषां [illegible] समुच्चयो न्याय्य इति॥ उपगेषु शरवत् स्यात्॥ प्रकृ
तिलिंगसंयोगात्॥ [illegible] उपगायंति [illegible] उपगायंति आपाटलिकाभि
रुपगायंती [illegible] उपगायंती [illegible] प्राप्यते तत्र भवः सांशयिको भवति किं पत्नी भिरु
पगायंती [illegible] वर्तंत उतान्विवर्तंत इति [illegible] किं गानोपगानमेतद् उत वा द्विविधोपगान मिति तत्रा
[illegible] उपगानं [illegible] गानोपगानमिति किं तावत्प्राप्तं निवर्तंत इति तदिदं वर्ण्यते गा
नं [illegible] गानं [illegible] प्राकृतं [illegible] उपसर्गार्थो विधीयते तस्माद्गा
नस्योपगानमिति अथवा [illegible] हि शारीर्यामीत्यस्यिध्यः तस्माद्गानमेतदुपगानं गानस्यैवोपगान
मिति यदि तयोरन्यतरं तदा [illegible] कार्यं [illegible] अतः प्रकृतिलिंगसंख्यायोगात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं नि

543
1337

वर्त्तेत शरवत्त्व वा शरमयं बर्हिरौर्णीमिशुराः प्रत्यक्षश्रुताश्चोदकप्राप्ता दर्भानिवर्त्तयंति एवमिहापीति आनर्थक्यात्
पितृकालस्य श्रुतदः प्रत्यक्षवर्त्तमावि यदि न निवृत्तिरिति समुच्चयः स्यात् ततएतद्वर्ण्यते वादित्रस्यैतदुपगानं तस्मिन्हि अ
नवनीतं दृष्टं उदुम्बरीं नंदती वेनमादिवस्योपगानं वादिभ्यो चोपगानमिति कथं प्रत्यक्षेण हि श्रुत्या धात्वर्थस्य स
मेवार्थविभक्त्ये उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थविमर्शार्था उर्वल्ला भवति तस्मादुपसर्गार्थस्य सत्ताविभानं त्वर्थसत्तावि
धानेन वा भवेत् अथवा चोदितमिति रूप गानं एतं आह यत्र यत्र उपगायंति काण्डवीणाभिरुपगायंतीति काण्डवीणाभि
र्विस्व उपगानं भवति नैवंगीते गाने गाने गान शब्दस्य तस्माद्वादित्रमुपगानं यद्येवं वादित्रस्योपगानं यदि वा वादित्रम्
पृ प्रकृतावर्त्तते भवति तस्मात् समुच्चयः कुतः आनर्थक्यादेवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति चोद
कोश्च मरी भवहूस्य नस्य समुच्चय इति संस्कारवान्यसंयोगात् ॥ अस्त्यंजनाभ्यंजनो नाम कौन पंचाशद्रात्र
स्य भेद नाम्न पदे गोमुक्केन भातः सवनो जनेभिचांजन इमि यै उद्दारवेण माध्यंदिने सवने सौगंधिकेन तृतीयस
वन इति ॥ अस्ति तु महीन नवनीते नाभ्यंजनं तदिह चोदकेन प्राप्तं तत्र संशयः किं तद्विकृतेन बाध्येत उतनेति किं
प्राप्तं प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्धि कृतस्याभ्यंजने अभिवांजन इति च प्रकृतिलिंगसंयोगाद्बाध्यत इति ॥ आतन न श्रुत्या कालमा
गनेन नवनीतं च भेदी कालं नवनीतेनाभ्यंजनं प्रकृतावप्रकृत्यावन्यकालत्वात् प्रयोजनांतरवर्त्तत इति वा
धीनत्वात् ॥ उच्यते ॥ यथा अवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव दृष्टं कालमात्रमन्यत्पदार्थस्तु पुनः स एव यथाति
ह्नेन पशुं मधुं जनीमि शब्दति पशौ प्रयाजावर्जनानां प्राकृतकार्यकाएव भवंति एवमिहापि द्रष्टव्यं एवं प्राप्ते ब्रूमः
संस्कारत्वात् अभ्यंजने अभ्यंजनेन प्राकृतेन तत् समुच्चयः स्यात् कुतः अन्यसंयोगात् ॥ अन्यकालभिरकार्यांतरं वर्त्तेतए
वंचोदकानुमतीष्यते ॥ तस्मात् समुच्चय इति ॥ प्रयाजवदिति चेत् ॥ इतियदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं नार्थान्यत्वात् ॥ न प्रया

३८

त्रपद्वर्विनु मदं कुतः अर्थान्यत्वात् अस्नेहनार्थं मादो नवनीतं सुरवप्रचाराय प्रहृष्टेकार्ये तुल्याकालं गोमूलवेनना
भ्यंजनं विक्लृप्तीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्यांतरा वर्त्तत इति न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हतीति ॥ आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृ
तस्य विकारः स्यात् ॥ महाव्रते यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नीति अस्ति तु प्रकृतावहतं वासः परिधत्त इति
तदिह चोदकेन प्राप्तं तत्र संशयः किं निहतस्य वाससो निवृत्तिरिति किं प्राप्तं आच्छादने तु प्राकृतस्य विकारः स्यात्
कुतः एकार्थ्यादेकोऽप्यर्थः प्राकृतस्य विकृतस्य च कौपीनं प्रच्छादयितुं प्रकृतो विकृतो च प्रच्छादनं क्रियते तस्मात्तस्य
स्य श्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तनीति ॥ ॥अधिकं चान्यार्थत्वात् ॥ शाराद्यः परं समावर्त्तयति ॥ अधिकमिदं प्राकृताद्वा
पसा अधिकमुद्दंती वाससाद्धि निवर्त्तकं भवति यदि निवर्त्तते नश्यत् कौपीनं यच्च निवर्त्यापि शक्तोतिभवि
तुं न नवं विनिवर्त्तयति निवर्त्तके यद प्रतिषेधकं यश्चोदकप्राप्तं बाधेन ॥ ननु कौपीनच्छादने परिधत्त इति भ
वति न अस्य कार्यं क्रियते ॥ नैतदेवं ॥ उपरिवाससोपि कार्ये परिधत्त इति तद्यथा कंबलं परिधत्ते कवचं परि
धत्त इति सर्वतो धत्ते परिधत्त इति अवयवप्रसिद्ध्या भवति तस्मादहतस्य वाससो रपि न निवृत्तिः समुच्चय इति स
मुच्चये च दर्शयति वाससः वासः शब्देन वक्तव्यनानेन वा सांसिवाराही वोपानहौ विमुंचतीति कृष्णविषाणया वासां
सि विवसयति नोपर्यु परिधत्त इति तस्मादपि पशुपाशो निवृत्तिः समुच्चय इति ॥ सामत्वौंतरं श्रुतेरविकारः प्रती
यत ॥ महाव्रतश्रूयते ॥ श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते क्रौंचेन वा त्वाकमवेत्स्य
माप्य इति संप्रकृतानि सामानीह चोदकेन प्राप्तानि तत्र संशयः किं प्राप्तानां सामानां निवृत्तिः समुच्चय इति किं प्राप्तं
स्तुवत इति प्रकृतिलिंगसंयोगे प्रत्यक्षश्रुतेश्चोदकप्राप्तानि सामानि वर्त्तेत इति यथा क्रोशं भवति काण्वं भवति
वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः शुद्धाशुद्धीये भवतो भार्गयशसी भवतः क्रौंचानि भवंतीति श्रुतेषु चोदकप्राप्तानि नि

599
1937

मी॰भी॰

४३

यर्थनाप्यभिलापि इह अथेव मानमेन: स्तवस्तु श्लोकेन पुनरस्तावस्तुत इत्येवमादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृतानामविकार: प्रतीयेतकु
त: अर्थान्तरपृक्तअर्थान्तरेणहि संबंध: श्रूयते ॥ पुरस्तात्सदस: स्तुवत इत्ययमपदं केनचित्पदेन संबध्यते विशेषणत्वेन तत्पदांतर
णसंबंधमर्हति सकृदुच्चरितं यथा भार्या राज्ञ: पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशेषणेनोच्चार्यमाणराज्ञ इति राज्ञा पुन: पुरुषश
ब्देन संबध्यते इत्येवं पुरस्तात्सदस स्तुवत इत्येतेन संबध्यमानान पुन: श्लोकेन स्तुवत इति संबंधमर्हति यदि स्तुतो देश
स माविधीयेत श्लोकेन वास्तवं यथा तदुपपद्यते किंवाक्यमिति चेत् यदा तु पुनर्देशसनाथविहितानदा परिपूर्णवाक्य श्लोकेनचे
देशदापि विधानं तदा पुनर्विधिमत्वाद्देदयमानेतव्य: इदयमानतं पुनरुच्चारयितव्य इति नचोच्चारितस्तस्माद नु
च्चारितो वा चकल्पयितव्य: उच्चारणं वा कल्पयितव्यं कल्पनायां च शब्दो वाध्येत तस्मान्नैवं कथं तर्हि देशसामर्वेशि
ष्टाच्छ्रुतिश्च स्यादिविधीयते नात्रैकेन केनचित् संबंधे विहिते परिपूर्णवाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्यं भवति उभयवि
शेषणविशिष्टा श्रुति: श्रुत्या यदा विहितानदा परिपूर्णवाक्यं नतदा पुनरपरेण केनचित् संबंध: कल्पयितव्यो भवति य
स्मात् किंचिदुच्चार्यते तस्मात् स्तुवत इति दंविधीयते न तत् प्राकृतं निवर्तते समुच्चय इत्यर्थ श्रूयमाणशेषत्वात्प्रा
कृतस्याविकारस्यात् ॥ यदुपवर्णितं यथा कौत्सं भवति काण्वं भवति वाशिष्ठस्य जनित्रे भवत इत्येवमादिभिरिव प्रकृता
नानि वर्तितव्यानि निवर्तितव्यं ॥ अत्रोच्यते ॥ युक्तमत्र यत्प्राकृतिर्वर्तते अप्राप्तयातरं नश्रूयते प्राकृतस्य विशेष: श्रूयते
तस्मात्तन्निवृत्तेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्याम्नानि निवर्तेरिति ॥ इह तु यातः श्रवणाद्वाक्यभेदप्रसंगादनिरति
रित्युक्तं यथा कथित श्रूयते ॥ कौत्सं भवति ॥ काण्वं भवति ॥ वाशिष्ठस्य जनित्रे भवत: शुद्धाशुद्धीये भवत: गर्भय
शसी भवत: क्रौंचानि भवंतीति नैतानि प्रकृता सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि किं तानि निवर्तन्ते नेत्युच्यते संदिह्यत
किं तावत्प्राप्तमनिवृत्ति: समुच्चय इति कुत: सामसमाम्नायिभीयते ॥ न स्तुवत इति प्रकृतिलिंगसंयोगोऽस्ति तस्माद वि

601
1339

कल्पितेवं प्राप्तिक्रम: अर्थापि श्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्याविकार: स्यात् तु यत्पृष्ठं चावर्तयति ॥ श्रूयमाणेष्वर्थे प्राकृत
स्याविकार: स्यात् ॥ शब्दभेदादि प्रकृतो सोम इत्यपि सामश्रूयते सामत्वेन सामान्येन सामकार्ये भवति सह तितद्यथा इदं दधि
घृतं शर्करे वदवो भाजयितव्य: देवदत्त यज्ञ दत्तस्तेनेति यथा विशेषेण स्नेहयितव्य इति नतु पुनस्तथापि स्नेहन एव
सिद्धं भवति न समर्थत्वात् ॥ एवं यद्यपि साम्ना कृतः संस्कर्तव्येति ॥ श्रूयते एव मापितत्समर्थत्वात् सामकृतः संस्कार एव
भवितुमर्हति ॥ सर्वे यावद्विशेषात् कश्चिद्भूयते ॥ कौत्सं भवति काण्वं भवति वाशिष्ठस्य जनित्रे भवत: शुद्धाशुद्धीये भव
त: गर्भयशसी भवत: क्रौंचानि भवंति संशयि प्राकृतानि सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि तानि प्राकृतानि निवर्तन्ते कानी
चेन तत्समभिगतं अर्थयोऽर्थः संदिह्यते किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तन्ते कानि अथ किमेकमेकस्य द्वे द्वयोर्बहूनि बहूनामि
ति ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ सर्वाणि सर्वेषामिति ॥ कुत: विशेषाभावात् ॥ नहि विशेष: कश्चिदस्ति येन निरूपितं कृत्वा श्रुति:
समर्थार्थवती भवति एवं वशिष्ठाग्न्यादयः सर्व निवर्तकं नाम्न तस्मात् सर्वे सर्व स्याति वर्तकामिति एकस्य वा श्रुति
सामर्थ्याद् प्रकृतेऽस्याविकारस्तद् एकवचनदर्शि सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानीति एकमेकस्य द्वे द्वयोर्बहूना मिति कुत: श्रुतिसा
मर्थ्यात् कौत्सं भवति काण्वं भवतीति एकैकस्य निवर्तकं कृत्वा श्रुति: सामर्थ्यार्थवती जाता एवं वाशिष्ठस्य जनित्रे भव
त: शुद्धाशुद्धीये भवतो गर्भयशसी भवत इति द्वयो सन्निवर्तकत्वान्यां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति तथा क्रौंचा
नि भवंतीति बहूनि बहुभिर्निवर्त्यते कृत्सामर्थ्यात् विशेष वति यद्येकस्मिन् प्राकृते एकमेव निवर्तेत ते तयोर्यावत्ये वासा
यं गीतानां प्राकृतानां सामस्थानानां द्व स्येव भवति एवं सर्व अभिमेवं भविष्यतीति प्रकृतेरविकार: प्राकृतानामविशिष्टानां
साम्नां ग्रहणं भविष्यति न चैदिकानां ग्रहीष्यते तेनेस्मादेकस्य निवर्तकं द्वे द्वयोर्बहूनि बहूनामिति ॥ सोमविवृद्धौन्व
धिकं स्यादधिदोऽन्याविनस्यादितरस्याश्रुतिस्त्वाच्च संविवृद्ध सोमस्त्वमेकाभविष्ठ उ सोमस्त्वमेकाश्च कृतव: एक

विंशाभिसंभेजन आकांक्षायां संप्रणवेनो भस्कामस्य यत्विंशेन प्रतिष्ठाकाममिति थाद्वात्रिंशाः पवमाना अतिरेचनीय
स्तनमनवरानत्तनाभिधानं वेदशिल्पस्य नभिजेवस्तावकं प्रवेदनीसाड्वः शुद्धाशुद्धी येन संस्न शापशब्दे वोभेतथार्थेह
विद्वानेष्वनस्तोमस्य यज्ञस्य तथा आपि विधिरन्यमुदाहरणं पुनस्तोमस्य श्रवणम धमंद्वादशस्मृतं कार्यतिनदशस्त
मोक्षभिनः सवनेऽजे इत्यिमद त्र्यक्ष विरूनीस्तोमसंख्याविरुद्धाङ्कविहीनातत्र संदेहः किं विकृतो विरुद्धो हानौ च प्रकृ
तानां स्तोमानां विकृविरुद्धानो भिन्नविरुद्धा च निवृत्तिरिति किं प्राप्तम् अयत्र निवृत्तिः प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त
नीयाः र्षयती प्रविष्यत् पूर्वोक्त प्रमाणे विधिरेवं प्राप्ते ब्रूमः स्तोमविरुद्धा वनिवृत्ति शाधिकं स्यात् कु
तः आगमनं हिंसाय संख्या पूरणं च स्तने आगमेन चाभ्यासस्याश्रुतित्वादि त्येवं चोदकानुग्रहो भविष्यतीति अविरु
द्धो म कर्तव्यं विवर्तन यावता निवृत्तेन न तासां संख्या पूर्यते तावत्साकल्यं बाधितव्यं ॥ अन्यत्र कृतमेवं स्मात् कुतः इतरस्या
श्रुतित्वात् इतरत्र श्रवणश्रूयते स्मात् द्विरूक्त स्तोमके च निवृत्तिः हीनस्तोमकेषु यावदर्थनिवर्तयितव्यं अथ यदु क्तं साम्नाम्
न विरोधं वनी प्रविष्यती तिऽर्थे भावना मर्त्यं चोदकेन गुणमात्र मार्थविशिष्टगुणश्चोदक इति पवमानिस्या तां तास्मिन्
याचेद्वायवर्ग नारजायन्ति इद स्तोमका अविरुद्ध मकाश्च कनवठदाहरणं तएव चये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः
नये पोर्थः समधिगतः विरुद्ध स्तोमकेष्वनिवृत्तिरिति ॥ अथेदानी मिदं संदिह्यते किं यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वा पायतः
कुतश्चिदुद्वापः उनपव मानेषा वापोद्वापाविति किं प्राप्तं अविशेषादनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः पावमाने आवापोद्वा
पस्थानमिति कुतः तस्मिन्हि तेनोद्वापेन त्रीणि हवीषजस्योदाहरणानि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् अत्राद्येवावपंति अत
एवोद्वपंती तिनन्तु दर्शनमिदं का गायत्री स्तुत्यंते वचनानि तत्पूर्वत्वादसति न्याये वचनान्येतानि कल्प्यंत तस्मात्प
वमान एवावापोद्वापस्थानमिति ॥ विधिप्रदेशसमंत्रलेभावः स्थाने न चोदनास्ति दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्व

६०

603
1923

र्गकामो यजेतेति तत्र समाम्नायते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाच्युतो भवतीति सति चाग्निरभिधानानि
अग्निः शुचिः पावको धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वानरः इत्येवमादीनि तत्र संदेहः वाचिनिगमेषु किं येन केनचिदिति ॥ कुतः अग्न्य
र्थनिर्देशात् ॥ अग्न्यर्थेन पुरोडाशः संबंधः अग्न्यर्था देवता कर्तव्यास्यात् गकाऽउद्दिष्टत्वात् सायनशब्देन उद्दिष्टं तेनोद्दि
श्यमानानां तेषां शब्दानामन्यतमेन शक्यो द्रष्टुं तस्माद्येन केनचिद्वाचिनिगमेषु निर्देशः कर्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः विधिशब्देन
वा शब्देनोद्दिष्टत्वात् नान्येन श्रुत्यादि नेति कुतः चोदनेतेन विधिशब्देनास्य हविषः संबंधश्चोदना भवति कथमिवाग्नेयः क
र्तव्य इति ॥ अग्निरूपदेवता कर्तव्येति सेयं का च पुनरियं देवता नाम एकं तावन्मतं यां एता इतिहासपुराणेष्वग्न्याद्याः सं
कीर्तिता नाकसदस्ता देवता इति उच्यते ॥ अस्तु देवतासु अहरादीनां वा सु प्रग्रहः स्मर्यते कालवाचिनादेवतात्वं कालेभ्या
भवति मासो देवता संवत्सरो देवतेति ॥ अपरं मतं ॥ येषु देवताशब्दो मंत्रब्राह्मणे श्रूयते अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता
चंद्रमा देवतेत्येवमादिषु ते देवता एव नोऽन्या इति तत्र अध्यहरादीनामपि संप्रत एव किं च सामान्यवचनस्य शब्दस्य लौकि
केव्यवहारः भावाद्यर्थस्या प्रसिद्धिः स्यात् ॥ तस्मात् सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः काः सूक्तभाजः इमं स्तोमम र्हते जात
वेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ॥ भद्राहिनः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तवेति हविर्भाजः आग्नेयमष्टा
कपालं निर्वपेत् अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति ॥ आह यदि हविर्भाजो देवताः कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति नान्य
दपि हविर्भाजः एवं नाहि साहविर्भागदेवतायां मतिनदर्थं हविषः सूक्तवाकस्याप्येवमेव हि अत्र देवताशब्दः स्मर्यते अ
ग्निर्देवताकं सूक्तं अग्निर्देवत्यं सूक्तं अग्निर्देवतं हविरिति ॥ तथा अतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यमिति ॥ एवं सूक्तानाम सूक्तानां दे
वतानामवगम्यतां किंचिदर्थं प्रति ताद्र्थ्येन संकल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति सामान्यवचनं तं चोपपत्स्यते किमतोऽपि
यद्यंय स्यवाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृता वा हविस्त्यक्ष्यामिति संकल्पः क्रियते सं देवता भवति ततः किं तत्वेव संनिष्ठन यो येनके

ना०भा
५५

आ-१०

नाविदग्नेः शब्दनिर्देशः करणोपपअभोऽन्ते ॥ भवेदेतदेवं यद्यग्निशब्दोर्थप्रत्यायनार्थो भवति यत्र पुनः शब्द एव कार्यं त
त्र कार्यं तत्र भवति अर्थाविशेषः संबंधार्थं प्रत्याय्येन न तत्राग्निशब्दोर्थमुच्चार्यते यत्र त्वर्थे कार्यमासाद्यते तत्र शब्दोर्थ
प्रत्यायनार्थो भवति यत्र पुनः शब्द एव कार्यं न त्वर्थः संबंधार्थं शब्द एव प्रत्यायितव्यः देवतायाश्च यज्ञे साधनभावो
न रूपेण भवति केन तर्हि संबंधेन यथा अश्वं हस्ताभ्यामुपकरोति एवं देवता शब्देनोपकरोतीति यथा होतुः पाणाद्दि
आपेनो यस्य प्याणीति पाणिसंबंधेपि सन्निहितो यजुर्बागमेव संबंधिना शब्देनोपकुर्वता देवतोपकारिणी गम्यते देवताया मनु
पकारिण्यां चोदितायां शब्दस्येव यज्ञसमवायः तस्माच्च शब्दोर्थप्रत्यायनार्थः समुच्चारितः स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याप
यति कथं [illegible] नादित्यायास्मात् किं तर्हि शब्द एव हविषा संबध्यते योऽपि देवता भविष्यति यस्य शब्दो हविषा तादर्थ्येन
संबध्यते सा देवता शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञायते इह तु शब्द एव कार्यं भवति ॥ तस्माच्चार्थप्रत्यायनार्थः शा
ब्द इति [illegible] तार्त्विककारि [illegible] यस्य पूर्वार्धं संभवत्यस्तस्मादर्थभिद्रति [illegible] एवं चेदग्निशब्देन हविषः संबं
धो नास्ति प्रसंग [illegible] नो शब्दानामिति तस्मान्नात्र तेविधिशब्द उपादातव्य इति ॥ उच्यते ॥ नन्वेवं सति सद्द एव दे
वतानामोति तन्नोपपद्यते ॥ मन्त्रस्यापि परिहर्तव्यं न हीदमुच्यमानमस्य पक्षं बाधते सुतरां श्रुत्यादीनामप्रसंग इति
[illegible]णां चोदनैकत्वात् स्यात् सर्वत्र श्रूयते इतश्च विधिशब्देन वाचिभ्रुवचनं कर्तव्यं कुतः शेषेण मन्त्राणामेकः संबंधः ए
य सर्वे सुश्रूयते ॥ अपाद्वकारे उदितां स्वाहाकारे च अपाउग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य प्रि
या धामानीत्यवाट्कारे अग्निमिति मरुद्येषं सोमं [illegible] स्वाहाग्निं स्वाहा सोममित्येवमादि स्वाहाका
रे एवं यदि तत्र ब्रूयमाणा अपास्ति कार्यविषये यथास्माभिर्व्यापदिष्टस्तस्माद्विधिशब्दस्य मंत्रत्वे भानद्रति ॥ तथे
तरस्यां मतौ न तत्र कविंतात ॥ अग्निवरुः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति सूर्यस्याभिधानानि सूर्य आदित्यो ५१

695
1937

रक्तरः सविता दिवाकर इति न चादिवाशिपुनिनिगमेषु येन विकल्पेन सूर्यवाचिनाभिधानं कर्तव्यं न विधिशब्देनेति किं ना
प्तं ॥ अग्निरएव संयुक्तस्य मरुतो निगमास्त इदं चोद ऋणशाखाः न सूर्यशब्दे सूर्यशब्दो हि चरो नाग्नित्वादिषु नैव यथार्थे विप
रिणमयितव्याः सूर्यार्थश्चैतेषु संकीर्तयितव्यः स च येन केन चित् सूर्यवाचिना शब्देन संकीर्त्यते तस्मादनियमः ये च प्रकृता
वग्निशब्दं संयुक्ता निगमास्त इहोदाहरणाः संयुक्ताः एवं भाषेऽरूमः तयोत्तरस्यां ततो न प्रकृतित्वादिति यथा प्रकृतौ तथैत
स्मान्नतो विकृतौ कर्तव्यः प्रकृतित्वात्तेषां चोदकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायाग्निशब्दः प्रयुक्तः नाग्न्यभिधा
नपरः इत्यपि तत्प्रकृतित्वाद्विधिशब्दाभिप्रायमेव भिमन्ताः प्रयोक्तव्याः न चायं चरुणा सूर्याशब्दस्य संबंधः किं तर्हि प्रयो
गेण सौर्यं चरुं निर्वपतीति नहि संबंधेन सौर्यश्चरुरिति कारकविभक्तिरिह द्वितीयासंख्यातेन संबध्यते तस्मान्नत्रापि
सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्तव्या इति प्रकृतस्य गुणः श्रुतो गुणेनाभिधानं स्यात् ॥ अग्न्याधानय एवं विद्वानग्निमाधत्त इति
तत्र पवमानहवींषि श्रूयते अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तत्र संशयः कि
यतो किं सगुणस्याभिधानं कर्तव्यं उत निर्गुणस्येति किं प्राप्तं ॥ प्रकृतस्य निर्गुणस्य प्राप्तस्य सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमि
ति ॥ कुतः सगुणोह्यग्निश्रुतेः पवमानः पावकः शुचिरिति तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति अविकारानार्थः शब्दा
नपायात् स्यात् द्रव्यवत् एवं शब्दार्थस्यानपेतो भवति ॥ य एव सावग्निः स एव पवमानः पावकः शुचिः श्रुवा देवतानिर्दि
ष्ट अधिकाराणामत्वात् निर्गुणमभिधानं कुतः अर्थशब्दानपायात् यष्टव्या सा निर्दिष्टा च भवत्यपि गुणवचने द्रव्यं न ह्यथा
मावाप्यास सर्वदेवत्या यद नावसावायव्यामालभेत भूतिकाम इति अजा वा सशब्देना चोदिते कर्मणि छागशब्देनवाभि
धानिगमा भवंति र्थ शब्देनयेन इति कृत्वा एवमिहापि द्रष्टव्यं तस्मान्निर्गुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ आरंभ समवा
याद्वा चोदितेनाभिधानं स्यात् ॥ अर्थस्य श्रुतिसमवायित्वाद्वचनेन गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ अथवा चोदि

तेन सगुणेनाभिधीयते कुतः आरंभासमवायावनत्वारंभेण देवताकर्मणि समवैति न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि सा
धनभावइत्युक्तं यदि हि रूपेण समवयात्त आग्निशब्देन पवमानो नाभिप्रत्याययेन इति गुणाभिधानं नाक्रियेत कथं तर्हि सा
धनाभावः श्रुतिसमवायित्वाद्देवतार्थस्य देवताशब्दस्य च हविषश्च संबंधः साक्षादुच्यते यस्य शब्दस्य संबंधः स शब्दोव
हितव्यः एवमस्तो संबंधः कृतो भवति यदि च गुणाभिधानं क्रियेत ततो गुणशासनमनर्थकं स्यात् एवमर्थो। तत्र शब्द उच्चा
र्यते कथमसो कर्मणा संबध्येतेति न गुणं न संबंधी भावगुणवचनादेव्यर्थं स्यात तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति
द्रव्यत्वारंभणाभिलापात्त्वधिकारसामर्थ्यात् अथ यदुक्तं द्रव्यवदिति वसा यायाः पासर्वा देवत्याः पशवः सा वायव्यामा
लभेत भूतिकाम इति॥ अत्र वसाशब्देन चोदितेन कर्मणि छागशब्देन चोदितकर्मणि छागाशब्देनिगमवाचित्वाद्भवंती
ति यदुक्तं न यदि दृश्यं जनी व्यते॥ यदुक्तं द्रव्यआरंभसमवायः रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यं तत्र छागशब्देन यासा
वारब्धा यदि च सायधनस्य तनः साभिधीयत इति गम्यते तस्मादर्थसाधने सत्यधिकारस्यार्थवचनसामर्थ्यमुपप
न्नत इति विनागुणवचनो नाभिधानं स्यात् चोदकानुग्रहाय इदं पुनः श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकप्राप्तस्य विकारः
कर्त्तव्य इति॥ दृष्टश्चान्यवमानवद्विशेषादर्शनात्॥ अस्याधानं अएवं विद्वानग्निमाधत्ते तत्र पवमानेष्टयः अग्नये पवमा
नाय पवपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये शुचय इति तत्राग्न्यभावो प्रकृत्यश्रूयते वृधत्वानाग्नेयः कार्यः पावकवा
न् शौच इति तत्राय मर्थो भाष्यिकः किं सगुणमात्राग्नेरभिधानं कर्त्तव्यं उत निर्गुणामिति तत एव तावत्सदृश्यते किं
देवतानिर्देशो वा मंत्रनिर्देश इति देवतानिर्देशे सति गुणमभिधानं मंत्रनिर्देशे निर्गुणमिति किं तावत्प्राप्तं॥ सगुण
मभिधानमिति तद्॥ एतद्दर्शयति॥ देवतानिर्देश इति कुतः रूपत एवमंत्राणां प्राप्तत्वाद्विधानमनर्थकं देवता पुनर्न
प्राप्नोतीत्यस्याविधानमर्थवद्गुविशिष्टस्य धत्वादाग्नेयः कर्त्तव्यः इति देवतायाद्रधत्त्व गुणसंयुक्तयाप्य वतिष्ठधत्वाना

५२.

607
1937

न्नयस्त्वस्मात्सगुणमभिधानं यथा पवमानेष्विष्टिष्विति एवमत्रापि॥ आग्निर्वृधत्वानीति विशेषनिर्देशोऽर्थवान्
भविष्यतीत्यस्मात् सगुणमभिधानमिति॥ मंत्रविशेषानिर्देशं तु न देवताधिकारः स्यात्॥ नन्वेतदेवं सगुणमभिधा
नामिति निर्गुणं कर्त्तव्यं तदेतद्दर्शयति मंत्रविशेषनिर्देशोऽयमिति॥ कुतः मंत्रविशेषसरूपार्थं शब्दः आग्नेयो यः अ
विशिष्टाश्चाविशिष्टाः संबंधवान् कर्तव्यः अन्यः अथाग्निर्वृधन्वान्वाक्यमिति तत्र वृधन्वानाग्निर्देवतास्यात्तत्राग्नेय
इति सापेक्षेनहन निर्देशानस्यात्॥ यदि विशेषणानां निवृत्तिर्भविनस्वल्पापि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्येत तस्मा
त्वाग्नविशेषणेन वृधन्वता कृत्स्नं तथा विशेष्यते आग्नेयस्त्वस्य धीमंत्रतेना सौवृधत्वाद्भवतियागः अग्निं सोम
न वा धवसमभिधानो अमर्त्य इति अत्र मंत्र एवाभिसंबध्यते वृधन्वानाग्नेय इति अथ यदुक्तरूपादेवत्रः प्रा
प्नोति न विधानत इति॥ उच्यते॥ यः कश्चिदग्न्याभिधावी मंत्रः प्राप्नोति तत्र विशेषार्थमिदमुच्यते वृधन्वान् कर्त्त
व्यः अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरिति॥ एवं चेन्न देवताविशेषस्तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्तव्यं एवं चोदकाद्
महो भविष्यतीति विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्र कृतित्वादिकृतावपि भेदः स्यात्॥ अस्ति ज्योतिष्टोमः तत्र श्रूय
ते यत्नुवं धोयोग्नीषोमीय इति सति निगोरेभिधानानि उत्साउ यथा अही मही अदितिरिलेति॥ तत्र संशयः
किं निगमेषु मंत्रेषु येन केनाप्यच्छवेन योरभिधानं कर्त्तव्यमथवा विधिशब्देन कर्तव्यमिति तथा पृषदाज्यनवन
स्पतिं यजतीति वनस्पतेरभिधानानि वृक्षः पादपो न वृक्षुम इति तत्र संशयः किं निगमेषु मंत्रेषु केनचिद्वशा
ब्देन वनस्पतेरभिधानं कर्त्तव्यं अथवा विधिशब्देनेति॥ किं प्राप्तं॥ केनचिदेवेति॥ कुतः विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ
विधिनिगमभेदः कृतः यात्तिस्त्रेयदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति विधौ मंत्रे छागस्य वपायमेदसोऽनुब्रूहीति
इत्यपि वादकेन यत्नाकृतं तत्प्राप्यते विधिनिगमभेदश्च प्रकृतावस्ति तस्मात् सम्प्राप्य तच्छागशब्दः प्रकृतौ कृतः

५२ [illegible] इति [illegible] भेदलु [illegible] मते तस्मादुक्तादीनामन्यतमेन वाच्चिषु वचनं कर्तव्यं तथाग्निस्विष्टकृतं यजतीति
[illegible] होतृणा [illegible] इति वि
[illegible] स्विष्टकृत् [illegible] मन्त्रभेदः कर्तव्यः आतायनक
[illegible] कर्तव्यमित्यादि ॥ [illegible] चोदनयोक्तेन चाशब्देन वचनं कर्तव्यं
[illegible] आम्नातः उक्तार्थे वपायो मेदसो [illegible] मात्रमेतन्न वचनमस्त्यनेन मंत्रेण कर्तव्य
[illegible] चोदकः प्रापयति [illegible] कर्तव्यमिति चोदकेन प्राप्यते किंतु यत प्रकृ
तावपि [illegible] चोदकः प्रापयति [illegible] विधिनिगमभेदो विवक्षितः छागस्य वपायै मेद
[illegible] विधानं श्रुत्या गम्यते विधिनिगम
[illegible] आम्नानसामर्थ्यात् [illegible]
[illegible] विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते तस्मात् न स्पति शब्देनाति
[illegible] स्विष्टकृन्देवता [illegible] वरुणेन कपालानि [illegible] आम्ना
यते ॥ अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति [illegible] सांशयिकः किं निगमेषु स्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमुत सास्विष्ट
कृच्छब्दकम् [illegible] किं तस्मिन् ज्ञापकः स्विष्टकृच्छब्दः न स्विष्टं करोतीत्यनेन गुणेन प्रकृतः उत गौणोन ५३
[illegible] स्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् [illegible] ततः सास्विष्टकृच्छब्दकं किं प्राप्तं ॥ [illegible] ज्ञापिकोन्य
[illegible] स्विष्टं कृतवान् [illegible] स्विष्टकृदित्युच्यते स्विष्टकृत [illegible]
[illegible] स्विष्टकृच्छब्दो [illegible] स्विष्टं कृतवान् [illegible] ज्ञापिकः त

604
[193]

दास्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्य ॥ कुतः अग्नेर्देवताया असौ [illegible] अग्नीवरुणयोः [illegible] तावग्नेर्देवताया अभावादग्नी
वरुण [illegible] स्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं संयोगो [illegible] अभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ नचैतद्रूपः स्विष्ट
कृच्छब्दक [illegible] सास्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं ॥ अत एव [illegible] गौणमिदमभिधानमिति स्विष्टकरणात् स्विष्टकृ
दित्ययमर्थो गम्यमानं [illegible] स्विष्टकृद्देवतामिति [illegible] मत्वर्थशब्दे भोगम्यते समुदायस्य चाग्नावप्रयो
गात् [illegible] अभिधानं [illegible] तस्मान्नासौ [illegible] ज्ञापिकः एवं चेदस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमर्थापत्तेः आ
[illegible] अग्नीवरुणौ श्रूयेते अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति [illegible] स्विष्टकृच्छब्दोग्नीवरुणौ व
[illegible] तस्मात् स्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ अथ [illegible] स्विष्टं कृतवतीति [illegible] अग्निः स्विष्टं कृतवानिति [illegible]
मः [illegible] अपि च ततः पूर्वन्यायेन पश्चात्स्विष्टं कृतवानग्निः स
गुणलोपे निगमेषु गुणस्थाने [illegible] स्यात् ॥ अग्निष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः तत्र श्रूयते अग्नीषोमीयस्य वपयाप्रच
र्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति [illegible] स्विष्टकृति गुणन्यायः श्रूयते अग्निं यजतीति तत्र संशयः किं याग
एव स्विष्टकृतो गुणलोपः [illegible] निगमेषु यथा प्रकृतिभावः उत सर्वस्मिन्नेव गुणलोपः इति किं प्राप्तं स्विष्टकृतोग्नेः
[illegible] गुणस्य गुणलोपः श्रूयमाणः [illegible] गुणलोपस्तत्रैव स्यात् यागं चोद्यते अग्निं यजतीति यागे गुणलोप
उच्यमाने यदि सर्वत्र निगमेषु गुणलोपो [illegible] श्रुतं कल्पेत [illegible] स्यात् [illegible] दोषस्तावानश्रुतक
ल्पनायां तस्माद्यागलोपः स्यात् ॥ न सर्वेषु निगमेषु [illegible] सर्वस्य चैककर्मत्वात् सर्वस्य वा निगमः तस्यापि स्विष्टकृ
तोग्नीशब्दस्य गुणो लुप्यते कुतः एककर्म्यात् ॥ नैतत् स्विष्टकृद्यागे एव गुणो लुप्यते किं तर्हि यागप्रयोगे कथमग्निं य
जतीति प्रयागवचनं एव शब्दः [illegible] स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्यते अन्यत्र स्विष्टकृन्निगदाः स्विष्टकृद्यागप्रयो

मी· भा·

५५

गणवत्सरूपं सर्वत्र लोपइति ॥ स्विष्टकृदादयः पिकानुयाजेष्वाव प्रयाजवदंगानामर्थसंयोगात् स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र स्विष्ट आ·१०
कृदनुयाजेषु किं स्विष्टकृदंयजनीति तत्र संदेहः किं स्विष्टकृद्यागोनुयाजेष्वारादुपकारक उत संस्कारक इति किं प्राप्तं आरा
दुपकारक इति कुतः एवं हि कर्मणां प्रसिद्धं तारादुपक्रियात् पाहि ह्नत स्वभाव्यार्थता भविष्यति श्रुत्या च विधानमित
रथा [illegible] तार्थता [illegible] नेन च विधानं तस्मादारादुपक्रियेत ॥ वंशप्राप्तं ब्रूमः स्विष्टकृदादयः पिकः स्यान्नवह्य
किमिदमाप्यापिकइति आज्यभाग स्विष्टकृतावनरा आवापस्थानं तत्र भव आवापिकः वहिरावाया दनुयाजस्तान्निकः
यत्र स्विष्टकृदेवतानाम सैवार्थ प्रधानदेवता आवापिकीन स्यादावापिक इत्युच्यते यथा चैवं तदा संस्कारकर्म कस्मात
[illegible] जनेवद्धवति ॥ प्रयोजनवनोग्नेरूपकरोतीति ॥ अपि चाद्वि विधान्यंगानि आरादुपकारकाणि सामवापिका
नि च आरादुपकारकेभ्यः [illegible] विकाभिमरीयांशितत्र हि मासाद्वाक्यप्रमाणदुपकारकेषु प्रकृतेन नपरो [illegible] णैकवा
[illegible] स्यात् तस्मात् संस्कर्मेति अन्वाहेति शास्त्रवत्कर्म स्यात् चोदकानरात् ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते याज्यामन्वा
हपुरोनुवाक्यामन्वाहेति तत्र संशयः किं याज्यापुरोनुवाक्यावचनं प्रधानकर्म उत संस्कारकर्मेति किं प्राप्तं अन्वाहे
ति प्रधानकर्म स्यात् कुतः चोदनांतरात् यदि संस्कारकर्म न तोरूपादेव तयोर्वचनं प्राप्नोति पुनरन्वाहेति वचनमन
र्थकं प्रधानकर्म तं युक्तं ॥ यद्यन्यथानस्य कर्तव्यतावगम्यत इत्यन्तः श्रुत्या कर्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मेति शा
स्त्रे [illegible] शंसतीति कर्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी एवमिहापि द्रष्टव्यं संस्कारो वा चोदितस्य श ५८
ब्दस्य वचनार्थत्वात् ॥ संस्कारकर्म वा स्यात् कुतः चोदितार्थस्य यः शब्दः स तद्वचनार्थोपवर्तित स्वदृष्टोर्थः तस्मिन्
सम्यदृष्ट कल्पनायां हेतुर्नास्ति तस्मात् संस्कारकर्मेति ॥ अवाच्यत्वान्नेति चेत् ॥ इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं स्यादगु
णार्थत्वात् स्यादुपपद्यते नेनान्वाहेति वचनं कुतः गुणार्थत्वात् इत्याम न्वाह आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति स्थान

611
1937

सन गुणार्थं पुनर्वचनमुपपद्यते तस्मात् संस्कारकर्म याज्यापुरोनुवाक्येति ॥ मनोतावत् वचनादविकारः स्यात् अस्ति
वामन्त्राः पशुर्वायव्यां श्वेतमालभेत भूतिकामः अस्तितु प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ मनोतामंत्रः त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनो
तास्या धियो अभवो दस्म होतेति स इह चोदकेन प्राप्तस्तत्र संशयः किं यथादेवतमूहितव्यो मनोतामंत्रः अथ वाविका
र प्रयोक्तव्य इति ॥ उच्यते ॥ ननु प्रकृतावन्यायानिगदोयं अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता अयमाग्नेयो समवेताभिधाना
दविकारेण प्रयोक्तव्यः अत्रोच्यते ॥ सत्यग्नीषोमौ देवता प्रकृतावग्नीषोमौ अग्निश्च सोमश्च तत्राग्निर्देवतान्तत्सम
वेतः अग्नि प्रत्यक्षेन चान्यदेवतासामनीयते अयमिहतायुर्देवताकार्ये श्रूयते सदेवताकार्ये श्रूयमाणः अग्निकार्य
मपि करोति देवता प्रत्ययं तस्माद् [illegible] स्याद् तस्माद्यथादेवतं मनोतामंत्रः प्रयोक्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः मनो
तायां तु वचनादविकारः स्यात् [illegible] वत्यप्यन्यदेवतः पशुराग्नेय्या मनोताकार्येति किमिव वचनं कुर्यान्ना
स्ति वचनस्याभिप्रायः तस्मादविकारेण मनोतामंत्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ पृष्ठार्थेन्यदृष्टांत एतद्योनिपूर्वत्वात् स्यद्वचां प्रति
विभक्तित्वात् ॥ अस्ति वैश्वस्तोमो [illegible] तत्र श्रूयते कण्वरथंतरं पृष्ठं भवतीति ॥ उभयविकारः
कण्वरथंतरमित्युक्तं अप्राकृतेन द्विकाराद्वितो [illegible] तत्र संशयः किं रथंतरयोनौ बृहद्योनौ वा नियमेन
कण्वरथंतरं गेयमुत रथंतरयोनावथ वास्ययोनाविति किं प्राप्तं चोदकेनानियमो [illegible] तथा भवतिनतः प्रयोग
प्राप्तश्च भावः एवं प्राप्ते ब्रूमः पृष्ठार्थे यदेतदन्यत् रथंतरात् कण्वरथंतरं श्रूयते तेन रथंतरयोनौ स्यात् ज्योतिष्टोमपूर्व
कोह्ययं विश्वस्तोमः ज्योतिष्टोमे च रथंतरयोनौ दृष्टं [illegible] कण्वचां प्रतिविभक्तत्वात् ऋचां प्र
तिविभाग इह गम्यते यथा रथंतरयोनि भवतीति कुतः कण्वरथंतरे [illegible] रथंतरशब्दः श्रूयते तेन गम्यते रथंतरविशेषः
कण्वरथंतरमिति अर्थांतरे कथं रथंतरशब्दो भवेत् ॥ यदि रथंतरधर्मा न भवेत् पुरुषेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते यथा दुं

मी॰ मा॰

६५

भा॰ ७०

[illegible] मन्वत्संकीर्तितं [illegible] उपपद्यते [illegible] अभिधाय [illegible] निमित्तं कृष्ण
रथंतरे रथंतरशब्दो [illegible] ॥ [illegible] ॥ न तदा [illegible] रथंतरे [illegible]
[illegible] सर्वविशेषणविशिष्टं [illegible] रथंतरशब्दो [illegible] प्रस्तावादौ [illegible] प्रतिहारा [illegible]
[illegible] रथंतरमित्यस्य [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ यूपवदितिचेत् ॥ [illegible]
[illegible] रथंतरध [illegible] यूपवदुपपद्यत इति ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] संस्कारात् [illegible] तस्मादौदुंबरी [illegible] संस्कार [illegible]
[illegible] रथंतरशब्दो [illegible] कृष्णरथंतर [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मान्न [illegible] कृष्णरथंतरशब्दः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] कृष्णरथंतर एव संशयः किं रथंतरस्यानुवरयोरनुवरयोरिति
[illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ [illegible] रथंतरस्योर्विकृतः [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कृष्णरथंतरमिति [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] रथंतरस्यानुवरयो [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ग्रहाणां देवतान्वये स्तुतशस्त्रयोः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] संशयः किं [illegible]

यउक्तविकार इति ऊहः दर्शितस्तत्र नैमित्तिकमिदमभिधीयते ग्रहाणां देवतान्वये स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ प्र
कृतकर्मत्वादिति ॥ तस्य पुनः [illegible] वृद्धिः स्यादाभिवर्त्तेन योर्गे दधी मन्यते अभिधान मस्तित्वमस्तीति मंदधियामपि चो
पदेशः क्रियमाणः [illegible] भवति अपि चाक्लिंचिदपेक्ष सर्वे मंदधियः अयमननुपरितोष एवं ननोन्यथा वर्ण्यते ॥ यत्तु
[illegible] ग्रहाणां देवतान्वये स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ यदि सं
स्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे किं भवति [illegible] यथा देवत सूत्रं अथ प्रधानकर्मणि वतो ग्रहाणां देवतान्वये
स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ उभयथानान्मृष्टदाज्ये दधि स्यादुपलक्षणं विधिमेषु पातव्यस्योपल
क्षणात् ॥ संति चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति न चानुयाजान् [illegible] समामनंति पृषदाज्येनानुयाजान्
यजतीति ॥ अस्ति तु [illegible] देवानामाज्यपानावहं [illegible] तत्र संशयः किमिवकारेणावाहनं क
र्तव्यं उत कृदेवेति ॥ [illegible] दधिपानिति कर्तव्य उत दधिपानिति अथवा पृषदाज्यपानिति किं प्राप्तं
[illegible] उभयं हि तद् देवता मुद्दिश्य त्यज्यते यत्तु त्यज्यते तत्पीयत इ
ति [illegible] पानत्वं न तु पलक्षितं [illegible] ॥ इह आज्यस्यार्थे दधि सार्पिषा श्रूयते अयं पृषदाज्यं
[illegible] दधि [illegible] मिथुनं [illegible] प्रजननं क्रियत इति तु त्वं दध्याज्ये नोच्चार्य
ते ॥ न स्यादुभयमप्युपलक्षयितव्यं दधि वाज्यं वेति ॥ न चापरमार्थत्वादुत्पतिवत् ॥ नन्वेतदेवं दध्युपलक्षयितव्यमि
ति कुतः परार्थत्वात् परार्थं हि पातव्यं द्रव्यमाज्यानामुपलक्षणार्थं तत्राज्येन चेदुपलक्ष्यते कुतोऽर्थ इति न पुनर्दध्नाउप
लक्षितव्यः [illegible] यजमानं यजमानस्य यजपतिं कर्तुमिति यजपतिर्मनुष्याणां होतॄणां प्रशंसार्थः न स्वार्थं
कीर्त्तनं इत्यधिकारेण प्रयुज्येत न सर्वान्यजमानान्प्रत्यादरः एवमिहापि पातव्यं द्रव्यं पात्रलक्षणार्थं प्रयुज्येत न स्वा

613
1937

मी॰ भा॰
४८

र्थेन [illegible] इतीयः प्रयोजनमस्य इति स्वाहाकारादे नास्यतादर्थ्यात् ॥ स्वाहादेरेकत्वं
[illegible] र्थं उपास्तेऽथ आस्तुः यं तेनास्त उच्यते ॥ आचारं ते पुनः स्मरणार्थेन
[illegible] यत्वान्नर्पूपलक्षयितव्यं इति ॥ न चास्य संस्कारशब्दत्वात् न चादेः स्वरूप
[illegible] ज्ञायते नीपि द्रव्य दाज्यता विशेषणत्वार्थः संस्कारेण यदि भिन्न्यथा न संस्कृ
[illegible] स्त्रितादृष्ट्यर्थ स्यादयवितस्मात्तत्सार्थं विशेषता संज्ञेन तार्थेन पातव्यतीय
[illegible] द्रव्यं हि दधितुल्यमाज्येन प्रधानभूतमुपादि स्यात्तद्
[illegible] दधिवद्द्वन्द्वमिथुनप्रजननंमिथुनमेव तत्प्रजननं क्रियते
[illegible] र्पिद [illegible] गः कर्तव्यमित्यर्थः एषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरं मन्य
[illegible] दृष्टं तु गुणभूतत्वादाज्यपानिभमाः स्युर्गुणत्वश्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ न च
[illegible] प्रधानभूतमिति ॥ [illegible] नाथामागोदाज्यं न विशेषण्यश्रूयते तस्मादुतर
[illegible] प्रति गुणभूतं दधि स्यान्नाहि [illegible] गः श्रुतं भवति अर्थाद्गृह्यमाणेन
[illegible] दधि वाक्येन ॥ किमर्थं तर्हि दधि ग्रहणं मन्यमानेन [illegible]
[illegible] तदाज्यपानिगमाः स्युः वदधि उपलक्षणं कर्तव्यमिति ॥ दधिवा स्यात्प्रधानमा [illegible] संयो
गात् ॥ [illegible] दधि उपलक्षणं कर्तव्यमिति किं तर्हि दधि पानि [illegible] कर्तव्यं ॥ द्वयं वा
प्रधानं ॥ कुतः आज्यप्रधानसंयोगात् प्रधानसंयोगनु पस्तरणमन्यस्य [illegible]
पस्तरणीयाः [illegible] दाभिघारयेदोषधयो [illegible] प्रवन्नप्रतिष्ठापयतीति ॥ यदि [illegible]

४८

613
1937

उपस्तरणीया हविरभिघारयेद्दृष्ट्यैव प्रच्छनाभिवतीति उपस्तरणमन्यत्र निधायायितुं क्रियते यः परार्थेन एव
तत्र [illegible] संस्कारेडपक्लीति शब्दावर्जनेन यथाभिघारयतीति ग्रहणमात्रमभि
घारयमन्यस्याभिहरत्वेन घारयतीति गम्यते [illegible] आज्यसंपृक्तः कस्मादितिनडुपस्तरणाभिघारणशब्दाभ्यां दधिन
[illegible] नस्मादभएवे उपलक्षणं कर्तव्यं नान्यस्येति ॥ अपिवाज्यप्रधानार्थाद्गुणार्थव्यप
देशो [illegible] संस्कारशब्दः स्यात् ॥ अपिवानैवदेवं दधिप्रधानं नडुपलक्षमितव्यमिति ॥ आज्यमेव प्रधानं तद्धि प्रयोजनवद्या
[illegible] पस्तीर्णे नित्रद्वयं भिप्यघतेत्त्वेवा यतो भवति दधि चोपस्तीर्णे तत्र शब्दत
[illegible] संस्कारेण [illegible] दधिनः स्यात् [illegible] संस्कारस्य प्रयोजनं श्रूयते [illegible] प्रत्यक्षानान्विशेषताज्येन निवर्त्यमानालक्ष्य
ते [illegible] दधिकरणं भवितु [illegible] प्राप्ते प्रत्यर्थानिसतिस
[illegible] दुपस्तरणं [illegible] दधिग्रहणं भविष्यतीति अर्थाद्ग्रहणं च प्रधानसंबंधे उपस्तरणमेव तद्भवतीति भान्तउ
पस्तरणाभिप्रयुक्तस्याभिघारयति [illegible] गुणस्यार्थव्यपदेशो [illegible] संस्कारशब्दः उपस्तरणात्वाभि
घारयति [illegible] प्रच्छनाभिजिघ्रतीति च तस्मादाज्यपानिगमाः एव भवेयुरिति ॥
अपि [illegible] विकारत्वाच्च तस्मादुपलक्षणं ॥ [illegible] आज्यपानिगमा भवेयुः पृषदाज्यपानि विवक्षव्यं
कुतः आज्यविकरण एष भवति दधि [illegible] संसर्गो क्रियते [illegible] गुण उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्टस्य आ
ज्यस्य [illegible] पृषदाज्यमिति यथा संज्ञं [illegible] उपचरितमेव शब्दमुपलक्षयामः उपचाराच्चाभिधा
नाभिधेयसंबंधो [illegible] विः श्रूयते पृषदाज्येनानुयाज्यान्यजतीति तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं ॥ नपृ
षदाज्यमिति ॥ [illegible] गुणशास्त्रत्वात् ॥ नैतदेवं स्यात् संसृष्टस्यरागवत्पृषदाज्यशब्दो वाचक उपचारादिति ॥ सत्ता

मुपचरितं नैव लक्षुपचारतोऽङ्गदेवतागमः सगुणआज्येभवतीतिमन्यते कुतः कथमाज्य एवद्ः सर्पिषो वा च कः पृषच्छब्दश्च
[illegible] सपदङ्गुपृषन्वानिः पृषच्छदस्थितको समस्तकेरुच्चारितमेवभिश्रायाभिधानं गम्यतेतस्मान्नत्रैव शब्दरूपचा
रउपपृषत्यः आज्यमाज्यसैवोपकरणं [illegible] ज्यमाज्यशब्देनाभिधीयत इति॥ ॥ इत्यन्वार्थशबरस्वामि
नः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥४॥ ॥ अवत्तदेवतानेकादशग्रहणेष्वागमवदसंलो
पः स्यात् ॥ आग्नेय [illegible] कपालं निर्वपेदेकादशकपालमिति ॥ एकादशवचनं समस्तवचनमपि भवति आग्नेयम
ष्टाकपालं [illegible] तथापि द्विरात्रेण यजेत त्रिरात्रेण यजेत चतूरात्रेण यजेत पंचरात्रेण यजेत षड्रात्रेण यजेत सप्तरा
त्रेण यजेत [illegible] रात्रेण यजेत नवरात्रेण यजेत दशरात्रेण यजेत एकादशरात्रेण यजेतेति समस्तग्रहणमपि भवति द्वा
दशाहेन [illegible] यजेतेति ॥ तथा एकादश सामिधेनीमन्वाहेति सप्तदश सामिधेनीरन्वाहेत्यन्वा तदत्र संशयः॥ सर्वेष्वे
वाधिकारानंतरलोपश्च उत विकल्प इति किं प्राप्तं अवत्तदेवतानां क्रमवतामेकदेशग्रहणे क्रमः॥ अंत्यलोपः स्यादाज्ये
[illegible] मुख्यानामुपादानं जघन्यानां मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन्नाला [illegible] जघन्यो लुप्येत मुख्यो ह्यनु
गृहीतव्यः [illegible] आनुपूर्व्यं चोदनालोकवदिति समासात्॥ यथा समाजेषु समासेषु चेय आगंतवो भवंति ते पूर्वाय
[illegible] ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ इतश्चाद्योपादानमंत्यलोपश्चेति कुतः॥ लिंगमप्ये
[illegible] कपालं निर्वपतीति षष्ठस्य लोपं दर्शयति न प्रथम
स्य ॥ विकल्पो वा समत्वात् ॥ नचैतदस्ति आद्योपादानमिति किं तर्हि विकल्पः आद्यमंत्यं चोपादातव्यमिति कुतः॥ समत्वात्
[illegible] जघन्ये चोपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति नहि विशेषश्रुतिरस्ति
मन्यमुपादातव्यमिति ॥ क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ अथ यदुक्तं ॥ समाजेषु समासेषु चागंतवो यथा [illegible]

617/1937

वन्निविशंत एवमिहापीति युक्तं ॥ यद्यास्यैर्वाक्रांतदेश आगंतुर्नोपसंभवादंतेनिविशंते इह तु नाक्रांते निविंसते॥ कप्रथ
मनाक्रांतेषु [illegible] कर्मो विरुध्यइति ॥ लिंगमविशिष्टं संख्यायायावद्धि गद्वचनं॥ अथ यल्लिंगमुक्तं क्व
चिद्धादेनन्त [illegible] लोपं दर्शयतिनाद्यस्येति ॥ अथाविशिष्टं विक ल्पेपिसंख्यायायावद्धि षष्ठमितिपूरण
वचनं वचनं भवति यस्मिन्क्रस्मिंश्चिदुपनते येन प्रथमेन मध्यमेनांतेन षट् संख्योपूर्यते तत्षष्ठं ॥ यथा यष्ठो भ्रात
णां नवियत इति कनीयसि ज्येष्ठे मध्यमे वाद्दश्यमानो भवत्येव मिहापि द्विष्ठंआदितो वा पर्यतः स्यादारंभस्य त
दादित्वाद्वचनादंत्यविधि स्यात् ॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥ आदितः प्रवृत्तिर्भवितुमर्हतीति कुतः आरंभस्य तदादित्वा
त् ॥ आरंभो हितेषामानुपूर्व्येण नामादितो न्याय्यश्च पूर्वेणाप्युपक्रांतो हि द्वितीयादिः कर्तव्यः सदह प्रथमं मे वर्हि क्रिय
माणः अनुपक्रांतः केनचित् क्रियते पूर्वोदि पदार्थः क्रियमाण उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति यः पुनराद्यः पदार्थः
सानुपक्रांतः स एवान्येन कर्तव्य [illegible] प्रथममुपादीयमाने नानुक्रमार्दवो भविष्यति तस्मात् सर्वत्रैवये क्रमा
वंतः अन्वारभ्य [illegible] प्रथमादुपक्रमितव्या इति ॥ अपि च प्रथमस्य निमित्तमुपसंप्राप्तं न च विरोधो स्ति तदादिषु न
तत्वादीनां निमित्ते पि प्राप्ते परिपूर्णत्वात् पदार्थानां लोपीन विरुध्य स्तस्मादाद्योपादीनमंत्यलोपश्चेति ॥ अप्ययंन्या
येन प्राप्त यत्र वचनं भवति तत्रापनीयमध्यगमपि विधर्मवति यथा अपवर्हिषः प्रयाजानं यजति अपवर्हिषावनु
याजौ यजतीति विनावचनेनान्त्यलोप एवान्याय्य इति ॥ कन्त्रिके [illegible] माध्यंदिन छंदसां श्रुतिभूतत्वात् अस्ति कत्रि
कः क्रतुः अप्यय ॥ कत्रिकस्य कर्त्या वार्द्यमानानां तिसृषु होतुः शस्यमेकं एकं मित्रावरुणस्यातिसृषु ब्रास्यणाच्छंसि
नः कस्यमच्छावाकस्यातिसृषु माध्यंदिनः पवमानः इति तदत्र माध्यंदिने पवमाने संशयः किं ऋचाद्यासु गानं क
र्तव्यं मनाद्य ऋच इति किं प्राप्तं कत्रिके क्रतौ माध्यंदिने पवमाने ऋचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् ॥ कुतः छंदसां

श्रुतिप्रत्नत्वात् ॥ श्रुतिभूतानि हि त्रीणि छंदांसि ॥ प्रकृतौ त्रिछंदसा गायो माध्यंदिनः पवमानः पंच सामेति तानी हा चोद
केनैव माध्यंदिनान्येव नुपसंहर्तुं शक्यं नेप्सदिक्रम्याधाम्नुगानं तस्मान्न चोद्यमस्तीति ॥ ॥ श्रौदिनो वातन्त्यात्प्यत्वादिन
रस्यानुमानिकत्वात् ॥ वा शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ आदी हु चेगानं कर्तव्यमेवं दिन्या य क्रम एव मनुगृहीतो भविष्यति ॥
इतरस्य छंदोनुग्रहस्य प्राकृतत्वादिहानुमानिकत्वं भवति ॥ कथं तत्राहि प्रथमे गायत्र्यै छंदस्यनभिनिर्वृत्ते द्वितीयास्तोत्री
यानारब्ध प्रथमारंभेण पूर्वोदितपदार्थः क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति अतो प्रकृते कस्मिंश्चित्पदार्थे सेवी
यकल्पिकां मा भोविप्रवृत्तेर्दिनतोन्यदशक्यत्वादप्राप्तं मारब्ध स्य च क्रियाप्राप्तास्यामवस्थाया मुभयमाप्त्यभावाद
विक्रमः ॥ अथ किं न देवप्रारब्धं परिसमाप्यतामन्यदप्राप्तमारभ्यतामिति ॥ तत्राभिसमापयं छ्रुतिं करोति परित्यज्य श्रु
तिं श्रुतातीवि मारब्धं परिसमापनीयं गम्यते अथेदानीं नास्तिव विकृते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तं तस्मात् क्रमानुग्रहा
न्यायोनछंदोनुग्रह इति ॥ अनादरायत्नेण छंदसा पूर्वं क्रियमाणे नोत्तरकालं त्रैष्टुभमप्युपक्रांतं भवति उच्यते सत्यमुप
क्रीतं न तु द्वितीयां स्तोत्रीयां वा स्तोत्रीया प्रकृत्या अपनयोः कृतयोः पूर्वेण स्वैनैव गंकमाप्रयोजनं तस्मात्तस्य सत्वात् पूर्व
या स्तोत्रीयया नुत्तरयोः स्तोत्रीययो रूपक्रमस्य क्रमानुग्रहो न्याय्यान्न छंदोनुग्रह इति ॥ यथा निवेशं च प्रकृतिवत् संख्या
माभिकारत्वात् ॥ इतन्याद्यन्न चेगेयं कृतः ॥ यथानिवेशं प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्ता सुस्तोत्रीया सुतिस्त्रषु माध्यंदिन इति
संख्यामात्रस्य मत्साम्नायोन क्रमस्य ॥ आह ॥ ननु यथानुक्रमस्य सत्याम्नायः ॥ एवं छंदसामपि ॥ उच्यते ॥ सत्यमेतत्
गुस्य न्यु क्रमानुग्रहात्र यन्यः छंदसां न स्यादप्यर्धत्वेगातव्यमिति ॥ न चोन्न चेषु धुर्येस्याव ॥ अस्येकत्रिककं तु ॥
गयत्रे के त्रिकः न स्वैकस्यां यहिष्यवमानं तिसृषु तेनु राज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाछंसिनः ७ कस्याम
च्छावाकस्य तिसृषु माध्यंदिनः पवमान इति ॥ संभितत्र धुरि सामानि तेषु संशयः ॥ किंन्न चेषु गातव्यमुत कस्यांच्चेति किं

619
1937

मार्जालिकीस्तोम तृचत्वात् ॥ धुरि सामनु एवं च यथा पकभ्योदकोदुग्धी यते तस्मात् न च गेयमिति ॥ एकस्यां वा स्तोम
स्याहविधर्मत्वात् ॥ एकस्यां वा विमायं स्तोमस्य दितमावृत्ति धर्मता भवति वचन प्रामाण्यादिदं भवति ॥ वचनमात्रत्वं धु
र्यु सु वने पुनरवनेष्टुकेरूपभिर्हृत इति किमिव वचनं कुर्यात् तस्मात् धुरिसामस्व कस्यामृचि गेयमिति ॥ चोदनेपृत्वष्टु
र्त्वाद्विं गेन भिद्यः स्यात् ॥ संति द्विरात्रादयो द्वर्गणाः द्विरात्रेण यजेते त्येवमादयस्तेषु संदेहः ॥ किं कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य
विभ्रांत प्रवर्तते उत प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा दशरात्रस्यैवेति किं प्राप्तं अविशेषात् कृत्स्नस्येति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ चोद
नानुना सुप्रायणीयोदयनीययोः पूर्वलिंगासंभवाद्दशरात्रस्य विभ्रांतः प्रवर्तेत केन देवनालिंगानविध्यं तो नियम्येत
किं लिंगे भव त्येवमादयस्तु यन्नेनहि द्वितीयं वा द्वितीयं तु तीयं जगतीमंत गच्छतीति एवं ज्ञात यत्प्रथमं द्विरात्रस्य तत् द्वि
तीयं नागनमदरं तर्यमाणं दर्शयत्र प्रशस्तिं दर्शयति यत् प्रथममिति ॥ द्विरात्रस्य वारः प्रकरणांतं द्वितीयमिति द्वादशाहस्य
द्विरात्रे तृतीयाभावात् तृतीयमिति ॥ अपि चेदमपरं लिंगं गायत्रं प्रथममहस्त्रैष्टुभं द्वितीयं जगती ति अंतराया षडह
स्यैवं अप्यन्यद्दर्शयति स्मादशरात्रस्य वा विधिः प्रतिविधिप्रयाचसंबंधात् द्विसप्रेणा वक्षेनेति रात्रिशब्दः इहापि दशरात्र इति
स एवन्दे तस्यात् प्रकृति किंचान्यदशरात्रस्य विभ्रांत इति प्राप्तिकिंदर्शनं ॥ अपूर्वसु तु संख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वसामर्थ्यवत्वा
त् ॥ अग्न्याधान प्रकरणमंत्राः समीनावायतन्ता पूर्णा मिलेवमादयस्तान्प्रकृत्यस्य श्रूयते ॥ सप्तभिः संभूनोतीति तथाग्नेः पवमाना
र्थं मंत्राः यानुपधीति त्येवमादयस्तान्प्रकृत्य श्रूयते चतुर्दशभिर्यवीक्षित प्रसंशयः किमाद्योपादानमुतानियम इति किं प्राप्तं
आद्योपादानमिति आदितो वा तन्त्यायपत्वादेवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपूर्वासु तु संख्यास्वनति पूर्विका गुण्य माणासु भ्रमः ॥ किं विक
ल्पः स्यादेवं सर्वासां संख्या सामर्थ्यवत्वं भविष्यति आद्योपादाने हि केषांचिन्मंत्राणामुपादानं निरर्थकं स्याद्व्यते च ताभिर्व
पनं प्रकरणाद्धाहि प्रकृतिपूर्विका भवति नासां प्रकृतिप्रयोगेणार्थवता ॥ अनर्थं कैनच कारणेन चतुरस्याति क्रमः संख्याया

संख्यायाः स्तोमविकृतौ साकृतानामभ्यासेन पूरणमधिकारात् संख्यायां गुणशब्दत्वाद् न्यस्य स्ववाक्श्रुतित्वात् इह विवृत्य स्तोम
गः कथवउदाहरणं एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेद् त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति ॥ अत्र संशयः
किं साकृतानां साम्नामभ्यासेन संख्या पूरयितव्या उत प्राकृतानामागमो नेति किं प्राप्त नियमाविशेषादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः
स्तोमविवृद्धावभ्यासेन संख्यापूरणं एवं हि प्राकृतमपरणमितरथा सुप्राकृतं न क्षिपेत संख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां
साम्नां गुणभूता अनेन साभ्यास्येन वान्येन साम्न तद्गुणस्य त्याविभीयते वा चांश्रुभूत स्वार्थ स्वोत्सर्गदोष स्तावनश्रुत कल्पना
यां तस्माद् अपतित्व्यानि साकृतानि सामानि यथा भूरि सामानीति ॥ आगमेन वाभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥
आयकृतानां साम्नामागमेन संख्यापूरयितव्येति कुतः अभ्यासो हि न श्रूयते एवावान् श्रूयते ॥ एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं या
जयेदिति या चांश्रश्रुतस्वार्थस्वोत्सर्गदोषस्तावानश्रुतकल्पनायां न त्वागमोपि न श्रूयते ॥ उच्यते ॥ उभयस्मिन्नश्रूयमाणे आ
गमो न्यायः एवमागमपूरिता संख्या समंजसा भविष्यति ॥ इतरथा भ्यासपूरिता असमंजसा स्यात् ॥ तस्मादागमेन पूरयि
तव्येति ॥ संख्यायास्तु पृथक्त्वनिविशत्वात् ॥ इतश्चागमेन कुतः ॥ पृथक्त्वानि वेशिनी हि संख्यान्याय्या ॥ यथा दश घटा दश घटा
इत्यभ्यासेन पृथक्त्वं तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥ पराक्त्वात् ॥ इतश्चागमेनेति कुतः ॥ पराक्शब्दो हि भवति ॥ पराक्त्वं हि स्यवना
मिन्नस्तुवंतीमिश्च्यावभ्यासस्यवाचको यथा पराचीः सामिधेनीरन्वाहेति अनभ्यस्ताइति हि गम्यात ॥ तस्मादप्यागमः उत्क
र्षिकारत्वात् ॥ इतश्चागमः एवमुक्तस्याधिकारो भविष्यति किमिदमधिकार इत्यपुनर्वचनं तत्र जामितादोषो न भविष्यति ॥
अभ्यासे हि स्यात् ॥ आमिषाणवद्यते क्रियते यदेकं भूयः क्रियते नेति ॥ अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ इति चेदिति पुनर्यदुक्तमागमोपि
न श्रूयत इति तस्येदं वर्णनं ॥ स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रं ॥ अर्थेन हि सामानि चोद्यंते कतमेनार्थेन एकविंशेनातिरात्रे
ण प्रजाकामं याजयेदिति एवमादीनां वाक्यानामर्थेन नद्धना गम्यमानेषु सामसु एता संख्याः समंजसेन संभवति तस्माद

621
1933

र्थचोदितानामिदं परिमाणशासनं कृत्वा कृत्वार्थशास्त्रं एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यर्थ प्राप्तमागमनेन शक्नोति ख्यापयि
तुं तस्मादागमेन पूरणमिति सम्यगेतत् ॥ आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते इतश्चागमइति पश्यामः ॥ आवापवचनं हि भव
ति त्रीणि दविधनं त्रयोदशाणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् अभ्यासे नावपंति अतएवोद्धपंतीति एतदभ्यासेनावकल्पते तस्माद्प्यागमइ
ति ॥ साम्नां संख्याति सामर्थ्यात् ॥ इतश्चागमः कुतः साम्नां त्वेव सुत्यासिरर्थवती भविष्यति देशासामसहस्राणि सामानि चतु
र्दशसोमाभिसरदस्याभिखानिमार्वातिसामगाः ॥ अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुः शतं ॥ सोऽहं स्याम्नं चविंशति गानिगायंति
सामगा इति ॥ इतरथैषां साम्नामुत्पत्तिरनर्थिका स्यात् ॥ तस्मादप्यागम इति ॥ धुर्येषु चापीति चेत् ॥ इति चेत्पश्यसि ॥ यदुपवर्णि
तं यथा धुरि सामस्वपि तत्समर्थितव्यं ॥ नात्र निधर्मत्वान्नैतदेवमुक्तं ॥ धुरि सामस्वासुनिधर्मकाणिहितानि वचनप्रामाण्या
दिदं तत्र वचनमद्भुतवर्षस्तु वने पुनरागुभितन्वन्ति रूपतिष्ठत इति वचनान्नक्रमेतनद्धरिहवचनं नास्ति तस्माद्विषममेतदु
पवर्णनं भन आगमेन संख्या पूरयितव्येति सम्यगेतदिति ॥ बहिष्पवमाने तु चागमः स्यात् सामिकत्वात् ॥ विवृद्धस्तोमकेषु
क्रतुषु संशयः बहिष्पवमाने किं साम्नामागमो भ्यास इति पूर्वेण न्यायेनागम इति मा भूत् ॥ बहिष्पवमाने तु नैवं कृतागम
स्येति कुतः ॥ सामैकत्वात् ॥ कथं यदुत्तरयोः पवमानयोः सुत्याशा यादिं करोत्सथ कस्माद् बहिष्पवमाने संछंदं यहिं करोत्येकं
हि नशामेति ब्रूयात् वशामयागवत्र भिविवचनाद् सामिकत्वे जाते कृतागमेन न संख्यापूरयितव्येति ॥ सामाप्यभ्यसितव्य
मिति ॥ अभ्यासेन तु संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासः प्रकृतित्वात् ॥ स्तौ दर्शपूर्णमासौ तत्काम्याः सामिधेनीः कल्प्याः एकविं
शतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिपद्या चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्य यस्य एकविं
शतिं वा त्रिंशतिं वानुब्रूयादन्नकामस्य द्वात्रिंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्येत्येवमादयः
न जायन्ते संशयः किं सामिधेनीष्वागमेन संख्यापूरयितव्या उताभ्यासेन उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेनेति किं प्रा

मं॥ पूर्वेण न्यायेनागम इति॥ अपि वा विशेषेणाभ्यासेन हि पूर्वणागेन सामं नक्षेन स्यात्तस्मादागम उत्सेवं प्राप्ते ब्रूमः॥ अभ्यासेन
तु संख्यापूरणमिति॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ कौन्नमनस्माभिर्मन्यं अभ्यासः कुतः अभ्यासप्रकृतित्वात प्रकृताव प्यासेन संख्यापू
रिताः त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति कथं पंचदश सामिधेन्य इति श्रुतिः॥ एकादश समाम्नाताः तत्राभ्यासेनागमेन वा
संख्यायां पूरितायां नाभ्यास उक्तः त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनेन प्रथमोत्तमयोरभ्यासः कर्तव्य इति तावत्कृत्वस्तयो
रभ्यासः कर्तव्य इति यावत्कृत्वस्तयोरभ्यासे क्रियमाणे पंचदश संख्यापूर्यते॥ तावत्कृत्वोभ्यसितव्यमिति॥ एवमिहापि
यावद्भिः पंचदश संख्या पूर्यते तावत्कृत्वोभ्यसितव्यमिति॥ अविशेषान्नेति चेत्॥ इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं स्यात्तदुक्तं त्वा
न प्रकृतिवदभ्यासेन संख्यापूरणात् स्यादभ्यासः कुतः प्रकृतिधर्मत्वाद्धि विकृतिषु तस्मादासंख्यापूरणादभ्यसितव्यं॥
एवं प्रकृतं भविष्यति॥ चोदकानुमतेनाभ्यासस्ता मंतस्य मभ्युपगंतव्यं तस्मादभ्यास इति यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वा
त॥ अशब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ नैवं संख्यापूरणालमथ मोत्तमो अभ्यसितव्य इति यावदुक्तमभ्यस्याविशिष्टानामागमेन
पूरयितव्या संख्येति कुतः कृतपरिमाणत्वात अभ्यासस्य कृतं ह्यभ्यासपरिमाणं त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेति त्रिसं
ख्या वा न्यविषयत्वेनान पूरणा संख्यायाः श्रुतिः परिगृहीताम्यादिनरथा लक्षणा॥ अथ यदुक्तं दृष्टार्थतानैवं भवतीति
तेन तदेवं आदर्शनादिभिनानुरोधः न गुणेनापि हि संख्या पूर्यते तथा प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासोनुष्ठेयः तेन संख्यापूरयि
तव्येति यावत्कृत्वोभ्यासेन संख्यापूर्यते भवति हि सामान्यसंख्यापूरणः॥ प्रकृतौ प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासे संख्या
च पूरिता इति विनष्ट देनं कर्तव्यं॥ प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यसितव्ये संख्या च पूरयितव्या न प्रकृता चेय शब्दार्थो गम्यते अभ्यं
गाभ्यासेन संख्यापूरयितव्येति अभ्यासः कर्तव्य इति वचनादवगम्यते संख्यापूरयितव्येति सामर्थ्यात् सा च प्रकृता

623
1997

वर्धादनेन पूरितापभ्यासार्थाव कृतानस्वचोदनार्थाः तस्मात्त्वागेनाभ्यासेन संख्यापूरयितव्येति चोदक आह एवं चेद्याव दु
क्तमभ्यस्याविशिष्टानामागम इति॥ अधिकानां च दर्शनात्॥ इतश्चागम इति॥ अधिकं दर्शनं हि भवति॥ न ज गत्यायारद्ध्या
य जगत्या परिदध्यात् छंदांसि गम्यवेत॥ त्रिष्टुभा परिदधातीति अभ्यासेन गतीभिः परिधानाशंकाना च कल्प्यते तस्मादप्या
गम इति॥ कर्मस्वपीति चेत्॥ इति चेत्पश्यामि यावदुक्तमभ्यस्याधिका आगम इति ध्रुवा मकचर्म स्तव मेव स्यात्
इति॥ न चोदितत्वात्॥ नैतदेवं धुरिणामकर्मसु पुरस्तं चोदितत्वाद्भ्यासः अष्टत्वं पूर्व स्तुवते पुनरावृत्तं पृष्ठ रूपं तिष्ठं तंइ
ति इह तदुच्यते नात्मनस्मा यावदुक्तमभ्यस्याविशिष्टानामागमेन संख्या पूरयितव्येति॥ षोडशिनो विकृतत्वं न प्रकृतत्व
विधानात्॥ अग्निषोडशी ज्योतिष्टोमं स्वान्नातः यएवं विद्वानेन षोडशिनं गृह्णीते भवत्यात्मना परस्यं भ्रातृव्यो
भवतीति तत्र संशयः॥ किमेष प्राकृतोवैकृत इति॥ कथं प्राकृतः॥ ज्योतिष्टोमे प्रकृतस्याम्नानात वैकृतोपि विकृतावपि वचनात्
श्व वैदिवि चस्मात्स्यत इति॥ प्रकृताव पिवचनमस्त्येव त्याशां स्याग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादति रात्रे ब्राह्मणस्येति वि
कृता वपिवचनसामर्थ्याद्वैकृतेरितरात्रे स्यादित्याशंक्यते तत्र कृताव मूलानात् प्रकृतौ चात्रिरात्रस्याभावात् प्राकृत इत्या
शंक्यात स्यात संशयः॥ किं प्राप्तं॥ षोडशिना वैकृतत्वं स्याद् कुतः॥ मन्त्रकृपापि विधानात्॥ वैकृताव सौ कृतौ कृश्नो विधीय
ते कथं वण वंविद्वानेनं षोडशिनं गृह्णीत इत्यभिधाय मध्यमेह स्मिन्नरात्रस्य गृह्यत इति विधीयते न प्रकरणात् च वाक्यं तत्र
श्रीयए पंथा कथं न प्रकरणं चाविद्यते अतिरात्रे ब्राह्मणस्येति वचनं वैकृतोतिरात्रेण गम्यते तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य वि
धानात् विकृतावमौ स्वकल आम्नानं तथापि कृत्वनं एवं विकृतावि हितो भवति तस्माद्धिकृतिषु परिगणिता सु षोडशी ग्र
हीतव्यो न प्रकृता विति॥ प्रकृतौ चाभावदर्शनात्॥ इतश्च वैकृत इति कुतः प्रकृताव भावाद्दृश्यते कथं दुसंस्कृतानां वि
राजमभिनिरिश्नतामिस्यभावे षोडशिनाद्वे स्तोत्रीयविराजमतिरिच्यते इति वर्णितं द्वितीयाध्याये तस्मादपि वैकृतः षोडशी ति

मी॰भा॰
५१

अथ सवचनाच्च ॥ इतश्चैवं कृत्स्नत्वात् ॥ एवं हि भवति वचनं न षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीत्याकृतिरिति नाव्याप्तिः षोडशीत्यो
निष्टोमे प्रकृतौ इदं भवति वचनं यदि ज्योतिष्टोमेनास्त्येवमुपपद्यते तस्मादपि प्रकृत इति गम्यते ॥ प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् ॥ यत्राव
पर्यं आवर्जयति [illegible] प्रकृतः षोडशीति ॥ प्राकृतस्थानं कृतः प्रकृतौ हि ज्योतिष्टोम आम्नातः प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैक
वाक्यता [illegible] पतिन हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकं किं तर्हि प्रकृतावुपदेशकं तस्मात् प्रकृतौ
विशिष्टा [illegible] षोडशी भवितुमर्हतीति ॥ अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकं किं तर्हि वाक्यमपि तथेति अग्निष्टो
मे गतस्य [illegible] ग्रहणं स्यादिति [illegible] प्रकृतौ संभवाद्धि कृते निश्चये शक्यते कल्पयितुं तस्मात् प्रकृतः षोडशी
ति ॥ प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ प्रकृतौ च भवति दर्शनमस्य षोडशिनं [illegible] संस्तुतानां विराजमभिसंपद्यते इति ॥ उक्थेन च षोडशि
निः [illegible] दर्शनमवकल्पते इति तद्वचनमिति ॥ अथ चोदकेन न प्राप्तः किमर्थं पुनरुच्यत इति ॥
अविशेषणाद्धि न तद्वचनं न प्रकृताव[illegible] ज्योतिष्टोमो राजन्यस्य ब्राह्मणस्य चातिरात्रेण वा कर्तव्य [illegible] कृता वक्ते
[illegible] संख्यावान् [illegible] अतिरात्रे नाग्निष्टोमे [illegible] कथं गृह्यते [illegible] तद्वत्यं वमादिषि
ति ॥ उक्थमभावदर्शनं ॥ अथ यदुक्तं प्रकृतौ षोडशिनं गृह्णाति संस्तुतानां विराजमभिसंपद्यते इति तदुक्थमभावदर्शना
द [illegible] षोडशी [illegible] इति ॥ गुणाद्वयज्ञत्वं ॥ अथ यदुक्तं अयज्ञवचनान्न प्रकृतौ षोडशीति
तदुक्तं [illegible] प्रकृतौ गृह्यत इति कथं तयज्ञवचनं [illegible] यज्ञो नास्तीति [illegible] तस्मात्
[illegible] षोडशिनो [illegible] प्रकृतौ न गृह्यते गृह्यते [illegible] ॥ तस्मादाग्रयणाद्ग्रहणं ॥ अस्ति षोडशी [illegible]
विद्वानेवं षोडशिनं गृह्णाति [illegible] ममाधिपत्य [illegible] षोडशी [illegible] अथ
[illegible] आग्रयणाद्वक्तव्या [illegible] तथ्य उताग्रयणादेवेति [illegible] ५१

सवचनात् ॥ आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति ॥ उच्य [illegible] उत्
[illegible] ॥ सवचनाद्धवनमिदं भवति ॥ उच्य [illegible] उक्थ्या
[illegible] ॥ तृतीयसवने स्यात् ॥ अग्निष्टोमे
[illegible] इन्द्रियमेव वीर्यं [illegible] सवने सवने गृहीतव्य उत तृतीय
सवन इति किं प्राप्तं सवने सवन इति कुतः ॥ प्रातःसवने हि [illegible] षोडशिनमिति ॥ [illegible] कर्मणि
[illegible] सवने सवने षोडशी गृह्यत इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तृतीयसवने स्यात् [illegible] इति कुतः
[illegible] तृतीयसवन आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति [illegible] तस्मात् तृतीयसवने गृह्य
त इति ॥ अथ यदुक्तं प्रातःसवने षोडशी [illegible] सवने गृह्यते तेजो वै
[illegible] सवने सवने [illegible] वीर्यं [illegible]
[illegible] ॥ तृतीयसवने गृह्यते
[illegible] सवने [illegible] ॥ अभ्यासे परोक्षत्वात् [illegible]
[illegible] उक्थ्यानि
[illegible] कुतः [illegible] मन्यते
[illegible] आधिक्येन संबंधः तेन हि भवति
[illegible] ॥ [illegible] आग्रयणाभ्यां ग्रहीत
[illegible] ॥ [illegible] विच्छेदवचनं हि भवति [illegible]

625
1937

५२

[illegible]दुक्थ्यं यद्दुक्थ्यादिरण्वादिषोडशिनं च ततः प्रणयनीमित्यासंबंधादिस्माद् अपादानं तद्दर्शयति तस्मादप्युक्थ्याग्रयणा
[illegible]ग्रहीतव्य इति॥ [illegible] आग्रयणादेव वा ग्रहीतव्यः नोक्थ्यात् कुतः
[illegible] भक्षयणात् [illegible]॥ मा मा उक्थ्याद् ग्रहीतुमर्गति काद्यपागतिर्यत्क्रम
संयोग [illegible] अलिखान्न गतिः कथं परा क छ [illegible] देशवाचित्वादि
[illegible] संबंधो भविष्यति॥ न क्रमसंयोगो विशेष्यते यथा तं
[illegible] कालसंयोगे पंचमी मा पादाने एवमिहापि द्रष्टव्यं तस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीतव्य
मिति॥ विछेद [illegible]॥ [illegible] विछेदवचनादपादानदर्शनमिति॥ नैतदेवं विछेदस्तोम सामान्याद्भवति
[illegible] षोडशिनं च ततः प्रणयंतीति एकविंशस्तोमत्वादुक्थ्यविग्रह इव षोडशिति तत्रापि
[illegible] ततः प्रणयंतीति ततः कालसंबंध एष पंचमी नापादाने तस्मादाग्रयणादेव कर्तव्य षोडशीति॥ उ
[illegible] संयोगात्॥ अस्तु ततः समुत्थानसंनिहितसंस्थान्यत्वं षोडशिनि प्रकृते इदमाम्नायते अग्निष्टोमा मेराज
[illegible] मर्थः सौशायिकः किंस्तोत्रशस्त्रः षोडशो नसतस्तोत्रशस्त्र इति किंप्राप्तं अ
[illegible] कुतः॥ उक्थ्याग्निष्टोम संयोगात्॥ उक्थ्याग्निष्टोम संयोगो भवति अग्निष्टोमं राजन्यस्य गृह्णीयादप्यु
[illegible] संस्थे उक्थ्य संस्थे च षोडशी ग्रहीतव्य इत्युच्यते एवमग्निष्टोम संस्थासीन क्रतुर्भवति यत्र
[illegible]॥ [illegible] स्तोत्रशस्त्रं [illegible] षोडशिन स्तोमेन संनिष्ठेनन अग्निष्टोम संस्थान
[illegible]॥ उक्थ्य [illegible] अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादुक्थ्ये [illegible] इति अग्निष्टोम [illegible]
[illegible] अग्निष्टोम [illegible] फलवत्वा [illegible] फलवत्वा [illegible] नरपो [illegible]

५२

622
1937

[illegible] पुनरा[illegible]
[illegible]
[illegible] नर [illegible]
[illegible] हेतार नाभि
[illegible]
[illegible] षोडशीति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सत्वंभिरसौ [illegible]
[illegible] षोडशि
[illegible] विधि [illegible] विहित [illegible]
[illegible] अन्यथा [illegible]
[illegible] पूर्णविभि षोडश्युन रद्दिक
[illegible] कियते यदेतदि
[illegible] इति तदेन [illegible]
[illegible] उपसंहारे [illegible]
[illegible] षोडश्यु [illegible] धानात् अभिताति चा षोडशि

[illegible] नेननूपसंहारः परिसंख्या वा षोडश्युन
[illegible] प्रातुष्युः अप्यार्थग्रहणपरार्थकल्पना प्राप्तवा
[illegible] षोडश्युत्तरद्वितन्चैतद्धि यान षोडशिन भक्ते तर्हि यैरवानसः साम्नः यै
[illegible] नेनारभ्य भावेन प्राप्तत्वात्तस्मात्ता प्रस्य षोडशिनो प्र
[illegible] आहीमान्युदाहरणं तत्र स्तुवंते षोडशिनं प्रा
[illegible] सांशयिकः किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे चतुर्थे हि कर्म षोडश्य भ्यसि
[illegible] स्तितं अभिवि किं प्राप्त मे कस्मिन्न भ्यासितव्यमिति कुतः अ
[illegible] ॥ अभ्यासे स्तुमि अधिवचनी स्तानर्थ कर्यानानहीनेषु स्वाद्वत
[illegible] भवति तस्मादेकस्मिन्नहीने भ्यसितव्यो भोलेन न वचन
[illegible] न्यते ॥ एकस्मिन्न संहृति एनामिहा पि द्रष्टव्या तस्मादेक
[illegible] ने यत्तरदेकस्मिन्नसंस्यावद्धा वान्न हीनेषु वा चतुर्थे हि नियमेत
[illegible] चतुर्थं महरपि न दर्भं भवति चतुर्के भिः शब्दो
[illegible] सिध्यमि चतुर्थ्यस्याभावाद स्यात तेषु त्वप्राप्त [illegible]
[illegible] चतुर्केवीतायन र्थक्यमिति ॥ [illegible] ६३
[illegible] ॥ एवमिहा
[illegible] ज्ञेन संस्थापतनं नोभिसं स्यात ॥ [illegible]

624
1937

[illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] ॥ अगत्साम
[illegible] महान् गण्डी
[illegible] किमावयमा भवायाः मङ्की
[illegible] ज्योतिष्टोम एवो न्यते येन केनचिद
[illegible] सामनदास्यामित्य ध्यवसीयते कुतः ॥ सा
[illegible] अगत्सामा सगत्सामा [illegible]
[illegible] विवभिन्न शब्दम ॥ एवं चाजगत्सामि
[illegible] उदाहरणं तत्र संशयः सांशयिकः किमन्य
[illegible] रथंतरं साम अगत्साम किं यत्र अगत्साम त्व
[illegible] ॥ किं प्राप्तं [illegible] ज्योतिष्टोम [illegible] नरसामता
[illegible] ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे अन्यतरता
[illegible] अगत्सामा अभावात् रथंतरसाम जगत्सा
[illegible] ॥ यदि चोभयसामा अगत्सामा भवेत् कृतकारा विधिरन
[illegible] रथंतरसामैव अगत्सामैवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ यत्र अगत्सा युत्पन्नं सा
[illegible] ॥ इतरथा रथंतरसामन्य ध्यवसीयमाने अगत्सा [illegible] पदेन साम

मी·भा·
७४

रैवतलक्षितलक्षणस्यस्थानस्य नामस्यात्पुक सामस्य सामकौ अमदारव्यं साम स्यानस्य विपुच्यति न तु शुक्राग्नोविषु चानित्य
भवेत्तेन पदोषः भक्ष्यमाणभावि भवितस्मात् पुनरतिविरूद्धेनोनिर्वेगु इति उभयसाम्निनिमित्तं विकल्पेन भवति॥ सामत्वात्
स्थानलक्षणस्य साम्नः क्रतवः संशय उभे कुर्यादपि वनात्यकोदि॥ श्रूयते तु भे बृहद्रथंतरे कुर्यादित्यत्रास्ति रथंतरं निमि
त्तिकं बृहन्निमित्तकं च तत्कर्तव्यं उपवती रथंतर पृष्ठस्य भगि पदं कुर्याद् गृह्यवती बृहत्पृष्ठस्येति तत्रेषोर्थः सांशयिकः
किं रथंतरनिमित्तकं बृहन्निमित्तकं वा कार्यो विकल्पः अथवा रथंतरनिमित्तकं कर्तव्यं॥ अथवान्यतरनिमित्तकमेव कर्त
व्यं किं प्राप्तं अन्यतरनिमित्तकं कर्तव्यं विकल्प इति कुतः सामाभावे विरुद्धस्य समुच्चयः नहि विनिगमनायां हेतुरस्ति एवं नि
मित्तकं कर्तव्यं नैव विनिमित्तकमिति॥ अचाद्दे प्रतिपदोश क्येनेकर्तुं न स्याद्विकल्पः मुख्येन वा नियम्येत यदुक्तं सामाभावेन्नि
मित्तविनिगमनायां हेतुरिति अत्रोच्यते मुख्यत्वं नाम रथंतरस्य प्रथमोधीतव्यं यदुक्तं मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकव
दिति॥ विनिगमनाद्यान्तरात् क्रतुमुकुस्यकर्तुं स्यात् वाधावः पर्यास्यावर्नयतिद्वयोरपि निमित्तयोर्व्याघातः स्यात् क्रतुनिमि
त्त मितवाम्भीतिन एवं सति नैतद्रथंतरपृष्ठं न बृहत्पृष्ठं बृहद्रथंतराभ्यामुभाभ्यां तत्र पृष्ठनिमित्तं तस्मान्नोपवती भतिप
त्तिमहि यवंती अन्येव क्रतुर्निमित्तमभवितुमर्हतीति॥ ऐंद्रवायवस्य एव स्यादग्रवनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रू
यते वा आग्नेंद्रवाग्नाग्रदा गृह्णीते शाचमेवावरुंधत इति तत्र संशयः किमैंद्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यादुपांशुयाजा
भ्यामंतर्याभाभ्यामपि पूर्वं गृहीतव्य वत शुक्रमंथस्य ग्रहणमिति किं प्राप्तं ऐंद्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्ष इति कुतः अ
ग्रवचनात् अग्रतामभिधीयते ऐंद्रवायवायाग्नं गृह्णातीति ऐंद्रवायवमग्रे न कुर्यात्॥ एवं क्रतु सर्वे ऐंद्रवायवाद्याः
कर्तव्याः यद्यादितः प्रतिकर्षो न क्रियेत न तत्र यांशुं तर्यामा ऐंद्रवायवाग्नौ न स्यातां आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्व एव त
त्ते ऐंद्रवायवाग्नाभवंति न चाक्तैंद्रवायवस्याग्रतामभिधीयेते यदि हि सामाधीयते वा [illegible] प्रति ऐंद्रवायवस्याग ७४

631
1937

तायां कृतायां कृतं कर्तव्यं स्यात्॥ अथ पुनरन्येषां ग्रहणामैंद्रवायवाग्नता धर्म उच्यते तस्मात् सर्वेषां धर्माः कर्तव्या इति
आदितः प्रतिकर्षः स्यात् कथं पुनरवगम्यते अन्येषामेव धर्म इति॥ ऐंद्रवायवाग्रान् कुर्यादिति भेदे शाखान्तराग्नत्यस्य कर्त
व्यता अनेन भवता पदार्था विज्ञाय तेन तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्॥ अपि वा धर्मविशेषात्तद्धर्माणां संस्थाने प्रकरणात्
न्यत्वमुच्यते अपि चैतिपक्षव्यावृत्तिः॥ न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् किं तर्हि स्वस्थानस्य ग्रहणं कुतः नात्र तदग्रताविधी
धीयते वाक्यं दिनदानुष्यते स किं तर्हि तदाग्राणां ग्रहणं विधीयते तेन धाहि स्तुतिरनुगृहीता भवति यदि रथंतरसामा
सोमः स्यात् ऐंद्रवायवाग्रा ग्रहाः समाम्नातास्तेषामनेनानु पूर्वं ऐंद्रवायवादितया धर्मविशेषेण तद्धर्माणां प्रकृतानां ग्र
हणं विधायते स्वस्थाने येग्रहा ऐंद्रवायवाग्रा स्तान् प्रकृतस्य ग्रहणं विधीयते इति न सर्वादितः प्रतिकर्ष इति॥ धारासंयोगाच्च
अपि च धारासंबंधो भवत्यैंद्रवायवाग्नवाक्येन स्याव्यपक्रिया वा धारयाग्र्यं गृह्णातीति तस्माद्गुणाग्रहीत्तैतदग्नान
धिकृत्य ग्रहणं विधीयत इति गम्यते॥ कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्॥ अथ यत्र कामसंयोगे वचनं
मैंद्रवायवाग्नान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति॥ तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्ष उत तत्रापि
स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति किं प्राप्तं पूर्वेणापि कारणेन स्वक्रमस्थस्येति तथा प्राप्ते ब्रूमः कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिक
र्ष इति कुतः वचनाद्वचनमिदं भवत्यैंद्रवायवाग्नान् ग्रहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति॥ न
सर्वादितः प्रतिकर्षे यदग्रता विधीयमानायां अप्रकृतविशेषकरस्तदग्राणां ग्रहणे विधीयमाने तस्मात् सर्वा
दितः प्रतिकर्ष इति यदैवाग्र संयोगान् वदयुक्ते कामशास्त्रं स्यात् कामस्य नित्यसंयोगात्॥ न चैतदस्ति यदुक्तं सर्वादितः
प्रतिकर्ष इति स्वक्रमस्य ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति तस्मात् स्वक्रमस्येति यदुक्तं अत्र विधानात् सर्वादितः प्रतिक
र्ष इति तत्र नैतद्ग्रहानामैंद्रवायवाग्राणामयमुपदेशस्तद्युक्तानां नदग्राणां ग्रहणेन कामः साध्यते श्रुतेरेव मनुगृह्यते

मी·भा· त्यके वाक्यं श्रुतिर्हि वाक्याद् बलीयसी अथ यद् क्रमप्रदेशोऽविशेषकरं ग्रहणविधानमिति तत्र ॥ संयोगपृथक्त्वात् ॥ आ·१०
५५ एको ऽभिमिलन्तः क्रमसंयोगो यद् एवेन क्रमं मन्यामहे इति अपरो नित्यः संयोगः यदैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति तस्मा
द्विशेषविधिविधिरभिसंहितः क्रमसाधनमेतत् न तस्मात् स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति ॥ अपरेषु यावच्छब्दः पू
र्ववत्स्यात् सदादिषु अभिक्रमितिदोषः यत्रैन्द्रवायवान् परे ग्रहाः कामायश्रूयते आश्विनाग्रान् गृह्णीयाद् अयाविनः शु
क्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्येति तदत्र संशयः किमेते यथास्वक्रमस्थानां ग्र
हणमुत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्तव्य इति किं प्राप्तं परेषु ऐन्द्रवायवान् परेषु चैवमादिषु श्रवणेषु अग्रशब्दः पूर्ववत्स्या
त् स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति यस्य यस्याग्रताश्रूयते तद् ग्रहाणां कामसंयोग इति प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य त
त्संयोगात् ॥ ऐन्द्रवायवाग्रतिकर्षः स्यात् कुतः नत्यर्थेन नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति ॥ न हि नित्यकामो न भवति
यदि हि नित्यकामो भवेदाश्विनाग्रात् शुक्राग्रान् मन्थ्यग्रानित्यग्रशब्दो नोपपद्येत न हि तस्मिन् वचने सति क
स्मिंश्चिद्दोषः उपलभ्यते ऐन्द्रवायवान् पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवद्भवति अपि च प्रकृतास्ते ग्रहास्तेषामाश्वि
नाग्रता शुक्राग्रता मन्थ्यग्रता च विधीयते न स्यादादितः प्रतिकर्ष इति प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ धारयेयुरित्यकामा
य गृह्णीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेद् धारयेद्वा अयं कामाय गृह्णीयुरिति कामाय गृह्णीत धार्यमाणे ऐन्द्रवा
यवस्य ग्रहणं दर्शयति तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यादिति ॥ पुरस्तादैन्द्रवायवान् स्वक्रमदेशत्वात् अग्निज्योतिष्टो
मे स्वैन्द्रवायवा परे ग्रहाः कामायश्रूयते आश्विनाग्रान् गृह्णीयादनयाविनः शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो
मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्येति तेषां स्वक्रमस्थानां ग्रहणं प्रतिकर्षे इति समधिगतमेतद् अथेदानीमि
दं संदिह्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षः उत ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः किं प्राप्तं विप्रकारिणः शा

633
1939

स्त्रानाकारणान्नियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति कुतः अग्रस्य कृत्वादेशत्वात् एषोऽग्रस्य दे
शाभिप्रायः यद् पार्श्वतः मा भ्याम् ॥ पुरस्तादैन्द्रवायवस्य कथमिव कृत्वा पूर्वं वचनेनैन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः प्रकृतौ य
दि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति तमैन्द्रवायवाग्रान् इत्यग्रहण्यं तेषां विहितं तेन च वि
हितत्वेन पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्थ्यग्रेषु च ग्रहणमतो वाक्येन तदग्रता विधीयते स्यात् पुनरैन्द्रवायवाग्राणां
प्रकृतत्वादभिचरतः शुक्राग्रान् किं कुर्यादिति गृह्णीयादिति प्रकृतेनाभिसंबध्यते शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति संबं
धः प्रत्याह अग्रशब्दस्याभावात् केन तर्हि संबंधः प्रकृते ऐन्द्रवायवाग्रशब्देन शुक्राग्रान् गृह्णीयात् ऐन्द्रवायवाग्रानि
ति केन पराद्भवितव्यं तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति तुल्यधर्मत्वाद्वा धर्मातुल्येश्वैतस्मै ऐन्द्रवायवाग्रेण तत्र
यथा गमं योगो दृश्यते तस्माद् ... ग्रहान् ... दृश्यते न दग्नं विधीयते ... च लिंगदर्शनं ॥ धारयेयुरित्यकामाय गृह्णी
युरिति ॥ कामस्य धारणानंतरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति ॥ तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति ॥ सादनं
चाविशेषत्वात् ॥ इदमाम्नायते ॥ आश्विनाग्रान् गृह्णीयादनयाविनः शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थ्या
ग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्येति तस्मादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इत्युक्तं तत्रायमर्थः सांशयिकः किं सादनमपि प्र
तिकृष्यते नेति ॥ अवचनेनेति ब्रूमः ॥ शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दः प्रमाणं कर्तव्यं शब्दः ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह न साद
नस्य न स्यात् सादनं प्रतिकृष्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ सादनमपि प्रतिकृष्यत इति कुतः ॥ ग्रहणविशेषो हि सादनं ग्र
हणं हि प्रदानार्थं तदनेक ... अस्य पुनः पलाशः आसादयित्वा न शक्यं युगपद्धोमार्थत्वं कर्तुं सादनेन ग्रहणं होम
योग्यं भवति तस्माद् ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे तदवश्यं प्रतिकर्तव्यमिति ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगमपि
दृश्यते ॥ यथा सादनं प्रतिकृष्यत इति किं लिंगं धारयेयुः संयं कामाय गृह्णीयुः सादैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेद् अ

अथ वंसादंचेन् यंक्रमायप्रन्दीपुरिति॥सादनस्यापि प्रतिकूर्पं दर्शयति॥ प्रदानंचापि सादनवत्॥ इदमाम्नायते आश्विना
न्नायप्रन्दीचादामपारिनः शुक्राग्नाव प्रन्ही यारभिचरतो मंथ्याग्नानभिचर्यमाणस्येतिहूणे प्रतिकूष्यमाणे सादनं प्र
तिकूष्यन इत्युक्तमथेदानीमिदं संदिह्यते ग्रहणे प्रतिकूष्यमाणे प्रदानं किं प्रतिकूष्यते नेति किं प्राप्तं प्रतिकूष्यत इति कुतः
संबंधावसंवंधाद्धि ग्रहणं प्रदानं चादानं हितकुह्यतेत्याहि दृष्टार्थं त इवानि इतरथा यत्सादनादूर्ध्वं तद दृष्टार्थं भवेत्
इदमदृष्टार्थं तस्माद्धितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियेत तत्र ग्रहणं कर्तव्यमेवं चेद्यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सं
बंधत्वात् सादनवत् यथा ग्रहणे प्रतिकूष्यमाणे सादनं प्रतिकूष्यत एवं प्रदानमपीति॥ नचाप्रदानत्वात्सादनं तथा
नचेतदस्ति प्रदानं प्रतिकूष्यत इति प्रदानं हितन्न हि तिन ग्रहणस्योपकारकं तस्मान्न प्रतिकूष्यते यदुक्तं सादनवदि
ति शेषोऽहि सादनं तस्मात्तत्प्रतिकूष्यते आनीकानां न्यायो के आम्नातं गुणार्थं स्यात्॥ अस्तिद्वादशाहे आनीकाः ऐंद्रवायवा
ग्राप्रायणीयोदयनीययोर्दशमं चाहतथेतरेषां नचानामन्दामैंद्रवायवाग्नप्रथममहः अथ शुक्राग्नमथाग्नयणा
ग्नमथैंद्रवायवामन्थ शुक्राग्नमथाग्रयणाग्नमितितत्र प्रथमद्वितीययोरन्होरैंद्रवायवाग्नता शुक्राग्नता चश्रू
यते माचोदकेनैव तयोः प्राप्तारथंतरसामत्वादन्न संदेहः किमनुवदितुं पुनः श्रूयते किमन्यपरिसंख्यातुं उतार्थ
वादार्थमथवा समानविध्यर्थं किं प्राप्तमर्थवादायेति कुतः अनुवदितुं श्रूयमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया नास्तीति त्रिदो
ष परिसंख्यानस्मादर्थवादार्थं नकिं पुनरत्र गुणवाद अभिसंआग्रयणा मंचतृतीयदनिन्याय्यं कथमिव प्रथम
द्वितीययोरन्होरैंद्रवायवाग्नता शुक्राग्नता च चोदितानन्तृतीयदनितत्राग्रयणाग्नतान्याय्येति॥ अपिवाहर्गणेष्वाग्नि
यक्रमानविधानं स्यात्॥ अपिवेतिपक्षव्यावृत्तिः नगुणार्थं श्रवणं समानविध्यर्थमितितन्नशक्यं वदितुं चोदकेनेदं प्रा
प्तं तत्र पुनर्वचनमनर्थकं तस्मात्तदर्थमिति कथं नहि शक्यं वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रथंतरसामनिसत्रिरश्नात्यानन्तिर

635
1935

निचोदकेन प्राप्यते तस्मात् समानविधिं करिष्यामीति पुनरुच्यते अग्निवद्यथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति तमुक्थ्ये
नते मतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतुरात्रेण तं पंचरात्रेण तं षड्रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण
तमेकादशरात्रेणेति प्रयोजनं यथोक्तं न परिसंख्या भवतीति द्वादशाहे व्यूढ समूढत्वं पृष्ठवत् समानं स्यात्॥ द्विविधो हि
द्वादशाहो व्यूढः समूढश्च समूढस्तावत् ऐंद्रवायवाग्नाप्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहरथंतरेषां नचानामन्हामैंद्र
वायवाग्नं प्रथममहरथ शुक्राग्नमथाग्रयणाग्नमथैंद्रवायवाग्नमथ शुक्राग्नमथाग्रयणाग्नमिति॥ अथ व्यूढः
ऐंद्रवायवाग्नाप्रायणीयोदयनीयाविनरेषां दशानामन्हामैंद्रवायवाग्नं प्रथममहः अथ शुक्राग्नमथ द्वे आ
ग्रयणाग्ने अथैंद्रवायवाग्नमथ द्वे शुक्राग्ने अथाग्रयणाग्नमथ द्वे ऐंद्रवायवाग्ने इति तत्र संदेहः किमुभयप्रकारम
पि द्वादशाहं प्रकृत्य समानाधर्मा आम्नाताः उत समूढं प्रकृत्याम्नाताः नदिकारो व्यूढ इति॥ किं प्राप्तं॥ द्वादशाहस्य॥ व्यूढ
समूढत्वं समानविधानं स्यात् कुतः॥ उभयप्रकारस्य प्रकृतौ नाव गम्यते विशेषः कस्य धर्मः कस्य नेति तस्मात्समानविधान
न पृष्ठवत् यथा रथंतरपृष्ठं प्रकारस्य तुल्यत्वात् समानधर्मिणा मेव व्यूढसमूढत्वं स्यादिति॥ व्यूढो वा लिंगदर्शना
त्॥ समूढविकारः स्यात्॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ न व्यूढसमूढौ समानविधानौ किंतु व्यूढः समूढविकारः स्यात्
कुतः लिंगदर्शनात् किं लिंगमिदं भवति ऐंद्रवायवस्य वाग्रतदायतनं तच्चतुर्थमहरिति व्यूढे श्रूयते नच व्यूढे चतुर्थ
दन्यैंद्रवायवाग्नाकिंतर्ह्याग्रयणाग्नानान्यैंद्रवायवस्य वाग्रतदायतनमिति वचनं नाव कल्पते यदि व्यूढः समू
ढविकारः ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः ऐंद्रवायवस्य चाग्रतदायतनं प्राप्तं तदाग्रयणस्योच्यत इति तस्माल्लिंग
दर्शनाद्व्यूढः समूढविकार इति कामसंयोगवचनात्वाभिः यः कामयेत बहुः स्यां प्रजायेयेति काम्यावानि मित्तकावाप्रि
न्यमर्थाविकृत्यानि विधान्ते यथाकामयन्ते द्वादशभोजनं निवानशय्यां चेति॥ तस्योभयथा प्रवृत्तिर्नैककर्म्यात् इदंप्र

पी·भा
८७

चेनव स्वसंस्थो भवप्रकारस्वर गंगोपुमहुर्निर्निर्विशेषेण एककर्म्याद्यथा पूर्वः पक्षः अथातर्हि सिद्धांतः यत्र वचनं लिंगं आ·१०
वा नमृढं प्रवर्तते अन्यत्राविशेषण समूढमिति ॥ एकादशिन वरुवनीका प्रवृत्तिः स्यात् ॥ द्वादशाहे समाम्नायते ऐंद्रवा
यवामैत्रावरुणीयोदयनीयोर्दशमवारप्रोतरेवांअवानामन्हामैंद्रवायवाग्रं प्रथम महरथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्र
मैंद्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमैंद्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति तद्भवामयने
वेदकेन प्रवर्तनवद्भिः कर्मव्यत्यासे किमिति पर्यावर्तित्व्याभितमार्थ प्राप्तोभ्यासः अथेदानीमभ्यासे संदेहः किंदंडकलि
तवदभ्यासः कर्तव्यः उत स्वस्थानविवृद्धिरिति ॥ कथं दंडकलितवत्स्यान् कथं वा स्वस्थानविवृद्धिरितियद्यन्हामधि
कारः न त्वाद्येषु कस्वरः सुपरिसमाप्तेषु शिष्टे त्वपि अग्नीकं कोरकः प्रापयतीति उभयस्थितमिदं भवति ऐंद्रवायवा
ग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमिति ते च पिनच सुपरिसमाप्ते पुनरिंद्रमेवोपतिष्ठते ऐंद्रवायवाग्रं प्रथमं महरिति
एवं दंडकलितवदावृत्तिः अथाहरधिकाराभावस्तितः प्रायणीयोदयनीययो रथंतरं नवभिरनीकैः पूरितमिति
नवानयनेपि नवरनीकैः पूरयितव्यं स्यान्न पूर्णे पुनरावृत्तिर्नास्तीति दंडकलितवत्तस्मात् नववृद्ध्याविनातदंत
रं पूर्यत इति संस्थानविवृद्धिरापततीति किं पुनः प्राप्तं दंडकलितवदावृत्तिरिति तदेतद्वर्ण्यते ॥ अहरधिकारो नेतिक
थमिव एवं ह्याम्नायते ऐंद्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रं प्रकृतत्वादहरिति गम्यते तस्मादहरधिकारः अतोवस्था
नादंडकलितवदावृत्तिरिति प्रभावृत्तिव्यायानां हि दंडकलितं व्याप्यं तत्पाकर्मानुग्रहो भवति तद्याकश्चिदुच्यते
अनुवाकः श्रिः पठ्यतामिति दंडकलितवदसौ पठ्यते कर्मानुग्रहाय एवमिहापि द्रष्टव्यं यथास्मिन्नेव गवामयने ए ८७
कादशिन्यभ्यस्यमानादंडकलितवदभ्यस्यते नत्स्वस्थानविवृध्येति स्वस्थानविवृद्धिर्वान्हामप्रत्यक्षत्वात् स्वस्थानवि
वृद्धिर्न तु दंडकलितवदावृत्तिः न तद्वर्ण्यते नाहरधिकार इति कुतः अन्हामप्रत्यक्षसंस्थानत्वात् अप्रत्यक्षान्हां

637

1533

संस्थान चानामन्हामित्यैंद्रवायवाग्रमिति च विधीयमानमित्यहः कथमहर्न विधीयत इति वाक्यभेदप्रसंगात् ऐंद्रवायवा
ग्रं चाग्रं प्रथमं भवति तन्न्यायादर्नादः संधानइति ॥ अत्र पठ्यते तस्मात्तु वारमात्रमहर्गणमेवं चेत्क्रमानुग्रहायैव स्वस्थान
विवृद्धिरागतः णीमा आग्रयणाग्रो ऐंद्रवायवाग्राभ्यासकर्तव्या इति ॥ पृष्ठावृत्तौ वाग्रयणीयदर्शनात्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ
पुनरैंद्रवायवः स्यात् इत्यत्रपश्यामः स्वस्थानविवृद्धिरिति कुतः उत्तरस्मिन् पक्षे सिद्धेष्टावृत्तावाग्रयणाग्रता यां दर्श
नं भवति तत्त्रयस्त्रिंशदहानि कथं ज्ञाती छंदांसि प्रत्यवरोहंति आग्रयणाग्रा अहावृ दस्पृष्ठानित्रयस्त्रिंशस्तोमाद
ति तदंतत् स्वस्थानविवृध्यावकल्पते न दंडकलितवदावृत्तौ कथं पूर्वस्मिन् पक्षे सित्र्यनीकाभिः परिवर्तते तस्मिन्न
नावृत्ये वसा आग्रयणाग्रेषु पाद समाप्यते उत्तरमपि पक्षे स्यादावृत्तौ मिकृत्वा आग्रयणाग्रेषु आरभ्यते तत्समर्थमेन
त्रभामित्रयस्त्रिंशमहरत्रेति कृत्वा तदाग्रयणाग्रं भवति ॥ तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते दंडकलितवत्पुनरावृत्तौ सत्यां त
दैंद्रवायवाग्रस्थानं कथं त्रिवृत्तिमन्वर्कारतं स्तुसंकल्प्यमानेषु पूर्वस्मिन्पक्षे सप्त परिशिष्यंते ॥ तत्रसप्तमे ऐं
द्रवायवाग्रता शुक्राग्रेषु वाना ग्रयणाग्रं प्रथमः स्वरसामानं न तो विश्वजिति अनीका समाप्तात्रयस्त्रिंशमहरैंद्र
वायवाग्रं प्राप्तोति तत्रैतद्दर्शनं विरुध्यते तस्मात्स्वस्थानविवृद्धिरिति ॥ वचनात्परिवृत्ति कादशिनेषु अथ यदुक्तमेका
दशिनवदिति युक्तं यदेकादशिनेषु दंडकलितवदावृत्ति वचनं हि तत्र भवति वारुणमंततः पुनः कथं पर्यावर्ततेऽतेषा
मियमेव प्रथमं तस्मात्कर्मवचनाद्दंडकलितवदावृत्तिः पुनः पर्यावर्ततेऽपि तिसाहादशाहे असंभवं तीगवामय
नं प्रविशापि किमिव वचनं कुर्यान्न वचनस्यातिभारोस्ति ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगरवल्वप्येतमर्थं दर्शयति यथाह दंडकलि
तवादेकादशिनान वर्तन इति कथं भागे वा एकादशिनीयं देकादशिनी भिरायुरहानि नाभिरतिरिच्यंते पशवो वै तिस्व
स्थानं विवृद्धो नास्ति नरेको दंडकलितवदावृत्तौ न्यूनउत्पतिभिक्त इवाभाति तस्मादपि पश्यामः एकादशिनेदंडकलि

वदार्थानिमिति॥ छंदोव्यतिक्रमाद्यूहे भक्षपवमानपरिधिकपालस्य मंत्राणां यथापठितवचनमूहवद्वा स्यात्॥ अस्ति द्वा
दशाहः समूढो व्यूढश्च तत्र व्यूढे ऐंद्रवायवाग्रो प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषां दशानामन्हामैंद्रवायवाग्रं प्रथममहस्तथ
शुक्राग्रमथद्वे आग्रयणाग्रे अथैंद्रवायवाग्रमथद्वे शुक्राग्रे अथाग्रयणाग्रमथद्वे ऐंद्रवायवाग्रे इति तत्र व्यूढे इदंस
मामनंति छंदांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायंति गायत्री त्रिष्टुभा त्रिष्टुप् जगत्या जगती गायत्र्या इति तत्र संति भ
क्षपवमानपरिधिकपालानि भक्षवद्धे सोम मा विशंति दीर्घायुत्वाय शतायुत्वाय एहि सोम पुरो वसो प्रियो मे हृदये भवा
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां संख्यासं वसुमद्गणस्य रुद्रवद्गणस्यादित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसवन
स्य माध्यंदिनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रछंदसः॥ त्रिष्टुप्छंदसोग्निभूत इंद्रपीतस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य भक्ष
यामीति तथा पवमानमस्याभिगायत्र्यछंदाः सुपर्णोसि॥ त्रिष्टुप्छंदाः सरस्वासि जगछंदाः अन्वारभे त्वा स्वस्ति मा संपारय
ति तथा परिधयः गायत्रो मध्यमः परिधिः एहि त्वमेव गायत्राणि मामेवाहनिमति गाभिरभिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर
इति तथा कपालानि अष्टाकपालः प्रातःसवन एकादशकपालो माध्यंदिनीयो द्वादशकपालस्तार्तीयसवनिक इ
ति तत्र संदेहः किं छंदोव्यतिक्रम इति क्रमे व्यतिक्रमो भक्षमंत्राणां मंत्रार्थानां च कुतः अविशेषवचना[illegible]त् तस्य च पवमान
मंत्राणां पवमानस्य च तथा परिधीनां कपालानां च अथवा मंत्राणां छंदोव्यतिक्रम इति किं प्राप्तं मंत्राणां मंत्रार्थानां च कु
तः अविशेषवचनात् अविशेषेण भवति वचनं छंदांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायंति गायत्री त्रिष्टुभा त्रिष्टुप्
जगत्या जगती गायत्र्या इति सविशेष आश्रीयते मंत्राणां व्यतिक्रम इति तस्मान्मंत्राणां मंत्रार्थानां चेति अतो मध्यमः प
रिधिर्दक्षिणस्य स्थाने स्थापयितव्यः दक्षिण उत्तरस्य उत्तरस्य उत्तरो मध्यमस्येति॥ तथा अष्टाकपालो माध्यंदिनीयस्य
स्थाने एकादशकपालस्तृतीयसवनिकस्य तृतीयसवनीयः प्रातःसवनीयस्य यथा प्रातःसवनीयस्य भक्षो माध्यंदिन

५८

639
1937

स्य सवनस्य भक्षणस्य स्थाने भक्षयितव्यः माध्यंदिनस्तृतीयसवनीयस्य तृतीयसवनं प्रातःसवनीयस्येति तथा बहिष्पव
मानो माध्यंदिनस्य सवनस्य लोकं मन्येत माध्यंदिन आर्भवस्य आर्भवो बहिष्पवमानस्येति एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ नानाविशे
षेण छंदसां व्यतिक्रमः स्यान्मंत्रगमो वा व्यतिक्रमः किं कारणं शक्यंते मंत्रागतानि विपर्यासितुं भक्षादयः पुनर्विपर्य
स्ता अपि न एवं तिमध्यंदिनस्य भक्षस्य कालेपि प्राप्तः सवनीयो भक्षो भक्ष्यमाणो नैव त्रिष्टुभा कृतः स्यात्॥ एवं सर्व
त्र कथं स्वकालेपि ह्यसौ न गायत्रः गायत्री हि त्रिष्टुभः स्थानमस्येति गायत्रीमचभक्षादयो गायत्र्यादयस्तस्मादसंभ
वो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य मंत्रगतानि तु छंदांसि शक्यंते अन्योन्यस्य लोकमभिक्रमितुं तस्मान्मंत्रगतानां साक्षा
म्नि छंदसां॥ व्यतिक्रम इति॥ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य
पंचमः पादः॥ ॥५॥ ॥एकत्रिंस्थानयज्ञेषु स्याव्यायनस्ताभास्तुदाहरणं रथंतरं बृहद्वैरूपं वैराजं शाक्व
रं रैवतमिति तत्र संशयः॥ किमेकस्य स्तुतिगानं कर्तव्यं उत नानेति किं प्राप्तमेकार्थस्यानियम स्तुः एकसाम्नश्च
मनन्याभियायात्यावेगीतानि नाकर्मणि गतव्यानि कर्माणि स्या भावे चैवेलक्षण्यं न्याय्यं कर्माणि कर्तुं हि स्या
भाय न भ्यसेवि अतो यथाभ्यसं तत्र भयोन्मोष्व रसारेवं एकस्यान्तु विगातव्यानीति किं तर्हि तन्ने गातव्यानीति कृत
लिंगदर्शनात्॥ किं लिंगं भवत्येव माहाभ्यसरेण मधुमायाकृष प्रस्तोभिद्धु स्वरेणोत्तरयोरिति नतयोः कस्मादिति प्रथ
मेन मनसं भोभवदिति स्मात्तु चेगातव्यानीति नभेदमपरं लिंगं कृत्तमेवाचाभिष्टुनी संबभूवतिसोब्रवीन्न
त्वमनीकासि आयाथो वेदो मे महिमेभिलित्सोभूत्वातु स्तावीले चां मम लोत्वां जायात्वे वेदो मम हि मेति चाति
स्मा भूतो तु॥ साब्रवीत् संभवामेति तस्मादेकं सामत्रचे गीयते स्तोत्रियाभिति आह लिंगमिदं प्रास्तिरुच्यताभिति
मदभिधीयते कृत्स्नं क्रमेदेवच मयमावाम काचिद्गतिरपीतर इति व्यवस्थाकृतं प्रथमत्वमुत्तरत्वं च प्रथमायां

कश्चोदासरेण प्रस्तोमं दक्षिणेन चोत्तरेण चैत रथंतरमिति अस्मिन्वचने सति कृत्यस्त्वित्वमापद्यते तथा यद्यप्यनुवादस्व
रूपोयं शब्दस्तथापि रथंतरं कृत्वा स्तोत्रं क्रियते स्तोत्रीयमिति तथापि क्रकुभामावाचेति पुरस्तादर्थवादः प्ररोचनयाविदधा
तीति गम्यते न तु केवलवचनानित्यपूर्वत्वादिति॥ स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात्॥ ज्योतिष्टोमे रथंतरं उद्गमं चक्षुः प्र
थमं तेन रथंतरं प्रस्तूयमाने संमीलेत स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेत॥ अत्र संशयः॥ किं स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणमंगप्रयोजनसंबंधः
उत कालार्थः संयोग इति तत्र एवं तावन्नः प्रतिभाति किं रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलेदित्यस्य शेषः स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेते
ति उत स्वर्दृशमित्येवमादि पृथग्वाक्यमिति किं प्राप्तं अंगप्रयोजनसंबंध इति पृथग्वाक्यमिति कुतः॥ भेदेनाव
गमात् भिन्नमिदमवगम्यते स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति॥ नन्वभिन्नमिति लक्ष्यते रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलेदविधा
य स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेत्यनुवदतीति उच्यते अन्यतरावेतौ भेदो ग्रहीतव्यः स भेदो गृह्यमाणो न तेन विरुध्यते अन्यत
रमात्रस्तु विध्यनुवादयोर्विरोधात् तत्र विधिर्न्याय्यः अपूर्वत्वात् मात्रं त्वनर्थकं॥ विध्यवगमात्॥ विधिश्चावगम्यते वीक्षे
तेति श्रुतिश्चैवमनुगृह्यते स्वर्दृक्शब्दं प्रतिवीक्षणार्थो विधीयते स्वर्दृक्शतसहवीक्षणस्य साक्षात्संबंधः इत
रथा स्वर्दृक्शब्दः कालं लक्षयेत् न श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या तस्मादंगप्रयोजनं संबंधः अथवा स्वर्दृशं
प्रतिवीक्षेतेति एवमंगप्रयोजनसंबंधः स्वर्दृक्शब्दार्थस्य —— मस्य साधनमपि तथा लिंगमप्यनुगृहीतं भव
ति॥ स्वर्दृक्शब्दग्रहणाद्वाक्यमपि तस्मादंगप्रयोजनं संबंध एवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणं कालमात्रं
परार्थत्वात्॥ यदेतदेवमंगप्रयोजनसंबंध इति किं तर्हि स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थः संबंधः कस्मात्॥ कुतः॥ प
रार्थत्वात् साम्नः रथंतरं पृष्ठं भवतीति स्तुत्यादितानि सामानि विनियुज्यंते॥ तत्र सामपदानां स्तुतिमतिभिर्वर्त
नां॥ मंत्रोक्तपादिभिर्विशेषैः स्तुतिपदाक्षराण्युपदर्शयतः॥ स्तुतिमभिनिवर्त्तयतीत्युच्यते एवं चैवि सामितु

नौ विधुः मनांसि वा निवाभिः परस्तरं सम्पेक्षणि —— कथा स्थितस्तुतेर्नियुक्ताभिभवंतीत्यतः स्वर्दृक्शब्दस्य तन्मध्ये
पाव स्तुतौ विनियोगयुक्ता भवतीत्यर्थः॥ परार्थत्वाद्दर्शकालार्थः संयोग इत्यवसीयते॥ ननु मंत्रेण साम्ना नम
त्रं रथंतरं पदं प्रयोगेनानिकं बाधितात् तद्वाक्यं प्रत्यक्षमंगप्रयोजनसंबंधो विकल्प्य वदितुमुच्यते तद्वाक्य
कं न यदि वा प्रमाणम् प्रयोजनं भवति नवै तद्बाधनमनर्थकं क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्वान्मंत्रे समाम्ना
नसामर्थ्यात् आम्नायपदे यास्तु स्तुतिसंबंधः साक्षाद्वाक्यं क्रियाकारकसंबंधः उभयोः प्रमाणत्वात्तु न प्रसंबंधो
न विरुध्यते इति चेदुच्यते नन्वेवं हि मंत्रवाक्यात् तत्र क्रिया साक्रियाकारकसंबंधमेव गच्छति नासौ सद्दुश्चारित
स्तुतिसंबंधमप्यवगच्छति यद्यवगच्छेत् पुनरुच्चारयेत् अन्यथा सामैव स्तुतौ क्रियाकारकसंबंधः स्तुतिसंबंधे
कारकविशेषणत्वात् तदेवं मंत्रान्मानस्य सामोपदेशवाक्यस्य स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेत्यस्याविरोधो यदि कालार्थः
संयोग इति अत उच्यते कालार्थः संयोग इति॥ अथ यदुक्तं भेदाभेदयोर्भेदो ग्रहीतव्यो विध्यनुवादयोर्हि विधि
र्न्याय्य इति विधिमत्र यदर्थवादीय मे वा न गम्यत इत्युक्तम्॥ तत्संधि नुवादयोर्विधिर्ज्यायान् पूर्वोक्तमकल्पक
त्वादिति॥ यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते यत्र तु परिगृह्यमाणं भिन्नं गम्यते अर्थस्तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वा
च्च अनुवादत्वमवगम्यते॥ ननु रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलेदिति प्रत्यक्षं वाक्यमनर्थं प्राप्तं पुरुषस्य दर्श
नं बाधेत यथा प्रजापतिव्रता पौरुषेयांस्तेजांसि वचनसामर्थ्यान्निरुद्धमिति तद्वदिति नेत्यवगम्यते कथं त्रि
सामारंभसीवेधाः रथंतरे प्रस्तूयमाने इत्युच्यते तदनीति प्रस्तावे वचनार्थसंकुचनात्वादर्थप्राप्तं निवारयितुमर्हति
अथ यदुक्तं स्वर्दृक्शब्दवीक्षणस्य वाक्येन संबंधे वाक्यार्थता व्रतिर्गोचरलिंगात् दर्शनक्रियासामर्थ्या
स्तीति॥ अत्र ब्रूमः॥ प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयत्वात् स्वर्दृक्शब्दलक्षणता गान्व श्रुत्येत श्रुतिश्चलिंगत्वाक्य

५९

641
1937

मी॰ भा॰ [illegible]धिकारमधिगतेन अथवा [illegible] अनेन वाक्यांहि संबंधप्रस्तावकं तत्र यथासंभवमनेकविधः संबंधो आ॰ ९॰
६८ वाक्यादन्यतः कश्चिदाकारकः संबंधः कश्चित् क्रियोपमविशेष्यभावः संबंधः कश्चिल्लक्ष्यलक्षणसंबंध इति एवंप्र
कारा संबंधविशेषा इति ॥ अनेन तु लक्ष्यलक्षणसंबंधप्रयोजनमनुकल्पितमुच्यते ॥ संबंधविशेष इति न वाक्यवाच्य
ते ॥ [illegible] संसर्गविशेषेण इति विभिन्नेन तत्र लक्ष्यलक्षणसाधनभावो गम्यत इति अन्यमतानस्य विधान
नस्य तत्सम्बन्धाभावो यो पादीयवत् [illegible] उभाभ्यामपि पार्थंतया भवेत स्वदर्शनमस्त्व इह कुशब्देन लक्षणतयोपादी
यमानस्य [illegible] अर्थवत्वं ॥ अविलक्षणलक्षणपदयोरुच्चार्यमाणयोः संबंधो गम्यत इति यदपि दर्शिमयो माल्लिंगात्
प्रदर्शितमपि [illegible] स्वार्थसमर्पणात् स्वार्थो हि दृष्टिः प्रयुज्यमानो दर्शनमवगमयेत् तत्र पदार्थः स्व
ईकृत [illegible] पपदादृष्टिः कर्तृत्वेन गम्यते कर्तृत्वमुपानभूतः न च कर्ता प्रत्याप्यमानो वीक्षणलिंग
[illegible] करोत्यर्थे धारते [illegible] कर्तृत्वाभिधानस्य संनिधावेव वीक्षतिनाम तं जसेन संबंधमभ्युपैति य
[illegible] रूपादि स्वदर्शनं [illegible] स्वदर्शं प्रतिवीक्षणमुपादिष्टमित्यविज्ञानं तौ नैव क्रियाम
[illegible] स्वदर्शं यावी [illegible] यदि क्षितव्याप्य प्रज्ञानात् स एव दोषः तदेवं प्रकारः संबंध आश्र
[illegible] मानेन [illegible] मनुष्यलक्षणसंबंधो दृष्टवीक्षणस्य एतदुच्चारणकाले वीक्षेतेति प्रव ९०
[illegible] संबंधः स्तुति संबंधस्तु कर्माभिधानस्यापि समनो विरुध्यते सामानाधिकरण्यादीशानेन ॥
विशेषणविशेष्यभावेन संबंधेन भ्युपैति ॥ ईशानं स्वर्दशं तस्तुप इत्यतो वदाम स्तुत्यर्थस्य स्वर्दृशो प्रतिवीक्षेत
[illegible] संबंध इति किं [illegible] प्रयोजनमेनाभिसंबंधे नैतिय [illegible] नर यो गायतीत्यतिदेशः तद
देन [illegible] अंतरे प्रस्तूयमाने संगीलोदिति उत्तरयोस्तु स्वर्दृक्तवा भावादशंकानियमः पूर्वपक्षे सिद्धांतेतु

643
1937

[illegible] संबंधे मति अवान्तरकाले प्रस्तावनात् स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति नियमः सिद्धो भवति ॥ पृष्ठस्य युगपद्विधेरेव
[illegible] दनाम्नामते पृष्ठ्य पडहो बृहद्रथंतरसामाने अत्रायमर्थः सांशयिकः किमरं [illegible] साम कं कर्ना
[illegible] कंगुर्विदहः सुरथंतरां केगुर्विदहा इति कुतः संशयः यद्येतेसमस्ते सामनीयादिविभक्ते तदुभयथापृष्ठ्यः
[illegible] विनियोग कल्पते ॥ तथापि वारवन्तीयं दृष्ट्वा पूर्वं [illegible] रथंतरे बृहद्रथंतरे सामनीयस्थिति पृष्ठ्यस्यतानेन
[illegible] बृहद्रथंतरयोस्य पडह स्थानियादिदं हृदगर्भा [illegible] भन्यत्र समस्ते सामनी अनेकपदेबद्धाः हे एवं
[illegible] यत्वकिंसावस्तवं समनस्तेइम्बिनतएतद्धृसपीतद्द्गर्भो [illegible] बृहद्रथंतरशब्दवाशानंतर्यास इति पक्षे
[illegible] इति पक्षे सतामास्या नियतानदं हृदे तस्या र्थाभिधानाच्छ्रुत्यनुग्रहः अंतरं गतानारतरथोभयमपिकाश्च
न भवेद्रुह्य गर्भा [illegible] एवं च अतस्तद्द्भ समस्ते सामनीमवेताक्रुतः इतरेतरयोगे हृदन्स्वभावाद्रथंतरं तद्बृहत्सादि
तं [illegible] पक्षाविशिष्टेतरयोगः नस्यात्मतरहं समस्ते इति पृकाहवयना यो गामायामिन उभे कुर्वात् गोसव उभे
कुर्वन् अपि च तावद्येकाहे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति ॥ विभक्ते वा तत्र सविधानात् न तद्विभागे विप्रतिपित्सं ॥ न चैतदस्ति
अहरहर्दिसा [illegible] सूर्यति के ते गुर्विदहः सुरथंतरं स्यात् के गुर्विदहः न समस्ते सामनी विधीयेते कुतः बृहुभयोरपि पृष्ठ
[illegible] बृहद्रथंतरसामनोः [illegible] के वै ल्पने विभक्ते समनी इति न्याय्यं ॥ कुतः ॥ प्रकृतावेकेन साम्ना पृष्ठं साधितं विरुनानयेकं
न स्याधिनं चोदकानुग्रहापनयासमि बृहद्रथंतरं निमित्तं रथंतरं निमित्तं च सकालमपि निवर्त्य विध्यते अथ बृहद्र
थंतरं [illegible] साधयति न बृहत्साधनं न रथंतरसाधनमिति ॥ न विभिन्नं न प्रकल्पते तत्र चोदकोपरोधः स्यात् नके
[illegible] प्रकल्पने बृहद्र [illegible] कल्पने रथंतरं [illegible] त द्वेष्यं स्यात् ॥ अन्यदेव प्रयोगान्तरमपि च समस्तं पृष्ठ
[illegible] वर्यमाणं कस्मिंश्चिद् बृहत्पृष्ठं भवति रथंतरं पृष्ठं भवतीति ततः समुदायाभिधाने लिंगमपि च बृहच्छब्दः सामशब्देन
संबंधमपेक्षमाणस्य रथंतरेण संबंधः स्यात् ॥ भावे न च तुल्यं रथंतरशब्दस्य सामशब्देनाकांक्षति पक्षाश्रय

यग्नेपुनर्द्वंद्वपदे नाक्लमर्थानुवेयभिधीयोरू निपसेनितः समास इति विभाषा ह स्म भगवान् पाणिनिरधीते ॥ सोमशा
द्रः श्रुतिश्च द्वंद्वं तरयोर्लक्षणया नार्थ इन तस्मादसमस्तसामनीत्याग्निर्मिति ॥ एतच्चोक्तमेव विभागोपि साम्नो रविप्र
तिषिद्धद्वंद्वं चांतरमागयावदिति यथाम संतिल एता मांदेवदमी भोज भित्रं यच्चतस्रु केयद्यर्द्धमासं घृतेन सार्द्धमासं
मैत्रेयमेवम विधायेद्यकैन्येन एकादेश्येकृत्वादेवावै भावा संभवात् समस्ताद्योगामयाविभज्य भेकुर्यादिति ॥ समासस्ते
कादशिनेषु नसरूतित्वात् इद माम्नायते ॥ एकादशिन्यः प्रायणीयोदयनीययोरालंभेरन्निति तत्र संशयः किमेका
दश प्रायणीयेषु नस एवैकादशोदयनीयेष्वाहोस्विदेकेचित्प्रायणीये केचिदुदयनीये इति समानत्वान्नि द्वं
द्वस्य संशयः किं प्राप्तं शब्दः संशयस्यानुत्थर्थः ॥ समास एवैकादशिनेषु सर्वे प्रायणीये सर्वे पुनरुदयनीये संभवितव
ह्येतिकुतः समरूतित्वात् एकतोत्कोविद्धेभेन समाम्नाना मेकादशिनानामालंभं न इहापि समासं चोदकं प्रापयति अ
पि च लक्षणतेन प्रायणीयमुदयनीयं चाह श्रूयते तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवेरन्निति गम्यते विशेषः इहैकादशिना
मभिहितादभित उदयनीये तस्मात् समासलक्षण विहारमतिदेशात् विहारप्रतिषेधश्चायमेकादशिनान प्रायणी
योदयनीययोरसुवर्णो रधिरामकोरालंभेरन्निति ॥ अन्वहमेकैकमालंभेते प्रति विहारः प्राप्तः नत्रैकः पशुः प्रायणी
ये प्रासएवान्येषुहः सुतं नानेन किं क्रियते येन्वेवाह सुते प्रतिपि भवेते प्रायणीये चोदयनीये च ते सर्वे भवंतीति तच्चो
दयनीये तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हतीति श्रूतितो वा लोकवदिभागः स्याद् सर्व शब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति नेत
दस्ति समासदर्शि विभागस्यास्य कुतः द्विवचनश्रुतितः द्विवचनश्रुतिरिह भवति प्रायणीयोदयनीययोरिति सचेदानीमुपादे
यत्वेन न लक्षणतया कुतः एकादशिनीविधौ संनिहितेव च न त्वैकादशिनीविधायां पुनः श्रुतायां तीलक्षवित्या प्रयोग
नाविभिन्नस्यैव न दक्षिणीयते प्रायणीयोदयनीययोरिति तस्मिन्द्वंद्वभाविनो प्राधान्यात् सामपेक्षायां भवति समासः
समासेन्वैतं तरयोगान्नैकादशिनी केवले प्रायणीये स्योदयनीये युक्तेभवितुमर्हति नद्वंद्वदयनीये तस्मात् स

645
1937

दायम्यवद्यार्थ परिसमाप्तिः यदि पुनर्नोपरेयत्वे ताश्चोभयेतां मम द्वंद्वं भाविनोर प्राधान्यमप्राधान्ये सत्यामाकांक्षयां न स
मासो भावित्यति भवसत्येकं वाक्यं परिसमाप्तिः स्यात उपादेयत्वेन श्रूयते तस्मात् द्विभाग इति लोकवद्यथा लोके शतं देव
दत्तयज्ञदत्ताभ्यां धीयता किंतु के समासार्थो विधीयते यदेतच्छतमेतयोर्विधीयतामिति ॥ द्वंद्वश्रुतिविधानसामर्थ्या
च्छतं विधीयते एवमेकादशिन्याविभज्येते विहारमकृते त्वाद्य इतश्च विभागः कुतः विहारः सकृत एकादशिन्यान
ग्रहमेकैकमालंभेते तिस्त्रैवाविकारः एकादशिनाम् प्रायणीयोदयनीये योरतिरात्रयोरालभेरन्निति ॥ यावच्छक्यं
वाविहारस्यानुग्रहीतव्यो विषयेवत दाश्रुते इदं पदोत्तरं सूत्रमाह ॥ यदि विहारोभिप्रेयते तत्रैकत्र यं चाल भ्यं
एकमपद्वतत्रै करे शोनमिर्णीयते किं प्रायणीये किमुदयनीय इति अनिर्णीयमानाय्यवसान मनध्यवस्यते प्रवृत्तिः
न त्वापदेशादैयथ्यर्थस्यादिति ॥ अत्रोच्यते विषय एतस्मिन् संशयेमकृत्वा पत्निर्मुख्येनानु गृह्येत तत्र प्रायणीये
पंचालभ्यं ते षडुदयनीयइत्येवमध्यवस्यामः कथमितिचेद् इमिवेल्य भ्यासि प्रकृत्यापतिर्मुख्ये नानुगृहीतव्येति त
स्यादेव प्रायणीय आलभ्येत अवयवसु षडुवचनं न विरुद्धं भवतीति स्थितायां प्रतिज्ञायां परिचोदयत्येवं ॥ नासमता
सू ॥ नैतदेवंकुतः समत्वात् तदा प्रायणीयोदयनीययोरितरेतरापेक्षयोरेकादशिनाविधीयंते न सर्वे अन्यतरस्मिन्
कथं केकर्मव्यासवदपेक्षयाकात्स्न्येवाधितं भवति नद्यावद्विरन्यत्र भवद्विरवश्यं वाधयितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो बाधः
अत एव साम्येन न विभागः प्रयाजानामिवयथा पडासंतवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यंते
व मिहापि यावत्सु साम्यं भवति तावतः साम्येन विभज्याभ्यधिकाः उदयनीय आलभ्यंते प्रकृत्यापत्तिर्मुख्येनानुगृहीत्व
मद्भिते तस्माददोषः सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दास्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठे स्तूक्तवदेशत्वात् ॥ इदमाम्नायते विश्वजिति सर्वपृष्ठ इति
तत्रायमर्थः सांशयिकः किं सर्वेषां पृष्ठशब्दाभिधेयानां केषां पृष्ठदेशः अन्येषामन्यत्रेति किं प्राप्तं सर्वपृष्ठ एतस्मिन् सर्वे
षामाम्नातं पृष्ठदेशोभिवेशः कः पुनः पृष्ठदेशः ऊर्द्धं माध्यंदिन सवनात् प्राङ् मैत्रावरुणसाम्नः इदमंतरालं पृष्ठदेशः स

[illegible] एककार्ये वर्तनं इति गम्यते एककार्ये वर्तमानस्य वार्यकृतोदेशस्तस्मात्
[illegible] एवं न्यायेन प्राप्तं च नादस्य बाधा भवितुमर्हति
[illegible] कार्ये रूपं वैराजं [illegible] इति त्रिविधे स्तोत्रे तु पृष्ठं वैराज
[illegible] एककार्ये विधानेन च बाध्यते [illegible] यदीतरेषां
[illegible] एककार्यत्वेनोपपद्यते न [illegible] प्रश्न: एककार्ये निवेश इतरेषां
[illegible] ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमस्तोत्र: षोडशी [illegible]
[illegible] किं वैरूपं वैराजं च
[illegible] वैरूपं [illegible] साम स्यात् षोडशिनी वैराजं क्रतु: कृत्स्नक्रतुस
[illegible] वैरूपं साम विधीयते वैराजं च तन्त्रविशेषेण स्यातुमर्हति एककार्ये त्रिवृद्[illegible]
[illegible] भवति एवमिमे अपि साम्नी [illegible] यथा बार्हतं पृष्ठं वैश्वदेव
[illegible] धेनुर्दक्षिणेति कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्य कार्ये धेनु: संयोगादेवमिमे अ
पि साम्नी [illegible] संयोगात् एककार्ये वा साम्नी विधीयेते ॥ कथं वैरूपसमा वैराजसामे
[illegible] साम्नी विधीयते वैराजं चार्के तर्हि वैरूपसामसनावत् क्रतो:
[illegible] नापि स्तोत्रे वैरूपं वैराजं च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्र
[illegible] सर्वस्तोत्रेषु भवेत् नन्वेतदेव तत्स्तोत्रे वैरूपं वैराजं च भ
वति वैरूपसाम [illegible] एककार्ये स्याद्वैरूपसाम नाहि गुणो विधीयमानो वैराजसाम
ना च एवं जातीयकस्य कार्ये भवितुमर्हति प्रकृतौ च [illegible] सामना रथंतरसामना च एवं जातीयकानादि प्रकृतिलि

गेन वैरूपसाम तथा वैराजसामनतया एककार्ये श्रविरवगम्यते यस्य लिंगमर्थसंयोगादनभिधानादित्यनेन न्याये
न तस्मादिमे साम्नी एककार्ये निवेशयतामिति ॥ त्रिवृदिति चेत् ॥ इति चेदिति यदुक्तं यथा त्रिवृदग्निष्टोम इति कृत्स्न
क्रतोरभिधानात् एवमिहापीति तत्परिहरणीयं ॥ न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥ नैतदेवमिहापि वैरूपवैराजयो: प्रकृ
तिलिंगेन कृत्स्नसंयोगो न गम्यते नैवं त्रिवृति कश्चित्प्रकृतिलिंगेन संयोगोस्ति येन कृत्स्नता न गम्येतातो विशेषस्त्रि
वृत: समभ्यां ॥ विधिस्त्वा चेति चेत् ॥ इति चेदिति यदुक्तं यथा धेनुर्विधीयमाना कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्ये भ
यत्नेवं सामनी अपि विस्पष्टं [illegible] तत्साम्यत्वात् कर्मविभागात् स स्यात् धेनुर्भवि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तय
[illegible] कृत्स्नं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत् किं चानेन सन्दिग्धं संशये एवं न्याय्यं कृत्स्नं निवर्त्तयेत् कुत: कर्मविभागा
द्धि भक्तं दक्षिणाकार्यं कृत्स्नेन चाद्यदाक्षिण्यानां क्रियेत धेन्वा वेदिदक्षिणाकार्ये हि धेनु: श्रूयते धेनुर्दक्षिणेति अत
[illegible] प्रकृतिलिंगसंयोगादित्युपदिष्टो हेतुस्तस्मादेतद्विषयं ॥ प्रकृतेश्चाधिकारात् ॥ इतश्च न कृत्स्नक्रतु
संयोग: कुत: प्रकृतेरधिकारात् एवं च [illegible] मधिकृतं भविष्यति तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते अतो न कृत्स्नक्रतुसं
योग: साम्नोरिति ॥ त्रिवृति संख्यात्वेन सर्वसंख्याप्रविकार: स्यात् ॥ एवं श्रूयते ॥ त्रिवृदग्निष्टोम इति तत्र संशय:
किं त्रिवृति संख्याग्निष्टोमस्य साधनमात्रेऽभिविधीयते उत स्तोमविषया नियम्यत इति किं प्राप्तं त्रिवृद्वतीति श्रूयते सर्वसं
ख्याविकार: स्यात् ॥ त्रिवृत्कृत्स्नस्य कुत: ॥ त्रिवृच्छब्दो हि लोके नित्यसंबंधे [illegible] त्रिवृदुत्सृज्य प्रमाणाभावात् इ
हापि त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रित्वसंबंधोऽग्निष्टोम: कार्य इत्युच्यते ॥ नन्वग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्संबंधो
भवति न सामानाधिकरण्यात् संख्याया: [illegible] संख्येयविशेष: कश्चिन्नदीय उपादीयते नादिशो बाधावान् कश्चिदग्नि
ष्टोमसंबंध: संख्येय: परिच्छेत्तव्य: सर्वपरिसंचक्षीत संख्यात्वेन सामान्येन तत्संख्याविकुर्यात् यथा दिवदनोदधि

मी॰भा॰ यन त्वादि त्रिभिर्बहिष्पवमाने वदन्नवद्धानन तैलेनेत्युक्ते तेन सामान्यात्तैलं स्नेहनकार्ये एव विनियुज्यते ॥ नोद
६२ नकार्ये द्रवत्वे संख्यापि संख्याकार्ये एव विनियुज्यतेति ॥ स्तोमस्य स्थानं स्तोत्रं न त्वेतदस्ति सर्वसंख्याविकारस्तो
मस्यैव समानावेव संख्यां विकुर्यात् कथं स्तोमविधये ति त्रिवृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात् यथा त्रिवृद्बहिष्पवमानं स्तोत्र
मिति ... परिच्छिनत्ति एवं त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्रापि स एव शब्दः ॥ उच्यते स्तोमेन संबंधिनमनुमानाद्
ग्रीसान्निध्याद्वा तेन स्तोमलिंगेन यद्वा तेन संख्याविकुर्यादिति नाभिधीयते ॥ नैन युक्तं संख्याशब्दाद्धि नियत
संख्यासंबंधिनो द्रव्येण येन संबध्यते तस्येव तेन संबंधं परिसंचष्टे ॥ यथा चोपदर्शितं त्रिवृद्बहिष्पवमानं
इतिवत् स्तोत्राद्धि बहिष्पवमानं सामानाधिकरण्यात् स्तोमपरिसंख्येयं यथा विशेषः परिसंख्यातव्यो भविष्यति स तत्
परिसंख्या स्याद्रीति ॥ अतस्तोमलिंगमत्र मप्यह त्रिवृद्बहिष्पवमानस्तोत्रेऽभिधीयते अयमिह त्रिवृच्छब्दो नालौकिक
मर्थं विशिष्टसंख्यासंख्येयविषयमाचष्टे त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति स्तोमविशेषेण न च संख्यायां त्रिवृद्धि
प्रयमान इति अश्लिष्टसंबंधस्तोमिना इत्युच्यते तेन त्रिवृदितीति गम्यते न तथा परस्मिन्नपि दृश्यते त्रयस्त्रिंशकपा
लास्त्रिवृद्वत्स्तोमेन स्तुतिरिति न च त्रिवृत्त्वं स्तोमं विना कपालानां त्रिवृत्स्तोमेन पवमानं भुवनत्रिवृत्
इत्यत्र समस्तिवृद्वपि अतः प्रसिद्धिवशाद्वा सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनादनुवादनमस्वार्थः इति परिनि
श्चीयते स्तोत्रे त्रिवृत्तासामानाधिकरण्यप्रयोगात् स्तोमार्थावसानं भवति यथा यदेव दत्त इति तस्मादयं त्रिवृच्छब्दो
विशिष्टसंख्यासंख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्टः ॥ नीहारादि यत्र अन्यत्रानीयत्र दृष्टस्तत्र तस्य मेव लिंगात् कृतो संधानिपयतीत्य
तः स्तोमविषयेति त्रिवृत्संख्यायामभिधा तथापि सर्वत्र संबंधरूपं तादृशि एतदेव यथार्थनिराकरणात् स
मुदायं करणाद्यपरित्रिवृत्तं तस्य सामान्यतनयानां संख्यानां अभिधानं नोदकानुग्रहो भविष्यतीति ॥ उभयथा सान्नि

विश्वजिति विकारः स्यात् सौत्युभयसामानः क्रतवः संस्थ उभे कुर्यादुभौ सवस्तुभे कुर्यादुपनिषादपेक्षाह उभे कुर्यादिति तत्
सामान्ये क्रियः बृहद्रथंतरे स्यात् एकैव कुतस्समस्ते इति कृतः समस्तता वा गम्यते कुतो व्यस्तता उच्यते एन देवनवचनमुभय
मर्थं कुर्यात् वस्तिकथं स्यात् सामभ्यां कृतुः संबंधयितव्यः तेन समस्ते अथवा व्यस्ते भवतः उभयथापि कृतुसा
म्नोः संबंधो भवति कथं यथाप्रति भावितवचनं किं तुल्यं यस्ते इति कुतः प्रकृतौ हि बृहद्रथंतराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं सा
धितमिदानीमपि सैवकोदकानुग्रहादन्यतरेण साधयितव्यमवगम्यते एवं च तन्त्रपृष्ठसंबंधानामधर्माणां कालेऽ
नुग्रहो चोदकानुग्रहो भवति ॥ उभयोः पृष्ठसाधनत्वोरन्येन विहितत्वात् यो यांतरमापद्यते न बृहद्रथंतरपृष्ठ
मित्युभयभावनायोपपद्येत चोदकबाधाकारणमस्ति ॥ तस्माद्याविश्वजिति बृहदादीनां सर्वेषामेक
त्र निवेशः एवं विकल्पीति ॥ द्वयोर्वाऽनादरत्वात् ॥ नैनदस्ति विकल्प इति किं तर्हि समस्ते साम्नी स्यातां कुतः प्रकृतौ
हि बृहद्रथंतराभ्यां विकल्पमानाभ्यां पृष्ठं सामवदिहे दानीं विकृतौ तयोरधिकृताद्दृश्यमयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयोः क्रि
याभेदेन दृश्यतं समस्ताविधानार्थमुभे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति ॥ एवं समस्तार्थं भवति यदि ते साम्नी परस्परं न
विशीयः प्रतिपादे यत्नेनावाधा श्रुतत्वाद्विधिश्रुतिः ॥ समासश्रुतिश्च विवक्षितेत्यतेन यद् बृहद्रथंतरसहितं न केव
लमिति तत्रैव तत्स्यात् प्रधानक्रियापेक्षमनयोः साहित्यं तद्वा स्तवयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते ॥ यथा
देवदत्तयज्ञदत्तावेकपाकेन समस्तयोरपि संयोग उच्यमान एकः किंचित् करोत्यपरोऽपि किंचिदेकेन कृतं तदेवा
परः करोति तद्वदेकं साम किंचित् स्तोत्रमतिनिवर्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरं प्रधानोपकारापेक्षं सामस्त्यं अपि
समस्तसंयोगो न विरोत्स्यत इति अत्राभिधीयते यत्र परस्परतया पेक्षया योगो भवति तत्रैतदेव न्याय्यं येन क्रिया
वयवेषामरंभेण मध्ये वावसानेन वा योगस्तेन सहितयोर्न पृथक्कृत्वशः कुतः यथैवानेनोपकर्तव्यमत्रेत्यधिगम्य

आ॰१० ६२

649
1537

ने एवभिन्नरसं भिन्नेनेनिवचावोके कारकसामस्त्येपि भिन्नेते भेदेन व्यापारदर्शनमित्यर्थासंभवदेसो नतु पायामधि

[illegible] भेदो भिन्नपर्णयाकमनेकर्तुमित्यर्थविरोधान्नकरोति भेनुशब्देनासौ नत्रेन चोदितः यत्कर्तव्यं नत्सहिताभ्या

मेवमन्न आहरतु [illegible] वृहद्रथंतरयोर्हि कतुसंस्कारत्वेनाविनियोगः तेनाशकुवतः संहितेपृष्ठं संस्कर्तुमिति अनयो

र्यः साहित्ये वचनं [illegible] भयासंभवं चोरकानुग्रहोन्यायधर्मकाल्स्न्येनिमित्तविघातश्च न भविष्यतीति तत्रमस

[illegible] प्रयोगेन व्यस्तयोरिति किं

किंनमेव [illegible] नैवभिन्नेनसमाप्येनेनाहितत्वाविभग्नं भग्नमिति निधा

नभेदवचनादेकस्मिन्नेवनमाने ॥ यदि भिन्नदेशे स्यातामर्थादेवतत्र निधनभेदः सिद्धोयं अथतु सहिते भेदत

[illegible] ॥ तस्मादप्यभेदः ॥ अमापरं लिंगपूर्वान्हेवै रथंतरमपराण्हे बृहदिति ॥ एकेना

[illegible] तस्माद्वसमप्रामोः एकदेशे विवेशइति ॥ छुष्टे रसभोजनमावर्त्ते संस्थिते त्रय

[illegible] कर्मविशेषभूते [illegible] षडहस्य यास्त्रिंशारंभण इति द्वादशाहे [illegible]

[illegible] ॥ तरिहमध्वाशनं घृताशनं चारकर्मा मे। संदिह्यते किं त्रयस्त्रिंशानेकर्तव्यमुत

षडहांते इति किं प्राप्ततः सूत्रेणैवोपक्रमः छुष्टेरसभोजनमावर्त्ते षडहे त्रयस्त्रिंशाहनि संस्थिते कार्यं कृतः ॥ तदानंत

र्यं [illegible] त्रयस्त्रिंशानंतरं रसभोजनं [illegible] पि कुर्वाणो [illegible] त्रयस्त्रिंशादनंतरं करोतिचोदकमनुग्र

[illegible] नंतरं कुर्वाचोरकौ वा अनेआनंतर्यं हि क्रमविशेषसंबंधकारणमिति संबंधिगतमेत

त् ॥ आनंतर्यं हि [illegible] संचकर्मविशेषसंबंधे कारणं समधिगनमेनदानंतर्यं च रसभोजनस्य [illegible] त्रयस्त्रिंशेनम

हदेव भिन्नत्रयस्त्रिंशादनंतरं क्रियतेति ॥ अंतेवा कृतकालत्वात् ॥ नचैतदस्ति त्रयस्त्रिंशानंतरं भोजनमिति

६४

651
1937

[illegible] षडहांते [illegible] ॥ संस्थिते षडह इत्युच्यते ॥ न संस्थे [illegible] त्रयस्त्रिंश इति ॥ षडहाभिगमलक्षिते षडह [illegible] षड

हः [illegible] त्रयस्त्रिंशे [illegible] त्रयस्त्रिंशानंतर्यं दर्शनात् [illegible] पितदानं

तर्यं [illegible] तदुक्तं [illegible] त्रयस्त्रिंशानंतर्यं [illegible] कृतः ॥ त

[illegible] षडहः पर्यवसित [illegible] पर्यवसितं [illegible] ॥ भोजनं [illegible] ॥ यमीवनो षडहावसानल

क्षितं भोजनस्य संबंधः संस्थिते षडह इति न त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेनेति यमः कारणविशेषसंबंध इति सत्संकार

णं [illegible] विरुध्यते [illegible] षडहावसाने विधीयत इत्युक्तं तस्माद्वाक्येनाविशेषसंबंधे

[illegible] ॥ [illegible] कारणमावः षडहांते भोजनं स्यादिति ॥ अभ्यासेन [illegible] अभ्यासः कर्मणः पुनः पुनः प्रयोगात् आवृ

त्तं षडहस्य [illegible] संस्थिते [illegible] षडहे [illegible] चेति [illegible] षडहावृत्त्या

वर्तते भोजनं [illegible] षडहावृत्तौ सत्यामावर्त्तेत कृतः कर्मणा पुनः प्रयोगात् हि कर्म

पुनरावर्त्तेत [illegible] आवर्त्तेत [illegible] षडहसंबंधमावर्त्तेत एवं षडहसंबंधि

भोजनं [illegible] षडहावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्तेतेति किं तर्हि षडहांते स

[illegible] कृतः कृतकालत्वात् [illegible] भोजनस्य कालः संस्थिते षडह इति संस्थानं पर्यवसानं षडहगत

[illegible] व्यापार [illegible] षडहं कुर्वाणस्य षडहगतो व्यापारो [illegible] इत्युच्यते [illegible] परते कर्तरि षडहः

संस्थितेन [illegible] व्यापारांतरकरणं [illegible] कर्मणः [illegible] पुनः षडहं कुर्वाण उदासीन्यं भज

[illegible] व्यापारांतरं करोति [illegible] कर्मण आवृत्तिं करोति अतो पर्यवसितः अपर्यवसिते च संस्थाभावादश्रुतमेव प्रा

[illegible] षडहधर्मा [illegible] आवर्त्तेत [illegible] मप्यावर्त्तेतेति नैतद्युक्तं नेद्य

मी॰भा॰ ६४ ते एवमितरसंनिहितेनेतियथालोके कारकसामस्त्येप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमित्यर्थासंभव इत्ययोनत्वपायामधि
श्रितायां भूयोधिश्रयणं शक्यते कर्तुमित्यर्थविशेषाभ्नकरांतिनेनु शब्देनासौतत्रनचोदितः यत्कर्तव्यं तत्सहिताग्न्या
मेव नान्यथा इहतु नासंभवो बृहद्रथंतरयोर्हि ऋक्संस्कारत्वेन विनियोगः तेच शक्नुवतः सहितेपृष्ठं संस्कर्तुमिति अतस्त
योः सहितमेव युक्तं यच्चोक्तमुभयासंभवं चोदकानुग्रहोन्याय्य धर्मकार्त्स्न्ये निमित्तविघातश्च न भविष्यतीति तत्र समस्त
स्तात्समस्तविधानाच्चोदकेवाध्यमानेनदोषो भवतीति लिंगदर्शनाच्चैतदिति यथासमस्तयोः प्रयोगो न व्यस्तयोरिति किं
लिंगमेवमाह यदीदृशो वा बृहद्रथंतरे निधनेन समाप्येते यद्द महादृशौ समस्येते न हितत्र विभग्नं प्रभग्नमिति निधा
न भेदवचनादेकस्थानतानवगम्यते ॥ यदि भिन्नदेशस्याता मर्थादेवतत्र निधनभेदः सिद्धायं अथतु सहितेभेदत
स्तनोनिधनभेदवचनमर्थवद्भवति ॥ तस्मादप्यभेदः ॥ अथापरं लिंगं पूर्वान्हेवैरथंतरमपराण्हेबृहदिति ॥ एकेना
न्हाभिसंबंधादेकस्थानतां दर्शयति तस्मात्समस्तयोः पृष्ठदेशे विवेश इति ॥ पृष्ठेरसभोजनमात्रन्ते संस्थिते त्रय
स्त्रिंशदहनि स्यात्तदानंतर्यात्स्त्र छंदोवत् क्वचित्कर्मविशेषः श्रूयते पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारंभण इति द्वादशाहे वचन
संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेघृतं चेति ॥ तदिह मध्वाशनं घृताशनं चोदकप्राप्तं । संदिह्यते किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यमुत
षडहान्ते इति किं प्राप्तं ततः सूत्रेणैवोपक्रमः पृष्ठेरसभोजनमात्रन्ते षडहे त्रयस्त्रिंशहनि संस्थिते कार्यं कुतः ॥ तदानंत
र्यात्र कृतो त्रयस्त्रिंशानंतरं रसभोजनं वचनं प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यो हि त्रयस्त्रिंशादनंतरं करोति चोदकमनुगृ ६४
ण्हाति अथ तस्य स्यान्ते नानंतरं कुर्याच्चोदको बाध्यते आनंतर्यं हि क्रमः विशेषसंबंधकारणमिति संबंधिगतमेत
त् ॥ आनंतर्यं हि क्रमः स च क्रमविशेषसंबंधकारणं समधिगतमेनदानंतर्यं च रसभोजनस्य वचनं त्रयस्त्रिंशेन म
हदृष्टमित्यत्र त्रयस्त्रिंशादनंतरं क्रियतेति ॥ अंते वा कृतकालत्वात् ॥ न चैतदस्ति त्रयस्त्रिंशानंतरं भोजनमिति

आ-१०

651
1937

किंतर्हि षडहान्ते स्यात् कुतः ॥ संस्थिते षडह इत्युच्यते ॥ असंस्थे वत्रयस्त्रिंश इति ॥ षडहाभिगमलक्षिते षडहस्य षड
हः सुपर्यवसितेषु पर्यवसितो भवति नैकस्मिन् त्रयस्त्रिंशे दृष्टिमदुक्तं त्रयस्त्रिंशानंतर्यदर्शनात्कृतविवदिहापि तदानं
तर्यदर्शनात्कृतविवदिहापि तदानंतर्यं एवं भोजनेन भवितव्यमिति चैतदयुक्तं न त्रयस्त्रिंशानंतर्यवचनं कृतः ॥ त
त्रयस्त्रिंशत्यहनि द्वादशाहे षडहः पर्यवसित इत्यपि यत्र पर्यवसितव्याति भोजनं न भविष्यति ॥ यत्रैव तो षडहावसानल
क्षितं भोजनस्य संबंधः संस्थिते षडह इति न त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेनेति यतः कारणं विशेषसंबंध इति सत्संस्कार
णं न चतुर्वली यसाम्प्रमाणेन न भविष्यत् वेद इत्युक्तं येन षडहावसाने विधीयत इत्युक्तं तस्माद्वाक्येन विशेषसंबंध
ति ॥ नानंतर्यमात्रं कारणमातः षडहान्ते भोजनं स्यादिति ॥ अभ्यासेन वनवभ्यासः कर्मणः पुनः पुनः प्रयोगात् आवृ
त्तं षडहस्तु पर्यंतो विश्रूयते न ते न त्रीदकेन माते संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेघृतं चेति वक्ष्यते किं षडहावृत्ताव
न्ते भोजनं कुतः षडहान्ते सकृदेव क्रियते किं मासं षडहावृत्तौ सत्यामावर्तते कुतः कर्मणः पुनः प्रयोगात् कर्म
पुनरावर्तते न सदस्वत्तदपि यत्संबंधं तदप्यावर्तेत न मध्वाशनमस्मात् षडहसंबंधमावर्तते एवं षडहसंबंधि
भोजनमप्यावर्तते विभक्तिवाकृतकालत्वात् न चैतदस्ति षडुक्तं षडहात्तु ला भोजनमप्यावर्तते ति किं तर्हि षडहान्ते स
कृदेव तदुपलक्षितं कुतः कृतकालत्वात् कृतो हि भोजनस्य कालः संस्थिते षडह इति संस्थानं पर्यवसानं षडहगत
स्य व्यापारस्योपगमः न च पुनः षडहं कुर्वाणस्य षडहगतो व्यापारो भवतः इत्युच्यते न चाडु परते कर्मणि षडहः
संस्थितो भवति हि क्रियां मसौ दावी भं व्यापारांतरकरणं चापूर्वस्मात्कर्मणः न च पुनः षडहं कुर्वाण उदासीन्यं भज
ते न च व्यापारांतरं करोत्येव सेव कर्मण्य आवृत्तिं करोति अतो पर्यवसितः अपर्यवसिते च संस्थाभावाद् श्रुतमेव मा
एवमिति न क्रियते षडहं यथा नेषडहधर्मास्तोमशस्त्रादय आवर्त्तेवे तद्व्याशनमप्यावर्त्ततेति नैतद्युक्तं नेद्य

२८ हः [illegible] कं कृते हः स्वबसानसंबंधेन वोध्यं नेइ हत्वबसान संयोगेन भोज आ॰ ३॰
[illegible] अपि न वदेत द्वोजनं षडहानं भवेन्नेनः प्रधानावृत्त्या आवर्तेतन
[illegible] प्रकारेणैतदं [illegible] संयोगेन वा प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा एते
[illegible] संबंधेनापि स्थिते षडहः इति षडहस्य सं
[illegible] परंत्वज्ञानं परिशेष्य तेन च मध्याशन घृताशने प्रस
[illegible] कर्तव्यं परस्याक्रमं [illegible] तेषां सामर्थ्या
[illegible] पिप्रकरणांतरसंबंधमनुपादाय
[illegible] काले गुरूणां भोजनक्रियाविधीयत इत
[illegible] ॥ चत्वारो भिक्षुकाः षडहा [illegible]
षडहः [illegible] संस्थिते [illegible] षडहे मध्याशये
[illegible] पि षडहं पुनः षडहाम [illegible] एवं न चासौ
षडहः [illegible] पुनः [illegible] अतः सर्वांते कुर्यादिति [illegible] ६९
[illegible] षडहः संस्था
[illegible] पुनरावर्तेत [illegible] आवर्तेत षडुकं [illegible]
[illegible] पुनः प्रवर्तते
[illegible] पुनश्च [illegible] षडहेन [illegible] परतत्व [illegible]

653
1937

[illegible] ॥ एतदेव विशेषः [illegible]
[illegible] क्रियान्तरव्यवधाने [illegible]
[illegible] आवर्तेतन [illegible] संख्यानि [illegible] प्रति मासमावर्तेत
[illegible] षडहे [illegible] तत्र संशयः किं सत्रि
[illegible] दीक्षिताहि [illegible] मधुमासं च
[illegible] ॥ [illegible] कथं च [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] मधुनः प्राशनं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] न चैतदस्ति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कथं [illegible] प्रकारमंगी [illegible]
[illegible] षडहे मध्याशये [illegible] कर्तव्य [illegible] ॥ तस्मात्सत्रिणोपि मधु भक्षयेयुः
[illegible] अत्रोच्यते षडहे त्रिवृ
[illegible] ॥ [illegible] नावि
[illegible] विधानाद्वांगी
[illegible] ॥ [illegible] भवति
[illegible] विधेः कर्मसा [illegible] नात् पु

बी·भा·
९८

कथं स्यादहरणसिद्धिरिति अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ समानमहरंतरं स्यात् ॥ द्वादशाहव्यपदेशात् ॥ द्वादशाहे श्रूयते अनयत्वा
यन्नेन समुद्रस्याप्राजापत्यं मनो ग्रहणं गृह्णातीति तत्र संशयः किं मानसमहर्द्वादशाहे दशाहंतरमुताहरंगं इति
अहर्भ्यामि विदूरकारणाभिमति भाति ताविभिराचिकीर्षुरन्यार्थत्वयन्यस्य तिसमानमहरंतरमिति ॥ कुतः ॥ भेदेन व्यप
देशात् ॥ तद्धि देन व्यपदिश्यते कथं यावद्द्वादशाहो मनो मानसमिति द्वादशाहाभूतं मानसं व्यपदिशति वा विद्वादशात
भिन्नत्वकुसंसत्वान्मनो मानसमिति च मनेः संसक्तं द्वायनसमर्थो भेदो वस्तुतो गम्यते एवमेतयोरपि द्वादशाहमा
नसयोर्यः ॥ ततः पृथक्त्वे सति भेदेन व्यपदेशो भवति नाभ्यासतो भिद्येत एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते तेन च संभवात्
इतश्चाहरंतरमिति गम्यते कुतः भेदेन चामानसेनान्यद्द्वादशाहः संस्तूयते कथं नि ईतानि हवे द्वादशाहस्यत्वन्यतरसामा
भिच्छंदांसि नाभिमानसेनैवाप्यायंतीति ब्रुवन् भिन्नं द्वादशाहाद्दर्शयति कथं संभवात् ॥ नहि तेनैवात्मनात स्य संस्तुति
र्भवति कुतो संतभेदात् ॥ स्तुतिस्तुत्ययोः ॥ नहि देवदत्तो देवदत्तेन संस्तूयते भिन्नैः शिरः पाण्यादिभिः संस्तूयते
न द्वादशाहादि द्वादशाहं मानसेन सं स्तूयत इति संस्तवाद्भेदोऽधिगम्यत इति ॥ आहरं नात्वपरेण चोदना इतश्चाहरं
अवेति गम्यते ॥ कुतः द्वादशाहे कादशाहरहस्संतात्सर्येण चोपवेपत्नीसंयाज्यप्रांच उदेत्य मानसाय प्रसर्पंतीति
न द्वादशाहे द्वादशाहादिकस्मान्नो गुणभिधिर्भवे द्वादशाहिकीनत्वेवं पत्नीसंयाजांतत्वान्नजह्यात् अथ त्वहरंतरं भवति
ततो द्वादशाहिकानाम यं धर्मो नान्यस्येति ॥ नदोषो भविष्यति ॥ अतोपि वैलक्षण्यो दाहरंतरमेवेति गम्यते पक्षे सं
ख्यासहस्रवत्परिचोदना परिहारार्थं किमिति परिहारश्चोदनत्वेवं सति द्वादशाह इति त्रयोदशस्त्वहस्सु नोपपद्य
ते अत्रोच्यते यदा प्रमाणांतरेण शब्द एवनावत्यर्थे प्रयुक्त इति गम्यते तदासा ध्यासन्निकर्षात्र चोदनसु गुणवृत्त्या
प्रयोगः तत्स्यात् यथातिरात्रः सहस्रः महान्यतिरात्रः अग्निस हस्रसाध्येन यजेनेति अधिकेपि सहस्रे सहस्र

६६

655
1937

यदि हि दृष्टः तहदि द्वादशिके भविष्यति अथ कर्मगुणनामधेयमेतद्द्वादशाह इति तत्रापीति कर्मण्यबोधी द्रुतमप्र
कृतस्य कर्मपावकुद्विधिभिः क्रीयते सर्वासिद्धप्रकरणाद्दंडी कृतस्य योगात् सर्वेषां वा च कोपि विप्रतीतिन दोषः अ
हरंतरं पांशु वश्योरस्य भावात् ॥ दशानस्तत्त्वो गुणविधिः स्यात् आह रंतरं चोदनात् कुतः अहरंतरमकल्पकस्य वचन
स्याभावात् कथमेतदवगम्यते अनयात्वा याचे यस्य समुद्रस्य प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णातीति दशममहरंगी
कृत्य ग्रहं चोरभिधा गृह्णातीति संस्कारविधानाम्नाय संस्कारदेशो भवति अचोदकाश्च संस्कारं इत्युक्ते ये स्तुद
र्यां क्रियार्थत्वे गुणत्वाच्च कर्म प्रधानमिति यथा स्वदाभ्याभिधीयमानो न कर्मभिन्नो यस्मिन् कर्मणि भवतः
तत्रापरो प्रदाभ्यासाविति विज्ञायते न कर्मांतरं इति यदि चाहरंग मेतद्भवति न कर्मांतरमेव च सत्यमीमत्या चाहष्ट
गुणानप्रसंग कल्पनाभिधानि प्रकृत संबंधन्यायात्र तत्क्रियाभेन रस्याते नाहरंतरं दशम एवाहनि गुणविधि
रिति ॥ दशाम विसर्गवचनाच्च ॥ इतश्चानाहरंतरं तत्र वत्स पयि विधिः ॥ कुतः दशमाविसर्गवचनाद् दशमविसर्गव
चनं हि भवति एवं दशमस्यान्वेषविसर्गो यन्मानसमिति एवं दशमस्याविसर्गो वो यं मानसमिति ब्रुवन्नंतोप
गतवतो दशमस्य नन्वेतमनेन कर्मेति दर्शयति नस्य दशविदशसामं कर्मांतरमिति गम्यते दशमेहन्नीति च तत
द्गुणत्वस्यात् ॥ इतश्चानकथमेकं गुणसामं प्रयुक्तं मनविधानं दशमेहनि मानसाय प्रसर्पंतीति दशमेहनि स्वा
र्थसंस्थाभिः कर्मभिः स्तुवंतीति दशमस्यान्यः प्रधान भावे वाविदेशात् अहरस्याभेय भावे तन्निर्देशात् अहसाभेय
भावेन सोग्रस्य गुणविदशमस्य नाप्यांतरमिति गम्यते ॥ संख्यासामंजस्यात् ॥ यदि गुणाय मेवं संख्या समंजस
त्वमिव द्वादशाह इतीनरथात्र योक्त्र शस्तु द्वादशाहरस सर्वं अस्ति संख्यायाव चनं स्यादवायत्वात् ॥ यदुक्तं शु
णत्वात् सहस्रसाध्येवांद्विविध्यति नदनुपपन्नं ॥ कुतः यदि प्रमाणांतरेण संख्येयावयमाद्धिक सहस्रशब्दो

गोण्याद्वत्वा प्रयुक्त इति निश्चीयते नविह संवये याथि रेकप्रमाणमस्ति येन गौणीत्व विनिश्चीयेत यदप्येतदनयान्वाप
प्रणिधि कर्वंतदपि प्रदर्शं राब्दा रवि भागादृश मेहमि याना भावाति प्र जेन कर्मान्तरमिति समधिगतमेव नैतत्सत्यम्
वचनमद्दं रंतरं न कल्प कल्पनान्यन्न प्रमाणान्तरं प्रापकं येन संबध्येयोगि रिक्तोऽयं प्रतो नद्दत्व व्यवस्याम ॥ तस्मान्ने
द गोण्या वृत्त्या प्रयोगप्राप्ति ॥ यदपि कर्मणां नाम धेयत्वात् ॥ प्रकरणविशेषेन नावतामं गीकरणान्नामधेयरूपेण चा
प्राप्ति यवि याभि नव पिनद्युक्तं सर्वकर्मगुणनामधेयमिनवतन्य यथार्थसमत्वयेन ॥ द्वादशैतानि कर्माणि अहोभिःप्र
तिमितानि एकम समाहमानीकर्मनरूपेण तत्कर्मगुणस्य नामधेयं नय वर्णानुपूर्व्यमात्रेन तत्थाहि सर्वेष्वेव चकर्मनाम
धेयम् यथार्थसमन्वयेनुवारमयोगा नमयांता वर्जितेन लौकिका यानि रस्कारेण परिभाष्यारूपेण वध्यथाग्निहोत्रं श्येनो
ज्यामिहा मद्दतिरंद्वादशाहद इत्यर्थान्नाम ननामधेयं नार्थाभावेनेति तस्मादपि पारि भोदनेषा ॥ यश्च व्यतिरेके वैक
स्याभावात् ॥ इत्यनेन द्वादशगभिति विज्ञायते कुतः यस्यातिरेकेऽरकस्यातिरेकं दर्शयतिनद्वयोः कथं यः पशु रतिरिच्यते
सपंद्दाम्नः कार्य इति द्वादशिनी द्वादशाहेविधायविकृ नायामेकस्यातिरेकं दर्शयति तत्र तावद ति रिच्यते ॥ एकोनप्र
पति कथ मेकाद वापरा को द्वादशाहभित्ये कस्यातिरेकं भुनवद्वादशे नान्यहानीति गमयति यदि त्रयोदशाहाभिस्तु
द्वया र भाव ज्या मेकत्वात्तितस्माद प्यद रंगैवकर्मान्तरमिति ॥ स्तुतिव्यपदेशामेगविप्रतिषिद्धत्वात् ॥ अस्मिन्न
नुजे द्वयोः सुलक्षणः यदि हाव ऽथ्यं नवडकं मानसमहरंतरं भेदेनव्यपदेशात् तेन च मानसेन संभवात्प्रतोऽन्यात्म
मेवात्मा संल्लुयतं इत्यभाभिधीयते नेतादृश प्रधानविधं नेनापि समुदायस्य संस्तुतिर्दृष्टाय थामहाव्रतधर्मेण संव
त्सरमस्य मतिमाण मेमिथुनाधि संवत्सरमुपयंती त्सं सर्वे दिमिथुनौ संभवस्तेने नमिथुनान्मयंती ति समुदायस्य
दापमर्यभि भावनदवयन भूतस्य धर्मेणानुजिपरक्षतस मुदायस्यावयव धर्मेण संस्तुतिरस्तीति दर्शयति लोकेप्यव

६१

157
1937

यवधर्मेणावयवी संस्तुतः एवेमित्या रीर्यः केशोऽशोभनो देवदत्त इति नहि द्वि हामि दशमस्यान्हो धर्मेण द्वादशाहः सं
स्तामिप्यनद्दति मदो षभवन्नादर्नन तस्मात् वद्वद्ह रंतरमेन देवद्वादशाहे धर्मेके सप्पणं स्यात् ॥ रसांतरतापुक्ता भ
विप्यावितदं मले पत्नी संयाजांतना भवे दितिअमवदाय अयनाद वदंतत्वं भवि ष्यानि द्वादशाहिकानामन्हां सामा
न्येव पत्नीसंयाजांतत्वमि शेषत्वद शमस्यानत्वांततोपत्नी संयाजांतां वडदेत्यमानवस्ता प्रमसर्पनीति नाक्षिवचनस्य
मिनवः तस्मादवयस्य शेषः अतो दशमस्यान्हो यानस्तनेगन स्यसंभविति ॥ ॥ सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ इह द्वादश
ह मुपयंतीति समाम्नयेत इदं स्व संशयः किंसत्रमेकः प्रयुंजीव उत बहव इति किं प्राप्तमेकइति कुतः प्रकृतिवच्चोदि
तानएकः कर्त्ता सत्र कर्त्ता सोमका तुमप्राप्तवेद्दि एकमेकएव प्रयुंजीवेति ॥ नतु बहव श्रूयं ते य एवं विद्वांसः सत्रमा
सते य एवं विद्वांसः समसुपयन्तीति ॥ उच्यते ॥ स्वामिनां समभिधीयते ते न परस्परनिरपेक्षा यद्वरएवते प्रत्येके
कस्येनापि कुर्वन्ति तथापि सन्न क्रिया नमि समीस्यव दय एवकुर्वंतीति बहुवचनं भवि प्यति यथा लोके प्रयत्केन
पि कुर्वन्तानां बहुवचनं दस्य तेदेव भ्रमि इदं हर्य वः कर्मं कुर्नु सत्यं वेदसंपयीते तवद्दवो भ्राह्मणा यजेरन्निति तथा
वेदेभ्य मयोगवदनं समावद वस्याम ब्रह्मसवनीयेन यजेरन्निति स्यैव मत्रापि आसीरन्नुपयन्निति बहुवचनं भवि
प्यति यथा लोके प्रयत्केनापि कुर्वाणानां बहुवचनं भविष्यतीति ॥ अथवानु बहूनां स्यात् नैतदस्त्येको यजेत न बहव
इति किं नर्दवरदोपयोरनु कुतः भवनात् वचनभिरं भवति आसीरन्नुपयन्निति बहुवचनसंबंधः प्रयोगो विभीयते प्र
सामवचनान्यो रक्तभायकेके कर्तृं कृतां वाध ने तिबहुक्तं सामान्य किवासंबंध मभिसमीक्ष्य लोक बहुवचनशाव्द
प्रयोगो नाविप्रतीतिर्यथा कर्मवद्वर्त्त भिर्यजेरन्निति वेदेपि दर्शनं पञ्चसवनीयेन यजेरन्निति बहुवचनं भव
तीव मत्रापीतिलभिहुर्सबमेकव्यपदेशात् नैवबसत्रनमपयवेएकः कर्त्तृकर्तेति कुतः एतद्व्यपदेशात्कृत्स्नमेव

मह[illegible]सन्धेद्रुण पामिति य ससे प्रति यज्ञाविष्टिषएव समय जेनेति सत्रष्ठ पोक्षान्म सैक कर्तृकतां विदधात्तत्र
सवबऊ कर्मकं गमयति [illegible] कवदिति तत्र [illegible] के अन्नानः सूर्[illegible] सार्म [illegible] वादभूतः शब्द उच्चार्यमाण
[illegible] किया [illegible] अभिसमी [illegible] इति गम्यते यद्युद्देवसानी [illegible] विभिन्ना दवसादतु पळस्यया
मा [illegible] भिधीय वेनहुऊ [illegible] नानकर्तृकत्वादेव माधन [illegible] इविउक्त मेवेति दरन्नु रादपूर्विका क्रिया प्रवृत्तिः शब्द
[illegible] वितिस्ते [illegible] भयाति अव [illegible] मामाण्यादुपादीयमानानां क्रियाणां बऊत्वं विवक्षितमिति
यद्द्क [illegible] रात्रि [illegible] सन्निवापं [illegible] दर्शयति अत [illegible] इव एवं यजेरन्निति कुतः संनिवापदर्शनात् बऊनाम्
[illegible] मामन्त्रित [illegible] परि [illegible] सावित्राग्निहोत्रेन संनिवपेरन्निति यदि संहसल्तु वैसम
[illegible] संनिवपऊ [illegible] कस्येन कर्तुः संनिवापदर्शनं नोपपद्यते तस्मादपि गम्यते दर्शनाद्बहूनां सत्र
[illegible] ऊना [illegible] कास्मिन् [illegible] शेषवचनं आर्षं ॥ इतश्च पश्याम संभूय प्रयोगइति ॥ एकस्मिन् गृह्यताबू ऊभि
[illegible] [illegible] फल [illegible] बहूनां प्रयोगं दर्शयति इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्तरि कल्प्तोल्फले कल्पा
[illegible] सामान्यविशेषणवाऊ पपृच्छे फलविशेषवचनं [illegible] स्यात् अस्ति तु न विशेषवचनं तस्मादपि गम्यते बहु
यएव यजेरन्निति अन्ये [illegible] ऋत्विजः महतिवत् इदरसनाण्येवो दाहरणं तेषु बद्धवः कर्तार इत्युक्तं इदमिदानीं
[illegible] किं तत एव सन्निधाः ऋत्विजउतान्य उपोसातत्वादिपि किं प्राप्तं अन्यउपादातव्या ऋत्विजः कुतः ज्योतिष्टो
मादि प्रकृतावन्ये कर्तार उपादेयाः समाम्नाताः दरिहानि सत्रेभिः प्रकृतिवत् कुर्वीत [illegible] कान्तु अहान्येवो पा
[illegible] इति एवं [illegible] विष्यतीति अपि वा यजमानास्तु ऋत्विजा मभिधान संयोगात् [illegible] यजमानत्वं
[illegible] नन्ये ऋत्विज इति यजमाना एव ऋत्विजः स्युः कुतः ॥ ऋत्विजामभिधान संयोगात् यजमानसंस्कारो हि

६१

659
1937

दीक्षित [illegible] दिसवत्सरं [illegible] कर्म [illegible] केन प्रतिरूपेणाभिधानं विधीयमानो यजमानानां सत्रमाध्य
[illegible] संबंध [illegible] क्रथं यदि नेतास्त्पश्य [illegible] कुर्यात् इति पक्षे [illegible] भिःकोभिरारभ्यामिति दुःख्यन्ते [illegible]
[illegible] ने [illegible] तदीक्षितः [illegible] प्रसिद्धं [illegible] सा [illegible] ब्रह्मादिविस्तारेव [illegible] अध्वर्युं गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयेत न ब्रह्मा [illegible] होता
[illegible] सर्व [illegible] ऋत्विजः [illegible] यजमानान् एवार्त्विजेत्युल्यानी इति कर्तसंस्कारोपं
[illegible] अधानवदिति [illegible] इति [illegible] यजमान एकार्त्विज्ये [illegible] ममृते [illegible] ह्ययज मानादन्ये श्रूयंते प्रकृतिवदिहा
पि यजमानेभ्यो [illegible] भवितव्यामिति ॥ पूर्व एव पक्षोऽपदिश्यते के चनु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः स उच्यते ऋ
[illegible] संस्कारे [illegible] वचनादाधानवद्रूपितः ॥ कथमेतावदभ्यूयते अध्वर्युं गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति
[illegible] दिभिः [illegible] कर्ता [illegible] तानाम्नायाभिः संज्ञाभि रूपलक्षणवचन सामर्थ्याद्दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयत
इति नानुपपन्नं [illegible] अन्यत्रा [illegible] ऋत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने यस्य स्वाभिमाथा स्युस्तात्स एना रात्रिं व्रतं
चरेत् [illegible] यांस [illegible] [illegible] विवचनाद् [illegible] यमो विधीयते यथा ज्योतिष्टोमे सर्व ऋत्विज उपवस
न्तीति ऋत्विजां [illegible] विधीयते तद्वदिहा ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यतीति स्यात् विशेषेतस्मात् [illegible] प्रकृतिवन्तो
तदर्स [illegible] ऋत्विज [illegible] यजमाना एव ऋत्विजः स्युः कुतः एतस्मिन् संशये न एव यजमाना ऋत्विज अन्ये
[illegible] इति [illegible] अधिवा यजमानाः स्युः ऋत्विजामभिधानसंयोगादित्यनेन
[illegible] ॥ युक्तमाधानवत्संस्कार ऋत्विजां भविष्यतीति यदनुपपन्नं कथम [illegible] प्रयोजनाए वा
दीक्षा ऋत्विजां विधीयते प्रकृतिवद्दा [illegible] कार्यकारसंनी [illegible] यजमानवत्रूला क्रम [illegible] या संकीर्त्यते [illegible] संकी
र्तनं [illegible] क्रमतात्र विधानादृत्विक्संस्कारे [illegible] कर्मनाने का र्थविधानं [illegible] चोदकेन संकीर्त

बौ॰ सू॰
६२

यं मामवि आगविमि ॥ बहूनां वा कृतिमात्रपयावदविधानमाभातुभ्य मनविधानं तद्दृष्टिहापीतितमयुक्तं स्पष्टं वचनं आ॰ १०
का [illegible] वसमिथवांरावि [illegible] वरेदिमि ॥ मन्यत अपूर्ववत्वा मा स्यात् कातस्मात् नविधानं ॥ स्वाम्यारम्भास्तु गृहप
तिमपि [illegible] ॥ परि [illegible] अथ [illegible] एताअ [illegible] भवं [illegible] गृहपतिरिति किंनेवं भावि
भि [illegible] कर्तृ [illegible] विना [illegible] स्वामी गृहपतिवचनमानाभिधानत यार्थ वंतो
[illegible] णपरि [illegible] वक्षि ॥ तत्र [illegible] महणमाद सं [illegible] कस्मात् कर्मण्येतन्नूक्तं स्वाम्यास्याएतागृह
पति [illegible] ॥ प्रसिद्ध ग्रहणमात् ॥ अध्वर्यादिकर्मकुर्वाणेषु हिकर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आख्याः प्रसि
द्धाः यजमानानां कर्मणेषु [illegible] नामभिः क्रिमभेरसंज्ञानांवांभाविष्यंती सत्यु पपन्नं कथं तु गृहपति रित्या
ख्या उच्यते अत्र [illegible] कस्मात् कृतिकृ धर्मेण स्वामिन एवास्मात् गृहपतिरिति अपि वा परं प्रसिध्या गृहपतिशब्दस्य
पतिर्भार्या [illegible] अभिधेयत्वोपपत्त्यमानेन [illegible] मत्तुकोप्य गृहपतिर्यजेतेति तन्नाध्वर्याद्याः स्वामिनिके
न [illegible] भिमत्कारे [illegible] क्रियासंयुक्ताः उपपद्यते इत्यन्य [illegible] स्यासंभातुभिर्वं नइतिबहूनामिति चतुर्ल्वैर्विशे
षवचनं नोपपद्यते इत्सन्दर्भिज्ञे तु यजमानाएवबहुतः एवमाह यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सन्स्व प्रत्येता
मा [illegible] गृहपतिविशेषवचनसमानत्वे सत्युपपद्यते नान्यथा यदि सर्वे गृहपतिकर्म
[illegible] नोवि [illegible] भावात् गृहपतौ विशेषवचनात्तुपपत्तिः स्याद [illegible] उभयं कुर्वंति गृहपति
स्तु यजमानमेव न तो विशेषवचनं युक्तं भवति तस्मात् विशेषवचनात्त एव कृत्विज इति गम्यते दीक्षितादीक्षित
पदेशाम्यनोपपद्यते [illegible] ॥ इतश्च सर्वकर्तृकाणि सत्राणीत्येव गम्यते कुतः दीक्षितादीक्षि
तत्वव्यपदेशादेवमाह दीक्षिताः सामेन [illegible] अदीक्षिता अहीनेर्या अ यंतीमि एतीयनि [illegible] यार्थी दीक्षिताः स्वार्थं

661
1937

[illegible] अयदीक्षिता अयंतीत्यहीने सर्वे ते [illegible] भावाद्व्यपदेश उपपत्तिः स्याद ॥ अथ [illegible] रात्रे याक
[illegible] सर्वे दीक्षिता [illegible] ॥ अहीने [illegible] दीक्षिते [illegible] व्यपदेश उपपद्यते नान्यथा तो व्यपदेशाद्व गच्छामो स्तिस
[illegible] सर्वकर्तृकत्वमिति ॥ अदक्षिणत्वाच्च ॥ इतश्च सर्वकर्तृकं सत्रं कुतः अदक्षिणत्वात् ॥ अदक्षिणानि सत्राणीत्यादुः ॥
[illegible] यतेन [illegible] सर्वकर्तृकत्वमुपपद्यते नान्यथा परकर्मकर्तृत्वे हि दक्षिणा
[illegible] नोपपद्यते [illegible] पर [illegible] तस्मादपि मन्यते सर्वकर्तृकाणि सत्राणीति द्वादशाहस्य सत्र
[illegible] नेन यजमानबहुत्वेन [illegible] द्वादशाह ए [illegible] उदाहरणं युक्तं यत्तु द्वादशाहमहीनं चक्ष
दशाह इति [illegible] लक्षणको द्वादशाहः सत्रमेवं लक्षणको हीन इति त
[illegible] बहुत्वेन [illegible] एते हि चोदनाः आसत यजंती
ति [illegible] सत्रं [illegible] यजमानबहुत्वेन चतुर्विंशतिप
रमाः [illegible] आसीरन्निति [illegible] भवतीभि यजति चोदनाद हीनत्व
[illegible] परिमाणत्वात् ॥ [illegible] लक्षणको हीन इति तदु [illegible] यजति चोदनाः नियतं चकर्तृपरि
[illegible] यजति चोदन [illegible] एतेन यजेते त्येवमादि कर्तृपरिमाणं चैषा
[illegible] नियतं परिमाणं [illegible] तिनं प्रयोजनं नान्यत्र गम्य मिति अहीने दक्षिणा शास्त्रं
गुणत्वा [illegible] ॥ पौंडरीकं एकादशरात्रः पौंडरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजे
[illegible] पौंडरीकं स्यात् ॥ अश्वसहस्रमेकादशमिति ॥ तत्र संदिह्यते प्रसहं किं प्रसुतमश्वसहस्रं
[illegible] सहस्रं [illegible] किं प्रायं अहीने दक्षिणा शास्त्रं प्रसहं विद्यते कुतः ॥ गुणत्वाद्दक्षि

[illegible] प्रधान [illegible] सल्लयाबदिति उपल [illegible] दक्षिणाउ [illegible] विधीयमानः प्रतिप्रधानमि
[illegible] मानं [illegible] भवन्ने व मिहापि दृष्टं प्रतिकर्मा न सामान्य चोदकए
व [illegible] भेद इति॥ सर्वस्यैक कर्म्यात्॥ नचैतद
[illegible] पुनः एक कर्म्यात्॥ एकं हि दक्षिणानां कार्यं क्रतिगानुमतं
[illegible] तस्तेन यक्तं गभस्य स्तेफल [illegible]
मितरं [illegible] बकवां [illegible] प्रति कर्मा व सायीन्यो द
कः [illegible] दक्षिणानां विधानमिति चोदको [illegible] इति न दोष
[illegible] कर्त्ता हि चोदनं कृतः प्रत्यहं दक्षिणानां माना
[illegible] अनानु [illegible] अतीति
[illegible] ॥ [illegible] दक्षिणानां सर्वासामेककर्मत्वा
[illegible] दक्षिणासां
कर्म [illegible] विशेष उच्यते सहस्रमपुन
[illegible] ॥ एकत्व मानस्तन वारयति तस्मा
[illegible] तेन धां ना
[illegible] इति द्वादश
हेतु वचनात्र प्रत्यहं दक्षिणाभेद [illegible] ॥ नचैतद [illegible] ज्ञातव्यमि

663
1937

ति॥ [illegible] द्वादशाहे [illegible] द्वादशाह शतं ददातीति पौंडरीक द्वादशा
ह [illegible] दक्षिणा [illegible] विशेष उच्यमानस्तथैव कर्मान्यत्व
[illegible] दक्षिणानां विशेष इति॥ परिक्रया [illegible] विशेषः स्यात्॥ नचै
[illegible] दक्षिणाभेद इति किंतर्हि सकृदेव दक्षिणा [illegible] कुतः॥ परिक्रयादि भागात् समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन्
[illegible] दक्षिणाविधीयते कथं तावत् [illegible] वर्णस्य
[illegible] विशेष उच्यते परिक्रयः [illegible] समुदायं चानी
[illegible] परिक्रयः [illegible] परिक्रयः [illegible] पौंडरीकशब्द सं
[illegible] परिक्रयविशेष उच्यमानस्य [illegible] भवतीति गम्यते॥ [illegible] पौंडरीकशब्दवाचे नावय
[illegible] असंभवादि [illegible] असंभवेन [illegible]
[illegible] परिक्रय इति [illegible] प्रयोगवचनानुग्रहः प्रयोग [illegible]
[illegible] ॥ भेदस्तु गुणसंयोगात्॥ [illegible] द्वादशाह प्रकृतिवि
शेषत्वात् पौंडरीकस्य [illegible] दक्षिणा [illegible] एवं च विशेष उच्यत इति तस्य [illegible]
[illegible] परिक्रयः [illegible] दक्षिणासंस्कार प्रयोजन
[illegible] परिक्रये [illegible] इति॥ प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत् सर्वासां सर्वविशेषत्वात्
पौंडरीक एवोदाहरणं [illegible] सकृदेव परिक्रय इति॥ अस्ति तु प्रकृतौ माध्यंदिने सवने दक्षिणानां
[illegible] माध्यंदिने सवने दक्षिणानीयंत इति न संशयः किं सर्वासां कालत्वेन प्रत्यहं आन

यत्स्तुतत्स्तुत्यत्वं अथवा प्रतिप्रकृतयत्नमिति किं प्राप्तं प्रत्यहं सर्वेषां संस्कारः स्यात् कुतः प्रकृतिवत् प्रकृतौ हि
सकृदादर्शितत्वाद् विकृतौ संस्कारा इदानीं हि देवसकलाः संस्कर्तव्या इति कृत्स्नानां प्राधान्यात् तद्गुणभवा अदर्शि
तानां सर्वेषां प्रता सर्वेषां यानन्तरं शेषभूतं शेषभूतस्य चार्थस्य यत्संस्कारः सतेन तेनान्ना प्रयुज्यत इति तस्मात्प्रत्यहं
सर्वसंस्कार इति ॥ एककार्यत्वान्नाति चेत् ॥ नन्वेतद् दर्शितं प्रत्यहं सर्वसंस्कार इति किं तर्हि सकृदेव संस्कारः स्यात् कुतः
एककार्यत्वाद् दर्शितानामनेकं कार्यमानमनंतरं चत्वनाद संस्कारसंस्कृतानां प्रतर्पणं कार्यं एकस्मिन्नपि चाहि
सत्संस्कारसंस्कृतसुदीयमानासु कृतं प्रोद्कार्यं इति भवन्ति संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति तस्मात्संस्क्रियेरन्निति ॥
स्याद्वत्सेपाकालभेदात् नचैनद्दर्शितसकृत्संस्कार इति किं तर्हि प्रत्यहं कुतः ॥ उत्पत्त्योकालभेदात् उत्पन्नो दक्षिणां
विशिष्टकालसंबंधः प्रभूतेन स्नानिष्णीतोके माध्यंदिने सवने दर्शितानीयंत इति सर्वाश्विनाः सर्वेषामन्तरांशे
प्रभूता नेयावन्तो माध्यंदिनाम्नि सवनाभिप्रिष्वंनेत भवं गम्यमानविशेषत्वाद्यस्मा माध्यंदिने सवने संस्क्रियेत
रनु तस्यैव संस्कारः परिलोपः स्यात् प्रयोगभेदात्वचान्यत्र संस्क्रियमाणा अन्यसंस्कृता भवंति तस्माद्भेदेन संस्क्रि
येरन्निति ॥ विप्रत्यसंस्कारो वचनाद्द्वादशाहवत् नन्वेतद्दर्शितं समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति किं तर्हि विभज्य
संस्क्रियेरन् कुतः ॥ वचनाद् द्वादशाहवत् ॥ द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादिसंस्कारो वचनात् क्रियते अन्वहं द्वादशं शतं द
दानीति यो द्वीकस्य द्वादशाह प्रकृतिर्ज्योतिष्टोमप्रकृतिस्तस्मात्पुरिकथं एकत्वेपि सति वचनाद्भेदेन संस्कार इ
ति ॥ लिंगेनद्रव्याविदेशे सर्वं प्रत्ययः स्याल्लिंगस्य सर्वागामित्वादग्नेयवत् ॥ अथ कर्मविशेषेषु श्रूयते यानो कृत्य
पामिधेन्यो भवंतीति तत्र संशयः किं सर्वत्र लोमनो लिंगाः कर्त्तव्याः सर्वा दाशतये ऋत्व आगमयत्सामिधेनीषु वि
निवेशकस्या उत कश्चिदेव तेन सर्वा इति किं प्राप्तं सर्वा एव लिंगा उपादेयाः कुतः लिंगस्य सर्वगामित्वात् इति तावद

७३

प्रयत्नेन भोवचः सामिधेन्यो भवन्तीति प्रत्ययशब्दसंबंधो भोहिलस्य गम्यतासु पादीयमानात्मसंबंधेन च शब्द उपलक्षणा
न्यात्तेषु संभवंतीत्यवीरविशेषात्कोन्तुपलक्षणं यितु येन हन्यतं लिंगमात्रसंबंधत्वेन विनियोजकेनेमत्या परिच्छि
न्नानां विशेषकं तस्माद विशेषात्सर्वास्तल्लिंगवत्य उपादेया आग्नेयवत् ॥ यथा कृत्तीषाणामाग्नेयेन संवत्सरमु
पभाव आसीत सूक्तेन सूक्तस्य विच्छेदा भवति आग्नेयेन सूक्तेन भेत्तुं सूक्ते यावंत्याग्नेयानि सूक्तानि दाशतयानि स
र्वाविशेषकाणि उपादीयंते एवमिहापि मनुष्ठं गामिः सामिधेनीकार्यं कर्त्तव्यमिति यथा चह गणे कृत्तीयमष्टुभा प्र
तीति सर्वेषामन्तां यद्वीयमाविशेषात् तत्सर्वं प्रयत्नेन तद्देहाप्यविशेषात् सर्वासामुपादानमिति यावदर्थं वा
र्थविशेषत्वादर्थेन परिमाणं स्यात् तस्मिंश्च लिंगसामर्थ्यं मन्येवेदं स्तिसर्वासां मनोलिंगानां दाशतयीनामाग
म इति किं तर्ह्यावदर्थमुपादेया इति कुतः अर्थशेषत्वात् ॥ कार्यशेषभावेनाहि सामिधेनीनामुपादानं तच्च कार्यं
मन्याभिरपि सिद्ध्यतीति सिद्धत्वात्कार्यस्य यद्यपि लक्षिताः संस्पर्शात् तथापि प्रयोजनाभावान्नोपा
दीयंत इति ॥ ननु च कार्यशेषभावः सर्वभवाचामिक इत्यादापि प्रत्यक्षवचनाल्लिंगपरिच्छिन्नाः सामिधेन्यो विधी
यंत इति सर्वासां विधानं भविष्यतीति ॥ अत्राभिधीयते सत्यं सर्वप्रत्यक्षवचनिकः शेषभावः न त्विह सामिधेन्या वि
धीयंते किं तर्हि वेदकभाषानां इत्यनापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते यथा कृत्यः सोयं विशेष उच्यमा
नो यावदस्य उपयत्नाएवं शेषकृतानां याववर्तीनं नापरा अपि तल्लिंगाः प्रयुज्यंते तस्माल्लिंगवतानां नियतानामु
पादानं न सर्वासामिति ॥ न चाल्लिंगवतीनां नावत् ॥ यथा नाम्नुरोधेन गुणादनिर्वाप्या एवं चलाघवं प्रयोगमनुभा
वश्च भविष्यतीत्यपि चात्रिवं एतस्नेलिंगमपि समर्थमेव कथं लिंगं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते ॥ तत्र
यद्यपि नाल्लिंगाः प्रयुज्यंते यास्त्विह प्रयुज्यंते ता स्तल्लिंगा एव नान्यलिंगाः तथापि लिंगमनुगृहीतमेव

665
1937

[illegible]

मोहक्रमः अहर्गणे ऽपि द्वादशाहः उत्पाद्यः कथं तदर्थं कृत्वा द्वादशाहमिति द्रव्यचोदकेनैव प्राप्यते यः ससोमावहरतीति भेदेन चोदयमानेनोपावहरणार्थं नवमीसिद्धेर् वत्सरधर्मा उत्पाद्यमिति ॥ मानं प्रस्तुत्यादवेत प्रकृतौ नैनद्दर्शनादुपा वहरणस्य तन्मेव हर्गणे चिंतने उक्तमेव दर्शाद्यादशाहउत्पाद्यमिति ॥ अत्र संशयः किं मानं प्रस्तुत्य प्रसृतो पावहरणं प्रस्तु त्याद्यमिति किं पार्श्वं मानं प्रस्तुत्याद्येन कुतः प्रकृतौ विनदर्शनाद्युपावहरणस्य ज्योतिष्टोमे न्यस्मिन्नमीयनेते नैवो पावहरणं क्रियते प्रकृतिवद्वीदकात्तु प्रदायनास्मिन्नेव काले उत्पाद्यमिति ॥ हरणे चाशुल संयोगादर्थाद्धि प्रक तौ तेन चैन दर्शिमानं प्रस्तुत्याद्यमिति किं मार्हे वरणं प्रस्तुत्याद्यं कुर्मश्चुत्वसंयोगभाव ॥ नाहिश्च्यूयते मानं प्रस्तुत्या द्यमिति श्रुत्यभावाच्च ॥ मंत्रं नतो प्यवरी चनेनैचै वेमि वस्य चार्थस्य प्रयोजकः पदार्थस्य स प्रयोजनं न स्त्रूय ते प्रस्तुत्य नत्का लूए एवचार्थ्यो भाग्यकाल इति हरणकाले चावेन प्रयोजनमिति हरणमेवचार्थ्ये प्रस्तुत्यादवे यमिति यदु क्तं प्रकृतौ मानेन महासत्वस्य हरेद दर्शनादिह वीरकास्तु प्रदायतत्काल एवोत्पाद्यमिति तस्मिन्ह न्य न भोन्यत नश्रूयते नैवास्ते पावहरणं कर्तव्यमिति किं त्वर्थाने न क्रियते एकत्वादन्हो नहि तद्द्वासो न्यनैव हृत मिति तन्नैव क्रियते यथार्थात्कृतं न नेचोदकः प्राप्यति अवाचनिकत्वात् ॥ न चैहतदेव वासेउ प्रयार्थं संप्र वति अहर्वद्वत्वात्तस्माद्धरणकाल एवोत्पाद्यमिति ॥ ॥ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभा ष्ये दशमस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ॥ पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुर ग्नीषोमीयो ऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति तत्र संशयः किं कृत्स्नः पशुरेकं हविरुत प्रत्यंगं हविर्भेद इति किं तावत् प्राप्तं एवं कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति कुतः समप्रस्य चोदितत्वात् समस्तो हि पशुरग्नीषोमे प्रति चोद्यते न प्रत्यंगं नाना ग्नीषोमीयता तस्मात्पश्वाकृतिश्च द्रव्यमभिधाराया ग्नीषोमाभ्यां दातव्यमंगं हविष्ट्वे पशुशब्दो लक्षणा

667
1937

श्रौ०भा० ७२ आ० १०

त्वान्न स्वकल्पस्य पशुरेकं हविः नहादर्शयति अथ स्वल्पाङ्गः कापेवाद दक्षिणात्पूर्वपृष्ठं यदस्यावदेयमेवं तत्सर्व स्य पशोरवदानं भवतीति अथ स्वल्पाङ्गैर्यावानां दक्षिणपूर्ववदस्य मेवदेयत्वं तत्सर्वस्य पशोरवदानं भवतीति कृत्स्न स्य पशोरवदानं कर्तव्यं दर्शयति यस्मादेकस्य पशुरेकं हविरिति ॥ ॥ प्रत्यंगं वा प्रकृदवदानानां पृथक्कल्पनात्वा त् ॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नेतदस्ति कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति किं तर्हि प्रत्यंगं हविरिति ॥ किं तर्हि प्रत्यंगं हविर्भेदः कुतः अंगानां पृथक्कल्पनत्वात् पृथग्गमनं गामिमकं मते हृदयस्यावद्यतिजिह्वाया अवद्यति वक्षसो अवद्यति दोषणोऽवद्यति पार्श्वयोरेव अभि पार्श्वयोरवद्यति दस्याघवद्यति अवद्यो रवद्यतीति हृदयादीनि कादिभ्यो वदानं श्रूयते न चैतदवि शेषेण पशोः संभवति तस्मात् दानी हृदयादीनां विशंसितव्यः पशुरस्मिंश्च विशंसमाने पशोः कृतिर्न भवति तदेव भवति पशोः कृत्स्नस्य पशुपकर्तुमर्हतीति पशोः कृतिकस्य अन्यस्य हृदयादीनि यानि तानि हृदीनि ते भ्योऽवदाय प्र दानं नान्येभ्यः अवयवेभ्यः एव यं शृणातीति एकस्मिन्नेव सोमरसो हविर्न सोमलता एवमत्रापि द्र ष्टव्यम् ॥ समस्तस्य संपन्नत्वं न दर्शितम् अपि भणिताः मकल्पन एव अप महृदयं मनस्मुक्तं तत्सुतरां मनेकं हविरुपप द्यते ॥ कथं कृत्स्नस्य पशोरवदानं मद्ये नागुआपस्तं तत्कृत्स्नस्य पशोरवदीयंत इति दर्शयति ॥ ॥ हविर्भेदात्क र्मभेदः स्यात्तस्मान्निरवदानं स्यात् ॥ प्रत्यंगं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतमिदमिदानीं संदिह्यते किं येनकेन चिदंगेन यदविशेषेण विकल्पो येन त्वमुतनः सर्वेभ्यो निरवदातव्यम् अथ वा परिसंख्या कियदिति किं वा सर्वे भ्योऽवदानमिति तत्र सर्वकर्मभ्यः सिद्ध इति किंकुतः हविर्भेदात् भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यान्यवदाने संकी र्तितानि अवशिष्टानि च पश्वाकृत्स्न प्रणाडस्था परिच्छिन्नानि तेभ्यः सर्वेभ्योऽवदातव्यमपश्वाकृत्स्नाद्धि केचिद्विशेष्याः परिच्छिन्नं तेन यदेकस्मादंगादवदीयेत न समग्राकृतिपरिच्छिन्नाः सर्वे विशेषा उपसंगृह्येरन् तेन पश्वाकृत्या

669
1937

गाकृत्स्नं भावेन तत्स्यात् ॥ अनेकविशेषणविशिष्टाभिरांगराशिं परिच्छिन्दंती अंगभावं नीता भवति नान्यथा एकहवि ष्ट्वापि पश्वाकृतिपरिच्छिन्नास्मादिशेषः सर्वावदानाभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव कं भवति पृथक्कुंभकाल्पितधूर्लगेष्वे कस्मादंगादवद्यमस्मिन्विशेषण्डनास्यात् अन्यस्त्वस्य वदानानि सर्वान्विशेषान्परिगृह्णाति तस्मात्सर्वेभ्योऽवदा नमिति ॥ आहृतस्तु पश्वाकृतिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां यावसंबंधश्रूयते पश्वाकृतिपृथक्श्रूयते तस्माद्विशेषपृथग्ग्रह णोपायः अवदानमितरवं तथाप्यवयवेन विशेषा गृह्यन्ते न तेनमन्यविशेषः अविशेषो गृहीतो कोवा नेति अतः सर्वग्रहणे यथोपनयनाद्यस्तु महापशुविशेषेण स्त्वैनेते न विवाचित्सत्त्वमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्यापश्वाकृत्य परिच्छेदं यद्यपि स्वपिक्षोर्णीगादश्रावनीति अवाहरंतं प्रत्यायितस्यात् तस्मात्सर्वेभ्योऽवदातव्यं हृदयादिभ्यो विशि ष्टात् ॥ ॥ अपभागमवदशिर्ष्टं प्रतिसंख्यास्यात् ॥ हृदयादिभ्योऽवदातव्यं नावशिष्टात् कुतः तेषां निर्देशात् ताभिर्हि सं नेहृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ अभिपशोरवदानानीति तथा प्रदेशेषानेवं विधिर्न संभवत्यानर्थक्यात् नानुवादः निर्गुणं चपुनः श्रवणमितरेषामनुज्ञानां परिसंख्यायकं भवति यथा न पंचपंचनखा भक्ष्या इति प्रविशिष्टः प्रतिषेध एवमेव परिसंख्या यामध्येन प्रश्नियमाभ्यां प्रयत्नेन धीयते पशो आश्रमयग्रहणं परिसंख्यार्थमन्तस्मिन्नेव मिहापि समीति गस्मान्न परिसंख्येति ॥ ॥ तेषां नान्यदवदानं तंत्रविशसन्निधि निर्देशात्पशोः संख्यावदानत्वात् ॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्त यति सूचेन्तु दशपरिसंख्येति तत्राहि तत्र शेषाः अस्त्यार्थमहणं परार्थकल्पनामाधिवाधिकत्वयदुक्तं निर्देशादि ति नेतदथ तेषां हृदयादीनां यवदानत्वं विशसन्निधिनिर्देशो न्योन्यवचनव्यक्तिर्भवति एकादशैव पशोरवदानानीम्य धिकान्यन्यवदानानि नानीहादिशं नयत्येवेति कथं तदेकादशधा हृदयमिति नान्यथानिर्दिष्टद्दश वदानानीति कुतः नान्यदवदानमनुहृदयं तेहृदयादीनेकादशत्र्येनाभिः पशोरवदानानीति तत्र सामान्यादेवेषामवदि

[illegible]

॥ अपि [illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] देवनाद्वेषणस्वकार्यां कुर्वन्त्यानीतिवस्तान्तरं गतु
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ कुतः आम्नायमेवहि [illegible] दर्शयति [illegible]
[illegible] ॥ इतरथा [illegible] दर्शनं स्यात् सर्व [illegible]
[illegible] ॥ ॥ श्रुताश्रुतापदेशात्परिसंख्यानात्तु [illegible]
[illegible] श्रुताश्रुतोपदेशा [illegible] मांसान्न [illegible]
[illegible] ॥ अश्रुतदर्शनेनोपपद्यते परिसंख्याने तु सति हृदयादिभ्यो [illegible]
[illegible] तेषां श्रवणं स्यात् अश्रुतदर्शनेनोपपद्येत तस्मादपि परिसं
ख्याति ॥ ॥ [illegible] ॥ अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो [illegible] सितोयद
[illegible] वाजे [illegible] किं मिथ्या
[illegible] इति कुतः ॥ एवं [illegible]
[illegible] भविष्यति ॥ अंग
[illegible] स्यात् [illegible] त्रीणि यानि कानिचिदंगानि [illegible] त्रिभिरंगै
[illegible] विधानं स्यात् [illegible] अंगशब्द
[illegible] साधारण्यात् क्रियायामेकस्मि
[illegible] ॥ [illegible] समाहार एषः समासः एषां समाहार उक्तः एकक्रियागुणसं

671
1937

आ·३०

३७

इतिसम
भवान्नानित्रयमामिल्यीयसमाहारउक्तेयदोषः पूर्वाङ्कीरग्नयेसमवयति गृहस्य मध्यन्तः श्रोण्याजघानत इतिसम
भवानात्रिणीमनिश्रयानुमावसमाहारउक्तं यदोषः पूर्वाङ्कीरग्नयेसमवयतिक्रियसातस्मादेनानित्र्यंगानिएतानि-सानिज्याये
रतानंसमाहारः एकेषामिनागुणेनस्वमाहारः एकयाचसमवद्यतिक्रियसातस्मादेतानि त्र्यंगानिएतानिज्याये
मानि अतोवचनप्रामाण्यादनिज्यायेपैसत्र्यंगेस्विष्टकृतेनयरवनुयथाशरमयंवार्हिर्भवनीतिवचनप्रामाण्याछेरे
कुशवाप्यंनेएवमिदापीज्यायोपनव्याशिष्यनइत्याहइज्याशेषाणांप्रतिपत्तिरेवांनचाज्येनेज्यायांक्रियमाणायामे
ननशमिपामिमनत्थारिज्यारोषाणांकार्यंवर्तमानानिनेज्याविशेषा किंकारणमृतानिभवितुमर्हंतीति अत्रोच्यतेय
पनिमवियायंवनयाभिनान्वयातस्यानिर्दृताभिज्याशेषैः कर्त्तव्यतायामनिज्याशेषाणिविधीयंतेतंत्रप्रतिपादइष्यंतइ
मि॥ ॥भद्यूडीदोनुस्यंनवदिडाभक्षविकारःस्यात आस्तिज्योतिष्टोमेपयुरग्नीषोमीयोयादीक्षितायदग्नीषोमी
यंपशुमालभंतइतितत्रेदमाम्नायते अद्यूडीहोत्रेहरंतीतिअत्रेयोर्थः मांसविकः किमध्यूडीहोतुर्भक्षस्यविका
रःउताविकारोहेतुनियम्यमइति कथंविकारःस्यात कथंवानियमइति यद्यध्यूडीविधीयतेहोत्रेहरंस्येतदनूद्य
नतोविकारः अथाध्यूडीमुद्दिश्यहोत्रेहरंतीतिविधीयतेततोनियमः किंप्राप्तंहेतुर्भक्षस्यविकारःस्यात॥ कुतः पू
र्वमध्यूडीअदेवतेशेषत्वादेवाभक्षत्वेप्राप्तांगशाकपोनुनदितुंयतोविधीयतेहोत्रभागहरणंअध्यूडीमवंतीहो
महरणेमस्यस्याध्यूडामनिकमिडाभक्षणंनिवर्त्तयतीतिभगवन्यथानिज्याशेषस्यमेरिज्याशेषाणिनिवर्त्यंतेत
त्वं॥शेषेवासमवेतत्वाद्व्यवनियमःस्यात॥वाशब्दःपक्षंव्यावर्त्तयतिइडाभक्षविकारःअभागिनियमइतिक ३५
धंस्यादइडाभक्षविकारोवद्यपूर्वाध्यूडीस्याशाहीडायोसमवेतिवकथमनवस्तिभिरिडांवर्त्तयंतीतितस्याहर
णमासंहोवस्तवंयेननमामःअविधीयतेयामिनायध्यूडीहरंतीतांहोत्रेनान्यस्याइतिदोत्रेतंन्यंभक्षंकुर्वंतीतिअविधहो
त्रेहरंतीत्यावंतर्यादिकवाक्यनामअसाहनरस्मिनपक्षेअध्यूडीहरंतीतिहोरशब्दअवधानात्कल्पवितव्याभवेत्

673
1937

देतस्माद्धांमनियमोरयवयथावगुर्युकंरयमअर्थवेदइानीतिरयस्यवाक्यांतरेणप्राप्तत्वाद्व्यवधानाङ्घ्रापुभागिव
यमःएवमिडाविशेषेणाननियमइति॥ ॥आगामस्यातुवैवस्यात॥तुशब्दःपक्षंव्यावर्त्तयतिनभागेनियमइतिइडाभक्ष
विकारइतिकुतः गामिशास्ववैवेकमध्यूडीप्राप्नुयात॥नाक्तिदुक्कमनस्विभिरिडांवर्धयंतीति॥उच्यते॥ अनुवाद
स्वरूपत्वादस्यांमाशस्यात्स्थानस्विकानांवचनांवचनांतरेणअथयद्यपरिशेष्येतेनयामवेनतयाम्यामानयतियद्दर्स्य
माप्नतिअद्यांवयसाम्निमननलसाविशिष्टमित्यनुवादइतिनम्यतेनवनत्रात्यध्यूडीकीर्त्यतेतस्मादभावाअभाव
वदन्हरणमुद्दिश्यविधीयतेयतुअवधानादभागिविकवाक्यनानकल्पयितव्येति अपूर्वत्वादध्यूडीअनुवादाभावे
नर्थकत्वपरिहारायकल्प्यविचारः॥एवंवक्तव्यपरगतहरणंविहितंभविष्यमिइतरथानुदोत्रध्यूडीसंबंधोविधीयते
मस्यपदगतंतस्मादविनभक्षविकारइति॥ ॥अपिवादानमात्रंस्यादुकएवानभिसंयोगात॥अपिवेतिपक्षव्या
वृत्तिः यथ्रसंनवचनांतरेण इडाभक्षणंध्यूडीप्राप्ताअपूर्वाविधीयतेनेनतर्हिभक्षविकारःस्यात्शेषभक्षविशिष्टत्वात
गुणरपक्षंव्यावर्त्तयभिदानमात्रमेततेविकारइति॥नेतदानंदातुरभावात्संशुद्धिंवसंकल्पितोयागेवर्जयित्वानान्यत
स्वकार्यामिथितेनस्वाम्यभावाद्दानंनास्तिकथंस्वाम्यभावः॥शेषंमत्यविशिष्टत्वाछेषंप्रतियथायजमानस्तथाहोता॥उक्त
मपिनभवतीइव्यस्येतिकार्णनास्तिअभिकस्तुभक्षशब्दानभिसंयोगेनक्रमः चतुर्थीश्रवणात्चतुर्थीतादर्थ्येमव
तिहोत्रार्था अध्यूडीयताहोताभिप्रेयतेस्वाहोनुरूपकरोतिसाभक्षमाणांसामर्थ्यजननदृष्टस्ययथान्वयमावत्यावमात्रयो
पकारिणीभवतितन्वचनुर्थ्याश्रुतिरणयते इतरथाह्यदृश्यमानेउपकारेचतुर्थ्याश्रुतिबाध्येतनस्मादिडाभक्षविका
रइति॥ ॥अग्नीधश्चवनिधुनाध्यूडीवत॥तत्रैवाग्नीषोमीयपशौश्रूयतेवनिष्ठुमग्नीधइतितत्राधिकारसदेशोय
मयंसंशयःसइदापिकिंवनिष्ठुरग्नीधोभक्षस्याविकारःउतनस्यभागेनियम्यतइतिसएवपूर्वःपक्षःअपूर्वत्वाद्दि

धीयतेतस्मादिकारइतितस्यवदंवांतरंयवनांतरेण प्राप्तत्वाद्रागेनियमइतितत्संदेवोच्यते अनस्थिभिरिडां वद्धं यंनीत्य
नुवादप्राप्तोवनिष्टार्वधीयनइति अत्राह यनिष्टुरपितत्रसंकीर्तनात् प्राप्तइति अत्रोच्यते यनिष्टं प्राशनीत्येतावनत्रेतेनेडायां
प्राशनमात्रंतस्याविधीयनेइडासंस्कारार्थेननामाविडानन स्वभक्षशब्दसंयोगस्तस्मात्प्राशनमात्रंतस्यनभक्षप्राप्तिः
पूर्वस्मिन्वचनेनचतुर्थासंबंधःतस्मिनदग्नीध्रइतिचतुर्थीसंबंधेनभक्षणंविधीयतेतस्मात्पूर्वेणाधिकारणेनतुल्यार्थां
कार्यातुल्यतासूत्रेणदृश्यतेसर्वेषामधिकरणप्रदेशेषु अतुल्याशंकानिवर्तते॥ ॥अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्या
भक्षत्वम्॥ अस्ति आतिष्टोमपशुरग्नीषोमीयोयोदीक्षितोयदग्नीषोमीयंपशुमालभेतइति॥ अस्ति तत्रमैत्रावरुणस्य
त्विजंप्रतिसंदेहः किंतस्यचोदकप्राप्तःशेषभक्षोस्तिनेतिकिंप्राप्तं अप्राकृतोसौनतस्यभक्षःक्रियमाणप्रकृतिवत्कृतंभ
वतितस्मादप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वं॥ स्याद्वाहोत्राध्वर्युविकारत्वात्तयोःकर्माभिसंबंधात्॥ स्याद्वामैत्रावरुण
स्यभक्षःप्रैषप्रत्युपस्थानाध्वर्युविकारोनुवचनेपदोतुःतस्मान्मैत्रावरुणःप्रेष्यतिचानुवादेतिअतस्तस्यतयोःकर्माभिसंबं
धादर्थापत्त्याभक्षसंलंभनतस्मात्सभक्षःस्यादिति॥ ॥विभागस्याद्विकर्मत्वात्॥ अथेदानीमैत्रावरुणमेवप्रतिभव
तिसंशयः किंद्विभागोमैत्रावरुणत्वानेकभागइतिकिंप्राप्तंविभागःस्यात्॥ अध्वर्युविकारत्वादध्वर्युभागंप्राप्नोतिहोतृ
विकारत्वाद्धोतृभागंप्राप्नोतितस्माद्विभागःस्यादिति॥ ॥एकत्वाद्वैकभागःस्यात्भागस्याश्रुतिभूतत्वात्॥ वाशब्दःपक्षंव्या
वर्तयतिनद्विभागःस्यात् एकोभागोभवेदितिकुतः॥ भागस्याकृतिभूतत्वान्नहोध्वर्युभागोमैत्रावरुणस्यश्रूयतेनापि
होतृभागः यदिस्यभोक्तृयथातामेकेनभागेनकृतेपिसंस्कारेद्वितीयोपिवचनप्रामाण्यात्स्यात् चोदकेनतयोःप्राप्तिर्गम्य
तेनत्वेकत्वान्मैत्रावरुणस्यएकेनवभागेनयावतीप्राकृतीशक्तिःप्राकृतेतिद्वितीयंभागंचोदकेनप्रापयतितस्मादेकभागः
स्यादिति॥ ॥प्रतिप्रस्थातुश्चवपाश्रयणात्॥ अग्नीषोमीयएवपशौप्रतिप्रस्थातानामप्रत्यक्षेकश्रूयतेतंप्रतिसंदेहः

[illegible] किंतस्यभक्षोस्तिनेतिकिंप्राप्तंभवेदितिकुतएषासविश्रपयतिअध्वर्युकर्मकरोतिप्रतिप्रस्थातावपांश्रपयतीतितस्मा
[illegible] इति॥ ॥अभक्षोवाकर्मभेदात्तस्यास्सर्वप्रधानत्वात् अभक्षःस्यात्प्रतिप्रस्थाताकुतः यास्मिन्क्रायेस्यादध्व
[illegible] विपामलीश्रपयतितस्मात्सर्वप्रधानत्वं॥ नत्रशेषाभावात्किंभक्षयेत्॥ यत्रशेषोस्तिद्रव्या
[illegible] विकारः उत्पत्तिवशाप्पूर्वसंयोगात्पूर्वात् चोदकोनयस्यापूर्वस्यत्वशेषःप्रतिपाद्यतेतस्यतत्कर्म
करोतुभक्ष [illegible] अन्यत्कर्मकोभक्षयतिनउपकाराभावादनंगंस्यात्॥ तस्मान्नान्यकर्मणिभ
क्षणंचोदकः [illegible] ध्वर्युविकारः अवदानंकरोतिदक्षिणतोनिधापयतिप्रतिप्रस्थातावद्यति
ति॥ [illegible] अथवा अनात्कार्यमेतदवदानंअन्यत्कार्यंप्राकृतेतत्रप्राकृतोयज
नारंभः [illegible] समदानारंभः तत्रप्रकृतोप्रदानेचिकीर्षितेर्थादध्वर्यादितोवदानंनिवर्तयतिनचान्य
[illegible] कर्तव्यंतेसंनिधानादध्वर्युरेवकरोतिनतत्रिपायोगतस्तत्राध्वर्युकर्मयत्रार्थाकृतंनतत्रचोदकःप्रापयति
[illegible] कर्तव्यंप्रतिप्रस्थातुर्वचनंनियमार्थंतस्मात्तावच्छिन्नमपिप्रतिप्रस्थाताध्वर्युकर्मणिव
[illegible] अभक्षःस्यात्॥ ॥[illegible] भाकृतस्यविधिग्रहणात्पुनःश्रुतिरनर्थिकास्यात्॥ चातुर्मास्येषुश्रूयतेगरु
[illegible] इतितत्रेदंसमामनंतिआज्यभागौयजतीतितत्रसंशयःकिंचोदकेनप्राप्तयोरा
[illegible] चोदकेननैनेनचद्वाभ्यामेकंकर्मचोद्यतेकिमर्थंवादार्थग्रहणमुताधिकयोःकर्मांतरयो
[illegible] आज्यभागौवर्जयित्वान्यच्चोदकःप्रापयतिअथवाचोदकेनाज्यभागावेवप्राप्येतेचोदकेन
[illegible] अपूर्वोयदमेधीयइतिकिंप्राप्तंविकृतावेकस्यांप्रकृतयोराज्यभागयोःप्राप्तयोर्गृह्यमाणयोःपुनःश्रवणमन

675 / 1937

[illegible] देविमन्यतोक्तमेवस्वारात्
[illegible] रितनतुस्तुतेनेव [illegible]
[illegible] नेनह्यास्नोतेह
[illegible] त्वमेवात्मगोयजते
[illegible] एवचेन यकारेण यागः सकार्यकेनु
[illegible] यत्पदे अप्येआत्मानमावहेतित
[illegible] विषेहमवपरेत्पन्नमागवचनेनक
[illegible] ॥ ॥नचायच स्पष्टस्याव
[illegible] वता नावेंद्राग्निरुक्तः अग्निमावहेत्यावेदो
[illegible] देवचनेनात्माग वत्सउनयात्मनामेय
[illegible] वाद्योनर्थकः नेस्युक्तेअर्थवादो
[illegible] सीतलकारिवतोषशवासंसुक्तइति
[illegible] पूर्वत्वात् ॥अथवाधिकयोःक
[illegible] किंवदेउपदिशतियागोवत्रकर्तव्या
[illegible] दार्थवादिकार्थताव
[illegible] इत्यर्थवादः संकीर्त्यति ॥ ॥उच्यतेनवा ७७

677
(933)

[illegible] विहितेर्ये वाक्यांतरे र्थवादेनकिंचित्प्रयोजनमस्तितस्माद्यागांतरविधानार्थवादः ॥ननुयागांतरंनास्त्याज्यभाग
[illegible] तेआज्यभागधर्मकंभविष्यति ॥नचगुणसंकीर्तनमस्तियथारपिमन्ताबाज्यभागोयजती तिनचान्योवचन
[illegible] स्तियथानान्याबाकृतिपुरस्ताज्जुह्वादितिनोदित्वास्रुवेणाघारमाघारयतीतिवचनेएतेषुसत्स्वेवमर्थवत्तास्या
[illegible] मनमपूर्वत्वादेवमपूर्वमर्थंकरिष्यतिइतरथानिर्विशिष्टाउत्पत्तिःस्यात् किंपुनरत्रकर्मांतरलक्ष
[illegible] पनःश्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्यादित्यनःकर्मेण प्रधानयागादुपरिष्टाद्यो यागावाज्यभागधर्माकोवि
[illegible] नेअज्ञातोआप्येनेदत्यर्थः॥ ॥इतिप्रतिषेधःस्यादितिचेत् ॥इतिचेत्पश्यसिकर्मांतरचोदनेतिअन्यतस्याउप
भावाविविनामसंकीर्तनेसतिअनाज्यभागानशक्यप्रतिषेधयतुंतद्धर्मकत्वेनलक्षणाशब्दः आज्यभागाविति चविशे
षणस्यविवक्षास्यात्तस्मात्तस्यन्नकर्मांतरवचनंकिंतुपरिसंख्ययाप्रतिषेधःस्यात् यथापंचनखाभक्ष्या इति शशादी
नानांपंचानांसंकीर्तनादन्येषांभक्षणंप्रतिषिध्यतेअयमर्थोवाक्येनगम्यतेइत्येवमिहापिअन्येषामंगानांप्रतिषेधोभ
विष्यतीति॥ ॥नाश्रुतित्वात्॥नैतदेवंनह्यत्रप्रतिषेधेवाकिंचित्पदंश्रूयतेनार्थांतरांगेवचनेवासंप्रतिपन्नपदार्थको
वाक्यार्थःप्रमाणंभवतिपदार्थोहिवाक्यार्थस्यमूलंनास्यपृथक्सिद्धिरस्तीतितदुक्तंतद्भूतानांक्रियार्थेनसमाम्नायोऽर्थ
स्यतन्निमित्तत्वादितितस्मान्नप्रतिषेधः॥नत्रहित्रयोदोषाःअस्वार्थग्रहणंपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चतस्मात्कर्मांत
रमेवेति॥ ॥अग्रहणादितिचेत्॥इतिचेत्पश्यसिकर्मांतरचोदनेतिउक्तस्तत्रदोषःसएवमहांस्तस्मात्किंभवतुआ
ज्यभागवेदनग्रहणमन्येषामंगानांचोदकेनस्वशब्देनाज्यभागोदृष्टश्चोदकेनैनप्रापयतीत्यन्यान्यंगानिप्रापयिष्य
तीतिकिमेवंभविष्यतिसंहत्यकारितानकल्पयिष्येतिनचोदकप्राप्तयोर्वाक्यांतरेणार्थवादवचनमनर्थकंनाप्रतिज्ञा
नमभ्युपगतंभविष्यतिविस्पष्टंसंज्ञाग्रहणंनपुनःश्रुतिरित्येतन्नाकर्मांतरंकल्पयिष्यतियथादेवदत्तो---ग्रतोऽश्रु

[illegible]

स्या कृत्स्नमीयासंबंधोन्माप्यः तस्मात्तत्रापि विवादके नांगानि गृह्णंत इति गृहीतेषु च प्राकृतेषु वैकृतानामंगानां वि
धानमनर्थकं मा भूदिति तेषामंगवतां कल्पयिता सर्वांगोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियत एवेति॥ ॥ततो
पिवायवङ्कं स्यात्॥ गृहमेधीयएवोदाहरणं तत्रेयोर्थः समभिगतः आज्यभागाभ्यामेवैनं न्निशकासमन्यान्यंगानि
न गृह्णातीति उच्यते किमेष एवोत्सर्गः सर्वाण्येवान्यंगानि न गृह्णातीति आह एवं खलु प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते ततो
पियावङ्कं स्यादेवमुक्तं मंमान्यंगानि न गृह्णातीति आगम्यमानो विशेषेण गृहीषाङ्क्ष्यते चात्र विशेषः प्रत्यक्षस्य
हीनत्वादाज्यभागयोरिति अतो यस्य प्रत्यक्षवचनं सर्वयत्र पुनर्गम्यते विशेषः तस्माद्यावदुपयुक्तं स्यात् अथाग्ना
येसमवद्यति इडामुपह्वयतीति॥ स्विष्टकृतं भासणप्रतिषेधः स्यात्॥ तुल्यकारणत्वात्॥ अस्ति गृहमेधीयस्त
त्रेयोर्थः समधिगतः अपूर्वो गृहमेधीय इति तत्रेदमामनंति॥ अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति अथेदानीमिदं संदिह्यते
किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसंख्याकः स्विष्टकृच्छब्दः॥ उतनेति आह नन्वपूर्वत्वाद् गृहमेधीयस्यानेन
शेषभक्षा विद्यंते अत्रोच्यते पूर्ववद् गृहमेधीय इति कृत्वा चिंतेयं पूर्वस्याधिकरणस्य प्रयोजनं चिंत्यते यदि परिसं
भवेदाज्यभागाभ्यां यागापरिसंख्यायेरन् तेनान्य न इदमपि किं प्रयोजनं भवति स्विष्टकृद्वचनेन शेषभक्षा किं प
रिसंख्यायंते नेति किं प्राप्तं स्विष्टकृति श्रूयमाणे परिसंख्यायरन् भक्षाः कुतः तुल्यकारणत्वात् तद्यदि का
र्णं स्विष्टकृतो भक्षणं च उभयमपि शेषसंस्कारार्थं तत्र वचनाद्यं शेषसंस्कारो भवति नान्य इति मतिषिध्यरन्
भक्षाः॥ ॥अप्रतिषेधो वा दर्शनानादिडायां स्यात्॥ यथैव पुनः स्विष्टकृतः श्रवणं न्येषां शेषकार्याणामदर्शनं
तिशेषभक्षान संतीति उच्यते॥ एवं भक्षाणां दर्शनाद् भक्षाः संतीति गम्यते दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणं किं
तद्दर्शनमिडामुपह्वयतीति उपह्वानमभ्यनुज्ञानं न एतिभक्षयो भवति नासति भक्षे प्रतिषेधः प्रतिषेधो वा

[illegible]

[illegible] यनेनलाघवेन चस्तु
[illegible] तकल्पना यांतस्मात्
[illegible] इत्येवोदाहरणं शांध्विडांनाः

७२

681
1937

[illegible] संनिशंतेन च पञ्जीसंख्या न यंतीति ॥ दृडांनानिश्चाः संनिश्चंतेना [illegible]
[illegible] सांप्रानिकुः किंपुरेण संपुना शंनिखंना संतिष्ठते उतपूर्वे [illegible]
किंमात्रपूर्वाभ्यां शांध्वि डाभ्यामिति कुतः पूर्वाभ्यां संस्थापयि [illegible]
ननु कुर्यादित्यु अनेउ तराभ्या मपि संख्या पयतु ॥ शार्थ [illegible]
[illegible] शार्थनु परिच्छित्स्यामः य द्युत्तराभ्यामपि संस्थाप्येन [illegible]
नेन स्यादनि यमः पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां चे लेवं प्राप्ति भूमः ॥ उत्तरा [illegible]
तिपे धार्थवान् भ नतिय द्युत्तराभ्यां न संस्थाप्येतेनैव [illegible]
स्य नित्यानुवादत्व मुक्तमुच्य नेन च सत्यां गतौ तन्या [illegible]
साधकं भवति प्रा निरुच्यतामिति प सेहि लिंगस्या [illegible]
[illegible] इत्यं प्रा पि वर्दा वि शेषो ना वग [illegible]
[illegible] वायुवभिर्ता नात्से वा मनु [illegible]
[illegible] वा गरीत्वाद त्रं [illegible]
[illegible] आ मितितो मा त्सानीति [illegible]
[illegible] भद्दि [illegible]
[illegible] शांध्वि [illegible]
[illegible] इति पूर्वाभ्या मेवेति कुतः मह शांध्वंता [illegible]
[illegible] संध्याने पि भीमवे शांध्वि अं तासंधि [illegible] वर्णाना शांध्वि अवा च जानिष्ठति

आ॰१०

[illegible] पूर्व [illegible] निषेधेन प्रमाने पूर्वाभ्यां च न प्रवर्त्ततोन्तरा
[illegible] प्रतिषेधस्य तत्राद्युक्तात्तस्मान्न
[illegible] प्रतिषेधोयं कुतः कपर्दे वा सुराः सत्य
[illegible] मानं देवान पञ्चमं तेनाय
[illegible] त्याद्रियं तत्पातिथ्यानिर्व
[illegible] तिलत्राहुतस्य पूर्वमप
[illegible] परं कर्त्तव्यमिति ॥ ॥उपस
[illegible] उपसाद्यंतस्तेनाः प्रकृत्यामनंति अप्र
[illegible] अन्य पूर्वं कर्त्तव्यं अथ किं यावदुपदिष्टं ना
[illegible] उपसत्सु यावत्सति सिध्यं तावन्न कर्त्तव्यं अ
[illegible] दकमात्रं न वा स्यात्तस्माद
[illegible] ॥ न चैतदस्ति प्रतिषिद्धं सर्वं विना सर्वं क
[illegible] परिसंख्यायते आतिथिष्टिरासीत् [illegible] पुनरान्या ८७
[illegible] ॥ न चैतदस्ति यावदु
[illegible] कृतार्थः
[illegible]

[illegible] सर्वे [illegible] ॥ [illegible] अन्यस्तु
[illegible] पुनः प्रति प्रस
[illegible] संख्या प्रति षिद्धं
[illegible] ॥अथ वा अपूर्वा वाउपसदः अग्निज्या
[illegible] ॥ [illegible] देवतानामपदिश्य प्रधानदेव
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] तदेव [illegible]
[illegible] तस्मादिहाप्ये
[illegible] ॥ [illegible] कपाले नान्य
[illegible] अपवर्ग [illegible]
[illegible] अपूर्वा व भूय इति किं प्रा
[illegible] ॥ अपवर्गः प्रयाजान्यजस्वअपवर्ग
[illegible] तस्मादन्यत्स्या
[illegible] ग्रहणं अप्सुमंता [illegible] तत् मन्यते स्म ॥ ॥
[illegible] ॥ न चैतदस्ति [illegible] कर्त्तव्य मिति किं [illegible] प्रतिषेधः स्यात्कुतः
[illegible] तस्यैते [illegible] लिंगक्रमाभ्यां

683
1937

[illegible] नाज्यभागावप्सु मंतायिवनिर्गुणामिवेदं वचन
[illegible] प्रयाजान्यजतिभ पबर्हि यावनुयाजो यजतीति परिसंख्या
[illegible] तस्माच्छेषाणां मंत्राणां परिसंख्येति॥ ॥प्रयाजां चेकदेशप्रतिप
[illegible] तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति न चैतदस्ति परिसंख्येति त्रिदोषा हि परिसंख्येत्यु
[illegible] प्रयाजान्यजतीति एषविधिः प्रयाजेऽपि प्राप्नोति॥अपव
[illegible] प्रतिषेधः प्रयाजविधिर्वा विकल्पते तेन अप्राप्तस्य बर्हिषः प्रतिषेधोनुपपन्नः उभयविधा
[illegible] तस्मान्तेशेष परिसंख्या आज्यभागयोर्ग्रहणमित्यनुवादग्रहमेर्थाय
[illegible] स्यात्॥आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामिच्छन्ति
[illegible] स्यादपूर्वो विधय इति॥ ॥विरोधिनामेकश्रुतो नियमः स्याद्ग्रहणः स्यार्थवत्वा
य॥ [illegible] ॥अस्ति वाजपेयः शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति तत्र श्रूयते खादिरो यू
पो भवति [illegible] खादिरं वेति तथान्यत्र श्रूयते बद्धं स्तंभं भवति
[illegible] त्रेधातव्यायां श्रूयते यवमयो मध्यम इति तत्र संशयः किं यवमयोऽत्रा
[illegible] विरोधिनामन्यतमस्मिन् श्रूयमाणे नियमः स्यात् खादिर एव यूपो भवेद्
[illegible] ग्रहणस्यार्थवत्वात् एवं हि तत् खादिरयवानां ग्रहणमनर्थकं [illegible] इतरथा
[illegible] श्रुत्यादिविशिष्टः खादिरादयः चोदकप्राप्तपलाशादीन् [illegible]
[illegible] ॥ उभयदेव प्राप्नोतीति चेत्॥ [illegible]

[illegible]
[illegible] ॥अथेदानीं [illegible] वचनत्वाद्दृशि
[illegible] तस्माद्विकल्प
[illegible] स्यात्॥ [illegible] नैकवाक्यताम
[illegible] गृहीतेन पलाशविशि
[illegible] गृहीतेन पलाशविशिष्टः तस्मा
[illegible] पलाशादिभिर्विकल्प इति
[illegible] ॥ [illegible] आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् कामोग्नी

685
1937

मी॰भा॰
८२

[illegible] विकारार्थत्वसंभव[illegible] सर्वस्य काम ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इतित्रै
[illegible] किं प्राकृतं [illegible] देवतांतरं [illegible] जैन उतनाभिव जैनइति सर्वेषामेवं जातीयकानां उत्पन्नानां
द्रव्याद्देवतान्तरे [illegible] चोदकस्य [illegible] गृहीते चोदकेन द्रव्यदेवते विधिर्नैव प्राप्ते द्रव्यदेवतं प्रति
नियतां [illegible] प्रापयिष्यतीति ॥ अ[illegible] ग्रहणाद्द्रव्याभिति दिहासिद्धं ॥ ॥ अधि
कन्यादिनिवेद ॥ [illegible] प्रापयिष्यतीति नैतदेवमधिकं स्या
त् [illegible] प्रापयति ॥ [illegible] भविष्यति चोदकः प्रापयिष्यतीति तदेवमधिकं
स्यात् [illegible] चोदकः प्रापयति ॥ [illegible] भविष्यति [illegible] वचनमापितमन्ये चोदके
नतिनार्थाभावात् ॥ [illegible] अर्थाभावात् [illegible] सत्यं चोदकेन प्रापितं प्रत्यक्षश्रुत्यानम
[illegible] द्रव्यदेवतं [illegible] एकेनैव द्रव्येण एकया च देवतया निवर्त्तयितव्यः श्रूयते आ
[illegible] निर्वपेत् [illegible] साहाय्यापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो बाध्यते अथ तेन निवर्त्तेन चो
दकमापितस्य ना किंचिदस्ति [illegible] ॥ ॥ अथैकार्थविकारेण प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः
स्यात् ॥ क्वचित्कर्मविशेषे [illegible] भवतीति न संशयः किं प्राकृतमप्यूपद्रव्यं बाध्यते उत न प्राप्नोति इति
किं प्राप्तं एकार्थविकारे [illegible] विकारेण भवति न प्राकृतस्य खादिरादेः [illegible]
यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य [illegible] यूपद्रव्यस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि [illegible]
[illegible] विकल्पः स्यात् चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च [illegible] ॥ इति चेत् [illegible]
[illegible] चोदकानुग्रहो भविष्यति तस्मात् [illegible]

नैरर्थक्यं [illegible] [illegible] प्रकृतौ [illegible] [illegible] भवति [illegible]
द्रव्येण [illegible] प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्त्तते इति ॥ ॥ १०॥
[illegible] नियमः स्यात् ॥ [illegible] गुणशास्त्रं यदेतत्स्यात्सो [illegible]
[illegible] निर्वपेत् [illegible] निर्वपेत् [illegible]
[illegible] निर्वप [illegible] संशयः किं [illegible]
[illegible] नियमः स्यात् ॥ [illegible] ग्रहणस्य गुणार्थत्वा
त् ॥ [illegible] ग्रहणं गुणार्थं [illegible]
[illegible] भवति [illegible] संबंधे [illegible]
[illegible] एवं जातीयकेन
[illegible] गुणो पदेशो भवति
[illegible] शास्त्रं [illegible] संभवान्निवर्त्ते
[illegible] व्रीहीणां श्रुतत्वात् [illegible]
[illegible] नियमः स्यात् ॥ ननु गुणसंबंधार्था
[illegible] विशेषणं [illegible] गुणविशेषणं वाक्येन श्रुति
[illegible] समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुर्विरोधित्वाच्च लोकव
[illegible] परस्परेण विरोधिनो भवंति ॥ विरोधिनो च न सह भव

आ॰१०
८२

687
1937

श्री॰भा॰

८२

वि॰ ओकत्वमपाकत्वान्वय वत्ताक्रमीयावदितियद्यपि सगुणमहत्वाभवंतितथापि पयसा सह न समत्वंतेनतस्मात्सगुणा आ॰१०
ननिवीदधे वियवान्विवर्त्तयंतेव॥ ॥कृतोगुणत्वात्॥ यदिश्रीहिणांविकारेण संबंधः कथमेषां गुणेनापि संबंधो
भवि वनीभिअनीभ्यनेनविधिर्वागुणेनसंबंधोभ्युत्वा वाक्येन वानापिगुणस्यश्रीहिभिः कथं तर्हि कृतोस्त्वगुणत्वात् कृतुरयं
गुणकृतत्वमुत्तकेन कृतमन्यतनेकृतावचारंकत्विन कृतावर्धेनसंबंधनेतेनार्थभेदोपि परिहृता भवति विरोधिनां च
मसुत्राच गुणस्याद्विकल्पः स्यात् ॥विरोधिनांचान्यतरनास्तिभ्यसंस्तूयमाणेअन्यस्मिंश्च चोदकप्राप्त शब्दत्वात्तत्वक्षेवि
कर्मभिसमिधोरदनत्वान्माम्योर्वि कल्पःस्यात्स्यादपिभियमः पृषदाज्येसमुच्चयात्र्दूहणस्यगुणार्थत्वं॥ पृषदाज्ये नुयु
क्तमाहितमकेनचिद्विधेआज्यस्य समुच्चयः ततः पृषदाज्यं अननार्थदधितेननपाक्षिकं दध्याज्येन च समुच्चीयत इतिय
समिवतुरवत्तीवसुमिश्रमेतोपयेतेआपयडुक्तं वयेवंजातीयकेषु नियमोभवेन यद्यपि चतुरवत्तीति वक्तुस्वती चतु
रवभिदर्शनंभिपयसनइमिकल्पदिहर्तव्यं कृत्वंनरेवानसायकत्वाच्च कृत्वं तरएववाद र्शपूर्णमासयोश्चतुरवदर्शने ८२
भविष्यति भयापिदर्शपूर्णमासयोनश्चतुरवत्ती यजमानस्तथापि पंचावत्तैव वपा भवतीति अन्यस्मिन्कर्मणि चतुर
मत मन्यस्मिन्पंचावत्तं यस्मेवंजातीयकेषु भियमस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति॥ ॥ सभाश्रुनीति
वान्नचोदनैकत्वात्॥ अग्नियोमेयपुरग्नीषोमीयोमीषोमीयस्तैषायरग्नीषोमीयं पशुमालभतइतितत्रेदमाम्नायते
यस्मिन्चतुरवत्तीयजमानः पंचावत्तैव याकर्थवितित्रेपार्थःसांशयिकः किं वपायांश्रूयमाणायां पंचावत्तमेगा
पूर्वेचतुरवत्तेनिवर्त्तयत्युत नेतिकिंप्राप्तमितिचेन्नसंशयःनेतिचेत्संशयः नेतिकुतः यस्मिन्श्रूयते पंचावत्तं तत्रेच
तुरवत्तंनिवर्त्तयत्युत नेतिकिंप्राप्तमितिचेन्नसंशयः नेतिकुतः यस्मिन्श्रूयते पंचावत्तं तत्रैव चतुरवत्तंनिवर्त्तयति
अन्यत्र यथाक्रमंतरेननिवर्तयत्येव मंगापूर्वेप्यपि पंचावत्तश्रुतिर्निवर्तयितुमर्हति॥ ॥ नचोदनैकत्वात्॥ नैतदे

689
1937

वमेवमग्नीषोमीयश्चोदनायोरीक्षितायरग्नीषोमीयंपशुमालभतइतिनभप्रकरणे पंचावत्तनं नस्मुनेअतः प्रकरणादंगापूर्वे
भविष्यतिभावनगुवाक्यद्वायायां भवितुमर्हतीतितेनतु भनेवपादिद्रव्यं नतसंबंधि प्रयो अनमस्तीति॥ उच्यते पंचा
वत्तंनदूपायांप्रयोगेव वचनमुपसंहरिष्यति यानदोषो भविष्यतीत्युच्यते॥ एवं ससंगापूर्वे पंचावत्तंनस्ति
होत्रकथमेकादिसाचोदनायथायवचनमुपसंहरिष्यतियानदोषो भविष्यतीत्युच्यते॥ एवं ससंगापूर्वे पंचा
वत्तंनस्यिभेनकथमेकादिसाचोदनायथांगयागेवपायश्रुतेनचेतं च वत्तं संबंध्यते तदांगेष्वपि भवितुमर्हतीतिन
गुणवपासंबंधादपिवंपंचावत्तानांगानीति॥ उच्यते नैनदवचनं ययेव पंचावत्तेति कथं तर्हि पंचावत्तैव वपेति
नण न कारकरणं नतोन्यत्रावधारणं चाविशेषेण यापंचावत्तमाप्तिः सा एवया नयासंबंधेन निवर्त्तयितुं निवर्त्त
कत्वशब्दस्याभावात् तस्मादंगेषु चतुरवत्तं अपि वं आतीयकेषु नेषु पंचावत्तं ज्ञानेन तोपरा चोदनातानिद्दिष्टस्य
दृष्टीभिवचमदर्शनं नाहविर्लसमाप्तं माचम्वादेवसरप्राप्तं च यनेनविधिस्तितेन तस्मिन्वा कथभेदमसंगतस्माद
भिचारपि पंचावत्तमेवेति॥ ॥१०॥ ॥ इतिश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य स
प्तमःपादः॥ ७॥ ॥प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्त प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्॥ प्रतिषेधः कश्चित्
श्रूयते चोदकेन प्रदिष्टे धर्मे कश्चिद नारभ्यवादेन प्राप्तचोदकेन प्रदिष्टे महापितृयज्ञे होतारं वृणीते नार्षेयमिति॥
नव्यवारभ्यवादेन प्राप्ते आप्रीवर्येति चतुरस्सरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं योयजामह इति पंचाक्षरं
द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त इति तनो नानुयाजेषु येयजामहं कः सांशयिकः किं प्रदेश
नारभ्यवादयोः प्रतिषेधस्य च विकल्प उत न पर्युदास इति॥ किं प्राप्तं विकल्प इति॥ कुतः प्राप्तिः प्रतिषेधयोः प्रमा
णवत्त्वादुभौ प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवंतौ॥ प्राप्तिस्तावद्वक्ष्यमाणवतो महापितृयज्ञे यजेत प्रकृतिवदिति यथा तेना

[illegible] प्रमाणं प्रमाणभूतं न प्रतिषेधः प्रमाणं न हीनातरं वृणीतेना
[illegible] मे आमहे करोमीति ॥ [illegible] यजामहे किं प्राप्तान करोती
[illegible] यजामहे कः प्रयोगः फलवानिति गम्यते नाकर्तव्यो
[illegible] प्रयोगः फलवानिति उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते ॥ तस्मा
[illegible] फलवानिति उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमि
[illegible] तस्मात्प्रतिषिद्धत्वादिकल्पः स्यात् ॥ ॥
[illegible] इति चेत् ॥ अर्थप्राप्तवत्स्यात् ॥ तद्यथा लोके अर्थप्राप्तयोर्यत्र प्र
[illegible] पादेनाधिष्ठेय इति ॥ अक्रियेच तस्यार्थस्य भव
[illegible] प्रतिषेध एव बलवानिति प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधोपपत्तिर्येन च न
[illegible] यजामहे स्य महापितृयज्ञे च हो त्रार्थे ववरण
[illegible] प्रतिषेधस्य [illegible]
[illegible] लक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणे दोषकरं तथा [illegible]
[illegible] लक्षणं गुणदोषौ शक्यते वक्तुं ॥ तस्माद्यद्यप्युभयं प्रमाण
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] प्रतिषेधः [illegible]
[illegible] यजामहेन कर्तव्यः [illegible] ८४

691
1937

[illegible] यजामहे करो
[illegible] यजामहे करोति [illegible] कल्पो
[illegible] तत्कर्तव्यं वर
[illegible] यथा स्तुत्वा वाक्यशक्तिवत्क
[illegible] अन्याय्यत्वादिकल्पस्य
[illegible] यजामहं करोति [illegible] यजाम
हे [illegible] अनर्थकं [illegible] कंतस्मादन्याय्यो वि
कल्पः [illegible] प्रसंगादिकल्प [illegible] उच्यते [illegible] नर्थक्य माप
[illegible] विकल्पः [illegible] संबंधे पर्युदासो यंच
[illegible] समासः प्राप्नोति ॥ [illegible] संबंधेन समासः [illegible]
[illegible] इत्यादितिन्नेतिप्रतिषेधः पाणिनिः सह विभाषेति
[illegible] पाणिनेर्वचनप्रामाण्यात् [illegible] कात्यायनस्य असद्वादादिर्विधमा
[illegible] पर्युदासः इति ॥ ॥ अतस्त्वार्थवादः स्यात् ॥ [illegible] पूर्णमासो तत्राज्य भागौ प्राप्तं
[illegible] पूर्णमासयोरनवरुद्धयते तत्र कः प्रसंगो प शोमस्य
[illegible] पूर्णमासयोरिति ॥ [illegible] यो सोमप्रति
[illegible] चोरकेनाज्यभागौ प्राप्नुतः उच्यते लक्षणार्थः सामग्रो

आ॰ ९

[illegible] ॥ [illegible] न कर्म आविलेवं प्राप्ते ब्रूमः अपूर्वे वार्थवादः स्यादित्यपूर्वसो
[illegible] अपदीसणीवान सोमयाज्ञोलक्ष्यमिष्यति तत्र सर्वमेव दोषो भवतियद्यु
[illegible] ॥ [illegible] तु कंनस्यात्संभवति अन्यस्मिन्न विकल्पो भवि
[illegible] पुनरत्र प्रसंगार्थः सामेव्याज्यभागो न क्रियेते पशाव
[illegible] एवमिदापि पशावाज्यभागौ कथं तु क्रियेयातामिति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ आह च प्रपवेधिकरणेन शब्दः पर्युदासार्थः अथ किं लक्षणकः प्र
[illegible] नतत्र शक्यं वक्तुं पर्युदास इ
[illegible] प्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिर्वाधि
[illegible] मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते तदा विधिर्वाधित्वाभवि
[illegible] ॥ ननु सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नो
[illegible] प्रयोगवचनं एकं कल्पं गृहीत्वा न द्वितीयमपि
[illegible] वैगुण्यमभ्युपगम्यते सत्यं वैगुण्यं वैगुण्ये पि तु न
[illegible] वाक्यस्य न तत्र विकल्पो भवति
[illegible] करोतीति ॥ ॥ [illegible] अर्थवादस्यादनर्थक्यात् ॥ इदं समाम्ना
[illegible] गवीधुकयवाग्वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा जुहुयात् [illegible]
[illegible] गवेधुकाश्च पयसा [illegible]

693
1937

[illegible] जुहोतीति विधिः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति प्रतिषेधः अथवा
[illegible] विधिशब्दस्य मत्स्यत्वात्
[illegible] पयसाग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्मिन् [illegible] एवं स्तुतिविकल्पः आर्तिलयवा
[illegible] पर्युदासात्पयस्
[illegible] प्रतिषेधो विकल्पेन [illegible]
[illegible] पयसाग्निहोत्रं जुहोतीति अन्यस्य विधिः [illegible] मनाहुतिवचनं [illegible]
[illegible] अनर्थको हि [illegible] पयसा जुहोतीति अर्थादेतदानाहु
[illegible] पयसाग्निहोत्रं जु
[illegible] जर्तिलयवाग्वा
जुहुयात् [illegible] गवेधुकाश्चेति [illegible]
[illegible] ग्राम्याः पशवो हि [illegible] आरण्याः एवमगुणव
[illegible] ॥ जर्तिलयवाग्वा जुहुयादित्यनकर्तव्यार्थकीर्तने
[illegible] स्तुतिः अनंतर्यां तु प्र
[illegible] कर्तव्यता प्रतिषेधसंयं भार्यकीर्तनेनानुज्ञा नायएव
[illegible] ॥ ॥ पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ [illegible] समाम नंति अभिघार्य
[illegible] अभिघारयेत् [illegible] अभिघार्याएवं तर्हि हविर

श्री॰ [illegible] ७६

[illegible] मीमांसैव स्वादिना अस्तु सुकू वादय मर्थः सांशयिकः किमभिघा
[illegible] यथापूर्वं मङ्कुली मुर्तोमिनाभिः पयसतनीमितन्न यमर्थः सो
[illegible] नम्यं बाधिसति ये धावेतो इहन्चेहन्च॥
[illegible] ॥महूपत्वाद्विधिप्रतिषेधयोर्हि सत्यपक्षे रूप
[illegible] वाक्याद्दृष्टी यसी नन्च पर्युदासो न कल्पते
[illegible] अभिघारयितव्याः न वा अभिघारयितव्याः यदापु
[illegible] नरुन्तत इत्येवं प्राप्तमेवं प्राप्ते ब्रूमः पूर्वाविध
[illegible] धात्वोत्तरेण तयो रपि संबंधः क्रियतइमि
[illegible] मीमांस्तिु मेवं ह्यपि कार्या नापि
[illegible] मीमांसा इतरविधि प्रतिषेध [illegible]
[illegible] स्यनीयं स्यात् यदभिघारयेद्ध्रुवे [illegible]
[illegible] परिहृतो भवतः॥ ॥उपवाद [illegible]
[illegible] एवं विद्वान् [illegible] गायति [illegible] वामदेव्यं गायति
[illegible] सांशयिकः किं [illegible]
[illegible] पर्युदासो [illegible]
[illegible] एवं प्राप्ते ब्रूमः [illegible] उपवासः [illegible]

695
1937

७६

[illegible] उदाहरणं [illegible]
[illegible] नाम प्रतिषेधार्थ [illegible] कल्पते
[illegible] इतिचेत् नैतदेवं [illegible] वादित्वाद्
[illegible] निर्देशे अकर्मधारयः [illegible] विहितं
[illegible]॥ ॥ [illegible] पुर्वत्वात्॥ [illegible] उपदेशात् [illegible]
[illegible] विधिवत्सु मपवादः इति
॥ ॥ [illegible] सर्वदा [illegible] प्रतिषेधः स्यात॥ [illegible]
[illegible] सांशयिकः किं सर्वदा [illegible] प्रतिषेध [illegible] नाम यथा [illegible]
[illegible] अथवा पर्युदासः इति किं प्राप्तं सर्वदा [illegible] प्रतिषेधः पुनः अविशेषात् [illegible]
[illegible] प्रतिषेध इति॥ ॥अ [illegible] धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष शिष्टत्वात् वा शब्दः
[illegible] धर्म स्यात् पुनः क्रतोः प्रत्यक्ष शिष्टत्वात् प्रत्यक्षं क्रतोदो
[illegible] प्रतिषेध विधिः [illegible] अपिवा नस्य [illegible]
[illegible] दानादीनां ज्योति
[illegible] इति॥ एवं [illegible] रप्यसति पर्युदासे प्रति
[illegible] इति ॥अविशेषेण [illegible]
[illegible] पादितिइदमपि

आ॰१०

[illegible] भवतीमिनमेथोर्थः सांशयिकः किं ज्योतिष्टोमे वर्तमिनिहोमन्यं राजसू
[illegible] ॥ किमयंहोमार्ग्वात्मानवद्धर्तवल्मीकवपयोः समुच्चयोनमा
[illegible] यनेतुल्यः प्रत्नमन्य समुच्चरणे भूतं भव्यार्थं भवतीति
[illegible] विकल्प पक्षनावदत्तु पक्षतद्धस्लेवंमा प्रभेवं प्राप्ते ब्रूमः
[illegible] संवद्ध मित्यर्थः संदिग्धं हि तत्कथमि
[illegible] कथा सामान्यं विशेषेण विरुध्यते न
[illegible] संदिवतं न्यं न सामान्यविधानं विशेषवि
[illegible] विकल्पः अन्नी-ध्यनेयदि वर्तमन्यधि
[illegible] प्रमाणं विनेवर्तं प्रहणं च श्रूय
[illegible] ॥ यदिहोमानिवृत्तिं नान्यंक
[illegible] आहवनीयउपादीयमानेनोपसंह्रियेत अ
[illegible] आहवनीयउपादीयमानेनोपसंह्रियेत
[illegible] ॥ [illegible] गुणभूतत्वाद्धोमं सम
[illegible] ॥ तस्मादि [illegible]
[illegible]
[illegible]

६

697
1937

[illegible] कथम भा
[illegible] कारणमिति ज्ञा
[illegible] तस्माद्वर्तमादिव
[illegible] ॥ आहवनिहादेव्याहवनी
[illegible] अशक्यत्वान्न कारि
[illegible] वनेनाहवनीये विहितस्य
[illegible] अत्रो ध्यनेनैवदेव
[illegible] न गविनावकल्पेन पूर्वदर्शना
[illegible] वर्तमादिहोम आहवनीयम
[illegible] तस्माद्वर्णत्वादिहोमे
[illegible] ॥ आहवनीये प्राप्ते वर्त
[illegible] समुति मलयोर्वल्मी
[illegible] होमे हिंसाविशिष्टेविधी
[illegible] कारिष्यतीति नमत्स्यपोलक्षणायानक
[illegible] किं विद्यमानावते सप्तदशसामि
[illegible] प्राप्तं कामुचिद्देहूति पुनः श्रूयते नै

[illegible] निधानन्यायामा अयणेष्वामिति॥ तासु विकृतिष्वस्य स्वश्रवणं किमर्थमि भा॰२०
[illegible] अकरणे [illegible] विकृतिविशेषे पुनरधिकं श्रूयते तत्प्राकृतमंगज्ञातं मन्तिषेद्धुं वैमृधादिषु
[illegible] कुर्यादितिन चैवंविज्ञायते वैमृधादिष्वेव सा प्रदर्श्यते नान्यासु विकृति
[illegible] बाधितुं॥ ॥विकारेतु न दर्श्यते वे नितिगम्यते॥ ॥वाक्यशेषाच्च क्रतुनाग्रह
[illegible] वाक्यशेषो यद्वैमृधादिषु नारभ्यविधानस्य सप्तदशसामिधेनीर
[illegible] विकृतिषु [illegible] श्रुतिर्नान्यासु विकृतिषु पुनर्न शक्यं बाधितुमुच्यते सन्ये
[illegible] क्रतुसंबंधाभावात् [illegible] संबंधकरवा
[illegible] वाक्ये तस्मान्नान्यासु विकृतयस्तु द्रष्टव्याः इति अक्रतु ग्रह
[illegible] नारभ्यविधे वैमृधादिषु वाक्यशेषो ननु वाक्यभेदाभ
[illegible] ॥ उच्यते द्वे एवते वाक्ये पूर्वेण वाक्येन योर्थ उक्तस्तस्य विशेषपरता
[illegible] इति वाक्यशेषः [illegible] धर्मश्च वाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात् स्यात् दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते पृथिव्यै
[illegible] स्वाहेति॥ अपि चारभ्य वचनं वषट्कारेण वा देवेभ्योन्नं प्रदीयत इति॥ तत्र संदेहः
[illegible] वाक्यशेषः स्वाहाकारेणान्नं प्रदीयते देवेभ्य इत्येतस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहेति ५५
उतभावे वाक्यशेषः [illegible] स्वाहाकारनाम्नात स्वापि स्वाहाकार इति किं प्राप्तं अनंतरवचनेनाधिकरणेन वाक्य
शेषत्वे [illegible] पुवाक्यशेषत्वं न स्यात् नहि विधायकाविधायकयोरेकवाक्यत्वं भवति विधायकं ह्यारभ्य
[illegible] अपि वा नंतराधिकरणेन क्रतुसंबंधाभावगम्यते वषट्कारेण विधायकवादेन देवेभ्योन्नं प्रदीयत इ

[illegible] दर्विहोमे [illegible] एवं तत्र स्वाहाकारेण भवति न स्वाहाकारस्य
[illegible] 699
[illegible] दर्शयति॥ ॥[illegible] प्रतिषेधो भवति [illegible] प्रतिषेधो भवतीति 1937
[illegible] ॥ अन्यानि प्राकृतानि विकृतावुपदेशात् स्याद्वृत्तिः स्यात्॥ इदमाम्नायते [illegible]
[illegible] ॥ तत्र संदेहः किमन्यानि प्राकृतानि विकृतौ [illegible] प्रतिषेधः किं प्राप्तं
अन्यानि प्राकृतानि विकृतावनुवर्तते [illegible] विकृतावुपदेशाद्दिन
[illegible] रात्रेण परिक्रीणीते [illegible] त्रिरात्रेण तं चतूरात्रे
णतं पंचरात्रेण तं षड्रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण तमेकादशरात्रेणेति तथा पृष्टे
[illegible] षोडशिनं गृह्णाति [illegible] चोदकः प्रापयति तत्प्रात्क
[illegible] ॥ ॥नास्ति भरणं च तद्वत्॥ इदमाम्नायते नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इति यदि चोदकः
प्रापयति [illegible] उपदेशः स्यात् ग्रहणं वा [illegible] चोदकेनान्यनिग्राह्यं नहि स्यात् [illegible] विशेषः
[illegible] ॥ ॥लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगमप्येतद्दृश्यते कं कान्ता
[illegible] संभवेयमिति॥ न
[illegible] अति प्राकृतस्य विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति॥
[illegible] विकृतावुपदिश्यते [illegible] अत्रोच्यते यस्मात् विकृतावुपदिश्यते
[illegible] चोदकः प्रापयतीति नास्ति ग्रहणं प्रतिषेधार्थं अपमास्तिग्रहणं

मी॰मा॰ ७९

[illegible]मिति तद्भावस्य पि चे धार्यं अहमवदानिषयं ते न सिध्यसिपत्वं नइति॥ ॥उपलक्षितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधान
[illegible] यदविकारमात्र[illegible]लोकवदुत्पन्ने गुणभूतत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्रा
[illegible] किं सदोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमुत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यं अधिकमुपस्तरण
[illegible] मार्यं प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यं कुतः उपाजितादर्थ्यात् पुरोडाशो ह्युत्पन्ने दो मार्थता भवति यदा
[illegible] पौर्ण[illegible] नीभवति चतुरवत्तं कर्तव्यं पुरोडाशश्च होमार्थो नोपस्तरणाभि
[illegible] पुरोडाशस्य चतुरवत्तत्वमिति॥ अधिकत्वात्सह तुल्यं हि तस्य पुरोडाशौ होमार्थौ न गुणभूत मात्यंतं नयद्य
[illegible] चतुरवत्तमेवं कृतं यथा लोके प्रस्थ भृद्देव दन उच्यते यद्यपि स्पृपशा कादिभि
[illegible] भवति न प्रापि[illegible] प्रस्थो भिदर्शक[illegible] नान्योदनार्थानीति॥ ॥तत्संस्कारश्रुतेश्च प्रधानाच्चदा
[illegible] पस्तरणाभिघारणे श्रूयते तदुपस्तरणात्स्वभिघारयत्य स्रुचा कृतिमिनां करोतीति नोपस्तरणाभिघा
[illegible] चतुरवत्तं कर्तव्यं होतव्यमिति गम्यते ताभ्यां सह स्विष्टकृतः सकृत्वो द्विरभिघारणे तदाप्ति
[illegible] चतुरवत्ता[illegible] भवति सकृदुपस्तृणाति सकृदवद्यति ताभ्यां सह द्विरभिघारयति चतुरवत्तस्यास्य
[illegible] चतुरवत्तं पूर्णदर्शयतिश्रुतत्वाच्च उ[illegible] तेन पूर्येत आह दर्शनमेन[illegible]
[illegible] चतुरवत्तं जुहोतीति मद्दी मार्थो पुरोडाशो[illegible] चतुरवत्तं[illegible] प्रमाणं होमेनां
[illegible] अपो[illegible] प्रयोगवचन ग्रहणादर्थवद्भविष्यति॥ तत्र साक्षा[illegible]
[illegible] कल्पते अस्मिंश्च साक्षाद्वचनेन दर्शादवत[illegible]
विशेष[illegible] दर्शनदर्शाद्वा चतुरवत्तं खंडन संयुक्तं द्रव्यं – न संयुक्तं द्रव्यं होतव्यमि[illegible]

७९

नि इति[illegible] पक्षे वा[illegible] नाहिर्दर्विषो वद्यतीति[illegible] चतुरवत्तं[illegible] तेन वेदनम[illegible]
[illegible] चतुरवत्तं वाचिकं[illegible] ॥ अभावश्च[illegible] सदोपस्तरणाभि
[illegible] चतुरवत्तमिति॥ ॥तुल्यवत्वाभिधायसर्व[illegible]णात्॥ [illegible] दानाभि
[illegible] पूर्वमवदानं[illegible] चतुरवत्त
[illegible] संकीर्तितु[illegible] उपस्तरणादीनि दर्शयति तस्मात्सहो
पस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति इदं शब्दो[illegible]
गाइत्यर्थः॥ ॥सावद्[illegible]॥ दर्शपूर्णमासयो[illegible] अस्ति[illegible] चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र सं
[illegible] चतुरवत्तं कर्तव्य[illegible] नारभ्याधीतं परि
[illegible] चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाश्रयत्व
[illegible] भवेति॥ ॥हविषो वा गुणभूतत्वात्[illegible]
[illegible] चतुरवत्तमिति[illegible] चतुरवत्तं[illegible] धीयते सउपांशुया
[illegible] चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाश्रयत्व
[illegible] पस्तरणाभिघारणाव[illegible] चतुरवत्त[illegible] प्रकृतं अयमस्सदश
[illegible] चतुरवत्तं न[illegible] पस्तरणीयादभिघा
[illegible] चतुरवदानं[illegible] यतिविधयश्च हविषुपस्तीर्यमाणेभि
[illegible] चतुरवत्त[illegible] प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यं यत्र पुनः प्रधानद्रव्याच्चातुरवत्तं

75
1937

[illegible] तुरवदामध्यांविवक्षितेनैनस्तनोवाचगुरवदातव्यमितितस्मा
[illegible] ॥ पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतावौ पुरोडाशयो रूपदेशस्तनश्रुतित्वाद्विशयस्तो
[illegible] पुरोडाशाभ्यामेवसोमयाजिनयाजयेद्यविताद्याग्नेयश्चैंद्राग्नश्चेति॥
[illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्याभ्यांपुरोडाशाभ्यामसोम
[illegible] रपराभ्यामेवंजातीयकाभ्यायजेतेति॥ अथवांगकर्तृरुपदेशआभ्यां
[illegible] पदेशउतैंद्राग्नस्यविधिःआग्नेयस्यानुवादःसअथवो
[illegible] यजेतस्वर्गकामोयजेतेतिकुतःतच्छ्रुतित्वात न श्रुतिर्वै तोहिपुरोडाश
[illegible] संबंधोनश्रुत्यालक्षणः सहिलक्षणेनश्रुतिश्चलक्षणात् गरीयसीत
[illegible] सोमयाजीविधीयते वचोनासोमयाजीसाम्नाख्येतत्रैव
[illegible] असोमयाजिनमधिकृत्यपुरोडाशौविधीयेतेनयाजसो
[illegible] विद्याश्रुत्विमप्रम [illegible] भाविनेप्रस
[illegible]
[illegible]
[illegible] पूर्वःपक्षोभवतियथावेदस्तोमेअधिकारश्रुति [illegible] ९०
[illegible] मत्वमित्याधिकारोस्ति॥ ॥विधेर्निर्देशसंबंध [illegible]
[illegible] दर्शपूर्णमासोयाजजातीयंदर्शपूर्ण [illegible]
[illegible] पुरोडाशौ [illegible] प्रतिविधीयेते [illegible]

703/1937

[illegible] पुरोडाशविधिर्दर्शपूर्णमास [illegible]
[illegible] दर्शपूर्ण [illegible]
[illegible] असोमयाजिनः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] पुरोडाशाभ्यांवासो
मयाजिनं [illegible] अधिकारशेषपुरोडाशयोरसो
मयाजिकर्तृ [illegible] उपपद्यतेनदर्शपूर्णमा
[illegible] पुरोडाश [illegible] तस्मादपिनास्ति
[illegible]॥ [illegible] कर्तुः [illegible]
[illegible] कर्तुःस्यादितिचेद
[illegible] कल्पते [illegible]
[illegible] हेतुःकर्तुरेवैतत् मत्यसंवचनंलक्षण
[illegible] असोमयाजीपुरोडाशाभ्यां
[illegible]॥ ॥ [illegible] उपदेशार्थः नैतदेवमंगकर्तृरुपदेशइति
[illegible] प्रधानकर्तृ [illegible] हविर्ष [illegible]

भी०भा० आ० १०

११

[illegible] पुरोडाश [illegible] तस्यामिदोषत्वात् सोमयाजिनश्च विनोगकुरसंभ
[illegible] ॥ कर्मणस्तु प्रकरणे [illegible] काल शास्त्रं [illegible] ॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नाधिकयोः
[illegible] कर्मणोः प्रकरणे कालउक्तः [illegible] सोमयाजिनं कर्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयेयातां कुत
[illegible] इदापि सएव न्यायः असोमयागकाले दर्शपूर्णमासं यो
[illegible] समुदायः पूर्यिष्यते न दा सर्वेषां संहतानां फलं
[illegible] एतस्मिन्काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेतान सान्नाय्यं सोमयाजि
[illegible] नाशंकिनेश्चिवनाशंकितवचनं यथाशास्त्राणि चेत्समाणे
[illegible] संनयेदिति वं सति नकालार्थश्रवणं कथं नैवनाभ्यां पुरोडाशाभ्यां सा
[illegible] पुरोडाशादर्ध्वं सान्नाय्यं प्राप्तत्वेच न तदर्थं यष्टव्यं तस्मान्नकाला
[illegible] ॥ अविधा विहितत्वाद्गुणार्था वा पुनः [illegible] सदेहे श्रुति हिं देवतार्थान्तस्याद्यथान भिमेतस्तथान्ये
[illegible] नैनत्कर्मान्तरं चोदयति अनुवाद अग्नेयस्य विहितत्वात् विहितो [illegible]
[illegible] पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यैंद्राग्नस्य भवति विधिरुभयत्राविहित
[illegible] यथाभिप्रेत स्तथाग्नेयस्तु [illegible]
[illegible] यांग्नेयेन च पुरोडाशेनेति ॥ ॥ [illegible]
[illegible] ऐंद्राग्नेविधिरिति उभयोः कालविधिः [illegible]
[illegible] असोमयाजिनोपि सान्नाय्यं [illegible]

११

705 / 193[illegible]

[illegible] ॥ ॥ [illegible]
[illegible] ऐंद्राग्नस्य [illegible] अनुवादः कथं
[illegible] ऐंद्राग्नस्यापि [illegible]
[illegible] पुरोडाश [illegible] अग्नेयाजयेदित्येवनीया
[illegible] आन्नायं विधीयत अपरेणाग्निकाले
[illegible] ॥ ॥ [illegible]
[illegible] आहृतके भवेतु रितउपांशुयाजं
[illegible] ॥ [illegible] पूर्णमासे [illegible] उपांशुयाजमंतरा यजतीति तत्र
[illegible] अकामीमताये तउच्यते श्रूयते
[illegible] ॥ [illegible] एव मध्यानियमः [illegible]
[illegible] सर्वसंबंधात् सर्वं यजतिर संबंधः सर्वस्यैवाएतद्यजाय
[illegible] देवतां [illegible] संशयः किमनि
[illegible] करणपूर्वकत्वे न [illegible] देवतानामनियमः ॥ [illegible] विधीयेते उ
[illegible] ऊर्ध्वं विहित [illegible] देवता विधीयंते उक्रमजातिकरणव्य
[illegible] ॥ [illegible] देवतान्तरेण देवतान चान्यस्यादेवतायकल्पते
[illegible] देवताम [illegible] गमिष्यामः एकया व त्वया [illegible]

कांचिद्देवतामिति धर्मो द्रष्टव्यः प्रजापतिः तौ त्रीणामन्यतमा देवेनेत्युक्तं तत्र संदेहः किं नैत्रीच नियमः अथ वा यत्प्रजापतिरथवाग्निरथ
वाविष्णुरमावास्यायां चोपांशुयाजो ध वा पौर्णमास्यामुपांशुयाजो विष्णुश्च देवताथ वाउभयत्रोपांशुयाजे देवताविकल्पश्चेति एतेषु पक्षेषु किं
तावत्प्राप्तं प्रजापतिर्देवतारूतः धर्मी तस्य तु पांशुत्वं धर्मस्तस्माद्य त्किंचित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते तदुपांशु तत्क्रियत इति उपांशुयाजो
भकत्वात्रास्य कर्मण इदमेव गम्यते नून न स्याम पांशुत्वं धर्म इति आत्मनि साधनेषु च नोत्रे स्वेनास्य संबंध इतितेन प्रजापतिरिति गम्यते स
स्पनुवर्धर्मकः अन्यस्यां सत्यामुत्रे श्रूनास्य संबंधो भवेदिति देवतायनिर्वचनेन त्र शब्दस्येह मदुत्वं तस्मादिहाधिकारेण तु शब्द एवं
व्याकर्तं यतिनेनदेवं प्रजापतिर्देवते नितां त्राणां मुख्योग्निर्देवतास्यात् प्रजापतेर्देवताया आनिर्वचनं धर्मं तू [illegible] भावः प्रजापतिमनस्य
यत्तेदि हि नयमस्य विधिः इदं तु पुनरुपांशुयज्ञे तत्र शब्दस्य मदुत्वं तस्मान्न प्रजापतिरेव भूतानां मुख्योग्निः स्यादितिविष्णुर्वा स्यादि
त्राम्नानादमावास्यायां हविश्चा स्यादित्र स्यतस्य दर्शनात् तु शब्दात्स्वसोविपरिवर्त्ततेनेनदेवमग्निः स्यादिति कथं तर्हि विष्णुर्देव
तास्यात् हो त्राम्नानादमावास्यायां प्रकृत्यैवं वंदोत्र माम्नायते इदं विष्णुर्विचक्रमे प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येणेति तदेव मर्थवद्भविष्य
तियदि विष्णुर्देवत्य मुपांशुयाज एवममावास्यायामाम्नानमर्थवद्भवतियद्युपांशुयाजो मावास्यायां तस्मादमावास्यामुपांशुया
जः स्यादिति॥ ॥अपि वा पौर्णमास्यां प्रधानशब्दसंयोगाद्गुणत्वान्मंत्रो यथा प्रधानं स्याद्यदुक्तं विष्णुर्देवतेन मन्यतेन तमावास्या
या मुपांशुयाज मंत्र इति विधायकोहितस्य शब्दः पौर्णमास्यामाज्यस्य यजेत् पांशु पौर्णमास्यां यज्ञन्निति तन्मंत्राम्नानं तथाक्तोस्तमा
वास्यायामाकृष्टु मुपांशुयाजे मंत्रस्य विधानात्र यज्ञोपांशुयाज स्तत्र मंत्र इति गम्यते न यत्र मंत्र स्तत्रोपांशुयाज इत्युपांशुयाज
स्य तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति हि मंत्रो विधीयते तेन मंत्रस्योपांशुयाजः आनंतर्यं च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति अमा
वास्याधिकारे इतश्च नामावास्याधिकारे हि सार्कं प्रस्थाप्य सान्नाय्यस्यानंतर्यं पुरोडाशेन दर्शयते कथं [illegible]
च पुरोडाशेनाग्नी प्रेरूचो प्रदायसह ऋतुभिरितेः क्रामन्नाहेति आग्नेयाद्वानंतर्यं दर्शयति नोपांशुयाज [illegible]

याजे पांशुयाज इति॥ ॥अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुपांशुयाजः [illegible] पौर्णमास्यायामेवो
पांशुयाज इत्युपांशुयाजः स्यादेवताविकल्पस्तु कुतः [illegible] पांशुयाजं [illegible]
पांशु पौर्णमास्यामग्निरिति देवता [illegible] पौर्णमास्यायामुपांशुयाजः [illegible]
[illegible] देवताविकल्पः स्यात् [illegible] उपांशुयाजो देवताविक
[illegible] पांशुयाज इति [illegible] अमावास्या
[illegible] पौर्णमास्यां [illegible] उपांशु पौर्णमास्यां [illegible]
[illegible] पुरोडाश उपांशुयाज [illegible] उपांशु
[illegible] उपांशुयाज [illegible] पौर्णमास्यां [illegible] देवता इति॥ ॥[illegible]
[illegible] उपांशुयाज इति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] अमावास्यायां [illegible]
[illegible] पुरोडाश [illegible] ऋतुभिरेभिः क्रामन्ते॥
[illegible] उपांशुयाज इति॥ ॥पुरोडाशायांत्वादंतरा
[illegible] उपांशुयाज [illegible] पौर्णमास्यामुपांशुयाजस्य

707/1937

[illegible]रेवनाइति[illegible] चेदं तीका द्विपुरोडाशात्पौर्णमासी या कुतो माहे कपुरोडाशात्तत्राय मर्थः सांशयिकः किं द्विपुरोडाशा [illegible]पांशुयाजा उत द्विपुरोडाशया ने कपुरोडाशयां [illegible] द्विपुरोडाशायांस्यात् कुतः अंतरार्थत्वात् अंतरासंयोगेन हि श्रूय[illegible]उपांशुयाजमंतरायजति [illegible] कपुरोडाशसं[illegible] पुरोडाशावंतरेणेति गम्यते द्विपुरोडाशाया मंतराशब्दः कृतं नैकपुरोडाशायांत [illegible] द्विपुरोडाशायामेवेति॥ ॥अजामिकरणार्थत्वाच्च॥ इतश्च द्विपुरोडाशायामेव कुतः अ[illegible]जामित्वाय पुरोडाशाउपांशुयाजमंतरायजतीति [illegible] पांशुयष्टव्यो जामित्वाय प्रजापतिमुपांशुय[illegible] जामिता [illegible] पांशुयाज्या वजामिता येषि आभि [illegible] मिपुरोडाशायाश्च सादृश्य दोषउच्यते जामिवाएतद्यज्ञस्य [illegible] पुरोडाशौ [illegible] पुरोडाशाएवेति यत्र दोष स्तत्र दोषविघातार्थेन भवितव्यं तस्माद्द्विपुरोडा[illegible]॥ [illegible]इतिचेत्परपक्षे [illegible] द्विपुरोडाशाया मेव भविष्यतीति तत्र प्रभा[illegible]मासी [illegible] अंतरा [illegible] उपांशुयाजः पौर्णमास्या अन्यवीविधीयते उपांशुयाजस्याप्यंतराले गुणः एकःपु[illegible]रोडाशो [illegible] पौर्णमासी [illegible]पांशुयाजः [illegible] तस्मादंतराले [illegible] भविष्यति तस्मादसत्यंतराले एकपुरोडाशा[illegible]पांशुयाजः कर्तव्य इति॥ ॥अभिशिष्टेनाभितिवांतराए कपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्तव्य इति॥ ॥अपिशिष्टेन चसं[illegible]॥ अविशिष्टे[illegible]तराले [illegible]पांशुयाजस्य [illegible] कर्तव्यः स्यात् ॥अंतराल गुणक उपांशुयाज इति [illegible]ंतरालं गुणत्वे[illegible] एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्तव्य इति॥ ॥उत्पत्तेस्तु निर्विशेषः स्यात्॥ गुणस्तु परोक्षेनार्थ[illegible] अंतरार्थ[illegible] स्यात् [illegible] संख्या वर्तयति [illegible]गुणत्वेनांतराले श्रूयतइ[illegible] उत्पत्तिवाक्ये [illegible]पांशुयाजो अंतराले निविशते अंतरालमस्य गुण उत्पत्तिवाक्ये श्रूयते उपांशुयाजमंतरायजतीति तस्माद[illegible]गुणस्तु परोक्षेन [illegible]निविशते नैकपुरोडाशायां स्यान्नैकपुरोडाशावाक्ये [illegible] भवति अंतराला[illegible] द्विपुरोडा

709
1937

[illegible] द्विपुरोडाशा [illegible] एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः [illegible] द्विपुरोडाशा पौर्णमासी तस्मादेकपुरो[illegible]डाशायां न स्यादिति॥ ॥उत्पत्तेस्तु विधानात्॥ [illegible] संख्यावर्तयति [illegible] पौर्णमास्यां उपांशुयाजः एकपुरोडाशायामपि स्यादित्यर्थः [illegible] एकपुरोडाशायामपि [illegible] पौर्णमासी [illegible] पौर्णमासी [illegible] एकपुरोडा[illegible] एकपुरोडाशायामपि [illegible] ॥[illegible] अंतरालं [illegible]श्रूयते उपां[illegible]शुयाज [illegible] कपुरोडाशायामुपांशुयाजं [illegible] पौर्णमास्यां [illegible] उपांशु[illegible]याजः कपुरोडाशा [illegible] पौर्णमासी [illegible] अंतराले [illegible] अंतराले [illegible] एकपुरोडाशायामंतराला[illegible]अंतराले[illegible] अंतराल [illegible] पौर्णमासी [illegible] उपवेश [illegible] दानोपवेशस्तदानेति गम्य[illegible] अंतराले [illegible] कपुरोडाशायामपि स्यादिति॥ ॥अन्यथा [illegible] काल[illegible] द्विपुरोडाशानुच्य[illegible]अंतराल गुणक उपांशुयाज [illegible] पौर्णमास्यामेकपुरोडाशायां [illegible] [illegible] पौर्णमासी [illegible] द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायां च तद्धि [illegible] कपुरोडाशा [illegible] उपांशुयाज [illegible] कपुरोडाशायामपि कर्तव्यः अत्रोच्यते॥ [illegible] द्विपुरोडाश [illegible] यदेकपुरोडाशायां [illegible] उपांशुयाजः स्यात्॥ ततो [illegible] पुरोडाशौ काल [illegible] पुरोडाशावेतद्धि [illegible] जामिवाएतद्यज्ञ[illegible] पुरोडाशाउपांशुयाजमंतरायजतीति [illegible] पांशुयाजः कर्तव्य स्तस्मिन्[illegible] कपुरोडाशायामपि [illegible] पुरोडाशयोर्मध्य इति कालो वगम्यते स एव पूर्वस्मि

[illegible] स एव कालो योसावंतरालेन लक्षितः यथा
[illegible] नागाः शंसः पटहस्तस्मिन्नपि स एव
[illegible] प्रशंसार्थम आमित्वं ॥ अथ यदुक्तम
[illegible] नदेवत्व फलं विधीयते यद जामिकृतः विहितस्य
[illegible] भ चाजामिकरणं नाम किंचिदिष्टं फलं न
[illegible] पत्यस्तनाकृतिमेतेन करोति । ततस्मा
[illegible] इति [illegible] मिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्याय
[illegible] ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥॥

7/1937

अथ मीमांसाभाष्ये एकादशोध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥दशमाध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तमिदेदानीमेकादशे तंत्रावापलक्षणं वर्णयिष्य
ते॥तत्र यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्तंत्रमित्युच्यते॥यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः॥यस्त्वावृत्त्योप
करोति स आवापः॥यथा तत्रैव ब्राह्मणानामनुलेपनं श्लोकमप्युदाहरंति॥साधारणं भवेत्तंत्रं परार्थं त्वप्रयोजकः
एकैकस्य प्रसंगः स्याद्विद्यमाने स्वके विधाविति॥साधारणं भवेत्तंत्रमित्युक्तं परार्थत्वमप्रयोजकइति॥यः परार्थमन्य
स्य तदर्थमेवानुष्ठीयमानः स्वस्योपकरोति स परस्तस्याप्रयोजकः अथायमालंभो वपार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेवानु
ष्ठीयमानः पुरोडाशकर्मणोऽप्युपकरोतीति॥एवमेव प्रसंगः स्यादयं तु विशेषः विद्यमाने स्वके विधाविति॥य
था यस्य स्वस्यैव विधिर्विद्यते परविधिना तु कृतार्थत्वान्न क्रियते यथा प्रयाजाः परार्थाः पशोरपि चोदकेन प्राप्ताः
पशुपुरोडाशस्यापि परार्थाः एव न कृताः पुरोडाशस्योपकुर्वंतीति न पुनस्तदर्थं क्रियंते प्रकृतमिदानीमुच्यते॥
तंत्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातं॥तदुच्यते॥दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादीनि तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते॥द
र्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति॥किं तेषां तंत्रेण भवत्युतनेति॥एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यं॥ननु च
नैव स्वर्गकामः फलं श्रूयते॥स्वर्गकामशब्देन तावत्पुरुषोऽभिधीयते॥यजेतेत्यनेनापि यागनिर्देशः॥तयो
र्वचनसंबंधः॥कुतस्तर्हि फलमुच्यते॥अनेनैव स्वर्गकामशब्देनेत्याह॥ननु पुरुषस्यायं वक्ता॥न त्वकं कश्चि १
त्कमः स्वर्गकामो नास्ति॥ननु यस्य स्वर्गः स स्वर्गकामः॥एतदपि न विजानीमः कस्य स्वर्गकाम इति॥अथ
यदि स्वर्गकामः सर्व एव स्वर्गकामो भवति॥एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवेत्॥यदा स्वर्गकामस्तदा यजेतेति॥अ
थापि न कश्चित्काले विशेषोऽस्ति यस्मिन्नियमेन स्वर्गकामः स्यात्॥सर्वेषु कालेषु सर्वे कामाः अनियमेनोत्प
द्यंते न कश्चित्कालविशेषो न शक्यते उपदेष्टुं॥एवं तर्हि नायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः किं त्वकृफल

713
1937

कामोऽभिमतं स्वर्गं विषये कामेनुत्पन्ने यजेतेति॥यथा कपाले नष्टे यजेतेति स्वपक्षसमर्थनेनैव परिहार उक्तः फ
लकामोऽभिमतं चेत्॥अभिमतत्वादिति॥नित्यान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि तानि यदि निमित्तेन विधीयंते नित्य
त्वं न व्याहन्येत॥तानि त्वत्र दर्शपूर्णमासाद्यप्युपदेशेष्वेव॥किं नाभित्व॥अथ कालपरस्वर्गं त्रिलोकान्
अवगते यदि दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्यापौर्णमासी तिथि यदि यजेत यदि स्वर्गमादीनि॥यदि शेषात् कर्मफ
लसंयोगश्चार्थः॥कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुं तदुच्यते॥फलकामो यजेति॥यदि वा स्वर्गकामो यागा
न्निर्वर्तयति॥यथाक्रोशितोष्णीषाः प्रचरंति॥यदि वा यागः स्वर्गकामाय॥यथा लोहितमल्लिमस्तावाद्॥सु
धिताम्बीयादिति॥न यदि स्वर्गकामः कर्मणा उपादिश्यते॥उपादिष्टेऽपि न भवत्येन॥कोऽपि परार्थः प्रयासमा
नित्वेन कर्मचोदकता नार्थं किंचिद्भवति॥अथ यागः स्वर्गकामार्थः ततो सोऽपुरुषस्योपकरोतीति तत्पु
रुषस्यार्थेन केनचित्प्रयोजनवती कर्मचोदनाऽभविष्यति॥तस्माद्यागः स्वर्गकामस्य उपकारकः स्वर्गकाम
स्य चानेक उपकाराः पशुपत्र ग्रामान्नाद्यादिलक्षणः॥सम्यक्पुत्रान्नाद्यादीनामन्यतमं करोति ततः स्वर्गका
मशब्दो विकल्पितार्थः पुरुषमात्रवचनो भवति॥तथा चोदनार्थक्यमेव॥अंतरेणापि हित इत्युक्तं पुरुष
मात्रं यस्य नादेषगम्यते॥तस्माद्यागात् स्वर्गो भवतीति॥तत्र यागेन सन्निपाते दर्शपूर्णमासादिसु भव
ति संशयः॥किं तेषां फलमुत भेदेनेति॥किं तावत्प्राप्तं॥भेदेनेति॥किं कारणमिमान्याग्नेयादीनि
परस्परमपेक्षाभिः चोदनाभिः पृथग्भूतान्युत्पन्नानि पृथगेव फलमाकांक्षंति॥ततोऽनिष्टो स्वर्गादिफलं
प्रसमाणं भेदेनाकांक्षितत्वाद्भेदेनैव संबध्यते॥तस्मात्तत्प्रधानं भेद इत्येवं प्राप्तमेवं प्राप्ते ब्रूमः प्र
योजनाभिसंबंधात् पृथक्त्वं नानात्वं स्यादेककर्म्यपदेकाकार्यं कुतः प्रयोजनाभिसंबंधात्॥प्रयोज

मी॰ भा॰ २

नफलं नत्वसेतेषां समवेतानां संबंधात संयोगादित्यर्थः कथं पुनर्ज्ञायते ॥ समवेतानामाग्नेयादीनां एककर्म्यमितिक
र्मशब्दा समफलमुच्यते किमनइति ॥ तद्येषामेकं नान्येकं कर्माणि तेषां भाव एककर्म्य एक फलमित्यर्थः कथं पुनर्ज्ञायते स
मवेतानामाग्नेयादीनां फलसंयोगइति ॥ एकशाभिसंधानात्त्वेषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः तेनैतान्यभिधीयसंबंध
त्वतः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेति अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते न भेदेन ॥ यथा ग्रामेणोदपानः श्रेयो ग्रामतडागं
श्रेय इति ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्यमानः कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते न प्रतिपुरुषं कूप
भेदः नविहा विशेषनद्याभयो नतं प्रतिकर्म भिद्यते नायमेकोपायन समुदायशब्देन संयुज्यो ध्यते तत् समुदितानामे
व भवतीति भेदं नापि किंचिद्वर्तते ॥ यथा गणाय स्माने गणाय नुलेपनमिति ॥ अनुलेपनादिः शेषो गणशब्देन
समुदायवचनेनापि संयुज्यमानो न समुदायेन संबध्यते ॥ केन तर्हि समुदायाभिः प्रतिपुरुषं हि स्नानाद्यावर्तते ॥ अ
तः एव वदा फलं किं भिद्येत कूपवद्दात तत्रैस्याद्धिति ॥ अवि शेषि कोयं हेतुः ॥ समुदायशब्दसंयोगः तस्माद्धत्वंतरं वक्त
व्यं ॥ अत्रैव वाविशेषइति सोपमुच्यते ॥ अभिधानानुनैवं स्यात् ॥ नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते ॥ यागं स्वर्गेण
कुर्यादिति ॥ किं तर्हि फलमुद्दिश्य यागो विधीयते ॥ स्वर्गं यागेन कुर्यादिति ॥ किं कारणं पात्र विधायिका विभक्तिर्युज्य
ते ॥ यथा गंश्रुत्या विधाति ॥ फलं वाक्येन विदध्यात ॥ न च श्रुत्यर्थे संभवति वाक्यार्थो माद्यः श्रुत्यर्थस्य मुख्य
त्वात् किं पुनः स्याद्यदि फलं विधीयेत ॥ फले विधीयमाने यज्यर्थोनूद्येत न हि द्वयोर्विधीयमानयोः संबंधोस्त्य
नुवादश्च संनिहितानामाग्नेयादीनां स्यात् नातिच परस्परानपेक्षाणि मिथो विभक्तानुतसन्नानीति विभागेने
तैः फलं संबध्येत ॥ यदि पुनर्यजत्यर्थे विधीयमाने आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेनैव फलं निर्दि
नामुपायत्वेन चोद्यंते ॥ तथा रे यत्नेन चोदितानां समुदितानां गुणः सन्निधान विशेषाद्यो गम्यते तस्य विधिते

२

715/1937

भवति अविवक्षितायां कारणाभावाद्यागा विधीयंते दर्शपूर्णमासशब्दस्य विशेषणतया कथमेतदिति ॥ न हि विधीयमानस्य
विशेषणं कार्यं भवनारूपं वा नाग्नेयादीनां संनिधानरूपेण दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शब्दः समुदायवचन इति हा
नौ किमर्थं न दर्शपूर्णमासशब्द अनर्थकः ॥ [illegible] संनिहिते नानुयाजा
[illegible] ॥ अथ वाक्यार्थं सैवाचविधानं मान्यं ॥ श्रुत्यर्थो हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्देनार्थक एव पद्यते वाक्या
र्थे नु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणार्थत्वाद्य जमिरविभावनादि धात्वर्थमात्रोपि पुनः श्रूयते ॥ मासिश्च दर्शपूर्णमा
सशब्द यागवचनत्वादिति किं विरनर्थकं ॥ तस्माद्वेद्यपशो आमनात् ॥ शेषस्यादि परार्थत्वाद् विधामात् प्रति प्रधा
नभावः स्यात् ॥ यतु शेषवदिति शेषस्यानुलेपनादेः परार्थत्वे विधानं कम संस्कारकत्वेन ॥ एकं द्रव्यार्थं भवति अन्यथा
भवेदेकव्याप्ति ... गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति ... संस्कारमहत्वं कल्प्यते लक्षणायेति ॥ दृष्ट
लक्षणा कल्प्य किं वाच्या ॥ यथानुरूपे लक्षणार्थो भवति पवित्रं न सकलं कार्यं न संबध्यते ॥ किं तर्हि ... पुरुष
नानयोर्वरात्मुद्दे ... वनीकेन तदा नेम संबध्यते ... पुनः कार्येण संबध्यते पुरुषएकस्तं
संध्यते ॥ [illegible] अत्रेदमुच्य
ते ... मन्येतां ... यागस्य
... संनिधापयजनितद्धत पातयजनीलेषमादिभिः परस्परानपेक्षाभि
... सादिस्य स्वातु कत्वात् अतस्तेषां पृथक्
... प्रत्येकं फलसंबंधो भवति ॥ अर्थभेदात्तु
... फलभेदः शब्देन न भिन्नानि फलान्युच्यन्ते ... चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः ॥

मी॰भा॰ आ॰३१

ंद्राग्नं कपालं एकपालं निर्वपत्प्रजाकामइति ॥अथ दैकार्थ्यात् सर्वेषामंगानामेकोर्थः प्रधानेषूपकारकः उपकारापेक्षायांह्यंगा
निश्रूयंते तानिसर्वाण्येकार्थानि भवंति ॥नन्वेवं सति एकार्थत्वादेषां विकल्पः प्राप्नोति ॥व्रस्य त्येनत्यशिद्रारंविधंस्लेकश्रुतिसादि
समनं यदि कल्पोन भवत्यनेकार्थ्यादंगानां एकंकार्यमिति ॥शब्दभेदान्नेति चेत् ॥अथयदुक्तं चोदनाभेदादंगानामर्थभेदोन्या
व्यमिति तत्परिहर्तव्यं ॥परिहृतं तत्रैकार्यत्वेन ॥नपरिहृयंते सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः ॥भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः ॥तद्यथा
कारकाणि कर्त्रादीनि सर्वाणि तावत् क्रियायाउपकुर्वंति अथच प्रतिकारकं कार्यभेदः इदं तर्हि परिक्रियते ॥समिदादिभिरंगानां
प्रयोग उच्यते समिधः प्रयोक्तव्याः तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति नतः स्यात् प्रयोजनाकांक्षा सा च भवतीभेदेन स्यान्नत्वत्रावेषां
प्रयोग उच्यते ॥किंतर्हि रूपमात्रमाख्यायते ॥एवं लक्षणो याग इह भवतीति तत्कस्य हेतोः प्रयोगवचनस्यप्रत्ययस्याभावात्
श्रवणं च प्रयोगस्योक्तत्वात् ॥कः पुनरेषां प्रयोग युक्तः उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः नचेदत्र प्रयोजनाकांक्षा ॥कुतः प्रयोजनं कुतो
भेदः कर्मार्थत्वात् ॥प्रयोगेनाकांक्षा स्यात् कर्मार्थत्वात् ॥प्रधानानां प्रयोग उच्यमाने अंगानामपि ताकांक्षा कथं स्यात् ॥प्रयोगस्य तेनैव प्र
धानप्रयोगवचनेनैव शब्देनांगानामपि प्रयोग उच्यते ॥दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति ॥कुतः कर्मार्थत्वात् ॥क्रियार्थत्वादित्यर्थः
फलस्य क्रियार्थौ दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति ॥तत्राकांक्षा भवति ॥कथमिति ॥सा समिदादिभ्यो
दनाभिर्निवर्त्यते समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्येवमिति तत्कस्य हेतोः समदर्थत्वात् दर्शपौर्णमासः समिदादिचोदनास्तेनाकांक्षि
तत्वात् फलवत्त्वात् फलवत्संनिधानाच्चैषां दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयिष्यते इति कर्तव्यतामंतरेणाकर्मचोदनार्थे वतीभ
वति ॥तस्मादसंनिकर्तव्यताकस्य कर्मणः प्रयोगश्चोद्यते ॥तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैकशब्देनांगानां प्रयो
गश्चोद्यत इति ॥एवं च सत्येकशब्दचोदितान्येवांगानीति ॥तत्र यथा प्रधाननामैकशब्दाभिसंयोगात् फलैकत्वमेवमंगानाम
पीति ॥अत्रादनेनयुक्तं कुतः ॥कर्तृविधिर्नानार्थत्वात् गुणप्रधानेषु कर्त्रर्थो यश्च प्रधानेषु विधिः प्रधानार्थः ॥तत्र प्रधान

२

निफलं भवति विधानवान्यत्र नामिफलानुवादानि ॥नचवि अनुवादीत्युनपदत्संभवतः ॥तस्मादेकेवत्वाकेन प्रधानानि विधांचेतिकर्त
व्यता च यथा विधातुं ॥अतोन प्रधानचोदनारदीत्यंगानि ॥अत्राह नैतदस्तु ॥युक्तमेतत् कुतः आरंभस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥आरं
भो व्यापारः ॥किं वेलक्षणांतरं यो नेह स्वर्गस्य क्रियो पाने यजेनयात्र स्वर्गं कुर्यादिति स्वर्गोर्थं वा प्रजयेत स्वः ॥इदं तु न ज्ञाय
ते कीदृश व्यापार इति नत्वं संनिधौ वा म्नान्नाधानादि श्रूयते ॥वाक्यास्याकांक्षितत्वात् संनिधानाच्चैतद्गवगति अयमसौ व्यापा
रः यं यागः स्वर्गकोवीति तस्मिन्धीयमानेवाक्यभेदः अथवा प्रधानतोकंके सर्वांगानां प्रधानानि मत्तिविधिर्न
विकल्पः ॥कथं कृत्वा ॥दर्शपूर्णमासाभ्यामिति स्वर्गस्य धनप्रकृत्य अतेवलभितो यज्ञसवचनेनसुम्तते ॥प्रयोजनस्यैव विन
नीयुक्तरवं नीयमाश्चितो मसाजकृत्वा पशुकामो यजेतेनयज्ञेनभिन्नस्वार्थेन प्रयोगवचनेनैवांगानां प्रयोगो विधीयतइति
॥२॥ इदं विचार्यते किं पूर्णिदोगादीनां भिन्नानां कर्मणां एकदेशयुक्तानामपि प्रयोगः अथवा सर्वांगोपसंहारेणैवेति ॥
अथन प्रकिंयत्नं सर्वशक्तो प्रवृत्तिः स्यात् ॥तथा प्रतो परे यागादिष्वितं ननी यामिक मारंभ प्रवृत्ति वा त्वा यावज्जीवं दर्शपू
र्णमासाभ्यां यजेतेतनया वीरनयायो वा पावज्ज्योतिष्कः प्रयोगमभिगच्छति ॥किमत्र सर्वांगोपसंहारउतनेति ॥इहेदानीं
फलार्थप्रयोगेष्विंता दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेति ॥अत्र वाचोदनयायो वा स्वर्गार्थ आरंभस्तत्र वा पि कर्मैय नि
कृवदेय प्रयोग अथवा सर्वांगोपसंहार इति किं तावत्प्राप्तं ॥एकेनापि समाप्येव कृतार्थता प्राप्यात्कृत्वंतदेकमासेषुचो
दरा च न स्यात् ॥एकदेशेनापि गावांसमाप्येत कर्म प्रसुज्येते लभते कुतः कृता कर्थ्यात् ॥यासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थव्या
पारेषु को कर्थ व्यापारितव्या वितां कांक्षा तैकेना पांगेन कृता पा भवति समिधो यजतीत्येवं व्यापारितव्यं ॥तथांगद्वयेनांग
त्रयेण सर्वैर्वा वंदं वा कि कृतिर्याभिसवा नव कृत्तनुपकारंमाप्स्यति ॥यथा कृत्स्नं नदेषु स्तीर्यार्थमाणमाजामत्स्येनकृत्वादिषु
तोयमंति कर्माणि कशाभिः समाकस्मात् कृत्स्नस्यभुते ॥नतुनभिसंधानाभिरोपात् सर्वाण्यंगानि साप्यंते सायेषु चोदु तरानसार

717
1937

[illegible] फलं कल्प्यते ॥ ननु [illegible] विशेषो वा पित्वादिस्सर्वयागनाध्यत्वारभ्यतृष्टीमन्
[illegible] ॥ तन्त्री [illegible] नार्थउनरा शब्द इति एवंमिदापियोयावंत्यंगानि उत्पन्न
[illegible] ॥ [illegible] एकदेशी [illegible] नियमानां कर्मणा प्रयोग इति ॥ तन्न
[illegible] लोककर्मनाकुर्वतः फलाभावः स्यात् ॥ सर्वे वेदंस्तुतस्य
[illegible] कर्मकला [illegible] ॥ न कर्मसंयोगात् प्रयोजनं फलमशब्ददोषः स्यात् नैव
[illegible] कर्मसंयोगात् [illegible] कर्माणि फलं युक्तं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति नांगीरंगानि
[illegible] ॥ [illegible] एकेना पर्यवती लुकमेवंचेन प्रयोजनं वाग्कृत उपकारः फ
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्ययं शब्दोन दुष्येत ॥ तस्मान्नि
[illegible] नावेन फलाभावः ॥ एकशब्द्यादिति चेत्
[illegible] किं कारणं एकशब्द आदेकः भक्तउपदेशकः प्रयोग
[illegible] दर्शपूर्णमासा [illegible] तेनैव फलसंबंधः कृत ॥ तत्र कृत एतद् दर्शपूर्ण
मासन [illegible] तदेवं सर्वाणि फलं युक्तानीति ॥ किंतर्हि दर्शपूर्णमासावेव
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते न समिदादीनामाकांक्षा
[illegible] करणस्यकेन कुर्यादिति ॥ तस्माज्जोई इत्यादर्शपूर्णमासाभ्यामि ४
ति ॥ [illegible] संयोगः कदिन्वसंयुज्येरन् ॥ सामान्यान्यौ वादिभिः स्तुः ॥ समत्वाद्गुणत्वं ॥ तत्र यदुच्य
ते ॥ एकदेशांगमनुष्ठानामपि प्रयोग इति तदेवं नास्ति ॥ येनैककर्म्यादिति सूत्रं पठंति तेषामयमर्थः इति चेत्तस्यास्ति प्रश्ना

719
1937

[illegible] मभिक्रियम इति तस्मादेककर्म्य भवद् उपकुर्वेतां गमनुष्ठ्यतां ॥ एकेनापि प्रधानमंगवद्भवति ॥ नार्थपृथक्त्व
मुत्तमकत्वादगुणत्वं ॥ वेदवेदं कस्मादर्थपृथक्त्वात् ननु भिन्नार्थपृथक्त्वं गुणकारपृथक्त्वं ॥ एकेनांगेनार्थवता आनर्थ्यउपका
रो [illegible] ॥ कथं स्वयनं ॥ समत्वाद्गुणत्वं ॥ [illegible] भिन्न सम उपकारः स्यात् ॥ अत एव [illegible] गतं भवेत् ॥
[illegible] उनतं स्यात् ॥ अनंतत्वमिति चार्थः ॥ नतु [illegible] कथं भवेत् ॥ न तेषां विकल्प इत्युक्तं विधिस्त्वेकश्रु
ति [illegible] ॥ विधिस्त्वेकश्रुतित्वादर्थात् प्रधानस्य संनिधाने श्रुतिभूताभिसंया
मरूपेण [illegible] तस्मात्सर्वप्रयोगः स्यात् ॥ ननु तदेवमेकदेशीनामंगानां प्रयोग
इति ॥ कथं [illegible] विधिरेकश्रुतित्वादेकशब्देनांगानां प्रयोगो विधीयते ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका
मो [illegible] ॥ [illegible] आधानादी [illegible] तदेकदेशीना ॥ तमेकदेशापे [illegible] नयुक्ता
[illegible] पर्यायविधानात् ॥ सामान्यं नाभिनपर्यायेण विधीयते ॥ [illegible] कदाचित्सन्नूनपातमिति ॥
कथं तर्हि [illegible] भिक्रियते ॥ अयोग्येन ॥ [illegible] नानामपि समेतानां
मेकदे [illegible] इति नैनयुक्तं ॥ कुतः अर्थैकप्रधानोपकारं [illegible] युगपत्सन्निपतंत्येवानि ॥ तत्र न स्यु
[illegible] सर्वाभिमायते ॥ [illegible] निवीतवत् ॥ [illegible] निवीताऋत्विजः प्रचर
[illegible] ॥ सर्वेषां [illegible] विधानात् सर्वे ऋत्विजो निवीता प्रचरंति ॥ एवमिदापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्या
त् ॥ [illegible] स्यात् ॥ [illegible] पूर्णमासाकृतयोः कुर्यात् त्रयोदशासांवास्यायामिति आकृति संख्यापाक्षिकी
भविष्यति ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ यदु कं क्रतौ त्तरेषु पार्थक्यं सौर्यं चरुं निर्वपेत्
ब्रह्मवर्चसकाम इत्युक्त्वा पुक्तमन्ते ॥ ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् ॥ प्रजाकाम इति किमतः ॥ अत ऐतेषांपर

स्यानपेक्षाणां कार्यान्तरं श्रुतिभिः कल्प्यते ॥ [illegible] उत्तरः प्रयत्नेन विधीयते ॥ अथेह विधिस्त्वेकस्तु
[illegible] ॥ उक्तस्त्वस्तु नित्यादिहोमाणां कृतार्थत्वात्संदे
हे [illegible] ॥ [illegible] तित्वात् ॥ नाम्नो नराणां दोहनं वि
धीयते ॥ [illegible] विधानेन कृतार्थे न द्वाक्यं नोभ
[illegible] ॥ अनुवादश्च [illegible] स्वार्थस्य भवति ॥ अर्थाद्भाव
[illegible] कथं [illegible] उपरिष्टादेनद् [illegible] कुमाराणामित्यत्र
[illegible] ॥ [illegible] ॥ किं कर्म्यं कर्म सत देव मत्ययो
[illegible] ॥ किंतत्त्वं ॥ कर्मण्यारंभ [illegible] त्वात् [illegible] प्रत्यारंभ [illegible]
[illegible] ॥ कर्मप्रयोगेण फलं संभाव्यते ॥ कथं ज्ञायते ॥ प्राकृतावद्
[illegible] मन्यते ॥ [illegible] कर्मणो
[illegible] ॥ [illegible] कर्मणैव [illegible] ॥ पुनः पुनरपि [illegible]
[illegible] विशेषः एवं [illegible] कर्मणां पुनः क्रियमाणे [illegible]
[illegible] ॥ तेषां [illegible] द्वितीयां [illegible] प्रथमं यजेरन्
द्वितीयं यजेरन् [illegible] कृतार्थत्वात् [illegible] ॥ सत देवका
[illegible] कृतार्थत्वात् ॥ [illegible] कर्तव्यमिति ॥ कः पुन
[illegible] ॥ कथं [illegible] उच्यते ॥ यद्द्रव्यं [illegible] धातुना क्रिया

721
1937

[illegible] ॥ [illegible] कर्मणो [illegible] प्रधानतः [illegible] ॥ [illegible] मत्ययो हि [illegible] सह ब्रूमः ॥ अन्तु प्रयोगश्च
कर्मप्राधान्य [illegible] ॥ [illegible] ज्ञानस्य
[illegible] कृतार्थत्वा [illegible] भावस्य [illegible] क्रियते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] सनदाहर
[illegible] ॥ [illegible] स्यात् [illegible] कर्मण
[illegible] ॥ [illegible] फलं [illegible] कु
[illegible] ॥ [illegible] मत्ययो [illegible] यदि कर्म [illegible]
[illegible] किं नाहि भावप्रधानम् आख्यातं भावनाक
[illegible] ॥ यजेत [illegible] कथमिति ॥ कर्तृप्राधान्येन
[illegible] ॥ [illegible] भावना च फलं [illegible] नेनक्रि
[illegible] ॥ [illegible] भावना [illegible] उपपद्यते ॥ अस
[illegible] ॥ [illegible] मित्यसितव्यमिति ॥ य
[illegible] विधिप्रवचनान्येतानि कल्प्य
[illegible] ॥ द्वितीयं यजेरन् [illegible] द्वितीयं यजेरन् [illegible] इति ॥ एक [illegible] तथा [illegible]
[illegible] एकशब्दात् ॥ एक [illegible] शब्दः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] क्रियायां हेतुर्नास्ति ॥ [illegible] सतः फलस्य कर्मोत्पादकत्वस्य

[illegible] सामिविभरवि [illegible] रितेति ॥ [illegible] कर्मार्थलक्षणं ॥ यत्र लोकवदितिलो
के [illegible] सकलाहरपि असकृदप्युक्तः सकृत् आहरेयुरुक्तो नाहरति ॥ अथेदशल्लक्षणे कर्म
णि [illegible] दिलक्षणः ॥ [illegible] प्रत्यक्षेण [illegible] पवर्गः स्यात् ॥ श्री ही
[illegible] नाहरति [illegible] प्रयोगः स्यात् ॥ कुतः एवा
[illegible] ॥ [illegible] प्रयोजनस्य कार्यत्वात् ॥ तस्मादेतावत्तदर्थ एव प्रयो
[illegible] ॥ अथवा गौणापकर्षणे प्रकर्षणे यदेषां कार्यं तत्रैव
[illegible] ॥ धर्मभावेतद्दर्शनाच्छब्दार्थेना
[illegible] तदुपदधा
[illegible] ॥ तस्मात्तत्र सकृत् ॥ क्रियया कृतः
[illegible] वर्तते इत्यनुप
[illegible] प्रयोगो दृश्यते
[illegible] आतवान वचनएवशा
[illegible] प्रयोगाभासुर्यतो [illegible] ॥ प्रया
[illegible] ॥ तत्र धर्ममात्रे [illegible] शब्दार्थेना
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अभ्यासः
कार्यः कुतः [illegible] ॥ [illegible] ॥ अनुमानेन किंतरद्भुत [illegible] उपकारो

६

भ्यासीत् ॥ कथं वतनीभवति ॥ येन ज्ञायते नन्वनेन क्रियतइति ॥ क्रियते चेत् पुनः पुनरपि करिष्यते कुतः यथा कर्मसु सो
[illegible] ॥ सकृदाकारणीकत्वात् ॥ सकृदंगप्रयो [illegible] कृत्वा
कुतः [illegible] फलं [illegible] ते नांगे
[illegible] प्रयोगः अभ्यासकृत् [illegible] प्रयोगो येन सकृत् [illegible] नोप
[illegible] परिमाणं [illegible] नियमः सकृत् सकृद्वा प्रयोगः ॥
[illegible] ॥ [illegible] परिमाणानुवादः सत्यस्मा
[illegible] ॥ [illegible] अभ्यासः फलस्यारंभाभिनिष्पत्तेः क्रतुमुख्यात् [illegible] फलान्य
[illegible] ॥ [illegible] अपरं फलं निष्पत्स्यत
इति ॥ [illegible] ॥ क्रिया स्वीत्येव यदिष्टो हेतुस्तस्मा
दनुपन्यासः ॥ [illegible] परिमाणत्वात्प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः
स्यात् ॥ [illegible] अभ्यास इत्यभ्युपगमः [illegible] अभ्यासो नानर्थकोऽभ्यासः ॥ क
[illegible] ॥ [illegible] करोति [illegible] अभ्यासो नर्थकः स्यात् ॥ यथा भोजनमे
[illegible] ॥ अथेदार्थस्य परिमाणत्वात् यंतदुपकारं करोत्यंगमितिन
[illegible] ॥ [illegible] ॥ सत्यमेवं किंतु प्रधाने तु क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ प्र
[illegible] उपकारस्याभ्यस्ते भविष्यत्वात् [illegible] अभ्यासस्य चात
[illegible] ॥ तस्मादनियमः स्यात् सकृद्वा प्रयोगोऽभ्यासो वेति ॥ पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं

723
1937

मी॰ भा॰ आ॰ ११

[illegible] संख्यानुवादः सविभिता स्यादाकृतिवि
[illegible] संख्या युज्यते ॥ आकृतिविशिष्टसंख्या
[illegible] ॥ अर्थस्य तु [illegible] फलत्वात्कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥
[illegible] ॥ न स्वैकत्वात् ॥ सर्वस्य युगपच्छासनं
अनेककर्म [illegible] ॥ नन्वप्रकारद्रव्यस्त्वं भविष्यति
[illegible] प्रकार [illegible] ॥ [illegible] नानि कुर्वीत प्रधानस्य
[illegible] ॥ अंगाभिद्युत [illegible] संपादनेनार्थवत्त्वमिति ॥ नन्वेतद्युक्त
मिव ॥ [illegible] तद्द्रव्यप्रकारः अपि च ॥ यदि यज्ञिन
[illegible] इतिकर्तव्यताकांक्षा नास्तिय
[illegible] ॥ न चैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन् ॥ तस्यैकशतं प्रयाजा
[illegible] ॥ तस्मादिय मन्याव्याख्या ॥ अनभ्यासो [illegible]
[illegible] सर्वस्यांगप्रधानेकत्वापत्त्युगपच्छास
[illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति [illegible]
[illegible] सकृदनकृतेषु सर्वं गानं [illegible]
[illegible] गंतव्यं ॥ तथा च सत्यभ्यासो निरर्थकः यतु
[illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयो [illegible] नामांगोपकार उपयुज्यते [illegible]

[illegible] कार्यं साधयतामदृष्टउपकारस्तैः
[illegible] अभ्यासो [illegible] च्छेदेन समर्गो यदानेन यवचनात्
[illegible] सकृद्वचनादभीनसमाप्ती
धि ॥ [illegible] ॥ [illegible] तस्मादभ्यासः
अनभ्यास [illegible] नाद्सकृत्स्थानमाभ्यासो [illegible]
[illegible] दर्शपूर्णमासयो [illegible]
[illegible] ॥ एवं [illegible]
[illegible] ॥ तत्रस
[illegible] ॥ वसंताय कपिंजलानालभत इति श्रू
यते ॥ [illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ बहुवचनेन सर्व [illegible]
[illegible] ॥ कस्मात्तर्हि प्राप्तेः सर्वएते [illegible] बहुवचनेन प्राप्यंते ते सर्वे [illegible]
[illegible] ॥ सत्येव सत्ये कस्य शब्दस्यानिकार्थता [illegible]
[illegible] ॥ सत्यो गतो नाश्रयितव्य आस्तिचेयं
[illegible] ॥ नैतद्युक्तं ॥ यदि बहुवच
न [illegible] ॥ ब्राह्मणाः [illegible]
[illegible] ॥ एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति ॥ [illegible]

७

725
1937

[illegible] सेन [illegible] वचारी [illegible] सात्मा [illegible] भवति ॥ किं [illegible] यना
[illegible] नवति बहूनां बहुवचनस्यार्थः स्यात् सर्वेषि नेवहन इति [illegible] वसा
[illegible] नकिं न बहुत्वामिति ॥ उच्यते ॥ बहुत्वं [illegible] रूपनयआधिक्यमित्यर्थः ॥ कथं कृत्वा
[illegible] बहुर्वचोपन्यथै [illegible] कृति ॥ बहुत्व [illegible] मित्यर्थः ॥ सर्वेषां
[illegible] ऽपेक्षितं बहुत्वमिति ॥ यदेवादिबहून देवान्यपेक्ष्य अबहु
[illegible] ॥ उत्तरकुरवो हस्तिनां नु कुरून पेक्ष्योत्तरा इत्युच्यंते
[illegible] एवं [illegible] सबहुत्वं लभंते न च
[illegible] ॥ अपेक्षतावत समानजातीयेषु भ
[illegible] समानजातीयानपेक्ष्यानेन संख्यापि संख्यामि
[illegible] दर्शनात् आदिषु च सर्वेषु दृश्यते ॥ अतोऽस्त्रिता
[illegible] ॥ [illegible] तदभावे च
[illegible] वचनमिति ॥ [illegible] ॥ अपि तु एकवचनमिति ॥ यदि [illegible] बहुवचनस्या
[illegible] ॥ अतो वा [illegible] आदीनां बहुत्वं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अथो च्यते ॥ [illegible] पदं प्रयु
[illegible] ॥ [illegible] पदं प्रयुज्यते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] रूप पदं [illegible] कपिंजल [illegible] एवार्थेन

f 27
1937

[illegible] ॥ किं कपिंजल [illegible] कपिंजल शब्द [illegible]
[illegible] एवार्थेन स्यात् [illegible] प्रयोग इति
[illegible] प्रयोगः
[illegible] कपिंजलो [illegible] ॥ आह [illegible]
[illegible] कपिंजल [illegible] चत्वारो [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] वचनेनाभिधीयते
[illegible] एवं [illegible] संख्या इति तस्मात् चत्वार इति व
[illegible] ॥ [illegible] तदपि सबहुवचनमिति ॥ द्वित्वमपि तत्रास्ति कत्वं काममने
[illegible] बहुवचन प्रयोगः बहुत्वादेव तेषां बहुवचनमतः
[illegible] बहुवचनस्यार्थः सर्वे चेदर्थः कपिंजलानालभेत इति सर्वे प्राप्यंते ॥ तस्माद्विकल्पः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] उपादाने नत्री नुपादाने [illegible]
[illegible] ॥ एवं सति कारणादक्रि
[illegible] ॥ तस्मात्त्रित्वं नियमेन
[illegible] ॥ तेषां च [illegible] गुरुः तत्र गुरो
[illegible] इत्येकए
[illegible] फलं भूयस्त्वं भवितुम

[illegible] ॥ [illegible] वा महार्थं [illegible] नतस्य फलभूयस्त्वं भवति ॥ यस्तु मांसीय
[illegible] तथापि शिष्टविगर्हणं बलभेन ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] दर्शनं ॥ अन्या [illegible] तमेवार्थं दर्शयति
[illegible] रामदृष्टि ॥ यदि [illegible] एते [illegible] एवोनियो
गवे [illegible] इतर [illegible] ॥ प्रकृत्या [illegible] नदा सने [illegible] मीये
[illegible] ॥ [illegible] स्यात् ॥ इदं [illegible] हि लिंगं गृह्मे [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] पदं भवति ॥ अन्य [illegible] पदं यं वानां म [illegible] अश्वानां म [illegible] उत्त
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] गनन्यार [illegible] राशेह म
[illegible] ॥ [illegible] उत [illegible] ॥ [illegible] विसृष्टवा गनन्यार [illegible] त्तरादो
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कथं [illegible] उभय [illegible] नादाशंकायां ॥ किं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] दोह यदि दो
ह [illegible] कारणं नास्ति [illegible] कारणमुक्तं
[illegible] ॥ [illegible] मा प्रागुवादस्य ॥ तस्मात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] उत्तरा [illegible] हयितव्या ॥ कुतः
[illegible] उत्तरादोह
यतीति ॥ अन्यो [illegible] ॥ यद्यपि [illegible] ॥ उत्तरादोहयति मा [illegible] नत्वा

729/1937

[illegible] ॥ अथ कुतः प्रागनुवादः ॥ [illegible] विधानात् ॥ [illegible] ॥ सर्वारोग्य [illegible] मग्निहोत्रं
जुहुयात् ॥ कुमारा [illegible] ॥ [illegible] ॥ यदि [illegible] किंचित् दृष्टमस्ति ॥ अ
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तस्मात् साकल्यविधि
[illegible] प्रागनुवादः ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] मन्त्रस्य स
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अग्निहोत्रमेवा [illegible] ॥ अग्निहोत्रे [illegible]
ने ॥ [illegible] मग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ [illegible] देवतार्थे [illegible] जुहुयादिति
सर्वस्य [illegible] ॥ [illegible] स्यात् ॥ सर्व [illegible] लिंगेन संयुज्य
देवतासंयोगात् ॥ [illegible] ॥ [illegible] तस्मात् सर्व
[illegible] ॥ अतो [illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] प्रधानो [illegible] आघारादीनि
[illegible] ॥ किं [illegible] प्रधानस्य भेदेनां नानाप्रयोगः ॥ अथवा सर्वे [illegible] ॥ अत्र तत्र किं युक्तं ॥ [illegible] यद्यप्यनुमा
[illegible] ॥ [illegible] दर्शपूर्णमासा [illegible] ॥ इह तत्प्रधानं प्रति चिंत्यते ॥ किं मा
[illegible] ॥ प्रधान [illegible] कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ॥ अंगानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात् किं वाभेदः ॥ तस्य तस्य
प्रधानस्य भेदेनांगप्रयोगः ॥ कुतः प्रधानकर्मार्थत्वात् ॥ प्रधानार्थानि [illegible] प्रधानार्थेन त्वंगान्युपदिश्यंते ॥ अंग
[illegible] ॥ [illegible] प्रधाना [illegible] ॥ यदि [illegible] प्रधानानि [illegible] ॥ किं तर्हि अं
गानि [illegible] ॥ यथा [illegible] ॥ एवं [illegible] प्रधानस्यांगैः सं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दर्शितः समस्तेश्व

मी॰भा॰
१०

[illegible] कर्मत्व [illegible] तत्र वनः स्याद प्रधिप्रधान मंगभेदः क्रम कार्य [illegible] योग [illegible] स्यात ॥ प्रधानानि
[illegible] गामिस्तु नतो [illegible] मर्थ सांगमग्नीषोमीयः प्रक्रांतः स्या
[illegible] अग्नीषोमीयः स्यांगः क्रियत इति नात्र क्रमकार्यः
[illegible] पकरोति तावन्न सनिधाग्नीषोमस्या पकर्तव्यं ॥ न
[illegible] प्रधानं निर्धनं तथा [illegible]
[illegible] विशेषात्परत्वाद ॥ नुभावः प [illegible] नरं परिजप्ता
[illegible] ग्नाति नामि सर्वैः प्रधानैर्
[illegible] माभिकर्तृता पदं [illegible] का
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] पौर्णमास्यायेज
[illegible] कर्तृत्वं [illegible] प्रधानत्वाद ॥
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रे क्रमकोपः इति ॥ [illegible] कृतमात्र एव प्रधाने [illegible] करोति यत्कारणं तस्मिन्काले प्रधानान्येव न संति ॥ यदानु
सर्वा [illegible] स्यान्ना पूर्वसिसंभवन प्रधाने [illegible] तदा [illegible] रत्वं उक्तं ॥ अस्मिंहे कार्य
[illegible] विशेषाभावान्क्रमकोपः ॥ तथा [illegible] दर्शनं कानुवापनः तथा [illegible] दर्शनमपि भ
वति ॥ [illegible] ॥ कानुत्वा [illegible] अग्न्यन्वित्याकेन [illegible] दर्शपौर्णमास्यां आहुतयो हूयंते
[illegible] ॥ [illegible] यत्तु संस्पर्शवदाद्युपकारिणा
[illegible] संस्कारानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्यानदर्थत्वात् ॥ सहिन्यायः संप्रसक्त
[illegible] ॥ आशंकेत्व धर्म संस्पर्शो ह्यानुपूर्व्यं स्याद् भेदनं [illegible] पानशक्यते
[illegible] सर्वेषां [illegible] कर्तुं [illegible] सर्वे [illegible] भवंति ॥ संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥
संस्कारस्यायं [illegible] प्रतिप्रधानमावृत्तिः स्यात् [illegible] एव न संवर्तेत
[illegible] ॥ असंस्पृष्टो [illegible] प्रतिप्रधानमावर्तेत ॥ कृतत्वादर्थात् यस्य समीपि कृतस्तूदर्थ
[illegible] अग्नीषोमीयस्येति [illegible] माणावि
[illegible] कर्तव्यानि ॥ पंचसंस्पर्शि [illegible]
[illegible] ॥ यदुक्तं [illegible] संनिधौ प्रयुक्तानि तस्मै मानी [illegible] विशे
[illegible] ॥ कुतः [illegible] संनिधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्तृंदी
[illegible] संनिधौ प्रज्वलितः सर्वेषामुपकारं करोति ॥ नहू
[illegible] ॥ अर्थानुलोको विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ उपवर्णना परिहारः पूर्वेनुक्तत इतिसता वहूर्णयते ॥

731
1937

मी॰ भा॰ ११ | भा॰ ११

[illegible] मर्दा [illegible] ॥ अर्थाको मर्दा [illegible] सकृद सकृ [illegible] क्रिया॥ यदि सहृत्कृत्वः सर्वा [illegible] काधा यति
[illegible] क्रियेत [illegible] ॥ असकृत [illegible] प्रत्य [illegible] ॥ अर्थ [illegible] रक्षितः ॥ उपकारानुपकारो वा
[illegible] ॥ [illegible] प्रदृणान गम्यते ॥ यस्य समानि धा प्रयुक्तः
[illegible] ॥ [illegible] परिमाण विशेषात् ॥ अथ्यमदुक्तं स्यकृदि आकामुका
[illegible] ॥ [illegible] परिमाण [illegible] ॥ नस्य कः परिहारः आचार्या तं सूत्रं ॥ विधे
[illegible] विधि क्रमः स्यात ॥ [illegible] विधि शब्दे नोच्यते ॥ अंगस्य इ नगाथ वात ॥ य
[illegible] गानां प्रयोगः नत्र चतुर्दश नमोद शेत्या कृति संख्या
[illegible] ॥ आकृतिविधयस्तु [illegible] चतुर्दश [illegible] लक्षण या वचन मुपपद्यते ॥ चतुर्दशपौर्णमास्या आकृ
[illegible] संख्या वि भार्थ ॥ [illegible] संख्या [illegible] ॥ अनुवादस्त्वयं
अनुवाद [illegible] ॥ [illegible] ॥ आकृतिविधानां चेयं संख्या विदितानाकृतीनां ॥ तस्मा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ आचार्यो मन्यते [illegible] प्रकरणाविभाग
[illegible] प्रति [illegible] अविशेष ३३
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ तस्मान्न [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

733/1937

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] उक्त [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्मर्यते ॥ अ
[illegible] ॥ [illegible] सहस्रदानं कृ
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] विशेषः
[illegible] ॥ [illegible] प्रदानका
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] सह प्रदानं क्रियेत
[illegible] ॥ [illegible] तथा चान्यार्थदर्शनं ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ॥ इति [illegible] स्वामिनः कृतौ एकादशस्य प्रथमः पादः ॥ ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कर्तारः स
[illegible] पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेत दर्शपूर्णमासयोर्यजुः क्र
[illegible] ॥ [illegible] यजेत [illegible] यजेत चातुर्मास्यानां यजुः क्र

श्री·भा [illegible] ॥ अपि चार्थते ॥ किं [illegible] आग्नेयादीनां प्रधानानां देशकालकर्तारः तंत्रं अथवा भेदेनेति ॥ अत्राह ॥ भा·११
१९ [illegible] आग्नेयादि चोदनाविधयः
[illegible] ॥ एवं सर्वत्र ॥ अथ प्रयोगांगं देशादि आग्नेयादी
[illegible] यदि प्रयोगांगं तंत्रं यदि चोदनाविशेष्यः तदा भेदेनेति किं प्राप्तं
[illegible] प्रयोगांगं देशादय इति ॥ कुतः ॥ तन्नं देशकालक
[illegible] ॥ तस्मात्प्रयोगांगं देशादयः यदा प्रयोगांगं तदा तंत्रभा
[illegible] ॥ एकशब्दोपदेशादेकं फलमेकत्वात् सहप्रयोगः त
[illegible] ॥ तस्मात्तंत्रं देशादयः अविधिश्चेत्
[illegible] प्रधानं भावः स्यात् ॥ अविधिश्चेद्यदि चो
[illegible] कर्मणो आग्नेयादीनां भेदेन देशादिभिः अभिसंबंधः प्रतीयते चोदनाविध
[illegible] देशादयो विधीयंते अप्राप्तत्वेन च हि धा
[illegible] नेकार्थविधानमेकस्मिन् वाक्ये भवतीति ॥ अनुवादेनैव ते
[illegible] ॥ आग्नेयादीनां देशादय [illegible] १२
[illegible] ॥ लक्षणाभिसंबंधात् ॥ लक्षणार्थे [illegible]
[illegible] ॥ दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थः [illegible] समुदायलक्षणार्थः [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] कार्यता ॥ [illegible]

735/1937

[illegible] ॥ [illegible] संबंधोऽस्ति कारकं हि समादयः कार्
[illegible] ॥ [illegible] लक्षणा चोदनाविधित्वाञ्च तेषां देशा
[illegible] ॥ [illegible] आग्नेयादि [illegible] पौर्णमास्यायेनेत्येनेना
[illegible] भिधानार्थे भवति ॥ अस्तु तो भवती
[illegible] ॥ [illegible] एवं [illegible] भवति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] पूर्वाप [illegible] ॥ अतो [illegible]
[illegible] प्रधानं [illegible] ॥ [illegible] देशकालकर्तारः अथवा
[illegible] ॥ किं [illegible] कुतः प्रधानं [illegible] चोदना [illegible] आग्नेयादीनि प्रधानानि समादयो
[illegible] ॥ [illegible] प्रधाने पुनः तदंगे [illegible] देशाद
[illegible] ॥ [illegible] आग्नेयादेः कर्मणः [illegible]
[illegible] कुतः एकशब्दात् प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ यस्मादाग्नेया
[illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अथ तु प्रधाना
[illegible] ॥ [illegible] प्रधानं फलं [illegible] आग्ने
यादीनां [illegible] ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति अनेन वाक्येन सम
[illegible] ॥ याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां य

पी.भा. [illegible] आ.९१

९२

[illegible] योगभिधेरेतेषां ॥ स [illegible] सर्वेषांप्रधा
[illegible] ॥ अन्यार्थोपेतमेवार्थदर्शयति ॥ उत्पत्ति
[illegible] तस्यां पौर्णमास्यां एककाले उपपद्यते
[illegible] चोदनाः पुनः श्रुतिरियं कुतः श्रुतिश्चो
[illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यामिति सा परा पौर्णमास्यामोन्
[illegible] दर्शपूर्णमासयो [illegible] कुर्यादिति कर्मणोः
[illegible] प्रधानश्रुतित्वात् श्रुतिरेषां प्रधानव
[illegible] गुणभावात् [illegible] नहि तेषां तत्र
[illegible] गुणभावार्थ [illegible] प्रयोगचोद
[illegible] प्रधानेनोपदि
[illegible]
[illegible]
[illegible] ९३
[illegible]
[illegible]
[illegible]

737/1937

[illegible] विशेषो [illegible] पुरोडाशा [illegible]
[illegible] प्रयो
[illegible] समवा
[illegible] प्रधानानां च स्यात् ततस्ते
[illegible] ॥ अथ
[illegible] दर्शनं युक्तम
[illegible] दर्शपूर्णमासे [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ किंमात्र
[illegible] ऐककर्म्यादिकफलत्वादित्यर्थः ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यपस्तु कश्चैव दे वं जे द [illegible] कुतः एकदेशत्वात् ॥ [illegible] संबंधस्यांगानां चोदना ॥ यत्कारणं फलं भावयतां प्रधानान्यंगा
न्युपकारेवर्तते [illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजे
तेत्यानुपूर्व्यास्वर्गकामो [illegible] पौर्णमास्यां पौर्णमास्या [illegible] यजेत यातं स्यत्यश्वरू
[illegible] ॥ [illegible] देवेन यसेन [illegible] समुदायस्य तु फलेकत्वादेकः प्रयोगः तस्मात्प्रत्येकं [illegible]
[illegible] संकुचितेन [illegible] ॥ समुदायस्यान्वयव्यतिरेकात् ॥ पशुकाम [illegible] भिन्ने कालेप्येक
[illegible] ॥ अपि वा कर्मपृथ
क्त्वात्तेषां [illegible] अनर्थकत्वं [illegible] कुतः कर्मपृथक्त्वात् ॥ तेषां यतं अविधानात् ॥ कर्मा
[illegible] पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
[illegible] कालविधिः [illegible] ॥ कुतस्तेषां देशकालविधि
[illegible] पूर्णमासाभ्यां यजेतेति समुदाय प्रयोगे पुनः श्रुतिः पौर्ण
मास्या [illegible] श्रुतिः ॥ एवं सति पौर्णमासप्रयोगे कालोभिहितः अपि [illegible]
[illegible] पौर्णमास्यां [illegible] काल [illegible] विधिः
[illegible] चतुर्दशी पौर्णमास्युभाउत्तरयोः कुर्यात ॥ प्रयोगे [illegible] ॥ [illegible] पौर्ण
मास्यां चतुर्दश्यां [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कालभेदात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

739/1937

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] गानां क्रिया
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] गृहीत्वा
[illegible] कर्म [illegible] प्रधानं
[illegible] पुनः क्रिया [illegible] पान्यास
[illegible] ॥ इदं [illegible] ॥ [illegible] एककपालं [illegible] रुं बार्हस्पत्यं
[illegible] द्वादशकपालं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] कालेषु प्रयुज्यमानानामंगानां क
[illegible] क्रिया [illegible] ॥ [illegible] मानां गानां प्रयो
गः कुतः [illegible] ॥ [illegible] भव
[illegible] ॥ कथं पुनः [illegible] सर्वेषां [illegible] एक फलत्वादेकं प्रकरणं सेवा
[illegible] कालेक्रियमाणउत्तरकालयोः
[illegible] तत्तदादि [illegible] भत
[illegible] ॥ [illegible] पुनः यद्दि स
[illegible] पूर्वस्य सर्वेउणकाउ [illegible] क्रमेण भवितव्यं
[illegible] क्रियते [illegible]
[illegible] ॥ अपि [illegible] विशेषत्वात्साधारणं

भा·भा· [illegible] ॥ [illegible] ण्ं तत्र भावादेकेषेष्टिः ॥ बहव एते याग यदि तु म ता [illegible] आ·१५
१५. [illegible] ॥ तस्मात्तं नैत देवं ॥ तत्रांगानीति किं तर्हि [illegible]
[illegible] कर्म [illegible] देनामि आम्नाये [illegible] नि तेषांच तत्र विधानं ना
[illegible] ॥ कुतः कालभेदात ॥ अंगानां [illegible] विशेषस्तस्मा
[illegible] प्रवदितो निर्वपेदिति ॥ ननु प्रकरणा
[illegible] ॥ प्राकरणस्य सामर्थ्यं नास्य य
[illegible] काल [illegible] कर्मणां च तंत्रभेदः कालभेदादि
[illegible] यमि फलांतर
[illegible] ॥ [illegible] काल [illegible] एक देव
[illegible] मो [illegible] स्यां जुहोती
ति ॥ [illegible] ॥ अथवा [illegible] ॥ किं [illegible] सादी [illegible] स्यात् ॥
[illegible] कुतः प्रदान [illegible] एक काले [illegible] प्रदानं वैश्वदे १५
[illegible] सर्वेषां [illegible] तत्र कि
[illegible] देवता [illegible] एक [illegible] तेषु
[illegible] यूपा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] एकादश यूपान् [illegible] कर्तव्य

741
1937

[illegible] ॥ [illegible] आहवनीये [illegible] कुतः यूपस्य [illegible] मंथित्वा
[illegible] यूपानां [illegible] तस्मा न
[illegible] ॥ [illegible] आहवनीय [illegible] का
[illegible] ॥ आहवनीये जुहोति [illegible] मंथित्वेति [illegible] तदपि मंथ
[illegible] यूपस्य [illegible] वाक्यभेदो मंथ
[illegible] मंथन [illegible] कुतः मंथनवि
[illegible] जुहोति [illegible] दोष [illegible] इति तत्परिहार
[illegible] जुहोत्यायनं द
[illegible] आहवनीय [illegible] नदीक्षि
[illegible] आहवनी
[illegible] ॥ अथ [illegible] तत आ
[illegible] ॥ जुहोति [illegible] जुहोतीति तस्मान्मं
[illegible] ॥ [illegible] कुतः [illegible] यूपानि के त्वग्नि
मंथित्वा होमः [illegible] ॥ एवं [illegible] जुहोति [illegible] ॥ अथ कस्मान्मंथनमात्रं कृत्वाहवनीय एव
[illegible] यूपा [illegible] ति ॥ [illegible] ॥ नचांतिक [illegible] शासितुमपि
[illegible] ॥ अथ पर [illegible] ॥ न [illegible] मंथिके अग्निमंथनं कर्तुंत

भा·भा आ·११

१८

[illegible] अथवा [illegible] वर्तनीति [illegible] किं प्राप्तं ॥ अत्र
[illegible] संयोगः यदा [illegible]
[illegible] अथवा [illegible] इति अवभृथः श
[illegible] न चात्र ग
[illegible] कपालं [illegible] वारुणएकक
[illegible] शब्दः ॥ तस्मिंश्च
[illegible] वरुण [illegible] देवता प्रधाने [illegible] एव
[illegible] ॥ किंत
[illegible] विशेषणविशेष्यउभयोश्च
[illegible] इत्युक्तं ॥ अं
[illegible] ॥ लिंगद
[illegible] इति
[illegible] मासनं केवलं विधीयत इति नास्ति दो ३६
षः [illegible] देवतापरत्वं [illegible] शब्दः प्रधानस्यावभृथ इति वास्ति
दोषः [illegible] वारुणेनैककपालेनावभृथं यजतीति ॥ तस्मान्न
[illegible] विहार [illegible] ॥ द्वयग

743
1937

[illegible] ॥ मारुती [illegible]
[illegible] विहारे [illegible]
[illegible] ॥ दक्षिणे [illegible]
ने ॥ दक्षिणउत्तर [illegible] विहारे प्रधाना [illegible]
[illegible] विहारे [illegible] ॥ एवं
[illegible] मारुत्याः [illegible] फलं [illegible] गृह्य
[illegible] अंगानां [illegible] नास्ति
[illegible] पौर्णमासीवत् ॥ [illegible] पौर्णमास्यां [illegible] पौर्णमास्यायजेतेति ॥ न
[illegible] पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो [illegible] प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत
इति [illegible] ॥ प्रयोगस्तु पौर्णमास्यां [illegible] इत्यनेनाख्यातेन प्रयोग
[illegible] पौर्णमास्यां क्रियत इति [illegible] ॥ अथेह इहापि मा
रुत्याः [illegible] ॥ तस्मान्मारुत्यपि सांगा दक्षिणे
विहारे कर्तव्या ॥ [illegible] कथं तत्र प्रयोगो [illegible] ॥ आह [illegible]
[illegible] भवति ॥ [illegible] यागार्थं [illegible] कार्यं [illegible]
[illegible] ॥ तस्मादिहापि मारुत्याः प्रयोगः [illegible] ॥ न
[illegible] आसादनमिति चेत् ॥ आसाद [illegible] लक्षणयायां

श्री·भा·
११

भा·११

[illegible] ॥ आसादवत्त्व दृष्टार्थत्वं नाश्रयिष्यते ॥ यथासादनं दृष्टार्थं भवेत् ॥ तन्नु नदृष्टा
[illegible] सिद्धः [illegible] यवं दृष्टार्थं भवेत ॥ सत्यं सिद्धः प्रकृतौ चैकत्वादार
[illegible] ॥ अनन्यत्वं [illegible] दृष्टार्थं भवति ॥ [illegible] चेदद्दृष्टार्थता ॥ श्रुत्यर्थ एवं प्रास्त
[illegible] नेनदद्दृष्टार्थमासादनं ॥ कुतः उत्तारणेक वाक्य
[illegible] समुदायेन प्रकृतौ वमभिप्रस्थाता दक्षिणं [illegible]
[illegible] अव्यवस्थया हविषां होमः प्राप्तः
[illegible] प्रकृतौ वप्रस्थाता दक्षिणे [illegible]
[illegible] मासादनं ॥ अपर आह ॥ एकस्मिन्वाक्य
[illegible] नोपपद्यते ॥ तस्माद्
[illegible] दृष्टार्थमिति तज्ञ [illegible]
[illegible] प्रकृतितः [illegible] यत्रादृष्टार्थं तत्रापि भीयते ॥
[illegible] नासादनमात्रमेवेत्य
[illegible] ॥ अपि च [illegible]
[illegible] तत्पक्षेन
[illegible] ॥ यथा [illegible] तद्द्वदैदिक
[illegible] ॥ न च [illegible] वहोमा

११

[illegible] आसादयति शब्दे युज्यते तस्माद्प्येवं क
[illegible] ॥ किं [illegible] ॥ किं मात्रं ॥ कर्तृभेदस्तथा च आंगभेदः ॥ अस्थानोद्
[illegible] एवं यथादृष्टा [illegible] भवति तेनोत्तरवेदि हारिकाः
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] तदेव मंगवत् वर्त्मभेद
[illegible] ॥ [illegible] पंचातिअरति
[illegible] पंचातिरश्मि संबंधो भूयवाप्यते
[illegible] एककालत्वात् समानो पक्रमोपसंहारात्मा ॥ [illegible] वाक्येनाव देवात्राभिद्यते ॥ न च
[illegible] ॥ प्रधानभेदेऽप्यंगानां भेदोऽभ्युपगम्यते ॥ कुतः अंगानां
[illegible] ॥ एवं संभूतत्वात् कर्तृणां प्रयाजादिवत्कस्मान्न
[illegible] सांगस्योपकरोत्यन्यजातीयान्यप्रयाजा
[illegible] संस्कारद्वारेणत आपराण्याविकरणसंस्कारद्वा
[illegible] कर्तारस्तु [illegible] देशभेदेपि सतिप्राकृतोपका
[illegible] प्राकृतउपकार [illegible] प्रतीगा
[illegible] ॥ नत्वाप्नीध्रः समानत्वाद्
[illegible] भिद्यते ॥ तथा [illegible] दक्षिणतो
[illegible] समानत्वात् [illegible] दक्षिणस्य दक्षिण इति ॥ तत्रावस्थितः कृताकृतप्र

745/1937

[illegible]णे[illegible]वचनेन शा[illegible]भावप्यनुग्रहीतु मतस्तस्मादप्यभेदः अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रो स्तुवचनाद्विदउक्त
[illegible]कर्त्तनिर्दिष्टं[illegible]॥ किं गदर्शनाद्‌॥ किं न चैन मर्थं दर्शयति॥ प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददा
[illegible]दक्षिणेत्यमात्॥[illegible]कर्तव्यं विवक्षितं॥ तस्माद्दक्षिणेत्याव तथा च तंत्रं कर्तारः वेदिसंयोगा
[illegible] अ[illegible]वेदसंयोगो हेतुः[illegible]धनः पादो होरत्नेनुभेवति र्वा होर्वध्यव्य इति एक श्च हेतुः पाद
[illegible]कर्तृ[illegible]भेद इति देशमात्रत्वात् नेतदेवं कुतः देशमात्रत्वात् नात्र हेतुः पादो वेदरूप
[illegible] देशमात्र मेतद्विधीयते॥ तस्मिन्देशे होत्रास्थातव्यं॥ यत्रास्थेकं पादोंतर्वेदि भवति
[illegible]॥ कुतः एकवाक्यत्वादेकमिदं वाक्यं युक्तं॥ संनिध्यनुग्रहात्॥ एकार्थत्वाच्च॥ यदि च हेतुः
पादो[illegible]॥ कुतः[illegible] इति॥ द्वितीयस्यानियमः स्यात सोपि विधातव्यः
[illegible]॥ कथं पुनरेकोंतर्वेदीत्युक्ते द्वितीयोपि तत्र प्रसज्यते॥ अप्रतिषिद्धत्वात्॥ यदि द्वयोरंतर्वेद्यन्यतः
प्राप्तिः स्यात्॥[illegible] तस्मादस्ति प्रसंगः तथा च वाक्यभेद॥ अथ
[illegible]विधानार्थमेतत् न तत्स्तदर्त[illegible]क्रियत इत्येकार्थत्वात् एकवाक्यत्वमुपपन्नं तस्मा
[illegible]पादो वेदेरूपकार[illegible]नोभयत्र विधेयः एकाग्नित्वात् परत्वंतंत्रं स्यात्॥ इदमपरं तत्रैव चिंत्यते॥ किमा
[illegible] तंत्रमिति॥ कुतः एकाग्नित्वात् पौर्वाग्निकानाम ग्निभेदाद्द्
इत्युक्तः॥ इदं सहेतुर्नास्त्येकाग्नित्वात् एतेषां तस्मादेतं तंत्रं भवेयुः नानावा कर्तृभेदात्॥ नानाभवेयुः कुतः कर्तृ
भेदात्॥[illegible]तानि प्रतिप्रस्थात्राक्रार्याणि तादितराण्यध्वर्युणा॥ तंत्रभावे चान्यतरेषां कर्तृकृतं वै
गुण्यं स्यात्॥ तस्माद्भेदः पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानांक मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्मान्न ह्यसाम्नि

747/1937

[illegible]॥[illegible] प्रकृतसंश्रूयते॥ नान्यपर्यग्निकृतानुत्सृजंति ब्रह्मसाम्न्यालंभनइ
[illegible] क्रमयंकर्मशेषप्रतिषेधब्रह्मसाम्न्यालभनइति कर्मातरचोदनात्॥
अथ[illegible] संस्काराणां प्रतिषेधार्थः उत्सर्गस्तेषामेव कालांतरे अतिप्रसवार्थ इति किं प्राप्तं॥ क
[illegible] कर्मशेषप्रतिषेधइत्यर्थः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीत्ययं कर्मशेषप्रतिषेध
इत्युक्तं[illegible]॥ तत्र कर्माणि चोदितानि वसंताय
[illegible] पुनः श्रुतं पर्यग्निकृतानुत्सृजं
तीति॥[illegible] पुनर्वचनमितरसंस्कारकं[illegible]॥ एवमिहापि प्राजापत्यानालंभनेति चो
दितानां कर्मणो[illegible]निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्यानिवर्तकं यस्माच्चैवं तस्मा
द्ब्रह्मसाम्न्यालभनइति कर्मांतर चोदनात् पूर्वाभि[illegible] प्राजापत्यानिति॥ संस्कारस्य प्रति
[illegible]॥ कर्मशेषप्रतिषेधः॥ किं[illegible] संस्काराणां प्राप्तावसराणां तस्मादवसरान् प्रतिवि
[illegible] कारणं॥[illegible] पर्यग्निकृतानुत्सृजंति ब्रह्मसाम्न्यालभन
इति[illegible] भवति॥ तदाह केवल आरंभोवक्तव्योद्
[illegible]॥ अ[illegible] पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्यते परेण कर्मांतरं चोद्यते तन्न द्रव्यदेवतं वक्तव्यं॥
[illegible] तस्मादेकं वाक्यत्वं॥ कस्मिंश्चिदपि कृते पूर्वेण संस्काराः
[illegible]॥ नहि ब्रह्मसाम्न्यालभवइत्युक्ते[illegible]देव पर्यग्निकरणांते
[illegible]॥[illegible]॥ क्रतुसामान्ये वाक्यभेदः॥ वपानां वानभिधा

रणाभावदर्शनात् ॥ सक्तावाएन सद्वपायदनभिघृताग्न्याधेयं तत्समास्यालभनेनेनासम्भ्यास्तेनाभिघृताइति ॥ यदि संस्कार प्रति
षेधस्तर्हि ह्यासवनीयप्रकारेण रक्षितत्वात् प्रयाजशेषोनास्ति ॥ तदभावादनभिघृतत्वं युज्यते ॥ अथ कर्मशेषप्रतिषेधस्तर्हि
प्रयाजान्मार्गे कर्मभिन्नं ॥ न च प्रयाजाः पुनरिष्यन्ते तेषां शेषोप्यस्तिनेनाभिघारणं स्यादनभिघारणदर्शनं नोपपद्येनतस्मा
दयं संस्कारप्रतिषेधः ॥ ॥ अस्ति पंचशारदीयो नाम हीनो मारुतीषु पंचशारदीयोयः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेतेति
तत्र समाम्नायते ॥ वैयाख्यानमामास्यायां सप्तदश मारुतीरालभत आसतीता उपकरोति स प्तदश च पृश्नीः कृत्वा इत्ता पर्यग्नि
कृतान् प्रोक्षितानालभंते प्रतरानुत्सृजंतीति ॥ ततः संघ त्सरे राजीव अनयंति तांश्चैवोक्तः तात्पर्यग्निकृतानालभंते ॥
प्रतरानुत्सृजंतीति ॥ तत्रैव विचारः ॥ किमुक्तानुत्सर्गः आरण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः ॥ अथवा प्राजापत्यवत् कर्मसंस्का
रप्रतिषेधः तेषां वसुनामसु मति प्रसव स्त्रीवत्स्त्रीनुक्तः ः केकस्मिन्नन्द्न्यालभंते वउत्त मइति ॥ यदि कर्मशेष प्रतिषेधः
प्रतिवर्षं अर्थे उत्सृष्टाः अथ संस्कार प्रतिषेधस्ततस्त एव पंचवर्षाण्युपरुध्यंते ॥ पुनः पुनश्च संस्क्रियंते ॥ सुभासुसु
मसुभाकस्थं इति ॥ तत्र किंप्राप्तं ॥ पंचसारदीया स्तथंति चेद्दितिचेत्पश्यामि कथं पंचेत शारदीय इति ॥ पंच शारदीया
स्तथा यथा वैतराः प्राजापत्याः संस्कारप्रतिषेधः सर्थः प्रकृतप्रत्ययो हि भवति ॥ स एव मनुगच्छति ॥ इतरथा प्रकृत
हानमप्रकृतप्रत्ययश्च भवेत ॥ एवं चतांश्चैवोक्त इत्यपि क्षावचनं युक्तं भविष्यति ॥ प्रायश्चित्तविधानं च ॥ यदि दुःक
र्मणी वा भवेत् वा दर्शस्य त्यं च रुं निर्वपि स्रेव यदि प्रपते द्वायव्यं चरुं यद्यवसीदेत्तं कृतं च समिति निरुक्तानि नैतानि निमि
त्तान्यभवेत्संस्मान् संस्कार प्रतिषेधः न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ नेनदेवं ॥ संस्कार प्रतिषेध इति किंतर्हि कर्मशेषप्र १०
तिषेधः कुतः चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ सप्तदश मारुतीः पृश्नीरुपाकरोतीति कर्मचोदनया द्रव्यदेवतासंबंधात् तथैकवा
क्यमिति न सप्तदश पृश्नीरुक्त इति ॥ कथं ज्ञायते ॥ सप्तदश पृश्नीरुक्त इत्येतावद परिसमाप्तं तस्मूर्वापेक्षया परिसमा

749
1937

प्यते ॥ मारुतीश्चालभंत इति ॥ कश्चिनं सत्संसर्गो वहुं त्वम्पि ॥ तथा च समन्वाहारश्च भेद कोसत्र अते ॥ चोदनैक वाक्यत्वादि
ति ॥ अवद्यप्रत्यवप्रेषनैः तपिरते ॥ मतोपुंगः ॥ अपूर्वमस्ति ॥ मतः एकवाक्यत्वं इदं ॥ तस्य शेषत्वेनापि स्थिष्यामहे ॥ एतच्च
न च युक्तं वरवंतस्येव तस्य तावरवतं त्वेष त्वेअपेक्षाना भवतिनर् छ शापे षापात्पकमा र्थेन च संबध्यते ॥ सप्तदश
पृश्नीः रूपाकरोतीत्यत्र पृश्नीरुक्त इति वाक्य श्रवणं कल्प्यः प्रयवादेव गम्यते ॥ तस्मादेकेनाने नवाक्येन च
तुर्विंशदेतानि कर्माणि चोद्यंते ॥ तेषां सप्तदशानां पर्यग्निकरणानंतमुत्सर्गः क्रियते ॥ सप्तदशस्वपि वचा प्रकृति ॥ एव
मुत्सर्गस्तु चोदनान्तुन चैव सप्तानां कर्मांतरउपयोगोपपत्ते ॥ अस्वता एतया गताः ॥ तस्मादाधारवत् ॥ कर्मशेषप्रति
षेधः ॥ अन्ये वान्ये आहुः सर्वेषा मुत्सर्गसंभवात् प्रकृतहानं मयाश्रित्त मप्युपाकृतानां मायुत्सर्गात् अपेक्षावचन
मर्थितयाम भावादन्यास्माद्दर्शनेवापि सप्तानां पृश्नीर्मारुतीश्च ॥ यथानामेव यवा सत्र दर्विवंतरिते तान्येवेषु धा
निमएव रभिस्थितिरिति ॥ संस्काराणां चादर्शनात् ॥ संस्काराश्च मातयेदर्शयति ॥ तात्पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा
लभंते ॥ प्रतरानुत्सृजंतीति ॥ ननुवचनमेतद्विघामि ॥ अवकाशभेदात् ॥ नैतदेवं ॥ वाक्यभेदस्य प्रसंगात् पर्यग्निकर
णं करोति पर्यग्निकृतं प्रोक्षितंनीति ॥ अपि च वक्तु तदानुकर्षं वत्तु मपदेत मर्यादिकरणमुच्यते ॥ तदन्तस्तपुस
कृमितः प्रवक्त इत्युक्तिदर्शनं प्रमाणात्वद्धीयत इत्यनुमंत्रो माजेत्तानेन नीपयुज्जते ॥ सत्सु संस्कारेश्चेतदुप
पन्नमेव ॥ यत्रैव तावतं संस्कारउपाय त्रयागभाग सर्वे अभिषेचनीयदशपेययोरेकाहः तत्र विचार्यते ॥ किं तयो
र्भूयो पयोगेन वा भेदे वेति किं प्राप्तं ॥ दशपेय प्रतिकर्षः उत कर्म स्तनः प्राप्तं तस्मात् समानं तंत्रं स्यात् ॥ समानं तंत्रमनयोः
कुतः ॥ दशपेयस्य कर्षः प्रतिकृष्टेन सत्सोमं क्रीणंत्याभिषेचनीयदशपेययोरिति ॥ अभिषेचनीयस्य पूर्वकालत्वात्
कर्मकाले दशपेयकर्मस्य प्रतिकर्षः स्वयं प्रतिकृष्यमाणस्तनः प्राप्ताभिनः पदार्थान् प्रतिकर्षति ॥ तदादिवाभिसं

मी·भा· संधाय [illegible] यपकर्षे [illegible] कालह्ये संप्रत्युपक्रमः तत्र मन्त्रानयोः मध्यत्वात्तत्रैव समाप्तिर्युक्ता ॥ तस्मात्स आ· ११
२० [illegible] बहुरूपे पत्न्याभिषेचनीयस्थेति तत्रस्य समानत्वात् ॥ स्याद्वय[illegible]योः समा
[illegible] वार्थहेतुत्वात् [illegible] विधीयते ॥ [illegible] कर्षः कस्य ॥ कुत अर्थहेतुत्वात् द्वावि
[illegible] कृष्णु [illegible] धनोपसर्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य
परि [illegible] अपकर्षणीय [illegible] क्रतोरेव प्रवृत्तिरप्युक्ता ॥ यतः क्रतुकाले कदाचित्सो
[illegible] ॥ तथा क्रतुरेव तत्संवर्तनेन तस्मिन्नेव सह त्वमुच्यते ॥ किं कारणं मुख्यत्वात्तत्रैव च
[illegible] परिहितं वरत्न्यात् ॥ तत्र क्रतुकाले [illegible] मीत्येव मेतत्कर्ममात्रं परतंत्रत्वादेन विक्रे
तुरेव [illegible] कालयोः [illegible] भाविष्यति ॥ इह [illegible] स्तुपसंवादे क्रयार्थेऽक्रीणाते: प्रयोगादेव
[illegible] ॥ अन्तस्त्वसंवादः सत्यवाहिः कृतौ वर्तते ॥ तस्मान्ताम्निप्रतिकर्षः का
[illegible] दर्शनात् ॥ पूर्वस्मिन्नभिषेचनीये अवभृथस्य दर्शनं भवति ॥ कथं स
[illegible] नीय [illegible] अवभृथ [illegible] यंतीति मदेवमेतदवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्यते ॥ यदि पू
[illegible] अवभृथः [illegible] प्यस्य च दृश्यन्दीक्षणो दर्शनं न चाभिषेचनी
[illegible] संपद्यते सद्योदीक्षयति ॥ सद्यः सोमं क्रीणातीति इतरस्या अभिषेचनी २०
[illegible] दर्शनं नोपपद्यते ॥ एवं समानवचनं च [illegible] तत्र क्रमः समानः कालसामान्यात् ॥ ए
[illegible] कालसामान्यमपि [illegible] समानवचनं चान्यथोपपद्यत इति ॥ त
[illegible] ॥ वरुणप्रघासेष्ववभृथः ॥ वारुण्येष्टिः [illegible] अवभृथमभ्यववयंतीति तत्र विचार्यते ॥ किं प्रदा

751
1937

नविकर्षे [illegible] कर्मान्तरेण [illegible] ॥ [illegible] पशुवत्प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ॥ प्रदानविप्रक
[illegible] ॥ [illegible] वारुण्यामिक्षेति ॥ सा द्विधा प्रदीयमानादृश्यते ॥ एकदे
[illegible] प्रदानविप्रकर्षो विज्ञायते पशुवत्प्रथासवनी
[illegible] अंगिरस्त्वं [illegible] ॥ अवभृथ एवेदानीं किमर्थः भक्त्या
[illegible] ॥ [illegible] नैव प्रदानविप्रकर्षो
[illegible] प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा ॥ कृतार्थः शब्दः धर्मानतिदेष्टुं न शक्नोति ॥ अ
[illegible] ॥ न चायं प्रदाने विप्रकर्षः किं [illegible] पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः किं
कारणं [illegible] ॥ [illegible] कर्मनामधेयेन अवभृथत्वेन संयोगात् निष्कापेणावभृथमभ्यववयं
[illegible] ॥ अनुवादः [illegible] ॥ [illegible] विशेषकरो न [illegible] स्यात् तदतिदेशस्त्वर्थवाद
[illegible] विशेषकरत्वादर्थवती यथाग्नेर्नातिष्ठदिति अवटे तिष्ठति अनेका
[illegible] पूर्वकर्म [illegible] यथैतस्मिन्वरेवनीषु वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु
[illegible] ॥ कथं पुनरेतद्वक्तुं न पूर्वकर्मचोदकं तु ॥ उच्यते ॥ वारुण्येष्टिः निष्कासेन तुषैश्चावभृथ
[illegible] ॥ [illegible] ॥ तत्रैवं विज्ञायते ॥ निःकासेन तु तुषैश्चावभृथं कर्तुमपा
[illegible] यथाश्रुतं कर्तुं [illegible] एवं विद्वांसः सत्रमासत एवं विद्वांसः सत्रमु
[illegible] ॥ [illegible] कर्मसंयोगात् ॥ अथ मन्येत [illegible] अवभृथगमने प्रतिपत्तिर्भवती
ति ॥ [illegible] कर्मसंयोगात् ॥ [illegible] संयोगो विज्ञायते ॥ तृतीयासामर्थ्यात् ॥ प्रतिपत्ति

[illegible] २३ [illegible] यथा [illegible] णां मास्यतीति ॥ अथ वा अवभृथशब्देनास्य कर्मणासं आ-११
[illegible] ॥ अवभृथ धार्मानिति देशात् ॥ न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्म
[illegible] न चावभृथेन किंचित्प्रतिपादितं यदतिदि
[illegible] प्रायणीयस्थानि : का ध्रुवा उदयनीयमभिनिवर्तयतीति ॥ तत्राप्यवभृथव
[illegible] प्रधान कर्मणा संयोगो भवति ॥ प्रायणीयस्थानि : का उदयनीयम
[illegible] संबंधो विज्ञायते नि : का मिण उदयनीयं कर्तुं हवि
[illegible] कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते नि : कापस्य सत्वसप्तमीसं
[illegible] तत्कर्मन्तृतीयासमर्थं भवेत् ॥ नि : कायी
[illegible] कारकत्सु मानीति भवति ॥ यत्र प्रमाणां
[illegible] कारणं कारकं विभक्तिरियं कारकं च क्रिया
[illegible] दृष्टार्थता कल्प्यास्या
[illegible] कर्मसंयोगात् [illegible] उदयनीय [illegible] : का यस्य गुण २३
[illegible] कर्मसंयोग [illegible] निर्वपतीति ॥ ननु
[illegible] उदयनीयं किं
[illegible] नास्तीत्युक्तं
[illegible] प्रायणीयस्य शेषः

753/1937

[illegible] तत्र समवायिकमंगं भवति
[illegible] प्राधान्ये दृष्टा तस्मात्प्रतिपत्तिः नन्वेवमपिक
[illegible] प्राधान्ये दृष्टं तस्मात्प्रतिपत्तिः न
[illegible] उदयनीयः आदित्यः प्रायणीयश्चरु
[illegible] प्रज्ञायते तस्मात्कर्मान्तरं
[illegible] न प्रतिपत्तिः कुतः शेषत्वान्निर्वा
[illegible] तदर्थेनसशब्देन सप्तम्या विभक्त्या
[illegible] ॥ आधारस्य क्रियायाः [illegible] धारणे वर्तते ॥ तस्मा
[illegible] ॥ तद्यथा पात्रौदनं धारयति ॥
[illegible] उदयनीयो निर्वृत्तः प्रयोजनवत् ॥ न
[illegible] ॥ न तेन संस्कृतेन कश्चिदर्थः न हि तेन किं
[illegible] उपयुज्यमान संस्का [illegible]
[illegible] उदयनीय [illegible]
[illegible] प्राति धानादिष्टानि [illegible]
[illegible] ॥ ॥ इति [illegible] द्वितीयः पादः ॥ ॥ ॥ अंगानां मुख्यकालत्वा
[illegible] ॥ अंगानां विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन्

[illegible] नान्यकालत्वं अन्यादि शत्वं अन्यकर्म कर्तृत्वम
[illegible] करोमि ॥ आधानकाल [illegible] आग्नेयोत्राम ण्यां दक्षिणाभिरन्यकर्तृत्वं विज्ञायते ॥ त
[illegible] स्वकाल [illegible] ॥ वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वि
[illegible] ॥ आहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति ॥ दक्षि
[illegible] ॥ नावद [illegible] विचार्यते ॥ किं तस्य तस्य कर्मणो यदिदं नाधानं कर्तव्यं
[illegible] नां [illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ द्रव्य स्वाम्निर कर्म कालनिष्यत्तेः वसंत ग्रीष्म
[illegible] स्वकाले वसंतादिः न कस्यचित्कर्मणः कालेश्रूयते ॥ तत्र न
[illegible] ॥ अस्य माणा [illegible] त्याय्यः ॥ न चाधानादनंतरं यस्य क
[illegible] करोमि ॥ [illegible] कारणो किं न तत्प्रदाविस [illegible] तदा प्यव श्यं कस्यचित्कर्मणः पू
[illegible] सर्वर्तवे [illegible] समत्वादहेतुर्भवति न चाधानेन कर्मण्युपक्रम्य
[illegible] नरे कर्म [illegible] रेषां ॥ तेन व्यवहितत्वात्तदपवर्गे व्यपवृज्ये
[illegible] ॥ उत्तरकाला हिक [illegible] यः किं तर्हि न क्रियते द्रव्यमपि अ
[illegible] सुवर्णं वर्जयेत् ॥ अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कार्यं करिष्यामीति ॥ सतेन यथाकाल
[illegible] मर्जयति अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति ॥ तत्र [illegible] विशेषो
[illegible] ॥ सर्वं [illegible] ॥ तस्मात् [illegible] नित्य काम्य नैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्तिका
[illegible] नादर्भेनाग्निनाकार्यं ॥ न चान्यस्मि [illegible] संतेम्नि माद धातुः सोयमसंयोगो भवति सेदनाधाने ॥

अथ तु लव्धं कर्मणा [illegible] आधानं [illegible] तस्माद् [illegible] ॥ यूप [illegible] कर्मकालत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे पशवः आग्निषो
मीयः [illegible] ॥ [illegible] ॥ किं त्रयाणां पशूनां [illegible] भेदेन यूपा
[illegible] कारणं ॥ आग्निषोमीय [illegible] ॥ उत्तरयोरपि [illegible] साध्यते
[illegible] यूपं [illegible] ॥ एवं [illegible] ॥ यूपस्य तंत्रं भवेत्कुतः अकर्मकाल
त्वात् [illegible] उपाकरणे [illegible] मान [illegible] विशे
[illegible] ॥ तस्मात्सर्वार्थो भवति ॥ एकं यूपं [illegible] ॥ एकं यूपं त्रयाणामपि
पशूनां [illegible] ॥ [illegible] परिव्याणं [illegible] ॥ यदि नाना यूपास्ते पुनः
नः पूर्वस्य [illegible] परिव्याणं [illegible] यूपस्य [illegible] संस्कारा अतंत्र
[illegible] पुनः [illegible] परिव्याणं [illegible] भवति ॥ [illegible] पितृ
त्रं ॥ [illegible] कालत्वात् ॥ यूपसंस्कारा [illegible] नमंजनमुच्छ्रयणं परिव्याणं चेति
[illegible] ॥ किं [illegible] संस्कारास्त्वा [illegible] नयथा यूपस्तंत्रं तथा
[illegible] कारणं ॥ अर्थकाल [illegible] संस्काराः तत्र [illegible] ॥ विशेषो [illegible] नियोजनकाले कृता
[illegible] ॥ इतरयोः [illegible] समंजनं ॥ तत्कालास्तु यू
[illegible] कालत्वं [illegible] नियोजनकाल [illegible] तत्कालास्ते तादी
[illegible] ॥ यूपधर्मत्वात् ॥ न तेन [illegible] यूपार्थाः यूपसंभिः क्रियते यूपाविनियोजनार्थः स यदी [illegible]
[illegible] संस्काराश्च संस्क्रियंते तस्मात् [illegible] संस्काराः [illegible] छेदनमात्रं तस्य

735
1937

[illegible] २३

[illegible]ते ॥ [illegible] मनुष्य[illegible] च्छेदनमुच्यते ॥ तदेतदेवं विज्ञायते ॥ दीक्षासु छेद आ॰२१
[illegible] लौके वलेन छेदनेन यूपो भवतीति ॥ एवं चेद् दीक्षाका
[illegible] केषांचिदन्यकृतं कृतं यथाग्निमारुताद् ऊर्ध्वमनुयाजैश्च
[illegible] ॥ [illegible] दंते संस्का[र]छेदनाद्यास्ते यूपसंस्काराः
[illegible] एवतस्य पुनः क्रियानिरर्थिकातस्माद्
[illegible] भवेत् ॥ [illegible] यदिनिरिष्टकेन याग प्रतिषेधानस्यादसि
[illegible] ॥ अथवा [illegible] मयं यूपः कृतस्तत् कर्म प्रवृत्तं तस्याप
[illegible] ॥ इतर [illegible] ॥ [illegible] णेनोपक्रमेत ॥ आनंतर्यार्थमिति चेत्
[illegible] अस्ति [illegible] यूपस्य [illegible] रोतीति श्रुतः सकिं सर्व यूपानां तंत्रं भेदेनेतिचिं
[illegible] ॥ [illegible] क्त अत्र [illegible] ॥ अस्वकालत्वात् ॥ नास्य स्वः का
[illegible] ॥ यस्य पशोः समंजन कालउपात्त स्तदर्थो सा
[illegible] स्वकाले [illegible] ॥ नस्वकालएवोत्पत्तिः प्रयोगो वापि
[illegible] करोतीति यत् कारणं [illegible] ज्ञायते [illegible] कार्यं तु विज्ञायते ॥ पशौरं २३
[illegible] ॥ [illegible] प्रस्तरं प्रहरति [illegible] यजा येशसा येति सत्यमस्ति दर्शनं ॥ त
[illegible] उपात्तस्य तं [illegible] दर्शनं भवेत् [illegible] ॥ कुतः य
[illegible] ॥ न च दर्शनं केवलं साधकं भवति ॥ [illegible] दर्शनं न कल्पते ॥ न

[illegible] ॥ साधारणे [illegible] साधारणत्वात् ॥ नचैतदस्ति 757 / 1952
[illegible] साधारणः स्यात् ॥ कुतः यतो [illegible] यूपः साधारणः सर्वयूपानां तस्य साधारणत्वाद्
[illegible] यूपः सर्वयूपानां साधारणः ॥ [illegible] प्रमाणविशेषत्वात् सर्वसाधारणो भविष्यती
[illegible] प्रमाणविशेषत्वा[illegible] उपपद्यते ॥ ननु [illegible] प्रतिकर्षं किंच न वचनम
[illegible] उपपद्यते ॥ [illegible] करोतीति न दतः प्रयोग संबंध [illegible] कार्यं भंजनं
[illegible] ॥ [illegible] यूपस्य [illegible] शकल इति चोद
[illegible] संबंध [illegible] तंत्रं आपयेति ॥ [illegible] त्वादित्य तो [illegible] एव युक्त
[illegible] ॥ [illegible] प्रतिकर्ष इति ॥ नैनदेवं ॥ असंब
[illegible] ॥ [illegible] यूप प्रतिकर्षादेव [illegible] प्रतिकर्षः ॥ अतो यत्र
[illegible] श्रुतिरेव [illegible] औद्र व्यस्यैक उपादान कालएक
[illegible] काल ॥ [illegible] उपादात [illegible] मारभते ॥ [illegible] अनुपादाय [illegible] योग मारभतेन
[illegible] ॥ [illegible] संवर्तेत ॥ अयं च यूपं [illegible] मान मनुनिष्प[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] यदि [illegible] विशिष्ट नोपादानं
[illegible] ॥ तस्मादेक एव साधा
रणः [illegible] ॥ [illegible] संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] तस्मादपि साधारण स्तत्का[illegible] ॥ इति

यद्युक्तं वत्सविदर्जनं॥ न चैतन्निवाक्यत्वात् प्रदेशान्तरस्थेन तथा॥ नास्यानुबंधाकालस्य भेदो रतनप्रहरणांकिकारणमिदमेव हि प्र
करणस्थाम्नि वाक्यं सोमांते प्रस्तरं प्रहरतिभ्यकूं या यज्ञवेशसायेति अनेन वाक्येनाद ग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते॥ संय
दिसाधारण [illegible] सर्वपशूनां कृतार्थे अन्यस्यात्सर्गविशेषस्याग्नेः प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते॥ अथतु पृथक् स्यात्तदाग्नीषोमी
यस्यांतएवकृ स्यतेन॥ अथवचनमिदं कस्मान्नभवति॥ अग्नीषोमीयांते प्राप्तस्य सोमांते वचनात्॥ वचनेनेह्य उत्सर्गस्य विशेषा
नुचैषानां अग्नौ च प्रहरणं सोमांते च तथा वाक्यभेदः स्यात्॥ तस्मान्नैतद्वचनं॥ यत्तु प्रस्तरवदिति प्रदेशान्तरस्थे तथा प्रस्तरस्यद
र्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तमासीभिः प्रस्तरं प्रहरतीतितत्रो दकेन प्रतिपत्तुं प्राप्यते॥ तत्रानूबंध सकालस्य दर्शनं युज्येत
नप्रकृप्रहरणस्यैतदस्ति तस्माद्विषमाय उपन्यासः॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षितमंतमाम्नातं॥ कृष्णविषाणया कंडूयतीति तत्रैव
वपुनः श्रूयते नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति तदुभयद्वाद शाहे चोदकेन प्राप्तं॥ तत्र विचार्यते॥ किमंत्ये
प्रथमे वाहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्तव्यं अथवांत्य एव कर्तव्यमिति किं प्राप्तं॥ अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मवि प्रतिषे
धाद्यदिमध्यमं विकरिष्यते॥ उत्तरेष्वहः सु प्रागदक्षिणानयनाद्यि पदार्थास्तेषां यो विषाणकंडूयनं धर्मः संबाध्येत अ
यां त्वेनतः पूर्वेषां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्तकंडूयनं धर्मः स बाध्येत स एष धर्मविप्रतिषेधः तस्माद्विकल्प
पाणिस्तु श्रुतिमत्त्वात् विषाणा विषाणानियमः स्यात् प्रातःसवनमध्यत्वाच्छिष्टेनाभिप्रेतत्वादनेनदेवं स्माद्विकल्प इति किं
न पुंविषाणानियमस्याद्विषाणाकंडूयनं सर्वास्विह गणे नियम्येत॥ अंत्येहनि प्रासनं स्यात्॥ कस्मात् प्रातःसवनमध्यत्वा
द् ऊर्ध्वं प्रातःसवनान्यहर्गणस्य मध्ये तेषां विषाणकंडूयनं धर्मानुगृहीतं भविष्यति॥ नत्वितरयोः सवनयोः हस्तकंडूयनं
धर्मः स बाधिष्यते॥ नैषदोषः॥ नेनकृयते पाणिना कंडूयितव्यमिति॥ अथ तितु प्रत्यासत्त्या क्रियते यस्त्वार्थादेवो
न चोदकार्थः एवमिहाप्युत्तरयोः प्रत्यासत्त्याहस्तस्यैव प्राप्नोति अत्र ब्रूमः॥ शिष्टेनाभिप्रेतत्वात्॥ प्रातःसवन शेषे कंडूय

759
1937

नस्य गोपद्वा उत्तरयोरपि विषाणं कंडूयनमेव नियम्येत॥ अपि प्रकृत्यनात्॥ अपि च [illegible] विषयम [illegible] आचारवि
रोधः स्यात्॥ अथ [illegible] उत्तरयोः [illegible] अन्यविषाणा [illegible] कंडूयनार्थे [illegible]॥ पूर्वेवि
षाणायाः [illegible] धारणं॥ [illegible] विषाणाप्रासनी [illegible] स्यात्॥ अहर्गणे कल्पोत
त्वात् [illegible] विषाणां [illegible] तस्मादा [illegible] दक्षिणा
नयनकाला दूर्ध्वं विषाणा कंडूयनमेव न स्यात्॥ वाग्विसर्गो [illegible] स्यात्॥ राजसूये नाना बीजे के
ह [illegible] कपाले [illegible] नानामष्टाकपालमिति॥ ना
[illegible] अपः [illegible] सह
वि [illegible] इति॥ इ
[illegible] वाग्विसर्गः कर्तव्यः [illegible] एवेति॥ तथे
[illegible] यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियेत॥ अ
[illegible] पशोन्यायान
[illegible]॥ परौ [illegible] समानतंत्रे
[illegible] तत्रापि [illegible]॥ किं प्राप्तं कर्मार्थे हवि
[illegible] अयमप्यधिकरणप्रदेशए
[illegible]॥ ॥ अग्नेः श्रूयते॥ अग्निं
[illegible] जुहोतीति तत्र

वि[illegible]वंते ॥ [illegible] सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्यः ॥ उत प्रधानार्थो योगः ॥ प्रधानापवर्गे विमोक इति किं प्राप्तं ॥
[illegible] सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ अंगप्रधानार्थो योगः सर्वा
पवर्गे [illegible] ॥ अग्निं [illegible] निजुहोति ॥ अग्निं वा एतद्युनक्तीतिश्रु
[illegible] ॥ तस्मान्न प्रसे अग्नौ सांगानि च प्रधानानि क्रिये
[illegible] ॥ सर्वार्थश्चेत् सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्यः ॥ तदा हि यो
[illegible] प्रधानापवर्गे तदर्थत्वाद् न चासर्वापवर्गे विमोकः स्यात् किं तर्हि प्रधा
[illegible] यज्ञस्तमालभत इति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्ति
[illegible] भवति ॥ युक्तस्य तत्र विमोकः ॥ अविशेष
[illegible] ॥ अनभ्युपेतं तद् प्रधानार्थस्य वरणस्य प्रतिषेधो अ
[illegible] प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति ॥ नहोतारं वृणीते नार्षेय
[illegible] वृणीत इति एतस्मिन्न्याये सति तदप्यंग
[illegible] ॥ नैव प्राप्नोति ॥ तस्य प्रतिषेधो नर्थक
[illegible] २९
[illegible] ॥ प्रधानार्थश्चेत् [illegible] वरणे प्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधो [illegible] ॥ तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक इति ॥ [illegible] स्यात् ॥
[illegible] ॥ तदा [illegible] इत्युपपद्यते ॥ यदि प्रधाना

761
1937

र्थो योगः ॥ इतरथा [illegible] विमोकः स्यात् इति सर्वापवर्ग इति ॥ [illegible] संस्कारं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रति
[illegible] ॥ सुब्रह्मण्यो तु तंत्रं स्यात् दीक्षाचदन्यकालत्वात् ॥
सुब्रह्मण्या तु न तंत्रं स्यात् ॥ [illegible] ॥ अगृह्यमाणविशेषत्वात्
[illegible] ॥ तत्काल [illegible] विशेष
[illegible] ॥ कुतः [illegible]
[illegible] ॥ तस्मादावर्तेत ॥ अप्रयोगांग
[illegible] ॥ इति प्रकृता
[illegible] ॥ [illegible] देवदेवेन दध्
ति ॥ [illegible] तंत्रं स्यात् ॥ प्रयोगभिर्दे [illegible] ॥ कुतः प्रयोगभेदे स्यात् ॥
[illegible] ॥ तत्काल [illegible] प्रधानस्योपकरोति नान्यकालस्य कर्तुर्भेदवत्
[illegible] दक्षिणा [illegible] वैहारिका व्यंगानि देशभे
[illegible] कालभेदादन्यकालस्य प्रधानस्योपकरिष्यतीति तस्मा
[illegible] ॥ एकार्थासोत
[illegible] कर्माणि संस्कारः एकत्वान्न क्रियत इति ॥
[illegible] क्रियते ॥ तदर्थं न [illegible] ॥ तस्यक [illegible] यथान्येषां सु
[illegible] संमार्जनादीनां तस्मादावर्तितः अग्निवदिति चेत् ॥ इति यदुक्तं यथा संनिधानं सर्वकर्मणिते

भा·सू· [illegible] परिहारः [illegible] अप्रयोगसाधारण्यादाधानस्य स्वकालत्वात् ॥ नैतदाधानेन तु [illegible] आ·११
२४ [illegible] स्वकाले [illegible] ॥ किं पुनस्तेन [illegible] प्रयोजनम् [illegible] ॥ इदं पुनः कर्मकाल [illegible] मान्तं प्रस्यकर्मणः काले
[illegible] ॥ इदं पुनः [illegible] तदर्थमिति [illegible] माणविशेषं [illegible] तदाधानेन तुल्यलिंगदर्श
[illegible] दर्शयति ॥ [illegible] ॥ एवं ह्याह [illegible] स्यादग्नीआगारं [illegible]
[illegible] ॥ तद्वैतद् [illegible] ॥ नहि त्वनेन न यूपाकृतिः प्रतिनि
[illegible] भविष्यतीति [illegible] स्यात् [illegible] क्रिय
[illegible] सर्वा साधारण [illegible] दुर्लभत्वात् [illegible] तदेकस्य कस्य चिद्यूपस्यांतिके क्रि
यमाणं सर्व [illegible] ॥ [illegible] कर्मणो [illegible] क्रियमाणं सर्वार्थं भविष्यतीति ॥ नाशि
[illegible] ॥ [illegible] शिष्यते अधिवासितं [illegible] मारवनीयस्त
[illegible] ॥ इतरथा [illegible] इह त्वितरो न्यायः कालभेदात्
[illegible] यादि [illegible] शाहिकोऽवि
[illegible] सामान्यादनेनापि तंत्रेण भवितव्यमि २६
ति ॥ [illegible] ॥ [illegible] पुनः प्रयोगात् ॥ कृत्स्नोन्योऽपि [illegible] पुनः पुनः प्रयुज्यते ॥
[illegible] क्रियते [illegible] सकृदेव कृतं स्या
[illegible] स्यात् ॥ तथा सर्वेषामुपकरोति ॥ सकृदेव कृतं [illegible] ॥ तत्रैव [illegible] तस्मादा
[illegible] संस्कारानर्थलोपात् ॥ इत्यौकिका [illegible] उदाहरणं [illegible] ॥ सा [illegible]

763/1937

[illegible] किं प्रति प्रयोगमन्यान्यान्या
[illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ अन्यान्यन्यान्युपादेयानीति किं कारणं [illegible] केन
[illegible] कुतः संस्कारानर्थलोपा
[illegible] संस्कारः [illegible] ॥ [illegible] लोपः ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दोषः
[illegible] ॥ [illegible] कर्मधर्मः कर्मसंयोगात् [illegible] द
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] प्रतिपत्ति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] जीवन [illegible] ॥ अरण्ये
[illegible] संस्कारो वा तदर्थः श्रूयते ॥ तत्र
[illegible] ॥ [illegible] संस्कारो [illegible] तदर्थत्वेषां पात्राणामर्थः श्रूयते
[illegible] पात्राण्यर्थे केचिदप्यर्थाः भविष्यतीति ॥ साधारणं
[illegible] ॥ [illegible] नियमः कुतः मरणस्यानियमितत्वात् ॥ अनियत
[illegible] मरणे [illegible] यजमानशरीरस्य संस्कारलोपः स्यात् एव
[illegible] कर्म भविष्यति पूर्वं [illegible] विद्यमानेषु उपादानमन्येषा
[illegible] स्यादुपवेषवत् अथवा [illegible]
[illegible] संस्कारेणाधिकृतः स्यात् तस्य हिताग्निपात्राणि संनिहितानि

उपवेषवत्॥ यथा साम्नाय्यपात्रीन [illegible] शोपवेषो नाम्यस्येति॥ अदानेनाविकारस्तस्योपवेषः संनिहित इति॥ न शास्त्रा
कस्तन [illegible] पपत्ति॥ किं कारणं शास्त्रं कथं भवति॥ न या साम्नाय्यपात्रीन एवोपवेषो नाम्यस्येति॥ न
[illegible] साम्नाय्यपात्रीसंस्तातामनुमिष्यते॥ उपवेषवत्र स्यात् असाम्नाय्यपात्रीन अस्तीत्यर्थः यथेरमपि भिन्नसंस्कारवि
धानं यजमानीयेत्यपि अन्यत्र [illegible] पात्राणां [illegible] पात्रीभिरिहेति यस्तपात्रेस्वेदि॥ नवान्यस्मिन्नद्दनिभञ्ज
पात्राणां उपवेषवन्तरसंभवः॥ शास्यते धारणेन संपादयितुं॥ अस्माद्दुपनेयोऽहं यानः॥ उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशी
रवत्॥ [illegible] धारणं [illegible] संस्कारं कृत्वे अन्यानिव अपि पात्राणि उत्पत्तिप्रयोजकत्वात् संस्कारस्याशीर
[illegible] प्रयोजकत्वात्॥ अभावे अनडुद्भ्यां यजमानस्य अनड्वान् मा शिरइहंतीति श्रुतेः
आशीरर्थस्य [illegible] अस्मिं संसति यज्ञपात्राणि अस मंत्र सोम [illegible]
[illegible] पात्राणि यज्ञपात्राणि [illegible] ॥ अन्यत्र वा यज्ञ [illegible] पात्री [illegible] रूपादी यत्तेसा
यजमानस्य [illegible] ॥ [illegible] पात्राणि [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कार्योर्थं हा पूर्वेऽभ [illegible]
[illegible] प्रेतं उहोमि [illegible] भवतइति॥ एकस्य
[illegible] यजमानस्य [illegible] संभवान्निवर्तते॥ आशी
[illegible] ॥ [illegible] साध्यते [illegible] शेषेण
[illegible] धारणेन [illegible] धारणमेव पा
[illegible] ॥ यज्ञपात्राणि धारयितव्यानीत्युक्तं॥ तत्र चिंत्यते॥ किं पौ

२१

765/1933

[illegible] धारयितव्यानि आधानादनंतरं पौर्णमासीतु [illegible] आधानादिति किं प्राप्तं॥ प्रकृत्यर्थत्वात्॥ पौर्ण
मास्यामिष्टेरन्॥ पौर्णमास्यर्थानि [illegible] धारणं तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि॥
[illegible] ॥ [illegible] पौर्णमास्या आरभ्य धारणं किं तर्हि अग्न्या
[illegible] पौर्णमास्या [illegible] धार्यमाणे [illegible] प्रति
[illegible] ॥ प्राक्पौर्णमास्या [illegible] ॥ यजमान शरीरस्य संस्कार लोपो भव
ति॥ [illegible] ॥ तस्मादा आधानादारभ्य धारणं॥ [illegible]
[illegible] पात्राणामग्नीनां च॥
यजमान शरीरे [illegible] तस्य स्तेन [illegible] ॥ तस्मान्य विना
[illegible] संयोगः
[illegible] शरीरेऽग्नीनां पात्राणां [illegible] दहनमाहिताग्नेः दहने च त्रतीया
संयोग [illegible] ॥ उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरंतीति सर्वेषां [illegible] प्रकृतिकालः॥ वाजपेये प्रा
[illegible] ॥ उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरंतीति [illegible] ॥ किं मार्त्तवकाले प्र च
[illegible] सोमानामुपरिष्टादुत विकारः स्यात्॥ अथवा सर्वेषां सोमानामुपरिष्टादिति किं प्राप्तं मार्त्तवका
ल इति [illegible] प्रकृतिवदिहापि [illegible] कर्तव्यः एवं [illegible] विपर्यासोन कृतो भवि
ष्यति॥ [illegible] सोमानामुपरिष्टात् [illegible] आग्निमारुतादूर्ध्वं [illegible] चरंति महत्वपरिधान्॥ हा

रियो अ[illegible]मिस्येनद्[illegible]स्मिन्नाग्निमारुताद्धर्वमनुयाजैश्चर्येतकृत्वा तहारियोजनं परिधयः प्रह्रियेरन्॥
सोमं [illegible]कालेप्रचारस्ततोनैषदोषोभवति॥एवं प्राप्तउच्यते॥उपरिष्टात्सो
मानां [illegible]सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचर्येतकुतः॥अविशेषात्॥उपरिष्टात्सोमानामित्युक्ते सर्वसोमानां अवि
शे[illegible]इति अ[illegible]कालश्चोदकेनैव प्राप्तस्यं द्योविधिः कु
[illegible]सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचारः॥अंगविपर्यासो विनावचनादितिचेत्॥अथयदुक्तमेवं सत्यंगवि
पर्यासो [illegible]परिहार इत्यापातं [illegible]॥उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्॥नैषदोषः॥य
दुक्तं [illegible]परिधिप्रहरणस्य चोत्कर्षोन्याय्यः॥संयोगान्ना
[illegible]सहहारियोजनस्य च परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितोन
[illegible]परिधिप्रहरणस्य उभौ वाकस्य विवेकस्य प्रधानस्य एव माग्निमारुत
[illegible]एतेन क्रमेणोपकुर्वतीति विवक्षितः क्रमस्तादथ्य
[illegible]परिधीनहारियोजनः सोमेज्यातेषांक्रमोनि
[illegible]परिधिंञ्जुहोतिहारियोज
[illegible]पेतञ्चलक्षणापाये कालोपाग्नितोत्रवे
[illegible]॥[illegible]भवति॥नहि काल एते हृत्कर्त्य
[illegible]देशस्यासंभवात्॥कालार्थो विज्ञायते प्रकृति
[illegible]सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचारइति॥नैन[illegible]सोमा

२८

767
1937

[illegible]उपरिष्टात्प्रचारो युक्तः कुतः॥प्रकृतिकाम्यासतेः॥एवं प्राकृतस्य कालस्यासत्तौ प्रकृतः प्रचारो भविष्यति॥अंगविप
र्यासश्च[illegible]॥अथ[illegible]नार्शीयसवनीकस्याने[illegible]श्रुतिप्रतिषेधा
न्[illegible]उपरिष्टात्सोमानामित्यभि[illegible]सोमानाम[illegible]प्रचारः स्यान्नचास
[illegible]इति चेत्॥इति चेत्[illegible]उपरिष्टात्प्रचारो युक्त इति विकारस्थाने
[illegible]विकारस्थाने॥[illegible]अग्निष्टोम[illegible]स्थानमग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं तत्र प्रचा
रो भवतु॥[illegible]तत्रैव भवतु॥नचोरनाद्यथ कुर्यात्
[illegible]कुर्यात्कर्म [illegible]॥पृथग्गतं कर्म [illegible]सौमिकं॥सौमिकं सौमिकानांप्र
[illegible]सर्वसोमानामुपरिष्टात्स्थानं उत्कर्षेसूक्तवाकस्य सवनी
[illegible]उत्कृष्यमाणात्सूक्तवाकम[illegible]॥तत्रस
[illegible]देवताः[illegible]इत्यादि[illegible]तासांउत्कर्षेनेति
संदेहः॥[illegible]॥उत्कर्षो सूक्तवाकस्य सवनीयदेवतानामुत्कर्षः कुतः[illegible]
[illegible]देवताः[illegible]उत्कर्षः[illegible]कर्षेतेतुयः
[illegible]सूक्तवाकस्य[illegible]पौर्णमासी देवतानां[illegible]कर्षे अमावास्या देवतानामन्वयः इतरत्र चेतरासंगतेः॥त
[illegible]संयोगाद्धोत्कर्षः समानतंत्रत्वाद्[illegible]अन्वयः॥
[illegible]॥सूक्तवाके[illegible]सौमिकदेवतासंकीर्तनानि[illegible]
[illegible]अयंयजमानइतिसंबध्यते॥यथाइंद्रायहरि

मी॰ भा॰ २९

[illegible] पूर्वमेव [illegible] वनेपारि[illegible] देवो वनस्पतिरभवदिति संबध्यते आ॰ ९१
[illegible] भिप्रायेति । न च सवनीयानां सूक्तवा
[illegible] सिद्धः । अन [illegible] देवतानां संकीर्तनं युक्तं । स चोक्त
[illegible] इति समानतंत्रत्वादर्थलोपाद
[illegible] यथार्थमभिधीयते । [illegible] देवतानां पौर्णमास्यां
[illegible] संकीर्तनं [illegible] इति ॥ तस्मादप्यानि कोर्थ
[illegible] ॥ ॥ इति मीमांसा[illegible] तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ चोदनिक
[illegible] ॥ राजसूये [illegible] देशकालानि प्रधानानि [illegible] पूर्वमादि
[illegible] कालानां प्रधानानां [illegible] ॥ कुतः समवायात् फ
[illegible] कल्प्यते । [illegible] कर्मनाम्ना [illegible] वानानि
[illegible] कर्म [illegible] इति कर्म [illegible]
[illegible] समुदायो [illegible] उपदेशः स्यात् २९
[illegible] कर्म [illegible] ॥ आग्नावैष्णव एकाद
शकपाल [illegible] एकादशकपालं [illegible] दक्षिणे
[illegible] पूर्वस्मिन् [illegible] कर्मणि । अनन्तरं [illegible] संयुक्तस्य यागस्य
[illegible] इति च । यथा [illegible] पौर्णमासीकालान्यागानि [illegible] दर्शपूर्णमासौ [illegible] ॥

769
1937

[illegible] कर्मणो [illegible] समुदायो [illegible] इति ॥ उच्यते ॥ स
मुदायो [illegible] ॥ [illegible] कर्तव्या [illegible] प्रयोगैकत्वादित्येतत् ॥ तद्यथा
दर्शपूर्णमासौ [illegible] दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति ॥ तथा चान्यार्थ दर्श
[illegible] इति ॥ [illegible] संयुक्त [illegible] भेदाः ॥ पौर्वापर्यस्याप्यत्वे कर्तं [illegible] प्रधानानां
[illegible] प्रधानयोरेकं पौर्णमास्यामिति ॥ पूर्वस्याह ॥ यत्पूर्वं [illegible] संयुक्तं
[illegible] केवलं [illegible] तस्मात् ॥ दर्शनमेवैतत् ॥
[illegible] किं प्राप्तं ॥ अनिय
[illegible] ॥ अनियमः [illegible] स्यात् ॥ [illegible] संयुक्त नियम
[illegible] ॥ अनेन मां
[illegible] कर्म [illegible] विशेषत्वात् ॥ तेन नताः सर्वा
[illegible] आह ॥ [illegible] एवं ॥ अथ पुनरत्र [illegible] सर्वार्थाः [illegible] एवं सर्व
[illegible] ॥ किं पुनरत्र युक्तं समुदाय [illegible] कर्म [illegible] ॥ इतरथा [illegible] उत्तरस्मिन् कर्मणि
[illegible] पदि [illegible] स्यात् ॥ [illegible] ॥ एवं च [illegible] भवति
[illegible] समुदाय [illegible] नियतं तथा च तं
[illegible] ॥ [illegible] दक्षिणानां [illegible] समुदाय [illegible] केवलेन [illegible] काश्चि

र्शः॥ अवयवैः समुदायः संपादयितव्य इति अवयवैः परिक्रियंते॥ तेषां समुदाय संपत्तौ कृतार्थत्वं तस्मात्त एव कर्तारः
अंतरस्तु॥ आह॥ यदि समुदायसंपत्त्यर्थोवयवशः परिक्रयः सकृदेव कर्तव्यः किंपुनः पुनरावृत्त्येति॥ उच्यते॥ विशेषार्थं पुनः
श्रुतिः॥ उपायथापरिक्रये प्राप्ते सकृद्दानं प्रत्यवयवं परिक्रयविशेषो नियम्यते प्रत्यवयवं कर्तव्यः द्रव्यं संख्यानियमेन च वा
समोदक्षिणा अभूतं अभिषेचनीये ददाति॥ एवं क्रियमाणम् अभ्युदयकारि भवतीति॥ अवेष्टौ चैकतंत्रं स्यात् किं लिंगदर्शना
त्॥ अग्नेर्वैश्वानरस्य अवेष्टि॥ आग्नेयोष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्याम्नाता॥ तस्यां चैत्य
[illegible] वोचन्ते आम्नायते इति॥ किं तावत्सर्वेष्टीनामेकं तंत्रं स्यात्॥ तं तावत् कुतः लिंगदर्शनात् लिंगं हि तं अभावस्य सूचकं द
[illegible] यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमिति साम
[illegible] अनुपपन्नं एकतंत्रे तंत्रसामस्त्यं॥ तस्मादेकतंत्रं मन्त्रलिंगमुपदिश्यते॥ कुतः प्राप्तिः मतचोदनया प्रा
प्तिः अपि मा दिश्य नव [illegible] लोकं पुनरुपयरोर्भवतीति अवेष्टिरिति चैकवद्युतेः एतयैवान्नाद्यकामं यजेतेति
च॥ [illegible] उक्तो न्यायः प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंबंधस्यादिति लिंगदर्शनादिति यदुक्तं तत्र
[illegible] एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति तत्रैतद्दर्शनं न तत्र दक्षिणाभेदो न हि राजस्
[illegible] दक्षिणा [illegible]॥ एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति चैकवचनांतेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात् सहप्रयोग एव तत्रैत
द [illegible]॥ तस्मात् [illegible] कल्पयाम्यामिति चेत्॥ वर्णसंयोगादेव पश्वसिद्धेः [illegible] लिंगदर्शनं स्यात्तु॥ एवं
[illegible]॥ कुतः वर्णसंयोगात्॥ यदि ब्राह्मणाय जेतेति यदि राजन्यो यदि वैश्य इति नकृतो ब्राह्मणवैश्यौ
[illegible] राजन्यो वैश्यस्य राजा [illegible] वचनात्॥ तस्मात् [illegible] लिंगदर्शनं पवमानहविः चैकतंत्र्यं प्रयोगव
चनैकत्वात्॥ आधाने पवमानेष्टयः अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपति॥ अग्नये पावकायाग्नये शुचय इति॥ तत्र

771
1937

चिंतार्थते॥ किं तासामेकं तंत्रं उतेति किं प्राप्तं पवमानहविष्येकतंत्रं स्यात्॥ कुतः प्रयोगवचनैकत्वात्॥ एक आसां प्रयोगवचनः अ
[illegible] प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगस्सर्वा इति॥ विशेषः तस्मादेकतंत्रं॥ किं दर्शनं॥ लिंगं च सहप्रयोगं दर्शयति॥
[illegible] स्यात्॥ [illegible] स्यादिति॥ सर्व सर्वं स्यात्
[illegible] अपवमानानामनित्यत्वा
[illegible] किमिति वचनं कुर्यात्
[illegible] कुर्यात्॥ अपि च [illegible] वादिति॥ [illegible] परिहारः नासौ प्रयोगवचनः कालश्च
[illegible] समानव [illegible] तिसहप्रयोगं दर्शयतीति
[illegible] स्यात् [illegible] रूप्याणीति तत्र सहप्रयोगो
[illegible] रूप्याणीत्युक्ते सहप्रयोग इति ज्ञायते॥ निरूप्या
[illegible] प्रयोगे च कृत्स्न संयुक्तः प्रयोगो
[illegible]। [illegible] इति चिंतार्थते॥ किमेकशः पृथक्पृथ
[illegible] द्वादशपंचवर्षिं [illegible] अपवा चतुरहे दीक्षः चतुरारे उपस
[illegible]॥ किं तावत्॥ तत्र [illegible] क्रमः द्वादशाहे तत्स्तु इति
[illegible] द्वादशपंचवर्षिं [illegible] कर्तव्या कुतः॥ तत्स्तुति
[illegible] ज्योतिष्टोमे [illegible]॥ द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्त्वेनैव
[illegible] ज्योतिष्टोमवत् [illegible] अन्हां श्रुतिभूतत्वात् तत्र सांगं क्रियेत यथामा
[illegible] द्वादशाहे [illegible] किंकारणं अन्हां श्रुतिभूत
त्वात्॥ द्वादशाहे [illegible] यदि द्वादशपंचवर्षिं [illegible] क्रियेरन्॥ तस्मात् द्वादशस्वहः
[illegible] प्रधानं [illegible]॥ प्रधानकालत्वाद् अंगानां तत्कालं नदीयदीक्षोपसदं यथा माध्यंदिनं॥ तद्यथा सांतपनीयस्य म

१९

[illegible]॥ अवयवैः समुदायः [illegible] अवयवैः परिक्रयंते॥ तेषां समुदाय संपत्तौ कृतार्थत्वं तस्मात् त एव कर्त्तारः
[illegible]॥ [illegible] परिक्रय [illegible] कर्त्तव्यः॥ किंपुनः पुनराहुरिति॥ उच्यते॥ विशेषार्थं पुनः
[illegible] विशेषोभिधीयते [illegible] कर्त्तव्यः द्रव्यसंख्यानियमेनच्च
[illegible] अवेष्ट्यां चैक तंत्रं स्यात् किं लिंगदर्शना
[illegible] दक्षिणेत्याम्नाता॥ तस्यां चेत्
[illegible] लिंगदर्शनात् लिंगाहितं त्रभावस्य स्वर्कंद
[illegible] यदि राजन्यो ऐंद्राग्निः तेसाम
[illegible]॥ कुतः प्राप्तिः सत्योदनप्राप्त
[illegible] एनर्थं वालाद्यकामं यजेदिति
[illegible] दर्शनादिति यदु क्तंतत्र
[illegible] दक्षिणाभेदोनहि राजसू
[illegible] सहप्रयोग एवतत्रैन
[illegible] दर्शनं स्यात्॥ एवं
[illegible] प्राक्षणवैश्यो
[illegible] पवमानहवि [illegible] प्रयोगव
[illegible]॥ आधर्षपवमाने [illegible] पवमाना [illegible]॥ अन्वयेषा वक्तव्या अन्वयेयुक्त इति॥ तत्र

२०

विचार्यते॥ [illegible] पवमानहविः [illegible] स्यात्॥ कुतः प्रयोगवचनैकत्वात्॥ एकआसां प्रयोगवचनः॥ अ
[illegible]॥ किंदर्शनात्॥ लिंगं च सहप्रयोगं दर्शयति॥
[illegible] पृथक् [illegible] प्रसंगः॥ सच सर्वत्रैवं स्यात्
[illegible] तस्मादग्न्याधेयपवमानात्पनिरूप्या
[illegible] किमितव्यत्नं कुर्यात्
[illegible]॥ अथ पठंक्ते [illegible] नास्तिकः परिहारः नास्तिप्रयोगवचनः कालभ
[illegible] समाने [illegible] तत्सह प्रयोगंदर्शयन्तीति
[illegible] निरूप्याणीतितत्रसह प्रयोगो
[illegible] कथं पुनर्निरूप्याणीत्युक्ते सह प्रयोगो न विज्ञायते॥ निरूप्या
[illegible] प्रयोगे [illegible] संयुक्तः प्रयोगो
[illegible]। ॥ द्वादशाहेन [illegible]॥ तत्र विचार्यते॥ किमेकस्याः पृथक् पृथ
[illegible] द्वादश [illegible] अथवा [illegible] दीक्षाः [illegible] उपस
[illegible]॥ तत्रतत्रे [illegible] द्वादशाहे [illegible]
[illegible] द्वादश [illegible] कर्त्तव्याः कुतः॥ [illegible]
[illegible]॥ द्वादशाहानि [illegible] कर्माणि पृथक्त्वेन
[illegible] अन्हां [illegible] तत्र सांगं क्रियेत यथामा
[illegible] द्वादशसा [illegible] कार्या॥ किंकारणं अन्हां श्रुति [illegible]
[illegible] यदि द्वादश [illegible] क्रियेरन्॥ तस्मात् द्वादश [illegible]
[illegible] प्रधानकालत्वात् अंगानां तत्कालं नदीयदी [illegible] माध्यंदिनं॥ तद्यथा सांतपनीय स्मा

771
1937

पी॰ भा॰ [illegible] दिनकाल [illegible] विहापि॥ तस्माद्द्वादशाहसाध्यस्काः कर्तव्याः॥ अपिवा भा॰ ११

४३ [illegible] स्यादाग्नेयाग्नीषोमवत्॥ अपि चैनं वैस्वान॥ द्वादशसाध्यस्का इति॥ कथंतर्हि सहप्रयोगः

स्यात्॥ [illegible] फलकर्तृसंबंधात्॥ फलेकर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्मणा समवेतानां संबंधा

द्वादशाह [illegible] फलेन संबंधः॥ [illegible] अहीनिचद्दक्षिणोकातत्कर्तृषु चैकफलत्वादेककर्त

[illegible]॥ आग्नेयाग्नीषोमीयवत्॥ [illegible] आग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृकत्वाच्च सहप्रयोगो विशे

[illegible] प्राप्तः॥ तदुभयमेवोपपादितं भवति॥ सहप्रयोगोऽहः संख्याच॥ तस्मादेषप सः

[illegible] स्यात्॥ अथवा एवदपिनयुक्तं कुतः सांगकालश्रुतित्वात्॥ तद्यत्र प्रधाना

[illegible] अत्रतु सांगानां काले श्रुते॥ द्वादशाहदीक्षा द्वादशोपसद इति दीक्षाणामुपसदांच

[illegible] तस्मात्स्वस्थानानां दीक्षाणां विवृद्धिः॥ तदपि संद्वादशत्वं

[illegible] द्वादशत्वं तत उपसदस्तासामपिता द्वादशानामेव अंत्यसुत्या॥ तस्या अपि तत्स्थाना

[illegible] पृथक् पृथक् प्रत्यक्षसंयोगात् अपि च॥ द्वादशाहेन प्रजाकामं याज

[illegible] द्वादशसंख्यावमंतीवरीपर्यंतानि पूर्वाणि तत्र [illegible] कालेतानवभृथादी

[illegible] पर्यंतानि पूर्वाण्यस्वकाले [illegible] विशेषाणि तत्र भवंत्यवभृथादीनि

[illegible]॥ अश्रुदीक्षांत वे शायित्वादेवः स्वर्गलोकमापन्न [illegible]

[illegible] पुनरप्यु भवंतप्सवीति तत्र च यदीक्षोपेतासातं तत्रमेनोत्सृज्यते विशे

[illegible] यदग्निं शरदीवा एतद्द्वादशाह इति॥ चोदना ३१

[illegible]॥ यथाग्नेयाग्नीषोमीयं वादिति युक्तं॥ यथाग्नीषोमीय [illegible] चोदना पृथक्त्वेप्य

[illegible] समवेतानां काल संयोगात्॥ समवेतानां गप्रधानानां काल संयोगात्॥ पौर्णमास्यां यजेत स्वर्गकामे

[illegible] पौर्णमास्यामेवांगानि प्रधानानि च क्रियंते॥ इदं पुनः सांगं कालश्रुतित्वाद् [illegible] स्मादेवद्वा

773
1937

[illegible] संदायाणि॥ अथवा अभिप्रधानैरपृथक् कालत्वंगानि तेषुचिंत्यते॥ किंतान्यपितंत्रं॥ अथवा

[illegible]॥ किं कारणं [illegible] प्रयोगवचनीयवृद्धीयते॥ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति॥ त

[illegible] रायणइति॥ [illegible] भेदस्तु तदेदाव कर्मभेदः प्रयोगे स्यावेषां प्रधान शब्द

[illegible] कालेऽभिद्यमाने तत्र भेदो

[illegible] स्यात्॥ कारणभेद इत्यर्थः॥ कथं

[illegible] प्रधानशब्दगृहीतान्यंगानि यत्र प्रधानं न [illegible] यदप्रधानं तस्याप्य

[illegible] इति भेदेनान्तोपत्नीसं

[illegible] संतिष्ठते संतिष्ठते अर

[illegible] संतिष्ठते संतिष्ठत इति द्वी स्यावचनं सुब्रह्मण्याभेदं दर्शं

यति॥ [illegible] कार्य इति नतावदभिरिष्यते यदनेक भन

[illegible] तस्मादपि भेदः॥ ॥

[illegible] उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं चतुरहे सुत्या माग

[illegible] किंद्वादशाहे सुत्याहान्नुपल [illegible] यितव्यानि॥ उतप्रवकारणेव प्रयो

[illegible] उताविका

[illegible] प्रकृत्यनयाव प्रकृतौ सोत्स महरूप

[illegible] सर्वाण्युपलक्षणीयानि॥ [illegible] संस्कृतः संस्कृत एव॥ तस्य

पुनरुपलक्षणमनर्थकं [illegible]॥ तस्माद्वचनार्थं पुनरुपल

[illegible] धानस्यधर्मानिति॥ एकत्वेप्य

[illegible] स्यादुपलक्षणार्थत्वादवि

[illegible]॥ अपिवा[illegible] स्यात् सर्वे पात्र[illegible] अवि[illegible] प्रयोगः स्यात् कुतः ई[illegible]भिधानवत् इंद्रो[illegible]लोप[illegible]लक्षणेन संल्किय
ते॥ [illegible] संस्कारः [illegible]॥ ननु चतुरस्रे [illegible] चतुरस्रे तुल्या नाग[illegible]तिवत् [illegible] अविकल्पितो
[illegible] चतुरस्र[illegible]माग[illegible]सकृत्[illegible]
[illegible]सिद्धः आग[illegible]म पवाणि
[illegible]तुल्य नाग[illegible] सविवाश्रितो नवतु नो
ति [illegible]॥ [illegible]कारणे॥ कालस्य[illegible]लक्षणार्थं
[illegible] चतुरस्र[illegible] तुल्या[illegible]॥ [illegible] देवनाग[illegible]यजतो[illegible]
[illegible]॥ चतुरस्रादि तुल्या[illegible] [illegible]दर्शनमात्रं मुख्यत्वात्
[illegible]॥ सर्वस्[illegible] मन्त्रचतुरस्र[illegible]दर्शनमात्रं मुख्यत्वात्
[illegible]॥ अथ यदुक्तमावाहन[illegible]
[illegible] चतुरस्र पूर्व[illegible]तवा
[illegible]विशेष चतुरस्र[illegible]विशेषं कमि
[illegible]॥ ॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ कस्य[illegible]॥ अपि[illegible]कम
[illegible] विशेषग्रहणं
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible] इत्यपि [illegible] कर्तव्यं अपि
[illegible] अपिवा[illegible] प्रतिपत्तिस्तत् शेष[illegible] ३२

[illegible]॥ [illegible]॥ कुतः [illegible]याज्यादि[illegible]
ते॥ [illegible]॥ [illegible]॥ अत स्तंत्रमे
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] भवत्येव सह
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥ कुतः का
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] नैमि
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]एकार्थत्वेन[illegible]
[illegible] काले नाजानि[illegible]॥ नावबाधि काणि
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]आदिषु
[illegible]॥ कपाला[illegible]॥ अस्य प्रति आह
[illegible] कपालान [illegible]
[illegible]॥ [illegible] कपाल[illegible] इति किमा सं॥ कपाला
[illegible] किंकारणमेवं सह[illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ चोदकानुग्र
[illegible]॥ [illegible]॥ इदं [illegible]॥ यावत्कपालं
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥ किंप्रा[illegible]मिति कुतः॥ ३२

775
1937

[illegible] कर्मांतर [illegible] सर्व [illegible] कर्माते [illegible] येन कर्मणा संनिपतितो मंत्रस्तदर्थरहितस्य माणत्वविशे
[illegible] दर्शनादन्यत्र कर्मत्वं ॥ तस्मिन्मंत्रार्थे नानात्वादाव्हती मंत्र
[illegible] कर्म [illegible] कर्मेदं कर्मेति सर्वे
[illegible] कर्मणो [illegible] फलस्याभ्यासस्याभ्यत्वात्
[illegible] मंत्रस्यावृत्तिर्भवति ॥ यथाग्नौ लो
[illegible] ॥ [illegible] करणाश्च कर्तव्यस्य वस्तुतो भि
[illegible] उभानो प्रीहीणां न उक्तिर्वेदनं याश्च
[illegible] ॥ तस्मान्मंत्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ द
[illegible] आत्मनेपदस्य पत्नेआत्मनामधाक
[illegible] ॥ अजादिपूर्वेण न्यायेन सकृन्मं
[illegible] यथा प्राप्तठ्यते ॥ द्रव्यांतरेबीजांतरेपुनः प्र
[illegible] सकृत्पाद्यः [illegible] बीजेन संनिपतित स्यदे
[illegible] तस्या वहंते ः समं
[illegible] तस्मात्सतिबीजं मंत्रस्यावृत्तिः ॥ ॥ निर्वप
[illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयोः [illegible] निर्वपतीति तस्य मंत्रो देवस्यत्वेति
[illegible] ॥ किं सकृत्पठ्यते मंत्रः अथवा [illegible] ॥ [illegible] यदि दैवत [illegible] प्रास्त
[illegible] ॥ कर्म बहसं [illegible] ॥ आज्यग्रहणमंत्रस्य [illegible] संदेहः ॥ किं मंत्रस्य सकृत्प्रयोग अथवाप्रति ३३

777
1937

[illegible] ॥ किं प्राप्तं ॥ निर्वपण [illegible] नैकत्वात् ॥ निर्वपणादि
[illegible] निर्वपणेतावन्न [illegible] वर्दिस्तरणा
[illegible] ॥ [illegible] मयोजनं तत्रिकीर्षितं
[illegible] ॥ [illegible] ः एकेन
[illegible] मंत्रेण प्रयुज्येत
[illegible] ॥ [illegible] कर्मणः पुनः प्रयोगात्
[illegible] ॥ किं [illegible] मंत्रः अथवा सकृदेवेति किं प्राप्तं ॥
[illegible] पुनः प्रयोग [illegible] ॥ विशेष [illegible]
[illegible] ॥ एकं मंत्रेद्रव्यं सकृदेकेन मंत्रेण संस्कृ
[illegible] मंत्रो द्रव्यं संस्करोति ॥ [illegible] ॥ [illegible] गुणः
[illegible] कर्तव्यं ॥ सकृदेकेन मंत्रेण मंत्र [illegible] सं
[illegible] ॥ कंडूयने [illegible] ॥ ज्योतिष्टोमे कंडूयनार्थो मंत्रः ॥ कृष्णं
[illegible] ॥ किं प्रत्यंग [illegible] अथवा सकृदेव प्रयोग इति ॥ प्रत्यंगं मंत्र
[illegible] ॥ अविवाक्योदेवत्वात् ॥ त
[illegible] ॥ कंडूयनं [illegible] कंडूयनस्यनार्थे ॥ यदि चोदित दृष्टार्थस्याद
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कंडूयने
[illegible] ॥ ननु [illegible] कर्षणं कृतं [illegible] मंत्रांतरेषु प

मः [illegible] ॥ [illegible] कर्त्तव्यम् ॥ [illegible] नरनगच्छतेविशेषस्तस्मात्
सकृदेव प्रयोक्तव्य ॥ ॥ [illegible] अप्रतिमंत्रमेवैव ॥ ज्योतिष्टोमे स्व मार्थो [illegible] तपाऽसीतितत्रैवन
[illegible] अपविमंत्रणञ्च अवधं वसुरिति सबदापुनः पुनः प्रतिषिध्य
[illegible] अनेकेषामेव [illegible] त्रचिंता ॥ किं मंत्रस्यावृत्तिः अव
[illegible] यनेसकृत्प्रयोगइत्यर्थः ॥ कृत्स्नांग
[illegible] सर्वाणि [illegible] सर्वामे [illegible] सर्वथामुपस्था
[illegible] प्रस्थितस्य प्रयाणमंत्रो [illegible]
[illegible] पुनः [illegible] मंत्रं प्रयुंजीतउतसकृदेवादाविति ॥ विशेषग्रहणात्प्रतिप्रस्था
[illegible] अर्थमसातुद्दिश्य प्रतिष्ठितेद [illegible] ॥ तस्य प्रस्थानमितिसंबंधस्तस्मात्
सकृदेव [illegible] ॥ ज्योतिष्टोमेउपरव मंत्रोरक्षोहणोवलगहनो वैष्णवान् खना
मीति [illegible] उपरवमिति किं सा [illegible] उपरवमंत्रः तंत्रं स्यात् सकृदेव प्रयो
[illegible] यदि सत्युपवरं प्रयुज्येत कस्मिन् बहुवचनं प्राभिधानं नसाध
[illegible] प्रयुज्यते ॥ अपि च ॥ सकृदुक्त एव [illegible] तिसर्वोपरवानभिधातुं [illegible]
[illegible] असंनिपातित्वात् सन्निपातकर्मणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात् सकृदेव
[illegible] संनिपातित्वात् [illegible] कर्म येनोपरवेण संनिपतितं तद [illegible] ॥ मंत्रोपित्वायं सं
[illegible] संनिपतितस्त [illegible] ॥ अतो
[illegible] असंनिपातिकर्मणां विशेषग्रहणकालैकत्वाद [illegible] विशेषाणां सकृद्वचनं स्यात् ॥ यत्तु नबहु

779
1937

[illegible] इति प्रातिपदिकार्थोऽभिहितः [illegible] कर्मत्व [illegible] केवलोनाभिहितः स च नैवाभिधान
मर्हति ॥ अभिधायकस्य [illegible] ॥ एकस्यैव [illegible] बहुवचनं तस्मात् [illegible] ॥ [illegible] पुरोडाशवाक्यमेव
[illegible] ॥ [illegible] ॥ किमर्थं [illegible] पुरोनुवाक्या
[illegible] ॥ अवबाधिकरणांतरं ॥ ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः पुरोडाशास्तेषु हविःकृद
[illegible] ॥ [illegible] पुरोनुवाक्या [illegible] चिंता किं तस्य सकृत्
[illegible] ॥ उच्यते ॥ आवृत्तिः स्यादिति ॥ कुतः कालभेदात् ॥ प्रातःसवने [illegible]
कृद [illegible] विशेषः ॥ प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानाम [illegible] कृत्वा [illegible] चाभि
[illegible] इयं पुरोनुवाक्या [illegible] सर्वत्र कालाभिसंयुते ॥ कालभे
[illegible] ॥ अभिमोश्राय [illegible] विशेषः विपर्यासः स्यात् ॥ तत्रभावे आभिगोर्य
[illegible] प्रातःसवनेक्रियते पर्याम्निक
[illegible] विपर्यासः [illegible] ॥ पुरस्ताद [illegible] कर्त
[illegible] करणीय ॥ तस्मात् [illegible] भक्तिरारभ्य [illegible] मुपनयतेति ॥ साप्राप्त
[illegible] ॥ [illegible] प्रातःसवनेउच्यते ॥ अ [illegible] पदार्थस्यासमर्थः स्यात् अथ प्रेषणार्थं तथा
[illegible] प्रेषणं [illegible] ॥ [illegible] प्रेषण प्रत्ययोभवति
[illegible] ॥ ॥ इतिश्रीभट्टशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशोऽध्या
यः ॥ ११ ॥ ॥

781
1937

इति मीमांसाशास्त्रे एकादशोऽध्यायः समाप्तः॥

३९

783/1937

॥अथ मीमांसाशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः प्रारंभः॥

[illegible]॥ ॥ [illegible] वर्णन्या [illegible]॥ अधुना [illegible] वर्णंद्वादशो [illegible]यते ॥ प्रसं गश [illegible]
[illegible] मर्तन ॥ यथा मदीपस्य मासादे कृतस्य राज
[illegible] ॥ अग्नीषोमीयस्य वपयाप च [illegible] अग्नीषोमीयप
[illegible] कुर्वीतेति
[illegible] दर्शप्रमिकालनिर्देशात्
[illegible] ॥ सायेषां प्रधानानां [illegible] आणि
[illegible] यथा दर्शपूर्ण
मास [illegible] नाना वाक्ये [illegible]
[illegible] अग्नीषोमीयपशु [illegible] शकपालं निर्वपतीति ॥ किंकारणं ॥
[illegible] मयोग [illegible] ॥ विधिप्रक्रमनाद [illegible] विज्ञायते ॥ अ
[illegible] विधिप्रक्रमणा [illegible] काल निर्देशात्स्त्वात [illegible]
[illegible] पुरोडाशस्य कालः ॥ पशो
[illegible] पुरोडाशस्यामा [illegible] ॥ अत [illegible] कर्तव्यं ॥ लिंगं च पश्व
[illegible] अपि पशुमेव तदनु यजतीति
[illegible] पुरोडाशा [illegible] ॥ अपि च पाशुकाः प्रमा
[illegible] पुरोडाशस्य
[illegible] पुरोडाशा [illegible] पुरोडाशिकैः प्र

१

[illegible] ॥ पाशुका [illegible] वर्तंते ॥ [illegible] पशुं [illegible] ॥ उभयोर्यपि पुरोडाशस्य [illegible] वा क्रियमा
[illegible] मार्गस्य [illegible] विशिष्टत्वात् ॥ अ
[illegible] पाशुकमेव तं पुरोडाशस्योपकुर्यात् ॥ किंकार
[illegible] पुरोडाशो [illegible] अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमे
[illegible] ॥ अं [illegible] उपकारः ॥ मात्राविशिष्ट
[illegible] पुरोडाशस्य [illegible] पुरोडाशस्य [illegible] ॥ संनि [illegible]
[illegible] प्रदीप [illegible] उपकरोति ॥ [illegible] तो अपि पुनर
[illegible] ॥ शास्त्रं चेदं दर्शपूर्णमासव
[illegible] दर्शपूर्णमासयोः [illegible] एकदेश कालकर्तृकानि क्रियमाणा
[illegible] विज्ञायते ॥ आह नेह [illegible] ॥ दर्शपूर्ण
मास [illegible] ॥ न च पुरोडाश [illegible] भा [illegible]
[illegible] उपदेशः नहि तत्र श्रूयते ॥ प्रधानान्युद्दिश्यांग
[illegible] अर्थात् [illegible] कारणं [illegible]
[illegible] सर्वांनि एवं सिद्धा प्रसंगा
[illegible] साधारणं इह तं गरूत एवो पकारः सोपि
[illegible] ॥ ॥ विकारा [illegible] भेदः स्यादर्थस्य विकृतत्वात् ॥ अथ यदुक्तं गुणकालविकारा [illegible]
[illegible] विकाराभिन्न भेदः स्यादर्थस्या विकृतत्वात् ॥ अर्थो गजनित उपकारः स न विकृतयो दर्शपूर्णमास

785/1937

श्री·भा

१

आ·९२

[illegible] ॥ [illegible] पौर्णमासिका ॥ [illegible] याज शास्त्रात्तेनैव चोदकेनेहप्रा
[illegible] ॥ नत्वेकः शास्त्रेणिकार्थो युक्तः ॥ तस्माद्दर्शपौर्णमासिकाद्येनानुपकारोप्ये
[illegible] दर्शपौर्णमासिक [illegible] तो शास्त्रेण कार्यत्वान्नैव चोदकेनप्रा
[illegible] ॥ अप्राप्तत्वान्नैवं [illegible] वंतो अनेनैव तेषां विकार इति ॥
[illegible] चोदकेन प्राप्येरन् ॥ तत्र वैश्वदेवे ने
[illegible] समवप्रति वाजिनाय जत्वाऊ
[illegible] ॥ यत्केनाप्येक पुरोडाशस्या [illegible] कुर्वनीतिनतु पणकालं
[illegible] पुरोडाश [illegible] गानि न स्यात् [illegible] रूपकं
[illegible] पुरोडाशस्यावान [illegible] धारणान्यंगानि
[illegible] आज्येनेष्टा [illegible] ॥ नहि
[illegible] सर्करमपिन्याय एवो
[illegible] पंचप्राकृतानष्टा
[illegible] गुणमात्रं चक्रमेन
[illegible] ॥ नाद्यत्तिः ॥ प्राय २
[illegible] ॥ एकेषां
[illegible] तिनरा
[illegible] ॥ [illegible] भवेन्नत्रादि

787
1937

[illegible] कुर्व [illegible] प्रत्युदेयेनाए [illegible]
[illegible] ॥ यथा कृतः कर्तुं [illegible]
[illegible] रणं गार्हपत्याद [illegible] ॥ आहव
[illegible] मन्यदवनस्पते
[illegible] ॥ अनुयाजं चनत् ॥ आ
[illegible] पुरोडाशस्य [illegible] ॥ [illegible] पुरोडाशाहुतीः प
[illegible] ॥ २ ॥ जैमिनिः [illegible] प्रति [illegible]
[illegible] प्रसंगेन चोदकोबाध्यते उनप्रयोग
[illegible] ॥ किं पुनरत्र मुक्तो चोदको बाध्यत इति किं कारणं
[illegible] दुर्बलस्य [illegible] ॥ न च [illegible] ॥ एवं [illegible]
[illegible] ॥ जैमिनिः [illegible] आज्यभागाविति ॥ कुत
[illegible] स्यात् ॥ अथायोगराज [illegible] कानां
[illegible] देवदत्त यानं निवर्तते ॥ न
[illegible] ॥ तस्माजारत्वात्तिः यत्तु प्रत्यक्ष योगवचन
[illegible] ॥ [illegible] पुरोडाशांगवाक प्रत्यसोद्ध यनाज्य भागोप
[illegible] आज्यभागाभि [illegible] ॥ [illegible] नपरावविति ॥
[illegible] चोदकोप्राह [illegible] तस्मात् सबलवान् ॥ २ ॥ नानर्थत्वात् सोमो

श्री·भा·

[illegible] पूर्णमास[illegible]॥ [illegible] पूर्णमासप्रकृतीविकर्षाभिमहादेवेषां वर्त्तते॥ तेषुचिंत्यते किं चैषां वेदि
[illegible] सौमिके च प्रसंगात्कार्यमाथ
[illegible] एतेषेष्टीशर्वापूर्णमासिकाहविषामासादनार्था सौमिकी प्रधाना
[illegible] पौरोडाशकेष्वनभिहितत्वात्तस्माद्
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]॥ तासि क्रियमाणा केवला सौमिक्यादुः
[illegible] शक्यं तु तन्नाहा हविषामिति कर्त्तुं॥ नत्वन्याया
[illegible] नतत्र नद्या
[illegible] तासोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृ
[illegible]॥ किं तेषां प्राहेभ्य मसैर्वा होमः
[illegible]॥ होमार्थानि तानि पात्राणि स
[illegible] कर्त्तव्यः॥ आध्यामिचा प्रयुक्तत्वाद्
[illegible]॥ प्रयुक्तानि तानि विद्यंते यदग्न
[illegible] आत्मग्रहणं तान्येवात्र प्रयुक्तानि
[illegible] प्रसज्यते तस्या भावे हि पवकी यमुपजीव्यतो
[illegible]॥ [illegible] स्वातंत्र्येणग
[illegible]
[illegible] पुरोडाशाना मसंबंधः [illegible]

[illegible]॥ किं [illegible]॥ पूर्वः॥ दार्शिकान्येव प्रसज्येरन्॥ [illegible] क्रियमाणमितरस्याप्रकृतं भव
[illegible] प्रयुक्तानि भवंति॥ नहि
[illegible]॥ अप्रयुक्ते प्रसंगस्यास्ति [illegible] प्रयोग एवां नोपपद्यते
[illegible]॥ अग्निशब्द संस्पर्शः [illegible]
[illegible] पृथिवीज्योतिषा सहैतिवा
[illegible] हित्वा [illegible] स्मादेतैर्होमः कर्त्तव्यः॥ ७॥
[illegible] पुरोडाश [illegible] प्रयुक्तत्वात्॥ पुरोडाशा एवा [illegible] शालामरवीयश
[illegible]॥ एषोत ऊर्ध्वगा
[illegible]॥ ८॥ [illegible] शालामरवीयेन स्मात्॥ प्राजहितस्य विद्यमानत्वा
त्॥ [illegible] प्रणयनमथवा प्राजहित इति प्राजहितइति
[illegible]॥ [illegible] गार्हपत्ये [illegible] स एव प्रयुक्तो विद्यते॥ अप्रयुक्ते च प्रसंगस्याक्षिते॥
[illegible] गार्हपत्यत्वं श्रुतं तत्र चोदकपरंपरया कौंडपायिना
[illegible]॥ तस्मात्तत्र श्रपणं कर्त्तव्यमिति॥
९॥ ॥[illegible] प्रयुक्तत्वात्॥ [illegible] कानि कर्माणि वर्त्तंते यथाप
[illegible]॥ किं तेषां वर्षाणि हविर्निकर्त्तव्य॥ अश्ववानं तरसुपादेयामिति
[illegible]॥ एकं वा कुतः प्रयुक्तत्वात्॥ प्रयुक्तो [illegible] तेषां निर्वापं साधयितुं॥ अन्य
[illegible] आपद्यते॥ [illegible] निर्वापः कर्त्तव्यः॥ ॥असन्निधिर्वान्यदेशत्वात्॥ यथा

३
787
1937

[illegible]गुण्यादपि [illegible]प्रसंगः स्यात् ॥ आसिञ्चिर्वाहविर्धानाभ्यां निर्वापस्य नतात्वांसाधयितव्यः कुतः प्रधानवैगुण्यात् ॥ निर्वापस्य
[illegible] अपरेण [illegible] पत्नं मार्गीय [illegible] भवति ॥ यस्माद् दक्षिणं चक्रमारुह्य न सोपाधिनिर्वपतीति ॥ यदिहविर्धाने निर्वापः क्रि
यते [illegible] अथाग्[illegible] नेन कर्मवैगुण्यं भवेत् ॥ हविर्धानयोर्मन्त्रस्य नियमस्य प्रवर्तनं च कृतं तत्सर्वमनर्थकं
स्यात् [illegible] भविष्यति ॥ [illegible]गुण्यं च प्रधानस्य प्रसंगोत्युक्तः ॥ यत्कारणं प्रधानस्य यो धर्मस्त
[illegible] कार्यं नास्ति [illegible] कामं कार्यलोपो भवेत् ॥ स्वं वा साधनं
[illegible] स्वार्थं साधयितुं अपाकरणात् हविर्धानदेशे निर्वापो न क्रियते ॥ एवमपि तेषां कर्म
[illegible] परतंत्र [illegible] मर्हति ॥ यथा पाशुकान् प्रयाजानन्यकालान
[illegible] प्रयाजाः ॥ [illegible] क्रमात् प्रदार्थं पुनः क्रियान्याय्या अयं पुनः करि
ष्यमाणो निर्वापः [illegible] शक्यतेकर्तुं ॥ तथा सगुणः कर्तुमशक्यते चानोऽन्तरमुपादयत्तस्मात् हविर्धा
नयोर्निर्वापः ॥ ७ ॥ अर्थसाद्दर्शनात् ॥ अनोवदुर्तं वदस्वेदं ॥ अनांसि प्रवर्तयंतीति तस्मादप्यनीतं रसपादेयमिति ॥ ॥
[illegible] कालभेदात् [illegible] त्रिआमरणपाम्नानं [illegible] तेषां त्रिंजागर्ति ॥ तस्मात् स्वभेन व्यावर्ततइति
[illegible] नप्राप्यते तेषां तत्रमध्यपातात् [illegible] कालेनैवजा
गरणेन [illegible] भिद्यते ॥ [illegible] जागरणेन तेषु प्रसज्येत कुतः कालभेदात्
[illegible] रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवंति ॥ [illegible] प्रायणी
[illegible] कर्तव्यः ॥ अथाप्यदर्शनात् [illegible] निमित्तिकं कर्त
व्यं ॥ [illegible] कर्तव्यं ॥ ८ ॥ मंत्राश्च संनिपातित्वात् ॥ वरुणप्रघासेषु विहारस्य [illegible] संनिपातिनो यथा
[illegible] तेषां किं मंत्रेण प्रयोगः ॥ अथवा भेदेन कर्तव्योतिर्ति [illegible] प्रसंगाचिंतात्र प्रयोगश्च

791
1937

४

[illegible] प्रावेशात् [illegible] ॥ मंत्रास्तु [illegible] भेदेन कर्तव्याः कुतः ॥ संनिपातित्वात् ॥ संनिपत्योपकारिणए
ते मंत्राः [illegible] कर्माण्यपूर्वप्रविष्टस्तानागुप्रभावे ॥ तस्मात् पृथक्प्रयोक्तव्याः ॥ अपिचकार
[illegible] संनिपात [illegible] ॥ मंत्राणां कारणार्थत्वात् तत्र कर्मादि संनिपातस्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वादिति ॥ तथा
[illegible] विशेषात् [illegible] ॥ ९ ॥ साधारणार्थत्वात् ॥ सोमप्राधान्नं न
[illegible] किंकर्तव्यमुत नेति ॥ कर्तव्यः एवं चोदकानुग्रहीतोभ
[illegible] ॥ धारणार्थत्वात् ॥ [illegible] धारणार्थेन सोमार्थेन चाविभक्तस्य तत्कृतं ॥ ते
न [illegible] ॥ तच्च [illegible] धारणकार्यमस्ति ॥ [illegible] ॥ सप्तमंत्रक[illegible] तत्कृतं न च कृतस्य मंत्रार्थं पुनरावृत्ति
[illegible] ॥ तस्मान्न कर्तव्यं ॥ १० ॥ [illegible] दर्शपौर्णमासिकं [illegible] क्रियते ॥ ययास्यन्ना
[illegible] उपगमनं तस्मात्तस्य न शक्यं ॥ ॥ विप्रतिषेधा
त् ॥ [illegible] वर्तमानस्य भविष्यद्वकः सत्यवदीति चेत् ॥ अप्रसत्यवत्कस्मा
[illegible] अन्वेषप्राणमपि ॥ दर्शपौर्णमासयोः पुनरुपेतः क्रियायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण
[illegible] कर्मसंयोग [illegible] कर्मार्थं पुनरुपेयतो नास्ति हापि संयो
ग [illegible] पुनरुपेयत इति ॥ नेतरुपगमने नार्थः ॥ यत्सोमार्थं तद्देवतरत्र प्रसंगात्
[illegible] साधयिष्यामि ॥ साध्ययेद्यादि कर्मार्थं तोतस्यात्तात्पावेत् ॥ सात्विहे व ज्ञाप्यतोण इष्टिका
[illegible] सति ॥ ये ध्यायेव्याख्यातः ॥ ११ ॥
[illegible] धानो सौमिकं प्रसंगादेरष्टिके षु कार्यं साधयतीत्युक्तं ॥ तदिदा
[illegible] धारणार्थं [illegible] धारणार्थत्वं देवतापरिग्रहार्थं च ॥ एवंहि

मी·भा·
५

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यथा गेवं चो वि हविषां स्ति तिपूर्वे मग्निं गृण्हाति । देवताए व तत्पूर्वे द्युगृहीता भवंति यजमान इति ॥ तत्र
यद्यपि धारणार्थे सौमिकेन प्रसंगादेव वाभिध्यति ॥ देवतापरिग्रहार्थं तद्दार्शपौर्णमासिकमिष्टिकप कर्मसु कर्तव्यं ॥ आह ॥
केन पुनरिदं देवतापरिग्रहार्थं मापि प्रसंगादेवाभिध्यति ॥ कुतः ॥ इष्टे स्तदर्थत्वात् ॥ सोमे पिदीक्ष णीयेष्टिं देवतापरिग्रहार्थाच्छ्रूयते
आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपा
लं निर्वपति देवता सर्वा एवैतत्परिगृह्णाति इति देवतापरिग्रहणार्थं प्रसंगादेष्टिकानां साधयिष्यतीति ॥ ॥ यप
दादितिचेत ॥ उच्यते नास्ति व्यावृत्ती दीक्षणीया प्रधानार्था सा प्रधानदेवतापरिग्रहणे वर्तते ॥ शेषास्त्वंगभूतानां देवताअपरि
गृहीता अतस्तत्परिग्रहार्थे दार्शपौर्णमासिककर्मेष्टिके षु कर्तव्यं ॥ ॥ न वैश्वदेवोहि ॥ न कर्तव्यं ॥ दीक्षणीयेव प्रसंगाद्देवतापरि
ग्रहार्थः ॥ सेत्स्यति ॥ ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्थाऽदीक्षणीयेत्युक्तं ॥ प्रधानदेवतायां सती अंगदेवतां गृण्हाति कथं
वैश्वदेवोहि ॥ अस्ति सोमे वैश्वदेवग्रहयाजिः ॥ तत्र सर्वदेवताइज्यंते तन्मध्ये चांगदेवता अपि ॥ तस्मात्ताः परिगृहीताः
अनेन वा परिग्रहार्थानां इष्टिकेनान्यस्य प्रधानार्थेन नार्थः स्याद्द्वाद्व्यपदेशात् ॥ स्याद्द्वार्थः ॥ येष्टिकेनान्यन्वाधानेन नांगदेवता
परिग्रहणं ॥ ननु विश्वेदेवाइज्यंत इति परिगृहीताः ॥ ननु तत्र सर्वा देवता इज्यंते न किंतर्हि विशेषदेवतागणः यथा मासवसावा
रुद्रा इति ॥ कथं तामेते ॥ व्यपदेशात् व्यपदेशो भवति ॥ अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिंद्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पति
र्विश्वैर्देवैरिति वस्वादिभ्यो पृथग्भूतान् विश्वान्देवान् दर्शयति ॥ यदि च सार्वदेवा उच्येरन् ॥ विश्वेदेवशब्देन तेभ्योऽर्थां
तरभूतानस्युः ॥ अस्माद्विश्वेदेवशब्दो गणवचन एव ॥ एवं वद परिगृहीता अंगदेवतास्तद् र्थमैष्टिकमन्वाधानं कर्त
व्यं ॥ न गुणार्थत्वात् ॥ नानेन व्यपदेशेन गणो विश्वेदेवाः शक्यः कल्पयितुं ॥ गुणार्थो यं व्यपदेशो बृहस्पति प्रसंगार्थः अग्न्या
द्यो वस्वादिभिः केवलैः समेता बृहस्पतिस्तु सर्वैः स्तैश्चान्यैश्चेति यथा सेनापति भृत्यवर्गेण सहागतः ॥ राजा सर्वेनिजे
न बलेन राजा तु सर्वबलेन स्तैश्चान्यैश्चेति ॥ अपि चैवं विश्वेदेवो गणः कल्प्यः ॥ सर्वे देवा शब्दादेव गम्यंते तथा चेदीक्ष

णीयया सर्वदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसंगात् ॥ सिध्यतीति न कर्तव्यं दार्शपौर्णमासिक मैष्टिके [illegible] प्रधाने ॥ [illegible]
[illegible] दर्शपूर्णमासयोराम्नातं [illegible] कर्मसु [illegible] कर्तव्यं ॥
कुतः [illegible] ॥ [illegible] ॥ यदाम्ना
तं [illegible] सर्वेषां नु सौमिके [illegible] प्रसंगेन सिध्यतीति ॥ ॥ अन्यदपि धानादारण्यभोज
[illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयोरारण्यस्यान्नमाम्नातं यदारण्यमश्नाति तेनारण्यान्न [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ यद्दर्शपूर्णमासयोरारण्यभो
जनं [illegible] ॥ तदपि [illegible] कार्यत्वाद्धृत्यर्थमे
तत्याः [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] येतिचेत् ॥
[illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयोः [illegible] सौमिकेन [illegible] नारण्यवन्निवर्त
त इति चेत् ॥ न [illegible] ॥ [illegible] निर्देशा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ दर्शपूर्णमासयोः पारि [illegible] न्वाहार्यमाम्ना
तः [illegible] ॥ [illegible] सिणोति ॥ ए
[illegible] अस्मादन्वाहार्यो निवर्तते ॥ ॥
[illegible] ॥ न कर्मसंयो
[illegible] कर्मण्यतोन [illegible] मानीय ॥
[illegible] कर्तव्या ॥ ॥ [illegible] णात् [illegible] वरणं [illegible]
[illegible] ॥ आग्निर्देवो [illegible] इति ॥ तत्र [illegible] मैष्टिकेषु कर्मसु सोमांग

793
1937

[illegible] मे होतास्त्वां मे [illegible] ॥ होतारं वृणीत इति ॥ तत्र विचार्यते ॥
[illegible] ॥ करणभावदानस्यर्थ
[illegible] ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रवृ
[illegible] प्रवृत्तेन
[illegible] किं येन केन तु यथैवै पुण्यस्यात्
[illegible] रणं प्रतिकर्म कर्तव्यमिति ॥ प्रत्य
[illegible] कर्तव्यं वक्तव्यो वा विशे
षः ॥ [illegible] ॥ सत्यां प्रवृत्तेकर्मणि प्रवृ
[illegible] वरणं न कर्तव्यं ॥ निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ॥
[illegible] परिग्रहे प्रसवो
[illegible] परिग्रहणं अश्रुतत्वात्
[illegible] परिग्रहः तत्रापि ॥ ब्रह्मणा प्र
[illegible] वैदिकरणमाम्नातं ब्रह्मवरण
[illegible] नोपदिष्टं तस्मि
[illegible] प्रणापनकाले
[illegible] कर्तव्य ॥ सोमि
[illegible] णं न च वरणा

795
1937

[illegible] नस्यात्
[illegible] रन्याहुरिति
[illegible] कर्तव्यमि
ति ॥ [illegible] ॥ [illegible] प्रसक्तं
[illegible] कृत्वा गोमवसे वचनं नक्रिय
[illegible] संस्तुतं तद्धि हिः प्र
[illegible] भवंति ॥ कर्मा
[illegible] ॥ साधारणं चेद
[illegible] साधारण्यमुच्यते ॥ नथ
[illegible] स्यादिति ॥ ए
[illegible] ॥ ॥ [illegible] मंत्री
[illegible] सएव प्रसज्यत इति ॥
[illegible] इति ॥ कुतः [illegible]
[illegible] स्वरण्यो [illegible] मंत्रः ॥ [illegible]
[illegible] संस्कारकत्वेनाति [illegible] प्राग्वंशादि
[illegible] संस्कारत्वात् ॥ [illegible] मंत्रस्य ॥ ॥ संन
[illegible] संवहनहरणमंत्रो प्रयोक्तव्यो नेति चिंत्यते ॥ तत्रा

[illegible] ॥ [illegible] मंत्रीकमीग
[illegible] अत्यार्थत्वात् [illegible]
[illegible] बहुस्सोमेष्टहिरा
[illegible] यथानित्याग्नि [illegible] वराग
[illegible] ॥ [illegible] स्वामिनः कृ
[illegible]
[illegible] एकस्मिन्नहनि व्याख्याव
[illegible] निकर्माणि [illegible]
[illegible] ॥ एवं प्रकर्मो [illegible] ॥ न
[illegible] उपदेशाग्निहोत्रा [illegible]
[illegible] ॥ विहार इति गार्हपत्यादि
[illegible] प्रकृत
[illegible] नाग्नि अ
[illegible] भव
[illegible] ॥ यस्मिन्
[illegible] वैदिकानां
[illegible] गार्हपत्यादीनां कार्यं यदाह

१

797
1937

[illegible] एव मध्ये
[illegible] तृतीय एव होमः
[illegible] च प्राप्तः ॥ तदेत
[illegible] लौकिकानां
[illegible] विहारे पास
[illegible] ॥ राजसूये प्रवृत्ते क
[illegible] कार्याभा
[illegible] एतस्मात्तेग्नयोय
[illegible] न्यायमांसासा
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] विहारप्रसं
गः ॥ [illegible] प्रति [illegible]
द् ॥ [illegible] ॥ तस्मादाग्नेनमांसं
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible] प्र
तिषेधः ॥ [illegible]
[illegible] ॥ कुतः छिद्राणि धाना
[illegible] ॥ सत्वनी [illegible] छिद्रापिधाना
[illegible] ॥ कुतः छिद्रापिधानार्थत्वात् ॥ [illegible] छिद्रापिधानार्थः [illegible]

[illegible] नवियाधिधाने [illegible] अशिङ्कतायामिति॥ [illegible] कुतः देवतार्थत्वात्॥ [illegible] [illegible] ॥ इति [illegible] पुरसात् [illegible] [illegible] ॥

[illegible] अग्नयेऽस्तोभेष्टा [illegible] मेयथापशुपरो [illegible] त्वेवस्याद भानमभेत [illegible] कर्मणोमभेर्षिता [illegible] कर्मव [illegible] [illegible] ॥ [illegible] शास्रा॥ [illegible] [illegible] ॥एवं [illegible] अमावास्याकर्मणि काल [illegible] ॥अद्यपुनर्दर्शोते सति यथामावास्यायां [illegible] प्रसंगोस्त्वमि॥ [illegible] तस्मान्नभेदः॥ ॥ [illegible] [illegible] पुनरुपेतु मशक्यं उपयेमा [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] अमावास्या [illegible] ॥ [illegible] विधानात्॥ अमावास्यान्तमध्येदयं विहिताऽमावास्या

धी॰श्रा॰ १

[illegible] सत्यं काल [illegible]: तत्र कालस्तत्र मध्ये इत्यविहिता [illegible]
[illegible] विहिता भवति यस्मिन्नस्था
[illegible] नर्हति ॥ केतुप्यादि [illegible] साध्येदग्न
[illegible] नीतिनरकुद् भावाहितं साधयेत् ॥
[illegible] शिपत स्याग्निसमि [illegible]
[illegible] ॥ ॥अग्न्यन्वाधानं च यदि
[illegible] भानेना मावास्यादिवता: परिग्रह।
[illegible] देवता परिग्रहार्थतावाक्य [illegible]
[illegible] परिगृहीता॥ ॥ श्वोभूते इयजत इति
[illegible] ॥ [illegible] दर्शपौर्णमासिका
[illegible] ॥ किंकारणं [illegible] दर्शपूर्णमासयोर्या [illegible]
[illegible] स्यार्थेन
[illegible] यावज्जीवम [illegible] ॥ एवं [illegible]
[illegible] भाषनशी
[illegible] यावज्जीवकालः [illegible] कर्तुर्वा [illegible]
[illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] ॥ अन्यथा [illegible] दर्शपूर्णमासिके याव

[illegible] परिहाराः [illegible] परिहारा भवंति ॥ आरंभादि [illegible] ॥ विप
[illegible] नारंभः आरंभ
[illegible] समवाय [illegible] स्यात स भू
[illegible] धर्मः कर्त्तव्य उनामि
[illegible] दभिक
[illegible] धर्माणामेतेषा मस्मिन्नु तत्रै
[illegible] ॥ तदायोध र्मः कर्तव्यः को
[illegible] ॥ [illegible] एकादशसुम
[illegible] रणे ॥ [illegible] स्यान्मेवा
[illegible] ॥ ॥ [illegible] प्रधानानां धर्मे विप्रतिषेधः तत्र
[illegible] तत्र [illegible] स्या
[illegible] कर्त्तव्यः॥ तस्य धर्मा अग्र
[illegible] कल्पे उत्तरस्मिन्ने [illegible]
[illegible] एव ॥ ॥ तथा चान्यार्थदर्श
[illegible] दर्शिकामेति इदं चापि
[illegible] ॥ ॥ अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ उष्ण
[illegible] पूर्वकाल: ॥

आ॰ १२

२

799
1937

भी·भा· [illegible] [illegible] [illegible] यां शाजयेनेभिक [illegible] बदाए कारी [illegible] पसद
१० [illegible] सुख्यत्वादीक्षा
[illegible] न कृतः॥नाद [illegible] गुण [illegible] क्रियते प्र
[illegible] [illegible] तैनानस्मात्सर्वणिसा कर्तव्या अ
[illegible] [illegible] पशुं नियुंजनीतिमपीशि
[illegible] [illegible] ॥अग्नेश्च परिधानं [illegible] प्रबल्यां मर्ध्यप्रस्
[illegible] [illegible] नं परिव्याणमिति यूपधर्माः इ
[illegible] [illegible] धर्माः॥ ॥धौव्यस्तु [illegible] स्यान्मु
[illegible] [illegible] धर्माः करूमात् [illegible] ॥मुख्य पशुः सहियत्रि निवर्तय
ति॥ [illegible] [illegible] ॥आग्निर्हविषा सबहिरंगः॥अंतरंगश्च
हिरं [illegible] [illegible] धर्मा अपूर्वार्था॥ [illegible] सं [illegible]
तरंगे [illegible] [illegible] ॥ततोऽन्यत्र हि [illegible] हिरंगेषा
[illegible] [illegible] धेयूपधर्माः कर्तव्याः के [illegible] १०
[illegible] ॥ [illegible] ॥इतरेषां यूप धर्माणां [illegible] कर्तव्याः [illegible] यूपका
[illegible] [illegible] पारिशो [illegible] [illegible]
[illegible] ॥स आत्मले [illegible] यूपो [illegible] [illegible] दर्शयत्वाहुनो
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] धर्मस्य संयोगः

801
1937

[illegible] [illegible] [illegible] परिधिधर्म कर्त
[illegible] [illegible] पुरोडाशेषु प्रसंगो
[illegible] [illegible] ॥नात्र पुरोडाशाः
[illegible] [illegible] सवनीयं पशु
[illegible] [illegible] [illegible] मानिक
[illegible] [illegible] पुरोडाशाः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] संशयवच
[illegible] [illegible] ॥शाकल्याणि चेल
[illegible] [illegible] वा तंत्रं पुरोडाशेषु प्रसज्येतान
[illegible] [illegible] प्रेषः आग्निम [illegible]
[illegible] [illegible] ॥नन्वपौरोडा
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] पूर्णमास [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] व्याअमेत्राव
[illegible] [illegible] प्रसज्यते॥ ॥पशौ [illegible] कर्मसे
[illegible] [illegible] पुरोडाशे [illegible] तृतीय
[illegible] [illegible] सवनीयानां पुरोडाशानां तंत्रं प्रातः सवन
[illegible] [illegible] पुरोडाश [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] पशोः पानोनघ

[illegible] सवनी [illegible] संदेह [illegible] रोडाशा अ संशयं पशोः
[illegible] रोडाशिक मपि नं
[illegible] हित्पने संस्थितो यदि प्रस्त
[illegible] स्पोत्कर्षेन प्रा प्नोति
[illegible] सवनीयानां तुये भनु
[illegible] भवति ॥ पाहतमेनाद्दिकर वाक्यं
[illegible] इति ॥ अपूर्व पशु कर्मीस
[illegible] क्रमंनं भंकर्तव्यो ॥ उतवैहृतं नष्ट
[illegible] ॥ यदि पूर्व प्रकर्षः प्रयुज्यते न लाक्त
[illegible] मेवा निमित्ते चोत्पन्ने आम
[illegible] कालत्वात् ॥ तस्मा
[illegible]
[illegible] ॥ आश्रय ११
[illegible]
[illegible]
[illegible] पृथिवी
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ अविरु
[illegible]
[illegible] पदि शास्त्र
[illegible] ॥ पु
[illegible] लक्षणं
[illegible] ॥ २ ॥
[illegible]
[illegible] परिभानार्थ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ विरो
[illegible]

803 / 1937

[illegible] ॥ ॥अनुनिर्वाप्ये
[illegible] निर्वपतीति ॥अनुबंधायामपि
[illegible] ॥ किंतत्र स्वि[illegible]
[illegible] ॥ नवतुभिर्वाप्याणां
[illegible] धर्मासा [illegible]
[illegible] भतुभिर्वपनीभि एवं अष्ट
[illegible] कत्वात् इतरस्य च [illegible]
[illegible] अमेरपितस्य ननस्या
[illegible] नि कि [illegible]
[illegible] चेत् ॥ इति [illegible]
[illegible] मा [illegible] वचना
[illegible] निर्वपति [illegible] वचना
[illegible] कछर्
[illegible] अन्यथे [illegible]
[illegible] १२
[illegible] गिभियाचमु
[illegible] लिंगेन द्रव्य

805
1937

[illegible] ॥ एक [illegible] सर्वकर्म स्यात् ॥ यद्युक
[illegible] ॥ [illegible] सर्वं गोप संहारि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ यत्ने
[illegible] ॥ तस्मात्समुद्य
[illegible] कारणं न भा
[illegible] ॥ ॥ अवस्थेनार्थ
[illegible] ॥ नाश्रुतित्वात् ॥ नै
[illegible] स्यात् ॥ काला
[illegible] ॥ ओसवउपैक यति ॥
[illegible] कल्प न च्वदर्शय
[illegible] एव कार्यंत
[illegible] ॥ [illegible] णांतर
[illegible] प्रमाणं ॥ विकल्पेन
[illegible]
[illegible] ॥ तस्मा
[illegible]
[illegible] आर्तिभिया
[illegible] नं

मी·भा ... आ·१२

१३

[illegible] सत्वाहे लाह वनीयएवेति ॥ आर्त्विज्या
[illegible] सेवनं कर्पंउन त्वो मने भिन हुससमा आनार्थं नत्वा
[illegible] दिन रा केम को पसेव कतेनवस्तु अत्र श्रुतेआ
[illegible] भानां विना यादि फलं नमापन्नं प
[illegible] समा भामार्थमूष
[illegible] सभा माव मेवचा क्य शी घे श्रूयते ॥
[illegible] प्रत वा के स यती ति तस्मादे ने दोषनि
[illegible] नत्वा भि संको ॥ द्रोपसु
[illegible] एके गन्ने न्निह तो हो वा हिती यादी
[illegible] ॥ [illegible] वा मिनु रोच वि धानानि ने षु सत्व्याक
[illegible] हो त्रं सूर्या भ्युद यामें नं
[illegible]
[illegible]
[illegible] १३
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ वि द्यां स ति भि भावा

867
1937

[illegible] स्यात् अभ्यासेन भ्यादेपि ॥ कुतः ॥ आवि द्या थर्वयंत्र
[illegible] अनर्न मूह न सत्वणः ॥ आदि लिनानि
[illegible] ॥ नाह्व कर्म धर्मो न विष्यति ॥ मंत्र धर्मस्त्व
[illegible] मन्त्रो ष
[illegible] आ दि वाक र्म पर्व
[illegible] प्रयोगः
[illegible] ॥ भाषास्वरो पदे शो
[illegible] मंत्र समाम्नाये न्नैस्वर्गेण
[illegible] ॥ छंदो गाय [illegible] स ने वि
[illegible] कस्मात्तस्व
[illegible] स्वर स्यात्य मुपदे
[illegible] ॥ मंत्रोपदे शो वा
[illegible] यं शब्दः कि
[illegible] मंत्रोपादानं प्रत्वा
[illegible] नेनम
[illegible] यथा गायनागीत वस्तु कानि यानि मी
[illegible] स्वरोप

पी॰मा॰ ... आ॰१२

१४

[illegible] ॥ [illegible] कारोक्त ॥ कार आग्रहणात् ॥ यथा प्राप्तार्थकस्या
[illegible] कारणेषु ॥ तस्मात्तत्रोपदेशः ॥ सकर्मकाले विधा
[illegible] त्वाद् [illegible] मंत्रो मंत्र उपान्यायेत्रे स्वर्गेण इष्टः
[illegible] यैमाहु [illegible] त्योरीति ॥ तत्र कामसंनिपाति
[illegible] स्वधिनैवं न्यायेनादृष्टोपि मंत्रो
[illegible] ॥ ॥ तदुत्पत्तेर्वाभावाच्चनलक्षणत्वा
[illegible] ॥ अथ कर्मभेदा प्योकर्णांच आमोत्स्यते ॥ तथापि
[illegible] पदेश ॥ किं नहि आग्नेय प्रतीकेन लक्षणे
[illegible] पदेश ॥ वस्तुकाले योन्यानि रेवमंत्र सौत्र ल
[illegible] ॥ ॥ [illegible] र्थत्वात् मंत्रांते न कर्मादि संनिपातसा
[illegible] कर्मादि [illegible] सर्वेक्ष प्रसन्न इत्यार न इति ॥
[illegible] तद्वैर [illegible] ॥ सर्वो [illegible] नवचना
[illegible] नेन दर्श
[illegible] पूर्वोपावन्न
[illegible] ॥ ॥ [illegible] संतत बसो
[illegible] उच्यते ॥ [illegible] संनिपतीस
[illegible] ॥ [illegible] विस्तार इवे यत्र सहतमने भवतीत्स्य संपूर्वस्तनोतिवर्तेन ॥ इह कर्मवन्मंत्र

१४

809
1987

अथ सान्वयकौ तस्मात्संयोसहननमत्र उच्यते ॥ तयोः संनिपाते भवति तस्मादादि संयोगः ॥ ॥ कर्मसंतानी वा नाना कर्मत्वा
श्विनरस्तान [illegible] ॥ कर्मणाणा वा संतानो यं संततं जुहोति इति इहोम स्या कल्प कस्मिं संवानउच्यते नात्र मंत्र संकीर्त
न मस्ति [illegible] संयोगेन संपदी भवति एकस्य होम उच्यते नेन पदार्थः नाना कर्मत्वात् व इत्येता भिकर्माणि तेषामनु
पदेशः कि वा संतानी भवति कर्म नानात्वं वचनात् द्वादशाहादशाभिजुहोतीति [illegible] ननु इत्य संख्येयानेत्या
हु [illegible] एवं संख्यातु करोतीति किं चइतरस्य
[illegible] सहतनिर्दशा [illegible] ऋापि कर्मादि संनिपात एव ॥ ॥
आधारे [illegible] पूर्णमास्याः [illegible] संतत मा धारयती ति न ऋापि क्षणिकत्वान्नां वरणक
र्मणः [illegible] कर्म संतानो [illegible] संतान शब्दः ॥ संततं धारयती तिदीर्घ धारयाजु
होति [illegible] संततनशब्दः ॥ ॥ मंत्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ येमंत्रा एकैकार्थाय याउसी
[illegible] अवकाशं विभजन्नित्येव मादयः तेषां विकल्प कुतः संनिपाति
त्वाद् करण एकैकरणानां [illegible] कर्मादि संनिपात ॥ उक्तो मंत्राणां करणार्थत्वात् मंत्रांतेन कर्मादि संनिपातः स्या
दिति न [illegible] सर्वेषां मंत्रेः कर्मादि संनिपातः कर्तुं शक्याः किं वचनमेतन्नहि न्यायः सर्व स्व वचनार्थ
[illegible] समंत्रः सउच्यते ॥ नत्रापि वचनार्था भिव्यांति एके ननु कृते कर्मणि तत्तीयस्य प्रयोगोनर्थ
कः [illegible] एकार्थत्वा विकल्पः तद्वपूर्वमेवोक्तं एकार्थत्वा विकल्पे रस्ति न तस्त्वानि [illegible]
ऋमिदं उत्तरार्थमार्थः ॥ ॥ संख्याविहितेषु समुच्चयः संनिपातित्वात् संख्यायोगो विधीयते मंत्रा यथाग्नीत्वत
[illegible] समुच्चयः [illegible] किं कारणं संख्याया इत्युच्यते सांगी कर्त्तव्यात् समु
च्चयाद् [illegible] सांगी कर्तुं आह ॥ समुच्चयेपि यः कर्मणा संनिपातो मैमन्तत् कर्म कृतं स्याति येव्यवहिताः ननु स

मी·भा·
४५

[illegible]अनुपपन्नत्वात् ॥ यथा सति न संख्या कर्मण्यंगीकृतं भवति ॥ अनेनाहृतार्थाभिधायिनीति सर्वं तदेव कर्म सकृदपि आ·१२
[illegible] करणार्थस्य मंत्रस्य सकृत्प्रयोगः यथा कुरु कुरु करवाणीति तत्र यथा अभिधानार्थस्य मंत्रस्यासु
[illegible] न मानुष्यकरं भवति ॥ एवं [illegible] ॥ वचनान्तरपरिहितं कृतमभ्युदयकारि भवतीति
[illegible] सकृत्प्रयोगे [illegible] ब्राह्मणादि[illegible] संख्यावत् सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ ब्राह्मणे च येषं
[illegible] समुच्चयः स्यात् ॥ सर्वेषामुपदिष्टत्वात् येन प्रयुज्य
[illegible] प्रयोगवचनेन गृह्यते संख्या विहितानां सर्वेषामसकृदभिधानेना
[illegible] समुच्चयः ॥ याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चय इति तद्वत् ॥ समुच्चय एव याज्याव
षट्कारयोः [illegible] समुच्चयवत् दर्शयति ॥ [illegible] समुच्चयोः पौर्वापर्यं भवति तस्माद्
[illegible] ॥ विकल्पो वा [illegible] ॥ विकल्पो विप्रतिषेधान्न समुच्चयः कुतः उक्तो न्यायः ॥ मंत्राणां संनिपा
ति [illegible] विकल्पः स्यादिति ॥ ननु संख्याविहितवदेकार्था अपि संतो सकृदभिधानेन समुच्चीयंते नैतद्युक्तं कुतः ॥ स
[illegible] ॥ [illegible] सकृदभिधानमाश्रितानैव समुच्चयश्रवणमस्ति
[illegible] ॥ गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ यच्च सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यतीति अहेतुः तद्गुणा
[illegible] उपदेशः किं तर्हि गुणार्थः अर्थवादं [illegible] तदुक्तं गुणार्थेन पुनः श्रुतिः प ४५
रिसंख्यार्था [illegible] पदेशात् [illegible] सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ एवं तर्हि [illegible] मंत्रोप
देश [illegible] ॥ [illegible] ॥ वषट्कारश्च नानार्थत्वात् समुच्चयः वषट्कारः प्रदानार्थो
याज्या देवतोपलक्षणार्था [illegible] समुच्चयेन सर्वोपदेशात् ॥ होमास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् ॥ होमास्तु
येनं [illegible] विकल्पेरन् ॥ कुतः एकार्थता

S11
1937

त् ॥ एकार्थत्वेन [illegible] सकृदभिधायकाः एकैकश्च [illegible] सिद्धयति ॥ तस्माद्विकल्पः
॥ क्रियमाणानुवादित्वात् [illegible] ॥ क्रियमाणानुवादित्वात् ॥ करणानां विकल्प उक्तो न चैते करणाः क्रियमा
णानुवादिन एवं [illegible] ॥ [illegible] प्रवर्त
ते [illegible] क्रियमाणानुवादिन[illegible]
[illegible] स्वरूपेण च कर्मणा
[illegible] ॥ [illegible] भवति ॥ य
[illegible] ॥ मंत्रादपि भवति ॥ मंत्रस्य
[illegible] क्रियमाणानुवादिनो मंत्रस्यैकस्मि
[illegible] ॥ [illegible] ज्योतिष्मतीं तु यथा
[illegible] ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमां
साभाष्ये द्वादशस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ अथ [illegible] समुच्चयः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सं
[illegible]
[illegible] ॥ ननु विकल्पः न च

[illegible] नानुवेन कश्चिद् [illegible] न स्तुतिः [illegible] क्रियते ॥ नापि स्तुतिः कार्ये आचोदिता ॥ वचनमात्रं तु चोदितं ॥ यै
[illegible] नं अपन [illegible] समानार्थी [illegible] पद्म कार्या [illegible] ते ॥ तेनयत्र वचनमात्रं मंत्रस्य क्रि
यतेन [illegible] अपि धानानार्थ [illegible] अपि वचनमात्रं मंत्रस्य अभिधानेन
तु जपतः [illegible] सीति न तत्र [illegible] तु ॥ अतो समुच्चयः कुतः आशीः
[illegible] अभिधान [illegible] ते स एव यावकानः सरस्वतीत्य
वेन [illegible] स समुच्चयः स्यात् ॥ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ याज्यानुवचनयोः [illegible] प्रथमाम
[illegible] न विकल्पो ॥ तस्मादपि समुच्चयः ॥ ॥ यजमाने [illegible] माया
[illegible] धानेन [illegible] यथा इदं [illegible] कम इति यदि [illegible] ध्यते
[illegible] आत्मना [illegible] तो जपः ॥ ॥ याज्यानुवाक्यासु न विकल्पः
[illegible] ॥ [illegible] याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातं इदं वा मास्ये हविः प्रियमि
[illegible] ॥ [illegible] परियानु [illegible] त्यपरांतयोः किं समुच्चयो
विकल्प इति [illegible] याज्यानुवाक्या सु तु विकल्पः स्यादिति कस्माद् देवतोपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि गुणभू
ता देवता याज्यानुवाक्याद् [illegible] उपलक्ष्यते ॥ सकृदुपलक्षणेन चरितार्थत्वाति ॥ कर्म सिद्धो कर्मणि उपल
क्षणं कार्यं [illegible] याज्यानुवाक्या [illegible] योर्नातरार्थं भवति तस्माद्विकल्पः ॥ ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगं चेद
मर्थं दर्शयति ॥ किं [illegible] भवति एवमाह ऋतुर्वै देवानां याज्यानुवाक्ये एकया [illegible] गच्छति [illegible] या ॥ अथात्र
[illegible] याज्यानुवाक्यास्त्र [illegible] विधानस्य पारवा [illegible] दर्शयति ॥ [illegible]
हयस्त [illegible] क्रियते नैकैक [illegible] देवता [illegible] याज्यानुवाक्ययोरुपमिति तस्माद् १६

विविकल्पः अथ [illegible] कस्माद्विकल्पो न भवति ॥ एकार्थत्वात् प्राप्नोति ॥ अन्यतरया हि देवतोपलक्षणं सिध्य 813
1937
ति ॥ उच्यते ॥ [illegible] पुरोनुवाक्येति पुरोनु [illegible] पुरोनुवाक्या आपेक्षिक पूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति ॥ समु
च्चये [illegible] उपपद्यते ॥ तस्मात्समुच्चयः ॥ ननूपलक्षितरूपलक्षणकार्याभावादर्थ [illegible] दन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति ॥ उ
च्यते [illegible] लक्षणस्य [illegible] ॥ यथा [illegible] नसाम [illegible] संसा
[illegible] विरोधः ॥ ॥ [illegible] विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ [illegible] मान्नाता [illegible] जयाक्रीणाति
हिरण्येन क्रीणाति [illegible] क्रीणाति [illegible] विकल्पः स्यात् ॥ सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वे
न [illegible] यवीयाने पुन [illegible] क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति तान्येका
र्थानि [illegible] विकल्पः ॥ ॥ समुच्चयं [illegible] समवायात् ॥ [illegible] पक्षं व्यावर्त्तयति ॥ नचैतदस्ति
विकल्प इति समुच्चयः कस्मात् [illegible] समवायात् [illegible] धिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते ॥
[illegible] क्रियते ॥ [illegible] तस्य द्रव्यस्यान्नान मापेक्षिकं सर्वांगोपसंहारा
[illegible] क्रीणातीति समुच्चये नानानि [illegible] तेन विक
ल्पेन [illegible] नानानां [illegible] तस्मात्समुच्चयः समुच्चयं दर्शयति वेदशाभिः क्रीणाति दशाक्षरा विराड्
[illegible] क्रीणाति [illegible] सएतेन न्यायेन प्रमाणानां स्यात् ॥ तस्मादपि समुच्चयः अथार्थवादेन विधिः क
[illegible] नुवाद [illegible] ध्यते ॥ [illegible] स्मादनुवादः ॥ ॥ संस्कारे च तत्प्रधानत्वा
त् ॥ आग्नेयो [illegible] पुरोडाशेनोपयजआम्नाता उदेनोपयजति प्राण्योर्वै [illegible] इति ॥ एकादशिनेषु पशुषु नेकशदसांनि
पाते विचारः [illegible] ॥ किमुपयजगुदानां समुच्चयो विकल्पो वा ॥ यदार्थकर्मोपयजनं ततो विकल्पः ॥ अथप्रति
[illegible] समुच्चयः किंपुनरत्र [illegible] कर्म [illegible] ॥ भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायपदिष्टार्थत्वात्स्यात् ॥ पदार्थ

मी॰भा॰
२१

कर्मसंस्कारकत्वात् प्रक्षालनादिवद्गुणत्वेन भवति अन्यथा विकल्पो भवति ॥ एवं प्राप्त उच्यते ॥ संस्कारस्त्वतत्प्रधानत्वात् ॥ संस्कारोऽयं आ॰१२
प्रतिपत्तिरित्यर्थः कुतः उपयुक्तशेषत्वात् ॥ अग्नीषोमीयपश्वर्थः पशुरुपयुक्तस्तस्य हृदयादीनि तच्छेषाः प्रतिपादनार्थास्तस्माद्
दस्य प्रतिपत्तिरियमोदनस्यार्थः ॥ न त्वर्थकर्म यत्स्विष्टकृदाद्यर्थं न हेतुरुक्तस्तस्मात्सैव प्रतिपत्तिर्भवितुमर्हति प्रतिपाद्यमानाकर्मसा
धनस्य निरस्तत्वे विकल्पाभावात् प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः ॥ न तत्प्रधानत्वात् द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म यस्य वपाशेषोदीनसंस्कि
यते ॥ तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात् ॥ तस्मात्समुच्चयः संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ आधाने द
क्षिणा विषये ॥ एकं देयाद्द्वे देये द्वादश देया इत्येवमादयस्तेषां समुच्चयो विकल्प इति विचारणं तत्राङ्गप्राधान्यस्य
सर्वाङ्गप्राप्तिनामयोगवचनेन समुच्चये प्राप्त उच्यते संख्यासु तु विकल्पः स्यात् कुतः श्रुतिविप्रतिषेधात् एकादयो
ह्येकसंख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयसाधनं श्रूयते तथा यावति संख्यापरिच्छिन्नं यद्येकान्यच षट्सु समुच्चीयेत संख्यान्त
रं प्राप्तं स्यात् ॥ तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयवतः स्यात् तत्रैकश्रुतेः षट्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् ॥ ननु ने
यात्र परिभाषा श्रूयते किं तर्हि दानमेकादि यायद्देयादिति अत्रोच्यते दानं नात्मीयस्य परस्वत्वापादानं तत्र परस्व
त्वात् स्यादित्येवमर्थः स्वत्वात् तस्यैव तस्यार्त्विजामिति तेन चास्य दातुरर्थः एवं दृष्टार्थो भवति ॥ अथ दानमात्रं कल्प्यते तता ह
ष्टं कल्प्यमित्यर्थः परिक्रयएवैकादीनां प्रवणात् त्रयः स पर्ति परिक्रीणाति तेन तेनैकयाय इः परिक्रीतो भवति ॥ नहि ते
एकेनाथ नातिपयाडितिकिं नार्हेस्तेति स एष श्रुतिविप्रतिषेधः तस्माद्विकल्पः संख्यासु ॥ ॥ द्रव्यविकारं तु पूर्वव
दर्थकर्म स्यात् ॥ तत्प्राधिकत्वेन नियमः प्रधानत्वात् ॥ आघन्यापत्नीः संयाजयन्तीति श्रूयते ॥ तत्र पशुगणेषु
पारो भवति ॥ किमाघनादीनां समुच्चय उत विकल्प इति ॥ अत्रापि पूर्व एव न्यायः पशुपक्षे कर्मत्वाद्विकल्पः अथ २१
प्रतिपत्तिस्त्वतः समुच्चय इति किं प्राप्तं द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थज्ञानकर्म स्यात् ॥ पूर्ववदेतत्कर्म यज्ञ आघन्यापत्नी
संयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं दीदकपरं परयापशुगुणप्राप्तं दर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म नहि तत्र काचिच्छेष

अत्राज्ञानस्यास्ति यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् लौकिकास्तु तत्राज्यन सतो विकल्पश्चोदकेनाग्नीषोमीयं पशु प्राप्तस्तत्रापि श्रूय
ते आघन्यापत्नीः संयाजयन्तीति सा श्रुतिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्थास्तु भवति ॥ यथा प्राप्तयोश्च नियमः गुणभूता च प्राप्ता न
तस्मादग्नीषोमीये गुणभूताज्जघनीकर्म प्रधानं यथा अग्नीषोमीयेतथा पशुगणेषु तस्मात्तत्राप्यर्थकर्म अर्थकर्मणि
विकार्येतत्राघनादीनां समुच्चयो न युक्तः तस्माद्विकल्पः ॥ ॥ द्रव्ये त्वेपि समुच्चयो द्रव्यकर्मनिष्पत्तेः प्रतिपद्युकर्म
प्रदानं यत्र तत्र यथा प्रकृतिवद्विजाघनी गुणभूता कर्मण्येवमपि समुच्चयो युक्तः कुतः द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः आघ
नीद्रव्यकर्मजातेर्यालनेनानिष्पन्नमिति न तत्र प्रयो जनापेक्षा भवति ॥ इदं च श्रूयते ॥ आघन्यापत्नीः संयाज
यन्तीति न देवविशास्ते इदमस्य प्रयोजनं पशुगणे च प्रतिपशु कर्मभेदस्तस्य तस्य पशोः कर्मनिष्पत्तेः आघनीद्रव्य
मनस्त्वप्रापितत्वम्भीतयाजार्थमेव कर्तव्यं एवं समियथा प्रकृतौ भवति तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चय एव ॥ ॥ कपा
लेषितयोमितिचेत् ॥ इति चेन्यस्य सि कर्मनिष्पत्तिरेवाजाघनीनां समुच्चय इति नेनतर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति पु
रोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति नरपि कर्मणा प्रयुज्यते ॥ तस्यापि तु सोपयन प्रयोजनं भवितुमर्हति ॥ तथा पुरोडा
श गणेतस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्तव्यं तत्रकस्यावाविशेषः तत्कर्मणः परार्थत्वात् नैतदेवं कुतः
कर्मणां परार्थत्वात् परार्थं च कपालानां प्रयोगकर्मपुरोडाशश्रपणार्थं न दर्थं तु पाते कपालेतुषोपवपनं प्राप्यता
सज्यते ॥ तद्यथा काञ्चनकं तु प्रक्षिप्ते पुरुषोऽपाका हरणमप्युपाधिः क्रियते शाकमयाहारादिमितस्य गमनं शाकार्थ
मपि भवति एवं पशुनर्त्विनि पुरोडाशार्थं कपालेन तुषोपवपनं मत्वा सज्यते ॥ ते नद्भवार्थो मिति उक्तो न्यायोऽस्ति वि
श्वानि संयोगस्यतत्त्विविकल्पादिति ॥ न चैतु षोपवपनार्थाः कपालानामुत्पत्तिः नाव्यं सर्वैस्तु षवपनं कर्तव्यं अथ
वा उभयोरपि प्रतिषेधोपन्न कर्मण्याः परार्थत्वाद्भिः कपाले व्याख्याते आघन्यामपि कर्मणा परार्थत्वं हृदयादीना
भिष्यत्वर्थविशसनकर्मन आघन्या अधिच हृदयादिष्विरवदानिर्यक्षु पशोरालभ्य विशसनकर्मापितदर्थमेव त

818
1937

स्मान्तआघन्याभिघन्यर्थविशेषनेन चैन देवं नैयात्र प्रयोजनाकांक्षाकृतः न संबंधः इदमादीन्यपि पत्नीसंयाजाघ
नीयान्यपि संयाजान्तर्गत गुणविशेषएकपात्रतया नेनिवर्तयाति तस्मात्यपु गणेज्ञाघनीनां विकल्पः प्रतिपत्तिस्तु शेष
त्वात् नवेधिकत्वोपपद्यते कर्मत्वात्प्रतिपत्तेरेव कस्मात् छेदत्वात् पशुनाविवार्तते यागे शेषभूता जाघनीति प्रयोज
नानं कृ धित्विति पाहलितस्वामि शेषः पत्नीसंयाजे युक्तिपते नजाघनी विधीयते न पत्नीसंयाजाउभये विहिता संबंधो
नविहितः सन्निधीयते तत्र च जाघन्या प्राधान्यं सकृत्क्रमगुणभावः गुणभावे अनेकत्र गुणभावः स्यात् तत्र को दोषः
अग्नीषोमीये पशु आलभ्यतइत्ये पाचोदनाबाध्येत नानादैवतो यं तदा पशुर्भवति ॥ एकादशिन्या स्त्रीषोमीयकः देशः
पत्नीसंयाजदेवतानामित्तिस्तस्मात्प्रतिपत्तिः ॥ प्रतिपत्तौ यस्यैव प्रयोजा घनानं प्रतिपाद्यते तस्यैव तेन संस्कारेण वर्ज्ज
नास्यानस्मादपि समुच्चयः ॥ ॥ श्रुतेरपि पूर्वतत्स्यात् ॥ श्रुतेर्वरुणं भक्ष्य रूपमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ कुतः पूर्वव
त्वात् ॥ अनुपूर्वकं श्रुते दधि चैन्द्रावरुणस्य नस्या र्थान्तरगमनं विष्टं शिपिविष्टं तस्मात्तस्या सुप्तौ येन संयुक्तं तत्र
मदर्थं श्रुमिति तस्य नस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति ॥ वृत्तं व्याबाधि
शेषः ॥ विवक्ष्यत्वर्थ कर्मनियमप्रधानत्वात् शेषश्च कर्मकार्य समवायात्तस्मात्कर्मार्थ कर्म स्यात् स्तुः प्रद्वयोः स्तत्र
योः परिहार उच्यते प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति च श्रुतेश्च पूर्वत्वात्तस्यादिति न्यायसावदुक्तं ते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति
न समूमः ॥ विकल्पः प्रतिपत्तौ जाघन्या आज्येन सह प्रयोजनश्चैव विकल्पे प्रतिनियम प्रधानाः पुनः श्रुतिः ॥ जा
घन्याः पत्नीसंयाजयतीति आज्यस्थाने दृष्टं कृत्वा कृतार्था भवति जाघन्या अर्थ कर्मणबाधते ॥ यस्तु शेषत्वादि
ति अशेषस्यापि च वाद्य कृत गुणभावो भवति यथा प्रस्तरस्य यच्छ्रुतस्याभ्यार्थ उत्पन्नस्यानुगमनं प्रतिप
त्तिरिति तदप्ययुक्तं कुतः शेषे च कर्मकार्य समवायात् ॥ यउपयुक्तः शेषस्त स्मिन् कर्मकार्य समवैति किं पुनस्त
संस्कारः सहि कर्मणा क्रियते न च वेन कृतं दधि वा कश्चिंदुपयुक्ते यस्मिंयागो योत्पन्नं तत्रैव भवेन्निर्वपेत्र स्मात्त

न जाघनीद्रव्यं णदधि घृताभ्यां वार्थकर्मं स्यात् न प्रतिपत्तिः ॥ ॥ इरवायां काम्यनित्यसमुच्चयोनियोगे कामदर्शना
त ॥ अग्न्यग्नामुत्सादिनः संतापेनाग्निं जनयतीति तं प्रकृत्य श्रूयते ॥ यः कामयेत ज्ञायते ब्रह्मवर्चसिका मस्या हत्यावदध्यात
आग्ज्ञाद्दनाद्यकामस्याहुत्यवदध्यात ॥ वैधुनाहृ पृकामस्यामितित्र विचार्यते किं कामस्यस्य नित्यस्य वा अग्नेः समुच्चयः अ
थवा काम्येन नित्यो निवर्त्यं क्रियत इति तत्रोच्यते इरवायां काम्यनित्ययोरन्योन्यसमुच्चयः कृतः ॥ एवं सर्वेगोपसंहारो
प्रयोगनवचनीयं गृदीयते ॥ ननु नैमित्तिकं नुम कृत्यो नादिकारः संयोगरविरोधादित्यनेन न्यायेन काम्यो नित्यस्य स्थवि
कारको भविष्यति न भविष्यति किंकारणं नियोगेकामदर्शनात् ॥ अग्नेर्नियोगे न अयकामश्रूयते आहत्यावदध्या
त ब्रह्मवर्चसकामस्यारग्नेहोमार्थो भवतीति यंवेदाहृत्यासिधानात् फलं भविष्यति होमस्तु पक्षप्राप्त इत्यव एवा संनिधा
नाञ्च अग्नेः समुच्चयः अतोनित्यसंस्कृतेपुरुकर्मस्यात् यदि च काम्येन नित्यो निवर्त्येत समित्स्यात् ॥ न स्मिंश्चासत्यसंस्कृ
तेपुरुषाप्रविभुकर्मस्यात् ॥ तथा तस्य सर्वार्थता बाध्येत तस्मादपि समुच्चयः ॥ ॥ प्रसंगादेवतार्थत्वात् अपि चाग्न्यन्वाधाने
नदेवतापरिग्रहणं यत्क्रियते कृता मेनतेनो देवता अपरिहृता भवेयुः अग्न्यन्वाधानेन अग्निः धार्यते तदहृताग्निधा
रणप्राद्देन प्रतिपद्य ॥ ॥ पृथिकारो वा नित्यस्याग्नेः काम्येन वेदेनदुक्तो हेतुः ॥ नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकार इति सामा
न्येन नयुक्तं यदाह वनीयं जुहोति विद्दकामो विधुनादिभिर्विशेषणेन सामान्यं बाध्येत किंकारणं स्वाश्रये यो विशे
षस्तु मात्मत्यातो न्यथा विद्यसिसंस्वावधाविशेष सामान्यकिन्नस्य ॥ सामान्येन सह संस्तवेहि यथा भावात् प्रसंगा
दुपदेशार्थं वर्णं नाम दृश्यते ॥ अथयदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति तत्र ब्रूमः ॥ प्राङ्नादाहृत्यावदध्यादिति नित्यस्यैव होमा
र्थ स्याद्वधानस्यापि नियोगकाम संयोगः ॥ प्राङ्नादाहृत्या न्नाद्यकामस्येति आदध्यादित्युक्तः श्रुतिः यद्यवधाने काम श्रुति
रिति अहिहोमायेवायं नित्यो नियोगः ॥ आधियते यदि धानार्थं मन्त्रयते यावदुक्तं स्यादुर्नो विधुत मप्रिहोत्रार्थं कुर्यादिति न
देवं ॥ एवं च प्रतिपत्तियुक्तत्वादनिवृत्कर्तव्यता नित्यकाम्योत्पन्नं ॥ उच्यतावदसंस्कृतेपुरुकर्मस्यात् ॥ यत्वेदमनुक्तमसति

8/7
1937

[illegible] कर्मत्वादिति ॥ [illegible] कर्मस्यादि [illegible] कुर्यात् ॥ [illegible] स्याविभावः यथाप
दे [illegible] ॥ [illegible] त्वात् [illegible] न सह [illegible] त्वात् [illegible] दोषः श्रूयते ॥
[illegible] संसर्गः [illegible] मेव वोग्नेयः प्रदातव्यः ॥ ॥ वचनादिति चे
[illegible] ॥ अयेतरस्मिन् ॥ इतरस्मिन्नपि [illegible] निके असं
[illegible] ॥ उत्सर्गो पि नित्यस्याग्नेर्दे
[illegible] देवताः [illegible] एवं श्रूयते ॥ यः पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति
[illegible] तस्मादविरोधः ॥ स आह
[illegible] स आहवनीयः स्यात् ॥ कुत आकृतिसंयोगात् ॥ एतद्ध्यते यस्मिन्त
आहवनीय [illegible] ॥ ॥ पत्नीयो [illegible] ॥ पत्नीया आहवनीयत्वान्नाहवनीयः
[illegible] ॥ आहवनीयशब्दस्य संस्कार
[illegible] संयोगादि [illegible] आहवनीयत्वे आकृतयोविधी [illegible] यदाह
[illegible] आहवनीय प्रयोजनमाहवनीयधर्मा [illegible] संस्कार
[illegible] संस्काराः कर्तव्याः [illegible] आधानस्य [illegible] त्वात्
[illegible] ॥ ॥ [illegible] आधानिकाः संस्काराः कस्मात्
[illegible] संस्कृतः पुनः [illegible] निवर्तकः [illegible] किमर्थं संस्काराः [illegible]
[illegible] ॥ ॥ नित्यधारणे विकल्पः [illegible] स्यात् [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] धार्यो न वा अथवा नैव धार्येत इति तत्रोच्यते ॥ नित्यधारणे विकल्पः धार्यो नवा कुतः

[illegible] स्यात् धारणा [illegible] स्य भवति [illegible] स्मिन्नयन्ती [illegible] धारण प्रसंगे च श्रुति
[illegible] गमन प्रसंगो [illegible] प्रसंगे [illegible] ॥ न च श्रुतिमंतरेण प्रसंग
[illegible] धारणस्य [illegible] प्रतिषेधेन [illegible] तस्माद्विकल्पः ॥ ॥ नित्यधा
रणाद्वा [illegible] ॥ [illegible] प्रसंगो [illegible] ॥ अतो [illegible] ॥ अस्ति तु नित्यधारणस्य
प्रसं [illegible] ॥ नित्य [illegible] आहवनीयो [illegible] इति आहवनीयस्थानाय [illegible] नित्यधारणं प्र
[illegible] भवति ॥ अतो नित्यधारणस्यापि [illegible] ॥ कार्याभावे धारणमेव स्या
त् ॥ परार्थान्येकः [illegible] यजमानपक्षे यानि परार्थानि कर्माणि यथा [illegible] यजमानस्य मि
[illegible] ॥ [illegible] यजमानः [illegible] यजमानस्य [illegible] उपकारः क्रियते
[illegible] यजमानेन [illegible] ॥ [illegible] तस्मात्
[illegible] कुर्यात् ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] कुर्यात् ॥ कुतः अविशेषात् ॥ [illegible] कृतौ बाध्य
[illegible] तस्माद् [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ सत्रे तु मुख्यः
कुर्यात् [illegible] प्रतिषेधः ॥ [illegible] कर्तव्याः ॥ [illegible] पदार्थसंनिपाते
[illegible] स्यात् [illegible] यजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि [illegible] सत्रे गृहपतिनैव क
[illegible] गृहपतिकर्तव्यानि कुतः ॥ असंयोगादेवं गृहपतिः [illegible] समाख्याया अन्वर्थेन संयोगेन भवति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ इतानेन [illegible] कर्मोच्यते ॥ [illegible] समाख्यायामविशे
षः स्यात् ॥ [illegible] ननु [illegible] कर्मणोपि [illegible] सर्व एव यजमानाः [illegible] समाख्यानात् [illegible] विज्ञायते ॥ य
[illegible] कर्म [illegible] स्यात् ॥ फल [illegible] कर्म [illegible] उपपद्यते [illegible]

819
1937

मी॰भा॰ २० [illegible] तस्माद्गृहपतिसमाख्यायार्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः आ॰१२
[illegible] अर्थवत्त्वात् [illegible] आम्नायवचनाच्च आम्नाय
[illegible] गृहपतिः सत्त्रस्य [illegible] भोतीति
[illegible] ॥ सर्वे [illegible] पुरुषार्थाभिकुर्युः ॥ गृहपतिरेव कुतः तदर्थत्वात् ॥
[illegible] संस्कारैर्युज्यते ॥ तस्य गुणहीनम फलं क
[illegible] समाख्यासामान्यात् ॥ यथा गृहपतिः ॥ स्वयं कर्म न करोत्यन्यैतस्य
[illegible] अकर्तुः फलमकर्तृत्वात् ॥ ननु स्वार्थलाभेन
[illegible] ॥ विप्रतिषेधे परं ॥ [illegible] पुरुषार्थत्वादि प्रतिषेधः तत्र स्वार्थकारि
[illegible] किंकारणं [illegible] क्रियमाणे क्रतुरेव न संपद्यते पुरुषार्थेन तु हि निष्पुरुषोपि
[illegible] ॥ तस्मात् कर्तव्यम् ॥ ॥ होत्रे परार्थत्वात् ॥ यजुर्होत्रवादि
[illegible] तत्र समाख्यानियामिकास्यात् ॥ इह पुनर्गृहप
[illegible] ॥ इह पुनर्निर्ज
[illegible] २०
[illegible] सर्ववर्णानां [illegible] सर्ववर्णानां
[illegible]
[illegible] ब्राह्मण [illegible]
[illegible] प्रमाणमित्युक्त

[illegible] ॥ इतरेषां 821
[illegible] 1937
[illegible]
[illegible] ॥ अपि
[illegible] अतोनपीडोलेपर
[illegible]
[illegible] शेषभक्षणार्थं चतुर्था
[illegible] स्यात् ॥ राजन्यवै
[illegible]
[illegible] दक्षिणाचार्य
[illegible] तस्मादार्त्विज्यं ब्रा
[illegible] ॥ इति श्री भट्ट शबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशस्याध्याय
[illegible] ॥ ४ ॥ ॥ द्वादशोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ समाप्तं चाचार्यशबरस्वामीकृतं मी
मांसाभाष्यं समाप्तं ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

823
1939

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

॥ इतिमीमीमांसाभाष्ये द्वादशोऽध्यायः समाप्तः॥